

Sayı/Number 46

Eylül/September 2021

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/ Number 46

Eylül/September 2021

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Nurten SARICA

Editör

Prof. Dr. Naci KARKIN

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanacaktır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmaya Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20070

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82 Fax. +90 (258) 296 39 66

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Turkey
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Turkey
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkey
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Turkey
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkey
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Turkey
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Turkey
Prof. Dr. Tefvik DALGIÇ	Texas at Dallas Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkey
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkey

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naci KARKIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Handan KUMAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Serkan BERTAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Gül AKTAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Sezen KARABULUT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Yeliz MOHAN BURSALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Naci KARKIN
Prof. Dr. Handan KUMAŞ
Prof. Dr. İsmail ÇEVİŞ
Prof. Dr. Serkan BERTAN
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Feyyaz KARACA
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN
Doç. Dr. Gül AKTAŞ
Doç. Dr. Sezen KARABULUT
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR
Doç. Dr. Yeliz MOHAN BURSALI
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KABA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/ARBITRATION COMMITTEE

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TALİMCİLER	İzmir Bakırçay Üniversitesi
Prof. Dr. Aysen TOKOL	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Banu YAZGAN İNANÇ	Toros Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Erşan SEVER	Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Hande ŞAHİN	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet PARLAK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Recep TEKELİ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Şener DEMİREL	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Sadiye TUTSAK	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Burak DARICILI	Bursa Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu KÜMBÜL GÜLER	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Cuma ERCAN	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Efe Çağlar ÇAĞLI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah ÖZSOY	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ender COŞKUN	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Esra Başak AYDINALP	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan HOTUNLUOĞLU	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Hakkı AKTAŞ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Mevhibe TÜRKMEN	Pamukkale Üniversitesi

HAKEM KURULU/ARBITRATION COMMITTEE

Doç. Dr. Mücahit AYDIN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Nilsen KUNDAKCI	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Özge KORKMAZ	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Serpil TÜRKYILMAZ	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Sefa Şahan BİROL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Sinem Güler KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ülkü HALATÇI ULUSOY	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan ALTINTAŞ	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan GÖÇÖĞLU	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan IŞIK	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Yılmaz AKGÜNDÜZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Zafer DURDU	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra YILMAZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇETİNDİ	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AYKAÇ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Görkem ALTINÖRS	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜRSES	Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlknur ESKİN	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi LÜTFİ ALICI	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YANIK	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Taha DURMUŞ	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KELEŞ TAYŞİR	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Öznur GÜLEN ERTOSUN	İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şehmus KURTULUŞ	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü APAYDIN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Umut TOLGA GÜMÜŞ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERHAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Ayşe GÜNEŞ	Bartın Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. EMRE ATABERK	Ege Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Umut YUKARUÇ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Burçin KIRLAR CAN	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Dilek DEDE	İstanbul Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Mehmet ŞAHİN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Şaban ÖZTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ahmet Selim ÖVER, Tuğberk KAYA.....	1
Elektronik Devlet Uygulamalarının “De Jure ve De Facto Ülke” Bakış Açısıyla İncelenmesi: Ankara ve Lefkoşa Karşılaştırması	
<i>An Investigation of Electronic Government Applications by ‘De Jure and De Facto Country’ Perspective: Comparison of Ankara and Nicosia</i>	
Büşra MÜCELDİLİ, Berivan TATAR, Oya ERDİL.....	31
İş Biliş Envanteri Ölçeği: Bir Ölçek Uyarlaması Çalışması	
<i>Work Cognition Inventory Scale: A Scale Adaptation Study</i>	
Sinem GÜRAVŞAR GÖKÇE, Burze YAŞAR.....	43
COVID-19 Krizi Sürecinde Sosyal Girişimlerin Mevcut Durumu ve Sosyal Girişimleri Destekleyici Politika Önerileri	
<i>The Current Situation of Social Enterprises During COVID-19 in Turkey and Supportive Policy Recommendations</i>	
Cemre Eda ERKILIÇ.....	63
Hastane Hizmetleri Sektörünün CRITIC Temelli TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performansının Değerlendirilmesi	
<i>Evaluating the Financial Performance of Hospital Services Sector by the CRITIC Based TOPSIS Method</i>	
Çağlar EZİKOĞLU.....	85
Türkiye Siyasetinde Bir Siyasal Beka Aracı Olarak 28 Şubat	
<i>February 28 as a Political Survival Case in Turkish Politics</i>	
Ceren GEDİK, Çisel Ekiz GÖKMEN.....	101
Özelleştirmenin Çalışma Koşulları Üzerindeki Etkileri: Yatağan Termik Santrali Eski Çalışanları Örneği	
<i>Effects of Privatization on Working Conditions: Former Employees of Yatağan Thermic Power Plant</i>	
Damla DUMAN, Gamze ERYILMAZ, Çağrı SAÇLI.....	125
Şehir Pazarlaması Kapsamında Destinasyon İmajı Algısının Belirlenmesi: Hatay İli Örneği	
<i>Determining The Perception of Destination Image within the Scope of City Marketing: The Case of Hatay Province</i>	
Deniz Şahin DURAN, Elvan CENİKLİ	149
Yoksullukla Mücadelede Bir Kamu Politikası Olarak Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi	
<i>Integrated Social Assistance System as a Public Policy for Preventing Poverty</i>	
Emre ÇITAK.....	163
Terörle Mücadelede İstihbarata Başvuru: Açık Kaynak İstihbaratının Kullanımı	
<i>Application to Intelligence in Counterterrorism: The Use of Open Source Intelligence</i>	
Emre YAŞAR, Mahmut DEMİR.....	181
Z Kuşağının İşyeri Seçiminde İşveren Markasının Etkisi: Otel İşletmeleri Örneği	
<i>The Effect of Employer Brand on the Workplace Choice of Generation Z: A Case of Hotel Businesses</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Erdoğan KOÇ.....	197
Tedarik Zinciri Dış Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinde İç Entegrasyonun Aracılık Rolü <i>The Mediating Role of Internal Integration in The Effect of Supply Chain External Integration on New Product Development</i>	
Fatih Hakan DİKMEN, Dilek BAŞAR DİKMEN.....	215
Türkiye’de Protein İçerikli Ürünlere Yönelik Talep Tahmini: Working-Leser Modeli <i>Demand Estimation for Products Containing Protein in Turkey: The Working-Leser Model</i>	
Gülistan BAŞCI.....	227
1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta ile Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması <i>A Comparison of Magna Carta (1215) with The Charter of Alliance (1808) and The Imperial Edict of Reform (Gulhane) (1839) Regarding Human Rights and Constitutionalism</i>	
Ali ERBAŞI, Gülsüm AKDENİZ.....	243
Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algının Çalışan Sessizliği Üzerindeki Etkisi <i>The Effect of Perception of Performance Appraisal Errors on Employee Silence</i>	
Gülsün İŞSEVEROĞLU.....	255
Finansal Sürdürülebilirlik Göstergeleri Üzerinde Entegre Raporlamanın Etkisi: BIST Çimento Şirketlerinde Analiz <i>The Effect of Integrated Reporting on Financial Sustainability Indicators: Analysis in BIST Cement Companies</i>	
Hilmi Tunahan AKKUŞ.....	271
Housing Price Bubbles and Factors Affecting The Formation of Bubbles: The Turkish Case <i>Konut Fiyat Balonları ve Balon Oluşumunu Etkileyen Faktörler: Türkiye Örneği</i>	
Aysun KARAMIKLI, Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ.....	293
Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme ve Sağlık Harcamaları Üzerindeki Etkisi <i>The Effects of Renewable Energy Consumption on Economic Growth and Health Expenditures in Turkey</i>	
Musa ATGÜR.....	305
Enflasyon ve Enflasyon Belirsizliği İlişkisinin Türkiye Ekonomisi Açısından Analizi <i>The Analysis of Inflation and Inflation Uncertainty Relationship in Terms of Turkish Economy</i>	
Nesrin ÖZKAN.....	321
Çalışma Sermayesi Yönetimi ile Finansal Performans Arasındaki İlişki: BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde Yer Alan Firmalar Üzerine Bir Analiz <i>The Relationship Between Working Capital Management and Financial Performance: An Analysis on Companies Listed in BIST Sustainability Index</i>	
Özden TEPEKÖYLÜ ÖZTÜRK, Kerem SÜMER, Mümine SOYTÜRK	333
Antrenör İletişim Becerileri ile Sporcuların Sürekli Optimal Performans Duygu Durumları Arasındaki İlişkinin Sporcu Algılarına Göre İncelenmesi <i>Investigation of The Relationship Between Coach Communication Skills and Flow State of Athletes According to Athlete Perceptions</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Özhan HANCILAR.....	347
1983-1987 Kuzey Irak'taki Türk Sınır Ötesi Operasyonlarının Hukukîliği <i>The Legality of The 1983-1987 Turkish Cross-Border Operations in Northern Iraq</i>	
Radiye Canan BAĞIŞ.....	361
Denizli'de Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınlar <i>Women Doing Home-Based Work Independently in Denizli</i>	
Ramazan ÇOBAN, Mehmet DENİZ.....	375
Yöneticilerin Kişilik Özelliklerinin Politik Yeteneklerine Etkisi Üzerine Sağlık Sektöründe Bir Araştırma <i>A Research on Effect of Managers' Personality Traits on Their Political Skills in Health Sector</i>	
Recep GÜLMEZ.....	397
Dil Siyasetinin Üç Yönü Üzerine Eleştirel Analiz <i>A Critical Analysis on Three Aspects of Language Policy</i>	
Serap DEMİRLER, Sevinç KÖSE.....	413
Endüstri İlişkileri Taraflarının Değerlendirmeleriyle İnsan Kaynakları Yönetimi ve Sendikalar Arasındaki İlişki <i>Relationship Between Human Resources Management and Trade Unions with Evaluations of Industrial Relations Parties</i>	
Sercan YAVAN.....	435
Avrupa Birliği'nin COVID-19 Yardım Paketinde Yer Alan Plastik Vergisinin Ekonomi-Politiği <i>Economy-Politics of The Plastic Tax Included in The COVID-19 Aid Package of The European Union</i>	
Şahin Eray KIRDIM.....	451
Uluslararası Örgütlenmenin Gelişimine Retrospektif Bir Bakış: On Dokuzuncu Yüzyılın Alametifarikası <i>A Retrospective Look at The Evolution of International Organization: Hallmark of The Nineteenth Century</i>	
Vesile ALBAYRAK SAK.....	467
Klasik Türk Şiirinde Galatalı Şair Sıyâmî-î Rûmî'nin Redd-i Matla' Gazelleri <i>Redd-i Matla' (Repeat of Poetry Lines) Odes of Galatali Poet Siyâmî-I Rûmî in Classical Turkish Poetry</i>	
Yavuz Selim DÜGER.....	479
The Effect of Empowering Leadership on Employees' Innovative Behavior: The Role of Affective Commitment and Psychological Empowerment <i>Güçlendirici Liderliğin Çalışanların Yenilikçi Davranışına Etkisi: Duygusal Bağlılık ve Psikolojik Güçlendirmenin Rolü</i>	
Osman DOĞAN, Süleyman TAŞPINAR.....	497
Testing Homoskedasticity in Cross-sectional Spatial Autoregressive Models <i>Yatay Kesit Mekânsal Otoresif Modellerde Eşit Yayılmın Test Edilmesi</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.09.2020 ✓Accepted/Kabul:27.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.789576

Araştırma Makalesi/ Research Article

Över, A. S. ve Kaya, T. (2021). "Elektronik Devlet Uygulamalarının "De Jure ve De Facto Ülke" Bakış Açısıyla İncelenmesi: Ankara ve Lefkoşa Karşılaştırması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 1-30.

ELEKTRONİK DEVLET UYGULAMALARININ "DE JURE VE DE FACTO ÜLKE" BAKIŞ AÇISIYLA İNCELENMESİ: ANKARA VE LEFKOŞA KARŞILAŞTIRMASI*

Ahmet Selim ÖVER**, Tuğberk KAYA***

Öz

Elektronik Devlet (e-devlet) sistemleri, vatandaşlara etkin, şeffaf, hızlı ve kaliteli hizmet sunma amacı ile her geçen gün uygulama alanını artırmaktadır. Kamu yönetiminde çeşitli faydaları bulunan e-devlet uygulamalarının kullanımı bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bu araştırma çalışması vatandaş gözünden e-devlet hizmetlerinin ihtiyaçlara hangi oranda cevap verildiği, hangi ölçüde etkin kullanıldığı ve olumlu ya da olumsuz hangi yönlerinin bulunduğu tespit edilmesi amacıyla; Türkiye Cumhuriyeti başkenti Ankara ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti başkenti Lefkoşa'da karşılaştırmalı olarak yapılmıştır. Araştırma kapsamında "De Jure ve De Facto ifadeyle Ankara ve Lefkoşa'da bulunan vatandaşların e-devlet sistemlerine bakış açıları hangi düzeyde?" sorusu araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda 300 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve 299 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşına kendi ülkelerinin elektronik devlet sistemleri hakkında 46 anket sorusu hazırlanmış ve yöneltilmiştir. Toplanan veriler SPSS programında T, Anova ve Korelasyon testleri ile analiz edilmiş olup, araştırma kapsamında vatandaşların beklentileri ve memnuniyetleri ortaya çıkarılmıştır. Araştırma bulgularında Ankara'da bulunan vatandaşların, Lefkoşa'da bulunan vatandaşlara oranla elektronik devlet hizmetlerine daha olumlu yaklaştığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, e-devlet sistemini kullanan bireylerin e-devlet kullanmayanlara göre, e-devlet uygulamalarına daha olumlu yaklaştıkları, gelir düzeyi arttıkça performans beklentilerinde farklılaşma olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilgisayar ve internet kullanımının daha fazla olan bireyler arasında e-devlet sistemlerine bakış açısının daha olumlu olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışma sonunda e-devlet uygulamalarının devamının sağlanması ve e-devlet kullanımının vatandaş memnuniyetini artıracak şekilde tasarlanması için öneriler yapılmıştır. Çalışmanın periyodik olarak yapılması bölgesel kıyaslamalardaki farkın değişimi ile ilgili daha net sonuçlar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: E-Devlet, E-Devlet Kullanım, Beklenti, Ankara, Lefkoşa, BİT, BTKKT.

AN INVESTIGATION OF ELECTRONIC GOVERNMENT APPLICATIONS BY 'DE JURE AND DE FACTO COUNTRY' PERSPECTIVE: COMPARISON OF ANKARA AND NICOSIA

Abstract

Electronic government (e-government) practices are increasing daily to provide citizens efficient, transparent, and fast and quality services. The use of e-government practices which have a variety of benefits for public administration shows regional differences. In this study, the use of e-government practices in two capital cities, Ankara and Nicosia, compared to find out the advantages and disadvantages of the e-government systems and practices used. The research aims to answer the following question: 'What is the evaluation of e-government practices by the citizens in De Jure (Ankara) and De Facto (Nicosia) countries?'. 300 Turkish citizens from Ankara and 299 Turkish Cypriot citizens from Nicosia answered 46 survey questions. The collected data analysed with T, Anova and correlation tests via SPSS programme. This study reveals the citizen expectancy and satisfaction. The research findings indicate that the users in Ankara are more satisfied with e-government practices than

*Bu çalışma, Ahmet Selim Över'in yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Uzman, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, LEFKOŞA.

e-posta: aover@ciu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6977-3958>)

***Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, LEFKOŞA.

e-posta: tkaya@ciu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-1796-2279>)

Nicosia. Also, the users who use e-government practices are more positive towards the services than non-users. Furthermore, findings indicate that there are differences via performance expectancy as the income level increases. The users with higher computer and internet use have a more positive attitude towards e-government practices. Recommendations provided for the continuation of e-government practices in a user satisfied concept. Periodic repetition of this study will allow having more accurate observation of the differences and changes within the regional uses.

Keywords: *E-Government, E-Government Use, Expectations, Ankara, Nicosia, ICT, UTAUT.*

GİRİŞ

Siyasetten ekonomiye, bilişimden teknolojiye hayatın her alanında yaşanan gelişmeler, kamu yönetiminde de hissedilmektedir. Temel ihtiyaçlar kapsamında devletin vermekte yükümlü olduğu hizmetler artan talepler doğrultusunda nicel ve nitel olarak yeniden şekillenmiştir. “Müşteri” ve “kalite” gibi ifadeler vatandaşlara en üst seviyede hizmet götürme amacıyla olan kamu yönetiminin öncelikli hedefleri arasına gelmiştir. İnternetin gelişimi, bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve bilgi toplumuna geçişin artmasıyla kamu hizmetlerinde yeni fırsatlar doğmuştur (Yavuz ve Çarıkçı, 2009: 2). Özellikle özel sektörde inovasyon faaliyetleri kapsamında üretim ve hizmet alanlarında etkili kullanılan bilgi ve iletişim teknolojileri kamu yönetimine yeni fırsatlar sunmuştur (Çiçek & Almalı, 2017: 2304). Bu kapsamda elektronik devlet (e-devlet) olarak adlandırılan, kamu politikalarının dijitalleşmesini kapsayan model hayata geçirilmiştir. Elektronik ortamlarda kamu hizmetlerinin online olarak aktarılmasına olanak sağlayan bu model ile; bürokratik ve kırtasiyecilik hizmet anlayışından uzaklaşmış, maliyeti azaltması, kalite ve verimliliği artırması sebebiyle daha şeffaf bir hizmet yapısı sunulmuştur. Önceleri “birey, devlet için var” düşüncesi ön plandayken e-devlet hizmetleri ile birlikte bu düşünce yerini “devlet, birey için var” anlayışına bırakmıştır (Yavuz ve Çarıkçı, 2009: 2).

1990'lı yıllardan sonra teknolojilerin etkisiyle bilgi üretimi ve dağıtımı artmış, yönetim bilişim sistemleri gibi kavramlar ortaya çıkarak e-devlet süreçlerinde büyük katkıda bulunmuştur. E-devlet hizmetlerinin etkili, yaygın ve sağlıklı çalışabilmesi için öncelikle e-devlet uygulamalarının ülkenin her bir köşesinde benimseniyor olması da gerekmektedir. Kaynaklar ancak yeterli düzeyde kullanıldığı zaman e-devlet uygulamalarının etkinliği ve verimliliğinden söz edilebilmektedir. Kamu yönetimi bu sebeple e-devlet uygulamalarını vatandaşlarına özenle tanıtmalı ve kullanmalarına teşvik etmelidir. Biryandan kamu yönetimi e-devlet kullanım özelliklerini vatandaşlarına teşvik ederken, bir yandan da hizmet algılarının hangi ölçüde olduğunu geri dönütler ve kamuoyu araştırmaları sayesinde tespit etmesi de gerekmektedir (Yavuz ve Çarıkçı, 2009: 2-3).

Araştırma kamu yönetimi tarafından sağlanan e-devlet uygulamalarının vatandaş gözünde kullanılabilirlik, performans, kalite ve hizmet yönünden memnuniyet düzeylerinin tespit edilmesi amacıyla yapılmış bir çalışmadır. Araştırmada De Jure ülke olan (tüm dünya ülkeleri tarafından resmi, hukuksal ve siyasi açıdan tanınan) Türkiye Cumhuriyeti (TC) ve De Facto ülke olan (tüm dünya ülkeleri tarafından resmi olarak tanınmayan ancak birkaç ülke tarafından siyasi ve hukuksal açıdan tanınan) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) devletlerinin elektronik devlet uygulamalarının vatandaşlar tarafından ne ölçüde yaklaşıldığı, hizmet sağlanmasındaki memnuniyetlerinden, kullanım kolaylığı gibi özellikler incelenmiştir. Bu ölçüde araştırmanın sorusu “De Jure ve De Facto ifadeyle Ankara ve Lefkoşa’da bulunan vatandaşların e-devlet sistemlerine bakış açıları hangi düzeyde?” olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında ortaya konan De Jure ve De Facto ifadeleri, ülkelerdeki e-devlet sistemleri bağlamında ayrı ayrı ele alınarak incelendiği gözlemlenmiştir. Bu çerçevede De Jure ve De Facto ülkeler arasında karşılaştırmalı olarak yapılmış herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmektedir ancak sadece De Jure olarak ifade edilen yasal ve bölgesel kabul görmüş ülkelerin (Türkiye, Amerika, Fransa, Almanya vb.) e-devlet sistemleri tek tek ele alınarak incelendiği ve buna ek olarak yine De Facto ülke olarak ifade edilen, bölgesel olarak kabul görmüş ancak milletler arasında yasal statüye halen sahip olamamış (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) De Facto ülkelerin e-devlet sistemleri yine ayrı ayrı ele alınarak incelendiği gözlemlenmiştir. Bu kapsamda literatürde kapsamlı yeri olmayan bu iki kavramın karşılaştırması, Ankara ve Lefkoşa bağlamında ele alınarak incelenmesinin literatürdeki boşluğa katkı sağlaması beklenmektedir.

Araştırma bağlamında Ankara ve Lefkoşa başkentlerinin seçilmesinin bir diğer sebebi ise elektronik devlet sistemlerinin alt yapısı Türkiye’den önce 1998 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde “Kamu-Net” platformu

adı altında denenmiştir. Ancak yeterli altyapı sistemlerinin oluşturulamaması, fiziki altyapı yetersizliği ve maliyet gibi unsurların meydana gelmesi KKTC’de istenilen ölçüde e-devlet hizmetlerinin vatandaşlara ulaştırılmamasına neden olmuştur (Kaya, 2019: 30). Türkiye’de ise ilk e-devlet uygulamalarına geçiş süreci 1991 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan “Türkiye, Enformatik ve Ekonomik Modernizasyon: Bir Dünya Bankası Çalışması” adlı raporun açıklanması ve raporun içerisinde bulunan eylem planının 1993 yılında hayata geçirilmesiyle başlamıştır (Okur, 2019: 114). Türkiye aynı yıl 12 Nisan 1993 tarihinde ilk defa internet ile tanışmıştır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nden Ankara - Washington arasında kiralık hat kurularak sağlanan bağlantıyla birlikte Türkiye internette ve e-devlet hizmetlerinde çok hızlı bir yaygınlaşma sürecine girmiştir (Çarıkçı & Yavuz, 2010: 102) Özellikle 1993’te internetin yaygınlaşmasıyla, tek taraflı bilgi sunulacak şekilde kamu kurumlarını tanıtıcı sayfalar ve internet siteleri açılmaya başlanmıştır. 1997-1999 yılları arasında Bilim Teknoloji Yüksek Kurulu’nun almış olduğu kararlar doğrultusunda önce Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı (TUENA) çalışmaları başlatılmış, hemen ardından aynı tarihte Elektronik Ticaret Koordinasyon Kurulu ve Ulusal Akademik Ağ ve Bilim Merkezi (ULAKBİM) faaliyete geçirilmiş; ertesi sene içerisinde ise Başbakanlık genelgesiyle birlikte e-devlet hizmetlerinin hız kazanması amacıyla Kamu-Net Üst Kurulu oluşturulması kararları alınmıştır. Türkiye bu kapsamda 2001 yılında gerçekleştirilen Avrupa Birliği liderler zirvesinde ilk defa “e-Avrupa + Projesine” imza atmış ve e-devlet hizmetleri alanında büyük bir mesafe kat etmiştir. Özellikle 1998’den 2001 yılına kadar e-devlette tek yönlü bilgi akışı formlarla gerçekleştirilmiş, geçen süre zarfında ihtiyaçlar gözetilerek ilgili kurumların tek bir çatı altında birleştirilmesi ve koordine edilmesi düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştır (Akçakaya, 2017: 17 & Okur, 2019: 114). Bütün bu gelişmeler ışığında Kamu-Net öncülüğünde hayata geçirilen ve her iki devletinde altyapı sistemini oluşturan elektronik devlet hizmetlerinin, araştırma kapsamında Ankara-Lefkoşa bağlamında karşılaştırılmasının daha özgün olacağı düşünülmüş ve bu araştırma çalışmasının Türkiye ve Kıbrıs ekseninde araştırılmasına karar verilmiştir.

Bu kapsamda e-devlet hizmetlerinin memnuniyet düzeyleri; Ankara’da ikamet eden 300 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve Lefkoşa’da ikamet eden 299 KKTC vatandaşına yöneltilen 46 anket sorusuyla değerlendirilmiş ve analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında seçilen Ankara ve Lefkoşa illeri örneklem olarak seçilmesinin temel nedeni ve kısıtlılığını ise De Jure ülke olan Türkiye’nin ve De Facto ülke olan Kıbrıs’ın bütün illerindeki vatandaşlardan ayrı ayrı toplanacak olan verilerin tam sayımın zaman ve maliyet oluşturabilecek olması; bu iki şehrin her iki ülkenin başkenti olması ve geneli temsil edebileceği düşünülmesinden dolayı seçilmiş ve örneklem olarak belirlenmiştir. 599 vatandaştan alınan anket verileri, Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) v.25.0 programında e-devlet sistemlerine bakış açılarındaki anlamlı farklılaşmalarının olup olmadığının tespiti için T ve Anova testleri ve alt başlıklarında herhangi bir ilişki olup olmadığının tespiti için Korelasyon analizleri yapılarak incelenmiş, hipotezlerle olan ilişkileri yorumlanarak kapsamlı bir sonuca varılmıştır.

1. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ (BİT)

Günümüzde tarım sanayisinden çok farklı devrim niteliğinde yeni bir çağ yaşanmaktadır. Bilgi ve sanayi toplumunun temel yapı taşı olarak nitelendirilen “dijital çağ”, ülkelerin ekonomik kalkınmasını doğrudan etkileyen yeni teknolojik aletlerin bulunmasına, geliştirilmesine, uygulanmasına, üretmesine ve sosyo-kültürel anlamda ilerlemesine öncülük eden bir ortam hazırlamıştır (Kırışık & Sezer, 2015: 202). Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT – Information and Communications Technologies) bütün donanımsal ve yazılımsal özelliklerin etkin kullanımı ve bilginin temel alınması ile; enformasyon oluşturulması, saklanması, erişim oluşturularak dağıtılması ve yönetilmesi gibi tüm sektörleri doğrudan etkileyen, verimliliğin ve kolaylığın oluşumunda rol oynayan bütün hizmetlere verilen genel tanımı ifade etmektedir (Yased, 2012). Aslında Castells’ten aktaran Çakır (2018)’a göre küreselleşmenin etkisiyle enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmeler özellikle ekonomik, siyasi, kültürel açıdan birçok köklü değişimlere zemin hazırlamışken, ağların genişlemesine ve bilgi ve iletişim teknolojilerin etkin kullanılmasına daha çok olanak sağladığı vurgulanmıştır (Çakır, 2018: 40).

BİT terimi genel olarak dijital dünyada bütün insanların birbiriyle iletişime geçmesine olanak sağlayan, medya yayınlarından, görsel veya işitsel faaliyetlere, akıllı bina yönetim sistemlerinden telekomünikasyona kadar; sabit hat, radyo veya televizyon gibi hem ağ tabanlı interneti hem de kablosuz ağ alanı mobil iletişim cihazlarının en etkin şekilde kullanılmasına zemin hazırlayan teknolojik gelişmelere verilen genel bir tanımdır (Yıldız, 2020: 195).

BİT'i oluşturan ve temel yapı taşları olarak ifade edilen unsurlar ve terimlerin olduğuna dikkat çeken Yıldız (2020), bu terimleri şu şekilde sıralamıştır;

- **Donanım:** Bütün somut öğelerin, teknolojik aletlerin veya elektronik sistemlerin fiziksel olarak bir araya getirilmesini ifade etmektedir.
- **Yazılım:** Elektronik cihazlara veya bilgisayarlara işlevsel özellik kazandırılması amacıyla, kodlamalar yardımıyla işletim sistemi veya uygulama programlarına dönüştürülmüş halidir.
- **İnternet Erişimi:** Bir kurumun ya da herhangi bir kullanıcının bilgisayarını veya mobil cihazını internet erişimine bağlanma durumudur. Dijital Nitelikli İşlemler: Kurum veya kuruluşlar arasında kâğıt veya herhangi bir araç gereç kullanılmadan gerçekleştirilen online/otomatik işlemler bütünüdür.
- **Dijital Veri:** Birçok teknolojik aletler veya makine dilleri tarafından yorumlanıp analiz edilmesine olanak sağlayan verilerin tamamını kapsayan bir ifadedir.
- **Bulut Bilişim:** Bir veri merkezi sayesinde internet üzerinde gerçekleştirilen bir işlemin veya verinin birden fazla kullanıcı tarafından kullanılması ve yararlanması durumudur.
- **İletişim Teknolojileri:** Bilgisayarlar tarafından verilerin oluşturulması, saklanması, iletilmesi veya değiştirilmesi gibi iletişim sistemlerindeki etkinliğin artırılmasını temel alan teknolojilere verilen genel tanımdır. İletişim teknolojisi ile tasarımsal özellikler artırılarak iletim hızı ve hacmi artırılarak insanlara doğruluk derecesi kuvvetli bilgiler ulaştırılabilecektir (Yıldız, 2020: 195)

Kamu yönetimleri vatandaşlarına daha etkin hizmetler sunabileceği BİT tabanlı yeni uygulamalar geliştirerek, vatandaş ile kamu arasındaki etkileşimin daha interaktif ve şeffaf gerçekleşmesine olanak sağlaması beklenmektedir. Özellikle sosyal medya platformları veya internet ağları gibi vatandaşların etkin ve aktif kullanım gösterdiği oluşumlar kamu yönetim politikalarının genişletilmesinde kaynak olmuştur. Pasif bilgi alıcı konumundan aktif bilgi aktarımı konumuna geçen vatandaşlar bu süreçte organizasyonlar düzenleyerek, sosyal medya platformlarında tartışmalar ve müzakereler gerçekleştirerek kamu yönetimine doğrudan katılabilme olanağına sahip olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan yenilik çalışmaları, inovasyon faaliyetleri çerçevesinde kamu idaresinde verimliliğin artırılması, vatandaşlara daha etkin ve hızlı hizmet sunulmasında ve şeffaf kamu yönetimi ilkesinin oluşturulmasında farklı politikalar izlenmiştir. Potansiyel fayda açısından son zamanlarda yaşanan gelişmeler incelendiğinde bu değişim-dönüşüm faaliyetleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Kamu yönetim faaliyet, operasyon veya etkinliklerindeki verimliliğin artışı
- Kamu yönetiminde birimler, bölümler ve bölgeler arasındaki iletişim entegrasyonunun sağlanması
- Özelleştirilmiş hizmetlerin temini
- Vatandaş ile kamu kurumları arasında artan iletişim kanallarının fazlaştırılması
- Vatandaşların karar ve politikada katılımının artırılması gibi faydaların ülkeden ülkeye veya kamudan kamuya değişim gösterse de temel olarak potansiyel faydaların bu özellikler olduğu düşünülmektedir (Önen & Ozan, 2019: 589)

2. ELEKTRONİK DEVLET (E-DEVLET) SİSTEMİ

1980'li yıllardan önce tüm dünyada uygulanan ve devletlerin her bir yönetim kademesinde söz sahibi olan "Sosyal Devlet" politikaları, devletlerin kamu yönetimi açısından yavaşlamasına, şeffaf olmayan uygulamalar ile yolsuzluk ve kayırmacı davranış politikasına, iş ve sorumlulukların artmasına ve yönetimlerin hantal olmasına neden olmuştur. Tüm bu temel sorunların çerçevesinde sürekli kamu açıkları ile uğraşan, merkezi otorite saplantısı içerisinde karmaşık, etkisiz ve verimsiz bir sosyal yapı konumuna giren kamu yönetimleri, yurttaşların gözünde ciddi meşruiyet sorunları yaşamaya neden olmuştur. (Şahin ve Polat, 2019: 154 ; Delibaş ve Akgül, 2010: 105) Dünyada yaşanan bu gelişmeler toplumsal yaşam için bir zorunluluk, devletler için bir gereklilik niteliği taşıyan

ve teorik olarak “vatandaşların ihtiyaçlarına çözüm bulmak” mantığı ile hareket eden; literatürde elektronik devlet (electronic government), e-devlet (e-government), dijital devlet (digital government), sanal devlet (virtual government), kablolu devlet (wired government), çevrimiçi devlet (online government), akıllı devlet (smart government) gibi birçok farklı isimle adlandırılan (Çabuk ve diğerleri., 2017: 141; Demir, 2018: 3) “*elektronik devlet (e-devlet)*” sistemlerine geçiş yapmıştır. Elektronik devlet sistemleri hükümetin yerine getirmekte yükümlü olduğu görev ve sorumlulukları, başta vatandaşlarına olmak üzere, özel sektöre veya diğer kamu kurumlarına karşı bilgi ve teknolojiler aracılığıyla düşük maliyetli, kesintisiz, hızlı, şeffaf ve etkin bir servis ortamı oluşturarak, internet üzerinden sağlamış olduğu hizmetlere verilen isimdir (Delibaş & Akgül, 2010: 105 ; Demirel, 2006: 84).

Kamu yönetimlerinde yaşanan gelişim ve değişim stratejileri, gelişmiş veya gelişmekte olan birçok ülke yönetimlerinde büyük yankı bulduğunu, yeniden yapılanma sürecinde elektronik devlet hizmetlerinin neden bütün ülkeler tarafından uygulanma gereksinimi içerisine girdiğini, kamu yönetimlerinin uygulama nedenlerini en temel ve en kapsamlı sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kamu kurumlarındaki hantallaşmış bürokratik yapının katı ve kuralcı olmasından kaynaklı, ihtiyaç ve gereksinimlere yeterince hızlı ve etkin çözümler üretmemesi, buna bağlı olarak vatandaşlar tarafından baskıların artması

- Vatandaşlarla devlet arasındaki ikili ilişkilerde vatandaşın devlete karşı, devletinde vatandaşa karşı etkileşiminde bilgi ve iletişim kanalındaki yetersizliklerden doğan devlete karşı güven algısının yıkılmaya başlanması, kamu yönetiminde daha şeffaf bir ortamın oluşturulması gerektiği düşüncesi,

- Vatandaşların devlet dairelerine gitmeden, sadece geleneksel çalışma saatleri içerisinde değil çevrimiçi olarak günün her saatinde kamu hizmetlerini internet üzerinden 7/24 gerçekleştirme isteklerinin ve taleplerin artması,

- Bilgisayar, internet gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin kapasite ve kullanım alanlarının fazlalaşması ve yaygınlaşması,

- Vatandaşların taleplerine çözüm üretecek kararların toplanması, dağıtılması, kullanılması gibi genelleştirilmiş ihtiyaçların dışında; bürokrasideki maliyetlerin azaltılması, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, adli ve kolluk hizmetlerinin etkinleştirilmesi, hukuk sisteminin ve kanunların güçlendirilmesi ile gereksinime ve yardıma muhtaç vatandaşların kayıt altına alınma isteğinin oluşması gibi kamu kuruluşlarında yürütülen faaliyetlerin rasyonel olmasına ilişkin beklentilerin çoğalması,

- Kamusal alandaki faaliyetlerin daha hızlı ve daha etkin işleyişini sağlayarak, üretkenlik ve verimliliğin artırılması, demokratik katılımı sağlayacak mekanizmalar oluşturularak siyasal ve yönetsel yolsuzlukların önüne geçilerek devletin daha şeffaf ve hesap verebilir bir konuma getirilmek istenmesi,

- Vatandaşların yaşam kalitesini ve memnuniyetini artıracak, yaşamlarını kolaylaştıracak bir sistemin artık kaçınılmaz olduğu düşüncesi gibi birçok neden ve sebep, e-devlet hizmetlerinin kamusal yönetimler tarafından kabul görmüş yenilik hareketlerinden başlıca oluşturulması gereken bir politika olmuştur (Maraş, 2011: 128-129-130).

3. KKTC’DE ELEKTRONİK DEVLET SİSTEMİ

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) e-devlet sistemlerine ilk olarak 1997 yılında yapmış olduğu çalıştaylar ve alınan kararlar ışığında 1998 yılında “Kamu Net” konsepti adı altında vatandaşlarına daha iyi, daha kaliteli ve daha hızlı hizmet verebilmek amacıyla e-devlet uygulamalarına erişebileceği “<http://www.kamunet.net/>” portalını açarak hizmete başlamıştır (Kaya, 2019: 30). Başbakanlığın himayesinde yönetilen bu portal 1999-2013 yılları arasında uzun yıllar boyunca KKTC’de aktif hizmet vermiştir. Gelişen süreçte birlikte 2013-2015 tarihleri arasında e-devlet sistemi Başbakanlık’tan Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı’na devredilmiştir (Kaya, 2019: 28). Özellikle KKTC’de geleneksel devlet anlayışından vazgeçilip, e-devlet anlayışına geçiş süreci Türkiye Cumhuriyeti devleti ile yapılan birtakım anlaşmalar ve protokoller ile devam etmektedir. Kamu hizmetlerinin elektronik ortamda verilmesi ve kurulacak olan ortak bir platform ile vatandaşlara daha iyi hizmet sunabilmek

ve uygulamaların bütünleştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla çalışmalar devam etmektedir. TC Ulaştırma Altyapı Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada KKTC e-devlet sisteminin kamu kurumların vatandaşlarına 7/24 kesintisiz, kaliteli, hızlı ve güvenli bir hizmet ışığında hazırlanacak olan projelerin, kurulacak olan e-devlet altyapısı ile birlikte tasarlanması, kurulması, devamlılığını sürdürecektir destekler sağlanması gibi vatandaşlara ulaşacak en kolay ve en etkin yolların belirlenmesini kapsayan bir proje olduğu vurgulanmıştır (UAB, 2020). Böylelikle vatandaşlar kamu kurumlarına gitmeden işlemlerini online bir şekilde gerçekleştirilecektir. KKTC ve Türkiye arasında yapılan protokoller kapsamında birçok destek faaliyetleri de bulunmaktadır, bunlar;

- İhtiyaç Analizi
- Mevcut Durum Tespiti
- Fizibilite ve Farklılık Analizi
- Operasyon Destek Hizmeti
- Bilgi ve İletişim Teknolojileri Alanında Danışmanlık Hizmeti gibi hizmetleri kapsamaktadır.

Protokoller kapsamında birtakım yasa çalışmaları da hayata geçirilmiştir. Bunlar; 89/2007 numaralı “kişisel verilerin korunması” yasası, 93/2007 numaralı “elektronik imza” yasası, 6/2012 numaralı “elektronik haberleşme” yasası gibi protokolü destekler nitelikte çıkarılan yasalardan birkaçı olmuştur. Ayrıca bu protokolle ek olarak “bilişim suçları” yasa tasarısı da yayınlanmıştır (Tatar ve Taçoy, 2018: 1154). KKTC e-devlet dönüşüm sürecinde hemen hemen başında olsa da altyapı ve donanım hizmetleri tüm kamu kurumlarında aşamalar halinde yürütülmektedir (Uçkan, 2003). Kuzey ve Güney Kıbrıs yönetimlerinin ayrı ayrı e-devlet portalları bulunmaktadır. KKTC e-devlet sistemi olarak <http://edevlet.gov.ct.tr/> üzerinden <https://vatandas.gov.ct.tr/> portalından vatandaşlarına hizmet veriyorken, Güney Kıbrıs <http://www.cyprus.gov.cy> üzerinden vatandaşlarına hizmet vermektedir. 2020 yılının başlarında yapılan bir araştırma çalışmasına göre KKTC’de e-devlet kullanım oranı %37,7 seviyelerinde iken Güney Kıbrıs’ta bu oran %57 bazında ölçülmüştür. E-devlet sistemi olarak KKTC’de sosyal sigorta hizmeti en çok tercih edilen servis iken Güney Kıbrıs’ta vergi ödemeleri hizmeti yaygın olarak en çok tercih edilen servis olduğu gözlemlenmiştir. E-devlet kullanımında yaşanan sorunların başında iki ülke arasında ortak seçim internet hızının olduğu da tespit edilmiştir (Kaya ve diğerleri., 2020b: 24). Ayrıca kullanım ve farkındalık oranlarında ciddi farklılaşmanın olduğu Eyüpoğlu ve Kaya (2020) tarafından yapılan araştırma makalesinde vurgulanmıştır. Nitekim yapılan araştırma çalışmasının verilerinde vatandaşların farkındalık oranlarının yüksek düzeyde olduğu ancak kullanım oranlarında farkındalığa oranla beklenen düzeylerin olmadığı ortaya konulmuştur. Kuzey Kıbrıs’ta yaşayan insanlar arasında mevcut e-devlet hizmetlerinin farkındalığı % 64,3’e kadar dayanmaktadır. Kullanım düzeyleri %35.7 gibi görünse de aktif kullanıcıların oranı hizmet ve servis sağlayıcısına güveniyor olduğu sonucu ortaya konulmuştur. Farkında olmadan e-devlet sistemlerini kullanan bireylerin olduğundan da bahseden araştırma, uygulamaların olup olmadığıyla ilgili farkında olmayan vatandaşlar için farkındalık oranını %50 civarlarında göstermektedir. Ayrıca vatandaşların hizmetlerden haberdar olduklarında e-devlet hizmetlerine daha fazla güveneceklerini tespit etmiştir. E-devlet uygulamalarının karar vericiler aracılığıyla uygulanması, farkındalığın ve kullanımın öneminin artırılması anlamına gelmektedir (Eyüpoğlu ve Kaya, 2020: 19). 2016 yılında Kaya ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan bir diğer araştırma ise kamu yönetimlerinden ziyade yerel yönetimler bakanlıklara oranla e-devlet sistemlerini kullanmada daha aktif olduğu vurgulanmış, bulunan 28 belediyenin 16’sında aktif hizmet edildiğinden söz edilmiştir. Bu veriler ışığında Kaya ve Över (2019)’in yapmış oldukları son araştırma çalışmasında aradan geçen 3 yıllık sürede 2 yeni web sitesi eklenerek e-devlet hizmetlerinde daha geniş ve kapsamlı yenilikler getirildiğini vurgulamıştır. Bakanlıklara oranla yerel yönetimlerin e-devlet hizmetlerine daha çok önem verdiği sonucunu çıkarılmıştır. Karar vericilerin e-devlet uygulamalarına önem vermekle birlikte verdikleri önem de değişmektedir (Kaya ve diğerleri., 2020a: 4). Nitekim yapılan bir diğer çalışmada e-devlet ve e-oylama gibi hizmetlerin e-devlet uygulamaları kapsamında kullanılmak istendiği vurgulanarak gözler önüne serilmiştir (Kaya ve diğerleri., 2020b: 8).

4. TÜRKİYE’DE ELEKTRONİK DEVLET SİSTEMİ

Tüm dünyada olduğu gibi Türk kamu yönetimi de ağırlaşan bürokrasi ve artan ihtiyaçlar doğrultusunda;

karar destek süreçlerini güçlendirmek, iş süreçlerini hızlandırmak ve vatandaşlara etkin ve verimli hizmetler sunabilmek amacıyla elektronik ortamlara geçiş için bir takım yasal ve idari düzenlemeler içerisine girmiştir (Yıldız & Polat, 2012: 624). Türkiye'nin stratejik konumu itibarıyla ekonomi, teknoloji, bilim ve sanayi gibi birçok alanda etkileşimde bulunduğu birçok Avrupa ülkesinin e-devlet strateji ve politikaları incelemiş ve bu kapsamda çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Türkiye'de e-devlet sistemlerinin önem ve gerekliliğinin artmasıyla birlikte alt yapı hizmetleri birçok merkezi kurum ve yerel yönetimler olmak üzere devletin birçok farklı kademelerinde yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda vizyon "bilim ve teknolojinin etkin ve aktif kullanımıyla karar alma süreçlerinde ve rekabette daha başarılı daha refah bir ülke olmak" şeklinde ortaya konulmuştur (Ünal ve Kiraz, 2016: 440). E-devlet uyum süreci tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de son 10 yılda gelişmişlik seviyesi yüksek olan birçok ülkeyi internet ve mobil teknolojilerinde geride bırakarak büyük bir ivme yakalamış ve bu alanda başarı göstermiştir (Bülbül, 2013: 10). Türkiye e-devlet uygulamalarını e-devlet kapısı olan turkiye.gov.tr adresi üzerinden gerçekleştirmekte, kurum ile ilgili tanıtıcı ve faydalı bilgileri resmi web sayfalarında veya sosyal medya hesaplarından sunmaktadır (Arıkboğa, 2017: 1625).

Türkiye'de e-devlet uygulamalarına erişim <https://www.turkiye.gov.tr/> adresinden sağlanmaktadır. Vatandaşlar şahsi başvuru ile Posta ve Telgraf Teşkilatı (PTT)'den, yetkili acentelerden, yurtdışında Dışişleri Bakanlığı'na bağlı elçilik veya konsolosluklardan temin edebileceği şifre ile Türkiye Cumhuriyeti (TC) çipli veya normal kimlik kartı numarası, mobil veya elektronik imza ya da internet bankacılığı bilgileriyle kolayca erişim sağlayabilmektedir (EDK, 2020). E-devlete giriş seçenekleri bunlarla sınırlı kalmayıp vatandaşlar anlaşmalı oldukları bankaların internet bankacılığı giriş bilgileri ile de e-devlet uygulamalarına giriş yapabilmektedir. E-devlet kapısının çalışma mantığı, vatandaşların kamu hizmetlerini internet üzerinden kesintisiz, hızlı ve güvenli bir şekilde erişim sağladıkları tek merkezli, güncel, hayatı kolaylaştırıcı internet platformu şeklinde açıklanabilir. Kişisel profil bilgileri haricinde herhangi bir bilgiyi bünyesinde barındırmayan bu platform ile kurumlar arası anlık sorgulama yapılabilir ve sunulan e-hizmetler sayesinde istenilen bilgilere kısa sürede ulaşılabilir (EDK, 2020).

E-devletin bir diğer özelliği ise tekil oturum sistemi sayesinde yeniden kayıt olmaya ihtiyaç duyulmadan vatandaşlar internet üzerinden elektronik ödemelerini gerçekleştirebilmekte, işlemlerini kolaylaştırabilmektedir. E-devlet uygulamaları şu anda kayıtlı olarak 52.291.476 vatandaşa aktif hizmet vermektedir. 728 farklı kurumda 2853'ü mobil hizmet olmak üzere toplamda 5485 hizmet sunulmaktadır. (EDK, 2020). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'in verilerine göre ise özellikle 2013-2014 yıllarından 2019 yılına kadar Türkiye'de internet kullanımında %55'lik oranlardan %75,3'e varan ciddi artışın olduğu vurgulanmıştır (TÜİK, 2019). En son yapılan "We Are Social 2020" raporuna göre ise Türkiye'de internet, sosyal medya ve mobil kullanım istatistiklerinde Türkiye nüfusuna oranla 62 milyon internet kullanıcısı ile %74'nü, 54 milyon sosyal medya kullanıcısı ile %64'ünü, 77 milyon mobil kullanıcısı ile %92'sini oluşturan büyük bir ilerleme sağlamıştır (WeAreSocial, 2020). E-devlet stratejilerinde geçmişten günümüze başarılı bir politika izleyen Türkiye, Birleşmiş Milletler tarafından 2018 yılında tüm dünyayı kapsayan "Çevrimiçi Hizmet, Telekomünikasyon Altyapısı ve İnsan Kaynağı" endekslerini içeren "e-devlet Gelişmişlik Endeksi" raporuna göre 193 ülke arasında 53. sırada "yüksek" düzeyde yer almaktadır (BTS-b, 2020).

5. BİRLEŞTİRİLMİŞ TEKNOLOJİ KABUL VE KULLANIM TEORİSİ (BTKKT)

Bilgi teknolojilerinin insan hayatına girmesiyle birlikte bilgi kaynaklarında ve bilgi odaklı merkezlerde önemli değişim-dönüşüm yaşanmaktadır. İnternetin de etkisiyle bilgi hizmetlerinde yeni kanallar açılmasıyla geleneksel bilgi edinme yöntemlerinde büyük oranda farklılaşma yaşanmaktadır. Bilgiyi edinmek için birçok farklı yöntemler denenmektedir ve her denenen yöntemler bilgi davranışlarının temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan bilgiye ulaşabilmek için teknolojilerden yararlanılması, farklı metot ve yöntemler geliştirilerek birey ile teknoloji arasındaki ilişkilere odaklanması gerekmektedir (Dalkıran, 2018: 70). Bu kapsamda bilgi ve davranışların birey üzerindeki etkisini ölçme gayesiyle 2003 yılında Venkatesh ve arkadaşları tarafından Teknoloji Kabul Modeli (TKM)'nin genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonu olan Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (BTKKT) bilinen ismi ile The Unified Theory of Technology Acceptance and Use of Technology (UTAUT) modeli hayata geçirilmiştir. Bilişim teknolojileri geniş kapsamlı inceleyen 8 farklı modelin (Sebepli Davranış Teorisi (SDT), Teknoloji Kabul Modeli (TKM), Planlı Davranış Teorisi ve Ayrıştırılmış Planlı Davranış Teorisi (APDT), Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Planlı Davranış Teorisi (PDT), Yeniliklerin Yayılması Teorisi (YYT), Motivasyonel Model (MM),

PC Kullanım Modeli (PCKM), Sosyal Bilişsel Teori (SBT)) alt yapıları temel alınarak oluşturulmuştur (Kurt & Turan, 2017: 32). Belirtilen araştırma model ve teorilerinin içeriği şu şekilde açıklanabilir:

SDT: Bireyin davranışsal niyetini gerçekleştirmede motivasyonel etkilerini öngörmek amacıyla oluşturulmuş bir teoridir (Öztürk & Temizkan, 2018: 41).

TKM: Bilgisayar kullanıcılarının davranışlarını açıklamak ve tahmin etmek, kullanım niyetlerini öngörmek amacıyla geliştirilmiş bir modeldir (Özer ve diğerleri., 2010: 3281).

APDT: Davranışsal ve inançsal faktörlerin birbirinden ayrıştırılabileceği yönünde fikirler ortaya konan bir teoridir (Çakır, 2018: 35).

PDT: Davranışsal özelliklerin, niyet ve beklentiler ile algılanan niyetin doğru orantılı olduğunu; tavırların ve kişisel normların kişilik özelliklerini oluşturduğunu savunan bir teoridir (Çakır, 2018: 32).

YYT: Bireyin ya da örgütün yeni olarak algıladığı fikir, uygulama veya nesnelerin çözüm yolu olarak kabul edilmesi veya reddedilmesi sürecini benimseyen bir teoridir (Tosuntaş & Çubukçu, 2019: 960).

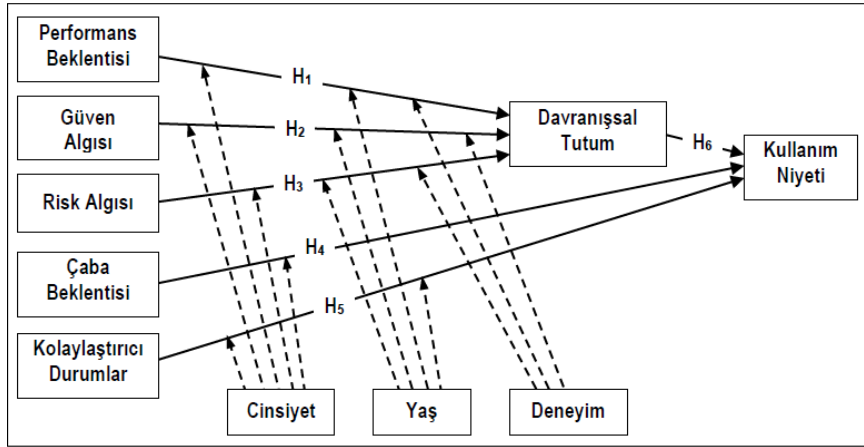
MM: Kaygı ya da korku gibi bireyi negatif yönde olumsuz etkileyebileceği davranışlardan kaçınarak mutluluk veya heyecan gibi pozitif motivasyonlara ihtiyaç duyulmasını içeren bir teoridir (Kapucu ve diğerleri., 2018: 86).

PCKM: Birey davranışlarının bilgisayar kullanımı ile doğru orantılı olduğunu, birey davranışlarına doğrudan etki ettiğini belirten bir teoridir (Yurdakul ve diğerleri., 2014: 24).

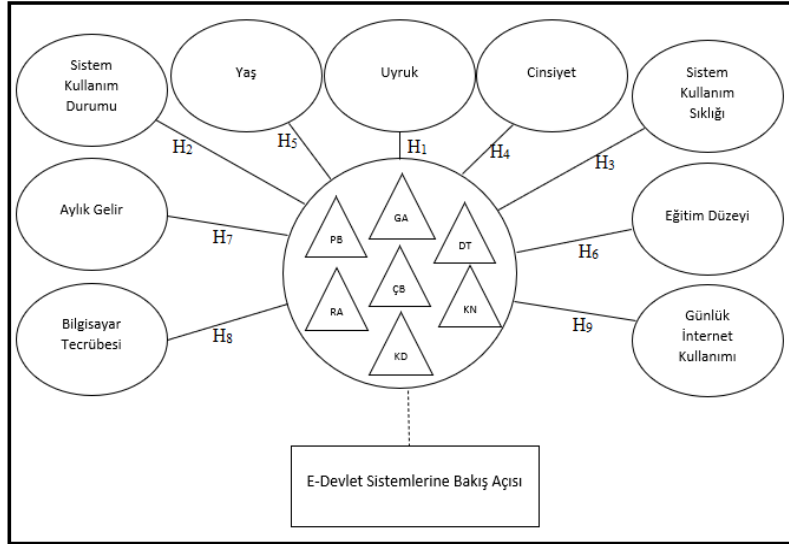
SBT: Bu teoride birey kendi geleceğini tayin eden, proaktif ve öz-denetime sahip bir organizma olarak görmesini kapsar. Birey hem bu sistemin yaratıcısı olduğunu hem de sosyal çevrenin bir ürünü olduğunu iddia eden teoriyi oluşturmaktadır (Işık, 2001: 6).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Elektronik devlet hizmetlerinin vatandaş gözünde memnuniyet düzeylerinin ölçülmesi amacıyla yapılan bu araştırma çalışmasında araştırma modeli; Venkatesh ve arkadaşları (2003: 447) tarafından tasarlanmış sekiz farklı modelin, en temel özellikleri alınarak oluşturulmuş "Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (BTKKT)" ölçeği baz alınmıştır. Ancak uygunluğu ve kriterleri bakımından Demirbaş ve arkadaşları (2012: 70) tarafından 2012'de yapmış oldukları araştırma makalesinde kullanılan araştırma modeli araştırma çalışmasına uyarlanarak, belirlenen kriterler ölçeğinde hipotez sayıları artırılarak yeni bir entegre model oluşturulmuştur. Demirbaş ve arkadaşları tarafından kullanılan araştırma modelinde varsayım ve hipotezler sadece cinsiyet yaş ve deneyim ile ilişkilendirilirken; oluşturulan entegre modelde buna ek olarak bilgisayar tecrübesi, aylık geliri, sistem kullanım durumu, sistem kullanım sıklığı, uyruğu, eğitim düzeyi ve günlük internet kullanımı gibi demografik bilgiler de eklenmiştir. Bu maddelerin eklenmesinin temel nedeni e-devlet sistemlerinin teknoloji ile özdeşleşmiş olmasından kaynaklı bireylerin bu platformlara ulaşımında internet kullanımından, kullanım sıklığı ve bilgisine kadar her anlamda e-devlet sistemlerini yeterli ölçüde kullanıp kullanmadığının tespit edilmesi amacıyla eklenmiştir. Literatürde bahsedilen araştırma modelleri varyanslar ve hipotezler olarak belirli kriterler seçim yapılarak incelediği gözlemlenmiştir. Bir hipotezde sadece yaş kriteri ön planda tutularak sonuca ulaşılmış iken diğer bir hipotezde sadece deneyim ve tecrübeyi ön planda tutularak sonuca ulaşıldığı gözlemlenmiştir. Yapılan bu araştırma çalışmasında ise her bir kriter ayrı ayrı ele alınarak, bütün hipotezlere etkisinin hangi ölçekte olduğu, alt başlıklar da dahil olmak üzere anlamlı farklılaşmaların olup olmadığı tek tek incelenmiş ve sonuca ulaşılmıştır.

Şema 1- Demirbaş ve arkadaşları (2012: 70) tarafından kullanılan araştırma modeli
(Kaynak: Demirbaş ve arkadaşları (2012: 70))

Şema 2- Araştırma kapsamında yürütülen entegre model

Türkiye Cumhuriyeti Ankara ilinden 300 ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Lefkoşa ilinden 299 vatandaşa hazırlanan anket soruları yöneltilmiş olup, memnuniyet, beklenti ve kullanım niyetleri gibi faktörler incelenerek analiz edilmiştir. Araştırma sistematik örneklem olarak 599 kişi üzerinde anket çalışması yapılmıştır. 300-300 olarak belirlenen araştırma çalışması daha sonradan 1 vatandaşın araştırma anketinden çekilmesiyle birlikte bu oran 300'e 299 olmuştur. Araştırma bireylerin yaş-cinsiyet-egitim durumları dikkate alınarak yapılmıştır. Her iki şehirde de kamuda veya özel sektörde çalışan sayıları eşit tutularak sonuç alınmaya çalışılmıştır. Buna ek olarak kamusal alan veya özel sektöre yakın yerleşkelerde araştırma anketi yapılmaya özen gösterilmiştir.

Örneklem olarak Ankara ve Lefkoşa illerinin seçilmesi, her iki ülkenin başkentlerini temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Araştırmanın kısıtlılığını oluşturan Türkiye ve Lefkoşa'da yapılacak olan anket çalışması; maliyet oluşturması, zaman alabilecek olması ve nüfus oranı bakımından iki ülke arasında ciddi farklılık göstermesi gibi etkenler verilerin sadece kamu yönetiminin merkezi olan başkentlerde toplanmasının daha doğru olacağı düşünülmüştür. Bu kapsamda söz konusu etkenler dikkate alınarak araştırmanın örnekleme bu şekilde oluşturulmuştur.

Araştırma için hazırlanan anket sorularındaki demografik bilgiler; Çabuk ve arkadaşları (2017: 146) ile Gürses ve Çınar (2017: 466) tarafından yapılan araştırma makalelerindeki demografik yapılar sentezlenerek oluşturulmuştur. Aynı zamanda araştırma kapsamında ölçülen performans beklentisi, çaba beklentisi,

kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı, risk algısı, davranışsal tutum ve kullanım niyetleri belirlenen sorular ışığında analiz edilmiştir. Yapılan anket çalışmasında sıralanan bu kriterler için anket soru örneği, araştırma modeli olan Demirbaş ve arkadaşları (2012: 82) tarafından hazırlanan anket soruları temel alınarak oluşturulmuştur (EK-1). Buna ek olarak aynı araştırma türü ve modeline sahip olan Sameer (2016: 56-57)'in, Alshehri ve arkadaşları 2012: 12-13)'nın, Al-Shafi ve Weerakkody (2009: 8)'un, Alaboodi ve Shaban (2019: 136)'ın ve AlAwadhi ve Morris (2008: 11)'in araştırma makale ve bildirimlerinde kullanmış oldukları ölçek tipleri incelenmiş, sentezlenmiş ve araştırma sorularına katkı sağlayacağı düşünüerek dâhil edilmiştir. Araştırmada 8'i demografik bilgiler olmak üzere toplamda 46 soru yöneltilmiş olup her bir soru geçerlilik-güvenirlilik testine tabi tutulmuş ve araştırma bulguları bölümünde gösterilmiştir.

Araştırma modeli çerçevesinde teste ve analize tabii tutulacak olan hipotezler aşağıdaki tabloda sıralanmıştır:

Tablo 1- Araştırma Hipotezleri

No.	Hipotezler
H1	<i>E-devlet sistemine bakış açısında Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasında anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H2	<i>E-devlet sistemine bakış açısında e-devlet sistemini kullananlar ve kullanmayanlar arasında anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H3	<i>E-devlet sistemine bakış açısında e-devlet uygulamalarını kullanım sıklığı bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H4	<i>E-devlet sistemine bakış açısında cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H5	<i>E-devlet sistemine bakış açısında yaş bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H6	<i>E-devlet sistemine bakış açısında eğitim düzeyi bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H7	<i>E-devlet sistemine bakış açısında aylık gelir düzeyi bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H8	<i>E-devlet sistemine bakış açısında bilgisayar tecrübesi bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>
H9	<i>E-devlet sistemine bakış açısında günlük internet kullanımı bakımından anlamlı bir farklılaşma olacağı beklenmektedir.</i>

ARAŞTIRMA BULGULARI

Türkiye Cumhuriyeti başkenti Ankara ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti başkenti olan Lefkoşa illerine uygulanan “Elektronik Devlet Entegrasyonu: BTKKT Modeli” anket sonuçları, Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) v.25.0 programında e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında anlamlı farklılaşmalarının olup olmadığının tespiti için T ve Anova testleri ve alt başlıklarında herhangi bir ilişki olup olmadığının tespiti için Korelasyon analizleri yapılarak incelenmiş, hipotezlerle olan ilişkileri yorumlanarak kapsamlı bir sonuca varılmıştır.

Tablo 2- Katılımcıların demografik özelliklerine göre bilgiler

N=(599)			
	Değişken	F	%
Cinsiyet	Kadın	289	48,25
	Erkek	310	51,75
Eğitim Düzeyi	İlkokul-Ortaokul	41	6,84
	Lise	136	22,70
	Lisans	353	58,93
	Yüksek Lisans	56	9,35
	Doktora	13	2,17
Uyruk	TC	300	50,08
	KKTC	299	49,92
Bilgisayar Tecrübesi	Bir yıldan az	54	9,02
	1 yıl	45	7,51

	2 yıl	88	14,69
	3 yıl	29	4,84
	+4 yıl	383	63,94
Aylık Gelir	0-1300	145	24,21
	1301-2500	72	12,02
	2501-3700	119	19,87
	3701-5000	135	22,54
	5001+	128	21,37

Yapılan araştırmada Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşlarının e-devlet sistemine ilişkin tutumlarının cinsiyet, yaş, aylık gelir, eğitim düzeyi, bilgisayar tecrübesi, günlük internet kullanımı ve e-devlet uygulamalarını kullanıp kullanmama ve e-devlet uygulamalarını kullanım sıklığına göre farklılaşım farklılaşmadığı incelenmiştir. Araştırmaya gönüllü olarak toplam 300 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve 299 Kuzey Kıbrıs Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı dahil olmuştur. Bu vatandaşlardan 2892’u kadın ve 310’u erkektir. Veriler toplam 5 eğitim düzeyindeki vatandaşlardan alınmıştır. Bu eğitim düzeyleri ilkökul-ortaokul, lise, lisans, yüksek lisans ve doktora’dır. Katılan vatandaşların aylık geliri 0-1300, 1301-2500, 2501-3700, 3701-5000 ve 5001+ aralığındadır. Ayrıca her bir katılımcıdan bilgisayar tecrübesine ilişkin bilgi alınmıştır.

Tablo 3- E-devlet sistemine yönelik tutumların uyruk açısından değerlendirilmesi

	Uyruk	n	\bar{x}	Ss	T	p
Toplam Puan	TC	300	140,52	16,48	16,37	0,000
	KKTC	299	108,71	29,30		
Performans Beklentisi	TC	300	20,79	3,45	11,73	0,000
	KKTC	299	15,83	6,63		
Çaba Beklentisi	TC	300	16,40	2,47	17,03	0,000
	KKTC	299	11,23	4,64		
Kolaylaştırıcı Durumlar	TC	300	21,73	3,17	14,91	0,000
	KKTC	299	15,36	6,67		
Güven Algısı	TC	300	16,06	3,09	15,27	0,000
	KKTC	299	11,00	4,83		
Risk Algısı	TC	300	14,09	3,52	1,89	0,060
	KKTC	299	13,55	3,59		
Davranışsal Tutum	TC	300	10,16	1,66	5,31	0,000
	KKTC	299	9,49	1,41		
Kullanım Niyeti	TC	300	36,92	5,57	15,62	0,000
	KKTC	299	27,23	9,18		

$p > 0.05$

H1 hipotezinde belirtilen ve bireylerde e-devlet sistemine bakış açılarındaki uyruklar açısından anlamlı bir farklılaşmanın olacağı yönünde hipotez ortaya konulmuştur. Bu bağlamda farklılaşmanın hangi ölçekte olduğunu tespit etmek amacıyla veri sonuçlarına bağlantısız örneklem t testi uygulanmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti (TC) ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde (KKTC) yaşayan vatandaşlardan veri toplanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, e-devlet sistemine bakış açıları toplam puanlarında TC (Ort.=140,52, SS=16,48) ve KKTC (Ort.=108,71, SS=29,30) vatandaşları arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur $t(597) = 16,37, p < 0,001$.

Araştırma sonucunda geniş bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,30$). TC vatandaşlarının KKTC vatandaşlarına göre, e-devlet sistemine bakış açıları arasında anlamlı farklılaşmalar olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, risk algısı alt boyutu hariç tüm alt boyutlarda anlamlı bir farklılaşma olduğu saptanmıştır ($p<0,001$). Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı ve kullanım niyeti alt boyutlarının hepsinde geniş etki bulunmuştur (sırasıyla; $\eta^2=0,18$, $\eta^2=0,32$, $\eta^2=0,27$, $\eta^2=0,28$, $\eta^2=0,29$). Davranışsal tutum alt boyutunda ise düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,04$). Anlamlı farklılaşma bulunan tüm alt boyutlarda TC vatandaşlarının KKTC vatandaşlarına göre daha anlamlı bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir.

Tablo 4- E-devlet sistemine yönelik tutumların e-devlet kullanımı açısından değerlendirilmesi

	Kullanım	n	\bar{X}	Ss	T	p
Toplam Puan	Evet	432	131,52	26,21	10,26	0,000
	Hayır	167	106,86	26,81		
Performans Beklentisi	Evet	432	19,55	5,34	8,90	0,000
	Hayır	167	14,94	5,81		
Çaba Beklentisi	Evet	432	14,89	4,16	9,97	0,000
	Hayır	167	11,05	4,25		
Kolaylaştırıcı Durumlar	Evet	432	19,90	5,51	8,75	0,000
	Hayır	167	15,08	6,24		
Güven Algısı	Evet	432	14,62	4,47	9,62	0,000
	Hayır	167	10,72	4,41		
Risk Algısı	Evet	432	14,15	3,50	3,69	0,060
	Hayır	167	12,96	3,61		
Davranışsal Tutum	Evet	432	10,16	1,62	2,85	0,004
	Hayır	167	9,49	1,43		
Kullanım Niyeti	Evet	432	36,92	8,31	9,81	0,000
	Hayır	167	27,23	8,47		

$p>0.05$

H2 hipotezinde ortaya konulan ve e-devlet sistemine bakış açıları arasında bireyin e-devlet sistemini kullanıp kullanmama durumlarında oluşturulan kriterlerdeki maddelerin bir etkisinin olup olmadığı incelemek amacıyla bağlantısız örneklem t testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, e-devlet sistemini kullananlar (Ort.=131,52, SS=26,21) ve kullanmayanların (Ort.= 106,86, SS=26,81) toplam puanlarında anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmektedir ($t(597)=10,26$, $p<0,001$). E-devlet sistemini kullananların kullanmayanlara göre e-devlet sistemine yönelik daha anlamlı bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Araştırma sonucunda geniş bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,14$). Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı ve kullanım niyeti alt boyutlarının hepsinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur ($p<0,001$). Araştırma sonucunda tüm bu alt boyutlar için geniş bir etki bulunmuştur (sırasıyla; $\eta^2=0,11$, $\eta^2=0,14$, $\eta^2=0,14$, $\eta^2=0,11$, $\eta^2=0,13$). Ayrıca davranışsal tutum alt boyutunda da anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmektedir ($t(597)= 2,85$, $p=0,004$). Araştırma sonucunda davranışsal tutum alt boyutu için düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,01$). Risk algısı boyutunda ise anlamlı bir farklılaşma bulunamamıştır ($p<0,05$). Anlamlı farklılaşma bulunan tüm boyutlarda e-devlet sistemini kullananların kullanmayanlara göre e-devlet sistemine bakış açıları daha anlamlı olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 5- E-devlet sistemine yönelik tutumların e-devlet uygulamalarının kullanım sıklığı açısından değerlendirilmesi

	Kullanım Sıklığı	n	Ort.	Ss	f	p
Toplam Puan	Günde en az bir kere	26	126,85	36,11	26,67	0,000
	Haftada en az bir kere	83	137,51	23,21		
	Ayda en az bir kere	196	130,88	27,11		
	Yılda en az bir kere	155	126,87	25,87		
	Kullanmıyorum	139	105,27	25,70		
Performans Beklentisi	Günde en az bir kere	26	18,04	7,03	22,51	0,000
	Haftada en az bir kere	83	20,13	4,86		
	Ayda en az bir kere	196	19,31	5,76		
	Yılda en az bir kere	155	19,39	4,88		
	Kullanmıyorum	139	14,47	5,70		
Çaba Beklentisi	Günde en az bir kere	26	13,88	6,01	27,09	0,000
	Haftada en az bir kere	83	16,18	3,43		
	Ayda en az bir kere	196	14,82	4,32		
	Yılda en az bir kere	155	13,95	3,96		
	Kullanmıyorum	139	10,85	4,19		
Kolaylaştırıcı Durumlar	Günde en az bir kere	26	18,27	7,86	22,79	0,000
	Haftada en az bir kere	83	21,04	4,90		
	Ayda en az bir kere	196	19,74	5,72		
	Yılda en az bir kere	155	19,26	5,37		
	Kullanmıyorum	139	14,66	6,03		
Güven Algısı	Günde en az bir kere	26	13,65	5,83	22,15	0,000
	Haftada en az bir kere	83	15,07	4,24		
	Ayda en az bir kere	196	14,66	4,42		
	Yılda en az bir kere	155	14,01	4,60		
	Kullanmıyorum	139	10,48	4,26		
Risk Algısı	Günde en az bir kere	26	15,12	4,55	3,24	0,012
	Haftada en az bir kere	83	14,29	3,94		
	Ayda en az bir kere	196	14,05	3,37		
	Yılda en az bir kere	155	13,79	3,28		
	Kullanmıyorum	139	13,01	3,59		
Davranışsal Tutum	Günde en az bir kere	26	10,73	2,54	6,69	0,000
	Haftada en az bir kere	83	10,34	1,79		
	Ayda en az bir kere	196	9,88	1,52		
	Yılda en az bir kere	155	9,54	1,37		
	Kullanmıyorum	139	9,59	1,37		
Kullanım Niyeti	Günde en az bir kere	26	32,46	10,77	26,48	0,000
	Haftada en az bir kere	83	36,23	7,10		
	Ayda en az bir kere	196	34,17	8,45		
	Yılda en az bir kere	155	32,55	8,42		
	Kullanmıyorum	139	26,08	8,18		

p>0.05

E-devlet sistemine yönelik bakış açılarının değerlendirilmesi ve H3 hipotezinde de belirtilen e-devlet uygulamalarının kullanım sıklığında belirtilen kriterlerin bir etkisinin olup olmadığı incelemek amacıyla tek yönlü

ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, e-devlet uygulamalarını kullanım sıklığının e-devlet sistemini değerlendirme toplam puanları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur $F(4,594)=26,67$, $p=0.000$. Araştırma sonucunda geniş bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,15$). Hangi düzeylerin birbirinden farklılaştığını göstermek için uygulanan Tukey testi sonuçlarına göre, e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=126,85, SS=35,11), haftada en az bir kere (Ort.=137,51 SS=23,21), ayda en az bir kere (Ort.=130,88, SS=27,11) ve yılda en az bir kere (Ort.=126,87, SS=25,87) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=105,27, SS=25,70) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları anlamlı olduğu görülmektedir (sırasıyla; $p=0.000$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Buna ek olarak, performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı ve davranışsal tutum ve kullanım niyeti alt boyutlarında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur ($p<0,001$). Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı ve kullanım niyeti alt boyutlarında geniş etki bulunmuştur (sırasıyla; $\eta^2=0.13$, $\eta^2=0.15$, $\eta^2=0.13$, $\eta^2=0.12$, $\eta^2=0,15$). Davranışsal tutum alt boyutunda ise düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0.04$). Ayrıca risk algısı alt boyutunda da anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur $F(4,594)=3,24$, $p=0.012$. Araştırma sonucunda düşük bir etki saptanmıştır ($\eta^2=0.02$). Alt boyutlarda hangi düzeylerin birbirinden farklılaştığını görmek için Tukey testi uygulanmıştır. Performans beklentisi alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=18,04, SS=7,03), haftada en az bir kere (Ort.=20,13, SS=4,86), ayda en az bir kere (Ort.=19,31, SS=5,76) ve yılda en az bir kere (Ort.=19,39, SS=4,88) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=14,47, SS=5,70) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları anlamlı farklılaşmalar görülmektedir (sırasıyla; $p=0.020$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Çaba beklentisi alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=13,88, SS=6,01), haftada en az bir kere (Ort.=16,18, SS=2,43), ayda en az bir kere (Ort.=14,82, SS=4,32) ve yılda en az bir kere (Ort.=13,95, SS=4,96) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=10,85, SS=4,19) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları da anlamlı farklılaşmalar görülmektedir (sırasıyla; $p=0.006$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Ayrıca haftada en az bir kez kullanan vatandaşların yılda en az bir kez kullanan vatandaşlara göre bakış açıları daha anlamlıdır ($p=0.001$). Kolaylaştırıcı alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=18,27, SS=7,86), haftada en az bir kere (Ort.=21,04, SS=4,90), ayda en az bir kere (Ort.=19,74, SS=5,72) ve yılda en az bir kere (Ort.=19,26, SS=5,37) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=14,66, SS=6,03) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlıdır (sırasıyla; $p=0.027$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Güven algısı alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=13,65, SS=5,83), haftada en az bir kere (Ort.=15,07, SS=4,24), ayda en az bir kere (Ort.=14,66, SS=4,42) ve yılda en az bir kere (Ort.=14,01, SS=4,60) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=10,48, SS=4,26) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlı olduğu görülmektedir (sırasıyla; $p=0.009$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Risk algısı alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=15,12, SS=4,55) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=13,01, SS=4,59) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlıdır ($p=0.045$). Davranışsal tutum alt boyutu için yapılan Tukey testinde e-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=10,73 SS=2,54) kullanan vatandaşların yıldan en az bir kere kullanan (Ort.=9,54, SS=1,37) ve kullanmayan (Ort.=9,59, SS=1,37) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlıdır (sırasıyla; $p=0.003$, $p=0.005$). Ayrıca haftada en az bir kere kullanan (Ort.=10,34, SS=1,79) vatandaşların yılda en az bir kez kullanan ve kullanmayan vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlıdır (sırasıyla; $p=0.002$, $p=0.005$). Kullanım niyeti alt boyutu için yapılan Tukey testinde E-devlet uygulamalarını günde en az bir kere (Ort.=32,46, SS=10,77), haftada en az bir kere (Ort.=36,23, SS=7,10), ayda en az bir kere (Ort.=34,17, SS=8,45) ve yılda en az bir kere (Ort.=32,55, SS=8,47) kullanan vatandaşların kullanmayan (Ort.=26,08, SS=8,18) vatandaşlara göre e-devlet sistemine yönelik bakış açıları daha anlamlıdır (sırasıyla; $p=0.003$, $p<0.001$, $p<0.001$, $p<0.001$). Ayrıca haftada en az bir kez kullanan vatandaşların e-devlet sistemine yönelik bakış açıları yılda en az bir kez kullanan vatandaşlara göre daha anlamlı olduğu görülmektedir ($p=0.011$).

Tablo 6- E-devlet sistemine yönelik tutumların cinsiyet açısından değerlendirilmesi

	Cinsiyet	n	\bar{x}	Ss	t	p
Toplam Puan	Kadın	289	121,52	27,85	-2,60	0,010
	Erkek	310	127,56	28,99		
Performans Beklentisi	Kadın	289	17,68	5,90	-2,38	0,018
	Erkek	310	18,81	5,76		
Çaba Beklentisi	Kadın	289	13,39	4,54	-2,26	0,024
	Erkek	310	14,22	4,48		
Kolaylaştırıcı Durumlar	Kadın	289	18,12	6,11	-1,67	0,095
	Erkek	310	18,95	6,09		
Güven Algısı	Kadın	289	13,21	4,82	-1,62	0,106
	Erkek	310	13,84	4,73		
Risk Algısı	Kadın	289	13,59	3,32	-1,54	0,123
	Erkek	310	14,04	3,77		
Davranışsal Tutum	Kadın	289	9,70	1,40	-1,88	0,061
	Erkek	310	9,94	1,72		
Kullanım Niyeti	Kadın	289	31,03	8,99	-2,79	0,005
	Erkek	310	33,07	8,91		

p>0.05

H4 hipotezinde belirtilen ve cinsiyetler arasında e-devlet sistemine bakış açıları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığının tespiti amacıyla veri sonuçlarına bağlantısız örneklem t testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, toplam puanlarda kadınlar (Ort.=121,52, SS=27,85) ve erkekler (Ort.=127,56, SS=28,99) arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur $t(597)=-2,60$, $p=0,010$. Araştırma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,01$). Buna ek olarak, bazı alt boyutlarda anlamlı farklılaşma görülürken bazı alt boyutlarda anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir. Performans beklentisi alt boyutunda kadın (Ort.=17,68, SS=5,90) ve erkeklerin (Ort.=18,81, SS=5,76) e-devlet sistemine bakış açıları arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur $t(597)=-2,38$, $p=0,018$. Elde edilen farklılaşma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur. ($\eta^2=0,009$). Ayrıca çaba beklentisi alt boyutunda da kadın (Ort.=13,39, SS=4,54) ve erkekler (Ort.=14,22, SS=4,48) arasında anlamlı bir farklılaşma olduğu saptanmıştır $t(597)=-2,26$, $p=0,024$. Elde edilen farklılaşma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur. ($\eta^2=0,008$). Son olarak kullanım niyeti alt boyutunda da kadın (Ort.=31,03, SS=8,99) ve erkeklerin (Ort.=33,07, SS=8,91) e-devlet sistemine bakış açıları arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur $t(597)=-2,79$, $p=0,005$. Araştırma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,01$). Diğer alt boyutlarda (kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı, risk algısı ve davranışsal tutum) kadınlar ve erkekler arasında anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir ($p<0,05$). E-devlet sistemine bakış açıları değerlendirildiğinde anlamlı farklılaşma görülen tüm boyutlarda erkeklerin kadınlara göre e-devlet sistemini kullanmada daha anlamlı farklılaşmaların olduğu görülmektedir.

Tablo 7- E-devlet sistemine yönelik tutumların yaş değişkeni açısından değerlendirilmesi

		Performans Beklentisi	Çaba Beklentisi	Kolaylaştırıcı Durumlar	Güven Algısı	Risk Algısı	Davranışsal Tutum	Kullanım Niyeti
Yaş	P.C.	0,16	0,06	0,07	0,06	-0,01	0,00	0,06
	Sig.	0,000	0,129	0,102	0,125	0,823	0,993	0,121
	N	599	599	599	599	599	599	599

p>0.05

H5 hipotezinde yaş faktörünün e-devlet sistemini değerlendirme anlamlı bir farklılaşmanın olacağı yönünde bir kanıyı oluşturmaktadır. Bu kapsamda yaş değişkeni ile kullanım düzeylerinin alt boyutları arasında ilişkinin olup olmadığı incelemek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, yaş ile performans beklentisi alt boyutu arasında anlamlı ve pozitif yönde zayıf bir ilişki bulunmuştur ($r=0,16$, $p<0,001$). Yaş değişkenindeki varyasyon, performans beklentisi alt boyutundaki varyansın %2'sini açıklamaktadır. Yaş değişkeni ile diğer alt boyutlar arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p<0,05$).

Tablo 8- E-devlet sistemine yönelik tutumların eğitim düzeyi açısından değerlendirilmesi

	Fakülte	N	Ort.	ss	f	p
Toplam Puan	İlkokul-Ortaokul	41	123,41	27,65	1,21	0,306
	Lise	36	120,84	27,89		
	Lisans	353	126,31	28,49		
	Yüksek Lisans	56	122,57	31,49		
	Doktora	13	131,92	27,13		
Performans Beklentisi	İlkokul-Ortaokul	41	18,80	5,60	1,38	0,239
	Lise	36	17,76	5,68		
	Lisans	353	18,51	5,85		
	Yüksek Lisans	56	17,11	6,45		
	Doktora	13	20,15	5,46		
Çaba Beklentisi	İlkokul-Ortaokul	41	13,66	4,65	1,44	0,218
	Lise	36	13,12	4,32		
	Lisans	353	14,16	4,51		
	Yüksek Lisans	56	13,45	5,05		
	Doktora	13	14,23	4,00		
Kolaylaştırıcı Durumlar	İlkokul-Ortaokul	41	17,93	6,25	1,37	0,242
	Lise	36	17,64	5,93		
	Lisans	353	18,93	6,04		
	Yüksek Lisans	56	18,52	6,95		
	Doktora	1	19,92	5,28		

Güven Algısı	İlkokul-Ortaokul	43	13,71	4,80	1,29	0,274
	Lise	36	12,90	4,73		
	Lisans	353	13,77	4,74		
	Yüksek Lisans	56	13,11	5,20		
	Doktora	13	15,08	4,21		
Risk Algısı	İlkokul-Ortaokul	43	13,00	4,21	1,62	0,218
	Lise	36	13,47	3,61		
	Lisans	353	13,94	3,47		
	Yüksek Lisans	56	14,57	3,37		
	Doktora	13	13,54	3,91		
Davranışsal Tutum	İlkokul-Ortaokul	43	9,68	1,97	2,05	0,085
	Lise	36	9,53	1,53		
	Lisans	353	9,91	1,53		
	Yüksek Lisans	56	10,13	1,64		
	Doktora	13	10,92	1,19		
Kullanım Niyeti	İlkokul-Ortaokul	43	31,34	8,19	0,80	0,523
	Lise	36	31,44	8,79		
	Lisans	353	32,47	8,92		
	Yüksek Lisans	56	31,18	10,43		
	Doktora	13	34,6	9,8		

$p > 0.05$

E-devlet sistemini değerlendirmede eğitim düzeyinin bir etkisinin olup olmadığını incelemek ve H6 hipotezinin doğruluğunu tespit etmek amacıyla veri sonuçlarına tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, eğitim düzeyinin e-devlet sistemini değerlendirme toplam puan ve alt boyutlar üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı saptanmıştır ($p < 0,05$).

Tablo 9- E-devlet sistemine yönelik tutumların aylık gelir düzeyi açısından değerlendirilmesi

	Aylık Gelir	N	Ort.	ss	f	p
Toplam Puan	0-1300	145	123,34	28,17	1,87	0,114
	1301-2500	72	119,87	29,70		
	2501-3700	119	122,97	28,34		
	3701-5000	135	124,85	28,45		
	5001+	128	130,13	28,41		
Performans Beklentisi	0-1300	145	17,34	5,90	3,50	0,008
	1301-2500	72	17,22	6,05		
	2501-3700	119	18,00	5,96		
	3701-5000	135	18,81	5,55		
	5001+	128	19,58	5,67		
Çaba Beklentisi	0-1300	145	13,88	4,78	0,95	0,435
	1301-2500	72	13,35	4,77		
	2501-3700	119	13,38	4,17		
	3701-5000	135	13,89	4,36		
	5001+	128	14,36	4,57		
Kolaylaştırıcı Durumlar	0-1300	145	18,36	6,20	1,36	0,245
	1301-2500	72	17,57	6,29		
	2501-3700	119	18,34	6,21		

	3701-5000	135	18,55	5,97		
	5001+	128	19,53	5,92		
Güven Algısı	0-1300	145	13,38	4,83	0,76	0,549
	1301-2500	72	12,94	4,90		
	2501-3700	119	13,44	4,92		
	3701-5000	135	13,57	4,56		
	5001+	128	14,09	4,77		
Risk Algısı	0-1300	145	13,58	3,70	1,60	0,173
	1301-2500	72	13,28	3,51		
	2501-3700	119	13,72	3,70		
	3701-5000	135	13,86	3,43		
	5001+	128	14,45	3,41		
Davranışsal Tutum	0-1300	145	9,97	1,36	1,44	0,220
	1301-2500	72	9,72	1,51		
	2501-3700	119	9,57	1,65		
	3701-5000	135	9,81	1,68		
	5001+	128	9,97	1,63		
Kullanım Niyeti	0-1300	145	31,80	9,03	1,47	0,211
	1301-2500	72	30,90	9,74		
	2501-3700	119	31,79	8,64		
	3701-5000	135	31,75	8,76		
	5001+	128	33,70	9,06		

$p > 0,05$

E-devlet sistemine yönelik bakış açısının değerlendirilmesi, H7 hipotezinde de belirtilen aylık kazanılan gelir miktarının e-devlet sistemlerini kullanmada bir etkisinin olup olmadığı incelemek amacıyla tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, aylık gelir miktarının performans beklentisi alt boyutu üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya yol açtığı bulunmuştur $F(4,594)=3,50$, $p=0,008$. Araştırma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,02$). Hangi boyutların birbirinden farklılaştığını test etmek üzere uygulanan Tukey testi sonuçlarına göre, aylık gelir miktarı 5001+ tl (Ort.=19,58, SS=5,67) olan bireylerin performans beklentisi 0-1300 tl (Ort.=17,34, SS=5,90) ve 1301-2500 (Ort.=17,22, SS=6,05) olan bireylere göre anlamlı şekilde daha yüksektir (sırasıyla; $p=0,013$, $p=0,047$). Aylık gelir miktarının diğer düzeyleri arasında anlamlı bir farklılaşma saptanmamıştır ($p < 0,05$).

Tablo 10- E-devlet sistemine yönelik tutumların bilgisayar tecrübesi açısından değerlendirilmesi

	Bilgisayar Tecrübesi	N	Ort	ss	f	p
Toplam Puan	Bir yıldan az	54	121,26	27,91	1,23	0,298
	1 yıl	45	119,60	26,70		
	2 yıl	88	121,32	27,35		
	3 yıl	29	124,79	25,98		
	+4 yıl	383	126,46	29,30		
Performans Beklentisi	Bir yıldan az	54	17,34	5,90	1,12	0,346
	1 yıl	45	17,22	6,05		
	2 yıl	88	18,00	5,96		
	3 yıl	29	18,81	5,55		
	+4 yıl	383	19,58	5,67		
Çaba Beklentisi	Bir yıldan az	54	13,07	4,91	1,60	0,173
	1 yıl	45	13,60	4,87		

	2 yıl	88	12,99	3,98		
	3 yıl	29	14,10	4,58		
	+4 yıl	383	14,12	4,53		
Kolaylaştırıcı Durumlar	Bir yıldan az	54	17,28	6,46	1,43	0,221
	1 yıl	45	17,80	6,20		
	2 yıl	88	17,90	5,95		
	3 yıl	29	19,00	5,98		
	+4 yıl	383	18,94	6,07		
Güven Algısı	Bir yıldan az	54	13,11	4,97	0,30	0,880
	1 yıl	45	13,20	5,03		
	2 yıl	88	13,39	4,37		
	3 yıl	29	14,03	4,78		
	+4 yıl	383	13,63	4,83		
Risk Algısı	Bir yıldan az	54	14,61	3,87	2,99	0,018
	1 yıl	45	12,67	4,35		
	2 yıl	88	13,24	3,04		
	3 yıl	29	13,21	3,10		
	+4 yıl	383	14,02	3,53		
Davranışsal Tutum	Bir yıldan az	54	10,19	1,69	4,10	0,003
	1 yıl	45	9,56	1,50		
	2 yıl	88	9,34	1,36		
	3 yıl	29	9,48	1,18		
	+4 yıl	383	9,95	1,61		
Kullanım Niyeti	Bir yıldan az	54	30,63	9,37	1,34	0,255
	1 yıl	45	30,11	8,79		
	2 yıl	88	31,59	8,23		
	3 yıl	29	31,97	8,26		
	+4 yıl	383	32,64	9,17		

$p>0.05$

E-devlet sistemine yönelik bakış açısını değerlendirmede, bireylerin bilgisayar kullanma tecrübesinin bir etkisinin olup olmadığı ve H8'de belirtilen hipotezin doğruluğu tespit edilmek amacıyla veri sonuçlarına tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, bilgisayar tecrübesinin risk algısı ve davranışsal tutum alt boyutu üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya yol açtığı bulunmuştur (sırasıyla; $F(4,594)=2,99$, $p=0.018$, $F(4,594)=4,10$, $p=0.003$). Araştırma sonucunda risk algısı ve davranışsal tutum alt boyutları için düşük bir etki bulunmuştur (sırasıyla; $\eta^2=0,01$, $\eta^2=0,02$). Risk algısında oluşan anlamlı farklılaşmayı daha iyi göstermek için daha muhafazakâr bir yapıya sahip olan Tukey testi yerine LSD testi uygulanmıştır. Risk algısı alt boyutu için hangi boyutların birbirinden farklılaştığını test etmek üzere uygulanan LSD testi sonuçlarına göre, bilgisayar tecrübesi bir yıldan az olan bireylerin (Ort.=14,61, SS=3,87) e-devlet sistemine olan bakış açısı, bilgisayar tecrübesi 1 yıl (Ort.=12,67, SS=4,85) ve 2 yıl (Ort.=13,24, SS=3,04) olan bireylere göre daha anlamlı farklılaştığı görülmektedir (sırasıyla; $p=0.007$, $p=0,025$). Ayrıca bilgisayar tecrübesi +4 yıl olan (Ort.=14,02, SS=3,53) bireylerin e-devlet sistemine bakış açısı 1 yıl olan bireylere göre daha anlamlıdır ($p=0,015$). Davranışsal alt boyutunda hangi düzeylerin birbirinden farklılaştığını test etmek üzere uygulanan Tukey testi sonuçlarına göre, bilgisayar tecrübesi bir yıldan az (Ort.=10,19, SS=1,69) olan bireylerin 2 yıl (Ort.=9,56, SS=1,50) olanlara göre e-devlet sistemine bakış açıları daha anlamlıdır ($p=0,015$). Ayrıca bilgisayar tecrübesi +4 yıl olanların (Ort.=9,95, SS=1,65) 2 yıl olanlara göre e-devlet sistemine bakış açılarının daha anlamlı olduğu gözlemlenmiştir ($p=0,010$). Bilgisayar tecrübesi diğer düzeyleri arasında risk algısı ve davranışsal tutum alt boyutları için anlamlı bir farklılaşma bulunmamıştır ($p<0,05$).

Tablo 11- E-devlet sistemine yönelik tutumların günlük internet kullanımı açısından değerlendirilmesi

	Günlük İnternet Kullanımı	n	Ort.	ss	f	p
Toplam Puan	Hiç kullanmıyorum	18	129,67	26,54	3,14	0,014
	1-3 saat	187	129,78	25,81		
	4-5 saat	215	123,50	27,87		
	6-8 saat	103	118,30	32,32		
	8+ saat	76	122,64	30,52		
Performans Beklentisi	Hiç kullanmıyorum	18	19,28	5,67	4,78	0,001
	1-3 saat	187	19,20	5,45		
	4-5 saat	215	18,65	5,42		
	6-8 saat	103	16,82	6,75		
	8+ saat	76	16,65	6,14		
Çaba Beklentisi	Hiç kullanmıyorum	18	15,06	4,17	2,52	0,040
	1-3 saat	187	14,44	4,04		
	4-5 saat	215	13,66	4,20		
	6-8 saat	103	12,83	5,34		
	8+ saat	76	13,80	5,19		
Kolaylaştırıcı Durumlar	Hiç kullanmıyorum	18	18,72	5,99	2,49	0,043
	1-3 saat	187	19,63	5,59		
	4-5 saat	215	18,32	5,78		
	6-8 saat	103	17,54	7,13		
	8+ saat	76	17,89	6,54		
Güven Algısı	Hiç kullanmıyorum	18	13,61	4,27	3,36	0,010
	1-3 saat	187	14,51	4,55		
	4-5 saat	215	13,33	4,58		
	6-8 saat	103	12,58	5,38		
	8+ saat	76	12,99	4,87		
Risk Algısı	Hiç kullanmıyorum	18	13,89	4,01	1,60	0,174
	1-3 saat	187	13,48	3,71		
	4-5 saat	215	13,82	3,06		
	6-8 saat	103	13,79	3,83		
	8+ saat	76	14,70	3,96		
Davranışsal Tutum	Hiç kullanmıyorum	18	9,78	1,77	3,35	0,010
	1-3 saat	187	9,89	1,51		
	4-5 saat	215	9,54	1,58		
	6-8 saat	103	10,09	1,63		
	8+ saat	76	10,13	1,49		
Kullanım Niyeti	Hiç kullanmıyorum	18	34,22	8,34	4,11	0,003
	1-3 saat	187	33,92	7,97		
	4-5 saat	215	31,60	8,72		
	6-8 saat	103	29,85	10,10		
	8+ saat	76	31,46	9,97		

p>0.05

Bireylerin e-devlet sistemine yönelik bakış açılarının değerlendirilmesi ve H9'da belirtilen günlük internet kullanımının düzeylerinin sonuca herhangi bir etkisinin olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, günlük internet kullanımının e-devlet sistemini değerlendirme

toplam puanları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur $F(4,594)=3,14$, $p=0,014$. Araştırma sonucunda düşük bir etki bulunmuştur ($\eta^2=0,02$). Hangi düzeylerin birbirinden farklılaştığını göstermek için uygulanan Tukey testi sonuçlarına göre, günlük olarak 1-3 saat (Ort.=129,78, SS=25,81) aralığında internet kullanan bireylerin 6-8 saat (Ort.=118,30, SS=32,32) kullanan bireylere göre e-devlet sistemine bakış açılarının daha anlamlı olduğu görülmektedir ($p=0.009$). Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı, davranışsal tutum ve kullanım niyeti alt boyutlarının hepsinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur (sırasıyla; $p=0.001$, $p=0.040$, $p=0.043$, $p=0.010$, $p=0.003$). Araştırma sonucunda Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar, güven algısı, davranışsal tutum ve kullanım niyeti alt boyutlarının hepsinde düşük etki bulunmuştur (sırasıyla; $\eta^2=0.03$, $\eta^2=0.01$, $\eta^2=0.01$, $\eta^2=0.02$, $\eta^2=0,02$, $\eta^2=0,02$). Risk algısı alt boyutu için anlamlı bir farklılaşma bulunmamıştır ($p<0.05$). Alt boyutlarda hangi düzeylerin birbirinden farklılaştığını görmek için Tukey testi uygulanmıştır. Performans beklentisi alt boyutu için yapılan Tukey testinde 1-3 saat günlük internet kullananların (Ort.=19,20, SS=5,45) e-devlet sistemine bakış açısı 6-8 saat kullananlar (Ort.=16,82, SS=6,75) ve 8+ saat kullananlara (Ort.=16,65, SS=6,14) göre anlamlı farklılaşmanın olduğu görülmektedir (sırasıyla; $p=0.007$, $p=0.009$). Çaba beklentisi alt boyutunda yapılan Tukey testi sonuçlarına göre, 1-3 saat (Ort.=14,44, SS=4,04) günlük internet kullananların e-devlet sistemine bakış açısı 6-8 saat kullananlara (Ort.=12,83, SS=5,34) göre daha anlamlıdır ($p=0.031$). Kolaylaştırıcı durumlar alt boyutunun Tukey testi sonuçlarına göre ise, 1-3 saat (Ort.=19,63, SS=5,59) kullananların e-devlet sistemine bakış açısı 6-8 saat kullananlara göre düşü (Ort.=17,54, SS=7,13) daha anlamlı olduğu görülmektedir ($p=0.042$). Güven algısı alt boyutunda yapılan Tukey testi sonuçlarına göre, 1-3 saat (Ort.=14,51, SS=4,55) günlük internet kullananların e-devlet sistemine bakış açısı 6-8 saat kullananlara (Ort.=12,58, SS=5,38) göre daha anlamlı olduğu görülmektedir ($p=0.009$). Davranışsal tutum alt boyutunda yapılan Tukey testi sonuçlarına göre, 6-8 saat (Ort.=10,09, SS=1,63) ve 8+ saat (Ort.=10,13, SS=1,49) 4-5 saat günlük internet kullananlara (Ort.=9,54, SS=1,58) göre e-devlet sistemine bakış açıları daha anlamlıdır (sırasıyla; $p=0.029$, $p=0.037$). Kullanım niyeti alt boyutunda yapılan Tukey testi sonuçlarına göre ise 1-3 saat (Ort.=33,92, SS=7,97) günlük internet kullananların e-devlet sistemine bakış açısı 6-8 saat kullananlara (Ort.=29,85, SS=10,10) göre daha anlamlı farklılaşmanın olduğu gözlemlenmektedir ($p=0.002$).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte devlet-vatandaş ilişkilerinin ele alınması ve ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanılan yöntem ve uygulamalar sürekli olarak değişim göstermektedir. Toplumlar zamanla bu değişim-dönüşüm faaliyetlerini benimsemeye başlamıştır. Geçmişten günümüze elektronik devlet hizmetleri bu kapsamda uyumunun bir parçası olurken kamu yönetimleri bu hizmetler aracılığıyla vatandaşlarına etkin hizmetler vermekte öncü olmuştur. Araştırma kapsamında elektronik devlet hizmetleri hem Kıbrıs'ta hem de Türkiye'de ayrıntılı olarak incelenmiş ve vatandaşların bu sistemlere yaklaşımının hangi ölçüde olduğu anket çalışmasıyla tespit edilmiştir. Bu kapsamda araştırma verileri hipotezler ışığında analiz edilmiş ve şu şekilde sonuçlar alınmıştır:

1- Başlangıç olarak araştırmanın temel hipotezini oluşturan H_1 hipotezi, Türkiye Cumhuriyeti ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti devletlerinin vatandaşları gözünde e-devlet sistemlerine bakış açılarında ciddi bir farklılaşmanın olabileceği teorisini oluşturmaktadır. Araştırma verileri incelendiğinde genel ortalamaya oranla Türkiye'de Ort=140,52 ve SS=16,48 oranı ile Kıbrıs'ta Ort=108,71 ve SS=29,30 oranlarıyla Türkiye'de elektronik devlet uygulamalarına bakış açılarının Kıbrıs'a oranla daha aktif kullanıldığı ve ciddi bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Buna ilaveten performans beklentisi ($\eta^2=0,18$), çaba beklentisi ($\eta^2=0,32$), kolaylaştırıcı durumlar ($\eta^2=0,27$), güven algısı ($\eta^2=0,28$) ve kullanım niyetlerine ($\eta^2=0,29$) bakış açılarında da yine Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Kıbrıs vatandaşlarına oranla memnuniyet düzeylerinde anlamlı farklılaşmaların olduğu gözlemlenmiştir. Bunun en temel sebebinin ise Türkiye'de elektronik devlet sistemlerinin kullanım oranının daha geniş alanlarda ve kullanılabilirlik oranının daha fazla olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu kapsamda varsayılan H_1 hipotezi verilerle desteklenmiş ve doğruluğu ispat edilmiştir.

2- H_2 hipotezinde ise e-devlet sistemlerini kullananların kullanmayanlara oranla bakış açılarında bir farklılaşmanın olacağı vurgulanmıştır. Bu teori verilerde açık bir şekilde görülmektedir ki Ort=131,52 ve performans beklentisi ($\eta^2=0,11$), çaba beklentisi ($\eta^2=0,14$), kolaylaştırıcı durumlar ($\eta^2=0,14$), güven algısı ($\eta^2=0,11$) ve kullanım niyeti ($\eta^2=0,13$) alt boyutlarının hepsinde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu; e-devlet sistemlerini kullananların,

kullanmayanlara oranla bakış açıları arasında anlamlı farklılaşmaların olduğu tespit edilmiştir. Alan yazıda özellikle e-devlet sistemini kullanan vatandaşların kullanmayanlara göre daha çok avantaj sahibi olduğu, zaman ve mekandan tasarruf ederek işlemlerini kısa sürede yapabileceğine sahip olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte elektronik devlet hizmetlerini kullanan bireylerin kullanmayanlara oranla daha yüksek olduğu da diğer araştırma çalışmalarında özellikle vurgulanmıştır. Bu kapsamda yapılan bu araştırma çalışmasında da varsayılan H_2 hipotezinin doğruluğu açık ve net olarak ortaya konulmuş, kullanmayanlara göre kullananların daha yüksek oranda olduğu sonuçlarla tespit edilmiştir.

3- H_3 hipotezi e-devlet sistemlerinin kullanım sıklığıyla ilgili varsayımı oluşturmaktadır. Buna göre e-devlet sistemlerinin kullanım sıklığında $F(4,594)=26,67$, $p=0.000$ oranla anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Buna göre e-devlet sistemlerini en az bir kere kullanan bireylerin (günde bir (Ort=126,85, SS=35,11), haftada bir (Ort=137,51 SS=23,21), ayda bir (Ort=130,88, SS=27,11) veya yılda bir (Ort=126,87, SS=25,87)) hiç kullanmayan bireylere oranla (Ort=105,27, SS=25,70) e-devlet kullanımına daha çok özen gösterdikleri ve bu sistemlere bakış açıları arasında anlamlı farklılaşmaların olduğu saptanmıştır. Alt başlıkların tamamında e-devlet sistemlerini kullananların kullanmayanlara oranla daha pozitif yaklaştığı görülmüştür. Bu kapsamda kullanım sıklığındaki farklılaşmanın H_3 hipotezinde vurgulanan varsayımın veriler sonucunda doğruluğu tespit edilmiştir.

4- H_4 'de ortaya konan bir diğer teori ise elektronik devlet sistemlerine bakış açıları arasında kadınlar ve erkeklerde bir farklılaşmanın olabileceği yönünde varsayımı oluşturmaktadır. Veriler incelendiğinde kadınlarda Ort=121,52 ve SS=27,85 ve erkeklerde Ort=127,56 ve SS=28,99 arasında anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. Verilere bakıldığında performans beklentisi (Ort=18,81), çaba beklentisi (Ort=14,22) ve kullanım niyetlerinde (Ort=33,07) anlamlı bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Diğer alt boyutlarda bir farklılaşmanın olduğu gözlenmemiştir. Bu kapsamda e-devlet sistemlerine bakış açılarına alt boyutlar da dahil edildiğinde erkeklerin kadınlarına oranla daha anlamlı yaklaştığı gözlemlenmiştir. H_4 hipotezinde ortaya konan varsayımın bu kapsamda kısmi olarak doğru olduğu gözlemlenmiştir.

5- H_5 hipotezinde cinsiyetten sonra yaşların bir etkisinin olup olmadığı yönündeki varsayımı oluşturmaktadır. Hipotezde yaşların kullanım oranlarında bir farklılaşmanın olacağı yönünde kanıyı oluşturmaktadır. Verilere göre yaş kriterinde e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında sadece performans beklentisi alt boyutlarında düşüğe olsa ($r=0,16$, $p<0.001$) bir anlamlı ilişki bulunmuştur. Onun dışında diğer alt başlıklarda herhangi bir anlamlı farklılaşmanın olmadığı saptanmıştır. Varsayılan bu hipotezin sonucunun netliği ortaya konulamamıştır.

6- H_6 hipotezinde ise eğitim düzeylerinin e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında bir farklılaşmanın olabileceği yönünde varsayım ortaya konulmuştur. Bu çalışmada gözlemlenen verilere göre eğitim düzeylerinin vatandaşlar arasında e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında bir farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bu da eğitim düzeyi ne olursa olsun e-devlet sistemlerine bakış açıları aynı oranda olduğu sonucunu ortaya çıkarılmıştır.

7- H_7 hipotezinde e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında aylık gelire oranla bir farklılaşma içerisinde olup olmayacağı yönünde olmuştur. Veriler incelendiğinde gözlemlenmiştir ki aylık gelirden $F(4,594)=3,50$, $p=0.008$ değerlerinde aylık gelir miktarının performans beklentisi alt boyutu üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya yol açtığı saptanmıştır. Ayrıca aylık geliri 5000 TL'nin üzerinde olan bireylerin 0-1300 ve 1301-2500 TL aylık geliri olan bireylere oranla performans beklentilerinde ciddi bir farklılaşmanın ve beklentinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Diğer alt boyutlarda performans beklentisine oranla anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı gözükse de hipotezin kısmen doğru olduğu tespit edilmiştir.

8- H_8 hipotezinde savunulan bilgisayar tecrübesi kriteri ise tezin bir diğer varsayımını oluşturmaktadır. Açıkça görülmektedir ki 4 yıl ve üzeri bilgisayar kullanan bireylerin 1, 2, 3 veya 1'den daha az kullananlara oranla e-devlet sistemlerine bakış açıları arasında daha pozitif olduğu ve e-devlet sistemlerini kullanma oranlarının 4 yıl ve üzeri bilgisayar kullananların diğer yıllara oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda H_8 hipotezinin de doğru olduğu ortaya çıkarılmıştır.

9- H_9 hipotezinde ise bilgisayar tecrübelerinden sonra internet kullanım oranlarına göre e-devlet sistemlerine bakış açıları ele alınmak istenmiştir. Buna göre ortaya konan sav internet kullananların, kullanmayanlara oranla sonuçlarda anlamlı bir farklılaşmanın olacağı yönünde varsayım ortaya konulmuştur. Buna göre 1-3 saat internet

kullanıcıların oranı özellikle 6-8 saat kullananlara göre e-devlet kullanım oranlarında çaba beklentisi, kolaylaştırıcı durumlar veya güven algısı gibi boyutlarda ciddi oranda farklılaşmanın olduğu gözlemlenmiştir. Bu da interneti çok fazla kullanmanın, kullanım ve beklentide doğru orantılı olmadığını ortaya koymuştur. Bazı alt başlıklarda 6-8 veya 8 saat üzeri internet kullanımının, 4-5 saat kullananlara göre daha pozitif sonuçlar ortaya koymuş olsa da bu varsayımın etkisini gölgelememektedir. Bu sonuçlara göre H₀ hipotezin doğruluğu ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak yapılan analizler sonucunda araştırmacının öncül hipotezi olan Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşlarının e-devlet uygulamalarına yönelik bakış açılarının anlamlı şekilde farklılaştığı hipotezi karşılanmıştır. Buna ek olarak, diğer değişkenlerden bazıları çeşitli alt boyutlara göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Ayrıca eklenen maddelerin geçerli ve güvenilir yapısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Varsayılan hipotezlerin doğruluğu ve yanlışlığı veriler ışığında ortaya konulmuştur. E-devlet sistemlerinin özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nde daha sık ve vatandaşlar tarafından kullanım düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebinin bireylerin e-devlet sistemlerine erişimdeki kolaylığı ve şeffaflığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Devlet kurumlarının geleneksel yöntemleri bir kenara bırakarak vatandaşların etkin kullanımına olanak sağlaması, verilerin tek bir merkezden doğru sunulması, sunulan hizmet sayısındaki fazlalığın devlete olan memnuniyet duygusunu pekiştirmesi gibi temel sebepler, Türkiye'de gerçekleştirilen anket verilerinde açık ve net olarak tespit edilmiştir. Ancak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde alınan verilerin bu doğrultuda tam tersi kesin sonuçlar vermemesinin temel sebebinin hükümetler değişse de değişmeyecek olan bir dijitalleşme stratejisi kapsamında hazırlanacak e-devlet politikasının olmamasıdır. Bu kapsamda hem Türkiye hem de Kıbrıs ekseninde taraf ayırmaksızın e-devlet strateji ve politikalarında eksikliklerin giderilmesi ve vatandaşlara hizmet sunulması adına bazı öneri ve tavsiyeler sıralanabilmektedir. Bunlar;

1- Tasarlanan sistemlerin kabullenmesini ve kullanımını artırmak için paydaş katılımının artırılması. Paydaşların (vatandaş, özel sektör, sivil toplum temsilcileri, yabancı bireyler, kamu kullanıcıları, engelli bireyler, hükümet ve muhalefet parti temsilcileri) katılımıyla yapılacak olan çalıştaylar doğrultusunda devletin dijitalleşme ve e-devlet stratejisinin belirlenmesi. Bu stratejinin siyasi istikrarsızlıktan etkilenmemesi sebebiyle, hükümet değil devlet politikası olarak benimsenmesi,

2- E-devlet sistemlerini belirlenen strateji doğrultusunda hem alt yapı konularında hem de hizmetler konusunda bürokratikleşme sebebiyle verimsizleşen kamu hizmetlerinin işleyişini hızlandıracak şekilde geliştirmesi,

3- Geleneksel yöntemlere alternatif olarak, vatandaşların elektronik ortamlarda işlem yapmasına olanak sağlanması, dijital işlemlere indirim/teşvik verilmesi

4- Kamu yönetimlerinin düzenli olarak ARGE çalışmalarına ve kamuoyu yoklamalarına sıklıkla başvurması, düzenli olarak sağlanan hizmetleri kullanıcı beklentilerine göre geliştirmesi.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2017). E-DEVLET ANLAYIŞI VE TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE EDEVLET UYGULAMALARI. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3, 8–31.
- Al-Shafi, S., & Weerakkody, V. (2009). *UNDERSTANDING CITIZENS' BEHAVIOURAL INTENTION IN THE ADOPTION OF E-GOVERNMENT SERVICES IN THE STATE OF QATAR*.
- Alabboodi, A. S., & Shaban, N. S. (2019). The adoption of E-government services in the Iraqi higher education context: An application of the UTAUT model in the university of Baghdad. *International Journal of Applied Research*, 5(5), 130–137.
- AlAwadhi, S., & Morris, A. (2008). *The Use of the UTAUT Model in the Adoption of E-government Services in Kuwait*.
- Alshehri, M., Drew, S., Alhussain, T., & Alghamdi, R. (2012). *The Effects of Website Quality on Adoption of E-Government Service: An Empirical Study Applying UTAUT Model Using SEM*.
- Arıkboğa, Ü. (2017). BELEDİYE HİZMETLERİNİN ELEKTRONİK ORTAMDA SUNUMU: İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ E-BELEDİYE UYGULAMALARININ ANALİZİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor15 Özel Sayısı), 1619–1644.

- BTS-b, B. T. ve S. (2020). *BM 2018 e-devlet Araştırma Raporu*. Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı. <http://www.bilgitoplumu.gov.tr/2018/bm-2018-e-devlet-arastirma-raporu-yayimlandi/>
- Bülbül, A. (2013). *E-DEVLET UYGULAMALARININ BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ AÇISINDAN ANALİZİ*. MARMARA ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ.
- Çabuk, S., Zeren, D., & Gökdağlı, N. (2017). E-DEVLET SİSTEMİNE ADAPTASYONUN TEKNOLOJİ KABUL MODELİYLE ARAŞTIRILMASI. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), 140–154.
- Çakır, M. (2018). BİLGİ TOPLUMU KURAMLARI VE PREKARYA TARTIŞMALARI. *PALES YAYINLARI*, 19–114.
- Çarıkcı, O., & Yavuz, A. (2010). TÜRKİYEDE E-DEVLET UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 95–122.
- Çiçek, B., & Almalı, V. (2017). E-DEVLET UYGULAMALARININ LİDER ÜYE ETKİLEŞİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ. *Route Educational and Social Science Journal*, 20, 455–467.
- Dalkıran, Ö. (2018). *AĞ KUŞAĞININ BİLGİ DAVRANIŞLARI: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Delibaş, K., & Akgül, A. E. (2010). Dünyada ve Türkiye’de E-devlet Uygulamaları: Türkiye’de E-demokrasi ve E-katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 101–144.
- Demir, O. (2018). E-DEVLET KULLANIMINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER VE VATANDAŞLARIN EDEVLET ALGISI. *ULUSLARARASI POLİTİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ*, 4(1), 1–25.
- Demirbaş, T., Gerçek, A., Giray, F., Yüce, M., & Oğuzlar, A. (2012). MÜKELLEFLERİN E-VERGİLEME SİSTEMİNİ BENİMSEMELERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ: BURSA ARAŞTIRMASI. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXI(1), 59–84.
- Demirel, D. (2006). E-DEVLET ve DÜNYA ÖRNEKLERİ. *SAYIŞTAY DERGİSİ*, 61, 83–118.
- EDK, E.-D. K. (2020). *E-devlet Kapısı*. TC Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı. <https://www.turkiye.gov.tr/>
- Eyüpoğlu, A., & Kaya, T. (2020). E-Government Awareness and Adoption by the Residents: A Quantitative Analysis on North Cyprus. *International Journal of Public Administration in the Digital Age*, 7(2), 1–22.
- Gürses, F., & Çınar, M. (2017). TÜRKİYE’DE VATANDAŞLARIN E-DEVLETİ BENİMSEMESİ: AMPİRİK BİR ANALİZ. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(53), 460–473.
- Işık, İ. (2001). ÖZ-YETERLİLİK İNANCI: YÖNETİCİ ROLLERİ AÇISINDAN BİR İNCELEME. Marmara Üniversitesi.
- Kapucu, A., İyilikçi, E. A., Eroğlu, S., & Amado, S. (2018). Kodlama Öncesi veya Geri Getirme Öncesi Sevk Edilen Korku ve Kızgınlık Duygularının Tanıma Belleği Performansına Etkileri. *Türk Psikoloji Dergisi*, 82(33), 85–99.
- Kaya, T. (2019). The Maturation of Electronic Government Practices in Northern Cyprus: A Comparative Study of Northern Cyprus and Southern Nicosia. In *LAP LAMBERT Academic Publishing*. Near East University.
- Kaya, T., Medeni, T., Sağsan, M., Medeni, İ. T., & Asunakutlu, T. (2016). A SITUATION ANALYSIS FOR NORTHERN CYPRUS MUNICIPALITIES: KEY SUCCESS FACTORS FOR EFFECTIVE PARTICIPATION. *International Journal of EBusiness and EGovernment Studies*, 8(2), 1–17.
- Kaya, T., & Över, A. S. (2019). Bakanlık ve Belediye Web Sitelerinin İçerik Analiz Yöntemiyle E-Katılımcılık Bağlamında İncelenmesi: KKTC Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(4), 1201–1226.
- Kaya, T., Sağsan, M., Medeni, T., Medeni, İ. T., & Yıldız, M. (2020a). Qualitative analysis to determine decision-makers’ attitudes towards e-government services in a De-Facto state. *Journal of Information Communication and Ethics in Society*, 7(3), 1–19.
- Kaya, T., Sağsan, M., Yıldız, M., Medeni, T., & Medeni, T. (2020b). Citizen Attitudes Towards E-Government Services: Comparison of Northern and Southern Nicosia Municipalities. *International Journal of Public Administration in the Digital Age*, 7(1), 17–32.
- Kırışik, F., & Sezer, Ö. (2015). BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN (BİT) KAMU POLİTİKASI OLUŞTURMA SÜRECİNDEKİ ROLÜ. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 199–215.

- Kurt, K., & Turan, A. H. (2017). MOBİL BANKACILIK UYGULAMALARININ BENİMSENMESİNE YÖNELİK DAVRANIŞSAL NİYETLERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA. *İşletme Bilimi Dergisi*, 5(3), 25–58.
- Maraş, G. (2011). KAMU YÖNETİMLERİNDE E-DEVLET VE E-DEMOKRASİ İLİŞKİSİ. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37, 121–144.
- Okur, M. R. (2019). Öğrenci Destek Hizmetleri Bağlamında Yükseköğretimde e-devlet Kapısı Üzerinden Sunulan Hizmetlerin İncelenmesi. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 106–126.
- Önen, S. M., & Ozan, M. S. (2019). KAMU YÖNETİMİNDE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN EVRİMİ. In 1. *Uluslararası İletişim ve Yönetim Bilimleri Kongresi*.
- Özer, G., Özcan, M., & Aktaş, S. (2010). MUHASEBECİLERİN BİLGİ TEKNOLOJİSİ KULLANIMININ TEKNOLOJİ KABUL MODELİ (TKM) İLE İNCELENMESİ. *Journal of Yasar University*, 3278 – 3293.
- Öztürk, A., & Temizkan, V. (2018). TÜKETİCİLERİN ANNELER GÜNÜNDE HEDİYE SATIN ALMA DAVRANIŞLARININ SEBEPLİ DAVRANIŞ TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ. *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, 76, 37–56.
- Şahin, A., & Polat, M. (2019). VATANDAŞLARIN E-DEVLET GÜVENLİK ALGISININ BELİRLENMESİ: KARAMAN İLİ ÖRNEĞİ. *ASSAM ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ, DERGİ 13. ULUSLARARASI KAMU YÖNETİMİ SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ ÖZEL SAYISI*, 152–168.
- Sameer, S. (2016). *FACTORS INFLUENCING THE CITIZENS' ACCEPTANCE OF ELECTRONIC GOVERNMENT: A CASE STUDY IN NORTHERN IRAQ*. Yakın Doğu Üniversitesi.
- Tatar, A., & Taçoy, F. (2018). KKTC'DE ELEKTRONİK DEVLET SİSTEMİ YAPILANDIRMASINA YÖNELİK VATANDAŞLARIN FARKINDALIKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: LEFKOŞA İLÇESİ ÖRNEĞİ. *ICOAEF'18 IV. International Conference on Applied Economics and Finance & EXTENDED WITH SOCIAL SCIENCES*, 1150–1167.
- Tosuntaş, Ş. B., & Çubukçu, Z. (2019). Yeniliklerin Yayılması Teorisi Bağlamında Öğretmen Adaylarının Bulut Teknolojisi Kullanımlarını Etkileyen Faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı(20)*, 957–976.
- TÜİK. (2019). *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2019*. Türkiye İstatistik Kurumu. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2019-30574](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2019-30574)
- UAB. (2020). *e-KKTC Projesi*. Ulaştırma, Denizcilik, Haberleşme ve Altyapı Bakanlığı. <https://hgm.uab.gov.tr/e-kktc-projesi>
- Uçkan, Ö. (2003). *E-devlet, E-Demokrasi ve Türkiye*. Literatür Yayıncılık.
- Ünal, F., & Kiraz, İ. (2016). TÜRKİYE'DE E-DEVLET UYGULAMALARININ KAMU HİZMETLERİNİN SUNUMUNDA ETKİNLİĞİ: ADALET BAKANLIĞI UYAP BİLİŞİM SİSTEMİ ÖRNEĞİ. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı*, 437–450.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). USER ACCEPTANCE OF INFORMATION TECHNOLOGY: TOWARD A UNIFIED VIEW1. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478.
- WeAreSocial. (2020). *2020 Türkiye İnternet Kullanımı ve Sosyal Medya İstatistikleri*. Dijilopedi. <https://dijilopedi.com/2020-turkiye-internet-kullanimi-ve-sosyal-medya-istatistikleri/>
- Yased. (2012). *2023 Hedefleri yolunda Bilgi ve İletişim Teknolojileri*. https://www.yased.org.tr/ReportFiles/2012/2023_HEDEFLENER_YOLUNDA_BLG_VE_LETM_TEKNOLOJLER.pdf
- Yavuz, A., & Çarıkçı, O. (2009). BİR E-DEVLET HİZMETİ OLARAK E-MALİYE UYGULAMALARININ ALGILANMASI: İSPARTA İLİ ÖRNEĞİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(9), 1–28.
- Yıldız, F. (2020). BİLGİ ve İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ (BİT) YAYGINLAŞMASININ VERGİ GELİRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: OECD ÜLKELERİ ÖRNEĞİ. *Vergi Raporu*, 249, 193–213.
- Yurdakul, I. K., Ursavaş, Ö. F., & İşçitürk, G. B. (2014). An Integrated Approach for Preservice Teachers' Acceptance and Use of Technology: UTAUT-PST Scale. *Eurasian Journal of Educational Research*, 55, 21–36.

EK 1- ANKET SORULARI

Demografik Sorular

1) Cinsiyet: Kadın (1) Erkek (2)

2) Yaş:

3) Eğitim Düzeyi: İlk-Ortaokul (1) Lise (2) Lisans (3) Yüksek Lisans (4) Doktora (5)

4) Aylık Gelir Düzeyi: 0-1300 TL (1) 1301-2500 (2) 2501-3700 (3) 3701-5000 (4) 5001+ (5)

5) Bilgisayar Tecrübesi: Bir yıldan az (1) 1 yıl (2) 2 Yıl (3) 3 Yıl (4) 4+ (5)

6) Günlük İnternet Kullanım Süresi: Hiç kullanmıyorum (1) 1-3 Saat (2) 4-5 (3) 6-8 (4) 8+ (5)

7) E-devlet Uygulamalarını Kullanıyor Musunuz?

Evet (1) Hayır (2) Cevabınız hayır ise neden kullanmadığınızı yazar mısınız? (Bu soruyu yanıtlamanız zorunlu değildir)

.....

8) 7. Soruya cevabınız evet ise E-devlet uygulamalarını ne sıklıkla kullanıyorsunuz?

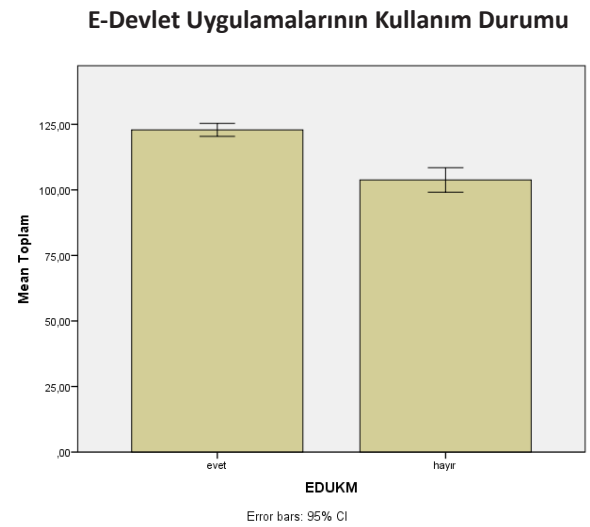
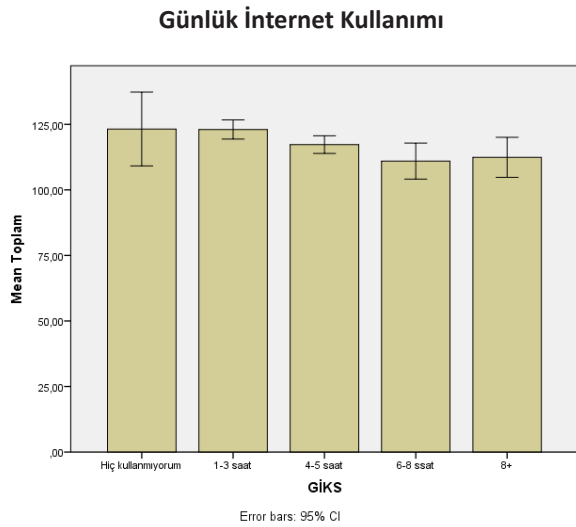
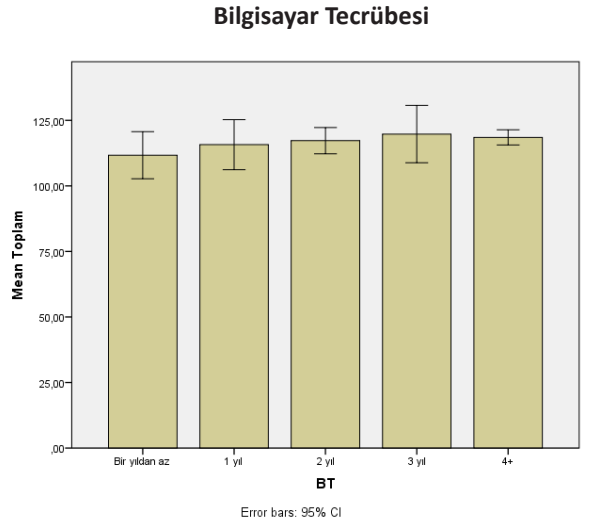
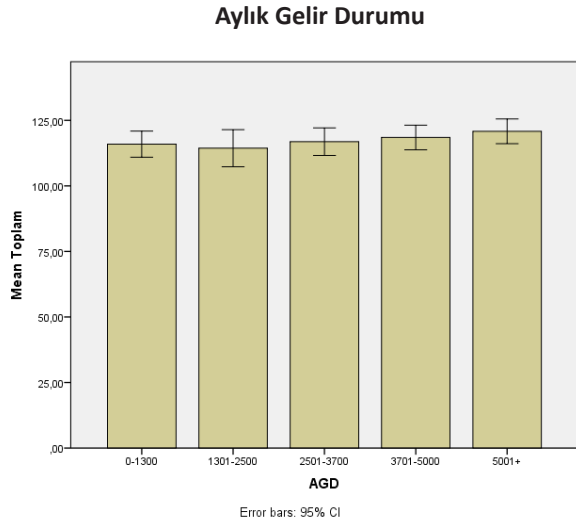
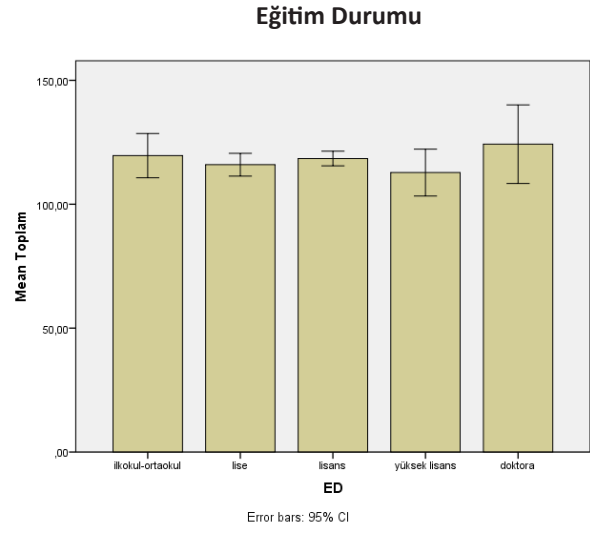
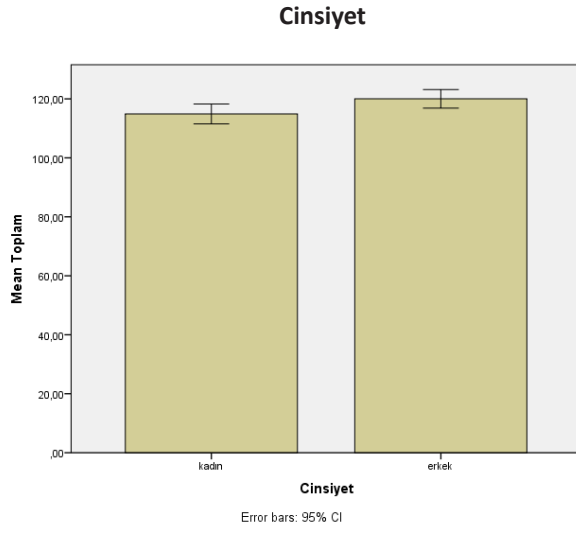
Günde en az bir kere (1) Haftada en az bir kere (2)

Ayda en az bir kere (3) Yılda en az bir kere (4) Kullanmıyorum (5)

SORULAR		EVET		HAYIR		
9)	E-devletin ne olduğunu biliyorum	1		2		
10)	E-devlet uygulamalarını kullanmak için yeterli bilgi ve kaynaklara sahibim					
11)	Daha önce herhangi bir E-devlet sitesini ziyaret ettim					
12)	Türkiye'nin / KKTC'nin E-devlet sistemini ziyaret ettim (bu soru her 2 ülke içinde kendi isimleriyle soruldu)					
5'li Likert Sistemi ile ölçülecek olan bu anket çalışmasında analiz cevapları Kesinlikle Katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4) ve Kesinlikle Katılıyorum (5) olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda aşağıda bulunan anket sorularına, yanda belirtilen beş şık arasından biri seçilerek cevaplandırmanız istenmektedir. Cevabınızı belli edecek şekilde tik, artı veya çarpı gibi ifade edici şekiller kullanabilirsiniz.		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
PERFORMANS BEKLENTİSİ						
13)	E-devlet uygulamalarının kamudaki bürokratik iş yükünü azaltacağını düşünüyorum	1	2	3	4	5
14)	E-devlet uygulamalarının vatandaş ve devlet arasındaki iletişimi artıracığını düşünüyorum					
15)	E-devlet uygulamalarının vatandaşlara işlemlerini gerçekleştirmek için eşit fırsat sağlayacağını düşünüyorum					
16)	E-devlet uygulamalarını kullanmanın daha az hata yapılmasını sağlayacağını düşünüyorum					
17)	E-devlet uygulamalarını kullanmanın normal hayata daha çok zaman ayrılmasına olanak sağlayacağını düşünüyorum					
ÇABA BEKLENTİSİ						
18)	E-devlet uygulamalarını öğrenmek kolaydır					

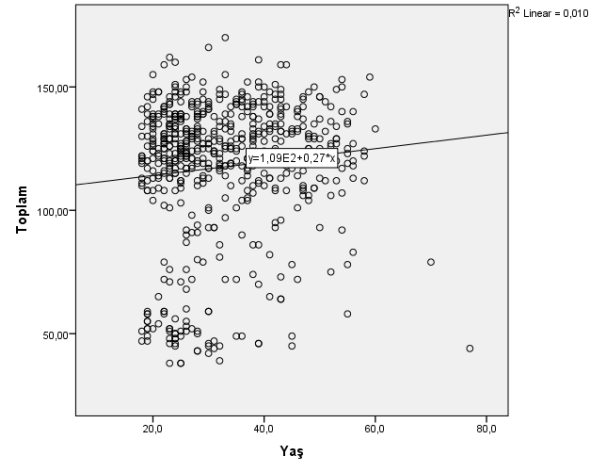
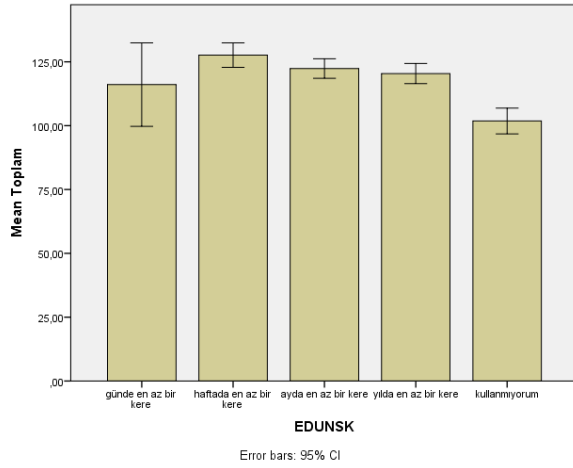
19)	E-devlet uygulamalarının kullanımı kolaydır						
20)	E-devlet uygulamalarının hizmetleri basit ve anlaşılırdır						
21)	E-devlet uygulamalarını kullanmak işlemlerdeki başarı ihtimalini artırır						
KOLAYLAŞTIRICI DURUMLAR							
22)	E-devlet uygulamalarını kullanmak zamandan ve mekândan tasarruf sağlar						
23)	E-devlet uygulamaları devlet dairelerindeki iş yükümü azaltır						
24)	E-devlet uygulamaları ile işlem yapmanın, devlet çalışanları ile yüz yüze hizmet almaktan daha kolay ve masrafsız olduğunu düşünüyorum						
25)	E-devlet uygulamaları vatandaşlara karar verme sürecinde proaktif bir rol oynamaya teşvik eder						
26)	E-devlet uygulamalarında 7/24 işlem yapma olanağına sahibim						
GÜVEN ALGISI							
27)	E-devlet uygulamalarının kişisel verileri koruduğuna inanıyorum						
28)	E-devlet uygulamalarındaki verilerin doğru bilgiler olduğuna inanıyorum						
29)	E-devlet uygulamalarında herhangi oluşabilecek bir problemde haklarımın korunduğuna inanıyorum						
30)	E-devlet uygulamaları yolsuzluk gibi algıları yıktığına inanıyorum						
RİSK ALGISI							
31)	E-devlet uygulamalarında sık sık teknik sorunlar yaşamaktan -işlem yaparken hata vermesi gibi- kaygılanıyorum						
32)	E-devlet uygulamalarında yapmış olduğum bir işlemi geri alamayacağımdan korkuyorum						
33)	E-devlet uygulamalarını kullanırken bilgilerimi yanlış gireceğimden çekiniyorum						
34)	E-devlet uygulamalarında bilgilerimin kaybolacağından endişeleniyorum						
DAVRANIŞSAL TUTUM							
35)	E-devlet uygulamalarını kullanırken kendimi huzursuz hissediyorum						
36)	Zorunlu olan anlarda bile E-devlet uygulamalarını kullanmamayı tercih ediyorum						
37)	E-devlet uygulamalarını kullanırken sıkılıyorum						
KULLANIM NİYETİ							
38)	E-devlet uygulamalarına geçilmesini olumlu buluyorum						
39)	E-devlet uygulamalarının gelecekte iş ve kamu hayatımı olumlu yönde etkileyeceğini düşünüyorum						
40)	E-devlet uygulamalarının hizmet olarak daha çok genişletilmesi gerektiğini düşünüyorum						
41)	Bundan sonraki bütün işlemlerimi E-devlet uygulamaları üzerinden yapmayı düşünüyorum						
42)	E-devlet uygulamalarının kullanımını insanlara teşvik ve tavsiye ederim						
43)	E-devlet uygulamalarını kullanmayı genellikle olumlu buluyorum						
44)	E-devlet uygulamalarını mobil olarak kullanmak isterim						
45)	Elektronik oylamada oy kullanmak isterim						
46)	Elektronik oylama uygulamalarına güvenmem						

EK 2- GRAFİKLER

E-Devlet Uygulamalarının Kullanım Sıklığı

Yaş-Korelasyon – Serpilme Grafiği

EK 3- Homojenlik – Normallik Dağılımları

Eğitim Durumu – Homojenlik

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
2,439	4	594	,046

Aylık Gelir Durumu – Homojenlik

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
1,217	4	594	,302

Günlük İnternet Kullanımı – Homojenlik

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
8,591	4	594	,000

İnternet Kullanım Sıklığı – Homojenlik

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
10,104	4	594	,000

Cinsiyet – Normallik Dağılımı

	Cinsiyet	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	Kadın	,197	289	,000	,849	289	,000
	Erkek	,168	310	,000	,851	310	,000

Eğitim Durumu – Normallik Dağılımı

	ED	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	İlkokul-ortaokul	,143	41	,033	,920	41	,007
	Lise	,140	136	,000	,926	136	,000
	Lisans	,194	353	,000	,817	353	,000
	Yüksek Lisans	,251	56	,000	,804	56	,000
	Doktora	,258	13	,018	,769	13	,003

Bilgisayar Tecrübesi – Normallik

	BT	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	Bir yıldan az	,177	54	,000	,875	54	,000
	1 yıl	,176	45	,001	,875	45	,000
	2 yıl	,162	88	,000	,892	88	,000
	3 yıl	,229	29	,000	,811	29	,000
	4+	,200	383	,000	,832	383	,000

Aylık Gelir Durumu Normallik Dağılımı

	AGD	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	0-1300	,177	145	,000	,848	145	,000
	1301-2500	,191	72	,000	,879	72	,000
	2501-3700	,185	119	,000	,884	119	,000
	3701-5000	,185	135	,000	,838	135	,000
	5001+	,193	128	,000	,800	128	,000

E-Devlet Uygulamalarının Kullanım Durumu – Normallik

	EDUKM	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	Evet	,212	432	,000	,777	432	,000
	Hayır	,148	167	,000	,949	167	,000

E-Devlet Kullanım Sıklığı – Normallik

	EDUNSK	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Toplam	günde en az bir kere	,289	26	,000	,813	26	,000
	haftada en az bir kere	,220	83	,000	,776	83	,000
	ayda en az bir kere	,231	196	,000	,760	196	,000
	yılda en az bir kere	,181	155	,000	,818	155	,000
	kullanmıyorum	,164	139	,000	,948	139	,000

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:23.11.2020 ✓Accepted/Kabul:26.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.8284305

Araştırma Makalesi/ Research Article

Müceldili, B., Tatar, B. ve Erdil, O. (2021). "İş Biliş Envanteri Ölçeği: Bir Ölçek Uyarlaması Çalışması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 31-41.

İŞ BİLİŞ ENVANTERİ ÖLÇEĞİ: BİR ÖLÇEK UYARLAMASI ÇALIŞMASI

Büşra MÜCELDİLİ*, Berivan TATAR**, Oya ERDİL***

Öz

Bu çalışmanın amacı, Nimon ve Zigarmi (2014) tarafından geliştirilen İş Biliş Envanterini Türkçeye uyarlamak ve bu ölçeğin uyarlanmış Türkçe versiyonunun psikometrik özelliklerini incelemektir. Bu bağlamda, bu çalışmada İş Biliş Envanterinin birinci, ikinci ve üçüncü seviye yapısı incelenmiştir. Bu çalışmada kullanılan örneklem, farklı sektörlerde çalışan 150 katılımcıdan oluşmaktadır. Toplanan veriler, uyarlanan ölçeğin psikometrik özelliklerini incelemek için yapısal eşitlik modellemesi yoluyla doğrulayıcı faktör analizi, geçerlilik ve güvenilirlik analizleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, bu çalışmada üç boyut ve 12 faktörden oluşan İş Biliş Envanterinin Türkçe versiyonu doğrulanmıştır. Buna ek olarak araştırma bulguları, ölçeğin birincil ve üçüncül düzey yapılarının uygun uyum iyiliği değerlerine sahip olduğunu ampirik olarak göstermiştir. Sonuç olarak İş Biliş Envanteri ölçeğinin Türkçe versiyonunun geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Biliş Envanteri, Ölçek Uyarlama, Geçerlilik, Güvenilirlik, Örgütsel Deneyim.

WORK COGNITION INVENTORY SCALE: A SCALE ADAPTATION STUDY

Abstract

The aim of this study is to adapt the Work Cognition Inventory developed by Nimon and Zigarmi (2014) to Turkish and to investigate the psychometric properties of the adapted Turkish version of this scale. In this context, first, second, and third order construct of the Work Cognition Inventory were examined in the current study. The sample used in this study consisted of 150 participants working in different sectors. The gathered data were analyzed through structural equation modeling by using confirmatory factor analysis, validity, and reliability analyses to examine the psychometric properties of the adapted scale. Based on the results, the Turkish version of the Work Cognition Inventory, which consists of three dimensions and 12 factors, was confirmed in this study. Additionally, our empirical results also showed that first and third order construct of the scale have appropriate goodness of fit values. As a result, we concluded that Turkish version of the Work Cognition Inventory is a valid and reliable scale.

Keywords: Work Cognition Inventory, Scale Adaptation, Validity, Reliability, Organizational Experience.

*Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İSTANBUL.

e-posta: busramu@yildiz.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-2770-6137>)

**Arş Gör., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, KOCAELİ.

e-posta: btatar@gtu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0934-3734>)

***Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, KOCAELİ.

e-posta: erdil@gtu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3793-001X>)

1. GİRİŞ

“Ben insanım, insana özgü olan hiçbir şey bana yabancı değildir”

Bireyler genel olarak gündelik hayatlarının 6-10 saat arasını iş yerlerinde geçirmektedirler. Bu süre içerisinde çalışanlar işin kendisiyle, iş arkadaşlarıyla ve yöneticileri ile çeşitli deneyimler elde etmektedir. Deneyim kavramı günlük hayatta üzerinde çok konuşulan bir kavram olmasına rağmen özellikle son yıllarda örgütsel davranış alanında çalışan akademisyenlerin de ilgisini çekmiş ve konu ile ilgili deneysel ve alan çalışmaları yapılmaya başlanmıştır.

İş deneyimi çalışanların kariyerleri boyunca iş ile ilgili bireysel deneyimlerini göstermektedir (Tesluk ve Jacobs, 1998). Çalışanların iş yerlerinde yaşadıkları deneyimler çeşitli açılardan ele alınmıştır. Örneğin çalışanların iş yerlerinde yaşadıkları duygusal deneyimler 1983 Hoschild'den beri sıklıkla tartışılmaktadır. Çalışanların mutluluk, neşe, şükran gibi yaşadıkları pozitif duygu deneyimlerinin pozitif çıktıları, üzüntü, keder gibi olumsuz duyguların oluşturdukları negatif duygu deneyimleri üzerinde gerek deneysel gerekse alan araştırmaları yapılmıştır. Ancak, son yıllarda sadece duygusal deneyimin değil bilişsel deneyimin de örgütsel çıktılar üzerinde etkisi olacağı tartışılmaktadır. Bu bağlamda Zigarmi vd. (2009) çalışan deneyimini bilişsel olarak incelemişler ve iş biliş envanterini geliştirmişlerdir. İş biliş envanterinin geliştirilmesindeki amaçlardan biri de örgütsel bağlamda çevrenin kendine has karakteristik özelliklere sahip olmasıdır.

İş çevresi bireylerin günlük faaliyetlerini sürdürdükleri çevreden farklı dinamiklere sahiptir. Bu çevrede bireyler farklı düşünce yapıları geliştirerek bunları farklı şekilde davranış biçimlerine dönüştürmektedirler. Bunun için örgütsel bağlamda bilişsel olarak gelişen/geliştirilen bazı deneyimlerin üzerinde durulması gerekmektedir.

Bu çalışmanın üç ana amacı bulunmaktadır. İlk olarak iş biliş envanterinin iş yaşamı için önemli bir kavram olmasına rağmen örgütsel davranış ve insan kaynakları disiplini de fazla dikkat çekmediği görülmektedir. Bu çalışma iş biliş envanterini detaylı bir şekilde tüm boyutlarıyla ele almakta, kavramsal ve operasyonel tanımlarını netleştirmektedir. İkinci olarak, yapılan çalışmalarda çalışanların istenilen davranışları sergilemesi açısından (performans/ işten ayrılma niyeti/ bağlılık vs.) genel olarak duygusal yönler ele alınmıştır. Ancak bilişsel kavramların da çalışanların davranışları üzerinde etkisinin üzerinde durulması gerekmektedir. Son olarak iş biliş envanterinin uygulanmasının hem uygulayıcılara (özellikle insan kaynakları uzmanlarına) hem de akademisyenlere yönelik olarak fırsat ve zorlukların neler olduğu ele alınmıştır.

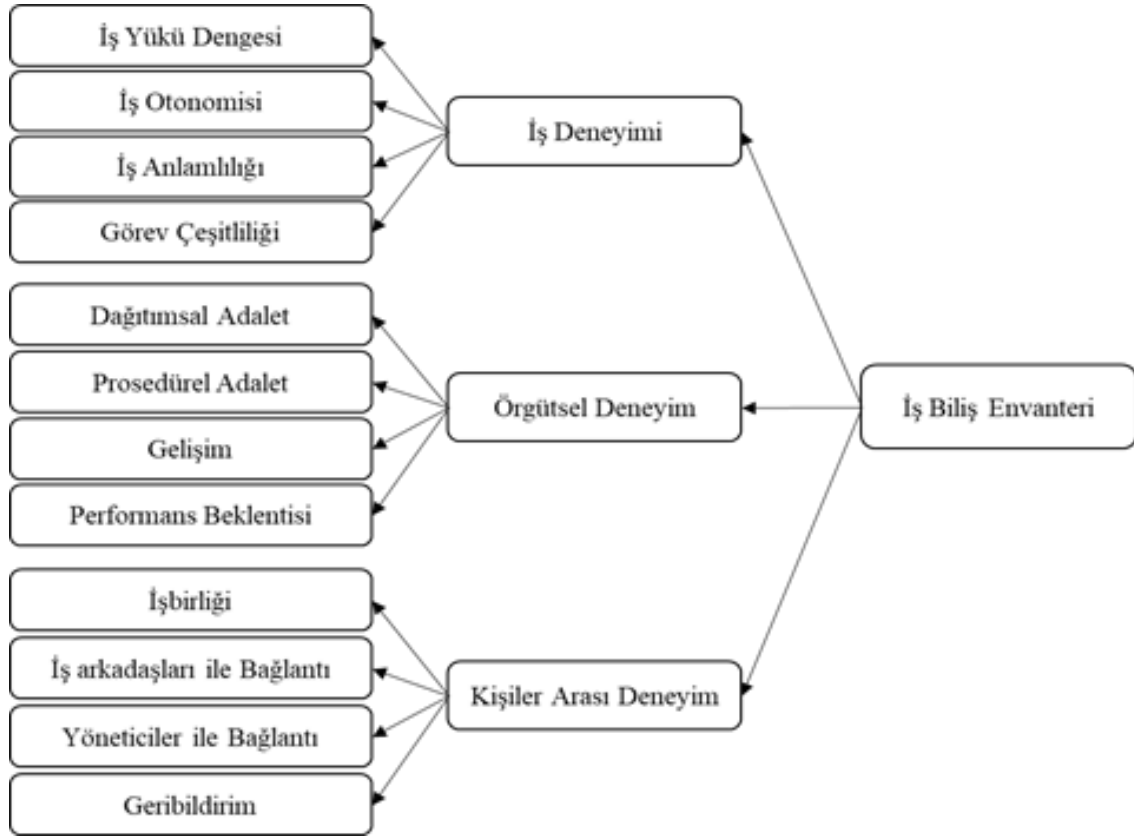
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İş Biliş Envanteri

Sosyal biliş teorisi temel alınarak oluşturulan iş biliş envanteri bireylerin seçim yapabilme yeteneğinin olduğunu ve bu yaptıkları seçimlerin günümüzde ve gelecekteki faaliyetlerini etkileyeceğini savunmaktadır (Nimon ve Zigarmi, 2015). Sosyal biliş teorisi insan davranış ve bilişini geniş bir spektrum aracılığıyla açıklamaya çalışan kapsamlı bir teoridir. Temelini endüstriyel psikoloji alanında sıklıkla kullanılan sosyal öğrenme teorisinden alan sosyal biliş teorisi, insan davranışlarının bilişsel, davranışsal ve çevresel etkiler ile oluştuğunu savunmaktadır (Bandura, 1997). Sosyal biliş teorisi kapsamında geliştirilen iş biliş envanteri, sosyal biliş teorisi ile süregelen ve devamlı bir etkileşim halindedir. Ek olarak sosyal biliş teorisi iş biliş envanterinin içinde değerlendirilen otonomi, anlamlılık ve iş yerinde gelişim gibi davranışsal ve bilişsel kavramları içerdiğinden iş biliş envanteri ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda iş biliş envanteri bireylerin geçmiş ve günümüzde kazandıkları iş deneyimlerinden elde ettikleri fikirler, duygular, iş özellikleri ve iş perspektiflerinin gelişimi ile ilgili düşünce modellerini içermektedir (Joo vd., 2017).

Genellikle örgütsel davranış literatüründe yapılan çalışmalar, çalışanların “hisleri” üzerine odaklanmamış, “duygusal olaylar teorisi”, “gruplar arası duygu teorisi” temel alınarak yapılmıştır. Çalışan duygularının iş tatmini, örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık davranışı gibi sübjektif, iş bırakma devir hızı, görev performansı gibi objektif çıktılara pozitif ve negatif etkileri olduğu ampirik çalışmalarla ispat edilmiştir. Ancak çalışanların bilişsel özellikleri genel olarak göz ardı edilmiş ve örgütsel bağlamda çalışan davranış ve tutumlarındaki etkiler araştırılmamıştır.

Ancak kurumlarda çalışanlar tarafından paylaşılan biliş önemli bir değişkendir ve paylaşılan biliş bireylerin verimli takım çalışmaları yapmalarına olanak sağlamaktadır (Cannon-Bowers ve Salas, 2001).

Şekil 1: İş Biliş Envanteri ve Boyutları

Bu çalışmada iş biliş envanterinin literatürde yer alan tüm boyutları ayrı ayrı derinlemesine incelenmektedir. Örneğin Joo vd. (2017) çalışmalarında iş biliş envanterini birinci seviyede incelemiş, buna karşılık Nimon ve Zigarmi (2015) yılında iş biliş envanterini, ikinci seviye olarak ele almış ve iş biliş, örgütsel biliş ve bireysel biliş olmak üzere 3 ana boyutta incelemiştir. İş biliş envanterinin iş biliş boyutunda; otonomi, anlamlı iş, iş çeşitleri ve iş yükü dengesi, örgütsel biliş boyutunda; dağıtımsal adalet, prosedürel adalet, gelişim ve performans beklentisi, bireysel biliş boyutunda; işbirliği, iş arkadaşları ile bağlantılar, yöneticiler ile bağlantılar ve geri bildirim kavramları bulunmaktadır. Bu çalışmada iş biliş envanterinin tüm boyutları derinlemesine incelenecektir.

2.2. İş Biliş Envanteri Boyutları

2.2.1. İş Otonomisi

İş otonomisi, çalışanların işlerini ne şekilde, ne zaman, hangi araçları ve prosedürleri takip ederek yapılacağı kararının çalışan tarafından belirlenmesini ifade etmektedir. İş otonomisi, iş karakteristikleri modelinde öne çıkan önemli kavramlardan biridir (Volmer vd., 2012). İş otonomisi çalışana sonsuz bir özgürlük sağlayan bir araç değil aksine çalışanın motivasyonun sağlanması için kullanılan bilişsel bir faktördür. Örneğin Li vd. (2018) yaptıkları çalışmada iş otonomisinin yaratıcılığı arttıran motivasyonel-bilişsel bir öncül olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca iş otonomisinin iş yerinde istenilen iş tutum ve davranışlarına neden olduğu görülmektedir. Örneğin, iş otonomisinin iş tatmini, yaratıcılık, işe tutkunluk, memnuniyet ve üstün performans gibi çıktılarının olduğu yapılan alan araştırmalarında ortaya çıkmıştır (Li vd., 2018). Çalışanlar kendi bireysel ilgileri ile uyumlu ve esnek bir şekilde çalışacak ve yaptıkları işlerde kendi istedikleri deneyimlerini elde edeceklerdir. Özellikle son yıllarda çağdaş işletmeler, esnek çalışma saatleri, tatiller, kıyafet seçimleri, evden çalışma gibi imkanlarla iş otonomisini

politikalarına adapte etmekte, yöneticiler çalışanların inisiyatif kullanmalarını cesaretlendirmektedirler. Çalışanların iş otonomisine sahip olması kendine olan güvenini arttırmakta, yöneticisiyle daha fazla karşılıklı müzakere etmektedir. Çalışan ve yöneticisi arasındaki müzakere ise işe katılımı ve yaratıcılığı pozitif yönde etkilemektedir (Volmer vd., 2012).

2.2.2. İş Anlamlılığı

Bireylerin yaptıkları işlerde anlam arama ihtiyacı Maslow'a uzanmaktadır. Anlamlılık yeni bir kavram olmamasına rağmen son yıllarda çalışanlar için sahip olduğu önemden dolayı özellikle iş ve kariyer alanında çalışan akademisyen ve uygulayıcıların ilgisini çekmektedir. Aslında anlamlılık, tanımlaması ve operasyonel hale getirilmesi açısından farklılıklar göstermektedir. Alanın önde gelen araştırmacılarından Pratt ve Asforth (2003) ilk olarak anlam ve anlamlılığı ayrı olarak tanımlamamız gerektiğini savunmuşlardır. Anlamlılık, bireyin işte sahip olduğu rolünden dolayı onun için amacı ve önemi olan subjektif deneyimlerdir (Lysova vd., 2019). Wrzesniewski vd. (2003) yaptıkları çalışmada anlamlılığın bireylerin deneyimlerini anlamlandırmalarını sağlayan bilişsel bir süreç olduğunu savunmuşlardır. Bireylerin yaptıkları işleri anlamlandırması için farklı unsurlar bulunmaktadır. Örneğin iş, dünyayı daha farklı görmesini sağlayabilir, kişisel gelişimine katkıda bulunabilir ve daha iyisini yapmasına yardımcı olabilir. Kısacası işin anlamlı olması için çalışan için değerli ve dikkate değer olması gerekmektedir (Allan, 2017). Ek olarak çalışanların işlerinde daha iyi performans göstermeleri ve içsel motivasyonlarının artması için gerekli koşulları ortaya koyan iş karakteristikleri modelinin önemli parçalarından biri de iş anlamlılığı kavramıdır. Anlamlı iş çalışanın motivasyonunu artıran anahtar kavramlardan biridir ve genel olarak işte iyi olma haline pozitif etki eder. Çalışan yaptığı işi anlamlı olarak deneyimlese iş tatmini, işe angaje olma, bağlılık, performans ve kariyer geliştirme gibi önemli bireysel çıktılar elde eder (Allan, 2017).

2.2.3. Görev Çeşitliliği

Çalışanların işleri farklı şekillerde yapış şekilleri Taylor'dan beri yönetim alanının modası geçmeyen kavramlarından biridir. Taylor'ın ardından Hackman ve Odham'ın (1975) iş karakteristikleri modeli özellikle motivasyonun sağlanması açısından üzerinde çokça durulmuş bir modeldir. Otonomi, işin anlamlılığı yanında iş karakteristiklerinin unsurlarından biri de görev çeşitliliğidir (Morgeson ve Humphery, 2006). Görev çeşitliliği çalışanın bir işi yaparken gereksinim duyduğu çok sayıda görevlerin neler olduğunu ifade etmektedir. Zaniboni vd. (2013) görev çeşitliliğinin iş zenginleştirme ile benzer olduğunu belirtmiştir. Eğer bir işi başarmak için birbirinden farklı görevlerin tamamlanması gerekiyorsa bu durum çalışan açısından daha ilgi çekici ve eğlenceli olarak değerlendirilir (Sims vd., 1976). Yapılan çalışmalar görev çeşitliliğinin iş tatmini ve performans üzerinde pozitif etkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Zaniboni vd., 2013).

2.2.4. İş Yükü Dengesi

İş yükü işyerinin çalışandan talep ettiği iş miktarını göstermektedir. Eğer çalışandan çok fazla iş talep ediliyorsa veya çalışan kendini çok meşgul olarak deneyimliyorsa iş yükü dengesi bozulur ve bu durum fazla iş yükü olarak adlandırılır. İş yükünün çok olması çalışarlarda olumsuz çıktılara neden olmaktadır. Yapılan çalışmalar iş yükü dengesinin bozulmasının ardından çalışanın hem iş hem de özel yaşamında sorunlarla karşılaştığını göstermektedir. İş yükü dengesi, çalışanların kurumlarına duydukları bağlılık ve işlerinden tatmin olma düzeyleri üzerinde de belirleyici olmaktadır (Curry vd., 1986). Çalışanlara günlük tutturularak yapılan çalışmalar, iş yükünün çok arttığı durumlarda çalışanın stres düzeyinin yükseldiğini ve aile yaşamında çiftler arasında da huzursuzluk yarattığını, ilişki kalitesini etkilediğini göstermektedir (Van Steenberg vd., 2011; Lavner ve Clark, 2017).

2.2.5. Dağıtımsal Adalet

Örgütsel adaletin önemli yapı taşlarından olan dağıtımsal adaletin temelleri Adam'ın denklik teorisi ve Blau'nun sosyal değişim teorisine dayanmaktadır. Buna göre, çalışanlar kurumlarında işleri yerine getirmek için sarf ettikleri çabayla elde ettikleri arasında bir değerlendirme yapmaktadırlar. Çalışanlar işleri yerine getirmek için duygusal emek, beceri, yetenek, eğitim, enerji, uzmanlık ve zaman harcar. Diğer taraftan kurumdan maaş, destek, saygınlık ve tatil hakkı gibi faydalar kazanırlar (Janssen vd., 2010). Eğer çalışan çabası ile elde ettikleri arasında girdi/çıkıtı oranında denklik olursa çalışan dağıtımsal adalet algısına sahip olur (Colquitt vd., 2001). Yapılan

meta analizi çalışmaları dağıtımsal adaletin örgütsel adaletin diğer iki bileşenine (prosedürel ve etkileşimsel) göre örgütsel çıktılarda –iş tatmini ve maaştan memnuniyet- daha güçlü etkisi olduğunu göstermektedir (Ambrose ve Arnaud, 2006).

2.2.6. Prosedürel Adalet

Prosedürel adalet organizasyonlarda yönetim tarafından kaynak dağıtılma sürecinde veya karar verme sürecinde izlenen süreçlerin adil olarak algılanmasıyla ilgilidir (Colquitt vd., 2001). Janssen vd. (2011) çalışmalarında prosedürel adalet algısının bilişsel bir süreç olduğunu savunmuş ve istenilen davranış ve tutumlar üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Yapılan çalışmalar prosedürel adaletin örgütsel bağlılık, örgütsel özdeşleşme, performans, iş tatmini üzerinde pozitif; iş bırakma eğilimi üzerinde negatif etkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Janssen vd., 2011; Posthuma vd., 2007).

2.2.7. Gelişim

Çalışanların kurumlarından beklentilerinden biri de özellikle kariyer anlamında onu geliştirip zenginleştirecek deneyimler yaşamasıdır. Özellikle son yıllarda çağdaş işletmeler çalışanlarına gelişim odaklı davranışlar sergilemeye teşvik etmektedirler. Çalışanların kendilerini geliştirme ihtiyacını tatmin etmeleri sonucunda yaratıcı performans gösterdikleri, içsel motivasyonlarının arttığı ve farklı bilişsel stillere sahip oldukları görülmektedir (Shalley ve Gibson, 2004).

2.2.8. Performans Beklentisi

Performans beklentisi çalışanların sahip oldukları roller ile yerine getirmesi gereken çıktılardan nasıl algılandığını gösterir. Yönetimin görüş açısı esas alınarak çalışanın nitel ve nicel olarak bazı seviyelerde çıktılarını yerine getirmesi beklenmektedir. Yapılan çalışmalar örgütsel bağlılık, algılanan destek ve performans beklentisi arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Nimon ve Zigarmi, 2015).

2.2.9. İşbirliği

21. yy. da kurumların en sık karşılaştığı ve zorlandığı sorunlarından biri de yönetimin en önemli fonksiyonlarından biri olan organize olmadır. Farklı kültürlerin, farklı yaş gruplarının aynı iş ortamında olması, formel örgüt yapılarının yerini daha akışkan yapıların almış olması kurumların organize olmasını zorlaştırmaktadır (Dibble ve Gibson, 2013). Bu bağlamda kurumların pozitif iş çıktıları elde etmesi için çalışanlar arasında güçlü bir işbirliği olması gerekmektedir. Guillen ve Kunze (2019) araştırmalarında çalışanların kendi iş uzmanlıkları dışında yaptıkları işbirliklerinde bilgilerin birbirine karıştığını, yeni bilgilerin anlaşılmasının kolaylaştığını ve bilgileri yenilikçi bir şekilde harmanlayarak esnek bilişsel yapıların meydana geldiğini savunmuşlardır. İşbirliği ile meydana gelen esnek bilişsel yapılar yaratıcılığı ve yenilikçilik performansını pozitif yönde etkilemektedir.

2.2.10. Yöneticiler ve İş Arkadaşlarıyla Bağlantılar

Sosyal değişim teorisine göre çalışanların kendi aralarında ve yöneticileriyle olan ilişkiler ve ilişkilerin kalitesi çok önemlidir. Kurulan bu yüksek kaliteli ilişkiler yöneticiler ve çalışanlar arasında kaynak gelişimini kolaylaştırmakta ve görevin başarılı bir şekilde yerine getirilmesini sağlamaktadır (Carter vd., 2013). Çalışanların kendi aralarında ve yöneticileriyle kurdukları ilişkiler karşılıklı olarak birbirlerine karşı güveni, sadakati ve bağlılığı arttırmakta, bu durum duygusal bağların yanında çalışanların birbirleriyle bilişsel bağlar kurmasına neden olmaktadır (Gittell ve Douglass, 2012). Örneğin Brueller ve Carmeli (2011) yaptıkları çalışmada takım üyelerinin kendi aralarında ve yöneticileriyle kurdukları ilişkilerin kaliteli olması durumunda aralarında psikolojik güvenin oluşacağını ve bu durumun takım öğrenmesini ve takım performansını pozitif yönde etkileyeceğini ortaya koymuştur.

2.2.11. Geribildirim

Geribildirim çalışanlara sorumlu oldukları iş rolleri ile ilgili gösterdikleri performans ile ilgili detaylı bilginin verilmesidir (Dodd ve Ganster, 1996). Son yıllarda özellikle insan kaynakları uygulayıcıları geribildirim performans ve yaratıcılık üzerinde olumlu etkileri olduğunu savunmaktadır. Günümüzde kurumlarda geleneksel geribildirim uygulamalarının yerini çağdaş geribildirim uygulamaları almaya başlamıştır. Örneğin çalışanların

sadece yöneticilerinden değil aynı zamanda iş arkadaşlarından da geri bildirim alması çalışanın işe daha çok angaje olmasını ve sonuç olarak yenilikçilik davranışlarının artmasına neden olmaktadır (Eva vd., 2019). Bunun yanında, modern organizasyonlarda geribildirim için performans değerlendirme zamanlarının beklenmeden yöneticilerin çalışanlarına ihtiyaçlarını anında verdikleri, bu durumun da çalışanlarının gelişimine olumlu katkıda bulunduğu görülmektedir (Kuvaas vd., 2017).

3.METODOLOJİ

Yapılan literatür araştırmasında iş biliş envanterinin boyutları ve onu oluşturan değişkenler arasında tutarsızlık olduğu görülmektedir. Bu tutarsızlıktan dolayı literatürde var olan araştırmalar izlenerek iş biliş envanteri, birincil seviye (Zigarmi ve Roberts, 2012), ikincil seviye (Joo vd., 2017) ve üçüncül seviye (Nimon ve Zigarmi, 2015) olarak ayrı ayrı analiz edilmiş ve güvenilirlik ve geçerlilik analizlerine tabi tutulmuştur. Çalışma ayrıca iş biliş envanterinin Türkçe uyarlama çalışmasıdır. Çalışmada kullanılan ölçek Nimon ve Zigarmi (2015) tarafından yeniden revize edilen İş Biliş Envanteri Ölçeğidir. Ekte ölçeğin Türkçe'ye uyarlanmış hali bulunmaktadır.

3.1.Çeviri Çalışması

Ölçeğin Türkçe 'ye uyarlanmasında Akgün vd. (2011) çalışmasında önerilen süreç takip edilmiştir. İlk olarak paralel çeviri yöntemi uygulanmıştır. Ankette yer alan göstergeler ilk olarak bir doktora öğrencisi tarafından Türkçe 'ye, ardından ikinci bir doktora öğrencisi tarafından İngilizce 'ye çevrilmiştir. Böylece göstergelerin İngilizce 'den Türkçe 'ye çevirisi yapılırken anlamlarında bir değişim olmaması hedeflenmiştir. Ardından taslak bir anket oluşturulmuş, örgütsel davranış ve insan kaynakları alanında uzman 4 farklı akademisyen tarafından değerlendirilmiştir. Akademisyenlerden alınan geri dönüşler sonrasında yeniden revize edilen anket formu, işletme bölümünde doktora yapan ve sektörde deneyimi olan farklı beş kişiye değerlendirilmesi için verilmiştir. Sektörde çalışan doktora öğrencileri ankette yer alan soruları anlamada bir zorluk çekmediklerini belirtmişlerdir. Bütün bu ön testlerden sonra ankete son hali verilmiş ve anket çalışmayı yapan akademisyenler tarafından sektör deneyimi olan çalışanlara uygulanmıştır. Çalışmaya katılanlar, yürütücüler tarafından; sorular için doğru veya yanlış cevap olmadığını, kimlik bilgilerinin gerekli olmadığını, sonuçların akademik bir araştırma için kullanılacağını, araştırmaya verdikleri cevaplarda samimi ve dürüst olmaları gerektiği ve gerekmedikçe soruları yanıtsız bırakmamaları konusunda bilgilendirilmişlerdir.

3.2.Katılımcılar

Anketler gerek hizmet gerekse sanayi sektörünün büyük çoğunluğunun yer aldığı Marmara Bölgesi'nde İstanbul ve Kocaeli şehirlerinde tam gün mesai olarak çalışan (08:00/17:00 – 09:00/18:00) beyaz yakalılara uygulanmıştır. Anketler uygulanırken sektör ayrımı yapılmamış, sadece çalışan olma şartı aranmıştır. Ankete cevap verenler girişimci ya da iş sahibi değildir. Ayrıca ankete katılanların iş deneyimlerinin önemli olması nedeniyle katılımcılar en az bir sene iş deneyimine sahip çalışanlardır. Bir seneden daha az deneyime sahip olan çalışanlar tarafından yanıtlanan anketler elimine edilmiş ve toplam 150 katılımcı ile araştırma örnekleme oluşturulmuştur. Katılımcıların %45'i kadın, %55'i erkek ve yaş ortalamaları 25-45 yaş arasındadır. Eğitim seviyeleri açısından ise katılımcıların %50'si lisans %48'i lisansüstü eğitime sahiptir.

4.ANALİZ VE SONUÇLAR

Veriler toplandıktan sonra Thompson (2004) tavsiyeleri takip edilerek doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. En yüksek olabilirlik yöntemi hesaplama tekniği kullanılmıştır. Birincil, ikincil ve üçüncül seviye için ayrı ayrı doğrulayıcı faktör analizi yapılmış olup, her seviyedeki doğrulayıcı faktör analizinde ortak ve farklı olan ölçek maddeleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1 Birincil, İkincil ve Üçüncül Seviye için Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	1. Seviye	2. Seviye	3. Seviye
İş Otonomisi			
1. İşimi başarmak için, görevlerimin nasıl yapılacağına karar verme yeteneğine sahibimdir.	.63	-	-
2. İşimle ilgili kararları vermek için yetkiye sahibimdir.	.75	.76	.77
3. Herhangi birinin müdahalesi olmadan işimi yapmama izin verilir.	.75	.75	.73
İş Anlamlılığı			
4. Bu kurum için önemli olan projeler üzerinde çalışıyorum.	.75	.71	.72
5. Çalışmalarım, kurumun amacına hizmet eder.	.71	.72	.74
6. Bu kurumun amacı, sadece para kazanmakla ilgili olmaması nedeniyle benim için anlamlıdır.	.69	.71	.70
Görev Çeşitliliği			
7. İşimdeki çeşitlilik, sıkılmama engeller.	-	.77	-
8. İşim, rutin görevlerden daha fazlasını içerir.	.68	.76	.71
9. İşimde çok yönlü kararlar almam gerekir.	.78	.66	.76
İş Yüğü Dengesi			
10. İş yerimde çoğu zaman iş yüküm beklediğim gibidir.	.84	-	-
11. Yoğun çalışma saatleri arasında çoğu zaman dinlenmek için zaman bulurum.	-	.69	.70
12. Çoğu zaman işlerimi tamamlamak için yeterli zamanım olur.	.65	.98	.96
Dağıtımsal Adalet			
13. Bu kurumun bana sunduğu “yan haklar”, harcadığım emeğin karşılığıdır.	.67	.67	.71
14. Sıkı çalışmam, genellikle adil bir geri ödeme ile sonuçlanır.	.91	.91	.82
15. Aldığım ücretin harcadığım çabayla orantılı olduğunu düşünüyorum.	.79	.79	-
Prosedürel Adalet			
16. Kararlar, politikalar ve prosedürler herkese adil ve tutarlı bir şekilde uygulanır.	.90	.89	.90
17. Çalıştığım kurumda yöneticiler, karar verme sürecinde yanlılığı azaltacak şekilde prosedürleri kullanır.	.89	.90	.91
18. Çalıştığım kurumda, karar alım sürecinde herkesin fikrinin sorulması bir gerekliliktir.	.60	.61	-
Gelişim			
19. Bu kurum, gelişim ihtiyacım ve ilgim doğrultusunda bana seçenekler sunar.	.88	.88	.88
20. Bu kurumda gelecekteki kariyer yolumu çizebilirim.	.82	.83	.84
21. İşimi yaparken yeni beceriler geliştirme fırsatına sahibimdir.	.80	-	-
Performans Beklentisi			
22. Kurumumda, kabul edilmiş performans standartlarına uymam beklenir.	.69	.68	.65
23. İşim için gerekli asgari performans seviyesini bilirim.	.64	.64	.79
24. Kurumumda, benden beklenen performans seviyesi açıkça tanımlanmıştır.	.81	.82	-
İş Arkadaşları ile Bağlantı			
25. Çalışma arkadaşlarım, benimle dostane ilişkiler kurmak için çaba sarf eder.	.74	.73	.73
26. Çalışma arkadaşlarım, mesleki anlamda benimle ilgilenir.	.89	.90	.90
27. Çalışma arkadaşlarım, genellikle çıkarlarımıza uyacak şekilde davranır.	-	-	-
Yöneticiler ile Bağlantı			
28. Yöneticim, benimle dostane ilişkiler kurmak için çaba sarf eder.	.78	.79	.79
29. Yöneticim, mesleki anlamda benimle ilgilenir.	.96	.95	.95
30. Yöneticim, genellikle çıkarlarım doğrultusunda davranır.	.66	.67	.67

Geribildirim			
31. Yaptığım iş ile ilgili performansım hakkında geri bildirimler alırım.	-	.80	-
32. Aldığım geri bildirimler, işimde gelişmemi sağlar.	.78	.85	.79
33. İş performansım hakkında yapıcı geri bildirimler alırım.	.87	.83	.85
İşbirliği			
34. Çalıştığım kurumda arkadaşlarım, yürüttüğüm proje ve görevlerde beni destekler.	.76	.69	.69
35. Çalıştığım kurumda yöneticiler, yürüttüğüm proje ve görevlerde beni destekler.	.84	.93	.93
36. Çalışma arkadaşlarımla çoğu pozitif ve işbirliğine önem verir.	-	-	-

- Faktör analizi sonucu atılan maddeler

İlk olarak birincil seviye doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Toplam 36 soru ile yapılan birincil seviye doğrulayıcı faktör analizinde ki-kare test istatistiği ve uyum indislerinin veri ile uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda 5 soru sorunlu olduğu için analizden çıkarılmıştır. Buna göre, çapraz yüklerle sahip problemler sorular elendikten sonra elde edilen sonuç modelinin veri seti ile oldukça uyumlu olduğu görülmüştür: $\chi^2(368) = 631.209$, CFI = .901, IFI= .905, $\chi^2/df = 1.715$, SRMR = .066 ve RMSEA = .069 olarak hesaplanmıştır. Bunlara ek olarak, soruların her biri kendi değişkenine anlamlı bir şekilde yüklenmiştir (en düşük t- değeri 2.50). Göstergelerin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde kendi faktörlerine yüklenmesi yakınsama geçerliliği için destek sağlamaktadır. Zigarmi ve Roberts (2012) yaptıkları çalışmada iş bilmiş envanterini birincil seviyede incelemişlerdir.

İkinci analiz olarak Joo vd. (2017) takip edilmiş ve iş bilmiş envanteri ikincil seviyede incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda sorunlu göstergeler atılmasına rağmen uyum indisleri istenilen uyumu göstermemiştir. Uyum indisleri istenilen değerlere yakındır ancak belirlenen sınır değerleri arasında kalmaktadır $\chi^2(419) = 767.285$, CFI = .870, IFI= .872, $\chi^2/df = 1.831$, SRMR = .083 ve RMSEA = .075 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2: Uyum İndisleri, Birleşik Güvenilirlik ve Ortalama Açıklanan Varyans Değerleri

	1. Seviye	2. Seviye	3. Seviye
Soru Sayısı	31	31	26
Ki-Kare	631.209	767.285	483.180
Serbestlik Derecesi	368	419	284
IFI	.91	.87	.91
CFI	.90	.87	.90
RMSEA	.07	.07	.07
	BG/OAV	BG/OAV	BG/OAV
İş Otonomisi	.54 / .84	.55 / .83	.50 / .75
İş Anlamlılığı	.51 / .76	.50 / .75	.51 / .76
Görev Çeşitliliği	.67 / .80	.79 / .92	.53 / .70
İş Yükü Dengesi	.57 / .72	.71 / .82	.82 / .70
Dağıtımsal Adalet	.63 / .83	.63 / .83	.63 / .83
Prosedürel Adalet	.81 / .89	.81 / .89	.81 / .89
Gelişim	.69 / .87	.73 / .84	.69 / .87
Performans Beklentisi	.51 / .75	.70 / .87	.51 / .75
İş arkadaşları ile Bağlantı	.64 / .78	.66 / .79	.66 / .79
Yöneticiler ile Bağlantı	.65 / .84	.65 / .84	.65 / .84
Geribildirim	.68 / .86	.68 / .86	.68 / .86
İşbirliği	.64 / .78	.64 / .78	.64 / .78

Son olarak Nimon ve Zigarmi'nin (2015) revize ettiği iş bilmiş envanteri analize tabi tutulmuştur. Üçüncü seviye için gerçekleştirilen analizde çapraz yüklerle sahip problemler sorular elendikten sonra elde edilen sonuç modelinin

veri seti ile oldukça uyumlu olduğu görülmüştür: $\chi^2(284) = 483.180$, CFI = .904, IFI= .906, $\chi^2/df = 1.701$, SRMR = .072 ve RMSEA = .069 olarak hesaplanmıştır. Bunlara ek olarak, soruların her biri kendi değişkenine anlamlı bir şekilde yüklenmiştir (en düşük t-değeri 2.50). Her bir analiz için ölçekleri standardize edilmiş yüklemeler hesaplanarak yakınsak geçerliliği test edilmiş ve faktör yüklerinin 0.50'den yukarı olduğu ortaya konmuştur. Tablo 1'de her bir model için uyum indisleri, soru sayıları ile birleşik güvenilirlikleri ve ortalama açıklanan varyans değerleri verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere güvenilirlik katsayıları 0.70'in, açıklanan ortalama varyans değerleri ise 0.50'nin üzerindedir (Fornell ve Locker, 1981). Yapılan analizler sonucunda ölçeğin yapı ve ayrışma geçerliliğine sahip olduğu görülmektedir.

5.TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada örgütsel davranış ve insan kaynakları alanında üzerinde çok odaklanılmamış olan iş biliş envanteri üzerinde durulmuştur. İş biliş envanterinin yapısının incelenmesi ve bu yapının Türk akademisyen ve uygulayıcılara kazandırılması amacıyla gerekli güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları yapılmıştır. Daha önce birçok araştırmada genellenebilirliği test edilen iş biliş envanteri Nimon ve Zigarmi (2015) çalışmaları esas alınarak 3 boyutta ele alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda 12 faktör ve 24 soruluk bir ölçüm modeli ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada 3. Seviye faktör analizi yapılmıştır. 12 faktörün işyerinde yapılacak bilişsel değerlendirme ile ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Bu çalışma ile çalışanların işleri, çalıştıkları bireyler ve örgütleri hakkında neler düşündükleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Analiz sonuçları incelendiğinde 1. Seviye ve 3.seviye faktör analizinin uygun olarak görülen değerlere sahip olduğu görülmektedir. Yapılan literatür araştırması iş biliş envanterinin boyutları ile kavramsal olarak uyum içinde olduğunu göstermiş, ardından toplanan örneklem ile yapılan ampirik çalışmada güvenilirlik ve geçerlilikleri de kanıtlanmıştır.

6.GELECEK ARAŞTIRMACILAR İÇİN ÖNERİLER VE KISITLAR

İş çevresinde biliş tüm seviyelerde araştırmacıların ilgisini çekmiştir ve çekmeye devam edecektir. Bu çalışmada da iş biliş envanteri bireysel düzeyde incelenmiştir, özellikle örgütsel davranış literatürü incelendiğinde iş bilişin grup ve kolektif düzeyde de ölçümlenmesi gerekliliği bulunmaktadır. Gelecek çalışmalarda her üç örgütsel seviyede iş biliş envanteri ölçümlenebilir. İş biliş envanteri ayrıca liderlik alanı için de önemlidir. Üst seviye yöneticiler çalışanların iş biliş envanterlerini doğru ve etkin bir şekilde belirlerse daha başarılı takımlar kurarak beklenen pozitif iş çıktılarına daha kolay sahip olabilirler.

Altının çizilmesi gereken noktalardan biri de otonominin pozitif çıktılarının yapılan alan araştırmalarıyla desteklenmesine rağmen, karanlık yüzünün görmezden gelinmiş olmasıdır. Otonominin etik dışı davranışlara neden olabileceği ve çalışanın rahatlığının olumsuz sonuçlara yol açabileceği düşünülmektedir. Örneğin Yahoo çalışanları haftanın belirli günlerinde ofis dışında çalışmaktadırlar. Ancak 2013'de şirket, çalışanların çok esnek olduğunu ve bu durumun firmanın performansı açısından aleyhte bir durum olduğunu ifade etmiştir. Firmaların otonomiye doğru olarak kullanıp iş tatmini, memnuniyet gibi iş tutumlarını pozitif etkileyecek ancak etik dışı davranışları engelleyecek politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

İş otonomisinde olduğu gibi iş biliş faktörlerinden anlamlı iş kavramı da kurumlar için pozitif çıktıların yanında olumsuz çıktılarına neden olmaktadır. Yapılan çalışmalar işveren açısından işin anlamlılığının manipüle edilebileceğini önermektedir. Örneğin, çalışana sunulan maddi destekler ile (çocuklarının eğitime katkı vs.) çalışanın duygusal ve bilişsel olarak işin anlamlılığında yanıtlanabileceği tartışılmaktadır (Bailey vd., 2017).

İş biliş envanterini demografik özellikler açısından değerlendirmek önemlidir. Farklı yaş ve cinsiyet gruplarının iş biliş hakkında oluşturdukları modeller farklı olacaktır. Örneğin iş biliş envanteri faktörlerinden biri olan iş zenginleştirme yaşlı ve genç çalışanlar üzerinde farklı çıktılarına neden olmaktadır (Zaniboni vd., 2013).

Çalışmada her bir seviye için ayrı örneklemden veri toplanmamış, aynı örneklem üzerinde analizler yapılmıştır. Gelecek araştırmalarda ayrı ayrı örneklemlerden toplanan veriler analize tabi tutulabilir. Yapılan ayrışma ve uyuşma geçerliliği birincil seviye için yeterli olmakla birlikte gelecek araştırmalarda özellikle yüksek seviyeli faktörler için nomolojik geçerliliğinin de test edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. E., Keskin, H., Byrne, J. C., Gunsell, A. (2011). "Antecedents and results of emotional capability in software development project teams". *Journal of Product Innovation Management*, 28(6), 957-973.
- Allan, B. A. (2017). "Task significance and meaningful work: A longitudinal study". *Journal of Vocational Behavior*, 102, 174-182.
- Ambrose, M. L., and Arnaud, A. (2005). "Distributive and procedural justice: Construct distinctiveness, construct interdependence, and overall justice". *The handbook of organizational justice*, 59-84.
- Bandura, A. (1997). "Self-efficacy: The exercise of control". New York: W. H. Freeman & Co.
- Bailey, C., Madden, A., Alfes, K., Shantz, A., Soane, E. (2017). "The mismanaged soul: Existential labor and the erosion of meaningful work". *Human Resource Management Review*, 27(3), 416-430.
- Brueller, D., Carmeli, A. (2011). "Linking capacities of high-quality relationships to team learning and performance in service organizations". *Human Resource Management*, 50(4), 455-477.
- Cannon-Bowers, J. A., Salas, E. (2001). "Reflections on shared cognition". *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 22(2), 195-202.
- Carter, M. Z., Armenakis, A. A., Feild, H. S., Mossholder, K. W. (2013). "Transformational leadership, relationship quality, and employee performance during continuous incremental organizational change". *Journal of Organizational Behavior*, 34(7), 942-958.
- Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O., Ng, K. Y. (2001). "Justice at the millennium: a meta-analytic review of 25 years of organizational justice research". *Journal of applied psychology*, 86(3), 425.
- Curry, J. P., Wakefield, D. S., Price, J. L., Mueller, C. W. (1986). "On the causal ordering of job satisfaction organizational commitment". *Academy of Management Journal*, 29, 847-858.
- Dibble, R., Gibson, C. (2013). "Collaboration for the common good: An examination of challenges and adjustment processes in multicultural collaborations". *Journal of Organizational Behavior*, 34(6), 764-790.
- Dodd, N. G., Ganster, D. C. (1996). "The interactive effects of variety, autonomy, and feedback on attitudes and performance". *Journal of organizational behavior*, 17(4), 329-347.
- Eva, N., Meacham, H., Newman, A., Schwarz, G., Tham, T. L. (2019). "Is coworker feedback more important than supervisor feedback for increasing innovative behavior?". *Human Resource Management*, 56(4), 383-396.
- Fornell, C., Larcker, D. F. (1981). "Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error". *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- Gittell, J. H., Douglass, A. (2012). "Relational bureaucracy: Structuring reciprocal relationships into roles". *Academy of Management Review*, 37(4), 709-733.
- Guillén, L., Kunze, F. (2019). "When age does not harm innovative behavior and perceptions of competence: Testing interdepartmental collaboration as a social buffer". *Human Resource Management*, 58(3), 301-316.
- Hackman, J. R., Oldham, G. R. (1975). "Development of the job diagnostic survey". *Journal of Applied psychology*, 60(2), 159.
- Janssen, O., Lam, C. K., Huang, X. (2010). "Emotional exhaustion and job performance: The moderating roles of distributive justice and positive affect". *Journal of Organizational Behavior*, 31(6), 787-809.
- Joo, B. K., Zigarmi, D., Nimon, K., and Shuck, B. (2017). "Work cognition and psychological well-being: The role of cognitive engagement as a partial mediator". *The Journal of Applied Behavioral Science*, 53(4), 446-469.
- Kuvaas, B., Buch, R., Dysvik, A. (2017). "Constructive supervisor feedback is not sufficient: Immediacy and frequency is essential". *Human Resource Management*, 56(3), 519-531.
- Lavner, J. A., Clark, M. A. (2017). "Workload and marital satisfaction over time: Testing lagged spillover and crossover effects during the newlywed years". *Journal of vocational behavior*, 101, 67-76.
- Li, H., Li, F., Chen, T. (2018). "A motivational-Cognitive model of creativity and the role of autonomy". *Journal of Business Research*, 92, 179-188.

- Lysova, E. I., Allan, B. A., Dik, B. J., Duffy, R. D., Steger, M. F. (2019). "Fostering meaningful work in organizations: A multi-level review and integration". *Journal of Vocational Behavior*, 110, 374-389.
- Morgeson, F. P., Humphrey, S. E. (2006). "The Work Design Questionnaire (WDQ): developing and validating a comprehensive measure for assessing job design and the nature of work". *Journal of applied psychology*, 91(6), 1321.
- Nimon, K., Zigarmi, D., Houson, D., Witt, D., Diehl, J. (2011). "The work cognition inventory: Initial evidence of construct validity". *Human Resource Development Quarterly*, 22(1), 7-35.
- Nimon, K., and Zigarmi, D. (2015). "The Work Cognition Inventory: Initial evidence of construct validity for the revised form". *Journal of Career Assessment*, 23(1), 117-136.
- Posthuma, R. A., Maertz Jr, C. P., Dworkin, J. B. (2007). "Procedural justice's relationship with turnover: Explaining past inconsistent findings". *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 28(4), 381-398.
- Pratt, M. G., Ashforth, B. E. (2003). "Fostering meaningfulness in working and in work". In K. S. Cameron, J. E. Dutton, and R. E. Quinn (Eds.), *Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline* (pp. 309-327). San Francisco: Barrett-Koehler.
- Shalley, C.E., Gibson, L.L. (2004). "What leaders need to know: A review of social and contextual factors that can foster or hinder creativity". *The Leadership Quarterly*, 33-53.
- Sims Jr, H. P., Szilagyi, A. D., Keller, R. T. (1976). "The measurement of job characteristics". *Academy of Management journal*, 19(2), 195-212.
- Tesluk, P. E., Jacobs, R. R. (1998). "Toward an integrated model of work experience". *Personnel psychology*, 51(2), 321-355.
- Thompson, B. (2004). *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications*. American Psychological Association.
- Van Steenbergen, E. F., Kluwer, E. S., Karney, B. R. (2011). "Workload and the trajectory of marital satisfaction in newlyweds: Job satisfaction, gender, and parental status as moderators". *Journal of Family Psychology*, 25(3), 345.
- Volmer, J., Spurk, D., Niessen, C. (2012). "Leader-member exchange (LMX), job autonomy, and creative work involvement". *The Leadership Quarterly*, 23(3), 456-465.
- Wrzesniewski, A., Dutton, J. E., Debebe, G. (2003). "Interpersonal sensemaking and the meaning of work". *Research in organizational behavior*, 25, 93-135.
- Zaniboni, S., Truxillo, D. M., Fraccaroli, F. (2013). "Differential effects of task variety and skill variety on burnout and turnover intentions for older and younger workers". *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 22(3), 306-317.
- Zigarmi, D., Nimon, K., Houson, D., Witt, D., Diehl, J. (2009). "Beyond engagement: Toward a framework and operational definition for employee work passion". *Human Resource Development Review*, 8(3), 300-326.
- Zigarmi, D. R. E. A., Roberts, T. P. (2012). "Leader values as predictors of employee affect and work passion intentions". *Journal of Modern Economy and Management*, 1(1), 1-28.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:07.09.2020 ✓Accepted/Kabul:24.04.2021

DOI:10.30794/pausbed.791546

Araştırma Makalesi/ Research Article

Yaşar, B. ve Güravşar Gökçe, S. (2021). "COVID-19 Krizi Sürecinde Sosyal Girişimlerin Mevcut Durumu ve Sosyal Girişimleri Destekleyici Politika Önerileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 43-62.

COVID-19 KRİZİ SÜRECİNDE SOSYAL GİRİŞİMLERİN MEVCUT DURUMU ve SOSYAL GİRİŞİMLERİ DESTEKLEYİCİ POLİTİKA ÖNERİLERİ

Burze YAŞAR*, Sinem GÜRAVŞAR GÖKÇE**

Öz

Bu çalışma, kamu hizmetlerinin ve piyasa ekonomisinin yetersiz kaldığı noktalarda yenilikçi çözümler sunarak COVID-19 krizinin etkilerini hafifletmeye yardımcı olan Türkiye'deki sosyal girişimlerin kriz sürecindeki durumunu, krize uyum sürecini ve ihtiyaç duydukları destekleri ortaya koymaktadır. Bu çerçevede sosyal girişimlere anket uygulanmış ve bulgular, Türkiye'de ve dünyadaki yakın zaman aralıklarında ticari işletmeler, sosyal girişimler ve sivil toplum kuruluşları ile yapılan çalışmaların sonuçları göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Sosyal girişimlerin kriz sürecinde dirençlerini artırmak için politika önerileri geliştirilmiştir. Araştırma sonuçları pandeminin Türkiye'deki sosyal girişimleri diğer tüm sosyo-ekonomik aktörler gibi ekonomik, sosyal ve operasyonel anlamda olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu olumsuz etkilerin en aza indirgenmesi için sosyal girişimlere meşruiyet (güven) sağlanması, farkındalık ve görünürlük faaliyetleri yürütülmesi, finansal ve finansal olmayan desteklerin sağlanması, ağlar üzerinden iletişimin güçlendirilmesi yönünde politika önerileri sunulmaktadır. Çalışma, krizin Türkiye'deki sosyal girişimler üzerindeki erken etkilerini inceleyen ilk çalışma olması ve bundan sonra yapılacak çalışmalarda değişimin gözlemlenmesi için temel oluşturması açısından literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Koronavirüs, Pandemi, Ekonomik etki, Krize uyum, Sosyal girişimcilik, Politika önerileri, Kamu destekleri.

JEL kodu: L31, H12, G01, L38

THE CURRENT SITUATION OF SOCIAL ENTERPRISES DURING COVID-19 IN TURKEY AND SUPPORTIVE POLICY RECOMMENDATIONS

Abstract

Social entrepreneurs mitigate the crisis effects by offering innovative solutions in situations where states and markets fail. This paper analyzes the effects of the COVID-19 crisis in Turkey on social enterprises, their adaptation process, and their need for support. In this framework, a questionnaire is administered to Turkish social entrepreneurs. The findings are evaluated, taking into account the results of work done on social enterprises, commercial enterprises, and civil society organizations in Turkey and worldwide in close time intervals. Policy recommendations are developed to increase social enterprises' resilience. Research results suggest that the pandemic has negative economic, social, and operational effects on social enterprises like all other socio-economic actors. Main recommendations for policy makers include providing legitimacy (trust) to social enterprises, carrying out awareness and visibility activities, providing financial and non-financial support, and strengthening communication over networks. This paper contributes to the literature as it is the first study examining the initial impact of the crisis on social entrepreneurs in Turkey and forms the basis for observing the changes in crisis effects in future work.

Keywords: COVID-19, Coronavirus, pandemic, Economic impact, Adaptation to the crisis, Social entrepreneurship, Policy recommendations, Public support.

JEL code: L31, H12, G01, L38

*Dr. Öğr. Üyesi, TED Üniversitesi, ANKARA.

e-posta:burze.yasar@tedu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-2523-9977>)

**Dr., TED Üniversitesi, İstasyon TEDÜ Sosyal İnovasyon Merkezi Projeler Koordinatörü, ANKARA.

e-posta:sinem.gokce@tedu.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-0850-4604>)

1.GİRİŞ

İlk kez Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde teşhis edilen COVID-19 virüsü kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alarak küresel bir salgına dönüşmüş ve Mart 2020'de pandemi olarak tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü istatistiklerine göre 25 Ağustos 2020 itibarıyla tüm dünyada 23.518.343 kesinleşmiş vaka bulunmakta ve bunların 810.492'si ölümlerle sonuçlanmış durumdadır. Salgının en çok Amerika (12.519.981) ve Avrupa'yı (4.016.133) etkilediği bilinmektedir. Türkiye'de ise bu süre zarfında 259.692 vaka ve 6139 ölüm gerçekleşmiştir (Dünya Sağlık Örgütü, 2020). Salgının yarattığı küresel sağlık krizinin yanı sıra ekonomik ve sosyal hayat üzerinde de çok büyük etkisi olduğu ve salgın sonrasında yoksulluk ve eşitsizliğin daha da yükseleceği değerlendirilmektedir. Bu çalışmada pandemi sürecinde yaşanan sosyo-ekonomik sorunlara yenilikçi çözümler geliştiren sosyal girişimciler üzerinde krizin etkileri analiz edilmiş ve olumsuz etkilerin giderilmesine yönelik politika önerileri geliştirilmiştir.

Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) G20 gözlem notuna göre; küresel ekonominin 2020'de %4,9 daralması, iflasların ve işsizliğin artması beklenmektedir. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) istatistiklerine göre küresel mal ticareti yılın ilk çeyreğinde geçen yılın aynı çeyreğine göre %3 küçülmüştür. Virüsün ve karantina önlemlerinin küresel nüfusun büyük bir bölümünü etkilediği ikinci yarıyıldaki ekonomik etkiler daha şiddetli görülmeye başlanmıştır. DTÖ 2020'de küresel ticaret hacminin en iyi ihtimalle %13 ve en kötü senaryoya göre %32 düşmesini beklediğini açıklamıştır (Dünya Ticaret Örgütü, 2020). Pandeminin ne zaman biteceği bilinmemekte ve sadece sağlık değil ekonomik etkileriyle ilgili yüksek belirsizlik devam etmektedir. COVID-19 salgının yarattığı belirsizlik şoku 2008-09 mali kriziyle ilişkili olandan çok daha büyüktür ve 1929-1933 Büyük Buhran sırasındaki belirsizlik artışına daha çok benzemektedir (Baker, 2020b). Bu belirsizlik, küresel finansal piyasalarda sert düşüşlere ve oynaklığın artmasına neden olmaktadır (Zhang vd., 2020; Yaşar, 2021b). 20 Şubat ile 19 Mart arasında, S&P 500 endeksi %28, FTSE 250 endeksi %41,3 ve Nikkei %29 düşmüştür (Ozili ve Arun, 2020). 10 yıllık ABD Hazine getirisi, Mart ayının ikinci haftasında tüm zamanların en düşük seviyesi olan %1'in altına düşmüştür (Leduc ve Liu, 2020). İspanyol Gribi de dahil olmak üzere önceki hiçbir bulaşıcı hastalık salgını (1957-1958 ve 1968 influenza salgınları) Amerika borsasını COVID-19 salgını kadar güçlü bir şekilde etkilememiştir (Baker vd. 2020a).

Salgın işgücü piyasalarını (Coibion vd., 2020) ve tüketici harcamalarını (Baker, Farrokhnia vd., 2020) olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle devletler krizin sağlık, toplum ve ekonomi üzerindeki etkilerini en aza indirmek için mücadele etmek zorunda kalmışlardır. COVID-19 kaynaklı küresel durgunlukla başa çıkmak için dünyanın dört bir yanındaki politika yapıcılarının sunduğu politika önlemleri dört kategoriye ayrılabilir: (i) mali önlemler, (ii) parasal önlemler, (iii) halk sağlığı önlemleri ve (iv) insanlarla ilgili kısıtlamalar (Ozili ve Arun, 2020). Mali önlemler kapsamında hükümetler COVID-19'dan en çok etkilenen sektörlerle destek programları uygulamaya koymakta ve hanelere sosyal yardım ödemeleri ile destek sağlamaktadır. Parasal önlemler kapsamında kredi ödemelerinde kolaylık sağlanmakta ve düşük faizli kredi verilmektedir. COVID-19 krizi sırasında hükümet desteklerinin çoğunun ekonomileri korumak iflas ve işsizlik riskini azaltmak için, kurulmuş şirketlere göre tasarlandığı, yeni girişimlere yönelik olmadığı gözlemlenmektedir (Giones vd., 2020; Kuckertz vd., 2020). İlk ürünlerini veya hizmetlerini piyasaya sürme veya büyüme aşamasındaki girişimlerin, politika yapıcılardan ihtiyaç duydukları destekleri alamadıkları belirtilmektedir. Salgının yayılmasını engellemek ve halk sağlığı için birçok ülke, sınır kapama, sosyal mesafe, maske kullanımı ve karantina tedbirleri uygulamaktadır. İnsanlarla ilgili kısıtlamalar kapsamında okullar ve yükseköğretim kurumları çevrimiçi eğitim vermekte ve devletler seyahat yasakları uygulamaktadır.

Devletlerin salgının seyrini kontrol altına almak için uyguladığı halk sağlığı önlemleri ve insanlarla ilgili kısıtlamalar ekonomiyi olumsuz etkilemektedir. İnsanların çalışmayı ve tüketimi azaltma kararlarının, toplam ölümlerle ölçülen salgının şiddetini azalttığı ekonomik modellerle ortaya koyulmaktadır (Eichenbaum vd., 2020). Kısıtlamaların, işletmelerin sürdürülebilir operasyonları üzerinde ticari faaliyetlerin azalması, üretim ve tedarik zinciri kesintileri, personel alımı ile ilgili insan kaynakları sorunları gibi birçok yansıması bulunmaktadır (Ivanov, 2020; Papadopoulos vd., 2020). Bunların yanı sıra işletmeler nakit akışı, sağlık ve güvenlik, tüketici talebi, satış ve pazarlama ile ilgili zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar (Donthu ve Gustafsson, 2020). Bu kısıtlamalar küçük ve orta ölçekli işletmeleri büyük ve küresel şirketlere göre daha çok etkilemektedir (OECD, 2020a). Karantinada bazı işletmelerin fiziksel operasyonlarının geçici olarak kapatılması ve tüketicilerin evde kalması finansal zorluk içinde bulunan işletmelerin iflas etmelerini hızlandırmaktadır (Tucker, 2020). Virüs bulaşma olasılığının yüksek olduğu konaklama, eğlence ve ulaşım gibi sektörlerdeki şirketlerin değerlerinde büyük düşüş gözlemlenmektedir (Alfaro

vd., 2020). Çalışmalarına çevrimiçi olarak devam edebilen eğitim, profesyonel hizmetler ve finans gibi sektörler pandemiden daha az etkilenmektedir. Karantina süresinin uzaması işletme ve devlet borçlanmalarının artmasına neden olmaktadır (Donthu ve Gustafsson, 2020).

Krizin özellikle yaşlılar, zayıflar, engelliler ve yoksulluk çekenler gibi savunmasız ve dezavantajlı grupları etkilediğine dair çalışmalar bulunmaktadır (Bonnici ve Raja, 2020; Verma ve Gustafsson, 2020). Böyle zamanlarda başkalarının çözemediği ekonomik ve sosyal sorunları çözmek için yeterince cesur, dirençli ve yenilikçi olan sosyal girişimciler önem kazanmaktadır. Krizlerin genelde sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri arttıran dönemler doğurduğu göz önünde bulundurulduğunda, kriz sonrası dönemde sosyal girişimlerin kritik bir rol üstleneceği değerlendirilmektedir. Avrupa Komisyonu'nun tanımına göre sosyal girişimler temel amacı hissedarlarına kar dağıtmaktan ziyade sosyal etki yaratmak olan sosyal ekonomi operatörleridir (Avrupa Komisyonu, 2020). Sosyal etki; faaliyetler sonucu yaratılan değer (Emerson vd., 2000); yararlanıcıların ve etkilenen diğer tüm kişilerin deneyimlediği değer (Kolodinsky vd., 2006) gibi farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Bu geniş kapsamlı tanımlar üzerinden değerlendirildiğinde hemen her işletme istihdam yaratarak ve/veya talebe/ihtiyaca yönelik ürün/hizmet sağlayarak sosyal etki yaratmaktadır. Bu işletmelerden farklı olarak sosyal girişimler tüm iş modellerini ve süreçlerini kuruluş aşamasından itibaren sosyal değer yaratmak üzere tasarlamakta ve uygulamaktadır.

Sosyal girişimcilerin de aralarında olduğu sosyal etki yaratmaya yönelik çalışan sosyal ekonomi aktörleri, COVID-19 krizinin ekonomi ve toplum üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerinin hafifletilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kısa vadede, kamu hizmetlerinin yetersiz kaldığı noktalarda yenilikçi çözümler sunarak krizin etkilerini hafifletmeye yardımcı olmaktadır. Uzun vadede, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik modellerle kriz sonrası ekonominin yeniden şekillendirilmesine yardımcı olmaları beklenmektedir (OECD, 2020b). Pandemiyle başa çıkma çabaları küreseldir; iletişim ve koordinasyon gerektirir. Lakin krize yönelik çözümler küresel çabalarla uyumlu olarak yerel koşullara uyarlanmalıdır ve sosyal sermayeyi etkin kullanan sosyal girişimlerin bu tür durumların üstesinden gelmek için daha donanımlı oldukları öngörülmektedir (Bacq ve Lumpkin, 2021). Bu nedenle pandemi sürecinde kritik öneme sahip sosyal girişimlerin mevcut durumlarını anlamak ve onları destekleyecek mekanizmalar geliştirmek her zamankinden daha çok önem taşımaktadır.

COVID-19 krizi ekonomi, iş dünyası ve toplumda karmaşık etkiler yarattığından bu alanlardaki değişiklikler iyi gözlemlenmelidir (Verma ve Gustafsson, 2020). COVID-19'un makroekonomik ve finansal piyasalar üzerindeki etkilerini gözlemlenmek kolay olsa da ticari işletmeler ve sosyal girişimler üzerindeki etkilerini ortaya koymak işletme düzeyinde veri toplamayı gerektirmektedir. Bu çalışma COVID-19 salgını sırasında Türkiye'deki sosyal girişimlerin durumunu üç araştırma sorusu çerçevesinde sosyal girişimlere uygulanan anket bulgularına dayanarak ortaya koymaktadır: 1) Sosyal girişimler Türkiye'de COVID-19'dan nasıl etkilenmekte ve nasıl uyum sağlamaktadırlar? 2) Sosyal girişimlerin bu süreçte en çok ihtiyaç duydukları destekler nelerdir? 3) Sosyal girişimleri krizde korumak ve dirençlerini artırmak için ne gibi politika önerileri geliştirilebilir? Anket sonuçları, sosyo-ekonomik etkileri daha geniş bir perspektiften aktarabilmek için ulusal ve uluslararası bağlamda incelenmiştir. Bu kapsamda bulgular, Türkiye'de ve dünyadaki yakın zaman aralıklarında ticari işletmeler, sosyal girişimler ve sivil toplum kuruluşları ile yapılan çalışmaların sonuçları göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. İşletmelerin bu dönemde ortaya çıkan değişiklikleri takip edebilmeleri strateji geliştirme ve planlama yapabilmeleri için önemlidir. Krizin etkilerini anlamak kısa, orta ve uzun vadeli politika önerilerinin geliştirilmesi ve krizin olumsuz sonuçlarının en aza indirilmesi için gereklidir. Şimdiye kadar dünya literatüründeki sınırlı sayıdaki araştırma, krizlerin küçük ölçekli ticari işletmeler üzerindeki etkilerini incelemektedir (Doern, 2016). COVID-19 krizinde sosyal girişimlerle ilgili akademik araştırma dünyada kısıtlı sayıdadır, Türkiye'de ise bu konuda henüz yayınlanmış bir araştırma yoktur. Bu çalışmada COVID-19 krizinin Türkiye'deki sosyal girişimler üzerindeki etkileri ortaya konarak ve politika önerileri geliştirilerek sosyal girişimcilik ve krizlerin etkilerine dair literatüre katkı sağlanmaktadır. Anket çalışması Nisan 2020'de gerçekleştirildiğinden bu çalışmadaki bulgular krizin ilk etkilerini yansıtmaktadır. Makalenin sonuçları bundan sonra yapılacak çalışmalarda değişimin gözlemlenmesi için bir temel oluşturması açısından önem arz etmektedir.

Bulgular pandeminin Türkiye'deki sosyal girişimleri diğer tüm sosyo-ekonomik aktörler gibi olumsuz etkilediğini göstermektedir. Çoğunlukla mikro ölçekte faaliyet gösteren sosyal girişimlerin ciroları ve kapasite kullanımının önemli oranda düştüğü görülmektedir. Krizden sosyal açıdan olumsuz etkilenen faydalanıcılara

erişimde yaşanan zorluklar ve artan talebi karşılamada yetersiz kalınması gibi sorunlar olumsuz bir zincirleme etki yaratmaktadır. Öte yandan sosyal girişimlerin stratejilerini yenileme, iş rutinine dönme, iş sürekliliğini sağlama ve uzaktan çalışmaya uyum açılarından ticari girişimlere göre daha çevik olduğu görülmektedir. Sosyal girişimler krizin yarattığı sosyal ve çevresel anlamda farkındalık artışının ve dijitalleşmenin faydalanıcıların ihtiyaçlarını karşılama ve iş modelleri geliştirme açısından fırsatlar yarattığını belirtmektedir. Sosyal girişimlerin bu süreci en az hasarla kapatabilmeleri için desteklenmeleri gerektiği değerlendirilmektedir.

Makalenin devamında öncelikle sosyal girişimlerin pandemi sürecindeki önemi ve dünyada COVID-19 krizinin organizasyonlar üzerindeki etkileri aktarılmaktadır. Sonrasında anket sonucunda elde edilen bulgular genel profil, krizin etkileri, krize uyum stratejileri, engeller - fırsatlar ve ihtiyaç duyulan destekler başlıkları altında analiz edilmektedir. Tartışma ve politika önerilerini sonuç bölümü takip etmektedir.

2. DÜNYADA COVID-19 KRİZİNİN ORGANİZASYONLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

COVID-19 krizinden dünyadaki birçok ticari işletme, sosyal girişim ve sivil toplum kuruluşu önemli ölçüde etkilenmiştir. Sosyal girişimlerin, ticari işletmelerin ve vakıfların kapasite kullanım oranlarının Kanada, Çin ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde pandemi öncesine göre düştüğü gözlemlenmektedir. Kanada'da Ontario Nonprofit Network (ONN) araştırmasına katılan vakıfların %80'inin müşterileri veya toplulukları için hizmetlerinin aksadığını belirtmesine rağmen neredeyse üçte ikisi (%65) kuruluşlarının açık olduğunu ve faaliyetlerine devam ettiklerini belirtmektedir (ONN, 2020). Gıda bankaları, evsiz barınakları, kar amacı gütmeyen konutlar, evde bakım, yaşlı ve istihdam alanında faaliyet gösteren birçok kuruluş hizmetlerini pandemi döneminde aksatmadan devam ettirmeye çalışmaktadır. Faaliyetlerine devam edebilmek için hizmetleri çevrimiçi sağlamak veya sosyal mesafe gözetilerek sunmak gibi değişikliklere gidilmektedir. Bu kuruluşlar arasında en büyük darbeyi işgücü piyasası önünde engelleri olan kişileri istihdam eden, yemek hizmeti ve perakende alanında faaliyet gösteren sosyal girişimler almıştır ve çoğu bu süre zarfında işletmelerini kapatmışlardır. Birleşik Krallık'ta 'Coronavirus (COVID-19) Araştırması İşletme Etkisi' araştırması kapsamında ankete yanıt veren işletmelerin %23'ü geçici olarak işletmelerini kapattıklarını veya ticareti duraklattıklarını, %77'si bu dönemde ticarete devam ettiğini bildirmektedir (Office for National Statistics, 2020). Bu bulgu şirket büyüklüklerine göre pek değişiklik göstermemektedir. Çin'de ticari işletmelerin COVID-19 krizinden çok daha fazla etkilendikleri, ankete katılan işletmelerin %80'inin, 10 Şubat 2020'de halen faaliyetlerine başlamamış olduğu ve %40'ünün yeniden başlama için bir zaman dilimi belirleyemedikleri ortaya konmaktadır (Dai, Ruochen; Hu, Junpeng; Zhang, 2020).

Fairlie (2020) Amerika'da Nisan 2020 'Mevcut Nüfus Araştırması' mikro verisini kullanarak COVID-19'un küçük işletmeler üzerindeki erken aşama etkilerini araştırmaktadır. Sonuçlar küçük işletmelerin faaliyetlerinde önemli oranda bir düşüş olduğunu göstermektedir. Şubat-Nisan 2020 arasındaki kritik iki aylık zaman aralığında aktif işletme sahiplerinin sayısı 15 milyondan 11,7 milyona düşmüştür. Aynı araştırma, azınlıklara, göçmenlere ve kadınlara ait işletmelerin pandemiden daha çok etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Amerika'da 28 Mart - 4 Nisan 2020 aralığını kapsayan ve 5.800'den fazla işletmeyle yapılan başka bir araştırma da küçük işletmelerin finansal kırılganlığını göstermektedir (Bartik vd., 2020). Örneklemdeki işletmelerin %43'ü geçici olarak kapanmıştır. Kapanmalar büyük ölçüde talebin azalması ve çalışanların sağlık endişeleriyle ilişkilendirilmekte, tedarik zincirindeki kesintilerin daha az etkili olduğu belirtilmektedir. Ortalamada, işletmeler aktif istihdamlarını Ocak ayından bu yana %39 oranında düşürdüklerini bildirmektedir. İstihdamdaki bu düşüş, sektörler arası farklılıklar göstermektedir. Perakende, sanat ve eğlence, kişisel hizmetler, yemek hizmetleri ve konaklama işletmelerinin tümü istihdamda %50'yi aşan düşüşler bildirirken finans, profesyonel hizmetler ve gayrimenkulle ilgili işler uzaktan çalışmaya daha elverişli olduklarından krizden daha az etkilenmektedirler.

Birleşik Krallık'ta sağlık ve sosyal hizmet alanında faaliyet gösteren sosyal girişimler cirolarında sınırlı bir düşüş beklese de konaklama ile kültür ve eğlence alanlarında faaliyet gösteren sosyal girişimlerin üçte ikisinden fazlası cirolarında yıllık %50'den fazla düşüş beklemektedir (Social Enterprise UK, 2020). Küçük sosyal girişimlerin daha kırılgan oldukları ve cirolarında büyük işletmelere oranla çok daha fazla düşüş bekledikleri gözlemlenmektedir. Yıllık ciroları 50,000 sterlinin altında kalan mikro sosyal girişimlerin üçte ikisi cirolarında yıllık %50'den fazla düşüş beklerken yıllık ciroları 250,000 sterlinin üstünde olan sosyal girişimlerin üçte birinden azı cirolarında yıllık %50'den fazla düşüş beklemektedir (Social Enterprise UK, 2020). İngiltere ve Kanada'da faaliyetlerine devam

eden ticari işletmelerin yalnız üçte biri finansal performanslarının etkilenmediğini bildirmektedir (Office for National Statistics, 2020; Statistics Canada, 2020). İşletmelerin yaklaşık üçte biri 2020 yılının ilk çeyreğinden elde edilen gelirlerinin bir önceki yılın aynı çeyreğine göre %40 veya daha fazla düştüğünü belirtmektedir. Cirolarının %50'den fazla azaldığını bildiren başlıca sektörler, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri ile sanat, eğlence ve dinlenme sektörleridir. Cirolarının bu dönemde etkilenmediğini söyleyen işletmelerin büyük çoğunluğu sırasıyla bilgi ve iletişim ile insan sağlığı ve sosyal hizmet sektörlerindedir. Kuckertz ve diğerlerinin (2020), Almanya'da ticari girişimcilik ekosisteminden 16 aktörle derinlemesine yaptığı mülakatlarla, COVID-19 salgınında sabit maliyetler devam ederken satışların azalmasının yeni kurulan şirketlerin likiditesi ve sürdürülebilirlikleri için ciddi bir tehdit olduğunu ortaya koymaktadır.

Birleşik Krallık'ta Social Enterprise UK araştırmasına katılan sosyal girişimler (%36) ve Kanada'da ONN araştırmasına katılan kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (%40) için benzer oranlarda COVID-19 nedeniyle hizmetlerine ve ürünlerine talepte artış beklemektedir (Ontario Nonprofit Network, 2020; Social Enterprise UK, 2020). Birleşik Krallık'taki sosyal girişimlerin %59'u COVID-19 nedeniyle işletmelerine talepte azalma beklemektedir. Eski suçlular, evsizler ve öğrenme güçlüğü çeken grupları istihdam eden sosyal girişimler ürünlerine ve hizmetlerine talebin %62'den fazla düşmesini öngörmektedir. Virüsün bulaşıcılığı göz önüne alındığında, konaklama sektörü talep konusunda özellikle kötümserdir ve talebin %70'den fazla düşmesini beklemektedir. Sağlık ve sosyal hizmet sağlayıcıları, beklendiği gibi taleplerin değişmeyeceği hatta artacağı konusunda en iyimser olan sosyal girişimlerdir.

Birleşik Krallık'ta kriz sürecinde sosyal girişimlerin ana gelir kaynakları girişimlerin ciroları üzerinde belirgin rol oynamaktadır. Örneğin ana gelir kaynakları yurttaş veya diğer sosyal girişimler olan girişimlerin üçte ikisinden fazlası cirolarında yıllık %50'den fazla düşüş beklemektedir (British Council, 2019). Cirolarında yüksek düşüş bekleme olasılığı en düşük olan sosyal girişimlerin, kamu sektörü hibelerine veya ticaret ortağı olarak kamu sektörüne daha fazla güvenen kuruluşlar olduğu gözlemlenmektedir (Social Enterprise UK, 2020). Social Enterprise UK buradaki ironiye dikkat çekmektedir; sosyal girişimler (ve hayır kurumları) yıllardır yurttaşları ve özel sektörü kapsayacak şekilde gelir akışlarını çeşitlendirmeye çalışırken krizde en büyük darbeyi bu gelir kaynaklarından aldıkları görülmektedir (Social Enterprise UK, 2020). Gelir kalemlerinde azalma benzer şekilde Kanada'da kâr amacı gütmeyen kuruluşların çoğunluğunda pandeminin başlamasıyla beraber gözlemlenmektedir (Ontario Nonprofit Network, 2020). Ankete katılan kuruluşların %74'ü bağış toplama faaliyetlerinden elde edilen gelirlerinde azalma olduğunu veya azalma beklediklerini belirtmektedir. %58'i kazanılan gelir kaynaklarında (satışlar ve üyelikler) azalma olduğunu veya azalma beklediklerini bildirmektedir. Yıllık konferansların ve diğer etkinliklerinin iptali kâr amacı gütmeyen kuruluşların gelirlerine ve bağışlarına büyük bir darbe vurmaktadır.

Kanada'da ticari işletmelerin yaklaşık yarısı (%45,4), müşterilerle etkileşim kurmak veya müşterilere satış yapmak için yeni uygulamalar bildirirken, işletmelerin %38'i çevrimiçi bağlantı kullanımını artırdığını belirtmektedir (Statistics Canada, 2020). Özellikle imalat sektöründeki işletmeler krizle başa çıkmak için el dezenfektanı, maske gibi yeni ürünler üretmeye başladıklarını bildirmektedir. Arjantin ve Hindistan'da sağlık kooperatifleri de aynı şekilde üretimlerini bu ürünlere kaydırmakta ve gerektiğinde yüksek riskli gruplara bu ürünleri ücretsiz dağıtmaktadır (IDEMA, 2020). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından COVID-19 sürecinde kooperatiflerin aldığı önlemler arasında işyerlerinde hijyen önlemlerini ve kontrollerini artırmak, uzaktan çalışma düzenine geçmek, risk grubunda olan çalışanları ücretli izne çıkarmak, gelir kaybına karşı yeni iş sektörleri yaratmak gibi çözümler yer almaktadır (ILO, 2020).

Birleşik Krallık'ta sosyal girişimlerin çatı kuruluşu konumundaki Social Enterprise UK (2020) tarafından yapılan araştırmada sosyal girişimlerin kurumlarından beklentileri arasında öne çıkanlar ise; COVID-19 süresince devlet desteği alabilmek için lobi faaliyetleri yürütülmesi (%70), finansal destek için fon sağlayıcılarla bağlantı kurmaya yardım edilmesi (%59), işletme yönetimi desteği ve rehberliği sağlanması (%41), pratik konularda örneğin dijital çalışma, sigorta, kredi finansmanı gibi konularda web seminerleri düzenlenmesi (%27) ve aynı yardım tekliflerine ulaşma konusunda destek (%25) sağlanmasıdır (Social Enterprise UK, 2020).

3. SOSYAL GİRİŞİMLERİN ÖNEMİ

IMF, sağlık krizinin sona ermesi ve büyümenin yeniden canlandırılması için kolektif çabanın önemli olduğunu vurgulamaktadır (Uluslararası Para Fonu, 2020). Bazı uzmanlar krizin tüm dünyayı ırk, gelişmişlik düzeyi, refah seviyesi ve toplumsal sınıf ayırt etmeksizin benzer şekillerde etkilemesinin tüm insanlığın “aynı gemide” olduğunu ortaya koyduğunu savunurken, bazıları da salgının büyüyen eşitsizliklerin altını çizdiğini ve herkesin aynı gemide olduğunun bir efsaneden ibaret olduğunu savunmaktadır (Birleşmiş Milletler, 2020). Ancak herkes bu krizden çıkabilmenin sadece birlikte hareket etmekle mümkün olabileceği konusunda hemfikirdir. Bu farkındalık, krizin olumsuz etkilerini aşabilmek için sosyal ve çevresel faydayı karlılığa önceleyen ve etik değerleri ön planda tutarak ekonomik uygulamaları tekrar yorumlayan sosyal ekonomi ve dayanışma ekonomisini (Utting, 2020) çok daha önemli hale getirecektir. Daha özelde ise Birleşmiş Milletler tarafından sosyal ekonomi ve dayanışma ekonomisinin bir parçası olarak gösterilen sosyal girişimlere ihtiyacın artacağı değerlendirilmektedir.

Türkiye’de sosyal girişimciliğin yasal bir tanımı bulunmamakla birlikte literatürde genel ilkeler üzerinde büyük oranda mutabakat bulunmaktadır. Bu ilkeler çerçevesinde British Council (2019) tarafından yayınlanan ‘Türkiye’de Sosyal Girişimlerin Durumu’ raporuna göre sosyal girişimler; sosyal/çevresel etki yaratmayı öncelikli amacı olarak belirleyen, ticari faaliyet yoluyla gelir elde eden ve kârlarını öncelikle sosyal amaçları için harcayan kuruluşlardır. Bu çalışmada kullanılan anket, bu tanıma uyan sosyal girişimlere iletilmiştir. Ancak bu tanımda gelirin ne kadarının ticaretten elde edilmesi gerektiği ya da kârın tamamının mı yoksa bir kısmının mı amaca aktarılması gerektiği gibi konularda tartışmalar sürmektedir.

Sosyal girişimler bu süreçte en fazla risk altında olan bireylere ve işletmelere destek olmaktadır. Örneğin, dezavantajlı veya ihtiyaç sahibi kişilere gıda, sağlık ve sosyal hizmet yardımı götürmekte, küçük işletmelere yönetim ve finansal destek sağlamaktadırlar (Fiorelli ve Gafforio, 2020). Sosyal girişimleri farklı kılan, pandemi döneminde kanıtlanmış başarı faktörlerinden biri kaynakları başka bir amaca uygun hale getirebilme yetenekleridir (Bacq & Lumpkin, 2021). Örneğin pandemi sırasında boş otel odalarının evsizlerle paylaşılması ve kapatılan okullar ve restoranlar tarafından sipariş edilen yiyeceklerin israf edilmesini önleyerek işini kaybetmiş ve gıdaya ulaşmada sıkıntı yaşayan bireylere dağıtılması gibi öneriler geliştirmişlerdir. Sosyal girişimlerin doğal afetler ve krizler sonrasında toplumların savunmasızlığına karşı tampon görevi üstlendiklerine dair araştırmalar mevcuttur. Örneğin Katrina Kasırgası, Hint Okyanusu Depremi ve Tsunamisi ve Eski Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla ortaya çıkan sosyal kriz sonrasında sosyal girişimciler sosyal ve ekonomik toparlanmasına önemli katkı sağlamıştır (Kaufman vd., 2007; Lacho vd., 2006; Geumpana vd., 2018). Türkiye’de de doğrudan COVID-19’un olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik çalışmaları ve dezavantajlı gruplara sağladıkları destekleri kar amacı gütmeyen devam ettirmeleri sebebiyle sosyal girişimlerin önemi artmaktadır. Örneğin dezavantajlı üretim gruplarını tasarımıyla buluşturarak sürdürülebilir ve etik üretimi desteklemeyi amaçlayan Joon, kadınların kriz döneminde gelir elde etmeye devam etmelerini sağlamıştır. Pandemi döneminde bir araya gelemeyen kadın kooperatiflerinin ortaklarına, özel üretim kitleleri hazırlayarak ve dijital araçlar üzerinden kendi aralarındaki iletişimlerini sağlayarak evden üretim modelini geliştirmiştir. Ayrıca kurdukları Open.Joon dijital topluluğu ile üretkenlerin meselelerini ve çözümlerini tartışabileceği ve birbirlerine destek olabilecekleri bir platform oluşturmuşlardır. Adil üreticilere tüketiciler olarak tanımladığı alıcılarla buluşabileceği bir pazaryeri sunarak destek sağlayan bir diğer sosyal girişim ise 2014’ten beri faaliyet gösteren Good4Trust’tır. Good4Trust sayesinde sürdürülebilir ürünlerin değer kazandığı bu dönemde tüketiciler bu ürünlere erişme imkanı bulurken adil üreticiler de bu zorlu ekonomik dönemde gelir elde etmeye devam etmişlerdir. Burs ekosistemini daha demokratik hale getirmeyi hedefleyen E-Bursum gençlerin ihtiyaç duyduğu eğitim finansmanına ulaşmalarını sağlayan Microfon kitlesele fonlama projesini geliştirmiştir. Bu proje ile E-Bursum pandemi döneminde gençlerin çevrimiçi eğitime katılabilmeleri için artan teknolojik ihtiyacın karşılanmasında kritik rol üstlenmektedir. Doğrulama, içerik üretimi ve eğitim faaliyetleriyle bilgi ekosistemine katkı sağlamayı amaçlayan Teyit ise pandemi döneminde yayınladıkları analiz ve dosyalarla kriz dönemlerinde çok daha tehlikeli hale gelen yanlış bilginin yayılmasına engel olmaya çalışmaktadır. Görüldüğü üzere sosyal girişimler, bu süreçte kırılğan gruplara gelir sağlamaktan, pazaryeri sunmaya; ihtiyaç sahiplerini burs imkanlarıyla buluşturmaktan yanlış bilginin yayılmasını engellemeye, kadar birçok farklı alanda güçlü sosyal etki yaratmaktadırlar.

Türkiye’de Sosyal Girişimlerin Durumu

Ülkelerin sosyal girişimciliğe elverişliliğini değerlendirildiği ekosistem araştırmasına göre Türkiye, 2016’da dünyanın en büyük ekonomisine sahip 44 ülke arasında sonuncu, 2019’da ise 43 ülke arasında 42. sırayı almıştır (Thomson Reuters Vakfı, 2016; 2019). Son araştırmada Türkiye özellikle yatırıma erişim, kamu sektörü destekleri ve sosyal girişimcilerin geçimini sağlaması hususlarından düşük puan almıştır. Türkiye Sosyal Girişimcilik Ağı (2020) tarafından Türkiye özelinde yapılan kapsamlı bir ekosistem araştırmasında da bu uluslararası araştırma sonuçlarını destekler şekilde kamu kurum ve kuruluşları ile toplumda sosyal girişimciliğe dair yeterli bilgi olmadığı ve sosyal girişimlerin finansmana erişimde zorlandığı ortaya koyulmuştur. Ancak Thomson Reuters’ın ekosistem araştırmasında kadınların sosyal girişimcilik alanında etkinliğine dair sıralamada 43 ülke içerisinde 28., gençlerin alana ilgisinde ise Belçika, İsveç, Norveç, Avustralya ve İngiltere gibi ülkelerin önünde 11. sırada yer alması sosyal girişimciliğin Türkiye’deki geleceğine dair umut vericidir.

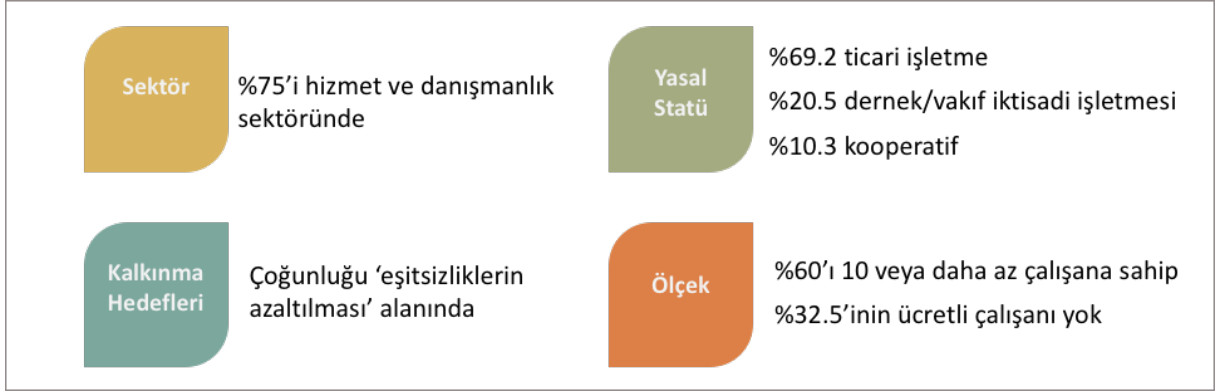
Sosyal girişimlerin profiline yönelik yürütülen Türkiye’de Sosyal Girişimlerin Durumu (British Council, 2019) araştırmasında yukarıda belirtilen bulgulara paralel şekilde sosyal girişimcilerin; %47’sinin genç, %83’ünün iyi eğitilmiş (yüksekokul/üniversite mezunu ve üstü) ve %55’inin kadın olduğu tahmin edilmektedir. Aynı rapora göre bir statüleri bulunmadığından kesin bir sayı verilememekle birlikte 2019’da yaklaşık 9000 civarında sosyal girişim olduğu tahmin edilmektedir ve bu sayının her geçen gün arttığı gözlemlenmektedir. Aynı rapora göre Türkiye’de sosyal girişimler büyük oranda mikro ölçekte faaliyet göstermektedir. En çok tercih edilen yasal statüler sırasıyla ticari işletme (limited, şahıs, anonim), kooperatif ve sivil toplum iktisadi işletmesidir. En yaygın şekilde eğitim, imalat/üretim ve yaratıcı endüstriler sektörlerinde faaliyet göstermektedirler. Araştırma anketine katılan sosyal girişimlerin %86’sı son 12 ay içerisinde piyasaya yeni bir ürün veya hizmet sunmakta ve gelirlerini çoğunlukla kurumsal büyüme ve geliştirme faaliyetlerine aktarmaktadır. Sosyal girişimler, önlerindeki en büyük engelleri vergilendirme, iş kurma maliyetleri, ekonomik iklim ve bürokrasi olarak belirtirken, en büyük fırsatları sürdürülebilir ürün/hizmetlere yönelik /talep artışı, işbirliği olanakları ve dünyada bu alandaki yükselen trendler olarak ifade etmektedirler. Türkiye’de sosyal girişimcilik ekosistemi erken aşamada ve çok hızlı gelişmekte olduğundan bu bulgular sürekli bir değişim/gelişim içindedir.

4. YÖNTEM ve BULGULAR

Bu çalışmada kriz sürecinde toplumsal faydayı gözeterek üreten, eşitsizliklerin ve yoksulluğun giderilmesi yönünde çalışan Türkiye’deki sosyal girişimler üzerinde COVID-19 krizinin etkileri ve girişimlerin krize verdikleri ilk tepkiler araştırılmaktadır. Araştırma kapsamında kullanılan veriler 4’ü açık uçlu 30’u çoktan seçmeli olmak üzere 34 sorudan oluşan anket ile toplanmıştır. Türkiye’de sosyal girişimlere özgü bir yasal statü bulunmadığından, sosyal girişimleri tespit etmek ve onlara erişmek oldukça zordur. Bu nedenle anket sosyal girişimcilik ve sosyal inovasyon alanında faaliyet gösteren destek/çatı kuruluşları üzerinden yaygınlaştırılmıştır. Anket 14-19.04.2020 tarihleri arasında açık kalmış ve 40 sosyal girişimciden yanıt alınmıştır. Anket sonuçları, Türkiye’deki ve dünyadaki yakın zaman aralıklarında ticari/sosyal işletmeler ve sivil toplum kuruluşları ile yapılan çalışmaların sonuçları göz önüne alınarak daha geniş bir perspektiften analiz edilmiştir. Anket kapsamında elde edilen bulgular araştırma soruları ile de uyumlu olacak şekilde katılımcıların genel profili, krizin etkileri, krize uyum stratejileri, engel ve fırsatlar ile verilebilecek destekler üzerinden analiz edilmiştir. Sonrasında bu analize dayanarak politika önerileri geliştirilmiştir.

Anket Katılımcıları Genel Profili

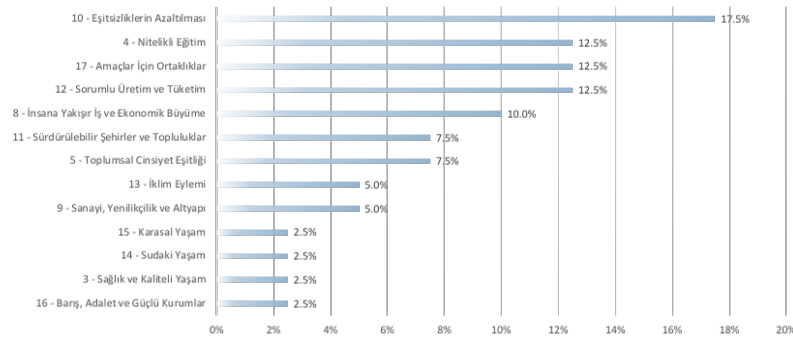
Ankete katılan sosyal girişimlerin dörtte üçü hizmet, dörtte biri üretim sektöründe faaliyet göstermektedir. Sosyal girişimlerin yaklaşık %70’inin ticari işletme statüsünü (anonim, limited, şahıs şirketi) tercih ettiği ve ticari işletmelere yönelik mevzuata tabi olduğu görülmektedir. Ankete yeni kurulan sosyal girişimlerden 30 yıldır aktif dernek/vakıflara kadar farklı deneyimde işletmeler katılmıştır. Türkiye’de sosyal girişim profiline uygun olarak anket katılımcılarının %92,5’inin 10 veya daha az çalışana sahip mikro ölçekli girişimler olduğu görülmektedir. Mikro ölçekte çalışmanın getirdiği çeviklik ve operasyonel giderlerin düşüklüğü sosyal girişimler için bir avantaj olabileceği gibi sınırlı işletme sermayesi dezavantaj da yaratabilmektedir. Ankete katılan sosyal girişimlerin %32,5’inin ücretli bir çalışanı olmaması da kurucuların maaş almaksızın sosyal girişimlerini devam ettirmeye çalıştığı ve/veya gönüllü gücünden de yararlandığı şeklinde yorumlanabilir (Şekil 1).

Şekil 1: Özet Genel Bulgular

Sosyal girişimler sosyal etki yaratmayı amaçladığından, Birleşmiş Milletler'in 2015'te açıkladığı ve 2030'a kadar ulaşılması hedeflenen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'yla doğrudan veya dolaylı olarak kesişen birçok alana katkı sağlamaktadırlar. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları temel olarak yoksulluğun sona erdirilmesi, gezegenin korunması, refahın ve barışın sağlanmasına dair 17 amaç ve 169 alt hedef içermektedir (Birleşmiş Milletler, 2015). Ankete katılan sosyal girişimlerin çoğunlukla eşitsizliklerin azaltılması (%17,5), sorumlu üretim ve tüketim, nitelikli eğitim ve amaçlar için ortaklıklar (%12,5) alanlarında hizmet ettiği görülmektedir (Şekil 2).

Girişiminizin en çok katkı sağladığı BM Sürdürülebilir Kalkınma Amacı aşağıdakilerden hangisidir?

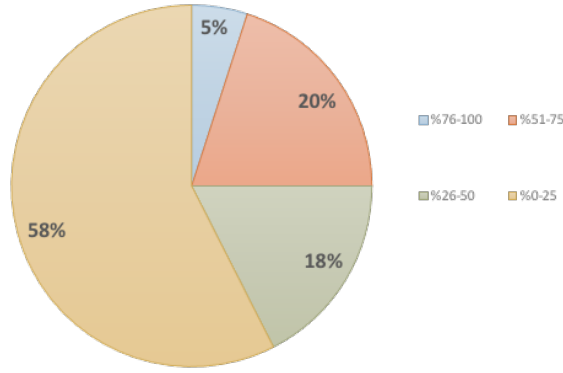

Şekil 2: Sosyal Girişimlerin En Çok Katkı Sağladığı BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları

Krizin Etkileri

Sosyal girişimlerin yarıya yakını COVID-19 krizinin büyük ölçüde girişimlerini etkilediğini belirtmektedir. Ankete katılanların yarısı krizi ciddi bir tehdit olarak algıladığını belirtirken %40'ı bu konuda emin olmadığını bildirmektedir. Sosyal girişimlerin üçte biri kriz etkilerinin 2020 sonuna kadar devam edeceğini değerlendirmekte olup %22,5'i bu etkilerin 2021 yılında da süreceğini öngörmektedir. Anket katılımcılarının etkilerin süresine dair verdikleri cevaplar arasında önemli farklılıklar bulunması belirsizliğin düzeyi hakkında kanıt niteliğindedir.

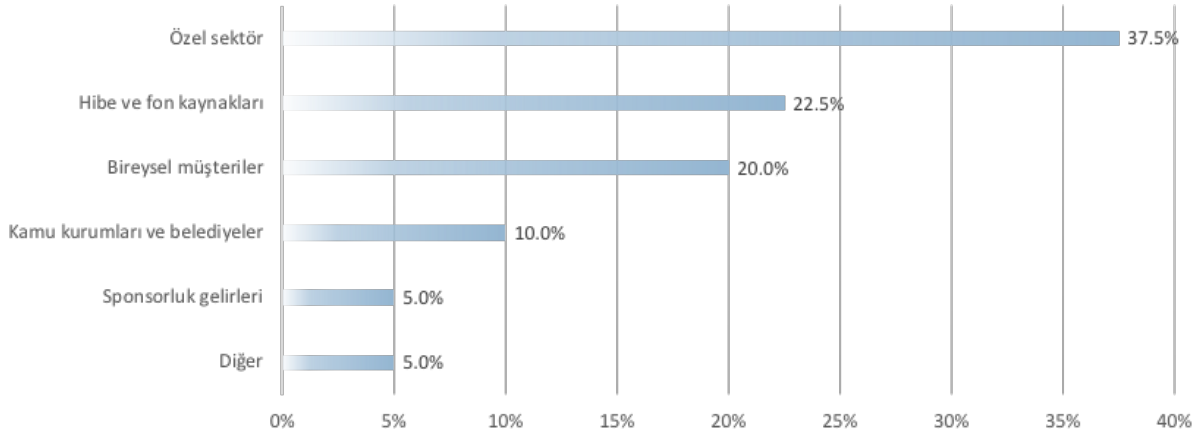
Kriz sürecinin ekonomik etkilerine bakıldığında satışların önemli oranda azaldığı gözlemlenmektedir. Sosyal girişimlerin %92,5'i cirosunun azaldığını %7,5'i ise cirosunun arttığını bildirmiştir. Kapasite kullanımı açısından değerlendirildiğinde sosyal girişimlerin yarısından fazlasının en fazla dörtte bir kapasite ile çalıştığı görülmektedir. Kapasitesini %75'in üzerinde kullanan sosyal girişimlerin oranı ise yalnız %5'tir (Şekil 3). Sosyal girişimler, 2020'nin ikinci çeyreğiyle ilgili de çok iyimser olmayıp %80'i kapasite kullanım oranlarının yarının altında kalacağını öngörmektedir.

Şekil 3: Kapasite Kullanım Oranları

Ankete katılanların %70'i krizin hedef kitlelerini olumsuz etkileyeceği, %12,5'i olumlu etkileyeceği öngörüsünü paylaşmaktadır. Sosyal girişimlerin %45'i ürün ve hizmetlerine yönelik ihtiyaç ve talebin artacağını öngörmekte; ancak sadece yarısı bu ihtiyaç ve talebi karşılamak için kapasitesini yeterli görmektedir. %12,5'i ise talebi karşılayamayacağını belirtmekte olup arz-talebe dair bu boşluğun giderilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Faydalanıcılara erişim açısından bakıldığında ise sosyal girişimlerin dörtte üçüne yakınının olumsuz etkilendiği görülmektedir. Ankete katılanların %22,5'i olumlu etkilendiğini belirtmesine rağmen genelde krizin erişimi olumsuz etkilediği söylenebilir.

Gelir kaynakları açısından incelendiğinde sosyal girişimlerin %37,5'i gelirlerinin çoğunluğunu özel sektörden, %22,5'i hibe ve fonlardan, %20'si ise bireysel müşterilerden elde ettiğini belirtmektedir. Bu kaynakların ardından kamu kurumları ve belediyeler (%10), sponsorluklar (%5) ve diğer (%5) gelir kaynakları gelmektedir (Şekil 4). Krizin ana gelir kaynaklarına etkisiyle ilgili sosyal girişimlerin %85'inin olumsuz etki öngördüğü, yalnız %5'inin olumlu etki öngördüğü, %10'unun ise krizin etkisinden emin olmadığı görülmektedir.

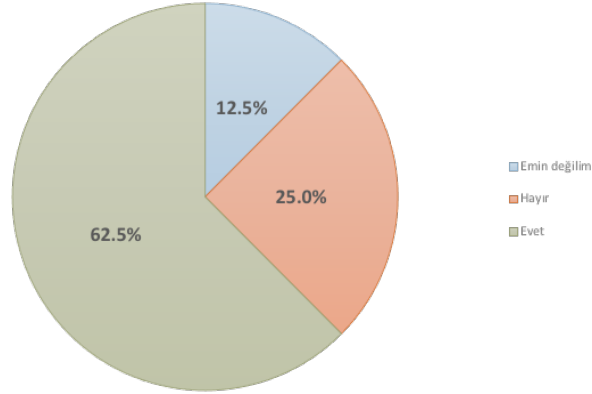

Şekil 4: Sosyal Girişimlerin Gelir Kaynakları

Krize uyum stratejileri

Sosyal girişimlerin %85'i kriz sürecinde 2020 stratejilerini ve faaliyetlerini yeniden gözden geçirdiğini belirtmektedir. Anketi cevaplayan sosyal girişimlerin %32,5'i iş sürekliliği veya acil durum eylem planları olmadığını buna karşılık %32,5'i her ikisinin de var olduğunu belirtmektedir. Uzaktan çalışma için dijital altyapı ve olanaklar

değerlendirildiğinde sosyal girişimlerin uzaktan çalışma konusunda yetkin olduğu ve %62,5'inin yeterli altyapı ve olanaklara sahip olduğu belirtilmektedir (Şekil 5).

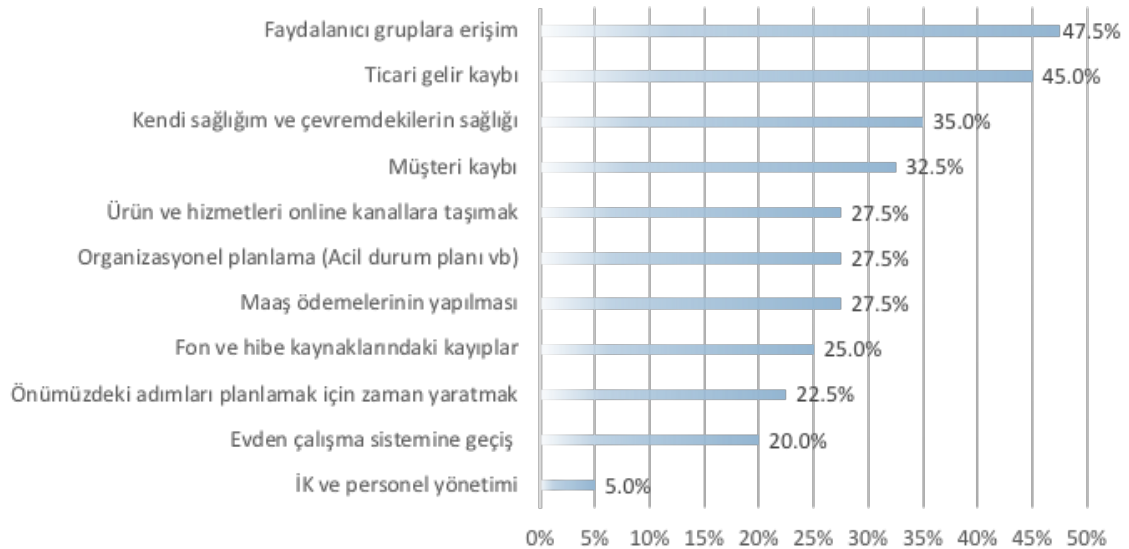

Şekil 5: Dijital Altyapının Uzaktan Çalışma için Yeterliliği

Sosyal girişimlerin %70'i çalışanlarının, iş ağının veya faydalanıcılarının COVID-19 sağlık acil durumundan geçmelerine yardımcı tedbirler aldığını bildirmektedir. Bu tedbirler arasında etkinlik ve toplantıları iptal etme/ çevrimiçi platforma taşıma (%26), çalışanları evden çalışmaya zorunlu tutma (%23) ve faydalanıcılarını çevrimiçi platforma yönlendirme öne çıkmaktadır. Sosyal girişimler faaliyetlerinin devamlılığını tanımlarken %42,5'i işlerin biraz normal rutininden kriz yönetimine kaydığını, %30'u çoğunlukla kriz yönetimine kaydığını, %27,5'i ise normal rutininde devam ettiğini belirtmektedir.

Engeller ve Fırsatlar

Sosyal girişimlerin pandemi döneminde yaşadıkları sorunlar arasında faydalanıcı gruplara erişim (%47,5), ticari gelir kaybı (%45), sağlık sorunları (%35) ve müşteri kaybı (%32,5) öne çıkmaktadır. Ürün ve hizmetleri online kanallara taşımak, organizasyonel planlama ve maaş ödemelerinin yapılması ise sosyal girişimler tarafından eşit oranda (%27,5) bir sorun olarak görülmektedir. Ankete katılanların yalnız %5'i insan kaynakları yönetimini sorun olarak bildirmiştir (Şekil 6).

* Bu soruda birden fazla seçeneği işaretlemek mümkündür.

Şekil 6: Sosyal Girişimlerin Pandemi Döneminde Yaşadığı Sorunlar

Sosyal girişimlerin %55'i COVID-19 krizi ile ilgili hedef kitle ve faydalanıcı ihtiyaçlarına; %62,5'i ise iş/gelir modelini yeni koşullara adapte etmeye yönelik fırsat alanları gördüğünü belirtmiştir. Olumlu cevap verenlere sorulan açık uçlu soruda tanımlanan fırsat alanları analiz edilerek iki kategoride gruplandırılmıştır; 1) krizin yarattığı farkındalık ve 2) dijitalleşmede yaşanan hızlı dönüşüm.

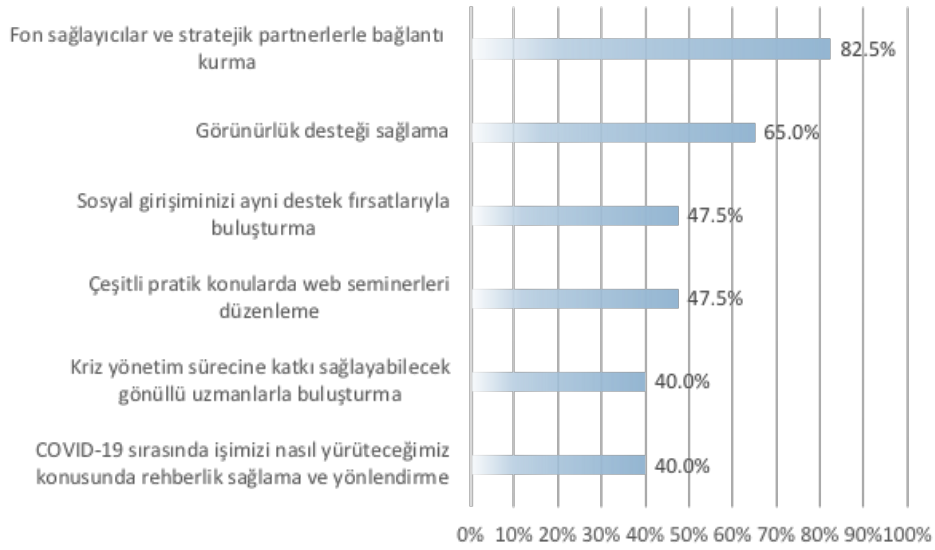
Sosyal girişimler krizin özellikle temiz gıdaya erişim, sürdürülebilirlik, dayanışma temelli yardım ve acil duruma cevap verebilecek gönüllülük, kamusal alanların yeniden tasarımı ve sosyal etki alanlarında farkındalığı arttıracaklarını değerlendirmektedir. Bu süreçte ihtiyaç temelli üretime yönelineceği ve sosyal girişimlerin bilinirliğinin artacağına dair olumlu yönde öngörüler de anket cevaplarında dile getirilmektedir. İnsana yaraşır iş olanaklarına ihtiyacın daha da keskinleşeceğini ve aktif istihdama katılamayan hassas grupların ihtiyaçlarına yönelik yeni fırsatların oluşacağı kanaati mevcuttur. Tarımın önemine dair farkındalığın artacağı ve bu durumun yeni iş fırsatları doğuracağı dile getirilmektedir.

Sosyal girişimler, farkındalık artışının yanısıra krizin ortaya çıkardığı yeni koşullara uyum sürecinde yaşanan hızlı dijitalleşmenin aşağıdaki fırsatları yarattığını değerlendirmektedir:

- çevikliğin artırılması
- varolan müşterilere/faydalanıcılara farklı hizmetler sağlanması
- yeni müşteri/faydalanıcı edinme ve yeni pazarlara açılma sayesinde etkinin artırılması
- müşteri/faydalanıcı iletişim kanallarının ve ilişkilerinin geliştirilmesi
- erişilemeyen müşterilere/faydalanıcılara erişilmesi ve daha az insan gücüyle daha geniş bir faydalanıcı kitlesine erişilmesi
- dijital topluluk ve dayanışma ağlarının geliştirilmesi
- üretim araçlarının dijitalleştirilmesi, uzaktan üretim ve satış planlaması yapılması
- tedarik zincirinin iyileştirilmesi
- bilginin yaygınlaştırılması, yeni online eğitim paketleri oluşturulması ve eğitimlerin dijital ortamda yaygınlaştırılması
- online ve uluslararası işbirliklerinin artırılması
- farklı iş modelleri geliştirilmesi (online hizmet sağlama, abonelik sistemi gibi)
- sunulan ürün/hizmetlere talebin artacak olması (tasarım ve görsel iletişim gibi)
- dijital platformlar üzerinden fon sağlama (online kurumsal sosyal sorumluluk programları veya online bağış gibi)

Destekler

Sosyal girişimlerin, kuluçkalar, hızlandırıcı programlar, ortak çalışma alanları, ağlar, platformlar gibi aracı kuruluşlardan kriz sürecinde en çok fon sağlayıcılar ya da stratejik partnerlerle bağlantı kurmaya yardımcı olmalarını (%82,5) beklemektedir. Bunu görünürlük desteği sağlamaları (%65), pratik konularda web seminerleri düzenlemeleri (%47,5) ve kendilerini aynı destek fırsatlarıyla buluşturmaları (%47,5) takip etmektedir (Şekil 7).

Şekil 7: Aracı Kuruluşlarından Beklenen Destekler

Sosyal girişimlere ihtiyaç duydukları desteklerin yanı sıra diğer sosyal girişimlere sağlayabilecekleri destekler sorulduğunda birçok girişim diğer sosyal girişimlere ürün/hizmetlerde indirim, mentörlük, rehberlik, uzaktan eğitim, düşük ücretli veya ücretsiz profesyonel hizmet (tasarım, gönüllü yönetimi, çalışmalarını çevrimiçine taşıma, fonlara erişim, süreç yönetimi, müşteriye ulaşma, prototipleme vb.), içerik hazırlama, indirimli mekân kullanımı, sosyal ağ sağlama, faydalanıcılara erişim izni gibi birçok farklı alanda destek verebileceğini belirtmektedir.

5. TARTIŞMA VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Anket sonuçları, sosyo-ekonomik etkileri daha geniş bir perspektiften aktarabilmek için ulusal ve uluslararası bağlamda incelenmiştir. Bulgular, Türkiye’de ve dünyadaki yakın zaman aralıklarında ticari işletmeler ve sivil toplum kuruluşları üzerine yapılan çalışmaların sonuçları göz önüne alınarak tartışılmıştır. Tartışmada kullanılan raporlardan biri Türkiye’deki ticari girişimler üzerinde COVID-19’un etkilerinin ortaya koyulduğu ve ihtiyaç analizinin yapıldığı Hedefler için İş Dünyası Platformu (31 Mart, 2020) tarafından yayınlanan rapordur. UNDP’nin Türkiye’deki iş dünyasının önde gelen aktörlerinden TURKONFED ve TUSIAD ile kurduğu bu platformun anketine 780 ticari girişim katılmıştır. COVID-19’un sivil toplum örgütlerine etkisi ise Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) tarafından 170 sivil toplum kuruluşuna (10-15 Nisan 2020) uygulanan anket ile ortaya konulmuştur. Bu iki raporda kullanılan anketler, makalenin odağında yer alan sosyal girişimlere yönelik araştırma ile yakın zaman aralığında uygulanmış olup aynı veya benzer sorular içermektedir.

Anket katılımcılarının çoğunluğu ticari işletme statüsünde, hizmet sektöründe ve eşitsizliklerin azaltılması alanında çalışan mikro ölçekli işletmelerdir. Mikro ölçekte çalışmanın getirdiği çeviklik ve operasyonel giderlerin düşüklüğü sosyal girişimler için bir avantaj olabileceği gibi sınırlı işletme sermayesi dezavantaj da yaratabilmektedir. Sosyal girişimlerin dış finansman ihtiyacı ölçeklerine uygun olarak genelde düşüktür (British Council, 2019). Bu nedenle çok büyük olmayan finansal desteklerle, sosyal girişimlerin önemli bir sosyal etki yaratmaları mümkündür. Krizle mücadelede sosyal girişimlerin ihtiyacına uygun tasarlanan devlet desteklerinin sağlanması, girişimlerin ve sosyal etkilerinin sürdürülebilirliği ile krizden çıkış açısından kritik öneme sahiptir.

Birleşik Krallık’ta da krizde benzer zorluklara maruz kalan sosyal girişimler en çok finansal desteklere, özellikle hibe ve bağışlara ihtiyaç duyduklarını belirtmektedir (Social Enterprise UK, 2020). Sosyal girişimlerin çoğu, ticari işletmelere devlet tarafından sağlanan hibe, vergi avantajı, kredi gibi desteklere başvuru koşullarını sağlamadıklarını ifade etmektedir. Hükümetlere destek paketlerine kooperatifleri, dernekleri ve sosyal girişimleri de dahil etmeleri için Avustralya, Birleşik Krallık, İtalya ve A.B.D. gibi çeşitli ülkelerde girişimler bulunmaktadır (Idema, 2020). Kooperatiflere sunulan finansal çözümler arasında hızlı kredi onay takip sistemiyle ödemelerin altı aya kadar herhangi bir ceza veya ek maliyet ödmeden ertelenmesi gibi uygulamalar sosyal girişimler için de

uygulanabilir (Idema, 2020). Benzer şekilde Türkiye’de uygulanan kısa çalışma ödeneği, vergi ötelemesi, kamu bankalarından düşük faizli ve ertelemeli kredi olanakları ile sağlık alanında yerli üretime hibe desteği gibi iyi uygulamaların farklı yasal statülerde (ticari işletme, vakıf/dernek iktisadi işletmesi ve kooperatif) bulunan tüm sosyal girişimlere uygulanması faydalı olacaktır.

Türkiye’deki sosyal girişimlerin, ticari girişimlere göre COVID-19 krizi sürecine dair daha iyimser bir tablo çizdiği görülmektedir. Ticari girişimlerin %81’i COVID-19 krizinin işletmeleri için ciddi bir tehdit olduğunu düşünürken sosyal girişimlerde bu oran %50’dir. Ayrıca sosyal girişimlerin kriz sürecinde daha dirençli oldukları görülmektedir. Örneğin ticari girişimlerin %62’si krizden büyük ölçüde etkilendiğini bildirirken bu oran sosyal girişimlerde %47,5’tir. Tablo 1’de görüldüğü üzere sosyal girişimler ticari girişimlere göre krizin etkilerinin daha uzun süreceğini beklemektedir. Anket katılımcılarının verdikleri cevaplar arasında önemli farklılıklar bulunması belirsizliğin düzeyi hakkında kanıt niteliğindedir. Krizin sonuçlarına dair belirsizliğin, diğer tüm aktörler gibi sosyal girişimlerin geleceğe dair öngörülerde bulunmalarını ve plan yapmalarını olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmektedir.

Krizin mevcut ve öngörülen ekonomik etkileri Tablo 1’de özetlenmektedir. Ciro açısından bakıldığında ticari girişimlerin %54’ünün cirosu %50’den fazla azalırken sosyal girişimlerin yarısından azında bu denli bir azalma görülmektedir. Ticari işletmelerin yaklaşık üçte biri (%31) faaliyetlerinin tamamen durduğunu belirtmektedir (Hedefler için İş Dünyası Platformu, 2020). Bu durum sivil toplum kuruluşları için de geçerli olup %29’u tüm faaliyetlerini durdurduğunu beyan etmektedir (TÜSEV, 2020). Krizden olumlu etkilenen girişimlere bakıldığında ise ticari girişimlerin sadece %2’si cirolarını arttırırken bu oran sosyal girişimlerde %7,5’e çıkmaktadır (Hedefler için İş Dünyası, 2020). Cirodaki bu artış, kriz sürecinde eşitsizliklerin artmasıyla sosyal girişimlerin ürün ve hizmetlerine olan ihtiyaç ve talep yükselmesiyle açıklanabilir. Sosyal girişimlerin fırsat olarak tanımladığı hızlı dijitalleşme sayesinde sosyal girişimlerin yeni müşteri/faydalanıcı edinme ve yeni pazarlara açılması da mümkün olmuştur. Bunun yanı sıra bu süreçte toplumda oluşan farkındalık sayesinde sürdürülebilir ürün/hizmetlere olan talebin artmasının da ciro artışında etkisi olduğu değerlendirilmektedir. Bu dönemde sosyal girişimlerin %45’i talebin arttığını belirtmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının bu dönemde sunduğu hizmetlere olan talep ve yürüttüğü faaliyetlere yönelik ihtiyacın %62 ile sosyal girişimlerden daha yüksek bir oranda arttığı görülmektedir (TÜSEV, 2020). Sivil toplum kuruluşlarının bu dönemde dezavantajlı grupların güçlendirilmesine yönelik doğrudan çalışmalar yürütmesi bu artışın temel nedenlerindedir.

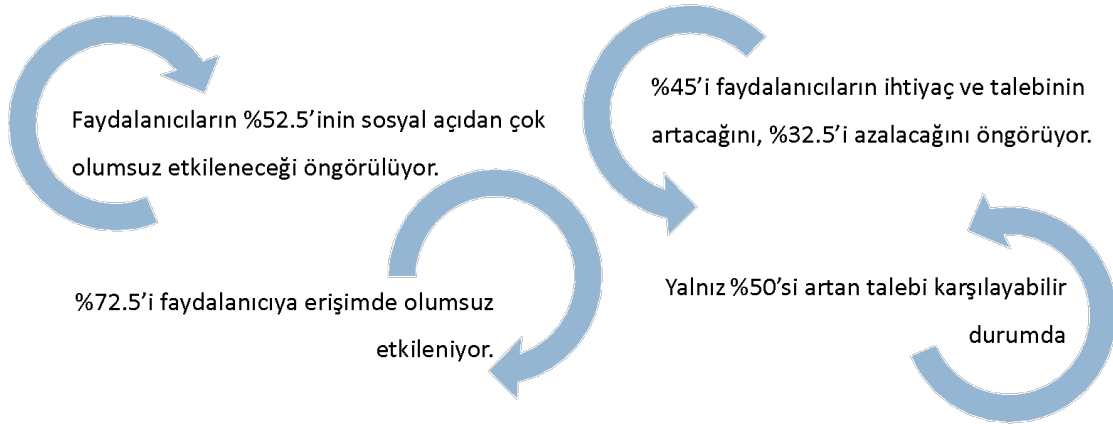
Tablo 1: Ekonomik Etkiler

Krizin işletmeye etkisi	Hiç Etkilemedi	Çok az etkiledi	Kısmen etkiledi	Büyük ölçüde etkiledi	
Sosyal Girişimler	0	15	37,5	47,5	
Ticari İşletmeler	3	11	24	62	
Krizin ciddi bir tehdit olarak algılanma oranı	Evet	Biraz	Emin Değilim	Hayır	
Sosyal Girişimler	50	-	40	10	
Ticari İşletmeler	81	15	3	1	
Krizin etkilerinin süresine dair öngörü	Bir şey söylemek için henüz erken	2020-2. çeyreğini etkiler	2020-3. çeyreğini etkiler	2020-4. çeyreğini etkiler	2021’i etkiler
Sosyal Girişimler	15	2,5	27,5	32,5	22,5
Ticari İşletmeler	18	29	24	18	11
Krizin satışlara/iş hacmine etkisi	Cirom %50’den fazla azaldı	Cirom %25-50 arası azaldı	Cirom%0-25 arası azaldı	Cirom arttı	
Sosyal Girişimler	42,5	15	35	7,5	
Ticari İşletmeler	54	22	21	2	

Ticari işletme verileri için kaynak: Hedefler için İş Dünyası, 2020

Katılımcıların çoğunluğu ana gelir kaynaklarının krizden çok olumsuz etkilendiğini belirtmekte ve ileriki dönemlerde de etkileneceğini öngörmektedir. Sosyal girişimlerin ana gelir kaynakları özel sektör ve kurumsal şirketler, hibe ve fonlar ile bireysel müşteriler şeklinde çeşitlenmektedir. Gelir kaynaklarındaki bu çeşitlilik sosyal girişimlerin kırılabilirliğini azaltsa da krizden ötürü özel sektör payının düşeceği öngörülebilmektedir. Bu nedenle hibe ve fonların alana yönlendirilmesi, kamu sektörünün sosyal girişimlerden satın alım yapması ve özel sektör satın alımlarının teşvik edilmesi gelir açığının kapatılması açısından önemlidir. Sosyal girişimlerin geleneksel finansman araçlarının dışında kullanabileceği bir diğer alternatif ise ödül tabanlı veya hisseye dayalı kitlesel fonlama yöntemidir (Yaşar 2021a) ve COVID-19 krizi sürecinde çok daha kritik bir rol oynamaktadır. Örneğin, CDC Vakfı tarafından halk sağlığı müdahalelerini desteklemek için başlatılan “Hepimiz: Koronavirüsle Mücadele» kampanyası Ekim 2020 itibarıyla 50 milyon doların üzerinde para toplamıştır (Farhoud vd. 2021). Dünyanın önde gelen ödül tabanlı kitle fonlama platformlarından biri olan Kickstarter’den geniş bir örnek kullanılarak yapılan analizde ‘kamu yararı’, ‘çevresel’ veya ‘LGBTQIA’ olarak etiketlenen projelerin, etiketsiz projelere kıyasla daha başarılı olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Yılmaz ve Yaşar, 2021). COVID-19’un piyasaların yaşadığı şoktan etkilenmemeleri ve operasyonlarını sürdürmeleri için destekleyici kamu politikaları geliştirilebilir. Örneğin devlet COVID-19 sürecinde sosyal projelerin platform komisyon ücretlerini karşılayabilir. Projelere fon akışının artması için yerelde belediyeler ve platformlar arasında ortaklıklar geliştirilebilir. Devlet, platformlarda sosyal girişimlerin projeleri için toplanan paranın belirli bir oranında katkı sağlayacağını taahhüt edebilir. Bu tip desteklerin sosyal girişimlerin finansman problemlerini azaltacağı değerlendirilmektedir.

Aynı zamanda bireysel müşterilerden elde edilen gelirin artırılması için de sosyal girişimlerin yarattığı sosyal etkiye ve krizle mücadeledeki rollerine dair bilgilendirme ve farkındalık faaliyetleri yürütülmelidir. Krizin ekonomik (Tablo 1) ve zincirleme etkilerinde (Şekil 8) görüldüğü üzere sosyal girişimlerin yarısından fazlası düşük kapasite ile çalışmakta ve sadece yarısı talebi karşılayabilmektedir. Faydalanıcılara erişimde de ciddi oranda bir düşüş gözlemlenmektedir. Kriz sonrasında artacak olan ihtiyacı karşılayamamak girişimlerin sürdürülebilirliği ve faydalanıcıların ihtiyaçlarının giderilememesi açısından önemli bir sorun olarak ortaya çıkacaktır. Sosyal girişimlerin desteklenmesi olası olumsuzlukların zincirleme etkilerinin önüne geçmek için önemlidir.

Şekil 8: Krizin Zincirleme Etkileri

Sosyal girişimler genel olarak ticari girişimlere göre değişime ayak uydurmada daha çevik gözükmektedir. Strateji ve faaliyetlerini yeni şartlara göre güncelleme ve kriz yönetiminden normal iş rutinine dönme konusunda da ticari girişimlere göre daha hızlıdır. Ayrıca Türkiye’de sosyal girişimcilerin büyük bir çoğunluğunun iyi eğitilmiş gençler tarafından yönetilmesinin (British Council, 2019) sosyal girişimlerin uzaktan çalışmaya ticari işletmelere göre daha hızlı geçmesinde etkili olduğu değerlendirilmektedir. Tablo 2’de verildiği üzere ticari girişimlerde dijital altyapı ve olanakların elverişliliği düşük olduğundan (%39) uzaktan çalışmaya adaptasyonları daha zordur. Bu nedenle sosyal girişimlerin iş rutinine devam etme oranı (%27,5) ticari işletmelere göre (%8) çok daha yüksektir. Sivil toplum kuruluşlarının ise %31’i faaliyetlerin yeni çalışma düzenine adaptasyon düzeyi hakkında kararsız kalmakta, %27’si zorlanmadıklarını, %18’i ise düşük düzeyde de olsa zorlandıklarını belirtmektedir (TÜSEV, 2020).

Tablo 2: Sosyal Girişimlerin Krize Uyumu

İş sürekliliği veya acil durum eylem planının varlığı (%)	Hiçbiri yok	Sadece iş sürekliliği planı var	Sadece eylem planı var	Her ikisi de var
Sosyal Girişimler	32,5	32,5	2	32,5
Ticari İşletmeler	34	21	16	30
Mevcut iş rutini durumu (%)	İşler normal rutininde devam ediyor	İşler biraz normal rutininden kriz yönetimine kaydı	İşler çoğunlukla kriz yönetimine kaydı	İşletme faaliyetleri durdu
Sosyal Girişimler	27,5	42,5	30	-
Ticari İşletmeler	8	32	29	31
İşletmenin altyapı ve dijital olanaklarının uzaktan çalışmaya elverişliliği (%)	Evet	Hayır	Emin değilim	
Sosyal Girişimler	62,5	25	12,5	
Ticari İşletmeler	39	51	10	
Krizle ilgili tedbirler alma durumu (%)	Evet		Hayır	
Sosyal Girişimler	70		30	
Ticari İşletmeler	95		5	

Ticari işletme verileri için kaynak: Hedefler için İş Dünyası, 2020

Tablo 2’de görüldüğü üzere sosyal girişimler pandemi sonrasında ticari girişimlere göre daha yüksek bir oranda strateji ve faaliyetlerini gözden geçirmiştir. Sivil toplum kuruluşlarının %48’i ise kriz sonrasında kuruluşlarının önceliklerinin değişeceğini düşündüklerini belirtmektedir (TÜSEV, 2020). İş sürekliliği veya acil durum eylem planının varlığı açısından sosyal girişimler ve ticari işletmeler arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Sosyal girişimlerde etkinlik ve toplantıları iptal etme/çevrimiçi platforma taşıma, çalışanları evden çalışmaya zorunlu tutma ve faydalanıcılarını çevrimiçi platforma yönlendirme öne çıkarken ticari girişimlerde iş yerindeki hijyen koşullarını iyileştirme (%85), işyerine ek koruyucu malzeme/ekipman tedarik etme (%63) ve iş seyahatlerini iptal etme (%61) gibi tedbirler öne çıkmaktadır (Hedefler için İş Dünyası Platformu, 2020). Tablo 2’de görüldüğü üzere sosyal girişimler kriz döneminde esnek yapıları sayesinde mevcut iş rutinlerine daha yüksek oranda devam edebilmektedir.

Sosyal girişimler en acil çözülmesi gereken problem olarak faydalanıcı gruplara erişimi görmektedir. Dolayısıyla sosyal girişimlerin faydalanıcılara erişimini kolaylaştıracak köprülerin nasıl kurulabileceği üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu nedenle sosyal girişimlere destek olmak, onları güçlendirmek, farkındalığı artırmak ve bilgi paylaşımı için kurulacak platformlar önem taşımaktadır. Sosyal girişimciliği destekleyen yatırımcılar, aracı kuruluşlar, platformlar gibi önde gelen 51 küresel kuruluşun ve 190 ülkede 17.500’den fazla sosyal girişimcinin işbirliğinde kurulan COVID Response Alliance (Dünya Ekonomik Forumu, 2020a) bu platformlara güzel bir örnektir. Bu platformun amacı, sosyal girişimcilerin COVID-19’la mücadelesini koordine etmek ve güçlendirmek için bilgi, deneyim ve kaynakları paylaşmaktır. Bu ortaklığın, sosyal girişimcilere yönelik desteği dört ana koldan koordine etmesi beklenmektedir: 1) üyelerin ihtiyaçlarını belirlemek ve değerlendirmek 2) ortak finansal destek havuzu oluşturmak ve sosyal girişimcilerin işlerini büyütme için ek para toplamasına yardımcı olmak 3) şirketler ve araçlar tarafından sağlanan yasal hizmetler, teknolojik destek ve sosyal satın alma gibi finansal olmayan destekleri koordine etmek 4) sosyal girişimcilerin ihtiyaçlarına uygun mali ve politika önerileri için savunuculuk faaliyetlerinde bulunmak.

Sosyal girişimlere diğer sosyal girişimlere sağlayabilecekleri destekler de sorulmuştur. Birçok girişim diğer sosyal girişimlere ürün/hizmetlerde indirim, mentörlük, rehberlik, uzaktan eğitim, uygun bütçede veya ücretsiz uzmanlık, içerik hazırlama, indirimli mekan kullanımı, sosyal ağ sağlama - faydalanıcılara erişim izni gibi birçok farklı alanda destek verebileceğini belirtmektedir. Sosyal girişimlerin verebileceği bu desteklerle, bu desteklere ihtiyaç duyan sosyal girişimleri eşleştirmek için bir arayüz sağlanmasının sosyal girişimlerin krizle başa çıkmasında önemli bir rol oynayabileceği değerlendirilmektedir. Bu arayüzü sağlamak için yeni işbirliği platformları

kurulabilir veya Türkiye Sosyal Girişimcilik Ağı gibi mevcut platformlar üzerinden desteğe ihtiyaç duyanlarla destek sağlayabilecekler bir araya getirilebilir.

Sosyal girişimlerin çoğunluğu krizin faydalanıcı ihtiyaçlarını giderme ve iş modelleri açısından fırsatlar da barındırdığını düşünmektedir. Bu fırsatlar özetle, 1) farkındalığın artması (sürdürülebilirlik, sosyal etki, ihtiyaç temelli üretim/tüketim vb. alanlarda) ve 2) dijitalleşmenin mümkün kıldığı olanaklar (coğrafi kısıtların kalkması ile yeni pazarlara açılma, çevikliği ve erişebilirliğin artması, dijital topluluk ve dayanışma ağları kurulması, etkinin arttırılması, dijital ortamda ulusal ve uluslararası işbirliklerinin kolaylaşması, dijitalin imkân verdiği yeni ürün ve hizmetlerin üretilmesi, paydaş ilişkilerinin sıcak tutulması, bilginin yaygınlaştırılması, kapasite arttırma vb.) şeklinde sınıflandırılabilir. Bu fırsatları sosyal faydaya dönüştürebilmek için sosyal girişimler, aracı kuruluşlardan en çok fon sağlayıcılar, stratejik ortaklar ve aynı destekçilerle bağlantı kurmalarına ve görünürlüklerinin sağlanmasına destek olmalarını talep etmektedirler. Dolayısıyla aracı kuruluşların sosyal girişimleri finansal ve finansal olmayan desteklerle buluşturması gerekmektedir. Bunun için doğrudan ilgili yapılarla bağlantı kurulması sağlanabileceği gibi sosyal girişimlere meşruiyet (güven) sağlama, farklı düzeylerde (kamu, yurttaş, özel sektör, uluslararası kuruluşlar vb.) farkındalık ve görünürlük faaliyetleri yürütme gibi destekler de verilmelidir.

6.SONUÇ

COVID-19 salgını, küresel ekonomik sistemde eşitsizlikleri açığa çıkarmakta; piyasa ekonomisi ve hükümetler bu tehdit karşısında çoğu zaman başarısız kalmaktadır. Sosyal girişimler, yıllardır piyasa başarısızlıklarını çözmek ve kapsayıcı ekonomiler kurmak için sürdürülebilir modeller geliştirmektedirler. Kriz sürecinde de devreye girerek, COVID-19'un etkilerine karşı en çok risk altında olan dışlanmış ve savunmasız topluluklara çeşitli hizmetler vermektedirler (Dünya Ekonomik Forumu, 2020b). Bu çalışmada Türkiye'deki sosyal girişimler üzerinde COVID-19 krizinin ilk etkileri ve krize uyum süreçleri analiz edilmektedir. Krizle mücadelede önemli rol üstlenen sosyal girişimlerin krizin olumsuz etkilerinden asgari düzeyde etkilenmelerini sağlamak ve dirençlerini arttırmak için ihtiyaç duydukları destekler değerlendirilmekte ve politika önerileri sunulmaktadır.

COVID-19 krizinin ilk aylarında uygulanan anket sonucunda Türkiye'deki sosyal girişimlerin diğer tüm sosyo-ekonomik aktörler gibi krizden genel olarak olumsuz etkilendiği görülmektedir. Özellikle kapasite kullanımında ve ciroda yüksek oranda düşüş gözlemlenmektedir. Sosyal girişimlerin büyük çoğunluğunun 2020 stratejilerini ve faaliyetlerini yeniden gözden geçirdikleri ve kriz yönetiminden normal iş rutinine hızlı geçiş sağladıkları ortaya konulmuştur. Dijital altyapı ve olanaklarının uzaktan çalışmaya elverişli olması bu geçişi kolaylaştırıcı bir etkidir. Krize uyum sürecinde sosyal girişimlerin etkinlik iptali, uzaktan çalışma, faydalanıcılarla çevrimiçi biraraya gelme gibi çeşitli önlemler aldıkları belirlenmiştir. Ticari girişimlere göre değerlendirildiğinde sosyal girişimlerin krize uyum açısından daha esnek ve çevik bir yapıda olduğu görülmektedir.

Sosyal girişimlerin bu süreçte yaşayacağı olumsuzlukların çarpan etkisi sosyal bir problemi çözme misyonu taşımaları, çalıştığı paydaşların çoğunlukla dezavantajlı ve kırılgan gruplardan olması, kadın ve genç istihdam oranlarının yüksek olması gibi nedenlerle çok daha yüksek olacaktır. Krizlerin genelde sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri arttıran dönemler doğurduğu göz önünde bulundurulduğunda kriz sonrası dönemde sosyal girişimlerin çok daha önemli aktörler haline gelecekları ve bu süreci en az hasarla kapatabilmeleri için tüm ekosistem aktörlerinin sosyal girişimlere destek vermesi gerektiği değerlendirilmektedir. Sosyal girişimlerin pandemide karşılaşılabileceği en önemli zorluklardan biri sosyal girişimlerinde sosyal ve ekonomik hedeflerini yönetmekle ilgilidir. Pandemi döneminde ekonomik hedeflerine yoğunlaşan sosyal girişimlerin sosyal hedeflerinden sapma olasılığı ortaya çıkmaktadır (Weaver, 2020). Bu sapmayı engellemek için sosyal girişimlerin, kriz sürecinde fon sağlayıcılar ve stratejik ortaklarla buluşturma, görünürlük, uygulamaya dair bilgi aktarımı ve aynı destek gibi ihtiyaçlarına yönelik destekler verilmelidir. Örneğin üniversiteler, yenilikçi, etki odaklı ve alışılmadık dışında yaklaşımlar gerektiren pandemi sürecinde toplumsal fayda sağlayabilecek çözümlerin hızla harekete geçirilebilmesi için profesyonelleri, öğrencileri ve araştırmacıları bir araya getirerek kritik bir rol oynayabilir (Bacq vd., 2020). Devlet, sosyal girişimlere doğrudan finansal destek (kısa çalışma ödeneği, vergi ötelemesi, kamu bankalarından düşük faizli ve ertelemeli kredi olanakları) sağlamaya devam etmenin yanısıra kitlesel fonlama gibi alternatif finans kanallarının geliştirilmesine de katkı sağlamalıdır. Bu doğrudan destek ve alternatif kanalların sosyal girişimler gibi çoğunlukla mikro ölçekte faaliyet gösteren işletmeler ile kooperatif ya da vakıf/dernek iktisadi işletmesi statüsündeki sosyal

girişimler tarafından da kullanılabilir hale getirilmesi kritik öneme sahiptir. Sosyal girişimlerin bu krizi en az hasarla atlatabilmeleri için devlet, ağ kurma, işbirliği fırsatları yaratma, farkındalık ve görünürlük faaliyetleri yürüterek sosyal girişimlere meşruiyet (güven) sağlama gibi finansal olmayan destekler de sağlamalıdır.

Kısıtlar ve Gelecek Çalışmalar için Öneriler

Bu araştırma COVID-19 krizinin başlangıcında (Nisan 2020) sosyal girişimlerin durumunu ve krizin etkilerini kısıtlı bir katılımcı üzerinden ortaya koymaktadır. Anket belirsizliklerle dolu pandemi sürecinin henüz başında yapıldığından özellikle ileriye dönük öngörülerin gerçekleşip gerçekleşmediğini ve sosyal girişimlerin bu sürece uyum seviyelerini anlamak önemlidir. Bu yaklaşım krizin üstesinden gelebilmek için ihtiyaca yönelik, veriye dayalı, daha kapsamlı ve sağlıklı öneriler geliştirmek için gereklidir. Bu nedenle anketin daha fazla sayıda sosyal girişime yaygınlaştırılarak belli aralıklarla tekrarlanması ve değişimin izlenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları bundan sonra yapılacak çalışmalarla değişimin gözlemlenmesi için bir temel oluşturmaktadır. Ayrıca ileride ortaya çıkabilecek krizlerde olası ilk ihtiyaçların öngörülerek ilk desteklerin planlanması için içgörü sunmaktadır. Çalışmada yer alan öneriler politika seviyesindedir; ancak gelecek çalışmalarda krizin etkilerinin en aza indirgenmesine yönelik kuluçkalar, hızlandırıcılar, ağlar, yatırımcılar, fon verenler, bilgi üretenler, aktif yurttaşlar ve birey olarak sosyal girişimciler gibi farklı ekosistem aktörleri seviyesinde özelleştirilmiş öneriler geliştirilebilir. Girişim seviyesinde analizler derinleştirilerek sosyal girişimlerde kriz yönetimi konusunda literatüre katkı sağlanabilir. Sosyal girişimlerin yarattıkları sosyal etki incelenerek özellikle kriz süreçlerinde ne denli etkin sosyal politika aktörleri olduğu somut verilerle ortaya konulabilir. Sosyal girişimlerin kullandığı yenilikçi yöntemlerin, yerel düzeyde karmaşık ilişkileri yönetmelerine imkân veren kabiliyetlerin ve uygulamaların pandemi sürecinde ve ileride ortaya çıkabilecek diğer küresel krizlerde ne şekilde kullanılabileceği tartışılabilir. Sosyal girişimlerin bu yaklaşımlarının piyasaların istikrarsız olduğu veya acil sosyal sorunlara geniş ölçekte yanıt vermek için yeterli donanımına sahip olmadığı durumlarda nasıl daha etkin şekilde devreye sokulabileceği analiz edilebilir. Uluslararası veri toplanarak krizin etkilerine dair coğrafi ve kültürel farklılıklar irdelenebilir, diğer ülkelerde çalıştığı kanıtlanmış yenilikçi çözümlerin Türkiye'ye uyarlanmasına yönelik çalışmalar yürütülebilir.

TEŞEKKÜR

Yazarlar COVID-19 sürecinin sosyal girişimlere etkilerinin ortaya konulmasına destek veren Impact Hub İstanbul'a ve İstasyonTEDÜ Sosyal İnovasyon Merkezi'ne teşekkürlerini sunar.

KAYNAKÇA

- Alfaro, L., Chari, A., Greenland, A., ve Schott, P. (2020). Aggregate and Firm-Level Stock Returns During Pandemics. *National Bureau of Economic Research*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3562034>
- Avrupa Komisyonu. 2020. *Social Enterprises*. https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K., Sammon, M., ve Viratyosin, T. (2020a). The Unprecedented Stock Market Reaction to COVID-19. *The Review of Asset Pricing Studies*, 1957–1958. <https://doi.org/10.1093/rapstu/raaa008>
- Baker, S.R., Bloom, N., Davis, S., ve Terry, S. (2020b). COVID-Induced Economic Uncertainty. *National Bureau of Economic Research*. <https://doi.org/10.3386/w26983>
- Baker, S. R., Farrokhnia, R. A., Meyer, S., Pagel, M., ve Yannelis, C. (2020). How Does Household Spending Respond to an Epidemic? Consumption During the 2020 COVID-19 Pandemic. *National Bureau of Economic Research*, March. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3565521>
- Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z., Glaeser, E. L., Luca, M., ve Stanton, C. (2020). The impact of COVID-19 on small business outcomes and expectations. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. <https://doi.org/10.1073/pnas.2006991117>
- Bacq, S., Geoghegan, W., Josefy, M., Stevenson, R., & Williams, T. A. (2020). The COVID-19 Virtual Idea Blitz: Marshaling social entrepreneurship to rapidly respond to urgent grand challenges. *Business Horizons*, 63(6),

- 705–723. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.05.002>
- Bacq, S., & Lumpkin, G. T. (2021). Social Entrepreneurship and COVID-19. *Journal of Management Studies*, 58(1), 283–286. <https://doi.org/10.1111/joms.12641>
- Birleşmiş Milletler. (2020). *Guterres: Eşitsizlikler günümüze damga vuruyor, çözüm Yeni Küresel Düzen’de*. <https://turkey.un.org/tr/53661-guterres-esitsizlikler-gunumuze-damga-vuruyor-cozum-yeni-kuresel-duzende>
- Bonnici, F., ve Raja, P. (2020). 6 ways social innovators are responding to the COVID-19 pandemic by Commissioner. *World Economic Forum*, 1–12. <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/how-social-innovators-are-responding-to-the-covid19-pandemic/>
- British Council. (2019). *The state of social enterprise in Turkey*. <https://www.britishcouncil.org.tr/en/programmes/education/social-enterprise-research>
- Brown, R., ve Rocha, A. (2020). Entrepreneurial uncertainty during the Covid-19 crisis: Mapping the temporal dynamics of entrepreneurial finance. *Journal of Business Venturing Insights*, 14(May), e00174. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2020.e00174>
- Coibion, O., Gorodnichenko, Y., ve Weber, M. (2020). Labor Markets during the Covid-19 Crisis: A Preliminary View. *National Bureau of Economic Research*, 213–264. <http://www.iie.com>
- Dai, Ruochen; Hu, Junpeng; Zhang, X. (2020). The impact of coronavirus on China’s SMEs: Findings from the enterprise survey for innovation and entrepreneurship in China. In Center for Global Development. <https://www.cgdev.org/publication/impact-coronavirus-chinas-smes-findings-from-esiec>
- Doern, R. (2016). Entrepreneurship and crisis management: The experiences of small businesses during the London 2011 riots. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 34(3), 276–302. <https://doi.org/10.1177/0266242614553863>
- Donthu, N.ve Gustafsson, A. (2020). Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of Business Research*, 117(June), 284–289. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.008>
- Dünya Ekonomik Forumu. (2020a). *COVID Alliance for Social Entrepreneurs*. <https://www.weforum.org/reports/covid-social-entrepreneurs-alliance>
- Dünya Ekonomik Forumu. (2020b). *Why social entrepreneurs are critical to COVID-19 recovery*. <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/schwab-foundation-covid-response-alliance-social-entrepreneurs-coronavirus-recovery-response/>
- Dünya Sağlık Örgütü. (2020). *WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard*. <https://covid19.who.int/>
- Dünya Ticaret Örgütü (2020) Trade falls steeply in first half of 2020 Press Release June 22. (n.d.). https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr858_e.htm
- Eichenbaum, M. S., Rebelo, S., & Trabandt, M. (2020). *The macroeconomics of epidemics* (No. w26882). National Bureau of Economic Research.
- Emerson, J., Wachowicz, J. and Chun, S. (2000), Social return on investment: Exploring aspects of value creation in the non-profit sector, The Roberts Foundation, San Francisco.
- Fairlie, R. W. (2020). The Impact of Covid-19 on Small Business Owners: Evidence of Early-Stage Losses From the April 2020 Current Population Survey. *NBER Working Paper Series*, June. <http://www.nber.org/papers/w27309>
- Farhoud, M., Shah, S., Stenholm, P., Kibler, E., Renko, M.ve Terjesen, S. (2020). Social enterprise crowdfunding in an acute crisis. *Journal of Business Venturing Insights*, 15, e00211.
- Fiorelli, J.ve Gafforio, L. (2020). *The Impact of COVID- 19 on Social Economy*.Social Economy Europe <https://www.socialeconomy.eu.org/wp-content/uploads/2020/06/SEE-Report-The-impact-of-COVID-19-on-Social-Economy.pdf>
- Giones, F., Brem, A., Pollack, J. M., Michaelis, T. L., Klyver, K.ve Brinckmann, J. (2020). Revising entrepreneurial action in response to exogenous shocks: Considering the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 14(May), e00186. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2020.e00186>

- Hedefler için İş Dünyası Platformu. (2020). *COVID- 19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketi*. <https://www.business4goals.org/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19-Isletme-Etki-ve-Ihtiyac-Anketi.pdf>
- Idema. (2020). Kooperatifler ile Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi (SDE) İşletmeleri COVID-19 ile Mücadele Ediyor. <http://www.idemahaber.com/kooperatifler-ile-sosyal-ve-dayanisma-ekonomisi-sde-isletmeleri-covid-19-ile-mucadele-ediyor/>
- Geumpana, T. A., Ashraf, M., Hasan, R., Morshed, M. M., Hossain, M. U.ve Bunde-Birouste, A. (2018). Social business for responding to natural disasters: a post-tsunami case study in Indonesian region. *The International Technology Management Review*, 7(1), 71-80.
- Ivanov, D. (2020). Predicting the impacts of epidemic outbreaks on global supply chains : A simulation-based analysis on the coronavirus outbreak (COVID-19/SARS-CoV-2) case. *Transportation Research Part E*, 136(March), 101922. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2020.101922>
- Kaufman, R., Avgar, A.ve Mirsky, J. (2007). Social Entrepreneurship in Crisis Situations. *International Journal of Diversity in Organisations, Communities & Nations*, 7(3).
- Kolodinsky, J., Stewart, C. and Bullard, A. (2006). Measuring economic and social impacts of membership in a community development financial institution, *Journal of Family and Economic Issues*, Vol. 27(1), 27-47.
- Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Morales Reyes, C. A., Prochotta, A., Steinbrink, K. M.ve Berger, E. S. C. (2020). Startups in times of crisis – A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13(April). <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2020.e00169>
- Lacho, K. J., Bradley III, D. B.ve Cusack, M. (2006). Business nonprofits: Helping small businesses in New Orleans survive Katrina. *The Entrepreneurial Executive*, 11, 55.
- Leduc, S.ve Liu, Z. (2020). The Uncertainty Channel of the Coronavirus. *Economic Letters*
- OECD. (2020a). Covid-19: SME Policy Responses (Issue March). https://oecd.dam-broadcast.com/pm_7379_119_119680-di6h3qgi4x.pdf
- OECD. (2020b). Social economy and the COVID-19 crisis: current and future roles (Issue July). <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/social-economy-and-the-covid-19-crisis-current-and-future-roles-f904b89f/>
- Office for National Statistics. (2020). Coronavirus and the social impacts on Great Britain : 7 May 2020 (Issue May).
- Ontario Nonprofit Network. (2020). Ontario Nonprofits and the Impact of COVID-19: A flash survey report. https://theonn.ca/wp-content/uploads/2020/04/ONNs-COVID-19-Flash-Survey-Report-April-6-2020-1_compressed.pdf
- Ozili, P. K.ve Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the Global Economy. *SSRN Electronic Journal*, 99850. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3562570>
- Papadopoulos, T., Baltas, K. N.ve Balta, M. E. (2020). The use of digital technologies by small and medium enterprises during COVID-19: Implications for theory and practice. *International Journal of Information Management*, June, 102192. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102192>
- Social Enterprise UK. (2020). Social Enterprise and COVID-19 : The story so far (Issue April).
- Statistics Canada. (2020). Canadian Survey on Business Conditions: Impact of COVID-19 on businesses in Canada, March 2020 (Issue March). <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/200429/dq200429a-eng.htm>
- Thomson Reuters Vakfi. (2016). *The best place to be a social entrepreneur 2016*. <https://poll2016.trust.org/>
- Thomson Reuters Vakfi. (2019). *The best place to be a social entrepreneur 2019*. <https://poll2019.trust.org/>
- Tucker, H. (2020). Coronavirus bankruptcy tracker: These major companies are failing amid the shutdown. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/hanktucker/2020/05/03/coronavirus-bankruptcy-tracker-these-major-companies-are-failing-amid-the-shutdown/#1bd65fd23425>
- TÜSEV. (2020). COVID-19 salgınının Türkiye’de faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına etkisi anketi raporu. <https://covid19vestklar.tusev.org.tr>

- Türkiye Sosyal Girişimcilik Ağı. (2020). *Türkiye Sosyal Girişimcilik Ekosistemini Durum Analizi*. https://drive.google.com/file/d/1KDpHf9vguk8OYJR42kn_6CHK_uN7Ma1F/view.
- Uluslararası Para Fonu. (2020). *G-20 Surveillance Note*. <https://www.imf.org/external/np/g20/071620.htm>
- Uluslararası Çalışma Örgütü. (2020). *Cooperatives and wider SSE enterprises respond to COVID-19 disruptions, and government measures are being put in place*. https://www.ilo.org/global/topics/cooperatives/news/WCMS_740254/lang--en/index.htm
- Utting, P. (2020). *Mainstreaming Social and Solidarity Economy: Opportunities and Risks for Policy Change*. <http://base.socioeco.org/docs/paper-mainstreaming-sse-12-november-2016-edit-untfsse.pdf>
- Verma, S.ve Gustafsson, A. (2020). Investigating the emerging COVID-19 research trends in the field of business and management: A bibliometric analysis approach. *Journal of Business Research*, 118(July), 253–261. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.057>
- Weaver, R. L. (2020). The Impact of COVID-19 on the Social Enterprise Sector. *Journal of Social Entrepreneurship*, 0(0), 1–9. <https://doi.org/10.1080/19420676.2020.1861476>
- Yaşar, B. (2021a). The new investment landscape: Equity crowdfunding. *Central Bank Review*.
- Yaşar, B. (2021b). The Impact of COVID-19 on Volatility of Tourism Stocks: Evidence From BIST Tourism Index. In *Handbook of Research on the Impacts and Implications of COVID-19 on the Tourism Industry* (pp. 23-44). IGI Global.
- Yılmaz, I. S.ve Yaşar, B. (2021). Crowdfunding as a Financial Tool for Social Enterprises: The Funding Performance of Social and Environmental Projects in Crowdfunding. In *Creating Social Value Through Social Entrepreneurship* (pp. 135-157). IGI Global.
- Zhang, D., Hu, M.ve Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, April, 101528. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101528>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:20.01.2021 ✓Accepted/Kabul:29.03.2021

DOI:10.30794/pausbed.865686

Araştırma Makalesi/ Research Article

Erkiliç, C. E. (2021). "Hastane Hizmetleri Sektörünün CRITIC Temelli TOPSIS Yöntemi İle Finansal Performansının Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 63-84.

HASTANE HİZMETLERİ SEKTÖRÜNÜN CRITIC TEMELLİ TOPSIS YÖNTEMİ İLE FİNANSAL PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Cemre Eda ERKİLİÇ*

Öz

Karmaşık organizasyonlar olarak hastanelerin finansal performanslarını etkileyen birçok faktör bulunduğu için performans değerlendirme süreçlerinde birden fazla faktörün dikkate alındığı çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanılması gerekli hale gelmektedir. Bu çalışmada, hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemine ait finansal performansının çok kriterli karar verme yöntemleri olan CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi ve her bir yılın performans sıralamasının yapılması amaçlanmıştır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından yayımlanan sektör bilanço ve gelir tablosu verileri kullanılarak, finansal performansın likidite, devir hızı, finansal yapı ve kârlılık kategorileri açısından değerlendirilmesini sağlayan 12 finansal oran hesaplanmıştır. Finansal oranların ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenmiş ve belirlenen ağırlıklar TOPSIS yönteminde kullanılmıştır. TOPSIS yöntemi ile her bir yılın genel performansı tek bir puana dönüştürülmüş ve performans puanlarına göre yılların sıralaması yapılmıştır. Finansal analizler Microsoft Excel programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, finansal performans puanları açısından yıllar itibarıyla yükseliş ve düşüşlerin yaşandığı, ayrıca en yüksek performansın 2009 (0,963) yılına ve en düşük performansın 2011 (0,115) yılına ait olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Hastane hizmetleri sektörü, Sektör bilançoları, Finansal performans, Finansal analiz, Çok Kriterli Karar Verme, CRITIC yöntemi, TOPSIS yöntemi.

EVALUATING THE FINANCIAL PERFORMANCE OF HOSPITAL SERVICES SECTOR BY THE CRITIC BASED TOPSIS METHOD

Abstract

Since there are many factors affecting the financial performance of hospitals which are complex organizations, it is necessary to use multi-criteria decision making methods considering multiple factors in performance evaluation processes. This study aimed to evaluate the financial performance of hospital services sector in the period of 2009-2019 by the CRITIC based TOPSIS method, which is a multi-criteria decision making method and to rank the performance of each year. Using the sector balance sheet and income statements data published by the Central Bank of the Republic of Turkey, the twelve financial ratio enabling the evaluation of the financial performance in terms of liquidity, turnover rate, financial structure and profitability categories, were calculated. Weights of the financial ratio were specified by the CRITIC method and the weights specified were used in the TOPSIS method. The TOPSIS method transformed the general performance of each year into single score and the years were ranked according to their performance scores. Financial analyses were conducted using the Microsoft Excel program. As a result, the study determined that there were rises and declines by years in terms of financial performance scores and while the highest performance happened in 2009, the lowest performance happened in 2011.

Keywords: Central Bank of the Republic of Turkey, Hospital services sector, Sector balance sheets, Financial performance, Financial analysis, Multi criteria decision making, CRITIC method, TOPSIS method.

*Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ANKARA.
e-posta: cemre.yar@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9662-1180>)

1. GİRİŞ

Sağlık kurumlarının başarılı bir biçimde yönetilerek finansal performanslarını yükseltebilmeleri güçlü ve etkili yönetim faaliyetleri ile mümkündür. Sağlık kurumları arasında sağlık için ayrılan kaynakların büyük bir bölümü en önemli hizmet sunucusu olan hastaneler tarafından kullanılmaktadır. Sınırlı kaynaklarla faaliyetlerini sürdüren hastanelerde, kaynakların etkin ve verimli kullanılarak yüksek performans elde edilmesi için yöneticiler tarafından finansal performansın belirli aralıklarla ölçülmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Yöneticiler tarafından gerçekleştirilecek finansal performans ölçme ve değerlendirme çalışmaları sonucunda elde edilecek bilgiler, finansal karar verme sürecinde kullanılabilir, böylece daha doğru ve sağlıklı kararlar alınabilecektir. Nitekim hastanelerde finansal performansın ölçülmesine ve değerlendirilmesine yönelik yapılan çalışmalar, finansal durumun, yatırım riskinin ve güvenliğinin ve yönetici performansının değerlendirilmesinde ve gelecek için planlama yapılmasında kullanılmakta, ayrıca finansman, yatırım ve kaynak tahsisi kararlarının alınmasına yardımcı olmaktadır (Özgülbaş vd.,2008: 122).

Karmaşık organizasyonlar olarak hastanelerin finansal performanslarını etkileyen pek çok faktör bulunduğu için hastanelerde gerçekleştirilen finansal yönetim faaliyetlerinde birden fazla finansal faktörün dikkate alındığı karmaşık bir süreç işlemektedir. Böyle bir süreçte, hastanelerin finansal performans durumları hakkında karar vermek isteyen yöneticilerin birtakım finansal bilgilere ulaşması, yani finansal performans durumuna yönelik problemleri çözmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, hastanelerde finansal performans durumu açısından en iyi veya en uygun sonuca ulaşılması için birden fazla finansal faktörün bir arada bulunduğu karar verme problemlerinin çözülmesi gerekmektedir. Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) olarak nitelendirilen bu durum, en iyi veya en uygun kararın verilmesi sürecinde yöneticileri desteklemektedir. ÇKKV, çeşitli kriterleri kullanarak değerlendirilen birkaç alternatif arasından birini seçme problemini çözme sürecini temsil etmektedir (Rađenović ve Veselinović, 2017: 126). Karmaşık süreçlerde çeşitli bilgiler toplayarak doğru kararlar verilmesine yardımcı olacak bir çerçeve sunan ÇKKV, yöneticilerin karmaşık durumlarda karar verme yetkinliklerinin artmasını, yani verimli ve etkili sonuçlar elde etmelerini sağlamaktadır (Erbay ve Akyürek, 2020: 617). Hastanelerde finansal kararların bilimsel bir temele dayalı olarak verilmesini sağlayan ÇKKV yöntemleri, en iyi alternatifin seçilmesi için çeşitli kriterleri dikkate alarak farklı alternatifleri değerlendirebilen, böylece problemlerin çözülmesini ve analiz edilmesini sağlayan bir araç olarak kullanılabilir (Ağaç ve Baki, 2016:344). Karmaşık ve bazen çelişkili olabilen finansal problemlerin modellenmesinde, değerlendirme sürecinde yer alan karar vericilerin sübjektifliği söz konusu olmadığı için ÇKKV yöntemleri finansal kararların verilmesine yardımcı olan sistematik bir araç olarak kullanılmaktadır (Nguyen vd., 2020:114).

Sağlık kurumlarının, özellikle hastanelerin finansal performansları ağırlıklı olarak oran analizi yöntemi ile değerlendirilmektedir. Oran analizi yönteminin çeşitli çalışmalarda uygulanması 1940'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri hastane sektöründe başlamış ve finansal durumlarının değerlendirilmesi için günümüzde tüm hastanelerde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir (Karadeniz, 2016: 104). Finansal performans değerlendirilirken çevresel ve ekonomik koşullar dikkate alındığı için birçok alternatif bulunmakta, bu durumda sadece finansal tablolardan elde edilen oranların yeterli olmaması ÇKKV yöntemlerini kullanışlı hale getirmektedir (Avcı, 2018:27). Ancak, pek çok sektörde kullanılmasına rağmen sağlık sektörü özelinde hastanelerin finansal performansının ÇKKV yöntemleri ile değerlendirildiği sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. ÇKKV yöntemleri kullanılarak hastanelerin finansal performanslarının incelenmesi, literatürdeki çalışma sayılarının artırılması açısından önem arz etmektedir. ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı çalışma sayılarındaki artış hastanelerde finansal karar verme süreçlerinin bilimsel temele dayalı olarak yürütüldüğü bir yönetim anlayışının oluşturulmasına katkı sağlayacaktır. Literatürde, özellikle ülkemizde hastanelerin finansal performanslarını ÇKKV yöntemleri kullanılarak değerlendiren az sayıda çalışmanın bulunması bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde etkili olmuştur. Bu çalışmada, hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemine ait 11 yıllık finansal performans çözümleri arasında en iyi ve en kötü yılı değerlendirmek için çok kriterli analitik bir araç olarak CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) temelli TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yönteminin kullanılması ve yıllar itibarıyla finansal performans sıralamasının yapılması amaçlanmıştır. Özellikle üretim işletmeleri olmak üzere farklı sektörlerde finansal performansın değerlendirildiği birçok çalışmada TOPSIS yöntemi kullanılmasına rağmen, sağlık sektöründe az sayıda TOPSIS uygulaması bulunmaktadır (Kar vd., 2019:89). Bu nedenle, yaygın olarak kullanılan ÇKKV yöntemlerinden birisi olan TOPSIS yöntemi ile hastane hizmetleri

sektörünün finansal performansı incelendiği için sağlık sektörü açısından özgün bir nitelik taşıması ve literatüre katkı sunması bu çalışmayı önemli hale getirmektedir. Bununla birlikte, sağlık kurumlarının finansal performansı, yöneticiler, ortaklar, yönetim kurulu üyeleri, alacaklılar (kreditör), yatırımcılar, araştırmacılar, topluluk üyeleri ve devlet kurumları dahil olmak üzere çok sayıda kişi ve grubun ilgisini çektiği (Zelman vd., 2014, s.137) için bu çalışma sonucunda, hastane hizmetleri sektörünün finansal durumu hakkında sağlık sektörüyle ilgili paydaşların karar vermelerine destek olabilecek finansal bilgilerin elde edilebileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın ilerleyen bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ÇKKV kavramı ve kullanımları yaygın olan ÇKKV yöntemleri açıklandıktan sonra, TOPSIS ve CRITIC yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde sağlık sektörü kapsamında ÇKKV yöntemleri ile TOPSIS ve CRITIC yöntemi uygulamalarının arka planı literatür taramasıyla incelenmiştir. Dördüncü bölümde araştırma metodolojisi açıklanmıştır. Beşinci bölümde araştırma sonucunda elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Son bölüm olan altıncı bölümde, araştırma sonuçlarına yönelik genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra araştırma sonuçları tartışılmış ve öneriler sunulmuştur.

2. ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME YÖNTEMLERİ

Karar verme, bilgi edinerek ve alternatifleri değerlendirerek seçim yapma tekniği olarak açıklanabilmektedir (Mic ve Antmen, 2019: 751). Uygulanabilir tüm alternatifler arasından en iyi seçeneği bulma süreci olan karar verme problemlerinde, değerlendirilmesi gereken alternatif sayısının çok olması yaygındır. Bir başka ifade ile karar verme sürecinde birden fazla kriter bir arada bulunabilmektedir. Dolayısıyla, bu tür problemler için karar verici, ÇKKV problemini çözmek istemektedir (Jahanshahloo vd, 2006: 1366). ÇKKV, birden fazla kritere göre mevcut alternatifler kümesinden bir veya daha fazla alternatifin sıralanmasında yaygın olarak kullanılmaktadır (Wang ve Lee, 2009: 8980). Ana odak noktası problemleri çözmek için prosedürler, yöntemler ve araçlar sunmak ve karar vericinin daha iyi kararlar vermesini desteklemek olan ÇKKV problemlerinde, alternatiflerin genel performansı çeşitli kriterlere göre değerlendirilmekte ve hedefler karar vericinin tercihlerine göre birleştirilmektedir (De Farias Aires ve Ferreira, 2019: 84). Genel olarak ÇKKV, bir dizi kritere göre bir dizi uygulanabilir alternatif arasından en nitelikli ve uygun alternatifi belirlemeyi amaçlayan popüler ve önemli bir prosedür olup, işletme, ekonomi, yönetim, sosyal ve diğer alanların karar verme problemlerinde kullanılmaktadır (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 3; García-Cascales ve Lamata, 2012: 123).

Karar verme süreçlerine yardımcı olacak analitik çözümler geliştirilmesi amacı ile 1960'lı yıllarda ortaya çıkan ÇKKV, belirli alternatifleri belirli kriterler kullanarak puanlayan ve sıralayan, böylece karar vericinin en uygun çözüme ulaşmasını hedefleyen yöntemleri içermektedir (Erbay ve Akyürek, 2020: 615). Literatürde farklı sektörlerde uygulanan çeşitli ÇKKV yöntemleri bulunmakta olup, en sık kullanılan yöntemler arasında; ANP (Analytic Network Process), AHP (Analytic Hierarchy Process), TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution), ELECTRE (Elimination and Choice Translating Reality), PROMETHEE (Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations), DEMATEL (The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory) ve VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje) yer almaktadır (Ağaç ve Baki, 2016: 344; Mic ve Antmen, 2019: 751). Sınıflama, sıralama ya da tercih gibi işlemlerin gerçekleştirilmesini sağlayan ÇKKV yöntemlerinden hangisinin kullanılmasının daha iyi olacağına dair bir tespit bulunmamakta olup, hangi yöntemin kullanılacağı verilerin türüne göre deterministik veya bulanık olarak belirlenebilmektedir (Bulğurcu, 2019: 1933).

ÇKKV problemlerinde kriterlerin aynı özelliklere sahip olması beklenemediği için kriterler önceliklendirilmekte, yani önem düzeyleri açısından ağırlıklandırılmaktadır (Demircioğlu ve Coşkun, 2018: 184). Kriter ağırlıklandırılması ile kriterlerin önem düzeyleri tanımlanmaktadır. Kriterlerin önem düzeylerini tanımlamaya çalışan ağırlıklandırma yöntemleri objektif, sübjektif ve bütünlük olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Sübjektif yöntemlerde kriterlerin önemini belirleme rolü karar vericiye aitken, objektif yöntemlerde kriterlerin öneminin belirlenmesinde karar vericinin herhangi bir rolü bulunmamakta, bütünlük yöntemlerde ise sübjektif ve objektif yöntemlerin bir kombinasyonu kullanılmaktadır (Jahan vd., 2012: 412). Kısaca, kriterlerin önem düzeyleri sübjektif yöntemlerde karar vericinin değerlendirmeleri ile belirlenirken, objektif yöntemlerde birtakım matematiksel hesaplamalar ile belirlenmektedir. ÇKKV problemlerinde, kriterlerin ağırlıkları aynı ortalamaya ve aynı öneme sahip olmadığı için

ağırlıklandırma işlemlerinde AHP, CRITIC, Entropi, Ağırlıklı En Küçük Kareler, Doğrusal Programlama, Doğrudan Atama, Eşit Ağırlık gibi farklı yöntemler kullanılabilir (Chen, 2019: 33; García-Cascales ve Lamata, 2012: 125). Ağırlıklandırma işleminin ÇKKV sürecinde kilit bir rol oynaması ve karar vericinin niteliğine göre değişmesi nedeniyle ağırlıklandırma katsayıları gerçekleştirilecek analizin amacına uygun olmalıdır (Rađenović ve Veselinović, 2017: 126). Dolayısıyla, ÇKKV problemlerinin çözümünde çalışma amacına uygun olan ağırlıklandırma yönteminin kullanılması gerekmektedir.

2.1.TOPSIS Yöntemi

En klasik ÇKKV yöntemlerinden birisi olan TOPSIS (Lu vd., 2016:2), bir dizi mevcut alternatif arasından en uygun olanı seçmek için sıklıkla kullanılan çok kriterli karar analiz yöntemidir (De Farias Aires ve Ferreira, 2019: 85; Ren vd., 2007: 2). TOPSIS, Öklid mesafelerini ölçerek bir dizi olası alternatifin sıralanması ve seçilmesi için pratik ve kullanışlı bir yöntemdir (Wang ve Lee, 2009: 8981). Hwang ve Yoon tarafından 1981 yılında geliştirilen TOPSIS, tercihleri ideal çözüme benzerliklerine göre sıralayan, basit ama etkili bir yöntem olup, karar verme için birtakım alternatif ve kriter kullanarak, alternatifleri kriterlere göre önceliklendirmektedir (Hosseini, Bahadori, Raadabadi ve Ravangard, 2019: 26).

TOPSIS yönteminin temel ilkesi, seçilen alternatifin pozitif ideal çözüme en yakın ve negatif ideal çözüme en uzak mesafeye sahip olmasıdır (García-Cascales ve Lamata, 2012: 125; Jahanshahloo vd., 2006: 1377). TOPSIS yöntemi ile en uygun çözümü seçmek için alternatif çözümler, pozitif ideal çözüm (en çok tercih edilen çözüm) ve negatif ideal çözüm (en az tercih edilen çözüm) ile karşılaştırılmaktadır (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 3). Böylece, en iyi alternatifin ideal çözüme en yakın alternatif olduğu gösterilerek, en iyi seçim elde edilmekte, yani belirli bir seçenek kümesi içinden en uygun alternatife ulaşılmaktadır (Nguyen vd., 2020: 116).

Mantiği rasyonel ve anlaşılır olan, hesaplama süreçleri basit olan ve sorulara basit çözüm geliştiren, basit bir matematiksel biçimde tanımlanan her bir kriter için en iyi alternatifin araştırılmasına izin veren, matematiksel model kullanarak en iyi ve en kötü alternatifi birlikte ele alan, önem ağırlıklarını karşılaştırma prosedürlerine dahil eden ve diğer yöntemleri entegre etme konusunda güçlü bir kapasiteye sahip olan TOPSIS yöntemi, günümüzde farklı araştırma alanlarında yaygın bir biçimde kullanılmaktadır (Chen, 2019: 33; García-Cascales ve Lamata, 2012: 123-124; Gügük ve Güdük, 2017: 518; Yiğit, 2019: 75). Genel olarak tek bir matematiksel denklem üzerinden her bir alternatifin göreceli performansının ölçülmesini sağlayan TOPSIS, basit ve anlaşılır bir hesaplama tekniğine sahiptir ve karar vermeyi kolaylaştırdığı için birçok sektörde kullanılan bir performans değerlendirme yöntemidir (Balci, 2017: 157). TOPSIS yöntemine alternatif olarak kullanılan diğer ÇKKV yöntemleri arasında ELECTRE, VIKOR, PROMETHEE veya MOORA (Multi-Objective Optimization By Ratio Analysis) bulunmaktadır. Ancak, alternatif sıralamaları sayısal değer olduğu ve bu değerler ile sonuçlar daha iyi anlaşıldığı için diğer yöntemlerin aksine sıralama probleminin çözümünde TOPSIS daha etkili bir yöntem olarak kullanılmaktadır (Rađenović ve Veselinović, 2017: 125).

2.2.CRITIC Yöntemi

Karar verme problemlerinde bir bilgi kaynağı olan değerlendirme kriterlerinin her biri içerdiği bilgi miktarını yansıtan bir ağırlığa sahiptir ve bu ağırlık "objektif ağırlık" olarak adlandırılmaktadır (Marković vd., 2020: 6). ÇKKV problemlerinde kriterlerin objektif ağırlığını tanımlayan (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 3) ve literatürde objektif ağırlıklandırma yöntemi olarak yer alan CRITIC yöntemi, 1995 yılında Diakoulaki ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir (Jahan vd., 2012: 413). Çok kriterli analizlerde kriterlerin içerdiği bilginin iki boyutuna dayalı olarak ağırlığını ölçen CRITIC yönteminin, birinci boyutunda her bir kriteri ayrı ayrı gösteren zıtlık yoğunluğunu ölçmek için standart sapma hesaplanırken, ikinci boyutunda kriterler arasındaki çakışmayı ölçmek için doğrusal korelasyon katsayıları hesaplanmaktadır (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 7). Değerlendirme kriterlerinin ağırlıklarını sübjektif tercih içermeden tamamen objektif bir biçimde belirleyebilme imkânı sunması ve karar verme sürecinde sübjektifliği ortadan kaldırması CRITIC yönteminin en temel özelliğidir. Kriter ağırlıklandırılması sürecinde objektif bir değerlendirme yapılmasını sağlayan CRITIC yönteminin uygulandığı çalışmalarda genellikle diğer yöntemlerin birlikte kullanıldığı hibrit bir yapı görülmektedir (Bulğurcu, 2019: 1934).

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

ÇKKV problemlerini çözmek için sıklıkla kullanılan bir değerlendirme yöntemi olan TOPSIS, şirket performanslarının, belirli bir sektördeki finansal performansın, gelişmiş üretim sistemlerinde finansal yatırımın karşılaştırılması gibi uygulamalarda kullanılmıştır (Ren, Zhang, Wang ve Sun, 2007, s.2). Ayrıca, işletme, imalat, tedarik zinciri, lojistik, pazarlama ve mühendislik sistemlerini içeren çeşitli araştırma alanlarında başarıyla uygulanmıştır (Araujo vd., 2018: 1529). Basit bir kullanıma sahip olması ve belirli bir sıralama düzeni sunması nedeniyle robot seçimi, yeşil tedarik zinciri yönetimi, malzeme seçimi, sağlık sisteminin değerlendirmesi ve yönetim karar problemlerinin diğer birçok alanı dahil olmak üzere çeşitli ÇKKV problemlerinin çözümünde kullanılmıştır (Lu vd., 2016:2). Ancak, performansın ve farklı sektörlerdeki belirleyicilerinin sistematik olarak değerlendirilmesi açısından metodolojik gücüne ve potansiyeline rağmen, TOPSIS yönteminin sağlık alanında sınırlı sayıda uygulaması bulunmaktadır (Araujo vd., 2018: 529).

Ağaç ve Baki (2016), TOPSIS'in de aralarında bulunduğu yaygın olarak kullanılan ÇKKV yöntemlerinin sağlık alanındaki kullanımlarını kapsamlı bir şekilde inceleyerek, sağlık alanında daha çok hastane ve tıbbi atık yerinin seçilmesi, tedarikçi seçilmesi, hizmet kalitesinin değerlendirilmesi, tıbbi atık bertaraf yönteminin seçilmesi, risk değerlendirilmesi, tıbbi tedaviler için karar desteğinin sağlanması gibi konuların ele alındığını tespit etmiştir. Erbay ve Akyürek (2020) tarafından hastanelerde ÇKKV uygulamalarının sistematik derlemesinin yapıldığı çalışmada ise TOPSIS'in en çok kullanılan yöntemlerden biri olduğu, ayrıca gerçekleştirilen uygulamalarda çoğunlukla performans değerlendirme, kalite değerlendirme, kuruluş yeri seçimi ve tıbbi atık yönetimi konularına yoğunlaşıldığı belirlenmiştir.

Bu çalışmada sağlık alanı dikkate alınarak yapılan literatür incelemesi sonucunda, yurt içinde ve yurt dışında hastaneler kapsamında gerçekleştirilen çeşitli çalışmalarda TOPSIS yönteminin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, literatürde hastaneler kapsamında gerçekleştirilen çalışmaların; *performans değerlendirme* (Araujo vd., 2018; Gündük ve Gündük, 2017; Yiğit, 2019; Shafii vd., 2016a; Yüksel ve Sayın, 2020), *kalite değerlendirme* (Akdağ vd., 2014; Büyükközkcan ve Çifçi, 2012; Fadaei vd., 2020; Khanjankhani vd., 2016; Shafii vd., 2016b; Yucasan ve Gul, 2020), *kuruluş yeri seçimi* (Beheshtifar ve Alimoahmadi, 2015; Gul ve Guneri, 2021; Lin ve Tsai, 2010; Mic ve Antmen, 2019; Senvar vd., 2016), *tedarik zinciri yönetimi* (Böker ve Çetin, 2020; Liao vd., 2011), *tıbbi atık yönetimi* (Dursun vd., 2011; Lu vd., 2016), *afet yönetimi* (Hosseini vd., 2019), *hastane güvenliği* (Tourani, 2015), *sağlık bilgi güvenliği* (Hajrahimi vd., 2013), *sağlık yönetim bilgi sistemi* (Rađenović ve Veselinović, 2017), *hastane yönetim sistemi güvenliği* (Kumar vd., 2021), *hastane seçimi* (Zulqarnain vd., 2020), *yatak kullanım verimliliği* (Wu ve Tian, 2021) gibi farklı konulara yönelik TOPSIS uygulamalarını içerdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, ilgili çalışmaların ağırlıklı olarak işlemlerinde daha çok AHP yönteminin kullanıldığı, ancak bazı çalışmalarda Eşit Ağırlık, ANP ve Temel Bileşenler Analizi yöntemlerinin de kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Literatürde hem yurt içinde hem de yurt dışında farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile değerlendirildiği çeşitli çalışmaların (Atalay ve Altın, 2020; Das ve Roy, 2015; Çakır ve Perçin, 2013; Deng, Yeh ve Willis, 2000, Işıldak, 2018; Kumar, 2016; Nguyen vd., 2020; Ömürbek ve Mercan, 2014; Uygurtürk ve Korkmaz, 2012) yer aldığı, ancak sağlık sektörü dikkate alındığında hastane işletmeleri kapsamında gerçekleştirilen çalışma sayısının az olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, Avcı (2018) tarafından Ankara'da faaliyet gösteren bir *Eğitim ve Araştırma Hastanesinin*; Balcı (2017) tarafından Türkiye'de faaliyet gösteren *27 Devlet Üniversitesi Hastanesinin*, Kar, Özer ve Avcı (2019) tarafından Türkiyede Faaliyet gösteren *126 Ağız ve Diş Sağlığı Merkezinin* ve Váchová ve Hajdíková (2017) tarafından Çek Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren *29 Hastanesinin* finansal performansları Eşit Ağırlık temelli TOPSIS Yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda incelenen çalışmalardan farklı olarak, Karadeniz (2016) tarafından Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) yayımladığı sektör bilançoları yardımıyla 129 hastanesinin finansal performansı oran analizi yöntemi kullanılarak, aynı şekilde Karadeniz ve Koşan (2017) tarafından TCMB'nin yayımladığı sektör bilançoları yardımıyla 126 hastanesinin aktif ve özsermaye kârlılık performansları DuPont yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Karadeniz (2016) ile Karadeniz ve Koşan (2017) tarafından gerçekleştirilen analiz sonucunda hastane hizmetleri sektörünün finansal performansı değerlendirilmiştir.

Literatür incelemesi sonucunda, farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının değerlendirildiği birçok çalışmada TOPSIS yönteminin kullanıldığı, ancak sağlık sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının değerlendirildiği az sayıda TOPSIS uygulamasının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, hastane hizmetleri sektörünün CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile finansal performansının değerlendirildiği bu çalışma, sağlık sektörü açısından özgün bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca, sağlık sektöründe finansal performansın değerlendirilmesi amacıyla ÇKKV yöntemlerinin kullanımının yaygınlaşmasına ve ÇKKV yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen çalışma sayılarının artırılmasına katkı sunması bu çalışmayı önemli hale getirmektedir.

4.ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Araştırma Metodolojisi bölümünde; araştırmanın amacı, kapsamı, sınırlılığı, verileri, finansal performans değerlendirme kriterleri ve araştırma verilerinin analizine yönelik bilgiler sunulmuştur.

4.1.Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Sınırlılığı

Bu araştırmada, hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemine ait 11 yıllık finansal performansının çok kriterli analitik bir araç olan CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi ve finansal performans düzeylerine göre her bir yılın sıralamasının yapılması amaçlanmıştır. Hastane hizmetleri sektörü kapsamında gerçekleştirilen araştırmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından yayımlanan 2009-2019 dönemine ait toplulaştırılmış bilanço kullanılarak, hastane hizmetleri sektörünün geçmişe dönük 11 yıllık verileri analiz edilmiştir. 2009-2019 döneminde hastane hizmetleri sektörünü temsil eden firma sayıları Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: 2009-2019 döneminde hastane hizmetleri sektörünü temsil eden firma sayıları

Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Firma Sayısı	669	861	964	1.207	1.829	1.788	1.826	1.867	2.008	2.213	2.362

Kaynak: TCMB, 2020a (Erişim Tarihi:10.10.2020).

Toplulaştırılmış bilançolar, firmaların gönüllülük esasına göre TCMB’ye gönderdikleri finansal tablo verileri ile oluşturulmaktadır. Hastane hizmetleri sektörü için oluşturulan toplulaştırılmış bilanço da sağlık işletmeleri tarafından TCMB’ye gönüllülük esasına göre gönderilen finansal tablo verileri ile oluşturulduğu için sektörü temsil eden firma sayıları yıllara göre farklılaşmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi 2009 yılında sektörü temsil eden firma sayısı 669 iken, bu sayı 2019 yılında 2.362’dir.

TCMB tarafından toplulaştırılmış sektör bilançolarının oluşturulmasında Avrupa Birliği’nde ekonomik faaliyetlerin istatistiksel olarak sınıflandırılmasını sağlayan NACE (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes) sınıflandırması temel alınmaktadır. TCMB (2020b) tarafından genel ağ sayfasında yayımlanan sınıflandırma dosyasına göre hastane hizmetleri sektörü, “Q-İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri” ana sektörünün, “Q-861” kodlu bir alt sektörü olarak tanımlanmakta olup, hastane hizmetleri sektörünün; “kısa ve uzun süreli hastane faaliyetleri: örneğin, genel hastanelerin (belediye ve bölgesel hastaneler, kar amacı gütmeyen kuruluşların hastaneleri, üniversite hastaneleri, askeri hastaneler ve hapisane hastaneleri gibi) ve ihtisaslaşmış hastanelerin (ruh sağlığı ve madde bağımlılığı hastaneleri, bulaşıcı hastalıklar için hastaneler, doğum evleri, ihtisaslaşmış sanatoryumlar gibi) tıbbi, teşhis ve tedavi faaliyetleri”ni kapsadığı belirtilmektedir.

TCMB (2020a) tarafından yayımlanan hastane hizmetleri sektörüne ait toplulaştırılmış bilanço, gönüllülük esasına göre özel sağlık işletmeleri tarafından TCMB’ye gönderilen finansal tablo verilerini içerdiği için kamu sağlık işletmeleri araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Bununla birlikte, TCMB tarafından yayımlanan toplulaştırılmış bilanço verileri 2009-2019 dönemine ait olduğu için araştırma 11 yıllık veriler sınırlı tutulmuştur.

4.2. Araştırmanın Verileri ve Finansal Performans Değerlendirme Kriterleri

Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemi arasındaki 11 yılı kapsayan araştırma verilerinin temin edilmesinde ikincil veri kaynaklarından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle hastane hizmetleri sektörünün finansal performansının değerlendirilmesinde kullanılmak üzere çeşitli finansal oranlar belirlenmiştir. Daha sonra, TCMB (2020a)'nin genel ağ sayfasında 17 ana sektör için yayımlanan toplulaştırılmış sektör bilançolarından, hastane hizmetleri alt sektörüne ait toplulaştırılmış bilanço verileri kullanılarak, oran analizi yöntemi ile 11 yıl için finansal oranlar hesaplanmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu ile TCMB işbirliği ile hazırlanan ve TCMB (2020a) tarafından yayımlanan toplulaştırılmış sektör bilançoları, Türkiye’de imalat ve imalat dışı sektörlerde faaliyet gösteren firmaların 2009-2019 yıllarına ait bilanço ve gelir tablolarını içermektedir. Sektör bilançoları ile birlikte firmaların kimlik bilgileri (firma sayısı, hukuki durumu vb.) ve yapısal göstergeleri (aktif, pasif yapısı vb.) de TCMB (2020a)'nin genel ağ sayfasında yayımlanmaktadır. Bu çalışmada, TCMB (2020b) sınıflandırmasına göre “İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri” ana sektörünün bir alt sektörü olan “Hastane Hizmetleri” sektörüne ait finansal tablo, kimlik bilgileri ve yapısal gösterge verileri kullanılmıştır.

Hastane hizmetleri sektörünün finansal performanslarının değerlendirilmesi için kullanılan finansal oranlar, bu araştırmanın finansal performans değerlendirme kriterlerini temsil etmektedir. Finansal performans değerlendirme kriterlerinin belirlenmesinde; TCMB (2020c) tarafından yayımlanan finansal oranlar ve finansal oranların formüllerini içeren dosyadan, ayrıca Ağırbaş (2014), Akca ve Somunoğlu İkinci (2014), Avcı (2018), Balcı (2017), Bülüş vd. (2017), Gapenski ve Pink (2007), Gider (2011), Karadeniz (2016), Özgülbaş vd. (2008), Zelman vd. (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışmalardan yararlanılmıştır. İlgili çalışmalar dikkate alınarak belirlenen finansal performans değerlendirme kriterleri Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Finansal performans değerlendirme kriterleri

Kategori	Finansal Oranlar ve Finansal Oranların Formülleri	Kod
Likidite	Cari Oran= Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar	L_1
	Asit-Test Oranı= (Dönen Varlıklar - Stoklar) / Kısa Vadeli Borçlar	L_2
	Nakit Oranı= (Hazır Değerler + Menkul Kıymetler)/ Kısa Vadeli Borçlar	L_3
Devir Hızı	Stok Devir Hızı= Cari Yıl Satışların Maliyeti / [(Önceki Yıl Stoklar + Cari Yıl Stoklar) /2]	D_1
	Alacak Devir Hızı= Net Satışlar / (Kısa Vadeli Ticari Alacaklar + Uzun Vadeli Ticari Alacaklar)	D_2
	Aktif Devir Hızı= Net Satışlar / Toplam Aktifler	D_3
Finansal Yapı	Finansal Kaldıraç Oranı= Toplam Borçlar / Toplam Aktifler	F_1
	Kısa Vadeli Borç-Toplam Pasifler Oranı= Kısa Vadeli Borçlar / Toplam Pasifler	F_2
	Finansman Oranı= Özkaynaklar/ Toplam Borçlar	F_3
Kârlılık	Net Kar Marjı Oranı= Net Kar / Net Satışlar	K_1
	Aktif Kârlılığı Oranı = Net Kar / Toplam Aktifler	K_2
	Özkaynak Kârlılığı Oranı= Net Kar / Özkaynaklar	K_3

Finansal performansı tek bir finansal oran ile açıklamak anlamlı olmadığı için finansal analizler gerçekleştirilirken birden fazla oran kullanılmaktadır. Ayrıca, bir finansal oranın diğer finansal orana göre üstün ya da zayıf yönü bulunmadığı için finansal analizlerde genellikle birden fazla oranın kullanılması faydalı olmaktadır (Zelman vd., 2014: 149). Tablo 2’de gösterildiği gibi bu çalışmada likidite, devir hızı, finansal yapı ve kârlılık olmak üzere finansal performansın dört kategori açısından değerlendirilmesini sağlayan 12 finansal oran belirlenmiştir. Cari varlıklar ile cari yükümlülükler arasındaki ilişkiyi gösteren likidite oranları, vadesi gelen borçların karşılama gücünü ve işletme sermayesi yeterliliğini ölçmek için kullanılmaktadır (Gider, 2011: 89). Varlık yönetimi veya faaliyet oranları olarak da ifade edilen devir hızı oranları, varlıkların ne kadar etkili yönetildiğini ölçmek için kullanılmaktadır (Gapenski ve Pink, 2007: 477). Faaliyetlerin finansmanında hangi kaynakların ne ölçüde kullanıldığını belirleyen finansal yapı oranları, borç ve özkaynak dengesini ve özkaynak yeterliliğini ölçmek için kullanılmaktadır (Ağırbaş, 2014, s.80). Kârlılık, toplam finansal performansın bir ölçüsü olduğu için kârlılık oranları ile kar elde etmedeki genel verimlilik ölçülmekte, ayrıca varlıkların, likiditenin, borçların etkin yönetilip yönetilmediği belirlenmektedir (Bülüş vd., 2017: 68).

Finansal oranların genel geçerliliği olan standart bir değeri bulunmamakta, ülkeye veya sektöre göre alabilecekleri değerler değişebilmektedir. Bu araştırmanın oran analizi sonuçları Türkiye ve sağlık sektörü dikkate alınarak yorumlanmıştır. Ayrıca, CRITIC ve TOPSIS yöntemlerinde kullanılmak üzere belirlenen finansal performans değerlendirme kriterleri arasında $L_1, L_2, L_3, D_1, D_2, D_3, F_3, K_1, K_2$ ve K_3 kodlu oranlar fayda kriterleri olarak, F_1 ve F_2 kodlu oranlar ise maliyet kriterleri olarak dikkate alınmıştır.

4.3. Araştırma Verilerinin Analizi

Bu araştırmanın verileri, CRITIC temelli TOPSIS'e dayalı ÇKKV yöntemlerinin kombinasyonu olan bir metodoloji kullanılarak analiz edilmiştir. Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 yıllarına ait finansal oranlarının hesaplanmasında, finansal oranlara ilişkin verilerinin düzenlenmesinde ve CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile finansal performansların analiz edilmesinde Microsoft Office Excel programı kullanılmıştır. Araştırma verilerinin analizi sürecinde uygulanan adımlar aşağıda açıklanmaktadır.

4.3.1. CRITIC Yönteminin Adımları

ÇKKV problemlerinin çözümünde yaygın bir biçimde kullanılan TOPSIS yönteminin önemli adımlarından biri kriterlere ait öznitelik (önem) ağırlığının belirlenmesidir. ÇKKV yaklaşımlarında, özniteliklerin ağırlıkları karar verme sürecindeki göreceli önemlerini yansıtmaktadır. Kriterlerin değerlendirilmesi farklı görüşler ve anlamlar gerektirdiği için her bir değerlendirme kriterinin eşit öneme sahip olduğu varsayılmamaktadır (Wang ve Lee, 2009: 8981). Bu çalışmada farklı özellikler taşıyan finansal performans değerlendirme kriterleri kullanılmıştır. Finansal performans değerlendirme kriterlerinin farklı özellik taşımalarına rağmen, ilgili kriterlerin birbirlerine göre üstün ya da zayıf yönleri bulunmamaktadır. Bu nedenle, kriter ağırlıklarının karar vericinin tercihine bırakılmadan objektif bir biçimde belirlenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla, kriter ağırlıklarının objektif yöntemler kullanılarak belirlenmesi çalışmanın daha güvenilir sonuçlar sunabilmesi açısından önemlidir (Bulğurcu, 2019: 1934). Finansal performans değerlendirme kriterlerinin, sübjektif tercih içermeden objektif bir biçimde ağırlıklandırılmasını sağladığı için bu araştırmanın kriterlerine ait ağırlık özniteliklerinin belirlenmesi aşamasında CRITIC ağırlıklandırma yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. CRITIC yönteminin algoritması Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: CRITIC yönteminin algoritması

1. Karar matrisinin oluşturulması Karar matrisi = $(X_{ij})_{m \times n}$	(1)
2. Kriterlerin normalize edilmesi $r_{ij} = \frac{X_{ij} - X_j^{\min}}{X_j^{\max} - X_j^{\min}} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad j = 1, 2, \dots, m \quad \text{fayda kriteri için}$ $r_{ij} = \frac{X_j^{\max} - X_{ij}}{X_j^{\max} - X_j^{\min}} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad j = 1, 2, \dots, m \quad \text{maliyet kriteri için}$	(2) (3)
3. Korelasyon matrisinin hesaplanması $\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)(r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j, k = 1, 2, \dots, n$	(4)
4. C_j (bilgi miktarı) değerinin hesaplanması Standart Sapma = $\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m}}$ Toplam Bilgi = $C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, 2, \dots, n$	(5) (6)
5. Kriterin objektif ağırlıklarının hesaplanması Ağırlık = $W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad j, k = 1, 2, \dots, n$	(7)

(Kaynak: Demircioğlu ve Coşkun, 2018: 188; Jahan vd., 2012: 413; Marković vd., 2020: 6-7)

Tablo 3'te gösterildiği gibi kriterlerin ağırlıklandırılması beş adımda gerçekleştirilmektedir. Birinci adımda, Eşitlik (1) kullanılarak karar matrisi oluşturulmaktadır. İkinci adımda, fayda kriterleri için Eşitlik (2) ve maliyet kriterleri için Eşitlik (3)'te gösterilen formül kullanılarak karar matrisi normalleştirilmektedir (r_{ij}). Üçüncü adımda, normalize edilen karar matrisindeki değerler kullanılarak, kriterler arasındaki korelasyon katsayıları (ρ_{jk}) Eşitlik (4)'te gösterilen formül yardımı ile hesaplanmaktadır. Dördüncü adımda, normalize edilen karar matrisindeki kriterlerin standart sapma değerleri (σ_j) Eşitlik (5)'te gösterilen formül kullanılarak hesaplandıktan sonra, Eşitlik (6)'da gösterilen formül kullanılarak her kritere ait bilgi miktarı (C_j) hesaplanmaktadır. Son adımda ise Eşitlik (7)'de gösterilen formül kullanılarak, kriterin önem ağırlıkları (W_j) hesaplanmaktadır.

4.3.2. TOPSIS Yönteminin Adımları

Çoklu kriterlerin değerlendirilmesine dayalı karmaşık karar problemlerini araştırmak için etkili bir çerçeve sunan TOPSIS, basitliği ve tartışılmaz bir sıralama düzeni sağlama yeteneği nedeniyle birçok alanın ÇKKV problemlerinin çözümünde kullanılmaktadır (Lu vd., 2016:2). Rađenović ve Veselinović (2017) TOPSIS yönteminde alternatif sıralamalarının sayısal olması, bu sayısal değerlerin ise sonuçların daha iyi anlaşılmasını sağlaması nedeniyle sıralama problemlerinin çözümünde TOPSIS yönteminin diğer yöntemlere göre daha etkili olduğunu vurgulamaktadır. Özelliklerinden kaynaklanan avantaj dikkate alınarak, bu araştırmada TOPSIS yönteminin kullanımı tercih edilmiştir.

Pozitif (çıktılar) ve negatif (girdiler) kriterlerin normalleştirilmiş vektörleri üzerinde Öklid uzaklık fonksiyonlarının analitik yöntemlerini kullanan TOPSIS'de, her bir kriterin önemini şekillendiren ağırlıkların belirlenmesi (fayda ve maliyetler veya sadece çıktılar ve girdiler), daha önce araştırma karar verme mekanizması ile tanımlanan temel bir adımdır (Araujo vd., 2018: 1536). TOPSIS yönteminde uygulanan analitik adımlar Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: TOPSIS yönteminin algoritması

<p>1. Karar matrisinin oluşturulması Karar matrisi = $(X_{ij})_{m \times n}$ (8)</p>
<p>2. Karar matrisinin normalize edilmesi $r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n$ (9)</p>
<p>3. Ağırlıklandırılmış normalize matrisinin oluşturulması $V_{ij} = w_i \otimes r_{ij} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n$ (10)</p>
<p>4. Pozitif (en iyi) ideal ve negatif (en kötü) ideal çözümün belirlenmesi $A^+ = \{ (\max_j V_{ij} j \in J), (\min_j V_{ij} j \in J') / i=1,2,\dots,m \} = \{v_1^+, v_2^+, \dots, v_n^+\}$ (11) $A^- = \{ (\min_j V_{ij} j \in J), (\max_j V_{ij} j \in J') / i=1,2,\dots,m \} = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$ (12)</p>
<p>5. Alternatifler arasındaki mesafe ölçülerinin hesaplanması $S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^+)^2} \quad i = 1, 2, \dots, m$ (13) $S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2} \quad i = 1, 2, \dots, m$ (14)</p>
<p>6. İdeal çözüme göreli yakınlığın belirlenmesi ve yakınlık değerlerinin sıralanması $C_i = \frac{S_i^-}{(S_i^- + S_i^+)} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad 0 \leq C_i \leq 1$ (15)</p>

(Kaynak: Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 6-7; Araujo vd., 2018: 1536-1537; Balci, 2017: 160-162; Chen, 2019: 34; De Farias Aires ve Ferreira, 2019: 85; García-Cascales ve Lamata, 2012: 125; Jahanshahloo vd., 2006: 1378; Ren vd., 2007: 3)

Tablo 4’te gösterildiği gibi TOPSIS yönteminde beş analitik adım uygulanarak analiz gerçekleştirilmektedir. Birinci adımda Eşitlik (8) kullanılarak karar matrisi oluşturulmaktadır. Karar matrisi, satırlarda sıralanacak karar noktalarını (m/alternatif), sütunlarda ise karar vermede kullanılacak değerlendirme faktörlerini (n/kriter) içermektedir (Balci, 2017: 160).

İkinci adımda Eşitlik (9)’da gösterilen vektör normalleştirme formülü kullanılarak, karar matrisi normalleştirilmekte, X_{ij} j kriteri altındaki i alternatifinin puanını göstermekte ve normalleştirme ile her nitelik, aynı birim ölçeğe sahip olmaktadır (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 6; García-Cascales ve Lamata, 2012: 125).

Üçüncü adımda normalize edilmiş karar matrisinde yer alan kriterlerin ağırlık değerleri Eşitlik (10)’da gösterilen formül kullanılarak hesaplanmaktadır. Bu çalışmada, kriter ağırlıklarının belirlenmesi için CRITIC yöntemi kullanılmıştır.

Dördüncü adımda, pozitif (en iyi) ideal ve negatif (en kötü) ideal çözümün belirlenmesi amacıyla ağırlıklandırılmış normalize matrisi dikkate alınarak, Eşitlik (11)’de gösterilen formül ile en iyi alternatif ve Eşitlik (12)’de gösterilen formül ile en kötü alternatif belirlenmektedir. Eşitlik (11) ve Eşitlik (12)’de yer alan J fayda kriterleri ile ilişkiliyken, J’ maliyet kriterleri ile ilişkilidir (Chen, 2019: 34).

Beşinci adımda alternatifler arasındaki mesafe ölçüleri hesaplanmaktadır. Bu adımda her bir alternatifin pozitif çözüme olan mesafesini hesaplamak için Eşitlik (13) ve negatif çözüme olan mesafesini hesaplamak için Eşitlik (14)’te gösterilen formül kullanılmaktadır. Böylece, her alternatife ait performansın pozitif ve negatif ideal çözümden ayrılması ölçülmektedir (Abdel-Basset ve Mohamed, 2020: 7).

Son adım olan altıncı adımda ideal çözüme göreli yakınlığın belirlenmesi için Eşitlik (15)’te gösterilen formül kullanılmaktadır. Daha sonra, ideal çözüme göreli yakınlık değerleri (C_i) karşılaştırılarak, alternatiflerin sırası belirlenmektedir. C_i , $0 \leq C_i \leq 1$ aralığında bir değer almakta olup, C_i 1’e yaklaştıkça alternatif A’ya yaklaşırken, C_i 0’a yaklaştıkça alternatif A’ya yaklaşmaktadır (Akdag vd, 2014: 243). Sıralama aşamasında en yüksek C_i katsayısına sahip olan alternatif, C_i katsayısının azalan değerine göre seçilmekte ve alternatifler en iyiden en kötüye doğru sıralanmaktadır. En yüksek C_i değeri, değerlendirme kriterlerine göre en iyi (en çok tercih edilen) performansı göstermektedir (Nguyen, 2020: 117; De Farias Aires ve Ferreira, 2019: 85).

5. BULGULAR

Araştırma verilerinin analizi iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Birinci aşamada, finansal performans değerlendirme kriterlerinin ağırlıkları CRITIC yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. İkinci aşamada ise CRITIC yöntemi ile belirlenen ağırlıklar kullanılarak, hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 yıllarına ilişkin finansal performansları TOPSIS yöntemi ile sıralanmıştır. Bu bölümde önce birinci aşamada elde edilen bulgular, daha sonra ikinci aşamada elde edilen bulgular sunulmuştur.

5.1.CRITIC Yöntemi ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesine İlişkin Bulgular

Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 yıllarına ait verilerini içeren karar matrisi Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5: Karar matrisi

Yıllar	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
2009	1,21	1,07	0,22	16,28	4,42	0,79	0,53	0,29	0,88	0,02	0,02	0,04
2010	1,22	1,11	0,25	18,37	4,48	0,77	0,55	0,31	0,82	0,01	0,01	0,01
2011	1,13	0,99	0,22	17,48	4,36	0,79	0,61	0,33	0,65	-0,08	-0,06	-0,15
2012	1,01	0,87	0,17	14,64	4,37	0,79	0,62	0,36	0,62	0,02	0,01	0,03
2013	1,06	0,92	0,23	13,32	4,33	0,74	0,65	0,35	0,54	0,01	0,01	0,02
2014	1,04	0,90	0,22	12,81	4,13	0,73	0,67	0,38	0,50	0,00	0,00	0,00
2015	1,05	0,90	0,21	11,74	3,99	0,74	0,70	0,38	0,44	0,00	0,00	0,01
2016	0,99	0,84	0,13	11,20	4,14	0,71	0,73	0,40	0,37	-0,02	-0,01	-0,05
2017	0,97	0,83	0,16	10,74	4,28	0,68	0,75	0,43	0,33	0,01	0,01	0,02
2018	0,94	0,80	0,11	10,18	4,62	0,70	0,74	0,47	0,34	-0,02	-0,02	-0,06
2019	1,01	0,82	0,17	10,19	5,03	0,82	0,71	0,38	0,41	0,01	0,01	0,02
Özellik	max	max	max	max	max	max	min	min	max	max	max	max

Tablo 5’de, CRITIC yönteminin birinci adımında Eşitlik (1) kullanılarak oluşturulan karar matrisi gösterilmektedir. Karar matrisinde hastane hizmetleri sektörüne ait yıllar (alternatifler) satırlara, finansal oranlar (kriterler) ise sütunlara yerleştirilmiştir. Böylece, 11 karar noktasını (alternatif) ve 12 değerlendirme faktörünü (kriterler) içeren, (11x12) boyutlu bir karar matrisi oluşturulmuştur. Ayrıca, bu araştırmanın karar matrisinde F₁ ve F₂ kriteri maliyet (min) kriteri olarak, diğer kriterler ise fayda (max) kriterleri olarak tanımlanmıştır.

Kriterlerin maliyet (min) ve fayda (max) özelliği, CRITIC yönteminde kriterlerin normalize edilmesi adımı dikkate alınmaktadır. Normalize edilmiş karar matrisi Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6: Normalize edilmiş karar matrisi

Yıllar	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
2009	0,94	0,87	0,78	0,74	0,42	0,76	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
2010	1,00	1,00	1,00	1,00	0,47	0,65	0,92	0,87	0,89	0,84	0,83	0,86
2011	0,68	0,62	0,80	0,89	0,36	0,78	0,66	0,80	0,58	0,00	0,00	0,00
2012	0,24	0,22	0,40	0,54	0,36	0,78	0,61	0,61	0,53	0,92	0,92	0,96
2013	0,43	0,40	0,89	0,38	0,32	0,43	0,47	0,64	0,39	0,86	0,85	0,90
2014	0,34	0,32	0,82	0,32	0,13	0,35	0,39	0,51	0,31	0,75	0,75	0,78
2015	0,40	0,33	0,71	0,19	0,00	0,44	0,26	0,49	0,20	0,81	0,81	0,86
2016	0,17	0,13	0,14	0,12	0,15	0,23	0,10	0,39	0,07	0,57	0,59	0,53
2017	0,10	0,11	0,36	0,07	0,28	0,00	0,00	0,22	0,00	0,84	0,83	0,90
2018	0,00	0,00	0,00	0,00	0,61	0,15	0,04	0,00	0,03	0,54	0,57	0,48
2019	0,25	0,07	0,42	0,00	1,00	1,00	0,19	0,51	0,15	0,85	0,85	0,92
St. Sapma (σ _j)	0,33	0,33	0,33	0,36	0,27	0,31	0,34	0,29	0,34	0,28	0,27	0,30

Tablo 6’da gösterilen normalize edilmiş karar matrisinin oluşturulması için karar matrisinde yer alan değerler (X_{ij}) yardımıyla, fayda kriterleri için Eşitlik (2) ve maliyet kriterleri için Eşitlik (3) kullanılmıştır. Ayrıca, CRITIC yönteminde toplam bilgi miktarı değerinin hesaplanması adımı dikkate alınarak, normalize edilmiş karar matrisinde yer alan kriterlerin standart sapma (σ_j) değerleri Eşitlik (5) yardımıyla hesaplanmıştır.

Karar matrisinin normalize edilmesinin ardından, kriterler arasındaki ilişkinin derecesi belirlenerek, Tablo 7’de gösterilen korelasyon matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 7: Korelasyon matrisi

Kriterler	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
L ₁	1,00	0,99	0,81	0,88	-0,01	0,54	0,92	0,92	0,92	0,04	0,03	0,05
L ₂	0,99	1,00	0,80	0,91	-0,10	0,42	0,91	0,87	0,93	0,04	0,02	0,04
L ₃	0,81	0,80	1,00	0,71	-0,22	0,40	0,73	0,80	0,70	0,10	0,08	0,15
D ₁	0,88	0,91	0,71	1,00	-0,09	0,50	0,93	0,86	0,92	-0,16	-0,18	-0,15
D ₂	-0,01	-0,10	-0,22	-0,09	1,00	0,51	0,01	-0,02	0,03	0,06	0,07	0,07
D ₃	0,54	0,42	0,40	0,50	0,51	1,00	0,63	0,71	0,60	0,04	0,03	0,08
F ₁	0,92	0,91	0,73	0,93	0,01	0,63	1,00	0,93	1,00	0,12	0,11	0,12
F ₂	0,92	0,87	0,80	0,86	-0,02	0,71	0,93	1,00	0,91	0,10	0,08	0,12
F ₃	0,92	0,93	0,70	0,92	0,03	0,60	1,00	0,91	1,00	0,14	0,13	0,14
K ₁	0,04	0,04	0,10	-0,16	0,06	0,04	0,12	0,10	0,14	1,00	1,00	0,99
K ₂	0,03	0,02	0,08	-0,18	0,07	0,03	0,11	0,08	0,13	1,00	1,00	0,99
K ₃	0,05	0,04	0,15	-0,15	0,07	0,08	0,12	0,12	0,14	0,99	0,99	1,00

Tablo 7’de gösterilen korelasyon matrisini oluşturmak için normalize edilmiş karar matrisinde yer alan değerler (r_{ij}) kullanılarak, kriterler arasındaki korelasyon değerleri (ρ_{jk}) Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanmıştır.

Korelasyon matrisinin oluşturulmasının ardından, her bir kriter için Eşitlik (6) kullanılarak C_j değeri hesaplanmıştır. Kriterlerin her birinin içerdiği bilgi miktarını ifade eden C_j değerinin hesaplanmasında, normalize edilmiş karar matrisinde yer alan kriterlerin standart sapma (σ_j) değerleri (Bkz. Tablo 6) ve korelasyon matrisinde yer alan değerler (ρ_{jk}) kullanılmıştır. Finansal performans değerlendirme kriterlerine ait C_j değerleri Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8: Finansal Performans Değerlendirme Kriterlerine Ait C_j (bilgi miktarı) değerleri

Bilgi Miktarı	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
C_j	1,624	1,707	1,951	2,113	2,866	2,042	1,580	1,356	1,557	2,353	2,357	2,504

Her bir finansal performans değerlendirme kriterine ait C_j değeri hesaplandıktan sonra, son adımda her bir finansal performans değerlendirme kriterinin önem ağırlığı (W_j) hesaplanmıştır. Bu adımda, Eşitlik (7) kullanılarak her bir finansal performans değerlendirme kriterine ait bilgi miktarının tüm finansal performans değerlendirme kriterlerinin bilgi miktarları toplamına bölünmesi ile Tablo 9’da gösterilen finansal performans değerlendirme kriterlerinin önem (öznitelik) ağırlıkları hesaplanmıştır.

Tablo 9: Finansal Performans Değerlendirme Kriterlerine Ait W_j (önem ağırlığı) değerleri

Önem Ağırlığı	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
W_j	0,068	0,071	0,081	0,088	0,119	0,085	0,066	0,056	0,065	0,098	0,098	0,104

Tablo 9’da gösterilen finansal performans değerlendirme kriterlerine ait ağırlık değerleri, TOPSIS yönteminin üçüncü adımı olan ağırlıklandırılmış normalize matrisinin oluşturulmasında kullanılacaktır.

5.2. TOPSIS Yöntemi Uygulamasına İlişkin Bulgular

TOPSIS yönteminde uygulanan adımlardan birincisi, karar noktasını (alternatif) ve değerlendirme faktörlerini (kriterler) içeren karar matrisinin oluşturulmasıdır. CRITIC yönteminde oluşturulan karar matrisi (Bkz. Tablo 5) ile TOPSIS yöntemi ile oluşturulan karar matrisi aynı nitelikte olduğu için bu adımda karar matrisi tablosuna yer verilmemiştir.

TOPSIS yönteminde uygulanan adımlardan ikincisi karar matrisinin normalize edilmesidir. Normalize edilmiş karar matrisi Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10: Normalize edilmiş karar matrisi

Yıllar	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
2009	0,34	0,35	0,34	0,36	0,30	0,32	0,24	0,24	0,47	0,27	0,27	0,22
2010	0,35	0,36	0,38	0,41	0,31	0,31	0,25	0,25	0,44	0,08	0,08	0,07
2011	0,32	0,33	0,34	0,39	0,30	0,32	0,28	0,26	0,34	-0,86	-0,88	-0,83
2012	0,29	0,28	0,26	0,32	0,30	0,32	0,28	0,29	0,33	0,18	0,18	0,17
2013	0,30	0,30	0,36	0,29	0,30	0,30	0,29	0,29	0,29	0,11	0,10	0,11
2014	0,29	0,29	0,35	0,28	0,28	0,29	0,30	0,30	0,27	-0,02	-0,01	-0,02
2015	0,30	0,30	0,32	0,26	0,27	0,30	0,32	0,31	0,23	0,06	0,05	0,07
2016	0,28	0,28	0,20	0,25	0,28	0,29	0,33	0,32	0,20	-0,22	-0,20	-0,28
2017	0,27	0,27	0,25	0,24	0,29	0,27	0,34	0,34	0,17	0,08	0,07	0,11
2018	0,27	0,26	0,18	0,22	0,32	0,28	0,34	0,38	0,18	-0,25	-0,22	-0,32
2019	0,29	0,27	0,26	0,23	0,35	0,33	0,32	0,31	0,22	0,10	0,10	0,13

Tablo 10'da gösterilen normalize edilmiş karar matrisinin oluşturulması için Tablo 5'de yer alan karar matrisindeki değerler (x_{ij}) ile Eşitlik (9)'da gösterilen vektör normalleştirme formülü kullanılmıştır. Böylece, karar matrisi normalleştirilmiştir.

TOPSIS yönteminde uygulanan adımlardan üçüncüsü ağırlıklandırılmış normalize matrisinin oluşturulmasıdır. Ağırlıklandırılmış normalize matrisi Tablo 11'de gösterilmektedir.

Tablo 11: Ağırlıklandırılmış normalize matrisi

Yıllar	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
2009	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04	0,03	0,02	0,01	0,03	0,03	0,03	0,02
2010	0,02	0,03	0,03	0,04	0,04	0,03	0,02	0,01	0,03	0,01	0,01	0,01
2011	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04	0,03	0,02	0,01	0,02	-0,08	-0,09	-0,09
2012	0,02	0,02	0,02	0,03	0,04	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
2013	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04	0,03	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01
2014	0,02	0,02	0,03	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,00	0,00	0,00
2015	0,02	0,02	0,03	0,02	0,03	0,03	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01
2016	0,02	0,02	0,02	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02	0,01	-0,02	-0,02	-0,03
2017	0,02	0,02	0,02	0,02	0,04	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01
2018	0,02	0,02	0,01	0,02	0,04	0,02	0,02	0,02	0,01	-0,02	-0,02	-0,03
2019	0,02	0,02	0,02	0,02	0,04	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01
W_i	0,068	0,071	0,081	0,088	0,119	0,085	0,066	0,056	0,065	0,098	0,098	0,104

Tablo 11’de gösterilen ağırlıklandırılmış normalize matrisinin oluşturulması için Eşitlik (10)’da gösterilen formül kullanılmıştır. Bu aşamada, CRITIC yöntemi ile hesaplanan finansal performans değerlendirme kriterlerine ait önem ağırlıkları (W_j) ile normalize edilmiş karar matrisinde yer alan değerler (r_{ij}), yani finansal performans değerlendirme kriterlerinin önem ağırlıkları ile normalize edilmiş karar matrisinin sütun değerleri çarpılarak, normalize matrisi ağırlıklandırılmıştır.

TOPSIS yönteminde uygulanan adımlardan dördüncüsü pozitif ideal ve negatif ideal çözümün belirlenmesidir. Pozitif ideal ve negatif ideal çözüm değerleri Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12: Pozitif ideal ve negatif ideal çözüm değerleri

İdeal Küme	Kriterler											
	L ₁	L ₂	L ₃	D ₁	D ₂	D ₃	F ₁	F ₂	F ₃	K ₁	K ₂	K ₃
A ⁺	0,024	0,026	0,031	0,036	0,041	0,028	0,016	0,013	0,030	0,026	0,027	0,023
A ⁻	0,018	0,019	0,014	0,020	0,033	0,023	0,023	0,021	0,011	-0,085	-0,086	-0,087
Özellik	max	max	max	max	max	max	min	min	max	max	max	max

Tablo 12’de gösterilen pozitif ideal (A⁺) ve negatif ideal (A⁻) çözüm kümesine olan uzaklık değerlerinin hesaplanması amacıyla ağırlıklandırılmış normalize matrisinde yer alan değerler (V_{ij}) dikkate alınarak, en iyi alternatifi belirlemek için Eşitlik (11) ve en kötü alternatifi belirlemek için Eşitlik (12)’de gösterilen formül kullanılmıştır.

Tablo 12’de görüldüğü gibi araştırmada F₁ ve F₂ kriterlerinin minimize edilmesi, diğer kriterlerin (L₁, L₂, L₃, D₁, D₂, D₃, F₃, K₁, K₂, K₃) ise maksimize edilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, F1 ve F2 kriterlerinin pozitif ideal çözüm değerleri oluşturulurken en küçük değerleri, negatif ideal çözüm değerleri oluşturulurken ise en büyük değerleri kullanılmıştır. Benzer şekilde, diğer kriterlerin pozitif ideal çözüm değerleri oluşturulurken en büyük değerleri, negatif ideal çözüm değerleri oluşturulurken ise en küçük değerleri kullanılmıştır.

TOPSIS yönteminde uygulanan adımlardan beşincisi alternatifler arasındaki mesafe ölçülerinin hesaplanmasıdır. Alternatifler arasındaki mesafe ölçüleri Tablo 13’te gösterilmektedir.

Tablo 13: Alternatifler arasındaki mesafe ölçüleri

Uzaklık Değerleri	Yıllar										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Si ⁺	0,008	0,031	0,193	0,023	0,031	0,051	0,041	0,090	0,042	0,096	0,037
Si ⁻	0,195	0,165	0,025	0,180	0,169	0,147	0,159	0,108	0,164	0,103	0,168

Tablo 13’te gösterilen alternatifler arasındaki mesafe ölçüleri, pozitif ve negatif ideal noktalara olan uzaklık değerleridir. Pozitif ideal noktaya olan uzaklığı hesaplamak için ağırlıklandırılmış normalize matrisinde yer alan değerler (V_{ij}) ve pozitif ideal (A⁺) çözüm değerleri yardımıyla Eşitlik (13)’de gösterilen formül uygulanırken, negatif ideal noktaya olan uzaklığı hesaplamak için ağırlıklandırılmış normalize matrisinde yer alan değerler (V_{ij}) ve negatif ideal (A⁻) çözüm değerleri yardımıyla Eşitlik (14)’de gösterilen formül uygulanmıştır.

TOPSSIS yönteminin son adımı olan ideal çözüme göreli yakınlığın belirlenmesine ve yakınlık değerlerinin sıralanmasına ilişkin elde edilen bulgular Tablo 14’te gösterilmektedir.

Tablo 14: C_i değerleri ve yılların sırası

C_i değerlerine göre sıralar	Yıllar										
	2009*	2010	2011**	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
C_i	0,963	0,843	0,115	0,887	0,845	0,743	0,794	0,547	0,798	0,518	0,821
Sıra	1	4	11	2	3	8	7	9	6	10	5

* Birinci sırada yer alan ve finansal açıdan en yüksek performans puanına sahip olan yıl

** En son sırada yer alan ve finansal açıdan en düşük performans puanına sahip olan yıl

Tablo 14'te gösterilen ideal çözüme göreli yakınlık değerlerini (C_i) hesaplamak için pozitif ve negatif ideal noktaya olan uzaklık değerleri (S_i^+ ve S_i^-) yardımıyla Eşitlik (15)'de gösterilen formül kullanılmıştır. Ardından, hesaplanan C_i değerleri büyüklüklerine göre karşılaştırılmış ve alternatiflerin, yani yılların sırası belirlenmiştir. C_i , 0 ve 1 aralığında bir değer almakta olup, en yüksek performans gösteren alternatifin C_i değeri 1'e eşit ya da 1'eyakın olmaktadır. En düşük performansı gösteren alternatifin C_i değeri ise 0'a eşit ya da 0'a yakın olmaktadır. Bu doğrultuda, değerlendirme kriterlerine göre en iyi finansal performansı gösteren yıl, en büyük C_i değerine sahip olan yıldır. Elde edilen sonuçlara göre en büyük C_i değerine (0,963) sahip olan 2009 yılında finansal açıdan en iyi/yüksek performans gösterildiği, en küçük C_i değerine (0,115) sahip olan 2011 yılında ise finansal açıdan en kötü/düşük performansı gösterildiği tespit edilmiştir. Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2011 yılları arasındaki finansal performans düzeylerinin görsel açıdan daha iyi anlaşılması ve karşılaştırılabilmesi için elde edilen C_i değerleri Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2011 yıllarına ait finansal performans düzeyleri

Şekil 1 incelendiğinde, finansal performans açısından yıllar itibarıyla yükseliş ve düşüşlerin yaşandığı, en yüksek finansal performansın 2009 yılına ait olduğu ve finansal performans açısından en belirgin düşüşün 2011 yılında yaşandığı gözlemlenmektedir.

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Ülkelerin sağlık sistemlerinde önemli bir rol oynayan hastanelerin finansal sağlığı, sağlık finansman sistemi açısından genellikle çok önemli olarak kabul edilmektedir (Váchová ve Hajdıková,2017). Yaşlanan nüfus, teknolojik gelişmeler ve değişimler ile artan kronik hastalıklar, talep ve maliyet sağlık hizmeti sunucuları açısından önemli finansal problemlere neden olabildiği için bu problemlerin üstesinden gelebilmek için sağlık kurumlarının, özellikle de hastanelerin finansal durumların incelenmesi gerekmektedir (Bülüş vd., 2017: 64-65). Finansal durumun incelenmesinin en iyi yolu ise finansal tablolardan elde edilen oranların düzenli olarak takip edildiği finansal performans değerlendirme çalışmalarının gerçekleştirilmesidir (Balci, 2017:168). Karmaşık yapıları ile birlikte ekonomik ve çevresel faktörler hastanelerin finansal performansını etkilediği için finansal performans değerlendirme sürecinde sadece finansal tablolar yardımıyla hesaplanan finansal oranlar yeterli olmamakta, yani birden fazla alternatifin dikkate alınması gerekmektedir. Dolayısıyla, hastanelerde finansal performansın daha kapsamlı bir biçimde değerlendirilip uygun ve etkili sonuçlar elde edilmesi için alternatiflerin genel performansının birden fazla faktörün dikkate alınarak değerlendirilmesini sağlayan ÇKKV yöntemlerinin kullanılması gerekli hale

gelmektedir. Bu çalışmada, karar vericilerin daha nitelikli ve uygun kararlar vermelerini destekleyebilmek amacıyla hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemine ait 11 yıllık finansal performansı çok kriterli karar verme yöntemleri olan CIRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmiş ve her bir yılın başarı durumu elde edilen performans puanlarına göre sıralanmıştır. Bu doğrultuda, hastane hizmetleri sektörünün finansal performansını değerlendirmek için finansal performans değerlendirme kriterlerini temsil eden 12 finansal oran, oran analizi yöntemi ile hesaplandıktan sonra CRITIC yöntemi ile ağırlıklandırılmıştır. CRITIC yöntemi uygulaması sonucunda finansal oranların ağırlık değerleri açısından büyükten küçüğe; alacak devir hızı oranı (D_2), özkaynak kârlılığı oranı (K_3), aktif kârlılığı oranı (K_2), net kar marjı oranı (K_1), stok devir hızı oranı (D_1), aktif devir hızı oranı (D_3), nakit oranı (L_3), asit-test oranı (L_2), cari oran (L_1), finansal kaldıraç oranı (F_1), finansaman oranı (F_3) ve kısa vadeli borçlar-toplam pasifler oranı (F_2) biçiminde sıralandığı, en yüksek ağırlık değerine sahip olan ilk dört finansal oranın ise alacak devir hızı (0,119), özkaynak kârlılığı (0,104), aktif kârlılığı (0,098) ve net kar marjı (0,098) olduğu belirlenmiştir. CRITIC yöntemi ile elde edilen ağırlıklar TOPSIS yöntemi ile finansal performansının ölçülmesinde kullanılarak, her bir yılın genel performansı tek bir puana dönüştürülmüş ve performans puanlarına göre yılların sıralaması yapılmıştır. TOPSIS yöntemi ile gerçekleştirilen finansal performans analizi sonucunda, hastane hizmetleri sektörünün yıllar itibarıyla finansal performanslarının farklılık gösterdiği, ayrıca performans sıralamasına göre en yüksek puan (0,963) ile en yüksek performansın 2009 yılına, en düşük puan ile (0,115) en düşük performansın ise 2011 yılına ait olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, 2009 yılından sonra yüksek finansal performansa sahip olan yılların sırasıyla 2012 (0,887), 2013 (0,845) ve 2010 (0,843) olduğu, 2011 yılından sonra düşük finansal performansa sahip olan yılların ise sırasıyla 2018 (0,518) ve 2016 (0,547) olduğu belirlenmiştir.

Hastane hizmetleri sektörünün finansal performansının analiz edilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, 2009-2019 döneminin likidite, etkinlik (devir hızı), finansal yapı ve kârlılık durumu değerlendirilmiştir. Hastane hizmetleri sektörünün likidite durumunun değerlendirilmesinde cari oran, asit-test oranı ve nakit oranı kullanılmıştır. Cari oranın sektör ortalamasının gelişmiş ülkelerde 2 (Gapenski ve Pink, 2007: 473) ve gelişmekte olan ülkelerde 1,5 olması olumlu değerlendirilirken, 1'den küçük olması net işletme sermayesinin yetersiz olduğu, yani kısa vadeli yükümlülüklerin karşılanmasında problem yaşandığı biçiminde değerlendirilmektedir (Avcı, 2018:38). Çalışma sonucunda cari oranın 2016 (0,99), 2017 (0,97) ve 2018 (0,94) yılında genel kabul görmüş değerlerin altında olduğu, cari oran açısından en iyi yılın 2010 (1,22) ve 2009 (1,21) olduğu ve diğer yıllarda da cari oranın kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. Cari oranın tamamlayıcısı olarak nitelendirilen asit-test oranının 1 olması olumlu olarak değerlendirilmekte, oranın 1'in üzerinde olması ise kısa vadeli yükümlülükleri karşılama gücünün bulunduğunu göstermektedir (Akça ve Somunoğlu İkinci, 2014: 115). Çalışma sonucunda asit-test oranı açısından en iyi yılların 2010 (1,11) ve 2009 (1,07) olduğu, diğer yıllarda ise asit-test oranının genel kabul görmüş değerlerin altında seyrettiği ve kısa vadeli borçların karşılanma gücünün yetersiz olduğu görülmektedir. Ağırbaş (2014), asit-test oranı açısından değerlendirme yapılırken, hizmet üreten kurumlar olarak ve özellikleri gereği hastanelerin stoklayabileceği ürün miktarının az olduğunun ve piyasa şartları ile belirlenen stok politikaları doğrultusunda hastanelerde fazla miktarda tıbbi malzeme ve ilaç stoku bulundurulmadığının dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Hastane hizmetleri sektörünün likidite durumunun incelenmesinde dikkate alınan nakit oranı, alacakların tahsil edilememesi, satışların durması, stokların tüketilememesi gibi durumlarda kısa vadeli borçların karşılanma gücünü göstermekte ve nakit oranı değerinin 0,20'nin altına düşmemesi gerektiği belirtilmektedir (Gider, 2011: 90). Çalışma sonucunda nakit oranının 2018 (0,11), 2016 (0,13), 2017 (0,16), 2019 (0,17) ve 2017 (0,17) yıllarında genel kabul görmüş değerlerin altında olduğu, diğer yıllarda ise kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir.

Hastane hizmetleri sektöründe varlıkların kullanım etkinliği stok devir hızı, alacak devir hızı ve aktif devir hızı oranları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Genel olarak etkinlik oranlarının yüksek olması beklenmektedir. Stok devir hızının yüksek olması stokların hızla nakde dönüştüğünü, ilaç ve tıbbi malzeme ile hasta hareketliliğinin yüksek olduğunu göstermekte olup, günümüz koşullarında 7-10 günlük stok ile çalışmanın yeterli olacağı kabul edilmekle birlikte, stok devir süresinin Amerika Birleşik Devletleri hastanelerinde yıllık ortalama 50 gün olduğu belirtilmektedir (Karadeniz, 2016: 110). Çalışma sonucunda en yüksek stok devir hızına sahip olan yılın 2009 (18,37) yılı olduğu, ancak yaklaşık 20 günlük stok devir süresine sahip olduğu için genel kabul görmüş değer (7-10 günlük) oldukça üstünde seyrettiği görülmektedir. Stok devir hızının diğer yıllarda da oldukça düşük seyrettiği ve 20 gün üzerinde olan uzun stok devir süreleri nedeniyle stok yönetiminde etkinliğin sağlanamadığı görülmektedir.

Alacak devir hızının yüksek olması alacakların kısa sürede tahsil edilebildiğini ve alacak yönetiminde etkinliğin sağlandığını göstermektedir. Günümüz koşullarında bir faaliyet döneminde alacak tahsil süresi ortalama 64 gün olup, alacak tahsil süresinin kısa olması beklenmektedir (Avcı, 2018: 39). Çalışma sonucunda en yüksek alacak devir hızına sahip olan yılın 2015 (5,03) yılı olduğu, ancak alacak tahsil süresinin yaklaşık 72 gün olması nedeniyle genel kabul görmüş değerin (64 gün) üzerinde seyrettiği görülmektedir. Alacak devir hızı oranının diğer yıllarda düşük olduğu ve alacak tahsil süreleri 80 günün altına düşmediği için alacak yönetiminde etkinliğin sağlanamadığı görülmektedir. Aktif devir hızının yüksek olması varlıkların yüksek kapasite ile verimli bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. Aktif devir hızı oranının endüstri ortalaması 0,97'dir (Gapenski ve Pink, 2007: 478). Çalışma sonucunda en yüksek aktif devir hızına sahip olan yılın 2019 (0,82) olduğu belirlenmiştir. Diğer yıllar ile karşılaştırıldığında 2019 yılının en yüksek aktif devir hızı oranına sahip olmasına rağmen, endüstri ortalaması dikkate alındığında 2019 yılında aktiflerin verimli kullanılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, 2009-2019 döneminde aktif devir hızının sektör ortalamasının altında seyrettiği ve varlıkların verimli kullanılmadığı görülmektedir.

Hastane hizmetleri sektörünün finansal yapısı finansal kaldıraç, kısa vadeli borçlar-toplam pasifler ve finansman oranları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Finansal kaldıraç oranı varlıkların finansmanında kullanılan borç düzeyini göstermektedir. Genel olarak 0,50'yi geçmemesi arzu edilen finansal kaldıraç oranının yüksek olması hastanenin borç yükü altında olduğunu, borç ağırlıklı finansman politikası izlediğini, borçların düzenli olarak karşılanamadığı ve finansal sıkıntı yaşama olasılığının yüksek olduğunu göstermektedir (Avcı, 2018: 39). Çalışma sonucunda finansal kaldıraç açısından en iyi yılın 2009 (0,53) ve 2010 (0,55) olduğu, diğer yıllarda ise finansal kaldıraç oranı 0,61-0,75 aralığında seyrettiği için hastane hizmetleri sektörünün borç yükü altında olduğu ve borç ağırlıklı bir finansman politikası izlendiği görülmektedir. Kısa vadeli borçlar-toplam pasifler oranı varlıkların finansmanında yararlanılan kısa vadeli borç düzeyini göstermektedir. Genel olarak 0,30'dan küçük olması arzu edilen kısa vadeli borçlar-toplam pasifler oranının yüksek olması varlıkların finansmanında ağırlıklı olarak kısa vadeli borç kullanıldığını göstermektedir (Akça ve Somunoğlu İkinci, 2014: 116-117). Çalışma sonunda kısa vadeli borçlar-toplam pasifler oranı açısından en iyi yılın 2009 (0,29) ve en kötü yılın 2018 (0,47) olduğu, ayrıca diğer yıllarda oranın 0,31-0,43 aralığında seyretmesi nedeniyle varlıkların finansmanında daha çok kısa vadeli borçların kullanıldığı görülmektedir. Finansal bağımsızlık derecesini gösteren finansman oranı, finansal yeterliliğin değerlendirilmesini sağlamakta olup, finansman oranının 1 olması olumlu olarak değerlendirilmekte, 1'den küçük olması kurumun borç baskısı ve faiz yükü altında olduğunu göstermekte ve 1'den büyük olması kurumu alacaklı durumda olan üçüncü tarafın baskısından kurtarmaktadır (Ağırbaş, 2014: 82). Çalışma sonunda finansman oranı açısından en iyi yılın 2009 (0,88) ve 2010 (0,82) olmasına rağmen, bu yıllarda finansman oranının genel görmüş değerin (1) altında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, diğer yıllarda finansman oranının 0,33-0,65 aralığında seyretmesi nedeniyle hastane hizmetleri sektörünün üçüncü kişilerce finanse edildiği, borç baskısı altında olduğu ve finansal bağımsızlık derecesinin düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca, finansmanın ağırlıklı olarak borçlardan sağlanması nedeniyle özkaynaklar payının düşük olmasının hastane hizmetleri sektörü açısından bir risk unsuru oluşturduğunu ifade etmek mümkündür.

Hastane hizmetleri sektörünün kârlılık durumu net kâr marjı, aktif kârlılığı ve özkaynak kârlılığı oranları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Genel olarak kârlılık oranlarının yüksek olması beklenmektedir. Hastanelerin görece etkinliğini belirleyen, aynı zamanda faaliyet performansının ölçülmesinde önemli bir gösterge olarak kullanılan net kâr marjı oranının endüstrisi ortalaması yaklaşık 0,027'dir (Gider, 2011: 91). Çalışma sonucunda net kârmarjı açısından en iyi yılın 2009 (0,02) ve 2012 (0,02) ve en kötü yılın 2011 (-0,08) olduğu, diğer yıllarda ise net kâr marjının -0,02-0,01 aralığında seyrederek genel kabul görmüş değerin altında olduğu görülmektedir. Varlıkların ne derecede verimli ve kârlı kullanıldığını gösteren aktif kârlılığı oranının endüstri ortalaması 0,048'dir (Gapenski ve Pink, 2007: 472). Çalışma sonucunda aktif kârlılığı açısından en iyi yılın 2009 (0,02) ve en kötü yılın 2011 (-0,08) olduğu, diğer yıllarda ise aktif kârlılığın -0,02-0,01 aralığında seyrederek genel kabul görmüş değerin altında olduğu görülmektedir. Hastaneye yatırım yapanlar tarafından yatırılan her bir birim kaynak için ne kadar kâr elde edileceğini gösteren özkaynak kârlılığı oranının endüstri ortalaması 0,84'dür (Avcı, 2018: 39; Gapenski ve Pink, 2007: 472). Çalışma sonucunda özkaynak kârlılığı açısından en iyi yılın 2009 (0,04) ve kötü yılın 2011 (-0,15) olduğu, diğer yıllarda ise özkaynak kârlılığının -0,06-0,03 aralığında seyrederek genel kabul görmüş değerin çok altında olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada hastane hizmetleri sektörünün finansal performansının likidite, etkinlik, finansal yapı ve kârlılık kategorileri açısından değerlendirilmesini sağlayan CRITIC temelli TOPSIS yöntemi kullanılarak ÇKKV prosedürü uygulanmıştır. Çalışma sonucunda 2009-2019 döneminde en iyi finansal performansın 2009 yılına, en kötü finansal performansın ise 2011 yılına ait olduğu belirlenmiştir. Likidite durumu incelendiğinde özellikle 2011, 2016, 2017, 2018 ve 2019 yıllarında nakit sıkıntısı yaşandığı, net işletme sermayesinin yetersiz olduğu ve vadesi gelen yükümlülükleri karşılama gücünün bulunmadığı, dolayısıyla hastane hizmetleri sektörünün likidite durumunun zayıf olduğu görülmektedir. Likidite durumunun güçlendirilmesi için hastanelerde dönen varlıkların artırılması, kısa vadeli borçların azaltılması, etkin bir stok yönetim politikasının oluşturulması ve nakit akışlarının artırılarak uygun nakit miktarının temin edilmesi gerekmektedir. Nitekim, Zelman ve diğerleri (2014) hastanelerde likidite durumunun iyileştirilmesi için dönen varlıkların artırılması veya cari borçların azaltılması, nakit miktarının ve pazarlanabilir menkul kıymetlerin artırılarak yüksek nakit pozisyonun alınması gerektiğini belirtmektedir. Karadeniz (2016) tarafından yapılan çalışma sonucunda da 2011-2013 döneminde hastane hizmetleri sektörünün likidite durumunun zayıf olduğu belirlenmiş, yöneticilerin işletme sermayesi unsurlarına önem vermeleri ve dönen varlık bileşimleri ile finansmanlarında kullanılan kısa vadeli borçların dengeli olması gerektiğini belirtmiştir.

Etkinlik durumu incelendiğinde 2009-2019 döneminde stok, alacak ve varlık yönetiminde etkinliğin sağlanamadığı görülmektedir. Genel olarak hastane hizmetleri sektöründe varlıkların verimli ve etkili kullanılabilmesi için stok yönetim politikalarının iyileştirilerek ilaç ve tıbbi malzeme ile hasta hareketliliğinin artırılması, alacak tahsil sürelerinin kısaltılarak alacakların kısa sürede ve düzenli bir şekilde tahsil edilmesi ve çalışma kapasitesinin artırılması gerekmektedir. Bu çalışmanın finansal performans analiz sürecinde en yüksek ağırlık değerine sahip olan finansal oranın alacak devir hızı olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, finansal performans düzeyinin belirlenmesinde alacak devir hızı oranının etkisinin yüksek olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, Özgülbaş ve diğerleri (2008) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, alacak devir hızının özel hastanelerin finansal performansını anlamlı düzeyde etkilediği, alacak yönetiminin ve tahsilat süresi uzunluğunun hastanelerde önemli bir problem olduğu ve alacak yönetiminde etkinliğin sağlanması için alacak yönetimine yoğunlaşılması gerektiği belirtilmiştir.

Finansal yapı durumu incelendiğinde hastane hizmetleri sektörünün 2011 yılından itibaren borç ağırlıklı finansman politikası izlediği, toplam borçların içinde kısa vadeli borç ağırlığının fazla olduğu ve toplam kaynaklar içinde özkaynak payı az olduğu için finansal bağımsızlık derecesinin düşük olduğu görülmektedir. Akça ve Somunoğlu İkinci (2014) tarafından özel bir tıp merkezi kapsamında yapılan çalışmada da borçlanma sınırının özkaynakların üzerinde olduğu için işletmenin borç baskısı altında olduğu ve bu durumun firma değerini olumsuz etkilediği belirlenmiştir. Hastane hizmetleri sektörünün finansal sıkıntı yaşama olasılığını düşürmek için dengeli bir biçimde özkaynak payı artırılarak ve borç payı azaltılarak, finansal bağımsızlık derecesinin yükseltilmesi gerekmektedir. Böylece, hastane hizmetleri sektörünün borç baskısı ve faiz yükü azaltılabilecektir. Benzer şekilde, Karadeniz (2016) tarafından yapılan çalışmada 2011-2013 döneminde hastane hizmetleri sektörünün ağırlıklı olarak borç ile finanse edildiği ve özkaynakların zayıf olduğu belirlenerek, hastane hizmetleri sektöründeki işletmelerin borç kullanımında biraz daha muhafazakâr olmaları, özkaynaklarını güçlendirmeleri ve borç-özkaynak oranını dengede tutup piyasa riskini azaltmaları gerektiği belirtilmiştir.

Kârlılık oranları incelendiğinde 2010 yılından itibaren, özellikle 2011, 2016 ve 2018 yıllarında hastane hizmetleri sektörünün net kâr marjının, aktif kârlılığının ve özkaynak kârlılığının negatif düzeyde olduğu görülmektedir. Hastane hizmetleri sektörünün gelir tabloları incelendiğinde satılan hizmet maliyetinin ve giderlerin çok yüksek olması kârlılıkların negatif düzeyde gerçekleşmesinde etkili olduğu ifade edilebilir. Nitekim Araujo ve diğerleri (2018) yaşlanan nüfusun ve artan kronik hastalık insidansının kaynak kullanımı üzerinde baskı oluştururken, sektörde teknolojinin hızla benimsenmesine bağlı olarak sağlık hizmeti maliyetlerinde yaygın bir artış olduğunu, bu durumun ise daha gelişmiş ve pahalı tedavileri ve ekipmanları kullanılabilir hale getirdiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda, hastane hizmetleri sektöründe kârlılığın artırılması için maliyetler ile giderlerin azaltılması ve gelirlerin artırılması gerekmektedir. Zelman ve diğerleri (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonucunda özellikle aktif kârlılığın artırılması için gelirlerin artırılıp, giderlerin azaltılabileceği belirtilmiştir. Benzer şekilde Karadeniz (2016) tarafından yapılan çalışmada hastane hizmetleri sektöründe 2011 ve 2013 yıllarında satışların, aktiflerin ve özkaynakların üzerinden elde edilen kârlılıkların negatif gerçekleştiği belirlenerek, kârlılığın artırılması için gelir ve gider dengesinin oluşturulması ve maliyet ve gider kalemlerinin iyi analiz edilmesi gerektiği

belirtmiştir. Aynı şekilde, Akça ve Somunoğlu İkinci (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonucunda hizmet satışını yükselterek ve birim maliyetleri azaltarak kârlılığın artırılacağı ifade edilmiştir.

Hastane hizmetleri sektörünün 2009-2019 dönemine ait 11 yıllık finansal performansının değerlendirildiği ve finansal performans düzeylerine göre her bir yılın sıralamasının yapıldığı bu çalışmada ÇKKV prosedürü uygulanmıştır. Sağlık sektöründe finansal performansın CRITIC temelli TOPSIS yöntemi kullanılarak değerlendirildiği çalışmalardan biri olduğu için bu çalışmanın literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Çalışma sonucunda hastanelerin finansal performans durumları hakkında elde edilen bilgiler, hastanelerin yöneticileri ve ortakları, hastanelere kredi sağlayan ve sağlayacak olan kreditorler, yatırımcılar, sağlık sektöründe faaliyet gösteren sağlık kurum ve kuruluşları, araştırmacılar, devlet kurumları olmak üzere sağlık sektörüyle ilgili paydaşların objektif değerlendirme yapmalarını sağlayarak karar verme süreçlerinde yardımcı olabilecektir. Kamu sağlık işletmelerinin finansal tablolarına ait verilere erişim sağlanmadığı için bu çalışmanın kapsamı özel sağlık işletmelerinden oluşan hastane hizmetleri sektörü ile sınırlı tutulmuştur. Kamu ve özel sağlık işletmelerinin finansal performanslarının birlikte değerlendirildiği geniş kapsamlı çalışmaların gerçekleştirilmesi ile sağlık sektörünün finansal performans durumuna ilişkin faydalı bilgiler elde edilebilir. Ayrıca, sağlık sektörü için farklı finansal oranlar kullanılarak veya analiz dönemi uzatılarak yeni çalışmalar geliştirilebilir. Sağlık sektöründe finansal performansın değerlendirilmesi konusunda yapılacak çalışmalarda, CRITIC temelli TOPSIS yöntemi ile birlikte diğer ÇKKV yöntemlerinin kullanılması ve ilgili yöntemler kullanılarak elde edilecek finansal performans sonuçlarının karşılaştırılması, literatürde ÇKKV yöntemlerinin kullanımının yaygınlaşması ve ÇKKV yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen çalışma sayılarının artırılması açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdel-Basset, M. ve Mohamed, R. (2020). "A Novel Plithogenic TOPSIS-CRITIC Model for Sustainable Supply Chain Risk Management", *Journal of Cleaner Production*, 247, 119586. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119586>
- Ağaç, G. ve Baki, B. (2016). "Sağlık Alanında Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri Kullanımı: Literatür İncelemesi", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3), 343-363.
- Ağırbaş, İ. (2014). *Sağlık Kurumlarında Finansal Yönetim ve Maliyet Analizi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Araujo, C. A. S., Wanke, P. ve Siqueira, M. M. (2018). "A Performance Analysis of Brazilian Public Health: TOPSIS and Neural Networks Application", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 67(9), 1526-1549.
- Akca, N. ve Somuncuoğlu İkinci, S. (2014). "Ankara'da Yer Alan Özel Bir Sağlık İşletmesinin Finansal Tablolarının Oran Analizi Yöntemi ile Değerlendirilmesi", *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(1), 111-126.
- Akdag, H., Kalaycı, T., Karagöz, S., Zülfikar, H. ve Giz, D. (2014). "The Evaluation of Hospital Service Quality by Fuzzy MCDM", *Applied Soft Computing*, 23, 239-248.
- Atalay, M.Ö. ve Altın, M. (2020). "The Evaluation of Financial Performance Through the TOPSIS Multiple Criteria Decision-Making Method: An Application to Information Technology Industries", *International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS)*, 4(2), 205-228.
- Avcı, K. (2018). "Ankara İl Merkezindeki Bir Eğitim ve Araştırma Hastanesinin Finansal Performansının TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi", *İşletme Bilimi Dergisi*, 6(2), 25-44.
- Balci, N. (2017). "Financial Performance Analysis with TOPSIS Technique: A Case Study of Public University Hospitals in Turkey", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 155-176.
- Beheshtifar, S. ve Alimoahmadi, A. (2015). "A Multiobjective Optimization Approach for Location-Allocation of Clinics", *International Transactions in Operational Research*, 22(2), 313-328.
- Böker, Z. ve Çetin, O. (2020). "Sağlık Sektöründe ABC-VED, AHP ve TOPSIS Yöntemleri Kullanılarak Çok Kriterli Stok Sınıflandırması", *Öneri*, 15(53), 178-208.
- Bulğurcu, B. (2019). "Çok Nitelikli Fayda Teorisi ile CRITIC Yöntem Entegrasyonu: Akıllı Teknoloji Tercih Örneği", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 1930-1957.

- Bülüş, F., Özkan, O. ve Ağırbaş, İ. (2017). "Oran Analizi Yöntemiyle Özel Hastane Finansal Performansının Değerlendirilmesi". *International Journal of Academic Value Studies*, 3(11), 64-72.
- Büyüközkan, G. ve Çifçi, G. (2012). "A Combined Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS Based Strategic Analysis of Electronic Service Quality in Healthcare Industry", *Expert Systems with Applications*, 39(3), 2341-2354.
- Chen, P. (2019). "Effects of Normalization on the Entropy-Based TOPSIS Method", *Expert Systems with Applications*, 136, 33-41.
- Çakır, S. ve Perçin, S. (2013). "Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Lojistik Firmalarında Performans Ölçümü", *Ege Akademik Bakış*, 13(4), 449-459.
- Das, A. ve Roy, M. (2015). "Financial Performance Analysis of Select Pharmaceutical Companies in India: An Application of TOPSIS Method", *Research Bulletin*, 41(3), 102-117.
- De Farias Aires, R. F. ve Ferreira, L. (2019). "A New Approach to Avoid Rank Reversal Cases in the TOPSIS Method", *Computers & Industrial Engineering*, 132, 84-97.
- Demircioğlu, M. ve Coşkun, İ. T. (2018). "CRITIC-MOOSRA Yöntemi ve UPS Seçimi Üzerine Bir Uygulama", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(1), 183-195.
- Deng, H., Yeh, C. H., ve Willis, R. J. (2000). "Inter-Company Comparison Using Modified TOPSIS with Objective Weights", *Computers & Operations Research*, 27(10), 963-973.
- Dursun M., Karsak E. ve Karadayi M. (2011). "A Fuzzy MCDM Approach for Health-Care Waste Management", *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 5(1), 176-182.
- Erbay, E. ve Akyürek, Ç. E. (2020). "Hastanelerde Çok Kriterli Karar Verme Uygulamalarının Sistemik Derlemesi", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 612-645.
- Fadaei, S., Kazemi, M. ve Nezhad Shokoochi, F. (2020). "Evaluation and Ranking of Selected Hospitals in Mashhad in Terms of Quality of Services Provided by The Method of FAHP and GRA-TOPSIS", *Journal of Hospital*, 19(1), 17-26.
- Gapenski, L. C ve Pink, G. H. (2007). *Understanding Healthcare Financial Management*, Fifth Edition, Health Administration Press, Chicago.
- García-Cascales, M. S. ve Lamata, M. T. (2012). "On Rank Reversal and TOPSIS Method", *Mathematical and Computer Modelling*, 56(5-6), 123-132.
- Gider, Ö. (2011). "Ekonomik Kriz Dönemlerinin Özel Hastanelere Etkileri: Bir Özel Hastanenin Oran Analizleri Yöntemiyle Finansal Performansına Bakış", *Öneri*, 9(36), 87-103.
- Gul, M. ve Guneri, A. F. (2021). "Hospital Location Selection: A Systematic Literature Review on Methodologies and Applications", *Mathematical Problems in Engineering*, 1-14. <https://doi.org/10.1155/2021/6682958>
- Güdük, Ö. ve Güdük, Ö. (2017). "Palyatif Bakım Üniteleri Performansının TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi", *Adıyaman Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(2), 511-527.
- Hajrahimi N., Dehaghani S. ve Sheikhtaheri A. (2013). "Health Information Security: A Case Study of Three Selected Medical Centers in Iran", *Acta Informatica Medica*, 21(1), 42-45.
- Hosseini, S. M., Bahadori, M., Raadabadi, M. ve Ravangard, R. (2019). "Ranking Hospitals Based on the Disasters Preparedness Using the TOPSIS Technique in Western Iran", *Hospital Topics*, 97(1), 23-31.
- Işıldak, M. S. (2018). "BİST'de Doküman, Giyim Eşyası ve Deri İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Analizi", *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 116-130.
- Jahan, A., Mustapha, F., Sapuan, S. M., Ismail, M. Y. ve Bahraminasab, M. (2012). "A Framework for Weighting of Criteria in Ranking Stage of Material Selection Process", *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 58(1-4), 411-420.
- Jahanshahloo, G. R., Lotfi, F. H. ve Izadikhah, M. (2006). "An Algorithmic Method to Extend TOPSIS for Decision-Making Problems with Interval Data", *Applied Mathematics and Computation*, 175(2), 1375-1384.
- Karadeniz, E. (2016). "Hastane Hizmetleri Alt Sektörünün Finansal Performansının İncelenmesi: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Sektör Bilançolarında Bir Uygulama", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(2), 101-114.

- Karadeniz, E. ve Koşan, L. (2017). "Hastane Hizmetleri Sektörünün Aktif ve Özsermaye Kârlılık Performansının Analizi: Hastane Hizmetleri Sektör Bilançolarında Bir Araştırma", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 37-47.
- Khanjankhani, K., Rafiei, S., Ezzatabadi, M. R., Askari, R., Abooe, F. ve Shafii, M. (2016). "Evaluation and Prioritization of Service Quality Dimensions Using DEMATEL and TOPSIS (A Case Study in Iran)", *Bali Medical Journal*, 5(2), 118-23.
- Kumar, R. (2016). "Financial Performance Evaluation of Cement-Majors in India: An Application of TOPSIS Method", *Asian Journal of Technology and Management Research (AJTMR) Volume*, 6(02), 18-22.
- Kumar, R., Jamal Ansari, M. T., Baz, A., Alhakami, H., Agrawal, A., & Khan, R. A. (2021). "A Multi-Perspective Benchmarking Framework for Estimating Usable-Security of Hospital Management System Software Based on Fuzzy Logic, ANP and TOPSIS Methods". *KSII Transactions on Internet & Information Systems*, 15(1), 240-263.
- Liao H., Chen Y. ve Chang H. (2011). "The APP Strategies Selected in SCM of The Hospital", *International Journal of Services, Technology and Management*, 15(3-4), 298-313.
- Lin, C. T. ve Tsai, M. C. (2010). "Location Choice for Direct Foreign Investment in New Hospitals in China by Using ANP and TOPSIS", *Quality & Quantity*, 44(2), 375-390.
- Lu, C., You, J. X., Liu, H. ve Li, P. (2016). "Health-Care Waste Treatment Technology Selection Using the Interval 2-Tuple Induced TOPSIS Method", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(6), 562. <https://doi.org/10.3390/ijerph13060562>
- Marković, V., Stajić, L., Stević, Ž., Mitrović, G., Novarlić, B. ve Radojičić, Z. (2020). "A Novel Integrated Subjective-Objective MCDM Model for Alternative Ranking in Order to Achieve Business Excellence and Sustainability", *Symmetry*, 12(1), 164. <https://doi.org/10.3390/sym12010164>
- Miç, P. ve Antmen, Z. F. (2019). "A Healthcare Facility Location Selection Problem with Fuzzy TOPSIS Method for A Regional Hospital", *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (16), 750-757.
- Nguyen, P. H., Tsai, J. F., kumar G, V. A. ve Hu, Y. C. (2020). "Stock Investment of Agriculture Companies in the Vietnam Stock Exchange Market: An AHP Integrated with GRA-TOPSIS-MOORA Approaches", *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7(7), 113-121.
- Ömürbek, N. ve Mercan, Y. (2014). "İmalat Alt Sektörlerinin Finansal Performanslarının TOPSIS ve ELECTRE Yöntemleri ile Değerlendirilmesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 237-266.
- Özgülbaş, N., Koyuncu, A. S., Duman, R. ve Hatipoğlu, B. (2008). "Özel Hastane Sektörünün Finansal Değerlendirmesi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 40, 120-131.
- Ren, L., Zhang, Y., Wang, Y. ve Sun, Z. (2007). "Comparative Analysis of a Novel M-TOPSIS Method and TOPSIS", *Applied Mathematics Research eXpress*, 2007, 1-10. doi:10.1093/amrx/abm005.
- Rađenović, Ž., & Veselinović, I. (2017). "Integrated AHP-TOPSIS Method for The Assessment of Health Management Information Systems Efficiency", *Economic Themes*, 55(1), 121-142.
- Senvar, O., Otay, I. ve Bolturk, E. (2016). "Hospital Site Selection via Hesitant Fuzzy TOPSIS", *IFAC-Papers OnLine*, 49(12), 1140-1145.
- Shafii, M., Hosseini, S. M., Arab, M., Asgharizadeh, E. ve Farzianpour, F. (2016a). "Performance Analysis of Hospital Managers Using Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS: Iranian Experience", *Global Journal of Health Science*, 8(2), 137-155.
- Shafii, M., Rafiei, S., Abooe, F., Bahrami, M. A., Nouhi, M., Lotfi, F. ve Khanjankhani, K. (2016b). "Assessment of Service Quality in Teaching Hospitals of Yazd University of Medical Sciences: Using Multi-Criteria Decision Making Techniques", *Osong Public Health and Research Perspectives*, 7(4), 239-247.
- Tourani, S., Hassani, M., Ayoubian, A., Habibi, M. ve Zaboli, R. (2015). "Analyzing and Prioritizing the Dimensions of Patient Safety Culture in Emergency Wards Using the TOPSIS Technique", *Global Journal of Health Science*, 7(4), 143-150.

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası-TCBM (2020a). Sektör Bilançoları: 2009-2019. 10 Ekim 2020 tarihinde <http://www3.tcmb.gov.tr/sector/2020/#/> adresinden erişildi
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası-TCBM (2020b). Sınıflandırma. 10 Ekim 2020 tarihinde http://www3.tcmb.gov.tr/sector/2020/dosyalar/menu/sectors_tr.pdf adresinden erişildi
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası-TCBM (2020c). Oran Formülleri. 7 Ekim 2020 tarihinde http://www3.tcmb.gov.tr/sector/2020/dosyalar/menu/ratios_tr.pdf adresinden erişildi
- Uygurtürk, H. ve Korkmaz, T. (2012). "Finansal Performansın TOPSIS Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi ile Belirlenmesi: Ana Metal Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 95-115.
- Váchová, L., ve Hajdíková, T. (2017). "Evaluation of Czech Hospitals Performance Using MCDM Methods". In *Proceedings of the World Congress on Engineering and Computer Science*, San Francisco, October 25-27 2017. http://www.iaeng.org/publication/WCECS2017/WCECS2017_pp732-735.pdf
- Wang, T. C. ve Lee, H. D. (2009). "Developing a Fuzzy TOPSIS Approach Based on Subjective Weights and Objective Weights", *Expert Systems with Applications*, 36(5), 8980-8985.
- Wu, X. ve Tian, S. (2021). "Comprehensive Evaluation on Bed Utilization Efficiency of Public TCM Hospitals in 17 Cities of Hubei Province", *Journal of Physics: Conference Series*, 1774, 1-9. doi:10.1088/1742-6596/1774/1/012
- Yiğit, A. (2019). "Türkiye'de Eğitim ve Araştırma Hastaneleri Performansının TOPSIS Yöntemi ile Analizi", *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(2), 72-85.
- Yucesan, M. ve Gul, M. (2020). "Hospital Service Quality Evaluation: An Integrated Model Based on Pythagorean Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS", *Soft Computing*, 24(5), 3237-3255.
- Yüksel, İ. ve Sayın, K. Ş. (2020). "Kamu Hastanelerinde Hekimlere Yönelik Performansa Dayalı Ek Ödeme Model Önerisi", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(3), 387-410.
- Zelman, W. N., McCue, M. J., Glick, N. D. ve Thomas, M. S. (2014). *Financial Management of Health Care Organizations: An Introduction to Fundamental Tools, Concepts and Applications*, Fourth Edition, John Wiley & Sons, San Francisco.
- Zulqarnain, R. M., Abdal, S., Ali, B., Ali, L., Dayan, F., Ahamad, M. I. ve Zafar, Z. (2020). "Selection of Medical Clinic for Disease Diagnosis by Using TOPSIS Method", *International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research*, 61(1), 22-27.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:10.05.2021 ✓Accepted/Kabul:29.07.2021

DOI:10.30794/pausbed.935626

Araştırma Makalesi/ Research Article

Ezikoğlu, Ç. (2021) "Türkiye Siyasetinde Bir Siyasal Beka Aracı Olarak 28 Şubat", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 85-100.

TÜRKİYE SİYASETİNDE BİR SİYASAL BEKA ARACI OLARAK 28 ŞUBAT

Çağlar EZİKOĞLU*

Öz

Bu çalışma temel olarak 28 Şubat askeri müdahalesinin nasıl bir siyasal beka aracına dönüştüğünü Milli Görüş hareketinin bölünmesi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) kuruluşu üzerinden açıklamayı hedeflemektedir. Literatürde Milli Görüş dönemine ve 28 Şubat'ın Türk siyasetine olan etkisine dair çok sayıda çalışma mevcut iken, özellikle 28 Şubat'ın Milli Görüş'ün iç dinamiklerinde yarattığı etkinin siyasal beka kavramı üzerinden açıklandığı herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. 28 Şubat askeri müdahalesinden sonra Milli Görüş içerisinde ayyuka çıkan Yenilikçiler ve Gelenekçiler çatışması esasında Yenilikçilerin Gelenekçilere yönelik tepkisi ve eleştirisini içermekle birlikte, bu eleştirilerin başında 28 Şubat sürecindeki Erbakan ve ekibinin izlediği politikalar yatıyordu. Bu doğrultuda Yenilikçiler tarafından kurulacak olan AKP, bu süreçten kendince dersler çıkararak siyasal bekasını sağlamlaştırmak adına 28 Şubat'ı önemli bir araç haline getirdiği bu çalışmada ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Refah Partisi, Milli Görüş Hareketi, Siyasal Beka, AKP, 28 Şubat.*

FEBRUARY 28 AS A POLITICAL SURVIVAL CASE IN TURKISH POLITICS

Abstract

This study basically aims to explain how the military intervention of February 28 turned into a tool of political survival through the division of the National View movement and the establishment of the Justice and Development Party (AKP). While there are many studies in the literature regarding the National View period and the impact of February 28 on Turkish politics, no study especially on the impact of February 28 on the internal conflicts of the National View. The clash between Reformists (Yenilikçiler) and Traditionalists (Gelenekçiler) that emerged within the National View after the military intervention on February 28 included the reaction and criticism of the Yenilikçiler towards the Gelenekçiler. The policies followed by Erbakan and his colleagues during the February 28 period were the main criticisms. In this direction, the AKP, which will be established by Yenilikçiler, has made February 28 an important tool in order to strengthen its political survival by drawing lessons from this process.

Key Words: *Welfare Party, National View, Political Survival, AKP, February 28.*

*Dr. Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ÇANKIRI.
e-posta: caglarezikoglu@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5948-4693>)

1. GİRİŞ

Bu çalışma temel olarak 28 Şubat askeri müdahalesinin nasıl bir siyasal beka aracına dönüştüğünü Milli Görüş hareketinin bölünmesi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) kuruluşu üzerinden açıklamayı hedeflemektedir. Literatürde Milli Görüş dönemine ve 28 Şubat'ın Türk siyasetine olan etkisine dair çok sayıda çalışma mevcut iken, özellikle 28 Şubat'ın Milli Görüş Hareketi'nin *iç dinamiklerinde yarattığı etkiye dair aynı yeterlilikte çalışmaya rastlanılmamaktadır*. 28 Şubat askeri müdahalesinden sonra Milli Görüş içerisinde ayyuka çıkan Yenilikçiler ve Gelenekçiler çatışması esasında Yenilikçi kanadın Erdoğan ve etrafındaki Gelenekçilere yönelik tepkisi ve eleştirisini içermekle birlikte bu eleştirilerin başında 28 Şubat sürecindeki Erdoğan ve ekibinin duruşu yatıyordu. Bu doğrultuda Yenilikçiler tarafından kurulacak olan AKP, bu süreçten kendince dersler çıkararak siyasal bekasını sağlamlaştırmak adına 28 Şubat'ı önemli bir araç haline getirdi.

Bu araştırmanın temel metodu olarak niteliksel araştırma metodları doğrultusunda yayınlanan çeşitli araştırmalardan elde edilen elit *mülakatlar ve aynı zamanda Milli Görüş'ün siyasi partilerinin yayınlamış oldukları seçim beyannameleri, parti programları veya liderlerin konuşmalarından yararlanıldı*. Giderek artan sayıda siyasal analist, elit görüşmeyi bilgi ve bilgi toplamak için modern siyaset biliminde önemli bir araştırma yöntemi olarak kullanmakta ve tanımaktadır. Elit röportajlar siyaset bilimcilerine siyasetin karmaşıklıklarını analiz etmek için veri üretmek adına zengin ve uygun maliyetli bir yöntem sunmaktadır (Beamer, 2002: 86).

Son yıllarda, birçok araştırmacı (örneğin Duke, 2002; Harvey, 2011; Hertz ve Imber, 1995; Mikecz, 2012; Morris, 2009; Neal & Mclaughlin, 2009; Smith, 2006) nitel araştırmada elit röportajlar üzerine odaklanmıştır. "Elit" terimi her zaman bu literatürde tanımlanmamış, ancak genellikle iktidara veya belirli bir mesleki uzmanlığa daha yakın olduğu iddia edilen bireyleri veya grupları tanımlamak için kullanılmıştır (Morris, 2009). Literatürde, seçkin katılımcıların araştırma üzerinde çok fazla kontrol sahibi olmaya ve yayılma süreçlerini manipüle etmeye çalışabilecekleri önerisi dahil olmak üzere elit röportajlara dair çeşitli zorluklar belgelenmektedir (Smith, 2006). Daha spesifik olarak politika araştırması bağlamında, söz konusu 'elit' katılımcılar politika ağları içinde etkileşime girdiğinde ve faaliyet gösterdiğinde ek konuların dikkate alınması gerektiği öne sürülmektedir (Duke, 2002).

Beamer (2002), elit röportajların doğrudan siyasal sürece dahil olan insanları hedef aldığını savunmaktadır. Bireyler, politikanın nedensel mekanizmaları veya süreçleri hakkında özel fikirlere sahip olabilirler ve seçkin görüşmeler, belirli siyasal meselelerin derinlemesine araştırılmasını sunmaktadır. Ortaya çıkan bilgi yalnızca politik süreçlerin daha zengin bir tanımı için değil, aynı zamanda çıkarımsal amaçlar için daha verimli ve geçerli veriler de açıklamaktadır. Elit röportajlar, ana araştırma sorusuna cevap bulmak için araştırmanın önemli bir parçası olmalıdır (Beamer, 2002: 87).

Daha önce de belirtildiği gibi, George ve Bennett (2005: 223) gibi bazı bilim adamları, elit görüşme yöntemlerinin vaka çalışması araştırması için uygun olduğunu iddia etmektedir. Bu bilim adamlarından bir diğeri olan Oisin Tansey, elit röportajların gerekli verileri toplamanın bir aracı olarak önemini açıklamakta ve bu yöntemin belirli avantajlarını araştırmaktadır. Tansey, elit görüşmelerin dört önemli kullanımını ve nedensel süreçlerini bu veri toplama tekniğini kullanırken sunmaktadır (Tansey, 2007: 5).

Tansey'in çalışmasında (2007: 7-8) elit röportajların dört önemli amacı vardır. İlk olarak, elit görüşme yöntemleri, olaylara veya konulara genel bakışla ilgili belgelerden veya ikincil kaynaklardan gelen erken bulguları desteklemek için kullanılabilir. İkincisi, elit röportajlar bir grup insanın ne düşündüğünü belirlemeyi amaçlamaktadır. Tansey (2007: 7-8), araştırmacıların bu araştırma projesinin merkezi ve önemli konularıyla ilgili kilit politika yapımcıların düşünceleri hakkında zengin detaylar toplayabileceğine işaret etmektedir.

Üçüncüsü, elit röportajlar daha büyük nüfusun özellikleri veya kararları hakkında çıkarımlar yapmaktadır. Tansey'e göre, kilit siyasal gruplarla yapılan görüşmeler, daha büyük nüfusun düşüncelerini veya kararlarını genelleştirmek için kullanılabilir. Tansey'in belirttiği gibi: "örneklem grubu aracılığıyla bulunan özelliklerin, özelliklerin ve eylemlerin, örneklemin çizildiği popülasyonda da var olduğu ve daha geniş siyasal seçkinlerle ilgili genel sonuçlar çıkarıldığı sonucuna varılmıştır" (Tansey, 2007: 7).

Son olarak, elit röportajlar bir etkinliği veya bir dizi etkinliği yeniden kavramaya yardımcı olmaktadır. Elit görüşme yöntemleri, siyasi sonuçların analizinden veya diğer kaynaklardan net olmayan siyasi sürecin gizli unsurlarını göstermektedir.

Vaka analizlerinin belirli politika geliştirme süreçlerine özel odaklandıkları düşünüldüğünde, küçük örnekleme çerçevelerini içermektedir. Bireyler, bu süreçlerdeki kilit rolleri veya katılımları nedeniyle katılmaya davet edilmektedir (Lancaster, 2017: 98). Araştırmacılar, karar alma sürecinden önce gelen siyasi tartışmalar ve ilk elden tanıklık ile resmi açıklamalar hakkında önemli kanıtlar elde edebilmektedir. Bu tür mülakatlar ve konuşmalar, araştırmacının kritik olaylar ve süreçlerle ilgili doğrudan katılımcılardan ve tanıklardan ilk elden tanıklık almasına izin verebilmekte ve araştırmacıya resmi anlatıların ve anlatıların ötesine geçme ve son derece önemli konular hakkında teorik olarak yönlendirilmiş sorular sorma imkanı sağlayabilmektedir. Mülakatlar ve konuşmalarda, özellikle ilgili bir belge veya raporu bir araya getirmekten sorumlu yazarlara erişilirse, bu durum belgelerin veya raporların etkili bir biçimde yorumlanmasına yardım sağlamakta, ilgili kararlarda yer alan kişilikleri yorumlamaya ve olayların sonucunu açıklamaya yardımcı olabilmektedir (Richards, 1996: 199-200). Önemli soru şudur: Süreçte “görüşülen kişinin rolü nedir? Bu soru, bu çalışmanın değişkenleri arasındaki nedensel mekanizmanın daha doğrudan bir ölçüsünü açıklamaktadır (Tansey, 2007: 765-772). Bu çalışmada özellikle hem Milli Görüş hem de AKP'nin önemli isimleriyle yapılan elit mülakatlar analiz edilerek 28 Şubat sürecinin nasıl bir siyasal beka aracına dönüştüğü gösterilmektedir. Milli Görüş Hareketi ve AKP için 28 Şubat sürecinin nasıl bir siyasal beka aracına dönüştüğü analiz edilmeden önce ise, özellikle Türkiye'deki literatürde şu ana kadar hiç incelenmemiş olan 'siyasal beka' (political survival) kavramının nasıl bir çerçeve sunduğu açıklanmalıdır. Zira Milli Görüş Hareketi'ne dair Türkçe literatürde çok sayıda çalışma olmasına rağmen, 28 Şubat süreci ve devamının siyasal beka kavramı üzerinden açıklanmasına dair Türkçe literatürde herhangi bir yayın olmaması bu çalışmanın özgün yönünü göstermektedir.

2.SİYASAL BEKA

Siyasi hayatta kalma yani siyasal beka kavramı, siyaset çalışmasında ana konulardan biridir. İtalyan bir siyasi düşünür olan Niccolo Machiavelli (1469-1557), 1531'de yayınlanan Prens adlı kitabında siyasette güç ve hayatta kalmanın önemini özetlemektedir. Machiavelli'ye göre, bir hükümdarın devletin hayatta kalmasını sağlamak için sıradan bireylerinkinden farklı ahlaki standartları benimsemesi gerekmektedir. Machiavelli erdemli olmanın ya da ahlaki değerleri kamu ahlakına uygun olarak sürdürmenin bir liderin hayatta kalmasını sağlamadığını savunmaktadır. Buna göre, iktidara tutunmak isteyen bir lider, iyi olmamayı ve bu yeteneğin ne zaman kullanılması gerektiğini bilmeyi öğrenmelidir (Matravers, Pike ve Warburton 2000: 12-13). Bir liderin bu ahlaki değerleri, Machiavelli tarafından konuşlandırıldığı gibi, zaman ve servetin sağladığı fırsatları anlama ve hareket etmeyi, gerektiğinde farklı erdemleri veya nitelikleri bir araya getirmeyi ve zekayı ve karizmayı birleştirmeyi gerektirmektedir (Lukes 2001: 568-573).

Siyasal beka kavramıyla ilgili argümanlar sadece Machiavelli'den gelmemiştir. Siyaset bilimi disiplini içerisinde, pek çok siyasi düşünür ve filozof bu sorun üzerinde yoğunlaştı. 20. yüzyılın önemli siyaset bilimcilerinden biri olan Hans Morgenthau, yirminci yüzyılda iktidarın siyaseti ile ilgili olarak siyasal beka kavramına odaklanmaktadır. Morgenthau'ya (1985) göre; siyasal beka, devletlerdeki liderlere veya iktidar partilerine karşı tehdit koşulları altında ortaya çıkan baskın ve aktif bir çıkardır. Siyasi aktörün hayatta kalmasının Machiavelli'nin iddia ettiği şartlarda geçerli olduğu varsayılmaktadır. Machiavelli'de siyasi aktör Prens, Morgenthau'da ise ana siyasi aktör egemen devlettir, bu devletin kendi sınırları içindeki vatandaşları yönetme ve kontrol etme yeteneklerinin ötesinde başka herhangi bir kriter tarafından meşru olarak görülüp görülmediğine bakılmamaktadır. Morgenthau'ya göre; “bireyin böylesi bir ahlaki ilkeyi savunmak için ahlaki olarak kendini feda etme hakkı varken, devletin, özgürlüğün ihlaline yönelik ahlaki kınamasının, ulusal ilkedden esinlenen başarılı siyasi eylemin önüne geçmesine izin verme hakkı yoktur.” (Morgenthau 1985: 12).

Yirminci yüzyılın sonu, farklı düşünürler tarafından siyasal beka kavramına dair bir dizi çalışma görmektedir. İlk olarak, Downs (1957) tarafından önerilen siyasal iç görülere dayanan siyasal beka kavramı, Bruce Bueno De Mesquita ve arkadaşlarının (2003) ortaya koyduğu 'Seçmenlik Teorisi' ile daha da popüler hale gelmiştir. Bu çalışma boyunca AKP'nin hayatta kalmasını açıklamaya çalışırken, literatürdeki diğer araştırmalardan ziyade De Mesquita

ve meslektaşlarının bakış açısına odaklanılmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, yukarıda görüldüğü gibi, siyasal beka kavramının ilk kez teorik bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmasıdır. Bunu bu kavram etrafında kavramsal bir çerçeve olarak tasarlayan ilk akademisyenler olan Bruce Bueno de Mesquita ve Alastair Smith'in iki kitabı karşımıza çıkmaktadır: 'The Logic of Political Survival' ve 'The Dictator's Handbook'. Bu çalışmalarda siyasal beka kavramını, nicel yöntemlerin uygulanmasıyla devrim veya savaş gibi bir dizi siyasal, ekonomik ve dış politika konusu bağlamında incelemektedirler. De Mesquita ve meslektaşları, siyasal liderlerin ve partilerin merkezi bir amacı olarak siyasal beka kavramına dikkat çekmektedir. De Mesquita bunu şu cümlelerle açıklamaktadır; "Bir liderin yaptığı ve gerçekleştirdiği eylemler onun nasıl yönettiğini oluşturur. Ve bir lider için yönetmenin en iyi yolu nedir? En iyi nasıl yönetileceğine dair cevap ise şudur: Önce iktidara gelmek, sonra iktidarda kalmak ve iktidarı boyunca mümkün olduğunca ulusal (veya kurumsal) geliri kontrol etmek" (De Mesquita ve Smith 2011: 24).

De Mesquita ve Smith, siyasal manzarayı değiştirebilecek üç siyasal boyut göstermektedir: nominal seçmenlik; gerçek seçmenlik; ve kazanan koalisyon (Bueno de Mesquita ve Smith 2011: 14). Bu teoriye göre, bir yandan, kazanan koalisyon küçükse ve nominal seçmenlik büyükse, liderin ülkeyi göreceli olarak kolaylıkla kontrol etme şansı yüksektir. Bu duruma otokrasi veya otoriter yönetimler denilmektedir. Öte yandan, kazanan koalisyon ve nominal seçmenlik büyükse, bir liderin 'demokrasi' olarak nitelendirilen bir sistemle istikrar sağladığı gözlemlenmektedir. De Mesquita ve meslektaşları (De Mesquita, Morrow, Siverson ve Smith 2002: 559-590), siyasal sürekliliğin liderlerin aldığı kararların merkezinde olduğunu göstermektedir. Gönüllü olarak istifa eden nadir görevliler hariç, liderler ezici bir şekilde iktidarı mümkün olduğunca uzun süre tutmak istemektedirler. Tabi bu liderler görev süreleri boyunca çok sayıda tehditle karşı karşıya kalmaktadır. İktidarın normal bir şekilde ele geçirilmesine ek olarak, liderler darbeler veya devrimler ve iç savaşlar gibi kitlesel ayaklanmalar yoluyla iktidarlarını kaybetme riski taşımaktadırlar. De Mesquita ve Smith, askeri darbe tehdidinin liderlerin hayatta kalması konusunda önemli risklerden biri olduğunu göstermektedir (De Mesquita ve Smith 2009: 167-197). İşte bu çalışmanın 28 Şubat sürecini bir siyasal beka aracı olarak incelemesinin sebebi de budur. Dönemin iktidarı olan Milli Görüş hareketi, De Mesquita ve Smith'in bahsetmiş olduğu siyasal bekaya yönelik tehditlerden birisi olan 28 Şubat askeri müdahalesini yaşamış fakat De Mesquita ve Smith'in öngördüğü bir şekilde bu süreçle mücadele edemeyip siyasal bekasını koruyamadı. Özellikle liderlere veya siyasal hareketlere yönelen askeri müdahalelerde kazanan koalisyonunu geniş tutarak bu müdahalelere karşı çeşitli aktörlerden destek almak, öte yandan nominal seçmenliği geniş tutabilmek için seçmen desteğini kaybetmemek bu teorinin en önemli kurallarından birisidir. Milli Görüş'ün bu kuralı sağlamadaki başarısızlığı ortadadır, 28 Şubat süreci ile birlikte makalenin devamında değinileceği gibi yurtiçinde veya yurtdışında hiçbir aktör Refah Partisi'ne destek vermedi. Öte yandan Refah Partisi, Fazilet Partisi olarak girdiği bir sonraki seçimlerde ciddi bir oy kaybına uğramış yani genişleyen nominal seçmenliğini de kaybetmiştir. Bütün bu sonuçlardan dersler çıkararak AKP iktidarı ise özellikle ilk döneminde kazanan koalisyonunu geniş tutmak adına toplumun önemli aktörlerinin desteğini aramıştır. Bu makalenin doğrudan konusu olmasa bile, 27 Nisan 2007 muhtırasında demokrasi üzerinden getirilen söylem ve dış aktörlerden AKP'ye gelen destek, ve akabinde yapılan seçimlerde AKP'nin oyların %47'sini alması bunun en bariz örneklerinden birisidir. Ama bu çalışma daha ziyade 28 Şubat sürecine ve Milli Görüş Hareketi'nin süreci yönetemeyerek nasıl siyasal bekasını kaybettiğine ve bu kaybın AKP için nasıl dersler çıkaracağına odaklanmaktadır.

3.MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

2001 yılında AKP'yi oluşturan siyasal kadrolar İslamcı bir geleneğe ve geçmişe sahipti. Recep Tayyip Erdoğan ve arkadaşları, Milli Görüş hareketinin arkasındaki siyasal ve teolojik itici güç olan Türk İslamcılığının modern kurucusu Necmettin Erbakan'dan siyaset yapma tarzını öğrenmişlerdi. 1967'de Berlin'de göçmenler tarafından kurulan küçük bir muhafazakar birlik olan Türk Birliği'nin mütevazı başlangıcında kök salmış olan Milli Görüş, kısa bir süre içinde Avrupa'nın önde gelen Türk diaspora kuruluşlarından biri ve dünyanın en büyük İslami kuruluşlarından biri haline geldi. Milli Görüş'ün ideoloğu olarak kabul edilen Necmettin Erbakan, bu hareketin Avrupa kollarını sık sık ziyaret etmiş ve örgüt, bu hareketi Türk siyasetine doğru genişletmek için Erbakan'a destek vermişti (Çarkoğlu ve Rubin, 2006: 63-64). Erbakan'ın manifestosu "Adil Düzen" 1969'da yayınlanmıştı (Vielhaber, 2012:48). Erbakan, örgütün geniş mali desteği ile 1970 yılında Milli Nizam Partisi'ni kurmuş ve Milli Görüş alevini taşıyacak ilk siyasal partiyi Türk siyasetine dahil etti.

Erbakan'ın partileri, Milli Nizam Partisi ve o kapatıldıktan sonra Milli Selamet Partisi, 1970'lerde aktif siyasetin içerisinde bir aktör iken, ancak 1980'de askeri rejim tarafından bastırıldı. 1980'den sonra, Milli Görüş içerisindeki gruplardan siyasi yasaklı olmayanlar, 1983'te Refah Partisi'ni kurdu. Eski siyasetçilerin siyaset yapmaları 1980 askeri darbesi sırasında yasaklandıktan sonra, tekrar siyasete girmesine izin veren 1987 referandumuyla birlikte Necmettin Erbakan ve 1980 öncesi İslami figürlerden bazıları Refah Partisi'nin liderliğini devraldı (Zürcher, 2003:299). Ancak, Refah Partisi, Anavatan Partisi Genel Başkanı Turgut Özal'ın liderliğinin etkisi nedeniyle 1990'ların ortalarına kadar önemli siyasi aktörler haline gelmeyecekti. Turgut Özal, bu dönemde Anavatan Partisini (ANAP) destekleyen Anadolu'daki muhafazakarların ve dini hareketlerin de desteğiyle askeri rejim sonrası ilk seçilen Başbakan oldu (Atasoy, 2009:128). *Öniş* bu fenomeni *önemsemekte* ve Özal'ın kişiliği ve İslam'a güçlü bir bağlılıkla liberal bir Batı yöneliminin sıra dışı birleşimi olduğunu savunmaktadır. ANAP'ın liberal ve muhafazakar seçmen tabanlarını tek bir şemsiye altında bir araya getirmeye *çalıştığı* gözlemlenmekteydi (*Öniş*, 1997: 757). Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra ANAP pozisyonunu değiştirmiş ve Mesut Yılmaz'ın liderliği ile muhafazakar çizgiden daha liberal bir pozisyona geçti (Coşar ve Özman, 2004). RP ise, Özal'ın ölümünden sonra ANAP'ın muhafazakar seçmenler üzerindeki etkisini kaybetmesiyle Türk siyasetinde yükselmeye başladı.

Yine de bazı akademisyenler 1990'dan sonra Refah Partisi'nin yükselişini farklı bir şekilde açıklamaktadır. *Örneğin*, Gülalp (2001:442-443), bu fenomenin ana sebebinin modernizmin küresel krizi olduğunu savunmaktadır. İslamcılar devletin merkezi dışında bırakılsa da, modernleşmenin 1990'larda girdiği kriz, bu çevrede İslami unsurlar için yeni bir mücadele alanı sağladı. Bu fenomeni Gülalp *şu şekilde* açıklıyor: "Türkiye'de modernleşme krizi İslamcılığa yol açtı. Batı karşıtlığı, çevreyi merkeze karşı savunan ve İslam kültürünün tikelciliğini vurgulayan gibi İslamcı temalar, Batı'daki yeni nesil diğer entelektüellerin post-modernist duyarlılıkları arasında yankı bulmaya başladı ve siyasi proje olarak *çok* kültürlülük ortaya *çıkı*tı (Gülalp, 2001: 443)."

Kemalist ideolojiye karşı İslamcı hareketlerin bir sonucu olarak, Refah Partisi özellikle Anadolu'nun kırsal bölgelerinde gücünü arttırdı. Bu nasıl başarılı ve İslamcılar ve Kemalistler arasındaki çatışma Refah Partisi'nin yükselişinde nasıl bir rol oynadı? Bu sorunun cevabını verirken, 1990'larda Türkiye'de önemli bir fenomen haline gelen göç konusuna odaklanmak gerekmektedir. Türkiye'de göç sorunu köken olarak 1960'ların başından itibaren yavaş yavaş kendini hissettirmeye başladı (Narlı, 1999: 41-42). Özellikle tarımda makineleşme ile birlikte, kırsal bölgelerde yaşayan yurttaşların girmiş oldukları ekonomik buhran ve geçim sıkıntıları, buralardaki yurttaşların büyük kentlere doğru göç etmesini sağladı. Fakat bu etmen 1970 ve 80'lerde gerçek anlamda kendini hissettirdi. Özellikle kent dokusu içerisinde gecekondular kültürü başta olmak üzere sosyal açıdan varlığını her geçen zaman diliminde daha çok hissettiren yeni bir aktör ortaya çıktı. 1990'larda ise göç eden kitlelerin politik pozisyonunda da önemli bir değişim saptandı. Öncesinde özellikle etnik köken bağı ile Kürtler başta olmak üzere birçok etnik azınlık Batı'daki büyük şehirlere göç ediyorken, 1990'larla birlikte bu göç dalgasına taşradaki muhafazakar kitleler de dahil olmaya başladı. 1990'larda Anadolu'dan büyük şehirlere göç dalgası bu başarıyı açıklayan önemli faktörlerden biriydi (Narlı, 1999:42). Anadolu'dan büyük şehirlere olan göç dalgası, seçimlerde bu şehirlerde RP'nin ciddi bir başarı sağlamasına yol açtı. Bayramoğlu (2001:27) bu durumu *şu şekilde* not etmektedir: "RP'de düzinelerce farklı kimlikle konjonktürel dayanışma var. İlimli Müslüman kimliği, İslam kimliği, Kürt kimliği, İç Anadolu kimliği, gecekondunun fakir kesimleri, dindar tüccarlar ve Anadolu kökenli muhafazakar sanayiciler, küçük ve orta ölçekli ilçelerdeki alt sınıflar ... Bunların hepsi RP'de farklı kimlikler olarak karşımıza çıkmaktadır."

1991 seçimlerinde parlamentoya giren RP, Milli Görüş hareketinin kuruluş ilkelerinden de farklılaşmaya başladı. Erbakan, bu dönemi Milli Görüş'ün Batı karşıtı ve Amerikan karşıtı bakış açısından ziyade "Refah Partisi'ne üye olanlar ve Refah Partisi'ne üye olmayı bekleyenler" olarak tanımladı. Olivier Roy'un (1994:72) bu konudaki bulguları daha da çarpıcıydı: "Seçimlerde ve çok partili sistem içerisinde maksimum sayıda unsuru benimsemeye çalışan Batı tipi ama muhafazakar bir siyasi parti: Türkiye'de Refah Partisi".

Dahası, Refah Partisi'nin laiklik konusundaki görüşü, halefi MSP'den de farklılaştı. Seçimlerden önce Erbakan, laikliğin reddedilmesinden ziyade Mustafa Kemal'in egemenliği altındaki otoriter laikliği eleştirmeye odaklandı (Yılmaz, 2012: 364-365). Erbakan'a göre, Cumhuriyetle ilişkili otoriter bir laiklik anlayışı, ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa sahip bir ülkedeki bireylerin dinlerini *özgürce* yaşama haklarını sınırlamaktaydı (*Öniş*, 1997: 759). Refah Partisi'nin 1995 Seçim Rehberi'ne göre (Refah Partisi, 1995:19); "taklitçilerin (yani Kemalistlerin) "laik" kelimesinin yabancı bir kelime olduğu gerçeğinden yararlandığını ve laikliğin din düşmanlığı şeklinde uygulandığını

görmekteyiz. Fakat dünyanın hiçbir yerinde laiklik dinin düşmanı değildir. Aksine, tüm inançların garanti olduğu anlamına gelir". Bu bildiriye göre, yaşam hakkından sonraki en önemli şey din özgürlüğüdür. Açıkçası, Refah Partisi, İslam'ın özgür uygulamasıyla ilgili herhangi bir kısıtlamanın artık tolere edilmeyeceği bir rejim kurmayı hedeflemekteydi. Böylelikle, Batı medeniyetine alternatif bir model oluşturma isteği ortaya çıkmıştı. Refah Partisi'nin yükselişindeki diğer önemli faktörlerden biri de Osmanlıcılığı bu şekilde alternatif bir model olarak önermesiydi.

Refah Partisi siyasi tarihi boyunca Mustafa Kemal Atatürk dönemindeki laiklik anlayışını eleştirerek Batı karşıtı bir bakış açısına odaklandı. Diğer Milli Görüş partilerinden bir diğer önemli fark ise, Refah Partisi'nde Türk siyasetindeki Osmanlı mirasının vurgulanmasıdır. Akademisyen Tanıl Bora, bunu "Özalcı neo-Osmanlıcılığının devamı" olarak yorumlamaktadır (Bora, 1996:23). Bir başka akademisyen Ahmet İnel, Refah Partisi'nin İslami kimliğin kapsayıcı parametrelerini Türk-Osmanlı Tarihi özellikleri açısından noktalararak daralttığını savunmaktadır (İnel, 1996: 31). *Bu nedenle, Neo-Osmanlılık, Türkiye'yi Müslüman dünyasına <liderlik> için yeni bir imparatorluk projesinin merkezine yerleştirmektedir.* Bu etno-dini (Türk-İslam) neo-Osmanlılık, Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak tanımlan Osmanlılıktan farklıdır (Dağı, 1993: 71-77).

Gerçekten de, RP, Müslümanların özellikle Osmanlı tarihindeki görkemli konumunu yeniden kazanmasına kendisini vakfetti. Refah'lı yöneticilere göre bu hedef ancak Türk Devletinde, kaybedilen erdemlerine ulaşarak kendini düzeltmesi gereken bir 'ümme't tarafından başarılabilir. Refah Partisi'nin Müslüman dünyasında Türkiye'nin itibarını kazandırması, Batı'ya karşı geliştirilebilecek alternatif bir modele de kapı açacaktı. Bu nedenle, Refah Partisi Osmanlılık kavramı üzerine eğilmiş ve radikal İslamcı bir modelden uzak duracağını belirtmiştir. Bu Osmanlılık hareketi ise, özellikle AKP hükümetinde Ahmet Davutoğlu'nun etkisi altında neo-Osmanlılığa dönüşecekti. Ancak, bu araştırma, erken Osmanlı döneminde gayrimüslim toplumların hoşgörüsünün RP'nin siyasi ajandası göz önüne alındığında mümkün olmayacağını savunmaktadır. RP'nin dış politikası, Davutoğlu'nun makalesinde (Davutoğlu, 1997: 35-36) belirtilen bazı Balkan ülkelerine ve eski Osmanlı topraklarına odaklansa da Erbakan'ın sadece Müslümanları savunmayı ve bu alanlarda İslam'ı barışçıl olmayan veya hoşgörüsüz bir şekilde genişletmeyi amaçladığı için bahse konu hedefe oldukça uzaktır. Atasoy (2009: 125-130), Erbakan'ın perspektifinin erken Osmanlı döneminden farklı olarak klasik Ortodoks İslami değerlere sahip olduğunu ve daha çok II.Abdülhamid'in Pan-İslamcılığına benzediğini göstermektedir. Abdülhamid'in İslamcılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve kendi iktidarının hayatta kalmasını sağlamak için bir aparat haline geldi. Abdülhamid gibi, Refah Partisi de Batı'ya alternatif bir modelle Türk siyasi hayatında kendi siyasi bekasını yaratmak istemişti ve Osmanlılık da bu hedefe katkıda bulunmuştu fakat bu durum uzun sürmedi.

Refah Partisi'nin Türkiye siyasetinde yükselişine ilişkin diğer açıklama ise ekonomik perspektiften gelmektedir. İslamcı hareket, Adil Düzen'in kurucu metninde, mevcut ekonomik sistemi eleştirmiş ve bu yönde çözüm önerileri sundu. Milli Görüş'ün ekonomik açıdan iki hedefi vardı. Birincisi, devletin merkezi dışında olan ve ekonomik vaatlerle ekonomik olarak yoksullaşan Anadolu'daki insanları kendi siyasi hareketine çekmekti. Adil Düzen ve Refah Partisi seçim beyannamelerine göre "Milli Görüş'ün yeni vizyonunda, haksız vergi kaldırılacak, paranın değeri doğru önlemlerle korunacak, para arzı azaltılmayacak ve krediler adil tedbirlerle kullanılacaktır" (Refah Partisi, 1995: 14-15). Milli Görüş, eşitlik ve adalet ilkelerine vurgu yaparak, Anadolu'da Kemalist rejimin dışladığı kitlelerin desteğini almayı amaçladı.

İkinci temel amaç, devletin çevresinde bulunan ve Batı yanlısı serbest piyasa aktörleri tarafından zayıflatılan orta ölçekli muhafazakar ekonomik aktörleri desteklemektir. Hakan Yavuz (1997), Özal'ın neo-liberal politikalarıyla birlikte Türkiye'nin açık kapı ticaret politikalarının Refah Partisi'nin kurulmasına yardımcı olduğunu, çünkü muhafazakar burjuvazinin bağımsız İşadamları Derneği (Müstakil Sanayi ve İşadamları Derneği-MÜSİAD) ve diğer benzer ekonomik kurumların kurulmasıyla güç kazanmaya başladığını göstermektedir. Buna ek olarak, Nakşibendilik gibi önemli tarikatlar, iş bağlantılarının geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır ve ekonomiye nüfuz etmelerini kolaylaştırdı (Akdogcm, 2009: 207-230). Gerçekten de, Nakşibendiler gibi İslamcı gruplar 1990'larda hem siyasi hem de ekonomik olarak her geçen yıl güçlendi.

Bu kısım, Türk siyasetinde siyasi beka kavramıyla ilgili olarak Refah Partisi'nin Türk siyasetinde yükselişine odaklanmaktadır. 1996 seçimlerinde Refah Partisi'nin 90'larda başlayan yükselişi seçimde en yüksek oy

oranına ulaşarak birinci parti olmasını sağladı. *Erbakan, seçimden sonra Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon hükümeti kurdu. Türkiye, hükümette ilk defa güçlü bir İslamcı parti ile karşı karşıya kaldı.* Ancak, bu durum uzun sürmedi. Erbakan'ın Refah Partisi, Türkiye'de 'gerçek laiklik' yaratmaya çalışmak yerine iç ve dış politikada dini hassasiyetlerini gözetken bir anlayış içerisinde girdi (Somer, 2007: 1284). Refah Partisi, Türk siyasetindeki İslamcılık üzerinden yarattığı gündemleri nedeniyle liberal, sol ve merkez sağ için ciddi bir tehdit haline geldi (Zürcher, 2003: 306-307). Dahası, Erbakan ve partisi bu dönemde askeri güçleri de karşısına almıştı. Erbakan'ın Başbakanlığındaki koalisyon hükümeti, 28 Şubat 1997'de Türk ordusu tarafından iktidardan uzaklaştırılmaya zorlandı. Sonrasında ise, 1998 yılında, Anayasa Mahkemesi tarafından anayasanın gerektirdiği şekilde din ve devlet ayrılığını sağlayan laiklik ilkesini ihlal ettiği için kapatıldı. RP'nin kapatılmasından sonra Milli Görüş hareketi Aralık 1998'de Fazilet Partisi'ni kurmuştu. Kökenleri ve siyasi çerçevesi RP'den gelse de, 2001 yılına kadar RP gibi başarılı olamamışlardı. Haziran 2001'de ise aynı selefi RP gibi Anayasanın laikliği içeren maddelerini ihlal ettiği için Fazilet Partisi'de kapatıldı. Bundan sonraki süreçte ise Milli Görüş hareketi ikiye bölündü: Reformcu AKP ve gelenekçi Saadet Partisi (SP) (Atacan, 2005: 188-189).

Milli Görüş, ilk kuruluş döneminde Batı karşıtı bir politika anlayışıyla Türk siyasetine girerken, 1990'lardan bu yana bu anlayıştan ciddi tavizler verdi, ancak bu tavizlere rağmen İslamcılık ajandasından kopmaması Milli Görüş'ün siyasi partilerinin siyasal bekası uzun sürmemesine yol açtı. AKP ise Milli Görüş'ün bu deneyimlerinden ciddi dersler çıkararak siyasal hayata adım atacaktı.

On dokuzuncu yüzyıldan kalma diğer birçok İslamcı gibi, Milli Görüş'ün manifestosu da laik 'Batı' değerlerinin radikal bir şekilde reddedilmesi ve her türlü kafir ekonomik ve politik fikirlere muhalefet çağrısında bulunmasıydı. Manifestonun gündemi, Türkiye'deki Kemalist laik sistemin devrilmesi ve Erbakan'ın İslam'a dayalı Adil Düzen olarak tanımladığı sistemle değiştirilmesiydi. Şebnem Gümüşçü'ye göre, Necmettin Erbakan önderliğindeki Milli Görüş hareketi örtülü olarak bir İslam devleti öngörmüş ve açıkça Türk toplumunun İslamlaşmasını hedeflemiştir (Gümüşçü, 2010: 857). *Şerif Mardin, Erbakan'ın Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki ilk nesiller boyunca İslam'ın ilk günlerine dair romantik bir bakış açısına sahip olduğunu ve toplumu İslami olmayan etkilerinden arındırarak eskiye geri dönme çağrısında bulunduğunu savunmaktadır* (Mardin, 2006: 238). Erbakan, Türkiye'nin ahlaki ve siyasi gerilemesini, Kemalist rejimlerin Türkiye'de İslam'ı zayıflatmasına bağlamaktaydı. Güneş Murat Tezcur'un belirttiği gibi, Erbakan için "*İslam, Batı ile kaçınılmaz bir mücadele içinde olan bütünsel bir ideolojidi*" (Tezcur, 2010:81). Erbakan'ın siyasi söylemi, neslinin diğer ana akım *İslamcılarının* tipik bir *örneğiydi* (Vielhaber, 2012: 49). Sık sık Manichean doktrinin dilini kullanmış, "onlara karşı biz", "kötülüğe karşı iyi" ve "batıya ve Yahudilere karşı biz" arasındaki temel mücadeleyi anlatmıştı. Milli Görüş'ün ideolojisi tarafından kurulan tüm siyasi partilerin önemli bir üyesi olan Bahri Zengin, bu mücadeleyi röportajında şu şekilde açıklamaktadır:

... Batı, egemenlikten arınmış bir dünya ya da politik bir sistem yaratamadı. İşte Doğu / İslam ve diğerleri arasındaki temel fark. İslam'a göre, egemenlik Tanrı'ya aittir, ancak bu, birisinin Tanrı adına doğaya veya bir grup insana hakim olabileceği anlamına gelmez. Bu sadece kimsenin diğerine hakim olamayacağı yeni bir modelin ortaya çıkması anlamına gelir. Bu yüzden siyaset felsefesi farklıdır. Herkes kanun önünde eşittir. Batı felsefesi egemenliğe ve dolayısıyla iktidara dayanır. Sonuç olarak, sömürgeci ve emperyalist. Bu nedenle Batı, medeniyet, evrim vb. adına başkalarına karşı farklı ayrımcılık yöntemleri kullanmaktadır. Bu çerçevede Milli Görüş, dünyada yeni bir medeniyet kurmaya çalışan bir hareketin adıdır (Atacan, 2005:190).

Zengin'in görüşü, Milli Görüş'ün kuruluş döneminde siyasi gündeminin en önemli özelliklerinden birinin, Batı karşıtı bir zihniyetle yeni bir İslamcı medeniyet kurma hayali olduğunu göstermektedir. Erbakan, Türkiye Başbakanı olarak kısa bir süre boyunca, Batı'nın egemen olduğu 'yedi kişilik gruba' İslami bir eşdeğer olarak tasarlanan 'gelişmekte olan sekiz' (D-8) 'i kurmuştur (Aral, 2006). Milli Görüş'ün bakış açısı, bu araştırmanın temel argümanları açısından da çok önemlidir. AKP'nin Milli Görüş'ün devamı olduğunu iddia etmeyen bu çalışma, AKP'nin siyasal bekası için Milli Görüş döneminden dersler çıkardığını savunuyor. Bu derslerden biri de Milli Görüş'ün Batı karşıtı politikasını reddetmek. Milli Görüş, Merkez-çevre ikileminin merkezinde herhangi bir güçten ve herhangi bir Batılı aktörden destek alamadığı için Türk siyasetinde iktidarda kalamamıştır. AKP bu tehlikenin farkındaydı ve muhafazakarlığı insan hakları, demokrasi ve din özgürlüğü gibi kavramlarla bütünleştirerek Türk siyasetinde meşru bir konuma ulaştı.

AKP'nin Milli Görüş hareketinden çıkardığı bir başka ders de siyasi hayatta kalmayı sağlarken seçmen desteğini mümkün olduğunca yüksek tutmaktır. Özellikle 28 Şubat'tan sonra, Refah Partisi'nin seçmen desteğini yükseltmemesi, siyasal bekasını sürdürememesinin en önemli faktörlerinden biriydi. Bu çalışmada, Milli Görüş'ün bu başarısızlıklarından öğrenilen dersler incelenecektir. Aynı zamanda, AKP'nin meşrulaştırma süreci ile siyasal bekası arasındaki neden-sonuç mekanizmasını netleştiren ara değişkenler de açıklanacaktır.

Bu bölümde, 28 Şubat 1997 askeri darbesi veya AKP'ye AB-ABD desteği gibi bu nedensel mekanizmayı kuran değişkenler ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu değişkenlerin AKP'nin muhafazakar kimliğini meşrulaştırmada nasıl etkili olduğu ve bu durumun AKP'nin siyasi hayatta kalması için nasıl bir ön koşul haline geldiği ele alınacaktır. Bu değişkenleri ayrıntılı olarak açıklamadan önce, AKP'nin nasıl kurulduğunu ve 1990'ların sonunda Milli Görüş hareketindeki bölünmeleri incelemek gerekmektedir.

4.AKP'NİN KÖKENLERİ

4.1. Refah Partisi'nin Kapatılması

2002 yılında AKP'nin kuruluş ilkelerini açıklamadan önce, bu kısımda AKP'nin nasıl bir kuruluş aşamasından geçtiği ve Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra AKP ile Milli Görüş hareketi arasındaki farkların neler olduğu ele alınacaktır. Refah Partisi (RP), 1996 yılında Türkiye'de hükümetin koalisyon üyesi olduğu zaman gücünü artırdı. *Ancak, 1996'dan sonra askeri ve ekonomik bürokrasi ile RP Hükümeti arasında ciddi gerginlikler yaşanmış ve Erbakan hükümeti bu gerginliği azaltmada başarılı olamadı (Özbudun 2006: 545). TÜSİAD (Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği), TESK (Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu) ve TÜRK-İŞ (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) gibi önemli ekonomik kurumlar RP'nin ekonomik planlarını eleştirdi ve RP'yi laik bir cumhuriyet için ciddi bir tehdit olarak gördü. Bu örgütler, RP-Doğru Yol Partisi (DYP) koalisyon hükümetine karşı askeri bürokrasi lehine davrandılar (Atacan, 2005: 193).*

Bu gelişmeler sonucunda, Milli Güvenlik Kurulu 28 Şubat 1997'de yaptığı toplantıda bazı kararlar aldı ve ülke çapında laik karşıtı faaliyetlerin önlenmesi için hükümete tavsiyelerde bulundu. Kurul'un deklarasyonuna göre, Kürt ayrılıkçılığı gibi İslami köktencilik Türkiye Cumhuriyeti için ciddi bir tehdit haline geldi (Çınar, 2006. 472). *Askeri komutanlar, Erbakan hükümetini laiklik karşıtı faaliyetlere verdiği destek nedeniyle şiddetle eleştirdiler ve toplumdaki diğer sosyal ve ekonomik gruplar da Erbakan hükümetine karşı askeri bürokrasiyi desteklediler (Tomuş, 2013: 317). 'Post-modern darbe' olarak adlandırılan bu karar, Erbakan hükümetinin istifasına yol açtı. Buna ek olarak, RP Türk Anayasasının laiklik ilkelerini ihlal ettiği için 1998 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştı. Aslında, 28 Şubat darbesi, Milli Görüş hareketinde bölünmenin ve hareket içerisinden yeni bir partinin kurulmasının temellerini attı.*

4.2. AKP'nin Siyasal Bekasında 28 Şubat Sürecinin Rolü

Bu çalışmanın başında belirtildiği gibi, Türk ordusu 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısının ardından İslamcı ağırlıklı koalisyon hükümetine bir ultimatom sunulmuştu. Bu ultimatomun bir sonucu olarak, Refah-Yol (RP-DYP) hükümeti görevinden istifa etti, ancak hükümet değişikliği bu olaydan gelen tek sonuç değildi. O dönemde üniversitelerde başörtüsü yasaklanmış, İmam Hatip ortaokulları kapatılmış ve 12 yaşın altındaki çocuklara Kur'an öğretiminin 'yasadışı' olduğu bildirilmişti (Açıkgöz, 2014:50). İhsan Dağı (2006) ve Ahmet Kuru (2006) gibi bazı liberal akademisyenler, askeri güçlerin İslamcı ve açık sözlü dindar subayları kovduğunu iddia etmekteydi. İslami sosyal ve ekonomik kurumların çoğu resmi ayrımcılıkla karşı karşıya kaldığını iddia ediyordu. Hakan Yavuz, bu dönemde askeri güçlerin asıl amacının şu şekilde olduğunu savunmaktadır:

Ordunun amacı, fırsat alanlarını kapatarak sivil toplumun Müslüman kesimlerini etkisiz kılmaktır. Bu yeni fırsat alanlarının ortaya çıkması nedeniyle, Kemalist hegemonya devletin özellikle yerel yönetim kademeleri üzerindeki kontrolünü kaybetmişti. İslam yanlısı belediye başkanları büyük bütçeleri kazanıyor ve kontrol ediyordu ve bu belediye başkanları belediyelerin kaynaklarını ulusal düzeyde rekabet etmek için kullanıyorlardı (Yavuz, 2003: 244).

Refah Partisi'nin 1990'lardaki ilk büyük başarısı 1994 yerel seçimleriydi. 1994 yerel seçimlerinin sembolik önemi, dini etkileri nedeniyle, muhtemelen gerçek önemini aştı. Refah Partisi'nin İstanbul Belediye Başkan Adayı

Recep Tayyip Erdoğan ve Ankara Belediye Başkan adayı Melih Gökçek kazandı (Howe, 1998:18). Buna ek olarak, Refah Partisi Belediye Başkan adayları, güneydoğudaki Kürt ağırlıklı belediyelerin neredeyse tamamı da dahil olmak üzere yirmi yedi *şehirde* ve 400 kasabada kazandı (Bozarslan, 1996: 16-19). Bu sonuçlar, Refah Partisi'nin orta ve alt sınıf kentsel mahallelerde ve güneydoğudaki Kürt bölgelerinde gücünü göstermektedir. Şerif Mardin bunu merkeze doğru hareketin ilk adımları olarak tanımladı. Bu çalışma, çevredeki yerel yöneticilerle birlikte İslamcı siyasal hareketin Türk devletinin merkezine doğru ilerlediğini savunmaktadır.

Bu süreçte Milli Görüş hareketi ve Refah Partisi'nin hayatta kalmak için yeterli ve doğru siyasi umutları gösterememesi, özellikle Yenilikçiler Grubu tarafından vurgulandı. Milli Görüş hareketindeki reformcuların çoğu, 28 Şubat sürecine ve sonraki siyasi hatalarına katkıda bulunduğu inandıkları Refah Partisi'nin siyasi tarzını ve politikalarını özel olarak eleştirmektedir (Selim, 2001). Bunlardan biri olan Bülent Arınç, Refahyol'un (Refah Partisi-Doğru Yol Partisi Koalisyonu) deneyiminin, Türkiye'de ordunun vesayet rolünün siyasi bir gerçeklik olarak dikkate alınması gerektiğini kabul etme ihtiyacını gösterdiğini savunmaktadır. Arınç vermiş olduğu bir mülakatta, "gerçekçi olmak istiyorsak, orduya karşı gelmemeli ve çatışmamalıyız" ifadelerini kullandı (Cizre ve Çınar, 2003: 326).

Bülent Arınç ve Refah Partisi'ndeki diğer reformcu politikacıların yanı sıra 28 Şubat askeri darbesinde Erbakan'a yönelik eleştiriler, AKP'nin demokratikleşme sürecinde muhafazakar kimliğini nasıl meşrulaştıracağını gösterdi. İslamcı siyasetçi Ahmet Faruk Ünsal, AKP'nin muhafazakar kimliğinin meşrulaştırılmasını açıklamak için 28 Şubat askeri darbesinin önemini vurgulamaktadır. *Ünsal*, bu postmodern darbenin AKP'nin kuruluşundaki rolüne dikkat *çekiyor*. Ünsal, askeri müdahale sürecinin AKP'nin Türk siyasetinde kuruluşunu açıklamanın en önemli faktörlerinden biri olduğuna inanmaktadır (Ezikoğlu, 2021:31). Bu süreç, Milli Görüş hareketini Türk siyasetinden yok etti ve Milli Görüş'teki reformcular söylemlerini desteklemek için yeni bir siyasi parti kurmak zorunda kaldılar. AKP bu hedefte başarılı oldu. Çok benzer bir bakış açısı başka bir AKP'li politikacı Yasin Aktay'dan gelmektedir. Aktay, 28 Şubat sürecinin Türk siyasetinde İslamcılığın rolüne zarar verdiğini ve AKP'nin Türk siyasetindeki gücünü artırmak için İslamcılıktan ziyade muhafazakar demokrasi gibi yeni bir ideoloji sağlaması gerektiğini düşünmektedir (Ezikoğlu, 2021: 30-31).

Yukarıda tartışıldığı gibi, 28 Şubat süreci AKP'nin muhafazakar kimliğinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır ve bu çalışma 28 Şubat sürecinden etkilenen isimlerden biri olan Hüda Kaya'nın görüşlerine odaklanmıştır. Kaya, AKP'nin kuruluş sürecinde 28 Şubat süreci ve İslam'ın rolünü araştırmak için yapılan araştırmanın süreç izleme yöntemi için önemli bir siyasi figürdür. Kaya, 2015 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önceki televizyon programlarından birinde, "Erdoğan'ın 2002'de AKP'nin seçim zaferiyle ilgili balkon konuşmasını izlerken ağlıyordum" ifadelerini kullandı (Sol, 2017). Bu görüş kendisine sorulduğunda, bu dönemde Erdoğan ve AKP hükümetini desteklediğini kabul eden Kaya, Kemalist seçkinler veya laikler altında acı çeken Müslümanların henüz Türk siyasetinde iktidara gelmediğini ve bunun ilk örneğinin AKP olduğunu iddia ediyordu. Kaya'ya göre, AKP iktidara geldiğinde 28 Şubat anti-demokratik sürecine karşı savaşılmaya başlayacaktı. Ancak, bunun Milli Görüş hareketinin sürekliliğinin AKP'nin kimliğinin bir parçası olduğu anlamına gelmediğini söyleyen Kaya, Erdoğan ve meslektaşlarının 2001 yılında AKP'yi kurduklarında Müslüman olmayan azınlıklar için barışçıl bir ortam yaratmak ve Ortodoks Sünni İslamcılıktan ziyade dini özgürlükleri desteklemek istediklerini düşünmekteydi (Ezikoğlu, 2021:32).

Şurası kesin ki, 28 Şubat süreci, Milli Görüş içindeki muhalif Yenilikçiler hareketi için yeni bir siyasi parti kurma fırsatı olarak kabul edildi. Cizre ve Çınar bu fırsatı şöyle açıklamaktadır:

Sonunda İstanbul'un önde gelen eski belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde AKP'yi oluşturan reformist hizip, 28 Şubat sürecini iyi okuyor ... Refah Partisi toplumun diğer sektörleriyle uzlaşma arayışının ve diyalog kurmanın önemini küçümsedi ve kendisini daha geniş bir topluma hitap etmedi ... Reformistlerin belirttiği amaç, retorik bir söylem kullanmaktan kaçınacak bir parti kurmaktır, Bu parti, toplumun İslamcı olmayan kesimleriyle diyalog kurarak çoğulculuğa özel önem verecek ve kritik konularda gizli bir gündem olmaksızın öngörülebilir, dinamik ve değişime açık olacaktır (Cizre ve Çınar, 2003: 326).

4.3. Fazilet Partisi

Erbakan'ın ve diğer parti üyelerinin beş yıllık siyasi yasağı ile birlikte RP'nin kapatılmasından sonra, RP'nin yerini yasaklı olmayan eski RP üyeleri tarafından kurulan Fazilet Partisi aldı. *Çoğu araştırmacı Fazilet Partisi'nin (FP) RP'nin devamı olduğunu iddia etse de, FP selefinden daha az çatışmacı ve daha reform odaklı bir duruş sunmaya çalıştı* (Dağı, 2006: 91). FP'nin çok daha pazar dostu ekonomi politikalarını tercih ettiği ve Avrupa Birliği ile yakın ilişkiler geliştirmeyi desteklediği açıktı. FP'nin gündemi, RP'nin gündeminin aksine, mevcut laik düzenin sınırları içinde dini özgürlüklerin genişletilmesine kaydı (Atacan, 2005:194). Ayrıca, bazı eski Anavatan Partisi üyeleri, RP'nin devamı olduğu iddialarını önlemek istediği için FP'ye davet edildi (Yeşilada, 2002: 68). Bu hamleler Milli Görüş hareketi içerisinde yenilik ve reform isteyen kitlenin gücünü arttırmaya başladığını da göstermekteydi.

Bu gelişmelere rağmen FP, Türkiye'deki gücünü ve popüleritesini artırma girişimlerinde başarılı olamadı. FP üçüncü parti oldu ve 1999 genel seçimlerinde oylarında ciddi bir düşüş söz konusuydu. Refah Partisi 1995 seçimlerinde Milli Görüş tarihindeki en büyük başarısı olarak oyların %21'ini alırken, Refah Partisi'nin devamı olan Fazilet Partisi, 1999 seçimlerinde RP'nin oylarının %25'ini kaybetti ve seçimlerde oyların sadece %15'ini aldı (Başlevent, Kirmanoğlu ve Şenatarlar, 2005:551). Gerçekten de RP'nin laiklik karşıtı politikalarının eleştirileri FP döneminde ortadan kalkmadı (Gülalp, 2001: 434). Dahası, Erbakan'ın beş yıl boyunca Türk siyasetinden men edilmesine rağmen, çoğu insan Erbakan'ın FP'yi kontrol ettiğine inanıyordu. Genç nesilden-yenilikçiler (reformistler) olarak adlandırılan bir grup siyasetçi, Erbakan'ın parti siyasetine müdahalesinden rahatsızlık duymaktaydı (Atacan, 2005:193). Yenilikçiler, FP lideri Recai Kutan'ı, Erbakan tarafından kontrol edildiğine inandıkları için ağır bir şekilde eleştirdiler (Larabee ve Rabasa, 2008: 45-46). Bir yandan yenilikçiler, 1999 seçimlerinde Erbakan'ın örtülü parti liderliğinin ve anti-demokratik politikalarının FP'ye oy kaybettiğini düşünüyordu. Bu partinin Erbakan'ın gizli önderliğinde yeni RP olduğu iddiası artık ayyuka çıkmıştı. Öte yandan, Erbakan ile yakın bağları olan Gelenekçiler, bu Yenilikçiler grubunu Milli Görüş hareketinin "bölücüleri" olarak tanımladı (Selim, 2001: 50).

Yenilikçiler, parti yapısında ve ideolojisinde bazı değişiklikler talep ettiler ve 2000 yılında Fazilet Partisi Kongresi'nde genel başkanlığa aday olarak Abdullah Gül'ü göstermişlerdi (Larabee ve Rabasa, 2008: 47). Bu çatışmanın en önemli argümanlarından birisi, Turgut Özal hükümetinin Türk-İslam sentezinin destekçileri olan eski Anavatan Partisi üyeleri ve merkez sağ FP üyelerinin pozisyonunda dairdir. Abdulkadir Aksu, Cemil Çiçek ve Ali Coşkun gibi aktörler bu Yenilikçiler grubuna güçlü bir şekilde destek verdi. Yenilikçilere verilen bu desteğe rağmen, Erbakan tarafından desteklenen Recai Kutan bu kongreyi kazandı ve FP liderliğini yeniden kazandı (Özbudun, 2006: 546). O zamanlar Kutan ve diğer gelenekçiler Fazilet Partisi'nin istikrarını vurguladılar. İki kamp arasındaki ilişkiler bu kongreden sonra daha da kötüleşecekti. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) lideri Deniz Baykal ile Abdullah Gül arasında yapılan görüşmenin ardından, FP gelenekçileri Abdullah Gül, Bülent Arınç ve Abdüllatif Şener gibi diğer yenilikçilerin Parti Disiplin Komitesine sevk edilmesine karar verdiler (Yeşilada, 2002: 69).

5. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NDE BÖLÜNME

2000 Kongresi'nden sonra Milli Görüş hareketinin geleceği ile ilgili başka sorunları vardı. FP, RP'nin kapatılmasına benzer nedenlerle 2001 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. *Bu durum parti içinde yeni bir soruna neden oldu. Bu kapatma kararı ile birlikte, Yenilikçiler grubu üyeleri, kendi değerlerini savunan bir siyasi parti kurmakta özgür hale geldi* (Boyras, 2006: 152). Bu çatışmanın Milli Görüş hareketinin destekçilerini de böldüğü açıktı. Yeşilada bu fenomeni anketler kullanarak şu şekilde gösteriyor:

... Bu ankette, görüşmecilerden kendilerini Yenilikçilere, Gelenekçilere veya her ikisine de yakın olarak tanımlamaları istendi. Daha sonra halefi parti için FP tercihlerini belirtmeleri istendi—Milli Görüşü takip etmeli mi yoksa daha ılımlı bir siyasi parti mi olmalı? Beklendiği gibi, seçmen tabanı ikiye bölünmüş, katılımcıların %44,8'i Milli Görüş politikalarının takip edilmesi gerektiğini, öte yandan katılımcıların %44,6'sı daha ılımlı bir siyasi hareket olunması gerektiğini ifade etmişlerdi (Yeşilada, 2002: 77).

Bu ankette görüldüğü gibi, Fazilet Partisi, Yenilikçiler ve Gelenekçiler olarak seçmen tabanında da bölündü. Milli Görüş hareketindeki bu bölünme, İslamcı yazar Yavuz Selim tarafından araştırılmış ve analiz edilmiştir.

Yavuz Selim'in kitabı 'Yol Ayrımı', FP üyesi olan 26 siyasetçiyle röportajlar içeriyor. Bu siyasetçilerden bazıları Yenilikçilerden geliyorken, bazıları Erbakan ve meslektaşlarını destekleyen siyasetçilerdi. Bu kitap, Milli Görüş hareketinde Yenilikçiler ve Gelenekçiler arasındaki çatışmayı açıklamaya yardımcı olan kaynaklardan biridir. Yenilikçiler, Erbakan'ın otoriterliğinin ve Milli Görüş'ün Batı karşıtı ideolojisinin değiştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Örneğin, RP'nin en önemli üyelerinden ve AKP'nin kurucu üyelerinden Bülent Arınç şu ifadelerle sert eleştirilerde bulunmaktaydı;

Bu sistem tamamen yanlış. Bu insani değil ve İslami değil. Bu nedenle rakip grupları destekledim. Bu fenomeni 30 yıldır gördüm. Bu hareket, bu eylem vb. hepsi aptalca fikirlerdir. Diğer insanlara karşı tavır alan 4-5 kişi bu duruma neden olmuştur. Bizi köreltiler. Bizim için birçok zorluk yarattılar. Erbakan parayı sever, rahat politikacıları sever. Ezilen insanları umursamıyor (Selim, 2001: 47).

Milli Görüş'teki Yenilikçilerin ilk savı, hareketin tamamen Erbakan'ın kontrolü altında olmasıdır. Refah Partisi'nin Batı karşıtı gündemiyle birlikte parti içi demokrasi kavramının olmaması, Yenilikçiler grubu için Milli Görüş hareketinin siyasal bekasına büyük bir tehdit olarak görülüyordu. Milli Görüş hareketindeki bir diğer önemli Yenilikçi aktör ise, 2000 yılında Fazilet Partisi Kongresi'nden Recai Kutan'a karşı aday olan Abdullah Gül. Gül, bu hareketin yönünü Batı karşıtı bir ideolojiden Batı dünyasına yönelik ılımlı politikalara dönüştürmesi gerektiğine inanmaktaydı. Gül, Yavuz Selim ile yaptığı röportajda görüşlerini şu şekilde dile getirmekteydi:

... Erbakan'ın ifadeleri ve konuşmaları gerçeklikten çok uzaktı. Bazen ona karşı çıktık ama aynı ifadelerini kullanmaya devam etti. Bu konuşmaların Batı dünyası üzerinde olumsuz bir etkisi olduğuna inanıyorum. Batılı ülkeler bu konuşmalar nedeniyle Milli Görüş hareketine destek vermedi. Hareketimiz bu dönemde demokratik, şeffaf, ılımlı politikalar sunsaydı, RP-DYP koalisyon hükümeti zorluk veya sorun yaşamazdı (Selim, 2001: 73-74).

2002 seçimlerinden sonra, AB yetkilileri ve Batı dünyası Erdoğan'ın ve AKP'nin AB'ye katılım sürecine yönelik politikasını bekliyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, AB üyeliği, Milli Görüş'ün Batı karşıtı ideolojisi nedeniyle AKP'nin dış politikasının en önemli amaçlarından biridir. 2002 AKP Seçim Beyannamesi ve AKP'nin Parti Programında, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde, birliğin diğer aday ülkeler için de talep ettiği koşulları hızlı bir şekilde yerine getireceği iddia edildi (AKP 2002a; 2002c). AKP'li siyasetçilerin Avrupa Birliği'ne bakış açısı da bu dönemde önemli ölçüde değişti. Örneğin, AKP hükümetinin ilk Başbakanı Abdullah Gül, Milli Görüş hareketi'nde genç bir politikacı iken AB'yi "Hıristiyan Kulübü" olarak tanımladı (Çınar 2006: 469-486). Ancak, AKP'nin kurulmasından sonra Abdullah Gül, Batı ülkeleri ve AB ile ilişkiler konusunda en önde gelen politikacılardan biri haline geldi. Abdullah Gül, Türkiye-AB ilişkilerini şöyle anlatmaktadır:

Türkiye'nin AB üyeliği, Avrupa'nın büyük bir Müslüman ülkeyi kendi katına dahil edebilecek kadar olgunluğa ulaştığı anlamına gelecektir. Ve bu AB, ortak dinden ziyade ortak değerler ve kurumların oluşturduğu yapı haline gelir. Türkiye için AB üyeliği, en yüksek demokratikleşme, iyi yönetim ve entegrasyon standartlarına bağlanmak anlamına gelecektir. Dünya için bu, medeniyetlerin din temelinde değil, demokratik temellerle kurulabileceğini kanıtlayacaktır (Gül 2007: 29).

Refah Partisi'nin (Avrupa Birliği'ni şeytani bir örgüt olarak tasvir eden bir hareket olarak) eski üyesi Abdullah Gül, doğal olarak bu konuda pragmatik bir bakış açısına sahiptir. Bu pragmatizmin temel nedeni, Refah Partisi'nin, AB karşıtı ve Batı karşıtı propagandası nedeniyle Milli Görüş'ün hem uluslararası arenada hem de iç politikada siyasal bekası açısından birçok zorluk çekmesidir. Benzer pragmatik ifadeler, Refah Partisi'nde 1990'ların başında çok agresif Batı karşıtı konuşmalar yapan Recep Tayyip Erdoğan'dan da gelmiştir. Erdoğan, AKP'nin muhafazakar demokrasisini ve Milli Görüş hareketinden farklılıklarını açıklamak için partinin kuruluş sürecinde Batı ülkelerinde toplantı ve konferanslara katıldı. 2004 yılında Oxford Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada Erdoğan, Türkiye'nin neden AB'ye ihtiyacı olduğunu ve AB'nin neden Türkiye'ye ihtiyacı olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

Türkiye'de geleneksel İslam kültürümüzü laik ve demokratik yapılarımızla uzlaştırdık. Ezici Müslüman nüfusa sahip bir ülkenin yüzünü Batı dünyasına çevirebileceğini ve onunla bütünleşebileceğini gösterdik... Medeniyetler çatışmasını değil, medeniyetlerin Türkiye'deki buluşmalarını hedefledik... Türkiye'nin tam üyeliğinin Türkiye'yi güçlendireceğine şüphe yok.

Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir arada yaşama arzusu ve iradesi... Avrupalılığı “değerlerin emrettiği siyaset” olarak anlayan bir Avrupalı olarak, söylediğim her şeyin Avrupa’nın ve dünyanın ortak yararı için ifade edildiği şekilde kayda alınmasını bekliyorum (İçener ve İçener, 2011: 28).

Erdoğan’ın konuşması, AKP’nin 2001 yılında kuruluşundan bu yana olduğu gibi AB karşıtı bir parti olmadığını kanıtlamak için çabaların bir tezahürü niteliğindedir. Bu bölümün başında açıklandığı gibi, Necmettin Erbakan’ın Batı ülkeleri hakkındaki konuşmaları ve politikaları ile Milli Görüş’ün Batı karşıtı ideolojisine dair net işaretler vardı. Ancak AKP, AB’ye katılım süreci ve Avrupalılaştırma açısından Milli Görüş hareketinden farklıydı (Keyman 2010: 322). AKP’nin kurucu kadrolarının yukarıda görülen yorumları doğrultusunda; Gelenekçiler ile Yenilikçiler arasındaki çatışma nedeniyle Milli Görüş hareketindeki bölünme kaçınılmazdı. FP’nin kapatılmasından sonra, yenilikçiler grubunun en *önemli* dört üyesi – Bülent Arınç, Abdullah Gül, Abdüllatif Şener ve Recep Tayyip Erdoğan – Adalet ve Kalkınma Partisi adıyla yeni bir siyasi parti kurdu (Bogdani, 2011). Öte yandan, Necmettin Erbakan’ı destekleyen Gelenekçiler Saadet Partisi’ni kurdu. Saadet Partisi (SP) Milli Görüş hareketinin tek temsilcisi olduğunu iddia etmekteydi. Yeşilada SP’nin ambleminin kırmızı bir arka plan üzerinde beş yıldızlı beyaz bir hilal olduğuna işaret ediyordu - *beş yıldız (1) sevgi, huzur ve barış, (2) insan hakları, özgürlük ve demokrasi, (3) adalet, (4) refah ve (5) benlik saygısı ve onuru temsil ediyordu*. ‘Beş’ sayısı, Milli Görüş’ün yıllar içinde kurduğu siyasi partilerin sayısını da temsil eder-MNP, MSP, RP, FP ve SP (Yeşilada, 2002: 68-69).

Saadet Partisi’nin AKP’yi Milli Görüş hareketinin temsilcisi olarak kabul etmediği açıktır. Milli Görüş hareketinin önemli kurucularından ve üyelerinden biri olan ve SP üyesi olan Bahri Zengin, Fulya Atacan ile yaptığı röportajda SP ile AKP arasındaki farkı açıklıyor:

Gerçek siyaseti takip etmek istediler, bu da Türkiye’deki siyasi kısıtlamalara göre hareket etmemiz gerektiği anlamına geliyordu. Askerin, medyanın ve büyük sanayicilerin Türkiye’nin siyasi yapısını belirlediklerini ve onların desteğini almaya çalışmamız gerektiğini söylediler. Haklıydılar. Bu güçler siyaseti belirler, ancak misyonumuz onları takip etmek değil, yeni bir medeniyet kurmaktır (Atacan, 2005: 169).

Yenilikçilerin önderlik ettiği bu yeni siyasi partinin ele alması gereken konulardan biri, partinin liderinin kim olacağı sorusuydu. Bazı anketler parti liderliği ile ilgili tartışmalar hakkında ipuçları verdi. Örneğin, A & G Araştırma, Milliyet gazetesinde yeni bir siyasi partinin liderliği hakkında bir anket yaptı. Ankete göre, Ankara, Adana, İstanbul, İzmir, Konya, Manisa, Malatya ve Samsun illerinde yapılan son ulusal seçimlerde FP’ye oy veren 822 kişiden %68.8’i Erdoğan’ı yeni siyasi partiye lider olarak tercih etmişti. Abdullah Gül, Bülent Arınç’ın *önünde* ikinci tercih oldu. ANAR’IN anketine göre, Erdoğan’a destek tüm katılımcılar arasında %40.8 ve eski FP destekçileri arasında %63.8 idi. Abdullah Gül, Fazilet Partisi Kongresine aday olmasına rağmen, Erdoğan, 1994 yılında İstanbul Belediye Başkanlığı görevinden bu yana verdiği destek ve popüleritesi nedeniyle parti lideri seçildi (Heper ve Toktaş, 2003). Böylelikle, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Ağustos 2001’de Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde kuruldu. Adalet ve Kalkınma Partisi için ilk önemli sınav 2002 Genel Seçimleriydi. Bu dönemde AKP’nin kuruluş felsefesini anlamamıza fayda sağlayacak iki belge; AKP’nin ilk parti programı ve 2002 seçim beyannamesi karşımıza çıkmaktadır. Bu belgeler, AKP’nin Milli Görüş geleneğinden nasıl ayrıştığını göstermektedir.

Bu belgelere göre, bu çalışma AKP’nin Milli Görüş hareketinden iki önemli ders aldığı tespit edilmektedir. Birincisi, Türkiye’de laikliğin ve temel hakların önemi ve ikincisi, Refah Partisi’nin Batı karşıtı ideolojisinin Türk iç ve dış politikasında reddedilmesiydi (Tepe, 2005: 71). Bu çalışmada daha önce belirtildiği gibi, Refah Partisi’nin 1995 Seçim Beyannamesi, laikliğin dinin düşmanı olarak uygulandığını iddia etmektedir (Refah Partisi, 1995: 19). Refah Partisi laikliği tamamen dışladı ve sadece dini özgürlüklerin önemini vurguladı. AKP’nin Milli Görüş geleneği ile ilk önemli farkı, laikliği içselleştirmek ve dini özgürlükleri insan hakları ve demokrasi bağlamında yorumlamaktır. Bu farklılıklarla ilgili birçok ipucu veya görüş AKP’nin parti programında görülebilmektedir. Örneğin, AKP’nin temel amacı Türkiye’deki demokratikleşme sürecini nihayete erdirmektir ve programa göre; “AKP’nin en önemli görevlerinden biri, bireyi tüm politikalarının merkezine yerleştirerek demokratikleşmeyi güvence altına almak ve temel insan hak ve özgürlüklerini sağlamak ve korumaktır” (AKP, 2002). AKP için bir diğer önemli konu, “İslam” veya “Müslüman” terimlerinin kullanılmadığı bu programda laikliğe olan yaklaşımdır. Program, laikliğin din özgürlüğü açısından önemine odaklanmış ve bunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

Laiklik, tüm dinlerden ve inançlardan insanların dinlerini rahatça uygulamalarına, dini inançlarını ifade edebilmelerine ve buna göre yaşamalarına izin veren, aynı zamanda inançları olmayan insanların hayatlarını bu doğrultuda düzenlemelerine izin veren bir ilkedir. Bu açıdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir. Partimiz kutsal dini değerlerden ve etnik kökenlerden yararlanmayı ve bunları siyasi amaçlar için kullanmayı reddediyor. Dindar insanları rahatsız eden, dini yaşamları ve tercihleri nedeniyle onları ayırt eden tutum ve uygulamaları antidemokratik ve insan hak ve özgürlüklerine aykırı olarak görür. Öte yandan, dini siyasi, ekonomik ve diğer çıkarlar için kullanmak ya da dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlara baskı yapmak da kabul edilemez (AKP, 2002:5).

AKP'nin 2002 seçim beyannamesinde de çok benzer ifadeler vardır. Bu belgelere göre, devlet herhangi bir inanç ve düşünceyi desteklememeli veya buna karşı çıkmamalıdır (AKP, 2002). AKP'nin kuruluş felsefesi ve belgeleri, özellikle laiklik ve insan hakları açısından Milli Görüş'ün gelenekçi kanadını da eleştiriyor, çünkü AKP'ye göre Milli Görüş hareketi, İslam'ı sadece kendi gündemi için kullanarak uygulamayı hedeflemektedir. Bu iddia, SP'nin 2002 seçim manifestosunda laiklik ve insan hakları bölümünün ele alınmaması ve sadece İslamcı bir odakla değerlendirilmesi gerçeğiyle kanıtlanmaktadır (Saadet Partisi, 2002). Yukarıdaki belgelerden de bahsedildiği gibi, AKP, özellikle laiklik ve insan hakları açısından daha reformist bir bakış açısıyla kurulmuştu. Bu belgelerle birlikte, bu çalışma için yapılan derinlemesine elit röportajlardan elde edilen veriler de bu görüşü desteklemektedir.

Bu röportajlardan birisi de AKP'nin kurucularından birisi olan Abdüllatif Şener ile yapılmıştır. AKP'nin kurulmasında önemli rol oynayan Şener, AKP'nin ilk parti programını hazırladığını şu cümlelerle aktarmaktadır: "AK Parti'nin parti programı 4-5 Kurul tarafından değerlendirildi ve bu kurulların üyeleri oldukça sık değişiyordu. Ancak, yönetim kurulu başkanı olarak, her zaman oradaydım (Ezikoğlu, 2021: 28)." Şener'e göre, bu parti programı modern demokratik değerlere atıfta bulunan demokratik bir programdı. Şener, programlarında İslam veya muhafazakarlık terimlerini kullanmaktan kaçındıklarına dikkat çekti. Bu parti programının demokratik olduğuna inanan Şener, örneğin parti içerisinde muhaliflerin parti programını eleştirebilme özgürlüğüne sahip olduğunu söyledi. Şener, İslam ve demokrasi arasındaki uyumu kanıtlamak ve bu konudaki ideallerini gerçekleştirmek için bu partinin kuruluşunda yer aldığını ifade etti. Gerçekten de Şener, AKP'yi İslamcı bir parti olarak tanımlamamış ve AKP'nin Türkiye siyasetinde İslam ile demokrasinin uyumu için önemli bir model olabileceğine inanmıştı (Ezikoğlu, 2021: 29).

AKP'nin Milli Görüş'ten aldığı ikinci ders, Milli Görüş'ün Batı karşıtı politikasını reddetmekti. AKP, Milli Görüş'te gelenekçi unsurların öncülük ettiği Batı karşıtı politikaların Türk siyasetinde siyasal bekayı sağlayamadığını gördü. Bu nedenle AKP, AB sürecine odaklandı ve Batı ülkeleriyle ilişkileri geliştirdi. Gelenekçi Saadet Partisi ise, AB'yi aynı Refah Partisi döneminde olduğu gibi eleştirmeye devam etti.

6. SONUÇ

AKP ile Milli Görüş'ün siyasetçilerinin geleneksel görüşleri arasındaki farklar, bu çalışmanın ana argümanı açısından önemlidir. AKP'nin hayatta kalmasının nedensel mekanizmasını belirleyen en önemli bağımsız değişkenlerden birisi, AKP'nin muhafazakarlığının meşrulaştırılmasıdır. Bir yandan, iç siyasette, AKP'nin laiklik ve insan hakları konusundaki reformist girişimleri ve dış politikadaki AB katılım süreci, AKP'nin muhafazakarlığının meşrulaştırılmasına yol açtı. Öte yandan, AKP, seçmen desteğinin hassasiyeti nedeniyle muhafazakar kimliğini asla terk etmedi ve bu durum, AKP hükümetinin ilk döneminde AKP'nin siyasi hayatta kalması için bir ön koşul olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu iç ve dış faktörler ise 28 Şubat süreciyle doğrudan bağlantılı olarak karşımızda durmaktaydı.

28 Şubat sürecinde Refah Partisi'nin Batıdan yeterli desteği alamaması Batı karşıtı politikalara bağlanıyorken, öte yandan parti içerisinde Erbakan'ın ağırlığından duyulan rahatsızlık yenilikçilerin farklı açılardan 28 Şubat sürecine eleştiriler getirmesine yol açtı. Bütün bu etmenlerle 28 Şubat askeri müdahalesindeki nedensel mekanizma, özellikle AKP'nin kuruluşunda ve siyasal bekasını ilk döneminde sürdürebilmesinde 28 Şubat'ın bir siyasal beka aracına dönüştürülmesini sağlamaktadır. Bu çalışma bahse konu siyasal beka kavramı üzerinden 28 Şubat sürecine dair literatüre özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Özellikle De Mesquita ve Smith'in ortaya koymuş olduğu seçmenlik teorisi perspektifinde 28 Şubat askeri müdahalesi Refah Partisi'nin siyasal bekasına

olumsuz etkilerde bulunmuş bu olumsuz etkiler daha sonra hareket içerisinde bölünmeye ve bu süreçten dersler çıkararak AKP'nin 28 Şubat sürecini bir siyasal beka aracına dönüştürmesine yol açtı.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, S. K. (2014). "Kemalism and Post-Kemalism: Turkish State in Search of Palatable Citizen Forever." *Turkish Journal of Politics*, Cilt 5, Sayı 2, s.33.
- Akdogcm, N. S. (2009). "Secularism and Islamism in Turkey Understanding the 2007 Elections." *Interpreting Islamic Political Parties*. Palgrave Macmillan, New York, ss. 207-230.
- AKP, (2002). Seçim Rehberi (Guide to Elections), AK Parti Yayınları, Ankara.
- AKP, (2002). AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı (The AKP Development and Democratization Program), AK Parti Yayınları, Ankara.
- Aral, B. (2005). "An Inquiry into the D-8 Experiment: An Incipient Model of an Islamic Common Market?." *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* Cilt 4, Sayı 1-2.
- Atacan, F. (2005). "Explaining religious politics at the crossroad: AKP-SP." *Turkish Studies* Cilt 6, Sayı 2, s.187-199.
- Atasoy, Y. (2009). *Islam's Marriage with Neoliberalism*. Palgrave Macmillan, London.
- Başlevent, C., Kirmanoğlu H., ve Şenatalar B. (2005). "Empirical investigation of party preferences and economic voting in Turkey." *European Journal of Political Research* Cilt 44, Sayı 4, s.547-562.
- Bayramoğlu, A. (2001). *Türkiye'de İslami hareket: sosyolojik bir bakış (1994-2000)*. Patika Yayıncılık.
- Beamer, G. (2002). 'Elite interviews and state politics research'. *State Politics & Policy Quarterly* Cilt 2, Sayı 1, s. 86-96.
- Bogdani, M. (2011). *Turkey and the dilemma of EU accession: when religion meets politics*. Vol. 16. IB Tauris.
- Bora, T. (1996). "İslamcılıktaki Milliyetçilik ve Refah Partisi", *Birikim*, Sayı 91.
- Boyraz, C. (2011). "The Justice and Development Party in Turkish politics: Islam, democracy and state." *Turkish Studies*, Cilt 12, Sayı 1, s.149-164.
- Bozarslan, H. (1996). "Turkey's Elections and the Kurds." *Middle East Report*, s.16-19.
- Cinar, M. (2006). "Turkey's Transformation under the AKP Rule." *Muslim World*, Cilt 96, Sayı 3, s.469-486.
- Cizre U. ve Cinar. M. (2003). "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and politics in the light of the February 28 process." *The South Atlantic Quarterly* Cilt 10, Sayı 2, s.309-332.
- Coşar, S. ve Özman. A. (2004). "Centre-right politics in Turkey after the November 2002 general election: neo-liberalism with a Muslim face." *Contemporary Politics*, Cilt 10, Sayı 1, s.57-74.
- Dagi, I. (2006). "The justice and development party: Identity, politics, and discourse of human rights in the search for security and legitimacy." *The emergence of a new Turkey: democracy and the AK Parti*, s. 88-106.
- Dagi, I. (1993). "Turkey in the 1990s: Foreign Policy, Human Rights and the Search for a New Identity." *Mediterranean Quarterly* Cilt 4, Sayı 4, s.60-77.
- Davutoğlu, A. (1997). "Medeniyetlerin ben-idraki." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 3, s. 1-53.
- De Mesquita, B.B. et al. (2005) *The logic of political survival*. MIT press.
- De Mesquita, B.B. ve Smith, A. (2009). 'Political survival and endogenous institutional change'. *Comparative Political Studies*, Cilt 42, Sayı 2, s. 167-197.
- De Mesquita, B.B. ve Smith, A. (2011). *The Dictator's Handbook: why bad behaviour is almost always good politics*. Public Affairs, New York.
- Duke, K. (2002). 'Getting beyond the 'official line': Reflections on dilemmas of access, knowledge and power in researching policy networks'. 2002. *Journal of Social Policy*, Cilt 31, Sayı 1, s. 39-59.
- Ezikoğlu, Ç. (2021). *The Logic of Political Survival in Turkey: The Case of Akp*. Lexington Books, Maryland.
- George, Alexander L. ve Bennett, G. (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. Mit Press.
- Gulalp, H. (2001). "Globalization and political Islam: The social bases of Turkey's Welfare Party." *International Journal of Middle East Studies* Cilt 33, Sayı 3, s.433-448.

- Gumuscu, S. (2010). "Class, status, and party: The changing face of political Islam in Turkey and Egypt." *Comparative Political Studies*, Cilt 43, Sayı 7, s.835-861.
- Heper, M. ve Toktaş, Ş. (2003). "Islam, modernity, and democracy in contemporary Turkey: The case of Recep Tayyip Erdoğan." *The Muslim World*, Cilt 93, Sayı 2, s.157-185.
- Hertz, R. ve Jonathan B. Imber, eds. (1995). *Studying elites using qualitative methods*. Vol. 175. Sage Publications.
- Howe, M. (1998). "TALKING TURKEY: The Islamist Agenda in Turkey; Democracy." *The Washington Report on Middle East Affairs* Cilt 17, Sayı 7, s.18.
- Gül, A. (2007). *Yeni yüzyılda Türk dış politikasının ufukları* [Horizons of Turkish foreign policy in the new century]. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- İçener, E. ve Çağlıyan-İçener, Z. (2011). The Justice and Development Party's identity and its role in the EU's decision to open accession negotiations with Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 11, Sayı 1, s. 19-34.
- İnsel, A. (1996). "RP ve Kemalizm", *Birikim*, Sayı 91.
- Keyman, F. 2010. 'Modernization, Globalization and Democratization in Turkey: The AKP Experience and its Limits', *Constellations* , Cilt 17, Sayı 2, s. 312-327.
- Kuru, A. (2006). 'Reinterpretation of Secularism in Turkey: The Case of the Justice and Development Party', *The Emergence of a New Turkey: Islam, Democracy, and the AK Parti* (ed: M.Hakan Yavuz), Utah University Press, s. 136-160.
- Lukes, Timothy J. 2001. 'Lionizing Machiavelli'. *American Political Science Review*, Cilt 95, Sayı 3, s. 561-575.
- Mardin, S. (2006). *Religion, society, and modernity in Turkey*. Syracuse University Press.
- Matravers. D. Pike, J. ve Warburton N. (2000). *Reading political philosophy: Machiavelli to Mill*. Psychology Press.
- Mikecz, R. (2012). 'Interviewing elites: Addressing methodological issues'. *Qualitative inquiry*, Cilt: 18, Sayı 6, s. 482-493.
- Morgenthau, Hans .J. 1985. *Politics Among Nations: the Struggle for Power and Peace*, N.Y., Knopf.
- Morris, Zoë S. (2009). 'The truth about interviewing elites'. *Politics*, Cilt 29, Sayı 3, s. 209-217.
- Neal, S. ve Eugene M. (2009). 'Researching up: interviews, emotionality and policy making elites'. *Journal of Social Policy*, Cilt 38, Sayı 4, s. 689-707.
- Narli, N. (1999). "The rise of the Islamist movement in Turkey." *Middle East*, Cilt 3, Sayı 3, s.39.
- Onis, Z. (1997). "The political economy of Islamic resurgence in Turkey: The rise of the Welfare Party in perspective." *Third World Quarterly*, Cilt 18, Sayı 4, s. 743-766.
- Özbudun, E. (2006). "From political Islam to conservative democracy: the case of the Justice and Development Party in Turkey." *South European Society & Politics*, Cilt 11, Sayı 3-4, s. 543-557.
- Rabasa, A. ve Larrabee, F.S. (2008). *The rise of political Islam in Turkey*, Vol. 726. Rand Corporation.
- Refah Partisi. (1995). Refah Partisi Seçim Beyannamesi, TBMM Kütüphanesi.
- Richards, D. (1996). "Elite interviewing: Approaches and pitfalls." *Politics*, Cilt 16, Sayı 3, s. 199-204.
- Roy, O. (1994). *The failure of political Islam*, Harvard University Press.
- Rubin, B. ve Çarkoğlu, A. (2006). *Religion and politics in Turkey*, Routledge, London.
- Saadet Partisi, (2002) 'Acil onarım ve atılım programı: Saadet Partisi seçim beyannamesi' (Saadet Party's 2002 Election Guide).
- Selim, Y. (2001). *Yol Ayrımı: Milli Görüş Hareketindeki Ayrışmanın Perde Arkası*, Hiler Yayınları, İstanbul.
- Somer, M. (2007). "Moderate Islam and secularist opposition in Turkey: Implications for the world, Muslims and secular democracy." *Third World Quarterly* Cilt 28, Sayı 7, s.1271-1289.
- Tansey, O. (2007). "Process tracing and elite interviewing: a case for non-probability sampling." *PS: Political Science and Politics* Cilt 40, Sayı 4, s. 765-772.

- Tepe, S. (2005). "Turkey's AKP: a model" Muslim-Democratic" party?." *Journal of Democracy* Cilt 16, Sayı 3 s. 69-82.
- Tezcür, G. M. (2010). "The moderation theory revisited: The case of Islamic political actors." *Party Politics*, Cilt 16, Sayı 1, s. 69-88
- Tombuş, H. E. (2013). "Reluctant democratization: The case of the Justice and Development Party in Turkey." *Constellations*, Cilt 20, Sayı 2, s. 312-327.
- Vielhaber, D. (2012). "The Milli Görüs of Germany." *Hudson Institute: The current Trends in Islamist İdeology*, Sayı 13.
- Yavuz, M. H. (1997). "Political Islam and the welfare (Refah) party in Turkey." *Comparative Politics*, s. 63-82.
- Yavuz, M. H. (2003). *Islamic political identity in Turkey*. Oxford University Press, Oxford.
- Yeşilada, B. A. (2002) "The virtue party." *Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 1, s.62-81.
- Yılmaz, M. E. (2012). "The rise of political Islam in Turkey: the Case of the Welfare Party." *Turkish Studies*, Cilt 13, Sayı 3, s. 363-378.
- Zürcher, J. E. (2003). *Turkey: A Modern History*, I.B.Tauris, New York.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.02.2021 ✓Accepted/Kabul:31.03.2021

DOI:10.30794/pausbed.875238

Araştırma Makalesi/ Research Article

Gedik, C. ve Ekiz Gökmen, Ç. (2021). "Özelleştirmenin Çalışma Koşulları Üzerindeki Etkileri: Yatağan Termik Santrali Eski Çalışanları Örneği"
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 101-124.

ÖZELLEŞTİRMENİN ÇALIŞMA KOŞULLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: YATAĞAN TERMİK SANTRALİ ESKİ ÇALIŞANLARI ÖRNEĞİ*

Ceren GEDİK** ÇİSEL EKİZ GÖKMEN***

Öz

Türkiye'de 1980'lerden sonra neoliberal politikaların önünü açan pek çok düzenleme sistematik olarak gerçekleşmiştir. Ekonomik ve sosyal hayatı yakından ilgilendiren bu politikaların en önemlisi özelleştirme uygulamalarıdır. Bu çalışma, Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinin ardından başka kamu kurumlarına nakil olan işçilerin yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarını ve çalışma koşullarında meydana gelen değişimleri araştırmayı böylelikle özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışma kapsamında 180 Yatağan Termik Santrali eski çalışanına anket uygulanmıştır. Araştırma kapsamında ayrıca Tes-İş ve Türkiye Maden-İş Yatağan şube başkanlarıyla derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu devlet güvencesinde çalışmayı istedikleri ve özel sektöre güven duymadıkları için özelleştirmenin ardından başka kamu kurumlarına nakil olmuştur. Yine, görüşmecilerin çoğu santralin özelleştirilmesinin ardından nakil oldukları kurumlarında ücret, çalışma süreleri, iş ve gelir güvencesi, unvan ve sosyal haklar gibi konularda olumsuz etkilendiklerini ve mesleki olarak vasıfsızlaştıklarını ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Özelleştirme, Yatağan Termik Santrali, Çalışma Koşulları, 4-C, 4-B, Sözleşmeli Personel Statüsü.

EFFECTS OF PRIVATIZATION ON WORKING CONDITIONS: FORMER EMPLOYEES OF YATAĞAN THERMIC POWER PLANT

Abstract

After the 1980s, many regulations that pave the way for the neoliberal policies, took place systematically in Turkey. The most important of these policies are privatization practices. The aim of this study is to investigate the working conditions of employees, who are transferred to other public institutions, in the new employment areas after the privatization of Yatağan Thermic Power Plant. In this context, a questionnaire was applied to the 180 former employees of Yatağan Thermic Power Plant. In addition to the questionnaire, in-depth interviews were conducted with the heads of Tes-İş and Turkey Maden-İş Yatağan Branch. According to the results, the majority of the interviewees stated that they had been transferred to another public institution after the privatization because they wanted to work as public employees because they did not trust the private sector. Again, most of the interviewees stated that they were negatively affected by wages, working hours, title and social rights and also, they became professionally deskilled in their new institution.

Keywords: Privatization, Yatağan Thermic Power Plant, Working Conditions, 4-C, 4-B, Contracted Personnel Status.

* Bu çalışma, Dr. Öğr. Üyesi ÇİSEL EKİZ GÖKMEN danışmanlığında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi S.B.E Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı'nda Ceren GEDİK tarafından hazırlanan "KİT'lerin Özelleştirilmesinden Sonra İşinden Ayrılan Çalışanların Yeni İstihdam Alanlarındaki Çalışma Koşulları: Yatağan Termik Santrali Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Bilim Uzmanı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, S.B.E., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri A.B.D., MUĞLA.

e-posta: ceren@cerengedik.com.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4827-7274>)

***Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, MUĞLA.
e-posta: cekiz@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7450-0265>)

Giriş

Özelleştirme, mülkiyeti kamuya ait iktisadi kuruluşların özel kesime aktarılması ve devletin ekonomideki ağırlığının azalması anlamına gelmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2009). Türkiye’de özelleştirme uygulamaları 1970’li yılların sonunda gelişmiş ülkelerde hızla yayılmış ve benimsenmiş olan neoliberal uygulamalara koşut olarak 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe konan yapısal uyum programının temel öğelerindendir (Boratav, 2013: 147).

Türkiye’de özelleştirme uygulamaları ile ilgili birçok araştırma olmasına rağmen, söz konusu araştırmalarda özelleştirme sonrası verimlilik, etkinlik ve kârlılık gibi daha çok işverenleri ilgilendiren konular incelenmiş (Zaim ve Çakmak, 1994; Ünal, 2000; Karakaya, 2013; Topçuoğlu ve Özer, 2019), özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkilerine ise yeterince değinilmemiştir. Bu çalışma ise özelleştirme uygulamalarının çalışanlar üzerindeki etkilerini Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden sonra başka kamu kurumlarına nakil olan işçiler örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışma kapsamında 180 Yatağan Termik Santrali eski çalışanına anket uygulanmış, ayrıca Tes-İş ve Türkiye Maden-İş Yatağan şube başkanlarıyla derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle Türkiye’de özelleştirme uygulamaları ve gelirleri incelenmiş ardından kamu iktisadi teşebbüslerinde (KİT) çalışan personelin hukuki statüsü ile özelleştirme kapsamında statü değişikliğinin ve başka kurumlara naklin hukuki çerçevesi ele alınmıştır. İkinci bölümde Türkiye’de özelleştirme uygulamalarının çalışanlar üzerindeki etkisi ilgili literatür yardımıyla değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise, özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkisine ilişkin alan araştırması bulgularına yer verilmiştir.

1. Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları ve KİT’LERDE ÇALIŞAN PERSONELİN HUKUKİ STATÜSÜ

1.1. Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları ve Gelirleri

Özelleştirme kavramına ilişkin genel geçer bir tanımlamada bulunmak mümkün olmamakla birlikte, özelleştirmenin tanımının genel itibarıyla dar ve geniş anlamda ele alındığı görülmektedir. Dar anlamda özelleştirme, kamu iktisadi teşebbüslerinin mülkiyetinin tamamen veya kısmen özel kesime devredilmesi iken; geniş anlamda özelleştirme ise mülkiyetin devrine ilaveten kamu kuruluşlarının yönetimlerinin ya da kâr paylarının, sırasıyla işletme haklarının ve gelir ortaklığının, özel kişi ve kuruluşlara verilmesidir (Kepenek ve Yentürk, 2009: 285).

Türkiye ekonomisinde özelleştirme uygulamaları, 1980’lerden itibaren dünya ekonomisini etkileyen neoliberal iktisat politikalarına koşut olarak ülke ekonomisi için önemli yapısal dönüşümler içeren “24 Ocak Kararlarıyla” birlikte gerçekleşmiştir (Boratav, 2013: 147; Şenses, 2016: 239). 24 Ocak Kararlarının uzun vadeli amaçları, devletin etkinliğini daraltarak özel sektörün yaygınlaştırılması ve ihtiyaç duyulan yeniden yapılandırma sürecinin hızlandırılmasıyla ekonominin dünya piyasalarıyla ihracata dayalı büyüme modeliyle bütünleşmesini sağlamaktır (Temizel, 2007). Bu anlamda Türkiye’nin ekonomi tarihinin dönüm noktası olan 24 Ocak Kararları özelleştirme ve liberal ekonomiye geçiş sürecinde çok önemli bir role sahiptir.

Türkiye’de özelleştirme politikalarının uygulanmaya başlandığı 1986 yılından günümüze elde edilen özelleştirme gelirleri Tablo 1’de sunulmuştur. Söz konusu tablodan da görülebileceği üzere 2019 yılı itibarıyla İdare tarafından gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı yaklaşık 70,4 milyar ABD dolarıdır. 1986-2003 yılları arasındaki on sekiz yılda elde edilen özelleştirme geliri 8 milyar 240 milyon dolarken, 2004-2019 yılları arasındaki on altı yılda özelleştirme uygulamalarından elde edilen gelir 62 milyar 122 milyondur. Bu anlamda 2003 yılından sonra özelleştirme gelirlerinin neredeyse sekiz kat arttığını söylemek mümkündür. Söz konusu veriler, Türkiye’de 1980’lerden sonra uygulanmaya başlanan neoliberal politikaların alınan özelleştirme kararlarında etkili olduğunu ve son yıllarda özelleştirme uygulamalarına çok daha fazla ağırlık verildiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Türkiye’de özelleştirme uygulama gelirleri (1986-2019)

Dönemler	Özelleştirme Geliri (Milyon Dolar)	Oran (%)	Dönemler	Özelleştirme Geliri (Milyon Dolar)	Oran (%)
1986-2003	8.240	11,7	2012	3.021	4,3
2004	1.283	1,8	2013	12.486	17,7
2005	8.222	11,7	2014	6.266	8,9
2006	8.096	11,5	2015	1.996	2,8
2007	4.259	6,1	2016	1.293	1,8
2008	6.259	8,9	2017	751	1,1
2009	2.275	3,2	2018	1.359	1,9
2010	3.082	4,4	2019	116	0,2
2011	1.358	1,9	2004-2019	62.122	88,3
			Toplam (1986-2019)	70.362	100

Kaynak: ÖİB, 2019: 63.

1.2. Özelleştirme Kapsamında Statü Değişikliğinin, Başka Kurumlara Naklin Yasal Çerçevesi

Özelleştirme uygulamaları sonucunda KİT’lerde çalışanların hukuki statüsü ile ilgili de düzenlemeler yapılması gerekmiştir. Yapılan düzenlemelerle, KİT’lerdeki istihdam fazlalığının azaltılması için erken emekliliği teşvik uygulaması getirilmiş, özelleştirme nedeniyle işini kaybedenlerin mağduriyetlerinin giderilmesi amacıyla mevcut haklarına ek olarak, iş kaybı tazminatı ödemesi ile meslek edindirme ve yetiştirme eğitim olanakları sağlanmaya çalışılmıştır. 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkındaki Kanunun 22. maddesinde bazı değişikliklere gidilmiş, böylelikle özelleştirme programında bulunan kuruluşlardaki ihtiyaç fazlası personelin diğer kamu kurumlarına nakline ilişkin hükümlerle nakle tabi olan personelin özlük haklarına dair belirsizlik giderilmeye çalışılmıştır.

1984’ten bu yana iktidara gelen tüm hükümetlerin uyguladığı özelleştirme politikaları düşünüldüğünde bu politikalar üzerinde ortak fikirde oldukları ve bu doğrultuda gerekli yasal düzenlemelerin devamlılık içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu araştırmanın da konusu olan, başka kamu kurumlarına nakle tabi olan çalışanlara ilişkin esaslar, 657 sayılı Kanun’un 4. Maddesinin (C) fıkrasına göre geçici personel başlığı adı altında düzenlenmiştir. Buna göre geçici personel, bir yıldan az süreli veya mevsimlik hizmet olduğuna karar verilen görevlerde ve belirtilen ücret ve adet sınırları içerisinde sözleşmeyle çalıştırılan ve işçi sayılmayanlar biçiminde tanımlanmaktadır. Geçici personelin önemli bir kısmını özelleştirme uygulamaları sonucunda işsiz kalan işçilerden başka kamu kurum ve kuruluşlarında geçici personel statüsünde istihdam edilenler oluşturmaktadır (Gülmez, 2012).

4046 sayılı özelleştirme kanununa göre özelleştirilen kurumlardaki çalışanların iş sözleşmelerinin kamu tarafından veya devir işleminden sonraki altı ay içerisinde özel sektör tarafından feshedilmesi durumunda başka bir kamu kurumuna geçebilmelerine olanak tanınmaktadır (Gülmez, 2012). Daha sonra söz konusu geçiş süresi önce iki yıla çıkarılmış, ardından 25 Ağustos 2015 tarihi itibarıyla ilgili kararnamede yapılan değişiklikle geçiş süre sınırı kaldırılmıştır. 24 Aralık 2017 tarihinde ise 696 sayılı KHK ile 657 sayılı Kanun’un (C) fıkrası kaldırılarak bu statüde istihdam edilenler aynı kanunun 4. maddesinin (B) fıkrası altında istihdam edilmeye başlanmıştır.

2. Özelleştirme Uygulamalarının Çalışanlar Üzerindeki Etkileri

KİT’lerin özelleştirilmesi hem aynı işyerinde çalışmaya devam eden hem de KİT’lerin özelleştirilmesinden sonra başka kamu kurumlarına nakil olan çalışanların yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarında önemli değişimlere neden olmaktadır. Özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkileri işten çıkarmalar veya çalışanların diğer kamu kurumlarına kaydırılması gibi doğrudan istihdam hacmindeki daralma şeklinde olabileceği gibi; ücretlerin azalması, istihdamın yapısının değişerek enformel çalışmanın yaygınlaşması, iş yükünün ve çalışma sürelerinin artması, görev tanımlarının belirsizleşmesi, mesleki vasıfsızlaşma, güvencesizlik, artan iş kazaları,

sendikalaşma oranının azalması gibi çalışma koşullarında dolaylı şekilde de görülebilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde özelleştirme uygulamalarının çalışanlar üzerindeki söz konusu etkilerine ilişkin literatür incelenecektir.

2.1. İstihdam Hacmindeki Daralma ve İşten Çıkarmalar

Türkiye’de özelleştirme uygulamalarının en belirgin etkileri istihdam alanında görülmektedir (Çetinkaya, 2007). Özelleştirme uygulamalarından sonra emeklilik, başka kamu kurumlarına nakil, işten çıkarma ve gönüllü ayrılmalarla birlikte KİT’lerdeki istihdam hacmi daralmıştır (Karakaş, 2013). Ayrıca özel sektör işvereni, ilave istihdam gereken durumlarda, istihdamı artırmak yerine mesai saatlerini artırarak istihdam artışını engelleme politikası gütmüştür (Dünya Gazetesi; Aktaran: Sezer, 2013).

Özelleştirmenin istihdam hacmi üzerindeki etkisi özelleştirme öncesi dönemde başlamaktadır. Hükümetler; aşırı istihdamın olduğunu düşündükleri bir teşebbüsün özel sektöre satın ya da devir alınmasını sağlamak adına özelleştirmeye hazırlanmaktadır. Bu hazırlık çalışmaları aşırı istihdamın özelleştirme öncesinde daraltılması şeklinde olabilmektedir (Alper, 1994). Türkiye’de özelleştirme öncesi istihdamda daralmaya ilişkin ilk örnek Çitosan’ın sahip olduğu işyerlerinde görülmüştür. Özelleştirmeye ilişkin kanunların çıktığı 1984 yılından, Çitosan’da özelleştirmenin gerçekleştirilmeye başlandığı 1989 yılına kadar devlet tarafından özelleştirme öncesinde istihdam %20 oranında azaltılmıştır (Lordoğlu ve Müftüoğlu, 1998). Çitosan’a bağlı 16 fabrikanın özelleştirilmesi ile birlikte dört yılda 1.300 civarında işçi işten çıkarılmıştır (STP Parti Kitaplığı, 1993; Aktaran: Budak, 1993).

Türkiye’de 2007-2017 yılları arasını kapsayan 10 yıllık sürede KİT’lerde çalışan personel sayısı 255 binden 97 bine düşmüştür. Yine 2008-2012 yılları arasında %18 olan KİT’lerin toplam istihdamdaki payı 2016-2017 yılları arasında %1’in (%0,7) altına düşmüştür (Sayıştay, 2012-2017 Raporları). Bu düşüşün son yıllarda artmasında özellikle Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ) ve Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. (TEDAŞ) gibi bazı kurumlardaki özelleştirmeler etkili olmuştur (Sayıştay, 2014: 41).

KİT’lerde istihdam edilen çalışan sayısındaki azalmalar esas olarak, KİT’lerin özelleştirilmesinden kaynaklanırken, çalışmaya devam eden KİT’lerdeki birtakım hizmetlerin özelleştirilmesi de bu azalmada etkili bir faktör olmaktadır. Bazı hizmetlerin, hizmet satın alımı şeklinde yüklenicilere gördürülmesi nedeniyle emeklilik veya çeşitli şekillerde kuruluşlardan ayrılan çalışanların yerine yeni personel alınmasına sınırlamalar getirilerek personel sayısı azaltılmaktadır.

2.2. Özelleştirmenin Çalışma Koşulları Üzerindeki Etkisi

2.2.1. Ücret ve Ücret Yapısındaki Değişim

Kamu sektörü yasal zorunluluklar sebebiyle maddi, manevi ve sosyal haklar bakımından çalışanın ücretini korumaya alarak iş ve ücret güvencesi sağlamaktadır. Buna karşılık çalışanın her an işsiz kalma korkusu yaşadığı özel sektörde emek sömürsüne dayalı bir ücret politikası sürdürülmektedir. Özelleştirme uygulamaları gerek mevcut çalışanların gerek özelleştirmeden sonra işe yeni alınan çalışanların gerek özelleştirme sonrası başka kurumlara nakil olanların ücret düzeylerini etkilemektedir. Özelleştirme uygulamaları sonucu ücret sisteminde değişme dolayısıyla genellikle çalışanların ücret düzeyleri düşme eğilimindedir.

Özelleştirmenin ücret seviyesi üzerindeki etkileri ile özelleştirme yöntemi arasında da yakın bir ilişki mevcuttur. Dar anlamdaki özelleştirme uygulamalarında, ücretlerin genel seviyesindeki düşüşleri önlemek nispeten kolay iken, geniş anlamdaki özelleştirme uygulamaları ücret seviyesinde önemli azalmalara yol açabilmektedir. Ayrıca özelleştirme uygulamaları sonucu işçi devri artmakta ve yüksek ücretle çalışanların yerine düşük ücretle çalışanlar alınması dolayısıyla da ücret seviyesi düşmektedir (Gümüş, 2007). Yine özelleştirme uygulamalarının ardından yaşanan işçi çıkarımları sonucunda sendikaların zayıflaması dolayısıyla çalışanlar daha düşük ücret düzeylerini kabul etmek durumunda kalmaktadır (Güzel, 1994).

Özelleştirme uygulamalarının ardından aynı işyerinde çalışmaya devam eden işçilere yönelik yapılan çalışmalar ücretlerin düştüğünü göstermektedir. Petkim’in özelleştirilmesini inceleyen bir araştırmada, özelleştirmeden sonra iş saatleri dışında yapılan görevler için alınan fazla çalışma ücretlerinin kaldırıldığı tespit edilmiştir (Karakaş, 2013). Tunçbilek Kömür İşletmeleri’nde çalışmakta olan 40 işçi ile yapılan derinlemesine görüşmenin sonuçlarına

göre özelleştirmeden sonra işe alınan yeni işçiler, düşük ücretle çalışmaktadırlar (Kalaycıoğlu ve Çelik, 2014). Yine Karsavran'ın (2016) 25 işçiyle derinlemesine mülakat yaptığı çalışmasının bulguları Kütahya Porselen'in özelleştirilmesinden sonra işletme bünyesinde kalmak isteyen işçilere ücret düzeylerinin değişmeyeceğine dair söz verilmesine rağmen ilerleyen zamanlarda bu sözün tutulmadığını ve ücretlerde azalma yaşandığını göstermektedir. İşçilere verilen sözün tutulmaması özel sektöre olan güvenin sarsılmasına neden olmuştur. Buna benzer özelleştirme örnekleri ile daha önce özel sektör deneyimi olan çalışanların çalıştıkları kurumların özelleştirilmesi sonrasında yeni çalışma koşullarının nasıl olabileceği hakkında fikir sahibi olmaları, onları özel sektöre karşı güvensiz bir tutum içine sokmuştur. Bu da çalışanları özelleştirme sonrasında başka kamu kurumlarına geçirilmeleri için kendilerine kanun kapsamında tanınan nakil hakkını kullanmaya itmiştir.

Özelleştirmenin ardından başka kamu kurumlarına geçici personel statüsünde (4-C) nakil olan 145 Adıyaman (eski) Tekel işçisinin incelendiği bir çalışmanın (Kaya, 2015) bulguları, görüşmecilerin büyük çoğunluğunun aylık hane gelirlerinin TÜRK-İŞ'in belirlemiş olduğu açlık ve yoksulluk sınırının da altında olduğunu ve özelleştirme sonrasında eski Tekel işçilerinin ücretlerinde ciddi bir düşüş meydana geldiğini göstermektedir. Araştırma sonuçlarına göre, ücretlerde yaşanan düşüşün bir göstergesi olarak görüşmecilerin %84'ü özelleştirme öncesi aldıkları ücreti tasarruf ettiklerini belirtirken, özelleştirme sonrasında elde ettikleri maaşı tasarruf ettiklerini ifade edenlerin oranı sadece %1,4'tür. Özelleştirilme sebebiyle başka kamu kurumlarına 4-C statüsünde geçen çalışanların refahındaki değişimi inceleyen başka bir araştırmanın sonuçlarına göre, özelleştirme, kademe yükselmesini engelleyerek, yapabilirlikleri sınırlayarak çalışanın refah kaybının uzun vadede de sürmesine neden olmakta başka bir deyişle çalışanların emeklilik durumlarına direk etki etmektedir. Ayrıca hizmet yıllarının tamamının intibak ettirilmemesi aylık kazancın yanında yaşlılık aylığı ve emekli ikramiyesini ve dolayısıyla çalışanların emeklilik sonrası refahlarını da olumsuz etkilemektedir (Güven Lisaniler vd., 2017).

2.2.2. İstihdam Yapısındaki Değişim: Esnek Çalışma Biçimlerindeki Artış

Türkiye'de özelleştirme uygulamaları sonrasında daha önce de belirtildiği üzere birçok kişi işten çıkarılmıştır. İşini kaybetmeyen çalışanların büyük bir çoğunluğu ise özelleştirilen işyerinde güvencesiz ve esnek çalışma koşulları ile karşı karşıya kalmıştır (Kaya vd., 2010). Böylece özelleştirme uygulamalarının ardından istihdamın yapısı değişerek güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerinde artış yaşanmıştır. Esnek çalışma; taşeronlaşma, çağrı üzerine veya uzaktan çalışma gibi kısmi süreli çalışmalar, kursiyer istihdamında artış ve deneme sürelerinin uzatılması gibi çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir (Özveri, 2015: 156). Karakaş (2013), çalışmasında Petkim'in özelleştirilmesinin ardından işyerinde taşeronlaşma ve kursiyer istihdamı şeklinde esnek istihdam biçimlerinin uygulanmaya başlandığını tespit etmiştir. Çalışmada özelleştirmeden sonra Petkim'de yeni işe alınan yaklaşık 1000 kişinin %60'ının kurs süresi boyunca ücretsiz olarak çalıştırılan kursiyerler arasından seçildiği belirtilmiştir. Bu durum özelleştirme sonrasında Petkim'deki istihdam politikalarının, maliyetleri düşürecek şekilde değiştirilmeye çalışıldığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Cam'ın (1999) Türk çimento sanayinde gerçekleştirdiği alan çalışmasının bulguları da özelleştirmenin ardından işçilerin önemli bir bölümünün sosyal güvenceden yoksun koşullarda istihdam edildiklerine işaret etmektedir.

2.2.3. İş Sağlığı ve Güvenliği Uygulamalarındaki Değişim

Özelleştirmelerin ardından iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarında da değişimler yaşanmaktadır. Özelleştirilen işyerlerinde özel sektör işverenlerinin maliyetlerini azaltmak için iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini almaktan kaçınmaları, gerekli iş güvenliği mühendisi ve işyeri hekimini çalıştırmamaları dolayısıyla hastalık ve kaza riski artmaktadır (Etiler, 2011). Soma, Ermenek ve en son Yatağan Termik Santrali'nin özelleştirilmesinden sonra yaşanan ölümlü iş kazaları, işverenlerin kâr maksimizasyonu amacı doğrultusunda hareket etmekten çekinmeyeceğinin ve işçinin sağlığını ve güvenliğini bile bu amaç doğrultusunda ihmal edebileceklerinin kanıtıdır.

İlgili ulusal literatür özelleştirme sonrası iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarındaki ihmellere ve olumsuz sonuçlarına işaret etmektedir. Petkim'in özelleştirilmesini inceleyen çalışmada işçilerin iş yüklerinin artması ve yeni işçilerin tecrübesiz olmaları nedeniyle iş kazalarının boyutlarının arttığı belirtilmiştir (Karakaş, 2013). Yine Kalaycıoğlu ve Çelik'in (2014), Tunçbilek Kömür İşletmeleri'nde yaptıkları çalışmada, özelleştirmeden önce iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarına daha fazla dikkat edildiği, özelleştirmeden sonra işe alınan yeni işçilerin ise zor ve tehlikeli koşullarda çalıştıkları vurgulanmıştır. Karsavran'ın (2016), çalışmasında ise Seyitömer Termik

Santrali'nde çalışan işçilerin özelleştirmeden sonra vasıfları dışında işlerde çalıştırılmaları nedeniyle iş sağlığı ve güvenliğinde sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir.

2.2.4. Sendikalaşma Oranındaki Değişim

Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra uygulanan politikalar sonucu sendikalaşma oranlarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Özelleştirmeler ile kamu kesiminde istihdamın azaltılması, sendikal örgütlenmeye uygun büyük ölçekli kamu işletmelerinin orta ve büyük işletmeler haline dönüşmesi ve özel kesim işverenlerinin sendikaya karşı olan tavrı nedeniyle, sendikalaşma oranı büyük ölçüde azalmış ve dolayısıyla sendikalar güç kaybetmiştir (Budak, 1993).

DİSK-AR'ın (2019) araştırmasında sendikalaşmanın 2013 yılından itibaren hem sayısal hem de oransal olarak arttığı ancak bu artışın özellikle kamu taşeron işçilerinin artışından kaynaklandığı ve bütün işkollarına aynı ölçüde yansımadağı ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu taşeron işçilerin TİS hakları kısıtlandığı için TİS kapsamındaki sayıda herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Tek amacı kârını ençoklamak olan özel sektör işverenleri bu amaçla işçi ücretlerinin neden olduğu maliyetleri en aza indirebilmek için mümkün olduğunca sendikasız işçi çalıştırmayı arzu etmektedir (Çetik ve Akkaya, 1999: 115). İlgili ulusal literatür özelleştirme uygulamalarının ardından özel sektör işverenlerinin sendikal işçilere yönelik tutumuna ve özelleştirmenin sendikalaşma oranı üzerindeki etkilerine işaret etmektedir. Karakaş'ın (2013), çalışmasının bulgularına göre, Petkim işvereni özelleştirmeden sonra kendisine bağlı, örgütsüz, kontrol edilebilen ve verimli bir işçi profili yaratmak istemiştir. Bu çerçevede özelleştirmeden sonra hemşericilik yöntemiyle işe aldığı yeni işçilere sendikaya mesafeli durmaları konusunda direktiflerde bulunmuş, sendikayı işyerinden tasfiye etmeye çabalamış, bunu başaramadığı durumda da kontrol edebileceği başka bir sendikayı işyerine almaya çalışmıştır. Türk çimento sanayinde gerçekleştirilen alan çalışmasının bulguları da özelleştirmenin ardından işçilerin neredeyse tamamının sendikasız çalıştıklarını gözler önüne sermektedir (Cam, 1999). Oysa Ekiz Gökmen ve Girgin'in (2018) Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinin ardından aynı işyerinde çalışmaya devam eden 42 maden işçisiyle görüştükları çalışmalarında da tespit ettikleri üzere, sendikal örgütlülük işyerinin özelleştirilmesinden sonra dahi yeni hakların elde edilmesi ve mevcut hakların korunması açısından oldukça önemlidir.

Özelleştirme sonrasında farklı kamu kurumlarına yapılan nâkilin de sendikalaşma oranlarını ve sendikal mücadeleyi olumsuz etkilediği görülmektedir. Kaya'nın (2015), yaptığı araştırmanın sonucuna göre Tekel'in özelleştirilmesinden önce görüşmecilerin tamamına yakını (%99,3) sendikaya üye iken, 4-C kapsamında başka bir kamu kurumuna geçtikten sonra sendikalara üye olanların oranı %85,3'e düşmüştür. Bunun haricinde çalışma bulgularına göre, eski Tekel işçileri özelleştirme öncesi tek bir sendika altında toplanırken, özelleştirme sonrasında farklı iş kollarındaki birden fazla sendikaya üye olmuş böylece sendikal anlamda parçalılık yaşanmıştır.

2.2.5. Çalışma Koşullarında Yaşanan Diğer Değişimler

Özelleştirme sonucunda gerek aynı kurumda çalışmaya devam eden gerek farklı bir kamu kurumuna nakil olan personelin yeni işyerlerinde görev tanımlarının belirsizleşmesi ve vasıfları dışındaki işlerde istihdam edilmeleri, sahip oldukları iş tecrübesi ve deneyimlerini kullanamamalarına ve niteliksizleşmelerine neden olmaktadır. Karsavran'ın (2016) çalışmasının sonuçlarına göre, Seyitömer Termik Santrali'nin özelleştirilmesinin ardından farklı kamu kurumlarına nakil olan işçiler, temizlik işleri, diğer memurların yapmak istemediği yoğun evrak işleri, yüksek sorumluluk gerektiren imzaların atıldığı işler veya riskli elektrik işleri gibi işleri yapmak durumunda kalmışlardır. İşçilerin vasıfları dışındaki ve yapmak istemedikleri işlerde çalıştırılmaları ise iş tatminsizliğine ve verimsizliğe yol açmıştır. Benzer şekilde Petkim'in özelleştirilmesinden sonra da çalışanların iş ve görev tanımları silikleşmiş, istihdamda niceliksel daralma nedeniyle çalışanların iş yüklerinde değişikliklere gidilmiştir (Karakaş, 2013).

Özelleştirme uygulamaları çalışanlar arasında iş barışını bozması dolayısıyla da çalışanları olumsuz etkilemektedir. Kamu çalışanı ile şirket çalışanı arasındaki ayrım git gide artarak kalıcı bir hale dönüşmektedir. Şartlarının daha iyi olması, sektörde daha eski olmaları, bilgili ve tecrübeli olmaları, sendikaların sağladığı

koruyucu tedbirler ve sağlanan sosyal haklar sebebiyle devlet çalışanı konumunda olmak tercih edilmektedir. Şirket çalışanları çeşitli haklardan faydalanamadıkları için kendilerinin haklarının yendiğini düşünmektedirler. Ayrıca şirket çalışanları şirketlerine tepki geliştirmeyip sendikalı devlet çalışanlarına tepki göstermekte ve hak kayıplarının sorumlusunu devlet çalışanlarına yükleyerek onları suçlamaktadırlar (Kalaycıoğlu ve Çelik, 2014).

Özelleştirmeler sonucu işten çıkarılmaların artması, mevcut çalışanlar arasında “sıranın kendisine ne zaman geleceği” endişesi yaratmakta bunun haricinde işten çıkarılmayan görece şanslı kesimin çalışma koşullarının değişmesi ise çalışanlar arasında mesleki stres yaratmaktadır. Kaya ve diğerleri (2010), çalışmalarında özelleştirme kapsamına alınan Ilica Şeker Fabrikasının 82 çalışanına özelleştirme öncesindeki mesleki stres düzeylerini belirlemek için anket uygulamışlardır. Çalışma sonuçlarına göre, özelleştirme sürecindeki şeker fabrikası çalışanlarının mesleki stres düzeyleri oldukça yüksek olup, işçilerin duydukları işten çıkarılabilme ve güvenceli başka bir iş bulamama endişesi mesleki stresi artırıcı yönde etki etmektedir. Böylece özelleştirme politikaları, insan onuruna yaraşmayan ücret ve çalışma koşullarıyla toplumda, maddi ve manevi yönden kaygılı ve mutsuz bireyler yaratmaktadır.

Söz konusu olumsuz değişimlere birde özelleştirmenin ardından çalışanların iş memnuniyetsizliği eklenmektedir. Kaya'nın (2015), TEKEL çalışanları üzerine yaptığı araştırmanın bulgularına göre, Tekel'in özelleştirilmesinden önce çalışma koşullarından memnun olduğunu belirtenlerin oranı (%69,6) özelleştirmeden sonra nakil oldukları yeni kurumlarındaki çalışma koşullarından memnun olduğunu belirtenlerin oranından (%36,6) çok daha yüksektir. Söz konusu bulgu, özelleştirmenin ardından işçilerin çalışma koşullarının kötüleştiğini gösterirken, bir başka özelleştirme örneği olan Petkim özelleşmesinde de işverence mazeret izinlerini kullandırmakta zorluk çıkarma, çay ve yemek molalarının kısıtlanması gibi çalışma uygulamaları gerçekleştirilmek istenmiştir (Karakaş, 2013). Ekiz Gökmen ve Girgin (2018) Yatağan Termik Santrali'nin özelleştirilmesinin ardından aynı işyerinde çalışmaya devam eden maden işçilerin çalışma koşullarındaki değişimi inceledikleri çalışmalarında, görüşmecilerin yaklaşık ¼'ünün toplu işçi taşıma servisi hizmeti, yarısının ise işyerinde verilen yemek açısından özelleştirme öncesi toplu iş sözleşmesine göre dezavantajlı olduğunu tespit etmişlerdir. Sonuç olarak özelleştirmenin sonuçlarının hak kayıpları şeklinde de gerçekleştiği görülmektedir. Özelleştirme uygulamalarının çalışma koşullarında yarattığı söz konusu tüm olumsuzluklar hem çalışanların refahını ve iş memnuniyetini olumsuz etkilerken, hem de ülke ekonomisi için potansiyel refah kaybına sebep olmaktadır. Bu durum özelleştirmenin çalışma koşullarında neden olduğu değişimlerin incelenmesini önemli bir araştırma konusu haline getirmektedir. Bu çerçevede Yatağan Termik Santrali'nin özelleştirilmesinin ardından aynı işyerinde çalışmaya devam eden işçilerin çalışma koşullarındaki değişimi inceleyen Ekiz Gökmen ve Girgin'in (2018) söz konusu çalışmasından farklı olarak özelleştirmenin ardından başka kamu kurumlarına 4-C statüsünde geçen eski Yatağan Termik Santrali çalışanlarının yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarını ve çalışma koşullarındaki değişimleri inceleyen bu çalışma alandaki ilgili boşluğu doldurması açısından önem arz etmektedir.

3. Yatağan Termik ve Maden Direktörlükleri Alan Araştırması ve Bulguları

Türkiye'de neoliberal politikaların enerji ve maden sektörüne yansımaları, 1990'lardan başlayarak hız kazanmış ve maden sektöründeki bölünmelerle ticarileştirme ve şirketleştirme artarak özelleştirmeye yönelik uygulamalar birbirini izlemiştir (Tamzok, 2005). Özellikle son 17 yılda 90 elektrik santrali ve 37 maden sahası özelleştirilmiştir (Birgün Gazetesi, 2018).

Muğla ili sınırları içerisinde bulunan Yatağan-Yeniköy-Kemerköy Termik Santralleri ve Kömür Ocaklarının özelleştirme çalışmaları ilk kez 1996 yılında başlamıştır. Yatağan'da özelleştirmeye karşı verilen 18 yıllık (1996-2014) mücadeleye rağmen Yatağan-Yeniköy-Kemerköy Termik Santralleri ve Kömür Ocaklarının satış kararı onaylanmış ve özelleştirme işlemi gerçekleşmiştir. Yatağan Termik Santrali ve Kömür İşletmesi tüm varlıklarıyla 1 Aralık 2014'te 1,1 milyar ABD dolarına Bereket Enerji-Elsan Elektrik Firması'na; birlikte özelleştirme kapsamına alınan Yeniköy ve Kemerköy Termik Santralleri ise 23 Aralık 2014 tarihinde 2,7 milyar ABD Dolarına IC İçtaş Firması'na satılarak devredilmiştir (TMMOB, 2016).

3.1. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, özelleştirme uygulamalarından sonra başka kamu kurumlarına 4-C kapsamında nakil olan ve yapılan yasal düzenleme sonrası mevzuatta 4-B'li sayılan çalışanların, yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarını araştırmaktır. Yine bu amaçla bağlantılı olarak çalışmanın bir diğer amacı, çalışanların özelleştirme sonrası çalışma koşullarındaki değişimi iş ve gelir güvencesi, sosyal haklar ve sendikal örgütlülük açısından değerlendirerek özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Çalışmanın kapsamı Muğla ili sınırları içerisinde bulunan Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden sonra başka kamu kurumlarına nakil olan çalışanlardır. Bu kapsamda bulunan 345 kişi araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniği kullanılmış ve söz konusu evren üzerinden hesaplanmış ve erişilebilen en yüksek örneklem büyüklüğü olan 180¹ işçiye anket uygulanmıştır.

Çalışmanın alan araştırması iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Alan araştırmasının birinci aşamasında 12-16 Kasım 2018 tarihleri arasında beş kişi ile pilot anket uygulaması yapılmış ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda anketin eksiklikleri tamamlanmıştır. Alan araştırmasının ikinci aşamasını ise, hedef kitle ile yapılan görüşmeler oluşturmaktadır. Bu kapsamda kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak erişilen görüşmecilere 6 Şubat-29 Nisan 2019 tarihleri arasında anket uygulanmıştır. Anket formu², katılımcılara ait kişisel bilgilere, katılımcıların mevcut ve Yatağan Termik Santralindeki çalışma hayatına, 4-C/4-B'ye, 4-C'den 4-B'ye geçişe, özelleştirmenin ardından yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarında yaşanan değişikliklere ve katılımcıların 4-C ile ilgili görüşlerine ilişkin açık uçlu soruları da içeren toplam 35 sorudan oluşmaktadır.

Nakil olan çalışanların başka şehir veya ilçelerin kamu kurumlarına dağılması nedeniyle, yeter sayıda anket uygulanabilmesi için anket çalışması 161 kişi ile yüz yüze, 11 kişi ile telefon ve sekiz kişi ile ise e-posta aracılığıyla³ olmak üzere üç farklı şekilde gerçekleştirilmiştir. Katılımda gönüllülük esas alınmıştır. Elde edilen verilerin analizinde Stata 9 paket programından yararlanılmıştır⁴.

Araştırma kapsamında anket uygulamasının yanı sıra Türkiye Enerji, Su ve Gaz İşçileri Sendikası (Tes-İş) Yatağan Şube Başkanı Fatih Erçelik⁵ ve Türkiye Maden İşçileri Sendikası (Maden-İş) Yatağan Şube Başkanı Osman İlhan⁶ ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde görüşmecilere maden ocağında/termik santralde kaç kişinin çalışmakta olduğuna, çalışanların genel profiline, nitelik düzeyine, özelleştirme öncesinde kaç kişinin çalıştığına, işçilerden kaç tanesinin 4-C kapsamında başka kurumlara nakil olduğuna, başka kurumlara geçmelerindeki temel motivasyonun ne olduğuna, özelleştirmenin ardından çalışma koşullarında değişimler yaşanıp yaşanmadığına ve özelleştirme ile birlikte sendikanın gücünde bir değişim olup olmadığına ilişkin sorular yöneltilmiştir⁷. Derinlemesine görüşmeler Tes-İş ve Maden-İş Yatağan şubelerinde gerçekleştirilmiş ve görüşmeler sırasında izin alınmak suretiyle ses kayıt cihazı kullanılmıştır.

3.2. Bulgular

Tes-İş ve Türkiye Maden-İş Yatağan Şube Başkanlarıyla gerçekleştirilen görüşme sonuçlarına göre, alan araştırmasının gerçekleştirildiği Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağında özelleştirme öncesinde 614'ü termik santralde, 269'u maden ocağında olmak üzere toplam 883 işçi çalışmaktaydı. Özelleştirme sonrası söz konusu işçilerin 345'i (185'i termik santralden, 160'ı maden ocağından) 4-C kapsamında başka kamu kurumlarına nakil olurken, 100 işçi emekli olmuş, 438 işçi aynı işyerinde çalışmayı sürdürmüştür⁸.

1 Örneklem büyüklüğü formülüne göre 345 kişi için minimum örneklem büyüklüğü %5 hata payında 182'dir. Çalışmada hata payı %5,1'dir.

2 Anket formu Ek 1'de sunulmuştur.

3 E-posta aracılığıyla gerçekleştirilen anketler öncesinde görüşmecilerle telefonla iletişim kurulmuştur. Görüşmeciler o an için müsait olmamaları durumunda tekrar aranmış ancak görüşmecilerin uygun zamanlarında yanıtlamak ve soruları görmek için e-posta atılmasını istemeleri üzerine anket e-posta yoluyla gerçekleştirilmiştir.

4 Açık uçlu sorulara verilen yanıtlar bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra Stata 9 paket programında analize uygun hale getirilmiştir. Ardından titizlikle gözden geçirilerek uygun kategoriler altında toplulaştırılmıştır. Uygun bir kategoriye alınamayan farklılaşmış yanıtlar ise diğer başlığı altında toplanmıştır.

5 5 Ekim 2018 tarihinde görüşülmüştür.

6 2 Ekim 2018 tarihinde görüşülmüştür.

7 Derinlemesine görüşme soruları Ek 2'de sunulmuştur.

8 Özelleştirmenin ardından aynı işyerinde çalışmaya devam eden işçilerin 210'u kadroludur.

Bu bölümde Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden sonra başka kamu kurumlarına nakil olan 345 işçiden 180'ine uygulanan anketten elde edilen sonuçlar, alan araştırması kapsamında gerçekleştirilen derinlemesine görüşme sonuçlarıyla desteklenerek sunulacaktır. Alan bulgularında ilk olarak görüşmecilerin genel özelliklerine ve hanehalkı bilgilerine değinilmiş, daha sonra çalışanların Yatağan Termik Santrali'ndeki geçmiş çalışma deneyimi, özelleştirmenin ardından başka kamu kurumlara nakil olma nedenleri, yeni istihdam alanındaki kazanımları veya hak kayıpları değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde, özelleştirmenin çalışma koşullarında yaratmış olduğu değişim, önceki çalışma şartları ve yeni çalışma şartlarının karşılaştırılması suretiyle incelenmiştir.

3.2.1. Görüşmecilerin Genel Özellikleri

Görüşmecilerin genel özellikleri Tablo 2'de sunulmaktadır. Alan araştırması sonuçlarına göre, maden ocakları gibi yer altındaki işlerde kadınların çalışmasının yasak olması⁹, termik santralin ise çok tehlikeli işyerleri kapsamında olması, santraldeki vardiya düzenlemeleri ve ağır çalışma koşulları dolayısıyla işçilerin neredeyse tamamı (%96,7) erkektir. Görüşmecilerin ortalama yaşı 37 olup yarısından fazlası (%56,1) lise mezunudur. Görüşmecilerin çoğu (%82) evli olup ortalama hane büyüklüğü yaklaşık dört (3,6)'tır.

Tablo 2: Görüşmecilerin genel özellikleri

	Görüşmeci Sayısı	Oran (%)
<i>Cinsiyet</i>		
Kadın	6	3,3
Erkek	174	96,7
Yaş (ortalama)	37,0	
<i>Eğitim durumu</i>		
İlkokul	2	1,1
Ortaokul	4	2,2
Lise	101	56,1
Ön Lisans	42	23,3
Lisans	30	16,7
Lisansüstü	1	0,6
<i>Medeni durumu</i>		
Evli	147	81,7
Bekâr	33	18,3
Hane büyüklüğü (ortalama)	3,6	
Toplam	180	100

3.2.2. Görüşmecilerin Eski Çalışma Durumu

Tablo 3 görüşmecilerin özelleştirmeden önce çalıştığı direktörlüğü, mesleğini ve çalışma deneyimini göstermektedir. Söz konusu tablodan da görülebileceği üzere görüşmecilerin yaklaşık %56'sı başka bir kamu kurumuna nakil olmadan önce Yatağan Termik Santrali'nin termik direktörlüğünde, %44'ü ise maden direktörlüğünde ortalama altı yıldır çalıştıklarını belirtmiştir. Görüşmecilerin yaklaşık %24'ü santral ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden önce teknisyen olarak çalışmaktayken, usta olarak çalışanların ve şoför olarak çalışanların oranıysa yaklaşık %16'dır. Söz konusu tablodan görülmekle birlikte, Tes-İş Yatağan Şube Başkanı ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşme sonuçları işlerin yüksek nitelik gerektirdiğine işaret etmektedir:

"Termik santraldeki işler ancak işin başında, önceki ustalardan öğrenerek üç ila beş yıl arasında bir tecrübeyle yapılan işler. O yüzden birçoğu bilgili, nitelikli." (05/10/2018).

⁹ 4857 sayılı İş Kanunu Madde 72.

Tablo 3: Yatağan Termik Santrali'ndeki çalışma durumu

	Sayı	Oran (%)
<i>Yatağan'da çalıştığı direktörlük</i>		
Maden	79	43,9
Termik	101	56,1
Yatağan Maden/Termik Santralinde kaç yıl çalıştığı	6,1	
<i>Yatağan Maden/Termik Santralindeki unvanı</i>		
Teknisyen ¹⁰	43	23,9
Başteknisyen	1	0,6
Tekniker ¹¹	20	11,1
Şoför ¹²	28	15,6
Operatör ¹³	12	6,7
Usta ¹⁴	29	16,1
Usta yardımcısı	5	2,8
İşçi	13	7,2
Diğer ¹⁵	27	15
Cevap vermeyen	2	1,1

3.2.3. Neden Gittiler? 4-C/4-B'ye İlişkin Bilgiler

Tablo 4'te görüşmecilerin özelleştirmeden ortalama kaç ay sonra, hangi kapsamda nakil olduklarına ve neden nakil haklarını kullanarak başka bir kuruma geçtiklerine dair bulgular yer almaktadır. Söz konusu tablodan da görülebileceği üzere, katılımcıların neredeyse tamamı (%99,4'ü) ilk olarak 4-C kapsamında nakil olmuştur. Görüşmecilerin %83'ü altı ay ve öncesinde 4-C'ye geçmişlerdir. 4-C veya 4-B kapsamında başka kamu kurumlarına geçiş yapanların ortalama geçiş süreleri 6,3 aydır. Mevzuatta belirtilen altı aylık geçiş süre sınırının, söz konusu çalışanların nakil kararlarının ortalama altı ay içerisinde gerçekleşmesinde önemli bir etken olduğu görülmektedir. Daha sonra bu geçiş süresi, iki yıl ve süresiz olarak değiştirilmiştir.

Başka bir kuruma 4-C/4-B kapsamında neden geçtiklerine ilişkin açık uçlu soruya verilen yanıtlar Tablo 4'te toplulaştırılarak sunulmuştur. Buna göre görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu (%62) devlet güvencesinde çalışmayı istedikleri ve özel sektöre güvenmedikleri için¹⁶ kurum değiştirdiklerini belirtmişlerdir.

Yine, mevcut özelleştirme deneyimlerine istinaden görüşmecilerin özelleştirme sonrası çalışma koşullarının kötüleşeceğini düşünmeleri de başka bir kamu kurumuna nakil olmalarının önemli bir nedenidir (%7,4). Görüşmeciler özelleştirme sonrası iş sağlığı ve güvenliğinin, çalışma şartlarının ve satın alan şirketin çalışanlara tutumunun kötüleşeceğini, iş yerindeki sosyal ilişkilerin ve iş barışının bozulacağını, çalışma koşullarının ağırlaşacağını, çalışma ortamında huzursuzluk ve çok başlılığın artacağını, eşit çalışma koşullarının oluşmayacağını dile getirmişlerdir.

Mevzuatta belirtilen geçiş süre sınırı, belirsizlik, KHK, tazminatını alma ihtiyacı gibi zorunlu sebepler de 4-C'ye geçen işçilerin önemli gerekçelerindedir (%12,7). Bunun haricinde özelleştirmeye karşı olma, ailevi nedenler, emeklilik nedeniyle, vardiya düzeninden bıkmama, kadın olarak çalışmama düşüncesi, yaşadığı yerde çalışabilmek, nakil olabileceği yerlerin dolacağı endişesinin beraberinde getirdiği çoğunluk psikolojisi gibi kişisel bazı sebeplerle nakil olan görüşmeciler de bulunmaktadır (%10,1).

10 Elektrik, makine, motor, metal işler, elektronik teknisyeni, ambar sorumlu teknisyeni ve başteknisyen yanıtını verenler.

11 Makine, bilgisayar, harita, elektrik, elektronik ve kimya teknikeri cevabını verenler.

12 Şoför, ağır kamyon şoförü, iş makinesi operatörü yanıtını verenler.

13 Makine, kumanda, tesis, telefon-telsiz operatörü yanıtını verenler.

14 Elektrik, tribün bakım, tamir bakım, ölçü kontrol, kaynak, ağır bakım, kazan, arıtma bakım ve torna ustası yanıtını verenler.

15 Mekanikçi, bilgisayar işletmeni, elektrik tablocusu, manevracı, kantarcı, kazan işletme gözlemcisi, sağlık memuru, teknik büro mühendisi, kül cüruf hazırlama, itfaiye eri, laborant, oto elektrik, kumandacı, kaynakçı, yağcı, tribün işletmeni yanıtını verenler.

16 Kamuda çalışmaya devam etme, özel sektöre güvenmeme, iş güvencesi, satın alan şirketin güven vermemesi, özelleştirme sonucu hak kaybına uğrama endişesi, özel sektörde iş endişesi nedeniyle yanıtını verenler.

Sendikanın vaatlerinin gerçekçi olmaması, şirket ve sendikaların talebi, sendika tarafından yeteri kadar bilgilendirilmeme ve sendikal tükenmişlik gibi sendikal örgütlülükteki sorunlar da görüşmecilerin başka bir kamu kurumuna nakil olmalarının altında yatan nedenler olarak belirtilmiştir (%3,2).

Tes-İş Yatağan Şube Başkanı özelleştirme sonrası işçilerin taleplerini içeren bir protokolün imzalanmasına ve toplu iş sözleşmesinin devam edeceğini açıklamalarına rağmen 4-C' ye geçenlerin motivasyonunu ve bu süreçteki yaklaşımlarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Biz sendika olarak herkese gitmeyin dedik. Biz burada örgütlü olduğumuz ve örgütlülüğümüzü koruduğumuz sürece bizim bu haklarımız protokole istinaden olduğu gibi devam eder ki etti de zaten. Ama arkadaşlar bir panik havasında... Bir de şöyle bir şey var. O aralar 4-C ile çalışanların 4-B' ye alınması gündemdeydi. Ayrıca bu giden arkadaşların çoğu Muğla Bölgesi'nde 4-C kadroları başkaları tarafından doldurulmadan o kadroya geçmek için ellerini çabuk tutmak istediler... 4-C o zaman sınırsız değildi, altı aydı. Altı ay da aslında kısa bir zaman değildi, bekleyebilirlerdi. Ama bu arkadaşlar hiç beklemedi. Sonra (geçiş süresi) iki yıla çıktı. Eğer devirden sonra arkadaşlar hemen gitmeselerdi iki yıl daha önlerinde bir düşünme imkânı olacaktı. Bu iki yıl, sonra süresiz hale getirildi.” (05/10/2018).

Maden-İş Yatağan Şube Başkanı ise özelleştirme sonrası maden sektöründe sendikal gücün devam ettiği tek örnek olan Yatağan'ın önemini aşağıdaki gibi dile getirmektedir:

“Türkiye’de örgütlü olduğumuz madenlerde tek yer burası Yatağan. Yani Türkiye’deki durum farklı Yatağan’daki durum farklı.” (02/10/2018).

Görüşmecilerin neredeyse tamamı (%98,9'u) halen ilk geçiş yaptıkları kurumda 4-B'li olarak çalışmaya devam etmektedir. İlk geçiş yaptıkları kurumda çalışmadıklarını belirten iki kişi bunun nedenlerini, ulaşım zorluğu ve özel sebeplerle açıklamıştır.

Tablo 4: Görüşmecilerin 4-C veya 4-B kapsamına geçiş durumları

	Sayı	Oran (%)
<i>4-C kapsamında mı 4-B kapsamında mı geçiş yaptı</i>		
4-C	179	99,4
4-B	1	0,6
<i>Özelleştirmeden kaç ay sonra 4-C/4-B'ye geçti</i>		
6 ay ve öncesi	150	83,3
6 – 36 ay arası	17	9,4
36 ay ve sonrası	7	3,9
Cevap vermeyen	6	3,3
Ortalama kaç ay sonra 4-C/4-B'ye geçti		6,3
<i>4-C veya 4-B'li olarak başka kuruma neden geçti¹⁷</i>		
Devlet güvencesinde çalışmayı istemek ve özel sektöre güvenmemek	117	61,9
Özelleştirme sonrası çalışma koşullarının kötüleşeceğini düşünmek	14	7,4
Zorunlu sebepler	24	12,7
Kişisel sebepler	19	10,1
Sendikal sebepler	6	3,2
Cevap vermeyen	9	4,8
<i>Halen ilk geçiş yaptığı kurumda mı çalıştığı</i>		
Evet	178	98,9
Hayır	2	1,1

17 Bir kişi birden fazla neden belirttiği için yapılan toplulaştırma sonuçları %100'ü aşmaktadır.

3.2.4. Nakil Oldukları Kurumlar ve Çalışma Koşulları

Tablo 5 görüşmecilerin nakil oldukları kurumları, kurumdaki personel statülerini, kaç yıldır söz konusu kurumda çalıştıklarını, aylık ortalama bireysel gelirlerini ve sendikaya üyelik durumlarını özetlemektedir. Söz konusu tablodan da görülebileceği üzere, görüşmeciler özelleştirme sonrası çoğunlukla, Tarım ve Orman Bakanlığı (%36,7) ile Sağlık Bakanlığı (%22,2) bünyelerindeki kamu kurumlarında çalışmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihlerinin altında Sağlık Bakanlığı'nda döner sermaye, Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bazı kurumlarda da yaz aylarında ödenen yangın parası ödemesi etkili olmuştur.

Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinin ardından mevzuat gereği ilk olarak 4-C geçici personel olarak nakil olan çalışanların daha sonra 4-B sözleşmeli personel statüsüne geçirmeleriyle kanunda kendilerine iki personel statüsü tanınmıştır. Bu statüler, eğitim durumuna göre belirlenmiş olup, lise altı eğitim düzeyine sahip çalışanlar idari destek personeli, lise ve üstü eğitim düzeyine sahip çalışanlar ise idari büro personeli olarak tanımlanmıştır. Buna göre Tablo 5'te de görülebileceği üzere görüşmeciler arasında nakil oldukları kurumda idari destek personeli statüsünde çalışanların oranı yaklaşık %60 iken, idari büro personeli statüsünde çalışanların oranı ise %40'tır. Görüşmeciler alan araştırmasının gerçekleştirildiği 2019 yılı itibarıyla nakil oldukları kurumda en az bir yıl, en fazla beş yıldır çalışmakta olup ortalama çalışma süreleri 3,6 yıldır. Çalışanların ortalama aylık bireysel gelirleri ise yaklaşık 3.150 TL'dir. Ekiz Gökmen ve Girgin'in (2018) Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden sonra çalışmaya devam eden işçiler ile 2018 yılında (Nisan- Mayıs) gerçekleştirdikleri alan çalışmasında santralde kalan işçilerin bireysel gelirinin 3.591 TL olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmanın mevcut çalışmadan yaklaşık bir yıl önce gerçekleştirildiği düşünüldüğünde 4-C kapsamında nakil olan görüşmecilerin ücret kaybının çok daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Aynı tablodan görülebileceği üzere nakil oldukları kurumlarda sendikaya üye olan çalışanların oranı %68,3'tür. Oysa görüşmecilerin tamamı Yatağan termik santrali ve bağlı maden ocağında çalışırken sendikaya üye idi. Bu anlamda sendikalaşma oranında önemli bir azalma yaşandığını söylemek mümkündür. Nakilden önce işçilerin çalıştıkları santral ve bağlı maden ocağında toplu iş sözleşmesinden yararlanmak için sendikaya üye olma zorunluluğu varken, memur sendikalarında bu zorunluluk ortadan kalkmaktadır. Bu durum düşük sendikalaşma oranını açıklayan faktörlerdendir.

Tablo 5: Görüşmecilerin çalıştıkları kurumlar ve ortalama gelirleri

	Sayı	Oran (%)
<i>Çalıştığı kurum</i>		
Tarım ve Orman Bakanlığı	66	36,7
Sağlık Bakanlığı	40	22,2
Üniversite	16	8,9
Millî Eğitim Bakanlığı	16	8,9
İçişleri Bakanlığı	15	8,3
Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	8	4,4
Gençlik ve Spor Bakanlığı	5	2,8
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	4	2,2
Maliye Bakanlığı	3	1,7
Çevre ve Şehircilik Bakanlığı	2	1,1
Kültür ve Turizm Bakanlığı	2	1,1
Adalet Bakanlığı	1	0,6
Ticaret Bakanlığı	1	0,6
Cevap vermeyen	1	0,6
<i>Personel statüleri/mevcut meslek bilgileri</i>		
İdari destek personeli	107	59,4
İdari büro personeli	73	40,6

Şu anki işyerinde ortalama çalışma süresi (yıl)	3,6	
Bireysel gelir (aylık ortalama TL)	3.148,7	
<i>Sendikaya üye olup olmadığı</i>		
Evet	123	68,3
Hayır	55	30,6
Cevap vermeyen	2	1,1

3.2.5. Özelleştirme Sonrası Çalışma Koşullarına İlişkin Tutum ve Değerlendirmeleri

Özelleştirmenin ardından görüşmecilerin nakil oldukları kurumlardaki çalışma koşullarında ne gibi değişikliklerin olduğu Tablo 6 yardımıyla incelenmiştir. Alan araştırması bulguları özelleştirme sonrası görüşmecilerin çalışma koşullarının kötüleştiğini gözler önüne sermektedir. Buna göre işin niteliği, işyerindeki statüsü, iş tatmini, iş yoğunluğu, ücret/maaşı, fazla mesai ücreti, ikramiye, prim, avans gibi ücretler, yasal izin hakkı (doğum, yıllık, süt, ölüm, evlenme vb.), TİS hakları, aynı yardımlar, toplu işçi taşıma servis hizmeti, çocukların okul servis hizmeti, işyerinde verilen yemek, lojman, misafirhane gibi sosyal hizmetlerden yararlanma düzeyi ve kalitesi, lojman ücretleri, nakdi yardımlar, iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, ücret uygulamalarının adaleti, terfi olanağı, işletme yöneticisinin davranış ve tutumları, görüşlerine verilen değer ve sendika faaliyetleri bakımından değerlendirildiğinde görüşmecilerin çalışma koşulları kötüleşmiştir. Derinlemesine görüşme sonuçları da 4-C'ye geçenlerin çalışma şartlarındaki kötüleşmeye işaret etmektedir.

Maden-İş Yatağan Şube Başkanı: "4-C'ye geçenlere biliyorsunuz sadece devlet maaşı ödeniyor. Ne servisi, ne yemeği, ne kömürü var. Sözleşmeyi (toplu iş sözleşmesi) incelediğiniz zaman göreceksiniz bizim kamudan geçen arkadaşlarımız halen beş-altı ton kömür alıyor." (02/10/2018).

Tes-İş Yatağan Şube Başkanı: "Şartları iyi değil. Bir kere yaşam kaliteleri düştü. Aldıkları ücret düştü. Oradaki sosyal imkânları da az." (05/10/2018).

Yine alan araştırması bulgularına göre görüşmecilerin geçici görevlendirmeler, işyerindeki cezai yaptırımların adaleti ve işyerinde kurulan sosyal ilişkiler bakımından çalışma şartlarında genel itibariyle değişiklik olmazken, çalışma süresi ve vardiya düzenlemeleri haricinde hiçbir konuda çalışma şartlarında iyileşme kaydedilmemiştir. Çalışma süresi ve vardiya düzenlemelerinin iyileştiğini belirtenlerin oranı ise %43,3'tür.

Tablo 6: Özelleştirmenin ardından çalışma koşullarında yaşanan değişiklikler

	Çok iyileşti		İyileşti		Değişiklik olmadı		Kötüleşti		Çok kötüleşti	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yaptığı işin niteliği	3	1,7	38	21,1	41	22,8	48	26,7	48	26,7
İşyerindeki statüsü	3	1,7	25	13,9	31	17,2	72	40	48	26,7
İş tatmini	2	1,1	27	15	35	19,4	57	31,7	57	31,7
İş yoğunluğu	6	3,3	39	21,7	51	28,3	48	26,7	33	18,3
Çalışma süresi/vardiya	13	7,2	65	36,1	56	31,1	28	15,6	15	8,3
Geçici görevlendirmeler	3	1,7	6	3,33	103	57,2	21	11,7	34	18,9
Ücret/maaşı	0	0	1	0,6	8	4,4	44	24,4	127	70,6
Fazla mesai ücreti	0	0	4	2,2	15	8,3	38	21,1	119	66,1
Prim, avans vb. ücretler	0	0	1	0,6	6	3,3	27	15	138	76,7
Yasal izin hakkı	2	1,1	7	3,9	58	32,2	55	30,6	55	30,6
TİS hakları	2	1,1	0	0	17	9,4	49	27,2	103	57,2
Aynı yardımlar	0	0	1	0,6	5	2,8	36	20	132	73,3
İşçi taşıma servis hizmeti	1	0,6	0	0	16	8,9	35	19,4	123	68,3
Çocuk okul servis hizmeti	0	0	1	0,6	31	17,2	28	15,6	104	57,8

İşyerinde verilen yemek	2	1,1	5	2,8	31	17,2	39	21,7	98	54,4
Lojman yararlanma düzeyi	1	0,6	0	0	31	17,2	31	17,2	103	57,2
Lojman kalitesi	1	0,6	4	2,2	26	14,4	26	14,4	83	46,1
Lojman ücretleri	1	0,6	1	0,6	31	17,2	25	13,9	78	43,3
Nakdi yardımlar	1	0,6	2	1,1	43	23,9	39	21,7	86	47,8
İş sağlığı güvenliği uyg.	2	1,1	21	11,7	64	35,6	39	21,7	49	27,2
Ücret adaleti	1	0,6	4	2,2	11	6,1	51	28,3	108	60
Cezai adaleti	1	0,6	1	0,6	88	48,9	26	14,4	50	27,8
Terfi olanağı	0	0	3	1,7	36	20	35	19,4	101	56,1
İşyerindeki sosyal ilişkiler	6	3,3	20	11,1	78	43,3	40	22,2	32	17,8
Yöneticinin tutumları	4	2,2	20	11,1	65	36,1	42	23,3	42	23,3
Görüşüne verilen değer	3	1,7	16	8,9	59	32,8	44	24,4	53	29,4
Sendikanın faaliyeti	3	1,7	2	1,1	43	23,9	30	16,7	77	42,8

Alan araştırması kapsamında görüşmecilere özelleştirmenin ardından nakil oldukları kurumda sahip oldukları iş tecrübesinin ne kadarını kullanabildikleri sorulmuş ve görüşmecilerin verdikleri yanıtlar Tablo 7’de özetlenmiştir. Buna göre görüşmecilerin büyük birçoğunun (%61,7) özelleştirme sonrasında sahip olduğu iş tecrübesini hiç kullanamadıkları görülürken, tamamını kullanabildiğini ifade eden 15 kişi (%8,3) yeni kurumlarında tekniker, teknisyen, usta ve şoför olarak çalıştığını belirtmiştir. Söz konusu bulgu görüşmecilerin yaşamış oldukları vasıfsızlaşmaya işaret etmesi açısından önem arz etmektedir.

Araştırma kapsamında görüşmecilere ayrıca yeni kurumlarında yeni beceriler öğrenmek zorunda kalıp kalmadıkları ve eğer yeni beceriler edinmek zorunda kaldı iseler bu becerilerin neler olduğu sorulmuş ve yine aynı tabloda görüşmecilerin yanıtları sunulmuştur. Buna göre, görüşmecilerin %73’ü yeni beceriler öğrenmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Kamu kurumlarına nakil olan ve çoğunlukla masa başı işlerde çalışan görüşmecilerin %52’si bu yeni becerilerin mevzuat, yazışma, muhasebe, matematik gibi yeni işin gerektirdiği beceriler olduğunu belirtirken, %28,6’sı da bilgisayar ve teknoloji konusunda yeni beceriler edinmek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Görüşmecilerden biri ise ironik bir şekilde mobbing altında çalışmayı yeni iş yerinde kazanmak zorunda olduğu beceri olarak belirtmiştir.

Tablo 7: Nakil olduğu kurumda iş tecrübesini kullanma ve yeni beceriler

	Sayı	Oran (%)
<i>Sahip olduğu iş tecrübesinin ne kadarını kullanabildiği</i>		
Hiçbirini	111	61,7
Çok azını	29	16,1
Birazını	18	10
Birçoğunu	4	2,2
Tamamını	15	8,3
Cevap vermeyen	3	1,7
<i>Yeni beceriler öğrenmek zorunda kalıp kalmadığı</i>		
Evet	132	73,3
Hayır	45	25
Cevap vermeyen	3	1,7
<i>Öğrenmek zorunda kaldığı yeni becerilerin ne olduğu</i>		
Yeni işin gerekleri	84	52,2
Bilişim	46	28,6
İletişim, halkla ilişkiler	3	1,9
Diğer	2	1,2
Belirtilmemiş/yok	26	16,2

3.2.6. Mevcut Çalışma Statülerine (4-B) İlişkin Tutum ve Değerlendirmeleri

Tablo 7’de görüşmecilerin 24 Aralık 2017 tarihinde 30280 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname kapsamında geçirildikleri 4-B statüsünden memnun olup olmadıklarına ve eğer memnun değilse nedenine ilişkin araştırma bulguları yer almaktadır. Tablodan da görülebileceği üzere görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu (%86,1) 4-B’li olmaktan memnun olmadıklarını ifade etmişlerdir.

4-B’li olmaktan memnun olmadığını belirten görüşmecilerin neden memnun olmadıklarına ilişkin açık uçlu soruya verdikleri yanıtlar da söz konusu tabloda toplulaştırılarak sunulmuştur. Buna göre görüşmecilerin %43,2’si sosyal hak kaybı, özlük haklarında eşitsizlik, kazanılmış hakların kaybı, tayin hakkının ve terfi olanağının olmaması şeklinde hak kayıplarına uğradıkları için 4-B’li olmaktan memnun olmadıklarını belirtmişlerdir.

Yine 4-B’li olmaktan memnun olmadığını belirten görüşmecilerin %38,1’i aynı ve nakdi yardımlar, ek ödemeler, döner sermaye ile emeklilik maaşında düşüşe sebep olması ve nakil sonrası eğitim düzeyinin gelire etkisinin olmaması dolayısıyla gelir kaybına uğradıkları için 4-B statüsünden memnun olmadıklarını belirtmişlerdir. Görüşmecilerin %23,2’si ise mesleğini yapamadıkları ve statü belirsizliği nedeniyle mesleki olarak vasıfsızlaştırıldıkları için 4-B’li olmaktan memnun olmadıklarını dile getirmişlerdir.

Bunun haricinde zorunlu emeklilik, sözleşme yenileme zorunluluğu şeklinde yaşamış oldukları kadro ve iş güvencesizliği nedeniyle mevcut statülerinden memnun olmadığını belirten görüşmeciler de bulunmaktadır (%8,4). Yine görüşmecilerin %5’i çalışma şartlarının adaletsizliği, yöneticilerin tutumu ve iş barışının bozulması gibi çalışma koşullarında yaşanan olumsuzluklar dolayısıyla 4-B’li olmaktan memnun olmadıklarını dile getirmişlerdir. Söz konusu nedenlere ilaveten diğer başlığı altında toplulaştırılarak tabloda sunulan ev-iş arası ulaşım sorunu, sosyal çevrenin bozulması ve manevi olarak etkilenme gibi nedenlerle mevcut statüsünden memnun olmayan görüşmeciler de bulunmaktadır. Söz konusu bulgular Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinin ardından 4-C kapsamında başka kamu kurumlarına nakil olan işçilerin yaşadıkları mağduriyetin ve bu anlamda yapılan hukuksuzluğun söz konusu statüde istihdam edilenlerin, aynı kanunun 4-B fıkrası altında istihdam edilmeye başlanmasından sonra da devam ettiğini gözler önüne sermektedir.

Tablo 8: 4-B’li olmaktan memnun olup olmadıkları

	Sayı	Oran (%)
<i>4-B’li olmaktan memnun olup olmadığı</i>		
Evet	23	12,8
Hayır	155	86,1
Cevap vermeyen	2	1,1
<i>4-B’li olmaktan memnun değil ise nedeni¹⁸</i>		
Hak kaybına uğrama	67	43,2
Gelir kaybı	59	38,1
Mesleki vasıfsızlaşma	36	23,2
Güvencesizlik	13	8,4
Olumsuz çalışma şartları	8	5,2
Diğer	5	3,2
Cevap vermeyen	46	29,7

Tablo 9’da görüşmecilerin hâlihazırda çalıştıkları kurumlarda 4-B sözleşmeli personel statüsünde çalışanlar ile kendileri gibi özelleştirme sonucu 4-C geçici personel olarak nakil olduktan sonra 4-B sözleşmeli personel statüsüne geçirilen çalışanlar arasında olumsuz bir farkın olup olmadığı ve eğer varsa nedenlerine ilişkin soruya verdikleri yanıtlar sunulmuştur. Görüşmecilerin önemli bir oranı (%86,1) kurumlarındaki mevcut 4-B’li çalışanlar ile 4-C’den 4-B’ye geçirilenler arasında olumsuz bir farkın olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu görüşmecilerin neredeyse tamamına yakını (%97,4) bu olumsuz farkın fazla mesai, ek ödeme, döner sermaye ve unvana göre

¹⁸ 4-B’li olmaktan memnun olmayan 155 kişiye ait verilerin dağılımıdır. Bir kişi birden çok kategoriye giren cevap verdiği için dolayı oranlar %100’ü aşmaktadır

maaş farkı gibi ücret kaybından kaynaklandığını belirtmektedir. Özellikle maaşlara “ek ödemenin” 4-C’den 4-B’ye geçenlere %20 oranında yapılırken mevcut 4-B’lilere %80 gibi bir oranda yapıldığını belirten görüşmeciler, bu çerçevede aynı kurum içerisinde aynı personel statüsünde (4-B’li olarak) istihdam edilenlere yönelik uygulamaların farklılaştığını göstermektedir.

Görüşmecilerin yaklaşık %65’i işyerlerinde mevcut 4-B’li çalışanlar ile aralarındaki olumsuz farkın sosyal haklar olduğunu belirtmiştir. Sosyal haklar başlığı altında görüşmecilerin izin hakları, emeklilik yaşı ve özlük haklarındaki kayıp ile yemek yardımı ve sosyal yardım gibi aynı yardımlardaki kayıplar şeklinde vermiş oldukları yanıtlar yer almaktadır. Görüşmecilerin %28,4’ü mevcut 4-B’li çalışanlar ile aralarındaki olumsuz farkın mesleğini yapamama dolayısıyla niteliksizleşmeden ve statü, unvan, kıdem ve yükselmeye yaşanan mesleki hak kayıplarından kaynaklandığını belirtmiştir. Bunun haricinde görüşmeciler arasında yönetici/personel davranış ve tutumları (%4,5), çalışma süreleri (%3,2) ve iş yoğunluğu (%0,6) açısından da 4-B statüsünde farklılıkların yaşandığını belirten görüşmeciler mevcuttur.

Tablo 9: 4-C’den 4-B’ye geçenler ile mevcut 4-B’liler arasındaki fark

	Sayı	Oran (%)
<i>4-C’den 4-B’ye geçenler ile mevcut 4-B’liler arasında olumsuz bir fark olup olmadığı</i>		
Evet	155	86,1
Hayır	19	10,6
Cevap vermeyen	6	3,3
<i>Olumsuz farkın nedeni¹⁹</i>		
Ücret kaybı	151	97,4
Sosyal hak kaybı	100	64,5
Çalışma süreleri	5	3,2
Niteliksizleşme ve mesleki hak kaybına uğrama	44	28,4
Yönetici/personel davranış ve tutumları	7	4,5
İş yoğunluğu	1	0,6
Cevap vermeyen	18	11,6

3.2.7. Nakil Süreci ile Özelleştirmenin Etkilerine İlişkin Tutum ve Değerlendirmeler

Görüşmecilerin nakil süreci ile özelleştirmenin etkilerine ilişkin tutum ve değerlendirmeleri Tablo 10’da gösterilmiştir. Buna göre “özelleştirmenin ardından 4-C/4-B’ye geçiş yapmış olmaktan memnunum” ifadesine görüşmecilerin %61’i katılmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla alan araştırması kapsamındaki görüşmecilerin genel itibarıyla 4-C/4-B’ye geçiş yapmış olmaktan memnun olmadıklarını söylemek mümkündür. “4-C/4-B’ye geçiş süresinin kaldırılacağını bilseydim geçiş yapmak için bir süre daha beklerdim” ifadesine katıldığını belirten görüşmecilerin oranı yaklaşık %58’dir. Bu da mevzuattan kaynaklı söz konusu geçiş sürelerinin çalışanların başka bir kamu kurumuna nakil olmalarını hızlandırdığını göstermektedir.

Tablo 10 yardımıyla görüşmecilerin aile yaşantılarının ve sosyal hayatlarının da özelleştirme sürecinden nasıl etkilendiğini değerlendirmek mümkündür. Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği yapan görüşmecilerin yaklaşık %67’si aile yaşantılarının olumsuz etkilendiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte çocuk sahibi olan görüşmecilerin özelleştirmenin ardından yaptıkları kurum değişikliğinden çocuklarının eğitiminin de olumsuz etkilendiği (%44,4) tespit edilmiştir. Özelleştirmeden önce santralde vardiya sistemi ile çalışılırken, hafta sonu tatilleri de yeni kurumlarında olduğu gibi iki gün değildi. Çalışanların kendilerine ayıracak zamanlarının fazlaşmasına rağmen görüşmecilerin çoğu (%63,9) özelleştirmeden sonra kurum değiştirmelerinin sosyal hayatlarını olumsuz etkilendiğini ifade etmiştir. Bu anlamda özelleştirmenin ardından başka kurumlara nakil olan çalışanların, insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürmelerine doğrudan etki eden ücret gelirlerinin yanında aile yaşantılarının, sosyal hayatlarının ve çocuklarının eğitiminin de olumsuz etkilendiği görülmektedir.

¹⁹ Bu soruda görüşmecilere ücret, sosyal haklar, çalışma süreleri ve diğer olmak üzere 4 seçenek sunulmuş olup seçenekleri işaretleyenlerden ayrıca nedenini de belirtmesi istenmiştir. Bir kişi birden çok seçeneğe cevap verdiği için dolayı oranlar %100’ü aşmaktadır. Diğer seçeneğini işaretleyenlerin verdikleri yanıtlar niteliksizleşme ve mesleki hak kaybına uğrama, yönetici/personel davranış ve tutumları ile iş yoğunluğu kategorileri altında toplulanmıştır.

Tablo 10: Nakil süreci ve özelleştirmenin etkilerine ilişkin görüşler

	Kesinlikle katılıyorum		Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum		Kesinlikle katılmıyorum	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Özelleştirmenin ardından 4-C/4-B'ye geçiş yapmış olmaktan memnunuz.	8	4,4	26	14,4	27	15	31	17,2	88	48,9
4-C/4-B'ye geçiş süresinin kaldırılacağını bilseydim geçiş yapmak için bir süre daha beklerdim.	75	41,7	29	16,1	16	8,9	18	10	40	22,2
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği aile yaşamımı olumlu etkiledi.	18	10	23	12,8	19	10,6	41	22,8	79	43,9
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği çocuklarının eğitimini olumlu etkiledi.	2	1,1	11	6,1	39	21,7	27	15	53	29,4
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği sosyal hayatımı olumlu etkiledi.	11	6,1	35	19,4	17	9,4	34	18,9	81	45

SONUÇ

Özelleştirme uygulamalarıyla ilgili bugüne kadar birçok çalışma yapılmış olsa da bu çalışmalarda daha çok işveren bakış açısıyla verimlilik-performans gibi konular incelenmiş, özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkilerine yeterince ağırlık verilmediği görülmüştür. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı, Yatağan Termik Santrali ve bağlı maden ocağının özelleştirilmesinden sonra başka kamu kurumlarına 4-C kapsamında nakil olan ve yapılan düzenleme sonrası mevzuatta 4-B'li sayılan çalışanların, yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarının araştırılmasıdır. Bu amaçla çalışma kapsamında 180 Yatağan Termik Santrali eski çalışanına anket uygulanmıştır.

Araştırmanın bulgularına göre, görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu (%83) özelleştirmenin ardından altı ay içerisinde 4-C geçici personel olarak yeni kurumlarına nakil olmuştur. Görüşmecilerin başka kamu kurumlarına geçiş kararında etkili olan en önemli faktörler devlet güvencesinde çalışmayı istemeleri, özel sektöre karşı güvensizlik duymaları ve özelleştirme sonrası çalışma koşullarının kötüleşeceğini düşünmeleridir. Mevzuatta yer alan altı aylık geçiş süre sınırı ve ikamet ettikleri yerlerdeki kamu kurumlarının kadrolarının dolabileceği bu sebeple de şehir dışına nakil olmak zorunda kalabilecekleri endişesi çalışanların nakil olma kararlarını hızlandırmıştır. Daha sonra söz konusu geçiş süresi önce iki yıl olarak ardından da süresiz olarak değiştirilmiştir. Görüşmecilerin nakilden önceki kurumlarında sahip oldukları mesleki vasıf, unvan ve tecrübelerine göre değil, mevzuatta kendileri için belirlenen personel statülerine göre istihdam edildiği tespit edilmiştir. Bu personel statüleri “idari destek” ve “idari büro” personeli olarak mevzuatta belirlenmiştir. Görüşmeciler santraldeki çalışma koşullarıyla yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarını karşılaştırmaları istendiğinde, yapılan işin niteliği, ücretler, TİS hakları, ayni ve nakdi yardımlar, toplu işçi taşıma servis hizmeti, işyerinde verilen yemek, lojman, misafirhane gibi sosyal hizmetler ve iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları gibi pek çok konuda çalışma şartlarının kötüleştiğini ifade etmişlerdir. Görüşmeciler yeni istihdam alanlarındaki kazanımlarını ise sadece vardiya düzenlemesinin ortadan kalkması ve hafta sonunun iki gün tatil olması ile açıklamışlardır. Bu çerçevede alan araştırması bulguları, 4-C'liler için oluşturulmuş sözleşmeli personel statüsünün, işçilerin kendi mesleklerini yapamadıkları için vasıfsızlaştığı, unvanlarının karşılığı olan ücretleri alamadıkları için düşük ücretlere boyun eğdiği ve eğitim düzeylerini yükseltse bile bunun karşılığını ne maddi ne de manevi (terfi) olarak almalarının mümkün olmadığı bir statü olduğunu gözler önüne sermektedir

4-B personel statüsünün düşük sendikalaşma oranını getirdiğini söylemek mümkündür. Nakilden önce işçilerin çalıştıkları KİT'lerde toplu iş sözleşmesinden yararlanmak için sendikaya üye olma zorunluluğu varken memur sendikalarında bu zorunluluk ortadan kalkmaktadır. 4-B memur personel statüsü ile işçi statüsünün farklı

olması bu sebeple de nakil olan çalışanların evrensel nitelikteki işçi sendikalarından farklı bir sendikal örgütlenme düzenine geçiş yapmış olması bu düşük sendikalaşma oranını açıklamaktadır.

Alan araştırması sonuçlarına göre özelleştirme sonrası nakil olan çalışanların büyük bir kısmının nakil oldukları kurumlarda sahip olduğu iş tecrübelerinin hiçbirini kullanamadıkları görülürken, büyük çoğunluğunun nakil oldukları kurumlarda masa başı işlerde çalıştığı ve yeni beceriler edinmek zorunda kaldığı tespit edilmiştir. Bu yeni beceriler mevzuat, yazışma, muhasebe gibi daha çok yeni işin gerektirdiği beceriler ile bilgisayar ve teknoloji üzerinedir. Nakillerin mesleki vasfa uygun olarak yapılmaması, çalışanların bilmedikleri iş hakkında sorumluluk almaları zorunluluğunu doğururken, bilgisayar kullanımı veya bilgisayar programları hakkında bilgilerinin olmayışı çalışanları strese sokmaktadır.

Araştırmada kurumlardaki mevcut 4-B'li sözleşmeli personeller ile sonradan 4-B statüsüne geçirilen 4-C'liler arasında olumsuz farklar olduğu görülmüştür. En büyük farkın; mevcut 4-B'lilerin mesleki vasıf ve unvanlarına göre maaş alırken, kendilerinin sahip olduğu mesleki nitelik ve statülerine göre ücretlendirilmemeleri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bir diğer önemli olumsuz fark, ek ödeme oranında gözlenmektedir. Mevcut 4-B'lilerde maaşlara yapılan "ek ödeme" oranı %80 iken özelleştirme mağduru 4-B'lilerde bu oran %20'dir. Bu durum, aynı kurumda aynı personel statüsünde istihdam edilenler arasında ayırım yapıldığını gözler önüne sermektedir. Kurum farklılığına göre bu ayırım daha da artabilmektedir. Yine örneğin, Sağlık Bakanlığı'na nakil olanlar döner sermaye alırken, ya da Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bazı kurumlarda yaz aylarında yangın parası ödenirken diğer kurumlara nakil olanlar söz konusu haklardan yararlanamamaktadır. Bu durum ise 4-B statüsünün kendi içinde hâlihazırda var olan farklılıklarını daha da arttırmaktadır. KİT'lerden nakil olanlarla mevcut 4-B statüsündeki personel arasındaki farklara bir de her yıl imzalamak zorunda oldukları iş sözleşmesi ve zorunlu olarak erken emekli edilme gibi iş güvencesizliği eklenmektedir. Sonuç olarak Yatağan örneğinde özelleştirmenin ardından işçilerin 4/C kadrosuna geçirilmeleriyle yaşadıkları mağduriyet, yasal düzenleme sonrası 4-B fıkrası altında istihdam edilmeye başlamalarından sonra da maalesef devam etmektedir.

Teşekkür: Araştırma sürecinde verdikleri destek için Türkiye Maden-İş Yatağan Şube Başkanı Osman İlhan'a, Teş İş Yatağan Şube Başkanı Fatih Erçelik'e ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük katkısı olan Yatağan Termik Santrali eski işçilerine çok teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Alper, Y. (1994). *İktisadi Amaçları ve Sosyal Sonuçlarıyla Özelleştirme*, 1. Baskı, Sağlık-İş, Ankara.
- Birgün Gazetesi, (2018). "17 Yılda 90 Elektrik Santrali ve 37 Maden Sahası Özelleştirildi!". (02.03. 2018) <https://www.birgun.net/haber-detay/17-yilda-90-elektrik-santrali-ve-37-maden-sahasiozellestirildi-205369.html>.
- Boratav, K. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 22. Baskı, İmge, Ankara.
- Budak, H. (1993). *Tekelci Sermayenin Haçlı Seferleri*, Diyaletik, İstanbul.
- Cam, S. (1999). "Job Security, Unionization, Wages and Privatisation: A Case Study in the Turkish Cement Industry", *The Sociological Review*, 47/4, 695-714.
- Çetik, M. ve Akkaya, Y. (1999). *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, Ö. (2007). *Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Özelleştirme*, 3. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- DİSK-AR, (2019). Türkiye'de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019). (02.0.2019) <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalasma-Arastirmasi.pdf>.
- Ekiz Gökmen, Ç. ve Girgin, S. (2018). "An Evaluation of Privatization Effects on Employees: The Case of the Thermic Power Plant of Yatağan", *Recent Researches on Social Sciences*, (Ed: R. Dorczak, H. Arslan ve R. Musialik), Jagiellonian University Institute of Public Affairs, Kraków, 173-181.
- Etiler, N. (2011). "Özelleştirmeler ve İş Kazaları", *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 40, 17-25.
- Gülmez, M. (2012). *4/C Anarşisi Hukuksuz Dayanaklarıyla 4/C'ler ve 4/C'liler 1965-2012*, Legal, İstanbul.
- Gümüş, A. T. (2007). *Türkiye'de Özelleştirme ve Çalışma Hayatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.

- Güven Lisaniler, F. Eminer, F. ve Rüstemoğlu, H. (2017). "Özelleştirmenin İstihdam ve Çalışanların Refahı Üzerindeki Etkisi: Kıbrıs Türk Hava Yolları Örneği", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, 43/19, 37-51.
- Güzel, A. (1994). "Özelleştirmenin Hukuksal Boyutu ve Çalışanlar Açısından Ortaya Çıkan Sorunlar", *Dünyada ve Türkiye'de Özelleştirme*, (Ed: E. Arnoğlu), Türkiye Maden İşçileri Sendikası, Ankara, 157-196.
- Kalaycıoğlu, D. ve Çelik, D. (2014). "Tunçbilek Kömür İşletmelerinde Özelleştirmenin Madencilik, İşçilik ve Tunçbilek Üzerine Etkileri", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 16 /1, 1-19.
- Karakaş, D. K. (2013). *Türkiye'de Özelleştirmenin Çalışanlara Etkileri: Petkim Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Karakaya, U. (2013). "Çimento Sektöründe Özelleştirmelerin İşletme Performansına Etkileri (Türkiye Uygulaması)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 125-145.
- Karsavran, G. (2016). *Özelleştirmenin Emek Süreçleri Üzerindeki Etkileri: Seyitömer Termik Santrali Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Kaya, G. (2015). "Adıyaman'daki Eski Tekel İşçilerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Çalışma İlişkilerinin Karşılaştırılması", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/21, 1025-1055.
- Kaya, M. D. Çubukçu, B. Güzel, D. Haşiloğlu, A. S. ve Demirtaş, M. F. (2010). "Özelleştirme Süreci Öncesi Yaşanan Kriz Döneminde Ilıca Şeker Fabrikası Çalışanlarının Mesleki Stres Düzeylerinin İncelenmesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14/8, 85-92.
- Kepek, Y. ve Yentürk, N. (2009). *Türkiye Ekonomisi*, 10. Baskı, Remzi, İstanbul.
- Lordoğlu K. ve Müftüoğlu, Ö. (1998). *Çalışma İlişkilerinde Yeni Bir Boyut: Özelleştirme ve Etkileri, Dünyada ve Türkiye'de Özelleştirme*, 2. Baskı, Türkiye Maden İşçileri Sendikası, Ankara.
- ÖİB, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, (2019). Faaliyet Raporu 2019. (02.02.2021) <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2020/02/2019-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- Özveri, M. (2015). "AK Parti Döneminde İş Hukukunda Güvencesizliğin Kurumsallaşması", *Himmet, Fitrat, Piyasa AKP Döneminde Sosyal Politika*, (Ed: K. Meryem ve A. Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul, 125-156.
- Sezer, N. (2013). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Özelleştirme Uygulamalarının İstihdam Üzerine Etkileri: Bangladeş, Nijerya, Arjantin ve Türkiye Örnekleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Şenses, F. (2016). "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar*, (Ed: F. Şenses), İletişim Yayınları, İstanbul, 235-280.
- Tamzok, N. (2005). "Türkiye Madencilik Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Sonuçları", *19. Uluslararası Madencilik Kimurexi ve Fuarı, IMCET2005*, (02.10.2018) https://www.maden.org.tr/resimler/ekler/7bdb0e100275600_ek.pdf?tipi=5&туру.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı, (2012-2017). Kamu İşletmeleri Genel Raporlar. (18.11.2018) <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&CategoryId=101>.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı, (2014). Kamu İşletmeleri 2014 Yılı Genel Raporu. (18.11.2018) <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&CategoryId=101>.
- Temizel, H. (2007). *Neo Liberal Politikalar Doğrultusunda Türkiye'de Devletin Yeniden Yapılanması Küresel Sistemle Bütünleşme Sorunları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- TMMOB, Türkiye Makina Mühendisleri Odası, (2016). Türkiye'nin Enerji Görünümü. (17.5.2019) <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2016>.
- Topçuoğlu, Ö. ve Özer, H. (2019). "Özelleştirmenin Etkinlik ve Verimliliğe Yansıması", *Verimlilik Dergisi*, 1, 139-163.
- Ünal, F. F. (2000). *Özelleştirmenin Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Verimlilik Üzerine Etkisi*, Nobel, Ankara.
- Zaim, O. ve Çakmak, E. H. (1994). "Kamu Sektörü, Özelleştirme ve Etkinlik", *Özelleştirme Tartışmaları*, (Ed: A. Polatoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 147-165.

Ek 1: Anket formu

Sayın Katılımcı, bu anket formu, “özeleştirmeden sonra 4-C kapsamında başka kurumlara nakil olan işçilerin yeni istihdam alanlarındaki çalışma koşullarını ve çalışma koşullarındaki değişimi araştırmak” amacıyla hazırlanmıştır. Anket sonucunda elde edilen bilgiler gizli tutulacak ve sadece bilimsel çalışmalar için kullanılacaktır. Bu bilimsel araştırmaya katılımınız için şimdiden teşekkür ederiz.

Ankete katılmayı kabul ediyorum.

I. Kişisel Bilgiler

1. Cinsiyetiniz Kadın Erkek

2. Yaşınız.....

3. Medeni durumunuz Evli Bekâr

4. Eğitim durumunuz (en son bitirdiğiniz okul) Bir okul bitirmedim İlkokul

İlköğretim/Ortaokul/Mesleki Ortaokul Lise/Mesleki Lise Yüksekokul Lisans Lisansüstü

5. Hane halkı büyüklüğünüz (Hanenizde yaşayan kişi sayısı)

6. Çocuğunuz var mı? Evet (sayısı) Hayır

II. Çalışma Hayatına İlişkin Bilgiler (Mevcut ve Yatağan Maden/Termik Santralindeki)

7. Mesleğiniz.....

8. Hangi kurumda çalışıyorsunuz?

9. İşyerinizdeki şimdiki çalışma statünüz? İşçi Memur

Özeleştirme sonucu 4-C’den geçiş yapan sözleşmeli personel Özeleştirme sonucu doğrudan sözleşmeli personel

10. Şu anki işyerinizde kaç yıldır çalışıyorsunuz?..... yıl

11. Aylık net bireysel geliriniz (ücret/maaş) TL

12. Aylık net hanehalkı geliriniz.....TL

13. Sendikaya üye misiniz? Evet Hayır

14. Yatağan Maden/Termik Santralindeki unvanınız.....

15. Yatağan Maden/Termik Santralinde kaç yıl çalıştınız?.....

16. Yatağan Maden/Termik Santralinde hangi direktörlükte çalışıyordunuz? Maden Termik

III. 4-C/4-B'ye İlişkin Sorular

17. Özelleştirmenin ardından geçiş yaptığınız kuruma ilk 4-C kapsamında mı 4-B kapsamında mı geçiş yaptınız? 4-C
 4-B

18. İşyerinizin özelleştirilmesinden ne kadar zaman sonra 4-C'ye veya 4-B'ye geçtiniz? (ay/yıl)

19. 4-C veya 4-B'li olarak başka kuruma neden geçtiniz?.....
.....

20. Halen ilk geçiş yaptığınız kurumda mı çalışıyorsunuz? Evet Hayır

20a. Hayır ise neden?.....

21. 4-B'li olmaktan memnun musunuz? Evet Hayır

21a. Hayır ise neden?

(17. soruda 4-B yanıtını verenlere sorulacak)

22. Şu an ki çalışmakta olduğunuz kurumda 4-B'li çalışanlar ile özelleştirmeden sonra sizin gibi direk olarak 4-B'ye geçenler arasında olumsuz bir fark var mı? Evet Hayır

22a. Var ise belirtiniz. (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz)

Ücret Sosyal haklar.....

Çalışma süreleri Diğer

IV. 4-C'den 4-B'ye Geçiş (17. soruda 4-C yanıtını verenlere sorulacak)

23. 4-C'den 4-B'ye geçmekten memnun musunuz? Evet Hayır

24. 4-C'den 4-B'ye geçiş sonrası yeni kazanımlarınız oldu mu?

Evet (oldu ise belirtiniz)..... Hayır

25. 4-C'den 4-B'ye geçiş sonrası hak kayıplarınız oldu mu? Belirtiniz.

Evet (oldu ise belirtiniz)..... Hayır

26. Şuan ki çalışmakta olduğunuz kurumda 4-B'li çalışanlar ile özelleştirmeden sonra sizin gibi 4-C'den 4-B'ye geçirilenler arasında olumsuz bir fark var mı? Evet Hayır

26a. Var ise belirtiniz. (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz)

Ücret Sosyal haklar.....

Çalışma süreleri..... Diğer.....

V. Özelleştirmenin Ardından (Yeni İstihdam Alanlarındaki) Çalışma Koşullarında Yaşanan Değişiklikler

27. Özelleştirmeden sonra nakil olduğunuz yeni kurumda çalışma koşullarınız nasıl değişti?

	Çok iyileşti	İyileşti	Değişiklik olmadı	Kötüleşti	Çok kötüleşti
Yaptığınız işin niteliği/içeriği					
İşyerinizdeki konumunuz/statünüz					
İş tatmininiz/doyumunuz					
İş yoğunluğunuz					
Çalışma süreniz /vardiya düzenlemeleri					
Geçici görevlendirmeler					
Ücret/maaşınız					
Fazla mesai/çalışma ücretiniz					
İkramiye, prim, avans gibi ücretler					
Yasal izin hakkı (doğum, yıllık, süt, ölüm, evlenme)					
TİS haklarınız					
Aynı yardım (kömür, giyim vb.)					
Toplu işçi taşıma servis hizmeti					
Çocukların okul servis hizmeti					
İşyerinde verilen yemek (Bedelsiz yemek ve aişe yardımı)					
Lojman, misafirhane vb. hizmetlerden yararlanma düzeyiniz					
Lojman, misafirhane vb. sosyal hizmetlerin kalitesi					
Lojman ücretleri					
Nakdi yardım (Doğum, ölüm, evlenme, hastalık, çocuk, eğitim)					
İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları					
İşyerinizdeki ücret uygulamalarının adaleti					
İşyerinizdeki cezai yaptırımların adaleti					
İşyerinizdeki terfi olanağınız					
İşyerinizde kurduğunuz sosyal ilişkileriniz					
İşletme yöneticinizin davranış ve tutumları					
İşyeri yönetiminin görüşlerinize verdiği değer					
Sendikanızın faaliyetleri					

28. Özelleştirme sonrasında çalışmaya başladığınız kurumda yeni kazanımlarınız oldu mu? Belirtiniz.

Evet Hayır

29. Özelleştirme sonrasında çalışmaya başladığınız kurumda hak kayıplarınız oldu mu? Belirtiniz.

Evet Hayır

30. Özelleştirme sonrasında çalışmaya başladığınız kurumda sahip olduğunuz iş tecrübesinin/becerilerinizin ne kadarını kullanabiliyorsunuz?

Tamamını Birçoğunu Birazını Çok azını Hiçbirini

31. Özelleştirme sonrasında çalışmaya başladığınız kurumda yeni beceriler öğrenmek zorunda kaldınız mı?

Evet ise Hayır

32. İşyerinize bağlılık hissi duyuyor musunuz? Evet Hayır ise Nedeni.....

VI. Özelleştirme ve 4-C'ye İlişkin Görüşler

33. Özelleştirme hakkında ne düşünüyorsunuz?

34. Yatağan Termik Santralinin özelleştirilmesi hakkında ne düşünüyorsunuz?.....

35. Aşağıdaki ifadelere katılıp katılmadığınızı belirtiniz.

	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
Özelleştirmenin ardından 4-C/4-B'ye geçiş yapmış olmaktan memnunum.					
4-C/4-B'ye geçiş süresinin kaldırılacağını bilseydim geçiş yapmak için bir süre daha beklerdim.					
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği aile yaşantımı olumlu etkiledi.					
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği çocuklarımın eğitimini olumlu etkiledi. (Çocuk yoksa boş bırakınız)					
Özelleştirmenin ardından kurum değişikliği sosyal hayatımı olumlu etkiledi.					

Anketi cevaplandırduğunuz için teşekkür ederiz.

Ek 2: Derinlemesine görüşme soruları

1. Şu an maden ocağında/termik santralde kaç kişi çalışıyor?
2. Çalışanların genel profili nedir (yaş, eğitim, cinsiyet, nitelik düzeyi vb.)?
3. Çalışanların kaç tanesi sendikalıdır?
4. Toplu iş sözleşmesi dışında kalan işçi var mı?
5. Özelleştirme öncesi kaç kişi çalışıyordu?
6. İşçilerden kaç tanesi özelleştirme öncesinde de çalışıyordu?
7. Özelleştirmenin ardından kaç kişi 4-C'ye geçti?
8. 4-C'ye geçenlerin motivasyonu neydi? Neden başka kurumlara geçtiler?
9. Özelleştirmenin ardından çalışma koşullarında yaşanan değişimler nelerdir?
10. Özelleştirme ile birlikte sendikanın gücünde bir değişim oldu mu?

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.09.2020 ✓Accepted/Kabul:25.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.796065

Araştırma Makalesi/ Research Article

Duman, D., Eryılmaz, G. ve Saçlı, Ç. (2021). "Şehir Pazarlaması Kapsamında Destinasyon İmajı Algısının Belirlenmesi: Hatay İli Örneği" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 125-147.

ŞEHİR PAZARLAMASI KAPSAMINDA DESTİNASYON İMAJI ALGISININ BELİRLENMESİ: HATAY İLİ ÖRNEĞİ

Damla DUMAN*, Gamze ERYILMAZ**, Çağrı SAÇLI***

Öz

Şehir pazarlaması, herhangi bir ürün ya da hizmetin pazarlanmasından daha karmaşık bir sürece sahiptir. Bu çalışma, konuyu turizm açısından ele almıştır. Destinasyon imajı algısının tespit edilmesi şehir pazarlamasında kullanılacak stratejilerin belirlenmesinde oldukça önemlidir, çünkü pazarlama; tanıtım ve reklam çalışmalarında yatırımın doğru alanlara kanalize edilmesine katkı sağlamaktadır. Bu doğrultuda lisansüstü eğitim gören 19 öğrenciden 2019 yılı Nisan ayı içerisinde, Hatay'ın destinasyon imajı algısını belirlemeye yönelik yazılı olarak dört soruya yanıt vermeleri istenmiştir. Yanıtlara niceliksel içerik analizi uygulanmıştır. Katılımcılar, Hatay'ın en çok turistik öğeleriyle yani tarihi, kültürel varlıklarıyla ve gastronomisiyle ön plana çıktığını düşünmektedir. Ayrıca Hatay'ı gastronomik unsurların ve zengin yemek kültürünün temsil edeceğini düşünmektedirler. Turistik bir gezi amacıyla Hatay'ın tercih edilme nedenleri ise sahip olduğu alternatif turizm türlerine ve turizm çekiciliklerine bağlanmaktadır. Katılımcılar, Hatay'ı kültürel zenginlikleri ve sahip olduğu hoşgörülü yapısıyla diğer illerden ayırmaktadır. Bulgular, Hatay'ın turizm ile olumlu imajını geliştirebileceği yönünde birleşmektedir. Ayrıca şehrin günümüzdeki yeni turist profiline uyan birçok unsuru bünyesinde bulundurduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir Pazarlaması, Destinasyon İmajı Algısı, Hatay.

DETERMINING THE PERCEPTION OF DESTINATION IMAGE WITHIN THE SCOPE OF CITY MARKETING: THE CASE OF HATAY PROVINCE

Abstract

City marketing has a more complex process than marketing any product or service. With this study, the subject is handled in terms of tourism. Determining the perception of destination image is very important in determining the strategies to be used in city marketing because it contributes to channeling the investment to the right areas in marketing, promotion and advertisement works. Accordingly, 19 students who received postgraduate education, were asked to answer 4 questions in writing in April 2019 to determine the perception of the destination image of Hatay. Content analysis was applied to the answers. The participants think that Hatay stands out with its touristic elements, that is, its historical, cultural assets and gastronomy. They also think that Hatay will represent gastronomic elements and rich food culture. The reasons for choosing Hatay for a touristic trip are linked to the alternative tourism types and tourism attractions that Hatay has. The participants distinguish Hatay from other provinces with its cultural richness and tolerant structure. The findings agree that Hatay can improve its positive image with tourism. It is also concluded that the city contains many elements that fit the new tourist profile of today.

Keywords: City Marketing, Perception of Destination Image, Hatay.

* Arş. Gör., İskenderun Teknik Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, HATAY.
e-posta: damla.mulazimoglu@iste.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6667-3214>)

** Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, HATAY.
e-posta: gamze.eryilmaz@iste.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0588-8021>)

*** Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, MERSİN.
e-posta: cagri.saccli@mersin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7771-8190>)

1. GİRİŞ

Şehirler, günümüzde mümkün olan en iyi imajlarını sergilemek üzere birbirleri ile kıyasıya rekabet içerisine girmiş durumdadır. Söz konusu rekabet, bazen dünya sıralaması düzeyinde olabilirken bazen de ülkeler, bölgeler ve alanlar bazında da gerçekleşebilmektedir. Ancak rekabet üstünlüğü sağlamanın başlıca koşulu, bir şehrin hangi noktalarını geliştirmesi gerektiği ve hangi pazar segmentine odaklanması gerektiği bilincine sahip olmasında yatmaktadır. Bu bağlamda şehirlerin pazarlanması; potansiyel turistler için olumlu bir imajın yaratılmasında, yönetilmesinde ve geliştirilmesinde önemli bir araç haline gelmiştir (Bristow, 2005; Balencourt ve Curado Zafra, 2012).

Şehirlerin pazarlama stratejileri çoğu zaman ekonomi, eğitim, turizm ve kültür alanları üzerine kurulmaktadır. Bu çalışmada şehirlerin pazarlanması, turizm bakış açısıyla ele alınmıştır. Turizm, gelişmekte olan ülkelerde yer alan orta gelir düzeyine sahip sınıfın büyümesinde, teknolojik gelişmelerde, yeni iş modellerinin meydana gelmesinde, seyahat maliyetlerinin düşmesinde oldukça önemli bir role sahiptir. Türkiye İstatistik Kurumu'na (TÜİK) göre Türkiye'de turizm hareketine katılan turist sayısı 2019 yılında yaklaşık 52 milyona ulaşmıştır. Aynı zamanda ülkemizde turizmden elde edilen kazanç da yaklaşık olarak 35 milyar dolara ulaşmıştır (TÜİK, 2019). Bu rakamlar turizmi, destinasyonların ekonomik olarak büyümesi ve kalkınması için küresel bir güç haline getirerek daha iyi pazarlama çalışmalarının yapılmasını teşvik etmektedir. Bu denli bir büyüme, ülkeler ve bölgelerde olduğu gibi şehirler boyutunda da etkin bir destinasyon yönetiminin sağlanmasını gerekli kılmaktadır (UNWTO, 2019).

Bir destinasyonun turistleri çekebilmesinde en etkili faktörlerden biri destinasyon imajı ve bu imajın nasıl algılandığıdır. Bu alanda gerçekleştirilen çalışmalarda çoğunlukla imajın tüketici kararlarında ve davranışlarında etkili bir faktör olduğu görüşüne yer verilmektedir (Giritlioğlu ve Avcıkurt, 2010; Rittichainuwat, 2013:200-201; Güvenek ve Alptekin, 2015:24). Benzer şekilde şehir pazarlaması alanında da imajı çalışma konusu içerisine dahil eden çalışmalara rastlamak mümkündür (Kavaratzis, 2004; Kavaratzis ve Ashworth, 2006; Altunbaş, 2007; Balencourt ve Curado Zafra, 2012; Chigora ve Hoque, 2018). Bu nedenle araştırmacılar tarafından şehirlerin rekabet etme yeteneklerinin geliştirilmesi için şehir pazarlaması ile destinasyon pazarlamasının eş güdümlü bir şekilde yürütülmesi gerekliliği fikrine ulaşılmıştır. Bu yüzden çalışmada, her iki pazarlama alanının üzerinde durduğu, oldukça önem arz edilen "imaj" kavramına odaklanılmıştır. Bu bağlamda, bir destinasyon olarak Hatay ilinin imaj algısının şehir pazarlaması kapsamında değerlendirilmesi, bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Küresel ekonomilerde artan rekabet ile birlikte şehirlerin de artık birer ürün olarak kabul görmesi ve pazarlanması kaçınılmaz hale gelmiştir. Teknolojinin gelişimi ise, farklı şehirler hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasına olanak tanımıştır. Böylece bir şehrin pazarlanmasında rol oynayan kişilerin (yerel halk, şirketler, ziyaretçiler ve yatırımcılar) yaşamsal kararları, çoğu zaman şehirlerin/destinasyonların imajı çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda turizmin, 21. yüzyılda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini destekleyen en önemli endüstrilerden biri olduğu söylenebilir (Bahar, 2006:138).

Ekonomik dinamiklere bağlı olarak gelişen fonksiyonlar göz önüne alındığında 1940-2010 yılları arasındaki 70 yıllık bir süreçte Hatay'ın şehirleşme süreci dört aşamada gerçekleşmiştir. 1940-1950 yıllarını kapsayan ilk dönemde şehir nüfusu çoğunlukla Antakya ve İskenderun bölgelerinde toplanmıştır. İkinci dönemini oluşturan 1955-1970 yılları arasında ise gelişmeye başlayan tarım ve tarıma dayalı sanayi ortaya çıkmıştır. İlin üçüncü dönemi, 1975 yılında İskenderun demir-çelik fabrikasının kurulumu sonucunda yaşanmıştır. Bu dönemde fabrikanın açılması ile birlikte sanayi ön plana çıkmıştır. Ancak sanayileşmenin etkisi, fabrika kurulum yeri ve Amanos dağlarından kaynaklı olarak sadece kıyı kesimlerinde sınırlı kalmıştır. Hatay'ın şehirleşmesinin son dönemini 1990 yılı ve sonrası oluşturmaktadır. Son dönemin en önemli özelliği diğer dönemlere kıyasla hizmet sektörünün bölgede hakim konuma gelmesidir (Çetin, 2012:28). Turizmin, hizmet sektörü altında bir endüstri olduğu düşünüldüğünde çalışmanın önemi daha da ortaya çıkmaktadır.

Hatay'ın destinasyon imajı algısının belirlenmesine yönelik yapılan bu çalışma ile literatürde çoğunlukla ayrı ayrı ele alınan şehir pazarlaması ve destinasyon pazarlaması konularının tek çatı altında birleştirilerek irdelenmesinin, literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Ayrıca UNESCO "Yaratıcı Şehirler Ağı" kapsamında gastronomi unvanı alan Hatay ilinin imajının belirlenmesi, şehir yöneticileri ile destinasyon yöneticilerine şehrin pazarlanmasına dair tercih edilecek stratejilerin belirlenmesinde yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

2. ŞEHİR PAZARLAMASI

Şehirleri, insanların sadece yaşamlarını sürdürdükleri yerler olarak görmek yetersiz kalmaktadır. Bu durumun farkında olan şehir yöneticileri ve paydaşları, buldukları yerleri daha yaşanabilir kılmak amacıyla yeni iş ve yaşam alanlarının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Refah seviyesinin artırılması; şehre daha fazla üreticinin, yatırımcının ve ziyaretçinin çekilmesine bağlıdır. Şehir pazarlaması; turizm, rekreasyon, yatırım, göç, iş, alışveriş, tüketim, etkinlik, kültür, spor ve ticaret gibi kavramları içerisinde barındıran bir fenomendir. Bu bilgiler ışığında şehirler, pazarlama kapsamında bir ürün olarak değerlendirilmektedir (Clark, 2006; Aslan, 2014:1).

Literatür incelendiğinde şehir pazarlamasını karşılayan birçok kavramın kullanıldığı (nation, place, communities, state, region marketing) görülmüştür. Ancak ilgili konuların, son yıllarda ağırlıklı olarak (city marketing, city branding) şehir pazarlaması ve şehir markalaşması adı altında ele alındığı tespit edilmiştir (Rainisto, 2003: 10; Kavaratzis ve Ashworth, 2006:185).

“Şehir” bir kasaba veya köyden daha büyük veya önemli olan, nispeten daha kalıcı, yasal ya da geleneksel ayrımları yapılabilen oldukça organize edilmiş bir nüfus merkezi olarak tanımlanabilmektedir (Britannica, 2019). “Pazarlama” ise basitçe (Kotler ve Keller, 2009:45) “İhtiyaçların fayda güdülerek karşılanması” anlamını taşımaktadır. Bu tanımlardan hareketle şehir pazarlamasına dair birçok farklı tanım yapılabilmektedir. Bu tanımlardan birkaçına aşağıda yer verilmiştir.

- Şehir pazarlaması, 4 P olarak (product -ürün, price -fiyat, physical distribution-dağıtım, promotion-tutundurma) ifade edilen geleneksel pazarlama modelinin şehirler boyutunda kullanılmasıdır (Ismail ve Mohd-Ali, 2011: 340).

- Şehir pazarlaması, şehirlerin potansiyellerini ortaya çıkarması sonucunda yerel halkın ve şehir paydaşlarının bu durumdan faydalanmasını ifade etmektedir (Deffner ve Liouris, 2005:3).

- Şehir pazarlaması, belirli faaliyetlerin orada yapılmasını teşvik etmek amacıyla bir şehrin veya içindeki bir bölgenin tanıtımını yapmaktır. Turizmi teşvik etmek, iç turizmi arttırmak veya yeni iş sahalarının oluşumunu sağlamak için bir şehrin dış algısını değiştirmeye yönelik kullanılır (Smyth, 1994:2-3).

Şehir pazarlaması kapsamında değerlendirilen birçok alan mevcuttur. Ekonomi, perakendecilik, şehir imajı, halkla ilişkiler, reklam ve tanıtım, kültür ve eğitim politikaları, sağlık ve spor, kültür ve turizm bunlardan sadece birkaçıdır (Burnaz, 2007:9). Ancak Balencourt ve Curado Zafra (2012:15) şehirlerin gelişmesi ile ilgili genel bir bakış açısı geliştirmek amacıyla Şekil 2.1’i oluşturmuşlardır.

Şekil 2.1: Şehirlerin Gelişmesine Yönelik Başlıca Alanlar

Kaynak: Balencourt ve Curado Zafra (2012:15)

Şehrin kaynaklarını kullanan girişimciler genellikle iletişim, ekonomik gelişim ve yaşam kalitesi ile ilgili bilgileri şehrin ekonomisine yönelik çalışmalar yürüten kurumlardan edinirler. Turistler ise daha çok bir şehrin alışveriş merkezleri, müzeleri, tarihi ve doğal alanlarından yola çıkarak şehir hakkında bilgi talebinde bulunurlar. Üniversiteler ise buldukları şehirlere öğrenci çekme amacıyla üniversitenin yanı sıra yer aldıkları şehirlerin de reklam ve tanıtımını yaparak öğrenciler üzerinde istek oluşturmaya çalışırlar (Ashworth, 1994). Ayrıca

şehirlerin sahip olduğu somut ya da somut olmayan kültürel değerlerinin varlığı, şehir pazarlaması kapsamında değerlendirilen başlıca hususlardır. Şehirler, nasıl ki diğer alanlar için pazarlama faaliyetleri yürütüyorsa sahip oldukları bu değerler için de hedef kitlelerinin dikkatini çekecek şekilde pazarlama çalışmaları gerçekleştirmektedir (Gümüş, 2016:300).

Şehir yöneticilerinin ve paydaşlarının, şehir pazarlaması stratejilerinden yararlanmak istemelerindeki başlıca amaçlar şöyledir;

- Turist ve ziyaretçi sayısını arttırmak,
- Başka şehirlerden bölgeye iş çekmek,
- Şehirdeki mevcut işlerin geliştirilmesini ve sürdürülebilirliğini sağlamak,
- Küçük girişimcilerin desteklenerek büyümesini sağlarken aynı zamanda yeni girişimlerin de önünü açmak,
- Şehirdeki işletmelerin yurtdışına açılmasını sağlamak ve ihracat ürünleri sayısını artırarak yeni yatırımların hacmini büyütmek,
- Şehir nüfusunun arttırılmasının yanı sıra kendi içinde dengeli bir biçimde dağılmasını sağlamak (Deffner and Lioruris, 2005:4).

Yukarıda bahsi geçen amaçlara ulaşılması için, şehirlerde aktif rol üstlenmesi gereken bazı aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar, Şekil 2.2’de gösterilmektedir.

Şekil 2.2: Bir Şehrin Pazarlamasında Rol Oynayan Aktörler

Kaynak: Van Den Berg ve Braun (1999) Modelinden Uyarlayan Balencourt ve Curado Zafra (2012:12)

Van den Berg ve Braun (1999:987), şehirlerin pazarlanmasında rol alan aktörlerin sınıflandırmasını dört grup halinde ele almıştır. İlk grupta bir şehirde yaşayan “yerel halkı” tanımlamışlardır. Bu grup içerisinde değerlendirilen kişiler; bir şehre çalışmak, okumak ya da herhangi bir sebeple uzun soluklu bir şekilde yerleşenlerdir. Şehirler için müşteri olarak gördükleri bu gruptakilerin önemi, yaşamlarını uzun yıllar ilgili şehirde geçirmelerinden, hatta ilerleyen süreçte bireylerin form değiştirerek aile olmaları ya da konut sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bir şehre, akademik eğitim veya staj amacıyla gelenler eğitim dönemlerinin bitiminin ardından iş fırsatlarının yaratılması sonucunda o şehirde kalıcı bir şekilde yaşamaya devam edebilir. Bu durum şehrin, bireylerin eğitimlerine uygun yaşam şartları sunmasına bağlıdır.

Sınıflandırmanın ikinci grubunda ise “şirketler” yer almaktadır. Bu grupta bir şehirde yer alan şirketlerin fabrikaları, dağıtım noktaları ve ilgili kuruluşları tanımlanmaktadır. İşgücü arzı, şehirde ikamet eden müşteriler için en kritik faktörlerden biridir (Kijkuit ve Ende, 2007:874). Bu bağlamda bir şehirde şirketlerin kurulmasının teşvik edilmesi, ileride orada yaşama isteği duyacak kişi sayısının arttırılmaya çalışılması anlamına gelmektedir.

Bir diğer grup olarak ele alınan “ziyaretçiler” ise, sınıflandırmanın üçüncü grubunu oluşturmaktadır. Bir şehre kısa bir süreliğine gezi, festival, etkinlik vb. amaçlarla gelen kişiler bu grup içerisinde değerlendirilmektedir.

Şehrin başlıca aktörlerinin yer aldığı kümedeki son grup ise “yatırımcılardan” oluşmaktadır. Bu gruptakiler ilgili şehrin yerel halkı olmak zorunda değildir. Bu grupta yer alan şirket yetkililerinden şehir içerisindeki hareketliliği arttıran aktivitelere yatırım yapması beklenmektedir (Balencourt ve Curado Zafra, 2012:12).

3. DESTİNASYON İMAJI ve PAZARLANMASI

Turistlerin tatillerini ve her türlü turistik aktiviteleri gerçekleştirdiği, yeme-içme, konaklama ve ulaşım ihtiyaçlarının karşılandığı şehirlerde; altyapı gelişimi, toplumların refahı ve insanların misafirperverliği gibi çeşitli faktörler turistlerin destinasyonu, imajını ve markasını algılama biçimi üzerinde etkiye sahiptir (Balmer ve Greysen, 2002).

Destinasyon terimi, çeşitli turizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kıta, ülke, eyalet, bölge, şehir gibi birbirinden farklı büyüklükte olan yerleri tanımlamak üzere kullanılmaktadır (Pike, 2004:11). Destinasyonlar, siyasi sınırların kesin bir şekilde çizildiği gibi net hatlara sahip değildir. Bazen bu sınırların içerisinde bazen de dışına taşan turistik faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir coğrafi alan olarak tanımlanmaktadır (Pike, 2008:22). Genel bir tanıma göre imaj kavramı ise insan zihninde bir varlığa dair olumlu ya da olumsuz bilgilerin tümü şeklinde ifade edilebilir (Ker, 1998:25). Bu bağlamda turizmin gelişiminde destinasyon imajının rolünü ilk kez vurgulayan araştırmacı Hunt’a (1971) göre destinasyon imajı; bir yeri ziyaret etme niyeti taşıyan turistlerin o destinasyona yönelik edindiği algılardır. Destinasyon imajı algısı, bir destinasyonun arz ve talep kaynaklarına dair potansiyel ziyaretçilerin sahip olduğu duygu ve düşünceler ile ilgilidir. İnsanların zihninde yer edinen destinasyon imajı algısı birçok faktörün bileşiminden meydana gelmekle birlikte çeşitli faktörlerden etkilenmeye de müsait bir yapıdadır. Bu faktörlere örnek olarak destinasyonların fiziksel özellikleri, doğal kaynakları, alt ve üst yapı gelişmişlik düzeyleri, yerel halkın davranış şekilleri, güvenlik seviyesi, savaş, terör ve doğal afetler gibi birçok durum verilebilir. Bahsi geçen faktörler, destinasyon imajı ile birlikte turistlerin destinasyon seçimlerini de etkilemektedir (Yamaç ve Zengin, 2015:57).

Turistlerin destinasyon seçimlerinde etkili olan bir başka faktör de destinasyonların sahip olduğu çekiciliklerdir. Destinasyon çekicilikleri maddi faktörler ve maddi olmayan faktörler şeklinde iki kategoride değerlendirilmektedir. “Ulaşım imkanları”, “yerli halkın davranış şekilleri”, “yiyecek ürünlerin kalitesi ve çeşidi”, “konaklama imkanları”, “kişisel güvenliğin sağlanması”, “tarihi ve kültürel varlıklar”, “fiyat”, “alışveriş imkanları”, “çevre güvenliği ve kalitesi” maddi olan çekici faktörler arasında yer almaktadır. Maddi olmayan çekici faktörler ise, “destinasyon imajı” ve “beklentilerin karşılanması”dır (Hsu, Tsai ve Wu, 2009:291). Bu bağlamda algılanan destinasyon imajını belirlemede kullanılan unsur ve özellikler aşağıda yer alan tablo 3.1’de verilmiştir.

Tablo 3.1: Algılanan Destinasyon İmajını Belirlemede Kullanılan Unsur ve Özellikler

Doğal Kaynaklar	Turistik Boş Zaman ve Rekreasyon	Doğal Çevre
<ul style="list-style-type: none">• <i>Hava</i>: Sıcaklık, yağmur, güneşlenme süresi• <i>Sahiller</i>: Deniz suyu kalitesi, kumlu/taşlı sahil yapısı, sahil uzunluğu, sahil kalabalıklığı• <i>Manzara Zenginliği</i>: Koruma altındaki rezervler, göller, dağlar, çöller• Fauna ve Floranın Eşsiz/ Çeşitli Olması	<ul style="list-style-type: none">• Temalı Parklar• <i>Spor ve Eğlence Aktiviteleri</i>: Golf, avlanma, balık tutma, dalış vb., su parkları, hayvanat bahçeleri, yürüyüş yerleri, macera aktiviteleri, kumarhaneler, gece hayatı ve alışveriş imkanları	<ul style="list-style-type: none">• Manzara cazibesi• Şehirlerin cazibesi• Temizlik• Aşırı kalabalıklaşma• Hava/gürültü kirliliği• Trafik sıkışıklığı

Genel Altyapı <ul style="list-style-type: none">• Yol, liman ve havaalanlarının kalite ve gelişmişlik düzeyi• Kamu ve özel ulaşım olanakları• Sağlık hizmetlerinin gelişmişlik düzeyi• Telekomünikasyon gelişmişlik düzeyi• Ticari altyapının gelişmişlik düzeyi• İnşaat gelişmişlik düzeyi	Kültür, Tarih ve Sanat <ul style="list-style-type: none">• Tarihi yapıtlar, heykeller, müzeler• Konser ve festivaller• El yapımı sanatsal ürünler• Gastronomi• Folklorik özellikler• Dini özellikler• Gelenek-görenek ve yaşam tarzları	Sosyal Çevre <ul style="list-style-type: none">• Yerel halkın turistlere karşı misafirperver ve sıcakkanlı yaklaşımı• Temel sosyal ve ekonomik haklardan mahrum olma düzeyi• Hayat kalitesi• Yabancı dil güçlükleri
Turistik Altyapı <ul style="list-style-type: none">• <i>Konaklama Tesisleri</i>: Yatak sayısı, kaliteleri ve sınıfları• <i>Restoranlar</i>: Masa sayısı, kaliteleri ve sınıfları• Barlar, diskolar ve gece klüpleri• Destinasyon ulaşım kolaylığı• Destinasyon gezi ve turları• Turistik merkezler• Turistik bilgi ağı	Politik ve Ekonomik Faktörler <ul style="list-style-type: none">• Politik stabilite• Politik kargaşalar• Ekonomik gelişmişlik düzeyi• <i>Güvenlik</i>: Suç işleme oranı, terörizm• Fiyatlar	Mekan Atmosferi <ul style="list-style-type: none">• Lüks• Moda• Tanınmış• Ailelere özel• Egzotik• Gizemli• Ferahlatıcı• Sakin• Mutlu• Can sıkıcı• İlgi çekici• Hoş

Kaynak: Beerli ve Martin, (2004:659)

Kişiler arası etkileşim sonucunda tatil hatıralarının oluşumu, destinasyon imajının meydana gelmesini sağlayan temel etmenlerdendir. Tablo 3.1.'de ifade edilen destinasyon özellikleri, insanların bu özellikleri nasıl kullandıkları ya da algıladıkları ölçüsünde önem taşımaktadır (Trauer ve Ryan, 2005). Bu bağlamda alanyazında yer alan çalışmalardan bazıları şöyledir: Kavacık, Zafer ve İnal (2012) turizmde destinasyon markalaması konulu çalışmalarında Alanya destinasyonunu ele almışlardır. İlgili çalışmada, destinasyonların şehir farkındalığını arttırma amacıyla markalaşmaları gerektiği üzerinde durmuşlar, markalaşmanın sağlanabilmesi için de başlıca koşulun destinasyon imajının kontrol edilerek yönetilmesi gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Duman ve Yağcı'nın (2004) Mersin ilinde yürüttükleri çalışmalarında ise şehrin etkin pazarlanması sonucunda turizm gelirlerinin arttırılmasında etkili olan faktörler ortaya konmuştur. Bu faktörlerin en önemlilerinden biri şehre yönelik imaj çalışmalarının gerçekleştirilmesi olmuştur. Turistik destinasyonların pazarlanması ve şehir imajı ile ilgili bir başka çalışma da Çiftçi ve Çolak (2017) tarafından Mardin ilinde gerçekleştirilmiştir. İlgili çalışmanın maddeleri iki faktör altında toplanmıştır. Bu faktörler "sosyokültürel özellikler grubu" ile "sosyoekonomik özellikler grubu" şeklinde adlandırılmıştır. Çalışma sonucuna göre katılımcıların Mardin ilinin sosyoekonomik özelliklerini şehir imajı olarak daha olumlu algıladıkları belirlenmiştir. Yamaç ve Zengin (2015) ise üniversite öğrencilerinin destinasyon imajı algısını belirlemeye yönelik gerçekleştirdikleri çalışmalarında uygulama alanı olarak Sakarya ilini tercih etmişlerdir. Araştırmacılar "şehrin genel özellikleri", "alternatif turizm", "tarih ve kültür", "kıyı turizmi" ve "altyapı ve üstyapı" olmak üzere beş faktöre ulaşmıştır. Araştırmada, öğrencilerin Sakarya destinasyonunu orta düzeyde olumlu algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Öğrenciler özelinde yürütülen bir başka araştırma da Cop ve Akpınar (2014) tarafından yapılmıştır. Bu araştırma ile üniversite öğrencilerinin, şehirlerin markalaşmasına yönelik algılarını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırma sonucuna göre, eğitimin sürdürüldüğü şehir ile ilgili görüş ve düşüncelerin dikkate alınması, öğrencilerin zihinlerinde olumlu bir şehir imajı yaratılmasına katkı sağlamaktadır. Tosun ve Bilim (2004) şehirlerin turistik açıdan pazarlanmasını Hatay ili özelinde incelemişlerdir. Bu çalışmaya göre Hatay ilinin turistik çekicilikleri "kültür", "doğa", "tarih", "hepsi" ve "diğer" faktörlerinde toplanırken, Hatay'da geliştirilmesi gereken turizm çeşitleri ise "kültür turizmi", "yayla turizmi", "deniz, kum, güneş", "spor turizmi" ve "hepsi" faktörlerinde toplanmıştır.

Şehir pazarlama politikaları uygulanırken aynı zamanda destinasyon pazarlama organizasyonlarından da yararlanmak gerekmektedir. Destinasyon pazarlama organizasyonları içerisinde sivil toplum kuruluşlarının temelini oluşturduğu/desteklediği turizm büroları, kamu sektörü, özel sektör temsilcileri ve turizme dair söz sahibi olan diğer kurum ve kuruluşlar yer almaktadır (Tosun ve Bilim, 2004:127). Destinasyon pazarlaması ise;

“bir turistik destinasyonun en yüksek kazanç elde etme hedefine uygun olarak, destinasyonda üretilen turistik ürünlerin hedef pazarlarda iyi bir yer almasını sağlamak amacı ile turizm talebinin özelliklerini de dikkate alarak turistik destinasyonlarda üretilen turistik ürün ile ilgili araştırma, tahmin ve seçim yapmayı hedefleyen ve bu konularda alınacak kararlarla ilgili bir yönetim felsefesi” olarak tanımlanabilmektedir (Özer, 2012:164).

Dünya çapında meydana gelen turizm rekabetine ayak uydurabilmek için küçük ya da büyük turizm destinasyonu olsun hemen her ülke, tanıtım ve imaj çalışmaları yürütmektedir. Önceleri ülkelerin benzer tanıtım ve imaj politikaları izlemeleri, rekabet koşullarında avantaj sağlamalarının önünü kesmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda teknolojinin gelişmesiyle ve bireylerin değişen ihtiyaçlarının sonucunda, mevcut flora ve faunadan yararlanılarak sunulan doğal güzelliklerin pazarlandığı geleneksel yaklaşımdan uzaklaşmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, destinasyonlar artık rakiplerine karşı avantaj sağlayan, benzersiz pazarlama stratejileri ve konseptleri bulmak için yenilikçi ve yaratıcı olmaya mecbur bırakılmıştır (Tosun ve Bilim, 2004:126; Nicolaides, 2018). Buhalis (2000), iyi hazırlanmış bir destinasyon pazarlama stratejisinin, bir destinasyonu olumlu etkileyebilecek etkili turizm politikaları ile sonuçlanabileceğini ve şehir pazarlamasında bir destinasyonu markalamak için etkili bir strateji olabileceğini öne sürmüştür.

Günümüze kadar geçen süre içerisinde özellikle son on yılda şehirlerin, dünya çapında tanıtım ve reklamını yapmak üzere söz sahibi olan yerel yöneticiler, şehir planlamacıları ve şehir ile ilgili karar verici pozisyona sahip yetkililer önemli çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Söz konusu kişilere göre şehirlerin genel imajı, hedef grupların şehirleri tercih etme aşamasında oldukça etkili olduğu düşünülmektedir (Avraham, 2004:471). Dünya genelinde birçok şehir çeşitli turistik çekiciliklere sahip olmasına rağmen sadece bir kısmı diğer şehirlere göre daha çok ön plana çıkarak akıllarda yer edinmiş durumdadır. Ön plana çıkan şehirlerin daha iyi şekilde imaj çalışması ve marka konumlandırması yapması bu durumun nedeni olarak görülmektedir (Giritlioğlu ve Avcıkurt, 2010:79). 2008 yılında Avrupa’da yapılan bir araştırmaya göre sırasıyla; Paris, Londra, Barselona, Berlin, Amsterdam, Münih, Stockholm, Prag ve Roma Avrupa’nın en yüksek marka imajına sahip şehirleri olarak belirlenmiştir (Citymayors.com’dan akt. Giritlioğlu ve Avcıkurt, 2010).

4. YÖNTEM

Araştırmanın temel amacı, Hatay ilinin destinasyon imajı algısını şehir pazarlaması kapsamında değerlendirmektir. Ayrıca keşifsel ve tanımlayıcı araştırma türlerinin bir arada kullanılmasıyla tasarlanmıştır. “Keşifsel araştırmalar “ne oluyor” sorusuna cevap aramak için idealdir” (Coşkun, Altunışık ve Yıldırım, 2017:75). Araştırmacılar, araştırma sorularında “Hatay’ı temsil edeceğini düşündüğünüz unsurlar nelerdir?” ve “Hatay ilini diğer şehirlerden ayıran özellikler nelerdir?” sorularını kullanarak bu tür bir yaklaşımı benimsemiş olurlar. Gay ve Diehl’e, (1992:14) göre tanımlayıcı araştırmalar ise araştırma odağındaki nesne ya da olgunun mevcut durumunun ifade edilmesi şeklinde gerçekleştirilir (Coşkun vd. 2017:76). Araştırmacılar tarafından katılımcılara Hatay’da mevcut durumu yordamaya yönelik “Hatay ili, günümüzde hangi nitelik ve özellikleri ile ön plana çıkmaktadır?” ve “Turistik ziyaret söz konusu olduğunda neden Hatay ili tercih edilmelidir?” sorularının yöneltilmesi tanımlayıcı yaklaşımın benimsenmesini sağlamaktadır. Bu nedenle araştırmada nitel veri toplama yoluna gidilmiştir. Bir araştırmada veri toplama sürecinde nitel veri toplama yöntemi söz konusu ise, örneklem büyüklüğünün en az 15 olabileceği öngörülmektedir (Mason, 2010: 13). İlgili öngörü de göz önünde bulundurularak, İskenderun Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı’nda lisansüstü eğitim gören 19 öğrenciye 2019 yılı Nisan ayı içerisinde Hatay ili ile ilgili yazılı olarak aşağıdaki dört soru yöneltilmiştir.

- 1.Hatay ili, günümüzde hangi nitelik ve özellikleri ile ön plana çıkmaktadır?
- 2.Hatay’ı temsil edeceğini düşündüğünüz unsur/unsurlar nelerdir?
- 3.Turistik ziyaret söz konusu olduğunda neden Hatay ili tercih edilmelidir?
- 4.Hatay ilini diğer şehirlerden ayıran özellik/özellikler nelerdir?

Katılımcılara yöneltilen soruların geliştirilmesinde Yazar, (2010); Balencourt ve Curado Zafra, (2012); Fettahlioğlu, Yıldız ve Göksu, (2017) ve Gümüş (2016) çalışmalarından yararlanılmıştır. Ayrıca iç geçerliliği sağlamaya yönelik alanında uzman üç araştırmacı ile görüşülmüş (Başkale, 2016) ve katılımcılara iletilen

sorular revize edilerek son halini almıştır. Araştırmada amaçlı örnekleme tekniğinden yararlanılmıştır. Amaçlı örneklemede, araştırma sorularına araştırma amacını karşılayacak şekilde yanıt verecek katılımcılardan veriler toplanır (Altunışık, Çoşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2012:142). Bu durumda dış geçerlilik kriterinin karşılandığı söylenebilir. Diğer taraftan çalışmanın amacına katkıda bulunabilecek bir kitleden veriler toplandığı için araştırma güvenilirliğinin de sağlandığı söylenebilir (Başkale, 2016). Çünkü lisansüstü öğrenciler, literatürde bir şehrin yerel halkı kapsamında değerlendirilmektir (Bkz.- şehrin pazarlanmasında rol oynayan aktörler - Şekil 2.2). Şehrin pazarlanmasında rol oynayan her bir gurubun özellikleri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla buldukları şehirden beklentileri de farklılaşmaktadır. Ancak bu gruplar, şehrin imajını oluştururken şehrin üzerinde kontrol sahibi ve hedefleri olması gereken ana gruplardır. Bu yüzden bir şehirde yer alan aktörlerin şehir hakkında nasıl bir imaj algısına sahip olduğunu göstermek önemlidir (Braun, 2008; Van den Berg ve Braun 1999; Balencourt ve Curado Zafra, 2012).

Analiz sürecinde katılımcıların sorulara verdikleri yanıtların analizi için niceliksel içerik analizinden yararlanılmıştır. İçerik analizi, yazılı veya sözlü bir şekilde elde edilen verilerin kendi içerisinde sistematik olarak kodlanması ve alt temalara indirgenmesi ile sayısallaştırılması, buna bağlı olarak kavramsallaştırılması ve düzenli bir şekilde bir araya getirilerek kategorilendirilmesi sürecidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013:259). Daha detaylı incelenecek olursa niceliksel içerik analizinde katılımcı ifadeleri kodları oluşturur, her kod bir kategoriye atanır ve oluşturulan her kategori için de çetele tutulmaktadır (Rouke ve Anderson, 2004). Yapılan içerik analizinde katılımcıların verdikleri yanıtlar ayrı ayrı değerlendirilerek birbirine yakın ifadeler bir kod altında toplanmıştır. Sonraki süreçte belirlenen kodlar, frekanslarına göre boyutlandırılarak kategorilere ayrılmıştır. İlgili detaylar analiz ve bulgular kısmında sunulmaktadır.

4.1. Analiz ve Bulgular

Katılımcılara ilişkin demografik özellikler, Tablo 4.1’de sunulmaktadır. Tablo incelendiğinde, katılımcıların %63’ü kadın, %37’si erkektir. Katılımcıların oran olarak çoğunluğu 20-24 (%37) ve 25-29 (%37) yaş aralıklarına dahildir. 30-34 yaş grubundan olan katılımcılar % 15.5’lik, 35 yaş ve üstündeki katılımcılar ise %10.5’lik bir orana sahiptir.

Tablo 4.1: Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı (n:19)

	Frekans	%
Cinsiyet		
Kadın	12	63
Erkek	7	37
Yaş		
20-24 yaş arası	7	37
25-29 yaş arası	7	37
30-34 yaş arası	3	15.5
35 yaş ve üzeri	2	10.5

Veri analizi için kullanılan niceliksel içerik analizi süreci 3 adımda gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, araştırma sorularına verilen yanıtlar ve demografik özellikler kelime havuzunda (Genel Katılımcı İfadeleri) toplanmıştır. İkinci aşamada kelime havuzunda yer alan kelime ve kelime grupları frekanslarına göre kodlanarak tablolştırılmıştır. Sonrasında ise ilgili kodlar araştırmacılara göre anlamlı bütünler oluşturacak şekilde kategorilendirilerek tekrar yeni bir tabloda ifade edilmiştir. Söz konusu anlamlı bütünler oluşturulurken dikkat edilen hususlar aşağıdaki gibidir;

* Soru maddelerinin yanıtlarında aynı katılımcının tekrar eden yanıtları yalnızca 1 kez kayda alınmıştır.

* Kelime grubu şeklindeki yanıtlarda kullanılan eş anlamlı sözcükler ortak kelime grupları içerisinde değerlendirilmiştir (Örn: Yöresel mutfak- yöresel yemek; Gastronomik kültür- Mutfak Kültürü vb.)

* Yanıtlarda yer alan söz yazım ve imla hataları araştırmacılar tarafından düzeltilerek ilgili tablolarda ifade edilmiştir.

*Ayrıca söz konusu anlamlı bütünlerin ortaya çıkarılması cevaplayıcıların kelime ve kelime gruplarını çoğunlukla nasıl kullandığına göre belirlenmiştir (Örn: Aynı soruya Tarihi güzellikler / doğal güzellikler / tarihi ve doğal güzellikler şeklinde 3 farklı biçimde verilen yanıtlar frekans sayısı en yüksek olan ifade hangisi ise (tarihi ve doğal güzellikler) o başlık altında toplanmıştır.)

“Hatay ili günümüzde hangi nitelik ve özellikleri ile ön plana çıkmaktadır?” sorusuna verilen yanıtlar doğrultusunda 26 ifade (kod) tespit edilmiştir. İlgili kodlar Tablo 4.2’de sunulmaktadır.

Tablo 4.2: Hatay İlinin Ön Plana Çıkan Nitelik ve Özellikleri

1	Ulaşım	14	Hoşgörü
2	Altyapı ve Üstyapı Yetersizliği	15	İklim
3	Kültürel ve Sosyolojik Çeşitlilik	16	Savaş, Terör ve Karışıklık
4	Coğrafi Konum	17	İnsanların Sıcakkanlılığı
5	Baharatlar	18	Ticaret
6	Barış ve Kardeşlik	19	Kongre ve Fuar Turizmi
7	Benzersiz Öğelere Sahip Olması	20	Kozmopolit Şehir
8	Birçok Medeniyete Ev Sahibi	21	Liman
9	Dini İnanış ve Özellikler	22	Macera Sporları
10	Demir-çelik Fabrikası	23	Meyve ve Sebze Üretimi
11	Deniz	24	Mitolojik Hikaye
12	Tarih ve Kültürel Varlıklar	25	Taşımacılık
13	Gastronomi	26	Turizm Destinasyonları

Tablo 4.2 incelendiğinde nitelik ve özelliklere ilişkin çok çeşitli etmenlerin olduğu görülmektedir. Tablo 4.2’de yer alan kodların hangi katılımcı tarafından kaç kez yinlendiği bilgisi ise Tablo 4.3’de yer almaktadır.

Tablo 4.3: Hatay İlinin Ön Plana Çıkan Nitelik ve Özelliklerine İlişkin Bulgular

K ^a	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15	K16	K17	K18	K19	Sıklık
1				x																1
2						x														1
3		x		x	x	x	x	x	x	x			x	x	x					11
4			x			x	x					x				x	x	x		7
5																x				1
6								x												1
7	x		x			x	x	x	x											6
8	x		x	x			x	x	x					x						7
9		x	x			x	x	x	x				x	x					x	9
10				x																1
11																x				1
12	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x			x	16
13	x		x		x	x		x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	15
14	x																			1
15							x										x			2

(4) Ekonomik Öğeler	(4.1) Ticaret	2	8	25	8,4
	(4.2) Demirçelik Fabrikası	1		12,5	
	(4.3) Liman	1		12,5	
	(4.4) Meyve ve Sebze Üretimi	1		12,5	
	(4.5) Baharat Satışı	1		12,5	
	(4.6) Taşımacılık	1		12,5	
	(4.7) Ulaşım	1		12,5	

Katılımcıların Hatay ilinin ön plana çıkan nitelik ve özelliklerine ilişkin ifadelerinin %53,6'ını turistik öğeler oluşturmaktadır. Öte yandan sosyo - kültürel öğeler %26,3'lük, coğrafi öğeler %11,5'lik orana sahipken, ekonomik öğelerin oranı ise %8,4 olarak belirlenmiştir. Turistik öğeler kategorisinde en yüksek frekans değerine sahip olan "Tarih ve Kültürel Varlıklar" ifadesine yönelik katılımcı ifadesi aşağıdaki gibidir;

"... Hatay ili günümüzde, bünyesinde yüzyıllardır barındırdığı eşsiz tarih ve kültürü ile ön plana çıkmaktadır..." (Katılımcı 1, Kadın)

Sosyo-Kültürel Öğeler kategorisinde yer alan ve en yüksek frekansa sahip olan "Kültürel ve sosyolojik çeşitlilik" ifadesine ilişkin katılımcı ifadesi ise şöyledir;

"... Hatay ilini günümüzde ön plana çıkaran özellikler ve nitelikleri; bölgesel olarak kültürel, dini, sosyolojik çeşitliliğidir..." (Katılımcı 6, Kadın)

Coğrafi Öğeler kategorisinde yer alan "Coğrafi Konum" ifadesine dair katılımcı görüşüne aşağıda yer verilmiştir;

"...Coğrafi konumu hakkında insanlar pek fikir sahibi değildir. Örneğin İskenderun'un sahil şehri olduğu vs., Hatay'da deniz olduğu ve Akdeniz Bölgesi'nde yer aldığı insanları şaşırtan gerçekler arasındadır..." (Katılımcı 17, Kadın)

Son kategori olan Ekonomik Öğeler kategorisinde yer alan " Ticaret" ifadesine ilişkin katılımcı şunları ifade etmektedir;

"...Hatay'da çok fazla ticaret yapılmaktadır. Özellikle İskenderun'da ithalat-ihracatın çok fazla yapıldığını bu konuda ön planda olduğunu düşünüyorum..." (Katılımcı 19, Kadın)

Hatay'ı temsil edeceğini düşündüğünüz unsur/unsurlar nelerdir? sorusuna verilen yanıtlar doğrultusunda 39 ifade (kod) tespit edilmiştir. İlgili katılımcı ifadeleri Tablo 4.5'de sunulmaktadır.

Tablo 4.5: Hatay'ı Temsil Edeceği Düşünülen Unsurlar

1	HADO (Hatay Deniz Otobüsü)	21	Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi
2	Liman Şehri	22	Yamaç Paraşütü
3	İbadethaneler ve Külliyeleler	23	İklim Yapısı
4	Deniz- Kum- Güneş Turizmi	24	Zahter
5	Hatay Arkeoloji Müzesi	25	Uzun Çarşı
6	Tepsi/ Kağıt Kebapları	26	İskenderun
7	Künefe	27	Tarihi Antakya Evleri
8	Kurtuluş Caddesi	28	Kültür Odaklı Festivaller
9	Asi Nehri	29	Dil Çeşitliliği
10	Samandağ Plajı	30	Zeytin / Zeytinyağı
11	Titus Tüneli	31	Farklı Dini İnanışlar
12	St. Pierre Kilisesi	32	Demir-çelik
13	Habibi Neccar Cami	33	Vakıflı Ermeni Köyü

14	Defne Yaprağı	34	Payas Külliyesi
15	Kaya Mezarları	35	Mezeleri
16	Harbiye Şelalesi	36	İçli Köfte
17	İpek	37	Biberli Ekmek
18	Humus	38	Zengin Yemek Kültürü
19	Kabak Tatlısı	39	Tarihi Özellikleri
20	Arsuz Tatil Beldesi		

Tablo 4.5 incelendiğinde Hatay'ı temsil edeceği düşünülen unsurların oldukça çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. İlgili ifadelerin (kodların) katılımcı sıralamasına göre kullanım sıklıkları ise Tablo 4.6'da sunulmuştur.

Tablo 4.6: Hatay'ı Temsil Edeceği Düşünülen Unsurlara İlişkin Bulgular

K ^a																				
Sıra ^b	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15	K16	K17	K18	K19	Sıklık
1										x										1
2																		x		1
3		x											x							2
4		x																		1
5		x	x	x				x			x									5
6			x								x						x	x		4
7			x	x		x					x		x	x						6
8			x													x				2
9			x																	1
10			x	x							x									3
11			x	x																2
12			x	x			x	x			x			x		x				7
13			x					x								x				3
14						x														1
15											x									1
16											x									1
17							x													1
18													x				x	x		3
19													x				x			2
20			x	x																2
21			x																	1
22			x																	1
23				x																1
24						x														1
25				x																1
26				x																1
27																	x			1
28						x														1
29						x														1
30						x	x													2
31																x	x			2

(3) Doğal/ Kültürel ve Turistik Unsurlar	(3.1) Samandağ Plajı	3	17	16	17,5
	(3.2) Arsuz Tatil Beldesi	2		12	
	(3.3) Vakıflı Ermeni Köyü	2		12	
	(3.4) Farklı Dini İnanışlar	2		12	
	(3.5) İklim Yapısı	1		6	
	(3.6) Harbiye Şelalesi	1		6	
	(3.7) İskenderun	1		6	
	(3.8) Yamaç Paraşütü	1		6	
	(3.9) Deniz- Kum- Güneş Turizmi	1		6	
	(3.10) Kültür Odaklı Festivaller	1		6	
	(3.11) Asi Nehri	1		6	
	(3.12) Dil Çeşitliliği	1		6	
(4) Ekonomik Unsurlar	(4.1) Demirçelik	2	5	40	5
	(4.2) İpek	1		20	
	(4.3) HADO (Hatay Deniz Otobüsü)	1		20	
	(4.4) Liman Şehri	1		20	

Tablo 4.7’de yer alan dört kategori “Gastronomik Unsurlar”, “Tarihi Unsurlar”, “Doğal/ Kültürel Turistik/ Unsurlar” ve “Ekonomik Unsurlar” olarak isimlendirilmiştir. İlk sırada %43,5’lik oranla “Gastronomik Unsurlar”, ikinci sırada %34’lük oranla “Tarihi Unsurlar”, üçüncü sırada 17,5’lik oranla “Doğal/ Kültürel Turistik/ Unsurlar” yer almaktadır. En düşük orana sahip olan “Ekonomik Unsurlar” ise %5’lik bir orana sahiptir.

Gastronomik Unsurlar kategorisinde en yüksek frekans değerine sahip olan “Zengin Yemek Kültürü” ifadesine yönelik, şu görüşler ortaya konmuştur;

“...Hatay’ı temsil edecek unsur olarak, Hatay mutfağından söz etmek mümkündür. Yemek kültürü ve bu kültürün çeşitliliği, birçok toplumun ilgisini çekerek merak uyandırmaktadır. Hatay mutfağının UNESCO tarafından tescillenmesi de büyük önem taşımaktadır...” (Katılımcı 1, Kadın)

Bir diğer kategori olan Tarihi Unsurlar’ın en fazla önem verilen ifadesini ise “Hatay’ın Tarihi Özellikleri” oluşturmaktadır. Tarihi özelliklere ilişkin görüşler aşağıdaki gibidir;

“...İlkler şehri olduğu için; ilk kilise olan Saint Pierre, Anadolu’nun ilk camisi Habibi Neccar, dünyanın ilk aydınlatılmış caddesi gibi tarihi özellikler Hatay’ı temsil edebilir...” (Katılımcı 16, Erkek)

Hatay’ı temsil edeceği düşünülen unsurlara ilişkin Doğal/Kültürel ve Turistik Unsurlar başlığı altında yer alan en yüksek frekans değerli “Samandağ Plajı”na dair katılımcı görüşüne aşağıda yer verilmiştir.

“...Samandağ Plajı, Arsuz tatil beldesi, İskenderun şehir merkezi ve tarihi özelliklerin (Titus Tüneli, Habibi Neccar Cami, St. Pierre Kilisesi vb.) Hatay ilini temsil ettiğini düşünüyorum ...” (Katılımcı 3, Erkek)

Sonuncu kategoride yer alan “Demirçelik” koduna ilişkin katılımcı görüşleri şu şekilde ifade edilmiştir;

“...Kültürel unsurlar dışında ticaret açısından da en önemli merkezlerden biridir. Zeytin, ipek, demir-çelik ve daha birçok ürün Hatay’dan sağlanmaktadır...” (Katılımcı 7, Kadın)

“Turistik ziyaret söz konusu olduğunda neden Hatay ili tercih edilmelidir?” şeklinde sorulan üçüncü araştırma sorusuna alınan yanıtlar sonucunda 18 farklı ifade tespit edilmiştir. Tablo 4.8 ilgili ifadelere yönelik kodları göstermektedir.

Tablo 4.8: Turistik Bir Gezi Söz Konusu Olduğunda, Hatay İlini Tercih Etme Nedenleri

1	Gastronomi Turizmi	10	Otantik Aktiviteler
2	Tarihi Zenginlikleri	11	Uygun Fiyat
3	Kültür Turizmi	12	Turizm Tesisleri
4	Misafirperverlik	13	Etnik Bakımdan Çeşitlilik
5	Ulaşım Kolaylığı	14	İnanç Turizmi
6	Deniz- Kum- Güneş (3S) Turizmi	15	Termal Turizm
7	Doğal Güzellikler	16	Kuş Gözlemciliği (Ornitoloji)
8	Yayla Turizmi	17	Macera Turizmi
9	Endemik Bitkileri	18	Yeryüzü şekilleri

Tablo 4.8’de görüldüğü üzere Hatay ilini tercih etme nedeni bakımından genel itibariyle turizm türlerinin ve çekiciliklerinin ön plana çıktığı söylenebilir. Katılımcıların verdikleri yanıtlar ve yanıtların frekans değerlerine Tablo 4.9’da yer verilmiştir.

Tablo 4.9: Katılımcıların Hatay İlini Turizm Amaçlı Tercih Etme Nedenlerine İlişkin Bulgular

K ^a	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15	K16	K17	K18	K19	Sıklık
1		x		x		x	x	x		x		x		x			x		x	10
2	x	x		x	x		x	x		x	x	x	x	x	x	x	x		x	15
3		x	x	x		x	x		x		x		x		x			x		10
4			x			x				x										3
5			x															x		2
6				x		x	x	x				x				x				6
7					x					x										2
8					x															1
9					x															1
10						x														1
11						x														1
12							x													1
13						x							x	x						3
14	x	x						x						x		x	x			6
15																	x			1
16					x															1
17						x	x													2
18						x														1
Sıklık	2	4	3	4	5	9	6	4	1	4	2	3	3	4	2	3	4	2	2	67
%	3	6	4	6	7	13	9	6	1	6	3	4	4	6	3	4	6	3	3	

a= K- Katılımcılar; b= Tablo 2’de verilen katılımcı ifadelerinin sırasını ifade etmektedir (Katılımcı ifadeleri).

Tablo 4.9’a göre “Tarihi Zenginlikler”in Hatay ilinin turizm amaçlı tercih edilmesinde ön plana çıktığı görülmektedir. “Gastronomi Turizmi” ve “Kültür Turizmi” de Hatay ilinin en fazla tercih edilme nedenleri arasında yer almaktadır. Araştırmacılar tarafından kodların anlamlı bütünlük haline getirilerek kategorileştirilmiş hali Tablo 4.10’daki gibidir.

Tablo 4.10: Hatay İlinin Turizm Amaçlı Tercih Edilme Nedenlerine İlişkin Katılımcı İfadelerinin Kategorilendirilmesi

Kategoriler		Kullanılan İfadeler		(67)	% ₁	% ₂
(1) Alternatif Turizm Türleri		(1.1) Gastronomi Turizmi	10	37	27	55
(1.2) Kültür Turizmi		10	6		27	
(1.3) Deniz- Kum- Güneş (3S) Turizmi		6	2		16	
(1.4) İnanç Turizmi		2	1		16	
(1.5) Macera Turizmi		1	1		5	
(1.6) Yayla Turizmi					3	
(1.7) Termal Turizm		1			3	
(1.8) Kuş Gözlemciliği (Ornitoloji)					3	
(2) Turizm Çekicilikleri	(2.1) Doğal Kaynaklar	(2.1.1) Tarihi Zenginlikler	15	19	50	28
		(2.1.2) Doğal Güzellikler	2		7	
		(2.1.3) Endemik Bitkiler	1		3	
		(2.1.4) Yeryüzü şekilleri	1		3	
	(2.2) Kültürel Çekicilikler	(2.2.1) Misafirperverlik	3	7	10	11
		(2.2.2) Etnik Bakımdan Çeşitlilik	3		10	
		(2.2.3) Otantik Aktiviteler	1		3	
	(2.3) Turistik Olanaklar	(2.3.1) Ulaşım Kolaylığı	2	4	7	6
		(2.3.2) Uygun Fiyat	1		3	
		(2.3.2) Turizm Tesisleri	1		3	

Tablo 4.10'da da görüldüğü üzere 18 farklı kod, 2 farklı kategori altında ele alınarak, önem derecelerine göre tabloda sıralanmıştır. Tablo, oran düzeyine göre ilk sırada "Alternatif Turizm Türleri (%55)", ikinci sırada "Turizm Çekicilikleri (%45)" yer almaktadır. Alternatif turizm türlerine bakıldığında "Gastronomi Turizmi (%27)" ve "Kültür Turizmi (%27)" türlerinin oranı en yüksek iki turizm türü olduğu görülmektedir. Turizm çekicilikleri kategorisi incelendiğinde "Doğal Kaynaklar (%28)" alt kategorisi ön plana çıkmaktadır. Hem bu kategori altında hem de en genel hali ile ele alındığında turizm çekicilikleri açısından "Tarihi Zenginlikler" in Hatay ilini tercih etmede önemli bir unsur olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

"Alternatif Turizm Türleri" kategorisi içerisinde %27'şerlik oranla en yüksek frekans değerine sahip 2 farklı kod bulunmaktadır. Bunlar; "Gastronomi Turizmi" ve "Kültür Turizmi"dir. "Gastronomi Turizmi"ne yönelik katılımcı görüşleri şöyledir;

"...Aynı zamanda bölgenin birbirinden lezzetli yemek kültürü ile diğer yörelerden ayrılan yemeklerini, tatlılarını, ve mezelerini tatma fırsatı yakalanmış olur..." (Katılımcı 14, Kadın)

Aynı kategori içerisinde yer alıp, en yüksek frekans değerine ortaklık eden "Kültür Turizmi"ne ilişkin bir katılımcı ise şöyle söylemiştir;

"...Hatay birçok medeniyete ev sahipliği yaptığından dolayı çok farklı kültürlerin bir arada yaşanmasına olanak tanımıştır..." (Katılımcı 4, Kadın)

Hatay'ın turistik amaçla ziyaret edilmesindeki nedenlerden biri olan "Turizm Çekicilikleri" isimli kategorinin en yüksek önem verilen kodu ise "Tarihi Zenginlikleri" ifadesi olmuştur. Aşağıda bir katılımcının buna yönelik görüşlerine yer verilmiştir;

“...Hatay ilimiz birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı için tarihi ile ön plana çıkmaktadır. Geçmişten günümüze kadar gelen tarihi yapıları bu şehrimizi ziyaret için cazip hale getirmektedir...” (Katılımcı 11, Erkek)

Katılımcıların, “Diğer” kategorisi altında en çok önem verdikleri konu “Misafirperverlik” ve “Etnik Bakımdan Çeşitlilik”tir. “Misafirperverlik”e ilişkin bir katılımcının düşünceleri aşağıdaki gibidir;

“...Her ne kadar otel işletmeleri yüksek kaliteyi henüz yakalamamış olsa da Hatay’ın misafirperverliği burada gerçekleşen seyahati taçlandırmaktadır...” (Katılımcı 3, Erkek)

Son araştırma sorusu olan “Hatay ilini diğer şehirlerden ayıran özellik/özellikler nelerdir” sorusuna verilen yanıtlar doğrultusunda 18 kod elde edilmiştir. İlgili kodlar Tablo 4.11’de gösterilmiştir.

Tablo 4.11: Hatay İlini Diğer Şehirlerden Ayıran Özellikler

1	Tarih	10	Nostaljik
2	Hoşgörü	11	Birden Fazla Üniversitenin Bulunması
3	Mutfak Kültürü	12	Farklı dillerin konuşulması
4	Misafirperverlik	13	Sakinlik
5	İç ve Dış Turizm Faaliyetlerinin Bir Arada Gerçekleştirilmesi	14	Mustafa Kemal Atatürk’ün Vazgeçmediği bir İl Olması
6	Kültürel Zenginlikler	15	Medeniyetlerin Beşiği Olması
7	Sanayi	16	Jeopolitik Konumu (Sınır ili Olması)
8	İklim	17	Ekonomik Potansiyelini Kullanamayan Bir İl Olması
9	Tarım	18	Sıcakkanlılık

Tablo 4.11’e göre elde edilen kodlardan hareketle Hatay ilini diğer şehirlerden ayıran birçok özelliğin olduğu görülmektedir. İlgili kodların kaç defa, hangi katılımcı tarafından ifade edildiğini belirten Tablo 4.12 aşağıda sunulmuştur.

Tablo 4.12: Hatay İlini Diğer Şehirlerden Ayıran Özelliklere İlişkin Bulgular

K ^a	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15	K16	K17	K18	K19	Sıklık
1	x		x		x										x				x	5
2	x	x		x	x	x	x			x					x					8
3	x		x			x		x					x	x						6
4	x				x		x													3
5			x																	1
6			x		x	x		x	x		x		x		x				x	9
7				x	x											x				3
8				x	x															2
9					x															1
10						x														1
11							x													1
12							x													1
13									x										x	2
14												x								1
15			x	x										x						3
16														x		x				2
17			x																x	2
18							x			x							x			3

Sıklık	4	1	6	4	7	4	5	2	2	2	1	1	2	3	3	2	1	1	3	54
%	8	2	12	8	14	8	10	4	4	4	2	2	4	6	6	4	2	2	6	

a= K- Katılımcılar; b= Tablo 2'de verilen katılımcı ifadelerinin sırasını ifade etmektedir (Katılımcı ifadeleri).

Tablo 4.12.'ye göre katılımcılar en çok "Kültürel Zenginlikler"e önem vermektedir. Bunu "Hoşgörü" takip etmektedir.

Tablo 4.12'de yer alan kodların kategorileştirilerek detaylandırılmış hali Tablo 4.13'de sunulmuştur. İlgili tabloya göre tespit edilen 18 kod 4 kategoride değerlendirilmiştir.

Tablo 4.13: Hatay İlini Diğer Şehirlerden Ayıran Özelliklere İlişkin Katılımcı İfadelerinin Kategorilendirilmesi

Kategoriler	Kullanılan İfadeler		(54)	% ₁	% ₂
(1) Turistik Özellikler	(1.1) Kültürel Zenginlikler	9	25	36	46
	(1.2) Mutfak Kültürü	6		24	
	(1.3) Tarihi	5		20	
	(1.4) Medeniyetlerin Beşiği Olması	3		12	
	(1.5) Hem İç hem de Dış Turizm Faaliyetlerinin Gerçekleştirilmesi	1		4	
	(1.6) Farklı dillerin konuşulması	1		4	
(2) İlin Kişilik Özellikleri	(2.1) Hoşgörü	8	17	46	31
	(2.2) Misafirperver	3		18	
	(2.3) Sıcakkanlı	3		18	
	(2.4) Sakin	2		12	
	(2.5) Nostaljik	1		6	
(3) Ekonomik Özellikler	(3.1) Sanayi	3	7	44	13
	(3.2) Ekonomik Potansiyelini Kullanamayan Bir İl	2		28	
	(3.3) Tarım	1		14	
	(3.4) İlde Birden Fazla Üniversitenin Bulunması	1		14	
(4) Siyasi ve Coğrafi Özellikler	(4.1) Jeopolitik Konumu (Sınır ili Olması)	2	5	40	10
	(4.2) İklim	2		40	
	(4.3) Mustafa Kemal Atatürk'ün Vazgeçmediği bir İl Olması	1		20	

Tablo 4.13 incelendiğinde, "Turistik Özellikler" kategorisi %46'lık bir oranla ilk sırada yer almaktadır. "İlin Kişilik Özellikleri" %31'lik oran ile onu takip etmektedir. "Ekonomik Özellikler" kategorisi %13'lük ve "Siyasi ve Coğrafi Özellikler" kategorisi %10'luk orana sahiptir. Her bir kategori kendi içinde ele alındığında, turistik özellikler bakımından "Kültürel Zenginlikler" in; ilin kişilik özellikleri bakımından "Hoşgörü" nün; ekonomik özellikler bakımından "Sanayi" nin ve siyasi ve coğrafi özellikler bakımından "Jeopolitik Konum" ve "iklim" in en önemli özellikler olduğu söylenebilir.

Kategorilerden ilki olan "Turistik Özellikler" in en yüksek öneme sahip ifadesi "Kültürel Zenginlikler" olmuştur. Bu ifade hakkında bir katılımcının düşüncelerine aşağıda yer verilmiştir;

"...Hatay'ın sahip olduğu sosyo-kültürel yapısı ve gastronomik değerleri, Hatay'ı diğer illerden ayıran en büyük özelliktir. Ayrıca bünyesinde yer alan farklı kültürlere ait yapılar da Hatay'ı diğer şehirlerden farklı kılmaktadır..." (Katılımcı 8, Erkek)

"İlin Kişilik Özellikleri" içerisinde en yüksek frekans değeri "Hoşgörü" ifadesindedir. Bir katılımcının görüşleri konuyu şöyle desteklemektedir;

“...Bana göre Hatay’ı diğer şehirlerden ayıran en önemli özellik sadece insan değil her canlıya duyulan hoşgörü anlayışıdır. Farklı dini inanışa mensup bireylerin saygı çerçevesinde yaşaması Hatay’ın en güzel yanlarından sadece bir tanesidir. Ezan ve çan sesinin aynı anda duyulduğu, farklı dillerin konuşulmasına rağmen yine de şehirde yaşayan herkesin Türkçe’de buluşup anlaşabildiği bir şehirdir...” (Katılımcı 7, Kadın)

“Ekonomik Özellikler” kategorisinin en yüksek öneme sahip ifadesi “Sanayi” olmuştur. “Sanayi”ye ilişkin bir katılımcıya ait görüş şöyledir;

“...Suriye’ye ve Ortadoğu’ya yakınlığı açısından önemlidir. Sanayi sektöründe de öne çıkan bir şehirdir...” (Katılımcı 16, Erkek)

“Ekonomik Özellikler” kategorisinde en yüksek frekanslı ifade “Jeopolitik Konumu/Sınır İli” ifadesi olmuştur. Bu ifadeyle ilgili bir katılımcı şunları belirtmiştir;

“...Hatay ili sınır bölgesinde olduğu için terör olduğu düşüncesi ile ön plana çıkıyor. Yemeklerinin güzel olduğu Türkiye genelinde bilinmekle birlikte coğrafi konumu hakkında insanlar pek fikir sahibi değil. Örneğin İskenderun’unun sahil bölgesi olduğu, Hatay’da deniz olduğu ve Akdeniz bölgesinde yer aldığı insanları şaşırtan gerçekler arasındadır...” (Katılımcı 14, Kadın)

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Hatay’ın şehir pazarlaması kapsamında destinasyon imajı algısının turizm bakış açısıyla ele alınmasına yönelik gerçekleştirilen bu çalışma sonucunda tespit edilen kategoriler, Balencourt ve Curado Zafra’nın (2012:15) belirttiği şehirlerin gelişmesi ile bağlantılı temel noktalarla benzerlik göstermektedir.

Hatay ili “Turistik Öğeler”i ile ön plana çıkmaktadır. En önemli görülen turistik öğeleri “Tarih ve Kültürel Varlıklar” ile “Gastronomi” dir. Bu sonuç Tosun ve Bilim’in 2004 yılında yayımladıkları Hatay ilinin turistik açıdan pazarlanması ile ilgili çalışma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Tosun ve Bilim (2004) Hatay’ın turizm arz potansiyellerini “tarih”, “kültür” ve “doğa” olarak ifade ederken bu çalışmada gastronomi de eklenmiştir. UNESCO-Yaratıcı Şehirler Ağı kapsamında 2017 yılında Hatay’ın Gastronomi Şehri unvanını almasının bu durumu etkilediği düşünülebilir. Ayrıca Çetin’in (2012:28) 1940-2010 yılları arası Hatay’ın şehirleşme sürecini ele aldığı çalışmasında da belirtildiği üzere 1990 yılı sonrasında bölgede hizmet sektörü hakim duruma gelmiştir. Bu çalışma ile Hatay’ın hizmet sektörü içerisinde turizm endüstrisi ile ön planda olduğu görülmektedir. Şehrin özellikle tarihi ve kültürel varlıkları ile gastronomisini kullanarak turistik açıdan pazarlanması, geçmişte ön planda olan diğer sektörlerin bölgeye sağladığı katkının devamı niteliğinde olacağı düşünülmektedir.

Hatay’ı temsil edeceği düşünülen en önemli unsurlar “Gastronomik” ve “Tarihi” unsurlardır. Çalışma bu noktada Gümüş’ün (2016) şehir pazarlaması bağlamında üniversite öğrencilerinin şehre yönelik algılarını belirlemeye çalıştığı çalışmadan farklılaşmaktadır. Gümüş’ün çalışmasında en çok önem verilen unsur “Coğrafi Özellikler”dir. Bu çalışmada ise en çok önem verilen unsurlar “Zengin Yemek Kültürü”, “St. Pierre Kilisesi” ve “Tarihi Özellikler”dir. Bahsi geçen unsurlar, şehrin simgeleri olabilecek potansiyele sahiptir. Simgeler; insanların bir şehri düşündüğünde akıllarına gelen unsurlardır. Bir destinasyonun farkındalık yaratması, öne çıkan unsurlarının/ simgelerinin/özelliklerinin vurgulanarak tanıtımının yapılmasına bağlıdır (Ceran, 2013:545; Torlak, 2015:61). İstanbul’un Kız Kulesi ile, İtalya’nın moda, şarap ve gastronomisiyle, Afrika’nın vahşi doğasıyla oluşturabildiği farklılaşma gibi Hatay da bu unsurlarının tanıtımlarıyla rakiplerinden ayrışabilir. Ayrıca ilgili sorunun yanıtında çok farklı cevaba rastlanması araştırmacılara, Hatay şehrinin pazarlanmasında ürün yelpazesinin ne denli güçlü ve eşsiz olduğunu düşündürmektedir.

Turistik bir gezi söz konusu olduğunda Hatay ilini tercih etme nedenlerini anlamaya yönelik gerçekleştirilen analiz sonucunda katılımcı ifadeleri, Çelik (2018) ve Lew (1987) tarafından yürütülen çalışmalar temel alınarak iki kategori altında ele alınmıştır. Bunlardan ilki “Alternatif Turizm Türleri” ikincisi ise “Turizm Çekicilikleri” olmuştur. Bu bulgudan hareketle Hatay’da gerçekleştirilen ve potansiyel turizm aktivitelerinin “Yeni Turist” tipine uygun olduğu söylenebilir. Yeni Turist; daha fazla turistik çekicilik talep eden ve eşsiz tatil deneyimi arayan bu yönüyle kitle turistlerinden farklılaşan günümüzde gittikçe yaygınlaşan turist profildir (Poon, 1993). Bu yönüyle Hatay, rakiplerinden farklılaşarak turizm endüstrisinde ve şehir pazarlamasında rekabet üstünlüğü elde edebilir.

Hatay ilini diğer şehirlerden ayıran en önemli özellikler “Turistik Özellikler” ile “İlin Kişilik Özellikleri” olmuştur. “Turistik Özellikler” kategorisinde en çok önem verilen öge “Kültürel Zenginlikler’dir”. Hatay’ın iklimi, doğal kaynakları, jeopolitik konumu gibi unsurlar tarih boyunca insanları bu bölgeye çekmiştir. Farklı medeniyetlerin bir arada yaşamasına olanak sağlayan yapısı günümüzde kültürel zenginlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu zenginlikler somut olmanın yanı sıra soyut da olabilmektedir. Bundan dolayı Hatay, şehir pazarlaması kapsamında diğer şehirler tarafından kolaylıkla taklit edilemeyecek önemli bir unsura sahiptir denilebilir. İlin en önemli görülen Kişilik Özelliği ise “Hoşgörü” olmuştur. Sınır bölgesinde yer almasından dolayı medyada sık sık terör, tehdit ve savaş gibi olgularla gündeme gelen Hatay’ın tanıtım ve reklam çalışmalarında “Hoşgörülü” yapısının ön plana çıkarılmaya çalışılması şehir imajını olumlu yönde etkileyebilir.

Şehir pazarlaması kapsamında destinasyon imajı algısının lisansüstü turizm öğrencilerinin bakış açısından belirlenmesi amaçlanan bu çalışma ile şehirlerin pazarlanmasının ne kadar karmaşık bir süreç olduğu, herhangi bir mal veya hizmetin pazarlanmasında kullanılan stratejilerin ötesinde değerlendirilmesi gerektiği sonucu ilgili alanyazını destekler niteliktedir. Eğitim amacıyla bir şehre gelen öğrencilerin şehir ile karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri, eğitim için buldukları şehirlerin imajının oluşturulmasına katkı sağladıkları görüşü vurgulanmıştır. Bu nedenle şehir pazarlaması kapsamında üniversiteler ve şirketler ortak bir amaç etrafında birleşmelidir. Hatta bu durumun bir adım öteye taşınmasıyla sivil toplum kuruluşlarının, turizm bürolarının, kamu ve özel sektör temsilcilerinin ve turizme dair söz sahibi olan kamu kurum ve kuruluşlarından oluşan “Destinasyon Pazarlama Organizasyonları’nın” oluşturulması önerilmektedir.

Ayrıca Hatay’ın tamamını ele alıp tanıtım ve imaj çalışmalarının yürütülmesinden ziyade, rekabet edilebilirliği yüksek, taklit edilmesi zor, yenilikçi ve yaratıcı unsurlar çerçevesinde pazarlama, tanıtım ve imaj çalışmalarının yürütülmesi önerilmektedir. Söz konusu unsurların tespitinde çalışmamızda yer alan bulgular kısmından yararlanılabilir.

Araştırmada küçük bir örneklemden veri toplandığı söylenebilir. Nitel veri toplama yaklaşımdan yararlanılan çalışmalarda olduğu gibi yaklaşımın doğası gereği bu çalışmanın da sonuçları olgu genellemesine elverişli olup evrene genellenememektir. Bu nedenle çalışmanın Hatay ilinde yapılmış olması, sonuçların genellenebilmesi adına bir sınırlılık oluşturmaktadır. Araştırma katılımcılarının yüksek lisans öğrencilerinden oluşması da araştırmayı sınırlandıran bir başka etmendir. Farklı veri toplama yaklaşımlarından yararlanmak, örneklem sayısını arttırmak veya dört sorudan elde edilen ifadelerle yönelik yeni bir ölçek geliştirmek ve psikometrik niteliklerini incelemek ileride yapılacak çalışmalar için önerilmektedir. Konunun turizm paydaşlarının dahil olduğu farklı evrenlere uyarlanarak çalışılması ya da turizm dışındaki diğer alanlarda da ele alınması (eğitim, sağlık, sanayi, tarım vb.) daha genellenebilir sonuçlara ulaşılmasına olanak tanıyabilir. Böylece daha geniş bir toplum kesiminin görüşlerinin belirlenmesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Altınbaş, H. (2007). “Pazarlama İletişimi ve Şehir Pazarlaması: Şehirlerin Markalaşması”. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 4/4, 156-162.
- Altunışık, R., Çoşkun R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 9. Baskı, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- Ashworth, G. J. (1994). “The Transition to Market Economies and Market Cities”, *European Challenges and Hungarian Responses in Regional Policy*, (Ed: Z. Hajdú ve G. Horváth), Center for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences: Pécs.
- Aslan, F. (2014). *Şehir Pazarlaması: Kars İli Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Avraham, E. (2004). “Media Strategies for Improving an Unfavorable City Image”, *Cities*, 21/6, 471- 479.
- Balmer, J.M.T. ve Greyser, S.A. (2002). “Managing the Multiple Identities of the Corporation”. *California Management Review*, 44/3, 72- 86.
- Bahar, O. (2006). “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13/2, 137-150.
- Balencourt, A. ve Curado Zafra, A. (2012). *City Marketing: How to Promote a City?: The Case of Umeå*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Umeå Üniversitesi.

- Başkale, H. (2016). "Nitel Araştırmalarda Geçerlik, Güvenirlik ve Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9/1, 23-28.
- Beerli, A. ve Martin, J. D. (2004). "Factors Influencing Destination Image". *Annals Of Tourism Research*, 31/3, 657-681.
- Braun, E. (2008). *City Marketing: Towards and Integrated Approach Rotterdam*: (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Rotterdam Erasmus Üniversitesi.
- Bristow, G. (2005). "Everyone's a Winner: Problematising the Discourse of Regional Competitiveness", *Journal of Economic Geography*, 26/6, 793-807.
- Britannica. (2019). City. (18.2.2020) <https://www.britannica.com/topic/city>.
- Buhalis, D. (2000). "Marketing the Competitive Destination of The Future", *Tourism Management*, 21/1, 97-116.
- Burnaz, E. (2007). *Trabzon İlinin Pazarlanabilirliği Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Ceran, Y. (2013). "Şehirlerin Markalaştırılması Ve Markanın Yönetimi". *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5/1, 537-547.
- Chigora, F. ve Hoque, M. (2018). "City Marketing to City Branding: A Novel Practice in Zimbabwe Destination Branding", *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7/4, 1-14.
- Clark, G. (2006). "City Marketing and Economic Development", *International City Marketing Summit*, Madrid November, 2006.
- Cop, R. ve Akpınar, İ. (2014). "Öğrencilerin Şehirlerin Markalaşmasına Yönelik Algıları", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 36/1, 69-88.
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*, 9.Baskı Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- Çelik, S. (2018). "Alternatif Turizm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56, 193-204.
- Çetin, B. (2012). "Hatay'da Kentleşmenin Seyri (1940-2009) ve Mekansal Dağılışı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17/28, 231-258.
- Çiftçi, H. ve Çolak, O. (2017). "Turistik Destinasyonların Pazarlanmasında Kent İmajı Algısı: Mardin İli Üzerine Bir Uygulama", *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3/14, 224-236.
- Deffner A. ve Lioruris C. (2005). "City Marketing: A Significant Planning Tool for Urban Deveelopment in a Globalised Economy", *45th Congress of the European Regional Science Association*, Vrije Universty, Amsterdam.
- Duman, T. ve Yağcı, M.İ. (2004). "Mersin'de Turizmi Geliştirmek İçin Ne Yapmalı?", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 15/1, 9-20.
- Fettahlioğlu, H. S., Yıldız, A. ve Göksu, N. (2017). "Kahramanmaraş Halkının Şehir Pazarlaması Sürecinde Algısının Ölçülmesi ve Logo Geliştirilmesine Yönelik Bir Çalışma", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 4/15, 1924-1936.
- Giritlioğlu, İ. ve Avcıkurt, C. (2010). "Şehirlerin Turistik Bir Ürün Olarak Pazarlanması, Örnek Şehirler ve Türkiye'deki Şehirler Üzerine Öneriler (Derlemeden Oluşmuş Bir Uygulama)", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/4, 74-89.
- Gümüş, N. (2016). "Şehir Pazarlaması Bağlamında Üniversite Öğrencilerinin Şehre Yönelik Algılarının Belirlenmesi: Kastamonu İlinde Bir Araştırma". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 299-314.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2015). "Turistlere Yönelik Terör Saldırıların Turizme Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 17/1, 21-38.
- Hsu, T.K., Tsai, Y.F., Wu, H.H., (2009). "The Preference Analysis for Tourist Choice of Destination: A Case Study of Taiwan", *Tourism Management*, 30, 288-297.
- Hunt, J. D. (1971). *Image: A Factor In Tourism*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fort Collins: Colorado Üniversitesi.
- Ismail, S. ve Mohd-Ali, N.A. (2011). "The Imaging of Heritage Conservation in Historic City of George Town for City Marketing". *The 2nd International Building Control Conference 2011*.

- Kavacık, M., Zafer, S. ve İnal, M. E. (2012). "Turizmde Destinasyon Markalaması: Alanya Örneği", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39, 169-192.
- Kavaratzis, M. (2004). "From City Marketing to City Branding: Towards a Theoretical Framework for Developing City Brands", *Place Branding*, 1/1, 58-73.
- Kavaratzis, M. ve Ashworth G. J. (2006). "City Branding: An Effective Assertion of Identity or a Tansitory Marketing Trick?", *Place Branding*, 2/3, 183-194.
- Ker, M. (1998). Profesyonel İmajın İmaj Yönetimi Kapsamında Yeri ve Önemi. *Pazarlama Dünyası Dergisi*, 71, 20-28.
- Kijkuit, B. ve Enden J.V. D. (2007). "Networks in the Front End: The Organizational Life of an Idea". *Journal of Management Studies*, 44/6, 863-882.
- Kotler, P. ve Keller, K. L. (2009). *Marketing Management*. 13th Edition. New Jersey: Pearson/Prentice-Hall.
- Lew, A. A. (1987). "A Framework of Tourist Attraction Research." *Annals of Tourism Research*, 14/4, 553-575.
- Mason, M. (2010). Sample Size and Saturation in Phd Studies Using Qualitative Interviews. *Forum: Qualitative Social Research*, 11/3.
- Nicolaides, A. (2018). "Ethical Hospitality Marketing, Brand-Boosting and Business Sustainability", *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7/1, 1-12.
- Özer, Ö. (2012). "Destinasyon Tercihinde Pazarlama Karması Bileşenlerinin Rolü: Dalyan Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 163-182.
- Pike, S. (2004). *Destination Marketing Organizations*, Elsevier, UK.
- Pike, S. (2008). *Destination Marketing: An Integrated Marketing Communication Approach*, Elsevier, UK.
- Poon, A. (1993). *Tourism, Technology and Competitive Strategies*, CAB International, New York.
- Rainisto, S. P. (2003). *Success Factors of Place Marketing: A Study of Place Marketing Practices in Northern Europe and The United States*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Helsinki Teknoloji Üniversitesi.
- Rittichainuwat Bongkosh, N. (2013). Tourists' Perceived Risks Toward Overt Safety Measures. *Journal Of Hospitality & Tourism Research*, 37/2, 199-216.
- Rouke, L. ve Anderson, T. (2004). "Validity in Content Analysis". *Educational Technology Research and Development*, 52/1, 5-18.
- Smyth, H. (1994). *Marketing The City: The Role of Flagship Developments in Urban Regeneration*, Taylor & Francis, London.
- Torlak, M. (2015). "Marka Şehir Oluşturma ve Bursa Şehrinin Markalaşması İçin Yol Haritası". *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 47-93.
- Tosun, C. ve Bilim, Y. (2004). "Şehirlerin Turistik Açından Pazarlanması", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 15/2, 125-138.
- Trauer, B. ve Ryan, C. (2005). "Destination Image, Romance and Place Experience- An Application of Intimacy Theory in Tourism", *Tourism Management*, 26(4), 481-491.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). Turizm Geliri, Gideri ve Ortalama Geceleme Sayısı, (25.4.2020) <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.
- Van den Berg, L. ve Braun E. (1999). "Urban Competitiveness, Marketing and the Need for Organising Capacity", *Urban Studies*, 36/5-6, 987-999.
- World Tourism Organization (UNWTO). (2019). International Tourism Highlights 2019 Edition, (10.3.2020) <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>.
- Yamaç, Z. ve Zengin, B. (2015). "Sakarya Destinasyonunun İmaj Algısına Yönelik Bir Araştırma", *İşletme Bilimi Dergisi*, 3/2, 55-75.
- Yarar, A. E. (2010). Şehir Pazarlaması ve Şehir Varlıkları: Konya ve Mevlana Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:06.06.2021 ✓Accepted/Kabul:22.06.2021

DOI:10.30794/pausbed.948490

Araştırma Makalesi/ Research Article

Şahin Duran, D. ve Cenikli, E. (2021). "Yoksullukla Mücadelede Bir Kamu Politikası Olarak Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 149-162..

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE BİR KAMU POLİTİKASI OLARAK BÜTÜNLEŞİK SOSYAL YARDIM SİSTEMİ

Deniz ŞAHİN DURAN*, Elvan CENİKLİ**

Öz

Artan yoksulluğa tedbir almayı amaç edinen kamu politikalarının dağınık, arızı ve düzensiz olması bu politikalardan beklenen etkinliğin azalmasına sebep olmaktadır. Yoksullukla mücadelede bir araç olarak Türkiye’de sosyal yardım ve hizmetler bu yüzden geçmişten beri tartışılmalı hususlardan olmuştur. Esasen bu alanda göze çarpan, Türkiye’de sosyal yardım geleneğinin hayırseverlik ve gönüllülük temelinde dayanmış, kurumsallaşmanın da bu anlayış üzerinden biçimlenmiş olduğudur. 2009 yılından itibaren sosyal yardım ve hizmetler alanında yaşanan dönüşümle birlikte “Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü” bünyesinde uygulamaya geçen “Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi” ile dağınık yapının standartlaştırılma, dönüştürülme ve bütünleştirilmesi amaçlanmıştır. 21.04.2021 Tarih ve 31461 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile; “Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı” ile “Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı” iki ayrı bakanlık olarak ayrılmış ve Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Kararname’nin 6. Maddesinde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın hizmet birimleri arasında sayılmıştır “Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi” Türkiye’de yoksullukla mücadelede hızlı ve etkili sonuçlar ortaya koyması yönüyle önemli bir sosyal politika aracı olarak görülmektedir. Bu işlevselliği ile birlikte özellikle merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında görev paylaşımı açısından çelişkili bir yapı arz etmesi konuyu kamu yönetimi açısından tartışmalı hale getirmektedir. Zira Türkiye’de sosyal yardımların en önemli diğer aktörleri yerel yönetimler ve vakıflardır. Özellikle yerel yönetimler oy maksimize etmede etkin bir araç olarak sosyal yardımlara başvurumaktadırlar. Dolayısıyla bütünleşik bir sistemin tüm bu unsurları da kapsamı beklenmektedir. Bu çalışmada, sosyal yardımların gelişimi sosyal yardım uygulamalarının dünyada ve Türkiye’deki durumu genel hatlarıyla özetlenerek, Türkiye’nin sosyal yardımlarda bütünleşme pratiği olan “Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi’nin istenen sonuca tek başına ulaşmada yeterli olup olmadığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Sosyal Yardım, Sosyal Politika, Bütünleşik Sosyal Yardım, Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi.

INTEGRATED SOCIAL ASSISTANCE SYSTEM AS A PUBLIC POLICY FOR PREVENTING POVERTY

Abstract

The scattered, incidental and irregular public policies aiming to take measures against increasing poverty causes a decrease in the expected effectiveness of these policies. As a tool for fighting for poverty, social assistance and social services in Turkey have been discussed since the past. In fact, what stands out in this area is that social assistance tradition in Turkey is based on charity and volunteering, and institutionalization is based on this perspective. With the transformation in the field of social assistance and services since 2009, it is aimed to standardize, transform and integrate this dispersed structure with the "Integrated Social Assistance Information System", which has been implemented within the General Directorate of Social Assistance that is affiliated to the Ministry of Family and Social Policies. With the Presidential Decree dated 21.04.2021 and

*Doç.Dr. , Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, TOKAT.
e-posta:denizshahin@gop.edu.tr,(https://orcid.org/0000-0002-8656-0820)

**Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, MUĞLA.
e-posta:elvancenikli@mu.edu.tr , (https://orcid.org/0000-0003-0747-0067)

numbered 31461; The Ministry of Family and Social Services and the Ministry of Labor and Social Security are divided into two separate ministries and are counted among the service units of the Ministry of Family and Social Services in Article 6 of the Decree of the General Directorate of Social Assistance. "Integrated Social Assistance Information System" is seen as an important social policy tool in the context of providing fast and effective results in the fight against poverty in Turkey. With this functionality, it presents a contradictory structure especially in terms of centralization / decentralization, making the issue controversial in public administration. For the most important actors of social assistance in Turkey are local governments and foundations. Moreover, local governments resort to social assistance as an effective tool in maximizing votes. In this study, the development of social assistance will be summarized in general terms of the social assistance practices in the world and in Turkey, and it will be discussed whether the "Integrated Social Assistance Information System", which is the integration practice of Turkey in social assistance, is sufficient to achieve the desired result on its own.

Keywords: *Poverty, Social Assistance, Social Policy, Integrated Social Assistance Integrated Social Assistance Information System.*

1. GİRİŞ

Yoksulluk sorunuyla mücadelede devletin elindeki önemli bir araç ve yükümlülük olarak sosyal yardım olgusu insanlık tarihi ile birlikte var olmuştur (Akt. Ceren ve Erdem, 2019: 7-9). Bir sosyal politika aracı olarak bu yardımlar, yoksulluk sorununun bir sonucu olup hem devlet hem de toplum açısından yükümlülükler getirmiştir. Bu yüzden geçmişten günümüze yoksulluk, ülkelerin karşılaştıkları ve çözüm üretmeye çalıştıkları en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bugün de hala üzerinde tartışılan, çözümler üretilmeye çalışılan küresel, ulusal veya yerel düzeyde çok boyutlu bir sorun olarak görülmektedir. Yoksulluk sorunuyla mücadelede önemli bir sosyal politika aracı olması nedeniyle de sosyal yardımlar önemini hep korumuştur (Ceren ve Erdem, 2019: 7-9). Modern anlamda sanayi devrimiyle birlikte doğan ve sosyal devletin bir görevi olarak algılanan sosyal yardımların önemi, günümüzde küresel ekonomik sistemin varlığıyla daha da artmıştır. Refah devleti kavramındaki değişmelerle yaşanan ekonomik ve toplumsal dönüşümler, piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, işsizlik oranındaki artışlar kalıcı yoksulluk, marjinalleşme, sosyal dışlanma gibi sorunların doğmasına neden olmuştur. Bu da yoksulluk sorununu daha da ön plana çıkarırken, aynı zamanda bu sorunun farklı yönlerle incelenmesini gerektirmiştir (İpek, 2015:78; Ay ve Akan, 2017:794). Son olarak yaşanan pandemi sürecinin yoksulluğu daha da arttıran yıkıcı etkileri dahil edildiğinde sosyal yardımlar konusunun tüm dünyada ve Türkiye’de bugünün en önemli konularından biri haline geldiğini söylemek mümkündür.

Türkiye’de geçmişten beri tartışmalı bir hizmet sunumu olması hasebiyle sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler konuları farklı disiplinlerce çalışıla gelmiştir. 2009 yılından itibaren sosyal yardım ve hizmetler alanında yaşanan dönüşümle uygulamaya geçen “Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi”yle bu tartışma alanına bir yenisi daha eklenmiştir. Türkiye’de önemli bir sosyal politika aracı olarak görülen Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi’ni işlevselliği ve özellikle merkez/yerel ilişkileri açısından çelişkili bir yapı arz ettiği tartışılmaktadır. Bu çalışmada, sosyal yardımların gelişimi ve sosyal yardım uygulamalarının dünyada ve Türkiye’deki mevcut durumu genel hatlarıyla özetlenerek, “Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi’nin eleştirel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada ilk olarak sosyal yardım kavramı ve tarihsel gelişimi, dünyada uygulanan sosyal yardım türleri ve sistemleri, sosyal yardım uygulamalarında ön plana çıkan aktörler genel hatlarıyla özetlenmiş, ardından Türkiye’nin sosyal yardım sistemi, yardım türleri ve yardımı uygulayan aktörleri ortaya konulmuştur.

2. SOSYAL YARDIM

2.1. Sosyal Yardım Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

Farklı adlar altında tarihin ilk devirlerinden günümüze değin hep var olan sosyal yardımlar, modern anlamda sanayileşme dönemiyle birlikte yaygınlaşmıştır. Tarihin ilk çağlarında Mısır, Yunan, Roma ve diğer topluluklarda dini güdülere dayandırılan sosyal yardımlar; aile-içi, akrabalık sistemi ve komşuluk ekseninde şekillenmiştir. Özellikle İslam dininin doğmasıyla 7. Yüzyılda sosyal yardımların ibadet esasları içinde olması bu durumu güçlendirmiştir. Tarihin ilerleyen dönemlerinde tüm toplumlarda; gelenekler, dini ve kültürel değerler ve toplumsal koşullar çerçevesinde şekillenen sosyal yardımların, zamanla yetersiz ve dağınık kalmaya başlaması devletlerin bu yardımları üstlenmesine ve bir kamu hizmeti olarak sunmasına neden olmuştur. Bu kapsamda ilk olarak 1300’lü

yıllarda İngiltere’de muhtaç bireylerin korunmasını amaçlayan “Yoksulluk Yasaları” hazırlanmıştır. 1601 yılında I. Kraliçe Elizabeth tarafından kabul edilen Yoksulluk Yasası ile de yerel yönetimler yoksullukla mücadelede ön plana çıkmıştır. Zamanla devletin sosyal alana yönelik hizmetleri, sanayileşmenin neden olduğu toplumsal değişimlerle genişlemeye başlamıştır. Zira sanayileşmeyle kentlerin birer üretim merkezi olarak cazibesi artarken, kırdan kente göçlerin başlamasıyla kırsal alanların nüfusu azalmaya başlamıştır. Diğer yandan sanayileşmenin getirdiği yeni koşullar çalışanları olumsuz etkilemiş, sefalet ve sosyal adaletsizlik baş göstermiştir. Bu gelişmeler ise devleti toplumun geleceğini güvence altına alan sosyal politikalar üretmeye zorlamış ve bu kapsamda sosyal sigortalar ve sosyal güvenlik kurumları oluşturulmuştur. Sanayileşme sonrası dönemde ise devletin temel fonksiyonları arasına; eğitim, sağlık, kentleşme, konut politikası gibi sosyal hayatı etkileyen birçok yeni fonksiyon daha girmiştir. Sanayileşme sürecinden günümüze kadar gelen dönemde, devlet açısından sosyal yardımların “zorunluluk” ilkesi etrafında şekillendiği ve “kamu” ya bir yükümlülük olarak verildiği söylenebilir (Akt. Zengin, Şahin ve Özcan, 2012: 134). Modern anlamda sosyal devletin görevi ve aynı zamanda elinde bir araç olarak görülen sosyal yardımların amacı, temelde muhtaç durumda olanlara, asgari yaşam düzeyini sağlamak ve onları sosyal dışlanma riskinden korumaktır. Sosyal yardımların tarihsel süreçte durumu sosyal refah devleti anlayışına paralel bir seyir izlemiş, devletin rol ve fonksiyonlarının değişmesiyle devletin sosyal yardım alanındaki rolü ve amacı da değişmiştir. Diğer yandan uluslararası hukuk bağlamında da sosyal yardımlar konusu ele alınmıştır. Bugün artık ilgili bütün önemli uluslararası belgelerde sosyal yardımlar, bir insan hakkı olarak ele alınmakta ve küresel iş birliği mekanizmaları ve normların oluşması gibi birçok konuda önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca günümüzde devletler, tüm vatandaşları için asgari geçim düzeyini sağlamayı bir ön koşul olarak kabul etmişlerdir (Ay ve Akan, 2017:787-796). Bununla beraber eklemek gerekir ki; ülkelerin refah devletini algılama ve uygulama biçimlerine göre sosyal yardım uygulamaları da (sosyal yardım türleri ve sistemleri de) değişiklik göstermektedir.

Sosyal yardımların içeriğinde yaşanan karmaşa nedeniyle net bir tanım ortaya koymak mümkün değildir (Demirbilek, 2005:287). Sabit ve evrensel bir tanımının olmaması nedeniyle farklı sosyal yardım uygulamaları konunun kavramsallaştırılmasında kullanılmıştır (İpek, 2015:88). Ancak hangi tanımdan yola çıkılırsa çıkılsın net olan şudur ki; sosyal yardımlar, toplumdaki dezavantajlı kesimleri (muhtaç ve yoksul) koruyarak onların toplumla bütünleşmelerini ve böylece sosyal denge ve adaleti sağlamaya yönelik uygulamalardır (Tekindal, 2018: 342).

Eardley vd.’ne göre (1996) sosyal yardımlar “kaynaklara erişim testine dayalı olarak, ihtiyaç halindeki kişilere asgari geçim düzeyinde yardım ve hizmetler sağlanması” olarak tanımlanmıştır. Çengelci’ye göre (1993) ise sosyal yardım, “toplum örgütlenmesiyle doğrudan ilintili olarak ortaya çıkan ‘yoksunlaşma’ olgusunun hafifletilmesine, geciktirilmesine, (geçici olarak) giderilmesine karşı insani bir hizmet alanıdır. Bu yardımlar, yerel ölçüler içinde asgari seviyede dahi kendisini ve bakmakla yükümlü olduğu kişileri geçindirme olanağından kendi ellerinde olmayan nedenlerle yoksun kalmış kişilere, resmi kuruluşlar veya kanunların verdiği yetkiye dayanarak yarı resmi veya gönüllü kuruluşlarca muhtaçlık tespitine ve kontrolüne dayalı olarak yapılan ve kişileri en kısa sürede kendi kendilerine yetecek hale getirmek amacıyla taşıyan parasal ve nesnel (aynı) sosyal gelirden oluşan bir sosyal koruma alanı” olarak tanımlanmaktadır. Seyyar (2002) ise sosyal yardımı “yoksulluk nedeniyle yardıma muhtaç olan kişilere veya aile fertlerine, insanlık haysiyetine yaraşır düzeyi sağlama maksadı ile devlet bütçesinden yapılan karşılıksız maddî destekler” olarak tanımlanmaktadır. Bir başka tanıma göre de sosyal yardım, “*temel gereksinimlerini karşılayabilme durumundan yoksun olan kişilere yönelik bir sosyal güvenlik yöntemi ve sosyal hizmet alanıdır. Muhtaçlık tespitine göre yoksullara karşılıksız olarak verilen ve onları kendilerine yeterli duruma getirmek amacıyla yapılan aynı ve nakdi yardımlardır*” (Zengin, Şahin ve Özcan, 2012: 134). Literatürde yapılan farklı tanımlamaların ortak özelliklerine göre sosyal yardımlar; sosyal güvenliği olmayan ya da bu güvenlik kurumlarının sağladığı gelir desteğinin yeterli olmadığı durumlarda kişilere sağlanan her türlü transferler ve genellikle devletin, yoksul kesimleri koruması yönündeki sorumluluklarının gereği olarak ‘yoksul programları’ şeklinde nitelendirilmektedir (Demirbilek, 2005: 287). Bu programlar da yoksulluğun azaltılması, önlenmesi ve tamamen ortadan kaldırılması gibi temel işlevleri olan bir dizi önlemleri kapsamaktadır (Ceren ve Erdem, 2019: 9). Bu önlemler genellikle ülkemizde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları aracılığı ile yürütülen sosyal yardım programları” şeklinde merkezi olabileceği gibi yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarıncı sunulan yerleşmiş biçimde de olabilmektedir.

2.2.Sosyal Yardım Türleri

Sosyal yardım uygulamaları ve bu uygulamalardan yararlanma koşulları ülkeden ülkeye değişmektedir. Bununla birlikte dünyadaki uygulamalar genel olarak; aile ödenekleri, yoksullara yapılan karşılıksız sağlık yardımı ve bakımı, yaşlılara, malul ve dul annelere aylık bağlanması, işsizlik yardımı yapılması, yoksul çocuklara yönelik yardımlar, anne ve çocuklara yönelik özel hizmet yardımları şeklindedir (Arslan, 2014: 18)

Ülkelerin sosyal yardım uygulamaları incelendiğinde; bu uygulamalarda iki farklı yöntemin etkili olduğu görülmektedir. Birincisi muhtaçlığın esas alınması ikincisi ise bunun bir yurttaşlık hakkı olarak değerlendirilmesidir. Her iki yöntemde de yardımların prim ya da katkısız olarak sunulduğu görülmektedir. Burada ihtiyaç tespitine (muhtaçlık tespitine) dayalı düzenlemeler, asgari geçim düzeyinin altındaki bireylere (ya da gruplara) nakit desteği sağlamak veya konut, sağlık vb. hizmet alanlarında sosyal yardımlara ilişkin ağlar oluşturmak gibi uygulamalardır. Diğer taraftan, ülke uygulamalarında sosyal yardımların; kimi zaman doğrudan kamu kaynaklarından finanse edildiği, kimi zaman da gönüllük esasına dayandırıldığı (yani gönüllülük esasına dayanan kurumlar aracılığıyla yürütüldüğü) söylenebilir. Ayrıca gönüllülük esasının, devletin sosyal yardımlara ne ölçüde katılacağına da bir belirleyicisi olduğunu da belirtmek gerekir (Metin 2011: 185).

İhtiyaç tespitine dayalı sosyal yardımları üç grupta sınıflandırmak mümkündür (Yıldırım, 2009; Eardley vd., 1996: 3):

➤ **“Genel Yardımlar:** Asgari geçim düzeyine sahip olmayan kişilere yönelik nakdi yardımlardır ve yaş, istihdam, statü farklarını dikkate almadan belli bir gelirin altında olan herkese verilmektedir. Amerika’daki “Yiyecek Karnesi (Food Stamps)” uygulaması genel yardımlara örnek olarak verilebilir.

➤ **Kategorik Yardımlar:** Belirli özel gruplara yönelik yapılan yardımlardır. İngiltere’deki belli gelir seviyesinin altındaki çiftlere yönelik “Çalışan Aileler İçin Vergi Alacağı (Working Families Tax Credit)” uygulaması kategorik yardımlara örnek olarak verilebilir. Kategorik yardım uygulamalarında yardımlar bazen asgari gelir düzeyini aşabilmektedir.

➤ **Şartlı (Bağlı) veya Parasal Olmayan Yardımlar:** Özel bir mal veya hizmete hiçbir ücret ödemeksizin erişim sağlayan ve devlet tarafından sübvans edilen yardımlardır. Bu kapsamdaki yardımlar; konut, istihdam, eğitim veya okullardaki öğle yemekleri gibi maddi olmayan yardımlardır. Örneğin, Almanya’daki belli bir gelirin altındaki ailelerin konut giderleri ve diğer ihtiyaçlarını karşılayan “Haftalık Harçlık (Wohngeld)” uygulaması söz konusu yardım türüne örnek olarak verilebilir.”

2.3.Sosyal Yardım Sistemleri/Rejimleri

Sosyal yardım sistemlerini sınıflandırmaya yönelik kapsamlı ilk çalışmalar arasında Eardley vd.(1996)’nin çalışması gelmektedir. OECD üyesi 24 ülkedeki sosyal yardım uygulamalarını inceleyerek sosyal yardımları tanımlamayı ve ülkelerarası karşılaştırmalar yapmayı amaçlayan söz konusu çalışmada; sosyal yardım programlarının kapsamı, yapısı, yararları, harcamaların düzeyi, yararlanıcı sayısı, yardım miktarı, genel erişim kriterleri, idari yapılanma, inceleme görevlilerinin seçme sürecindeki opsiyon düzeyi gibi bir takım ölçütler kullanılarak ülkelerin sosyal yardım sistemleri sekize ayrılmıştır. Bu sistemler şu şekilde özetlenebilir (Eardley vd, 1996: 168-169; Gough, 2001:165; Saraceno, 2002:22-239)

➤ **“Seçici Refah Sistemleri:** Bu rejimde yardımlar genel olarak gelir testine dayalı, belli gruplara yönelik kategorik yardımlar şeklindedir. Ayrıca yardımların hak temelli ve görece cömert bir yapıya dayandığı da söylenebilir. Bu sisteme sahip olan ülkelere örnek Avustralya ve Yeni Zelanda verilebilir.

➤ **Sosyal Yardım (Devlet Yardımı) Devleti Rejimi:** Bu rejimde genel olarak gelir testine dayalı olarak yardımlar yapılmaktadır. Yardımlar prosedürel haklar temelinde ve güçlü teşviklerle yapılsa da damgalayıcı, klieantalist ve insiyatife dayalı bir yardım rejimi olduğu için yardımların fayda düzeyi oldukça düşüktür. Bu rejime sahip olan ülkeye en iyi örnek ABD’dir.

➤ **Bütünleşik Sosyal Koruma Ağına Sahip (Güvenlik Ağına Dayalı) Refah Devletleri Rejimi:** İngiltere,

İrlanda, Kanada gibi ülkelerde uygulanan bu yardım rejiminde sosyal yardımlar çocuklu ailelere de iş teşviklerini içeren programların olduğu, cömert bir düzeyde ve süreklilik arz eden düzenli bir yapıdadır. Yardımlar ağırlıklı olarak merkezi yönetimce yapılmakta ve bu konuda yerel yönetimlere çok fazla inisiyatif bırakılmamaktadır.

➤ **İkili Sosyal Yardım Rejimi:** Hem farklı kategorilerdeki (yaşlılar, engelliler vb.) dezavantajlı gruplara ayrıştırılan ve her gruba has yardımların farklı oluşturulduğu sosyal yardım sistemleri hem de kapsamlı sosyal yardım sistemlerinin bir arada bulunduğu bir yardım rejimidir. Hak temelinde yardımların yapıldığı bu rejime sahip olan ülkelere Almanya, Fransa, Belçika, Lüksemburg örnek olarak verilebilir.

➤ **Gelişmemiş/Az Gelişmiş Yardım Programları:** Kategorik (engelliler, yaşlılar, dullar vb. gruplara göre düzenlenmiş) yardım programlarının söz konusu olduğu, sıkı bir gelir testine de tabi olmayan ve genel olarak faydasının da düşük olduğu bir yardım rejimidir. Yardımların dağıtımında yerel otorite ve çeşitli hayır kuruluşlarının büyük rolü ve inisiyatifinin söz konusu olduğu bu yardım rejimini uygulayan ülkeler arasında Türkiye ve İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan gibi diğer Güney Avrupa ülkeleri gösterilebilir.

➤ **Vatandaşlık Temelli Artık Yardım (Kalıntı Sosyal Yardım Devleti) Rejimi:** Bu yardım rejiminde; refah devleti geleneği sürdürüldüğünden, sosyal sigorta sisteminin baskın olduğu ve tüm toplumu kapsayan bir sosyal yardım sistemi söz konusudur. Bu nedenle de bu rejimde sosyal yardımlar çok yaygın değildir. Ancak yapılan sosyal yardımlardaki anlayışta ise; sadece gelirin iyileştirilmesi değil, ondan daha öte hizmetler söz konusudur. Fayda düzeyi çok yüksek olan bu yardım rejiminde yardımlar sıkı bir gelir testine dayalı ve bireysel başvuru odaklıdır. Ayrıca yardımların dağıtımında yerel yönetimler ön plana çıkmaktadır. Danimarka, Finlandiya, İsveç, Hollanda gibi Baltık ülkeleri bu yardım rejimine sahip ülkelere örnek olarak verilebilir.

➤ **İsteğe Bağlı Âdem-i Merkeziyetçi Yardım Rejimi:** Norveç, Avusturya ve İsviçre gibi ülkelerde uygulanmakta olan bu yardım rejimi kuzey ve güney Avrupa modellerinin özelliklerine sahiptir. Yardımlarda yerel otoritelere geniş bir inisiyatif alanı bırakan ve yerel düzeyde oldukça gelişmiş, az sayıda faydalanıcıya karşın yüksek fayda düzeyine sahip, düzensiz ama görece cömert yardım programlarının olduğu bir rejimdir.

➤ **İsteğe Bağlı Merkezi Yardım (Merkezeleşmiş Sosyal Yardım):** Yardımların ağırlıklı olarak merkezi düzeyde yapıldığı ve genel olarak uzun süreli olduğu bu yardım rejiminde yerel yardımlar söz konusu olsa da çok dar kapsamlıdır. Damgalayıcı ve aile yükümlülüklerine geniş biçimde yer veren bu merkezi sosyal yardım sistemini uygulayan ülkeye en iyi örnek Japonya'dır."

Sosyal yardım sistemlerine ilişkin bir başka sınıflandırmada Holsch ve Kraus (2004) tarafından yapılmıştır. Sınıflandırmada ülkelerin sosyal yardım uygulamalarında sosyal yardımların merkezilik düzeyi ile gelir dağıtıcı etkileri ilişkilendirmiş ve bu doğrultuda kaynaklar, karar verme ve bölgesel farklılıklar gösterge olarak kullanılmıştır. Buna göre sosyal yardım sistemleri üç grupta toplanmıştır. *Birinci grup*, ademi-i merkeziyetçi bir yardım sistemidir. Almanya, İsveç, İspanya, İtalya ve Avusturya gibi ülkelerde uygulanmaktadır. Bu ülkelerde yardımlar belediyeler tarafından finanse edilmektedir. Yardımlar yerel ve bölgesel otoritelerce belirlendiği için bölgeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Belçika, Danimarka, Fransa ve Finlandiya gibi ülkelerde uygulanan *ikinci grupta* ise; yardımların düzeyi merkezi yönetimce belirlemekte olup, finansmanı yerel ve bölgesel otoriteler tarafından sağlanmaktadır. Yardımlar büyük ölçüde tek tiptir ve bölgeler arasında farklılık göstermemektedir. Son grup ise merkeziyetçi (üst düzeyde merkezeleşme gösteren) bir yardım sistemidir. Yardımların merkezi yönetimlerce yapılması nedeniyle bölgeler arasında farklılaşma yoktur. Birleşik Krallık, İrlanda ve Hollanda gibi ülkelerde uygulanır.

Yıldırım (2009) ise dağıtılan sosyal yardımları şu 3 grupta kategorize etmiştir.

➤ **"Genel (Universal) Yardımlar:** Belli bir sosyal kategorideki tüm bireylere gelir ve istihdam koşulları dikkate alınmaksızın yapılan yardımlardır. Örneğin İsveç'teki "Çocuk Bakım Parası (childcare)" tüm çocuk sahiplerini kapsamaktadır.

➤ **Sosyal Sigorta ya da Seçici (Selective) Yardımlar:** Belli bir sigortaya yapılan katkı karşılığında belli durumlarla karşı karşıya kalan vatandaşlara yapılmaktadır. Örneğin Almanya'da yaşlılık aylığı hem çalışan hem de işverenlerin belli oranda katkılarıyla oluşmakta ve katkıda bulunanlar hak sahibi olmaktadır.

➤ **Puanlama Sistemli (Means- tested) ya da En Alt gruplara Yönelik (residual) Yardımlar:** Kişilerin gelirlerinin belli bir teste tabi tutulması sonucu elde edilen yardımlardır. Puanlama Sistemli (Means testing) uygulamalar belli bir yoksulluk düzeyi için bazı gruplar (gelir, yaş, özürlü) için uygulanmaktadır. Örneğin ABD’de İlave Sosyal Güvenlik Geliri (Supplemental Security Income) belli bir gelir seviyesinin altındaki vatandaşları kapsamaktadır.”

2.4. Sosyal Yardımlarda Koordinasyon Sorunu

Sosyal politika ve yardımların asli ve değişmez aktörü devlet (merkezi yönetim) olmakla birlikte; yerel yönetimler, aile, piyasa ve sivil toplum kuruluşları da başlıca diğer aktörleri arasında yer almaktadır (Sarıipek, 2017:81). Zamanla ihtiyaçların farklılaşarak artması devletin buna karşı yeni çözümler sunmasını gerektirmiş ve bu doğrultuda merkezi yönetimler yardım mekanizmalarını merkezden yerele yetki göçererek hizmet sunup, ihtiyaçların karşılanmasına çalışmışlardır (Zengin, Şahin ve Özcan, 2012: 141). Diğer yandan küreselleşmeyle birlikte piyasa mekanizmasının ön plana çıkması, bir taraftan yoksulluk problemini artırıp derinleştirirken diğer taraftan minimal devlet anlayışı söylemleriyle sosyal yardım ve hizmetlerin piyasaya açılmasını, devlet dışı aktörlerce sunulmasını teşvik eden bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kapsamda sosyal yardım ve hizmetlerin sunumu piyasaya açılmış, STK ve diğer gönüllü kuruluşlara daha büyük ve aktif roller biçilmiş, aile ve diğer sosyal dayanışma ilişkileri ile hayırseverliğe yapılan vurgular artmıştır. Sarıipek (2017) tarafından da vurgulandığı üzere *“devletin olmadığı bir sosyal politika düşünmek imkansızdır. Ancak devletin rolünün bu değişmezliği içinde diğer aktörlerin görevi onu tamamlamaktır”* (81).

Sosyal yardımların ekonomik, sosyal ve siyasal yönleri bulunmaktadır. Özellikle ekonomik yönüyle sosyal yardımlar, çok büyük miktarlarda kaynağın harcandığı bir faaliyet alanıdır. Bu açıdan şüphesiz devlet bütçelerinin önemli bir harcama kalemi olan sosyal yardımların gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaşmasında doğru yöntemlerin ve uygun zamanın seçilmesi, kaynakların optimal kullanımı açısından son derece önemlidir (Ceren ve Erdem, 2018:8). Tam da bu noktada sosyal yardım veren kurum ve aktörlerin çokluğu bunların koordinasyonunu önemli hale getirmektedir. *“Koordinasyon, bir örgütün çalışmasını basitleştirecek ve başarısını sağlayacak şekilde uyumlaştırılması”* olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle koordinasyon aynı amaca yönelmiş farklı birimlerin eşgüdümle çalışmasını sağlayacak yeniden örgütlenmesi sürecini ifade ettiği için sosyal yardımların etkin sunumu, kaynakların etkin kullanımı, mükerrer yardımların engellenmesi ve gerçek ihtiyaçlılara hızla ulaşılması için sosyal yardım veren kurum ve aktörler arasında koordinasyonun sağlanarak birlikte hareket edilmesi gerekir (Yıldırım, 2009:3). Aksi takdirde sosyal adaletsizlik, kaynak tahsisinde sapma, etkisizlik gibi birçok sorunun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Nitekim sosyal yardım alanında devlet ve devlet dışı aktörlerin rol oynadığı çoğu ülkede bu sorunlar kendini göstermektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde merkezi ve yerel yönetimlerin eğitim, sağlık, sosyal hizmet gibi alanlarda kaynak ve imkanlarının sınırlı kaldığı noktada sosyal yardım ve dayanışma anlayışıyla STK’lar ile iş birliğine girdiği görülmektedir. Bu nedenle sosyal yardımlara ilişkin mevcut kurumsal kapasitesinin geliştirilmesi ve pozitif katkıların sağlanması açısından, aralarında STK’larında bulunduğu bir kurumlar arası koordinasyonun sağlanması son derece elzemdir. Şüphesiz böyle bir koordinasyonun sağlanması kurumların gelir dağılımının iyileştirilmesine, yoksullukla mücadele uygulamalarına yönelik istatistik ve araştırma faaliyetlerinin kalitesinin artmasına katkıda bulunacaktır. Bu noktada özellikle sosyal yardım uygulamalarında karşılaşılan birçok sorunun çözümü için kurumlar arası bilgi paylaşımının sağlanması ve ortak veri tabanı oluşturulmasının kaynak israfına ve mükerrer ödemelere engel olacağı düşünülmektedir (Zengin, Şahin ve Özcan, 2012:141).

3.TÜRKİYE’DE SOSYAL YARDIMLAR

Türkiye bütünleşik yoksulluk programlarının varlığından söz etmek mümkün değildir. Sosyal yardım sisteminin parçalı yapısında çeşitli kategorilerdeki çok sayıda yardım programı, birbirinden farklı kurumlarca sunulmaktadır. Bu çok bileşenli sosyal yardım biçimi gerek yerel gerekse merkezi düzeyde dağıtılan sosyal yardımların belli bir sınıflandırmayla kapsamlı ele alınmasını güçleştirmektedir (Ulutaş, 2017:37).

3.1. Türkiye’de Uygulanan Sosyal Yardım Türleri

Farklı yazarlarca Türkiye’deki sosyal yardım programlarını üç ana kategoride değerlendirilmiştir (Akt. İpek, 2015:98-99; Akt. Ulutaş, 2017:37-46):

➤ **“Saf Gelir Sistemi Programları**, özellikle yoksul hanelere veya korunmaya muhtaç gruplara yönelik aynı ve nakdi transferleri içerir. Türkiye’deki sosyal yardımların önemli bir bölümünün bu grupta yer aldığı söylenebilir. Türkiye’de bu kapsamda gerçekleştirilen transferler; düzenli gelir desteği kapsamında sayılabilecek harcamalar, düzensiz aynı ve nakdi yardımlar ve yoksullara yönelik sağlık harcamaları olmak üzere üç başlıkta ele alınabilir. Sosyal yardımların düzenli gelir desteğine dayanması, yoksullukla mücadeleye ilişkin etkisi açısından önemlidir. Ancak Türkiye’de sosyal yardımların “sosyal haktan” çok hayır veya himmet olarak tanımlanan bir sisteme sahip olduğundan düzenli gelir desteği egemen sosyal yardım biçimi olamamıştır. Türkiye’de tüm nüfusa yönelik düzenli gelir desteği programının oluşturulması akademik ve siyasi düzlemlerde tartışılrsa da henüz böyle bir adım atılmamıştır. Mevcut programda düzenli gelir transferleri, çeşitli dezavantajlı gruplara yönelik kategorik yardımlar şeklinde düzenlenmiştir. Söz konusu yardımlar klasik ve kategorik bir “hak eden yoksul” tanımına dayalı olarak oluşturulan ve çalışan yoksullar, işsiz gençler gibi bu kategorinin dışındakilere hiçbir şekilde maddi destek sağlamayan (yani yeni yoksul tipolojilerini görmezden gelen) politikalar şeklinde sürdürülmektedir. Bununla birlikte salt 2022 Sayılı Kanun Kapsamındaki Yaşlı ve Engelli Yardımlarını içeren düzenli gelir desteklerinin diğer dezavantajlı grupları da içerecek biçimde genişlemiş olması önemli bir gelişmedir. Düzensiz gelir destekleri ile yoksul haneler geçici olarak açıktan veya soğuktan korunsun da yoksulluğu devam etmektedir. Sosyal Yardım ve Dayanışma Vakıfları aracılığıyla eşi vefat etmiş kadınlara yapılan yardımlar, genel sağlık sigortası prim yardımları ya da anlık gelişen mağduriyetler karşısında belediyeler, vakıf ve derneklerin dahil olduğu bir kereye özgü verilen geçici yardım türleri düzensiz gelir destekleri arasında sayılabilir.

➤ **Varlık Birikimine Bağlı Gelir Transferleri (Şartlı Nakit Transferleri ve İstihdam Güvencesi Programları)** uygulaması, toplumların en düşük gelir grubuna yönelik şartlı sosyal yardımlardır. Bu programla doğrudan aynı ve nakdi transferler, hane halklarının üretken kapasitelerini güçlendirecek programlarla ilişkilendirilmektedir. Söz konusu transfer grubuna dahil edilebilecek ilk grup hane halkının insani gelişimine, özellikle de eğitim ve sağlığına yatırım yapan doğrudan transferlerdir. Türkiye’deki şartlı nakit transferleri uygulaması bu gruptaki programlara bir örnektir ve dünyadaki diğer uygulamalara benzer biçimde nakit transferleri yoluyla nüfusun en yoksul kesiminin başta sağlık ve eğitim olmak üzere temel hizmetlere erişimini sağlayarak beşerî sermayesinin geliştirilmesi yoluyla yoksullukla mücadeleyi hedeflemektedir.

➤ **Bütünleşik Yoksulluk Azaltma Programları**, sosyal yardımları çok sayıda diğer sosyal müdahalelerle ilişkilendirmektedir. Bu programlara en güzel örnek Şili Solidario, Şili hükümetinin yüksek yoksullukla mücadele amacıyla oluşturduğu bir sosyal koruma programıdır. Eğitim, sağlık, sosyal sigorta gibi temel sosyal haklarla donanmış daha geniş bir sosyal koruma programının bir parçasıdır. Psikososyal destek, mali destekler erişim güvencesi ve yardım programlarına tercihli erişim olmak üzere üç önemli bileşeni vardır. Her ne kadar Türkiye’deki bazı yardım programları bununla ilişkilendirilse de tam anlamıyla Şili Solidario benzeri bir bütünleşik sosyal yardım programının varlığından söz etmek mümkün değildir.

Türkiye’deki sosyal yardımları koruma karakterli ya da tazminat karakterli olarak da kategorize etmek de mümkündür (Akt. Karagöz, 2020:153). “Koruma karakterli sosyal yardımlar bütün muhtaçlara verilmesinin yanında muhtaç yaşlı, malul ve sakatlara yapılan yardımlar” olarak tanımlanırken “Tazminat karakterli sosyal yardımları ise, kamu hizmetindeyken zarara uğrayan bireylere verilen parasal yardımlar” olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan Güney Avrupa devletlerinin dahil olduğu ve ihtiyaç tespitine dayalı sosyal yardım sınıflandırmasına göre Türkiye’de Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesindeki Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu (SYDF)’ndan yapılan yardımlar, *genel yardımlar içerisinde*; yaşlılık yardımı, maluliyet ve engelli yardımları *kategorik yardım türünde*; genel sağlık sigortası prim yardımı, yeşilkart ise *isteğe bağlı yardımlar kapsamında* değerlendirilebilir (İpek, 2015:90; Arslan, 2014: 19-20).”

3.2. Türkiye'nin Sosyal Yardım Sistemi Geleneği

Dünyadaki örnekleri ile karşılaştırıldığında Türkiye'de sosyal yardımların modern anlamda algılanmasında geç kalındığı gözlenmektedir. Osmanlı'dan miras alınan vakıf anlayışı 1976 yılına kadar sosyal yardımların çoğunlukla gönüllülük esasına dayanmasına sebep olmuştur. Cumhuriyetin ilk yılları boyunca özellikle Darülaceze, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Yardım Sevenler Derneği gibi kuruluşların hâkim olduğu bir sosyal yardım anlayışı benimsenmiştir. Günümüzde de bu geleneğin etkisiyle, devletin sosyal yardım alanında, gönüllü kuruluş ve aktörlerle ortaklaşa çalıştığı bir sistem göze çarpmaktadır (İpek, 2015:89). Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de neo-liberal dönüşümün etkisiyle, sosyal hizmetlerin sunumunda kamu kesiminin temel sorumluluğu üstlendiği anlayıştan ziyade, diğer aktörleri-özellikle de aileyi ve hayırseverliği öne çıkaran bir gelenek göze çarpmaktadır (Taşgın ve Özel, 2011: 188). Sosyal desteğin büyük ölçüde sosyal ilişkilere göre değişim göstermesi bu alanda hem devletin hem de devlet dışı diğer ajanların aynı alanda faaliyet göstermesine sebep olmuştur. Bu birliktelik günümüzde devlet, özel sektör, enformel sektör (aile, komşu, akraba, hemşehri örgütleri vb.) gibi farklı kesimlerin bulunduğu bir alan yaratmış, bunlar arasında sınırların çizilmesi zorlaşmıştır. Siyasal gelişmeler ise bu durumu derinleştirmiş kamusal-resmi refah kurumlarının yerine geleneksel, aile odaklı refah kurumlarının güçlenmesine neden olmuştur (Ulutaş, 2017:32).

Sosyal yardımlarla ilgili mevzuat ele alındığında Türkiye'de sosyal yardımlar konusunda devletin rolü anayasal (2., 60. ve 61. md.), yasal ve idari boyutuyla düzenlenmiştir. 82 Anayasası'nın sosyal devlet ilkesini içeren 2. maddesi, "herkesin, sosyal güvenlik hakkına sahip olduğu ve devletin, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alıp ilgili teşkilatı kuracağı"na ilişkin iken, sosyal güvenlik hakkını düzenleyen 60. maddesi ve sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenleri düzenleyen 61. maddesi bu konuda anayasal çerçeveyi ortaya koymaktadır. Ancak yasa düzeyinde bakıldığında çerçeve bir yasanın henüz ihdas edilmediği görülmektedir. Sosyal yardımlar, yardımı sağlayan kuruluşların bağlı olduğu kanunlarda yer almakta ve yardımın verileceği koşullar genellikle yönetmeliklerle açıklanmaktadır. Kamusal yardımlar dağınık faaliyetler olarak gerçekleştirirken, Sosyal Yardım ve Dayanışma Vakfı gibi yalnızca sosyal yardım amacına yönelik kurumlar da oluşturulmuştur. Bunun temel nedeni, sosyal yardımların kamu bütçesinin olanak verdiği ölçüde vukuu bulmasıdır. Burada devletin mali imkanları ölçüsünde sosyal yardımların belirleneceği, gerektiğinde sosyal yardımlarda kesintiye gidilebileceği, bunun da sosyal devlet anlayışı açısından eleştirildiği söylenebilir. Türkiye'de sosyal yardımların, uluslararası sözleşmeler ve anayasada hak temelli olarak tanımlanmış olmasına karşılık farklı yasalarda sosyal yardım ve hizmetlere ilişkin uygulamaları içeren çok sayıda yasal düzenleme bulunması, yani bütün yardım programlarını bünyesinde toplayan bir çatı yasanın olmaması nedeniyle, hak yaratımının eksik düzenlendiği ve bu eksikliklerle uygulamaya geçmesi bir başka eleştiri konusudur (Karagöz, 2020: 157-159). Sonuç olarak sosyal sosyal yardım bağlamında henüz sosyal devletin gerektirdiği arzulan düzeyde bir kurumsal yapı mevcut değildir. Mevcut kurumsal yapıda, sosyal hizmet ve yardımlar başvuru ve ihbar esaslı yapılmaktadır. Sosyal yardımlardan faydalanma kriteri olarak da hak değil, asgari geçim düzeyinden yoksunluk temelinde belirlenen yani ihtiyaç değerlendirilmeleri temel alınmaktadır. Dolayısıyla bu sistemde sosyal hizmet ve yardım uygulamaları büyük ölçüde talebe bağlı (talep odaklı) dır. Yani bireylerin başvurusu üzerine yardım yapılmaktadır. Bu nedenle dikkate alınan başvuruların yanı sıra başvuru yollarını bilmeyen ya da böyle bir hakkın varlığından haberdar olmayan ve başvurusunu yapamamış bireyler sistemden dışlanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere sosyal yardım düzeni Türkiye'de, anayasal ve yasal bir hak olarak değil, hayırseverlik ve sosyal dayanışma anlayışıyla tanımlanmaktadır (Çetin, 2017: 168; TEPAV, 2010: 14; Atanır, 2016: 87). Bu bağlamda Türkiye'de sosyal yardımlar, sosyal devlet yerine "hayırseverliği" ve "yoksullara yardım etmenin dini boyutunu" vurgulayan bir sosyal politika anlayışıyla yürütülmektedir (İpek, 2015: 97). Aile ve Sosyal Politikalar Eski Bakanı Ayşen Gürcan'ın 2015 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın bir anlamda "hayır ve dua bakanlığı" olduğu yönündeki açıklaması bu görüşü destekler niteliktedir. Kaldı ki dini hayır kurumları eliyle sunulan düzensiz yerel yardımlar dikkat çekici düzeydedir (Gough, 2006: 247). Türkiye'de; zekât, sadaka veya diğer usullerle bireysel yardımların yapılması; STK'ların sosyal yardım ve hizmet faaliyetlerinde çoğunlukla inanca dayalı olarak kaynak toplaması; belediyelerin ramazan ayı, Kurban Bayramı vb. inanca ait anlayış ve uygulamaları, merkezi yönetimin uygulamalarının dinsel bir gelenekten gelen vakıf anlayışını sürdüren faaliyetlere sahip olması gibi durumlar dinin sosyal refah alanındaki etkinliğini (Akt. İpek, 2015: 93) ve özellikle yerel otoritelerin inisiyatif alanını, keyfilğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Türkiye’de aile-içi dayanışma ve geleneksel yaklaşımlarla sürdürülmeye çalışılan sosyal yardımlar maalesef modern çağda yoksul kesimin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmaktadır (Zengin, Şahin ve Özcan, 2012: 141). Son zamanlarda sosyal yardım türlerinde ve miktarında düzenli bir artış söz konusu olsa da (Ceren ve Erdem, 2018: 7) yardımlara talep her geçen gün artmakta, ancak sosyal yardım mekanizmaları yardım taleplerini yeterli ölçüde karşılayamamaktadır (Karagöz, 2020). Yardımların çok parçalı bir yapıya sahip olması, düzenli gelir desteklerinin kapsamının dar ve yardım miktarının düşük olması gibi özellikler dikkate alındığında, sistemin, yoksulları, bu alanda çeşitlilik arzeden kurum ve yardım kategorilerinin geçici kullanıcıları haline getirdiği görülmektedir. Ve yine artan işsizlik, metalaşma ve derinleşen güvencesizlik koşullarında, sosyal yurttaşlığa dayalı bir koruma sisteminin hala mevcut olmayışının, Türkiye’de yoksulluğu ortadan kaldırmak yerine yoksulluğu sürdürülebilir kıldığı söylenebilir (Ulutaş, 2017:46).

Son olarak literatürde yapılan (Eardley vd., 1996) sınıflandırma açısından Türkiye sosyal yardım sisteminin hangi kategoride yer aldığına bakıldığında “gelişmemiş yardım sistemine sahip devletler” arasında yer aldığı, ya da diğer bir ifadeyle Güney Avrupa refah rejiminin genel özelliklerini taşıdığı söylenebilir (Ulutaş, 2017:28-46). Zira sistemin gelişimi, sosyal yardıma muhtaç olan popülasyonun büyüklüğü, devletin yanı sıra aile, dini kurumlar ve sivil toplum örgütleri bileşeni, ülkenin müdahale şekli, muhtaçların tanımlanması, sosyal yardımların örgütlenişi, sürekliliği, dağıtım mekanizması, seçici veya evrensel biçimde sunulması gibi faktörler ülkeyi bu kategoriye dâhil etmektedir. Özellikle Güney Avrupa refah devletlerinde dinin (Katolik kilisesinin) etkisinin baskın olduğu, geleneksel aile ve akrabalık bağı üzerine kurulan ve devletin sistematik olmayan bir biçimde müdahalesinin olduğu sosyal yardım politikaları söz konusudur. Türkiye’de de din faktörünün etkili olduğu ve öncelikle aile dayanışmasını varsayan sosyal yardım politikaları yürütülmektedir. Nitekim Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na sürekli “aile” vurgusunun yapılması bu önceliği yansıtmaktadır. Diğer taraftan Türkiye’de refahı sağlamada devletin hem bir “aktör” olarak hem de diğer aktörleri “şekillendirme” noktasında müdahalesi söz konusudur (Buğra ve Keyder, 2003: 45; İpek, 2015: 93; Gough, 2006: 249).

3.3. Türkiye’de Sosyal Yardımlarda Koordinasyon Sorunu

Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de neo-liberal politikaların yarattığı tahribat, yoksulların ve toplumun hücre yapısını değiştirmiş ve yeni bir yoksulluk kavramı ortaya çıkarmıştır. Yeni yoksullar, eski yoksullardan daha geniş kitleleri kapsadığından sosyal yardım araçlarının hem artmasına hem de çeşitlenmesi söz konusu olmuştur. Ancak bu artış ve çeşitlenme; sosyal yardımların bir kamusal yükümlülük olarak zayıfladığı ve yeni yoksul tipolojilerini içinde barındırmayan bir anlayış içinde piyasa mağdurlarını, yoksulları ve en alttakileri “ferahlatacak” yeni yan mekanizmaların devreye sokulması şekline gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda ise; sosyal yardım alanındaki çeşitlenme ve düzenlemelere rağmen, yardımlar geçici özelliğinden uzaklaşarak sürekli hale gelmiş, yoksulluğun giderilmesi yerine yoksulluğun yönetilmesine dönüşmüştür. Bu da en nihayetinde sosyal yardımları, yoksullukla mücadele etmek yerine onu yoksulluğun varlığını sürdürerek yardımları bir siyasi ve hayırseverlik aracına dönüştürmüştür. Yoksulluğun ve eşitsizliğin giderek derinleşmesi, yoksulların yardımlara bağımlılığını ve acil ferahlatıcı uygulamalara olan ihtiyacını daha da şiddetlendirmiştir. Ancak Türkiye’de bu aciliyete yanıt verecek kalıcı ve kapsayıcı sosyal yardım uygulamalar yerine, yoksullara ulaşmaya çalışan gündelik uygulamalar ve kurumsal hayırseverlik faaliyetleri (sosyal devletin ve kamu koruyuculuğunun geri plana atılması nedeniyle) söz konusu olmuştur (İpek, 2017: 77-101).

Sosyal yardımların etkin kullanılmadığı ve suiistimallere açık olduğu işsizlik problemi ve adaletsiz gelir dağılımına sahip ülkelerde sosyal yardım politikalarındaki dağınıklık ve koordinasyonsuzluk bu alandaki başlıca problemlerdendir. Türkiye’de de bu problem yaşanmaktadır (Karagöz, 2020:155-156). Zira çok sayıdaki düzenleme ve mevzuata bağlı olarak; doğrudan sosyal yardım hizmetler sunan kurumların dışında çok sayıda dernek, kurum ve kuruluş “Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Bağlı Kurumlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü, SODES, GAP İdaresi, İnsani ve Sosyal Gelişme Genel Koordinatörlüğü, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Belediyeler, Sivil Toplum Kuruluşları, Vakıf ve Dernekler, Kamu kurumu niteliğinde mesleki kuruluşlar, Sendikalar, Kızılay vb” faaliyette bulunmaktadır. Sonuç olarak bu alanda dağınık bir yapı söz konusudur. Bu farklı yasal düzenleme ve uygulamalar da birtakım sorunları beraberinde getirmektedir. Örneğin hizmetlerin dağınıklığı, birçok kuruluşun sistemde eş zamanlı olarak aktif rol oynaması, hizmet sunumunda objektif kriterler bulunmaması (nesnel kurallara bağlanmamış olması), mükerrerlik

olması (yardımların tekrarlanması), gerçek ihtiyaç sahiplerinin yardımlara erişememesi ya da yardımlardan hiç yararlanamaması, farklı otoritelerin elinde yardımların klientelist amaçlarla kullanılmasına olanak tanınması, kaynakların etkin kullanılmaması, sosyal incelemeyi yapanların kimlerden oluştuğu ve hangi kriterle verildiğinin muğlak olması ve programların genellikle uzman olmayan personel eliyle yürütülmesi gibi pek çok sorunun mevcut olduğu söylenebilir. (Ulutaş, 2017: 33-35; Karagöz, 2020: 153-160, İpek, 2015: 96-99). Ayrıca sosyal yardım veren kuruluşlara görev tanımı dışında ek görevler verilmesi (Örneğin; Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün sosyal hizmet ve yardım amaçlı kaynakları, müzeleri teftiş edilmesi, bakım ve onarım gibi işlere harcaması) başka bir kurumsal sorun olarak ortaya çıkmaktadır (Karagöz, 2020:161)

Son yıllarda çeşitlenen sosyal yardımlar alanında atılan önemli bir adım bu dağınıklığı gidermek üzere 2011 yılında 633 Sayılı KHK ile "Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB)"nin kurulması olmuştur. Bakanlığın başlıca görevleri; "sosyal hizmetler ve yardımlara ilişkin ulusal düzeyde politika ve stratejiler geliştirmek, uygulamak, uygulanmasını izlemek ve ortaya çıkan yeni hizmet modellerine göre güncelleyerek geliştirmek" şeklinde sıralanabilir. ASPB'nin kurulmasına paralel olarak, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü (SYGM), ASPB bünyesine bağlanarak yeniden yapılandırılmıştır. 21.04.2021 Tarih ve 31461 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile; "Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" ile "Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı" iki ayrı bakanlık olarak ayrılmış ve Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Kararname'nin 6. Maddesinde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın hizmet birimleri arasında sayılmıştır. Bugün yerel düzeyde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) ve ulusal düzeyde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Türkiye'de sosyal yardımlaşmalara ilişkin temel kurumsal çerçeveyi oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de sosyal yardımlar ulusal düzeyde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesindeki Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü (SYGM) tarafından yönetilmekte ve yerel düzeyde kurulmuş ve sayıları 1.000'e ulaşmış Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (SYDV) tarafından uygulanmaktadır. SYDV'ler illerde vali, ilçelerde kaymakamlar başkanlığında faaliyet göstermektedir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nca yoksul kişilere yapılacak sosyal yardım ve hizmetler, kişi yerine aileyi esas alarak, "Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (BSYS)"ne yapılan başvuru sonucu ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları yoluyla gerçekleştirilmektedir (ASPB, 2017: 11-15).

3.4 Türkiye'de Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi Pratiği: Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi

Sosyal yardımlar konusunda bahsi geçen sorunlara çözüm arayışları Türkiye'de bütüncül bir sistemle çözülmeye çalışılmış ve 2009 yılında girişimlerde bulunulmuştur. Bu dönemde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü (Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü) tarafından "Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (SOYBİS)" geliştirilmiştir. SOYBİS'e nazaran teknik olarak geliştirilmiş bir sistem olarak "Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (BSYS)" hayata geçmiştir (Karagöz, 2020:161-162). Kurumsal yapıdaki bu değişikliklerle "Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi"ne geçilme gerekçesi olarak şu sorunlar sıralanmıştır (Karagöz, 2020:160):

- Sosyal yardıma başvuranların muhtaçlık durumlarını kamu kurumuna kanıtlama yükümlülüğü ve bu kapsamda düzenlemesi gereken evraklar bulunmaktadır. Ancak söz konusu evrakları çeşitli nedenlerle düzenleyemeyen veya bu prosedürlerle ilgilenemeyen kişiler yardımlardan yararlanamamaktadır.
- Yardım için başvuranların sırada beklemesi, uzun bürokratik süreçlere takılması, damgalanması, afişe edilmesi, reklam malzemesi olarak kullanılarak küçük düşürülmesi, kayırmacılık/istismar gibi kurumsal yapıdan kaynaklı durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu durumlar ise kimi yardıma muhtaç bireyin kendisini gizlemesine ve yardıma başvurmasına neden olmaktadır.
- Aynı şahsa birden fazla benzer yardımın farklı kurumlarca yapılması söz konusu olabilmektedir. Yardım dağıtımındaki mükerrerlik nedeniyle de yardım dağıtımında adalet sağlanamamaktadır.

"Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi, yoksul ve muhtaç kişilerin sosyal yardım başvurularının alınması, hane dosyalarının oluşturulması, kişisel verilerinin ve sosyo-ekonomik bilgileri ile servet unsurlarının merkezi veri tabanlarından sorgulanması, hanenin sosyo-ekonomik durumuna ait mahallinde yapılan sosyal incelemeye ilişkin raporların tutulması, muhtaçlık kararının verilmesi, yardım ödemelerine ilişkin banka talimatlarının verilmesi ve gerçekleştirilen tüm yardımlara yönelik otomatik muhasebeleştirme eylemlerinin tamamının elektronik ortamda yürütülmesi, vatandaşların yapmış oldukları sosyal yardım başvuru sonuçlarını E-Devlet kapısı üzerinden

görüntüleyebilmesini sağlayan hem kamuya hem de vatandaşlara hizmet veren bir bilgi (bilişim) sistemidir” (ASPB, 2017:7).

BSYS’yle sosyal yardım prosedürleri elektronik ortama dönüştürülmüş, standartlaştırılmış ve bütünleştirilmiştir. Artık yardım başvurusu yapacak bireyler BSYS üzerinden başvurusu yapmaktadır. Başvuruda bulunan bireylere ilişkin bilgiler, çeşitli kurumların veri tabanları ve hane halkı ziyaretleriyle toplanan verilerle doğrulanmaktadır. Sistemde toplanan verilerle yoksulluk profili oluşturulmakta, uygunluk durumu tespit edilmektedir (ASPB, 2017: 13).

Sosyal Yardım Bilgi Sistemi’ne başvuru yapan bireyler T.C. kimlik numaralarıyla şu bilgilere ulaşabilmektedirler (Yıldırım, 2009: 39);

- İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü MERNİS veri tabanından adres bilgileri, nüfus-aile-kişi kayıt örnekleri ve olay bilgileri,
- İŞKUR veri tabanından kişinin İŞKUR’a kaydının olup olmadığı, İşsizlik Sigortası, Kısa Çalışma Ödeneği ve İş Kaybı Tazminatı alıp almadığına ilişkin bilgiler,
- Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanından kişinin Muhtaç Aylığı alıp almadığına ilişkin bilgileri,
- Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü veri tabanından kişinin Evde Bakım Aylığı alıp almadığına ilişkin bilgileri,
- Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü veri tabanlarından kişinin Şartlı Nakit Transferi, Gelir Getirici Proje ve SYD Vakıflarınca yapılan diğer yardımlardan yararlanıp yararlanmadığına ilişkin bilgileri,
- Sosyal Güvenlik Kurumu veri tabanından kişinin sosyal güvencesinin olup olmadığı, sağlık hizmetlerinden yararlanıp yararlanmadığı ve 2022 sayılı Kanuna göre maaş (yardım) alıp almadığına ilişkin bilgileri,
- Gelir İdaresi Başkanlığı veri tabanından kişinin Vergi Mükellefiyeti ve üzerine kayıtlı aracı olup olmadığına ilişkin bilgileri,
- Sağlık Bakanlığı veri tabanlarından kişinin Yeşil Kartı olup olmadığına ilişkin bilgileri,
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü veri tabanlarından kişinin üzerine kayıtlı gayrimenkulü olup olmadığına ilişkin bilgileri,
- Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Çiftçi Kayıt Sisteminden de kişinin Arazi Varlığı, Ekili Arazi Varlığı, Tarımsal Desteklerden yararlanıp yararlanmadığı ve büyükbaş / küçükbaş hayvan sayısına ilişkin verileri.

Sosyal Yardım Bilgi Sisteminin **vatandaşlara** sağladığı fayda veya kazanımlar şu şekilde sıralanabilir (Yıldırım, 2009:4; Karagöz, 2020:161);

➤ Sosyal yardıma başvuranların muhtaçlık durumlarını kamu kurumuna kanıtlama yükümlülüğü ve bu kapsamda evrak düzenleme sorumluluğu ortadan kalkmış ve muhtaçlık durumunu tespit etme sorumluluğu devlete geçmiştir.

➤ Sadece bir T.C. numarasıyla kolayca BSYS üzerinden (online) başvuru yapabilmesinin yolu açılarak sosyal yardıma ihtiyacı olanların kurumlar arasında dolaşmasına son verilmiştir.

➤ İhtiyaç sahiplerinin yardımlara ulaşma süreleri/süreci kısalmıştır.

Sosyal Yardım Bilgi Sisteminin **kamuya** sağladığı fayda veya kazanımlar ise şu şekilde sıralanabilir (Yıldırım, 2009:4; Karagöz, 2020:161);

➤ Mükerrer yardımların önüne geçilerek, sosyal yardımların gerçek ihtiyaç sahiplerine ve daha geniş bir kitleye ulaşmasının önü açılmıştır.

- Yardım başvurusunda bulunanlara muhtaçlık durumlarını kanıtlayan belgeleri düzenleyen kurumların iş yükleri hafiflemiştir.
- Kamu kurumlarının kendi aralarındaki mükerrer yardımlara ilişkin yazışmaların son bulmasıyla bürokrasinin azalması kamu kaynağının etkin kullanılmasına bir katkı sağlamıştır.
- SYDV'leri yoğunluğu hafiflemiş, vakıf çalışanlarının hane ziyaretlerine yönelik sosyal incelemelere için daha fazla zaman kazanılmıştır. Bu durumla yardım alan kişilerin sosyo-ekonomik durumlarına ilişkin sağlıklı bilgi sahibi olunması sağlanmıştır

4. SONUÇ YERINE: TÜRKİYE'DE BÜTÜNLEŞİK SOSYAL YARDIM SİSTEMİNE İLİŞKİN ÖNERİLER

Türkiye'de sosyal yardımlar geçmişten bu yana çoğunlukla birden fazla yapının hâkim olduğu bir sistem olarak var olagelmıştır. Sosyal yardımların birden çok kurum aracılığıyla sağlanması ve bu kurumların eşgüdüm eksikliği, mükerrerlik ya da tam tersi yoksunluk gibi sorunlara yol açmıştır. Sistemli ve düzenli bir gelir desteği yerine aynı ve nakdi yardımlar şeklinde tanımlanmış olan sosyal yardımların devletin mali yeterlik ölçütüne bağlanması, sosyal yardımın hak statüsünde ele alınmadığını göstermektedir. Her ne kadar Anayasa'da bir "hak" olarak düzenlense de Türkiye'de yardımların maneviyat, din ve aile ilişkileri temelinde benimsendiği bir sistem söz konusu olmuş bu anlamda da farklı saiklerle çıkarılan farklı yasalarla düzenlemeler yapma yoluna gidilmiştir. Mevzuattaki çeşitlilik hem hedef kitlelerin farklılaşmasına hem de yardım çeşitliliğinin artmasına sebep olmuştur. Bu dağınık yapı nihayetinde planlama ve uygulamada birliği sağlayacak, standartlar belirleyecek, rehberlik edecek, denetleyecek ve nihayet bu yardımları ulaştıracak merkezileşmiş bir yapıya gereksinim yaratmıştır. Bu sebeple koordinasyonu sağlamak üzere ulusal düzeyde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı yerel düzeyde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla sunulan sosyal yardımlar, Bakanlık bünyesinde 2011 yılı itibarıyla oluşturulan "Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (BSYS)" ile merkezileştirilmeye çalışılmıştır.

Günümüzde birçok açıdan "Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi" çeşitli sorunlar sonucu getirilmiş olmasına ve birçok olumlu yönde katkıları bulunmasına rağmen içinde barındırdığı bazı çelişkiler nedeniyle tartışmalıdır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın bu konuda çatı bir kurum (sosyal yardım sisteminin temel aktörü) olmakla birlikte çok parçalı yapının bütünleştirilmesinde tam etkin olmadığı ileri sürülmektedir (Çetin, 2017: 168). Zira sistemde gelir durumu değerlendirme kriterleri eşgüdümlü olmayan Kızılay, Büyükşehir İl ve İlçe Belediyeleri, diğer belediyeler, STK'lar ve çeşitli yardım kurumlarının varlığı bütüncül yaklaşımı bozmaktadır. Çünkü BSYS sadece belli bakanlıklar ve merkezi kuruluşlarla bilgi alışverişine olanak sağlamaktadır. Özellikle Türkiye'de belediyeler sosyal yardım sistemi açısından çok önemli bir aktördür. Belediyelerin sosyal yardımlar konusunda aktif olmaları merkezi yönetimde varolan arızilik ve dağınıklığı daha da güçlendirmiştir. Ancak diğer yandan belediyeler tarafından dağıtılan sosyal yardımların önemli bir politika rolü üstlendiği ve demokratik kurumlar olarak sosyal devletin dönüşümüne önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Yerel yönetimler hizmetlerde halka yakınlık bakımından avantajlı olan, hizmetlere olan talebi kavrayabilmek bakımından da kaynakların etkin tahsisine imkân veren kuruluşlardır. Sosyal yardımlar da yerel düzeyde politika üretmek ve sorunlara etkin çözümler bulmak ve hatta zaman zaman oy maksimize etmek bakımından yerel yönetimlerin ellerinde önemli bir araçtır. Böyle bir aracın merkez ile yerel arasında rekabet yaratacağı da bir gerçektir. Ayrıca belediyeler ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları arasında bütünleşmiş bir sistemin olmaması sistemden aşırı yararlanan yani mükerrerlik yaratan durumlar da ortaya koyabilmektedir (Abdoul-Azize ve Sayın, 2020: 77). Dolayısıyla yoksullukla mücadelede bir kamu politikası aracı olarak sosyal yardımların etkili bir araç olarak kullanılabilmesi için sistemin tüm unsurlarını içine alan, genel kapsayıcı, hak temeline dayanan bütünleşik bir sosyal yardım mevzuatına ve sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak sisteme yerel yönetimlerin de dahil edildiği olası bir senaryo ise yerel yönetimlerin yerel politika üretmelerini engelleyecek nitelikte olmamalıdır. Aksi taktirde yerel yönetimler etkin kaynak tahsisi işlevinden uzaklaşacaklardır.

Bütünleşik bir sosyal yardım mevzuatına ihtiyaç olduğu kadar uygulama birliğine de ihtiyaç duyulmaktadır. Yerelde bu hizmeti sunan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının (SYDV) uygulama birliğinin sağlanması da önemlidir. Kuşkusuz sunulan her yardımın yoksullukla mücadelede birer araç olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak genel olarak bu mücadele şeklinin, yoksulluğu giderici, yok edici olmaktan çok geçici çözüm üretme çabasından ibaret olduğuna vurgu yapmak gerekmektedir. Ayrıca sosyal yardımlara ulaşmada resmi kanalları

yeterince bilgilendirici olmaması ve genellikle enformel (komşu- akraba vb) kanalların işlemesi sistemde fırsat eşitliğinin önüne geçmektedir (İpek, 2015:99, Ulutaş, 2017: 35, Başer ve Kırlioğlu, 2020: 1501). Bu yüzden sosyal adalet duygusunun temel referans olduğu refah devletinin temininde bir yandan adalet sağlanmaya çalışırken diğer taraftan eşitliği bozucu bir ikilem içinde olunmaması gerekir. Yoksullukla mücadelede sosyal yardımların bir sadaka ekonomisi yaratmaktan çok anayasal ve sosyal bir “hak” olarak vatandaşlık temelinde tanımlanması ve bunu sağlayacak mevzuat, uygulama ve fırsat birliğinin yerleşmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdoul Azize, H , Sayın, C . (2020). Examining the functioning of public social assistance system: The case of Antalya . *Mediterranean Agricultural Sciences* , 33 (1) , 73-78 . DOI: 10.29136/mediterranean.631797
- Arslan, A. (2002). “Kamu Harcamalarında Verimlilik, Etkinlik ve Denetim”, *Maliye Dergisi*, Sayı140, 1-14.
- Arslan, N. (2014). “Sosyal Yardımlar ve İstihdam İlişkisinin İncelenmesi: Sivas İlinde Bir Alan Araştırması, *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 16-31.
- ASPB (2017). Türkiye'nin Bütünleşik Sosyal Yardım sistemi, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara. https://www.ailevecalisma.gov.tr/SYGM/PDF/Turkiyenin_Butunlesik_Sosyal_Yardim_Sistemi.pdf, (Erişim Tarihi: 20.05.2021)
- Atanır, H. (2016). Türkiye’de Yoksulluk, Sosyal Yardım ve Sivil Toplum: Hak Temelli Yaklaşım Açısından Bir Değerlendirme, Dorlion Yayınları, Ankara.
- Ay, H. ve Akan, R. (2017). “Tarihsel Süreçte Sosyal Yardımların Gelişimi”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(18): 787-798.
- Başer, D. ve Kırlioğlu, M. (2020). Türkiye’deki sosyal yardım sistemine yönelik sosyal hizmet uzmanlarının deneyimleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1486-1513
- Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2003). Yeni Yoksulluk ve Türkiye’nin Değişen Refah Rejimi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) İçin Hazırlanan Proje Raporu, file:///C:/Users/Lenova/Downloads/UNDP-TR-new_poverty.pdf, (Erişim Tarihi: 20.05.2021)
- Ceren, A. ve Erdem, T. (2019). “Türkiye’de Yoksulluk ve Sosyal Yardım Uygulamaları”, *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1):6-24.
- Çengelci, Ethem (1993), Sosyal Refahın Gerçekleştirilmesinde Sosyal Yardımların Rol ve Önemi, *Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi*, 11 (1/2/3): 10
- Çetin, B. I. (2017). Sosyal Politika ve Vatandaşlık: Türkiye İçin Asgari Gelir Desteği, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Demirbilek, S. (2005) Sosyal Güvenlik Sosyolojisi, İstanbul: Legal Yayıncılık
- Eardley, T., Bradshaw, J., Ditch, J., Gough, I., Whiteford, P. (1996) Social Assistance in OECD Countries – Department of Social Security Research Report, Londra: HEMSO.
- Gough, Ian (2001), “Social Assistance Regimes: A Cluster Analyses”, *Journal of European Social Policy*, 11(2): 165-170.
- Gough, I. (2006). Güney Avrupa’da Sosyal Yardım (çev. B.Yakut-Çakar ve U.B. Balaban).A. Buğra ve Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde (s. 231-260). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Holsch, K ve M. Kraus. (2004) “Poverty Alleviationand the Degree of Centralization in European Schemes of Social Assistance” *Journal of European Social Policy*,14 (2):64-143
- İpek, M. (2015). “Yeni Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Yardım Paradoksu”, *Karatahta/İş Yazıları Dergisi*, Sayı:1, 77-104.
- Karagöz, S. (2020). “Türkiye’de Sosyal Devletin Sosyal Yardım Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 146-169.
- Kutlu, D. (2016). “Türkiye’de Sosyal Yardım ve İstihdam İlişkisinin Güncel Boyutları: Kurumsal ve Sosyolojik Bir Çözümleme”, *Mülkiye Dergisi*, 40(2): 101-142.
- Metin,O. (2011) “Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar”, *Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, Sayı No:1, 179-200.

- Saraceno, Chiara (2002), *Social Assistance Dynamics in Europe*, The Policy Press, Southampton.
- Sariipek, D. B. (2017). “‘Hak Temelli’ Sosyal Politikadan ‘Hayırseverlik Temelli’ Sosyal Politikaya Geçişte Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü”, *İnsan & İnsan*, 4(11), 81-99.
- Seyyar, A. (2002) *Sosyal Siyaset Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, İstanbul: Beta
- Taşçı, F. (2013). “Refah Devleti Modelleri İçinde Türkiye’nin Pozisyonu: ‘Yaşlı Algısı’ Üzerinden Değerlendirmeler”, *İnsan ve Toplum*, 3 (5): 5-22.
- Taşğın, N.Ş. ve Özel, H. (2011). “Türkiye’de Sosyal Hizmetlerin Dönüşümü”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(2):175-190.
- Tekindal, M (2018). “Türkiye’de Sosyal Yardımların Yapısal İşlevsel Yaklaşımına Göre Analizi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 29 (2): 335-362.
- TEPAV (2010). *Sosyal Hizmetlerin Sunumunda Kademelenme*, Ankara.
- Ulutaş, Ç. Ü. (2017). “Türkiye Refah Rejiminin Dönüşüm Sürecinde Sosyal Yardım Sistemi”, *Emek Araştırmaları Dergisi (GEAD)*, 8 (12): 27-48.
- Yıldırım, A. (2009). “Sosyal Yardımların Koordinasyonunda Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (SOYBİS) ve Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Projesi”, *4. Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, 19-20 Kasım 2009*, Ankara.
- Zengin, E., Şahin, A. ve Özcan, S. (2012). “Türkiye’de Sosyal Yardım Uygulamaları”, *Yönetim ve Ekonomi*, 19(2): 133-142.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.02.2021 ✓Accepted/Kabul:21.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.874414

Araştırma Makalesi/ Research Article

Çıtak, E. (2021). "Terörle Mücadelede İstihbarata Başvuru: Açık Kaynak İstihbaratının Kullanımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 163-179.

TERÖRLE MÜCADELEDE İSTİHBARATA BAŞVURU: AÇIK KAYNAK İSTİHBARATININ KULLANIMI

Emre ÇITAK*

Öz

Terörizm tecrübe edilen dönemin en önemli güvenlik meselelerinden birini oluşturmaktadır. İnsani, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde ciddi bir tehdit olarak terörizmle ve imkân ve kabiliyetleri olağandışı bir gelişme gösteren terör örgütleriyle mücadele de bu bağlamda ciddi bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada açık kaynak istihbaratının terörle mücadele içindeki rolü ele alınmaktadır. İstihbaratta toplamada başvurulan pek çok yöntem ve teknik bulunmaktadır. Açık kaynak istihbaratını özel kılan ise toplama faaliyetlerinde maliyet, erişilebilirlik, yasallık ve risk gibi kıstaslardaki avantajıdır. Terör örgütlerine karşı yürütülen mücadelede açık kaynaklardan toplananlar, istihbarat çarkına işlerlik kazandıran önemli girdilerdir. Çalışmada öncelikle istihbaratta toplama ve açık kaynak istihbaratı üzerine geniş bir çerçeve çizilecektir. Böylece bu konuda yapılacak araştırmalar için Türkçe literatüre mütevazı bir katkı sunulması planlanmaktadır. İkinci bölümde ise terörle mücadele kapsamında istihbaratın rolü ve toplama faaliyetlerinde açık kaynak analizinin önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Burada terör örgütleri ve faaliyetleriyle ilgili nelerin, nasıl ve ne ölçüde toplanılabildiği ifade edilecektir. Burada karanlık internet konusunu da vurgu yapılacaktır. Çalışma, terörle mücadele-açık kaynak istihbaratı ilişkisinin yer aldığı bir listeleme ve değerlendirme ile sona erecektir.

Anahtar sözcükler: *Terörizm, Terörle Mücadele, İstihbarat, Açık Kaynak İstihbaratı.*

APPLICATION TO INTELLIGENCE IN COUNTERTERRORISM:THE USE OF OPEN SOURCE INTELLIGENCE

Abstract

Terrorism constitutes one of the most important security issues of the period experienced. The fight against terrorism as a serious threat at humanitarian, national, regional and international levels, and against terrorist organizations, whose capabilities and capabilities have shown an unusual development, also stands out as a serious problem in this context. This study examines the role of open source intelligence in the fight against terrorism. There are many methods and techniques used in intelligence gathering. What makes open source intelligence special is its advantage in terms of cost, accessibility, legality and risk in collection activities. In the fight against terrorist organizations, those gathered from open sources are important inputs that make the intelligence circle operational. In the study, first of all, a broad framework will be drawn on intelligence gathering and open source intelligence. Thus, it is planned to make a modest contribution to the Turkish literature on this subject. In the second part, the role of intelligence in counterterrorism applications and the importance of open source analysis in collection activities will be tried to be revealed. Here, what, how and to what extent can be gathered regarding terrorist organizations and their activities will be expressed. The issue of dark internet will also be emphasized here. The study will end with a listing and evaluation of the counterterrorism-open source intelligence relationship.

Key Words: *Terrorism, Counterterrorism, Intelligence, Open Source Intelligence.*

*Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ÇORUM.
e-posta:emrecitak@hitit.edu.tr , (<https://orcid.org/0000-0002-8704-6495>)

Giriş

Terörizm tecrübe edilen dönemin en önemli güvenlik meselelerinden birini oluşturmaktadır. İnsani, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde korkutucu bir tehdit olarak terörizmle ve imkan ve kabiliyetleri olağandışı bir gelişme gösteren terör örgütleriyle mücadele de bu bağlamda ciddi bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Uzun yıllar boyunca güvenlik gündeminin başat konularından biri olmaya devam eden terörizm; gayrimeşru, gayri ahlaki, gayri insani ve gayri resmi bir strateji olarak tanımlamak mümkündür. Şiddete ve şiddetin getirdiği vahşete dayanan bu stratejiyi uygulayan aktör, amaçları doğrultusunda hedef toplum ve devletten taviz elde etmeye çalışmaktadır.

Zaman içinde örgütsel yapı, finansal imkân, ideoloji ve teknoloji gibi noktalarda örgütlerin yaşadığı gelişmelerle birlikte terörizmin de farklı bir boyuta geçtiği belirtilebilmektedir. Çalışmanın ilgili bölümünde de ifade edildiği üzere bu boyut yeni terörizm olarak nitelenmektedir. Belirlenmiş nihai amaca ulaşmak için uygulanan terörizm stratejisi; yöntemleri, teknik ve taktiklerinde gözlemlenen dönüşüm ortaya konulması gereken mücadeleyi de zorlaştırmaktadır. Terörle mücadele askeri veya askeri olmayan pek çok strateji ile gerçekleştirilebilirken, terörizmdeki dinamizm bu mücadeleyi sekteye uğratabilmektedir. Terörizmle mücadele yaşanan her türlü sorun, doğrudan güvenlik zaafı ve ağır bir maliyet olarak dönmemektedir.

İstihbarat faaliyetleri terörle mücadelenin her aşamasında ciddi bir katkı sağlamaktadır. Toplamadan takibe, analizden karşılaştırmaya, işaretlemeyen operasyon desteğine kadar geniş bir çerçevede istihbarat çalışmaları terörizm karşısında etkili bir başvuru aracıdır. Terörle mücadele öncelikle, şiddetin kaynağındaki ideolojik altyapıyı ve örgütsel yapılanmayı anlamakla başlamaktadır. Bu bağlamda da istihbarat örgütleri; terör örgütlerinin organizasyonu, yönetici kadrosu, faaliyetleri, üye kazanma yöntemleri, eylemleri, finansal kaynakları, etkili oldukları bölgeler, iletişim kanalları ve propaganda faaliyetleri üzerinde yoğun çalışmalar yürütmektedirler. Faaliyetlerin temelinde de toplama yatmakta, ulusal imkanlarla terör örgütleri hakkında veri, haber, bilgi, belge, dosya gibi hamler toplanmaktadır. Söz konusu toplama faaliyetlerini; insan istihbaratı, teknik istihbarat ve açık kaynak istihbaratı olarak ana başlıklarda incelemek mümkündür.

Bu çalışmanın temellendiği noktalardan birini oluşturan açık kaynak istihbaratı; başta diğer devletlerle ilgili ihtiyaç duyulanların toplanması için bir alternatif yöntem olarak görülürken günümüzde pek çok farklı aktöre karşı yararlanılan temel bir toplama yöntemi haline gelmiştir. Günümüzde istihbarat örgütlerinin toplama faaliyetlerinin büyük kısmını açık kaynaklar üzerinde gerçekleştirdikleri değerlendirilmektedir. Açık kaynak faaliyetlerinin hedefinde; devletler, uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, terör örgütleri, bireyler, ticari girişimler ve çok uluslu şirketler de olabilmektedir. Bilgi ve teknoloji alanlarındaki gelişmelerle birlikte oluşan dışa açılım ve şeffaflaşma süreçleri devasa bir "açık saha" yaratmıştır. Bu saha, istihbarat için en değerli şey olan bilgiyi vaat etmektedir. Terörle mücadelede kapsamında da bu açık saha oldukça kullanışlı olmaktadır. Hem geleneksel hem de bilgisayar sistem ve ağların gelişmesiyle var olan yeni açık kaynaklar terörle mücadele istihbaratının da çalışma alanını genişletmiştir. Özellikle internetin yaygınlaşmasıyla birlikte terör örgütlerinin de bu alandaki daha çok var olduğu gözlemlenmektedir. Öyle ki terör örgütleri sosyal medya platformlarında ısrarla etkin olmaya çalışmakta ve bununla ilgili stratejiler gerçekleştirmektedirler. Terör örgütlerinin sözde liderlerinin ve yönetici kadrosunun video ve ses kayıtlarının dolaşıma sokulması, twitter, youtube ve facebook gibi sosyal etkileşim ağlarında doğrudan veya paravan hesaplar üzerinden yayın yapmaları, sözde ideolojilerini paylaştıklarını web sayfaları oluşturmaları söz konusu sahadaki hacmi genişletmektedir.

Bu çalışmada açık kaynak istihbaratının terörle mücadele içindeki rolü ele alınmaktadır. Bilindiği üzere istihbaratta toplamada başvurulmuş pek çok yöntem ve teknik bulunmaktadır. Açık kaynak istihbaratını özel kılan ise toplama faaliyetlerinde maliyet, erişilebilirlik, yasallık ve risk gibi faktörlerdeki avantajıdır. Terör örgütlerine karşı yürütülen mücadelede açık kaynaklardan toplananlar, istihbarat çarkını döndüren önemli girdilerdir. Çalışmada öncelikle istihbaratta toplama ve açık kaynak istihbaratı üzerine geniş bir çerçeve çizilecektir. Böylece bu konuda yapılacak araştırmalar için Türkçe literatüre mütevazı bir katkı sunulması planlanmaktadır. İkinci kısımda ise terörle mücadele kapsamında istihbaratın rolü ve toplama faaliyetlerinde açık kaynak analizinin önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Burada terör örgütleri ve faaliyetleriyle ilgili nelerin, nasıl ve ne ölçüde toplanılabildiği ifade edilecektir. Ayrıca açık kaynaklardan toplanılanların, terörle mücadele gibi zafiyete yer vermeyecek bir

alandaki güvenilir olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışılacaktır. Burada karanlık internet konusunun da değinilmesi gereken bir noktayı oluşturduğunu ifade etmek gerekmektedir. Çalışma, terörle mücadele-açık kaynak istihbaratı ilişkisinin yer aldığı bir listeleme ve değerlendirme ile sona erecektir.

1. İSTİHBARATTA TOPLAMA VE AÇIK KAYNAK İSTİHBARATI

1.1. İstihbaratta Toplama

Stuart Farson'un (1989: 53) da uzun yıllar önce ifade ettiği üzere istihbarat literatürü oldukça kapsamlıdır ve giderek de büyümektedir. Doğrudan istihbarat üzerine ve güvenlik politikaları, savunma, casusluk, veri toplama, örtülü operasyon, istihbarat örgütleri, propaganda, kamu düzeni, gözetim, dezenformasyon ve politik şiddet gibi istihbaratla doğrudan bağlantılı olan konularda kitaplar, makaleler, raporlar, medya yayınları ve belgeseller yayınlanarak alandaki çalışmalar çeşitlenmektedir. Bu nedenle de hemen her sosyal bilim kavramı gibi istihbarat tanımlamasında tam bir uzlaşma olmadığı ve konunun farklı boyutlarını öne çıkaran pek çok tanımın olduğunu belirtmek gerekmektedir.

İstihbarat ulusal güvenlik meselesiyle ilgili karar alıcıların kullanılması için bilgi altyapısı oluşturan faaliyetlerle ilgilidir. Mark Lowenthal'ın (2009) genel tanımıyla istihbarat; ulusal güvenlik için önemli olan bilgilerin talep edildiği, toplandığı, analiz edildiği ve yetkili mercilere sunulduğu süreci, bu süreçte ortaya çıkan ürünleri, süreç ve ürünün korunmasını ve yasal otoritenin talep ettiği operasyonların gerçekleştirilmesini kapsamaktadır. Sherman Kent (1949), alandaki öncü akademik çalışmalardan birini kaleme alırken istihbaratı bilgi, faaliyet ve organizasyon olarak incelemiştir. Ünal Acar (2011: 75) ise ulusal çıkarlar üzerine kurulu temel amacı doğrultusunda istihbaratı; ihtiyaç duyulan bilgilerin sahip olunan imkanlarla toplanması, toplananların tasnif edilmesi, kıymetlendirilmesi ve yorumlanması ile tehditlerin öngörülmesi ve stratejik planların hazırlanması olarak ifade etmektedir. İstihbarat genel çerçevesiyle karar alıcılar ve politika yapıcılar için belirsizliğin aşılmasında ve ulusal güvenlik çalışmalarının yapılmasında görev üstlenen kurumsal bir faaliyet alanı olarak öne çıkmaktadır (Johnson, 2010: 5-7).

İstihbarat devletlerin çevrelerini algılamaları ve öncelikleri doğrultusunda gereken nihai bilgilerin elde edilmesi için gerekli bir başvuru aracı olarak görülmektedir (Treverton, 2004: 79). İstihbarat çalışmaları dış politika ve güvenlik gibi konularda karar alıcı merci konumunda olanlar için sözlü veya yazılı bir iç görüş sağlamaktadır. Bu bağlamdaki değerlendirmeler, diğerleri olarak atfedilenlerin gücü ve niyetleri konusunda resmi bir algı oluşturmaktadır (Wark, 1993: 3). Shulsky ve Schmitt (2002: 1-2) istihbaratı; devletin ulusal güvenlik çıkarlarını gerçekleştirmek ve düşmanlarından gelebilecek tehditleri bertaraf etmek için politikaların oluşturulması ve hayata geçirilmesiyle ilgili bilgi olarak tanımlamaktadırlar.

Alan Breakspear'ın (2013: 688) yeni bir tanımlama arayışıyla yaptığı yaklaşımı da ifade etmek gerekmektedir. Ona göre istihbarat; etkin ve sağlam adımlar atabilmek için zaman içindeki değişimi tahmin eden, öngörü ve iç görüş içeren kurumsal bir kapasitedir. Söz konusu kapasite, tehdidi temsil eden olumsuz veya fırsatı temsil eden olumlu olabilecek yaklaşan değişimi tanımlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca istihbarat rakipler veya hedefler hakkında toplama, toplanılanların işlenmesi, ortaya çıkan ürünün dağıtılması, bu süreçlerin korunması ve örtülü operasyonların gerçekleştirilmesi gibi temel işlevleri olan bir alanı oluşturmaktadır (Stout ve Warner, 2018: 519-522).

Genel olarak devletin politikaları ve öncelikleri doğrultusunda belirlenen ihtiyaçların, istihbarat örgütlerince görev olarak üstlenilmesiyle birlikte planlama aşaması gerçekleşmektedir. Bu noktadan sonra da toplama faaliyetleri başlamaktadır. Toplama faaliyetleri; belirli süreyle, belirli hedefe ve belirli bir konuyla kısıtlanarak veya bütüncül bir yaklaşımla yönlendirilebilmektedir. Toplamanın hedefleri devletlerden bireylere kadar değişebilmekte, konu alanları askeriden bilimsel özelliklere kadar çeşitlenmekte, kullanılan yöntemlere göre farklı isimler altında incelenebilmektedir.

Toplama, istihbarat çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmakta ve diğer süreçlerin üzerine kurulu olduğu aşamayı ifade etmektedir. İstihbarat üretim süreci veya başka bir tabirle istihbarat çarkı (döngüsü) istihbarat faaliyetinin adımlarını ifade etmektedir. Her ne kadar çeşitli kaynaklarda değişse de istihbarat üretim sürecinin; planlama ve ihtiyaç belirleme, toplama, işleme ve analiz, dağıtım gibi aşamaları bulunmaktadır. Kimi yaklaşımlar

ise işleme-analiz süreçlerini ayırarak işleme-anlamlandırma ve analiz-üretim gibi iki farklı aşamayı ele almaktadır. Genel bir anlayış istihbarat; süreç sonunda talep edene ulaştırılan nihai ürün olarak tanımlanabilmektedir. Politika yapıcı mercilerinden gelen ihtiyaçlar bağlamında hedeflerden ham verilerin toplanması, toplanılanların sınıflandırılması, değerlendirilmesi, yorumlanması ve dağıtımının gerçekleştirilmesi istihbarat döngüsünü tamamlamaktadır. Bu süreci birbirini izleyen edilgen aşamalar olarak değil, etkileşimli, geribildirimi olan ve kesin başlangıç-son adımlarından söz edilemeyen bir döngü olarak ifade etmek gerekmektedir (Herman, 1996: 100-113; Treverton, 2004: 106; Seren, 2017: 249-266). Pek tabii bu aşamalara ek olarak bazı öneriler de bulunmaktadır. Örneğin Hulnick (2006) karşı istihbarat ve gizli operasyon süreçlerinin de eklenmesi gerektiğini belirtken, tüm süreci bir bütün olarak düşünmenin faydasına dikkat çekmektedir.

İstihbarat ürününün ortaya koyan istihbarat üretim süreci için gerekli hamların elde edilmesini istihbaratta toplama olarak ifade etmek mümkündür. Toplama yöntemleri her ne kadar farklı başlıklar altında tanımlansa da hem genel bir çerçeveye çizebilmek hem de alandaki karışıklığın önüne geçebilmek için insan istihbaratı, teknik istihbarat ve açık kaynak istihbaratı olmak üzere üç üst grupta incelenebilmektedir. İnsan istihbaratı veya insan temelli istihbarat, toplama faaliyetlerinde doğrudan sahadaki kişilerin kullanılmasını ifade etmektedir. İnsan kaynaklarından veya insanlar tarafından yapılan toplamayı ifade etmektedir. Teknik istihbarat ise toplamada her türlü teknik ve teknoloji araç, cihaz ve yöntemin kullanılmasıdır. Görüntü, sinyal ve iz-ölçüm istihbaratlarını bu üst başlık altında incelemek mümkündür. Son olarak bu çalışmanın da konusunu oluşturduğu üzere açık kaynak istihbaratı ise, kamuya açık kaynaklardan elde edilen bilgi ve veri toplama faaliyetleri olarak tanımlanabilmektedir (Lerner and Lerner, 2004; Quiggin, 2007: 47-58; Lowenthal, 2009: 71-116; Steele, 2010: 1-46).

Toplama yöntemi tercihiinde ekonomiklik, ihtiyaca cevap verme ve diğer yöntemlerle tamamlayıcılık olmak üzere önemli üç kıstas ortaya çıkmaktadır. Tercih; ülkeden ülkeye, zamandan zamana, hedeften hedefe değişebilmektedir (Yılmaz, 2019: 333-338). Toplama yöntemi seçiminde; hedef, konu, süre, zaman, konjonktür, ulusal imkan ve kabiliyet etkili olan faktörlerdir. Toplama yöntemlerinden veya tekniklerinden kıyaslanmasının yapılması oldukça zor ve bir bakıma da sonuçsuz bir iştir. Hiç şüphesiz ki toplama yöntemlerinin hepsinin avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Bir yöntemin son derece yararlı olduğu bir durumda başka bir yöntem etkisiz kalabilmektedir. Diğer yönden toplanılanların değerlendirilmesi için farklı yöntemlerle elde edilenlerin karşılaştırılması oldukça önemlidir. Bu nedenlerle toplamada bütün yöntem ve tekniklerin kullanıldığı tüm kaynak istihbaratı uygulanması alanda geçerli olan yaklaşım haline gelmiştir. Devletlerin toplamada; insan temelli, teknik şemsiyesindeki ve açık kaynaklarla yapılan tüm faaliyetleri aynı anda işe koştukları bilinmektedir. Örneğin organize suç örgütlerinin faaliyetleri için sahadan ve içeriden bilgi sağlayacak görevlilerin çalışmaları, suçluların aralarındaki iletişimin ve para hareketinin teknik takibi ve sosyal medya paylaşımlarının izlenmesi eş zamanlı gerçekleştirilmelidir. Diğer tarafta hedefte olan bir devletin siyasi, askeri, ekonomik, demografik, teknik, bilimsel, coğrafi, kültürel bilgilerinin belirlenmesinde en faydalı olacak yaklaşım tüm kaynak istihbaratının gerçekleştirilmesidir. Böylece toplanılan parçalar birbirini tamamlayabilmektedir.

1.2. Açık Kaynak İstihbaratı

İstihbarat alanında en bilinen isimlerinden biri olan Micheal Warner (2002: 20), istihbaratın tanımlanmasında "gizliliğin" anahtar sözcük olduğunu vurgulamakta ve sırlar olmadan istihbaratın da olmayacağını ifade etmektedir. Analiz, toplama veya operasyon aşamalarında gizliliğin öneminin özellikle altını çizmektedir. Hiç şüphesiz gizlilik istihbaratın liste başı ilkesi ve hassasiyetidir. Bu ilke istihbarat örgütlerinin yaptığı çalışmaların gizlilik içinde yürütülmesi ve ülkenin gizli bilgilerinin korunması şeklinde ele alınmaktadır (Çıtak, 2017:83-84). Toplamadan görevlendirmelere, ilgili teknolojik altyapıdan istihbarata karşı koyma faaliyetlerine kadar istihbaratın doğasında gizlilik temelde var olmaktadır. Tam da bu noktada açık kaynaklar üzerinden yürütülen faaliyetlerin, gizlilik perdesiyle ilişkisi sorgulanmaktadır. Fakat Alan Breakspear'ın (2013:687) da ifade ettiği üzere açık kaynak istihbaratı, istihbaratın gizliliğine yönelik bir zarar oluşturmamakta, sadece yürütülen faaliyetlerin gizli veya yasa dışı yöntemler üzerine kurulu olduğu yönündeki anlayışın değişmesi durumunu ortaya koymaktadır.

Açık kaynak, herkesin erişim sağlayabileceği ve sınırsız paylaşımına sunulmuş kaynakları ifade etmektedir. Açık bilgi ve açık veri ise söz konusu açık kaynaklarda yer alan erişimde, paylaşımında ve işlemede herhangi bir sınırlama bulunmayanlardır. Açık kaynak istihbaratı da tam olarak açık kaynaklar ve buradaki bilgi ve veriler üzerinden

tanımlanmaktadır. Genel bir yaklaşımla açık kaynak istihbaratını, kamuya açık kaynaklardan verilerin edinilmesini ve işlenmesini içeren bir toplama türü olarak ele almak mümkündür. Bu yöntemde, toplama faaliyetinin herkese açık kaynaklara yöneltilmesi durumu vardır. Söz konusu açık kaynaklar; askeri, ekonomik, siyasi, ticari, coğrafi, kültürel, bilimsel ve teknolojik alanlarda geniş yelpazede bilgi sağlayabilmektedir. Açık kaynak istihbaratı, devletlerin ihtiyaçları ve sorunlarını çözmeleri için istihbarat gereksinimlerini karşılayan yöntemlerden birini oluşturmaktadır. Toplamada yaratıcılık, şifreleme ve şifre çözmede seçici beceri, açık-şeffaf bilgilerin ihtiyaçlar doğrultusunda birleştirilme süreçleri bu toplama türünü özel bir hale getirmektedir (Glassman ve Kang, 2012:675). Açık kaynak istihbaratının casusluk veya yasa dışı yollarla gizli elde edilen veya kamuya kapalı olan bilgilerle herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu tür kaynaklar her zaman var olmuştur; fakat günümüz toplumlarında yakın zamanlarda kaynak çeşitliliğinin, bilgi üretimin, paylaşımı ve işlenmesi için imkânların artması konuya farklı bir boyut kazandırmıştır (Gibson, 2004:19). Eldridge, Hobbs ve Moran (2018:392-393) açık kaynak analizinin istihbarat üretimiyle ilgili geniş sürece önemli bir katkı sağladığını belirterek fiziksel, beşeri, yapısal, örgütsel ve kaynakla ilgili olmak üzere uygun imkanların var olması durumunda devletlerin ciddi bir altyapıya sahip olacağını ifade etmektedirler.

Açık kaynakları çevrimdışı ve çevrimiçi olarak iki grupta incelemek mümkündür. Radyo ve televizyon yayınları, gazeteler, teknik, popüler veya akademik dergiler, devlet kurumlarının veya hükümet dışı kuruluşların raporları, süreli faaliyet raporları, sempozyum ve konferans gibi bilimsel toplantıların yayınları, haritalar, açık veri tabanları ve kitaplar çevrimdışı kaynakları oluştururken, ağ sayfaları, arama motorları, paylaşım sayfaları, sosyal medya, bloglar, forumlar, canlı yayınlar ve karanlık internet ise toplama faaliyetleri için çevrimiçi kaynakları ifade etmektedir (Clark, 2007: 27-28; Hribar, Podbregar ve Ivanusa, 2014: 531; Hassan ve Hijazi, 2018: 5-7; Gruters ve Gruters, 2018: 98-99). Bu tür mecralardan ham veri ve bilgi toplanabilirken, işlenmiş ve doğrudan istihbarat ürünü olarak kullanılabilir materyale ulaşmak da mümkün olabilmektedir (Stottlemyre, 2015: 584-585). Açık kaynaklar resmi bilgi ve datalardan da gayri resmi olanlardan oluşabilmektedir. Devlet kurumlarının verileri, devlet ajanslarının açıklamaları, resmi raporlar, üniversite yayınları gibi resmi kaynakların yanında haber siteleri, bloglar, sosyal medya gibi kesinliği kestirilemeyen kaynaklar da mevcuttur.

2001 yılında yayınladığı *Open Source Intelligence Handbook* çalışmasında NATO (3-4) açık kaynak istihbaratını; belirli bir soruyu ele almak için bilinçli olarak keşfedilmiş, ayırt edilmiş, damıtılmış ve belirli bir kitleye dağıtım gerçekleştirilmiş tasnif edilmemiş bilgi olarak ifade etmiştir. Söz konusu el kitabındaki vurgu, açık kaynak istihbaratının diğer istihbarat disiplinleri için destekleyici sağlam bir zemin oluşturması ve genel istihbarat ihtiyacını açık kaynakları devreye sokarak azaltması üzerine olmuştur. Buradan da hareketle açık kaynak istihbaratının öncelikle destekleyici bir toplama yöntemi olarak görüldüğünü ama zamanla teknik ve insan istihbaratı gibi özgü bir alan olduğunu gözlemlenmiştir. Özellikle süreklilik, maliyet düşüklüğü, kaynak çeşitliliği ve yasallık açık kaynak toplama faaliyetlerini daha çekici kılan özellikler olarak belirlemektedir.

Açık kaynak istihbaratına; devletler, uluslararası örgütler, şirketler, terör örgütleri, bağımsız araştırmacılar, suç grupları, adli ve kolluk güçleri tarafından çeşitli amaç ve motivasyonlar ile başvurulmaktadır (Hassan ve Hijazi, 2018: 10-13). Veri toplama, bilgi sahibi olma, analiz etme ve bu bağlamda politika geliştirme pek çok farklı aktörün gerek duyduğu bir süreci yansıtmaktadır. Bu bağlamda açık kaynaklar üzerine yapılan çalışmaların yoğunluğu giderek artmaktadır. Teknolojik imkânların gelişmesiyle birlikte açık kaynakların sayısının, türlerinin ve genel hacminin arttığını ifade etmek gerekmektedir. İstihbarat döngüsü içerisinde toplama aşamasının bir parçasını oluşturan açık kaynak toplama; tasnif, değerlendirme ve analiz aşamaları için girdi sağlanmasına yönelik faaliyetleri kapsamaktadır. Açık kaynakları teknolojik gelişmelerin ve açık toplum/şeffaf toplum anlayışının bir çıktısı olarak da görmek mümkündür. Açık/Şeffaf toplum eğilimi, vatandaşların gerçekleşen her türlü sürecin içinde yer alabilmesi ve ilgili bilgilere erişebilmelerinin mümkün kılınması yönündeki çerçeveyi ifade etmektedir. Özellikle demokratik devletlerde bilgiye ulaşmanın temel bir hak olarak görülmesi ve bilginin değerinin yönelik farkındalık açık kaynakların hacminin de artmasını sağlamaktadır.

Açık kaynaklar üzerindeki analizler; bilgi toplumu, şeffaf toplum ve teknoloji toplumu gibi tanımlamalarla beraber anlam bulmaktadır. İlgili teknoloji ve toplumsal eğilim arttıkça oluşan hacim açık kaynak bilgisinden açık kaynak istihbaratına geçişi zorunlu kılmıştır. Günümüzde hemen her alanda gözlemlenen dönüşüm kaçınılmaz olarak istihbarat dünyasına da yansımıştır. Söz konusu dönüşümde toplama faaliyetlerinin de önemli bir süreçten

geçtiğini ifade etmek gerekmektedir. Erişimi kısıtlaması olmayan sınırsız bir düzlemde çeşitli tekniklerle elde edilenlerin istihbarat çarkının devinimine yaptığı katkı tartışılmaz derecede önemlidir. Yeni teknoloji ile bilginin eklenmesi, yayılması, paylaşımı, erişilebilirliği, toplanması, sınıflandırılması, düzenlenmesi, analiz edilmesi, iletilmesi ve dağıtımı bağlamında kökten değişimler meydana gelmiştir. Büyük kısmı istihbaratla ilgili olmasa bile özellikle siber uzaydaki yoğunluk istihbarat örgütleri için geniş bir çalışma alanı sunmaktadır (Benes, 2013: 26-27).

Yöneticiler ve karar alıcı mevkide olanlar için en gerekli istihbarat tipi güncel veya günlük istihbarattır. Yoğun program arasında kısa bir zaman aralığında bu kişilerin yoğunlukla sabah ilk iş olarak bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Bunlar kolay okunabilen ve nokta atışı ifadelerle oluşturulması gereken kısa açıklamalardır (Hulnick, 2006: 965). Genel ve özel nitelikteki durumlarla ilgili istihbaratın olduğu bu tür belgelerde, dinamik yapısı nedeniyle yoğunlukla açık kaynak istihbaratından yararlanılmaktadır. Tüm süreçlerinde tamamen yasal (en azından teorik bazda) olması, herhangi bir zamanda, yerde ve basit bir sistemsel düzenele bile gerçekleştirilmesi, insan haklarını ihlal etmemesi ve piyasadan da karşılanabilen bir hizmet haline gelmesi açık kaynak istihbaratını diğer toplama türleri içerisinde özel bir konuma koymaktadır (Hribar, Podbregar ve Ivanusa, 2014: 530).

Açık kaynak istihbaratının tarihini internetten önce ve sonra diye ayırmak mümkündür. 1960'lardan beri askeri iletişim amaçlarıyla kullanılan internet ağının kamuya açılmasıyla birlikte bilgi dünyasının ve insanlığın ufkunun da farklı bir boyuta geçtiğini söylemek mümkündür. Pek tabii açık kaynak istihbaratı bilgisayar ve internet teknolojisiyle var olan bir alan değildir; fakat söz konusu gelişmeler oldukça farklı bir çerçeveyi beraberinde getirmiştir. Açık kaynaklar geleneksel olarak geniş bir toplama imkanı sunarken web sayfalarının, blogların, sosyal medya platformlarının ve açık erişimli veri tabanlarının artmasıyla birlikte istihbarat örgütleri için devasa bir fırsat alanı oluşmuştur. Özellikle içerisinde sosyal medyanın ciddi bir yer tuttuğu yeni medya platformlarının ortaya çıkması dikkate değer bir noktayı ifade etmektedir. Konum belirlemeden alışverişe, beğenilerden blog yazılarına kadarki tüm faaliyetler giderek genişleyen toplumsal ve kültürel veri havuzunu oluşturmuştur (Wibberley ve Miller, 2014: 147-149). Nihayetinde açık kaynaklar askeri, siyasi, ekonomik, kültürel, demografik, teknolojik, bilimsel, coğrafi, tarihsel, biyografik anlamda pek çok bilgi ve veri barındırmaktadır. Diğer yönden belirtmek gerekir ki kaynak çeşitliliği ve hacmi, toplama faaliyetleri için büyük bir avantaj gibi görünse de beraberinde getirdiği zorluklar da göz ardı edilmemelidir.

Açık kaynak istihbaratı kimi zaman bir ön veri oluşturma işi olarak görülmektedir. Devletlerin insan temelli veya teknik toplama faaliyetlerine başlamadan önce, zaman ve maliyet açısından kayba uğramama adına açık kaynaklardan ulaşılabileceklerini tespit etmek için kullandıkları bir yöntem olarak da algılanabilmektedir. Açık kaynak toplamasıyla elde edilenlerin sonraki araştırmalar için ciddi bir temel teşkil ettiği düşünülmektedir (Hribar, Podbregar ve Ivanusa, 2014:531). Bu bakış açısıyla açık kaynaklardan yapılan toplamanın, diğer toplama türleriyle teyit edilmesi gerekliliği veya bir ön çalışma olduğu gibi bir anlam çıkabilmektedir; fakat günümüze gelen süreçte açık kaynak istihbaratının temel toplama yöntemlerinden biri olduğunu ve tüm kaynak toplama anlayışı içinde elde edilenlerin karşılaştırılmasında kullanıldığını ifade etmek doğru olacaktır.

Açık kaynak istihbaratının, barış koruma istihbaratı kapsamında temel oluşturan bir yönü bulunmaktadır. İstihbarat paylaşımı ve çok taraflı işbirliği konusunda açık kaynak istihbaratı ön plana çıkmaktadır. Özellikle ortak amaç ve hedef bağlamında devletler arasında ve uluslararası örgütler bünyesinde; güven inşası ve dost kazanımı için açık kaynak istihbaratı önemli bir yer tutmaktadır (Carment, Rudner ve Heide, 2006: 1-2; Cammaert, 2003: 19-23). İnsani müdahaleden topyekûn savaşa kadar ortak operasyonların planlanmasında ve yürütülmesinde açık kaynak istihbaratı; tarihsel ve kültürel bir bakış açısı, fiziksel durum ve mevcut koşullarla ilgili operasyonel destek bilgisi ve önemli coğrafi verileri sağlaması nedeniyle oldukça gerekli görülmektedir (NATO, 2001: 1-3). Böylece uluslararası alanda her türlü risk ve tehdide karşı ortak mücadelede somut bir paylaşım zemini oluşmaktadır.

Açık kaynakların yanı sıra değinilmesi gereken noktalardan biri de literatürde "gri kaynak" veya "yarı açık kaynak" olarak bilinen konudur. Gri veya yarı açık kaynaklar, açık ve gizli kaynaklar dışında kalan kaynaklardır. Bunlar; gizli olmayan ve açık kaynak statüsüne girebilecekken, ulaşılmaları için fazladan bir çaba isteyen ve herkesin doğrudan erişemeyeceği kaynaklardır. Özdağ (2013:144-145) bu kaynakların; yayınlanmayan akademik raporlar, komite raporları, teknik araştırmalar ve raporlar, gezi notları, basılmamış konferans sunumları ve tartışmaları, yayınlanmamış kamuoyu araştırmaları şeklinde şirketler, araştırma merkezleri veya düşünce kuruluşları gibi

mercilerin yaptığı çalışmalar olmak üzere listelenebileceğini ifade etmektedir. Hribar, Podbregar ve Ivanusa da makalelerinin başlığında yer verdikleri üzere açık kaynak istihbaratının “gri” tarafına dikkat çekmektedirler. Çalışmada tamamen halka açık bilgilerin beyaz, gizli/kapalı bilgilerin ise siyah olarak sınıflandırılması durumunda açık kaynak istihbaratı çalışmalarının gri alana geçiş yapabileceği ifade edilmektedir; zira açık kaynakların istihbarat ürününe dönüştürülebilmesi için kimi zaman söz konusu datanın sadece açık kısmı yeterli olmamaktadır (2014: 534-535).

Giderek kulakların daha çok aşına hale geldiği big data (büyük veri) ise konunun dikkate değer noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu alandaki analizde hızla gelişen teknoloji ve araçlar, analizcilerin açık kaynaklara ulaşmasını ve incelemelerini kolaylaştırmaktadır. Uygun araçların ve yaklaşımların tercihi devasa boyuttaki veri havuzunda toplama, sınıflandırma, depolama ve yorumlamada kilit bir fayda sağlamaktadır (Eldridge, Hobbs ve Moran, 2018:400-401). Big Data ile beraber siber alandaki etkinlik, tehlike ve tehditler de gündeme gelmiş ve bu bağlamda açık kaynakların kullanılmasıyla istihbarat faaliyetleri hız kazanmıştır (Mtsweni, Mutemwa ve Mkhonto, 2016: 57-58).

Açık kaynak çalışmalarının giderek daha ağırlıklı yönünü yeni medya ve sosyal medya üzerine yapılan toplama faaliyetleri oluşturmaktadır. Hatta alanda sosyal medya istihbaratı terimi de giderek daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Sosyal medyadaki gelişmeler hem asayiş hem de ulusal güvenlik bağlamında devletlerin yakından takip ettikleri, daha doğrusu takip etme zorunda oldukları bir durumu oluşturmaktadır. Sosyal medyanın gerçek zamanlı analize açık olması, hedef gruplara yönelik bir anlayış çerçevesi oluşturmaya imkan sağlaması ve suç veya tehdit gerçekleşmeden niyetin ve hareketliliğin takibiyle önleyici girişimlerin yapılmasını kolaylaştırması bu toplama sahasına verilen önemi ortaya koymaktadır (Omand, Barlett ve Miller, 2012: 805-806). Sosyal medya analizleri ile yapılan sınıflandırma, belirleme, tanımlama ve konumlandırma işlemleri istihbarat üretimi için oldukça yararlıdır (Henricks, 2017:23-24).

Walter R. Draeger (2009: 40) açık kaynak istihbaratının faydalarını; müttefikler ve ortaklar arasında güven sağlayıcı bir paylaşım unsurunu oluşturması, zamanında ve hızlı reaksiyon kabiliyeti sağlaması, açık kaynakları inceleyip analizler yapan gazeteci, blogger, serbest araştırmacı, düşünce merkezi uzmanı sayısının bir istihbarat örgütünün istihdam edebileceğinden daha fazla olması, analizcilere olaylar veya kişiler hakkında daha geniş bir perspektif sunması, gizli faaliyetlere göre daha az maliyetli olması ve toplanılan devasa verinin ciddi bir birikim ve tarihsel zemin oluşturması olarak listelemektedir. İnsan temelli ve teknik toplama faaliyetleri, bir yandan hedef devletlerin tepkisini çekip karşı önlemlerin alınmasına neden olurken diğer yandan toplum içinde özgürlük-etik ekseninde tartışmaya neden olabilmektedir. Fakat açık kaynak istihbaratının, gizli bilgilerin elde edilmesine yönelik bir saldırı olmadığı ön kabulüyle bu noktalarda doğası gereği avantajlı olduğunu dile getirmek mümkündür. Hiç şüphesiz güvenlik ihtiyacı pek çok tartışmanın, kaygının ve gereksinimin ötesinde geçebilmektedir; fakat istihbarat aynı zamanda yöntemleri en çok eleştirilen çalışma alanlarından birini oluşturmaktadır (Bellaby, 2012: 96-97).

Diğer taraftan açık kaynak istihbaratıyla ilgili bir takım sorunları da dile getirmek gerekmektedir. Açık kaynaklar eksik, yanlış veya kirlenmiş bilgiler, gizli mesajlar veya anlamsız veriler içerebilmekte, doğrudan güvenlikle ilgili kimi konularda veya hassas hedeflerle ilgili toplama yapılabilmesi mümkün olmamaktadır. Ayrıca kimi açık kaynaklardaki bilgileri paylaşanlar önyargılarını veya siyasi taraftarlıklarını yansıtabilmektedirler (Hulnick, 2010: 235-236). İstihbarat üretim süreci ile ilgili de devasa boyuttaki toplama alanında; hangi verinin doğru olduğu, ne kadar veriye ihtiyaç duyulduğu, ne kadar sürede toplanması gerektiği, toplanılanların ne kadarının veya tüm toplananın ne kadarının değerli olduğu gibi sorular bir yanda dururken, toplanılanların analizi için nitelik ve nicelik yönlerinden yeterli analiz uzmanının istihdamı diğer bir zorluğu oluşturmaktadır (Hribar, Podbregar ve Ivanusa, 2014:531). Hulnick (2002: 566-572) açık kaynak istihbaratına yönelik eleştirilere cevap verirken diğer yöntemlerle yapılan toplama faaliyetleriyle karşılaştırma yaparak; yine ciddi bir analiz sürecine ihtiyaç duyulduğunu, doğru verileri ele geçirmenin zor olduğunu, güvenilirliğin her zaman bir sorun olarak var olduğunu, dezenformasyon ve aldatmacanın istihbarat mücadelesinin doğasında olduğunu vurgulamaktadır. Toplama faaliyetlerinin bu sorunlardan ayrı düşünülmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Avantajlarının yanı sıra açık kaynaklardaki bilgi ve verilerin eskiyebileceklerini veya eksik hale gelebileceklerini, her zaman gizlenen bilgilerin olabileceğini, kimi grafik ve figürlerin uzmanlar tarafından hazırlanmamış olabileceğini, diğer istihbarat örgütleri tarafından yanıltıcı bilgilerin bilinçli olarak servis edilebileceğini göz önünde tutmak gerekmektedir.

Sonuç olarak açık kaynak istihbaratının salt açık kaynak bilgisi ve verisi veya tüm kaynak istihbaratının ikamesi olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmek yararlı olacaktır. Bu; beşeri tecrübenin, teknolojik yeterliliğin ve analiz kapasitenin birleşimiyle yararlı ve alakalı bir istihbarat ürünü ortaya çıkaran özgü bir süreçtir. Açık kaynak istihbaratı, ulusal güvenlik için gerekli olan istihbarat çalışmalarının bir parçası olarak, düşük maliyetle ve oldukça güncel şekilde boşlukları dolduran bir niteliğe sahiptir (Quiggin, 2007, 177). Açık kaynak istihbaratı faaliyetleri toplama odaklı olsa da esasında tasnif, değerlendirme ve çoğunlukla da analiz işidir. Açık kaynak dünyasının devasa boyutu, istihbarat örgütleri için bulunmaz bir nimeti oluşturmakta iken aynı zamanda uğraşılması zorlu bir işi de yüklemektedir. Toplananların istihbarat ürünü haline getirilmesi süreci, ciddi bir uzmanlık istemektedir.

2. TERÖRLE MÜCADELE AÇIK KAYNAK İSTİHBARATININ KULLANIMI

2.1. Terörizm ve Terörle Mücadele

Günümüzün güvenlik tartışmalarındaki tehdit tanımlaması önceliğinde olan konulardan birini hiç şüphesiz terörizm oluşturmaktadır. Bryan Price (2017) terörizmi salt bir ulusal güvenlik problemi olmaktan öte, toplumun içindeki kanser ve tedavi edilmesinin oldukça zorlaşan bir durum olarak ifade etmektedir. Devletlerin güvenlik politikalarının temel başlıklarından ve ulusal güvenlik endişelerinin en önemli baskı unsurlarından birini oluşturan terörist faaliyetler ve eylemler giderek mücadelesi daha da zorlaşan bir sorunu oluşturmaktadır. Gary Ackerman ve Michael Burnham (2019: 12) terörizmi; devlet dışı bir aktörün geniş bir kitleyi yönlendirmek, davranışlarını değiştirmek veya yıldırma gibi amaçlarla sembolik veya temsili olarak seçilen bir gruba karşı ideolojik yaklaşımla şiddet kullanması veya tehdidinde bulunması olarak ifade etmektedirler.

Bu şiddet eyleminin oluşmasında, artmasında veya zemin bulmasında kimi koşulların etkili olduğunu veya bu koşulların terör örgütleri tarafından suistimal edildiğini ifade etmek gerekmektedir. Örneğin; sosyal eşitsizlik, yoksulluk, siyasi karışıklık, devlet otoritesi eksikliği, dışlanma, insan hakları ihlalleri, ideolojik ve kültürel baskı gibi nedenler bu bağlamda değerlendirilebilmektedir (Newman, 2006:750-751). Terörizm kamuoyunda doğrudan bir tepki ve rahatsızlık oluşturan, sürekli önlemlerin alınmasını gerektiren, kısa ve uzun vadeli ekonomik, siyasi, toplumsal, kültürel etkiler doğuran ve mücadele yöntemlerini çoğunlukla boşa çıkaran bir strateji olarak öne çıkmaktadır (Smelser, 2007:131-154). Ayrıca terörizm yine, meşru olmayan şiddet ve yöntemlerin sistematik şekilde hem devlet unsurlarına hem de sivil halka yöneltilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Terörizm stratejisi uygulayan gruplar, karşı toplum üzerindeki siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için organize bir şiddet eylemi ve propaganda faaliyeti yürütmektedirler. Uygulanan şiddetin oluşturduğu korku, kaos ve güvensizlik durumu terör örgütlerinin peşinde oldukları tavizler için uygun ortam yaratabilmekte ve yöneticileri zor durumda bırakabilmektedir (Drake, 1998; Ganor, 2002; Hoffman; 2006).

Terörizm, sert ve yumuşak güçlerin bir arada kullanılmasıyla bertaraf edilebilecek bir tehdittir. Amaçlarına ulaşabilmek için terör örgütlerinin ortaya koydukları tüm eylemlere, stratejilerine, sözde ideolojilerine ve örgüt yapılarına karşı bütüncül bir mücadelenin yürütülmesi gerekmektedir (Rineheart, 2010: 37-38). Terörle mücadele gücü bir devletin askeri imkanları başta olmak üzere ulusal kapasitesini, emniyet birimlerinin faaliyetlerini ve hukuk uygulamalarını esas almaktadır. Bu bağlamda istihbarat çalışmaları, anti terörizm faaliyetleri, terörizmle doğrudan karşılık ve sonuçların analizi gibi taktiksel yaklaşımlar terörle mücadele uygulamaları olarak öne çıkmaktadır (Bolz, Dudonis ve Schulz, 2002: 12-15). Bir grup tarafından ortaya konulan tehditle mücadele etmede, hem işlevsel yapının hem de ideolojik çerçevenin dağıtılması gerekmektedir. Terör örgütlerinin şiddet eylemlerinin engellenmesinin yanı sıra terörizmin tehlikeli bir ideolojik aşırılık olduğu düşünüldüğünde devlet ve toplum nezdinde bir karşı ideolojik duruşun da oluşması terörizmle mücadele kapsamında elzemdir (Gunaratna, 2007: 21). Dünyada terörle mücadele anlayışının kökten bir değişime uğradığı tarih olarak 11 Eylül 2001 El Kaide saldırılarını göstermektedir. Bu saldırı ile birlikte yeni mücadele politikalarının ve stratejilerinin işe koşulması, insansız hava teknolojilerinin yoğun şekilde kullanılması, rehabilitasyonun ve önleyici çalışmaların artması, uluslararası istihbarat işbirliği, açık kaynak analizlerinin yoğunlaşması, gözetim faaliyetlerinin yoğunlaştırılması gibi başlıklarda gelişmeler olduğu gözlemlenmektedir (Shaffer, 2015: 368-369). Özellikle terörizmin uluslararasılaşması veya küreselleşme tartışmalarıyla birlikte mücadelenin de küresel düzeyde ve uluslararası bir yaklaşımla ortaya konulması gerekmiştir. Bu bağlamda istihbarat faaliyetlerinin de küreselleştiği bir süreçten bahsetmek mümkündür (Svendson, 2008: 131-133).

Terörle mücadele için günümüzde; askeri yöntemler, istihbarat çalışmaları, hukuk ve kolluk uygulamaları gibi sert güç, siyasi, politik ve ekonomik kontrol gibi yumuşak güç ve çevre, kalkınma, kritik altyapı, göç ve insani müdahale gibi genişletilmiş gündemi içeren bir çerçeve çizilebilmektedir. Bu bağlamda ceza yargılaması modeli, askeri mücadele modeli, ikna ve uzlaşma modeli, proaktif istihbarat modeli, savunma ve önleme modeli, etki azaltma modeli gibi terörle mücadele konseptleri olduğunu ifade etmek mümkündür (Crelinsten, 2019: 364-371). İstihbarat faaliyetleri de terörle mücadele içerisinde uygulanan tüm modellerin veya stratejilerin gerçekleşmesinde toplama, planlama, analiz, önleme ve operasyon yönleriyle önemli bir başvuru aracı olmaktadır (Richards, 2019: 399-400).

2.2. Terörle Mücadele ve Açık Kaynak İstihbaratı

Açık kaynakların önemiyetinin artması ve bu bağlamda açık kaynak istihbaratı alanındaki gelişmeler ulusal güvenlik tartışmalarında da konunun gündeme gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kapsamda yasa dışı ve şiddet eğilimindeki grupların ve kişilerin takibi ve paylaşımlarının analizi oldukça önemlidir. Açık kaynak istihbaratının, terör örgütleri veya organize suç örgütleri gibi devlet dışı aktörlere karşı şeffaf ve resmi yapılar olmadıkları gerekçesiyle geçerli olmadığı yönünde bir genel görüş bulunmaktadır. Buradan hareketle teröristler ve terör gruplarıyla mücadelede açık kaynakların kullanılması çok olası görünmemektedir. Fakat çalışmanın kalan bölümünde de ifade edileceği üzere; terör örgütlerinin sanılanın aksine açık kaynakları doğrudan kullanmaları, açık kaynaklar üzerinden şifreli/şifresiz olarak haberleşmeleri ve özellikle sosyal medyada var olma arayışları bambaşka bir sahne sunmaktadır.

Martin T. Bimfort 1958 yılında istihbaratın tanımı üzerine yaptığı çalışmasının sonunda istihbaratı, dış politikanın yürütülmesi ve ulusal güvenliğin sağlanması için ihtiyaç duyulan diğer devletlerle ve onların ajanlarıyla ilgili bilginin toplanması ve işlenmesi olarak ifade etmişti (78). Geçen zaman içerisinde istihbaratın tanımlanması adına pek çok çalışma yapılırken, istihbarat faaliyetlerinin yöneltildiği hedef devletin yanı sıra farklı aktörleri de içermiştir. Modern dönemde tehdit algısının devletten farklı aktörlere yöneldiği, devlet içi çatışmaların ve huzursuzlukların arttığı ve teknoloji yardımıyla düşmanların daha farklı yöntemlerle saldırılarını gerçekleştirebildikleri görülmektedir. Ulusal güvenliğe yönelik tehditlerin nitelik ve nicelik bakımından değişimleri, istihbarat faaliyetleri açısından da ayak uydurulması gereken bir noktayı oluşturmaktadır (Quggin, 2007: 158-160). Terörizmin sistemli bir stratejiyi ve söz konusu strateji içerisinde çeşitli taktikleri içeren örgütlü bir süreci ifade ettiği düşünüldüğünde, devletler arasındaki uzlaşma ve koordinasyon eksikliğinden de yararlanarak terör örgütleri yıldırı yaratarak siyasi amaçlarına ulaşma arayışındadırlar (Williamson, 2009: 36-40).

Terörizm çalışmaları içerisinde en çok vurgu yapılan konulardan biri yeni terörizmdir. Yeni terörizm içerisindeki temel başlıklardan birini terör gruplarının edindikleri örgütsel yapılanma seviyesi oluşturmaktadır. Günümüzde terör örgütleri; birden fazla örgütsel özellik gösteren hibrid yapılar olarak karşımıza çıkmakta, ideolojilerinin muğlaklığı ve genişliğiyle küresel bir iddia yürütmekte, daha geniş kitlelere hitap etmekte, ulaştıkları maddi ve teknik imkanlarla stratejilerini ve taktiklerini güçlendirmektedirler (Stepanova, 2008: 100-104). Terör örgütlerinin giderek adem-i merkezci çerçevede hücre tipi ve yalnız kurt anlayışında, sınırları belirsiz, muğlak noktaları olan ve hızlı şekilde büyük kitlelere ulaşan dizgisel ağlar şeklinde bir yapılanma arayışında olmaları özellikle internet temelli açık kaynakları daha çok kullanmaları sonucunu doğurmaktadır (Draeger, 2009: 39). Diğer yönden radikal veya aşırı hareketlerin dijital ortamda yer bulmaları karşısında istihbarat örgütleri için izleme ve toplama için ciddi bir eğilim sahası oluşmaktadır. Bu doğrultuda grupların yapılarını, örgütlenmelerini ve bireysel etkileşimini kapsayan sosyo-kültürel ortamların, çevrenin ve şebeke ağlarının, iletişimin içeriğinin üzerine toplama faaliyetleri gerçekleştirilmesi yönünde yöntemler uygulanabilmektedir (Richey ve Binz, 2015: 351-354).

Hiç şüphesiz ki terörle mücadele, tüm kaynak istihbaratı gerektirmektedir. Terörizmin doğası gereği stratejik, taktik ve operasyonel istihbarat üretimi bütüncül bir yaklaşımla mümkün hale gelebilmektedir. Terörizmin uluslararasılaştığı ve örgütlerin imkan kabiliyetlerinin arttığı günümüzde, başarılı mücadele istihbarat faaliyetlerin kalitesinden geçmektedir (Cormac, 2013: 488). İnsan, teknik ve açık kaynak temelli toplama faaliyetleri istihbarat ve karşı istihbarat boyutuyla terör örgütlerini ve üyelerini takip etme, analizleme ve mücadelede altyapı oluşturmaktadır. İstihbarat örgütlerinin, terörizmin küresel düzeyde yürüttükleri faaliyetler ve uygulamaya koydukları yeni stratejiler ile mücadeleye uyum sağlayabilmesi oldukça hayattır. Zira terörle mücadelenin önündeki

en önemli tehdidi bizzat terörizmin kendisi oluşturmakta ve mücadele yöntemlerini boşa çıkarabilmektedir (Bury ve Chertoff, 2020: 44). Tüm kaynak istihbaratı, gerçekleştirilen toplama faaliyetleriyle elde edilenlerin birbirlerini tamamlaması ve analiz için karşılaştırma imkanı tanınmasıyla terörle mücadele noktasında yapbozun parçalarının bir araya getirilmesi işlevi görmektedir (Sims, 2007: 42). Her ne kadar açık kaynakların doğası gereği yanlı ve önyargı barındırmasıyla sorgulanabilir olsa da terörle mücadelede gelişmelerin, açıklamaların ve hareketliliğin takip edilmesinde hem özel bir toplama yöntemi hem de diğer toplama yöntemlerinin destekleyicisi olarak yararlanılabilmektedir (Marlo, 1999: 68-70).

Diğer yöntemlerin yanı sıra günümüzde ve gelecek dönemlerde terörle mücadele; istihbarat faaliyetlerinde uluslararası paylaşım, metadata kullanımı, insiyatif alabilen analizciler ile karar vericilerin yakın teması, data-bilimsel analitik çalışmalar, daha gelişmiş şifre kırma ve şifre takip süreçleri boyutuyla daha etkin bir çerçeve gerektirebilecektir (Bury ve Chertoff, 2020: 50-52). Toplum yaşamındaki dönüşümle uyumlu biçimde terör örgütleri de teknolojik gelişmelerden azami ölçüde yararlanma arayışındadırlar. Dünya genelinde milyarlarca insan bilgisayar ve akıllı cihazlar üzerinden internette ulaşım sağlamak ve siber alan dikkate değer bir paylaşım alanı haline gelmektedir. Terör örgütleri için olağan gerçeklikten sanal gerçekliğe geçiş, eleman kazanmadan teknik bilgi elde etmeye, finansman bulmadan hedef belirlemeye kadar geniş bir çerçevede farklı bir kulvar açmıştır (Brown ve Pearson, 2019:149).

Kimi terör örgütlerinin propagandalarını yapacakları web sayfaları oluşturmaları ve sosyal medyayı etkin kullanmaları sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Örneğin El Kaide'ye bağlı grupların yaptığı gibi, takipçilerine ulaşmak isteyen terör örgütleri sanal ağı etkin olarak kullanmaktadırlar (Hulnick, 2002:568-569). Terör örgütlerinin ve teröristlerin internet başta olmak üzere açık kaynaklar üzerinden yaptıkları paylaşımlar bu doğrultuda oldukça dikkate değerdir (Eijkman ve Weggemas, 2013: 285-286). Bu alanda öncü örgüt olan Bin Laden yönetimi altındaki El-Kaide, amaçları doğrultusunda medyanın nasıl etkin şekilde kullanılacağı konusunda uzmanlaşmıştır. Örgüt tarafından günâşırı şekilde dünya genelindeki medya organlarına yazılı metinler ve multimedya yayınlar servis edilmiştir. Bu tür metinler veya yayınlar; doğrudan gazeteciler, kendi ağ sayfaları, sempatizanların kurduğu iletişim kanalları, medya-paylaşım platformları ve sosyal medya üzerinden yayılmıştır (Amble, 2014: 169) .

Daha önce de bahsedildiği üzere açık kaynak istihbaratı; ulaşılması kolay ve az maliyetli verileri içermesi, süreçlerin yasal ve daha az meşakkatli olması ve diğer devletlerle sorun yaratma veya insan hakları tartışmaları oluşturma ihtimalinin düşük olması gibi nedenlerle yoğunlukla tercih sebebi olsa da işin esasını analiz süreci oluşturmaktadır. Açık kaynak dünyası sonsuz bir çerçeveye sahiptir, bu nedenle asıl değeri katan şey tasnifi de içine alan analiz sürecidir. Analiz, açık kaynakların başarılı şekilde istihbarat ürünün dönüştürülmesi ve terörizmle mücadelede kullanılması için temel belirleyicidir. Açık kaynak istihbaratının terörizmle mücadele noktasında; her ne kadar toplama faaliyetlerine çeşitlilik getirmesi bağlamında önemi ön plana çıksa da filtreleme, tasnif, anlamlandırma, yorumlama, veri madenciliği gibi işlemlerde de farklı bir perspektifin gelmesinde etkili olmaktadır.

Farklı bir görüş olarak Uffe Kock Wiil (2011: 1), terörle mücadele kapsamında açık kaynak istihbaratının geleneksel toplama türlerinin yerine geçen veya onların alternatifi olan bir nitelikte olmadığını ifade etmektedir. Ona göre; açık kaynak istihbaratı kapsamlı bir tüm kaynak analizi yapılabilmesi için temel ayaklardan birini oluşturmakta, hedefle ilgili ayrıntılı ve bütünlük analizler ortaya konulmasını sağlamaktadır. Örneğin; terörist grupların internetteki izlerini takip etmek, doğrudan yapılacak bir eylemin kodlarını ele geçirmeye yaramasa da tüm kaynak istihbaratı için gerekli bir işlevi yerine getirmektedir. Her ne kadar terörist grupların internet üzerinden yayınladıkları bilgilerin güvenilirliği düşük olsa da analizciler için kimi zaman iyi bir çıkış noktasını, kıymetli bir ipucunu veya diğer toplama faaliyetlerini yönlendirebilecekleri bir veriyi oluşturmaktadır (Amble, 2014: 170-171).

Terör örgütleri, taktik ve stratejilerinde konjonktürel gelişmelere hızlı uyum sağlayabilen yapılardır. Terörle mücadele kapsamında ortaya konulan teknik önlemlere karşı etkili olanları geliştirebilmekte, takipten kurtulmanın yollarını bulabilmekte, sınır ve kent önlemlerinin arkasından dolanabilmekte, eylemlerini ve yapılanmalarını zora düşükleri devletlerden mücadele zaafı olan devletlere yönlendirme esnekliğine sahip olabilmektedirler (Gutfraind, 2011: 9-11). İnsan temelli ve teknik toplama için aldıkları önlemlerle ciddi sıkıntılar oluşturan terör örgütleriyle ilgili açık kaynaklardan faydalı bilgiler toplanabilmektedir. Bir taraftan kitapların, makalelerin, raporların, analizlerin,

konferansların, televizyon yayınlarının incelenmesiyle, diğer taraftan ise örgütlerin bilinçli olarak ürettikleri çevrimiçi materyallerin toplanmasıyla örgütler analiz edilebilmektedir. Bu tür analizler; terör örgütleriyle ilgili bilinmeyenlerin veya teyit edilemeyenlerin ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Örneğin; bir düşünce merkezinin çok taraflı bir çalışma ile ortaya koyduğu bağımsız bir rapor ile terör örgütüyle bağlantılı bir internet sayfasında propaganda amacıyla paylaşılan fotoğraflar uzman analizciler için yararlı kaynakları oluşturabilmektedir. Uzman görüşleri, farklı dillerdeki yayınların takibi, sosyal medya analizi, videoların yorumlanması, üye ve sempatanlar arasındaki açık kanallar üzerindeki şifreli mesajların takibi, blog yorumlamaları ve itirafları, uzmanlıkla hazırlanan belgeseller istihbarat faaliyetlerinin yönlendirilmesinde, kolaylaştırılmasında ve temellendirilmesinde oldukça önemlidir.

Açık kaynak çalışmalarının stratejik, taktik ve operasyonel bağlamda terörle mücadelede kullanılabildiğini belirtmek gerekmektedir. Bu konuda Arnold Miller (2005: 77) açık kaynak istihbaratının doğrudan taktik ve operasyonel etki veya eyleme geçiren istihbarat üretmediğini; fakat yapılan analizler ve istihbarat paylaşımı ile terör stratejileri, örgütler, hedefler, eylemler ve kitle imha silahları gibi konularda sağlam bir altyapı oluşturabildiğini ifade etmektedir. Diğer yünden de bu istihbarat türünün askeri operasyonların planlanması ve yürütülmesinde de etkisi bulunduğu ifade edilebilmektedir. Örneğin açık kaynak istihbaratının askeri alanda kullanılmasıyla ilgili Robert Steele (1995: 455-460); stratejik, taktik, teknik ve operasyonel faydalarından bahsetmektedir. Düşman niyetlerin ve askeri avantajların olduğu durumlarda erken uyarı sağlaması, çeşitli bölgelerdeki gelişmeler ve istikrarsızlıkların belirlenmesi, coğrafi ve sivil durumuyla ilgili bilgilerin elde edilebilmesi, yer kuvvetlerinin ilerlemesi için gerekli verilerin oluşturulması, dijital hedefleme, saha mücadeleleriyle beraber süren bilgi savaşı konusunda avantaj elde edilmesi, diğer istihbarat çalışmaları için sağlam bir zemin teşkil ederek zaman ve maliyet tasarrufuna yardımcı olması bu ilişkinin kimi başlıkları olarak ifade edilmiştir. Sait Yılmaz (2019: 219-223) ise açık kaynak istihbaratının askeri manada stratejik, operasyonel, teknik ve taktik seviyelerinde kullanım alanlarını tartışırken, bu çalışmalarla ulaşılamayacak bilgilerinin varlığını kabulle birlikte hedefle ilgili politik, kültürel, demografik, askeri gibi genel veriler, ısı, görüş mesafesi, yerleşim yeri özellikleri, biyografik ve demografik bilgiler, doğa özellikleri, geçiş güzergahları gibi son derece önemli bilgilerin elde edilebileceğini ifade etmektedir.

Sosyal medya terör örgütlerini takip ve analiz etmek için oldukça kullanışlı bir alandır. Hem terör örgütü üyelerinin ve sempatanların hem de terör örgütleri üzerine araştırma yapan kişi ve kurumların paylaşımları toplama havuzunu zenginleştirmektedir. Bu alanın oldukça dinamik olduğunu, yoğun paylaşımın devasa bir platform oluşturduğunu, yanıltıcı ve eksik bilgilerin bulunduğunu, bilgi kaynaklarının çoğu zaman belirsiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Fakat internet çağı tanımlamasından sosyal medya çağı tanımlamasına geçiş yapılan günümüzde sosyal medya alanında bireyler, gruplar, işletmeler, devletler gibi terör örgütleri de var olma ihtiyacı hissetmektedirler. Terör örgütlerinin bilinçli veya bilinçsiz şekilde bıraktıkları sosyal medya izlerinin takip edilmesi ve diğer toplama türleriyle desteklenmesi; eylemlerin önlenmesinden gizli ilişkilerin ortaya çıkarılmasına, kilit isimlerin ele geçirilmesinden finans kaynaklarının kesilmesine, teknolojik sevilerinin öğrenilmesinden güncel yönelim sahalılarının belirlenmesine kadar geniş bir çerçevede veri sağlayabilmektedir.

Terörist grupların veya radikalleşme eğilimindeki bireylerin internet ve sosyal medya kullanmaları giderek artmaktadır. İletişim, sempatanlara ulaşma, planlama yapma, yeni bir tür izleyici kitlesi yaratma, maddi kaynak oluşturma gibi sebepler bu yönelimin arkasındaki nedenlerdendir (Chen, 2011:319-320). Sosyal medya terör grupları açısından; izleyici kitlenin bulunduğu bir kamu platformu oluşturmakta, kolay ulaşılabilir bir iletişim aracı olarak öne çıkmakta, sempatanlar ve örgüt üyeleri arasında “sosyalleşme” imkânı sunmakta, operasyonel manada siber saldırı fırsatı tanımakta, işbirliği yapacağı ve birliktelik kuracağı gruplara erişme ve ideolojilerinin yayma aracı olarak işlev görmektedir (Brown ve Pearson, 2019:150-151).

Terör örgütlerinin eylem hazırlıklarında veya toplumsal düzeni etkileyecek farklı girişimlerinde sosyal medyanın takibi faydalı bir veri tabanı sunmaktadır. Örneğin twitter üzerindeki akışın yoğunlaşması, hızlanması ve belirli bölgelerde toplanması incelenmesi gereken acil bir durumu oluşturabilmektedir. Hiç şüphesiz sosyal medya platformlarındaki hareketliliği izlemek zor ve yanıltıcı bir çalışma olabilirken, aynı zamanda da ahlaki ve hukuki sıkıntıları beraberinde getirebilmektedir. Fakat açık kaynaklardan toplumsal olayların incelenmesi isyan, kalkışma, toplum içi şiddet ve terörist eylemlerin tespitinde yararlı olmaktadır (Wibberley ve Miller, 2014: 162-165). Bu bağlamda hareketliliği başlatan veya toplumsal tepkiyi suiistimal edip yönlendirmeye çalışan grupların

yöntemlerinin, amaçlarının, etki düzeylerinin ve kullandıklarını paravan kimlik ve idlerin tespiti için çalışmalar önem arz etmektedir.

Terör örgütlerindeki ideoloji veya yönetim değişimi, faaliyet alanlarındaki genişleme veya geri çekilme, diğer örgütlerle ve gruplarla ilişkileri, terör örgütünün etkin olduğu bölgedeki sosyal, kültürel, demografik ve ekonomik koşullar gibi konularda bilgiler açık kaynaklar üzerinden elde edilebilmekte ve böylece örgütün durumu ve gelecekte oluşturabileceği tehdit konusunda analizler yapılabilmektedir (Amble, 2014: 177). Örgüt liderlerinin servis edilen konuşmalarında örgütün amaçları, hedefleri ve ulaştıkları güç hakkında doneler edinmek mümkün olabilmektedir. DEAS'ın yayınladığı kaliteli görsel efektlerle süslenmiş videolar ve En-Nebe, Dabıq, Rumiya ve Konstantiniye dergileri örgütün faaliyet raporları ve propaganda araçları olarak hizmet etmektedir. Bu tür materyallerde her ne kadar yanlış ve yanıltıcı bilgiler olsa da uzman analizciler için sonucunda faydalı olacak ipuçları bulunmaktadır.

Konunun diğer boyutunu da terör örgütlerinin açık kaynakları kullanarak istihbarat üretmeleri oluşturmaktadır. Terör örgütleri de stratejik, taktiksel ve operasyonel seviyelerde istihbarata ihtiyaç duyan yapılanmalardır. Bu bağlamda, istihbarat örgütlerine paralel şekilde veri toplama işleminin büyük bir kısmını açık kaynaklardan sağlayabilmektedirler. Pek tabii terör örgütü üyelerinin açık kaynaklara ulaşmalarını engellemenin etkili bir yöntemi bulunmamaktadır; fakat bu alanda etkin olduklarının ön kabulü mücadele için önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Gaetano Ilardi (2009) El-Kaide'nin istihbarat faaliyetlerini yazdığı makalesinde, 11 Eylül saldırılarının hazırlık aşamasında ve uygulanmasında örgütün açık kaynaklardan oldukça yararlandığını ifade etmektedir. Eylem planlayıcılarının; uçuş saatlerinden uçaklarla ilgili teknik bilgilere, kokpit yönetiminden eylem karşısında sivil halkın verebileceği tepkiye, hedef olarak seçilen binaların fiziksel yapısından karşı istihbarat faaliyetleri ve takipten kaçma yollarına kadar gerekli bilgilere açık kaynaklardan ulaşabildikleri ortaya çıkarılmıştır.

Terörle mücadelede en önemli başlıklardan birini oluşturan uluslararası işbirliği, tam manasıyla gerçekleştirilmeyen veya sıklığı olması gerekenden düşük olan bir durumdadır. Bu nedenle tüm aktörlerin kazanacağı bir işbirliği düzlemi oluşturmak oldukça önem arz etmektedir. Aksi takdirde terörle mücadelede ortak anlayışın ve mücadelenin oluşması imkansız hale gelmektedir (Saadat, 2020: 2). Açık kaynak istihbaratı paylaşımı bu bağlamda ortak payda oluşturması ve kazan-kazan denklemini oluşturması yönüyle etkili olmaktadır. Terör örgütleri geniş bir alana yayılan elemanlarıyla iletişim ve genel propagandaları için özellikle interneti şifrelenmiş ve açık mesajları için kullanmaktadır. Bu nedenle açık kaynaklardan elde edilenler üzerinden devletler arasındaki paylaşım oldukça önemli bir noktayı oluştururken, terörizm konusunda araştırma yapan amatör kişilerin ve düşünce merkezleri gibi oluşumların paylaşımlarının takip edilmeleri ve iletişim kanallarının açık tutulması daha geniş bir analiz çerçevesi sunabilmektedir (Sims, 2007: 45-46).

Açık kaynakların türleri ve hacmi, internet olarak adlandırılan siber ağın yaygınlaşmasıyla birlikte artış göstermiştir. Günümüzde yapılan açık kaynak takibinin büyük bir bölümü internet üzerinden yapılan paylaşımlar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Tam da bu noktada internetin diğer bir boyutunu oluşturan karanlık internet tartışması öne çıkmaktadır. Yapılan yorumlar günümüzde genel olarak gün yüzünde olan internet sahasının, toplam hacmin küçük bir bölümünü oluşturduğu yönündedir. Geleneksel internetin bir uzantısı olarak var olan bu alan için özel yazılım, şifreleme ve browser gerekmektedir. Bu alan yüksek ölçüde internetin bilinen protokollerinin dışında, anonimliğin temel ilke olarak var olduğu ve takip edilmesi oldukça güç bir mecrayı oluşturmaktadır. Bu nedenle internetin karanlık tarafının özellikle yasa dışı ve/veya gizli faaliyetlerin gerçekleştirilmesine imkan sunduğunu ifade etmek mümkündür. Pek tabii karanlık internet suç kapsamına girmeyen alışveriş ve özel iletişim için kullanılabilirdiği gibi, silah satışından yasa dışı eylem planlama görüşmelerine, insan kaçakçılığında siber korsanlığa kadar pek çok suç için de perdeleyici bir mecra olabilmektedir.

Kimliğin ve izlerin saklanabilirdiği, kripto paralar ile ticaret yapılabilirdiği, devlet güçlerinin takibinden kaçma olasılığının yüksek olduğu, iletişimin saklanabilirdiği, diğer gruplarla işbirliği kurulabilirdiği, silah ve yasaklı madde gibi yasa dışı ihtiyaçların karşılanabilirdiği bir alanda terör örgütlerinin var olmaması düşünülemez. Günümüzde terör örgütlerinin teknik ekiplerinin ulaştığı uzmanlık seviyesi, karanlık interneti ne ölçüde kullanabildiklerinin anlaşılması için önemli bir ipucu sunmaktadır. Bu alanda paylaşılan bomba yapım teknikleriyle ilgili eğitim videoları, kaçakçılık rotaları, siber saldırılarla devletten veya kişilerden çalınan bilgiler, paravan şirketlerle ilgili bilgiler terör

örgütlerinin ilgilerini cezbetmektedir. Ayrıca bilinen internette engellemelere, sansüre veya takibe takılan kimi propaganda materyalleri sempatzanlara burada servis edilebilmektedir. Fiziksel olarak bir araya gelemeyen ve diğer yollarla teknik takibe takılan örgüt üyeleri iletişimlerini karanlık internet üzerinden sağlayabilmektedir. Ayrıca terör örgütleri gerçek veya siber eylemleri için burada taşeron hizmet veren kişi ve gruplarla etkileşime girebilmektedir. Böylesi bir eğilim de istihbarat örgütleri için kaçırılmaz bir fırsat yaratmaktadır. Terör örgütleri gibi suç gruplarının veya bireylerin kendilerini nispeten devlet gözetiminden muaf hissettikleri bu alanda, istihbarat çalışmalarını için giderek şekillenmeye başlayan bir ilkeler ve uygulamalar bütünü de ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Açık kaynak istihbaratı, bir nevi veri ve bilgi madenciliğidir. İstihbarat dünyası kaynak, kaynağa erişim ve kaynağı kullanma en önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Kimi zaman toplama için kaynak azlığı, sınırlılığı ve muğlaklığı en önemli sorunu teşkil ederken açık kaynaklar mevzu olduğunda yüklü hacim ciddi bir meydan okumayı ifade etmektedir. Çevrim içi ve diğer kaynaklar, istihbarat örgütleri için devasa bir havuz oluşturmaktadır. Bu havuzda ise yararlanabilecek verilerin, bilgilerin, belgelerin, kayıtların, paylaşımların ve mesajların seçilmesi ciddi bir uzmanlık isterken, sonrasındaki analiz süreci güvenilir istihbarat ürününün ortaya çıkıp çıkmayacağını belirlemektedir.

Günümüzde terörle mücadele çok boyutlu bir yaklaşım gerektirmektedir. Terörle mücadelenin her aşamasında ulusal istihbarat gücü destekleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Terörizmle mücadelenin akademik ve bilimsel yönlerinin öne çıkması, insan temelli ve teknik toplama türlerinin terör örgütlerine karşı zaman zaman etkisiz kalması, terör örgütlerinin sosyal medyada daha görünür olma eğilimleri, devlet çalışanları dışındaki bireylerin terörizm üzerine oldukça yararlı çalışmalarını paylaşmaları gibi konular açık kaynak istihbaratının, toplama faaliyetlerinde tercih sebebi olması sonucunu doğurmaktadır. Çalışma boyunca da ifade edildiği üzere terörizm ideolojisinin yayılması, olası eylemlerin niteliği, örgütsel evrim, faaliyetlerdeki trendler, etki alanları, işbirlikleri ve üye iletişimleri gibi konularda açık kaynak istihbaratı ciddi bir yük üstlenmektedir.

Sonuçlandırırken, terörle mücadelede açık kaynak istihbaratının işlevlerini özetle şu şekilde listelemek mümkündür:

- Terör örgütlerinin doğrudan veya dolaylı şekilde ilişkide olduğu web sayfaları takip edilebilmektedir. Bu sayfalar üzerindeki trafik, duyurular ve iletişim önemli veriler sunmaktadır.
- Sosyal medya platformları üzerinden tahmin bile edilemeyecek kadar veriye ulaşmak mümkün olmaktadır. Terör örgütleri kendilerini tanıtmak, ideolojilerini yaymak, propagandalarını gerçekleştirmek ve sempatzanlarına ulaşmak için neredeyse birer içerik üreticisi haline gelmişlerdir. Toplayıcılar ve analizciler için başta yoğun ve meşakkatli bir iş olan sosyal medya takibi, zamanla değerini kanıtlamaktadır.
- Askeri operasyonlar öncesinde bölgenin fiziki, siyasi ve demografik özellikleriyle ilgili bilgi toplanabilmektedir. Ayrıca arama motorları ve gps aracılığıyla konum tayini yapılabilmektedir.
- Toplumsal olaylardaki yoğunlaşma ve radikalizm, aşırıcılık, nefret söylemi gibi olumsuz durumların yükselişi gözlemlenebilmekte ve karşı çalışmaların yapılmasına olanak sağlanmaktadır.
- Terör örgütleriyle doğrudan bağı görünmeyen kişi, şirket ve sivil toplum kuruluşlarının toplumu etkileme çalışmaları belirlenebilmektedir.
- Farklı terör örgütlerinin araştırılmasıyla tipolojiler oluşturulabilmekte ve örgütsel yapı, saldırı türü, kullanılan yöntemler gibi bilgilerin toplanmasıyla veri tabanları meydana getirilebilmektedir.
- Terörle ilişkili kuruluş, vakıf ve şirketlerin çeşitli bilgileri toplanabilmektedir.
- Açık kaynaklar, biyografik dosyaların hazırlanmasında oldukça etkilidir. Terör örgütü yöneticilerinin, üst düzey sorumluların ve dışarıdan destek sağlayan kilit kişilerin özel bilgilerini açık kaynaklardan ve çeşitli veri tabalarından derlemek mümkün olabilmektedir.

- İletişimin takibinde yararlanılmaktadır. Terör örgütü üyelerinin birbirleriyle, sempatanlarla veya diğer gruplarla açık veya şifreli iletişimleri analiz edilebilmektedir.
- Terör örgütlerinin yürüttüğü propaganda ve psikolojik savaşın kaynağı, yöntemi ve araçları belirlenebilmektedir.
- İnsan temelli ve teknik toplamının imkansız veya zor olduğu, sınır dışında faaliyet gösteren terör örgütlerine yönelik sosyal medyanın, yerel basın ve anlık verilerin yardımıyla bilgiler elde edilebilmektedir.
- Toplananların ve analiz edilenlerin paylaşılmasıyla uluslararası işbirliği ve ortak mücadele gerçekleştirilebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Ü. (2011). İstihbarat, Akçağ, Ankara.
- Ackerman, G. ve Burnham, M. (2019). "Towards A Definition of Terrorist Ideology", *Terrorism and Political Violence*, 1-30.
- Amble, J. C. (2014). "Jihad Online: What Militant Groups Say About Themselves and What It Means for the Counterterrorism Strategy", *Open Source Intelligence in the Twenty-First Century: New Approaches and Opportunities* (Ed: C. Hobbes, M. Moran ve D. Salisbury), Palgrave Macmillan, Londra, 168-184.
- Bellaby, R. (2012). "What's the Harm? The Ethics of Intelligence Collection", *Intelligence and National Security*, 27/1, 93-117.
- Benes, L. (2013). "OSINT, New Technologies, Education: Expanding Opportunities and Threats- A New Paradigm", *Journal of Strategic Security*, 6/3, 22-37.
- Bimfort, M. T. (1958). "A Definition of Intelligence", *Studies in Intelligence*, 2, 73-78.
- Bolz, F., Dudonis, K. J. ve Schulz, D. P. (2002). *The Counterterrorism Handbook: Tactics, Procedures, and Techniques*, CRC Press, Boca Raton.
- Breakspear, A. (2013). "A New Definition of Intelligence", *Intelligence and National Security*, 28/5, 678-693.
- Brown, K. E. ve Pearson, E. (2019). "Social Media, Online Environment and Terrorism", *Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism* (Ed: A. Silke), Routledge, Londra, 149-164.
- Bury, P. ve Chertoff, M. (2020). "New Intelligence Strategies for a New Decade", *The RUSI Journal*, 165/4, 42-53.
- Cammaert, P. C. (2003). "Intelligence in Peacekeeping Operations: Lessons for the Future", *Peacekeeping Intelligence: Emerging Concepts for the Future* (Ed: B., de Jong; W. Platje, ve R. D. Steele), OSS International Press, Oakton, 11-30.
- Carment, D., Rudner, M. ve Heide, R. L. (2006). "Peacekeeping Intelligence: Extending Partnership and Boundaries for Peacekeeping", *Peace Keeping Intelligence: New Players, Extended Boundaries* (Ed: D. Carment ve R. Martin), Routledge, New York, 1-14.
- Chen, H. (2011). "From Terrorism Informatics to Dark Web Research", *Counterterrorism and Open Source Intelligence* (Ed:U. K. Wiil), Viyana: Springer, 316-341.
- Clark, J. R. (2007). *Intelligence and National Security: A Reference Handbook*, Praeger, Westport.
- Cormac, R. (2013). "Much Do About Nothing: Terrorism, Intelligence and the Mechanics of Threat Exaggeration", *Terrorism and Political Violence*, 25/3, 476-493.
- Crelinsten, R. (2019). "Conceptualising Counterterrorism", *Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism* (Ed: A. Silke), Routledge, Londra, 363-374.
- Draeger, W. R. (2009). "Take Advantage of OSINT", *Military Intelligence Professional Bulletin*, 35/3, 39-44.
- Drake, C. J. M. (1998). *Terrorist's Target Selection*, St. Martin's Press, New York
- Eijkman, Q. A. M. ve Weggemans, D. (2013). "Open Source Intelligence and Privacy Dilemmas: Is It Time to Reassess State Accountability", *Security and Human Rights*, 23/4, 285-296.
- Eldridge, E., Hobbs, C. ve Moran, M. (2018). "Fusing Algorithms and Analysts: Open-source Intelligence in the Age of 'Big Data'", *Intelligence and National Security*, 33/3, 391-406.

- Farson, S. (1989). "Schools of Thought: National Perceptions of Intelligence", *Conflict Quarterly*, 9/2, 52-104.
- Ganor, B. (2020). "Is One Man's Terrorist Another Man's Freedom Fighter?", *Police Practice and Research: An International Journal*, 3/4, 287-304.
- Gibson, S. (2004). "Open Source Intelligence", *The RUSI Journal*, 149/1, 16-22.
- Glassman, M. ve Kang, M. J. (2012). "Intelligence in the Internet Age: The Emergence and Evolution of Open Source Intelligence (OSINT)", *Computers in Human Computer*, 28, 673-682.
- Gruters, P. C. ve Gruters, K. T. (2018). "Publicly Available Information: Modernizing Defense Open Source Information", *Special Operation Journal*, 4/1, 97-102.
- Gunaratna, R. (2007). "Ideology in Terrorism and Counter Terrorism: Lessons From Al Qaeda", *The Ideological War on Terror: Worldwide Strategies on Counter-terrorism* (Ed: A. Aldis ve G. P. Herd), Routledge, Londra, 21-34.
- Gutfraind, A. (2011), "Targeting By Transnational Terrorist Groups", *Counterterrorism and Open Source Intelligence* (Ed: U. K. Wiil), Springer, Viyana, 9-32.
- Hassan, N. A. ve Hijazi, R. (2018). *Open Source Intelligence Methods and Tools: A Practical Guide to Online Intelligence*, Apress, New York.
- Henricks, S. C. (2017). "Social Media, Publicly Available Information, and the Intelligence Community", *American Intelligence Journal*, 34/1, 21-31.
- Herman, M. (1996). *Intelligence Power in Peace and War*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism*, Cambridge University Press, New York.
- Hribar, G., Podbregar, I. ve Ivanusa, T. (2014). "OSINT: A 'Grey Zone'?", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 27/3, 529-549.
- Hulnick, A. S. (2002). "The Downside of Open Source Intelligence", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 15/4, 565-579.
- Hulnick, A. S. (2006). "What's Wrong with the Intelligence Cycle", *Intelligence and National Security*, 21/6, 959-979.
- Hulnick, A. S. (2010). "The Dilemma of Open Source Intelligence: Is OSINT Really Intelligence", *The Oxford Handbook of National Security Intelligence* (Ed: L. K. Johnson), Oxford University Press, Oxford, 229.
- Ilardi, G. J. (2009). "The 9/11 Attacks: A Study of Al-Qaeda's Use of Intelligence and Counterintelligence", *Studies in Conflict and Terrorism*, 32/3, 171-187.
- Johnson, L. K. (2010). "National Security Intelligence", *The Oxford Handbook of National Security Intelligence* (Ed: L. K. Johnson),: Oxford University Press, Oxford, 3-32.
- Kent, S. (1949). *Strategic Intelligence for American World Policy*, Princeton University Press, Princeton.
- Lerner, K. L. ve Lerner, B. W. (Eds.) (2004). *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security: Volume 1-2-3*, Thomson Gale, Detroit.
- Lowenthal, M. M. (2009). *Intelligence: From Secret to Policy*, CQ Press, Washington.
- Marlo, F. H. (1999). "WMD Terrorism and US Intelligence Collection", *Terrorism and Political Violence*, 11/3, 53-71.
- Miller, J. A. (2005). "Turning Open Source Data Into Knowledge About Global Threats", *American Intelligence Journal*, 23, 74-78.
- Mtsweni, J.; Mutemwa, M. ve Mkhonto, N. (2016). "Development of Cyber-Threat Intelligence-Sharing Model from Big Data Sources", *Journal of Information Warfare*, 15/3, 56-68.
- NATO (2001). *Open Source Intelligence Handbook*, The North Atlantic Treaty Organization.
- Newman, E. (2006). "Exploring the 'Roots Causes' of Terrorism", *Studies in Conflict and Terrorism*, 29/8, 749-772.
- Omand, D., Barlett, J. ve Miller, C. (2012). "Introducing Social Media Intelligence (SOCMINT)", *Intelligence and National Security*, 27/6, 801-823.

- Özdağ, Ü. (2013). "Açık Kaynak İstihbaratı", *Dünyayı Yöneten Güç İstihbarat Bilimi* (Ed: S. Yılmaz), Kripto, Ankara, 137-154.
- Price, B. (2017). "Terrorism As Cancer: How to Combat an Incurable Disease", *Terrorism and Political Violence*, 31/5, 1096-1120.
- Quiggin, T. (2007). *Seeing the Invisible: National Security Intelligence in an Uncertain Age*, World Scientific Publishing, New Jersey.
- Richards, J. (2019). "Intelligence and Counterterrorism", *Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism* (Ed:A. Silke), Routledge, Londra, 395-405.
- Richey, M. K. ve Binz, M. (2015). "Open Source Collection Methods for Identifying Radical Extremists Using Social Media", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 28/2, 347-364.
- Rineheart, J. (2010). "Counterterrorism and Counterinsurgency", *Perspectives on Terrorism*, 4/5, 31-47.
- Saadat, S. Y. (2020). "International Cooperation for Counter-terrorism: A Strategic Perspective", *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 15/1, 83-93.
- Sevensden, A. (2008). "The Globalization of Intelligence Since 9/11: Frameworks and Operational Parameter", *Cambridge Review of International Relations*, 21/1, 129-144.
- Shaffer, R. (2015). "Counter-Terrorism Intelligence, Policy and Theory Since 9/11", *Terrorism and Political Violence*, 27/2, 368-375.
- Shulsky, A. ve Schmitt, G. J. (2002). *Silent Warfare: Understanding the World of Intelligence*, Potomac Books, Washington.
- Sims, J. (2007). "Intelligence to Counter Terror: The Importance of All-Source Fusion", *Intelligence and National Security*, 22/1, 38-56.
- Smelser, N. J. (2007). *The Faces of Terrorism: Social and Psychological Dimensions*, Princeton University Press, Princeton.
- Steele, R. (1995). "The Importance of Open Source Intelligence to the Military", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 8/4, 457-470.
- Steele, R. (2010). "Human Intelligence: All Humans, All Minds, All the Time", *Strategic Studies Institute*, 17.
- Stepanova, E. (2008). "Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects", *SIPRI Research Report 23*, Oxford University Press, Oxford.
- Stottlemire, S. A. (2015). "HUMINT, OSINT, or Something New? Defining Crowdsourced Intelligence", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 28/3, 578-589.
- Stout, M. ve Warner, M. (2018). "Intelligence is As Intelligence Does", *Intelligence and National Security*, 33/4, 517-526.
- Treverton, G. F. (2004). *Reshaping National Intelligence for An Age of Information*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wark, W. K. (1993). "Introduction: The Study of Espionage: Past, Present, Future", *Intelligence and National Security*, 8/3, 1-13.
- Warner, M. (2002). "Wanted: A Definition of Intelligence", *Studies in Intelligence*, 46/3, 15-22.
- Wibberley, S. ve Miller, C. (2014). "Detecting Events from Twitter: Situational Awareness in the Age of Social Media", *Open Source Intelligence in the Twenty-First Century: New Approaches and Opportunities* (Ed: C. Hobbes, M. Moran ve D. Salisbury), Palgrave Macmillian, Londra.
- Wiil, U. K. (2011). "Counterterrorism and Open Source Intelligence: Models, Tools, Techniques, and Case Studies", *Counterterrorism and Open Source Intelligence* (Ed: U. K. Wiil), Springer, Viyana, 1-9.
- Williamson, M. (2009). *Terrorism, War and International Law: The Legality of the Use of Force Against Afghanistan in 2001*, Ashgate, Surrey.
- Yılmaz, S. (2019). *Temel İstihbarat: Toplama, Analiz ve Operasyonlar*, Kripto, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.02.2021 ✓Accepted/Kabul:14.03.2020

DOI:10.30794/pausbed.874189

Araştırma Makalesi/ Research Article

Yaşar, E. ve Demir, M. (2021). "Z Kuşağının İşyeri Seçiminde İşveren Markasının Etkisi: Otel İşletmeleri Örneği" Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 1181-195.

Z KUŞAĞININ İŞYERİ SEÇİMİNDE İŞVEREN MARKASININ ETKİSİ: OTEL İŞLETMELERİ ÖRNEĞİ

Emre YAŞAR*, Mahmut DEMİR**

Öz

İşveren markası hem yetenekli potansiyel adaylar hem de nitelikli işgörenler için çekicilik yaratan önemli bir değerdir. Z kuşağıdakilerin işveren markası algısı, etkileyici bir kariyerin ilk adımı için işyeri seçiminde belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Araştırmanın temel amacı, otel işletmelerinde Z kuşağındaki işgörenlerin işyeri seçiminde işveren markasının etkisini belirlemektir. Araştırmada işveren markasının boyutları değer algısı, kariyer ve gelişim olanakları, kurumsal itibar, ekono-mik unsurlar, çalışma koşulları ve sosyal unsurlar olarak belirlenmiştir. Veriler Antalya ve Muğla Bölgelerinde uluslararası ve ulusal marka otellerde Z kuşağı işgörenler (661 kişi) ile yüz yüze görüşülerek anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Veri-lerin analiz için Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılmıştır. Sonuç olarak, bulgular otel işletmelerinde Z kuşağındaki işgören-lerin işyeri seçiminde işveren markasının etkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Otel İşletmeleri, Z Kuşağı, İşveren Markası, İşyeri Seçimi, İşgörenler.

JEL Sınıflandırması: M12, J21, Z31

THE EFFECT OF EMPLOYER BRAND ON THE WORKPLACE CHOICE OF GENERATION Z: A CASE OF HOTEL BUSINESSES

Abstract

Employer branding is a crucial value that creates attractiveness for both talented potential candidates and qualified employees. The employer brand perception of the generation Z can play a decisive role in choosing the workplace for the first step of an impressive career. The main purpose of the research is to determine the effect of employer branding on the workplace choice of employees in generation Z in hospitality businesses. In the research, the dimensions of the employer brand were determined as value perception, career and development opportunities, corporate reputation, economic factors, working conditions and social factors. The data were collected through a questionnaire form in the face to face interviews with generation Z employees (661 people) in international and national brand hotels in the Antalya and Muğla regi-ons. Structural Equation Modelling (SEM) was used to analyse the data. As a result, the findings have indicated that the employer brand affects the workplace choice of employees in generation Z in hospitality businesses.

Keywords: Hotel Businesses, Generation Z, Employer Brand, Workplace Choice, Employees.

JEL Classification: M12, J21, Z31

* Doktora Öğrencisi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Araştırmaları Enstitüsü, NEVŞEHİR.

Eposta: emreyasar1852@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-1573-0930>)

**Prof. Dr. Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, İSPARTA.

Eposta: mdemir1@gmail.com (Orcid: 0000-0002-5878-2717)

1. GİRİŞ

İnsan yaşamı kuşaktan kuşağa belirli gelişmelerin etkisiyle sürekli değişmektedir. Her değişim farklı tercihleri, davranışları ve etkileşimi de beraberinde getirmektedir. Bu değişimlerin yaşandığı geçiş dönemlerinde belirli çatışmalar olsa da yenilik, bir gereksinimin sonucu olarak kabul edilmekte ve etkisini gösterebilmektedir. Öyle ki değişen yalnızca tutum ve davranışlar değildir, aynı zamanda insanların gereksinimi, beklentisi ve değişen dünyada yerini alma çabasıdır. Başlangıçta zamanın gerektirdiği gelişmeleri ve yeniliği kabul etme eğiliminde olmayanlar bile değişimin gerisinde kalmamak için yeni durum ve şartlara uyum sağlamaya çalışmaktadır.

Kuşak farklılıklarının yaratmış olduğu değişim sancısı sosyal yaşamda olduğu kadar ekonomik yaşamda da hissedilir durumda etkisini göstermektedir. İnsanların iş yaşamında farklı beklentilerinin oluşması gelişme ve değişime olan gereksinimini ortaya çıkarmakta, sonuçta tutum ve davranışlarını da etkilemektedir. Özellikle teknolojinin etkin ve yoğun bir şekilde kullanıldığı günümüzde bilgiye erişim kadar, onun güncelliği, doğruluğu, yaygınlığı ve kullanımı, daha bilinçli tutum ve davranışları oluşturmaktadır. Genç kuşağın daha araştırmacı ve sorgulayıcı bilgi arama davranışı, bunun karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmesini yaparak beklentilerine cevap bulması, geleceğine yönelik doğru kararları verebilmesi aslında bu gelişmelerin yarattığı fırsatlardır. Öyle ki bu fırsatları yaratan bilginin güvenilirliğidir.

İş yaşamında bilginin güvenilirliğini belirleyen önemli etkenlerden birisi işletmenin kurumsallığı, imajı ve değerinin yaratmış olduğu markasıdır. Marka değeri insanlar üzerinde işletmeye yönelik önemli bir çekicilik yaratsa da yeterli ve güvenilir bilgi eksikliği nedeniyle erişilemez bir işletme olmaktan öteye gidemez. Turizm sektöründe marka değeri yüksek otellerin tüketicilerin gözünde tatil için pahalı, işgörenlerin gözünde çalışmak için “kolay kolay kabul edilmez” algısının temelinde de bilgi eksikliğinin olması yatar. Bu nedenle değişimin yaratmış olduğu en önemli kolaylıklardan birisi de bilgiye erişimin hızlı, basit ve her zaman mümkün olabilmesidir. Genç kuşağın, özellikle Z kuşağının günümüz teknolojisini etkin bir şekilde kullanması, sosyal ve iş yaşamında kalıplaşmış tutum ve davranışlarının değişmesine neden olabilmektedir.

Z kuşağının yeniliklere ve değişime açık olması ve hızlı bir şekilde uyum sağlaması, iş yaşamında fırsatları değerlendirme şansı yaratabilmektedir. Uluslararası alanda her türlü bilgiye ulaşabilen Z kuşağı daha rasyonel davranarak iş yaşamı için en uygun otelin değerlendirmesini yapabilmekte ve kariyeri için doğru karar verebilmektedir. Diğer yandan uluslararası marka güvenilirliği yüksek olan işletmeler de Z kuşağını hem tüketici hem de nitelik işgören olarak görebilmektedir. Bu nedenle Z kuşağının işyeri seçiminde işveren markası önemli olduğu kadar işletme açısından da bu kuşaktakiler önemlidir.

Her alanda olduğu gibi turizm sektöründeki otel işletmelerinin de yoğun bir rekabet içinde olması, avantaj sağlayabilecek yeniliklere ve değer yarabilecek insan kaynaklarına yatırım yapmasını zorunlu hale getirmektedir. Özellikle insan kaynaklarına yapılacak yatırımlar ve uygulamalar ile yaratıcı ve yetenekli bireylerin işletmeye çekilmesi ve mevcut işgörenlerin işletmede tutulması için işveren marka değerinin önemli olduğu görülmektedir. Bu araştırmanın gerekçesi, özellikle genç kuşak olarak kabul edilen Z kuşağındaki işgören adayları ve mevcut işgörenler için önemli bir çekicilik unsuru olarak işveren markasının işyeri seçimindeki etkisini ortaya çıkarmak ve hangi boyutların daha etkili olduğunu belirlemektir.

Araştırmada öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılarak hipotezler oluşturulmuştur. İkinci aşamada Antalya ve Muğla Bölgelerindeki uluslararası ve ulusal otel zincirlerine bağlı işletmelerde tam zamanlı olarak çalışan Z kuşağındaki işgörenlerle yüz yüze görüşmeler yapılarak anket formu aracılığıyla toplanan veriler Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) ile analiz edilmiştir. İşveren markasını oluşturan boyutların Z kuşağının işyeri seçimindeki etkisinin belirlendiği bu araştırmanın hem literatüre bir kaynak olarak katkı sağlayacağı hem de uygulamada otel işletmelerinin marka değeri yaratarak Z kuşağındaki yaratıcı ve yetenekli işgörelere çekicilik yaratabileceği bulguları sunması açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR

2.1. İşgören Olarak Z Kuşağı

Daha önce gerçekleştirilen araştırmalar kuşak dönemleriyle ilgili bulgu ve sonuçları ortaya koyarken hem fikir

oldukları konulardan birisi de sosyal ve iş yaşamına ilişkin kuşakların farklı özelliklere sahip olmasıdır (Strauss ve Howe, 1991; McCrindle, 2006; McCrindle ve Wolfinger, 2009; Berkup, 2014; Lyons ve Kuron, 2014). Genel olarak 1924-1945 yılları arasında doğanlar sessiz kuşak, II. Dünya Savaşından sonrası doğum oranlarındaki artışın yaşandığı dönem (1946-1964) “bebek patlaması kuşağı (Baby Boomers)”, 1965 ve 1980 (1980 öncesi) yılları arasındakiler X kuşağı, 1980-1995 yılları arasındakiler Y kuşağı, 1995 yılından sonra (2012’ye kadar) doğanlar ise Z kuşağı olarak ifade edilirken 2013 ile 2025 yılları arasındakiler ise alfa gen kuşağı olarak belirtilmektedir (Kowske, Rasch ve Wiley, 2010; Costanza, Badger, Fraser, Severt ve Gade, 2012; Lyons ve Kuron, 2014).

Z kuşağı üyeleri küçük yaştan itibaren teknolojinin en gelişmiş ürünleriyle tanışarak çocukluk dönemlerini internet ortamında geçirecek büyümüştür (Gehrels, Wiene ve Mendes, 2016). Öğrenmenin önemli bir kısmını dijital teknolojiyle ve internet üzerinden görsel, işitsel nesnelere ile seyreterek, yaparak ve uygulayarak gerçekleştirmiştir. Öyle ki bu süreçte yanlışı da doğruyu da deneyimleyerek öğrenmeyi gerçekleştiren Z kuşağının zihinsel dünyası önceki kuşaklardan farklı oluşmaya başlamıştır. Hızlı düşünme, doğru karar verme, sonucu öngörebilme kabiliyeti gelişen bu kuşaktakilerin zamanla yarıştığı bir dünyada ekonomik ve sosyal yaşamın da değişmesi kaçınılmaz olmuştur.

Dünya nüfusunun önemli bir kısmını ve geleceğini oluşturan Z kuşağı hayallerini gerçekleştirebileceğine inanmakta ve bunun için sürekli araştırma ve etkileşim içindedir (Gehrels, Wiene ve Mendes, 2016; Starecek, Koltnerova, Babelova, Caganova, Lovasikova ve Ivic, 2019). Teknik becerileri oldukça yüksek ve gerek duyduğu her türlü bilgiye ulaşabilme olanaklarına sahiptir (Nadda, Rafiq ve Tyagi, 2017). Kendine olan güven nedeniyle üretim ve hizmet sektöründeki markaların dikkatini çeken Z kuşağı zaman ve mekan sınırlaması olmadan daha iyi yaşam koşullarını sağlama arayışındadır. Z kuşağı sosyal tüketimdeki marka arayışını iş yaşamı için de önemsemektedir. İşveren markasının kendisini daha donanımlı bir birey olarak yetiştireceği düşüncesiyle tüm olanakları değerlendirebilmektedir.

Z kuşağı yaş grubu itibarıyla yaratıcılık özelliklerini kullanabilecek işyeri olarak daha çok marka değeri yüksek işletmelerin olduğunu düşünmektedir (Yaşar ve Demir, 2019a). Teknolojik araç bilgisi ve kullanım yeterliliğine sahip bu kuşaktaki bireylerin kişisel gelişimine katkı sağlayabilecek işveren markasına sahip işletmeleri tercih etmesi rasyonel bir davranıştır (Scheuerlein, 2019). Çünkü Z kuşağı üyeleri sosyal yaşam doyumunun iş yaşamında devamını sağlayacak yaratıcılıklarını kullanma, işletmeye değer katma, önemsenme ve emeğinin karşılığını alabilecek çıktılarını ortaya koyabilecek ortam arayışındadır. Z kuşağında, bunu ancak marka değeri yüksek işletmelerde bulabileceği inancı oluşmuştur (Goh ve Okumuş, 2020; Rzemieniak ve Wawer, 2021). Bu işletmelerin turizm sektöründe müşteriler için bir çekicilik yaratması (Uzun ve Demir, 2019; Demir ve Tür, 2019) kadar Z kuşağının kariyer başlangıcı için önemli bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Z kuşağının işveren marka değeri yüksek otel işletmelerini tercih etmelerinin temelinde her iki tarafın hedeflerinin benzerlik göstermesi yatmaktadır (Ognjanovic, 2020). Bu kuşaktakilerin analitik ve hızlı düşünme yeteneklerinin yüksek olması, özgüvenlerinin yüksekliği, özgür ve bağımsız davranış sergileyebilmesi, teknolojinin tüm olanaklarını kullanabilmeleri, gelişime ve değişime açık olmaları işveren marka değeri yüksek otel işletmelerinin de tercih edeceği hedef kitleyi oluşturmaktadır (Gehrels, Wiene ve Mendes, 2016; Nadda, Rafiq ve Tyagi, 2017). Otel işletmeleri genç kuşaktaki yetenekli işgören adaylarını işletmeye çekebilme ve mevcut işgörenleri işletmede tutabilmek için işveren marka değerini geliştirmesi gerekir.

2.2. İşveren Markası

İşletmelerin rekabet ortamında fark yaratabilmesine olanak sağlayan en önemli unsurlardan birisi de işveren markasıdır. Kavramın fikir sahibi olarak bilinen Simon Barrow, işletmenin sağladığı işlevsel, ekonomik ve psikolojik fayda ve değerler bütünü olarak belirttiği işveren markası, kariyer planlaması yapan bireylerin gözünde “**çalışılabilecek en ideal yer**” algısı yaratmaktadır (Yaşar ve Demir, 2019a). Bu algının içinde ekonomik olduğu kadar sosyal olanaklar ve psikolojik tatmin de yer almaktadır.

Bilgiye erişimin daha kolay hale geldiği son yıllarda, genç kuşak olarak adlandırılan Z kuşağındaki bireyler kariyer geleceklerine ilişkin karar verirken birçok faktörü dikkate almaktadırlar. Örneğin bireyler sadece ücret ve diğer gelirler gibi ekonomik faktörlerin yanında çalışma yaşamı kalitesi, sosyal ilişkiler vb. psikolojik faktörlerin de

arayışına girmektedirler (Demir, 2011). Bu aşamada işveren marka değeri yüksek işletmelerin daha çekici olması kaçınılmazdır. İşveren markasına sahip işletmelerde işe ait tanımlar, süreçler, uygulamalar ve araçlar belirlenmiştir ve işlevsel olarak varlığı kabul edilmektedir. Ancak bireylerin aradığı psikolojik ve duygusal gereksinimler, işveren markasında daha belirleyici ve çekici faktörleri içerir (Demir, 2010).

Farklı kriz dönemlerinde işveren markasına sahip işletmelerin diğerlerine göre daha az etkilendiği görülmektedir. Örneğin Covid-19 salgını nedeniyle tüm dünyada yaşanan kısıtlamalar, ertelemeler ve iptallere rağmen uluslararası marka değeri yüksek otel işletmelerinin büyük çoğunluğu düşük doluluk oranına sahip olsa da faaliyetlerini sürdürebilmiştir (Demir, Günaydın ve Demir, 2020). Bu ve buna benzer durumlarda işsiz kalan insanların çalışma isteği duyduğu yerlerin başında marka değeri yüksek uluslararası oteller gelmektedir (Budhwar ve Fadzil, 2000; Solnet, Baum, Robinson ve Lockstone-Binney, 2016). Diğer yandan Z kuşağının yeteneklerini geliştirebilecek en uygun yerlerin de işveren marka değeri yüksek oteller olduğu kanısı oldukça güçlüdür (Gehrels, 2019).

İşveren markası otel işletmeleri açısından da önemsenmektedir. Global rekabetin yüksek olduğu turizm sektöründe, yeteneklerin işveren marka değerine yapacağı katkının farkına varan oteller mevcut işgörenleri elde tutmak ve potansiyel çalışacakları işletmeye çekebilmek için büyük yatırımlar yapabilmektedir. Bu yatırımlar otellerin marka değerini yükselterek rekabette avantajı ele geçirebilmek içindir (Liu ve Lin, 2018; Nam, 2018). Öyle ki, nitelikli ve fark yaratabilecek potansiyele sahip işgörenlerini kaybeden markaların turizm pazarlarında niteliği de azalmaktadır.

İşveren markası işgörenlerin bir işletmeye karşı sahip olduğu tavır ve tutumu belirler, tercih edilen bir kurum olarak işletme algısı yaratabilir (Sekiguchi, 2004). Güçlü bir şekilde oluşan işveren itibarı işgörenler ve tüketiciler başta olmak üzere tüm paydaşlar üzerinde olumlu etkiler yaratabilmektedir. İşveren markasının yarattığı işveren itibarı rekabet gücünün elde edilmesine katkı sağlarken (Zyglidopoulos, 2005) aynı zamanda nitelikli işgörenlerin istihdamı nedeniyle (Doorley ve Garcia, 2007; Rose ve Thomsen, 2004) yüksek performans (Grieg-Gran, 2002) ile daha kaliteli iş çıktılarını ulaştırır (Dowling, 2001; Graafland ve Smid, 2004).

İşveren markası ile etkileşim içerisinde olan bir kavramda işveren kimliğidir (Yaşar, 2020). İşveren kimliği bir işverene, rakip işverenlerden ayırt edilmesine katkı sunmaktadır ve bu işveren daha planlı bir şekilde faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu sayede hem çalışmalarında başarılı olmakta hem de bilinirlik düzeyini pozitif olarak genişletmektedir (Karadeniz, 2010). İşveren kimliği, işveren konumunda yer alan işletmenin temsil ettiği yapıyı, hangi çalışmalarını sürdürdüğünü ve bu çalışmalarını uygulama şeklinin dayandığı temelleri paydaş konumunda yer alan gruplara aktaran bir unsurdur (Baloğlu, 2016). İşveren kimliği konusunda başarısız konuma gelen bir işletmenin yaşaması muhtemel kayıplarının boyutları ekonomik varlığına doğrudan etki edebilmektedir. Melewar (2003) işveren kimliğinin işgörenlerin motivasyonunu artırma, örgütün misyonunu anlama, örgüt hedeflerine yöneltme, nitelikli işgörenleri işletmede tutma, örgütsel bağlılığı artırma, işveren itibarının sağlam bir şekilde oluşmasına etki göstermesine ve işveren marka çalışmasının başarıya ulaşmasına katkı sağladığını belirtmektedir.

İşveren markasının önemli unsurlarından bir diğeri ise işveren imajıdır. Otel işletmelerinin imajı yalnızca işgörenler açısından değil, aynı zamanda tüketiciler, araçlar ve tedarikçiler açısından da önemli bir marka değeri yaratan unsurdur (App, Merk ve Büttgen, 2012; Lievens ve Slaughter, 2016). İşletmenin müşteri sadakati yaratarak ürün ve hizmet sunumunu kaliteli ve başarılı bir şekilde gerçekleştirmesi ve hatta sürdürmesi işveren imajının daha fazla güçleneceği öngörülmektedir. Bu gelişme hem müşteri sayısında hem de işletme gelirlerinde önemli bir artışa neden olabilecektir (Yüce, 2018). Dolayısıyla işveren markasının da güçlenmesi söz konusudur.

Yapılan araştırmalar işveren markasının çeşitli boyutlarının olduğu göstermektedir. Ambler ve Barrow (1996) bu boyutları 3 gruba ayırarak ekonomik, fonksiyonel ve psikolojik açıdan değerlendirmiştir. Adler ve Ghiselli (2015) ise bunlara "örgütsel boyut" olarak bir boyut daha eklemiştir. Ekonomik boyut işgörenlerin ücret ve diğer gelir kazancını, fonksiyonel boyut sunulan kariyer ve gelişim fırsatlarını, psikolojik boyut ise çalışma ortamını kapsamaktadır. Örgütsel boyut ise, kurumsal özellikleri, kimliği, imajı gibi unsurları ifade etmektedir. Ancak bu boyutların daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekir. Özellikle otel işletmelerinde işveren markasının farklı paydaşlar açısından yarattığı etkiler dikkate alındığında bunlar; değer algısı, kariyer ve gelişim olanakları,

kurumsal itibar, ekonomik unsurlar, çalışma koşulları, sosyal unsurları ayrı başlıklar altında değerlendirilmelidir (Yaşar, 2020).

Değer algısı boyutu: Değer algısı boyutunun temelinde işletmenin işgörenlerine bir insan olarak değer vermesi ve bunu işgörenlerine hissettirmesi için yapması gereken hususlar yer alır (Kavlakoğlu, 2018). İşgörenlerin düşünce ve uygulamalarına değer verilerek yeteneklerini kullanma olanaklarını sunulması, onların kendisini gösterme çabası işveren tarafından önemsendiğini gösterir. Bu durum iş çıktılarına olumlu bir şekilde yansyarak daha güçlü bir işveren markasına katkı sağlayabilir.

Kariyer ve gelişim boyutu: İşgörenlerin kariyerlerine yönelik eğitim çalışmaları, tecrübe kazanmaları için planlama yapmaları, kişisel gelişim için farklı uygulamalar yapabilmeleri mevcut potansiyelini kullanması ve kendisini yetiştirmesi açısından önemlidir. Kariyerini sürdürebilecek ve geliştirebilecek ortam ve olanaklara sahip işgörenlerin verimli ve etkin bir şekilde çalışması işveren marka değeri için önemli sonuçlar yatabilmektedir (Gilani ve Cunningham, 2017).

Kurumsal itibar boyutu: İşveren markasının belirleyicilerinden birisi de kurumsal itibardır. İşletmenin paydaşlarının saygı duyduğu marka değerinin ve kimliğinin bir göstergesi olarak ifade edilebilen (Anca ve Roderick, 2007) kurumsal itibar ekonomik ve sosyal açıdan önemli bir güç ölçütüdür (Ruiz, García ve Revilla, 2016; Verčič ve Čorić, 2018). Öyle ki bu aynı zamanda işletmenin paydaşları tarafından takdir edilerek ödüllendirilmesidir (Kadıbeşegil, 2006). Bir işletmenin toplumda ve sektörde itibar oluşturmaları, işgörenlerinin de aynı itibara sahip olmasını sağlar ve onların örgütsel bağlılıklarını arttırır.

Ekonomik unsurlar boyutu: İşveren markasının işgörenler açısından ekonomik boyutunun da olduğu bir gerçektir (Ognjanović, 2020). Zira işgörenler sosyal ve psikolojik açıdan olduğu kadar ekonomik olarak da tatmin olmak isterler (Nadda, Rafiq ve Tyagi, 2017). Çünkü ekonomik unsurlar işgörenin sosyal yaşamının da kalite düzeyini belirler. Hem kendisi hem de ailesi için önemli olan ekonomik faktörlerin sürekliliği ve tatmin düzeyi işgören açısından işveren marka değerinin yüksekliği ve bilinirliği ile özdeşleştirilmektedir. Öyle ki işletmenin sunmuş olduğu ücret ve ek kazançlar paketinin derecesi işgörenin tatmin duygusu, bağlılığı, verimlilik düzeyi gibi birçok konudaki tutum ve davranışının da belirleyicisi olabilmekte ve bu durum işveren markasına yansyabilmektedir.

Çalışma koşulları boyutu: Otel işletmelerinde bir hizmet üretimi gerçekleştirilmektedir ve bu üretim emek denilen kavrama yani iş görenlere dayalı olarak yürütülmektedir. Çalışma saati olarak bir sınırlamanın olmaması, müşteri memnuniyetinin sağlanması, farklı departmanlarda görevlerin aynı kalitede sürdürülmesi gibi faktörler iş görenleri zorlayıcı çalışma unsurları olarak dikkat çekmektedir (Yaşar, 2020). Otel işletmelerinde çalışma koşullarının son yıllarda iyileştirilmiş olması işgörenlerin hak ettiği bir ortam ve durumun yaratılmasıdır. Günlük yaşamlarının önemli bir bölümünü işyerinde geçiren işgörenleri çalışma koşullarındaki mutluluğu ve huzurunun sosyal yaşamlarına da etki etmesi sadece onlar için değil, aynı zamanda işletme içinde değer yaratabilmektedir. Çünkü işletmede iş çıktılarına doğrudan etki eden temel unsurun başında işgören performansı, tutum ve davranışları gelir (Demir, 2011). İşgörenlerde bu tür olumlu değişimler ise işletmeye; tüketici memnuniyetinin sağlanması, sektörde etkinliğin arttırılması, rekabet avantajının elde edilmesi, işveren markasının daha güçlü hale getirilmesi, belirli bir çalışma ve kurum kültürünün oluşturulması gibi temel katkıları oluşturabilmektedir (Scheuerlein, 2019; Yaşar, 2020).

Sosyal unsurlar boyutu: Bir işletmede işgörenler, yönetim ve diğer paydaşlar görevlerini yapmanın yanı sıra sosyal açıdan da etkileşimde bulunma gereği hisseder. Bu noktada işletme içerisinde sosyal açıdan belirli etkinliklerin, sorumluluk paylaşımının yapılması gereklidir. İşveren markasının oluşumuna katkıda bulunması açısından söz konusu faaliyetlerin çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Sosyal unsurlar, bir işletmenin faaliyetlerini gerçekleştirdiği esnada iş görenlerin arasında etkinliği arttıracak çalışmaları ve yetki dağılımını içermektedir (Bayrak, 2001). Bu noktada her bir işgörene eşit yaklaşım sergilenmesi gerekir ve söz konusu çalışmalar içerisinde işletmeye dair etkinlikler olabileceği gibi sosyal sorumluluk kapsamında projelerde olabilir. Bu nedenle etkinliklerin sadece işletme odaklı düşünülmesi gereklidir. İşgörenlerin sosyal açıdan kendilerini tamamlayacakları etkinliklere katılımı özendirici olması (Akat, 1999) işveren markasına önemli bir katkı sağlayabilmektedir.

2.3. İşyeri Seçimi

İşyeri seçimini etkileyen unsurlar işgören ve işletme açısından farklı özellikler gösterebilmektedir. İşletmenin işgörenlerin iş deneyimlerini geliştirmesi ve çalışma-sosyal yaşam dengesini sağlayabilecek örgütsel özelliklere sahip olması önemli bir çekicilik yaratabilmektedir (Ballou, Godwin ve Shortridge, 2003). Bununla birlikte işveren işletme iç dengeleri bozmayacak ve mevcut işgörelere zarar vermeyecek yeni işgörelere farklı çekicilik olanakları da sunabilmektedir (Connerley, Arvey, Gilliland, Mael, Paetzold ve Sackett, 2001). Ancak işgörelere açısından değerlendirildiğinde farklı unsurlar işyeri seçiminde etkili olabilmektedir.

İşgörelere sosyo-demografik özellikleri işyeri seçiminde etkili unsurlardan birisidir. Yaş, cinsiyet, eğitim durumu vb. özellikler işyeri seçiminde belirleyici olabilir. Özellikle Z kuşağının yaş grubu itibarıyla daha fazla teknolojik araç ve iletişim olanaklarına sahip olması kariyerleri için en iyi alternatifi değerlendirmesini kolaylaştırabilmektedir (Bejtkovský, 2016; Goh ve Lee, 2018). İşyeri seçiminde ekonomik unsurlar kadar işveren marka değerinin de önemli bir seçim kriteri olması kaçınılmazdır. Z kuşağı işveren marka değeri yüksek işletmelerde yetenekleri gösterebilme, düzenli çalışma saati ve koşullarına sahip olma, işyerinde teknolojik araçlarla çalışabilme gibi unsurları da önemsemesi kabul edilen bir gerçektir (Scheuerlein, 2019; Liu ve Lin, 2018).

Z kuşağının işyeri seçiminde sosyal unsurların da etkili olduğu öne sürülmektedir (Diaconu ve Dutu, 2020; Schroth, 2019). Çalışma-sosyal yaşam dengesini kurabilen Z kuşağı temsilcileri, özellikle sosyal yaşamlarının da etkin bir şekilde geçirilmesinde işyerinin bulunduğu olanakları karşılaştırarak karar verebilmektedir. Sosyal yaşamı önemseyen ve sosyal ilişkileri daha güçlü olan Z kuşağının işyeri seçiminde buna dikkat etmesi son derece doğal bir ihtiyaç olarak karşılanmaktadır. Bu tür olanakların ise daha çok işveren marka değeri yüksek uluslararası özellikteki kurumsal otel işletmelerinin sağlayabilmesi Z kuşağı için çekicilik oluşturabilmektedir.

Literatürdeki bilgiler çerçevesinde araştırma hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur. Araştırma modeli ise Şekil 1’de verilmiştir.

H₁-İşveren markasının yarattığı “değer algısı” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

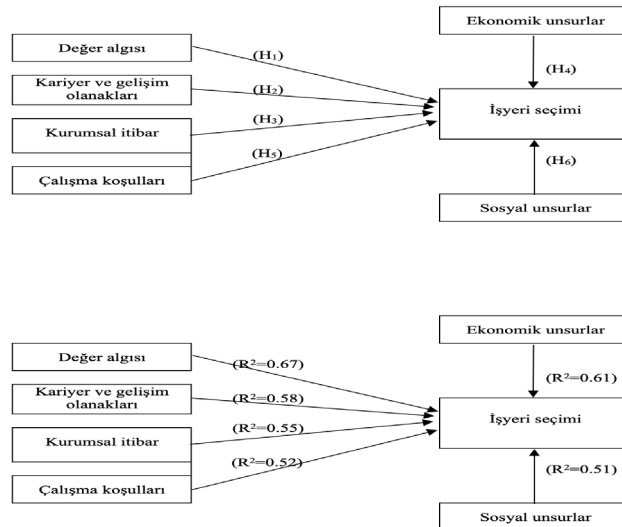
H₂-İşveren markasının sunduğu “kariyer ve gelişim olanakları” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

H₃-İşveren markasının yarattığı “kurumsal itibar” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

H₄-İşveren markasının sunduğu “ekonomik unsurlar” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

H₅-İşveren markasının sunduğu “çalışma koşulları” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

H₆-İşveren markasının sunduğu “sosyal unsurlar” işgörelere işyeri seçimini olumlu etkiler.

Şekil 1. Kavramsal Model

3. YÖNTEM

3.1. Araştırma Ölçeği

Araştırmada kullanılan “İşveren Markası Ölçeği” Demir ve Demir (2016), Knox ve Freeman (2006), Maxwell ve Knox (2009), Moroko ve Uncles (2008) ve Roy (2008)’ un çalışmalarından yararlanılarak geliştirilmiştir. Ölçek geliştirme sürecinde değişkenlerin belirlenmesi ve ifade edilmesi için turizm alanındaki akademisyen ve araştırmacılar ile otel yöneticilerinden görüş alınmıştır. İngilizce kaynaklardan elde edilen ifadeler, alanında uzman iki akademisyen tarafından önce İngilizce’den Türkçe’ye ardından farklı iki akademisyen tarafından Türkçe’den İngilizce’ye ve son olarak farklı iki akademisyen tarafından tekrar İngilizce’den Türkçe’ye çevrilerek hazırlanmıştır. Ölçekte işveren markasını açıklayan 48 adet ifade bulunmaktadır. Ölçeğin birinci bölümünde ise katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin 6 adet açık uçlu soru bulunmaktadır.

Ölçeğin ilk uygulamasının bulguları Yaşar ve Demir (2019b) tarafından uluslararası turizm kongresinde sözlü sunum olarak gerçekleştirilmiş ve katılımcıların eleştirileri dikkate alınarak bazı değişkenler revize edilmiştir (Ölçeğin ilk uygulamasında genel güvenilirliği 0.93 ve $p<0.01$ düzeyinde anlamlı bir geçerliliğe sahiptir). Ölçek farklı katılımcılara tekrar uygulanarak yayınlanması amacıyla bir dergide hakem değerlendirmesine tabi tutulmuş ve işveren markası-kariyer ilişkisi konusu makale olarak yayınlanmıştır (Ölçeğin ikinci uygulamasında genel güvenilirliği 0.93 ve $p<0.01$ düzeyinde anlamlı bir geçerliliğe sahiptir). Hakem eleştirileri ve katkıları dikkate alınarak ikinci revizyon yapılan ölçek Yaşar (2020)’in Yüksek lisans tezi için uygulanmış ve son halini almıştır (ölçeğin üçüncü uygulamasında genel güvenilirliği 0.95 ve $p<0.01$ düzeyinde anlamlı bir geçerliliğe sahip). Ölçek dördüncü kez yalnızca Z kuşağına yönelik tekrar uygulanmış ve bulguları bu makalede sunulmuştur (ölçeğin dördüncü uygulamasında genel güvenilirliği 0.96 ve $p<0.01$ düzeyinde anlamlı bir geçerliliğe sahip).

3.2. Veri Toplama

Araştırmanın verileri katılımcılarla yüz yüze görüşme yapılarak toplanmış ve bunun için anket tekniğinden yararlanılmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ankete katılan işgörenlerin demografik özelliklerini belirlemek amacıyla açık uçlu sorular yer almaktadır. İkinci bölümde ise Z kuşağının işyeri seçimini etkileyen işveren markası faktörlerini belirlemek amacıyla 5’li Likert derecelendirmesiyle (1: Kesinlikle Katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılıyorum, 5: Kesinlikle Katılıyorum) oluşturulan ifadeler yer almaktadır.

Veriler (dördüncü kez) 2019 Ekim-2020 Ocak döneminde Antalya ve Muğla Bölgelerinde uluslararası ve ulusal otelcilik zincir/gruplarına bağlı otel işletmelerinde çalışmış/halen çalışmakta olan Z kuşağında yer alan toplam 661 kişiden toplanmıştır. Bunlardan 19’u Z kuşağında yer almaması nedeniyle değerlendirilmeye alınmamıştır. Değerlendirmeye alınanların oranı %97’dir.

3.3. Veri Analizi

Ölçeğin ilk üç uygulamasında verilerin çözümlemesinde SPSS 22 programından yararlanılırken, bu uygulamada ise LISREL programı tercih edilmiştir. Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) ile çözümlenen verilere geçerlik ve güvenilirlik analizleri ile Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. LISREL programının kullanılmasının temel amacı ölçeğin çok boyutlu olmasıdır. YEM değişkenler arasındaki varsayılan çoklu ilişkileri ortaya çıkaran bir dizi işlemlerdir (Hair, Sarstedt, Ringle ve Gudergan, 2017; Şimşek, 2007). Ölçüm modeli ve yapısal model olmak üzere kurgulanan YEM’de değişkenler ile yapılar arasındaki ilişkiyi belirlemek için ölçüm modeli, bu değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri belirlemek için yapısal model uygulanır. Diğer bir ifade ile YEM çoklu nedensellik ilişkilerini bir arada ölçmeyi sağlamaktadır (Hair, Tatham, Anderson ve Black, 2006).

3.4. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların tamamı 21-24 yaş aralığında olup %59’u erkek %41’i kadınlardan oluşmaktadır. Toplam katılımcıların %41’i üniversite mezunu, %33’ü halen üniversitede okuyan ve %26’sı lise mezunu olup tamamı son üç yıldır bir otelde çalışmış ya da halen çalışmaya devam etmektedir. Katılımcıların çalıştığı otel işletmelerinin

tamamı zincir otel grubunun bir parçasıdır. Katılımcıların tamamı tam sigortalı, sözleşmeli olarak çalışmakta ve ücret düzeyleri 2550-5250 TL arasındadır.

3.5. Geçerlik Ve Güvenirlik Ölçümleri

Değer algısı boyutu: İşveren markası ölçeğinin değer algısı boyutu 5 değişken ile temsil edilmektedir. Bu değişkenler işgörenin kendisini değerli hissetmesine yönelik tutum ve davranışları içermektedir. Değer algısı boyutunun güvenilirlik ve geçerlik analizi sonucunda $\alpha=,92$ ve $p=,001$ düzeyinde gerçekleşmiştir.

Kariyer ve gelişim boyutu: İşgörenlerin kariyer planlaması, kişisel olarak sosyal ve mesleki gelişimi, terfi olanakları gibi değişkenlerin oluşturduğu kariyer ve gelişim boyutunun güvenilirlik ve geçerlik ölçümlerine göre $\alpha=,91$ ve $p=,001$ düzeyinde gerçekleşmiş olup işveren markası ölçeğine önemli bir değer yaratmaktadır.

Kurumsal itibar boyutu: Toplam 4 değişken ile açıklanan ve işveren markasının belirleyicilerinden birisi olan kurumsal itibar boyutunda işgörenin işletme ile ilgili algıladığı saygınlık, farklılık, referans kaynağı oluşturma gibi durumlar önemsenmektedir. Kurumsal itibar boyutunun güvenilirlik ve geçerlik analizinde $\alpha=,89$ ve $p=,001$ sonuçları ortaya çıkmıştır.

Ekonomik unsurlar boyutu: Ücret ve sosyal güvence değişkenlerinin yer aldığı işveren markası ölçeğinde ekonomik unsurlar boyutuna ilişkin güvenilirlik ve geçerlik analizleri $\alpha=,91$ ve $p=,001$ olarak gerçekleşmiştir.

Çalışma koşulları boyutu: Çalışma koşulları boyutu içinde işgörenlerin görev ve sorumlulukları, çalışma düzeni ve saatleri, takım çalışması, ortamın fiziksel ve ergonomik durumuna ilişkin algı ve tutumlar yer almaktadır. Bu boyuta ilişkin güvenilirlik ve geçerlik analizleri $\alpha=,90$ ve $p=,001$ düzeyinde oluşmuş ve işveren markası ölçeği için önemlidir.

Sosyal unsurlar boyutu: İşveren markasının sosyal değişkenlerinden oluşan bu boyutun güvenilirlik ve geçerlik analizleri $\alpha=,85$ ve $p=,001$ düzeyindedir. İşgörenlerin sosyal etkinliklere katılımı, sorumluluk projeleri içinde yer almaları, işletmeyi temsil görevi gibi motivasyonel değişkenler işveren markasının oluşmasına değer kattığını ortaya koymaktadır.

4. BULGULAR

Araştırmada Tablo 1’de yer aldığı gibi bağımsız değişkenlerin olduğu 6 boyut ve bağımlı değişkenlerden oluşan 1 boyut olmak üzere toplam 7 boyutun olduğu görülmektedir. “Değer algısı” ile “İşyeri Seçimi” arasında pozitif ve doğrusal yönlü, anlamlı bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır ($r = .79$; $p < .01$). İşgörenin işyerinde mutlu olmasına yönelik algıladığı olumlu tutum, kendisine güven duyulması, fikirlerine önem verilmesi, saygı duyulması ve ihtiyacı olduğunda işveren tarafından gerekli desteğin sağlanmasının işveren markasının yaratılmasında güçlü bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Güçlü işveren markasının ise işgörenlerin işyeri seçimi ile doğrudan ilişkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	DS	α	Ort.	SS	1	2	3	4	5	6	7
1-Değer algısı	5	0.92	4.41	0.98	1						
2-Kariyer ve gelişim olanakları	5	0.91	4.28	1.07	0.78**	1					
3-Kurumsal itibar	4	0.89	4.22	1.12	0.61**	0.53**	1				
4-Ekonomik unsurlar	3	0.91	4.17	1.14	0.67**	0.57**	0.51**	1			
5-Çalışma koşulları	4	0.90	4.09	1.19	0.68**	0.59**	0.51**	0.47**	1		
6-Sosyal unsurlar	3	0.85	3.96	1.23	0.66**	0.42**	0.30**	0.22*	0.28*	1	
7-İşyeri seçimi	3	0.9	4.45	0.91	0.79**	0.67**	0.64**	0.71**	0.60**	0.55**	1

N=642, Pearson korelasyon (2 yönlü), * $p<0.05$ ** $p<0.01$ DS: Değişken sayısı, SS: Standart Sapma

İşveren tarafından sağlanan kariyer ve gelişim olanakları işgörenler tarafından önemsenmektedir. Korelasyon analizinde “Kariyer ve gelişim olanakları” ile “İşyeri Seçimi” arasında ortaya çıkan pozitif, doğrusal yönlü ve anlamlı ilişki bunu açıkça bir şekilde göstermiştir ($r = .67$; $p < 0.01$). Bu ilişkinin güçlü olmasının göstergeleri ise işgörenlerin sosyal ve mesleki gelişimleri için fırsat yaratılması, oryantasyon programları, adil değerlendirme ve terfi olanakları ve kişisel kariyer planlamasına yönelik olumlu algıları ve buna karşı oluşan tutum ve davranışlarının da olumlu olmasıdır.

İşveren markasının oluşmasında kurumsal itibarın önemli olduğu bir gerçektir. İşgörenin çalıştığı işletme ile gurur duyması örgütsel bağlılığının da bir göstergesidir. Kariyeri için çalıştığı işletmeyi önemli bir referans olarak görmesi ve bu durumda kendisini ayrıcalıklı hissetmesi kurumsal itibarın bir sonucu olarak görülmektedir. “Kurumsal itibar” ile “İşyeri Seçimi” arasındaki ilişkinin varlığı önemli düzeyde ve anlamlı olarak gerçekleşmiş ($r = .64$; $p < 0.01$), ayrıca ilişkinin pozitif ve doğrusal yönlü olması da bu açıklamayı desteklemektedir.

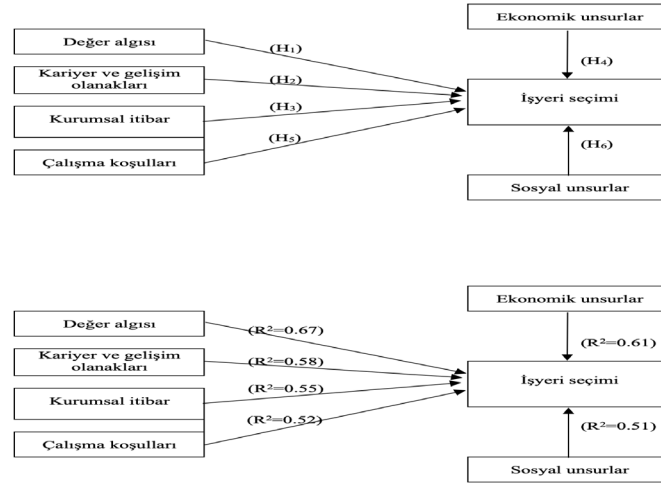
“Ekonomik unsurlar” ile “İşyeri Seçimi” arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin ($r = .71$; $p < 0.01$) olması, işveren markasında sosyal ve psikolojik unsurlar kadar ekonomik unsurların da önemli olduğunu ortaya koymaktadır. İşgörenlerin ücret ve diğer gelirleri ile sosyal güvencenin sağlandığı işyeri olarak işveren marka değeri yüksek işletmeleri görmesi bu ilişkiyi daha anlamlı hale getirmektedir. Bu durum hem işveren markasının yaratılmasında önemli bir unsur, hem de işgörenlerin işyeri seçiminde ekonomik unsurları da önemseyişinin bir göstergesidir.

Turizm sektöründe çalışma koşulları işletmeden işletmeye farklılık gösterebilmektedir. Özellikle otellerin çalışma koşullarına ilişkin yapmış olduğu iyileştirmeler işgörenlerin işyeri seçimindeki tercihlerini etkileyebilmektedir. Korelasyon analizi sonuçları “Çalışma koşulları” ile “İşyeri Seçimi” arasında önemli düzeyde, pozitif ve doğrusal yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir ($r = .60$; $p < 0.01$). İşgörenlerin işyerinde görev ve sorumlulukların belirgin, çalışma saatlerinin düzenli ve takım ruhunun yerleşmiş olmasına ve fiziksel ve ergonomik açıdan uygun çalışma alanlarının yaratılmasına yönelik algılarının tutum ve davranışlarına olumlu yansımaları bu iki boyut arasındaki ilişkiyi anlamlı hale getirmektedir.

Korelasyon analizinde belirlenen bir başka ilişki ise “Sosyal unsurlar” ile “İşyeri Seçimi” arasındadır. İşgörenlerin işletme tarafından çeşitli sosyal etkinliklere katılımının sağlanması, teşvik edilmesi ya da temsil görevi verilmesine yönelik oluşan algıları sosyal unsurlar olarak işveren markası ile ilişkisini anlamlı kılmaktadır. Bu ilişkinin pozitif ve doğrusal yönlü olması da önemli bir bulgudur ($r = .55$; $p < 0.01$).

Tablo 2. Araştırma Hipotezlerine İlişkin Ölçüm Değerleri

Hipotezler			Standardize değerler		t	R ²	Sonuç		
Bağımsız değişkenler		Bağımlı değişken							
H ₁ -Değer algısı	→	İşyeri seçimi	0.66		7.78	0.67	Kabul		
H ₂ -Kariyer ve gelişim olanakları	→	İşyeri seçimi	0.59		6.21	0.58	Kabul		
H ₃ -Kurumsal itibar	→	İşyeri seçimi	0.54		5.86	0.55	Kabul		
H ₄ -Ekonomik unsurlar	→	İşyeri seçimi	0.63		6.92	0.61	Kabul		
H ₅ -Çalışma koşulları	→	İşyeri seçimi	0.49		5.47	0.52	Kabul		
H ₆ -Sosyal unsurlar	→	İşyeri seçimi	0.46		4.83	0.51	Kabul		
<i>Uyum indeksi ölçüm değerleri</i>									
<i>X²</i>	<i>df</i>	<i>X²/df</i>	<i>RMSEA</i>	<i>SRMR</i>	<i>GFI</i>	<i>AGFI</i>	<i>CFI</i>	<i>IFI</i>	<i>NNFI</i>
669.34	337	1.98	0.68	0.079	0.90	0.91	0.90	0.92	0.91

Şekil 2. Araştırma Modeli

Analiz sonuçları bağımsız tüm faktörlerin güvenilirliklerinin 0.85'in üzerinde ve $p < 0.01$ düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir. Aynı şekilde tüm faktörler için $R^2 > 0,50$ olarak gerçekleşmesi yapısal model açısından oldukça önemli bulgular olarak görülmektedir. Bu durum ölçme modelinin ilk aşamada uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 2'de yer alan uyum ölçütleri ve değerleri hipotezlerin ölçülmesi açısından önemlidir ($X^2/df < 2$; $RMSEA \leq 0.10$ ve uyum ölçütleri: GFI, AGFI, CFI, IFI, NNFI ≥ 0.90). Analiz sonuçlarının geçerliği ve güvenilirliğinin sağlanması uyum endeksi değerlerinin de kabul edilebilir düzeyde olması gerekir (Byrne, 1998; Hu ve Bentler, 1999; Tabachnick ve Fidell, 2007).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Z kuşağının işgören olarak en fazla bulunduğu yerlerden birisi de otel işletmeleridir (Eurostat, 2018; WTO and ILO, 2014). Hem turizm sektörünün istihdam yapısı hem de genç kuşağın tercih etmesi nedeniyle işveren-işgören ilişkileri turizm sektörü içerisinde daha dinamiklerdir. Z kuşağındaki işgörenler kariyerlerinin başında gerek duyduğu gelişim olanaklarını otel işletmelerinde daha kolay bulabilmektedir. Özellikle beklentilerinin karşılandığını gören ve mesleki deneyimini sağlayan işgörenler kariyer planlamasına daha avantajlı başlayabilmektedir.

İşveren markası Z kuşağının işyeri seçiminde önemli bir yere sahiptir. Zira Z kuşağı daha çok araştıran ve sorgulayan, sonuçları karşılaştırarak karar verebilen, teknolojik olanaklarla desteklenmiş bir dönemde yetişmiştir. Bu nedenle beklentilerini karşılayacak en uygun işyerinin seçiminde daha rasyonel düşünebilmektedir. İşyerine mutlu olması kadar kendisine güvenilmesi, önem verilmesi, saygı duyulması gibi değer algısı Z kuşağının işyeri seçimini etkilediği araştırma sonuçlarında olduğu gibi literatürdeki benzer çalışmalarla da desteklenmektedir (Bejtkovský, 2016; Schroth, 2019; Yaşar ve Demir, 2019a; 2019b). İşletmede işgörenlerin kendilerine yönelik değer algı düzeyinin yüksekliği işveren markasının önemli göstergesidir. Doğal olarak Z kuşağının değer algı düzeyini yüksek bulduğu işyerinin tercih etmesi kariyer planlaması açısından da önemli bir etkidir.

İşveren markasının bir unsuru olarak görülen kariyer ve gelişim olanakları Z kuşağı için ayrı bir öneme sahiptir. Yaş itibarıyla kariyerinin başında olan Z kuşağındakiler mesleki gelişim olanaklarını en iyi şekilde değerlendirerek güçlü bir kariyere sahip olmayı hedeflemektedir. Öyle ki Z kuşağı işten çekinmez ve işyerine yönelik önceden tanımlanmış bir dizi bilgi ve düşünceye sahiptir (Cseh-Papp, Varga, Szabo, Szira ve Hajós 2017; Desai ve Lele, 2017). Bu verileri kullanarak işyeri seçiminde kariyer ve gelişim olanaklarını iyi değerlendiren işgörenlerin işveren markası değerinin yükselmesine de katkı sağlaması mümkündür. Çünkü kazan-kazan ilkesine göre hem işveren hem de işgörenler birbirine katkı sağlayarak önemli kazanımlar elde edecektir. Özellikle işveren markasının yarattığı eşit ve adaletli terfi ve kadrolamanın Z kuşağına getireceği güven işletme imajı açısından da olumlu etki yapacaktır.

Güçlü ve çekici bir kariyere sahip olmak isteyen Z kuşağındaki işgörenler için işveren markasına sahip işletmeler iyi bir referans özelliğine sahiptir. Bu araştırma sonucunda ulaşılan bulguların ortaya koyduğu kurumsal itibar

unsurları işgörenlerin kariyerleri için sadece bir marka ismi değildir. Aynı zamanda nitelikli, mesleki ve teknik açıdan donanımlı bir işgörenin olduğunun göstergesi olarak kabul edilir. Çünkü işveren markasına sahip işletmeleri tercih etmek işgören açısından önemli olabilir ancak işletmenin de öncelikle o işgöreni tercih etmesi gerekir. Dolayısıyla işveren marka değeri yüksek işletmeler işgören seçiminde belirli işlem ve ölçütlere göre karar vermektedir. Goessling (2017) göre işveren marka değeri yüksek işletmeler gelişme ve öğrenme potansiyeli yüksek işgörenleri seçer. Kurumsal itibarın güçlü bir referansa sahip Z kuşağı işgörenleri diğerlerine göre kendilerini ayrıcalıklı hissedecektir. Bir başka bakış açısından bunu; “işveren markasının yarattığı nitelikli işgören” olarak açıklamak mümkündür.

Çalışma yaşamında işgörelere sunulan ekonomik unsurlar işyeri seçimini etkileyen faktörlerden birisidir (Demir, 2011). Özellikle kariyer başlangıcında olan işgörenlerin mesleki ve teknik açıdan gelişmelerini sağlayabilmek ve sosyal yaşam kalitesine sahip olabilmek için ekonomik unsurların tatmin edici düzeyde olmasını beklemesi doğal bir durumdur. Z kuşağındaki işgörenlerin çalışma yaşamında işletmelerin sunduğu maaş, prim ve diğer nakdi ödemeleri, sosyal güvenlik ödemeleri, tüm ödemelerin düzenli yapılıp yapılmadığı, işgörelere yapılan ödemeler-emek değeri dengesi gibi konuları günümüz iletişim ve teknolojik araçlarla daha kolaydır. Z kuşağı farklı işletmelerde işgörelere yapılan finansal destek ve olanakları karşılaştırma yaparak (Benraiss-Noailles ve Viot, 2020; Koulopoulos ve Keldsen, 2016) işyeri seçimini daha bilinçli yapabilmektedir. Turizm sektöründe işveren markasına sahip işletmelerin sahip olduğu kurumsal imaj, sektörel işgücü istihdam politikaları, uygulamaları ve aday işgörenlerin algısı Z kuşağının işveren markasına sahip işletmeleri tercih etmesine neden olmaktadır.

Günümüzde otel işletmelerinde çalışma koşullarının daha iyileştirildiği bir gerçektir. İşgörenlerin iş çıktılarında etkin bir katkı sağlaması için yalnızca ekonomik unsurlar tek başına yeterli değildir. İşgörenlerin bir birey olarak sosyal yaşamının olduğu, çalışma ve sosyal yaşam dengesini kurması hem kendi performansı hem de işletme performansını olumlu etkileyecektir. Z kuşağının işyerindeki görev ve sorumluluğunun belirli olması, çalışma saatlerinin düzenli olması ve çalışma alanının fiziksel ve ergonomik açıdan uygun olması daha verimli ve üretken olmasına, işyerindeki mutluluğunun sosyal yaşamına yansımaya etki edebilmektedir (Bencsik, Horváth-Csikós ve Juhász, 2016; Csiszárık-Kocsír ve Garia-Fodor, 2018). İşveren markasının yarattığı bu unsurlara işyerindeki takım çalışmasının varlığı da eklendiğinde Z kuşağının işyeri seçiminde çalışma koşullarının önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür.

Z kuşağının işyeri seçiminde önemsedığı sosyal unsurlar (Walmsley, Cripps ve Hine, 2020) kimi zaman sosyal sorumluluk projeleri kimi zaman çeşitli etkinliklerde işletmeyi temsil etme şeklinde ortaya çıkan uygulamalardır. Sosyal sorumluluk unsurlarının işgörenlerin motivasyonu ve örgütsel bağlılıklarındaki olumlu etkisi (Goh ve Lee, 2018; Iorgulescu, 2016) Z kuşağının işletmeye çekilmesinde önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. İşveren marka değeri yüksek işletmelerin işgörelere sosyal unsurları daha kolay sunabilmesi, bu işletmeler açısından işgücü piyasasında rekabet avantajı yaratarak Z kuşağındaki daha nitelikli işgörenlerin teminini de kolaylaştırabilir.

Turizm sektöründe nitelikli işgören sayısına olan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. Diğer yandan genç kuşağın içinde bulunduğu Z kuşağı daha donanımlı ve güçlü olanaklara sahip olarak yetişmekte, daha bilinçli ve seçici karar verebilmek için araştırma ve sorgulama yapabilmektedir. Özellikle artan rekabette avantajı elde etmek isteyen otel işletmelerinin güçlü bir işveren markası oluşturarak Z kuşağına yönelik istihdam çalışması sektörel ve ülke çıkarları açısından oldukça önemlidir. İşveren markasıyla nitelikli bireylere ulaşmak günümüz koşullarında daha kolaydır. Özellikle Z kuşağına yönelik istihdam programlarının uygulanarak onların işletmeye çekilmesi örgüt içi motivasyonu artırırken daha mutlu ve iş tatmini elde eden işgörenlerin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Bu durum aynı zamana işletmede işgücü devir hızının azalmasına da neden olabilmektedir. Diğer yandan işletme itibarının artması daha fazla tanınırlığa ulaşması insan kaynakları açısından olduğu kadar tüketiciler açısından da olumlu etki ve sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

5.1. Literatüre Katkısı

Literatürde işveren markası konusunda yapılan çalışmalar genellikle müşteriler açısından çekicilik yaratabilen değerler üzerine yapılmış ve satış-pazarlama kapsamında gerçekleştirilmiştir. Potansiyel ve işletmedeki mevcut işgörenlerin işyeri seçimi üzerinde işveren markasının etkisine yönelik çalışmalar ise daha sınırlıdır. Bu durum turizm sektöründeki işletmeler ve işgörenler açısından daha dar bir sınırlılık oluşturmaktadır. Diğer yandan otel

işletmelerinde Z kuşağındaki işgörenlerin işyeri seçiminde işveren markasının etkisine yönelik doğrudan bir araştırmaya ulaşılmamış olup en yakın tek benzer çalışma (Goh ve Okumuş, 2020) 2020 yılında yayınlanmıştır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde araştırmanın özgün bir çalışma olarak literatüre önemli bir kaynak oluşturacağı düşünülmektedir.

5.2. Uygulamaya Katkısı

Otel işletmelerinde işgörenler rekabette fark yaratan önemli bir unsurdur. Özellikle genç ve dinamik işgörenlerin yoğun bir şekilde istidam edildiği otellerde hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetinin sağlanmasında kilit rol oynayan işgörenlerinde yaratıcı ve niteliklerinin yüksek olması gerekir. Ancak turizm işgücü piyasasındaki ekonomik ve sosyal göstergeler nitelikli işgörenlerin istihdamını zorlaştırmaktadır. Bu zorluğu aşabilenlerin çoğunlukla marka değeri yüksek otel işletmeleri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla daha nitelikli işgörenlerin işletmeye çekilmesi ve mevcut nitelikli işgörenlerin işletmede tutulmasında işveren markasının önemli etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Z kuşağındaki yetenekli ve yaratıcı adaylara nasıl ulaşılabileceği ve onların işletmeye nasıl çekilebileceği kadar mevcut işgörenlerin de işletmede tutulması önemlidir. Otel işletmelerinin Z kuşağındaki işgörenlerle rekabette önemli bir avantaj elde edebileceği kabul edilirken, bu kuşaktakilerin ancak işveren marka değeri yüksek işletmeleri tercih edeceği de unutulmamalıdır. Bu nedenle işveren markasının yaratılmasının otel işletmelerine yalnızca müşteri açısından değil aynı zamanda değer katabilecek işgörenler açısından çekicilik unsuru oluşturduğu düşünülmektedir. Z kuşağındaki işgörenlerin işveren markasının hangi boyutunu daha fazla önemsendiği, bu boyutların etki düzeyi ve sonuçlarının otel işletmeleri açısından değerlendirilebileceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, H. & Ghiselli, R. (2015). The Importance of Compensation and Benefits on University Students' Perceptions of Organizations as Potential Employers, *Journal of Management and Strategy*, 6(1): 1-9.
- Akat, İ. (1999). İşletme Yönetimi, İzmir, Barış Yayınları.
- Ambler, T. & Barrow, S. (1996). The Employer Brand. *Journal Of Brand Management*, 4 (3), 185-206.
- Anca, C., E. & Roderick, B. (2007). "The Influence Of Brand Image And Company Reputation Where Manufacturers Market To Small Firms: A Customer Value Perspective", *Industrial Marketing Journal*, No: 36, 135-137.
- App, S., Merk, J. & Büttgen, M. (2012). Employer branding: Sustainable HRM as a competitive advantage in the market for high-quality employees. *Management revue*, 23 (3), 262-278.
- Ballou, B., Godwin, N. H., & Shortridge, R. T. (2003). Firm Value And Employee Attitudes On Workplace Quality. *Accounting Horizons*, 17(4), 329-341.
- Baloğlu, Z. (2016). İşletmelerde Kurumsal Kimlik Yönetimi: Adana İlinde Faaliyet Gösteren Otel İşletmelerindeki Çalışanlar Üzerine Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Bayrak, S. (2001). Ahlak Ve Sosyal Sorumluluk. İstanbul, Beta Yayınları.
- Bejtkovský, J. (2016). The Employees of Baby Boomers Generation, Generation X, Generation Y and Generation Z in Selected Czech Corporations as Concoivers of Development and Competitiveness in their Corporation. *Journal of Competitiveness*, 8(4), 105-123.
- Bencsik, A., Horváth-Csikós, G., & Juhász, T. (2016). Y and Z Generations at Workplaces. *Journal of Competitiveness*, 8(3), 90-106.
- Benraiss-Noailles, L., & Viot, C. (2020). Employer Brand Equity Effects On Employees Well-Being And Loyalty. *Journal Of Business Research*. 10.1016/J.Jbusres.2020.02.002
- Berkup, S. B. (2014). Working With Generations X And Y İn Generation Z Period: Management Of Different Generations İn Business Life. *Mediterranean Journal Of Social Sciences*, 5(19), 218-218.
- Budhwar, P., & Fadzil, K. (2000). Globalization, Economic Crisis And Employment Practices: Lessons From A Large Malaysian Islamic Institution. *Asia Pacific Business Review*, 7(1), 171-198.
- Byrne, B.M. (1998). Structural Equation Modeling with LISREL, PRELIS and SIMPLIS: Basic Concepts, Applications and Programming, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Connerley, M. L., Arvey, R. D., Gilliland, S. W., Mael, F. A., Paetzold, R. L., & Sackett, P. R. (2001). Selection In The Workplace: Whose Rights Prevail?. *Employee Responsibilities And Rights Journal*, 13(1), 1-13.
- Costanza, D. P., Badger, J. M., Fraser, R. L., Severt, J. B., & Gade, P. A. (2012). Generational Differences In Work-Related Attitudes: A Meta-Analysis. *Journal Of Business And Psychology*, 27(4), 375-394.
- Cseh-Papp, I., Varga, E., Szabó, K., Szira, Z., & Hajós, L. (2017). The Appearance Of A New Generation On The Labour Market. *Annals Of The Faculty Of Engineering Hunedoara*, 15(1), 123-130.
- Csiszárík-Kocsír, Á., & Garia-Fodor, M. (2018). Motivation Analysing And Preference System Of Choosing A Workplace As Segmentation Criteria Based On A Country Wide Research Result Focus On Generation Of Z. *Online Journal Modelling The New Europe*, (27), 67-85.
- Demir, M. (2011). İşgörenlerin Çalışma Yaşamı Kalitesi Algılamalarının İşte Kalma Niyeti ve İşe Devamsızlık ile İlişkisi. *Ege Academic Review*, 11(3), 453-464.
- Demir, M. & Demir, Ş.Ş. (2016). "Akademik Beklenti Akademik Memnuniyet Ve Kariyer Planlaması İlişkisi Turizm Lisans Öğrencileri Örneği". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 13(1), 46-59.
- Demir, M., Günaydın, Y. & Demir, Ş. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye’de Turizm Üzerindeki Öncülleri, Etkileri Ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi1. *International Journal Of Social Sciences And Education Research*, 6(1), 80-107.
- Demir, Ş. Ş. (2010). Çekici Faktörlerin Destinasyon Seçimine Etkisi: Dalyan Örneği. *Ege Academic Review*, 10(3), 1041-1054.
- Demir, Ş.Ş. & Tür, E. (2019). Otel Logosu Ne Söyler? Tüketiciler Ne Algılar? *Journal Of Tourism Theory And Research*, 5(1), 51-64.
- Desai, S. P., & Lele, V. (2017). Correlating İnternet, Social Networks And Workplace—A Case Of Generation Z Students. *Journal Of Commerce And Management Thought*, 8(4), 802-815.
- Diaconu, M., & Dutu, A. (2020). Employees’behavior Within Labor Market: Generation Z Vs. Generation Y. *The USV Annals of Economics and Public Administration*, 20(1), 113-119.
- Doorley, J. & Garcia, H., F. (2007). Reputation Management The Key To Successful Public Relations And Corporate Communications, Routledge, New York.
- Dowling, G. (2001). Creating Corporate Reputations: Identity, Image, And Performance, Oxford University Press, New York.
- Eurostat (2018). Tourism industries -Employment. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_-_employment&oldid=445425#The_tourism_industries_employ_over_13_million_people_in_the_EU (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Gehrels, S. (2019). Introducing Employer Branding: Potential for the Hospitality and Tourism Industry. In *Employer Branding for the Hospitality and Tourism Industry: Finding and Keeping Talent*. Emerald Publishing Limited.
- Gehrels, S., Wiene, N., & Mendes, J. (2016). Comparing Hotels’ Employer Brand Effectiveness Through Social Media And Websites. *Research İn Hospitality Management*, 6(2), 163-170.
- Gilani, H., & Cunningham, L. (2017). Employer Branding And its İnfluence On Employee Retention: A Literature Review. *The Marketing Review*, 17(2), 239-256.
- Goessling, M. (2017). Attraction And Retention Of Generations X, Y And Z İn The Workplace. *Integrated Studies*. 66. <https://digitalcommons.murraystate.edu/bis437/66>
- Goh, E., & Lee, C. (2018). A Workforce To Be Reckoned With: The Emerging Pivotal Generation Z Hospitality Workforce. *International Journal Of Hospitality Management*, 73, 20-28
- Goh, E., & Okumuş, F. (2020). Avoiding The Hospitality Workforce Bubble: Strategies To Attract And Retain Generation Z Talent İn The Hospitality Workforce. *Tourism Management Perspectives*, 33, 100603. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2019.100603>
- Graafland, J. & Smid, H. (2004). Reputation, Corporate Social Responsibility And Market Regulation, *Tijdschrift Voor Economie En Management*. Xlix, 271-308.

- Grieg-Gran, M. (2002). Financial Incentives For Improved Sustainability Performance: The Business Case And The Sustainability Dividend, Mining, Minerals And Sustainable Development, April 2002 No. 47, Ss. 1-49.
- Hair Jr, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Gudergan, S. P. (2017). *Advanced Issues In Partial Least Squares Structural Equation Modeling*. Sage Publications.
- Hair, J.F., Tatham, R.L., Anderson, R.E. & Black, W. (2006). *Multivariate Data Analysis*, Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hu, L. & Bentler, P.M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives”, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.
- Iorgulescu, M. C. (2016). Generation Z and its perception of work. *Cross-Cultural Management Journal*, 18(01), 47-54.
- Kadıbeşegil, S. (2006). *İtibar Yönetimi*, İstanbul, Mediacat Yayınları.
- Karadeniz, M. (2010). *Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Rolü Ve Önemi*, İstanbul, Beta Yayıncılık.
- Kavlakoglu, M., E. (2018). *Şirketlerin İşveren Markası Uygulamaları: Bankaların Sürdürülebilirlik Raporları Üzerine Bir Araştırma, (Yüksek Lisans Tezi)*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Knox, S. & Freeman, C., (2006). Measuring And Managing Employer Brand Image In The Service Industry. *Journal Of Marketing Management*, 22, 695-716.
- Koulopoulos, T., & Keldsen, D. (2016). *Gen Z effect: The Six Forces Shaping The Future Of Business*. Routledge.
- Kowske, B. J., Rasch, R., & Wiley, J. (2010). Millennials’(lack of) attitude problem: An empirical examination of generational effects on work attitudes. *Journal of Business and Psychology*, 25(2), 265-279
- Lievens, F., & Slaughter, J. E. (2016). Employer Image And Employer Branding: What We Know And What We Need To Know. *Annual Review Of Organizational Psychology And Organizational Behavior*, 3, 407-440
- Liu, Y., & Lin, H. (2018). Opportunities, Strengths and Measures for China’s Hotel Brands to Go Global in the Context of “The Belt and Road”. In *3rd International Symposium on Asian B&R Conference on International Business Cooperation (ISBCD 2018)*. Atlantis Press.
- Lyons, S., & Kuron, L. (2014). Generational Differences In The Workplace: A Review Of The Evidence And Directions For Future Research. *Journal Of Organizational Behavior*, 35(S1), 139-157.
- Maxwell, R. & Knox, S., (2009). Motivating Employees To “Live The Brand”: A Comparative Case Study Of Employer Brand Attractiveness Within The Fir. *Journal Of Marketing Management*. C.25. S.9-10: 893-907.
- McCordle, M. (2006). *New Generations At Work: Attracting, Recruiting, Retaining And Training Generation Y. The ABC Of XYZ*. Sidney, Australia: Mccordle Research
- McCordle, M. & Wolfinger, E. (2009). *The ABC Of XYZ: Understanding The Global Generations*. The ABC Of XYZ. Sidney, Australia, UNSW Press.
- Melewar, T. C. (2003). Determinants Of The Corporate Identity Construct: A Review Of The Literature. *Journal Of Marketing Communications*, 9(4), 195-220.
- Moroko, L. & Uncles, M. (2008). Characteristics Of Successful Employer Brand, *Brand Management*, Cilt.16, Sayı.3, (160-175).
- Nadda, V., Rafiq, Z., & Tyagi, P. (2017). Effectiveness And Challenges Of Recruitment Process Outsourcing (RPO) In The Indian Hotel Sector. *International Journal Of Academic Research In Business And Social Sciences*, 7(2), 218-236.
- Nam, S. (2018). *Assessing The Impacts Of Foreign Direct Investment (FDI) On Local Skills Development: The Hotel Industry In Siem Reap, Cambodia* (Doctoral Dissertation, Auckland University Of Technology).
- Ognjanović, J. (2020). Employer Brand And Workforce Performance In Hotel Companies. *Hotel And Tourism Management*, 8(2), 65-78.
- Rose, C. & Thomsen, S. (2004). The Impact Of Corporate Reputation Performance: Some Danish Evidenc, *European Management Journal*, 22 (2), 201–210.
- Roy, S. K. (2008). Identifying The Dimensions Of Attractiveness Of An Employer Brand In The Indian Context”. *South Asian Journal Of Management*, 15(4).

- Ruiz, B., García, J.A. & Revilla, A.J. (2016). "Antecedents And Consequences Of Bank Reputation: A Comparison Of The United Kingdom And Spain", *International Marketing Review*, 33 (6), 781-805.
- Rzemieniak, M., & Wawer, M. (2021). Employer Branding in the Context of the Company's Sustainable Development Strategy from the Perspective of Gender Diversity of Generation Z. *Sustainability*, 13(2):828. <https://doi.org/10.3390/su13020828>
- Scheuerlein, K. (2019). *Recruitment and Retention of Generation Z in the Workplace* (Doctoral dissertation) The College of St. Scholastica, United States.
- Schroth, H. (2019). Are you ready for Gen Z in the workplace? *California Management Review*, 61(3), 5-18.
- Sekiguchi, T. (2004). A Preliminary Investigation Of The Cognitive Process Of Japanese Undergraduate Job Seekers, *Osaka Keidai Ronshu*, 55 (3), 123-136.
- Solnet, D., Baum, T., Robinson, R. N., & Lockstone-Binney, L. (2016). What About The Workers? Roles And Skills For Employees In Hotels Of The Future. *Journal Of Vacation Marketing*, 22(3), 212-226
- Starecek, A., Koltnerova, K., Babelova, Z. G., Caganova, D., Lovasikova, S. & Ivic, M. (2019). Value Orientations of Generation Z and Their Performance in Education Process. In *2019 17th International Conference on Emerging eLearning Technologies and Applications (ICETA)* (pp. 739-744). IEEE.
- Strauss, W. & Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, NY: William Morrow.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş:(Temel İlkeler Ve LISREL Uygulamaları)*. Ekinoks.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2007). *Using Multivariate Statistics* (5th Edition), New York: Allyn and Bacon.
- Uzun, H. & Demir, Ş.Ş. (2019). Marka Kent Isparta Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 171-186.
- Verčič, A. T. & Čorić, D. S. (2018). The Relationship Between Reputation, Employer Branding And Corporate Social Responsibility. *Public Relations Review*, 44(4), 444-452
- Walmsley, A., Cripps, K. & Hine, C. (2020). Generation Z And Hospitality Careers. *Hospitality & Society*. 10(2), 173-195.
- WTO and ILO-World Tourism Organization and International Labour Organization- (2014), *Measuring Employment in the Tourism Industries – Guide with Best Practices*, UNWTO, Madrid.
- Yaşar, E. (2020). İşyeri Seçiminde İşveren Markasının Etkisi: Konaklama İşletmeleri Örneği, (Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Yaşar, E. & Demir, M. (2019b) İşveren Markasını Oluşturan Kariyer Değişkenlerinin Bireylerin Kariyer Planlamasına Etkisi: Otel İşletmeleri Örneği. *The Third International Congress on Future of Tourism: Innovation, Entrepreneurship and Sustainability (Futourism 2019)*, 3(1), 518-523
- Yaşar, E. & Demir, M. (2019a). İşgörenlerin Kariyer Planlamasında İşveren Markasının Rolü: Otel İşletmeleri Örneği. *International Journal Of Social Sciences And Education Research*, 5(4), 502-514.
- Yüce, N. (2018). Enerji Sektöründe Halkla İlişkiler Faaliyetleri Ve Dağıtım Şirketlerinin Kurumsal Kimlik Çalışmalarına Etkileri, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zyglidopoulos S. C. (2005). The Impact of Downsizing on Corporate Reputation, *British Journal of Management*, 16 (3), 11-25.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:25.01.2021 ✓Accepted/Kabul:07.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.867800

Araştırma Makalesi/ Research Article

Koç, E. (2021). "Tedarik Zinciri Dış Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinde İç Entegrasyonun Aracılık Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 197-213..

TEDARİK ZİNCİRİ DIŞ ENTEGRASYONUNUN YENİ ÜRÜN GELİŞTİRME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE İÇ ENTEGRASYONUN ARACILIK ROLÜ

Erdoğan KOÇ*

Öz

Yoğun rekabetin yaşandığı günümüzde işletmeler yeni ürün geliştirme çalışmalarına gittikçe daha fazla önem vermektedir. Tedarik zinciri entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeye etkisini inceleyen henüz az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle, yapılan çalışma alanın keşfedilmemiş yönlerinin oluşturduğu bu boşluğu doldurmaya yönelik bir çaba olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada tedarik zinciri entegrasyonu; dış ve iç entegrasyon olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. Dış entegrasyon da tedarikçi ve müşteri entegrasyonu olarak iki alt başlığa ayrılmaktadır. Aynı ayrı tedarikçi entegrasyonunun ve müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde iç entegrasyonun aracılık etkisi çalışma kapsamında incelenmiştir. Ankara ve İstanbul illerinde imalat sektöründe faaliyet gösteren 390 orta ve büyük ölçekli işletmeye uygulanan anketler ile veri toplanmıştır. Elde edilen verilere güvenilirlik, geçerlik ve hipotez testleri uygulanmıştır. Hipotez testleri sonucunda tedarik zinciri dış entegrasyon bileşenlerinin iç entegrasyon ve yeni ürün geliştirme üzerinde, iç entegrasyon ise yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışma bulgularına göre hem tedarikçi hem de müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde iç entegrasyonun kısmi aracılık etkisi tespit edilmiştir. İşletmelerin bu doğrultuda tedarikçileri ve müşterileri ile kuracakları entegrasyon içsel fonksiyonların entegrasyonuna katkı sağlamasıyla birlikte yeni ürün geliştirme performansı üzerinde de olumlu yönde etki yaratacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tedarik Zinciri Entegrasyonu, Tedarikçi Entegrasyonu, Müşteri Entegrasyonu, İç Entegrasyon, Yeni Ürün Geliştirme.*

THE MEDIATING ROLE OF INTERNAL INTEGRATION IN THE EFFECT OF SUPPLY CHAIN EXTERNAL INTEGRATION ON NEW PRODUCT DEVELOPMENT

Abstract

In today's competitive environment, businesses pay more and more attention to new product development efforts. There are still few studies examining the effect of supply chain integration on new product development. Therefore, this study, which examines the relationship between supply chain integration and new product development, is designed as an effort to fill the gap in this relatively unexplored dimension of the field. In the study, supply chain integration is examined in two parts: external and internal integration. After that, external integration is divided into two sub-categories: supplier and customer integration. The mediating effect of internal integration on the impact of supplier integration and customer integration on new product development was examined separately within the scope of the study. Data were collected through questionnaires applied to 390 medium and large-scale enterprises operating in the manufacturing sector in Ankara and Istanbul. After that, reliability, validity and hypothesis tests were applied to the obtained data. As a result of the hypothesis tests, it has been determined that the external integration components of the supply chain have a significant and positive effect on internal integration

*Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İşletme Bölümü, BİNGÖL.
e-posta: ekoc@bingol.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8209-5714>)

and new product development, and internal integration on new product development. In addition, according to the study findings, internal integration has a partial mediating effect on the effect of both supplier and customer integration on new product development. Accordingly, the integration that businesses will establish with their suppliers and customers will have a positive impact on new product development performance as well as contributing to the integration of internal functions.

Keywords: *Supply Chain Integration, Supplier Integration, Customer Integration, Internal Integration, New Product Development*

1. Giriş

Yeni teknolojilerin ve müşteri isteklerinin hızlı değişimi, işletmeleri daha hızlı yeni ürün geliştirmeye zorlamaktadır (Olson, Walker Orville ve Ruekert, 1995)from bureaucratic approaches to more decentralized participatory mechanisms. Recently, cross-functional team structures have received a great deal of positive press. However, this paper questions whether teams are a universal panacea for shortening development times and improving success rates across all types of projects. It presents a contingency model based on resource dependency theory, which suggests that more participative structures are likely to improve the effectiveness and timeliness of the development process when the product being developed is truly new and innovative. However, the model also predicts that more bureaucratic structures may produce better outcomes on less innovative projects, such as those involving line extensions or product improvements. An empirical test involving 45 projects from 12 firms in widely varying industries substantially supports the model's predictions. The findings indicate that the better the fit between the newness of the product concept and the participativeness of the coordination mechanism used the better the outcomes of the development process in terms of (1. Birçok firma pazara sürüm süresini kısaltmanın, uzun vadeli başarı için kritik öneme sahip olduğunu değerlendirmektedir. Bu doğrultuda firmalar; yoğun rekabet ortamında hayatta kalabilmek, karını arttırmak ve büyüebilmek için yeni ürün geliştirmeli ve bu süreci rakiplerinden daha kısa sürede gerçekleştirmelidir. Bunu gerçekleştirmenin yolu; kaynak temelli yaklaşım üzerine inşa edilen ilişkisel görüş teorisine göre firma dışına uzanan ilişkilerde saklıdır. Firma içerisindeki bilginin paylaşımı ve kurulan ilişkiler yoluyla ilgili bilginin geliştirilmesi, entegrasyon süreci olarak ifade edilmektedir (Narasimhan, Swink ve Viswanathan, 2010). Entegrasyonun tedarik zinciri boyunca geliştirilmesiyle firmalar; gerekli bilgilere hızlı bir şekilde erişebilir, müşterilerin ihtiyaçlarına karşı daha hassas ve daha hızlı yanıt verebilir hale gelebilmektedir (Sezen, 2008). Tedarik zinciri üyeleri; tedarik zinciri yönetiminin nihai amacı olan, tedarik zinciri entegrasyonu ile işletme faaliyetlerine katkıda bulunmaktadır. Günümüzde artık rekabetin işletmeler düzeyinden tedarik zincirlerine taşındığı bilinmektedir. Rekabetin bu denli yoğun olduğu şartlarda işletmelerin yalnızca sahip oldukları içsel kaynaklarla hayatta kalabilmesi mümkün görünmemektedir. Tedarik zinciri üyelerinin üretim süreçlerine entegrasyonu işletmelere önemli avantajlar sağlamaktadır. Christensen'e göre her yıl 30 binin üzerinde yeni ürün piyasaya sürülmekte, ancak bunların yalnızca yüzde beşi başarılı olabilmektedir (Emmer, 2018). Başarısız olan yeni ürün geliştirme projeleri ise işletme kaynaklarının boşa harcanmasına neden olmaktadır. Yeni ürün geliştirme projelerine tedarik zinciri üyelerinin katılımı maliyet, zaman ve kalite konularında avantaj sağlamaktadır. Dolayısıyla başarılı üreticilerin, iç süreçlerini tedarik zincirindeki tedarikçiler ve müşterilerle entegre hale getirenler olduğu söylenebilir (Zailani ve Rajagopal, 2005).

Firmanın ilişkisel ağını dikkate alan tedarik zinciri entegrasyonu; tedarikçilerden müşterilere kadar tüm paydaşları sisteme dâhil ederek, işletme maliyetini en aza indirgeyen ve böylece sunulan değeri arttırmaya çalışan stratejik bir araç olarak düşünülmektedir (Kwon ve Suh, 2005). Bir tedarik zincirinden tam fayda elde etmek için, ilgili tüm paydaşların malların ve hizmetlerin tüketicilere etkili bir şekilde ulaşması amacıyla bağlanması gerekir (Sadler, 2007). Bu da; tedarikçilerden başlayarak, tedarik zinciri boyunca yer alan ve müşterilerle nihayetlenen katılımcılarla işbirliği yaparak gerçekleştirilir. Tedarik zinciri entegrasyonunun farklı boyutları; tedarikçi entegrasyonu, müşteri entegrasyonu ve iç entegrasyon olmak üzere üç boyutta incelenmektedir (Flynn, Huo ve Zhao, 2010). Tedarik zinciri entegrasyonunun işletmelere maliyet, hız ve yeni ürün geliştirme alt başlıklarında avantajlar sağladığı bilinmektedir. Tedarik zinciri boyutlarının işletmelerin yeni ürün geliştirme performansı üzerine etkisi olduğu farklı çalışmalarda test edilmiştir (Thomas, 2013; Koç, Ulaş ve Çalınar, 2018). Yapılan bu çalışmada ise literatürde yapılan çalışmalardan farklı olarak dış entegrasyon boyutları ile yeni ürün geliştirme arasındaki ilişkide iç entegrasyonun aracılık rolü ilk defa araştırılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın tedarik zinciri yazınında önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde tedarik zinciri entegrasyonu ve boyutları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu bölüm içerisinde tedarik zinciri entegrasyonu ve yeni ürün geliştirme arasındaki ilişki açıklanarak çalışmanın hipotezleri oluşturulmuştur. Üçüncü bölümde çalışmanın yöntemi ve kullanılan ölçek paylaşılmıştır. Çalışma bulguların paylaşıldığı dördüncü bölüm ile devam etmektedir. Sonuç bölümünde ise bulguların değerlendirilmesi yapılmış ve politika önerileri geliştirilmiştir.

2.Tedarik Zinciri Entegrasyonu

Tedarik zinciri entegrasyonunu tanımlamadan önce entegrasyonun tanımının yapılması, kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Kavram olarak entegrasyon, kimi zaman işbirliği kavramı ile eşdeğer görülse de Follett (1933), çapraz işleyen bir sistem ve toplu sorumluluk duygusu olarak tanımlamıştır (Follett,1933; akt. Ettlle ve Ernesto, 1992). Webster (1966) ise entegrasyonu, bir terim olarak eskiden bağımsız olarak yürütülen bir dizi ardışık veya benzer ekonomik ya da endüstriyel sürecin kontrolünün birleştirilmesi şeklinde ifade etmektedir (Webster, 1966; akt. Flynn vd., 2010).

Tedarik zinciri entegrasyonu, kuruluşları bilgi ve kaynakların paylaşılması veya koordine edilmesi yoluyla birbirine bağlayan ve yeniden tanımlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Katunzi, 2011). Mintzberg (1996) ise tedarik zinciri entegrasyonunu, firma içi ve firmalar arası olarak ikiye ayırmaktadır. Bu doğrultuda tedarik zinciri entegrasyonunun, firmanın hem iç hem dış yönlerini kapsadığı söylenebilir (Alfalla-Luque, Medina-Lopez ve Dey, 2013; Chen, Daugherty ve Landry, 2009). Firma içi entegrasyon çalışanlar ve departmanlar arasındaki işbirliğini belirtirken, firmalar arası ise yukarı yönlü ve aşağı yönlü zincir öğeleriyle olan işbirliğini ifade etmektedir (Gomes, de Weerd-Nederhof, Pearson, ve Cunha, 2003).

2.1.Tedarik Zinciri Entegrasyonunun Boyutları

Tedarik zinciri entegrasyonu ilgili yazındaki yazarlara göre farklı boyutlar içermektedir. Tedarik zinciri entegrasyonu; Narasimhan ve Kim (2002)'e göre üç, Rosenzweig vd., (2003)'e göre dört ve Frohlich ve Westbrook (2001)'a göre ise sekiz değişkenden oluşmaktadır. Tedarik zinciri entegrasyonu, entegre bir yapı olarak çalışmak için tüm tedarik zinciri boyunca; firma içi ve firmalar arası entegrasyona ihtiyaç duymaktadır. Önceki çalışmalar, tedarik zinciri entegrasyonunu üç ana yaklaşım içerisinde ölçmekte ve analiz etmektedir. Bunlar; (1) dış (tedarikçi ve müşteri) ve iç entegrasyon, (2) süreç entegrasyonu ve (3) bilgi/veri ve fiziksel/malzeme akışı entegrasyonudur (Alfalla-Luque vd., 2013; Pagell, 2004). Yapılan bu çalışma, tedarik zinciri entegrasyonunun belirtilen üç yaklaşımdan ilki olan dış ve iç entegrasyon temel alınarak gerçekleştirilmektedir.

İç entegrasyon ve dış entegrasyon, tedarik zinciri entegrasyonu kapsamında farklı roller oynamaktadır. İç entegrasyon, üretici içindeki bölümler ve işlevlerin entegre bir sürecin parçası olarak faaliyet göstermesini kabul ederken; dış entegrasyon, müşteriler ve tedarikçilerle yakın, interaktif ilişkiler kurmanın önemini kabul etmektedir. Her iki bakış açısı da, tedarik zinciri üyelerinin uyumlu bir şekilde hareket etmesi ve tedarik zincirinin değerini maksimize etmesi için önemlidir (Flynn vd., 2010).

2.1.1.İç Entegrasyon

İç tedarik zinciri, bir firmanın müşteriye bir ürün sağlamasıyla sonuçlanan faaliyet ve fonksiyonların zinciri olarak tanımlanmaktadır. Bu fonksiyonların entegrasyonu, bölümsel sınırlar boyunca faaliyetlerin bütünsel performansını içermektedir (Basnet, 2013). İç entegrasyon hakkında ilk çalışma Lawrence ve Lorsch (1967) tarafından gerçekleştirilmiştir (Lawrence ve Lorsch, 1967; akt. Parker, Zsidisin, ve Ragatz, 2008). Çapraz fonksiyonlu işbirliği olarak da literatürde ifade edilen iç entegrasyon; firma içinde birleştirici fonksiyonları ve süreçleri ifade etmekle birlikte depolama, nakliye, envanter yönetimi, satın alma, talep planlaması ve üretimle ilgili faaliyetleri kapsamaktadır (Germain ve Iyer, 2006). Çoğunlukla çapraz fonksiyonlu entegrasyon olarak da adlandırılan iç entegrasyon; fonksiyonlar arasındaki etkileşimin ve iletişimin büyüklüğü, bilgi paylaşım seviyesi, koordinasyon derecesi ve katılım derecesi olarak tanımlanmaktadır (Horn, Scheffler, ve Schiele, 2014).

2.1.2.Dış Entegrasyon

Müşteri ve tedarikçi entegrasyonu, yaygın olarak dış entegrasyon olarak adlandırılır (Flynn vd., 2010).Dış entegrasyon, tedarikçiler ve müşterilerle yoğun ve etkileşimli ilişkilerin geliştirilmesine odaklanan tedarikçi ve

müşteri entegrasyonunu ifade etmektedir (Chin, Hamid, Rasli, ve Tat, 2014). Tedarik zinciri üyeleri arasında oluşturulan dış entegrasyon, fonksiyonların bütünleşik bir halde kontrol edilmesini sağlamaktadır. Aşağı yönlü entegrasyon, çeşitli bilgi ve işbirlikçi planlarla ilişkili süreçleri, tahminleri, siparişin tamamlanması ile ilgili paylaşımları içerirken; yukarı yönlü entegrasyon, üretim planlarını ve tedarikçilerle üretim maliyetinin paylaşılmasını içermektedir (Germain ve Iyer, 2006).

Müşteri Entegrasyonu

Müşteri entegrasyonu, aşağı yönlü tedarik zinciri entegrasyonudur (Lotfi, Sahran, Mukhtar ve Zadeh, 2013). Müşteri entegrasyonu; kritik müşteriler ile firma arasında müşteri ihtiyaç ve gereksinimlerine daha duyarlı hale gelmek için kullanılan işbirliği ve bilgi paylaşımı uygulamalarını ifade etmektedir (Chavez, Yu, Gimenez, Fynes, ve Wiengarten, 2015). Müşteri entegrasyonu; ileriye doğru mal ve hizmet akışını ve müşteriden tedarikçiye geriye doğru bilgi akışını kapsamaktadır (Frohlich ve Westbrook, 2001). Farklı bir tanımda ise müşteri entegrasyonu; müşteri gereksinimlerini, bu gereksinimlerle ilgili bilgiyi edinme ve özümseme süreci olarak tanımlanmaktadır (Narasimhan, Swink, ve Viswanathan, 2010). Üretim yönetimi açısından değerlendirildiğinde ise müşteri entegrasyonu; müşteriler ve üreticilerin stok seviyesi, üretim planlama, talep tahmini, sipariş izleme ve ürün teslimi hakkındaki koordinasyonu kapsamaktadır (He, Keung Lai, Sun ve Chen, 2014).

Müşteri entegrasyonu, müşteri gereksinimlerini belirlemek ve bu gereksinimleri karşılamak için iç fonksiyonları uygun hale getirmeyi içermektedir. Bir firma, müşterilerini daha iyi tanıdığı ve onların ihtiyaçlarını anlamak ve karşılamak için çaba harcadığı zaman; firma ile müşteriler arasında güçlü bir bağ oluşmaktadır. Bu da ürün veya hizmet sağlayan firmanın müşterilerinin gerçekte taleplerinin ne olduğundan emin olmasını sağlamaktadır.

Tedarikçi Entegrasyonu

Her ürün ya da hizmet, tedarik zincirini oluşturan firmalar arasındaki karmaşık bir dizi hareketle nihai tüketiciye ulaşmaktadır. Zincirin herhangi bir yerindeki başarısızlık, tüm zinciri etkilemektedir. Günümüzde artık geleneksel görüşte olduğu gibi firmalar ile firmalar değil tedarik zincirleri ile tedarik zincirleri rekabet etmektedir (Sweeney, 2012). Bu nedenle doğru tedarikçilerin ve tedarikçilerle kurulan ilişkinin önemi günden güne artmaktadır. Lambert vd. (1998) tedarikçilerle bütünleşmeyi sağlayan tedarik zinciri entegrasyonunun iyi yönetilmediği bir durumun, kaynakların israfına neden olacağını belirtmektedir.

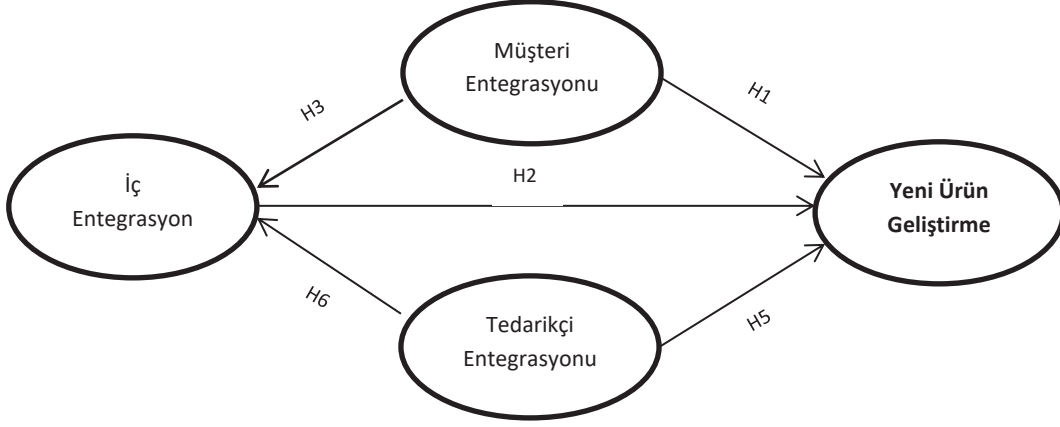
Dış tedarik zinciri entegrasyonunun iki bileşeninden biri olan tedarikçi entegrasyonu, yukarı yönlü tedarik zinciri entegrasyonu olarak ifade edilmektedir (Lotfi vd., 2013). Yukarı yönlü tedarik zinciri entegrasyonu, firma ile tedarikçilerinin entegre edilmesi anlamına gelmektedir (Ragatz, Handfield, ve Scannell, 1997) better, cheaper\ u2014these marching orders summarize the challenge facing new product development (NPD. Tedarikçi entegrasyonu, tedarikçi ile firmanın satın alma ve üretim birimleri arasındaki çeşitli entegrasyon uygulamaları sayesinde başarı ile elde edilen bir sinerji durumudur (Das, Narasimhan ve Talluri, 2006).

2.2.Literatür Taraması ve Araştırma Hipotezlerinin Kurulması

Ulrich ve Eppinger (2004) yeni ürün geliştirme sürecini *“Bir piyasa fırsatının algılanmasıyla başlayan ve bir ürünün üretimi, satışı ve teslimatı ile sonuçlanan faaliyetler seti”* ile ifade etmektedir. Ürün Geliştirme ve Yönetim Birliği (PDMA) ise yeni ürün geliştirmeyi şu şekilde tanımlamaktadır (PDMA, 2007): *“Yeni bir ürünün strateji, organizasyon, konsept oluşturma, üretim-pazarlama planının oluşturulması ve değerlendirilmesi ile ticarileştirilmesini kapsayan süreç bütünlüğüdür.”*

İşletmeler yeni ürün geliştirme ile sürdürülebilirlik, karlılık ve büyüme amaçlarına ulaşırken maddi ve maddi olmayan kaynaklarını kullanmaktadır. Kaynak temelli yaklaşıma göre firmaların sahip olduğu kaynaklar; ancak nadir, ikame edilemez, taklit edilemez ve değerli olduklarında rekabet avantajı kaynağı olacaktır (Barney, 1991). Günümüz teknolojik imkanları değerlendirildiğinde; firmaların, rakiplerinin sahip oldukları teknoloji altyapısına sahip olması olanaksız değildir (Barney, 1986). Bu durum karşısında işletmenin kabiliyet ve yetenekleri yani maddi olmayan kaynakları ön plana çıkmaktadır. Bu maddi olmayan kabiliyet ve yeteneklere; firma kültürü, organizasyon yapısı, tedarikçiler ve müşterilerle geliştirilmiş ilişkiler örnek gösterilebilir (Barney, 1991). Bu doğrultuda yeni ürün geliştirme; sadece yeni ürünlerle ilgili değil, daha çok rekabet ortamının daha geniş bir perspektif içerisinde

değerlendirilerek oyun alanının şekillendirilmesi olarak düşünülmelidir (Nadeau ve Casselman, 2008). İfade edildiği üzere yoğun rekabet ortamı ve oyun alanının genişliği işletmeleri baskılamaktadır. İşletmeler yeni ürün geliştirme projelerinde tedarik zinciri üyeleriyle gerçekleştirdikleri işbirliklerinden faydalanmak istemektedir. Tedarik zinciri iç ve dış bileşenlerinin yeni ürün geliştirme projelerine doğrudan ve dolaylı katkısını ölçmek için oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de görülmektedir. Çalışma kapsamında oluşturulan yedi hipotez aşağıda sırasıyla açıklanmaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Müşteri fikirlerini değerlendirmek, farklılaştırıcı bir kaynak olarak firmaya rekabet avantajı kazandırmaktadır. Müşterilerin ihtiyaç ve isteklerine göre ürün geliştirme, uzun zamandır desteklenmektedir (Lagrosen, 2005). Farklı bir ifadeyle müşteriler hakkında edinilen nitelikli bilgi, daha etkin ürün ve hizmet tekliflerinin geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır (La Rocca, Moscatelli, Perna, ve Snehota, 2015) and customer involvement in the process, have been frequent topics in the management literature. Focusing on the benefits and risks of customer involvement, prior research mostly black-boxed the process through which customers are involved. Little has been reported on the activities and timing related to customer involvement in new product development (NPD). Yeni ürün geliştirmede müşteri entegrasyonunun ana faydaları; yeni fikirlerin sağlanması (Kessler, Bierly, ve Gopalakrishnan, 2000), yeni ürün geliştirme maliyetlerinin azaltılması, geliştirilmiş ürün kalitesinin daha hızlı sunumunun ve üstün ürün avantajının sağlanması (Lotfi vd., 2013), ürün tasarımının onaylanması, müşteri tarafından ürüne karşı ödeme istekliliğinin artışı ve pazarda yeni ürünün kabulünün sağlanması olarak ifade edilmektedir (Homburg ve Kuehnl, 2014). Du, Zhang ve Feng (2018) müşteri entegrasyonunun inovasyon performansı üzerindeki etkisinde içsel entegrasyonun moderatör rolünü inceledikleri çalışmada, müşteri entegrasyonunun inovasyon performansı üzerinde olumlu yönde etkisi olduğunu tespit etmiştir. Bu bilgiler ışığında müşteri entegrasyonu ile yeni ürün geliştirme arasındaki ilişki H1 hipotezi ile aşağıda ifade edilmiştir.

H1: Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır.

Yeni ürün geliştirme sürecinde faaliyetlerin entegrasyonu, ara aşamaları ve gecikmeleri hızlıca ortadan kaldırarak üretimin artmasını sağlamaktadır (Turkulainen ve Ketokive, 2012). İç entegrasyon eksikliği, kaynaklar ve bilginin farklı fonksiyonlar arasında kullanılmasında başarısızlığa, çaba fazlalığına ve kaynak israfına neden olmaktadır (Pagell, 2004). İç entegrasyonun yeni ürün geliştirmede ve inovasyon performansı üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu bilinmektedir (Gupta, Raj ve Wilemon, 1986; Olson vd., 1995; Griffin, 1996, 1997; Gonzalez-Zapatero vd., 2017). İç entegrasyon firmaların iç kaynaklarını kullanabilme ve koordine etme yeteneklerini geliştirmektedir (C. W. Y. Wong et al., 2013). Firmalar entegre edilmiş veri tabanları sayesinde operasyonel verilere daha kolay ulaşma imkanına sahip olmaktadır (Won Lee, Kwon, ve Severance, 2007). Ayrıca iç entegrasyon fonksiyonel engellerini kaldırmakta ve iç fonksiyonlar arasında işbirliğini teşvik etmektedir (Flynn et al., 2010). Bu bilgilerin ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H2: İç entegrasyonun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır.

Müşteri entegrasyonundaki odak noktası müşterilerin ihtiyaçlarını anlamak ve onlara değer yaratmaktır. Firmalar bu nedenle müşterilerini firmalarına davet eder ve onlarla iyi ilişkiler geliştirmeye çaba gösterir (Kristensson, Gustafsson ve Witell, 2011). Firma içerisinde bulunan tüm departmanların müşteriye değer yaratabilmesi entegre bir bakış açısına sahip olmalarına bağlıdır. Departmanlar arasında bilgi paylaşımı ve koordinasyon, müşterileri anlamak ve onlarla işbirliği yapmak için faydalıdır (Zhao vd., 2011). Müşteri entegrasyonunun parçaları olarak kabul edilen teslimat hızı, yanıt verme, sipariş ve teslimat esnekliği ancak farklı departmanların işbirliği ile gerçekleştirilebilir (Stank, Keller ve Closs, 2001). Dolayısıyla işletmenin geliştirmiş olduğu müşteri entegrasyonunun iç entegrasyonun yükseltilmesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu doğrultuda müşteri entegrasyonu ile iç entegrasyon arasındaki ilişki H3 hipotezi ile aşağıda ifade edilmiştir.

H3: Müşteri entegrasyonunun iç entegrasyon üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır.

Yeni ürün geliştirme ekipleri firma içinde bulunan bilgiden daha fazla bilgiye ihtiyaç duyabilir (Lagrosen, 2005). Müşteriler bu noktada firmalar için en iyi alternatiflerin başında gelmektedir. Müşteriler yeni ürün geliştirme ekiplerine, özellikle tasarım aşamasında gerçekleştirilen çalışmalara, dahil edilerek yeni geliştirilen ürünün pazardaki olası başarısızlığının önüne geçilebilir. Farklı bir senaryoda ise pazarlamacılar, pazar analiziyle elde ettiği müşterilerin ve potansiyel kullanıcıların ihtiyaçlarını, tercihlerini ve bilgilerini yeni ürün geliştirme takımıyla paylaşarak yeni ürünün tasarımını yönlendirebilir. Böylelikle üretim süreci tasarımına katkıda bulunarak başarılı bir ürün geliştirme şansını artırabilir (Tsai ve Hsu, 2014). Yeni ürün geliştirme projelerinde kullanılmak üzere müşterilerden sağlanan harici bilgileri anlamak ve uygulamak yüksek bir özümleme kapasitesi gerektirmektedir (Schaardschmidt ve Kilian, 2014). Söz konusu yüksek özümleme kapasitesi ise çapraz fonksiyonlu takımların diğer bir deyişle içsel entegrasyonun etkin bir şekilde işletilmesi ile gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla işletmeler tarafından başarılı yeni ürün geliştirme projeleri geliştirmek için kurulan müşteri entegrasyonu ancak başarılı bir içsel entegrasyon ile işlevini yerine getirebilir. Bu bilgilerle H4 hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir.

H4: Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde, iç entegrasyonun aracılık etkisi bulunmaktadır.

Yeni ürün geliştirme sürecine tedarikçi entegrasyonun sağlanmasıyla; firmanın içsel yeteneklerini geliştirmesi, kalite ile ilgili problemleri azaltması (Lotfi vd., 2013) ve genel tasarım çabasını ve ürün değerini arttırması mümkündür (Lee ve Wang, 2012). Yeni ürün geliştirmede tedarikçi entegrasyonun ana faydaları; yeni fikirlerin sağlanması (Eisenhardt ve Tabrizi, 1995; Petersen, Handfield, ve Ragatz, 2003), yeni ürün geliştirilme maliyetlerinin azaltılması (Das et vd., 2006; Petersen vd., 2003) ve sorumlulukların paylaşılması, yeni bilgi, beceri ve teknolojilere erişim imkânının sağlanması (Droge, Jayaram ve Vickery, 2004), etkin kaynak tahsisinin sağlanması, çevrim süresinin kısaltılması (Clark, 1989; Zhao vd., 2014) olarak ifade edilmektedir. Ayrıca tedarikçi entegrasyonu, firmaların hızlı öğrenmesini ve adapte olmasını sağlamaktadır (Parente, Baack, ve Hahn, 2011). Bu bilgiler ışığında tedarikçi entegrasyonu ile yeni ürün geliştirme ilişkisi hakkında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H5: Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır.

Tedarikçilerle geliştirilen ilişkiler sayesinde tedarikçilerin sahip olduğu kaynaklar daha etkin bir şekilde işletmeler tarafından kullanılabilir. Bu avantajdan faydalanmak ise ancak işletmenin geliştirmiş olduğu üstün içsel entegrasyon ile sağlanabilir. İç entegrasyonun tesis edilmesi ile tedarikçilerden alınan bilgiler özümsemekte ve problemlerin çözümünde ya da operasyonların iyileştirilmesinde kullanılmaktadır (Zhang vd., 2018). Stank vd., (2001) tedarikçilerle geliştirilen işbirliğinin iç entegrasyona etkisinin lojistik performansta doğrudan izlenebildiğini ifade etmiştir.

H6: Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır.

İç entegrasyonun olmadığı durumda dış entegrasyona sahip işletmeler, kaynaklarının etkin kullanımında yetersiz kalacaktır. İşletme içinde bilgi sistemleri entegre değilse tedarikçilerle bilgi sistemleri entegre edilemez (Errassafi, Abbar ve Bennabbou, 2019). İç entegrasyon, dış entegrasyon sayesinde edinilen bilginin daha etkin kullanılmasına olanak sağlamaktadır. Çapraz fonksiyonlu takımlarda tedarikçilerin yer alması firmanın entegre bir bakış açısına sahip olarak yeni ürün geliştirme sürecine odaklanmasına fayda sağlamaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen H7 hipotezi aşağıdadır.

H7: Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde, iç entegrasyonun aracılık etkisi bulunmaktadır

3.Yöntem

Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden olan anket yöntemi ile veriler toplanmıştır. Araştırmanın ana kütlesini imalat sektörünün yoğun olduğu İstanbul ve Ankara illerinde faaliyet gösteren orta ve büyük ölçekli işletmeler oluşturmaktadır. Küçük ölçekli işletmelerin araştırma kapsamına alınmaması ise yapılan ön araştırma sonucuna göre küçük işletmelerin çoğunluğunun yeni ürün geliştirme ve ar-ge birimlerine sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Araştırma evreninin büyüklüğünü belirlemek için Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Ankara ve İstanbul il müdürlükleri ile görüşülmüştür. Ankara ve İstanbul illerinde faaliyet gösteren 1963 firma çalışmanın ana kütlesini oluşturmaktadır. Cohen, Manion ve Morrison (2000)'in %95 güven seviyesinde ana kütleyle göre örneklem hesaplaması dikkate alındığında çalışmanın 390 örneklem ile gerçekleştirilmesi yeterli bulunmuştur.

Araştırma modelinde görülen yapıların ölçümünde kullanılacak araçların belirlenmesine yönelik detaylı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Yazın taramasında bu çalışmada kullanılan yapılara benzer yapıların ölçüldüğü çalışmalar incelenmiş, yayınlandıkları kaynak, kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik sonuçları ve farklı çalışmalarda kullanılıp kullanılmadığı dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Böylece bu çalışmada tedarikçi entegrasyonu, müşteri entegrasyonu, iç entegrasyon ve yeni ürün geliştirme olmak üzere dört ölçek kullanılmaktadır. Araştırma amacına yönelik kullanılan maddeler müşteri entegrasyonu (Narasimhan ve Kim, 2002), tedarikçi entegrasyonu (Narasimhan ve Kim, 2002), iç entegrasyon (Narasimhan ve Kim, 2002) ve yeni ürün geliştirme (Thomas, 2013) ölçeklerinden oluşmaktadır.

Tablo 1: Araştırma Ölçekleri ve Maddeleri

Müşteri Entegrasyonu	Bilgi ağları aracılığıyla ana müşterilerimizle bağlantı seviyesi Ana müşterilerimizin siparişlerinde kullandıkları otomasyon seviyesi Ana müşterilerimizin pazar bilgisi paylaşım seviyesi Ana müşterilerimizle iletişim seviyesi Ana müşterilerimizle hızlı sipariş sistemi kurulma seviyesi Ana müşterilerimizin, geri bildirimlerinin sağlanması amacıyla izlenme seviyesi Ana müşterilerimizle irtibat sıklığı
Tedarikçi Entegrasyonu	Ana tedarikçilerimizle hızlı sipariş sisteminin kurulma seviyesi Ana tedarikçilerimizle stratejik ortaklık seviyesi Ana tedarikçilerimizle ağ vasıtasıyla sürdürülen istikrarlı tedarik seviyesi Ana tedarikçilerimizin tedarik ve üretim sürecine katılım seviyesi Ana tedarikçilerimizin tasarım aşamasına katılım seviyesi Ana tedarikçilerimizin üretim takvimini bizimle paylaşma seviyesi
İç Entegrasyon	İç departmanlar arasında veri entegrasyon seviyesi İç departmanlar arasında kurumsal uygulama entegrasyonu seviyesi Entegre edilmiş stok yönetimi seviyesi Stok durumunu gerçek zamanlı öğrenme seviyesi
Yeni Ürün Geliştirme	Müşteri gereksinimlerini karşılamaktadır. Teknik performans artmıştır. Pazara sürüm süresi azalmıştır. Birim üretim maliyetleri azalmıştır.

Çalışmada kullanılan anket formu, işletmeye ait tanımlayıcı sorular ve araştırma amacını gerçekleştirilmeye yönelik maddelerden oluşmaktadır. Ölçekteki tüm ifadeler 7'li likert ölçeği ile derecelendirilmektedir. Derecelendirmede 1-Hiç yok olarak ifade edilirken 7-Çok yüksek olarak tanımlanmıştır. Anket formu 8 adet katılımcı ve işletmeye ait betimleyici soru içerirken araştırma amacına ait ise 21 adet 1 ve 7 arasında değerler verilerek cevap verilmesi istenen maddeden oluşmaktadır. Analizler SPSS 23 ve LISREL 8.8 paket programı ile gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Anket içerisinde katılımcıların cevaplama için yedi demografik soru yöneltilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre ölçeğin uygulandığı işletmelerin 263'ü (%67,4) İstanbul ilinde faaliyet göstermekte iken 127'si (%32,6) Ankara ilinde faaliyet göstermektedir. Cevaplayıcıların çalışma alanı ile ilgili asgari bilgiye sahip olması istendiğinden ölçeğe katılmak için pozisyon kısıtlaması yapılmıştır. Bu nedenle cevaplayıcılar genel müdür, üretimden sorumlu genel müdür yardımcısı, üretim müdürü, yeni ürün geliştirme müdürü veya ar-ge müdürü pozisyonlarına sahip olmalıdır. Katılımcıların 43'ü (%11,1) genel müdür, 37'i (%9,5) genel müdür yardımcısı, 138'i (%35,5) üretim müdürü, 45'i (%11,3) yeni ürün geliştirme müdürü ve 127'si (%32,6) ar-ge müdürü pozisyonundadır. Diğer demografik sorulara ilişkin frekanslar ve yüzde oranları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Betimsel Analiz Sonuçları

	Frekans	Oran (%)		Frekans	Oran (%)
İşletmenizin Ürün Türü			İşletmenizin Faaliyet Yılı		
Sanayi Malları	170	43,6	0-10	39	10
Tüketim Malları	128	32,8	11-20	95	24,4
Her ikisi	92	23,6	21-30	111	28,5
Sermaye Yapısı			31-40	64	16,4
Tamamen Yerli	349	89,5	41-50	45	11,5
Yabancı Ortaklı	29	7,4	51 ve üzeri	36	9,2
Tamamen Yabancı	12	3,1	İşletmenizin Faaliyet Alanı		
Pazarları			Tekstil	78	20
Sadece Yurtiçi	70	18	Gıda	64	16,4
Sadece Yurtdışı	29	7	İnşaat	46	11,7
Her ikisi	291	75	Metal	36	9,2
Şehir			Makine	24	6,1
İstanbul	263	67,4	Otomotiv	23	5,8
Ankara	127	32,6	Madencilik	19	4,8
Pozisyonunuz			Gemi Ekipmanları	17	4,3
Genel Müdür	43	11,1	İlaç	16	4,1
Genel Müdür Yrd.	37	9,5	Bilgisayar	13	3,3
Üretim Müdürü	138	35,5	Plastik	12	3,07
Yeni Ürün Geliştirme Müdürü	45	11,3	Kuyumculuk	11	2,8
Ar-Ge Müdürü	127	32,6	Çelik	10	2,5
Çalışan Sayınız			Ayakkabıcılık	8	2,05
50-249	311	80,5	Petrokimya	6	1,5
250 ve üzeri	79	19,5	Silah	4	1,02
			Basım-Yayın	3	0,7

4.2. Güvenirlik Analizi

Çalışmada ölçek güvenilirliği için iç tutarlılık katsayısı SPSS 23 programı ile hesaplanmıştır. Tablo 3'de çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik istatistikleri görülmektedir. Tedarikçi entegrasyonu alt boyutuna ait 7 ifadenin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0,90 olup bu değer ölçeğin güvenilir olduğunu belirtmektedir. Müşteri entegrasyonu alt boyutunun Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0,81 olup bu değer ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir. İç entegrasyon alt boyutunun Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0,86 olup

bu değer ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu ifade etmektedir. Yeni ürün geliştirme alt boyutuna ait Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı ise 0,70 olup bu değer ölçeğin güvenilir olduğunu belirtmektedir.

Tablo 3: Ölçeklere Ait Güvenirlik İstatistikleri

	Cronbach's Alpha	Madde sayısı
Tedarikçi Entegrasyonu	0,90	7
Müşteri Entegrasyonu	0,81	6
İç Entegrasyon	0,86	4
Yeni Ürün Geliştirme	0,70	4

4.3.Geçerlik Analizleri

Geçerlilik analizi kapsamında yakınsama geçerliliği testi, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Geçerlilik analizleri öncesinde verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini test etmek için çarpıklık basıklık değerleri incelenmiştir. Skewness-Kurtosis değerlerinin -2 ile +2 değerleri arasında olması verilerin normal dağılıma sahip olduğunu açıklamaktadır (George ve Mallery, 2010). Gerçekleştirilen test sonucu çalışma verilerinin -1,129 ile 0,945 arasında aldığı değerler, istenilen referans aralığında olup, normallik varsayımına sahip olduğunu ifade etmektedir. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda oluşan yapı ve yakınsama geçerliliği sonuçları Tablo 4'de görülmektedir. Açıklayıcı faktör analizi sonucuna göre elde edilen KMO değerinin 0,70'nin üzerinde olması çalışmanın örneklem yeterliliğine sahip olduğunu göstermektedir. Çalışma bulgularında ulaşılan KMO Değeri 0,86 örneklemin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Açıklanan varyansın toplam varyansın %50'sine sahip olması gerekmektedir ki temsil yeteneğinin olduğu ifade edilebilsin (Yaşlıoğlu, 2017). Ölçekte yer alan faktörlerin 0,52-0,70 arasında değerlerle açıklanan varyans oranına sahip olduğu Tablo 4'de görülmektedir. Açıklanan ortalama varyansın 0,5'ten büyük olması kabul edilmekte iken 0,4 değeri de yakınsama geçerliliği için yeterli görülmektedir (Verhoef, Franses, ve Hoekstra, 2002). Fornell ve Larcker (1981)'e göre ise AVE değeri 0,5'ten küçük ancak CR değeri 0,6'dan büyük ise yapının yakınsama geçerliliği yeterlidir (James Lin ve Huang, 2013). Yıldız ve Aslan (2019)'a göre ise AVE değerinin 0,5'ten küçük ve CR değerinin ise 0,7'dan büyük olması yakınsama geçerliliği için yeterli kabul edilmektedir. Müşteri entegrasyonu boyutuna ait AVE değeri Tablo 4'de görüldüğü üzere 0,49 ve CR değeri ise 0,85'dir. Tedarikçi entegrasyonu boyutu AVE değeri 0,59 ve CR değeri ise 0,90'dır. İç entegrasyon boyutuna ait AVE değeri 0,62 ve CR değeri 0,86'dır. Yeni ürün geliştirme boyutuna ait AVE değeri 0,47 ve CR değeri 0,78'dir. Bu sonuçlar ile söz konusu ölçüm modelinin yakınsama geçerliliğini sağladığı ifade edilebilir.

Tablo 4: Ölçüm Modeline İlişkin Değerler

Boyut	Madde	Yük	Cronbach Alpha	Açıklanan Varyans	AVE	CR
Müşteri Entegrasyonu	M1	0,69	0,81	0,52	0,49	0,85
	M2	0,71				
	M3	0,61				
	M4	0,72				
	M5	0,75				
	M6	0,72				
Tedarikçi Entegrasyonu	T1	0,69	0,90	0,63	0,59	0,90
	T2	0,75				
	T3	0,81				
	T4	0,83				
	T5	0,79				
	T6	0,80				
	T7	0,70				

İç Entegrasyon	I1	0,71	0,86	0,70	0,62	0,86
	I2	0,87				
	I3	0,85				
	I4	0,72				
Yeni Ürün Geliştirme	Y1	0,67	0,70	0,53	0,47	0,78
	Y2	0,66				
	Y3	0,74				
	Y4	0,68				

Tablo 5’de doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına ait standart değerler görülmektedir. Doğrulayıcı faktör analizi için standardize edilmiş çözüm sonuçlarına göre madde faktör yükünün 0,5’den büyük olması önerilmektedir (Wang ve Netemeyer, 2004). Müşteri entegrasyonu ölçeğine ait tüm gözlenen değişkenlerin faktör yüklerinin 0,50’den büyük ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Tedarikçi entegrasyonu ölçeğine ait tüm gözlenen değişkenlerin faktör yüklerinin 0,50’den büyük ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. İç entegrasyon ölçeğine ait tüm gözlenen değişkenlerin faktör yüklerinin 0,50’den büyük ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Model uyum ölçütlerine bakıldığında ise RMSEA değerinin 0,77 (Çelik ve Yılmaz, 2016) ve X^2/sd değerinin 3,2 (İlhan ve Çetin, 2014) ile kabul edilebilir uyum sınırları içerisinde olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Doğrulayıcı Faktör Analizi Değerleri

Faktörler ve Maddeler	Standart Değer	R ² Değerleri	Hata Varyansı	T Değerleri
Müşteri Entegrasyonu				
M1	0,56	0,31	0,69	10,79
M2	0,58	0,34	0,66	11,34
M3	0,54	0,29	0,71	10,40
M4	0,69	0,47	0,53	14,02
M5	0,78	0,60	0,40	16,43
M6	0,75	0,56	0,44	15,74
Tedarikçi Entegrasyonu				
T1	0,67	0,45	0,55	14,17
T2	0,74	0,54	0,46	16,05
T3	0,79	0,63	0,37	17,85
T4	0,84	0,70	0,30	19,39
T5	0,77	0,60	0,40	17,26
T6	0,77	0,60	0,40	17,21
T7	0,70	0,48	0,52	14,85
İç Entegrasyon				
I1	0,67	0,44	0,56	13,97
I2	0,89	0,79	0,21	20,98
I3	0,89	0,79	0,21	20,96
I4	0,69	0,47	0,53	14,56
Yeni Ürün Geliştirme				
Y1	0,57	0,32	0,68	10,30
Y2	0,57	0,32	0,68	10,32
Y3	0,68	0,46	0,54	12,65
Y4	0,67	0,44	0,56	12,41

Doğrulamalı faktör analizi sonucunda elde edilen standardize edilmiş faktör yük değerleri, her bir değişkenin içerisinde bulunduğu faktörü açıklayan varyans düzeyini gösteren R^2 değerleri, standart hatalar ve t-değerleri Tablo 5’de gösterilmiştir. Ayrıca ölçeklerde yer alan gözlenen değişkenlere ait standart değerlerin hepsinin yeterli değer olarak görülen 0,5’den büyük olduğu ve t değerlerinin % 95 güven seviyesinde 1,96’dan büyük olduğu Tablo 5’de görülmektedir (Steenkamp ve Trijp, 1991).

4.4.Araştırma Modelinin ve Hipotezlerinin Test Edilmesi

Baron ve Kenny (1986) aracılık etkisinden söz edebilmek için bazı ön koşulların yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. (1) Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olması gerekmektedir. (2) Aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı etkisinin olması gerekmektedir. (3) Bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde anlamlı etkisinin olması gerekmektedir. Bu ön koşullar doğrultusunda oluşturulan hipotezler sırasıyla test edilmiştir.

Müşteri entegrasyonunun bağımsız değişken ve yeni ürün geliştirmenin bağımlı değişken olduğu regresyon modeli Tablo 6’da görülmektedir. Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeyi 0,322 katsayısı ile olumlu yönde etkilediği ve bu etkinin $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ile “*H1: Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır*” hipotezi kabul edilmektedir. Yeni ürün geliştirmedeki değişimin yaklaşık %10’u müşteri entegrasyonu ile açıklanmaktadır.

Tablo 6: Müşteri Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi (H1)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
Yeni Ürün Geliştirme	Müşteri Entegrasyonu	43,026	0,322	6,559	,000	0,104

İç entegrasyonun bağımsız değişken ve yeni ürün geliştirmenin bağımlı değişken olduğu regresyon modeli Tablo 7’de görülmektedir. İç entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeyi 0,450 katsayısı ile olumlu yönde etkilediği ve bu etkinin $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ile “*H2: İç entegrasyonun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır*” hipotezi kabul edilmektedir. *H2* hipotezi *H4* ve *H7* hipotezlerinin ortak ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Yeni ürün geliştirmedeki değişimin yaklaşık %20’si iç entegrasyon ile açıklanmaktadır.

Tablo 7: İç Entegrasyonun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi (H2)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
Yeni Ürün Geliştirme	İç Entegrasyon	94,698	0,450	9,731	,000	0,203

Müşteri entegrasyonunun bağımsız değişken ve iç entegrasyonun bağımlı değişken olduğu regresyon modeli Tablo 8’de görülmektedir. Müşteri entegrasyonunun iç entegrasyonu 0,257 katsayısı ile olumlu yönde etkilediği ve bu etkinin $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ile “*H3: Müşteri entegrasyonunun iç entegrasyon üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır*” hipotezi kabul edilmektedir. Yeni ürün geliştirmedeki değişimin yaklaşık %7’si tedarikçi entegrasyonu ile açıklanmaktadır.

Tablo 8: Müşteri Entegrasyonunun İç Entegrasyon Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi (H3)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
İç Entegrasyon	Müşteri Entegrasyonu	26,341	0,257	5,132	,000	0,066

Tablo 6, Tablo 7 ve Tablo 8’in sonuçları dikkate alındığında aracılık etkisinin test edilmesi için tüm koşullar sağlandığı ifade edilebilir. Tablo 9 incelendiğinde müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinin 0,322’den 0,221’e düştüğü görülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre iç entegrasyonun kısmi aracılık rolü oynadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Müşteri Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinde İç Entegrasyonun Aracılık Etkisinin İncelenmesi (H4)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
Yeni Ürün Geliştirme	Müşteri Entegrasyonu	61,312	0,221	4,739	,000	0,248
Yeni Ürün Geliştirme	İç Entegrasyon	61,312	0,394	8,453	,000	0,248

Tedarikçi entegrasyonunun bağımsız değişken ve yeni ürün geliştirmenin bağımlı değişken olduğu regresyon modeli Tablo 10’da görülmektedir. Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeyi 0,278 katsayısı ile olumlu yönde etkilediği ve bu etkinin $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ile “H5: *Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır*” hipotezi kabul edilmektedir. Yeni ürün geliştirmedeki değişimin yaklaşık %7’si tedarikçi entegrasyonu ile açıklanmaktadır.

Tablo 10: Tedarikçi Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi (H5)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
Yeni Ürün Geliştirme	Tedarikçi Entegrasyonu	31,117	0,278	5,578	,000	0,075

Tedarikçi entegrasyonunun bağımsız değişken ve iç entegrasyonun bağımlı değişken olduğu regresyon modeli Tablo 11’de görülmektedir. Tedarikçi entegrasyonunun iç entegrasyonu 0,359 katsayısı ile olumlu yönde etkilediği ve bu etkinin $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ile “H6: *Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi vardır*” hipotezi kabul edilmektedir. İç entegrasyondaki değişimin yaklaşık %13’ü tedarikçi entegrasyonu ile açıklanmaktadır.

Tablo 11: Tedarikçi Entegrasyonunun İç Entegrasyon Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi (H6)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
İç Entegrasyon	Tedarikçi Entegrasyonu	55,111	0,359	7,424	,000	0,129

Tablo 7, Tablo 10 ve Tablo 11’in sonuçları dikkate alındığında aracılık etkisinin test edilmesi için tüm koşulların sağlandığı ifade edilebilir. Tablo 12 incelendiğinde tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinin 0,278’den 0,133’e düştüğü görülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre iç entegrasyonun kısmi aracılık rolü oynadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 12: Tedarikçi Entegrasyonunun Yeni Ürün Geliştirme Üzerindeki Etkisinde İç Entegrasyonun Aracılık Etkisinin İncelenmesi (H7)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	B	T	p	
Yeni Ürün Geliştirme	Tedarikçi Entegrasyonu	51,824	0,133	2,709	,007	0,248
Yeni Ürün Geliştirme	İç Entegrasyon	51,824	0,403	8,186	,000	0,248

Aracılık etkisinin nihai kararı için Sobel Testi yapılmıştır. Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeye etkisindeki iç entegrasyonun aracılık rolü 5,359 Z değeri ile $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirmeye etkisindeki iç entegrasyonun aracılık rolü 3,953 Z değeri ile $p < 0,01$ düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 13: Sobel Testi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Test İstatistiği	p
Yeni Ürün Geliştirme	Tedarikçi Entegrasyonu	5,359	,000
Yeni Ürün Geliştirme	Müşteri Entegrasyonu	3,953	,000

Tablo 13’de elde edilen sonuçlar dikkate alındığında “*Tedarikçi entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde, iç entegrasyonun aracılık etkisi bulunmaktadır*” ve “*H4: Müşteri entegrasyonunun yeni ürün geliştirme üzerindeki etkisinde, iç entegrasyonun aracılık etkisi bulunmaktadır*” hipotezleri kabul edilmiştir.

5.Sonuç

Piyasa ekonomisinin koşulları gereği rekabet kaçınılmazdır. Piyasadaki ekonomik aktörlerin rekabet avantajı sağlamak için yenilik kavramı üzerinde daha çok durdukları görülmektedir. Yenilik, firmalar açısından piyasa koşullarında hayatta kalmakla verimliliklerini artırarak kârlılıklarını artırabilmelerine kadar geniş bir yelpazeyi etkilemektedir. Yeniliğin, literatürde farklı türleri olmasına karşın imalat sektöründe en sık kullanılan şekli “yeni bir ürün” kavramıdır. Yeni ürün, yeni ürün geliştirme sürecinin çıktısı olarak görülmektedir. Bu nedenle yeni ürün geliştirme, firmalar açısından dikkatle üzerinde durulması gereken bir süreç olarak ifade edilmektedir. Çünkü başarısız yeni ürün geliştirme projeleri firmanın finansal kaynakları ile birlikte zamanının da boşa harcanmasına neden olmaktadır. Ayrıca başarısız yeni ürünler, müşteri beklentilerini karşılamadığı için, müşteri memnuniyetsizliğine ve dolayısıyla müşteri kaybına yol açmaktadır. Bu nedenle firmalar ifade edilen olumsuzlukları yaşamamak için yeni ürün geliştirme sürecine tedarik zincirindeki paydaşlarını dâhil etmek istemektedir. Tedarik zinciri paydaşlarının da bu sürece katılmasıyla birlikte günümüzde artık firmaların değil tedarik zincirlerinin rekabet ettiği söylenebilir. Bu doğrultuda rekabet avantajı sağlamak için firmalar hem içsel kaynaklarını hem de dışsal kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmalıdır. Firmalar iç entegrasyon ve dış entegrasyon ile tedarik zinciri boyunca kaynaklarını entegre etmeye çalışmaktadır. Literatürde dış entegrasyonun ve iç entegrasyonun ayrı ayrı yeni ürün geliştirme üzerine etkisinin incelendiği çalışmalar görülmektedir (Parente vd., 2011; He, Keung Lai, Sun ve Chen, ,2014). Bu doğrultuda oluşturulan H1, H2 ve H5 hipotezleri çalışma içerisinde test edilmiş ve literatürdeki çalışmalar ile örtüşen sonuçlar elde edilmiştir (Ağan, Acar ve Neureuther, 2018; Yıldız ve Çetindaş, 2020a). Elde edilen sonuçlara göre tedarikçi entegrasyonunun, müşteri entegrasyonunun ve iç entegrasyonun yeni ürün geliştirme üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi teyit edilmiştir. Bu bulgulardan hareketle imalat sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin tedarik zinciri üyeleriyle entegrasyonlarının yeni ürün geliştirme performanslarını artırdığı söylenebilir. Ayrıca yeni ürün geliştirme projelerinin hız, kalite ve maliyet gibi unsurlarda etkinliğinin yükseltilmesi için işletmelere dış ve iç entegrasyon seviyelerinin artırılması önerilmektedir.

Tedarik zincirinin yukarı yönlü ve aşağı yönlü üyeleri ile kurulan etkileşim işletmelere yeni fikirler ve bilgiler sağlamaktadır. Kazanılan bilgilerin işletme içerisinde özümlenme kapasitesi etkin bir iç entegrasyon ile ancak işletmeye fayda sağlayabilir. Tedarik zinciri üyeleri ile gerçekleştirilen entegrasyonun içsel entegrasyonun kurulmasında ya da geliştirilmesinde katalizör rolü olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda geliştirilen H3 ve H6 hipotezleri çalışma kapsamında test edilmiş ve doğrulanmıştır. Elde edilen sonuçlar tedarikçi entegrasyonunun ve müşteri entegrasyonunun iç entegrasyon üzerinde anlamlı ve olumlu etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Açık inovasyon kavramının gerekliliği olarak da görülen paydaşlarla etkileşim ve entegrasyon işletmelerin yeni ürün geliştirme projelerine katkı sağlamaktadır. Tedarik zinciri üyeleriyle gerçekleştirilen entegrasyon, iç entegrasyonun etkin bir şekilde kurulmasıyla ancak işletmeye fayda sağlayabilecektir. Dış Entegrasyon bileşenlerinden elde edilen bilgilerin işletme içerisinde özümsemesiyle yeni ürün geliştirme projelerinin başarı oranının yükseleceği düşünülmektedir. Tedarik zinciri dış entegrasyonunun iyileştirilmesi içsel entegrasyonun da kurulan ağı gerekliliklerine cevap vermesini gerektirmektedir. Söz konusu bilgiler ışığında kurulan H4 ve H7 hipotezleri çalışma kapsamında test edilmiştir. Bu sayede Türkiye’de ilk defa imalat sektörünün en yoğun olduğu iller dikkate alınarak iç entegrasyonun dış entegrasyon bileşenleri ile yeni ürün geliştirme arasındaki ilişkide aracılık rolü araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre tedarik zinciri dış entegrasyon boyutları ile yeni ürün geliştirme arasındaki ilişkide iç entegrasyonun aracı rol üstlendiği ifade edilebilir. İşletmelerin yeni ürün geliştirme projelerinin performansını artırmak için tedarik zinciri dış entegrasyon bileşenleri ile gerçekleştirdikleri etkileşime uyumlu olarak içsel entegrasyona da önem vermeleri gerekmektedir. İçsel entegrasyonun etkisiz kaldığı senaryolarda dışsal entegrasyon sayesinde elde edilen kazanımlar işletmeye fayda sağlamayacaktır (Germain ve Iyer, 2006).

Literatüre katkı sağlayacağı düşünülen bu çalışmanın etik kurul izni alınmıştır. Çalışmanın ana evreni imalat sektörü olarak belirlenmiştir. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda tedarik zinciri entegrasyonu bileşenleri hizmet sektörü ana evreninde incelenebilir. Tedarik zinciri entegrasyonu ile yeni ürün geliştirme arasındaki ilişkide farklı değişkenlerin aracı ya da düzenleyici etkisi test edilebilir.

Kaynakça

- Ağan, Y., Acar, M. F. ve Neureuther, B. (2018). The Importance of Supplier Development for Sustainability, Sustainable Freight Transport, 63, 165-178.
- Alfalla-Luque, R., Medina-Lopez, C., ve Dey, P. K. (2013). Supply Chain Integration Framework Using Literature Review. *Production Planning & Control*, 24(8-9), 800-817. <http://doi.org/10.1080/09537287.2012.666870>
- Baron, R., M., ve David A. K. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic and Statistical Considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6). 1173-1182.
- Barney, J. B. (1986). Organizational Culture : Can It Be a Source of Sustained Competitive Advantage? *The Academy of Management Review*, 11(3), 656-665.
- Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
- Basnet, C. (2013). The Measurement of Internal Supply Chain Integration. *Management Research Review*, 36(2), 153-172. <http://doi.org/10.1108/01409171311292252>
- Chavez, R., Yu, W., Gimenez, C., Fynes, B., ve Wiengarten, F. (2015). Customer İntegration And Operational Performance: The Mediating Role Of İnformation Quality. *Decision Support Systems*, 80, 83-95. <http://doi.org/10.1016/j.dss.2015.10.001>
- Chen, H., Daugherty, P. J., ve Landry, T. D. (2009). Supply Chain İntegration: A Theoretical Framework. *Journal of Business Logistics*, 30(2), 27-46. <http://doi.org/10.1002/j.2158-1592.2009.tb00110.x>
- Chin, T. A., Hamid, A. B. A., Rasli, A., ve Tat, H. H. (2014). A Literature Analysis on the Relationship between External İntegration, Environmental Uncertainty and Firm Performance in Malaysian SMEs. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 130(August 2016), 75-84. <http://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.04.010>
- Clark, K. B. (1989). Project Scope and Project Performance: The Effect of Parts Strategy and Supplier İnvolvement on Product Development. *Management Science*, 35(10), 1247-1263. <http://doi.org/10.1287/mnsc.35.10.1247>
- Cohen, L., Manion, L., ve Morrison, K. (2005). *Research methods in education*. Routledge Publisher, Oxford, 1-638 <http://doi.org/10.1080/19415257.2011.643130>
- Çelik, H.E., ve Yılmaz, V. (2016). Lisrel 9.1 ile Yapısal Eşitlik Modellemesi. Ankara. Anı Yayıncılık
- Das, A., Narasimhan, R., ve Talluri, S. (2006). Supplier İntegration—Finding An Optimal Configuration. *Journal of Operations Management*, 24(5), 563-582. <http://doi.org/10.1016/j.jom.2005.09.003>
- Droge, C., Jayaram, J., ve Vickery, S. K. (2004). The Effects of Internal versus External İntegration Practices on Time-Based Performance and Overall Firm Performance. *Journal of Operations Management*, 22(6), 557-573. <http://doi.org/10.1016/j.jom.2004.08.001>
- Du, L., Zhang, Z., & Feng, T. (2018). Linking Green Customer and Supplier İntegration with Green İnnovation Performance: The Role of Internal İntegration, *Business Strategy and the Environment*, 27, 1583-1595. <http://doi.org/10.1002/bse.2223>
- Eisenhardt, K., ve Tabrizi, B. N. (1995). Accelerating Adaptive Processes : Product İnnovation in the Global Computer Industry. *Administrative Science Quarterly*, 40(1), 84-110.
- Emmer, M. (2018). 95 Percent of New Products Fail. <https://www.inc.com/marc-emmer/95-percent-of-new-products-fail-here-are-6-steps-to-make-sure-yours-dont.html#:~:text=According%20to%20Harvard%20Business%20School,is%2070%20to%2080%20percent>. Erişim Tarihi:12.01.2021
- Errassafi, M., Abbar, H., ve Benabbou, Z. (2019). The Mediating Effect of Internal İntegration on the Relationship between Supply Chain İntegration and Operational Performance: Evidence from Moraccon Manufacturing Companies. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 12(2). 254-273.
- Ettlie, J., ve Ernesto, R. (1992). Organizational İntegration and Process İnnovation. *The Academy of Management Journal*, 35(4), 795-827.
- Flynn, B. B., Huo, B., ve Zhao, X. (2010). The Impact Of Supply Chain İntegration on Performance: A Contingency and Configuration Approach. *Journal of Operations Management*, 28(1), 58-71. <http://doi.org/10.1016/j.jom.2009.06.001>

- Frohlich, M. T., ve Westbrook, R. (2001). Arcs of Integration: an International Study of Supply Chain Strategies. *Journal of Operations Management*, 19(2), 185–200. [http://doi.org/10.1016/S0272-6963\(00\)00055-3](http://doi.org/10.1016/S0272-6963(00)00055-3)
- George, D., ve Mallery, M. (2010). *Spss for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference 17.0 Update*, Pearson, Boston.
- Germain, R., ve Iyer, K. N. S. (2006). The Interaction of Internal and Downstream Integration and Its Association with Performance. *Journal of Business Logistics*, 27(2), 29–52.
- Gomes, J. F., de Weerd-Nederhof, P., Pearson, A., ve Cunha, M. (2003). Is More Always Better? An Exploration of The Differential Effects of Functional Integration on Performance in New Product Development. *Technovation*, 23(3), 185–191. [http://doi.org/10.1016/S0166-4972\(01\)00107-9](http://doi.org/10.1016/S0166-4972(01)00107-9)
- Gonzalez-Zapatero, C., Gonzalez-Benito, J., & Lannelongue, G. (2017). Understanding How the Functional Integration of Purchasing and Marketing Accelerates New Product Development, *International Journal of Production Economics*, 193, 770-780. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.09.004>
- Griffin, A. (1996). Integrating R&D and Marketing: A Review and Analysis of the Literature. *Journal of Product Innovation Management*, 13, 191–215.
- Griffin, A. (1997). PDMA Research on New Product Development Practices: Updating Trends and Benchmarking Best Practices. *Journal of Product Innovation Management*, 14, 429–458.
- Gupta, A. K., Raj, S. P., ve Wilemon, D. (1986). A Model for Studying R&D Marketing Interface in the Product Innovation Process. *Journal of Marketing*, 50(2), 7-17. <http://doi.org/10.2307/1251596>
- He, Y., Keung Lai, K., Sun, H., ve Chen, Y. (2014). The Impact of Supplier Integration on Customer Integration and New Product Performance: The Mediating Role of Manufacturing Flexibility Under Trust Theory. *International Journal of Production Economics*, 147, 260–270. <http://doi.org/10.1016/j.ijpe.2013.04.044>
- Homburg, C., ve Stock, R. M. (2004). The Link Between Salespeople’s Job Satisfaction and Customer Satisfaction in a Business-to-Business Context: A Dyadic Analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32(2), 144–158. <http://doi.org/10.1177/0092070303261415>
- Horn, P., Scheffler, P., ve Schiele, H. (2014). Internal Integration as a Pre-Condition for External Integration in Global Sourcing: A Social Capital Perspective. *International Journal of Production Economics*, 153, 54–65. <http://doi.org/10.1016/j.ijpe.2014.03.020>
- İlhan, M. ve Çetin, B. (2014). LISREL Ve AMOS Programları Kullanılarak Gerçekleştirilen Yapısal Eşitlik Modeli (Yem) Analizlerine İlişkin Sonuçların Karşılaştırılması. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 5(2), 26-42.
- James Lin, M.-J., ve Huang, C.-H. (2013). Industrial Marketing The impact of Customer Participation on NPD Performance: The Mediating Role of Inter-Organisation Relationship. *Journal of Business ve Industrial Marketing*, 28(3), 3–15. <http://doi.org/10.1108/08858621311285679>
- Kessler, E. H., Bierly, P. E., ve Gopalakrishnan, S. (2000). Internal Vs. External Learning in New Product Development: Effects on Speed, Costs and Competitive Advantage. *R&D Management*, 30(3), 213–224. <http://doi.org/10.1111/1467-9310.00172>
- Koç, E., Ulaş, D., ve Çalıpınar, H. (2018). The Impact of Supply Chain Integration on New Product Development Performance: Evidence from Turkish Manufacturing Industry. *International Journal of Supply Chain Management*. 7(6). 365-374.
- Kong, T., Feng, T., Huang, Y., ve Cai, J. (2020). How to Convert Green Supply Chain Integration Efforts into Green Innovation: A Perspective of Knowledge-Based View, *Sustainable Development*, 28, 1106-1121.
- Kristensson, P., Gustafsson, A., ve Witell, L. (2011). Collaboration with Customers-Understanding the Effect of Customer-Company Interaction in New Product Development. *Proceedings of the 44th Hawaii International Conference on System Sciences*. 1-9.
- La Rocca, A., Moscatelli, P., Perna, A., ve Snehota, I. (2015). Customer Involvement in New Product Development in B2B: The Role of Sales. *Industrial Marketing Management*, 58, 45–57. <http://doi.org/10.1016/j.indmarman.2016.05.014>

- Lagrosen, S. (2005). Customer Involvement in New Product Development: A Relationship Marketing Perspective. *European Journal of Innovation Management*, 8(4), 424–436. <http://doi.org/10.1108/14601060510627803>
- Lambert, D. M., Cooper, M. C., ve Pagh, J. D. (1998). Supply Chain Management: Implementation Issues and Research Opportunities. *International Journal of Logistics Management*. 9(2). 1-20. <http://doi.org/10.1108/09574099810805807>
- Lee, Y.-H., ve Wang, K.-J. (2012). Performance Impact of New Product Development Processes for Distinct Scenarios Under Different Supplier–Manufacturer Relationships. *Mathematics and Computers in Simulation*, 82(11), 2096–2108. <http://doi.org/http://dx.doi.org/10.1016/j.matcom.2012.04.008>
- Lotfi, Z., Sahran, S., Mukhtar, M., ve Zadeh, A. T. (2013). The Relationships between Supply Chain Integration and Product Quality. *Procedia Technology*, 11, 471–478. <http://doi.org/10.1016/j.protcy.2013.12.217>
- Nadeau, J., ve Casselman, R. M. (2008). Competitive Advantage with New Product Development: Implications for Life Cycle Theory. *Journal of Strategic Marketing*, 16(5), 401–411. <http://doi.org/10.1080/09652540802480894>
- Narasimhan, R., ve Kim, S. W. (2002). Effect of Supply Chain Integration on the Relationship Between Diversification and Performance: Evidence from Japanese and Korean Firms. *Journal of Operations Management*, 20(3), 303–323. [http://doi.org/10.1016/S0272-6963\(02\)00008-6](http://doi.org/10.1016/S0272-6963(02)00008-6)
- Narasimhan, R., Swink, M., ve Viswanathan, S. (2010). On Decisions for Integration Implementation: An Examination of Complementarities Between Product-Process Technology Integration and Supply Chain Integration. *Decision Sciences*, 41(2), 355–372. <http://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2010.00267.x>
- Olson, E. M., Walker Orville C., J., ve Ruekert, R. W. (1995). Organizing for Effective New Product Development: The Moderating Role of Product Innovativeness. *Journal of Marketing*, 59(1), 48-62. <http://doi.org/10.2307/1252014>
- Parker, D. B., Zsidisin, G. a., ve Ragatz, G. L. (2008). Timing and Extent of Supplier Integration in New Product Development: A Contingency Approach. *Journal of Supply Chain Management*, 44(1), 71–83. <http://doi.org/10.1111/j.1745-493X.2008.00046.x>
- Pagell, M. (2004). Understanding the Factors That Enable and Inhibit the Integration of Operations, Purchasing and Logistics. *Journal of Operations Management*, 22(5), 459–487. <http://doi.org/10.1016/j.jom.2004.05.008>
- Parente, R. C., Baack, D. W., ve Hahn, E. D. (2011). The Effect of Supply Chain Integration, Modular Production, and Cultural Distance on New Product Development: A Dynamic Capabilities Approach. *Journal of International Management*, 17(4), 278–290. <http://doi.org/10.1016/j.intman.2011.08.001>
- Petersen, K. J., Handfield, R. B., ve Ragatz, G. L. (2003). A Model of Supplier Integration into New Product Development. *Journal of Product Innovation Management*, 20(4), 284–299. <http://doi.org/10.1111/1540-5885.00028>
- Ragatz, G. L., Handfield, R. B., ve Scannell, T. V. (1997). Success Factors for Integrating Suppliers into New Product Development. *Journal of Product Innovation Management*. 14(3), 190-202 <http://doi.org/10.1111/1540-5885.1430190>
- Stank, T. P., Keller, S. B., ve Closs, D. J. (2001). Performance Benefits of Supply Chain Integration. *Transportation Journal*, 41(2). 31-46
- Steenkamp, J.B.E.M., ve Trijp, H.C.M. (1991). The Use of LISREL in Validating Marketing Constructs. *International Journal of Research in Marketing*, 8(4), 283-299.
- Sweeney, E. (2012). Innovation for Competing in Highly Competitive Markets In Supply Chain Innovation for Competing in Highly Competitive Markets: Challenges and Solutions “ (eds. Evangelista, P., McKinnon, A., Sweeney, E. and Exposito E.) Chapter. Business Science. 1-26
- Thomas, E. (2013). Supplier Integration in New Product Development: Computer Mediated Communication, Knowledge Exchange and Buyer Performance. *Industrial Marketing Management*, 42(6), 890–899. <http://doi.org/10.1016/j.indmarman.2013.05.018>
- Tsai, K. H., ve Hsu, T. T. (2014). Cross-Functional Collaboration, Competitive Intensity, Knowledge Integration Mechanisms, and New Product Performance: A Mediated Moderation Model. *Industrial Marketing Management*, 43(2), 293–303. <http://doi.org/10.1016/j.indmarman.2013.08.012>

- Turkulainen, V., ve Ketokive, M. (2012). Cross Functional Integration and Performance: What are the Real Benefits? *International Journal of Operations ve Production Management*, 32(4), 447–467. <http://doi.org/http://dx.doi.org/10.1108/01443571211223095>
- Ulrich, K.T. ve Eppinger, S.D., (2004). Product Design and Development. Third edition. New York. McGraw Hill
- Verhoef, P. C., Franses, P. H., ve Hoekstra, J. C. (2002). The Effect of Relational Constructs on Customer Referrals and Number of Services Purchased from a Multiservice Provider: Does Age of Relationship Matter? *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30(3), 202–216. <http://doi.org/10.1177/0092070302303002>
- Wang, G., ve Netemeyer, R. (2004). Salesperson Creative Performance : Conceptualization , Measurement , and Nomological Validity. *Journal of Business Research*, 57, 805–812. [http://doi.org/10.1016/S0148-2963\(02\)00483-6](http://doi.org/10.1016/S0148-2963(02)00483-6)
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizinin Kullanılması, *Istanbul University Journal of the School of Business*, 46, 74-85.
- Yıldız, B., ve Aslan, H. (2019). İmalat Firmalarında İnovasyon Faaliyetlerinde Karşılaşılan Güçlükler: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 93-115 <http://doi.org/10.33399/biibfad.627217>
- Yıldız, B., & Çetindaş, A. (2020a). Tedarikçilerle Yapılan İnovasyon Faaliyetlerinin Yeni Ürün Performansı Üzerindeki Etkisi: Tedarik Zinciri Performansının Aracı Rolü, *Turkish Studies-Social Sciences*, 15(8), 3781-3799. <http://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.46594>
- Yıldız, B., & Çetindaş, A. (2020b). Tedarik Zinciri Entegrasyonunun Firma Performansı Üzerindeki Etkisinde Tedarik Zinciri Esnekliği ve Tedarik Zinciri Çevikliğinin Aracı Rolü, *Verimlilik Dergisi*, 20(3), 175-199.
- Zhao, Y., Cavusgil, E., ve Cavusgil, S. T. (2014). An Investigation of the Black-box Supplier Integration in New Product Development. *Journal of Business Research*, 67(6), 1058–1064. <http://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.06.006>
- Zhang, M., Lettice, F., Chan, H. K., ve Nguyen, H. T. (2018) Supplier Integration and Firm Performance: the Moderating Effects of Internal Integration and Trust, *Production Planning & Control*, 29:10, 802-813. <https://doi.org/10.1080/09537287.2018.1474394>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:28.05.2021 ✓Accepted/Kabul:26.07.2021

DOI:10.30794/pausbed.944294

Araştırma Makalesi/ Research Article

Dikmen, F. H. ve Başar Dikmen, D. (2021). "Türkiye'de Protein İçerikli Ürünler Yönelik Talep Tahmini: Working-Leser Modeli" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 215-225.

TÜRKİYE'DE PROTEİN İÇERİKLİ ÜRÜNLERE YÖNELİK TALEP TAHMİNİ: WORKING-LESER MODELİ

Fatih Hakan DİKMEN*, Dilek BAŞAR DİKMEN**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de hanehalkı ve birey düzeyinde, yumurta, et ve süt ürünlerine olan talebi tahmin etmek ve bu talebin sosyoekonomik belirleyicilerinin etkilerini analiz etmektir. Bu amaçla Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından en son 2019 yılında yapılan ve tüm ülkeyi temsil eden Hanehalkı Bütçe Anketi (HBA) mikro verileri kullanılmıştır. Working-Leser modeliyle tahmin edilen talep fonksiyonunda, bağımlı değişken olarak protein açısından zengin olan bu ürünlere yapılan harcamanın toplam harcamadaki payı alınırken, bağımsız değişken olarak toplam harcamanın logaritması kullanılmıştır. Bunun yanında, talep fonksiyonuna etki edeceği düşünülen çeşitli kategorik ve sürekli değişkenler modele dahil edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, toplam harcamanın katsayısı pozitif ve talebin harcama esnekliği 1,04 olarak bulunmuştur. Bununla birlikte, hanehalkı geliri, hane reisinin eğitim düzeyi, hanedeki otomobil sayısı, hanede sigara ve alkol kullanım alışkanlıklarının olması, dışarda yeme alışkanlıklarının olması gibi faktörler, hanehalkı bütçesi içerisinde et ve süt ürünlerinin payını azaltmaktadır. Diğer yandan, hane reisinin yaşının artması, hanedeki birey sayısı artması ve konut sahipliği gibi faktörler de söz konusu ürünlerin talebini arttırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Et ve Süt Ürünleri, Working-Leser Modeli, Talep Tahmini, Hanehalkı Bütçe Anketi, Harcama Esnekliği.

DEMAND ESTIMATION FOR PRODUCTS CONTAINING PROTEIN IN TURKEY: THE WORKING-LESER MODEL

Abstract

The aim of this study is to estimate the demand function for eggs, meat and dairy products and to analyse the effects of socioeconomic determinants of this demand, both at the household and individual level. With this purpose, the nationally representative Household Budget Survey (HBS) micro data set obtained from Turkish Statistical Institute for 2019 is used in the empirical analysis. In the demand function estimated by the Working-Leser model, the share of the expenditure on these protein-rich products in the total expenditure is taken as the dependent variable, while the logarithm of the total expenditure is used as the independent variable. Furthermore, various categorical (dummy) and continuous variables that are considered to have an impact on the demand function are included in the model. According to the findings, it was found that the coefficient of the total expenditure was positive and expenditure elasticity of demand was 1.04. Moreover, factors such as household income, education level of the household head, the number of automobiles in the household, smoking and alcohol use habits in the household, eating habits outside reduce the share of meat and dairy products in the household budget. On the other hand, factors such as the increase in the age of the head of the household, the increase in the number of individuals in the household, and the home ownership raise the demand for these products.

Keywords: Meat and Dairy Products, Working-Leser Model, Demand Estimation, Household Budget Survey, Consumption Elasticity.

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, ANKARA.
e-posta:fatih.dikmen@hbv.edu.tr (<http://orcid.org/0000-0001-6390-2501>)

**Doç Dr. Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, ANKARA.
e-posta:dbasar@hacettepe.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6501-8760>)

1. GİRİŞ

İnsan sağlığı ve refahı açısından protein içerikli ürünlerin tüketimi önemli bir unsurdur. Dünya üzerinde en çok tüketilen protein içerikli ürünlerin başında da et ve süt ürünleriyle birlikte yumurta gelmektedir. Bir toplumda protein açısından zengin ürünlerin tüketiminin yüksek olması, o toplumun refah düzeyinin göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri arttıkça bu ürünleri tüketim miktarının da artması kabul gören bir ölçüttür (Yücel, 2001, Yaylak vd., 2010 ve Şengül ve Şigez, 2013). Bilindiği üzere Engel yasasına göre, insanların gelir düzeyleri arttıkça, gıda harcamalarının mutlak düzeyi artmasına karşılık, toplam harcamalar içerisindeki payı azalmaktadır. Bununla beraber özellikle gelişmekte olan ülkelerde gelir artışı, protein içerikli gıda ürünlerine olan talebi arttırmaktadır (Sans ve Combris, 2015). Bu anlamda bu ürünlere yapılan harcamanın payı ve miktarı birçok sosyal bilim dalının ilgi alanına girmektedir.

Mikro iktisat teorisinde bir malın talebini belirleyen faktörlerin başında, ilgili malın fiyatı, ilişkili olabilecek diğer malların fiyatları (çapraz esneklikler) ve gelir yer almaktadır. Zevk ve tercihlerin oluşumunda da etkili olabilecek diğer sosyoekonomik ve sosyokültürel değişkenler de modele dâhil edilmektedir. Bununla birlikte tüketicilerin çeşitli mallara yaptığı harcamalar, söz konusu malların üreticileri için gelir anlamına geleceğinden, bu alanlarda yapılabilecek herhangi bir politika değişikliği sadece tüketicileri değil, doğrudan üreticileri de etkileyecektir. Bu nedenle mal gruplarına ilişkin harcoma esnekliklerinin tespit edilmesi, sadece tüketici davranışları açısından değil, firmalar adına da optimal politikaların oluşturulması ve buna yönelik pazarlama stratejilerinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca refah analizlerinin yapılmasında önemli bir enstrüman olarak kullanılan esneklik tahminlerinin yapılması geleceğe yönelik kestirimlerin de yapılabilmesi için yol gösterici olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de hanehalklarının yumurta, et ve süt ürünlerine olan taleplerine etki eden sosyoekonomik ve demografik faktörleri tespit etmek ve bu ürünlere yönelik talebin harcoma esnekliğini tahmin etmektir. Et ve süt ürünlerinin toplam harcamalar içerisindeki payının görülebilmesi, ele alınan konunun önemini ortaya çıkaracaktır. Bu amaçla TÜİK tarafından toplulaştırılmış olarak verilen tüketim harcamalarının dağılımı son beş yıl itibarıyla Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Hanehalkı Gruplarına Göre Tüketim Harcamasının Dağılımı (2015-2019)

YILLAR	2015	2016	2017	2018	2019
Hanehalkı başına ortalama harcoma (TL)	3.043	3.406	3.816	4.446	4.972
Toplam tüketim harcaması	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Gıda ve alkolsüz içecekler	20,2	19,5	19,7	20,3	20,8
Alkollü içecek, sigara ve tütün	4,2	4,4	4,5	4,0	4,3
Giyim ve ayakkabı	5,2	5,2	5,0	4,8	5,0
Konut ve kira	26,0	25,2	24,7	23,7	24,1
Mobilya, ev aletleri ve bakım hizmetleri	6,1	6,3	6,3	6,5	6,4
Sağlık	2,0	2,0	2,2	2,2	2,2
Ulaştırma	17,0	18,1	18,7	18,3	16,4
Haberleşme	3,6	3,7	3,4	3,8	3,6
Kültür, eğlence	2,9	2,8	2,7	2,9	3,1
Eğitim hizmetleri	2,2	2,3	2,3	2,3	2,5
Otel, lokanta, pastane	6,4	6,4	6,2	6,5	6,5
Çeşitli mal ve hizmetler	4,3	4,2	4,4	4,9	5,1

Kaynak: TÜİK 2019 Hanehalkı Bütçe Anketi

Harcamalar içerisinde en yüksek payı konut ve kira harcamaları (%24,1) oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla gıda ve alkolsüz içecekler (%20,8) ulaştırma (%16,4), otel, lokanta ve pastane (%6,5) ve mobilya, ev aletleri ve bakım hizmetleri (%6,4) izlemektedir. Et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri ve yumurtanın toplam harcamalar içindeki payı ortalama olarak %9,1 düzeyindedir. Bir başka deyişle 2019 yılında hanehalklarının gıda ve alkolsüz içecekler için ayırdıkları bütçe %20,8 iken bunun neredeyse yarısı protein içerikli ürünlere yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu alanda uygulanacak politikalar veya bu ürünlerin fiyatlarında meydana gelebilecek değişiklikler, hanehalklarını önemli ölçüde etkileyecektir.

Mevcut literatürde talep tahminlerinin yapılması genellikle zaman serisi verileri ile gerçekleştirilmiştir. Ancak son yıllarda, yatay kesit veriler kullanarak talep tahmini yapan çalışmaların sayısı, özellikle demografik değişkenlerin etkisini de ortaya koyabilmek için, artmaktadır (Akbaş ve diğerleri, 2008).

Literatüre bakıldığında protein içerikli ürün tüketimine ilişkin yapılan az sayıda çalışmanın bulunduğunu söylemek mümkündür. Çalışmalar et, süt ve yumurta gibi bütün protein içerikli ürünleri almak yerine bunlardan bir veya birkaçına yönelik talep tahminlerinde bulunmuşlardır. Örneğin, Terin ve diğerleri (2015) hanehalkı süt ve süt ürünleri tüketiminin ekonomik ve sosyo-demografik belirleyenlerini Çoklu Heckman Seçim Modeli kullanarak araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre hanehalkı reisinin yaşı, evde 5 yaş ve altı bir çocuğun bulunup bulunmaması ve gelir önemli belirleyenler arasındadır. Araştırma sonuçları, kırsal ve kentsel bölgelerde yaşayan ailelerin süt ve süt ürünleri tüketim harcamalarının belirleyenlerinin farklı olduğunu göstermektedir. Bir diğer çalışma ise (Urak ve diğerleri, 2017) Türkiye’de bazı hayvansal ürünlere yapılan harcamanın belirleyenlerini Çok Terimli Tobit Modeliyle tahmin etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, hanehalkı reisinin çalışma durumu, yaşı ve cinsiyeti gibi birçok sosyo-demografik ve ekonomik faktör hanehalkının hayvansal ürünlere yaptığı harcamayı etkilemektedir. Benzer şekilde, Bilgiç ve Yen (2014) et ve süt ürünlerine yönelik talep analizini Markov Zinciri Monte Carlo yöntemini kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Tüketim kalıplarında özellikle kırsal ve kentsel talep ve bunu etkileyen faktörler arasında önemli farklılıklar olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Son olarak, Armagan ve Akbaş (2008) hayvansal ürün tüketimine ilişkin yaptıkları Working Leser analizinde (AIDS modeli) fiyat esneklikleri süt, yoğurt, peynir, kümes hayvanları ve balık için 1’den düşük, et için 1’den büyük bulunmuştur. Ayrıca sosyo-demografik faktörlerin hayvansal ürünlere olan talebe etkisi çok düşük bulunmuştur.

Diğer yandan uluslararası literatürde özellikle et ürünleri için tüketici talep analizlerinin, gıda ürünleri arasında en çok dikkati çeken ve araştırmanın en çok yoğunlaştığı alan olduğunu söylemek mümkündür (Andreyeva ve diğerleri, 2010). Çeşitli ülkeler için, örneğin Çin (He ve diğerleri, 2016), Fransa (Fulponi, 1989), Avrupa Birliği ülkeleri (Bouamra-Mechemache ve diğerleri, 2008), Gana (Osei-Asare ve Eghan, 2014), et ve süt talebine ilişkin çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların önemli bir bölümü AIDS (İdeale Yakın Talep Sistemi- Almost Ideal Demand System) modellerini kullanmışlardır. Bu çerçevede, bu çalışmanın özellikle ulusal literatür özelinde mevcut literatüre önemli bir katkısı bulunmaktadır. Öncelikle, Türkiye’de protein içerikli ürünlere olan talep ve harcama esnekliği tahminini kapsamlı bir şekilde yapan bilginiz dahilinde ilk çalışmadır. İkinci olarak en son yayınlanan 2019 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi veri setini analizde kullanması bakımından önemli bir katkı sağlamaktadır.

2.DATA VE METODOLOJİ

Bu çalışmada Türkiye’de hanehalklarının protein içerikli ürünlere olan talepleri Working-Leser modeli kullanılarak tahmin edilmiş ve harcama esneklikleri hesaplanarak ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu amaçla TÜİK tarafından 2019 yılında yapılan ve tüm Türkiye’yi temsil eden “Hanehalkı Bütçe Anketi” mikro veri seti kullanılmıştır. Söz konusu anket 1 Ocak-31 Aralık 2019 tarihleri arasında bir yıl süre ile her ay değişen aylık toplam 1296 ve yıllık toplam 15552 haneye uygulanmış ve en geniş anlamda tüketim ve harcama kalıpları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Aşağıdaki tabloda sürekli ve kategorik değişkenlere ilişkin betimsel istatistiklere yer verilmiştir.

Tablo 2. Sürekli Değişkenlere İlişkin Betimsel İstatistikler

Değişken Adı	Ortalama	Standart Sapma	Min-Max
Toplam Harcama (aylık)	4683,348	3881,641	174,75-104132,7
Hanehalkı geliri (aylık)	5297,508	4298,465	0-124791,7
Ortalama tüketim eğilimi (apc)	0,884		
Ortalama tasarruf eğilimi (aps)	0,116		
OECD eşdeğer hane büyüklüğü*	2,033	0,737	1-11,2
Hanehalkı reisinin yaşı	51,73	15,125	18-98
Otomobil Sayısı	0,472	0558	0-4

Tablodan da görüleceği üzere anket uygulanan hanehalklarının aylık ortalama gelirleri 5297 TL olup bunun tüketime ayrılan kısmı 4683 TL'dir. Ele alınan dönem içerisinde hanehalkı ortalama tüketim eğilimi 0.884 iken ortalama tasarruf eğilimi 0.116 düzeyindedir. Hanehalkı büyüklüğü için kullanılan OECD eşdeğer hane büyüklüğü hesaplanırken, hanedeki ilk yetişkin için 1, 14 ve daha yukarı yaştaki fertler için 0.5, 14 yaşından küçük fertler için 0.3 değerleri dikkate alınmış ve ortalama değer 2.033 olarak hesaplanmıştır.

Hanehalkı reisinin eğitim düzeyine ilişkin istatistiklere bakıldığında, ilköğretim düzeyinde eğitim seviyesine sahip bireylerin %53.04 ile en yüksek orana sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında diplomasız bireylerin paylarının da (%13,2) azımsanmayacak kadar yüksek olduğu söylenebilir. Hanehalkı tipi incelendiğinde ise, en yüksek orana sahip hanelerin %47,49 ile çocuklu ailelerden oluştuğu, tek kişilik ailelerin oranının ise %10,62 ile Türkiye sosyolojisinde dikkat çeken bir orana sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Kategorik Değişkenlere İlişkin Betimsel İstatistikler

Değişken Adı	Gözlem Sayısı	Yüzdesi
Hanehalkı Reisinin Eğitim durumu		
Diplomasız (Baz kategori)	1521	13,2
İlköğretim	6111	53,04
Orta Öğretim	1877	16,29
Üniversite	1739	15,09
Master ve Doktora	273	2,37
Hanehalkı Reisinin Meslek Grubu		
Yöneticiler	528	4,58
Profesyonel Meslek Grupları	731	6,34
Teknisyenler ve Teknikerler	377	3,27
Büro Hizmetlerinde Çalışanlar	341	2,96
Hizmet ve Satış Elemanları	1267	11,0
Nitelikli Tarım ve Ormanlık	1367	11,87
Sanatkârlar	921	7,99
Tesis ve Makine Operatörleri	675	5,86
Vasıfsız İşçiler	741	6,43
Hanehalkı Tipi		
Tek Kişilik Aile (Baz Kategori)	1224	10,62
Sadece Eşlerden Oluşan Aileler	2266	19,67
Çocuklu Aileler	5471	47,49
Tek Ebeveyn ve Çocuklu Aileler	897	7,79
Geniş Aileler	1422	12,34
Yakınlarıyla Birlikte Yaşayanlar	241	2,09

Mülkiyet Durumu		
Kendi Evi olanlar	7093	61,57
Kiracılar (Baz Kategori)	2578	22,38
Lojman ve benzeri	1850	16,06
Hanede Sigara Alışkanlığı olanlar	5946	51,61
Hanede Alkol Alışkanlığı olanlar	790	6,86
Gelir Grupları**		
En düşük (Baz Kategori)	1401	12,16
Düşük	4170	36,19
Orta	2826	24,53
Yüksek	1442	12,52
En Yüksek	1682	14,60
Dışarda Yeme Alışkanlığı	5706	49,53
Kültür ve Spor Alışkanlıkları	1031	8,95

Yaşanılan evin mülkiyet durumunda, ev sahibi olanların payının (%61,57) diğer kategorilere göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Ankette dikkat çeken istatistiklerden bir diğeri de hanedeki sigara alışkanlığı olanların ve dışarda yeme alışkanlığı olan hanelerin oranıdır ki, bu oran toplumu temsilen ankete katılanların yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

Hane halkları gelir düzeylerine ilişkin, en düşük (yıllık 25000 TL'nin altında gelir elde edenler), düşük (25000 ile 50000 arasında gelir elde edenler), orta (50000 ile 75000 TL arası), yüksek (75000 ile 100000 TL arası) ve en yüksek (100000 TL'den fazla gelir edenler) olmak üzere 5 kategori tanımlanmıştır. En düşük gelir grubu belirlenirken, 2019 yılında geçerli olan asgari ücret düzeyi (aylık net 2020 TL) 12 ile çarpılarak yıllık 25000 TL sınırı oluşturulmuştur. Bu gruptaki hanelerin oranı %12,16 iken, en yüksek oran %36,19 ile düşük gelir grubuna aittir. Bir başka deyişle, anket yapılan hanelerin yaklaşık yarısı yıllık 50000 TL'nin altında gelir elde eden en düşük ve düşük gelir grubunu oluşturmaktadır.

Çalışmada TÜİK'ten alınan veriler çerçevesinde fiyat bilgisi bulunmadığı için, et ve süt ürünlerine yapılan harcamaların payı, toplam harcamanın doğal logaritmasının bir fonksiyonu olarak verilmiştir. Working-Lesser modeli olarak bilinen bu model ilk kez 1943 yılında Working (1943) tarafından test edilmiş ve aynı yıl Leser tarafından da geliştirilerek AIDS (İdeale Yakın Talep Sistemi- Almost Ideal Demand System) modellerinin temelini oluşturmuştur. Model en genel haliyle aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$w_i = \alpha_0 + \alpha_1 \ln(TH_h) + \sum_j \beta_{ij} \ln p_j + \sum_k \gamma_{ik} D_k + \varepsilon_i \quad (1)$$

Modelde w_i , i. mala yapılan harcamanın toplam bütçe içerisindeki payı, TH_h , h. hane halkının toplam harcama düzeyini, p_j , j. malın fiyatını ve D_k da hane halkı reisinin yaşı, eğitim durumu, içinde bulunduğu meslek grubunu ve hane halkı tipi gibi sosyoekonomik ve demografik faktörleri kapsayan kukla değişkenleri ifade ederken, ε_i ise sıfır ortalamalı, sabit varyanslı ve rassal dağılıma sahip olduğu varsayılan hata terimleri toplamını göstermektedir ve bu haliyle en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilebilir. TÜİK tarafından yapılan ankette fiyata ilişkin doğrudan bir veri olmadığı için yukarıdaki modelde fiyat değişkeninin parametresi olan β_j tahmin edilememiştir. Bununla birlikte yine ele alınan modelde fiyat değişkeni yer almadığı için simetri kısıtının test edilmesine gerek kalmamıştır.

Working-Lesser modelinde aşağıda yer alan denklem yardımıyla harcama esnekliğine ulaşılabilir.

$$E_i = 1 + \left(\frac{\alpha_i}{w_i} \right) \quad (2)$$

Bu analizde yumurta, et ve süt ürünleri bir bütün olarak protein içerikli ürünler olarak gruplandırıldığı için sadece bu grubun esnekliği hesaplanmıştır.

3.BULGULAR

Bu çalışmada TÜİK tarafından 2019 yılında yapılan ve tüm ülkeyi temsil eden Hanehalkı Bütçe Anketi verileri kullanılarak Working-Leser modeli yardımıyla hanehalkının et, süt ve yumurtadan oluşan protein içerikli ürünlere yönelik talebi tahmin edilmiş ve harcama esnekliklerine ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur. Söz konusu sonuçlar değerlendirilirken, bağımlı değişkenin, protein içerikli ürünlere olan toplam talep değil, bu ürünlerin toplam harcama içerisindeki payı olduğu unutulmamalıdır. Diğer bir ifadeyle, et ve süt ürünlerinin payının azalması demek, bu ürünlere olan talebin azalması anlamına gelmemektedir. Mutlak değer olarak talep artışı olmasına karşın, şayet diğer ürünlere olan talep daha yüksek oranda artıyorsa, et ve süt ürünlerinin toplam harcama içerisindeki payı azalmış olacaktır.

Tablo 4. Working-Leser Talep Modeli Tahmin Sonuçları

DEĞİŞKENLER		Katsayılar
Toplam Harcama	ln(TH)	0,0041**
		(0,0017)
Yaş	Hanehalkı Reisinin Yaşı	0,0007*** (0,0001)
OECD Eş Değer Hane Büyüklüğü	OECD edhb	0,0034** (0,0016)
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	-0,0098*** (0,0025)
	Orta Öğretim	-0,0152*** (0,0031)
	Üniversite Master ve Doktora	-0,0165*** (0,0036) -0,0138** (0,0061)
Meslek Grupları	Yöneticiler	0,0013 (0,0039)
	Profesyonel Meslek Grupları	0,0006 (0,0040)
	Teknisyenler ve Teknikerler	0,0027 (0,0046)
	Büro Hizmetlerinde Çalışanlar	-0,0062 (0,0047)
	Hizmet Sektörü Çalışanları	0,0016 (0,0028)
	Nitelikli Tarım ve Ormanlık	0,0347*** (0,0025)
	Sanatkârlar	-0,0033 (0,0031)
	Tesis ve Makine Operatörleri	-0,0020 (0,0035)
	Vasıfsız İşçiler	-0,0009 (0,0033)

Gelir Grupları	Düşük	-0,0080*** (0,0027)
	Orta	-0,0130*** (0,0032)
	Yüksek	-0,0148*** (0,0037)
	En Yüksek	-0,0215** (0,0041)
Sigara Kullanımı	Kullananlar	-0,0144*** (0,0015)
Alkol Kullanımı	Kullananlar	-0,0068** (0,0030)
Mülkiyet Durumu	Kendi Evi Olanlar	0,0123*** (0,0020)
	Lojmanda Oturanlar	0,0086*** (0,0024)
Otomobil	Otomobil Sayısı	-0,0141*** (0,0015)
Dışarda Yeme Alışkanlıkları	Olanlar	-0,0130*** (0,0017)
Kültür ve Spor Alışkanlıkları	Olanlar	-0,0089*** (0,0028)
Hanehalkı Tipi	Sadece Eşlerden Oluşan Aileler	0,0115*** (0,0030)
	Çocuklu Aileler	0,0081** (0,0035)
	Tek Ebeveyn ve Çocuklu Aileler	-0,0073** (0,0038)
	Geniş Aileler	0,0104** (0,0046)
	Yakınlarıyla Birlikte Yaşayanlar	-0,0020 (0,0058)
	Sabit	0,0404*** (0,0138)
Gözlem Sayısı	11472	
F (32,11439)	53,67***	

Not: Parantez içerisindeki değerler ilgili değişkene ait standart hataları ifade etmektedir.

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0,1

Modeldeki temel değişken olan toplam harcamanın doğal logaritmasına ait katsayının pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre toplam harcamada meydana gelen bir artış, protein içerikli ürünlere olan talebi de artırmaktadır. Metodoloji kısmında açıklandığı gibi bu katsayı yardımıyla harcama esnekliğine ulaşılabilmektedir. Toplam harcamanın protein içerikli ürün talebine olan esneklik katsayısı 1,04 olarak bulunmuştur. Buna göre toplam harcamada (gelirde) meydana gelen yüzde 1'lik bir artış, bağımlı değişkeni %1,04 oranında arttırmaktadır. Bir başka deyişle hanehalkları, gelir artış oranlarından, daha yüksek bir oranda et, süt ve yumurta taleplerini arttırmaktadır.

Hanehalkı reisinin yaşına ilişkin katsayı yine pozitif ve anlamlıdır. Buna göre reisin yaşı arttıkça protein içerikli ürünlere olan talep de artmaktadır. Benzer şekilde hanehalkı büyüklüğüne ilişkin katsayı da yine pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Beklendiği gibi, hanehalkı büyüklüğü arttıkça bu ürünlere olan toplam talep de artmaktadır.

Tabloya eğitim düzeyi çerçevesinden bakıldığında, diplomasız grubun baz alındığı durumda, diğer eğitim düzeylerine ilişkin katsayıların tamamının negatif değerlere sahip olduğu ve istatistiki olarak anlamlı olduğu

görülmektedir. Buna göre eğitim seviyesinin artması, toplumun diplomasız kesimine göre, bütçelerinden protein içerikli ürünlere ayırdıkları payın azalmasına yol açmaktadır. Meslek gruplarına ilişkin kategorilere bakıldığında ise, tarım sektöründe çalışanlar dışında diğer tüm meslekler için katsayıların istatistiki olarak anlamsız olduğu göze çarpmaktadır. Tarım ve ormancılık sektöründe çalışanlara ilişkin katsayı ise pozitif ve anlamlıdır. Bu alanda çalışanların toplam harcamaları içerisinde et süt ürünlerinin payı artmaktadır.

Tabloya gelir grupları perspektifinde bakıldığında, en düşük gelir grubunun referans alındığı durumda, daha yüksek gelir gruplarına ilişkin katsayıların tamamının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, yüksek gelir gruplarının et ve süt ürünlerine yönelik yaptığı harcamaların payı, en düşük gelir grubuna göre daha düşüktür.

Sigara ve alkol kullanan bireylerin protein içerikli ürünlere olan taleplerine ilişkin katsayıları negatif ve anlamlıdır. Bağımlılık yaratan ürünleri kullananların, kullanmayanlara göre, et süt ürünleri taleplerinin daha düşük olduğu ve bütçeleri içerisindeki payın daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo, konut mülkiyeti açısından değerlendirildiğinde, kendi evinde veya lojmanda oturanlara ait katsayıların pozitif olması, kirada oturanlara göre, bütçeleri içerisinde protein içerikli ürünlere daha fazla pay ayırabilmeleri anlamına gelir ve analizin beklenen sonuçlarından biridir. Otomobil mülkiyeti de analizdeki kontrol değişkenlerden biridir ve ilgili katsayı negatiftir. Buna göre otomobil sahiplerinin bütçelerinden et ve süt ürünlerine ayırdıkları pay, otomobili olmayanlara göre daha azdır.

Dışarda yeme alışkanlığı ve kültür ve spor harcamaları yapan hanehalklarının durumuna bakıldığında, her iki katsayının da negatif olduğu görülmektedir. Bu hanelerin söz konusu alışkanlıkları, bütçelerinden protein içerikli ürünlere ayırdıkları payın düşmesine neden olmaktadır.

Son olarak hanehalkı tipi dikkate alındığında, tek kişilik hanehalkı grubunun referans kategoriye oluşturduğu durumda, sadece eşlerden oluşan ailelerin, çocuklu ailelerin ve geniş ailelerin katsayılarının pozitif olduğu görülmektedir. Buna göre, söz konusu ailelerin tek kişilik hanehalklarına göre, bütçelerinden et ve süt ürünlerine ayırdıkları pay daha yüksektir. Bununla birlikte tek ebeveyn ve çocuklu ailelerle, yakınlarıyla birlikte yaşayanlara ilişkin katsayıların negatif olması, bu gruptakilerin, referans kategoriye göre protein içerikli ürünlere olan taleplerinin, bütçe payı anlamında, daha düşük olduğu görülmektedir.

4.SONUÇ VE TARTIŞMA

Bir bütün olarak protein içerikli ürünler, hemen her yaştaki insan için sağlıklı ve kaliteli beslenebilme açısından büyük öneme sahiptir. Gelişmiş ülkelerde söz konusu ürünlerin fiyatları, satın alma gücü açısından değerlendirildiğinde görece düşük kalırken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde tüketici bütçesi içerisinde önemli bir paya sahip olmaktadır. Nitekim veri setinden hesaplanan yumurta, et ve süt ürünlerinin toplam harcamalar içerisindeki payı %9,1'dir. Tablo 1'e bakıldığında bu oran, eğitim, sağlık ve haberleşme gibi hayatın oldukça önemli alanlarına ayrılan payların toplamından büyüktür. Bu çalışmanın temel amacı da Türkiye'de protein içerikli ürünlere olan talebin, tüm Türkiye'yi temsil eden ve en güncel veri seti olan 2019 Hanehalkı Bütçe Anketi verileriyle, Working-Leser modeliyle ampirik olarak tahmin etmektir.

Elde edilen sonuçlar üzerinden değerlendirme yapmak gerekirse, çalışmada temel olarak protein içerikli ürünlere olan talep tahmini için toplam harcama değişkeni kullanılmış ve bunun üzerinden harcama esnekliği hesaplanmıştır. Toplam harcamanın doğal logaritmasına ilişkin katsayı pozitif olup, bu katsayı yardımıyla bulunan esneklik değeri 1.04'tür. Buna göre toplam harcamalardaki (gelirdeki) %1'lik artış, yumurta, et ve süt ürünlerinden oluşan sepete yönelik harcamaları %1,04 oranında artırmaktadır. Literatüre bakıldığında, Beyaz ve Koç (2003) Working-Leser modeli kullanarak gıdayı alt bileşenlere ayırmış ve esneklikleri hesaplamışlardır. Buna göre et için esneklik değeri 1.26, süt ürünleri için ise 0,62 olarak hesaplanmıştır. Bir bütün olarak gıda ve alkolsüz içeceklerle yönelik harcama esneklik değeri 0,73 olarak bulunmuştur. Demir (2011), çalışmamızla çok benzer sonuçlara ulaşmış ve 2010 verileriyle yaptığı çalışmada et ve balık için harcama esnekliğini 1.06 bulurken, süt, peynir ve yumurta için 0,99 değerini hesaplamıştır. Görüldüğü üzere Türkiye'de hanehalkları, gelirleri arttığında, bu artışı hemen hemen aynı oranda protein içerikli ürünlere yansıtmaktadır.

Hanehalkı büyüklüğü ve hane reisinin yaşı ile ilgili ortaya çıkan sonuçlar, literatürle paraleldir. Selim ve Demirkıran (2020), Şengül ve Şigez (2013) ve Coşkun ve Çevik (2020) de çalışmalarında genel olarak hane büyüklüğü ve hane reisinin yaşı arttıkça gıda ve et ve süt ürünleri talebinde artış tespit etmişlerdir.

Elde edilen önemli bulgulardan biri de eğitim düzeyine ilişkindir ve eğitim düzeyindeki artışlar, ele alınan ürün grubunun toplam harcama içerisindeki payını azaltmaktadır. En son mezun olunan okula ilişkin katsayılar, modelin marjinal etkilerini göstermektedir. Buna göre kendi içlerinde değerlendirildiğinde, artan eğitim düzeyi, bütçe içerisinde, protein içerikli ürünlere olan talebi azaltmaktadır. Bu durumu gelir ve eğitim düzeyi arasındaki pozitif korelasyonu düşünerek yorumlamak uygun olacaktır. Eğitim düzeyinin artması, gelir düzeyinin de artmasına yol açacağı için, bu ürünlerin yüksek gelir düzeylerindeki payları görece düşük olacaktır. Bu durum analizde gelir değişkenine ilişkin katsayılar ve işaretleriyle de tutarlıdır. Buna göre düşük gelir gruplarının diğer gelir gruplarına göre, protein içerikli ürünlere olan harcamalarının daha yüksek olması, bu gelir grubunun bu ürünleri bol tükettiği ve kolayca erişebildiği anlamına gelmemektedir. Aksine, Türkiye’de bu ürünlerin ortalama fiyat düzeyleri düşünüldüğünde, söz konusu hanelerin bu ürünleri tüketebilmek için, bütçelerinden fazlaca pay ayırmaları ve eğitim sağlık gibi diğer önemli ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamaları anlamına gelmektedir. Coşkun ve Çevik (2020) de et ve et ürünleri talebini inceledikleri çalışmalarında, eğitim düzeyi ve gelir değişkenlerine ilişkin benzer sonuçlar bulmuşlardır. Bu çerçevede orta ve düşük gelir grubunda bulunan ailelerin, protein içerikli ürünleri daha rahat tüketebilmelerini sağlayabilmek için, bu ailelere yönelik aynı yardımların yapılması, sağlıklı ve dengeli bir toplum yapısı için oldukça önemlidir.

Sonuçlara alkol ve sigara tüketim alışkanlıkları çerçevesinde bakıldığında, ilgili katsayıların negatif olduğu ve kullanan bireylerin, kullanmayanlara kıyasla, protein içerikli ürünlere olan taleplerinin düşük kaldığı gözlenmektedir. Bu durumun önemli nedenleri söz konusu ürünlerin Türkiye’deki özel durumlarıyla açıklanabilir. Türkiye’de alkol ve sigaraya uygulanan dolaylı vergilerin, özellikle son yıllarda giderek artması sonucu bu ürünlerin fiyatları da artmış ve tüketici bütçesindeki payının da artmasıyla beraber protein açısından zengin ürünlerin payı azalmıştır.

Konut ve otomobil mülkiyetinin talep üzerine etkilerinin zıt yönlü olduğu görülmektedir. Konut sahibi olmak, hanehalkının barınma gibi önemli bir ihtiyacının karşılanması anlamına geldiği için, bütçelerinden et ve süt ürünlerine daha fazla pay ayırabilmelerine imkân vermektedir. Bunun yanında otomobil sahipliği ise protein içerikli bu ürünlerin talebinin, otomobil sahibi olmayanlara göre daha düşük olduğu sonucunu doğurmuştur. Türkiye’deki otomobil sahibi olmanın beraberinde getirdiği tamamlayıcı maliyetlerin (vergi, bakım, sigorta, kasko, akaryakıt gideri ve araç muayenesi) bütçe içerisindeki payı düşünüldüğünde, ortaya çıkan sonuç çok da şaşırtıcı değildir.

Dışarda yeme alışkanlıkları ve kültür ve spor alışkanlıkları da analizde etkisi görülmek istenen kontrol değişkenlerindedir ve her ikisinin katsayısı da negatiftir. Söz konusu alışkanlıkları olan hanelerin bütçeleri içerisinde ayırdıkları pay, yumurta, et ve süt için ayırdıkları payı azaltabilir. Bunun yanında dışarda yedikleri ürünlerden, protein ihtiyaçlarını karşılama ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Analizdeki bir diğer önemli kontrol değişkeni ise hanehalkı tipidir. Bu açıdan bakıldığında, aile yapısı güçlendikçe ve aileye katılan fert sayısı arttıkça, protein açısından zengin ürünlerin talebi ve bütçe içerisindeki payı artmaktadır. Bu çerçevede, bir toplumu oluşturan çekirdek birim olan aile yapısının güçlendirilmesine ilişkin politikalar, sağlıklı bir toplumun gelişmesine de olanak sağlayacaktır.

Bir bütün olarak, bu çalışmada refah toplumunun göstergelerinden biri olarak kabul edilen, protein açısından zengin ürünlerin talebinin belirleyicileri ve bu ürünlerin harcama esnekliklerinin hesaplanması amaçlanmış ve elde edilen sonuçlar bağlamında politika önerilerinde bulunulmuştur. Toplumun kaliteli beslenmesi, beşerî sermaye kalitesini ve dolayısıyla toplam faktör verimliliğini artırarak, ülkenin ekonomik büyümesine ve kalkınmasına katkıda bulunacaktır. Bu açıdan öncelikle eğitim ve gelir seviyesi düşük ailelerin tespit edilip, aynı yardımlar ve kupon dağıtımı gibi yollarla desteklenmesi büyük önem arz etmektedir.

Bu çerçevede bu çalışmanın en önemli kısıtı zaman içinde hanehalklarının protein içerikli ürünlere olan talebini yatay kesit veri kullandığı için analize dahil edememesidir. Ancak ilgili veri ulaşılabilir olduğunda zaman içindeki

değişimi görmek gelecek çalışmalar için yol gösterici olabilir. Son olarak, HBA veri setinde ilgili değişkenlere ilişkin fiyat bilgisi olmadığı için, protein içerikli ürünlerin talebinin fiyat esnekliği hesaplanamamıştır.

KAYNAKÇA

- Akbay, C., Bilgiç, A., & Miran, B. (2008). Türkiye’de Önemli Gıda Ürünlerinin Talep Esneklikleri. *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 14(2): 55-65.
- Andreyeva, T., Long, M. W., & Brownell, K. D. (2010). The impact of food prices on consumption: a systematic review of research on the price elasticity of demand for food. *American journal of public health*, 100(2): 216-222.
- Armagan, G., & Akbay, C. (2008). An econometric analysis of urban households’ animal products consumption in Turkey. *Applied Economics*, 40(15), 2029-2036.
- Beyaz, B., Koç, A. (2010). Tüketim Kalıpları Üzerinde Gelir ve Sosyodemografik Değişkenlerin Etkisi: Türkiye’de 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi Analizi, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 10(20), 41-65.
- Bilgiç, A., & Yen, S. T. (2014). Demand for meat and dairy products by Turkish households: A Bayesian censored system approach. *Agricultural Economics*, 45(2), 117-127.
- Bouamra-Mechemache, Z., Réquillart, V., Soregaroli, C., & Trévisiol, A. (2008). Demand for dairy products in the EU. *Food policy*, 33(6), 644- 656.
- Coşkun, Ö., & Çevik, S. (2020) Türkiye’de Hanehalklarının Et Tüketim Kalıpları: Gelirin ve Demografik Faktörlerin Etkisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(49), 369-402.
- Demir, Y. (2011). *Aydın’da hane halklarının gıda tüketim talebi ekonometrik analizi* (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Fulponi, L. (1989). The almost ideal demand system: An application to food and meat groups for France. *Journal of Agricultural Economics*, 40(1), 82-92.
- He, Y., Yang, X., Xia, J., Zhao, L., & Yang, Y. (2016). Consumption of meat and dairy products in China: a review. *Proceedings of the Nutrition Society*, 75(3), 385-391.
- Osei-Asare, Y. B., & Eghan, M. (2014). Meat consumption in Ghana, evidence from household micro-data. *The Empirical Economics Letters*, 13(2), 141-153.
- Sans, P., & Combris, P. (2015). World meat consumption patterns: An overview of the last fifty years (1961–2011). *Meat science*, 109, 106-111.
- Selim, S., & Demirkıran, E. (2020). Türkiye’de Hanehalkı Gıda Harcamalarını Etkileyen Sosyo-Ekonomik Faktörler: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(2), 297-321.
- Şengül, S. (2004). Türkiye’de Gelir Gruplarına Göre Gıda Talebi, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 115-148. <http://www.feas.metu.edu.tr>.
- Şengül, S., & Şigez E, Ç. (2013). Türkiye’de Hane Halkı Tüketim Harcamaları: Pseudo Panel Veri ile Talep Sisteminin Tahmini. In *International Conference On Eurasian Economies* (pp. 279-288).
- Urak, F., Dağdemir, V., & Bilgiç, A. (2017). Türkiye’de Bazı Hayvansal Ürünlere Yapılan Harcamaları Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 23(1): 43-53.
- Terin, M., Bilgiç, A., Güler, İ., & Yavuz, F. (2015). Türkiye’de Süt Ürünleri Tüketim Harcamalarına Etki Eden Faktörlerin Analizi: Çoklu Heckman Örneklem Seçicilik Sistem Yaklaşımı. *Journal of Agricultural Sciences*, 21(4): 500-515.
- Yaylak, E., Taşkın, T., Koyubenbe, N., & Konca, Y. (2010). İzmir ili Ödemiş ilçesinde kırmızı et tüketim davranışlarının belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Hayvansal Üretim*, 51(1).
- Working, H. (1943). Statistical Laws of Family Expenditure. *Journal of the American Statistical Association*, 38(221), 43-56.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:30.09.2020 ✓Accepted/Kabul:23.12.2020

DOI:10.30794/pausbed.803116

Araştırma Makalesi/ Research Article

Başçı, G. (2021). "1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta ile Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması"
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 227-242.

1808 SENED-İ İTTİFAK ve 1839 TANZİMAT FERMANININ 1215 MAGNA CARTA İLE ANAYASACILIK ve İNSAN HAKLARI AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Gülistan BAŞCI*

Öz

İnsan hakları ve özgürlüklere ilişkin meydana gelen ilk gelişmeler 1200'lü yıllara dayanmaktadır. Batılı devletlerde ilk olarak kralın yetkilerinin sınırlandırıldığı Magna Carta (Hürriyet Fermanı) bilinen ilk yasal düzenleme olarak kabul edilmektedir. İnsan hakları konusu ise Osmanlı devletinde özellikle Fransız İhtilalinin sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. İnsan hakları konusundaki ilk gelişmelerin 1808 yılında Sened-i İttifak ile başladığı görülmektedir. Bu ilk düzenlemeyi sonrasında 1839 yılında çıkarılan Tanzimat Fermanı izlemiştir. Osmanlı devletinde en önemli anayasa hareketi olarak görülen ferman ile insan hakları konusunda yasal zemin oluşturulmuştur. Osmanlı devletinde cumhuriyetin ilanına kadar çok sayıda düzenleme yapılmıştır. 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanuni Esasi bunlara örnek gösterilebilir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında 1924 Anayasası temel hak ve özgürlükler anlamında yasal altyapıyı güçlendirmiş ve insan hakları konusunda önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kapani'ye göre Tanzimat Fermanı "Türklerin İlk Haklar Beyannamesi" olarak kabul edilir. Ayrıca Ferman, Cumhuriyet rejiminin kurulmasında bir temel oluşturmuş, yapılacak yeniliklere hız kazandırmış, batı tarzında eğitim ve hukuk sistemlerinin ülkemizde uygulanmasının yolunu açmıştır. Bu çalışmada insan haklarının tarihsel gelişimi incelenerek, 1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın insan hakları açısından değerlendirilmesi yapılmış, Magna Carta ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Magna Carta, İnsan Hakları, Anayasacılık.*

A COMPARISON OF MAGNA CARTA (1215) WITH THE CHARTER OF ALLIANCE (1808) AND THE IMPERIAL EDICT OF REFORM (GULHANE) (1839) REGARDING HUMAN RIGHTS AND CONSTITUTIONALISM

Abstract

The first developments regarding human rights and freedoms date back to the 1200s. The Magna Carta, in which the powers of the king were restricted for the first time in Western states, is accepted as the first known legal regulation. The issue of human rights emerged in the Ottoman State, especially after the French Revolution. It is seen that the first developments in human rights started in 1808 with the Charter of Alliance. This first regulation was followed by the Imperial Edict of Reform (Gulhane) issued in 1839. With the edict, which is seen as the most important constitutional movement in the Ottoman State, the legal basis for human rights was established. Numerous regulations were made in the Ottoman State until the declaration of the republic. Examples include the 1856 the Edict of Reform and the 1876 the Ottoman Basic Law. After the proclamation of the Republic, the 1924 Constitution strengthened the legal infrastructure in terms of fundamental rights and freedoms and ensured that important steps were taken in human rights. According to Kapani, the Imperial Edict of Reform (Gulhane) is accepted as the "Declaration of the First Rights of the Turks". In addition, the Imperial Edict laid the foundation for the establishment of the Republican regime, accelerated the innovations to be made, and paved the way for the implementation

*Öğr.Gör., Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Yönetim ve Organizasyon Bölümü Yerel Yönetimler Programı, ÇORUM.
e-posta: gulistanbasci@hitit.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5456-1346>)

of western-style education and legal systems in our country. In this study, by examining the historical development of human rights, 1808 the Charter of Alliance and 1839 the Imperial Edict of Reform (Gulhane) were evaluated in terms of human rights and compared with Magna Carta.

Key Words: *The Charter of Alliance, The Imperial Edict of Reform (Gulhane), Magna Carta, Human Rights, Constitutionalism.*

1. GİRİŞ

Çalışmada öncelikle insan hakları kavramı ve temel özelliklerinden bahsedilmiştir. Daha sonra tarihsel gelişimi incelenerek, Batıda insan haklarının gelişimi ele alınmıştır. 1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın, 1215 Magna Carta ile Anayasacılık ve İnsan Hakları açısından karşılaştırılması yapılmıştır. Batıda ortaçağda kabul edilen Magna Carta ile Osmanlı Devletinde kabul edilen Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'nın anayasacılık fikrinin, insan hakları anlayışının ve demokrasinin gelişmesine olan katkısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu belgelerin, devlet iktidarının sınırlanmasına ve anayasa düşüncesinin temel ilke ve esaslarının belirlenmesine olan etkisi, birey hak ve özgürlüklerinin kazanılmasında yapmış olduğu katkılar ifade edilmeye çalışılmıştır.

Bu konu hakkında daha önce yazılmış olan benzer makalelerden, tezlerden, kitaplardan yararlanılarak, belgelerin analiz edilmesinde de karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır.

Genel olarak elde edilen bulgulara göre, Anayasacılık açısından bir değerlendirme yapıldığında, Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanının maddi anlamda bir anayasa olup, şekli anlamda anayasa olmadığı tespit edilmiştir. Bu belgeler ile ilk kez padişahın yetkilerinin sınırlandırıldığı, benzer şekilde 1215 Magna Carta (Büyük Hürriyet Fermanı) ile de kralın yetkilerinin kendi isteği ile büyük ölçüde sınırlandırıldığı görülmüştür. Bireyin maddi ve ekonomik varlığı güvence altına alınarak, vergilendirmede adalet ve eşitlik sağlanmıştır. Ayrıca bu belgelerin, kişi hak ve özgürlüklerinin önem kazanmasında büyük etkisi olmuştur.

Özellikle Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın insan hakları açısından benzer yönleri tespit edilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanının ise, insan hak ve özgürlükleri, can güvenliği ve mal güvenliği ile ilgili getirdiği yeniliklerin yanı sıra, Cumhuriyet rejiminin temelini atılmasında da büyük etkileri olmuştur. Günümüze kadar uzanan Anayasacılık hareketlerinin temel amacının ise, siyasi özgürlüklerin sağlanarak, birey hak ve hürriyetlerinin korunması amacıyla mutlak iktidarın sınırlanmasını sağlamak olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada öncelikle insan haklarının tarihsel gelişimine yer verilmiş, ardından Batı'da insan haklarının gelişimi açıklanmıştır. Modern anlamda insanlık tarihi incelendiğinde ise insan hakları konusunun ilk defa batıda 1215 Magna Carta ile ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Magna Carta'nın yapılmasına neden olan koşullar, hukuki niteliği, hükümleri, anayasa hukuku ve insan hakları açısından doğurduğu sonuçlar incelenmiştir. İkinci olarak Osmanlı Devletinde Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'nın yapılmasına neden olan koşullar, hukuki ve anayasal niteliği, hükümleri, taraflara getirdiği kazanımlar ve insan hakları açısından doğurduğu sonuçlar incelenmiştir. Son olarak ise, Magna Carta ile Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'nın anayasacılık ve insan hakları açısından karşılaştırması yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, insan hakları açısından Magna Carta'yı incelemek ve Osmanlı devletinde yapılan yasal düzenlemeler ile karşılaştırarak, hem anayasacılık açısından hem de insan hakları açısından durum değerlendirmesine imkan tanımadır.

2. İNSAN HAKLARI KAVRAMI İLE ÖZELLİKLERİ

İnsan Hakları, insanların doğuştan sahip oldukları haklardır. Diğer bir ifadeyle, cinsiyet, ırk, dil, inanç vb. niteliklere bakılmadan bütün bireylerin sahip oldukları hakların tümünü oluşturur. Bu sebeple insan hakları bütünüyle kapsayıcı ve evrensel olarak nitelenebilmektedir (Tanör, 1994:13-14). İnsan hakları evrensellik özelliğinin yanı sıra, diğer bütün haklardan ve hukuk kurallarından üstün olma özelliği de taşımaktadır.

İnsanın sahip olması gereken imkanların gelişmesini önleyen durumlar ise adaletsizlik kavramıyla nitelendirilmiş ve bu adaletsizliğin ortadan kaldırılması isteği ise insan haklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sebeplerden dolayı insan hakları, tarihsel açıdan ele alındığında, insanın haksızlıklara karşı toplumsal

olarak mücadele etme isteğinden doğmuştur. Diğer bir ifadeyle insan hakları, haksızlığa uğrayan insanın eseridir (Sancar, 2000:117).

Modern anlamda insan hakları, tarihte öncelikle mutlak monarşi rejimlerinin gücünü sınırlandırmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Tarihte verilen bu mücadelenin sonucu olarak ise, yaşama hakkı, fikir özgürlüğü, birey güvenliği gibi haklar doğmuştur. Bu haklar ile devletin gücünü birey lehine sınırlandırmak hedeflenmiştir. Böylece devletin kişilere yönelik keyfi uygulamaları engellenebilecektir. Bu haklara yönelik haksız bir şekilde devlet tarafından bir müdahale olması durumunda bu durum "insan hakları ihlali" olarak nitelendirilebilecektir (Uygun, 2000:19). Devlet, bireylere sadece yaşam hakkı, birey hürriyeti, kişi güvenliği, fikir hürriyeti gibi klasik hakların sağlanmasını değil, aynı zamanda adil ücret hakkı, sağlık hakkı, barınma hakkı ve sosyal haklar gibi hakların sağlanmasıyla da yükümlüdür.

İnsan haklarının içerik ve önemini daha iyi anlayabilmek için, bu konuya ilişkin bazı kavramları açıklamak gerekmektedir. Öncelikle hürriyet ve hak kavramlarını açıklamak gerekmektedir. Hürriyet, bireyin, hiçbir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmadan düşünüp hareket edebilmesidir. Birey kendi iradesiyle düşünüp karar verebiliyorsa hürdür (Kaboğlu, 2002:16). Hak ise, bireyin çıkarlarını korumak, ihtiyaçlarını sağlamak için hukuk düzeninin sağladığı irade gücü veya hukuksal gücü ifade etmek için kullanılır. İnsan hakları açısından değerlendirildiğinde hak ve hürriyet kavramları birbirleri ile bağlantı içindedir. Hak, hürriyetlerin gerçekleşmesi amacıyla hukuk tarafından sağlanan yetkililerdir. Bu kavramların dışında eşitlik kavramı ise, bireylerin hangi sebeple olursa olsun farklı muameleye tabi tutulmaması anlamına gelmektedir. Eşitlik, haklardan bütün bireylerin ayırım yapılmadan faydalanabilmesi için özel bir öneme sahip olmuştur (Yayla, 2004:75-76).

2.1. İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi

İnsan haklarına ilişkin temel düşüncelerin medeniyet tarihinin ilk yıllarına kadar gittiği görülmektedir. Örneğin İlkçağlarda hürriyet ve eşitlik gibi insan haklarını ilgilendiren bazı sorunlara ait düşüncelere Hint, Çin, Antik Yunan ve Roma Medeniyetlerinde rastlanmaktadır. Çin'de siyasal yaşamda etkili olmuş isimlerden bazılarının özgürlük ve eşitlik konularına ilişkin fikirlerine rastlanmaktadır. Taocu düşüncenin temellerini atan Lao-Çe, insanların doğuştan eşit ve iyi oldukları fikrini savunmuştur (Şenel, 2002:106). Lao-Çe, bireyin özgürlüğü için devlet gücünün sınırlandırılmasını ve devletin gereğinden fazla vergi almamasını ifade etmiştir.

Kast sistemi ise Hindistan'da eşitlik ve özgürlüğün önündeki en temel sorun olmuştur. Kast sistemi toplumu askerler, din adamları, köleler, işçiler, paryalar vb. sınıflara ayıran adaletsiz ve eşitsiz bir sistemdir. Budizm ise bu sisteme karşı çıkmıştır. Özellikle Prenses Gautama (Buda), kast sistemine karşı ciddi bir mücadele içinde olmuş ve kast ayırımına karşı çıkmıştır. Buda, insanlar arasında ayırım yapmadan düşüncelerini toplumun en alt kesimlerine kadar yayabilmiştir. Buda felsefesi benimsemiş olduğu halkçı ve eşitlikçi düşünce sayesinde, Hindistan dışında Asya'nın diğer bölgelerine de yayılmıştır (Şenel, 2002:102-103).

Eski Yunan polislerinde özellikle Atina'da demokrasi, belirli (sosyoekonomik, siyasal) koşullar sağlandığında gelişmiştir. Ayrıca, Eski Yunan da demokrasi anlayışı köle sisteminin olduğu ve kadınları kamusal hayatın dışında tutan bir yapıda şekillenmiştir. Eşitlik kavramı vatandaşlar arasında söz konusu olmaktadır. Kamu hizmetine katılan birey ise özgür görülmüştür. Yani özgürlük yönetime katılmak demektir (Sarica, 1999:11). Atina da demokratik düzenin geliştiği dönemlerde, insan ve toplum sorunları ile ilgilenen bir düşünce olan "Sofizm" ortaya çıkmıştır. Sofokles gibi önde gelen Sofist düşünürler insanların eşitliği fikrinin savunucusu olmuşlar ve insan hakları düşüncesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Eski Yunan polis devletlerinin çöküşünden Roma döneminde ortaya çıkan Stoacılık akımı, Romalı düşünürleri etkilemiştir. Stoacılar, bütün insanları kapsayan doğal hukuk anlayışını benimsemişlerdir. Stoacılar göre bütün bireyler evrenin temel parçaları ve Tarının çocuklarıdır; bu nedenle birbirlerinin kardeşidir. Soyut anlamda evrenselliği ve insanların eşitliğini savunan Stoacılar, diğer yandan dünyevi unsurları önemsemeyen kaderci bakış açılarıyla adaletsizlikleri ve otoriter yönetimleri kabul etme noktasına gelmişlerdir (Ağaoğulları, 2000:400-404). Roma siyasal düşüncesinin etkin düşünürlerinden biri olan Cicero da Stoacıların doğal hukuk ve evrensellik düşüncesinden etkilenmiştir.

İnsan Hakları'nın tarihsel gelişiminde İslam dünyasında ilk gelişmelerin olduğu görülmektedir. Örneğin, İslam dünyasında, Hz. Muhammed'in, Müslümanlara yönelik son bildirisi olan veda hutbesinde insan haklarının temel kavramları dile getirilmiştir. Hz. Peygamber bu bildirisinde insanların mal, can, ırz, namus ve şereflerinin dokunulmaz olduğunu, ırkların birbirinden üstün olmadığını bütün dünyaya ilan etmektedir. İslam dünyasında 622 tarihli Medine Sözleşmesi ve 632 tarihli Veda Hutbesinde insan haklarına ilk değinilen belgeler olduğu görülmektedir (Eskicioğlu, 1996:321).

Medine Vesikası, ilk İslam devletinin anayasası olarak görülmüş, ayrıca "İlk Yazılı Anayasal Metin" olma özelliğini de taşımaktadır. Medine Vesikası, insan haklarına ilişkin birçok hükme yer vermiş olup, din ve vicdan, inanç ve ibadet özgürlüğüne önem vermekte, insanların yaşam tarzlarını güvence altına almaktadır. Medine vesikasının 25. Maddesine göre, din ve inanç özgürlüğü yalnız Müslümanlara değil, gayri Müslimlere de tanınmıştır. Kentte bulunan Yahudiler de herhangi bir baskı altında kalmadan dinlerini açık bir şekilde yaşayabileceklerdir.

İnsan Hakları açısından ele alındığında ise, Medine Vesikası ile Magna Carta arasında benzer hükümlere yer verildiği görülmektedir. Özellikle adil yargılama ve kendini savunma, yaşama ve inanç özgürlüğü, mülk edinme bu hükümler arasında dikkat çekici olanlarıdır (Akpınar ve Yaman, 2013:363).

2.2. Batıda İnsan Haklarının Gelişimi

Batı Avrupa'da feodalitenin hakim olduğu dönemlerde kilise (dinsel iktidar) belirleyici bir role sahip olmuştur. Ortaçağın büyük bir kısmında, dinsel İktidar, dünyevi iktidar üzerindeki hakimiyetini sürdürmeye çalışmıştır. Bu dönemin en önemli düşünürlerinden biri olan Aquinumlu Thomas, kilise yönetimi ile devlet yönetiminin birbirinden ayrılması ve siyasal iktidarın halk tarafından belirlenmesi gerektiğini ve devlet iktidarının birey özgürlükleri karşısında sınırlandırılmasını ifade etmiştir (Ağaoğulları ve Köker, 2001:233-245). Marsilius ise, kilisenin devlet iktidarına bağlı olması gerektiğini savunmuş, kamu gücünün mutlaka yasalara tabi olması gerektiğini ve bütün bireylerin çıkarları için çalışması gerektiğine inanmıştır. William da, devletin tamamen kiliseden ayrılması gerektiğini, devlet otoritesinin kaynağının halk olduğunu belirtmiştir. Ayrıca William, hukuk kurallarının bireysel eşitlik ve özgürlük kurallarına uyması gerektiğini de ifade etmiştir (Sarica 1999:42-44). Batı Avrupa da artık kilise yönetimi ile devlet yönetiminin ayrılması düşüncesinden hareketle laik bir anlayış benimsenmiş, bireysel hak ve özgürlükler savunulabilir duruma gelinmiştir.

Modern anlamda insan haklarının uygulanması açısından ise İngiltere de ortaya çıkmış olan, 1215 Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı) ilk anayasal belge olarak kabul edilir. 63 maddeden oluşan bu ferman dönemin kralı olan Yurtsuz John ile asiller tarafından imzalanmıştır. Bugün insan hakları açısından bakıldığında tam olarak benzerlik göstermemiş olsa da birçok yazar tarafından devlet gücünün insan hakları karşısında sınırlandırıldığı yazılı ilk belge olma özelliğine sahiptir. Magna Carta'da taraflar arasındaki görevler ve sorumluluklar belirlenmiş, tarafların sahip olduğu haklar da kayıt altına alınmıştır. Daha çok toplumsal dengeleri belirlemeyi amaçlayan Magna Carta'da kralın sınırsız yetkilerini de sınırlandırabilmiştir. Magna Carta'nın kazandırdığı diğer önemli kazanımlar ise, kralın keyfi vergileme politikalarına sınırlandırma getirmiş olması, haksız yere insanların tutuklanarak hapse atılamayacağı ve bu amaçla zor kullanılamayacağı şeklindedir. Magna Carta sadece İngiltere'de parlamenter demokrasi anlayışının oluşturulmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kişi hak ve özgürlüklerinin oluşturulmasına önemli bir adım olmuştur (Konan, 2011:255).

Özellikle 17. yy. geldiğinde insan haklarının doğuştan kazanılan bir hak olduğu düşünülmüştür. Bu amaçla yasal mevzuatta yapılan değişiklikler ile bireylerin diğer kişiler karşısındaki hak ve sorumlulukları düzenlenebilmiş, dolayısıyla devlete karşı korunan özellikler de belirlenebilmiştir. Magna Carta'dan sonra, İngiltere'de 1628 yılında, Avam kamarasının taleplerinden oluşan ve krala sunulan «Petition of Rights» (haklar dilekçesi) kabul edilmiştir. Bu belge Magna Carta'nın yaratmış olduğu hakların yeniden krala hatırlatılması mahiyetinde bir belge olmuştur. 1679'da bireylerin hak ve hürriyetlerini koruma altına alan, kişileri keyfi tutuklamalardan koruyan Habeas Corpus, (kişi güvenliği) belgesi kabul edilmiştir.

1689 yılında, parlamento ile kral arasında bir antlaşma özelliği taşıyan ve kanunların üstünlüğünü savunup özel yetkili yargı organları oluşturma hakkına son veren «Bill of Rights» (haklar yasası) kabul edilmiştir. Bu kanun ile bireysel hak ve hürriyetlerin koruma altına alınması amaçlanmış, insanların özgür ve eşit oldukları, güvenlik,

yaşama, özgür olma imtiyazlarının her insana doğuştan verilen özellikler olduğu savunulmuştur. Aynı zamanda insanların çalıştırılması konusunda da zorlamanın olmadığını, ceza davalarında da ne ile suçlandığını bilme ve jüri önünde adil yargılanma hakları bu bildirge ile belirlenmiştir (Berkes, 2008:214).

İngiliz belgeleri, Amerikan ve Fransız insan hakları bildirilerini etkilemiş olup, birey özgürlüklerinin artırılması ve insan haklarının uygulamaya geçmesi açısından büyük önem taşımıştır (Kapani, 1993:42-43).

Amerika'da ise, 4 Temmuz 1776 da Jefferson tarafından yazılan ve kabul edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinde ise Locke'un "yaşam, baskıya direnme, mülkiyet" gibi özgürlükçü fikirlerinin etkisi büyüktür. Ayrıca kuvvetler ayrılığı fikrine de yer verilmiş olmasında Locke ve Montesquieu'nun büyük etkisi bulunmaktadır. Amerika'da imzalanan bildirge ile insanların yaşam hakkı en doğal hak olarak kabul edilmiştir. Yaşam ve kişi özgürlüğü gibi en doğal hakların yanı sıra, serbest seçim, adil yargılanma, basın hürriyeti gibi somut haklara da yer verilmiş olması dikkat çekici bir unsur olarak görülmektedir.

İnsan hakları konusunda batıda yaşanan önemli gelişmelerden birisi de "*Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi*" dir. Bu bildiri, Amerika Haklar Bildirisi'nin çizgisini takip etmiştir. Özellikle Locke'un benimsemiş olduğu özgürlük, baskıya karşı direnme, mülkiyet konuları bu bildirgenin temelini oluşturmuştur. 1789 tarihli bildirgeye göre insanların temel hakları belirtilerek, güçler ayrılığı ilkesine de vurgu yapılmıştır (Konan, 2011:257). Güçler ayrılığı hükmü Osmanlı anayasacılık hareketlerinin de belirleyici gücü olmuştur. Toplam 17 maddeden oluşan bildirge sadece Fransız vatandaşlarına yönelik olmayıp ilkeleri itibarıyla bütün insanları kapsayan bir bildirgedir ve dünya çapında bir üne sahip olmuştur. Ayrıca, 1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ilk maddede yer alan "*Bütün insanlar özgürlük, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar*" ifadesinin temelini oluşturmuştur (Kapani, 1991:25).

Yeniçağda ise, bazı düşünürlerin fikirleri insan haklarının gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu düşünürlerden ilki, Jean Bodin'dir. Bodin devlet iktidarının merkezileştirilerek güçlendirilmesi gerektiğine inanmış olup, bunu sağlamanın tek yolunun da egemenlik kuramı olduğunu ifade etmiştir. Bodin egemenliğin tek, bölünmez ve devredilemez olduğunu belirtmiştir. Egemen güç doğal yasalara uygun hareket etmeli, uyrukların özgürlük, güvenlik ve mülkiyet gibi haklarının korunması gerektiğine inanmıştır. Ayrıca egemen güç, özel mülkiyete dokunmadan keyfi vergiler alamayacaktır (Ağaoğulları ve Köker, 2000:17-37). Bodin gibi Hobbes da devlet gücünü belirli bir şekilde sınırlandırma ve bireylere de belirli bir özgürlük alanı yaratma düşüncesi içerisindeydi.

Fikir tarihi açısından ise en verimli dönemin Aydınlanma dönemi olduğu söylenebilir. Aydınlanma dönemi "akıl" kavramının öne plana çıktığı bir dönemdir. Bu dönemin düşünürlerinin büyük bir kısmı insanların doğuştan eşit olduğunu savunmuşlardır. Bu doğal yoldan kazanılmış olan eşitlik özgürlük ile ilişkilendirilmiş olup, her insanın kendi beni üzerinde eşit haklara sahip olduğu ve bu nedenle bir başkasının mülkiyeti (kölesi ya da serfi) altında olmaması anlamını taşımaktadır (Duman, 2010:526). Aydınlanma hareketi, entelektüel, siyasi ve toplumsal dönüşümün ve modernleşmenin ana kaynağını oluşturmuştur. Aydınlanma'dan modern dünyaya miras kalan ilerleme, hürriyet, akılcılık, eşitlik, çağdaşlaşma, ifade özgürlüğü, inançta serbestlik, hür yaşama ve kadın hakları gibi birçok kazanım olmuştur. Aydınlanma döneminde önemli bir yer edinmiş olan siyasal liberalizm'in öncü kuramcılarında olan John Locke ise, özgürlüklerin radikal bir savunucusu olmuş ve bireyin özgürlük alanının devlet tarafından ihlaline ilişkin önemli görüşler öne sürmüştür (Şekerci, 2015:20)

Locke'a göre devlet, yaşam, mülkiyet ve özgürlük haklarına dokunmayacaktır. Devlet bireylerin bu haklarına müdahale ettiği takdirde halk yönetime isyan etme hakkını kullanacaktır. Locke birey hak ve özgürlükleri güvence altına almak için isyan hakkını meşru görmektedir. Ayrıca Locke'a göre yaşama ve yürütme güçlerinin ayrı ayrı ellerde toplandığı (kuvvetler ayrılığı), hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı dengeli bir siyasal iktidar var olmalıdır (Şenel, 2002:337-347).

Locke'un bu özgürlükçü fikirleri insan hakları belgelerinin üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Örneğin, Amerika'da, 4 Temmuz 1776 da Jefferson tarafından yazılan ve kabul edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinde Locke'un özgürlükçü fikirlerinin etkisi büyüktür. Bu bildiri ABD Anayasasının temelini oluşturmuştur (Demirbaş, 2011:154). Aynı şekilde 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesinin birçok maddesinde bu fikirlerin etkisi

bulunmaktadır. Özellikle bu bildirmede, önce Locke tarafından ardından Montesquieu'nun da benimsemiş olduğu kuvvetler ayrılığı ilkesine yer verilmiştir.

Rousseau ise insan haklarının gelişimine önemli katkılar sağlayan bir düşündürdür. Ona göre egemenliğin kaynağı olan halk aynı zamanda egemenliğin tek sahibidir. Halk yönetme yetkisini elinde bulundurduğu gibi yasaların da yaratıcısı olacaktır. Rousseau'nun düşünceleri, insan hakları ile demokratik devlet anlayışı arasında etkili bir bağ olduğunu da göstermektedir. Birey iradelerinin temelinde oluşan genel irade daima doğrudur ve değişmez (Rousseau, 1999:77).

Günümüze kadar uzanan Anayasacılık hareketlerinin temel amacı, siyasi özgürlüğü temin etmek üzere, kişi hak ve hürriyetlerinin korunması amacıyla mutlak iktidarın sınırlanmasını sağlamaktır.

3. 1215 MAGNA CARTA

3.1. Magna Carta'nın Yapılmasına Neden Olan Koşullar

Modern insan hakları uygulaması açısından bir ilk olma özelliği taşıyan Magna Carta, feodal beylerin (baronların) haklarını güvence altına almak ve korumak amacıyla ortaya çıkmış olsa da, bu amacın dışında çok daha kapsamlı sonuçlara neden olmuştur. Bu bildirme ile devlet iktidarı sınırlanarak, bireyler devlet karşısında korunarak, mülkiyet, hürriyet ve can güvenliği gibi doğal ve temel haklar güvence altına alınmıştır.

Kral John iktidarlığı döneminde dört büyük kriz ile karşılaşmıştır. İlk kriz, Capetian saldırısında, Fransızlardan aldığı bütün varlıklarını ve Norman dükalığını kaybetmiş olması. İkinci kriz, Papa ile 1205-1213 yılları arasında anlaşmazlık içinde olması ve sürekli çatışma halinde olması ve bu çatışmada Kralın başarısız olması, Üçüncü kriz, mali kaynak bulma konusundaki çabalarının yetersiz kalması ve Fransızların ağır mali yükler yüklemesi. Dördüncü kriz, İngiliz baronların kendisine karşı isyan çıkarması. Bu gelişmeler sonucunda 1215 yılında İngiltere kralı Yurtsuz John ile baronlar arasında imzalanan Magna Carta Libertatum (Büyük Hürriyet Fermanı) ortaçağın en önemli hukuk fermanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özkerem ve Hamdemir, 2009:69).

3.2. Magna Carta'nın Hukuki Niteliği

3.2.1. Anayasa Hukuku Açısından Doğurduğu Sonuçlar

Magna Carta, insanların hak ve hürriyetlerine devletin getirmiş olduğu sınırlamanın ve vergilendirmenin yazılı olarak, anayasal kurallara bağlanarak bireylere güvence sağladığı hukuk fermanı olarak değerlendirilebilir (Özpençe ve Özpençe, 2007). Aynı zamanda Büyük ferman, Kralın mutlak gücünün sınırlandırılma denemesi olarak da kabul edilir. Aslında Magna Carta kabul edilmeden önce de İngiliz Kralları birtakım fermanlar çıkarmıştır. Fakat ilk defa Magna Carta da Kral, Baronlar ile karşı karşıya gelmiş ve bir pazarlığa oturmuştur. 1215 yılında Şövalyeler, şehir temsilcileri ve baronlardan meydana gelen meclis bir Model Parlamento'yu oluşturmuştur. Şehir temsilcilerinin de parlamentoda yer almasıyla birlikte, İngiliz hukuk sisteminde temsil düşüncesi yer almış ve parlamento Siyasi hayatta en önemli kurum olmuştur (Yurdanur, 2008:4).

İlk kez Magna Carta ile vergilendirme konusunda kısıtlamaya gidilmiştir. Ayrıca, parlamento olarak kazanılan ilk yetkinin vergilendirme konusunda olduğu siyasi tarihçiler tarafından ifade edilmiştir. Parlamento sisteminin de mühim bir konusunu oluşturan fesih hakkı da ilk kez 1784 yılında uygulamaya geçmiştir. Magna Carta, anayasal ve yasal gelişmelere yedi yüz yıl boyunca temel oluşturmuştur. Son yüzyıllarda İngiliz imparatorluğunun büyümesi Magna Carta'nın hükümleri temelinde oluşturulan anayasal ve yasal kurallar ile gerçekleşmiştir. Ayrıca, Amerika'daki kurtuluş savaşı sonrasında Amerikan kolonilerinin ve federal birliğinin anayasal ve yasal zeminini oluşturmasında da Magna Carta'nın önemli etkileri olmuştur (Akyılmaz ve Sezginer, 2001:46).

Parlamentar rejimi ise, kral ile parlamento arasındaki mücadelenin somut bir sonucu olarak görebiliriz. Ayrıca parlamentar rejimin gelişimini bugün bile devam ettirdiği görülmektedir.

3.2.2. Magna Carta'nın Hükümleri

Magna Carta'nın içeriği 63 maddeden oluşmakta olup, kazuistik (ayrıntıcı) sayılabilecek bir anlayışla hazırlanmıştır. Dokuz maddesi özgürlüklere ilişkin olup, kişilerin can ve mal güvenliğinin Kralın keyfi müdahalelerine karşı korunması üzerinde durulmuştur. Özellikle, 39. madde çağdaş hukuk sistemlerinin temelini oluşturulmasını sağlamış olup, ayrıca bu madde Ortaçağ Avrupası fikrine göre çok farklı ve önemli bir hüküm olmuştur. Bu madde şu şekildedir:

“Özgür hiç kimse, kendi benzerleri tarafından ülke kanunlarına göre yasal bir şekilde muhakeme edilip hüküm giymeden tutuklanmayacak, hapsedilmeyecek, mal ve mülkünden yoksun bırakılmayacak, kanun dışı ilan edilmeyecek, sürgün edilmeyecek veya hangi şekilde olursa olsun zarara uğratılmayacaktır.”

Bu açıdan değerlendirildiğinde Magna Carta orta çağda yapılmış bir düzenleme olmasına rağmen etkileri yeniçağ boyunca devam etmiş, insan hakları ve bireysel özgürlüklerin egemen olduğu hukuk devletlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Yasa yapma görevi ise yine Kral'ın yetkisi altında kalmıştır.

Büyük Hürriyet Fermanının, kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlarını genişleten ve kralın yetkilerini kısıtlayan ilk gelişme olması, insan hakları alanında en önemli belge olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Özlü, 2019:1).

Magna Carta ile adil yargılanma hakkı başlamış olup, günümüze kadar gelişme göstererek Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de yer almıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 6. maddesinde ayrıntılı bir biçimde adil yargılanma hakkından bahsetmektedir.

3.3. İnsan Hakları Açısından Doğurduğu Sonuçlar

Adaletin ve hukuk devletinin temeli adil yargılanma hakkıdır. Bu hakkın temelleri Magna Carta ile atılmış ve günümüze kadar gelmiştir. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinin 6. maddesinde bu haktan bahsedilerek, bu haklar koruma altına alınmıştır. Günümüzde İngiltere'nin yazılı bir anayasası bulunmamasına rağmen, Magna Carta ile ülkenin hukuki temelleri atılmıştır.

Magna Carta'nın oluşturulmasında ise kilisenin de önemli etkisi olmuştur. Öncelikle büyük fermanın hazırlanmasını baronlar ve üst düzey din görevlileri sağlamıştır. Diğer bir etkisi ise, kilisenin uluslararası ve ulusal ruhani etkisidir. Magna Carta'da bireylerin temel hak ve hürriyetleri, vergiler, yargıda kanunsuzluk, para cezaları, ticaret, avcılık, denetleme ve yaptırım mekanizması gibi konulara yer verilip gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Mülk edinme hakkına ilişkin Fermana birçok hüküm bulunmaktadır.

4. 1808 SENEDİ-İ İTTİFAK

4.1. Osmanlı Devletinde İlk Anayasacılık Gelişmeleri

Ülkemizde Anayasal gelişmelerin geç başladığı ve bunun için fazla çaba gösterilmediği yönünde bir kanı oluşmuştur. Batı devletlerinde ise anayasal gelişmeler konusunda etkin bir mücadele verildiği görüşü hakimdir. Aslında 1787 yılında ilk Amerikan Anayasasının, 1791 tarihinde ise Fransız Anayasası'nın kabul edildiğinden hareketle, Türkiye'deki anayasacılık hareketlerinin 1808 tarihinde kabul edilen Sened-i İttifak ile başladığını ve Batı devletlerine göre çok da geç kalmadığımız fikri hakim olmuştur (Gözler, 2000:42).

Batı devletindeki anayasacılık gelişmeleri daha çok burjuvazinin devlet yönetiminde etkin olması ile toplumsal yapıdaki değişim ve dönüşümlerin sonucu olarak başlamışken, Osmanlı Devleti'nde anayasal hareketlerde sınıfsal bir etki kesin hatlarıyla ortaya çıkmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketlerinden kabul edilen Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesinde edebi yönü güçlü olan az sayıda bürokratin Batıdaki gelişmeleri de örnek alarak devleti çökmekten kurtarma çabaları etkili olmuştur. Bu anayasacılık hareketlerinde devlet yönetimini ele geçirmek isteyen bir sınıfsal hareketlenme yoktur.

Osmanlı Devletindeki ilk anayasal gelişme olan Sened-i İttifak'ın kabul edilmesinde çok fazla Batının etkisi bulunmamaktadır. Fakat daha sonraki anayasal gelişmelere batı öncülük etmiş, batıdaki gelişmelerin etkisi ile bu akımlar gerçekleşmiştir.

4.2. Sened-i İttifakı Ortaya Çıkartan Unsurlar

17. yy sonlarına doğru, Osmanlı Devleti artık eski gücünü kaybetmeye başlamıştı. Yüzyıllardır hep Batının karşısında güçlü olan Osmanlı Devleti, Reform ve Rönesans hareketleriyle Batıda oluşan ivmelenmenin gerisinde kalmıştı. Bunun yanı sıra Rus Devletinin güç kazanmaya başlaması Osmanlı Devleti için bir tehdit unsuru oluşturmaya başlamıştı. Osmanlının savaş alanlarında kaybetmesi ve ganimet elde edememesi de gücünü iyiden iyiye zayıflatmıştı (Karal, 1995:1-12).

Osmanlı devletinin batılı devletlerle girmiş olduğu savaşlardan yenilgi ile çıkması nedeniyle islahat hareketleri ilk olarak askeri alanda yapılmak istenmiştir. Devletin ileri gelenleri, askeri alanda yapılacak bu islahat çalışmaları ile devletin eski gücüne kavuşacağı inancını taşıyorlardı. Ancak istedikleri sonuca ulaşamamışlar ve bu çöküşten kurtulmak için geçici değil de kalıcı tedbir almaları gerektiği kanısına varmışlardır (Karal, 1995:58).

Bu gelişmeler nedeniyle, III. Selim dönemiyle birlikte asıl reform çalışmalarının başladığını söyleyebiliriz. III. Selim tahta çıktığı zaman iki büyük sorun ile karşı karşıya kalmıştı. İlk sorun; Ayanların ülkenin bütünlüğünü tehlikeye sokacak ölçüde güçlenmesiydi. Özellikle büyük ayanlar, başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardı. Asker ve vergi toplama işlerinde devlet ayanlardan yardım alıyordu. Daha sonra iki büyük ayan, Tepedenli Ali Paşa ve Mısır Ayanı Mehmet Ali Paşa Avrupa'dan subay getirerek askeri güçlerini artırmışlardı. Bu ayanlar resmi olarak olmasa da Avrupa devletleri ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Bu derecede güçlenen ayanların Osmanlı Devleti için bir tehdit unsuru olacağı açık bir şekilde ortaydı (Akşin, 2007:23-24).

İkinci sorun ise; yeniçeri ordusunun artık eskisi gibi güçlü olmamasıydı. Aldığı ulufeler yeterli olamayan yeniçeriler artık geçinemeye hale gelmiş, esnaf gibi ticaret yapması görmezden gelinmişti. Yeniçeri ordusu da iyiden iyiye ihmal edilmişti.

III. Selim devletin içine düştüğü bu durumda neler yapılması gerektiği ile ilgili devlet adamlarına danışmış ve onlardan aldığı "layiha" denilen raporlar doğrultusunda yenilik hareketlerine başlamıştır. 1793 yılında ilk iş olarak Nizam-ı Cedit adı altında Avrupalı tarzda yeni bir ordu kurmuştur (Akşin, 2007:24).

Aslında III. Selim ile başlayan "Nizam-ı Cedit Hareketi" bir yandan yeniçeri ordusunun yerine yeni düzenli bir ordu kurmak, bir yandan da ulemanın gücünü kırarak, Osmanlı devletini Avrupa'daki yenilik hareketlerine dahil etmek için yapılan çabalara verilen isim olmuştur. Fakat III. Selim, Batıdaki yenilikleri özümseyip Osmanlı Devleti'nde uygulamak istediği halde başarılı olamamıştır. Çünkü devletin yapısı ve içinde bulunduğu ortam demokratik gelişmelere cevap verebilecek nitelikte değildir (Pamir, 2004:72).

Bütün bu gelişmeler sonucunda, yenilikleri kabullenmek istemeyenlerin etkisiyle yeniçeri ordusu, Kabakçı Mustafa'nın önderliğinde ayaklandı. III. Selim Nizam-ı Cedit ordusuna emir vermek için geç kalınca ordu harekete geçemedi ve olayların aşırı derecede büyümesiyle III. Selim tahtan indirildi ve Nizam-ı Cedit dağıldı. IV. Mustafa tahta çıktı (Pamir, 2004:71). III. Selim'in tahtan indirildikten sonra, Nizam-ı Cedit yanlıları İstanbul'dan kaçarak Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınmışlardır. Alemdar Mustafa Paşa'nın amacı, III. Selim'i yeniden tahta çıkarmaktı. Olup bitenleri son anda anlayan IV. Mustafa, III. Selim ve II. Mahmut'un idamlarına karar verdi. III. Selim öldürüldü ancak, öldürülmekten son anda kutulan II. Mahmut 1808 yılında tahta çıktı. Alemdar Mustafa Paşa da sadrazam oldu (Akşin, 2007:25).

4.3. Sened-i İttifakın Hukuki Niteliği

4.3.1. Sened-i İttifakın Hazırlanması

Alemdar Paşa, kendisine son derece bağlı askeri güce sahip kuvvetli bir sadrazamdı. İlk olarak, dağılan Nizam-ı Cedit'in yerine Sekban-ı Cedit ocağını kurdu. İstanbul da yeniden devlet otoritesini etkin hale getirdi. Fakat merkezi otorite taşrada güçlü değildi. Özellikle Rumeli ve Anadolu'da ayanlar merkezin gücünü tanımamışlar ve kendi

başlarına buyruk bağımsız idareler kurmuşlardır. Alemdar Paşa ayan sorununu çözmek için, Rumeli ve Anadolu da ki başlıca ayanları İstanbul'a çağırıldı. Paşa, devletin dağılma tehlikesine karşı Ayanlara bir takım haklar ve görevler vererek onlara resmiyet kazandırmayı amaçlıyordu. Yapılan görüşmeler sonucunda, ayanlar ile merkezi hükümet arasında Sened-i İttifak adında bir belge düzenlendi ve II. Mahmut tarafından onaylandı (Gözler, 2000:3).

Ayanların hepsi değil, sadece 4 tanesi Sened'i imzalamış, diğer ayanlar özgürlüklerini ve iktidarlarını sınırlandırdığı gerekçesiyle belgeyi imzalamamıştır. Ayanların yanı sıra II. Mahmut da Senedi İttifakı isteksiz bir şekilde onaylamıştır. Çünkü ayanların devletin gücünü olumsuz yönde etkileyecek haklara sahip olmasını istemiyordu. Fakat içinde bulunulan şartlar nedeniyle, belgeyi imzalamaktan başka bir seçeneği kalmamıştır (Aslan, 2013:83).

4.3.2. Hükümleri

Sened-i İttifak giriş, yedi şart ve zeyl bölümlerinden oluşan bir belgedir. Giriş bölümünde Osmanlı devlet düzeninde bozulmaların meydana geldiği, devletin eski gücünü yitirdiği ve devletin eski gücüne gelmesi amacıyla görüşmeler ve toplantılar yapıldığı ve bunun sonucunda bu senedin imzalandığı belirtilmiştir. Devlet adamları ise devletin içinde bulunduğu bu kötü gidişatın farkına varmışlardır (Kili ve Gözübüyük, 2006:43).

Sened-i İttifakın yedi şartı ise şu şekilde ifade edilmiştir.

1. Ayanlar padişaha sadık kalacaklar fakat herhangi bir kanunsuz durum karşısında itiraz etme hakkı olacaktır.
2. Ayanlar gerekli olduğu durumlarda asker temin edilmesine yardımcı olacaklar ve yeni bir ordu kurulacaktı.
3. Ülkenin her bölgesinde devletin koyduğu hükümlere göre hazine gelirlerinin toplanması sağlanacaktı.
4. Sadrazamın kanuna uygun bir biçimde verdiği emirlere uyulacak, kanunsuz emirlere birlikte karşı koyulacaktı.
5. Padişah, verginin tahsil edilmesinde adil ve eşit olacak, ağır vergiler konulmayacaktı.
6. Suçu açık bir şekilde ispatlanmayan ayan ve devlet adamlarına ceza verilmeyecekti.
7. İstanbul'da isyan çıktığı takdirde ayanlar müdahale edecek isyanı bastıracaktı (Aslan, 2013:83).

Sened-i İttifakın devamlılığına vurgu yapan bölümü zeyl bölümüdür. Bu bölümde, bundan böyle sadrazam ve şeyhülislam olacak kişilerin makamlarına geçince bu belgeyi imzalamaları gerektiği ifade edilmiştir. Sened-i İttifakın kapsadığı şartların uygulanması da özellikle padişahın nezaretinde gerçekleşecektir (Gözler, 2000:6).

4.3.3. Sened-i İttifak Hükümlerinin Taraflara Getirdiği Kazanımlar

Sened-i İttifak ile hem Sadrazam hem de Padişah yani Merkezi idare birtakım kazanımlar elde etmiştir. Sadece Merkezi İdare değil ayanların da birtakım kazanımları olmuştur. Bülent Tanör, Sened-i İttifakın kazanımlarını 3 ayrı grupta incelemiştir (Tanör, 1998:35).

Merkez açısından kazanımlar; Padişahın ve devletin iktidarının kabullenilmesi, sadrazamın otoritesini tanıma ve vergi toplanması konusunda emirlere itaat etme, asker ocaklarının emirlere uyması, ayanların kendi toprakları dışında kalan yerlere karışmamaları.

Ayanların Kazanımları; Suçsuz olan ayanlara kötü muamele yapılmaması, Sadrazam'ın başına buyruk davranışlarının önlenmesi, büyük ayanların küçük ayanlar üzerindeki hakimiyetlerinin tanınması ve idare alanlarının genişletilmesi gibi kazanımlar olmuştur.

Genel Anlamda Kazanımlar; Türk Anayasa Hukukunda genel bir kaniye göre, Sened-i İttifak hükümlerinin sadece merkezi idare ve ayanlar ile ilgili olduğu, halkı ilgilendiren hükümlerin olmadığı ileri sürülmüşse de bu doğru bir kanı değildir. Özellikle 5. ve 7. şartlar "Fukara ve Reaya"yı koruyucu nitelikte olup, vergilendirilmede de

ölçülü davranılması gereği üzerinde duruluyordu. Bülent Tanör'ün de ifade ettiği gibi kazanımlar kamuyu yani halkıda ilgilendiren kazanımlar olmuştur.

4.3.4. Sened-i İttifakın Hukuki ve Anayasal Niteliği

Sened-i İttifakın anayasal niteliği konusunda farklı düşünceler mevcuttur. Bu düşünceler, Bülent Tanör tarafından düzenlenmiş ve açıklanmıştır.

İlk düşünceye göre, Sened-i İttifak Osmanlı anayasal gelişmeleri açısından değerlendirildiğinde olumlu olarak nitelendirilecek bir gelişmedir. Adnan Karataş'a göre, Sened-i İttifak Padişahın ve merkezi otoritenin gücü üstünde bir hukuk iradesi doğurması sebebiyle, hukuk devleti yolunda atılmış ilk adımdır (Karataş, 2018:615). Şahin Köksal'a göre ise, Sened-i İttifak, mutlak monarşi rejiminden meşruti monarşiye geçiş yolunda atılan ilk adımdır (Köksal, 2000:68).

İlber Ortaylı da Sened-i İttifak ile ilgili bir görüş bildirmiş, "Sened-i İttifak Osmanlıda mutlak iktidarı sınırlandıran anayasal hareketlerin başlangıç noktası" olarak kabul etmiştir. Niyazi Berkes ise, "kolay bir anayasal taslak" olarak değerlendirmiştir (Berkes, 2008:138).

İkinci görüşü savunanlara göre ise, Sened-i İttifakın demokratikleşme aşamasında önemli bir adım olduğu görüşüne katılmamaktadırlar. Doğan Avcioğlu ise Sened-i İttifakı eşkıyalığın meşru görüldüğü, bir utanç senedi olarak nitelendirmiştir (Avcioğlu, 1990:72).

Sened-i İttifaka maddi anlamda bakıldığında, anayasal nitelikte bir belge olduğu söylenebilir. Çünkü anayasalar, devlet organlarının işleyişini ve yapısını, vatandaşların devlet karşısındaki hak ve hürriyetlerini tanımlayan, yazılı kuralların bütünüdür. Benzer şekilde Sened-i İttifakta da merkezi otorite organları ile ayan, reaya ve fukara'nın sahip olduğu kimi haklar düzenlenmiştir. Sened-i İttifaka şekli anlamda bakıldığında ise, anayasa, normlar hiyerarşisinde en üstte olan ve yasalardan daha farklı ve zor değiştirilebilen hukuk kuralları olarak tanımlanır. Bu açıdan değerlendirildiğinde anayasal nitelikte olmadığı görülmektedir. Çünkü Sened-i İttifakta kanunlardan üstün olduğunu belirten bir ifadeye rastlanmadığı gibi, değiştirilmesi için de herhangi bir özel durum belirtilmemiştir. Bu durumda Sened-i İttifak maddi açıdan değerlendirildiğinde anayasal özellikte kabul edilmiş olup, şekli açıdan değerlendirildiğinde ise bir anayasa olarak görülmemektedir (Gözler, 2000:11).

Bu sözleşme, Türk anayasa hukuku açısından değerlendirildiğinde, padişahın kendi iradesi ile ayanlarla sözleşme yapması, ayanların haklarını tanıması, kendi iradesinin sınırlandırılmasını kabul etmesi açısından önemli bir gelişmedir. Sened-i İttifak ayanlara haksız işlemler karşısında direnme hakkı vermiş olması sebebiyle de dikkat çekmektedir (Eryılmaz, 1992:51).

Hukuki açıdan değerlendirildiğinde ise, Osmanlı Devleti'nde bilinen hukuk işlemlerinden biri değildir. Bilinen monarşik düzenlemelere (Kanun, kanunname, ferman) benzememektedir. Çoğu görüşe göre ise, iki taraflı bir sözleşme bir senettir.

4.4. Sened-i İttifak Sonrası İnsan Hakları Açısından Değerlendirme

Doğal Haklar dediğimiz hakların genel özellikleri, doğuştan sahip olunan devredilmez ve vazgeçilmez olan haklardır. Doğal hakların en önemli bir parçası olan İnsan hakları anayasacılığın oluşmasında en önemli etkidir. İnsan hakları, bireylere güvenceli ve dokunulmaz bir alan yaratarak, devlet iktidarının sınırlandırılmasını sağlar (Erdoğan, 2009:45).

İnsan hakları, hak kuşakları açısından sınıflandırıldığında; birinci, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklar şeklinde sınıflandırılır. Birinci kuşak haklar, 17. ve 18. yüzyıl burjuva ihtilalleri sonrası kurallaştırılan liberal unsurları taşıyan, siyasi ve medeni haklar ya da klasik haklar olarak da tanımlanmaktadır. Kölelik yasağı, işkence yasağı, yaşama hakkı, kişi hürriyetleri ve güvenliği hakkı, fikir ve ifade hürriyeti, örgütlenme hürriyeti, gösteri ve toplantı yürüyüşü hakkı, mülkiyet hakkı gibi ferdi unsurları kapsarlar. İkinci kuşak haklar; sosyal ve kültürel haklar ile ekonomik haklar olarak adlandırılmışlardır. Sendikal hürriyetler, eğitim hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, kültürel yaşama katılma hakları gibi konuları kapsarlar. Üçüncü kuşak haklar ise devletlerin, bireylerin, özel

ve kamu kuruluşların ve uluslararası toplumun çabasını gerekli kılan, dayanışma ilkesinin temel olduğu haklardır (Aslan, 2013:85).

Sened-i İttifak, birinci kuşak haklar açısından incelendiğinde özellikle beşinci şartının önemli özelliklerinin olduğu tespit edilmiştir. Kişinin suçluluğun önce teyit edilmesi, işkence yasağı, kimseye haksız davranılmaması, gibi ifadeler bu önemi vurgulayan en net göstergelerdir. Beşinci madde yürürlüğe konularak zulüm yasağı getirilmiş, işkence tamamen yasaklanmıştır.

Belgenin orijinal yazısında bu ifade şu biçimde yer almıştır: *“...ve her kim fukaraya zulmü taaddi eder ve şeriatı mutahharanın icrasına muhalefet eyler ise anın dahi te'dip ve terbiyesine bilittihad sây oluna...”*. Burada yer alan sözlere benzer sözler, Birleşmiş Milletler Kişisel ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 7.maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir: *“Hiç kimse işkenceye, zalimce yahut insana yakışmaz ya da onur kırıcı muamele ve cezaya tabi tutulamaz”* (Aslan, 2013:86). İç karışıklıkların etkin olduğu 1800'lü yılların başlarında, insanlara zulüm edilmemesine Sened-i İttifak'da yer verilmesi, Osmanlı Devleti'nde insan haklarının gelişimi açısından çok önemli bir konudur.

Yine beşinci şartta yer alan ve bireysel haklar açısından önemli bir gelişme olarak görülen, kimseye haksız yere işlem yapılmaması hükmü getirilmiştir. Sened-i İttifak'da hanedanlardan herhangi bir kimseye bir suçu olmadığı halde devlet veya valilerden bir müdahale olduğu takdirde bu durum elbirliğiyle bertaraf edilecektir şeklinde ifade edilmiştir. Şayet bir kimsenin suçu bulunuyorsa, soruşturma tamamlandıktan sonra sadaret makamı kişinin işlediği suça göre onun cezasını vermelidir, şeklinde ifade edilmiştir.

Görüldüğü gibi Sened-i İttifak'da haksız yere herhangi bir işlem yapılmasına izin verilmediği gibi, eğer birisi suç işlediyse ancak soruşturması tamamlandığı takdirde cezasının uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece, siyasal ve kişisel hakların bir açıdan koruma altına alındığı söylenebilir.

Sened-i İttifak'ın dördüncü şartıyla, sadrazamın makamı güçlendirilmiş ve otoritesi artırılmıştır. Buna rağmen yine de şarta göre sadaret makamı, yasal olmayan ve devleti zarara uğratacak işlerden uzak duracaktı. Eğer böyle bir gidişat görülürse, bunun önlenmesi amacıyla her türlü önlemin alınması sağlanacaktı. Siyasi haklar açısından incelendiğinde bu madde kapsamında devletin en üst mevkilerinde görev yapanların, yetkilerinden güç alarak haksızlık yapmalarının önlenmesi hedeflenmiştir. Bu kişi Sadrazam olsa dahi, yasadışı haksız davranışlarda bulunan kişilere karşı birlikte hareket edilmesi, belgeye imza atan kişiler için siyasi bir hak olarak görülmekteydi.

İkinci kuşak haklar bakımından (sosyal ve kültürel haklar ile ekonomik haklar) Sened-i İttifak incelendiğinde, bu hususlara az yer verildiği görülmektedir. Haksız vergilendirmenin uygulanmaması, devlet gelirlerinin toplanması gibi ekonomik haklar var iken, sosyal ve kültürel haklara yer verilmemiştir (Gözler, 2000:5). Reyanın ve yoksulların korunmasının belirtilmesi, zulüm ve eziyet edenlerin devlete bildirilmesi gibi konular, birinci kuşak haklar kapsamında yer alırken; vergilendirmeye ilişkin konular da ikinci kuşak haklar kapsamında değerlendirilmektedir.

5. 1839 TANZİMAT FERMANI

5.1. Tanzimat Fermanının Ortaya Çıkışı

1839 Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) Osmanlı Devleti'nde insan haklarının önem kazanması bağlamında en önemli anayasacılık hareketlerinden biridir. Kapani ise Gülhane Hattı Hümayunu için, *“Türklerin İlk Haklar Beyannamesi”* ifadesini kullanmıştır (Kapani, 1991:115).

Müslüman ve gayri müslim toplulukların birbirlerine eşit sayılması düşüncesi Tanzimat döneminde en çok inanılan unsurların başında gelmekteydi. Ancak özellikle Fransız ihtilalin neden olduğu milliyetçilik akımı etkisini kısa sürede göstermiş ve toplumsal uygulamalar arasındaki farklılıklar ve bazı bölgelerde isyan çıkması nedeniyle gayri müslim toplulukların memnuniyetsizliklerine neden olmuştur. Bu durum da devlet yönetimini zor durumda bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında bahsedilen her iki toplumun hukuki eşitliklerinin sağlanarak yaşanan eşitsizliklerin ortadan kaldırılması Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında büyük önem arz etmiştir (Demir, 2011:337).

Tanzimat fermanını ortaya çıkaran asıl gücün dış ülkelerin yaptığı baskı olduğu düşünülmektedir (Demir, 2011:338). Bu amaçla hem ülkeleri tatmin edebilmek hem de bireylerin özgürlüklerini sağlamak amacıyla kişisel özgürlük alanı oluşturmak için ortaya çıktığı da kabul edilmektedir (Tanör, 1998:68).

Yaşanan baskılar ve beklentiler ile ortaya çıkan Tanzimat Fermanı bir sistem kurulmasına neden olmuştur. Ancak bu sistem anayasa hukuku açısından değerlendirildiğinde oldukça zayıf kalmıştır. Yapısı gereği bir ferman olarak hazırlanan uygulamalar, hak ve özgürlükleri tek taraflı olarak düzenlendiği için padişahın yürürlükten kaldırabilme ya da değiştirebilme imkanlarına sahip olması nedenleri ile tam olarak bir teminat altına alamamıştır. Ancak padişah bu düşünülenin aksine, kişisel hakların ve özgürlüklerin korunacağını konusunda vaatlerde bulunmuştur. Uygulamanın pozitif hukuk ilkelerine uygun olması da bu süreçte beklenmektedir. Özellikle yönetenlerin yasalara uyması, kişisel hak ve özgürlüklere dokunulmaması ve topluluklar arasında eşitliğin sağlanması beklenen ilkeler arasında görülmüştür (Turan, 2019:41-42).

Yapılan eleştirilere rağmen Tanzimat Fermanı bir değişim yaratarak, liberal ve özgürlükçü düşünceyi ortaya çıkarmıştır (Turan, 2019:42). Ayrıca Tanzimat Fermanının sağladığı önemli faydalar düşünüldüğünde, Avrupa tipi hukuk ve eğitim sistemlerini kazandırması, yapılması düşünülen yenilikleri artırıcı, Cumhuriyetin kurulmasına yönelik temelleri oluşturması ve aydın bir nesil oluşturulmasına katkılardan bahsedilebilir (Karataş, 2018:618-619).

5.1.1. Tanzimat Fermanı Hükümleri

Tanzimat Fermanında Padişah, devletin en iyi şekilde idare edilebilmesi için yeni kanunlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Şekil açısından ferman incelendiğinde, maddeler halinde yapılmadığı görülmektedir. Bu yapı içerisinde hem bireylerin özgürlükleri ve temel hakları koruma altına alınırken, hem de yönetim erkinin bazı konularda iktidarının baskısı sınırlandırılmıştır. Ferman olarak hazırlanan bu belgede bahsi geçen açıklamalar oldukça dağınık bir şekilde hazırlanmıştır. Bu hakların neler olduğu aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Kapani, 1991:95) (Gözler, 2000:12-15):

1) *Milli Güce Göre Vergi Uygulaması*, Ferman ile halkın ekonomik gücüne göre vergi vermesini kayıt altına almıştır. Bu vergi emlak ve diğer vergiler için de aynı şekilde uygulanması gerektiğini belirtmiştir.

2) *Devlet Harcamalarının Kanuniliği ilkesi*, Yukarıda ifade edilen vergi gelirlerinin de aynı şekilde iktidarın giderlerinde de kanunilik ilkesine uygun ve keyfiyetten uzak harcamaların yapılması ilke haline getirilmiştir.

3) *Askere Almada Adalet*, daha önceleri askere alma usulleri incelendiğinde askere alma sürecinde zaman sınırı olmaksızın hayatları boyunca askerlik görevi beklenmekteydi. Bu durum hem nüfusun artması hem de tarım ve ticaret anlamında zorluklara neden olabilmekteydi. Ferman ile sadece ihtiyaç halinde ve yeteri kadar askere alma süreci yapılacağı belirtilmektedir. Böylece askerlik 4 ya da 5 sene ile sınırlandırılmış olmaktadır.

4) *Ceza Yargılamasına İlişkin Güvenceler*, uygulana gelen ölüm cezası ya da örfe dayalı cezaların bu ferman ile yargılamaya dayalı olarak yapılacağı hükme bağlanmıştır. Böylece mahkemede görülmeyen ve karara bağlanmayan bir suç cezalandırılmayacaktır. Bu ferman ile ayrıca padişahlara ait olan örfe dayalı ceza verme yetkisi mahkemelere devredilmiştir.

5) *Can Güvenliğinin Sağlanması*, bireylerin güvenliğinin sağlanması ferman ile korunması öne çıkmıştır. Özellikle cezalandırma, adil yargılama, yargılamadan infaz etme, vb. işlemlerde bireylerin can güvenliği sağlanmıştır.

6) *Irz ve Namus Dokunulmazlığı*, bu hususta özellikle geniş anlamda onur ve şeref kavramları da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bireylerin namusu, şerefi ve onuru koruma altına alınmıştır ifadesi başka dillere yapılan çevirilerde de öne çıkmıştır.

7) *Mülkiyet Hakkı*, mülk sahiplerinin mülkiyetinin korunması da aynı şekilde ferman ile koruma altına alınmıştır.

8) *Suç Halinde Malın Haczinin Koruma Altına Alınması*, suç işlendiği durumda suçlunun mallarının haczedilemeyeceği hüküm altına alınmıştır. Böylece suçlunun mirasçılarının hakkı da korunmuş olmaktadır.

9) *Eşitlik İlkesi*, ferman ile din ayrımı gözetilmeksizin herkese eşit muamele yapılması hükmüne bağlanmıştır.

10) *Kanunların Hazırlanması*, kanunların hazırlanmasında bir kurul kurulacak ve kanun tasarı halinde hazırlandıktan sonra Padişaha sunulacaktır. Bu aşamada tasarı hazırlanırken kurul üyeleri görüşlerini serbestçe belirtebilecek ve ortak karar alınması sağlanabilecektir. Bu özelliği ile Tanzimat Fermanının parlamento rejimine doğru bir alt yapı sağladığı düşünülmektedir.

11) *Kanunun Üstünlüğü İlkesi*, fermanla alınan kararların üstünlüğü ve bağlayıcı olduğu belirtilmiştir. Bu ilke ile padişah da alınan kararlara uymak zorunda kalmaktadır. Uymayanlar da cezalandırılacağı karar altına alınmıştır.

5.1.2. Anayasacılık Özelliği

Tanzimat Fermanındaki temel olgu Devlet İktidarının sınırlandırılmasıdır. Ayrıca, Osmanlı halkının temel hak ve özgürlüklerinin de temel alındığı bir Ferman'dır. Bu açıdan değerlendirildiğinde tam olarak bir anayasacılık hareketi olarak değerlendirilir. Devlet İktidarının sınırlandırılması ise dıştan gerçekleştirilen bir sınırlama değil, daha çok "auto-limitation" yani kendi kendini sınırlandırmasıdır (Gözler, 2000:17). Daha önceleri Padişahlara tanınmış bir hak olan örfi cezalar verebilme yetkisinden Abdülmecit vazgeçmiş, uygulanacak cezaların, şeriat kullarına uyacak bir biçimde mahkemeler tarafından verilebileceğini ifade etmiştir. Böylece daha önce istediği konularda özgürce buyruklar çıkarabilen Padişah, bu kuralları belirleme yetkisini bir kurula bırakmakta, kendisine ait olan bu hakkı sınırlamakta ve kendisine ise sadece kuralları onama yetkisini vermektedir (Atar, 2005:19). Bu yöntemle çıkarılan ve yürürlüğe konulan kanunlara kendisinin de uyacağına ilişkin yemin etmiştir.

5.2. Tanzimat Fermanının Hukuki Sonuçları ve İnsan Hakları Açısından Kazanımları

Tanzimat fermanı hukuki yapısı itibarıyla incelendiğinde; daha önce ilan edilen fermanlardan farkı bulunmamaktadır. Padişahın söyledikleri yazılı hale getirilmiştir ve Padişahın düşünce ve fikirlerini yansıtmaktadır. Diğer bir açıdan değerlendirildiğinde ise, Tanzimat Fermanı, Sened-i İttifak gibi bir çift taraflı sözleşme değil tek yanlı bir buyruklar manzumesidir. Yapısı itibarıyla ferman olması nedeniyle de tek taraflı ve padişah tarafından çıkartılan ve herkesi bağlayan bir kurallar bütünü olarak kabul edilmektedir (Tanör, 1998:69).

Tanzimat Fermanı, temel esasları itibarıyla incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nde kişi hak ve özgürlükleri açısından değerlendirilirse en önemli gelişme olduğu kabul edilmektedir. Bazı yazarlar bu fermanı "ilk temel halklar beyannamesi" olarak da ifade etmişlerdir. Birçok açıdan bireylere çeşitli imkanlar vermesinin yanı sıra koruma ve eşitlik hakları da sağlamıştır. Dini esaslara göre yürütülen ve kararların verildiği bir sistemden kişi hak ve özgürlüklerini ön plana alan bir sisteme geçişin bir süreci olması nedeniyle de ferman hukuki açıdan çok sayıda kazanımlar elde edilmesini sağlamıştır (Tanör, 1998:72).

Ancak yine de elde edilen kazanımlar açısından diğer ülkelerde ortaya çıkarılan belgeler ile karşılaştırma yapıldığında, fermanın bazı unsurlar açısından sınırlı kaldığı görülmüştür. Can güvenliği, mülkiyet hakkı ile namus güvencesi gibi haklara fermanla yer verilirken, insanların eşit hak ve özgürlükler ile dünyaya geldikleri, düşünce ve ifade özgürlüğü, dernek kurma gibi haklardan fermanla bahsedilmemiştir. Bu nedenle ferman bazı haklar getirmiş olsa da bahsedilen konularda daha fazla düzenlemeye ihtiyaç duyulacak bir yapı ortaya koymuştur. Böylece 1840 yılında Osmanlı Ceza Kanunnamesi adlı kanunda "Dağdaki bir çobanla vezirin eşit olduğu" ifadesi ferman ile getirilmek istenen sistem açısından eşitliği ifade eden bir yaklaşım olmaktadır (Konan, 2011:276).

6. BELGELERİN KARŞILAŞTIRMASI

6.1. Magna Carta ile Sened-i İttifak Karşılaştırılması

Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın karşılaştırılmasında birçok araştırmacı benzer özellikler olduğunu görmüştür. Örneğin Tarık Zafer Tunaya, Senedi İttifak'ı, "bir çeşit Osmanlı Magna Cartası olan Sened-i İttifak" (Akyıldız, 1998:2010), İlber Ortaylı ise, "gecikmiş bir Magna Carta" şeklinde ifade etmiştir.

Akşin'e göre; Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Öncelikle vergilerin saptanmasında Sened-i İttifakta hanedanların, Magna Carta da papaz ve soyluların taraf olmasıdır.

Bu hüküm parlamentoya giden yolda önemli bir adım olmuştur. İkinci benzer nokta ise, cezalarla ilgili olarak, hükümdarın yetkilerinin kısıtlanmasıdır. Bu kısıtlama ise hukuk devleti anlayışı ile sağlanmıştır.

Magna Carta'da Yurtsuz Jean, baron ve asillerin haklarını tanımakta iken, Sened-i İttifakta Padişah ayanların haklarını tanımaktadır ve her iki belgede de iktidarlarının sınırlandırılmasına izin vermektedir (Gözler, 2000:11).

Bu benzerliklerin yanı sıra farklar da vardır. Öncelikle Magna Carta 63 maddelik ayrıntılı bir anayasal belge iken, Sened-i İttifak, kısa ve genel ilkeleri belirleyen bir belgedir. Magna Carta'da yer alan birçok madde, feodal hukukun sorunlarına çözüm bulmak için yazılmıştır (Akşın, 1994:119). Ayrıca her iki belgede hazırlanış bakımından farklar vardır. Magna Carta baronların baskısı sonucunda oluşmuş iken Sened-i İttifakta ayanların herhangi bir baskısı söz konusu değildir (Gözler, 2000:11).

6.2. Magna Carta İle Tanzimat Fermanının Karşılaştırılması

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı ile padişah, kendi iradesi ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan uyruklara tanımış olduğu hakları ilan etmiş ve kendi yetkilerinden bazılarının ise sınırlandırılmasına rıza göstermiştir. Ayrıca bundan sonrasında yapılacak yasaların uygulanmasında hukuk kurallarına bağlılık ilkesi çerçevesinde devleti yöneteceğinin garantisini vermiştir. Fakat ilgili fermanında, bu ilkelere aykırı davranıldığı takdirde ne gibi yaptırımların uygulanacağı konusuna yer verilmemiştir. Fermanında, devlet memurlarının suç işlemesi durumunda cezai sorumluluğu konusuna değinilmiş iken, padişahın cezai sorumluluğu konusuna değinilmemiş, padişah yemin ederek vicdani ve dini bir yaptırım ile fermana bağlı kaldığı hükmü yer almıştır (Turan, 2019:42).

Benzer şekilde Magna Carta'da Kral Yurtsuz Jean, baron ve asillerin haklarını tanımış ve egemenliğinin sınırlandırılmasına izin vermiştir. Hem Gülhane Hatt-ı Hümayunu hem de Magna Carta Kralın ve Padişah'ın keyfi uygulamalarına son vermektedir. Çıkarılan kanunlar hem halkı, hem hükümdarı, hem ulemayı, hem de baronları bağlayacaktır. Yani kısaca her iki fermanında da yasaların üstünlüğü kabul edilmiştir. Yasalar herkese eşit uygulanacak ve herkesi bağlayıcı nitelikte olacaktır. Bu da iki fermanında da hukuk devletine gidişatin en önemli göstergesi olmuştur (Berkes, 2008:214).

Yine her iki fermanında kişi hak ve hürriyetleri açısından önemli yenilikler uygulamaya konulmuştur. Kişi dokunulmazlığı, can güvenliği ile mal güvenliği ile ilgili önemli düzenlemeler vardır (Tanör, 1998:89-90). Bireyin maddi ve ekonomik varlığı güvence altına alınarak, vergilendirilmede adalet ve eşitlik sağlanmıştır.

7. SONUÇ

Bugün bile tam olarak tanımlanamayan insan hakları ve hürriyet gibi kavramlar, 1200'lü yıllarda tartışılmaya başlamış, Magna Carta (Hürriyet Fermanı) ile Batı devletlerinde ilk kez Kralın yetkileri sınırlandırılarak kişi hak ve hürriyetleri önem kazanmaya başlamıştır. Günümüze kadar devamlı bir gelişim süreci göstererek, bugün bütün devletlerin Anayasalarında yer alan önemli bir hüküm olmuştur. Ayrıca günümüzde birçok uluslararası örgüt insan hakları konusunda çalışmalar yapmaktadır. Avrupa Birliği'nin de en çok üzerinde durduğu konulardan birisi insan hakları konusu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ise, insan hakları kavramı Tanzimat Fermanı'ndan önce adalet kavramı ile birlikte değerlendirilmiş, çıkarılan yasalar sadece Müslümanlar için değil, Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün bireyler için geçerli olmuştur. Ayrıca, kanuna aykırı vergi alınmaması, kamu görevlilerinin görevini kendi çıkarları için kullanmamaları ve adaletin sağlanması için adaletnameler çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde insan hakları konusu hem olumlu hem de olumsuz açıdan değerlendirilebilir. Olumsuz açıdan değerlendirildiğinde, kul sistemi, devşirme sistemi, iktidarda olan hükümet görevlilerinin yaptığı bazı sert uygulamalar en fazla eleştirilen konular arasındadır.

Olumlu açıdan değerlendirildiğinde ise, Osmanlı devlet adamları gayrimüslimleri din değiştirmeye zorlamamış, barış içinde yaşama yolu seçilmiş, yapılan yasal düzenlemeler ise, adaletli olma ve insan hakları konusundaki hassasiyetlerini göstermiştir.

Hem Sened-i İttifak hem de Tanzimat Fermanı maddi anlamda bir anayasa olup, şekli anlamda anayasa değildir. Tanzimat Fermanı ise Cumhuriyet rejiminin kurulmasında bir temel oluşturmuş, yapılacak yeniliklere hız kazandırmış, batı tarzında eğitim ve hukuk sistemlerinin Türkiye’de uygulanmasının yolunu açmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (2000). *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İkinci Basım, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- Akşin S. (1994). “Sened-i İttifak ile Magna Carta’ nın Karşılaştırılması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, Sayı:27
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Akyıldız A. (1998).”Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni.” *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 1998, s.210
- Akyılmaz B. ve Sezginer M. (2001). “İngiltere ve ABD’nde İdari Usule İlişkin Kısa Notlar”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 3-4, s. 46
- Aslan Z. (2013). “Sened-i İttifak’ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı:8, s.83
- Atar, Y. (2005). *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya
- Avcioğlu D. (1990). *Türkiye’nin Düzeni*, İstanbul, Tekin Yayınevi, Birinci kitap
- Berkes N. (2008). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara, Yapı Kredi Yayınları
- Demir Ş. (2011). “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:29, Aralık, s. 337
- Demirbaş, T. (2011). “Kişi Güvenliği”, *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 43(1-4),149-172
- Duman, F. (2010). *Edmund Burke: Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına*, Liberte Yayınları, Ankara
- Erdoğan M. (2009). *Anayasa Hukuku*, Orion yayınları
- Eryılmaz B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul, İşaret Yayınları
- Eskicioğlu, O. (1996). *İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, Anadolu Matbaacılık, İzmir
- Gözler K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa
- Kaboğlu, İ. Ö. (2002). *Özgürlükler Hukuku*, Altıncı Basım, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- Kapani M. (1991). *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yayınevi, İzmir
- Kapani, M. (1993). *Kamu Hürriyetleri*, Yedinci Basım, Yetkin Yayınları, Ankara
- Karal E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5(7), Ankara
- Karataş A. (2018). “Osmanlı Devleti’nin Anayasal Nitelikli Belgelerinde Demokrasi Söylemlerinin Demokrasi Modelleri Perspektifinden Değerlendirilmesi”, *Journal of Institute of Economic Development And Social Researches*, Cilt 4, Sayı: 13, s.615
- Kili S. ve Gözübüyük Ş. (2006). *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Metinleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3.Baskı, İstanbul
- Konan B. (2011). “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti’ne Bakış”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı: 4, s.255
- Köksal Ş. (2000). “Çok Partili Dönem Öncesi Türkiye’de Demokratik Gelişim ve Basının Bu Süreçteki Yeri”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, s.68
- Özkerem A. ve Hamdemir B. (2009). “Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm Ve Osmanlı”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, No.2, s. 69
- Özlü, B. (2019) “Magna Carta – Sened-i İttifak Karşılaştırılması” *Hukuki Düşünce Akademisi*, Erişim Adresi: <https://hukukidusunceakademisi.blogspot.com/2019/03/magna-carta-sened-i-ittifak.html> (16.01.2019)
- Özpençe A. İ. ve Özpençe Ö. (2007). “Küreselleşme ve Uluslararası Kuruluşların Ulus-Devletin Vergilendirme Yetkisine Etkileri”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, No. 9
- Pamir A. (2004). “Osmanlı Egemenlik Anlayışında Senedi İttifak’ın Yeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, Sayı:2, s.72
- Rousseau, J. J. (1999). *Toplum Sözleşmesi*, Çev.: Alpagut Erenuluğ, Üçüncü Basım, Öteki Yayınevi, Ankara

- Sancar, Mithat (2000). *“Devlet Akılı” Kıskaçında Hukuk Devleti*, İletişim Yayınları, İkinci Basım, İstanbul,
- Sarıca, Murat (1999). *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, Gerçek Yayınevi. İstanbul
- Şekerci, A. E. (2015). *Aydınlanma ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul
- Şenel, A. (2002). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Onuncu Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara
- Tanör, B. (1994). *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*. Üçüncü Basım, BDS Yayınları, İstanbul
- Tanör B. (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980*, Der Yayınları, İstanbul
- Turan H. (2019). *“III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri”*. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2
- Uygun, Oktay (2000). İnsan Hakları Kuramı, Ed.: Korkut Tankuter, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Yayla, A (2004). *Siyasî Düşünce Sözlüğü*. Üçüncü Basım, Adres Yayınları, Ankara
- Yurdanur U. (2008). *Türk Anayasal Sisteminde Cumhurbaşkanının Konumu ve Yetkilerine İlişkin Tartışma ve Öneriler Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.10.2020 ✓Accepted/Kabul:28.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.802882

Araştırma Makalesi/ Research Article

Erbaşı, A. ve Akdeniz, G. (2021). "Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algının Çalışan Sessizliği Üzerindeki Etkisi" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 243-253.

PERFORMANS DEĞERLENDİRME HATALARINA İLİŞKİN ALGININ ÇALIŞAN SESSİZLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ali ERBAŞI*, Gülsüm AKDENİZ**

Öz

Bu araştırmanın amacı, performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisini incelemektir. Bu amaç, çalışanların performans değerlendirme süreçleriyle ilgili algıladıkları hataların onları örgüt içinde sessizliğe itebileceği varsayımına dayandırılmıştır. Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Konya il merkezinde bulunan üç özel bankanın tesadüfi olarak seçilen 23 şubesinde anketler uygulanmıştır (n=131). Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algıyı ölçebilmek için Erbaşı vd. (2012) tarafından geliştirilen ve Erbaşı (2019) tarafından revize edilen "Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algı ölçeği" kullanılmıştır. Çalışan sessizliğini ölçebilmek için Van Dyne ve LePine (1998) tarafından geliştirilen ve Çetin ve Çakmakçı (2012) tarafından Türkçe'ye uyarlanan "Çalışan sessizliği veya sessizliği ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler SPSS 24.0 programı aracılığıyla çözümlenmiştir. Elde edilen verilere göre performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Performans değerlendirme hataları, Çalışan sessizliği, Çalışan sessizliği.

THE EFFECT OF PERCEPTION OF PERFORMANCE APPRAISAL ERRORS ON EMPLOYEE SILENCE

Abstract

The purpose of this study is to examine the effect of perception of performance appraisal errors on employee silence. This purpose is based on the assumption that the errors perceived by the employees regarding the performance appraisal processes may push them to silence within the organization. The simple random sampling method was used in the study, and the surveys were applied to the volunteering employees to fill out the questionnaire by visiting 23 branches of three private banks randomly selected in the city center of Konya (n=131). In order to measure perception of performance appraisal errors, "Perception scale for performance appraisal errors" developed by Erbaşı et al. (2012) and revised by Erbaşı (2019) was used. In order to measure employee silence, "Employee silence or silence scale" developed by Van Dyne and LePine (1998) and adapted into Turkish by Çetin and Çakmakçı (2012) was used. The data obtained from the research were analyzed through the SPSS 24.0 program. According to the data obtained, it was determined that performance appraisal errors don't statistically significant effect on employee silence.

Key Words: Performance Appraisal Errors, Employee silence, Employee voice.

*Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, KONYA.

e-posta:aerbasi@selcuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5709-9775>)

**Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, KONYA.

e-posta:ayvazg@selcuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4145-9219>)

1. Giriş

Performans değerlendirme süreçleri, çalışanların örgüte olan katkılarını değerlendirebilmek açısından son derece önemli bir araçtır. Diğer yönetim araçlarının kullanımında olduğu gibi, performans değerlendirme süreçlerinin işleyişinde de birtakım hatalar yapılmaktadır. Performans değerlendirme süreçlerinde yapılan hatalar, çalışanların örgüt içindeki çalışma performansı, motivasyonu, yöneticilere olan güveni gibi çeşitli davranışları üzerinde çalışma performansının düşmesi, motivasyonun azalması, yöneticilere olan güvenin yitirilmesi gibi birtakım etkilere sahiptir (Erbaşı, 2019: 223; Tunçer, 2013: 87; Erbaşı vd., 2012: 2). Bu etkiler, genellikle örgüt ve çalışan için olumsuz sonuçlar doğuran niteliktedir. Bu bağlamda performans değerlendirme süreçlerinde yapılan hataların en aza indirgenmesi suretiyle örgüt ve çalışanlar üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek mümkündür.

Performans değerlendirme süreçlerinde yapılan hatalar ile bu hatalara ilişkin çalışan algılarını birbirinden ayırt etmek gerekir. Örgüt içindeki performans değerlendirme uygulamalarında herhangi bir hata olmasa da, çalışanın hata olduğunu düşünüyor olması bile örgüt ve çalışan üzerinde olumsuz etki yapması için yeterlidir. Örneğin aslında performans değerlendirici çalışan hakkındaki kişisel önyargılarını ve düşüncelerini değerlendirme sürecine yansıtıyor olmasına rağmen, çalışanlar yansıttığını düşünüyorsa bu durumdan olumsuz etkilenebilirler. Çünkü veri gerçekçi olmasa da (verilen örnekte değerlendirici kişisel önyargı hatasına düşmeden objektif bir değerlendirme yapmış olsa bile), çalışan durumu böyle algılamamışsa örgüt içindeki bazı davranışlarına olumsuz yansımaları olabilecektir. Bu durum, çalışanların performans değerlendirme sürecinde yapıldığını algıladıkları hataların tespit edilmesini önemli hale getirmektedir. Böyle bir varsayımdan hareketle, çalışanların performans değerlendirme hatalarına ilişkin algısının onları örgüt içinde sessizliğe iteceğine yönelik hipotez geliştirilmiş ve incelemeye alınmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle araştırmanın konusunu oluşturan iki kavrama ilişkin (performans değerlendirme hataları ve çalışan sessizliği) kavramsal çerçeve oluşturulmuş, sonrasında araştırmanın metodolojisine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Araştırmanın verilerinden hareketle elde edilen bulgular aktarılmış ve değerlendirilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Performans Değerlendirme Hataları

Performans değerlendirme, literatürde farklı yönleriyle ele alınmış bir kavramdır. Bu nedenle kavramın ne anlama geldiğine yönelik bir fikir birliği bulunmamakta ve farklı akademik çevreler tarafından farklı tanımlar yapılmaktadır. Kavramın ne anlama geldiğinin iyi anlaşılabilmesi için kökenini inceleyen araştırmacılar, Fransızca "*performance*" kelimesine atıf yapmakta olup Türkçe'ye "*başarı*" olarak çevirmektedirler. TDK (2020) ise performans kavramını yapılan iş, uygulama ve icraat anlamlarıyla değerlendirmektedir. Bu bakış açısıyla performans değerlendirme "*başarıyı değerlendirme*" olarak ele alınmaktadır.

Performans değerlendirme önceden belirlenen hedef ve amaçlar doğrultusunda geliştirilen performans ölçütleri ile süreçlerin işleyişlerinin kontrol edildiği, planlanan ve gerçekleşen başarı düzeyleri arasındaki sapmaların ortaya çıkarıldığı (Erbaşı, 2019: 224), kurumsal hedefleri, performans standartlarını ve değerlendirmelerini birbirine bağlayan bir yönetim süreci olarak tanımlanabilir. Performans değerlendirme kavramının yerine literatürde *başarı değerlendirme*, *başarı boylandırması*, *liyakat değerlendirme*, *işgören değerlendirme* gibi kavramlar kullanılmaktadır (Kumari, 2012: 3). Malik ve Chikkara (2018: 56)'ya göre performans değerlendirme, çalışanın performansını ortaya koyabilmek için gerçekleşen performansı ile önceden belirlenmiş standartlar arasında bir karşılaştırma yapmayı içeren organize bir yoldur.

Performans değerlendirme, süreklilik arz etmesi ve geri bildirimle sahip olmasından dolayı bir süreci ifade etmektedir. Performans değerlendirme bir süreç olarak, bir organizasyonun yönetim sisteminde bütünü ayrılmaz bir parçasıdır ve motivasyon, verimlilik, ödüllendirme ve personel gelişimi gibi unsurları içerir. Bu bağlamda performans değerlendirmenin ulaşmaya çalıştığı ana amaç, örgüt içi uygulamalara ilişkin tespitlerin kesinliğini ve doğruluğunu artırmaktır (O'Donnell, 1990: 168). Bunun yanı sıra performans değerlendirmede çalışanların performanslarını ve potansiyelini değerlendirmek amaçlanır. Değerlendirme sisteminde performans değerlendirme sonuçları belgelenmekte ve daha sonra çalışanlara yıl boyunca gösterdikleri performansla ilgili olarak gözden geçirme yapılarak geliştirilmeye ihtiyaç duyulan noktalar aktarılmaktadır (Malik ve Chikkara, 2018:

56; Kumari, 2012: 6). Sabuncuoğlu (2011: 186)'na göre bir işletmenin üzerine uyacak elbise, butik bir hizmetle özel bir terzi tarafından ölçüleri alınarak dikilmeli ve işletmenin beklentilerine göre şekillendirilerek oluşturulmalıdır. Bu açıdan performans değerlendirme, her işletmenin kendine özgü olmalıdır. Bu nedenle işletmelerde çalışanların performanslarını değerlendirmek için kullanılan tek bir yöntem bulunmamakta olup performans değerlendirmede çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Grafik dereceleme, zorunlu seçim, karşılaştırma, zorunlu dağılım, kritik olay, kontrol listesi, sonuçlara dayalı değerlendirme, 360 derece değerlendirme ve alan incelemesi yöntemleri bunlardan bazılarıdır (Tunçer, 2013: 97-98; Erbaşı, 2011: 14-26). Performans değerlendirme yöntemlerinin pek çoğu gözlem ve kararların objektif olması varsayımına dayanılarak geliştirilmiş, ancak uygulamada birçok nedenden ötürü değerlendirmede hatalar meydana gelmiştir.

Literatürde performans değerlendirme hatalarının neler olduğuna yönelik çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Halo etkisi, boynuz etkisi, yakın geçmişteki olaylardan etkilenme, kontrast hatası, fazla hoşgörü, katılık, tek ölçüt, kişisel önyargılar, içsel atıf, dışsal atıf, ortalama eğilim, açık görüşmede hata, araç hatası, statüden etkilenme, farklı standartlar ve ağırlıklar kullanma, çalışma süresinden etkilenme, kendisine benzetme, kendisinden farklı görme, işler arasındaki ilişkilerin dikkate alınmaması, meyil etkisi, geri bildirim sağlamama, yargılama isteksizliği, önceden bilgilendirilmeme, ölçülebilir ve objektif kriterlerden yoksunluk hataları genel kabul görmüş performans değerlendirme hatalarından bazılarıdır (Erbaşı, 2011: 26-27).

2.2.Çalışan Sessizliği

Ses, Latince “*sonus*” kelimesinden evrilen ve Eski Fransızca “*son*” sözcüğünden türetilen, İngilizce “*sound*” sözcüğünden alınan “*kulağın duyabildiği titreşim, seda, ün*” anlamlarına gelmektedir (TDK, 2020; Etimoloji Türkçe, 2019). Sessizlik ise; susma, konuşmama, söz söylememe, sükût olarak ifade edilen ve ses kavramının zıttı olarak yer bulan bir kavramdır (TDK, 2020). Sesliliğe ilişkin tanımlar incelendiğinde kavrama ait iki ortak nokta dikkat çekmektedir. Tanımlara ait ilk ortak nokta sesliliğin sözel bir ifade biçimi olarak kavramsallaştırıldığı ve ikinci olarak sessizlik davranışının kişisel seçime ve yapıcı bir niyete dayandırıldığıdır (Çetin ve Çakmakçı, 2012: 4).

Ses ve sessizlikle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde üç farklı dönem olduğu görülmektedir. Hirschman (1970)'ın sesliliği “*müşterilerin ya da örgüt üyelerinin tatminsizlik karşısındaki tepkilerinden biri*” olarak tanımlaması ile başlayan ve 1970-1985 arası olan ilk dönemde esas olarak sesin kavramsallaştırılmasına odaklanılmış ve örgütlerdeki ses ve sessizlik kavramlarının farklı formlarda olduğu fark edilmeye başlanmıştır. 1985-2000 yılları arasında oluşan ikinci dönemde; ses ve sessizlik kavramlarının yanına muhbirlik, şikâyet, örgütsel muhalefet, sağır kulak sendromu, sosyal dışlanma, örgütsel adalet gibi yeni kavramlar da dâhil olarak sesle ilişkilendirilmiştir. 2000'li yıllardan itibaren ise üçüncü dönem oluşmuş ve bu dönemde ses ve sessizlik kavramlarına ilişkin ilgi artmıştır. Bu dönemde özellikle Morrison ve Milliken (2000) ile Pinder ve Harlos (2001)'un çalışmaları sayesinde ile de çalışan sessizliği kavramı ortaya çıkarak yönetim literatürüne kazandırılmıştır (Brinsfiels vd., 2009: 8-20).

Çalışan sessizliği kavramı, tanım olarak ilk defa Morrison ve Milliken (2000: 706-707)'in çalışmasında yer almıştır. Kavramın literatüre kazandırılmasında önemli katkıları olan bir diğer çalışma da Pinder ve Harlos (2001) çalışanların sessiz kalma kararlarını etkileyen faktör ve durumları tespit etmişler ve çalışan sessizliği kavramını, değişimi etkileyebilme ya da düzeltbilme yeteneğine sahip olan çalışanın örgütsel durumlara ilişkin konularda davranışsal, bilişsel veya duygusal değerlendirmeleri hakkındaki samimi düşüncelerini esirgemesi olarak tanımlamışlardır. Mevcut tanımlardan da esinlenerek çalışan sessizliği; çalışanların bilerek ve isteyerek örgütü ilgilendiren hususlarda fikirlerini açıklamaktan kaçınarak sessiz kalmayı tercih etmeleri olarak tanımlanabilir.

Van Dyne vd. (2003), sessizliği ve sesliliği kendi içinde sınıflandırmış ve çalışanları bu davranışları yapmaya sevk eden güdüleri incelemişlerdir. Bu çalışmada sessizlik; kabul edilen sessizlik, savunma amaçlı sessizlik ve örgüt yararına sessizlik olarak üç başlık altında incelenmiştir. Ayrıca çalışmada sessizlik şekilleri de sessizlik türlerinde olduğu gibi üç başlıkta ele alınmıştır (Çakıcı, 2010: 31). Kabul edilen sessizlik, çalışanların kasıtlı olarak sessizliğe bürünmesidir. Savunma amaçlı sessizlik, korkuya bağlı olarak kendini koruma amacı ile ilgili fikir, bilgi ve düşünceleri saklamayı ifade etmektedir. Örgüt yararına sessizlik ise, çalışanların düşüncelerini iş birliği içgüdüsüne bağlı olarak örgütün ya da diğer çalışanların çıkarları uğruna ifade etmemeleri olarak literatürde yer bulmuştur (Tayfun ve Çatır, 2013: 116-117).

Literatürde kimi yazarlara göre örgütlerde seslilik ve sessizlik kavramları farklı yapılar olarak kabul edilmekteyken (Morrison vd., 2011; Frazier, 2009; Harvey vd., 2009; Morrison, 2011; Milliken vd., 2003) kimi yazarlara göre seslilik ve sessizlik mutlak kavramlar olmamakla birlikte bir arada bulunabilir. Seslilik ve sessizlik kavramlarını örgütsel yapı üzerinde inceleme konusu yaparken birlikte değerlendiren ikinci bakış açısına göre sessizlik, sesliliğin olmaması durumu olarak kabul edilebilir (Van Dyne vd., 2003; Morrison, 2011; Çetin ve Çakmakçı, 2012: 7). Buna göre örgütlerde seslilik ve sessizlik bir arada bulunabilir niteliktedir ve çalışanların durum veya konulara göre sessiz kalabileceğini kabul etmektedir.

Sessizlik kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için literatürde çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Ayrıca sessizlik davranışı yönetim literatüründeki mevcut bazı kuramlara dayandırılmaktadır. Literatürde sessizlik kuramlarının dayandırıldığı teorilere örnek olarak bekleyiş teorisi, fayda-maliyet analizi teorisi, kendini uyarılma teorisi ve sessizlik sarmalı teorisi gösterilebilir (Tayfun ve Çatır, 2013: 118-120).

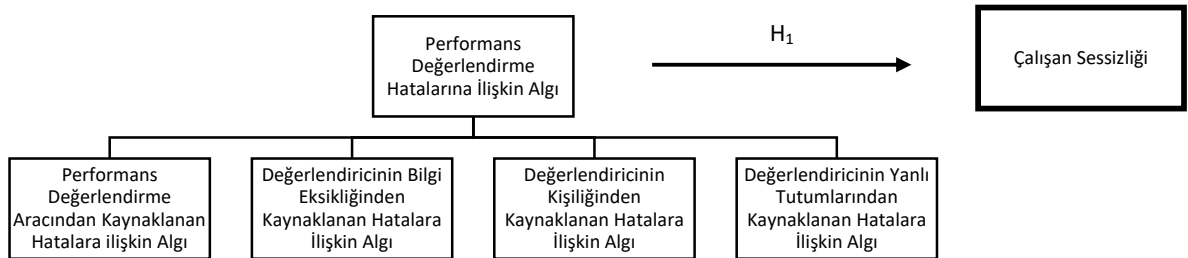
Jensen (1973) sessizliğin beş fonksiyonu olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre sessizlik fonksiyonları aşağıdaki gibidir (Pinder ve Harlos, 2001: 338):

- Sessizlik, kişileri bir araya getirebilir veya uzaklaştırabilir.
- Sessizlik, ilişkilere zarar verebilir veya iyileştirebilir.
- Sessizlik, bilgi sağlayabilir veya gizleyebilir.
- Sessizlik, derin düşünceleri veya hiçbir düşünce olmayışını işaret edebilir.
- Sessizlik, onayın veya muhalefetin bir göstergesi olabilir.

Bu açıdan bakıldığında çalışanların sessizleşmesi, örgüt içi bazı davranışlarını olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Ayrıca bu bakış açısına göre çalışanların sessizleşmesi, örgüt içi bazı olumlu veya olumsuz durumlardan da etkilenebilecektir. Öyle ki örgütlerde çalışan sessizliği ile performans arasında yakın bir ilişki olduğu düşünülmektedir. Sessizlik, çalışanın performansında oluşan ya da oluşabilecek aksaklıkların bir çeşit sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu varsayımdan yola çıkarak bu çalışma, örgüt içinde gerçekleşen performans değerlendirme hatalarına ilişkin çalışan algısının onları sessizliğe itip itmediğini tespit edebilmeyi konu edinmektedir. Örgüt içinde uygulanan performans değerlendirme sürecinde ortaya çıkan hatalara ilişkin çalışan algısının onları sessizliğe yöneltip yöneltmediğini belirleyebilmek için H1 hipotezi geliştirilmiştir.

H1: Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerinde etkisi vardır.

Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisi incelenirken, 24 farklı performans değerlendirme hatası modele dâhil edilerek çalışan sessizliği üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Geliştirilen hipoteze ilişkin araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur:

Şekil 1: Araştırmanın modeli

3. Araştırma Metodolojisi

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada “Çalışanların performans değerlendirme süreçlerine ilişkin algıladıkları hatalar, onları örgüt içinde sessizlik davranışına iter mi?” sorusuna cevap aranmaktadır. Buna dayalı olarak çalışmanın temel amacı, performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisini incelemektir.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Konya’da faaliyet gösteren özel bankaların çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmada evren olarak özel bankaların seçilmesinin nedeni, performans değerlendirme sürecinin bankacılık sektöründe, özellikle özel bankalarda sistemli ve bütünleşmiş olduğu ve böylece çalışma sonucunda elde edilen bulguların daha anlamlı olacağına düşünülmesidir. Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmış olup, Konya il merkezinde bulunan üç özel bankanın tesadüfi olarak seçilen 23 şubesine gidilerek anketi doldurmaya gönüllü olan çalışanlara anketler uygulanmıştır (n=131).

Araştırma katılımcılarının demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1’de gösterilmiştir. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların %49,6’sı kadın, %43,5’i genç ve %50,4’ü 30-49 yaş aralığında, %67,9’u lisans mezunu, %66,4’ü 1-7 yıl arası mevcut bankada çalışmaya devam etmekte, %70,9’u çalışan ve %29,1’i yönetici statüsünde, %50,4’ü 2220-3999 TL arasında gelire sahip, yaklaşık yarısı %46,6) 4-7 yıl arasında bankacılık sektörü deneyimine sahip, %28,2’si bireysel ve %20,6’sı kurumsal departmanında çalışmaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Bulguları (n=131)

Değişken	Kategori	n	%	Değişken	Kategori	n	%
Cinsiyet	Kadın	65	49,6	Gelir Düzeyi	2219 TL ve altı	13	9,9
	Erkek	66	50,4		2220-3999 TL	66	50,4
Yaş	18-29	44	43,5		4000 TL ve üzeri	52	39,7
	30-49	57	50,4	Sektör Deneyimi	1 yıldan az	3	2,3
Eğitim Durumu	50-65	8	6,1		1-3 yıl	30	22,9
	Lise	8	6,1	4-7 yıl	61	46,6	
	Ön lisans	21	16,0	Departman	8-11 yıl	17	13,0
Bu Bankadaki Görev Süresi	Lisans	89	67,9		12 yıl ve üzeri	20	15,3
	Yüksek lisans	13	9,9		Bireysel	37	28,2
	1 yıldan az	10	7,6		KOBİ	9	6,9
	1-3 yıl	50	38,2		Ticari	14	10,7
	4-7 yıl	37	28,2		Kurumsal	27	20,6
	8-11 yıl	14	10,7		Özel Bankacılık	23	17,6
	12 yıl ve üzeri	20	15,3	Yatırım	2	1,5	

3.3. Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Araştırmada 3 bölümden oluşan bir anket formu tasarlanmıştır. Anketin birinci bölümünde katılımcıların performans değerlendirme süreçleriyle ilgili algıladıkları hataları ölçmeye yönelik Erbaşı vd. (2012) tarafından geliştirilen ve Erbaşı (2019) tarafından revize edilen 4 boyut ve 24 maddeden oluşan “*Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algı Ölçeği*” yer almaktadır. Ölçekte beşli likert tipi ölçek (5= Tamamen katılıyorum, 4= Katılıyorum, 3= Kararsızım, 2= Katılmıyorum, 1= Kesinlikle katılmıyorum) kullanılmıştır. Performans değerlendirme hataları algı ölçeğinde, (1) düşük performans değerlendirme hata algısını temsil ederken, (5) yüksek performans değerlendirme hata algısını temsil etmektedir. Ölçüme ilişkin değerlendirmeler yapılırken 5’e yaklaştıkça çalışanın daha çok

performans değerlendirme hatası algıladığı, 1'e yaklaştıkça sergilenen performans değerlendirme hatası algısının azaldığı yorumları yapılmıştır. Anketin ikinci bölümünde katılımcıların örgüt içindeki sessizliğini ölçmeye yönelik Van Dyne ve LePine (1998) tarafından geliştirilen ve Çetin ve Çakmakçı (2012) tarafından Türkçeye uyarlanan tek boyut ve 6 maddeden oluşan "Çalışan Sessizliği veya Sessizliği Ölçeği" kullanılmıştır. Örgütlerde seslilik ve sessizliğin bir arada bulunabileceği (Van Dyne vd. 2003; Morrison 2011) dikkate alındığında, uyarlaması yapılan ölçeğin seslilik kadar sessizliği ölçmek amacıyla da kullanılabilmesi Çetin ve Çakmakçı'nın (2012: 8-9) çalışmalarında ifade edilmiştir. Anketin ikinci bölümünde yer alan örgütsel sessizlik ölçeğinde orijinal kullanıma bağlı kalınarak; "1=Hiçbir zaman, 2=Nadiren, 3=Ara sıra, 4=Sık sık, 5=Her zaman" olmak üzere beşli likert tipi ölçek kullanılmıştır. Çalışan sessizliği ölçeğinde, (1) düşük çalışan sessizliği davranışını temsil ederken, (5) yüksek çalışan sessizliği davranışını temsil etmektedir. Değerlendirmeler yapılırken 5'e yaklaştıkça çalışanın daha çok sessizlik davranışı sergilediği, 1'e yaklaştıkça sergilenen çalışan sessizliği davranışının azaldığı yorumları yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise katılımcıların demografik özelliklerini sorgulamaya yönelik 6 madde bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan ölçeğin bilimsel araştırma ve yayın etiği açısından uygun olduğuna yönelik 17.03.2020 tarih ve 29110 sayılı Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurul Raporu alınmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler SPSS 24.0 programı aracılığıyla yorumlanmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçekler ile elde edilen veri setinin faktör analizine uygunluğunu kontrol etmek için Kaiser Meyer Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Katsayısı ve Bartlett Küresellik Testi değerleri incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ölçeklere Ait KMO Örneklem Yeterliliği Katsayısı ile Bartlett Testi Değerleri

		Performans Değerlendirme	Çalışan Sessizliği Ölçeği
		Hatalarına İlişkin Algı Ölçeği	
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Katsayısı		,914	,826
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-kare (χ^2)	1949,396	372,413
	Serbestlik Derecesi (sd)	276	15
	Sig. (p)	0,000	,000

KMO Örneklem Yeterliliği Katsayısı değerleri performans değerlendirme hataları ölçeği için 0,914; çalışan sessizliği ölçeği için 0,826 olarak elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, kabul edilebilir oranların üzerindedir. Böylece örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu ve veri setinin faktör analizine uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Korelasyon matrisinin birim matrise eşit olup olmadığı hipotezini test eden Bartlett Küresellik Testi sonucu ise, her iki ölçek için istatistiksel açıdan anlamlı χ^2 sonucu ortaya koymuştur (Performans değerlendirme hataları ölçeği için $\chi^2=1949,396$, $sd=276$, $p=0,000$; çalışan sessizliği ölçeği için $\chi^2=372,413$, $sd=15$, $p=0,000$). Buna göre her iki ölçek için değişkenler faktör analizine uygundur.

Araştırmada kullanılan performans değerlendirme hataları ölçeği için açıklayıcı faktör analizine başvurulmuş, ayrıca ölçeğin güvenilirliğini tespit edebilmek için Cronbach Alfa katsayıları incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Performans Değerlendirme Hataları Ölçeğine Ait Açıklayıcı Faktör Analizi Bulguları ve Cronbach Alfa Katsayıları

Ölçek ve Boyutları	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Cronbach Alfa
Performans Değerlendirme Aracından Kaynaklanan Hatalar	6,461	26,923	,714
Değerlendiricinin Bilgi Eksikliğinden Kaynaklanan Hatalar	4,518	18,824	,852
Değerlendiricinin Kişiliğinden Kaynaklanan Hatalar	3,311	13,798	,739
Değerlendiricinin Yanlı Tutumlarından Kaynaklanan Hatalar	1,487	6,197	,885
Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algı Ölçeği		65,741	,949

Rotasyon: Varimax Döndürme

Performans değerlendirme hataları ölçeğine ait faktör analizi bulgularına göre, performans değerlendirme aracından kaynaklanan hatalar bileşeninin toplam varyansı %26,923, değerlendiricinin bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalar bileşeninin %18,824, değerlendiricinin kişiliğinden kaynaklanan hatalar bileşeninin %13,798 ve değerlendiricinin yanlı tutumlarından kaynaklanan hatalar bileşeninin %6,197 oranında açıkladığı belirlenmiştir. 4 bileşen toplamda varyansın %65,741'ini açıklamaktadır. Performans değerlendirme hataları ölçeğinin güvenilirlik bulgularını elde edebilmek için yapılan Cronbach Alfa katsayıları incelendiğinde performans değerlendirme aracından kaynaklanan hatalar bileşeninin ,714, değerlendiricinin bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalar bileşeninin ,852, değerlendiricinin kişiliğinden kaynaklanan hatalar bileşeninin ,739 ve değerlendiricinin yanlı tutumlarından kaynaklanan hatalar bileşeninin ,885 güvenilirlik değerlerine sahip oldukları görülmüştür. 24 maddeli performans değerlendirme hataları ölçeğinin tamamına ilişkin Cronbach Alfa katsayısı ise ,949 olarak bulunmuş olup bu değerler ölçeğin yeterli düzeyde güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Araştırmada kullanılan çalışan sessizliği ölçeğine ait faktör yapılarının geçerlilik testleri için açıklayıcı faktör analizine başvurulmuş, ayrıca ölçeklerin güvenilirliklerini tespit edebilmek için Cronbach Alfa katsayıları incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre 6 maddeli ölçek orijinal kullanımına uygun şekilde tek boyutta toplanmış ve toplam varyansın %60,724'ünü açıkladığı görülmüştür. Çalışan sessizliği ölçeğinin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı ise ,865 olarak bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin yeterli düzeyde güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir.

4. Bulgular

Araştırmada kullanılan performans değerlendirme hatalarına ilişkin algı ölçeğine ait maddelerin ortalama ve standart sapması Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algı Ölçeği Maddelerinin Ortalama ve Standart Sapması

Performans Değerlendirme Hatası	Ölçekte Kullanılan Madde	Ortalama	Std. Sapma
Performans Değerlendirme Aracından Kaynaklanan Hatalar		2,92	,809
Araç Hatası	Performans değerlendirme sürecinde kullanılan araç hatalıdır.	2,48	1,343
Tek Ölçüt	Değerlendirici, bir ölçütü veya çok az sayıda ölçütü dikkate alarak değerlendirme yapmaktadır.	3,04	1,204
Geri Bildirim Sağlamama	Değerlendirici, zayıf olduğum konularda bana geri bildirimde bulunmamaktadır.	2,84	1,132
Önceden Bilgilendirilmeme	Değerlendirme sürecinde hangi kriterlerin dikkate alındığını önceden bilmiyorum.	3,09	1,296
Ölçülebilir ve Objektif Kriterlerden Yoksunluk	Değerlendirme sürecinde ölçülebilir ve objektif kriterler kullanılmamaktadır.	2,99	1,296
Farklı Standartlar ve Ağırlıklar Kullanma	Değerlendirici, değerlendirme sürecinde benzer işi yapan çalışanlar için farklı standartlar ve ağırlıklar kullanmaktadır.	2,92	1,095

Değerlendiricinin Bilgi Eksikliğinden Kaynaklanan Hatalar		3,06	,912
Halo Etkisi	Belli bir alanda iyi olduğumda, diğer alanlarda da iyiymişim gibi değerlendiriliyorum.	3,38	1,036
Boynuz Etkisi	İşimde çok iyi olmama rağmen bir konuda başarısız olursam, düşük performanslı kabul ediliyorum.	2,95	1,183
Yakın Geçmişteki Olaylardan Etkilenme	Son dönemlerdeki performansım, dönemin tümünde öyleymiş gibi değerlendiriliyor.	3,02	1,291
Kontrast Hatası	Değerlendirici kısa süre içerisinde birçok kişiyi değerlendirmeye çalıştığından, benim performans düzeyimi belirlerken onların performans düzeyinden etkilenmektedir.	3,17	1,198
İçsel Atf	Değerlendirici, performans seviyesindeki yüksekliği veya düşüklüğü ya da belli bir faaliyetteki başarının veya başarısızlığın sebebini çalışanın kendi kişiliğine dayandırmaktadır.	2,96	1,257
Dışsal Atf	Değerlendirici, performans seviyesindeki yüksekliği veya düşüklüğü ya da belli bir faaliyetteki başarının veya başarısızlığın sebebini yöneticisinin talimatlarına dayandırmaktadır.	2,86	1,202
İşler Arasındaki İlişkilerin Dikkate Alınmaması	Değerlendirici, işler arasındaki ilişkileri dikkate almadığından, başka bir çalışandan kaynaklanan verim düşüşünü benim performans değerlendirme sonucuma yansıtmaktadır.	2,81	1,293
Değerlendiricinin Kişiliğinden Kaynaklanan Hatalar		2,70	1,02
Açık Görüşmede Hata	Değerlendirici, değerlendirme esnasında tartışma ve çatışma ortamına girmektedir.	2,61	1,085
Yargılama İsteksizliği	Değerlendiricinin, süreçlerde oldukça isteksiz davrandığını hissediyorum.	2,76	1,189
Değerlendiricinin Yanlı Tutumlarından Kaynaklanan Hatalar		2,85	,908
Fazla Hoşgörü	Değerlendirici, performansını olduğundan daha yüksek puanlarla değerlendirmektedir.	2,54	1,177
Katılık	Değerlendirici, performansını olduğundan daha düşük puanlarla değerlendirmektedir.	2,74	1,359
Kişisel Önyargılar	Değerlendirici, çalışan hakkındaki kişisel önyargılarını ve düşüncelerini değerlendirme sürecine yansıtmaktadır.	2,98	1,233
Ortalama Eğilim	Değerlendirici, çalışanların büyük bir çoğunluğunun performansını orta değere yakın bir seviyede puanlamaktadır.	2,90	1,034
Statüden Etkilenme	Değerlendirici, değerlendirdiği kişinin bulunduğu iş pozisyonundan etkilenerek değerlendirme yapmaktadır.	3,01	1,220
Çalışma Süresinden Etkilenme	Değerlendirici, hizmet süresi fazla olan çalışanlara fazla puan verme eğilimindedir.	3,14	1,169
Kendisine Benzetme	Değerlendirici, çalışanın kendisine benzer özellikler (siyasi görüş, yaş, cinsiyet vb.) taşıdığı ve kendisi gibi hareket ettiğine bakarak yüksek değerlendirme yapmaktadır.	2,64	1,332
Kendisinden Farklı Görme	Değerlendirici, çalışanın kendisine benzer özellikler (siyasi görüş, yaş, cinsiyet vb.) taşımadığı ve kendisi gibi hareket etmediğine bakarak düşük değerlendirme yapmaktadır.	2,47	1,246
Meyil Etkisi	Değerlendirici, geçmişteki değerlendirme sonuçlarını dikkate alarak değerlendirme yapmaktadır.	2,95	1,193
Tüm Ölçek (Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algı)		2,92	,809

Tablo 4'te sunulan performans değerlendirme hatalarına ilişkin ortalamalar değerler incelendiğinde, katılımcı çalışanların en çok algıladıkları performans değerlendirme hatasının halo etkisi olduğu, bunu sırasıyla kontrast hatası, çalışma süresinden etkilenme, önceden bilgilendirilmeme, tek ölçüt, yakın geçmişteki olaylardan etkilenme, statüden etkilenme hatalarının izlediği görülmektedir. Katılımcıların en az algıladıkları performans değerlendirme hatasının kendisinden farklı görme olduğu, bunu sırasıyla araç hatası, fazla hoşgörü, açık görüşmede hata, kendisine benzetme hatalarının izlediği görülmektedir. Buna göre 24 farklı performans değerlendirme hatasının tamamının orta düzeyde yaşandığına yönelik algı olduğu görülmektedir. Araştırmada kullanılan değişkenlerin grup olarak ortalamaları incelendiğinde 4 farklı hata tipi boyutu arasında en çok algılanan

performans değerlendirme hata grubunun değerlendiricinin bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalar olduğu ($\bar{x}=3,06$), bunu sırasıyla performans değerlendirme aracından kaynaklanan hatalar ($\bar{x}=2,92$), değerlendiricinin yanlı tutumlarından kaynaklanan hatalar ($\bar{x}=2,85$) ve değerlendiricinin kişiliğinden kaynaklanan hataların ($\bar{x}=2,70$) takip ettiği belirlenmiştir. Ayrıca 24 farklı performans değerlendirme hatasının birlikte algılanma düzeyinin ortalaması $\bar{x}=2,92$ olarak hesaplanmıştır. Buna göre tüm gruplar itibariyle performans değerlendirme hatalarına ilişkin çalışanların algısının orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Araştırmada kullanılan diğer değişken olan çalışan sessizliği ölçeğine ait maddelerin ortalama ve standart sapmasına ilişkin bulgular Tablo 5'te verilmiştir. Buna göre katılımcıların sessizlik ortalaması $\bar{x}=3,78$ olarak bulunmuş olup çalışan sessizliğinin yüksek seviyede olduğu belirlenmiştir.

Tablo 5: Çalışan Sessizliği Ölçeğinin Maddelerine İlişkin Ortalama ve Standart Sapma

Ölçekte Kullanılan İfade	Ortalama	Std. Sapma
Çalıştığım kurumu ilgilendiren konularla ilgili önerilerde bulunurum.	3,70	1,129
Kurumumu ilgilendiren konularda görüşlerimi açıkça ifade ederim ve diğerlerini konuya dâhil olmaya teşvik ederim.	3,67	1,000
Kurumdaki diğer arkadaşlarımla benimle aynı görüşte olmadığını bilsem de iş ile ilgili konulardaki düşüncelerimi onlarla paylaşıyorum.	3,65	1,003
Düşüncemin kurum için faydalı olabileceğini değerlendirdiğim bir konu ile ilgili daha kapsamlı bilgi sahibi olmaya çalışırım.	3,92	,896
Çalışma ortamının niteliğini etkileyebilecek konulara katkı sağlamaya çalışırım.	3,86	,940
Yeni proje veya değişikliklerle ilgili düşüncelerimi açıkça söylerim.	3,86	,965
Tüm Ölçek (Çalışan Sessizliği)	3,78	,766

Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisini incelemek için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Elde edilen regresyon bulguları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Performans Değerlendirme Hatalarına İlişkin Algının Çalışan Sessizliği Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Bulguları

Bağımsız Değişkenler	R ²	B	Std. Hata	t	p	F
Performans Değerlendirme Aracından Kaynaklanan Hatalar	0,071*	-,113	,190	-,594	,554	2,349
Değerlendiricinin Bilgi Eksikliğinden Kaynaklanan Hatalar		,012	,129	,094	,926	
Değerlendiricinin Kişiliğinden Kaynaklanan Hatalar		-,265	,111	-2,383	,019	
Değerlendiricinin Yanlı Tutumlarından Kaynaklanan Hatalar		,197	,197	,1,000	,319	

* p<0,058

(Bağımlı Değişken: Çalışan Sessizliği)

Tablo 6'da sunulan bulgular incelendiğinde performans değerlendirme hatalarına ilişkin değerlerin doğrusal kombinasyonunun çalışan sessizliği üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olmadığı belirlenmiştir ($p>0,05$).

5.Sonuç ve Değerlendirme

Performans değerlendirme hataları, birçok örgütsel davranış unsuruyla ilişkili bir konudur. Bu araştırmada performans değerlendirme süreçlerindeki hatalar arttıkça çalışanların bilerek ve isteyerek örgütü ilgilendiren hususlarda sessiz kalmayı tercih edecekleri varsayımı ele alınmıştır. Bu bağlamda performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisi incelenmiştir. Konya il merkezinde bulunan üç özel

bankanın tesadüfi olarak seçilen 23 şubesindeki anketi doldurmaya gönüllü 131 çalışana uygulanan anketlerden elde edilen veriler analizlere tabi tutulmuştur.

Araştırmadan elde edilen veriler incelendiğinde, katılımcıların orta düzeyde performans değerlendirme hatalarına ilişkin algısının olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu verilere göre katılımcıların çalışan sessizliklerinin yüksek seviyede olduğu belirlenmiştir. Ayrıca araştırmanın ana hipotezini değerlendirebilmek için performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerindeki etkisine yönelik regresyon bulguları incelenmiştir. Sonuçta çalışanların performans değerlendirme hatalarına ilişkin algısının sessizlik davranışları üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda “H1: Performans değerlendirme hatalarına ilişkin algının çalışan sessizliği üzerinde etkisi vardır.” hipotezi reddedilmiştir.

Literatürde performans değerlendirme hatalarının çalışan sessizliğine etkisini ele alan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle elde edilen bulgulara yönelik bir karşılaştırma yapma olanağı bulunamamıştır. Genel olarak, çalışanlarının sahip olduğu bilgi birikimlerinden ve entelektüel sermaye unsurlarından faydalanmak isteyen yöneticilerin, onları örgütü ilgilendiren konularda çalışanların katkı sağlaması için performans değerlendirme hataları ile ilgilenmeleri gerektiği söylenebilir. Farklı ve daha geniş örneklemeler üzerinde yapılacak araştırmalar, elde edilen bulguları daha anlamlı hale getirebilecektir.

KAYNAKLAR

- Brinsfiels, C., Edwards, M. S. ve Greenberg, J. (2009). *Voice and Silence in Organizations: Historical Review and Current Conceptualizations*. UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Çakıcı, A. (2007). Örgütlerde Sessizlik: Sessizliğin Teorik Temelleri ve Dinamikleri. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 145-162.
- Çetin, Ş. ve Çakmakçı, C. (2012). Çalışan Sessizliği Ölçeğini Türkçeye Uyarlama Çalışması. *KHO Bilim Dergisi*, 22 (2), 1-19.
- Erbaşı, A., Arat, T. ve Buyukipekci, S. (2012). The Effect of Performance Appraisal Errors on Employee Performances: An Examination in Industrial Cooling Managements in Turkey in Terms of Employee Perceptions. *European Scientific Journal*, 8 (19), 1-23.
- Erbaşı, A. (2011). *Performans Esaslı Bütçeleme Sisteminde Balanced Scorecard Kullanımı ve Bir Model Yaklaşımı*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erbaşı, A. (2019). Performans Değerlendirme Hatalarının Çalışanların İşten Ayrılma Niyetleri ve Yöneticilerine Güvenleri Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15 (1), 223-240.
- Etimoloji Türkçe (2019). <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/sound>, Erişim Tarihi: 20.06.2019.
- Frazier, M. L. (2009). *Voice Climate in Organizations: A Group level Examination of Antecedents and Performance Outcomes*. The Degree of Doctor of Philosophy, Oklahoma State University in partial fulfillment of the requirements, USA.
- Harvey, P., Martinko, M. J. ve Douglas, S. C. (2009). *Voice and Silence in Organizations*. UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. England: Harvard University Press.
- Jensen, V. (1973). Communicative Functions of Silence. *ETC: A Review of General Semantics*, 30 (3), 249-257.
- Kumari, S. (2012). A Study on Performance Appraisal Errors of Telecom Managers in Navi Mumbai Region. *SIES Journal of Management*, 8 (2), 1-12.
- Malik, R. ve Chikkara, S. (2018). Study of Performance Appraisal Systems in Service Industry in India. *Journal of General Management Research*, 5 (2), 55-69.
- Milliken, F. J., Morrison, E. W. ve Hewlin, P. F. (2003). An Exploratory Study of Employee Silence: Issues that Employees Don't Communicate Upward and Why. *Journal of Management Studies*, 40 (6), 1453- 1476.
- Morrison, E. W. (2011). Employee Voice Behavior: Integration and Directions for Future Research. *The Academy of Management Annals*, 5 (1), 373-412.

- Morrison, E. W. ve Milliken, F. J. (2000). Organizational Silence: A Barrier to Change and Development in A Pluralistic World. *Academy of Management Review*, 25 (4), 706-725.
- Morrison, E. W., Wheeler-Smith, S. ve Kamdar, D. (2011). Speaking Up in Groups: A Cross-Level Study of Group Voice Climate and Voice. *Journal of Applied Psychology*. 96 (1), 183-191.
- O'Donnell, J. (1990). The Effect of Performance Appraisal Purpose Training on Rating Errors and Accuracy. *Human Resource Development Quarterly*, 1 (2), 167-177.
- Pinder Craig C. ve Harlos, Karen P. (2001) "Employee Silence: Quiescence and Acquiescence as Responses to Perceived Injustice", *Research in Personnel and Human Resources Management*, Volume 20, (331– 369).
- Sabuncuoğlu, Z. (2011). İnsan Kaynakları Yönetimi. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Tayfun, A. ve Çatır, O. (2013). Örgütsel Sessizlik ve Çalışanların Performansları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5 (3), 114-134.
- TDK (2020).
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cab2c5298be81.29229814, Erişim Tarihi: 24.06.2019.
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde Performans Değerlendirme ve Motivasyon. *Sayıştay Dergisi*, 88, 87-108. Van Dyne, L., Ang, S. ve Botero, I. C. (2003). Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*, 40 (6), 1359-1392.
- Van Dyne, L. ve LePine, J. (1998). Helping and Voice Extra-Role Behaviors: Evidence of Construct and Predictive Validity. *Academy of Management Journal*, 40 (1), 108-119.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.12.2020 ✓Accepted/Kabul:07.03.2021

DOI:10.30794/pausbed.834362

Araştırma Makalesi/ Research Article

İşseveroğlu, G. (2021). "Finansal Sürdürülebilirlik Göstergeleri Üzerinde Entegre Raporlamanın Etkisi: Bist Çimento Şirketlerinde Analiz" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 255-270..

FINANSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK GÖSTERGELERİ ÜZERİNDE ENTEGRE RAPORLAMANIN ETKİSİ: BİST ÇİMENTO ŞİRKETLERİNDE ANALİZ

Gülsün İŞSEVEROĞLU*

Öz

Çalışmanın amacı, BİST’de işlem gören ve Türkiye’de ilk entegre rapor yayınlayan sektörden biri olma özelliğini gösteren çimento sektöründeki şirketlerin finansal göstergeleri üzerinde entegre rapor sunumunun etkisini incelemektir. Bu amaçla, entegre rapor yayınlama öncesi ve sonrası olmak üzere ikili bir ölçüm yapılmıştır. Entegre rapor sunan ve sunmayan şirketlerin 2012-2019 yıllarına ait finansal verileri Gray İlişkisel Analiz (Gray Relational Analysis - GRA) yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma sonunda, 2016-2019 yılları arasında entegre raporlama sunan şirketlerin finansal güç sıralamasında önemli bir kazanım sağladıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: *Entegre Raporlama, Gray İlişkisel Analizi (GRA), Finansal Oranlar, Borsa İstanbul.*

THE EFFECT OF INTEGRATED REPORTING ON FINANCIAL SUSTAINABILITY INDICATORS: ANALYSIS IN BIST CEMENT COMPANIES

Abstract

The aim of this study is to investigate the effect of the integrated presentation of report on financial indicators of the companies in cement sector which are traded on BIST and have had a characteristic of being one of the sectors that published the first integrated report. Therefore, a dual measurement was carried out before and after the integrated report published. The financial data of the companies with and without integrated reports between 2012 and 2019 were analyzed using the Gray Relational Analysis (GRA) report. At the end of this study, it was determined that the companies with integrated report between 2012 and 2019 achieved a significant gain in financial power ranking.

Keywords: *Integrated Reporting, Gray İlişkisel Analizi (GRA), Financial Ratios, İstanbul Stock Exchange.*

*Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Mustafakemalpaşa Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, BURSA.
eposta: gissever@uludag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5942-1278>)

GİRİŞ

Geleneksel yönetim yaklaşımında, karar vericiler için kar büyüklüğü işletmelerin gücünün değerlendirilmesinde en önemli göstergelerden biri olarak görülmüştür. Finansal raporlar işletme performansları ile ilgili tek veri kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Ulusal ve Uluslararası boyutta faaliyet gösteren düzenleyici kuruluşlar ise, finansal raporların en iyi gösterge olabilmesi için uzun yıllar çalışmış ve halen de çalışmaktadırlar. Muhasebe ve finansal raporlama ile ilgili çalışmalar 2000’li yıllarda ulusal ve uluslararası standartlar boyutuna ulaşmıştır. Tarihsel boyutta değerlendirildiğinde yapılan tüm çalışmaların, standartlar ile getirilen ve uyma gerekliliği olan düzenlemelerin hedefi, karar vericilere ekonomik boyutta finansal rapor sunmaktır. Ancak, bir işletmenin performansı sadece muhasebe kayıtları tarafından sağlanan finansal verilere değil, aynı zamanda büyüklüğünün belirlenmesinde belirleyici rol oynayan; kullanılan kaynakların kalitesi, teknolojiye adapte olma gücü, insan kaynağı, sosyal ve çevresel değerlerle etkileşimi gibi çeşitli nitel unsurlara da dayanmaktadır.

Finansal bilgiler önemlidir ancak küreselleşmeyle birlikte finansal raporların yeterliliği de sorgulanır hale gelmiştir. Karar vericiler için işletmelerin finansal durumu kadar, finansal olmayan bilgilerini içeren stratejileri hakkında bilgi sahibi olma ihtiyacı da artmıştır. Özellikle yatırımcıların, işletmelerin kar elde etme serüveninde risk ve fırsatları nasıl değerlendirdikleri, faaliyetlerinin toplumu ve tüm çevreyi nasıl etkilediği ve bu değerlerden nasıl etkilendiğiyle ilgili bilgi edinme beklentisi daha kapsamlı bir raporlama ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Karar vericilerin geleceği öngörmekle ilgili beklentilerinin karşılanması, aslında muhasebenin en önemli temel kavramlarından olan işletme sürekliliğinin sağlanmasına hizmet etmektedir. İlk kez Birleşmiş Milletler’in (1987) Brundtland Raporu ile anlam kazanan “Sürdürülebilirlik” kavramı, işletmelerin sosyal ve çevresel kazanımlarını yada kayıplarını hassasiyetle takip edilen konulardan biri haline getirmiştir.

Artan bilgi talebiyle karşı karşıya kalan işletmelerin hazırladıkları sürdürülebilirlik raporları kapsamında en çok kabul gören düzenleme, Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative, GRI) güncel G4 (2015) standardı’dır. GRI’nin rapor bilgi bankasına göre, dünya genelinde 34,726 sürdürülebilirlik raporunun 24,018 adedi GRI onaylıdır. İşletmeler kurumsal yönetim ilkeleri kapsamında ekonomik performanslarıyla, toplumsal ve çevresel risk ve fırsatlarını bütünleştirerek sürdürülebilirlik raporları sunmaktadırlar.

2000’li yıllarda işletme başına ortalama rapor sayısı, finansal raporlar ve sürdürülebilirlik raporları bağlamında *önemli ölçüde artmıştır*. Raporlarda; ekonomik, sosyal, ekolojik etkiler ve bu etkilerin sonuçları hakkında çok ayrıntılı bilgi verme eğilimi izlenmiştir (Beske vd., 2020: 162-186). Her rapor, *işletmenin iş modeline farklı bir bakış açısıyla ışık tutmaktadır. Bazı raporlar geniş bir kitleye hitap ederken, bazıları da belirli bir paydaş grubuna odaklanmaktadır* (Bellantuono vd., 2016: 379-391). Bu durum, bir taraftan hedef kitle olan yatırımcıların ekonomik göstergelerle sürdürülebilirlik raporları arasında ilişki kurmalarını zorlaştırmış, diğer taraftan kreditorlerin yorumlama güçlükleri çekmelerine yol açmıştır. Bu gelişmeler, işletmelerin geleceğe yönelik stratejisi, fırsatları ve tehditlerini içeren finansal olmayan raporlarla birlikte, finansal raporları konsolide etmeye geçiş sürecini başlatmıştır.

Kurumsal raporların tüm perspektiflerini bir araya getirebilmek ve böylece kurumun bütünsel bir resmi oluşturabilmek adına başlatılan en popüler girişim, ‘Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi’dir (IIRC). 2009 yılında kurulan ‘Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi, işletmelerin sürekliliğinin raporlanması amacıyla finansal raporlamayla birlikte sosyal ve çevresel faktörlerinde raporlandığı entegre raporlama çerçevesinin ilk adımlarını atmıştır. Aralık 2013’te ‘Entegre Rapor Çerçevesi’ yayınlanmıştır. Uluslararası düzeyde yaygın olarak kabul görmüş ve “Entegre Raporlama (IR)” olarak kayda geçmiştir.

Konsey, Mart 2017’de entegre raporlamanın uygulanması hakkında piyasadan 400’den fazla geri bildirim almış, entegre raporlama çerçevesinin zaman testinden geçtiğini doğrulamıştır. Küçük düzeltmelere ve açıklamalara duyulan ihtiyaçlar tespit edilmiş, 2019’dan sonra revizyona ihtiyaç duyulmuştur. Entegre Raporlama Çerçevesi’nin ilk revizyonu 20 Şubat 2020’de başlamıştır. Revizyona gidilirken entegre raporlamanın kavramsal düşünce ve ilkeleri korunmuştur. Bununla birlikte, uluslararası boyut kazanması, pratik kullanımdan kaynaklanan anlayışlar ve bu bağlamda gelen beklentiler, revizyondan ziyade “IR Çerçevesi’nin” yenilenmesini ön plana çıkarmıştır. Yenilenme sürecinde üzerinde durulan konular; *yönetimden* sorumlu olanların beyanları, işletme

çıktıları ve sonuçları arasındaki ayırım da dahil olmak üzere iş modelleriyle ilgilidir. Ayrıca, önemli bir konu da; entegre raporlamanın IR Çerçevesi'ndeki tanımıyla, uygulayıcılar ve rapor hazırlayıcılar tarafından nasıl algılandığı arasındaki tutarsızlıktır. Bir başka konu ise, entegre raporlama terimi, tüm taraflar arasında kabul gören bir tanımdan yoksun olduğudur. Yapılan çalışmalar mevcut revizyon sürecinin yanı sıra IIRC'nin daha geniş stratejisini de belirleyecektir (Breen, 2020: <https://integratedreporting.org/news/the-ir-framework-revision-inspiring-better-reporting>).

Çalışmada entegre raporlama, öncelikle kavramsal çerçevede ele alınmıştır. Sonra literatür taraması yapılarak, hem uluslararası alanda hem de Türkiye güncelinde yapılan çalışmalar incelenmiştir. İmalat sektörünün bir alt sektörü olan çimento sektöründeki şirketlerin ekonomik sürdürülebilirlik göstergeleri üzerinde entegre raporlamanın etkisini görmek amacıyla GRA analizi yapılmış ve bulgular değerlendirilmiştir.

1. ENTEGRE RAPORLAMA

Nelson Mandela, 1994 yılında Güney Afrika'daki kurumlara duyulan güvensizliği azaltabilmek, şeffaflık ve bilgi paylaşımını teşvik etmek amacıyla, entegre raporlama konusunda ilk düzenleyici kuruluşlardan olan Mervyn King'in "King (King I) Komitesi"ni kurması için öncülük etmiştir. 2002'de "King II" ve 2009 yılında "King III" Raporları yayınlanmıştır. Böylece, işletmelerin sosyal ve çevresel sorumluluklarının rapor edilmesiyle, finansal bilgiler ile birlikte finansal olmayan bilgilerin de raporlanması sağlanmıştır (ERTA, 2020). Entegre raporlamanın zorunlu kılındığı ilk ülke, 2010 yılı itibarıyla Güney Afrika olmuştur. Güney Afrika'da Johannesburg Borsası'nda işlem gören işletmeler raporlarını Güney Afrika Entegre Raporlama Konseyi tarafından sunulan, "King Report on Governance for South Africa 2009" (King III) göre hazırlamaktadırlar (IRCSA 2011: 1-26). Konsey entegre raporlama ile, işletmelerin ekonomik ve sürdürülebilirlik performanslarının bir arada sunulmasının, karar vericilere karşı sorumluluklarının göstergesi olacağını ifade etmiştir (IRCSA, 2009: 91-92). Afrika Entegre Raporlama Konseyi entegre raporlamayı, *işletmenin hem ekonomik hem de sürdürülebilirlik performansının bir bütün halinde menfaat sahiplerine sunulması şeklinde tanımlamıştır* (IRCSA, 2009: 91).

Entegre raporlamaya öncülük eden en önemli kuruluşlardan biri de Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu'nun (International Federation of Accountants-IFAC) desteğiyle 2010 yılında kurulan uluslararası Entegre Raporlama Konseyi (International Integrated Reporting Council - IIRC) dir (Barth vd., 2017: 45). IIRC, 2011 yılında "Entegre Raporlamaya Doğru - 21. Yüzyılda Konuşulan Değer" başlığıyla yayınladığı tartışma raporunu kamuoyuyla paylaşmış ve 2013 yılında tamamen gönüllülük esasına dayanan Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesini (International IR Framework) sunmuştur (Eccles ve Krzus, 2010).

IIRC, Entegre raporu "Bir kuruluşun içinde yer aldığı çevrede; stratejisi, yönetimi, performansı ve gelecekte beklenenlerinin kısa, orta ve uzun vadede nasıl değer yarattığının kısa ve öz bir iletişimidir" şeklinde tanımlamıştır (IIRC, 2013:7).

Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi, tüm tarafların beklentilerini karşılayacak proaktif bir yaklaşımla işletmenin gelecekteki değerine sağlayacağı katkı boyutunda yönetim ilkelerinin ve stratejilerinin, anlaşılır bir şekilde açıklanmasını hedeflemektedir (IIRC, 2013: 7). Entegre raporlama, sermayenin üretim alanlarına en verimli şekilde kanalize edilmesi için, işletme tarafından yaratılan değer ve değer unsurlarıyla ilgili bilgilerin, finansal sermaye sağlayan taraflara sunulmasıdır. (IIRC 2013: 2, 4, 34).

Literatürde *bütünleşik bir raporlama dilinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili beklentiler ve görüşler yaygınlık kazanmıştır*.

Atkins ve Maroun (2012), işletmelerin sürdürülebilir getiriler elde etmek için birden fazla sermaye türünü nasıl yönettiklerini açıklamaları gerektiğine işaret etmişlerdir. Ayrıca ekonomik, çevresel ve sosyal konular arasındaki bağlantıyla birlikte risk yönetimi ve kısa-orta -uzun vadedeki operasyonların öne çıkartılmasının faydalı *olacağı üzerinde durmuşlardır*. King'de (2016) benzer bakış açısıyla finansal raporların, sosyal ve çevresel raporlarla birleştirilmesini vurgulamıştır.

Nicel olmayan açıklamaların ancak nicel veya parasal açıklamalarla daha kaliteli bilgi sağlayacağı ifade edilmiştir (Cho vd., 2014: 130-148). Niteliksel açıklamaların, paydaşlara işletmenin değer yaratma süreci hakkında

geniş bir anlayış sunduğuna işaret edilmiştir. Ancak finansal veriler olmadan işletmenin kilit konularını ne kadar iyi yönettiğini açıklamanın, bir işletmenin performansını ölçmenin ve rakiplerle karşılaştırmanın zorluğuna da dikkat çekilmiştir (McNally vd., 2017: 481–504). İşletmelerin olumsuz çevresel veya sosyal etkilerini azaltmak için alınan önlemlerle ilgili eylemlerinin sonuçları hakkında bilgi paylaşımları, sürdürülebilirlik potansiyelinin bir göstergesi olarak vurgulanmıştır (Michelon vd., 2015:59–78). İşletmelerin sosyal ve çevresel sorunlarını ne ölçüde belirlediklerini, iş yönetimlerini ve paydaşlarla olan etkileşimlerini gösteren bir rapor için, entegre raporlamaya işaret edilmiştir (Churet ve Eccles, 2014:56-64).

Couldridge (2014); karar vericilerin, işletmelerin olası risk ve fırsatlarının neler olduğunu ve nasıl sürdürülebilir değer üreteceklerini anlamak istemelerinin önemine dikkat çekmiştir. İkelere dayalı entegre raporlama, uzun vadede değer yaratma güdüsüyle hareket eden karar vericilerin, yatırımlara yönelik kaynak tahsisi konusundaki kararlarını kolaylaştıracağı ileri sürülmüştür. Jhunjhunwala (2014) ise, karar vericilerin olabildiğince doğru bir değerlendirme yapmalarının; sermayenin artmasına, azalmasına veya dönüşümüne yol açacağına işaret etmiştir. Karar vericiler için değer yaratıldığında aslında, *işletme için değer yaratılmış olacağını* vurgulamıştır. King (2012)'e göre ise entegre raporlama, paydaşların bilgi ihtiyaçlarını karşılamak adına tasarlanmış kapsamlı bir raporlama stratejisidir.

Malola ve Maroun (2019) entegre raporlamanın nihai amacının; işletme değerinin artırılması, itibarının pekiştirilmesi, finansal performansının iyileştirilmesi ve sermaye maliyetinin azaltılması olduğunu ifade etmişlerdir. Calabrese vd.,(2017) ise; sosyal, çevresel ve finansal performans üçlüsüyle öne çıkan işletmelerin sürdürülebilir bir finansal performans elde etmeyi bekleyebileceklerinin altını çizmişlerdir.

Malola ve Maroun (2019) entegre rapor kalitesini, *aşağıdakilerin bir fonksiyonu olarak açıklamaktadır;*

- Paydaşlara bildirilen bilgi miktarı (miktar göstergesi)
- Entegre raporların içerik öğeleri, paydaşlara sunulan toplam bilgi (yoğunluk göstergesi)
- Kalitatif ve kantitatif açıklamaların dahil edilmesi (bir ölçüm göstergesi)
- Açıklamaların özü -sembolik veya maddi- (alaka düzeyi göstergesi)
- Bilginin paydaşlar tarafından yorumlanma kolaylığı (yorumlama göstergesi)

Entegre Raporlama Çerçevesi, entegre raporun kapsamını ilkelerle belirlemiştir. Rapor, temel ilke olarak kabul edilen “Kılavuz İlkeler”den ve birbiriyle bağlantılı “İçerik Öğeler”den oluşmaktadır (IIRC, 2013:4). Hazırlanan bir entegre raporun içeriğinde özellikle Çerçeve’de koyu renkle ve italik olarak belirtilen ilkelerin ve öğelerin yer almasına dikkat edilmelidir. Raporun içeriğinde bu bilgilerin yer almaması bazı durumların varlığında kabul edilebilir. Ancak nedenleriyle açıklanması istenmektedir. Bu durumlar; açıklanmasının yasal olarak mümkün olmaması, ya da haksız rekabet endişesi, bilgilerin güvenilirliğiyle ilgili sıkıntılar şeklinde ifade edilmektedir. (Aras ve Sarioğlu, 2015: 60-64).

IIRC tarafından belirlenen temel ilkeler; stratejik odak ve geleceğe yönelim, bilgiler arası bağlantı, paydaşlarla ilişkiler, önemlilik, kısa ve öz olma, güvenilirlik tutarlılık ve karşılaştırılabilirliktir.

Kılavuz İlkeler ise; kurumsal genel görünüm ve dış çevre, kurumsal yönetim, iş modeli, riskler ve fırsatlar, strateji ve kaynak aktarımı, performans, genel görünüş, sunumun temelidir (IIRC, 2013:5).

Entegre raporlamanın gelişme ve uygulanma seyrine bakıldığında; raporun hazırlanma zorunluluğu olan tek ülke Güney Afrika’dır. Zorunlu olmamakla birlikte Fransa, İsveç, Norveç, Danimarka gibi Avrupa ülkeleri finansal olmayan bilgileri de içerecek *şekilde yıllık raporlar hazırlamaktadırlar*. Entegre raporlamayla ilgili pilot uygulamalara bazı ülke şirketlerinden örnek olarak, Amerika da, “Southwest Airlines”, “American Electric Power” ve “United Technologies Corporation”, Holanda da “Philips”, Almanya da “BASF”, Danimarka da “Nova Nordisk” ve Brezilya da “Natura” verilebilir (Trpeska vd., 2016: 73-89).

Türkiye’de 2011 yılında “Türkiye Kurumsal Yönetim Derneği -TKYD” ve “Sürdürülebilir Kalkınma Derneği (SKD)” çalışma grubu kurulmuş ve entegre raporlama hakkında farkındalık yaratılması amacıyla çalışma başlatılmıştır. 2013 yılında ilk somut adımlar atılmıştır. “Kurumsal Raporlamada Yeni Dönem: Entegre Raporlama” adıyla rehber niteliğinde ilk çalışma raporu “Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği-TUSİAD” tarafından

yayınlanmıştır. Garanti Bankası ve Çimsa Çimento A.Ş., 2013 yılında IIRC'ye katılan ilk üye özel sektör temsilcileri olmuştur.

2.LİTERATÜR

Karar vericilerin işletmelerin finansal performansı üzerinde önemli etkisi olan, sosyal ve çevresel konularla ilgili bilgi beklentileri; aracı kurumları, işletme yönetimlerini, akademik çevreyi, denetleyici ve düzenleyici kurumları harekete geçirmiştir.

IIRC ile ortaklaşa yürütülen Black Sun araştırması (2014), HSBC ve Marks & Spencers gibi 140 etkili işletmeden oluşan üç yıllık IIRC'nin Pilot çalışmasını gerçekleştirmiştir. Çalışma, daha önce "Entegre Raporlama Çerçevesini" temel alan ve entegre raporun test edilmesine, geliştirilmesine boyut kazandıran 26 ülke yatırımcılarıyla gerçekleştirilmiştir. Entegre raporlamaya öncülük eden işletmeler üzerinde önemli bulgular oluşmuştur. Bu bulgular; entegre raporlamanın, bilgilerin güncelliğine %84 oranında katkı sağladığı, uzun vadeli karar almayı %65 oranında kolaylaştırdığı, iş risklerini ve fırsatlarını %68 düzeyinde daha iyi değerlendirme fırsatı yarattığı şeklindedir.

Amerikan piyasasında yapılan ampirik bir araştırmada, finansal performans ile sosyal ve çevresel performansın çeşitli yönleri arasında, olumlu bir ilişki olduğu kanıtlanmıştır. Böylece, nitelikli bir sosyal ve çevresel performansla öne çıkan iş birimlerinin, sürdürülebilir bir finansal performans elde etmeyi bekleyebileceğine dikkat çekilmektedir. Bir dizi çevre koruma programıyla, faaliyetlerinin olumsuz çevresel etkilerinin azaltılarak iyi bir çevresel performans elde etmeyi amaçlayan işletme sayısında da önemli bir artışa tanıklık edilmiştir (Sabina ve Ighian, 2015:125-133).

Eccles ve Saltzman, (2011) ABD şirketleri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, entegre rapor sunan işletmelerin finansal performanslarının, entegre rapor sunmayan işletmelerin finansal performanslarından daha iyi olduğunu tespit etmişlerdir. Lin (2012), çevresel ve sosyal performans göstergelerini ölçerek bunları belirlenmiş hedeflerle karşılaştırmanın, paydaşlara daha faydalı bilgiler sağlayacağını vurgulamıştır.

De Villiers ve Maroun (2018) *işletmelerin entegre raporlarının kalitesini ölçmüşlerdir. Ölçüm için işletmelerin kurumsal göstergeleri olan, firma büyüklüğü ve yönetim yapıları ile endüstriyel, sektör ve paydaş baskısı gibi kurumsal değişkenleri tanımlamışlar ve daha sonra sürdürülebilirlik raporlama uygulamasından elde edilen deneyimlerle yorumlamışlardır.*

Lee ve Yeo (2016) çalışmalarında, *işletmelerin hazırladıkları ayrıntılı ve şeffaf entegre raporların, analizcilerin tahminlerinin kalitesini artırabileceğini ve sermaye maliyetini de düşürebileceğini tartışmışlardır.*

Baboukardos ve Rimmel (2016) *göre*, özellikle karmaşık iş modelleri ve yüksek dış finansman seviyesine sahip işletmelerin entegre rapor açıklamaları, bilgi asimetrisini ve işlem maliyetlerini azaltacaktır. Barth vd., (2016) yaptıkları çalışmada ise, kaliteli bir entegre rapor hazırlamaya yatırım yapan işletmelerin, gelecekteki nakit akışlarının miktarını, zamanlamasını ve kesinliğini etkileyen süreçleri de geliştirmiş olacağını altını çizmişlerdir.

Melloni vd., (2017), düzenleyici otoriteleri ve karar vericileri önemli ölçüde ilgilendiren entegre raporların, bütünlüğünü ve dengesini değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda 2013-2015 yılları arasında entegre raporlama yapan işletmelerin sürdürülebilirlik performanslarını analiz etmişler ve düşük finansal performansa sahip işletmelerin daha uzun ve daha karmaşık raporlar üretme eğiliminde olduğunu görmüşlerdir. *Özellikle* bu işletmelerin; çevresel, sosyal ve yönetim konularına atıfta bulunarak daha eksiksiz rapor sunmaları ilgi çekici bulunmuştur. Finansal performansı zayıf olan işletmelerin amacının, dikkatleri "*sıkıntılı finansal*" rakamlardan finansal olmayan bilgilere çekmek olduğu ve bunun da bir açıklama manipülasyon stratejisi olarak değerlendirilebileceğine işaret etmişlerdir.

Bernardi ve Stark (2018), Güney Afrika'da düzenlenmesi zorunlu olan entegre raporların, bir yıllık gelir tahminlerinin doğruluğu üzerindeki etkisini araştırmışlardır. *2008- 2012* yıllarını kapsayan çalışmada, entegre rapor ile tahmin doğruluğu arasındaki ilişkinin zorunluluktan önce güçlü olmadığına, ancak *düzenlemenin zorunlu uygulaması başladıktan sonra* güçlü bir ilişkinin olduğuna dair kanıtlar bulmuşlardır.

Barth vd., (2017) Güney Afrika’da hisse senetleri işlem gören işletmelerin entegre raporlarının kalitesiyle hisse senedi likiditesi ve piyasa değeri arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada, kaliteli hazırlanan entegre raporların hisse senedi likiditesini güçlendirdiği ve işletme değerini artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Lai vd., (2016) tarafından, IR’yi benimseyen işletmelerin, benimsemeyenlere kıyasla piyasa güvenilirliklerinin arttığı izlenmiştir. İtalyan işletmeleri üzerinde entegre raporlama ve örgütsel değişim arasındaki bağlantıyı inceleyen Guthrie vd. entegre raporlamanın işletmelerin sosyal ve çevresel farkındalıklarını artırdığını ve uzun vadeli sürdürülebilirlikleri hakkında strateji geliştirdiklerini belirlemişlerdir (Guthrie vd.,2017:553-573). Vena vd., (2020) ise, 2009-2017 yılları arasında 31 ülkeden 1.455 gözlemi kapsayan çalışmada, IR ve sermaye maliyetini kültürel boyutta incelemiştir.

Yüksel ve Kayalı (2020), BIST Banka Endeksinde işlem gören, entegre raporlama sunan ve entegre raporlama sunmayan mevduat bankalarının 2017 - 2018 yıllarına ait finansal oranlarını kullanarak TOPSİS metodu ile finansal performanslarını değerlendirmişlerdir. Çalışmada, 2017 yılında entegre rapor sunan bankaların finansal performans sıralamasında gerilerde olmasına rağmen 2018 yılında ilk sıralara yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ercan ve Kestane (2017) tarafından, IIRC’nin hazırladığı entegre raporlama çerçevesi esas alınarak, 2016 yılında Türkiye’de ilk kez entegre raporlama sunan işletmelerin raporlarının içerik analizi yapılmıştır. Türkiye’de henüz zorunlu uygulama başlamadığından, aynı sektördeki işletmeler arasında dahi değer oluşturma bağlamında önemli farklılıklar belirlenmiştir. Benzer bir çalışma ile Gökçen ve Eldemir (2019), Türkiye’de farklı sektörlerde faaliyette bulunan ve 2016- 2017 yıllarında entegre rapor hazırlayan işletmelerin, yayınladıkları entegre raporları içerik yönünden inceleyerek literatüre katkıda bulunmuşlardır.

Dereköy (2018), çimento sektöründe entegre rapor sunan işletmelerin raporlarını, Yüksek ve Aracı (2017) ise, hizmet işletmelerinin entegre raporlarını, raporlama ilkeleri düzeyinde içerik açısından incelemiştir. IIRC bağlamında içerik öğelerinin uyumlu ancak standart bir formattan uzak olduğu ifade edilmiştir.

Gücenme ve Aytaç (2016) yaptıkları çalışmada, 2015-2016 döneminde “BIST Sürdürülebilirlik İndeksine” giren 29 işletmenin 2009-2015 yıllarına ait faaliyet raporlarını inceleyerek, sosyal sürdürülebilirlik konusunda görüş oluşturmayı amaçlamışlardır.

3. BİST’ DE İŞLEM GÖREN ÇİMENTO ŞİRKETLERİNİN FİNANSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNDE ENTEGRE RAPORLAMANIN ETKİSİ

3.1 Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Entegre raporlamanın şirketlerin finansal göstergeleri üzerindeki etkisinin incelenmesi, çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla, Türkiye’de ilk olarak entegre rapor sunan ve Borsa İstanbul’da işlem gören çimento şirketleri çalışma kapsamına alınmıştır.

Çalışmanın analizi, Tablo 1’ de yer alan 16 çimento şirketinden IIRC ilkeleri çerçevesinde entegre raporlama sunan 4 çimento şirketi ile entegre rapor sunmayan 12 şirketin finansal performanslarının karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Adana Çimento Sanayii T.A.Ş., Aslan Çimento A.Ş., ve Çimsa Çimento Sanayi T.A.Ş. ilk olarak 2016 yılında Nuh Çimento A.Ş. ise 2017 yılında IIRC ilkeleri çerçevesinde entegre raporlama sunan şirketlerdir. Adana ve Aslan çimento şirketlerinin 2017 yılı ve çalışmanın yapıldığı dönem sürecinde 2019 yılı entegre raporlarını sunmamış olmaları çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Tablo 1’ de entegre rapor sunan şirketlerin raporlama yılları (+) simgesi ile gösterilmiştir. Analiz bölümünde, entegre rapor sunan şirketler E1,...E4 ile entegre raporlama sunmayan şirketler A1,... A12 ile simgelenmiştir.

Tablo 1: Çalışma Kapsamındaki Şirketler

Şirketler	2019	2018	2017	2016
Adana Çimento Sanayii TA.Ş.		+		+
Afyon Çimento Sanayii T.A.Ş.	-	-	-	-
Akçansa Çimento Sanayi ve T.A.Ş.	-	-	-	-
Aslan Çimento A.Ş.		+		+
Baştaş Başkent Çimento Sanayi ve T.A.Ş.	-	-	-	-
Batçim Batı Anadolu Çimento Sanayi A.Ş.	-	-	-	-
Batsöke Söke Çimento Sanayii T.A.Ş.	-	-	-	-
Bolu Çimento Sanayi A.Ş.	-	-	-	-
Bursa Çimento Fabrikası A.Ş.	-	-	-	-
Çimsa Çimento Sanayi T.A.Ş.	+	+	+	+
Göлтаş Göller Bölgesi Çimento Sanayii T.A.Ş.	-	-	-	-
Konya Çimento Sanayi A.Ş.	-	-	-	-
Nuh Çimento Sanayi A.Ş.	+	+	+	
Oyak Çimento Fabrikaları A.Ş.	-	-	-	-
Ünye Çimento Çimento Sanayi T.A.Ş.	-	-	-	-

3.2.Araştırmanın Metodolojisi

Çalışmada öncelikle, şirketlerin Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) elde edilen finansal verileriyle Tablo 2'de yer alan finansal oranlar hesaplanmıştır. Bu oranlar çimento şirketlerinin finansal güçlerinin tespitinde hesapladıkları oranlar arasından seçilmiştir.

Tablo 2: Çalışma Kapsamındaki Şirketlerin Finansal Sürdürülebilirlik Göstergeleri

Finansal Oranlar ve Yönü	
Likidite Oranları	
+	CO= Cari Oran
+	LO=Likit Oran
Kaldıraç Oranları	
-	TB/ÖZ=Toplam Borç/Öz Kaynaklar
-	TB/ TAK= Toplam Borç/ Toplam Aktifler
-	UB/ TAK= Uzun Vadeli Borç/ Toplam Aktifler
Karlılık Oranları	
+	BKM= Brüt Kar Marjı
+	NKM=Net Kar Marjı
+	ÖK= Öz Kaynak Karlılığı
Varlık Kullanım Oranları	
+	NK/TAK=Net Kar /Toplam Aktifler
-	SMM/NS=Satılan Mal Maliyeti /Net Satışlar
-	FG/NS= Faaliyet Giderleri /Net Satışlar
+	ADH=Alacak Devir Hızı
+	SDH=Stok Devir Hızı

Analizin hedefi entegre rapor sunan şirketlerin finansal güçlerini, entegre raporlama sunmayan şirketlerin finansal güçleriyle karşılaştırmak ve entegre raporlamanın şirket performansları üzerindeki etkisini belirlemektir. Bununla birlikte çalışmada entegre raporlama sunan şirketlerin, söz konusu raporlamayı

sunmadıkları dönemlerdeki finansal güçleri de incelenmiş, böylece entegre raporlamanın şirketlerin finansal güçleri üzerindeki etkisi daha objektif değerlendirilmiştir. Bu amaçla dört öncü çimento şirketinin ilk kez entegre raporlama sundukları 2016-2019 yıllarıyla, entegre raporlama sunmadıkları 2012-2015 yıllarındaki finansal güçleri de karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada, ulusal ve uluslararası akademik literatürde yaygın olarak kullanılan *çok kriterli karar verme yöntemlerinden GRA yöntemi* kullanılmıştır. (Ayaydın vd., (2017); Elitaş vd., (2012); Uçkun ve Girginer (2011); Yıldırım ve Önder (2015).

3.3. Gray İlişkisel Analiz (GRA) Yöntemi

GRA yöntemi, Julong Deng tarafından 1982 yılında geliştirilmiş çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir (Deng, 1982:288-294). Yöntem, derecelendirme ve karar verme amacıyla kullanılmakta (Lin vd., 2002) güvenilir sonuçlar elde edilmektedir. Çok kriterli karar verme yöntemlerinin analizlerde kullanılmasının amacı bir çok veriyi aynı anda değerlendirebilmesidir (Chatterjee vd., 2010, s. 485). *GRA yöntemi* farklı birçok sektörde uygulama alanı bulmuştur. Söz konusu yöntem, Chang (2006) tarafından şirketlerin, finansal güçlerinin ölçülmesinde, Feng ve Wang (2000) tarafından ise karşılaştırılmasında kullanılmıştır. Lin ve Wu (2011) çalışmalarında yöntemi değerlendirmişler, lojistik regresyon ve sinir ağları analizlerine göre daha doğru bir tahmin bulgularına ulaştıklarını açıklamışlardır.

Literatürde yaygın olarak kullanılan GRA; geleceğin belirsizliğinin sayısallaştırılmasında, tahmin ve karar analizlerinde kullanılmıştır (Üstünişik, 2007; Elitaş vd.,2012). Ayaydın vd., (2017) ulaştırma sektörünün en büyükleri arasından seçtiği sekiz işletmenin finansal performansını GRA yöntemi ile analiz etmişlerdir. Özari vd., (2019) beş çimento firmasının bilanço ve gelir tablolarının performans analizini inceledikleri çalışmada yöntemin uygulanabilir olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3.4. Gray İlişkisel Analiz (GRA) Yönteminin Aşamaları

Altı adımdan oluşan yöntemin ilk adımı için, excelde finansal oranlar hesaplanarak 2019-2012 yıllarına ait karar matrisleri hazırlanmıştır. İzleyen aşamada 2019 yılına ait hesaplamalar tablolar halinde verilmiş, tüm yıllara ait hesaplamalar ise araştırmanın bulgular bölümünde (Tablo 9) *gösterilmiş ve değerlendirilmiştir.*

1.Adım: Karar Verme Matrisi (X_i)

$$X_i = \begin{bmatrix} x_1(1) & x_1(2) & \dots & x_1(n) \\ x_2(1) & x_2(2) & \dots & x_2(n) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_n(1) & x_n(2) & \dots & x_n(n) \end{bmatrix} \quad (1)$$

Tablo 3: Çimento Şirketlerinin 2019 Yılı Karar Matrisi

ŞİRK	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları				
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/TAK	UB/TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/TAK	SMM/NS	FG/NS	ADH	SDH
A1	0,224	0,186	2,776	0,735	0,277	0,040	-0,373	-0,355	-0,094	1,040	0,049	6,379	12,104
E1	3,133	2,347	0,217	0,178	0,025	0,245	0,180	0,113	0,093	0,755	0,176	20,186	2,919
A2	1,175	0,896	0,930	0,482	0,159	0,139	0,041	0,072	0,037	0,861	0,058	3,296	7,383
E2	1,095	1,885	0,386	0,624	0,013	0,235	0,054	0,060	0,023	0,765	0,040	2,283	4,700
A3	1,370	1,030	0,495	0,331	0,063	0,127	0,004	0,004	0,003	0,873	0,100	3,684	5,007
A4	0,720	0,467	2,230	0,690	0,424	0,038	0,232	0,242	0,075	0,962	0,143	5,337	5,167
A5	0,560	0,317	3,601	0,783	0,473	-0,134	-0,838	-0,684	-0,149	1,134	0,262	9,789	3,006
A6	1,436	1,058	1,156	0,536	0,272	0,176	0,089	0,107	0,049	0,824	0,122	3,907	3,729
A7	3,370	2,177	0,315	0,240	0,058	0,108	0,010	0,014	0,011	0,892	0,096	5,103	4,110
A8	1,530	1,132	0,414	0,293	0,089	0,023	-0,102	-0,069	-0,049	0,977	0,179	2,033	4,624

E3	2,583	2,065	0,441	0,206	0,055	0,176	0,128	0,219	0,035	0,724	0,143	3,761	7,584
A9	1,078	0,873	1,605	0,616	0,260	0,380	0,059	0,074	0,028	0,620	0,191	4,219	3,214
A10	3,584	2,575	0,236	0,191	0,050	0,123	0,002	0,002	0,001	0,877	0,133	3,577	3,526
E4	2,679	2,300	0,336	0,182	0,031	0,239	0,137	0,135	0,152	0,701	0,132	5,979	5,000
A11	4,517	3,399	0,244	0,196	0,054	0,189	0,144	0,121	0,097	0,811	0,154	3,892	2,474
A12	2,755	2,163	0,317	0,241	0,059	0,281	0,136	0,141	0,107	0,719	0,142	6,063	4,497

2.Adım: Karşılaştırma Matrisi

Tüm kriterler için hedeflenen değerler referans serisini oluşturmakta ve $x_0 = (x_0(1), x_0(2), \dots, x_0(j), \dots, x_0(n))$ şeklinde gösterilmektedir. Burada finansal oranlardan oluşan kriterlerin en büyük en iyi değerleri ve en küçük en iyi değerleri referans serisi olarak belirlenmiş, karşılaştırma matrisi hazırlanmıştır.

Tablo 4: Karşılaştırma Matrisi

Şirk	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları				
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/TAK	UB/TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/TAK	SMM/NS	FG/NS	ADH	SDH
Ref	4,517	3,399	0,217	0,178	0,013	0,380	0,232	0,242	0,152	0,620	0,040	20,186	12,104
A1	0,224	0,186	2,776	0,735	0,277	0,040	-0,373	-0,355	-0,094	1,040	0,049	6,379	12,104
E1	3,133	2,347	0,217	0,178	0,025	0,245	0,180	0,113	0,093	0,755	0,176	20,186	2,919
A2	1,175	0,896	0,930	0,482	0,159	0,139	0,041	0,072	0,037	0,861	0,058	3,296	7,383
E2	1,095	1,885	0,386	0,624	0,013	0,235	0,054	0,060	0,023	0,765	0,040	2,283	4,700
A3	1,370	1,030	0,495	0,331	0,063	0,127	0,004	0,004	0,003	0,873	0,100	3,684	5,007
A4	0,720	0,467	2,230	0,690	0,424	0,038	0,232	0,242	0,075	0,962	0,143	5,337	5,167
A5	0,560	0,317	3,601	0,783	0,473	-0,134	-0,838	-0,684	-0,149	1,134	0,262	9,789	3,006
A6	1,436	1,058	1,156	0,536	0,272	0,176	0,089	0,107	0,049	0,824	0,122	3,907	3,729
A7	3,370	2,177	0,315	0,240	0,058	0,108	0,010	0,014	0,011	0,892	0,096	5,103	4,110
A8	1,530	1,132	0,414	0,293	0,089	0,023	-0,102	-0,069	-0,049	0,977	0,179	2,033	4,624
E3	2,583	2,065	0,441	0,206	0,055	0,176	0,128	0,219	0,035	0,724	0,143	3,761	7,584
A9	1,078	0,873	1,605	0,616	0,260	0,380	0,059	0,074	0,028	0,620	0,191	4,219	3,214
A10	3,584	2,575	0,236	0,191	0,050	0,123	0,002	0,002	0,001	0,877	0,133	3,577	3,526
E4	2,679	2,300	0,336	0,182	0,031	0,239	0,137	0,135	0,152	0,701	0,132	5,979	5,000
A11	4,517	3,399	0,244	0,196	0,054	0,189	0,144	0,121	0,097	0,811	0,154	3,892	2,474
A12	2,755	2,163	0,317	0,241	0,059	0,281	0,136	0,141	0,107	0,719	0,142	6,063	4,497

3.Adım: Normalizasyon İşlemi ve Normalize Matrisi

Karar vericilerin amacı likiditenin ve karlılığın yüksek, borçların ve maliyetlerin düşük olmasıdır. Bu nedenle, veri setinin normalize edilmesinde üç olası durumla karşılaşılabilmektedir.

Amaç daha iyi yada büyük değer elde etmekse (2) numaralı formül, daha küçük yada az bir değer elde etmekse (3) numaralı formül, optimal bir değer elde etmekse (4) numaralı formül kullanılır.

$$x_i^* = \frac{x_i(j) - \min_j x_i(j)}{\max_j x_i(j) - \min_j x_i(j)} \quad (2)$$

$$x_i^* = \frac{\max_j x_j(i) - x_i(i)}{\max_j x_j(i) - \min_j x_j(i)} \quad (3)$$

$$x_i^* = \frac{|x_i(j) - x_{0b}(j)|}{\max_j x_j(j) - x_{0b}(j)} \quad (4)$$

Bu bağlamda denklem 2 ve 3 den yararlanılarak normalleştirilmiş matris hazırlanmış ve Tablo 5 düzenlenmiştir.

Tablo 5: Normalize Matrisi

Şirk	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları				
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/ TAK	UB/ TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/ TAK	SMM/ NS	FG/NS	ADH	SDH
A1	0	0	0,2438	0,07857	0,42695	0,3394	0,4343	0,35523	0,1819	0,18224	0,9614	0,2394	1
E1	0,67756	0,6724	1	1	0,97235	0,738	0,9515	0,86132	0,8055	0,738	0,3865	1	0,046
A2	0,22161	0,2209	0,7892	0,49756	0,6823	0,5303	0,8217	0,81696	0,62	0,53034	0,9205	0,0696	0,51
E2	0,20299	0,5286	0,95	0,26204	1	0,7174	0,8334	0,80422	0,5734	0,7174	1	0,0138	0,231
A3	0,26695	0,2627	0,9177	0,74694	0,89099	0,5081	0,7869	0,74337	0,5045	0,50814	0,7318	0,0909	0,263
A4	0,11567	0,0875	0,4052	0,1527	0,10686	0,3352	1	1	0,7447	0,33518	0,536	0,182	0,28
A5	0,07836	0,0408	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,4273	0,055
A6	0,28236	0,2714	0,7225	0,40783	0,43708	0,6022	0,8667	0,85395	0,6599	0,60224	0,631	0,1032	0,13
A7	0,73286	0,6196	0,9711	0,89878	0,90077	0,47	0,7923	0,75402	0,5307	0,46999	0,751	0,1691	0,17
A8	0,3043	0,2945	0,9418	0,8106	0,8334	0,3046	0,6881	0,66462	0,3333	0,30463	0,3753	0	0,223
E3	0,54953	0,5846	0,9339	0,95364	0,9081	0,6036	0,9024	0,9753	0,6116	0,79812	0,5377	0,0952	0,531
A9	0,19889	0,2137	0,5897	0,27547	0,46376	1	0,838	0,81892	0,59	1	0,3196	0,1204	0,077
A10	0,78267	0,7434	0,9945	0,97936	0,91962	0,5007	0,785	0,74082	0,5001	0,5007	0,5826	0,085	0,109
E4	0,57183	0,6578	0,9649	0,99401	0,95983	0,7256	0,9109	0,88446	1	0,84235	0,5869	0,2174	0,262
A11	1	1	0,992	0,97029	0,91107	0,6294	0,9178	0,86932	0,8185	0,62943	0,4878	0,1024	0
A12	0,58964	0,6154	0,9704	0,89667	0,90027	0,8072	0,9104	0,89075	0,8508	0,80718	0,5395	0,222	0,21

4. Adım: Mutlak Değer Tablosunun Hesaplanması

Denklem 6 kullanılarak düzenlenen “Mutlak Değerler” tablosunun amacı normalize edilmiş değerler ile referans değerleri arasındaki mesafenin hesaplanmasıdır. x_0^* ile x_i^* arasındaki mutlak değer $\Delta_{0i}(j)$;

$$X_i^* = \begin{bmatrix} \Delta_{01}(1) & \Delta_{01}(2) & \dots & \Delta_{01}(n) \\ \Delta_{02}(1) & \Delta_{02}(2) & \dots & \Delta_{02}(n) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \Delta_{0m}(1) & \Delta_{0m}(2) & \dots & \Delta_{0m}(n) \end{bmatrix} \quad (6)$$

Tablo 6: Mutlak Değer Tablosu

Şirk	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları				
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/ TAK	UB/ TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/ TAK	SMM/ NS	FG/NS	ADH	SDH
A1	1,000	1,000	0,756	0,921	0,573	0,661	0,566	0,645	0,818	0,818	0,039	0,761	0,000
E1	0,322	0,328	0,000	0,000	0,028	0,262	0,048	0,139	0,195	0,262	0,614	0,000	0,954
A2	0,778	0,779	0,211	0,502	0,318	0,470	0,178	0,183	0,380	0,470	0,080	0,930	0,490
E2	0,797	0,471	0,050	0,738	0,000	0,283	0,167	0,196	0,427	0,283	0,000	0,986	0,769
A3	0,733	0,737	0,082	0,253	0,109	0,492	0,213	0,257	0,496	0,492	0,268	0,909	0,737

A4	0,884	0,913	0,595	0,847	0,893	0,665	0,000	0,000	0,255	0,665	0,464	0,818	0,720
A5	0,922	0,959	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,573	0,945
A6	0,718	0,729	0,278	0,592	0,563	0,398	0,133	0,146	0,340	0,398	0,369	0,897	0,870
A7	0,267	0,380	0,029	0,101	0,099	0,530	0,208	0,246	0,469	0,530	0,249	0,831	0,830
A8	0,696	0,706	0,058	0,189	0,167	0,695	0,312	0,335	0,667	0,695	0,625	1,000	0,777
E3	0,450	0,415	0,066	0,046	0,092	0,396	0,098	0,025	0,388	0,202	0,462	0,905	0,469
A9	0,801	0,786	0,410	0,725	0,536	0,000	0,162	0,181	0,410	0,000	0,680	0,880	0,923
A10	0,217	0,257	0,006	0,021	0,080	0,499	0,215	0,259	0,500	0,499	0,417	0,915	0,891
E4	0,428	0,342	0,035	0,006	0,040	0,274	0,089	0,116	0,000	0,158	0,413	0,783	0,738
A11	0,000	0,000	0,008	0,030	0,089	0,371	0,082	0,131	0,181	0,371	0,512	0,898	1,000
A12	0,410	0,385	0,030	0,103	0,100	0,193	0,090	0,109	0,149	0,193	0,461	0,778	0,790

5.Adım: Gray İlişkisel Katsayı Matrisinin Hesaplanması

Denklem (7)'de ilişki katsayısı 0,5 alınmıştır. Formülde ξayıracı (distinguish) katsayısıdır. Ayrıca $\Delta_{min} = \min_i \min_j \Delta_{0i}(j)$ şeklinde hesaplanır.

$$Y_{oi}(j) = \frac{\Delta_{min} + \xi\Delta_{max}}{\Delta_{0i}(j) + \xi\Delta_{max}} \quad (7)$$

Table 7: Gray İlişkisel Katsayı Matrisi

Şirk	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları				
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/TAK	UB/TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/TAK	SMM/NS	FG/NS	ADH	SDH
A1	0,333	0,333	0,398	0,352	0,466	0,431	0,469	0,437	0,379	0,379	0,928	0,397	1,000
E1	0,608	0,604	1,000	1,000	0,948	0,656	0,912	0,783	0,720	0,656	0,449	1,000	0,344
A2	0,391	0,391	0,703	0,499	0,611	0,516	0,737	0,732	0,568	0,516	0,863	0,350	0,505
E2	0,386	0,515	0,909	0,404	1,000	0,639	0,750	0,719	0,540	0,639	1,000	0,336	0,394
A3	0,405	0,404	0,859	0,664	0,821	0,504	0,701	0,661	0,502	0,504	0,651	0,355	0,404
A4	0,361	0,354	0,457	0,371	0,359	0,429	1,000	1,000	0,662	0,429	0,519	0,379	0,410
A5	0,352	0,343	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,466	0,346
A6	0,411	0,407	0,643	0,458	0,470	0,557	0,790	0,774	0,595	0,557	0,575	0,358	0,365
A7	0,652	0,568	0,945	0,832	0,834	0,485	0,707	0,670	0,516	0,485	0,668	0,376	0,376
A8	0,418	0,415	0,896	0,725	0,750	0,418	0,616	0,599	0,429	0,418	0,445	0,333	0,392
E3	0,526	0,546	0,883	0,915	0,845	0,558	0,837	0,953	0,563	0,712	0,520	0,356	0,516
A9	0,384	0,389	0,549	0,408	0,483	1,000	0,755	0,734	0,549	1,000	0,424	0,362	0,351
A10	0,697	0,661	0,989	0,960	0,862	0,500	0,699	0,659	0,500	0,500	0,545	0,353	0,359
E4	0,539	0,594	0,934	0,988	0,926	0,646	0,849	0,812	1,000	0,760	0,548	0,390	0,404
A11	1,000	1,000	0,984	0,944	0,849	0,574	0,859	0,793	0,734	0,574	0,494	0,358	0,333
A12	0,549	0,565	0,944	0,829	0,834	0,722	0,848	0,821	0,770	0,722	0,521	0,391	0,388

6. Adım: Gray İlişkisel Derecenin Hesaplanması (GİD)

$$\Gamma_{oi} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n Y_{oi}(j) \quad (8)$$

Analizin son aşamasında, hesaplanan gray ilişkisel katsayılar kullanılarak gray ilişkisel dereceler saptanmıştır.

Table 8: Gray İlişkisel Analizin Sonuçları

ŞİR	Likidite Oranları		Kaldıraç Oranları			Karlılık Oranları			Varlık Kullanım Oranları					GİD
	CO	LO	TB/ÖZ	TB/TAK	UB/TAK	BKM	NKM	ÖZK	NK/TAK	SMM/NS	FG/NS	ADH	SDH	
A1	0,333	0,333	0,398	0,352	0,466	0,431	0,469	0,437	0,379	0,379	0,928	0,397	1,000	0,485
E1	0,608	0,604	1,000	1,000	0,948	0,656	0,912	0,783	0,720	0,656	0,449	1,000	0,344	0,745
A2	0,391	0,391	0,703	0,499	0,611	0,516	0,737	0,732	0,568	0,516	0,863	0,350	0,505	0,568
E2	0,386	0,515	0,909	0,404	1,000	0,639	0,750	0,719	0,540	0,639	1,000	0,336	0,394	0,633
A3	0,405	0,404	0,859	0,664	0,821	0,504	0,701	0,661	0,502	0,504	0,651	0,355	0,404	0,572
A4	0,361	0,354	0,457	0,371	0,359	0,429	1,000	1,000	0,662	0,429	0,519	0,379	0,410	0,518
A5	0,352	0,343	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,333	0,466	0,346	0,347
A6	0,411	0,407	0,643	0,458	0,470	0,557	0,790	0,774	0,595	0,557	0,575	0,358	0,365	0,535
A7	0,652	0,568	0,945	0,832	0,834	0,485	0,707	0,670	0,516	0,485	0,668	0,376	0,376	0,624
A8	0,418	0,415	0,896	0,725	0,750	0,418	0,616	0,599	0,429	0,418	0,445	0,333	0,392	0,527
E3	0,526	0,546	0,883	0,915	0,845	0,558	0,837	0,953	0,563	0,712	0,520	0,356	0,516	0,671
A9	0,384	0,389	0,549	0,408	0,483	1,000	0,755	0,734	0,549	1,000	0,424	0,362	0,351	0,568
A10	0,697	0,661	0,989	0,960	0,862	0,500	0,699	0,659	0,500	0,500	0,545	0,353	0,359	0,637
E4	0,539	0,594	0,934	0,988	0,926	0,646	0,849	0,812	1,000	0,760	0,548	0,390	0,404	0,722
A11	1,000	1,000	0,984	0,944	0,849	0,574	0,859	0,793	0,734	0,574	0,494	0,358	0,333	0,730
A12	0,549	0,565	0,944	0,829	0,834	0,722	0,848	0,821	0,770	0,722	0,521	0,391	0,388	0,685

GRA yöntemi ile 2019-2012 yıllarına ait hesaplamalar yapılmış ve araştırmanın bulguları bölümünde sunulmuştur (Tablo 9).

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

IIRC ilkeleri çerçevesine uygun olarak hazırlanıp sunulan entegre raporların, şirketlerin finansal performansları üzerindeki etkisini objektif olarak değerlendirmek amacıyla iki dönemi kapsayan bir ölçüm yapılmıştır. İlk entegre raporlamanın yapıldığı 2016-2019 dönemleri ile entegre raporlamanın henüz hiç yapılmadığı 2012-2015 yıllarını kapsayan dönemlerdeki şirketlerin finansal performansları karşılaştırılmıştır. Bu analiz ile finansal olmayan raporlamanın finansal raporlar üzerindeki etkisi değerlendirilmek istenmiştir. Tüm yılların analiz sonuçları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Çimento Şirketlerinin 2019-2012 Yıllarına Ait Gray Analizi ve Performans Sıralaması

Şirk	2019		2018		2017		2016		2015		2014		2013		2012	
	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra
A1	0,485	15	0,504	13	0,453	13	0,586	5	0,508	12	0,554	5	0,503	10	0,553	5
E1	0,745	1*	0,766	1*	0,716	3*	0,575	6*	0,624	5*	0,554	6*	0,547	5	0,622	4*
A2	0,568	11	0,526	11	0,682	5	0,546	10	0,625	4	0,513	9	0,515	8	0,543	7
E2	0,633	7*	0,564	7*	0,562	12*	0,484	13*	0,580	8*	0,549	7*	0,506	9	0,548	6*
A3	0,572	9	0,520	12	0,624	7	0,545	11	0,556	10	0,520	8	0,549	4	0,537	8
A4	0,518	14	0,488	15	0,458	12	0,412	15	0,452	14	0,407	15	0,431	16	0,436	12
A5	0,347	16	0,427	16	0,373	15	0,354	16	0,451	15	0,476	13	0,435	15	0,473	10
A6	0,535	12	0,559	8	0,724	2	0,685	3	0,692	2	0,705	2	0,568	3	0,586	3

A7	0,624	8	0,646	2	0,575	10	0,547	9	0,459	13	0,434	14	0,44	14	0,412	15
A8	0,527	13	0,542	10	0,574	11	0,568	7	0,513	11	0,482	12	0,441	13	0,431	13
E3	0,671	5*	0,583	6*	0,589	9*	0,524	12*	0,565	9*	0,504	10*	0,545	7	0,456	11*
A9	0,568	10	0,498	14	0,452	14	0,440	14	0,377	16	0,378	16	0,443	12	0,406	16
A10	0,637	6	0,629	3	0,639	6	0,648	4	0,594	6	0,574	4	0,546	6	0,659	2
E4	0,722	3*	0,618	4*	0,622	8*	0,548	8*	0,591	7*	0,483	11*	0,459	11	0,422	14*
A11	0,730	2	0,592	5	0,683	4	0,729	2	0,630	3	0,642	3	0,622	2	0,536	9
A12	0,685	4	0,553	9	0,7942	1	0,799	1	0,694	1	0,729	1	0,733	1	0,769	1

Tablo 9’da entegre raporlama öncesi 2012-2015 yılları arasında Adana Çimento A.Ş (E1) sırasıyla 4.,5.,6.ve 5. sıralarda yer aldığı görülmektedir. Entegre raporlama sonrasında ise, şirket ilk raporlama dönemi olan 2016’ da 6. sırada iken şirketin, entegre raporlamanın meyvelerini doğal olarak sonraki yıllarda aldığı açıkça izlenebilmiştir. 2017 yılında 0,716 performans skoru ile 3. sırada yer alan şirketin 2018 ve 2019 yıllarında 1. sıraya yerleşmesinin, entegre raporlamanın etkisi olarak değerlendirilmesi mümkün görülmektedir. Nuh Çimento A.Ş (E4) 2012-2015 yıllarını kapsayan ilk dönem analizinde 14., 11., 11., ve 7. sıralarda yer alırken entegre rapor sunduğu ilk yıl olan 2017 yılından sonra 2018 ve 2019 yıllarında sırasıyla 0,618 ve 0,722 skor ile 4. ve 3. sıraya yerleşmiştir.

Çimsa Çimento A.Ş (E3), çimento şirketlerinin ilk entegre rapor sunumunun başladığı 2016 yılından itibaren kesintisiz olarak her yıl rapor hazırlamıştır. Tablo 9 incelendiğinde ilk dönemde 11.,7.,10. ve 9. sıralarda yer alırken entegre rapor sunduğu ilk yıl 0,524 skor ile 12. Sırada, 2017,2018,2019 yıllarında sırasıyla 0,589 skor ile 9., 0,583 skor ile 6. ve son yıl 0,671 skor ile 5. sıraya yükselerek ilk beşe girmiş ve önemli bir atak göstermiştir. Aslan Çimento A.Ş (E2) 2018 ve 2019 da 7. sırada yer almıştır. Bunun nedeninin aralıklı dönemlerle entegre rapor sunması şeklinde de yorumlamak mümkündür. Diğer bir bakış açısıyla söz konusu yıllarda istikrarlı bir durumdan da bahsetmek mümkündür.

Çalışma kapsamındaki diğer şirketler entegre raporlama adı altında bir rapor sunmamaktadır. Türkiye’de şirketler iş modellerini, risklerini ve uzun vadeli stratejilerini ileriye dönük olarak anlatmak yerine tarihi performansa odaklanma eğiliminde olmalarının nedeni, entegre raporlamanın doğrudan düzenleyici desteğe sahip olmaması ve yasallaşmaması ile açıklanabilir.

5.SONUÇ

Entegre raporlamanın amacı, özellikle yatırımcıların da beklentisi olan, işletmelerin gelecekte yaratacağı değeri açıklamaktır. İşletmelerin değer yaratma süreci ile ilgili bilgi potansiyelini, finansal performans göstergeleri ile finansal olmayan performans bilgileri arasındaki ilişki düzeyi belirlemektedir. Çünkü başarı finans kaynaklı olmaktan uzaklaşmaktadır. Pek tabii ki finansal verilerle başarı ölçülse de finansal olmayan özellikle çevre duyarlılığı, kaynakların verimli kullanılması ve bunların sürdürülebilir olması, bir bütün olarak işletmelerin toplumsal değerini pozitif etkilemekte ve performanslarına yansımaktadır. Bu bağlamda toplumsal bir bilinçle beklenti içinde olan tarafları bilgilendirmek, işletmelerin öncelik vermesi gereken sorumlulukları haline gelmiştir.

IIRC tarafından entegre raporlamanın genel olarak sınırlarının belirlenmesine rağmen dünya genelinde belirlenmiş standart bir formatın olmaması ve uygulama zorunluluğu getirilmemesi nedeniyle pek çok işletme raporlamadan kaçınmaktadır. Güney Afrika’da başlayan ve uluslararası boyut kazanan entegre raporlama ilkeleri ve çerçevesine, yasallık kazandırılmasıyla ilgili yapılacak bir düzenleme, işletmelerin entegre düşünme yetkinliğini artıracaktır.

Çalışma, Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi tarafından hazırlanan entegre raporlama çerçevesini esas alarak, Türkiye’nin ilk gönüllülük esasına dayalı entegre raporunu sunan sektörlerinin başında gelen çimento sektöründeki 16 şirketi kapsamaktadır. Şirketlerin 2012-2019 yıllarına ait finansal verileri GRA yöntemiyle analiz edilmiştir. Öncü çimento şirketlerinden Adana Çimento A.Ş (E1), Aslan Çimento A.Ş (E2), Çimsa Çimento A.Ş (E3), ilk olarak 2016 yılında Nuh Çimento Sanayi A.Ş (E4), 2017 yılında entegre rapor hazırlamışlardır.

GRA yöntemiyle yapılan analizin bulguları, 2016-2019 yılları arasında entegre raporlama sunan şirketlerin

finansal güç sıralamasında bir ivme kazandığı yönündedir. Bu çalışmayla entegre rapor sunan şirketlerin, sunmayanlara göre önemli bir kazanım sağladıklarını söylemek mümkün olmuştur. Çalışmanın literatüre katkısıyla ve yapılacak benzer çalışmalar ile şirketlerin entegre rapor hazırlamaları teşvik edilmiş olacaktır. Ayrıca, düzenleyici otoritelerin entegre raporlamanın formatına ilişkin bir standardizasyon getirmeleri ve raporlamanın gerekliliğini zorunlu kılma çalışmalarına destek olması beklenmektedir. Böylece ulusal ve uluslararası boyutta şirketlerin hazırlamış oldukları raporlar arasındaki farklılıklar minimize edilecek, paylaşılan bilgilerin; tutarlılığı, güvenilirliği, karşılaştırılabilirliği mümkün kılınacaktır.

KAYNAKÇA

- Aras, G. ve Sarioğlu, G. U. (2015). *Kurumsal Raporlamada Yeni Dönem: Entegre Raporlama*. TUSİAD, Yayın No: T/2015, 10-567.
- Atkins, J. ve Maroun, W. (2012). "Integrated reporting in South Africa in 2012: Perspectives from South African institutional investors, *Meditari Accountancy Research*, 23/2,197-221.
- Ayaydın, H., Durmuş, S ve Pala, F. (2017). "Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Türk Lojistik Firmalarında Performans Ölçümü", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/21, 76-94.
- Baboukardos, D. ve Rimmel, G. (2016). "Value Relevance Of Accounting Information Under An Integrated Reporting Approach: A Research Note", *Journal of Accounting and Public Policy*, 35/4, 437-452.
- Bakar, A.S.A. ve Ameer, R. (2011). "Readability Of Corporate Social Responsibility Communication in Malaysia", *Corp. Soc. Responsib. Environ. Manage.*, 18, 50-60.
- Barth, M. E., Cahan, S. F., Chen, L., ve Venter, E. R. (2016). "The Economic Consequences Associated With Integrated Report Quality: Early Evidence From A Mandatory Setting", *University of Pretoria, unpublished working paper*, 1-45.
- Barth, M. E., Cahan, S. F., Chen, L.ve Venter, E. R. (2017). "The Economic Consequences Associated With Integrated Report Quality: Capital Market And Real Effects", *Accounting, Organizations and Society*, 62, 43-64.
- Bellantuono, N., Ponttrandolfo, P. ve Scozzi, B. (2016). "Capturing The Stakeholders View in Sustainability Reporting: A Novel Approach", *Sustainability*, 8/4, 379-391.
- Bernardi ve Stark (2018). "Environmental, Social And Governance Disclosure, Integrated Reporting, And The Accuracy Of Analyst Forecasts", *The British Accounting Review*, 50/1, 16-31.
- Beske, F., Haustein, E. ve Lorson, P. C. (2020). "Materiality Analysis in Sustainability And Integrated Reports", *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 11/1, 162-186.
- Black Sun ve IIRC (2014). Release New Research On Integrated Reporting. (20.03.2020) <https://www.blacksunplc.com/en/black-sun-live/company-news/2014/black-sun-and-iirc-release-new-research-on-integrated-reporting.html>.
- Breen, E. (2020). The IR Framework Revision: Inspiring Better Reporting, <https://integratedreporting.org/news/the-ir-framework-revision-inspiring-better-reporting/>. (8.05.2020)
- Calabrese, A., Costa, R., Ghiron, N.L. ve Menichini, T. (2017). "Materiality Analysis in ssustainability Reporting: A Method for Making it Work in Practice", *European Journal of Sustainable Development*, 6/ 3, 439-447.
- Chatterjee P., Athawale V. M., ve Chakraborty S. (2010). "Selection of industrial robots using compromise ranking and outranking methods". *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*,26, 480-489.
- Chang, C. P. (2006). "Managing Business Attributes and Performance for Commercial Banks". *The Journal of American Academy of Business*, 9 (1), 104-109.
- Cho, C. H., Michelon , G., Patten, D. M., ve Roberts, R. W. (2014). "CSR Report Assurance in The USA: An Empirical Investigation Of Determinants And Effects". *Sustainability Accounting. Management and Policy Journal*, 5/2, 130-148.
- Churet, C. ve Eccles, R. G. (2014). "Integrated Reporting, Quality Of Management and Financial Performance", *Journal of Applied Corporate Finance*, 26/1, 56-64.
- Couldridge, D. (2014). "Investors and Integrated Reporting", *Accountancy SA*, Dec 2014/Jan 2015, <https://www.>

- accountancysa.org.za/interactive/December2014/content/ASA%20Dec_Jan%202015.pdf (5.03.2020)
- De Villiers, C ve Maroun, W. (2018). Sustainability accounting and integrated reporting, London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group. Elde edilme tarihi:11.03.2020, https://sphera.com/5-ways-sustainability-drives-business-ppc/?utm_source=Google&utm_medium=Text&utm_campaign=Corporate_Sustainability&k
- Deng, J.L. (1982). "Control Problems of Gray systems", *Systems and Control Letters*, 1/5, 288-94.
- Dereköy, F. (2018). "Entegre Raporlama Uygulamalarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi Bağlamında Değerlendirilmesi". *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 /32, 589-608.
- Eccles, R.G. ve Krzus, M.P. (2010). One Report-Integrated Reporting for a Sustainable Strategy, John Wiley & Sons, Inc., ISBN 978-0-470-58751-5. Elde edilme tarihi: 10.04.2020, <http://www.prweb.com/releases/2010/03/prweb3698204.htm>
- Eccles, R.G ve Saltzman, D. (2011). "Achieving Sustainability Through Integrated Reporting", *Stanford Social Innovation*. Summer, 9/ 3, 156-161.
- Elitaş, C., Eleren, A.,Yıldız, F ve Doğan, M. (2012). *Gri İlişkisel Analiz İle Sigorta Şirketlerinin Performanslarının Belirlenmesi*, 16. Finans Sempozyumu, Erzurum 10-13 Ekim 2012.
- Ercan, C. ve Kestane, A. (2017). "Entegre Raporlama Ve Türkiye'deki Uygulama Örnekleri Üzerine Bir Araştırma", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/4, 73-86.
- ERTA (2020). Entegre Raporlama. (20.06.2020) <http://www.entegreraporlamatr.org/tr/hakkimizda/biz-kimiz.aspx>
- Feng, Cheng-Min & Wang Rong-Tsu (2000), "Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios", *Journal of Air Transport Management*, 6, 133-142.
- Gökçen, B. A. ve Eldemir, E. (2019). "Entegre Raporlama Ve Türk İşletmelerinde Uygulanmasına İlişkin Bir Araştırma", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/3, 357-378.
- Guthrie, J., Manes-Rossi, F. ve Orelli. R. L. (2017). "Integrated Reporting And Integrated Thinking in Italian Public Sector Organisations". *Meditari Accountancy Research*, 25(4), 553–573. Elde edilme tarihi:10.9.2020, <https://doi.org/10.1108/MEDAR-06-2017-0155>
- Gücenme Gençoğlu. Ü. ve Aytaç. A. (2016). "Kurumsal Sürdürülebilirlik Açısından Entegre Raporlamanın Önemi ve BIST Uygulamaları", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim, 51-66.
- IRCSA. (2011). Integrated Reporting Committee of South Africa. Framework for Integrated Reporting and the Integrated Report, Discussion Paper. 1-26, (06.07.2020) <http://www.sustainabilitysa.org>.
- IRCSA. (2009). Uluslararası Entegre Raporlama. (07.07.2020) http://integratedreportingsa.org/ircsa/wp-content/uploads/2017/05/IRCSA_StartersGuide.pdf
- IIRC. (2013). Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi. (07.07.2020) <http://integratedreporting.org/wpcontent/uploads/2015/03/13-12-08THE-INTERNATIONAL-IRFRAMEWORK-Turkish.pdf>
- Jhunjhunwala, S. (2014). "Beyond Financial Reporting-International Integrated Reporting Framework", *Indian Journal of Corporate Governance* , January, 7/1, 73-80.
- King, M. E. 2012. "Comments on: Integrated Reporting and the Integrated Report", *The International Corporate Governance Conference*, Johannesburg, South Africa. 23rd October 2012.
- King, M. E. (2016). "Comments On: Integrated Reporting, *GARI Conference*, Henley on Thames, United Kingdom, 23 October 2016.
- Lai, A., Melloni, G. ve Stacchezzini, R. (2016). "Corporate sustainable development: is 'integrated reporting' a legitimization strategy?", *Business Strategy and the Environment*, 25/3, 165-177.
- Lee, K.W. ve Yeo, G. H. H. (2016). "The Association Between Integrated Reporting And firm Valuation", *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 47(4), 1221–1250. <https://doi.org/10.1007/s11156-015-0536-y> (08.07.2020)
- Lin, C. L., Lin, J. L. ve Ko, T. C. (2002). "Optimisation Of The EDM Process Based On The Orthogonal Array With Fuzzy Logic And Gray Relational Analysis Method", *The International Journal of Advanced Manufacturing*

Technology, 19, 271–277.

- Lin, H.L. (2012). “The Use Of The Taguchi Method With Gray Relational Analysis And A Neural Network To Optimize A Novel GMA Welding Process”, *Journal of Intelligent Manufacturing*, 23, 1671–1680.
- Lin, S.L. ve Wu, S.J. (2011). “Is Gray Relational Analysis Superior to the Conventional Techniques in Predicting Financial Crisis?”. *Expert Systems with Applications*, 38(5), 5119-5124.
- Malola, A. ve Maroun, W. (2019). “The Measurement And Potential Drivers Of Integrated Report Quality: Evidence From A Pioneer in Integrated Reporting”, *South African Journal of Accounting Research*, 33/ 2 114–144.
- Melloni, G., Caglio, A. ve Perego, P. (2017). “Saying More With Less? Disclosure Conciseness, Completeness And Balance in Integrated Reports”, *Journal of Accounting and Public Policy*, 36/ 3 220-238.
- McNally, M.A., Cerbone, D. ve Maroun, W. (2017). “Exploring The Challenges Of Preparing An Integratedreport”, *Meditari Accountancy Research*, 25(4), 481–504. <https://doi.org/10.1108/MEDAR10-2016-0085>. (5.06.2020)
- Özari, Ç., Demir, E. E. (2019) “Trend Analizi ve Gri İlişkisel Analiz Yöntemleriyle Finansal Performans Analizi”, *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 2 (5), 230-246.
- Sabina, D.ve Ighian, C. (2015). “Integrated Reporting - The Future Of Financial Reporting, Internal Auditing & Risk Management”, *Anul X, Nr.2(38), Iunie*, 125-133.
- Trpeska, M., Lazarevska, Z. B. ve Atanasovski, A. (2016). “Towards Integrated Reporting: Analysis of Information Published on Companies’s Websites That Could Be Part of The Integrated Reporting”, *CEA Journal of Economics*, 1(2), 73-89.
- Uçkun, N. ve Girginer, N. (2011). “Türkiye’deki Kamu Ve Özel Bankaların Performanslarının Gri İlişki Analizi İle İncelenmesi”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (21), 46-66.
- Üstünişik, N. Z. (2007) “Türkiye’deki İller Ve Bölgeler Bazında Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması: Gri İlişkisel Analiz Yöntemi Ve Uygulaması”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*.
- Vena,L., Sciascia, S. ve Cortesi, A, (2019). “Integrated Reporting And Cost Of Capital: The Moderating Role Of Cultural Dimensions”, *Journal of International Financial Management & Accounting*, 31/2, 121-135.
- Yıldırım, B.F. ve Önder E. (2015). *Çoklu Karar Verme Yöntemleri*, 2. Baskı. Dora Yayınları, Bursa.
- Yüksel, F. ve Kayalı C.A. (2020). “Entegre Raporlama İlkelerinin Finansal Performansa Etkisi: Bist Banka Endeksi Üzerinde Bir Araştırma”, *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, Özel Sayı 22, 65 – 80.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

HOUSING PRICE BUBBLES AND FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF BUBBLES: THE TURKISH CASE*

Hilmi Tunahan AKKUŞ**

Abstract

Price bubbles may be a leading indicator for financial crises. In history, some of the important price bubble cases occurred in the real estate or housing market. In this study, the existence of a price bubbles, the periods of the existing bubbles, and the factors affecting the formation of bubbles in the housing sector for both Turkey and TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale) are being investigated. Data covering 126 monthly housing price indices for the period between January 2010 and June 2020 were used. According to the SADF and GSADF test results, some evidence of housing bubbles for both Turkey and TR22 Region was reached. According to the results of the logit model applied in the study, increases in housing real interest rates, CPI and M2 money supply variables increase the possibility of housing price bubbles for overall Turkey. Additionally, housing real interest rates and CPI increases also increase the possibility of housing price bubbles for the TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale). Considering those factors, the regulatory authorities in Turkey such as Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) and Central Bank of Turkey (CBRT) should take preventive measures to maintain price, financial and economic stability. In addition, the ones who consider investing or already invested in the housing sector as well as portfolio managers should take into account the existence of the bubble in housing prices in their investment decisions.

Keywords: *Economic Fundamentals, Housing Bubble, Housing Price Indices, SADF and GSADF Tests, Logit Model.*

Jel Classification Codes: C22, G12, R31.

KONUT FİYAT BALONLARI VE BALON OLUŞUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Öz

Fiyat balonları finansal krizler için öncü bir gösterge olabilmektedir. Tarihte önemli fiyat balonu vakalarının bazıları gayrimenkul ya da konut piyasasında gerçekleşmiştir. Bu çalışmada Türkiye geneli ve TR22 Bölgesi (Balıkesir-Çanakkale) için konut sektöründe fiyat balonunun varlığı, balon dönemleri ve balon oluşumunu etkileyen faktörler araştırılmaktadır. Çalışmada Ocak 2010-Haziran 2020 dönemine ait 126 adet aylık konut fiyat endeks verisi kullanılmıştır. Çalışmada uygulanan SADF ve GSADF test sonuçlarına göre hem Türkiye geneli hem de TR22 Bölgesi konut fiyat endekslerinde fiyat balonlarının varlığına ilişkin kanıtlara ulaşılmıştır. Yine çalışmada uygulanan logit model tahmin sonuçlarına göre; konut reel faiz oranı, TÜFE ve M2 para arzındaki artışlar Türkiye için konut fiyat balonu oluşma olasılığını artırmaktadır. Diğer taraftan konut reel faiz oranı ve TÜFE artışları, TR22 Bölgesi (Balıkesir-Çanakkale) için konut fiyat balonu oluşma olasılığını artırmaktadır. Bu durumda Türkiye’de BDDK, TCMB gibi düzenleyici otoriteler söz konusu faktörleri göz önünde bulundurarak fiyat istikrarı, ekonomik istikrar ve finansal istikrarı koruyucu önlemler almalıdırlar. Ayrıca Türkiye’deki konut sektörüne yatırım yapanlar veya yapmayı düşünenler ile portföy yöneticileri, yatırım kararlarında konut fiyatlarındaki balonların varlığını dikkate almalıdırlar.

Anahtar Kelimeler: *Ekonomik Temeller, Konut Balonu, Konut Fiyat Endeksleri, SADF ve GSADF Testleri, Logit Model.*

Jel Kodları: C22, G12, R31

*This study was supported by Balıkesir University Scientific Research Projects Coordinatorship. (Project Number: 2019/070).

**Öğr. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Savaştepe MYO, BALIKESİR.

e-posta: tunaakkus@balikesir.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8407-1580>).

1. INTRODUCTION

Since ancient times, the world financial markets have been prone to create bubbles in every aspect of life from tulips and artworks to stocks and residences. Therefore, it is very important for investors to understand the nature of bubbles (Biggs, 2006: 259). The term bubble is defined as “the part of the movement in asset prices that cannot be explained by economic fundamentals or the deviations in the basic value of an asset” (Atasever, 2016: 1). Implicit in the definition of asset bubble, there is the idea that the prices grow rapidly in a short period of time, this price increase overestimates the assets and thus carries the risk of a “correction” or a sharp decrease in price (Barlevy, 2007: 44). Phillips, Shi, and Yu (2015a) stated that before financial crises there is usually an asset market bubble or widespread credit growth. On the other hand, many economists and policy makers worry that asset bubbles may drop rapidly and cause economic recession (Ambrose, Eichholtz and Lindenthal, 2013: 477). While the term “boom” suggests that the increase in prices may be an opportunity for investors, the term “bubble” expresses a negative judgment about the phenomenon and the view that price levels cannot be sustained (Case and Shiller, 2003: 301-302).

Some of the significant bubble cases in asset prices in history have occurred in the real estate or housing market. Stock and real estate bubbles in Norway, Finland and Sweden in the 1980s, stock and real estate bubbles in Japan in the 1990s, and housing bubble in the USA in the 2000s, are examples of real estate or housing bubbles in history (Kansu, 2017: 15). Along with the stock market, housing market is one of the most important asset markets (Miao, 2014: 130). However, if the house prices are above the basic values, there is a positive housing bubble, while a negative housing bubble is mentioned if it is below the basic value (Barlevy, 2007: 57). In other words, deviations from the basic values in both directions can be expressed as a housing bubble. But, studies have generally focused on positive bubbles. Barlevy (2007) states that a bubble is described by most economists as “a situation where the asset exceeds its fundamental value”.

Explaining the effects of the housing bubble can help to better understand the importance of the issue. Historical experience shows that housing price failures have a much stronger impact on the economy than the bursting of the stock market bubble. Housing market bubbles pose a significant threat to a country’s financial stability, especially when mortgage loans make up a large part of total loans (Hlaváček and Komárek, 2009: 2). The transformation of the crisis that started in the housing market in the USA into a global crisis in 2008 is an important example of the damage that may be caused by the burst in the housing bubble.

The 2007-2009 crisis showed how costly bubbles could be. The burst of the asset bubble in the housing market seriously disrupted the financial system, leading to an economic downturn, increased unemployment, stressful societies and families who had to leave their homes after foreclosure (Mishkin and Eakins, 2018: 275). The mortgage credit crisis that started in 2005 after the housing bubble in the USA turned into a financial crisis in August 2007 and a global economic crisis in September 2008 (Kaya, 2012: 1). These negative effects reveal the importance of price and financial stability. Otherwise, the search for solutions after bubbles may be useless. However, Malkiel (2018) explains that it is more difficult to determine the date and extent of the collapse in the real estate market due to the fact that real estate rarely changes owners.

Understanding the causes of the housing bubble, which has important consequences in many ways, will be the basis for important steps to be taken in solving the problem. Malkiel (2018) points out both the cause and the inevitable end of price bubbles with the statement that “markets that leap into the sky almost by taking their power from spiritual support, invariably always obey the rule of gravity in finance”. Mishkin and Eakins (2018) divide asset bubbles into two as “credit-driven bubbles” formed by credit boom and “irrational exuberance” formed by overly optimistic expectations and state that the bubbles formed by the credit boom are more dangerous than the bubbles formed by irrational exuberance. Kansu (2017) states that the reasons for the formation of all asset bubbles may be different, and the reasons for bubble formation are expansionary monetary policy, positive progress in economic sizes, abundant liquidity, new inventions, financial liberalization, financial innovations, ease of borrowing, increases in credit volume, changes in portfolio structure, and policies followed by governments. Gökçe and Güler (2020) explain that asset bubbles are affected by demand-side shocks, and

demand-side shocks are triggered by factors such as low loan interest, real increase in income, ease of use of credit, and tax incentives.

Housing prices are the main determinant of housing demand and there is a negative relationship between housing demand and housing prices (Taşdemir, 2013: 108). Öztürk and Fitöz (2009) explained factors affecting housing demand as i) house prices (and inflation expectation), ii) income, iii) credit conditions and loan interest rates, iv) income distribution, v) monetary aggregates, vi) social demand and vii) demographic characteristics (population growth, age distribution of the population, gender, marital status, educational status, etc.). The impact direction of these factors on housing demand is also important. Accordingly, it is expected that there will be a positive relationship between housing demand with inflation expectations, income, monetary aggregates (especially M2), and increase in population, migration and urbanization rate. However, it is expected that there will be a negative relationship between housing demand with housing prices, loan interest rates and income inequalities (Öztürk and Fitöz, 2009: 25-29). In addition, Taşdemir (2013) cited expectations regarding housing prices and the cost-purchase preferences of rented houses among other factors affecting the housing demand.

If the increase in interest rates arises solely from inflationary expectations, the housing demand may not be affected by this increase. That is, interest increases caused by other macroeconomic dynamics may have the potential to affect housing demand (Taşdemir, 2013: 114). Apart from this, the application of an expansionary monetary policy increases the lending opportunities of banks, which positively affects the total housing demand. On the other hand, banks create more loan opportunities to gain more profit, which eventually may lead to financial instability and bubbles (Darıcı, 2018: 221). The expectation of an increase in inflation also increases the demand for housing, while the expectation of a decrease in prices reduces the housing demand (Öztürk and Fitöz, 2009: 26). Darıcı (2018) explains that the expectation that the prices will increase in the future can lead to the transfer of future consumption to today and increase the house prices. In other words, there is a positive relationship between the expectation of an increase in the general level of prices and house prices.

Although Kansu (2017) explains that the reasons for the formation of all asset price bubbles are different, Taşdemir (2013) asserts that the formation mechanism of the housing bubble and the bubble formation mechanism in other markets are the same. Accordingly, primarily the demand for a good or service increases due to any factor. Thanks to this increase in demand, prices also increase in markets where supply is inelastic, and this raises expectations that prices will increase further. This increase in expectations also triggers speculative demand and increases demand further. In this way, price and demand increases affect each other and cause prices to move away from their fundamentals. When expectations are reversed, those who previously bought houses especially for investment quickly put their houses up for sale and potential housing investors delay their investments and cause the prices to decrease rapidly.

In this study, the existence, periods, and factors of asset bubbles in the housing sector at the national level Turkey and local level in TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale) are being investigated. Balıkesir and Çanakkale are the cities that have received significant investments in recent years with projects such as the North Marmara Highway, Kınalı-Tekirdağ-Çanakkale-Savaştepe Highway and 1915 Çanakkale Bridge. Both provinces are located in the North West of Turkey and they have coasts to both Aegean and Marmara seas. In addition, Balıkesir has gained the "Metropolitan" qualification with the law numbered 6360 published in the Official Gazette dated 06.12.2012 and numbered 28489. Caspi (2016) emphasizes the importance of regional analysis because of the potential detection of bubbles that are regionally available but cannot be detected at national level due to the average nature of the total national data. Korkmaz (2020) states that geographical, economic, social and cultural differences between various regions of the country should be taken into account in studying housing. The research on the existence of the housing bubble and the determination of the periods is carried out with the help of the newly developed Supremum Augmented Dickey-Fuller (SADF) and generalized SADF (GSADF) unit root tests. Different from other studies, in this study, it is tried to determine the reasons of price bubbles with the logit model. In addition, the analyzes are carried out for the first time in the TR22 Region with real housing price data free of inflation effects and relatively more observations. As well as contributing to the literature, the findings to be obtained from this study will provide important information for investors who consider investing in the housing sector in Turkey, especially in South Marmara Region, Balıkesir and Çanakkale. In addition, the

results of this study will provide important valuable information for the regulatory authorities such as Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) and Central Bank of Turkey (CBRT) of for achieving price, economic and financial stability. Additionally, it will be possible to compare the results for Turkey and the TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale).

In the second section of the study, economic fundamentals regarding housing prices are introduced. In the third section, information about housing market in Turkey and TR22 Region is given. In the fourth section, the literature review is presented. The fifth section includes the method, and the sixth section includes the data and descriptive statistics. While empirical findings are explained in the seventh section, the results are included in the eighth section of the study.

2. HOUSING PRICES AND ECONOMIC FUNDAMENTALS

Under normal circumstances, the prices of financial assets should be determined by economic fundamentals. For example, the current price of a stock should be equal to the present value of the dividends to be obtained by the shareholder during the period of holding this stock (Özatay, 2015: 151). Economic or market fundamentals of an asset refer to items that have a direct impact on the future income flows of securities (Mishkin and Eakins, 2018: 170). The price of a stock in an efficient market is determined according to the “discounted cash flow model”, one of the valuation methods (Çağlı and Evrim Mandacı, 2017: 64). Gökçe and Güler (2020) define the housing bubble as the deviation of housing prices from basic values such as price-to-rent ratio, price-to-income ratio, housing affordability index, expectations, housing vacancy rates and state the fundamentals of housing prices. Eğilmez (2017) expressed that the basis of the debate on the existence of a bubble in real estate is based on the ratio of “house rent/house sales price” and that the clearer the difference between the sale price of the house and the rental income it will bring, the more real is the existence of the bubble. Thus, housing prices and rental income of the houses were associated with the existence of the bubble in the housing markets. Shi (2017) states that the commonly used tools to measure deviations from fundamentals are affordability ratios, including the price-rent and the price-income ratios.

Apart from the house price-rent criterion, different opinions are also put forward on the economic basis of housing prices. Ambrose, Eichholtz, and Lindenthal (2013) state that while the price-to-rent ratio is a measure of house prices relative to basic prices, it does not show the complete picture. Caspi (2016) expresses the main factors for house prices as rent and interest rates. In their assessment of whether housing prices are unsustainably high, Himmelberg, Mayer, and Sinai (2005) state that it is often focused on housing price growth as well as the tools such as price-to-rent ratio which measures the relative cost of owning and renting and price-to-income ratio which measures local housing costs relative to local solvency. However, they state that these three methods are insufficient in evaluating whether there is a speculative bubble or not. Instead of these three criteria, Himmelberg, Mayer, and Sinai (2005) offer the formula “annual cost of home ownership”. In this context, it is not possible to correctly evaluate whether the houses are priced reasonably without taking into account the real long-term interest rates, expected inflation, the increase in the expected house price and the changes in taxes. For example, fluctuations in user costs resulting from changes in interest rates and taxes can lead to predictable changes in the price-to-rent ratio that reflect the fundamentals rather than bubbles.

3. HOUSING MARKETS OF TURKEY AND TR22 REGION (BALIKESİR-ÇANAKKALE)

Despite its illiquid and highly leveraged nature, housing, an important asset category, generally constitutes the largest component of household wealth. In many countries, the majority of households tend to keep wealth in the form of housing rather than financial assets (Coşkun, Seven, Ertuğrul and Alp, 2017: 1). Growth model based on construction has been adopted in Turkey in recent years. In this context, as a result of important legal changes in the structure of the Housing Development Administration (HDA), a housing finance institution, has been transformed into a housing producer (Karasu, 2019: 670). According to data of Turkish Statistical Institute (TSI), the average share of the construction industry in GDP in the last five years was 7,52%, while the average employment rate in the construction sector was 6,9% in the same period. While the average share of real estate activities in GNP in the last five years was 7,14%, the average employment rate of real estate activities in the same period was 0,95%. Despite obtaining different results for several sub-periods, Erol and Ünal (2015) found

that economic growth directed the construction sector for the 1998-2014 period, which was surprising. Due to this relationship between the housing sector and income, the total gross domestic product (GDP) and per capita as well as income growth rate are shown in the following table.

Table 1. Gross Domestic Product Growth of Turkey (2015-2019)

	GDP (Billion TL)	GDP (Billion USD)	GDP Growth (%)	Per Capita Income (TL)	Per Capita Income (USD)
2015	2.339	862	6,1	29.899	11.019
2016	2.609	863	3,2	32.904	10.883
2017	3.111	853	7,5	38.732	10.616
2018	3.724	789	2,8	45.750	9.632
2019	4.280	754	0,9	51.834	9.127

Source: Participation Banks Association of Turkey (2019: 32).

As shown in Table 1, according to the TSI data obtained by the Participation Banks Association of Turkey, despite the continuous increase in the total income of Turkey in TL for the 2015-2019 period, it decreased in dollar terms as of 2016. In the same period, per capita income decreased in dollar terms, even if it increased in TL compared to previous years.

In big cities of Turkey, demand, supply and prices of housing have increased significantly in recent years. This is due to the increase in the population and households, demographic changes, urbanization, internal/external migration, and structural factors such as the differentiation of housing consumption habits as well as considering housing as a high-yielding investment (Coşkun, 2016: 202). Evrim Mandacı and Çağlı (2018) stated that housing supply and demands can give a general information about the existence of a bubble in housing prices, and announced housing sales as an indicator of housing demand and a building permit with building license as an indicator of housing supply. Accordingly, information concerning the housing supply and demand, with annual housing price index changes across Turkey and TR22 Region is shown in Table 2.

Table 2. Annual Housing Price Index Changes, Housing Supply and Demand (2015-2019)

	Turkey				TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale)	
	Housing Price Index Change (%)	Housing Sales (Number)	Building Permit Certificate (Number of Apartments)	Building License (Number of Apartments)	Housing Price Index Change (%)	Housing Sales (Number)
2015	15,60	1.289.320	732.948	897.230	13,58	38.368
2016	12,19	1.341.453	754.174	1.006.650	19,84	40.855
2017	9,07	1.409.314	833.517	1.405.447	15,13	41.309
2018	4,45	1.375.398	893.651	664.686	6,67	42.642
2019	10,00	1.348.729	735.325	313.173	15,36	41.074

Source: CBRT/EVDS/Housing and Construction Statistics, TSI/Basic Statistics/Construction and Housing.

In Table 3 below, the quantity of the total housing sales and mortgages and the rate of mortgages to the total housing sales have been shown separately for Turkey, Balıkesir and Çanakkale.

Table 3. Total Housing and Mortgage Sales in Turkey, Balıkesir and Çanakkale (2015-2019)

	Turkey			Balıkesir			Çanakkale		
	Total Housing Sales (Number)	Mortgage Sales (Number)	Mortgage Sales Rate (%)	Total Housing Sales (Number)	Mortgage Sales (Number)	Mortgage Sales Rate (%)	Total Housing Sales (Number)	Mortgage Sales (Number)	Mortgage Sales Rate (%)
2015	1.289.320	434.388	33,69	26.292	7.643	29,07	12.076	3.668	30,37
2016	1.341.453	449.508	33,51	27.666	8.082	29,21	13.189	3.975	30,14
2017	1.409.314	473.099	33,57	28.250	8.437	29,87	13.059	3.848	29,47
2018	1.375.398	276.820	20,13	28.917	5.080	17,57	13.725	2.613	19,04
2019	1.348.729	332.508	24,65	29.069	6.490	22,33	12.005	2.757	22,97

Source: TSI/Basic Statistics/Construction and Housing.

According to Table 3, 29,11% of total housing sales for the whole of Turkey, 25,61% for Balıkesir and 26,40% for Çanakkale consisted of the mortgage sales. While housing sales for Turkey decreased as of 2018, sales increased steadily in Balıkesir. As it is known, homeowners can gain capital from the increase in housing prices, as well as earning income by renting their houses. In Figure 1 below, hedonic housing price index (HHPI) and housing rent index (HRI) for overall Turkey and TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale) are shown graphically¹.

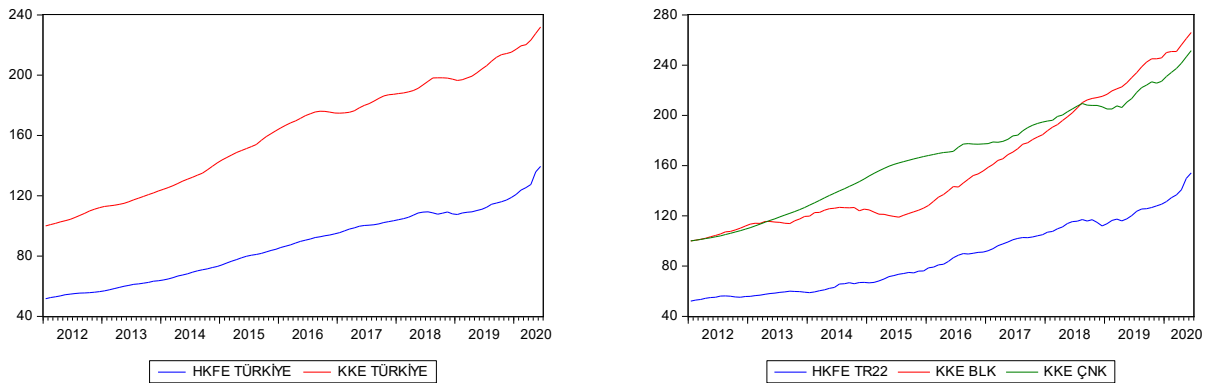

Figure 1. HHPI and HRI for Turkey and TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale) (01.2012-06.2020)

Source: CBRT/EVDS/Housing and Construction Statistics, Reidin Data and Analytics.

Note: Blk represents Balıkesir and Çnk represents Çanakkale in Figure 1.

As seen in the left graphic in Figure 1, both indices had a similar development in the comparison between HHPI and HRI indices for Turkey. On the other hand, a similar development can be seen at first glance between the HHPI of TR22 Region and HRI of Çanakkale in the graphic on the right in Figure 1. In addition, HRI of Balıkesir had a value below the HRI of Çanakkale as of May 2013, whereas it had a value above as of August 2018.

4. LITERATURE REVIEW

There are many studies in the literature on asset bubbles in general and housing bubbles in particular. Studies conducted on the existence of price bubbles in the housing market in accordance with the subject of this study are explained below.

Case and Shiller (2003) examined state-level housing bubbles for the USA. In the study, house price changes were compared with various explanatory variables. According to the findings of the study, the variable of income per capita alone explained a significant part of the changes in housing prices, except for 8 states (states with the most volatile housing price) out of 51 states, while other fundamental variables increased the explanatory power of the model. In addition, the hypothesis that there was a bubble for some states with the most volatile housing prices in the 2000-2002 period could not be rejected, and according to the results of the survey conducted for 1 HRIs for Balıkesir and Çanakkale are published separately by Reidin Data and Analytics on a city basis.

4 metropolitan areas, it was determined that the general indicators regarding the descriptive characteristics of bubbles were quite strong in 2003. Black, Fraser and Hoesli (2006) investigated the housing bubble for the UK using the “time-varying present value approach”. Two macroeconomic variables, real disposable income and retail price index, were used in the study. The study concluded that there are periods of strong divergence from market fundamentals for UK housing prices. Hlaváček and Komárek (2009) investigated the existence of bubbles in housing prices in the Czechia. As a result of three different analyzes used in the research, real estate price bubbles were detected in 2002/2003 and 2007/2008. In addition, it was determined that housing prices in the Czechia were mainly driven by demand factors, and these factors included wages, rents, unemployment and natural population growth and partially other factors (migration, divorce rate). Also surprisingly, it was found that mortgage loan growth and loan conditions represented by interest rates were not among the important factors in housing prices.

In their study investigating the existence of the bubbles in Istanbul, Izmir, and Ankara housing markets, Zeren and Ergüzel (2015) found that there was no housing bubble in Turkish housing markets. Price increases above the average are experienced only in the short term, not permanent in the long term. According to the findings, the efficient market hypothesis was found to be valid for Turkey, and 2008 mortgage crisis was experienced less than many other countries. In addition, it was interpreted that the stability of the housing pricing policy after the crisis was properly maintained in the housing market. Atasever (2016) conducted the ADF unit root test to the real housing prices and real rental income of 5 developing neighborhoods in Muğla. According to the test results, it was concluded that the relevant series were stationary and thus there was a cointegration relationship between the series, and there was no bubble in the Muğla housing market. On the other hand, it was stated that bubble could not be mentioned for the period of 2010-2013 in the Muğla housing market due to the fact that the annual return of housing prices which was approximately 7% was similar to the annual real return of government bonds which was 7,3%. Caspi (2016) examined the existence of a national and regional housing bubble for Israel. The study results showed that the recent home price valuations (increases) at national and regional level were consistent with developments in fundamentals such as supply and demand factors represented by rental payments and interest rates, not the housing bubble scenario. Pavlidis et al. (2016) investigated the existence of the bubble for housing price indices of 22 countries, for the price-rent ratio of 16 countries. The study also examined whether macroeconomic and financial variables helped predict exuberance periods in housing markets. As a result of the study, three different bubble periods were determined for most of the countries concerned, especially according to the GSADF test findings. In addition, variables such as long-term interest rates, private loan growth, current account growth, real disposable income growth per capita, unemployment rate, real GDP growth and Kilian (2009) global economic condition measure was found to have predictive power for exuberance in housing.

Coşkun and Jadevicious (2017) performed a three-step bubble analysis of the housing market in the Turkish housing market. The results showed that there was no bubble in the relevant period for Turkey housing sector and the regional series. Although housing prices showed no bubble formation in Turkey, it was stated that there was a considerable increase in the number of potential over-valuation during the 2010-2014 period. Coşkun et al. (2017) examined the existence of housing bubbles in Turkey for two different periods and two different housing price indices. Several variables were used to explain the price changes for the Turkish housing market in the study. The bound test results of the study showed that there was a long-term cointegration relationship between the price indices with rental prices, construction costs and real mortgage interest rates. According to the results of the study, it was seen that although there were some cases of overvaluation in the Turkish housing market, no bubble formation was observed. Shi (2017) proposed a new method exploring information beyond the housing market and considering total economic conditions to monitor speculative bubbles in the US housing markets in real time. As a result of the study, it was determined that there was a housing bubble for each sample (USA in general and 21 metropolitan regions) with the PSY procedure, whereas a bubble was detected with the new method in the USA in general and 16 of 21 regions.

Afşar and Dogan (2018), investigated the existence of bubbles for the real housing price index and real rental index in Turkey. According to the findings of the study, although it was implied that there would be a future bubble risk in housing prices, housing bubbles did not emerge empirically in the period examined. Accordingly, the correction performed with the internal dynamics of Turkey blocked the formation of the housing bubble in

the relevant period. Evrim Mandacı and Çağlı (2018) examined the existence of housing bubbles in Turkey in general and 26 regional units for different housing indices. Results showed strong evidence for the existence of the bubble in housing prices in overall Turkey and in 17 regional units (often in the western and coastal regions). In addition, there were no significant differences between different types of housing indices calculated for the same geographical region or provinces. The existence of the housing price bubble was found to be significant at the 1% level for the TR22 Region. Çağlı (2019) investigated the potential presence of explosive behavior in the housing market for both Turkey general and 26 regions. According to the empirical results of the study, the presence of explosive behavior in regional price indices as well as the country's housing price index was determined. In addition, as a result of the examination of the relationship between the countrywide housing price index and regional housing price indices, it was understood that some regions in the real estate market have a more aggressive feature than the whole market. It was determined that housing prices of the TR22 region have explosive behavior. İskenderoğlu and Akdağ (2019) examined whether real hedonic price bubble in the housing price index occurred in Turkey overall and İstanbul, İzmir and Ankara. Both tests (SADF and GSADF) used in the study showed that the existence of housing bubbles in Turkey, İstanbul and İzmir, while it was found that there was a bubble formation in housing prices for Ankara only in the SADF test result. Korkmaz (2019) examined the asset price bubble in the housing market in Turkey with 26 regional units using different unit root tests basis. According to PANKPSS, Fourier KSS and KPSS stationarity test with sharp and smooth breaks test results, no housing price bubble was detected in any region; according to CADF, SURADF, SADF and GSADF test results, housing price bubble was detected in some regions. According to CADF, SADF and GSADF test results, there were housing price bubbles in the TR22 Region. Gökçe and Güler (2020) investigated the existence of rational bubbles for Ankara using the seasonally adjusted real housing price index. The results showed the existence of a housing bubble in the Ankara real house price index in the relevant period.

The literature explained in this study on the housing bubble is presented in Table 4 with additional information.

Table 4. Literature Review

Reference	Country/ Region	Data (Frequency)	Econometric Method	Findings
Case and Shiller (2003)	The USA	Q1:1985-Q3:2002 (Quarterly)	1. Price/income analysis 2. Panel regression model 3. Survey research	√ (For some States)
Black, Fraser and Hoesli (2006)	The UK	Q4:1973-Q3:2004 (Quarterly)	1. ADF unit root test 2. Johansen cointegration test 3. VAR model	√
Hlaváček and Komárek (2009)	Czechia and Prague	Q1:1998-Q2:2009 (Quarterly) 1998–2008 (Annually)	1. Price/income and price/rent analysis 2. Regression models with supply and demand variables 3. Panel regression model	√ (For Czechia)
Zeren and Ergüzel (2015)	İstanbul, İzmir and Ankara	01.2010-06.2014 (Monthly)	1. SADF and GSADF tests	×
Atasever (2016)	Muğla (for 5 neighborhood)	2000-2013 (Yearly four data)	1. ADF unit root test 2. Correlation test	×
Caspi (2016)	Israel and 9 regions in Israel	01.1999-07.2013 (Monthly) Q1:1998-Q2:2013 (Quarterly)	1. ADF, SADF and GSADF tests 2. CUSUM test	×
Pavlidis et al. (2016)	22 countries	Q1:1975-Q2:2013 (Quarterly)	1. SADF, GSADF and Panel GSADF tests 2. Pooled probit model	√ (For most countries)

Coşkun and Jadevicious (2017)	Turkey, İstanbul, İzmir and Ankara	01.2010-12.2014 (Monthly and Annually)	1. Affordability ratios (price/income and price/rent) analysis 2. Regression models with Case-Shiller (2003) and extended Case-Shiller (2003) frameworks 3. ADF, RADF, SADF and GSADF tests	×
Coşkun et al. (2017)	Turkey	01.2010-12.2014 06.2007-12.2014 (Monthly)	1. ADF, PP and NG-Perron unit root tests 2. Bound test 3. OLS, FMOLS, DOLS and Kalman filter models 4. ARIMA model	×
Shi (2017)	The USA and 21 metropolitan regions in the USA	1978-2015 (Six months)	1. VAR model 2. Phillips et al. (2015a, 2015b) procedure	√ (For 17 regions)
Afşar and Doğan (2018)	Turkey	01.2010-11.2017 (Monthly)	1. SADF and GSADF tests	×
Evrin Mandacı and Çağlı (2018)	Turkey and 26 regional units in Turkey	01.2010-04.2017 (Monthly)	1. GSADF test	√ (For Turkey and 16 regions)
Çağlı (2019)	Turkey and 26 regional units in Turkey	01.2010-12.2017 (Monthly)	1. Chen et al. (2017) continuous time framework	√ (For Turkey and 16 regions)
İskenderoğlu and Akdağ (2019)	Turkey, İstanbul, İzmir and Ankara	01.2010-12.2018 (Monthly)	1. SADF and GSADF tests	√
Korkmaz (2019)	26 regional units in Turkey	01.2010-12.2018 (Monthly)	1. CADF, SURADF, PANKPSS, Fourier KSS, SADF ve GSADF unit root tests 2. KPSS stationarity test with sharp and smooth breaks	√ (For some tests and some regions)
Gökçe and Güler (2020)	Ankara	01.2010-08.2019 (Monthly)	1. GSADF test	√

NOTE: The sign “√” indicates the findings regarding the existence of a bubble in house prices, and the sign “×” indicates the findings regarding the absence of a bubble in house prices.

According to studies in the literature described above, it was seen that the studies on housing bubbles were conducted for Turkey overall, İstanbul, Ankara, and İzmir. This study investigates the reasons of the existence of the bubble in housing prices in Turkey in general and TR22 Region, which is different from other studies in the literature. It can be seen from the literature table that the newly developed SADF and GSADF tests are generally used in current studies on the detection of the existence of the housing bubble. In this study, newly developed tests mentioned above were conducted. Another issue pointed out in literature reviews, while the housing price index data covering a long period have existed in countries other than Turkey, the housing price index data in Turkey has started to be published by the CBRT as of the beginning of 2010.

Korkmaz, Erer and Erer (2016) and Akkaya (2018) have conducted studies on the reasons for price bubbles and their causes. However, these studies focused on credit bubbles, and no empirical studies were found on the causes of housing price bubbles. In the introduction explanations, Gökçe and Güler (2020) and Taşdemir (2013) pointed out that demand factors were effective in the formation of price bubbles. Studies on the demand side determinants of the housing market are explained below.

Painter and Redfearn (2002) investigated the role of interest rates on home ownership rates and housing stock. The study found that interest rates play little direct role in changing home ownership rates, explaining that changes in interest rates can affect the timing of changes in tenant-to-owner tenure and that the long-term ownership rate is independent of interest rates. Halicioğlu (2005) explored new housing demand functions for the 1964-2004 period in Turkey. Empirical research results indicated that income is the most important variable in explaining the demand for new housing revenue in Turkey and housing prices and the level of urbanization follow it. There is a positive relationship between housing demand with real disposable income and urbanization rate, and a negative relationship between housing demand and housing prices. Öztürk and Fitöz (2009) investigated

the supply and demand determinants of housing market in Turkey. According to the stepwise regression method, it was determined that among many variables, the variables that best explain the housing demand are per capita income, CPI and interest rates. According to the model results performed on these three variables; a statistically significant and positive relationship was found between housing demand with per capita income, CPI and interest rates. In other words, per capita income, the increase in the CPI and interest rates explain the increase in demand for housing in Turkey.

Lebe and Akbaş (2014) carried out an analysis of the demand for housing in Turkey for the period 1970-2011. As a result of the analysis performed in this study, it was found that per capita income, marital status and industrialization affect the demand for housing in a positive direction, whereas housing prices, interest rates and employment in the agricultural sector have a negative impact. As a result of bootstrap analysis, one-way causality relationship from per capita income, house prices, interest rate and industrialization to housing demand was determined. Uysal and Yigit (2016) investigated the determinants of demand for housing in Turkey. The results showed a positive relationship between housing demand with per capita income, urbanization rate, and interest rates. In addition, a negative relationship was found between housing demand with M2 money supply and CPI. Darıcı (2018) investigated the impact of monetary policy on housing prices for the economy of Turkey. As a result of the study, it was found that the expansionary monetary policy exerted a pressure to increase housing prices.

According to the results of the study conducted on the determinants of housing demand, consistent results were obtained for the per capita income variable. However, results on interest rates, CPI, and M2 money supply differ. In the literature, there are significant number of studies on housing prices and their determinants (see Çankaya, 2013; Darıcı, 2018; Kolcu and Yamak, 2018; Karadaş and Salihoğlu, 2020).

5. METHOD

In this study, SADF and GSADF tests, which are among the newly developed tests, are used to determine the housing bubbles and the bubble periods. Pavlidis et al. (2016) stated that SADF and GSADF tests are better in the detection of slightly explosive behaviors in time series data than unit root/cointegration tests (e.g. Diba and Grossman, 1988), variance bounds tests (e.g. LeRoy and Porter, 1981; Shiller, 1981), specification tests (e.g. West, 1987), Chow and CUSUM-type tests (e.g. Homm and Breitung, 2012). Gürkaynak (2008) asserted that the mentioned variance bounds tests, West's two-step test, integration/cointegration-based tests and intrinsic bubbles test (Froot and Obstfeld, 1991) do not yield consistent results in distinguishing between incorrectly defined fundamentals and bubbles. He noted that the tests were only strong against certain types of bubbles. In addition, SADF and GSADF tests are used in exuberance indicator analyzes published by the Federal Reserve Bank of Dallas for 23 countries (www.dallasfed.org). In the study, the reasons of these bubbles are investigated with the logit model, based on the periods when the housing price bubble formation is determined.

5.1. SADF and GSADF Tests

SADF and GSADF tests are bubble tests that take into account the right-tailed variations of the standard ADF unit root test. Right-tailed unit root tests provide information about the slightly explosive or sub-martingale behavior in the data and are therefore useful as a market diagnosis or warning sign (Phillips et al., 2015a: 1047). Phillips, Wu, and Yu (2011) developed the SADF test by using forward recursive right-tailed ADF unit root tests; Phillips et al. (2015a, 2015b) developed the GSADF test using the backward recursive right-tailed ADF unit root tests to test the existence of a bubble, determine the bubble's formation and expiration dates. For this reason, these tests are also referred to as PWY method for SADF test and PSY method for GSADF test. The hypotheses of the SADF test are shown below (Phillips et al., 2011: 207):

$$H_0: \delta = 1 \text{ (no bubble)}$$

$$H_1: \delta > 1 \text{ (at least one bubble)}$$

When the sample period includes two bubbles, especially when the duration of the first bubble is longer, the PWY strategy usually fails to identify the second bubble or performing date-stamping consistently (Phillips et al. 2015a: 1057). Since the SADF test can present an inconsistent dating strategy in multiple bubble formations, the

alternative hypothesis was formed as “at least one bubble exists”. The hypotheses of the GSADF test are shown below.

$$H_0: \delta = 1 \text{ (no bubble)}$$

$$H_1: \delta > 1 \text{ (multiple bubbles)}$$

The GSADF test is more successful than the SADF test in detecting multiple bubbles and determining bubble periods. The following recursive regression equations are used to determine the existence of price bubbles in the SADF test (Phillips et al., 2011: 206):

$$x_t = \mu_x + \delta x_{t-1} + \sum_{j=1}^j \phi_j \Delta x_{t-j} + \varepsilon_{x,t}, \quad \varepsilon_{x,t} \sim NID(0, \sigma_x^2) \quad (1)$$

In Equation 1, j refers to the delay parameter and NID refers to the independent and normal distribution. The rolling recursive regression equations are used to detect the existence of price bubbles in GSADF tests (Phillips et al., 2015a: 1047):

$$\Delta y_t = \hat{\alpha}_{r_1, r_2} + \hat{\beta}_{r_1, r_2} y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \hat{\psi}_{r_1, r_2}^i \Delta y_{t-i} + \hat{\varepsilon}_t, \quad (2)$$

In Equation 2, k is the lag length, r_1 is the starting point for recursive regression estimation and r_2 is the end point for recursive regression estimation. SADF and GSADF statistics calculated based on Equation 1 and Equation 2 are shown in Equation 3 and Equation 4 below, respectively (Phillips et al., 2015a: 1048-1049):

$$SADF(r_0) = \sup_{r_2 \in [r_0, 1]} ADF_0^{r_2} \quad (3)$$

$$\sup_{\substack{r_2 \in [r_0, 1] \\ r_1 \in [0, r_2 - r_0]}} \{ADF_{r_1}^{r_2}\} \quad (4)$$

The SADF test in Equation 3 is based on the recursive estimation of the ADF model over a series of samples expanding forward. Here, the window size (rw) expands from r_0 to 1, r_0 is the smallest sample window width (and the starting point of the test statistic), and 1 is the largest window width (and total sample size). In the SADF test, the starting point (r_1) of the sample series is fixed at 0. Therefore, the end point (r_2) of each sample varies from r_0 to 1. The ADF statistics of a sample ranging from 0 to r_2 are shown with .

In the GSADF test in Equation 4, the sub-samples used in recursive are much more extensive than those in the SADF test. In the GSADF test, the starting point (r_1) is allowed to vary within a suitable range. Phillips et al. (2015a) proposed the $r_0 = 0,01 + 1,8 / \sqrt{T}$ rule based on comprehensive simulation findings for r_0 selection in SADF and GSADF tests. The recursive SADF and GSADF processes described in Equation 3 and Equation 4 above are shown comparatively in Figure 2 below (Phillips et al., 2015a: 1049):

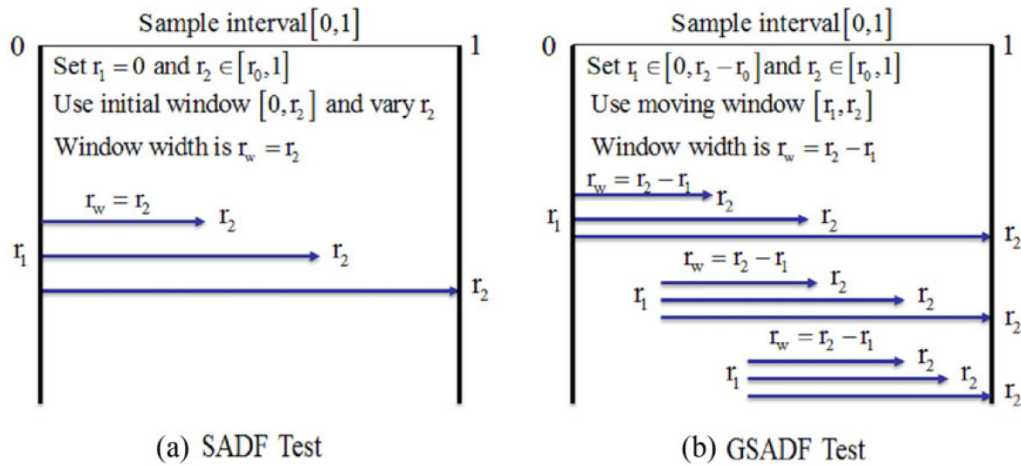

Figure 2. Sampling Ranges for SADF and GSADF Tests

Source: Phillips et al. (2015a: 1049).

The test statistics calculated with the Equation 3 and Equation 4 above are compared with the critical values calculated as a result of Monte Carlo simulations. If the test statistics are greater than the critical values, the zero hypothesis is rejected and the alternative hypothesis is accepted as “there is a bubble”.

Finally, while determining the start and end dates of the bubble periods, the backward SADF (BSADF) statistics series for the GSADF test from the last observations of the sample to the first observations are formed (Çağlı and Evrim Mandacı, 2017: 66). The upper value of the test statistics series is called the BSADF statistic and is shown as in Equation 5 (Phillips et al. 2015a: 1051):

$$BSADF_{r_2}(r_0) = \sup_{r_1 \in [0, r_2 - r_0]} \{ADF_{r_1}^{r_2}\} \tag{5}$$

The BSADF statistics in Equation 5 are then compared with a series of right-tailed critical values for each statistic calculated by Monte Carlo simulations (Çağlı and Evrim Mandacı, 2017: 66). The starting point of a bubble formation is completed by the BSADF sequence cutting the critical value upwards and cutting it downwards (Gökçe and Güler, 2020: 110). The PWY procedure for bubble detection (i.e. recursive ADF test) is a special case of the backward ADF test with $r_1 = 0$, and in that case, the sup operation is unnecessary (Phillips et al., 2015a: 1051).

5.2. Logit Model

In econometric models, dummy variables that can take values of 0 and 1 can be used to show the effect of qualitative factors as well as various quantitative factors. While dummy variables are mostly used as independent variables, there may be situations where the dependent variables are also dummy variables in some cases. Such models are called dummy dependent variable models (Tarı, 2014: 213). Dummy dependent variable models can be used as two or multi-state. Such models are called binary choice models if the dependent variable is binary, such as the presence or absence of a certain state. One of the binary choice models is the logit (logistics) model (Tarı, 2014: 245).

Logit model is a binary choice model whose prediction probability is always in the range of 0-1 and which has a nonlinear relationship between the dependent variable and the independent variable (Gujarati, 2016: 233). In the linear probability model, other binary choice model, the dependent variable D_i , which reflects the probability of P_i , can take any real value and is not limited to the correct probability range (0-1 interval). There is a simple two-step solution to this problem (Asteriou and Hall, 2016: 258): The first step is to transform the dependent variable D_i as in Equation 6 and define it with the concept of “odds”.

$$Odds_i = \frac{P_i}{1 - P_i} \quad (6)$$

Here $odds_i$ is defined as the ratio of probability of success to its complement (i.e, failure rate). The second step involves taking the natural logarithm of the odds ratio and calculating the logit L_i as in Equation 7. In addition, using Equation 7 in linear regression, the logit model in Equation 8 is obtained (Asteriou and Hall, 2016: 258):²

$$L_i = \ln\left(\frac{P_i}{1 - P_i}\right) \quad (7)$$

$$L_i = \beta_1 + \beta_2 X_{2i} + u_i \quad (8)$$

Logit model is estimated with the maximum likelihood method (Asteriou and Hall, 2016: 259; Gujarati, 2016: 237).

6. DATA AND DESCRIPTIVE STATISTICS

In the study, housing prices are analyzed for overall Turkey (TR) and TR22 Region. Housing Price Index, Housing Price Index for New Dwellings, Housing Price Index for Existing Dwellings, and Housing Unit Prices have been published by the CBRT as of January 2010. However, the data except for Housing Price Index could not be included in the study as they have been published for overall Turkey, İstanbul, Ankara and İzmir. In the statement made by the CBRT regarding Housing Price Index, the expression “the price index created by using the hedonic regression method in order to monitor the price changes adjusted for the quality effect depending on the observable properties of the houses” was included. In this case, the index mentioned is the hedonic housing price index. In this study, 126 months of observations for the period January 2010-June 2020 were used. As described in the literature review section, housing price index in Turkey have been published by the CBRT on a monthly frequency since the beginning of 2010. For this reason, the analysis period was chosen as of January 2010 until today. In addition, the index data is freed of the inflation effect by using the monthly CPI rate by using the formula in Equation 9.

$$Real\ HPI_t = \frac{Nominal\ HPI_t}{CPI_t} \times 100 \quad (9)$$

The variables used in the analysis performed on the causes of bubble formation in house prices are given below. Due to the lack of data on monthly frequency of income or per capita income variables, which are factors affecting housing demand, could not included in the study. Turkey real estate sector confidence index, price expectations index and housing rent index are calculated by Reidin Data and Analytics. While confidence index and the expectations index are calculated as three months, housing rent index is calculated for overall Turkey or on a city basis not regional. Other factors affecting the housing demand could not be included in the study because they were not at the appropriate frequency with the housing price index data. For this reason, only the variables which can explain housing bubbles such as the housing real interest rate (HRINT), the consumer price index change (CPI), an indicator of inflation, and the money supply percentage change (M2) could be included as their data were found to be suitable for the study. As the inflation data is calculated separately for both across Turkey (TR) and TR22 Region, they were included in the study. In addition, inflation adjusted housing interest rate, i.e. housing real interest rate is calculated separately for overall Turkey and TR22 Region. The data were obtained from the official websites of BRSA, CBRT and TSI. Descriptive statistics of all variables used in analysis are shown in Table 5 below.

² For more detailed mathematical explanations, see Asteriou and Hall (2016: 261-262).

Table 5. Descriptive Statistics

	RHPI_TR	RHPI_TR22	HRINT_TR	HRINT_TR22	CPI_TR	CPI_TR22	M2
Mean	28,57695	28,60305	12,15303	12,11603	0,803415	0,839149	1,465122
Median	27,62028	28,03325	11,51553	11,56242	0,664286	0,666566	1,297854
Maximum	32,87632	33,10149	30,51320	30,13836	6,304738	6,268937	12,03844
Minimum	25,49166	25,22052	7,477027	6,398981	-1,442919	-2,063412	-4,706333
Std. Dev.	2,343143	2,228740	3,778535	3,805411	0,954750	1,100395	2,032746
Skewness	0,484474	0,527753	2,547119	2,358139	1,583497	1,228239	1,388715
Kurtosis	1,668789	2,068430	10,85993	10,00138	10,71060	7,301222	9,757697
J. B.	14,23267	10,40505	460,5814	374,1288	364,7871	128,8076	280,2480
Prob.	0,000812	0,005503	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000
N. of Obs.	126	126	126	126	126	126	126

As seen in Table 5, the descriptive statistics of the real house price index for overall Turkey and TR22 Region were close to each other. A similar situation was valid for housing real interest rates and inflation indicators. In this case, it can be said that the data calculated for overall Turkey and TR22 Region did not vary much. Interest rates data had more distinct standard deviation than that of the others. Skewness values were positive for all series. Kurtosis values of all series except real housing price indices were quite high. Jargue-Bera (J. B.) statistics indicates that all series used in the study did not show normal distribution feature.

The graphs regarding the time series of the data used in the study are shown in Figure 3 below.

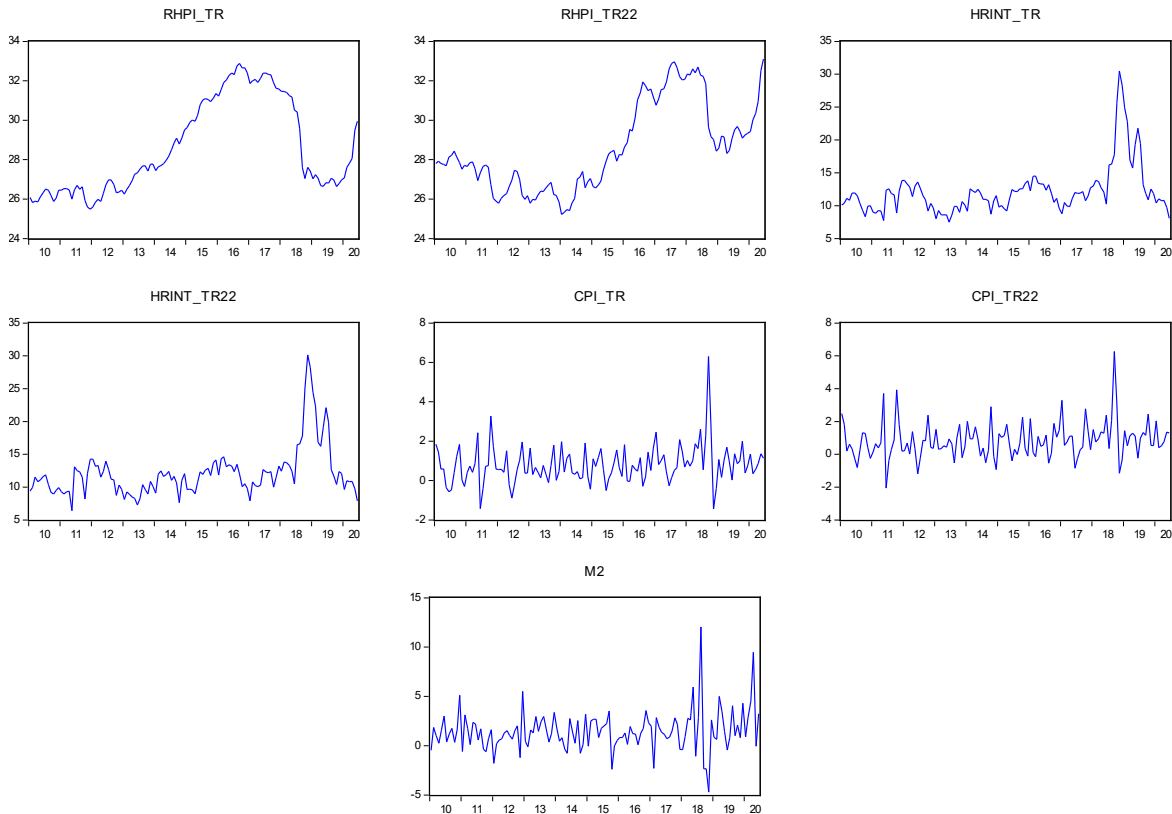

Figure 3. Time Series Graphs for Variables

When Figure 3 is examined, it can be seen that there were significant price increases and decreases for both real housing price indices. There were significant decreases in real housing price indices in 2018. Additionally, important changes in housing real interest rates, inflation rates and M2 money supply levels were observed.

7. EMPIRICAL FINDINGS

7.1. SADF and GSADF Test Results

The SADF and GSADF test results performed to detect the existence of the bubble in Turkey general and TR22 Region are shown in Table 6 below.

Table 6. SADF and GSADF Test Results

Variables	Test Statistics	
	SADF	GSADF
Real Housing Price Index for Turkey	2,676217*** (0,0000)	4,421184*** (0,0000)
Real Housing Price Index for TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale)	0,782773** (0,0175)	1,360635** (0,0223)
	Critical Values	
	%99	0,988019
	%95	0,436292
	%90	0,177529
		1,623947
		1,096919
		0,834064

Note: *** and ** signs indicate 1% and 5% significance, respectively. Critical values were obtained from 10.000-replicated Monte Carlo simulation results. The initial window size is taken as 25. Values in parentheses are probability values.

According to the SADF test results in Table 6 above, test statistic obtained in RHPI for Turkey overall, the confidence interval was found to be 99% while it was 95% for TR22 Region. Since these values were greater than the critical values, the null hypothesis was rejected and the alternative hypothesis was accepted. It was concluded that there was at least one bubble in the relevant housing prices. Again according to GSADF test results in Table 6, evidence for the existence of multiple bubbles was reached in RHPI for Turkey overall in the 99% confidence interval and for TR22 Region in 95% confidence interval. In Figure 4 below, bubble formation periods are shown graphically according to SADF and GSADF test results.

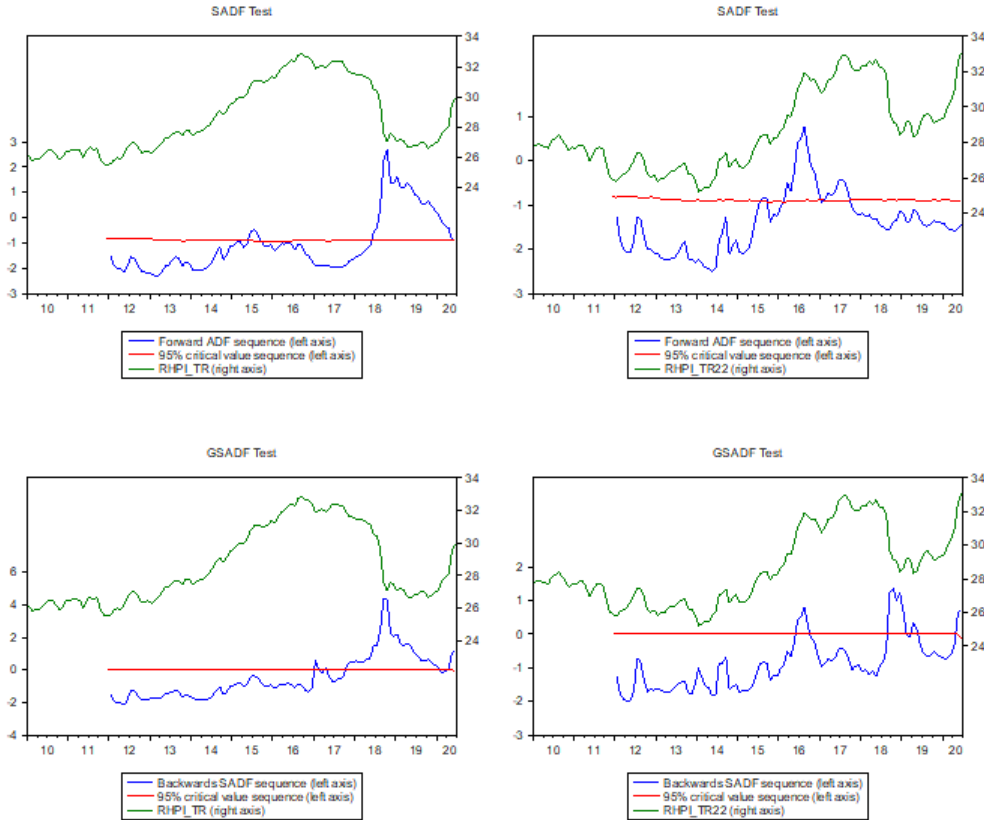

Figure 4. Graphical Display of House Bubble Formation Periods according to SADF and GSADF Test Results

As mentioned earlier, GSADF test is more successful in detecting multiple bubbles and determining bubble periods. According to GSADF test results, the start and end periods of the bubbles are shown in Table 7 below. It can be seen in Table 7 that long-term housing bubble periods were experienced in Turkey while short term housing bubbles were experienced in TR22 Region.

Table 7. Bubble Periods According to GSADF Test Results

TURKEY		TR22 REGION (BALIKESİR-ÇANAKKALE)	
Start - End	Period	Start - End	Period
01.2017-01.2017	1 month	06.2016-09.2016	4 months
04.2017-04.2017	1 month	09.2018-01.2019	5 months
10.2017-01.2020	28 months	04.2019-05.2019	2 months
04.2020-06.2020	3 months	05.2020-06.2020	2 months

Table 7 shows the four bubble period for Turkey in general and TR22 Region. It is noteworthy that the analyzed data consisted of real housing price indices adjusted for inflation. The periods of bubbles are relatively shorter for the TR22 Region. In this case, it can be said that even though bubbles were detected in real housing prices, the prices would stabilize again in a certain period. When the results regarding overall Turkey were considered, there was a 28-month bubble period between October 2017 and January 2020. As can be seen from the time series graphs regarding the data above, significant changes occurred in housing real interest rates, CPI and M2 money supply in the relevant period.

The results obtained in this study are consistent with the studies conducted by Evrim Mandacı and Çağlı (2018), Çağlı (2019), İskenderoğlu and Akdağ (2019), Korkmaz (2019), Gökçe and Güler (2020) on housing bubbles in Turkey. The studies on the recent housing price bubbles that described in the literature review of this study resulted in similar findings for Turkey. In addition, the results obtained from the study are consistent with the studies conducted by Case and Shiller (2003), Black, Fraser and Hoesli (2006), Hlaváček and Komárek (2009), Pavlidis et al. (2016) and Shi (2017). But the results are not consistent with the studies conducted by Zeren and Ergüzel (2015), Atasever (2016), Caspi (2016), Coşkun and Jadevicious (2017), Coşkun et al. (2017), Afşar and Doğan (2018).

7.2. Logit Model Results

The housing price bubble periods obtained as a result of SADF and GSADF test results were determined above. In the next step, various financial and economic variables that affect the formation of these bubbles are investigated with the logit model. Dummy variables were created by giving the number 1 for the bubble periods and 0 to other periods to be determined as a result of GSADF analysis for Turkey. The dummy variables created in this way were included in the analysis as dependent variables. The same process was applied for the TR22 Region. The model including variables that were used to describe housing price bubbles for overall Turkey and TR22 Region is shown in Equation 10 and Equation 11, respectively.

$$BUBBLES_{TR} = \beta_1 + \beta_2 HRINT_{TR_t} + \beta_3 CPI_{TR_t} + \beta_4 M2_t + u_t \quad (10)$$

$$BUBBLES_{TR22} = \beta_1 + \beta_2 HRINT_{TR22_t} + \beta_3 CPI_{TR22_t} + \beta_4 M2_t + u_t \quad (11)$$

Whether the independent variables to be included in the logit model were stationary or not was investigated with the Zivot-Andrews (1992) Unit Root Test, which takes into account a break in the series. Zivot-Andrews (1992) test results are shown in Table 8 below.

Table 8. Zivot-Andrews (1992) Unit Root Test Results

Variables	t-Statistic	Lags	Breakpoint
HRINT_TR	-6,25***	4	09.2018
HRINT_TR22	-5,89***	4	10.2018
CPI_TR	-8,26***	3	04.2018
CPI_TR22	-8,53***	3	08.2018
M2	-12,45***	0	10.2018
	Critical values for %1, %5 ve %10 significance levels are -5,57; -5,08; -4,82, respectively.		

Note: *** indicates the 1% significance levels. In the level values, "constant and trend" models were used.

According to the Zivot-Andrews (1992) test results in Table 8, all variables were found to be stationary at the level. The estimation results regarding the logit model are shown in Table 9 and Table 10 below. In Table 9, the dependent variable is the bubble dummy variable for overall Turkey, while the dependent variable is the bubble dummy variable for the TR22 Region in Table 10.

Table 9. Logit Model Estimation Results for Turkey

Dependent Variable: House bubble dummy variable for Turkey				
Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C	-13,35371	2,626596	-5,08406	0,0000
HRINT_TR	0,761156	0,173052	4,398417	0,0000
CPI_TR	2,705995	0,507146	5,335733	0,0000
M2	0,508611	0,159012	3,198574	0,0014
McFadden R-squared: 0,499690				
LR statistic: 64,16930				
Prob. (LR statistic): 0,000000				

According to the estimation results in Table 9, the probability values of the variables HRINT_TR, CPI_TR and M2 were found to be statistically significant. In addition, the coefficients of all explanatory variables were positive. Accordingly, increases in HRINT_TR, CPI_TR and M2 variables increase the possibility of housing price bubbles for overall Turkey.

Our findings for housing real interest rates are consistent with the results of Öztürk and Fitöz (2009), Uysal and Yiğit (2016). Both studies were conducted on the housing market in Turkey which is the main area of interest in this study. Theoretically, while a negative relationship is expected between housing demand and interest rates, the results contrary to expectation were reached in the studies of Painter and Redfean (2002), which is explained in the literature review section.

The findings obtained for the consumer price index are in line with the study of Öztürk and Fitöz (2009). The findings for the M2 money supply are also consistent with the study of Darıcı (2018). As explained in the introduction, a positive relationship between housing demand with CPI expectations and M2 money supply are theoretically expected.

Table 10. Logit Model Estimation Results for TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale)

Dependent Variable: Housing bubble dummy variable for TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale)				
Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C	-5,873761	1,181105	-4,973105	0,0000
HRINT_TR22	0,267135	0,065054	4,106367	0,0000
CPI_TR22	0,423415	0,233861	1,810544	0,0702
M2	-0,108034	0,102173	-1,057365	0,2903
McFadden R-squared: 0,267146				
LR statistic: 20,79160				
Prob. (LR statistic): 0,000116				

According to the estimation results in Table 10, the probability values of the variables HRINT_TR22 and CPI_TR22 were statistically significant, whereas the probability value of the M2 variable was not statistically significant. In addition, the coefficients of the variables HRINT_TR22 and CPI_TR22 were positive. Accordingly, increases in HRINT_TR22 and CPI_TR22 variables increase the possibility of housing price bubbles for the TR22 Region.

The study allows a comparison with the results obtained for Turkey overall and the TR22 Region. The findings obtained for Turkey overall and the TR22 Region are similar in terms of housing real interest rate and the inflation rate variables. However, while the findings concerning the money supply are statistically significant for Turkey overall, they are not statistically significant for the TR22 Region.

8. CONCLUSION

Price bubbles that can be defined as the part of the movement in asset prices that cannot be explained by economic fundamentals or the deviations in the basic value of an asset can be a leading indicator of financial crises. Significant price bubble events have occurred in the world financial markets since ancient times. Some of these price bubbles also appeared in the housing sector. In this study, the existence of bubbles in the housing sector in Turkey and TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale), periods of bubbles and factors affecting bubble formations are investigated. Adopting a growth model based on construction in Turkey in recent years has increased the interest in the housing sector. However, first of all, the economic fundamentals of housing prices were explained in the study. In the second part analysis of the study, the factors affecting the formation of bubbles based on the mentioned bubble periods are investigated. Monthly data from January 2010 to June 2020 are used in this study as the housing price index data of Turkey has been published by the CBRT as of January 2010.

To detect bubbles the SADF test developed by Phillips et al. (2011) and the GSADF test developed by Phillips et al (2015a, 2015b) are used. These tests are bubble tests that take into account the right tailed variations of the standard ADF unit root test. Especially the GSADF test is more successful than the SADF test in detecting multiple bubbles and determining the periods. In the study, the reasons of these bubbles are investigated with the logit model, based on the periods when the housing bubble formation is determined.

According to the SADF and GSADF test results, evidences regarding the existence of price bubbles in the housing price index for both overall Turkey and TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale) have been reached. Additionally, the logit model estimation results indicate that increases in housing real interest rate, CPI and M2 money supply also increase the possibility of housing bubbles for overall Turkey. In addition, housing real interest rate and CPI increases also increase the possibility of housing price bubbles for the TR22 Region (Balıkesir-Çanakkale).

According to the results obtained from the study, regulatory authorities such as the BRSA and CBRT should take preventive measures for price stability, financial stability and economic stability. Similar to the bursts in other asset price bubbles, the bursts in the housing bubbles can seriously disrupt the financial system and cause great problems. In addition, the ones who consider investing in the housing sector in Turkey and portfolio managers should take into account the existence of the bubble in housing prices in their investment decisions. According to TSI data, the total share of the construction and real estate sectors in the gross domestic product is

approximately 15% and the total share in employment rates is approximately 8%. Therefore, when these rates are considered, any instability in the housing market will unquestionably have a significant impact on Turkey's economy.

There are important limitations in terms of data set in the study. Although the housing price index data are published monthly, some important variables such as income, per capita income, population, marital status, migration, Turkey real estate sector confidence index and price expectations index that are thought to affect the housing price index are not published monthly. For this reason, variables that were incompatible with the frequency period of housing price indices could not included in the study. In addition, the housing rent index variable could not be included in the analysis since it is published not by region but by province and overall Turkey.

In future studies, it will be possible to investigate the existence of housing bubbles by using real house prices for the analyzed countries or regions, disregarding the effect of inflation. In addition, if data are available, more extensive research can be conducted on the factors affecting housing bubbles.

REFERENCES

- Afşar, A. and Doğan, E. (2018). Analyzing Asset of Bubbles in the Housing Market with Right-Tailed Unit Root Tests: The Case of Turkey. *Journal of Business Economics and Finance*, 7(2), 139-147.
- Akkaya, M. (2018). Türk Bankacılık Sektörü Yurtiçi Kredi Hacminde Balon Oluşumunu Etkileyen Faktörlerin Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 58-70.
- Ambrose, B. W., Eichholtz, P. and Lindenthal, T. (2013). House Prices and Fundamentals: 355 Years of Evidence. *Journal of Money, Credit and Banking*, 45(2-3), 477-491.
- Asteriou, D. and Hall, S. G. (2016). *Applied Econometrics (Third Edition)*. London: Palgrave Macmillan.
- Atasever, G. (2016). Varlık Fiyatları Köpüğü: Muğla Konut Piyasası Üzerine Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(34), 1-17.
- Barlevy, G. (2007). Economic Theory and Asset Bubbles. *Economic Perspectives*, Federal Reserve Bank of Chicago, 44-59.
- Biggs, B. (2006). *Hedge Hogging*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Black, A., Fraser, P. and Hoesli, M. (2006). House Prices, Fundamentals and Bubbles. *Journal of Business Finance & Accounting*, 33(9), 1535-1555
- Çağlı, E. Ç. and Evrim Mandacı, P. (2017). Borsa İstanbul'da Rasyonel Balon Varlığı: Sektör Endeksleri Üzerine Bir Analiz. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 54(629), 63-76.
- Çağlı, E. Ç. (2019). Explosive Behavior in the Real Estate Market of Turkey. *Borsa İstanbul Review*, 19(3), 258-263.
- Çankaya, S. (2013). Konut Fiyatları ve Makroekonomik Faktörler Arası İlişkiye Global Bakış. *Maliye Finans Yazıları*, 27(100), 143-154.
- Case, K. E. and Shiller, R. J. (2003). Is There a Bubble in the Housing Market? *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 299-342.
- Caspi, I. (2016). Testing for A Housing Bubble at the National and Regional Level: The Case of Israel. *Federal Reserve Bank of Dallas, Working Paper No. 246*.
- Coşkun, Y. (2016). Konut Fiyatları ve Yatırımı: Türkiye İçin Bir Analiz. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 201-217.
- Coşkun, Y. and Jadevicious, A. (2017). Is there a Housing Bubble in Turkey? *Real Estate Management and Valuation*, 25(1), 48-73.
- Coşkun, Y., Seven, Ü., Ertuğrul, H. M. and Alp, A. (2017). Housing Price Dynamics and Bubble Risk: The Case of Turkey. *Housing Studies*, 35(1), 1-37.
- Darıcı, B. (2018). Para Politikası ve Konut Fiyatları İlişkisi: Türkiye Ekonomisi için Ampirik Bir Analiz. *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University, Special Issue on International Conference on Empirical Economics and Social Science (ICEESS' 18)*, 221-228.

- Diba, B. T. and Grossman, H. I. (1988). Explosive Rational Bubbles in Stock Prices? *American Economic Review*, 78(3), 520–530.
- Eğilmez, M. (2017). Konut ve Balon Meselesinin Analizi. Retrieved July 20, 2020, from <http://www.mahfiegilmez.com/2017/05/konut-ve-balon-meselesi.html>.
- Erol, I. and Ünal, U. (2015). Role of Construction Sector in Economic Growth: New Evidence from Turkey. Munich Personal RePEc Archive, Paper No. 68263.
- Evrin Mandacı, P. E. and Çağlı, E. Ç. (2018). Türkiye Konut Piyasasında Balon Var mı? İstatistiki Bölge Birimleri Üzerine Bir Analiz. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 55(646), 85-113.
- Froot, K. and Obstfeld, M. (1991) Intrinsic Bubbles: The Case of Stock Prices. *American Economic Review*, 81(5), 1189-1214.
- Gökçe, A. and Güler, İ. (2020). Sağ-Yönlü ADF Sınamaları ile Ankara İlinde Konut Balonu Araştırması. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Dergisi, Özel Sayı*, 94-116.
- Gujarati, D. (2016). Örneklerle Ekonometri (Translated by N. Bolatoğlu). Ankara: BB101 Yayınları.
- Gürkaynak, R. S. (2008). Econometric Tests of Asset Price Bubbles: Taking Stock. *Journal of Economic Surveys*, 22(1), 166–186.
- Halicioğlu, F. (2005). The Demand for New Housing in Turkey: An Application of ARDL Model. 2005 Business and Economics Society International Conference, July 22-25 2005, Grand Canyon, Arizona, USA.
- Himmelberg, C., Mayer, C. and Sinai, T. (2005). Assessing High House Prices: Bubbles, Fundamentals and Misperceptions. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 67-92.
- Hlaváček, M. and Komárek, L. (2009). Housing Price Bubbles and their Determinants in the Czech Republic and its Regions. Czech National Bank, Working Paper Series 12.
- Hommi, U. and Breitung, J. (2012). Testing for Speculative Bubbles in Stock Markets: A Comparison of Alternative Methods. *Journal of Financial Econometrics*, 10(1), 198-231.
- İskenderoğlu, Ö. and Akdağ, S. (2019). Türkiye’de Reel Konut Fiyatlarında Balonların Varlığı Üzerine Uygulamalı Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal*, 10(5), 1085-1093.
- Kansu, A. (2017). Konut Balonundan Finansal Krize: ABD Mortgage Krizi. Ankara: Astana Yayınları.
- Karadaş, H. A. ve Salıhoğlu, E. (2020). Seçili Makroekonomik Değişkenlerin Konut Fiyatlarına Etkisi: Türkiye Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 63-80.
- Karasu, M. A. (2019). İnşaata Dayalı Büyüme Ekseninde Türkiye’de Konut Sorunu. in *Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik* (Editors: A. Mengi and D. İşçioğlu). Ankara Üniversitesi Yayınları No: 658, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 62, pp. 669-693.
- Kaya, A. (2012). Türkiye’de Konut Fiyatlarını Etkileyen Faktörlerin Hedonik Fiyat Modeli İle Belirlenmesi. TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi.
- Kilian, L. (2009). Not All Oil Price Shocks Are Alike: Disentangling Demand and Supply Shocks in the Crude Oil Market. *American Economic Review*, 99(3), 1053–1069.
- Kolcu, F. and Yamak, N. (2018). Gelir ve Faiz Oranlarının Konut Fiyatları Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkileri. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı, 141-152.
- Korkmaz, Ö. (2019). Detecting Housing Price Bubbles Using Panel Unit Roots Tests. In *Selected Topics in Applied Econometrics* (Editors: E. Ç. Akay and Ö. Korkmaz). Berlin: Peter Lang GmbH, pp. 87-115.
- Korkmaz, Ö. (2020). The Relationship between Housing Prices and Inflation Rate in Turkey: Evidence from Panel Konya Causality Test. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 13(3), 427-452.
- Korkmaz, Ö., Erer, E. and Erer, D. (2016). The Factors Affecting Credit Bubbles: The Case of Turkey. *Financial Studies*, 20(1), 37-51.
- Lebe, F. and Akbaş, Y. E. (2014). Türkiye’nin Konut Talebinin Analizi: 1970-2011. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 57-83.
- LeRoy, S. F. and Porter, R. D. (1981). The Present-Value Relation: Tests Based on Implied Variance Bounds. *Econometrica*, 49(3), 555–574.

- Malkiel, B. G. (2018). Borsada Rastgele Seyir (Translated by A. Perşembe). İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Miao, J. (2014). Introduction to Economic Theory of Bubbles. *Journal of Mathematical Economics*, 53, 130-136.
- Mishkin, F. S. and Eakins, S. G. (2018). *Financial Markets and Institutions*. United Kingdom: Pearson Education Limited.
- Özatay, F. (2015). *Parasal İktisat: Kuram ve Politika*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Öztürk, N. and Fitöz, E. (2009). Türkiye’de Konut Piyasasının Belirleyicileri: Ampirik Bir Uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 21-46.
- Painter, G. and Redfearn, C. L. (2002), The Role of Interest Rates in Influencing Long-Run Homeownership Rates. *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 25(2-3), 243-267.
- Pavlidis, E., Yusupova, A., Paya, I., Peel, D., Martinez-Garcia, E., Mack, A. and Grossman, V. (2016). Episodes of Exuberance in Housing Markets. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 53(4), 419-449.
- Phillips, P. C. B., Shi, S. and Yu, J. (2015a). Testing for Multiple Bubbles: Historical Episode of Exuberance and Collapse in the S&P 500. *International Economic Review*, 56(4), 1043-1077.
- Phillips, P. C. B., Shi, S. and Yu, J. (2015b). Testing for Multiple Bubbles: Limit Theory of Real-Time Detectors. *International Economic Review*, 56(4), 1079-1133.
- Phillips, P. C. B., Wu, Y. and Yu, J. (2011). Explosive Behavior in the 1990s Nasdaq: When Did Exuberance Escalate Asset Values? *International Economic Review*, 52(1), 201-226.
- Shi, S. (2017). Speculative Bubbles or Market Fundamentals? An Investigation of US Regional Housing Markets. *Economic Modelling*, 66, 101-111.
- Shiller, R. J. (1981). Do Stock Prices Move Too Much to be Justified by Subsequent Changes in Dividends? *The American Economic Review*, 71(3), 421-436.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Taşdemir, M. (2013). Konut Piyasası. In *Gayrimenkul Ekonomisi* (Editors: C. N. Berberoğlu and L. Erdoğan). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2766, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1724, pp. 104-131.
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2019). Katılım Bankaları 2019. Retrieved September 29, 2020, from <https://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Katilim-Bankalari-2019.pdf>.
- Uysal, D. and Yiğit, M. (2016). Türkiye’de Konut Talebinin Belirleyicileri (1970-2015): Ampirik Bir Çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19(1), 185-209.
- West, K. D. (1987). A Specification Test for Speculative Bubbles. *The Quarterly Journal of Economics*, 102(3), 553-580.
- Zeren, F. and Ergüzel, O. Ş. (2015). Testing For Bubbles in the Housing Market: Further Evidence from Turkey. *Financial Studies*, 19(1), 40-52.
- Zivot, E. and Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.
- www.bddk.org.tr
- www.dallasfed.org
- www.reidin.com.en
- www.tcmb.gov.tr
- www.tuik.gov.tr

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:24.12.2020 ✓Accepted/Kabul:20.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.846221

Araştırma Makalesi/ Research Article

Karamıklı, A. ve Şaşmaz, M. Ü. (2021). "Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme ve Sağlık Harcamaları Üzerindeki Etkisi"
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 293-304.

TÜRKİYE’DE YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİN EKONOMİK BÜYÜME VE SAĞLIK HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Aysun KARAMIKLI*, Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ**

Öz

Dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi son yıllarda artan çevresel sorunlar ile birlikte hızla artmaya başlamıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi enerji talebini karşılamak, fosil yakıtların ve karbon emisyonunun sebep olduğu çevresel hasarı en aza indirilebilmek için önem arz etmektedir. Böylece yenilenebilir enerji tüketiminin yaygınlaştırılması insan sağlığı üzerindeki olumsuzluklarında azalmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi (1992) ile Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testlerinden yararlanılarak 1995-2015 yıllarında Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Çalışma bulguları neticesinde Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynakları alanında projeler geliştirilmesi ve teşvikler sağlanması sürdürülebilir bir çevre ve sağlıklı bireylere sahip olunması ile sağlık harcamalarının azaltılmasına katkıda bulunulabilir.

Anahtar Kelimeler: *Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme, Sağlık Harcamaları, Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Testi.*

JEL Sınıflandırması: F43, K32

THE EFFECTS OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION ON ECONOMIC GROWTH AND HEALTH EXPENDITURES IN TURKEY

Abstract

The importance of renewable energy sources in the world has started to increase rapidly in recent years with increasing environmental problems. The consumption of renewable energy sources is important to meet energy demand and minimize the environmental damage caused by fossil fuels and carbon emissions. Thus, the spread of renewable energy consumption contributes to the reduction of its negative effects on human health. In this study, Zivot-Andrews Structural Breaks Unit Root Test (1992) with Toda-Yamamoto (1995) in the years 1995 to 2015 using utilizing the causality of renewable energy consumption in Turkey, aimed to determine the causal relationship between economic growth and health spending. As a result of the study, it has been determined that there is a one-way causality relationship from renewable energy consumption to health expenditures. The findings of the study as a result of development of projects in the field of renewable energy sources in Turkey and the provision of incentives can contribute to the reduction of health expenditures by having a sustainable environment and healthy individuals.

Keywords: *Renewable Energy Consumption, Economic Growth, Health Spending, Toda-Yamamoto (1995) Causality Test.*

JEL Classification: F43, K32

*Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Bandırma/BALIKESİR.

e-posta: aysunkrml@gmail.com, (0000-0002-8744-7977)

** Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, UŞAK.

e-posta: mahmut.sasmaz@usak.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9485-3933>)

1. GİRİŞ

Yenilenebilir enerji kaynakları, enerji verimliliğinin artırılması ve geleneksel enerji kaynaklarına olan bağımlılığın azaltılması için son dönemde dünya gündeminde artmaya başlamıştır. Yenilenemez enerji kaynaklarının tüketimi sera gazı emisyonu ve hava kirliliği gibi olumsuz çevresel etkiler oluşturmaktadır. Bu sebeple rüzgâr ve güneş enerjisi gibi düşük çevresel etkiye sahip yenilenebilir enerji kaynakları tercih edilmektedir.

Geleneksel enerji kaynaklarının tüketiminden kaynaklanan çevresel hasar ülkeleri sosyal ve ekonomik birçok yönden olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple yenilenemez enerji kaynaklarının sebep olduğu çevresel sorunları en aza indirebilmek için yenilenebilir enerjinin toplam enerji kaynakları içindeki payını artırma ihtiyacı doğmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı teknolojilerin geliştirilmesi, sürdürülebilir bir enerji geleceği yaratmak ve sağlıklı bir toplum oluşturmak için etkili ve önemli çözümlerdendir (Bhattacharya vd., 2016). Yenilenebilir enerji tüketimi ile sera gazı emisyonlarını sınırlandıran önlemlerin geliştirilmesi çevresel ve sağlık kalitesinin iyileşmesine destek olmaktadır. Ayrıca sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlama, enerji erişimi ve güvenliği ile iklim değişikliğinin azaltılması gibi birçok gelişmelere yol açabilmektedir (Owusu ve Asumadu, 2016; Gielen vd., 2019). Böylece yenilenebilir enerji tüketiminin yaygınlaştırılması çevresel gelişim ile sağlık harcamalarının azalmasına ve ekonomik büyümenin sağlanmasına yardımcı olabilmektedir (Wang vd., 2019; Khan vd., 2020).

Dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarına olan talebin artması ile Türkiye'nin de içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartlara bağlı olarak yenilenebilir enerjiye olan ihtiyaç artmaktadır. Türkiye'de dış kaynaklara olan bağımlılığı azaltmak, fosil yakıt kullanımı ve sera gazı emisyonunu önlemek için yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi her geçen gün daha da artmaya başlamıştır. Bu bağlamda 2023 hedefleri kapsamında Türkiye'de yenilenebilir enerjinin diğer enerji kaynakları içindeki payını arttırmak hedeflemektedir. Bu çalışmada 1990-2015 döneminde zaman serisi analizi kullanılarak Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada öncelikle konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla teoriden bahsedilmiştir. Daha sonra konuya ilişkin yapılan çalışmaların literatür taraması yapılmış, veri ve yöntem hakkında bilgi verilerek ampirik analizlere geçilmiştir. Ampirik analizde elde edilen bilgiler sunulmuş, sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılmıştır. Çalışmanın, bilindiği kadarıyla Türkiye özelinde yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik bir çalışmaya rastlanamaması sebebiyle, var olan boşluğu doldurması amaçlanmıştır.

2. TEORİ

Dünyada, son yıllarda enerji kaynaklarına yönelik gelişmeler ivme kazanmaya başlamıştır. Geleneksel enerji kaynaklarının sebep olduğu çevresel sorunlar ile birlikte yenilenebilir enerji kaynakları küresel ekonomide ön plana çıkmaya başlamıştır. Sosyal ve ekonomik kalkınmanın sağlanması, toplumsal refah ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi için yenilenebilir enerji kaynaklarına olan ihtiyaç artmıştır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enerji tüketim faaliyetleri sonucunda meydana gelen olumsuzlukların başında yenilenemez enerji kaynaklarının (petrol, kömür vd.) tüketimi gelmektedir. Geleneksel enerji kaynaklarının kullanımına bağlı olarak meydana gelen küresel sorunlar sera gazı emisyonu ve karbondioksit salınımının artmasıdır (Apergis ve Danuletiu, 2014: 578). Bu sorunların önlenmesi için yenilenebilir enerji kaynaklarının verimli bir şekilde yönetilmesi ve kullanılması önem arz etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş ve rüzgâr başta olmak üzere jeotermal, gelgit ve biyokütle enerjisi önemli enerji kaynaklarını oluşturmaktadır (Zong vd., 2018: 173). Yenilenebilir enerji kaynakları sera gazı emisyonu ve küresel ısınmanın azaltılmasına yardımcı olduğu için temiz enerji kaynakları olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda sürekli artan enerji talebini karşılamak, çevreyi korumak ve enerji güvenliğini sağlamak için yenilenebilir enerjinin verimli şekilde kullanılması gerekmektedir. Böylece yenilenemez enerji kaynaklarının aksine yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi ile daha temiz bir çevre ve yüksek enerji verimliliği elde edilmiş olur (Bhattacharya vd., 2016: 733). Bu sebeple yenilenebilir enerjinin, dünyada son yıllarda hızla gelişmesi ve birçok yenilenemez enerji kaynaklarını geride bırakarak lider bir konuma sahip olması beklenmektedir.

Yenilenebilir enerji tüketimi, insani gelişme ve ekonomik üretkenlik üzerindeki etkisiyle sürdürülebilir kalkınma ile doğrudan bir ilişki içerisindedir. Yenilenebilir enerji kaynakları, enerji erişimi ve güvenliğinin sağlanmasında,

iklim değişikliğinin azaltılmasında önemli bir alternatiftir. Ayrıca sosyal ve ekonomik kalkınmanın sağlanması ile çevrenin korunması ve insan sağlığına yönelik negatif dışsallıkların azaltılması için de önemli bir kaynaktır (Owusu ve Asumadu, 2016: 7-8). Yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi hem kamu hem de özel sektörde istihdam fırsatlarını kolaylaştırmaktadır. Böylece yenilenebilir enerji projelerine yapılacak yatırımlar ülke içinde üretimin artması ve daha fazla istihdam olanaklarının yaratılması ile ekonomik büyüme ve gelişmeye destek olmaktadır (Maji vd., 2019: 387).

Yenilenemez enerji kaynaklarının sebep olduğu karbondioksit emisyonunun çevreye verdiği negatif dışsallığı azaltmak için yenilenebilir enerji kaynaklarının tercih edilmesi etkili ve önemli çözümlerdendir. Daha fazla yenilenebilir enerji tüketimi fosil yakıt kullanımının azaltılmasına ve çevresel birçok hasarın önlenmesine destek olmaktadır. Ayrıca yenilenemez enerji kaynaklarının aksine insan sağlığı üzerindeki olumsuzları en aza indirebilmektedir (Machol ve Rizk, 2013: 75). Bir ülkede sağlık harcamaları maliyetinin azaltılması için çevresel kalitenin artırılmasında önlemler ve politikalar geliştirilmelidir. Çünkü verimli enerji projelerinin hayata geçirilmesi insan sağlığını iyileştirmekte ve ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (Chaabouni ve Saidi, 2017: 143). Böylece yenilenebilir enerji kaynakları toplumun yaşam standartlarının iyileştirilmesi, sağlık hizmetlerinin etkinliği, endüstriyel gelişim gibi ülkeleri ekonomik, sosyal ve çevresel birçok yönden etkilemektedir. Bu sebeple yenilenebilir enerji teknolojileri ülke ekonomilerinin gelişimi için hayati önem taşımaktadır.

Ülkeleri yenilenebilir enerji projelerine teşvik etmek, ekonomik büyümenin sağlanması, sağlık kalitesinin iyileştirilmesi ve sağlık harcamalarında tasarruf yapılması için önemli politikalar (Apergis vd., 2018: 1015). Böylece yenilenebilir enerji projelerinin geliştirilmesi ve erişilebilirliğinin sağlanması için teşvik mekanizmaları ve enerji planlaması yapılması önemlidir (Polatidis vd., 2006). Türkiye’de de son yıllarda yenilenebilir enerji alanında önemli ilerlemeler kaydedilmektedir. 2023 hedefleri kapsamında enerjinin öncelikli olarak yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanması ve enerji verimliliğinin artırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda Türkiye’nin de güvenli, ekonomik ve çevre dostu enerji kaynağı olan yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımları artırması sürdürülebilir bir gelecek için önem arz etmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi araştıran çeşitli çalışmalar mevcuttur (Bkz. Apergis ve Payne (2012), Öcal ve Aslan (2013), Büyükyılmaz ve Mert (2015), Çınar ve Yılmaz (2015), Alper ve Oğuz (2016), Bhattacharya vd. (2016), Özşahin vd. (2016), Ito (2017), Kesbiç ve Er (2017), Alper (2018), Bulut ve Muratoğlu (2018), Apaydın vd. (2019), Ünüvar ve Keskinkılıç (2020)). Yapılan çalışmalar sonucunda, yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir (Bkz. Çınar ve Yılmaz (2015), Alper ve Oğuz (2016), Bhattacharya vd. (2016), Özşahin vd. (2016), Ito (2017), Apaydın vd. (2019), Ünüvar ve Keskinkılıç (2020)). Diğer yandan literatürde ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu (Bkz. Apergis ve Payne (2012), Büyükyılmaz ve Mert (2015), Kahia vd. 2017)) ya da tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu bulan çalışmalar mevcuttur (Bkz. Öcal ve Aslan (2013), Kesbiç ve Er (2017), Alper (2018)). Ayrıca bazı çalışmalarda ise aralarında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir (Bkz. Bulut ve Muratoğlu (2018)). Aşağıda ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki ilişkiye yönelik olarak yapılan çalışmalar özetlenmiştir;

Apergis ve Payne (2012), 80 ülke için panel eşbütünlük testinden yararlanarak 1990-2007 dönemi için, ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapmış oldukları çalışma neticesinde, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer bir çalışmada Öcal ve Aslan (2013), Türkiye’de ARDL yaklaşımı ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerinden yararlanarak 1990-2010 dönemi için yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Yapmış oldukları ARDL testi sonucunda, yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketiminin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda ise, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir. Büyükyılmaz ve Mert (2015), MS-VAR yönteminden yararlanarak Türkiye’de 1960-2010 yılları arasında ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmaları sonucunda, ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi

arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Diğer bir çalışmada Çınar ve Yılmaz (2015), panel veri analizinden yararlanarak 1990-2013 döneminde 8 gelişmekte olan ülke için yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmaları sonucunda, yenilenebilir enerji kaynaklarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Alper ve Oğuz (2016), asimetrik nedensellik testi ve Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) yönteminden yararlanarak 1990–2009 yılları arasında AB üye ülkelerinde ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapmış oldukları araştırma sonucunda, yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini bulmuşlardır. Diğer bir çalışmada Bhattacharya vd. (2016), 1991 ve 2012 yılları arasında Türkiye'nin de olduğu 38 ülke için panel veri analiz yöntemi kullanılarak yenilenebilir enerji tüketen ülkelerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmaları sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminin, seçilmiş ülkelerin %57'si için olumlu etkisi olduğuna ulaşılmıştır. Diğer yandan 11 ülkenin yenilenebilir enerji kaynaklarını etkin kullanamamaları ve ekonomik büyümeleri üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Özşahin vd. (2016), 2000-2013 yılları arasında Türkiye ile BRICS ülkeleri için panel-ARDL yönteminden yararlanarak ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapmış oldukları çalışma sonucunda, ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasında uzun vadede pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Kahia vd. (2017), 1980-2012 döneminde MENA ülkeleri için panel Granger nedensellik testinden yararlanarak ekonomik büyüme ve yenilenebilir-yenilenemez enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmaları sonucunda ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasında çift yönlü pozitif bir ilişki olduğuna ulaşmışlardır. Benzer bir çalışmada Kesbiç ve Er (2017), Panel Granger Nedensellik testi kullanarak 2004-2014 yılları arasında Türkiye ve AB üye olan 28 ülkede ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapmış oldukları çalışma sonucunda, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Ito (2017), 2002–2011 yılları arasında 42 gelişmiş ülkede panel veri analizinden yararlanarak ekonomik büyüme ile yenilenebilir-yenilenemez enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Yapmış olduğu çalışma neticesinde, yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğuna ulaşmıştır. Ayrıca yenilenemez enerji kaynaklarının ise ekonomik büyümede negatif bir etki meydana getirdiğini tespit etmiştir. Diğer bir çalışmada Alper (2018), 1990-2017 yılları arasında Türkiye'de Bayer-Hanck eş bütünleşme testinden ve Toda-Yamamoto nedensellik testinden yararlanarak yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Çalışması neticesinde ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketime tek yönlü bir ilişki olduğuna ulaşmıştır.

Bulut ve Muratoğlu (2018), 1990-2015 döneminde Türkiye'de ARDL ve Hatemi-J nedensellik testinden yararlanarak ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapmış oldukları çalışmada, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasında bir nedenselliğin olmadığını bulmuşlardır. Apaydın vd. (2019), Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif modelinden yararlanarak 1965-2017 yılları arasında Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynakları tüketiminin ekonomik büyüme ile ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmaları neticesinde, yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen artışların ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğine ulaşmışlardır. Benzer bir çalışmada Ünüvar ve Keskinkılıç (2020), 2000-2016 döneminde Kao ve Johansen Fisher panel eşbütünleşme testleri kullanılarak G20 üyesi kapsamındaki 19 ülkede ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları ilişkisini incelemişlerdir. Yapmış oldukları çalışmada, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Tablo 1: Ekonomik Büyüme ve Yenilenebilir Enerji Tüketimi Arasındaki İlişki Literatür Özeti

Yazarlar	Ülkeler	Dönem	Yöntem	Bulgular
Apergis ve Payne (2012)	80 Ülke	1990-2007	Panel Eşbütünlüşme	Ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji kaynakları tüketiminde çift yönlü ilişki
Öcal ve Aslan (2013)	Türkiye	1990-2010	ARDL ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji kaynakları tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi
Büyükyılmaz ve Mert (2015)	Türkiye	1960-2010	MS-VAR	Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları tüketiminde çift yönlü bir ilişki
Çınar ve Yılmaz (2015)	8 Gelişmekte Olan Ülke	1990-2013	Panel Veri	Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasında pozitif ilişki
Alper ve Oğuz (2016)	AB Üye Ülkeler	1990-2009	Asimetrik nedensellik testi ve Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL)	Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi arasında pozitif ilişki
Bhattacharya vd. (2016)	38 Ülke	1991-2012	Panel Veri	Yenilenebilir enerji tüketiminin, seçilmiş ülkelerin%57'sinin ekonomik büyümesini pozitif etkilediği
Özşahin vd. (2016)	BRICS Ülkeleri ve Türkiye	2000-2013	Panel-ARDL	Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji kaynaklarını pozitif etkilemesi
Ito (2017)	42 Gelişmiş Ülke	2002-2011	Panel Veri	Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji tüketimini pozitif etkilemesi
Kahia vd. (2017)	MENA Ülkeleri	1980-2012	Panel Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynaklarının çift yönlü pozitif ilişkinin olması
Kesbiç ve Er (2017)	28 AB Ülkesi ve Türkiye	2004-2014	Panel Granger Nedensellik	Ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji kaynakları tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi
Alper (2018)	Türkiye	1990-2017	Bayer-Hanck Eş Bütünlüşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji kaynakları tüketimine doğru tek yönlü ilişki
Bulut ve Muratoğlu (2018)	Türkiye	1990-2015	ARDL ve Hatemi-J Nedensellik Testi	Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji kaynakları arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı
Apaydın vd. (2019)	Türkiye	1965-2017	Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (NARDL)	Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji kaynaklarını pozitif etkilemesi
Ünüvar ve Keskinlik (2020)	G20 üyesi 19 ülke	2000-2016	Kao ve Johansen Fisher Panel Eşbütünlüşme Testleri	Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji kaynaklarını pozitif etkilemesi

Kaynak: Yazar tarafından ilgili literatürden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çalışmada kullanılan diğer bir değişken ise sağlık harcamalarıdır. Literatürde sağlık harcamaları ile yenilenebilir enerji ilişkisine yönelik olarak yapılan çalışmalar kısıtlı sayıda bulunmaktadır. (Bkz. Apergis vd. (2018), Çetin (2018), Khan (2019), Khan vd. (2019), Öndes (2019), Ullah vd. (2019), Caruso vd. (2020), Şaşmaz vd. (2021)).

Yapılan çalışmalar sonucunda, yenilenebilir enerji kaynaklarının sağlık harcamaları maliyetini azaltıcı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Bkz. Çetin (2018), Khan (2019), Öndes (2019), Ullah vd. (2019)). Ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamaları arasında nedensellik ilişkisi olduğunu tespit eden çalışmalarda mevcuttur (Bkz. Apergis vd. (2018), Öndes (2019), Caruso vd. (2020)). Yenilenebilir enerji tüketimi ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye yönelik olarak yapılan çalışmalar aşağıda özetlenmiştir;

Apergis vd. (2018), panel veri analizi kullanılarak 1995-2011 yılları arasında 42 Sahra altı Afrika ülkelerinde sağlık harcamaları ile yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmaları sonucunda elde etmiş oldukları sonuçlardan birinde, uzun vadede yenilenebilir enerji kaynakları tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Çetin (2018), panel ARDL analizinden yararlanarak BRICS-T ülkelerinde 2000-2015 yılları arasında yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Yapmış olduğu çalışma sonucunda, yenilenebilir enerji tüketiminin sağlık harcamaları maliyetini azalttığına ulaşılmıştır. Diğer bir çalışmada Khan (2019), panel veri analizinden yararlanarak 2007-2017 döneminde Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimi, sağlık harcamaları, lojistik performansı endeksleri ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapmış olduğu çalışma sonucunda elde ettiği sonuçlardan birinde, yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirliği geliştirdiğini ve karbon salınımını azaltarak sağlık harcamalarını da en aza indirdiğini tespit etmiştir.

Khan vd. (2019), panel veri analizi yönteminden yararlanarak 1995-2016 yılları arasında Kuşak ve Yol Girişimi (B&RI) ülkelerinde sağlık harcamaları, gelir, doğrudan yabancı yatırımları ile yenilenebilir enerji tüketiminin çevre üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yapılan çalışma sonucunda, sağlık harcamalarının çevre üzerindeki etkisinin ülkenin içinde bulunduğu duruma ve ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğine ulaşılmıştır. Ayrıca çalışma sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminin ülkeler genelinde çevreyi pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Diğer bir çalışmada Öndes (2019), panel veri analizini kullanarak 2000-2014 yılları arasında 28 AB ülkesinde yenilenebilir enerji kaynakları tüketimi, sağlık harcamaları, ekonomik büyüme ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda ulaştığı sonuçlardan birinde, yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir. Başka bir çalışmada Ullah vd. (2019), zaman serisi analizi kullanarak 1998-2017 döneminde Pakistan'da yenilenebilir enerji, karbon salınımı ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapmış oldukları çalışmaları sonucunda, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı ve sağlık harcamaları arasında negatif bir ilişki olduğuna ulaşılmıştır. Ayrıca yenilenebilir enerji kullanımının çevre kaliteyi arttırdığını ve sağlık harcamaları maliyetini azaltılmasında önemli bir faktör olduğunu tespit etmişlerdir. Caruso vd. (2020), Panel Otoregresyon analizini kullanarak 1990-2015 yılları arasında 12 Avrupa ülkesinde yenilenebilir enerji tüketimi ile sağlık ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmaları sonucunda, yenilenebilir enerji ile sağlık arasında nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Diğer bir çalışmada Şaşmaz vd. (2021), panel veri analizi yönteminden yararlanılarak 2004-2017 döneminde 27 AB ülkesi AB'ye giriş tarihine göre 2000 öncesi ve 2000 sonrası ülkeler olarak ayrılmış ve yenilenebilir enerji ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapmış oldukları çalışma sonucunda, AB'ye 2000 öncesi üye olan ülkelerde yenilenebilir enerji ve sağlık harcamaları arasında tek yönlü, AB'ye 2000 sonrası üye olan ülkelerde yenilenebilir enerji ve sağlık harcamaları arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Tablo 2: Sağlık Harcamaları ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Tüketimi Arasındaki İlişki Literatür Özeti

Yazarlar	Ülkeler	Dönem	Yöntem	Bulgular
Apergis vd. (2018)	42 Sahra Altı Afrika Ülkeleri	1995-2011	Panel Veri	Yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi
Çetin (2018)	BRICS-T Ülkeleri	2000-2015	Panel ARDL	Yenilenebilir enerji tüketiminin sağlık harcamalarını azalttığı
Khan (2019)	ASEAN Üye Ülkeleri	2007-2017	Panel Veri	Yenilenebilir enerji tüketiminin sağlık harcamalarını azalttığı
Khan vd. (2019)	Kuşak ve Yol Girişimi (B&RI) ülkeleri	1995-2016	Panel Veri	Yenilenebilir enerji tüketiminin sağlık harcamaları üzerindeki etkisinin ülkeden ülkeye farklılık arz ettiği

Öndes (2019)	28 AB Ülkeleri	2000-2014	Panel Veri	Yenilenebilir enerji kaynakları tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi
Ullah vd. (2019)	Pakistan	1998-2017	Zaman Serisi	Yenilenebilir enerjinin sağlık harcamalarının azaltılmasında önemli olduğunu
Caruso vd. (2020)	12 Avrupa Ülkesi	1990-2015	Panel Otoregresyon	Yenilenebilir enerji ile sağlık arasında nedensellik ilişkisi
Şaşmaz vd. (2021)	27 AB Ülkeleri	2004-2017	Panel Veri	AB'ye 2000 öncesi üye olan ülkelerde yenilenebilir enerji ve sağlık harcamaları arasında tek yönlü, AB'ye 2000 sonrası üye olan ülkelerde yenilenebilir enerji ve sağlık harcamaları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi

Kaynak: Yazar tarafından ilgili literatürden yararlanılarak hazırlanmıştır.

4. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu çalışmada Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi (1992) ile Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testlerinden yararlanılarak 1995-2015 yıllarında Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır.

4.1. Veri Seti

Çalışmada, 1995-2015 yılları arasında, Türkiye’de yıllık düzeyde toplam enerji tüketiminin içindeki yenilenebilir enerji tüketimi oranı, ekonomik büyüme ve milli hasılanın içindeki yüzdelik sağlık harcamaları verileri kullanılmıştır. Tablo 3’te analizde kullanılan verilere ilişkin değişkenler, kısaltmalar ve veri kaynağına yer verilmiştir.

Tablo 3: Veri Setine İlişkin Bilgiler

Değişkenler	Değişken Kısaltması	Değişkenin Kaynağı
Yenilenebilir Enerji Tüketimi	YET	WorldBank (2020a)
Ekonomik Büyüme	EB	WorldBank (2020b)
Sağlık Harcamaları	SH	OECD (2020)

4.2. Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada ilk olarak birim serilerin durağanlıklarını tespit etmek için Zivot ve Andrews (1992) birim kök testi kullanılmıştır. Ardından Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile seriler arasında nedensellik olup olmadığı belirlenmiştir.

4.2.1. Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Zivot ve Andrews (1992) yapısal yünden kırılma özelliği bulunan birim kök testini ortaya çıkarmışlardır. Bu kapsamda serilere yönelik birim kök testi uygulanması için üç model belirlemiştir. Birinci modelde düzeyde, ikinci modelde eğimde ve üçüncü modelde ise eğim ve düzeyde ortaya çıkan yapısal değişimleri kapsamaktadır. İlgili modellerin denklemleri aşağıda denklemlerde yer almaktadır (Zivot ve Andrews,1992):

$$\text{Model 1: } y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_1 DU(\varphi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t$$

$$\text{Model 2: } y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_2 DT(\varphi) \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t$$

$$\text{Model 3: } y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta_2 DT(\varphi) + \theta_1 DU(\varphi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t$$

Yukarıda *Model 1*, *Model 2* ve *Model 3* denklemleri yer almaktadır (Zivot ve Andrews,1992).

4.2.2. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda ve Yamamoto (1995)'nin geliştirdiği nedensellik testinin en önemli özelliği serilerin durağan olma zorunluluğunun bulunmamasıdır. Bu özellik bu testin üstün yanını oluşturmaktadır. Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testine yönelik denklemler ve hipotezler aşağıda yer almaktadır. (Toda ve Yamamoto, 1995).

$$Y_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{1i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{1i} x_{t-1} + e_{1t}$$
$$X_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{2i} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{2i} x_{t-1} + e_{2t}$$

Bu analiz kapsamında “H₀ = Y’den X’e doğru nedensellik ilişkisi yoktur”, “H₁ = Y’den X’e doğru nedensellik ilişkisi vardır” şeklinde kabul görmektedir.

5. AMPİRİK ANALİZ

5.1. Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada, yapısal kırılmanın içsel olarak tespit edilebildiği Zivot-Adrews (1992) birim kök testi kullanılarak değişkenlerin bütünleşme dereceleri analize tabi tutulmuştur. Bu analize ilişkin sonuçlara Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

SABİT MODEL			
SEVİYE			
	YET	EB	SH
Test İstatistiği	-3.896474 (0.008635)***	-5.608693 (0.222811)	-1.488774 (0.064632)*
Kırılma Tarihi	2010	2003	2010

Zivot-Adrews birim kök testinde %1 (***) düzeyinde -5.34, %5 (**) düzeyinde -4.93 ve %10 (*) düzeyinde ise -4.58 olarak gerçekleşmiştir.

Parantez içinde verilen değerler prob. değerini ifade etmektedir.

Zivot-Adrews (1992) test sonuçlarına göre, yenilenebilir enerji tüketimi (YET) ve sağlık harcamalarının (SH) seviyede durağan oldukları, ekonomik büyümenin ise seviyede birim köklü oldukları belirlenmiştir. Kırılma tarihlerine bakıldığında ise yenilenebilir enerji tüketimi ve sağlık harcamalarının kırılma tarihinin 2010 yılı olduğu görülmektedir. Kırılma tarihine bakıldığında bu değişkenlerin 2008 yılında gerçekleşen küresel finans krizinden etkilendiğini ifade etmek mümkündür. Diğer yandan ekonomik büyüme değişkeni için kırılma tarihinin 2003 yılı olduğu görülmektedir. Yine bu değişkenin de Türkiye’de yaşanan 2001 krizinden etkilendiği söylenebilir. Özellikle değişkenlerde çıkan kırılma yıllarının krizlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kırılma yıllarının bu şekilde çıkması analizde ve verilerde herhangi bir sorunun olmadığı ispatı niteliğindedir.

5.2. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi (YET), sağlık harcamalarının (SH) ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) Nedensellik Testi ile analiz edilmiştir. Bu analiz doğrultusunda elde edilen sonuçlara Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5: Toda ve Yamamoto (1995) Nedensellik Testi Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	F Testi İstatistiği	Olasılık Değeri
SH => YET	0.084454	0.7713
EB => YET	0.884083	0.3471
YET => SH	3.452835	0.0631***
EB => SH	0.191169	0.6619
YET => EB	1.190227	0.2753
SH => EB	0.265205	0.6066

* Belirtilen değer/değerler %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. **Belirtilen değer/değerler %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. *** Belirtilen değer/değerler %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Sonuçlara göre, yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen bir değişimin sağlık harcamalarında bir değişime neden olması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketiminin artmasına yönelik adımların atılması oldukça önem arz ettiği görülmektedir. Nitekim yenilenebilir enerji tüketiminin toplam enerji tüketimi içindeki payının artması çevre kirliliğini azaltmaktadır. Ve çevre kirliliğinde meydana gelen azalma sağlık düzeyini pozitif etkilemektedir. Böylelikle sağlığa olan talep azalarak sağlık harcamalarında azalma söz konusu olmaktadır.

SONUÇ

Dünya çapında geleneksel enerji kaynaklarının çevre ve insan sağlığı üzerinde sebep olduğu sorunları önlemek için yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi hızla artmaya devam etmektedir. Rüzgâr ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi enerji talebini karşılamak, fosil yakıtların ve karbon emisyonunun sebep olduğu çevresel hasarı en aza indirilebilmek için önemlidir. Yenilenebilir enerji tüketiminin yaygınlaştırılması sera gazı emisyonu ve fosil yakıt kullanımını engellemekte ve insan sağlığı üzerindeki olumsuzlukları azaltabilmektedir. Ayrıca sağlık kalitesinin artmasına ve sağlıklı bir toplum oluşmasına da katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda sağlık harcamalarını en aza indirebilmek için öncelikle çevresel kalitenin artırılmasında verimli enerji kaynaklarının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Temiz enerji kaynakları olarak da ifade edilen yenilenebilir enerji kaynakları sağlık hizmetlerinde etkinliğin sağlanması başta olmak üzere ekonomik, sosyal, çevresel birçok yönden etkilemektedir. Böylece yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yapılan yatırımların desteklenmesi ekonomik büyüme ve gelişmenin sağlanmasında, sağlık harcamalarında tasarruf yapılmasına katkıda bulunabilmektedir.

Bu çalışmada Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi (1992) ile Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testlerinden yararlanılarak 1995-2015 yıllarında Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, Zivot-Andrews (1992) birim kök testi sonuçlarına göre yenilenebilir enerji tüketimi ve sağlık harcamalarının seviyede durağan oldukları, ekonomik büyümenin ise seviyede birim köklü oldukları belirlenmiştir. Yapılan Zivot-Andrews (1992) testinde belirlenen kırılma tarihlerinde ise yenilenebilir enerji tüketimi ve sağlık harcamalarının kırılma tarihinin 2010 yılı olduğu belirlenmiştir. Bu kırılma tarihi değerlendirildiğinde değişkenlerin 2008 küresel krizinden etkilendiği ifade edilebilmektedir. Diğer taraftan ekonomik büyüme için kırılma tarihinin 2003 yılı olduğu belirlenmiştir. Bu yapısal kırılma sebebinin de Türkiye ekonomisinde yaşanan 2001 krizi olduğunu ifade etmek mümkündür. Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi sonucuna göre ise, yenilenebilir enerji tüketiminden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, yenilenebilir enerji tüketiminde yaşanan bir değişimin sağlık harcamaları düzeyinde bir değişime sebep olacağı anlamına gelmektedir. Literatürde yer alan sağlık harcamaları ve yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki ilişkide Apergis vd. (2018) ile Öndes (2019)’in Panel veri analiz yöntemini kullanarak ulaşılmış oldukları sonuçlar bu çalışmada elde edilen bulguları destekler niteliktedir.

Türkiye’de 2023 hedefleri kapsamında yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik önemli ilerlemeler söz konusudur. Bu kapsamda Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynakları alanında projelerin desteklenmesi ve

geliştirilmesi ülkede ekonomik, sosyal ve çevresel birçok yönden etkili olabilmektedir. Devletin öncelikli görevlerinde birisi toplum sağlığını korumaktır. Bu sebeple yenilenebilir enerji projelerine yönelik teşvikler sağlanması sürdürülebilir çevre ve sağlıklı bireylere sahip olmak için önemlidir. Böylece verimli, ekonomik ve çevre dostu yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik ülke içinde yatırımların artırılması çevre kirliliğinin önlenmesi ile sağlık harcamalarının azaltılmasına katkıda bulunarak sürdürülebilir kalkınma ve yaşanabilir bir gelecek için önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Alper, F. Ö. (2018). "Yenilenebilir Enerji Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki:1990-2017 Türkiye Örneği", Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), 223-242.
- Alper, A., ve Oguz, O. (2016). "The Role Of Renewable Energy Consumption İn Economic Growth: Evidence From Asymmetric Causality", *Renewable And Sustainable Energy Reviews*, 60, 953-959.
- Apaydın, Ş., Güngör, A., ve Taşdoğan, C. (2019). "Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Asimetrik Etkileri", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 117-134.
- Apergis, N., & Danuletiu, D. C. (2014). "Renewable Energy And Economic Growth: Evidence From The Sign Of Panel Long-Run Causality". *International Journal Of Energy Economics And Policy*, 4(4), 578-587.
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2012). "Renewable And Non-Renewable Energy Consumption-Growth Nexus: Evidence From A Panel Error Correction Model", *Energy Economics*, 34(3), 733-738.
- Apergis, N., Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2018). "Does Renewable Energy Consumption And Health Expenditures Decrease Carbon Dioxide Emissions? Evidence For Sub-Saharan Africa Countries", *Renewable Energy*, 127, 1011-1016.
- Bhattacharya, M., Paramati, S. R., Ozturk, I., & Bhattacharya, S. (2016). "The Effect Of Renewable Energy Consumption On Economic Growth: Evidence From Top 38 Countries", *Applied Energy*, 162, 733-741.
- Bulut, U., & Muratoglu, G. (2018). "Renewable Energy İn Turkey: Great Potential, Low But Increasing Utilization, and An Empirical Analysis On Renewable Energy-Growth Nexus", *Energy Policy*, 123, 240-250.
- Büyükyılmaz, A., & Mert, M. (2015). "Co2 Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ms-Var Yaklaşımı İle Modellenmesi: Türkiye Örneği", *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal Of World Of Turks*, 7 (3), 103-117.
- Chaabouni, S., & Saidi, K. (2017). "The Dynamic Links Between Carbon Dioxide (CO2) Emissions, Health Spending and GDP Growth: A Case Study For 51 Countries", *Environmental Research*, 158, 137-144.
- Caruso, G., Colantonio, E., & Gattone, S. A. (2020). "Relationships between Renewable Energy Consumption, Social Factors, and Health: A Panel Vector Auto Regression Analysis of a Cluster of 12 EU Countries", *Sustainability*, 12(7), 2915.
- Çetin, M. A. (2018). "BRICS-T Ülkelerinde Sağlık Harcamaları ile Yenilenebilir Enerji Tüketimi Arasındaki Uzun Dönemli İlişki: Panel ARDL Bulguları", *In ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)* (No. 5), 18(5), 355-365.
- Çınar, S., ve Yılmaz, M. (2015). "Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Belirleyicileri Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 55-78.
- Gielen, D., Boshell, F., Saygin, D., Bazilian, M. D., Wagner, N., & Gorini, R. (2019). "The Role Of Renewable Energy İn The Global Energy Transformation", *Energy Strategy Reviews*, 24, 38-50.
- Ito, K. (2017). "CO2 Emissions, Renewable And Non-Renewable Energy Consumption, And Economic Growth: Evidence From Panel Data For Developing Countries", *International Economics*, 151, 1-6.
- Kahia, M., Aïssa, M. S. B., & Lanouar, C. (2017). "Renewable And Non-Renewable Energy Use-Economic Growth Nexus: The Case Of MENA Net Oil Importing Countries", *Renewable And Sustainable Energy Reviews*, 71, 127-140.
- Kesbiç, C. Y., ve Er, A. S. (2017). "Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ab Ülkeleri Ve Türkiye İçin Bir Panel Veri Analizi", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 135-154.

- Khan, S.A.R. (2019). "The Role of Renewable Energy, Public Health Expenditure, Logistics and Environmental Performance in Economic Growth: An Evidence from Structural Equation Modelling", Preprints, 2019010102 (doi: 10.20944/preprints201901.0102.v1).
- Khan, A., Hussain, J., Bano, S., & Chenggang, Y. (2019). "The Repercussions Of Foreign Direct Investment, Renewable Energy And Health Expenditure On Environmental Decay? An Econometric Analysis Of B&RI Countries", *Journal of Environmental Planning and Management*, 63(11), 1965-1986.
- Khan, S. A. R., Zhang, Y., Kumar, A., Zavadskas, E., & Streimikiene, D. (2020). "Measuring The Impact Of Renewable Energy, Public Health Expenditure, Logistics, And Environmental Performance On Sustainable Economic Growth", *Sustainable Development*, 1-11.
- Machol, B., & Rizk, S. (2013). "Economic Value Of US Fossil Fuel Electricity Health Impacts", *Environment international*, 52, 75-80.
- Maji, I. K., Sulaiman, C., & Abdul-Rahim, A. S. (2019). "Renewable Energy Consumption And Economic Growth Nexus: A Fresh Evidence From West Africa", *Energy Reports*, 5, 384-392.
- Owusu, P. A., & Asumadu-Sarkodie, S. (2016). "A Review Of Renewable Energy Sources, Sustainability Issues And Climate Change Mitigation", *Cogent Engineering*, 3(1), 1-14, 1167990.
- Öcal, O., ve Aslan, A. (2013). "Renewable Energy Consumption–Economic Growth Nexus In Turkey", *Renewable And Sustainable Energy Reviews*, 28, 494-499.
- Öndes, H. (2019). "Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Sağlık Harcamaları Karbondioksit Emisyonunu Azaltır mı? AB Ülkeleri Örneği", Business and Organization Research Izmir (International Conference). İzmir. 4-5-6-7 September. Yasar University.
- Özşahin, Ş., Mucuk, M., ve Gerçeker, M. (2016). "Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi", *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 111-130.
- Polatidis, H., Haralambopoulos, D. A., Munda, G., & Vreeker, R. (2006). "Selecting An Appropriate Multi-Criteria Decision Analysis Technique For Renewable Energy Planning". *Energy Sources, Part B*, 1(2), 181-193.
- Sasmaz, M. U., Karamıklı, A., & Akkucuk, U. (2021). "The Relationship Between Renewable Energy Use and Health Expenditures in EU Countries", *The European Journal of Health Economics*, 22(7), 1129-1139.
- Ullah, I., Rehman, A., Khan, F. U., Shah, M. H., & Khan, F. (2020). "Nexus Between Trade, CO2 Emissions, Renewable Energy, and Health Expenditure In Pakistan", *The International Journal Of Health Planning And Management*, 35(4), 818-831.
- Ünüvar, İ. ve Keskinçilç, S. (2020). "Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G20 Ülkeleri Örneği (2000-2016)", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(2), 251-266.
- Wang, Z., Asghar, M. M., Zaidi, S. A. H., & Wang, B. (2019). "Dynamic Linkages Among CO 2 Emissions, Health Expenditures, And Economic Growth: Empirical Evidence From Pakistan", *Environmental Science And Pollution Research*, 26(15), 15285-15299.
- Zong, H., Cao, Y., & Liu, Z. (2018). "Energy Security In Group Of Seven (G7): A Quantitative Approach For Renewable Energy Policy", *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, And Policy*, 13(3), 173-175.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Process", *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. (1992). "Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock, And The Unit-Root", *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.
- WorldBank (2020a). Renewable Energy Consumption (% Of Total Final Energy Consumption), <https://data.worldbank.org/indicator/EG.FEC.RNEW.ZS>, (Erişim tarihi: 20.10.2020).
- WorldBank (2020b). GDP growth (annual %), <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>, (Erişim tarihi: 20.10.2020).
- OECD (2020). Health Spending (% of GDP), <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>, (Erişim tarihi: 20.10.2020).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:12.08.2020 ✓Accepted/Kabul:16.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.779618

Araştırma Makalesi/ Research Article

Atgür, M. (2021). "Enflasyon ve Enflasyon Belirsizliği İlişkisinin Türkiye Ekonomisi Açısından Analizi" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 305-320.

ENFLASYON VE ENFLASYON BELİRSİZLİĞİ İLİŞKİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİ AÇISINDAN ANALİZİ

Musa ATGÜR*

Öz

Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi tartışmalarının teorik temelleri Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerine dayanmaktadır. Friedman-Ball hipotezi, enflasyon belirsizliğinin nedeni olarak enflasyondaki artışı görmektedir. Cukierman-Meltzer hipotezi ise, enflasyondaki artışın nedeni olarak enflasyon belirsizliğini görmektedir. Her ne kadar her iki yaklaşım, sözkonusu ilişkinin nedenselliği yönünden birbirinden farklı olsa da her iki yaklaşım da enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini merkez bankasının para politikası davranışlarına dayandırmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın, hem teorik tartışmalar açısından hem de ekonometrik uygulama açısından literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bu çalışma, Türkiye ekonomisinde 2008-2019 dönemi için enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede, Türkiye'nin 2008-2019 dönemine ait üçer aylık tüketici fiyat endeksi enflasyon oranı serisine, Ardışık Hareketli Ortalama-Üssel Genelleştirilmiş Ardışık Bağlılımlı Koşullu Değişen Varyans modelleme uygulanarak enflasyon belirsizliği serisi elde edilmiştir. Dinamik Sıradan En Küçük Kareler yöntemi kullanılarak enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi tahmin edilmiştir. Sonrasında vektör ardışık modeli Granger nedensellik test yöntemi uygulanmıştır. Dinamik Sıradan En Küçük Kareler tahmin yöntemi sonuçları, 2008-2019 döneminde Türkiye'de enflasyon belirsizliğinin enflasyonu pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Vektör Ardışık Modeli Granger nedensellik test sonuçları, Türkiye ekonomisinde belirtilen dönem için enflasyonun enflasyon belirsizliği üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Elde edilen ekonometrik sonuçlar, Türkiye ekonomisinde Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Enflasyon, Enflasyon Belirsizliği, Türkiye Ekonomisi.*

THE ANALYSIS OF INFLATION AND INFLATION UNCERTAINTY RELATIONSHIP IN TERMS OF TURKISH ECONOMY

Abstract

It is based on the Friedman-Ball and Cukierman-Meltzer hypotheses theoretical foundations of the relationship between inflation and inflation uncertainty discussions. Friedman-Ball hypothesis shows an increase in inflation as the cause of inflation uncertainty. Cukierman-Meltzer hypothesis expresses the uncertainty of inflation as the reason for the increase in inflation. Although the two approaches differ from each other in terms of the causality of the relationship in question. Both of these approaches base the relationship between inflation and inflation uncertainty on the central bank's monetary policy behavior. In this context, it is expected to contribute to the literature both in terms of theoretical discussions and econometric practice of this paper. This study aimed to examine the relationship between inflation and inflation uncertainty in Turkish economy during the period 2008-2019. In this context, inflation uncertainty series was obtained Autoregressive Moving Average-Exponential Generalized Autoregressive Conditional Variance modeling is applied quarterly consumer price index inflation rate series of Turkey's for the period 2008-2019. The relationship between inflation and inflation uncertainty

*Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, BALIKESİR.
e-posta: musa.atgur@balikesir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0429-4619>)

has been estimated using Dynamic Ordinary Least Squares method. Then, Vector Autoregressive Model Granger causality test method was applied. Dynamic Ordinary Least Squares estimation results reveal that inflation uncertainty positively affects inflation in Turkish economy during the period 2008-2019. Vector Autoregressive Model Granger causality test results show that inflation has an effect on inflation uncertainty in Turkish economy for the specified period. Obtained econometric results revealed that Friedman-Ball and Cukierman-Meltzer hypotheses were valid in Turkish economy.

Keywords: *Inflation, Inflation Uncertainty, Turkish Economy.*

1. GİRİŞ

Enflasyon sorunu, başta gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere tüm dünyada önemli bir makroekonomik sorun olarak günümüze kadar süregelmiştir. Sürdürülebilir ve kalıcı bir fiyat istikrarının sağlanabilmesi amacıyla doksanlı yıllardan günümüze kadar birçok ülkede enflasyon ile mücadelede para ve maliye politikası araçlarının kullanımını esas alan para ve istikrar programı uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

Fiyat istikrarını sağlamaya dönük enflasyon hedeflemesi, döviz kuru hedeflemesi ve parasal hedefleme olmak üzere günümüze kadar üç farklı para politikası rejimi uygulanmıştır. Bu para politikası rejimlerinden enflasyon hedeflemesi, önceden hedef bir enflasyon oranının belirlenip tüm para politikası araçlarının önceden belirlenen enflasyon hedefi amacına uygun olarak kullanımını ifade etmektedir.

Bu çalışmada, ülke örneği olarak incelenen Türkiye’de enflasyon, özellikle seksenli yıllardan günümüze kadar gelen temel makroekonomik sorunların başında gelmekte, bu sorunun çözümü para ve istikrar programı uygulamalarında öncelikli amaç olarak belirlenmiştir. Türkiye’de istikrar programı uygulamaları sonucunda, enflasyonda önemli düşüşlerin gerçekleştirilmesine rağmen bu sorun kalıcı ve sürdürülebilir bir fiyat istikrarına dönüşmemiştir. Doksanlı ve ikibinli yıllar ile birlikte, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)’nin uyguladığı para politikası ve araçları yönünden önemli gelişmeler yaşanmıştır. Doksanlı yıllarda uygulanan para ve istikrar programları başarısız olmuş, ikibinli yılların başında yapısal ve kurumsal reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu yapısal ve kurumsal reformlar kapsamında, 2001 yılından itibaren para politikası uygulamalarında TCMB’ye amaç ve araç bağımsızlığı sağlanmıştır. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, fiyat istikrarı arayışlarının bir sonucu olarak 2002 yılından itibaren enflasyon hedeflemesi para politikası rejimi uygulamasına başlanmıştır. Sonrasında, 2010 yılından itibaren TCMB’nin fiyat istikrarı amacına finansal istikrar amacı da eklenmiş olup, bu yeni duruma uygun yeni para politikası araçları uygulamaya konulmuştur.

Bu çalışmada, enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisinin dayandığı teorik boyutlar nelerdir? Bu kapsamda, Türkiye’de 2008-2019 döneminde enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasında ilişki var mıdır? Elde edilen bulgular ışığında belirtilen dönem için Türkiye’de Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezleri geçerli midir? Sorularına yanıtlar aranmaktadır. Çalışmada ayrıca, yazına iki yönden katkı sağlanmaya çalışılmaktadır. Birincisi, kullanılan yöntem ve ekonometrik uygulamanın yapıldığı dönem açısından yazından farklılıklar bulunmaktadır, ikincisi, Türkiye’de enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisinin yönü ve boyutunu tespit ederek hangi teorik yapıyı desteklediğini bulmak olarak belirlenmiştir.

Türkiye’de enflasyon ile enflasyon belirsizliği ilişkisinin incelendiği bu çalışmada, öncelikle ilk kısımda, enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisinin kuramsal yönleri incelenecektir. İkinci kısımda belirtilen ilişkinin varlığı üzerine yapılmış olan çalışmalar ele alınacaktır. Üçüncü kısımda ise, Türkiye’de enflasyon ile enflasyon belirsizliği ilişkisi ekonometrik yöntemler kullanılarak sınanacaktır. Son olarak, çalışma boyunca elde edilen bulgular tartışılacaktır.

2. ENFLASYON VE ENFLASYON BELİRSİZLİĞİ İLİŞKİSİNİN KURAMSAL YÖNLERİ

Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi üzerine Friedman (1977), Ball (1992), Cukierman ve Meltzer (1986) kuramsal yönden önemli katkılar sağlamışlardır. Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisinin kuramsal temelleri Friedman (1977) ve Ball (1992)’a dayanmaktadır. Friedman (1977), enflasyon oranı ile enflasyon belirsizliği arasında pozitif yönde ilişkinin var olduğunu tespit etmiş, enflasyon oranındaki artışın enflasyon belirsizliğini arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ball (1992), enflasyonu düşürmeye hazır durumda olan liberal bir politika yapıcıdan ve bu duruma hazır olmayan muhafazakâr bir politika yapıcıdan oluşan, asimetrik bilgiye sahip bir oyun teorisi

modelini kullanarak Friedman (1977)'in yaklaşımını geliştirmeye çalışmıştır. Friedman (1977) ve Ball (1992)'in kuramsal yaklaşımları Friedman-Ball hipotezi olarak teorik yazına girmiştir (Barnett, Ftiti & Jawadi, 2018, s. 2). Hem Friedman (1977) ve kendinden sonra gelen Ball (1992), enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkinin incelenmesinde benzer sonuçlara ulaşmışlardır.

Friedman-Ball Hipotezi, enflasyon oranındaki artışların enflasyon belirsizliğini arttırdığını savunmaktadır. Friedman (1977) ve Ball (1992)'in elde ettiği bulgular, enflasyon oranı ile enflasyonun belirsizliği arasında pozitif ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Buna göre, enflasyon arttığında, bu duruma para otoriteleri net bir yanıt verememek ile birlikte para arzındaki büyümenin tahmin edilememesinden dolayı gelecekteki enflasyon oranı üzerinde belirsizliğe neden olduğu ifade edilmektedir (Viorica, Jemna, Pintilescu & Asandului, 2014, ss. 1-2). Buna göre, enflasyondaki hızlı yükseliş karşısında, bu duruma merkez bankasının para politikaları ile yeteri kadar yanıt verememesi enflasyonda belirsizliklere neden olmaktadır.

Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi üzerine diğer bir yaklaşım Cukierman ve Meltzer (1986) Hipotezidir. Cukierman-Meltzer Hipotezine göre, enflasyon belirsizliğindeki artışın yüksek enflasyon oranına neden olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, para otoritelerinin reel ekonomik aktiviteyi teşvik etmek için uyguladığı para politikaları, enflasyon üzerinde etkili olmaktadır. Bu çerçevede, parasal büyümenin ve enflasyon ile ilgili belirsizliğin artmasının optimum enflasyon oranını da arttıracığı savunulmaktadır. Enflasyon belirsizliğinin, enflasyon oranı üzerindeki pozitif yönlü etkisi Cukierman ve Meltzer (1986) hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Enflasyon belirsizliğinin neden olduğu pozitif yönlü bu nedensel ilişki, özellikle enflasyondan ziyade ekonomik büyümeye odaklanılan ülkelerde de mümkün olabilmektedir (Mohd, Baharumshah & Fountas, 2013, s. 2). Bu bakımdan Cukierman ve Meltzer (1986) Hipotezinde enflasyon belirsizliği, enflasyon üzerinde belirleyici ve etkileyen faktör durumunda bulunmaktadır.

Cukierman ve Meltzer (1986), belirsizliğin artması ile birlikte belirsiz bir enflasyon ortamında merkez bankasının davranışı nedeniyle enflasyon oranının artacağını savunmaktadır. Merkez bankası, hem enflasyonu düşük oranda tutmak hem sürpriz bir enflasyon ile ekonomiyi canlandırma hedeflerini takip edebilir. Merkez bankası, ekonomiyi canlandırmayı daha önemli bulmakta ve rastgele bir para arzı şoku meydana gelebilmektedir. Asimetrik bilgiden dolayı merkez bankası, daha yüksek bir nominal belirsizliğin varlığında enflasyon sürprizleri meydana getirme yönünde bir potansiyele sahip bulunmaktadır (Kranasos & Shruer, 2008, ss. 267-268). Dolayısıyla hem Friedman-Ball hipotezi hem Cukierman-Meltzer hipotezi, enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi merkez bankasının para politikası davranışları üzerinden açıklamaktadır.

Öte yandan, Holland (1995), savaş sonrası dönemde ABD ekonomisi için enflasyon oranındaki artışların, enflasyon belirsizliğindeki artışları da beraberinde getirdiğini ifade etmektedir. Buna göre, yüksek düzeyde enflasyon belirsizliğinin, enflasyonun yol açtığı refah maliyetinin bir parçası olduğu ifade edilmektedir. Payne (2009), Tayland ekonomisinde, enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini enflasyon hedeflemesi para politikası rejimi bağlamında incelemiştir. Payne (2009)'nin ARIMA-Genelleştirilmiş Ardışık Bağımlı Koşullu Değişen Varyans (GARCH) modeli, enflasyonist şoklara diğer bir ifade ile enflasyon belirsizliğine yanıt olarak, oynaklığın sürekliliğini marjinal olarak azalttığını ortaya koymaktadır. Granger nedensellik test sonucuna göre, enflasyondaki artış, enflasyon belirsizliğinde artışa neden olmaktadır. Enflasyon belirsizliğindeki artış ise enflasyonda düşüşe neden olmaktadır.

3. YAZIN İNCELEMESİ

Bu kısımda, enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi üzerine Türkiye ve diğer ülkeler üzerine yapılmış *çalışmalar* incelenecektir. Söz konusu çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, Türkiye için incelenen dönem *açısından ve elde edilen bulgular yönünden farklılıklar ortaya çıkmaktadır*. Yazındaki çalışmalar genel bir çerçevede değerlendirildiğinde elde edilen bulgular, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasında ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Fakat, tespit edilen ilişkinin yönünde farklılıklar görülmektedir. Bu çalışmalardan Fountas, Loannidis ve Kranasos (2003), Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde, 1960-1999 döneminde enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Üssel Genelleştirilmiş Ardışık Bağımlı Koşullu Değişen Varyans (EGARCH) modeli yönteminin kullanıldığı çalışmada, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde, 1960-1999 döneminde enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerinde etkili olduğu tespit edilmektedir.

Akyazı ve Artan (2004), Türkiye’de enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi 1987-2008 dönemi için incelemişlerdir. Granger nedensellik test sonuçları, belirtilen dönemde enflasyondan enflasyon belirsizliğine doğru pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Daal, Naka ve Sanchez (2004), gelişmiş ve yükselen ekonomilerde enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Çalışmada ekonometrik yöntem olarak, Genelleştirilmiş Ardışık Bağımlılı Koşullu Değişen Varyans (GARCH) modeli yöntemi kullanılmış olup, elde edilen sonuçlar, Latin Amerika ülkelerinde, pozitif yönlü enflasyon şoklarının enflasyon belirsizliği üzerinde güçlü etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Kontonikas (2004), İngiltere’de 1972-2002 döneminde, enflasyon hedeflemesi ile belirsizlik arasındaki ilişkiyi GARCH-M modeli yöntemi ile incelemiştir. Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) enflasyon oranı değişkenin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlara göre, İngiltere’de belirtilen dönemde enflasyon hedeflemesi para politikası rejiminin, belirsizliği uzun vadede azalttığı tespit edilmektedir.

Berument ve Dincer (2005), G-7 ekonomilerinde 1957-2001 döneminde, enflasyon belirsizliği ile enflasyon ilişkisini maksimum olabilirlik yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Bulgulara göre, dört ülkede artan enflasyon belirsizliğinin enflasyonu düşürmekte olduğu, bir ülkede ise enflasyon belirsizliğinin enflasyonu arttırdığı tespit edilmektedir.

Özer ve Türkyılmaz (2005), Türkiye’de, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi 1990-2004 dönemi için incelemişlerdir. EGARCH modeli tahmini yardımıyla, enflasyon belirsizliği serisinin elde edildiği çalışmada Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik test sonuçları, incelenen dönem için Türkiye’de enflasyonun enflasyon belirsizliğine neden olduğuna işaret etmekte ve Friedman-Ball hipotezini desteklemektedir.

Entezarkheir (2006), İran’da, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi GARCH modeli yöntemini kullanarak incelemiştir. Çalışma sonuçları, Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer olmak üzere her iki hipotezin de geçerli olduğunu göstermektedir.

Oltulular ve Terzi (2006), Türkiye’de 1987-2005 döneminde, enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada, enflasyon belirsizliğinin ölçümü için EGARCH yöntemi kullanılmış olup, uygulanan Hsiao testi, Granger nedensellik testi ve Vektör Ardışık (VAR) modeli sonuçları, Türkiye’de belirtilen dönem için enflasyonun, enflasyon belirsizliği üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Thornton (2007), yükselen piyasa ekonomilerinde, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi GARCH modeli yöntemini uygulayarak incelemiştir. Çalışma sonuçları, yükselen piyasa ekonomilerinde enflasyonun, enflasyon belirsizliğini arttırdığını ortaya koymaktadır.

Erkam (2008), Türkiye’de enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi 1982-2008 dönemi için incelemiştir. Ardışık Bağımlılı Koşullu Değişen Varyans (ARCH), GARCH ve Üssel Ardışık Bağımlılı Koşullu Değişen Varyans (PARCH) modeli tahmin sonuçlarından elde edilen varyans serileri ile enflasyon oranı serisi arasındaki nedensellik test sonuçları, Türkiye’de yüksek enflasyonun, enflasyon belirsizliğini arttırdığını göstermektedir.

Sever ve Demir (2008), Türkiye’de enflasyon hedeflemesi sürecinde enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini 1987-2007 dönemi için incelemişlerdir. Enflasyon belirsizliğinin tespitinde EGARCH, VAR modeli tahmin ve Granger nedensellik test yöntemleri kullanılmış olup, VAR modeli ve Granger nedensellik test sonuçları, Türkiye’de incelenen dönem için, enflasyonun enflasyon belirsizliğini arttırdığını, enflasyon belirsizliğinin ise enflasyon üzerinde bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

Caporale, Onorante ve Paesani (2009), EURO Bölgesi ülkelerinde enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi Ardışık (AR)-GARCH ve vektör ardışık (VAR) modeli yöntemlerini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgular, Friedman-Ball hipotezini desteklemektedir.

Saatçioğlu ve Korap (2009), Türkiye’de 1987-2008 döneminde enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi EGARCH modeli yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Tüketici fiyat endeksi (TÜFE) enflasyon oranı serisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de enflasyon ile enflasyonun belirsizliği arasında ilişkinin varlığına dair kanıt bulunmamaktadır.

Bredin ve Fountas (2010), ABD ekonomisinde, enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, ekonometrik yöntem olarak GARCH modeli yöntemi uygulanmış olup elde edilen sonuçlar, ABD ekonomisinde daralma döneminde enflasyon belirsizliğinin, enflasyon üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir.

Javed ve Khan (2010), Pakistan'da 1957-2007 döneminde, enflasyon belirsizliği ile enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada ekonometrik yöntem olarak, GARCH modeli kullanılmış olup elde edilen sonuçlar, Friedman-Ball hipotezinin Pakistan için geçerliliği olduğunu göstermekte, ayrıca, enflasyon belirsizliğinin, enflasyon üzerinde pozitif yönlü etkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Rizvi ve Naqvi (2010), Pakistan'da 1976-2008 döneminde, Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerliliğini incelemişlerdir. GARCH modeli tahmin sonuçları, Pakistan'da sözkonusu dönemde Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Chowdhury (2011), Hindistan'da enflasyon-belirsizlik ilişkisini ve Friedman-Ball hipotezi ile Cukierman-Meltzer hipotezinin geçerliliğini GARCH modeli ve Granger nedensellik test yöntemlerini kullanarak incelemiştir. GARCH modeli tahmin ve Granger nedensellik test sonuçları, Hindistan'da enflasyon ve belirsizlik arasında bir geribildirim ilişkisinin var olduğunu gösterir iken, ayrıca Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerli olduğuna işaret etmektedir.

Karahan (2012), Türkiye ekonomisinde 2000-2011 döneminde enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini incelemiştir. *Çalışmanın bulguları, Türkiye'de belirtilen dönemde Friedman-Ball hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.*

Hachicha ve Lean (2013), Tunus'ta enflasyon belirsizliği ile enflasyon arasındaki ilişkiyi, GARCH-M modeli yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Bulgular, Tunus ekonomisinde enflasyon belirsizliğinin enflasyonu pozitif yönde etkilediğini göstermektedir.

Oteng-Abayie ve Doe (2013), Gana'da enflasyon belirsizliği ile enflasyon arasındaki ilişkiyi 1984-2011 dönemi için incelemişlerdir. TÜFE enflasyon oranı değişkeninin kullanıldığı çalışmada, GARCH modeli tahmin ve Granger nedensellik test yöntemleri uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, Gana'da sözkonusu dönem için, enflasyon belirsizliğinin, enflasyon oranını arttırdığına işaret etmektedir.

Ananzeh, Jdaitawi ve Alwan (2014), Ürdün'de 1976-2013 döneminde, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. GARCH modeli yönteminin uygulandığı çalışmada, TÜFE enflasyon oranı serisi kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, belirtilen dönem için enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasında pozitif yönlü ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

Barimah (2014), Gana'da, 1963-2014 döneminde ve enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulandığı dönemde Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerliliğini incelemiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, Gana'da, enflasyon hedeflemesinin uygulandığı dönemde Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerinin geçerli olduğu tespit edilmektedir.

Chowdhury ve Sarkar (2014), G-7 ekonomilerinde 1970-213 döneminde, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada GARCH modeli yöntemi uygulanmış olup, elde edilen bulgulara göre, G-7 ekonomilerinde belirtilen dönemde enflasyon ile enflasyonun belirsizliği arasında pozitif yönde ilişki bulunmakta ve Friedman-Ball hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmektedir.

Dogru (2014), Türkiye'de 1923-2012 döneminde, enflasyon belirsizliği ve enflasyon ilişkisini EGARCH modeli yöntemi ile incelemiştir. Bulgular, yüksek düzeyde gerçekleşen enflasyon artışlarının enflasyon belirsizliğini güçlü bir biçimde etkilediğini ve Friedman-Ball hipotezini desteklediğini göstermektedir.

Sharaf (2015), Mısır'da 1974-2015 döneminde, enflasyon ile enflasyon belirsizliği ilişkisini incelemiştir. GARCH-M ve Granger nedensellik test yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasında pozitif yönde ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Bulgular, hem Friedman-Ball hipotezini hem Cukierman-Meltzer hipotezini desteklemektedir.

Bamanga, Musa, Salihu, Udoette, Adejo, Edem, Bukar ve Udechukwu-Peterclaver (2016), Nijerya’da 1960-2014 döneminde, enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi GARCH, EGARCH ve Granger nedensellik test yöntemlerini uygulayarak incelemişlerdir. Bulgular, Nijerya’da 1960-2014 döneminde, enflasyonun enflasyon belirsizliğine neden olduğunu göstermektedir.

Yılmaz, Yılmaz ve Demir (2017), Türkiye’de, enflasyon oranları ile enflasyon belirsizliği ilişkisini 1995-2016 dönemi için incelemişlerdir. Bulgular, belirtilen dönem için Türkiye’de uzun dönemde enflasyon oranları ile enflasyon belirsizliği arasında bir değişimin olmadığını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, Friedman-Ball hipotezini desteklemekte ve enflasyonun enflasyon belirsizliğine yol açtığını göstermektedir.

Ferreira ve Palma (2018), Latin Amerika ülkelerinde 1996-2000 döneminde, enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar, Latin Amerika ülkelerinde enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisinin *dönemler* itibarıyla farklılıklar gösterdiğine işaret etmektedir. Çalışmada incelenen, Türkiye ve diğer ülkeler üzerine yazın özeti genel bir çerçevede ayrıca Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Yazın Özeti

Friedman-Ball Hipotezini Destekleyen Çalışmalar
Holland (1995), Akyazı ve Artan (2004), Daal, Naka ve Sanchez (2004), Özer ve Türkyılmaz (2005), Oltulular ve Terzi (2006), Thornton (2007), Erkam (2008), Sever ve Demir (2008), Caporale, Onorante ve Paesani (2009), Javed ve Khan (2010), Karahan (2012), Ananzeh, Jdaitawi ve Alwan (2014), Chowdhury ve Sarkar (2014), Bamanga, Musa, Salihu, Udoette, Adejo, Edem, Bukar ve Udechukwu-Peterclaver (2016), Yılmaz, Yılmaz ve Demir (2017).
Cukierman-Meltzer Hipotezini Destekleyen Çalışmalar
Fountas, Loannidis ve Kranasos (2003), Berument ve Dincer (2004), Payne (2009), Hachicha ve Lean (2013), Oteng-Abayie ve Doe (2013).
Her İki Hipotezi Destekleyen Çalışmalar
Entezarkheir (2006), Rizvi ve Naqvi (2010), Chowdhury (2011), Barimah (2014).

Tablo 1’de görüldüğü üzere, yazın incelemesi kısmında incelenen çalışmaların çoğunluğu Friedman-Ball hipotezini destekler iken, bir kısmı da Cukierman-Meltzer hipotezini desteklemektedir. Bazı çalışmaların da her iki hipotezi desteklediği görülmektedir.

4. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini tespit etmeye dönük yapılan uygulamalı çalışmalarda, enflasyon belirsizliğinin hangi ölçütlere göre belirlendiği önem arz etmektedir. Buna göre Fischer (1981), enflasyon belirsizliği serisinin, enflasyon serisinin hareketli standart sapma değerlerinin bulunması suretiyle tespit edildiğini ifade etmektedir. Engle (1982) ve Bollerslev (1986) ise, ARCH ve GARCH model tahminlerinden hareket ile koşullu varyans değerlerini bularak enflasyon belirsizliğini tespit etmişlerdir. Bazı çalışmalarda ise, anket çalışması yapılarak ankete katılanların tahminleri üzerinden enflasyon belirsizliğinin tespiti gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmalardan Johnson (2002), söz konusu tahminlerin standart sapmasını kullanarak belirsizliğin tespitini gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada, enflasyon belirsizliğinin belirlenmesinde ekonometrik yöntem olarak, Ardışık Hareketli Ortalama (ARMA)-EGARCH modeli kullanılmıştır. Buna göre, enflasyon belirsizliğinin tespiti ARMA-EGARCH model tahmininden elde edilen koşullu varyans değerleri yoluyla elde edilmektedir.

Çalışmanın ekonometrik uygulaması için, Türkiye’nin 2008-2019 dönemine ait üçer aylık frekansa sahip Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) enflasyon oranı değerleri serisi tercih edilmiştir. Örnek dönemi 2008.Ç01-2019.Ç04 dönemini kapsamaktadır. Bu kapsamda TÜFE enflasyon oranı zaman serisi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) internet sitesinde bulunan Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)’nden temin edilmiştir. Çalışmada, Türkiye için belirlenen regresyon modeli denklem (1) ve denklem (2)’de gösterilmiştir.

$$B_t = \alpha_0 + \alpha_1 ENF_t + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$ENF_t = \beta_0 + \beta_1 B_t + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Denklem (1) ve denklem (2)'de verilen EB değişkeni, enflasyon belirsizliğini, ENF değişkeni, TÜFE enflasyon oranı değişkenini ifade etmektedir. α_0 ve β_0 katsayıları, sabit terimleri ifade eder iken, α_1 ve β_1 katsayıları, eğim katsayılarını ifade etmektedir. ε_1 ve ε_2 , hata terimleridir.

Çalışmanın dayanağını oluşturan temel hipotez (H_0) ve alternatif hipotez (H_1) aşağıdaki biçimde oluşturulmuştur. Sözkonusu hipotezler çalışmanın ekonometrik uygulamasında sınanmıştır. Bu hipotezler şunlardır:

$H_0: \alpha_1 = \beta_1 = 0$ (Enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasında ilişki yoktur. Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezleri Türkiye için geçerli değildir.)

$H_1: \alpha_1 \neq \beta_1 \neq 0$ (Enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasında ilişki vardır. Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezleri Türkiye için geçerlidir.)

Bu çalışmada, ekonometrik uygulamada yukarıdaki hipotezlerin sınanmasında ARMA-EGARCH modeli, dinamik sıradan en küçük kareler (Dinamik OLS) tahmin ve Vektör Ardışık (VAR) Modeli Granger nedensellik test yöntemleri kullanılmıştır.

Nelson (1991)'un önerdiği EGARCH Modeli, gelecekteki gözlemlerin koşullu varyansı üzerindeki pozitif ve negatif şoklar arasındaki etkilere izin vermek için önerilmiştir. Nelson ve Cao (1992)'nin belirttiği üzere bu yöntemin olumlu yanı, parametreler üzerinde bir kısıtlamanın olmamasıdır. EGARCH Modelinde yer alan koşullu varyans, h_t , gecikmeli bozuklukların asimetrik bir fonksiyonudur. Buna göre, EGARCH Modeli koşullu varyansın logaritmasını belirtmek üzere denklem (3)'teki gibi yazılabilir (Lama, Jha, Paul & Gurung, 2015, s. 75).

$$\ln(h_t) = \alpha_0 + \beta \ln(h_{t-1}) + \alpha \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} + \gamma \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} \dots \dots \dots (3)$$

EGARCH Modelinde koşullu varyansın logaritması alınmakta olup, böylelikle koşullu varyansın işaretinin negatif olmaması sağlanılmaktadır. Denklem (3)'te verilen modeldeki γ katsayısının anlamlı olup olmaması asimetrik etkilerin varlığı ile ilgili bilgi vermektedir. γ katsayısının anlamlı sonuçlanması durumunda asimetrik etkilerin varlığı sözkonusu olup, bu etki $\gamma < 0$ hipotezi ile test edilmektedir (Cihangir & Uğurlu, 2017, s. 288).

5. BULGULAR

Çalışmada, ekonometrik uygulama öncesinde TÜFE enflasyon oranı (ENF) serisi, hareketli ortalama yöntemi kullanılarak mevsimsellik etkisinden arındırılmış ve ekonometrik uygulama boyunca mevsimsel etkilerden arındırılmış biçimi ile kullanılmaktadır. Çalışmanın ekonometrik uygulamasında öncelikle, TÜFE enflasyon oranı (ENF) serisinin durağan olup olmadığı Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips Perron (PP) kırılmasız birim kök testleri ile birlikte, tek kırılmalı Zivot-Andrews (ZA) birim kök test yöntemleri kullanılarak sınanmıştır. Birim kök testlerinin uygulanmasında, gecikme uzunluğu değerinin belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri esas alınmış, buna göre, en yüksek gecikme uzunluğu değeri 5 olarak sınırlandırılmıştır. TÜFE enflasyon oranı (ENF) serisine ait birim kök test sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: ENF Serisi İçin Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) Kırılmasız ve Zivot-Andrews (ZA) Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi, Phillips Perron (PP) Birim Kök Testi		
Birim Kök Testi	Test İstatistik Değeri	
	Düzy	Birinci Fark
Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (Sabitli)	-2.872 (1)	-5.831(3)*
Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (Sabitli ve Trendli)	-3.662(1)	-6.043(3)*
Phillips Perron (PP) (Sabitli)	-2.273(2)	-4.255(4)*
Phillips Perron (PP) (Sabitli ve Trendli)	-2.599(3)	-4.186(4)*
Zivot-Andrews (ZA) Tek Kırılmalı Birim Kök Testi		
	Test İstatistik Değeri	Kırılma Tarihi
Zivot-Andrews (ZA)	-3.600(0.002)*	2017Q4
Zivot-Andrews (ZA)	-3.773(0.002)*	2017Q1
Zivot-Andrews (ZA)	-3.845(0.041)**	2016Q2

*(**): %1(%5) Anlamlılık düzeyine göre temel hipotezin (H_0) reddildiğini göstermektedir.

Not: ADF ve PP birim kök testlerindeki parantez içindeki değerler en uygun gecikme uzunluğu değerlerini göstermektedir. ZA yapısal kırılmalı birim kök testinde parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 2’de gösterilen kırılmasız ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre, ENF serisinin düzey değerlerine göre birim kök içerdiği tespit edilmektedir. ENF serisinin birinci fark değerleri esas alınarak, yeniden birim kök testleri uygulanmış, bu defa yüzde 1 anlamlılık düzeyine göre durağan bulunmuş, ENF serisinin birim kök içermediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, “Seride birim kök vardır, seri durağan değildir” temel hipotezi reddedilmektedir. Tablo 2’de gösterilen yapısal kırılmalı Zivot-Andrews (ZA) birim kök test sonuçlarına göre ise, 2016 yılının ikinci çeyreği ile 2017 yılının birinci ve dördüncü çeyreğindeki kırılma olmak üzere her üç kırılma da istatistiksel olarak anlamlı sonuçlanmıştır. Buna göre, Türkiye ekonomisinde 2016 ve 2017 dönemi ve sonrasında, döviz piyasası odaklı bir dalgalanma ve fiyatlar genel düzeyinde artışlar meydana gelmiştir.

Kırılmalı ve kırılmasız birim kök test sonuçlarının ardından, ARCH etkisinin varlığını tespit etmek üzere ARCH LM Testi Uygulanmıştır. Elde edilen ARCH LM Test sonuçları Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: ARCH LM Test Sonuçları

F-İstatistik	8.922	Olasılık	0.003
Gözlem Sayısı (T)*R ²	8.464	Olasılık	0.004

Tablo 3’ gösterilen ARCH LM Test sonuçlarına göre, F-İstatistik değeri 8.922 olarak bulunmuş olup, bu değer %1 anlamlılık düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı olarak sonuçlanmıştır. Elde edilen bu sonuç, ARCH etkisinin var olduğunu göstermektedir.

ARCH LM Testinin ardından çalışmada, ENF serisinden hareket edilerek ve ARMA-EGARCH modeli kullanılarak enflasyon belirsizliği (EB) serisi tahmin edilmiştir. ARMA modelinin seçimi ve gecikme uzunluğu değeri korelogram yardımıyla tespit edilmiş olup, en uygun modelin ARMA(0,4) modeli olduğu belirlenmiştir. EGARCH modeli için, en uygun gecikme uzunluğu değeri Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiş olup, en uygun modelin EGARCH(0,2) modeli olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen ARMA(0,4)-EGARCH(0,2) modeli tahmin sonuçları ve ortalama denklemi ile birlikte varyans denklemi Tablo 4’te gösterilmektedir.

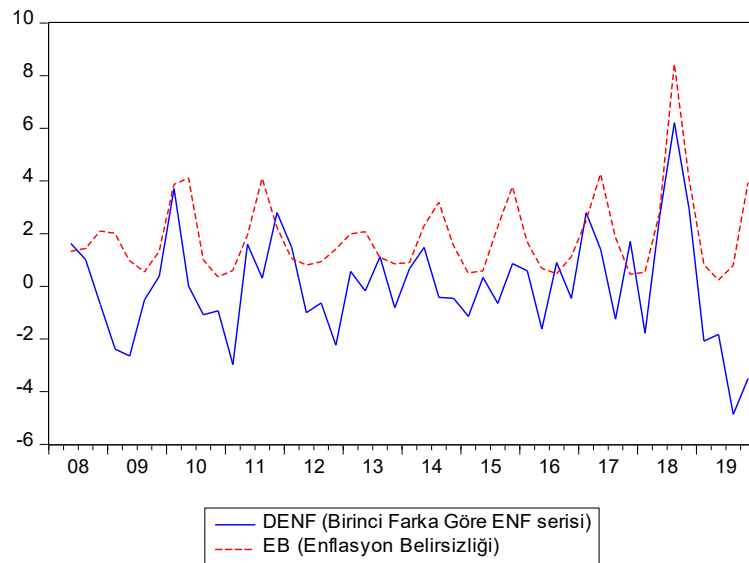
Tablo 4: ARMA(0,4)-EGARCH(0,2) Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ΔENF				
Ortalama Denklemi: $ENF_t = c + \alpha_{t-1}$				
	Katsayı	Standart Hata	Z-İstatistik	Olasılık
c	0.120	0.041	2.917*	0.001
α	-0.934	0.027	-34.103*	0.000
Varyans Denklemi: $\sigma_t^2 = c + \beta \left \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sigma_{t-1}} \right + \phi \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sigma_{t-1}} + \psi \frac{\varepsilon_{t-1}^2}{\sigma_{t-1}^2}$				
	Katsayı	Standart Hata	Z-İstatistik	Olasılık
c	0.411	0.381	1.079	0.280
β	0.246	0.218	1.129	0.259
ϕ	0.738	0.126	5.841*	0.000
ψ	-0.946	0.102	-9.228*	0.000
R^2		0.506	Akaike Bilgi Kriteri	3.422
Düzeltilmiş R^2		0.495	Schwarz Bilgi Kriteri	3.659
Kalıntı Kareler Toplamı		92.838	Hannan-Quinn Kriteri	3.511
Log Olabilirlik		-74.427	Durbin Watson İstatistik	1.489

*: %1 Anlamlılık düzeyine göre temel hipotezin (H_0) reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 4'te verilen sonuçlara göre, ARMA(0,4)-EGARCH(0,2) modeline ait tahmin edilen ortalama denkleminin eğimini ifade eden α katsayısına ait Z-istatistik değeri yüzde 1 anlamlılık düzeyine göre anlamlı olarak tahmin edilmiştir. Tablo 4'te varyans denkleminde tahmin edilen β katsayısına ait Z-istatistik değeri yüzde 5 anlamlılık düzeyine göre anlamlı sonuçlanmamış olup, tahmin edilen ϕ , ψ katsayılarına ait Z-istatistik değerleri yüzde 1 anlamlılık düzeyine göre anlamlı sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, hem ortalama denkleminde hem varyans denkleminde β katsayısı dışındaki tüm eğim katsayılarına ait Z-istatistik değerleri anlamlı olarak tahmin edilmiştir.

Enflasyon belirsizliği serisinin, ARMA(0,4)-EGARCH(0,2) modeli kullanılarak belirlenmesinin ardından birinci fark değerlerine göre Türkiye'nin ENF serisi ile EB serisine ait grafik, Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: ENF ve EB serisi (2008-2019)

Şekil 1'e göre, Türkiye'ye ait her iki seri de birbirinden farklılıklar göstermiş olsa da, bazı dönemlerde beraber hareket etme eğilimi göstermektedir. Her iki seri de, 2009, 2010, 2011, 2018, 2019 yıllarında olmak üzere benzer eğilim göstermekte ve artış-azalış yönünde beraber hareket etmektedir. 2008, yılında ve 2012-2016 döneminde ise, iki serinin eğilimi birbirinden farklılıklar göstermekte, iki seri birbiriyle ters yönlü hareket etmektedir. ENF ve EB serilerinin, 2008-2019 dönemi içinde bazı dönemlerde beraber hareket etmesi, iki seri arasında bir ilişki olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

EB serisi, ARMA-EGARCH modeli tahmin edilerek elde edildikten sonra bu serinin ADF Birim Kök Test yöntemi kullanılarak birim kök testi yapılmıştır. EB serisine ait birim kök test sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5: EB Serisi İçin Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Test İstatistik Değeri	
	Düzy	Birinci Fark
ADF (Sabitli)	-1.899 (4)	-10.737(3)*
ADF (Sabitli ve Trendli)	-2.259(4)	-10.588(3)*

*: %1 Anlamlılık düzeyine göre temel hipotezin (H_0) reddedildiğini gösterir.

Tablo 5'te verilen EB serisine ait Genişletilmiş ADF birim kök test sonuçlarına göre EB serisinin düzey değerine göre durağan olmadığı, birinci farkı alınınca durağan olduğu tespit edilmiştir. EB serisi de ENF serisi gibi birinci farka göre durağan olarak sonuçlanmış ve bu durumda bu iki serinin entegre seri olduğu tespit edilmektedir.

EB serisinin ARMA-EGARCH yöntemi ile belirlenmesinin ve bu serinin birim kök testinin yapılmasının ardından çalışmada, ENF değişkeni ile EB değişkeninin birinci farkları esas alınarak ve modellenerek (1) ve (2) nolu regresyon denklemlerindeki belirtilen modelin katsayıları, Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS) tahmin yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS) yöntemi tahmin sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS) Yöntemi Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ΔEB				
Yöntem: Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS)				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	0.113	0.143	0.794	0.432
ΔENF	-0.178	0.142	-1.251	0.218
R^2	0.474	Bağımlı Değişken Ort. Var.		-0.015
Düzeltilmiş R^2	0.420	Bağımlı Değişken Var. SD		1.738
Regres. Stand. Hatası	1.324	Kalıntı Kareler		68.322
Uzun Dönem Varyans	0.872			

Tablo 6'da verilen sonuçlara göre, bağımsız değişken ΔENF 'in tahmin edilen katsayısına ait test istatistik değeri istatistiksel olarak anlamsız sonuçlanmaktadır.

Denklemler (1)'de belirtilen modelin yukarıda tahmin edilmesinin ardından, çalışmada (2) nolu regresyon denkleminde belirtilen modele ait değişkenler birinci farkları esas alınarak dinamik OLS tahmin yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS) Yöntemi Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ΔENF				
Yöntem: Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dinamik OLS)				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	0.091	0.229	0.397	0.694
ΔEB	1.688	0.438	3.851*	0.000
R^2	0.424	Bağımlı Değişken Ort. Var.		0.059
Düzeltilmiş R^2	0.363	Bağımlı Değişken Var. SD		2.020
Regres. Stand. Hatası	1.613	Kalıntı Kareler		98.809
Uzun Dönem Varyans	2.244			

*: %1 Anlamlılık düzeyine göre temel hipotezin (H_0) reddedildiğini gösterir.

Tablo 7’de verilen tahmin sonuçlarına göre, ΔEB bağımsız değişkeninin katsayısına ait test istatistik değeri, yüzde 1 anlamlılık düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı sonuçlanmıştır. Buna göre, ΔEB bağımsız değişkeninin katsayısı 1.688 olarak bulunmuş ve işareti pozitif olarak tahmin edilmiştir. Bu tahmin sonuçları, ΔEB bağımsız değişkenindeki bir puanlık artışın, ΔENF bağımlı değişkenini 1.688 puan arttırmakta olduğunu belirtmektedir.

Öte yandan, Tablo 7’deki sonuçlara göre belirlilik katsayısı (R-kare) değeri 0.424 olarak sonuçlanmıştır. Bu sonuç, bağımlı değişkendeki değişmelerin yüzde 42’sinin bağımsız değişken tarafından açıklanabildiğini göstermektedir. Bu sonuç, bağımlı değişken ΔENF ’i açıklayan ΔEB dışında daha farklı değişkenlerin olabileceğine işaret etmektedir. Fakat, bu konuya ait ekonometrik modelin belirlenmesinde bu çalışmanın ilk kısımlarında incelenen çalışmalarda olduğu gibi yazar teorik literatürden uzaklaşılacağı endişesi ile böyle bir modellemeyi esas almaktadır.

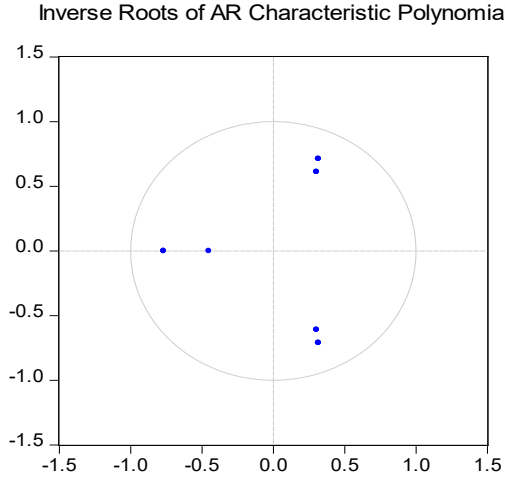
Dinamik OLS tahmininin ardından çalışmada, VAR modeli tahmini için gecikme uzunluğu değeri belirlenmiştir. VAR modeli gecikme uzunluğu kriterleri Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8: Vektör Ardışık (VAR) Modeli Tahmini İçin Gecikme Uzunluğu Değerinin Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-157.4000	NA	15.08568	8.389476	8.475664	8.420141
1	-148.3281	16.71153	11.55865	8.122530	8.381096	8.214526
2	-135.8160	21.73141	7.402692	7.674529	8.105472	7.827855
3	-131.2753	7.408646	7.234206	7.646066	8.249387	7.860723
4	-103.6562	42.15547*	2.107572*	6.402956*	7.178654*	6.678943*
5	-101.2491	3.420608	2.328235	6.486793	7.434869	6.824111
6	-97.83486	4.492371	2.458001	6.517624	7.638078	6.916273
7	-95.46530	2.868419	2.768569	6.603437	7.896268	7.063416
8	-90.13810	5.887948	2.701962	6.533584	7.998793	7.054895

LogL: Log Likelihood, LR: Likelihood Rasyosu FPE: Nihai Tahmin Hatası AIC: Akaike Bilgi Kriteri, SC: Schwarz Bilgi Kriteri, HQ: Hannan-Quinn Kriteri

Tablo 8’de verilen LR, FPE, AIC, SC ve HQ gecikme uzunluğu kriterlerine göre, VAR modeli tahmini için ENF ve EB değişkeninin birinci farkları esas alınarak en uygun gecikme uzunluğu 4 olarak belirlenmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından VAR modelinin istikrarlı bir durumda olup olmadığını tespit etmek için, AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çemberdeki konumu Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: AR Karakteristik Polinomunun Ters Köklerinin Birim Çemberdeki Konumu

Şekil 2'ye göre, VAR modeline ait AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çemberin içinde oldukları tespit edilmektedir. Bu durum, VAR modelinin istikrarlı bir yapıda olduğunu göstermektedir.

En uygun gecikme uzunluğu değerinin belirlenmesinin ve AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çemberdeki durumunun tespitinin ardından, ENF ve EB değişkenlerinin birinci farkları esas alınarak VAR modeli tahmin edilmek suretiyle VAR Granger nedensellik test yöntemi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 9'da gösterilmektedir.

Tablo 9. VAR Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Wald Test Sonuçları

Temel Hipotez (H_0)	Ki-kare	Gecikme	Olasılık
"ENF, EB'nin Granger nedeni değildir"	27.755*	4	0.000
"EB, ENF'nin Granger nedeni değildir"	8.276	4	0.082

*: %1 Anlamlılık düzeyine göre temel hipotezin (H_0) reddedildiğini gösterir.

Tablo 9'da verilen VAR Granger nedensellik test sonuçlarına göre, ENF değişkeni yönünden EB değişkeni yönüne doğru yüzde 1 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, "ENF, EB'nin Granger nedeni değildir" temel hipotezi reddedilmektedir. Buna karşılık, EB değişkeni yönünden ENF değişkeni yönüne doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Bu sonuç ile birlikte, "EB, ENF'nin Granger nedeni değildir" temel hipotezinin kabul edilmesi gerekmektedir.

Ekonometrik sonuçlar genel bir çerçevede değerlendirildiğinde, Dinamik OLS yöntemi tahmin sonuçları, Türkiye ekonomisinde enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmada son olarak uygulanan yöntem, VAR Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Wald Test Sonuçları, Türkiye'de enflasyondan enflasyon belirsizliğine doğru nedensellik ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu ekonometrik sonuçlar, Türkiye ekonomisinde 2008-2019 dönemi için hem Friedman-Ball hipotezinin hem Cukierman-Meltzer hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir.

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Enflasyonun öngörülebilmesi, tüm ekonomik birimler açısından önem arz etmektedir. Bu ekonomik birimlerden hanehalkları, tüketim-tasarruf davranışlarında, firmalar üretim-yatırım kararlarında enflasyonu esas almaktadır. Bu bakımdan, enflasyonda belirsizliğin artması, ekonomik birimlerin davranışları üzerinde etkili olmakta ve ekonomiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Böyle bir durumda, merkez bankaları da para ve istikrar programı uygulamalarında para politikası araçlarını kullanarak öncelikli olarak fiyat istikrarını sağlamaya odaklanmaktadır.

Enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisi tartışmalarında farklı teorik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu teorik yaklaşımlardan Friedman-Ball hipotezi, enflasyondaki artış ile birlikte para arzındaki genişlemenin tam olarak tahmin edilememesinden dolayı gelecekteki enflasyon üzerinde belirsizlikler meydana getireceğini savunmaktadır. Buna karşılık Cukierman-Meltzer hipotezi ise, enflasyon belirsizliğinin, enflasyon üzerinde belirleyici bir role sahip olduğunu ve aralarında pozitif yönde bir ilişkinin varlığını savunmaktadır. Bu bakımdan her iki teorik yaklaşım birbirinden farklılıklar göstermek ile birlikte, her iki teorik yaklaşım da merkez bankasının para politikası davranışlarına ve para arzı şoklarının etkilerine işaret etmektedir.

Öte yandan, enflasyon-enflasyon belirsizliği ilişkisi tartışmalarının diğer bir boyutu ise, enflasyon belirsizliği serisinin elde edilmesi üzerinde gerçekleşmektedir. Buna göre, enflasyon belirsizliği serisinin tespitine dönük tartışmalar, enflasyon serisi üzerinde hareketli standart sapma değerleri kullanılarak mı bulunacağı, ARCH ve GARCH tahmininden hareket ile elde edilen koşullu varyans değerleri üzerinden mi bulunacağı ya da anket çalışması yapılarak mı bulunacağı olmak üzere toplam üç alternatif üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada, enflasyon belirsizliği serisi, ARMA-EGARCH tahmininden hareket ile elde edilen koşullu varyans değerleri üzerinden tespit edilmektedir.

Türkiye’de enflasyon sorunu, geçmişten günümüze önemli bir makroekonomik sorun olarak yer almıştır. Bu çerçevede, uygulanan para ve istikrar programlarına rağmen kısa vadede enflasyonda düşüş sağlanmakta fakat bu düşüş kalıcı bir fiyat istikrarına dönüşmemektedir. Türkiye’de, fiyat istikrarının sağlanması ve bu istikrarı kalıcı, sürdürülebilir hale getirebilmek amacıyla farklı bir para politikası rejimi olarak 2002 yılından itibaren enflasyon hedeflemesi rejimi uygulanmaya başlanmıştır. Sözkonusu para politikası rejimi Türkiye’de kısmen başarılı olmuş, kısa vadede fiyat istikrarı sağlanmış, fakat bu istikrar uzun vadede kalıcı ve sürdürülebilir olamamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde 2008-2019 döneminde enflasyon ve enflasyon belirsizliği ilişkisini incelemek amacıyla farklı ekonometrik yöntemler uygulanmıştır. Uygulanan bu ekonometrik yöntemlerden ARMA-EGARCH modeli tahmin sonuçlarına göre, ortalama ve varyans denklemi için eğim katsayılarının çoğu anlamlı sonuçlanmış olup bu yöntemden hareket ile enflasyon belirsizliği serisi elde edilmiştir. Sonrasında, dinamik OLS yöntemi ile iki farklı regresyon modeli tahmin edilmiş, elde edilen tahmin sonuçları, enflasyon belirsizliğindeki artışın enflasyonda artışa neden olduğunu ve Friedman-Ball hipotezini desteklediğini göstermektedir. Çalışmada son olarak, VAR modeli yöntemi uygulanmış bu tahminden hareket ile elde edilen Granger nedensellik test sonuçları ise, enflasyonun enflasyon belirsizliği üzerinde belirleyici bir role sahip olduğunu ortaya koymuş olup, elde edilen bu sonuçlar, Cukierman-Meltzer hipotezini desteklemektedir.

Çalışmanın bulguları genel bir çerçevede değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisinde 2008-2019 dönemi için hem enflasyonun enflasyon belirsizliği üzerinde etkili olduğunu hem de enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerinde bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan elde edilen bulgular, Friedman-Ball ve Cukierman-Meltzer hipotezlerini desteklemekte ve Türkiye için her iki hipotezin de geçerli olduğuna işaret etmektedir. Çalışmanın bulguları, yazın kısmında incelenen Türkiye üzerine yapılmış çalışmalardan farklılıklar göstermektedir. Buna göre, *Türkiye’de enflasyon ile enflasyon belirsizliği* arasındaki ilişkinin varlığı üzerine yapılmış çalışmalardan, Akyazı ve Artan (2004), Özer ve Türkyılmaz (2005), Oltulular ve Terzi (2006), Erkam (2008), Sever ve Demir (2008), Saatçioğlu ve Korap (2009), Karahan (2012), Dogru (2014), Yılmaz, Yılmaz ve Demir (2017)’in elde ettiği bulgular, Friedman-Ball hipotezini desteklemektedir. Bu çalışmadaki bulgular ise, hem Friedman-Ball Hipotezini hem de Cukierman-Meltzer Hipotezini desteklemektedir.

Öte yandan, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)’nin bundan sonraki süreçte belirsizlik ortamında uygulayacağı para politikası davranışlarının sonuçları ile, enflasyonun öngörülebilir olduğu yani belirsizliğin en düşük düzeyde olduğu ekonomik ortamda uygulayacağı para politikası davranışlarının sonuçları arasında farklılıklar olacaktır. Aynı zamanda, Friedman (1977) ve Ball (1992)’in da ifade ettiği gibi yüksek enflasyon karşısında merkez bankasının para politikası uygulamalarında vereceği tepkiler de belirsizliğin azalmasında ve/veya artmasında önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akyazı, H. ve Artan, S. (2004). "Türkiye'de Enflasyon-Enflasyon Belirsizliği İlişkisi Ve Enflasyon Hedeflemesinin Enflasyon Belirsizliğini Azaltmadaki Rolü", *Bankacılar Dergisi*, 48, 3-17.
- Ananzeh, I. E. N., Jdaitawi, Q. M. ve Alwan, B. M. (2014). "Inflation and Inflation Uncertainty in the Jordan Evidence From GARCH Modeling", *International Business and Management*, 8(1), 5-9.
- Ball, L. (1992). "Why Does High Inflation Raise Inflation-Uncertainty?", *Monetary Economics*, 29, 371-388.
- Bamanga, M. A., Musa, U., Salihu, A., Udoette, U. S., Adejo, V. T., Edem, O. N., Bukar, H. ve Udechukwu-Peterclaver, C. T. (2016). "Inflation and Inflation Uncertainty in Nigeria: A Test of the Friedman's Hypothesis", *CBN Journal of Applied Statistics*, 7(1), 147-169.
- Barimah, A. (2014). "Exponential GARCH Modelling of the Inflation-Inflation Uncertainty Relationship for Ghana", *Modern Economy*, 5, 506-519.
- Barnett, W. A., Ftiti, Z. ve Jawadi, F. (2018). *The Causal Relationship Between Inflation and Inflation Uncertainty*, Working Paper Series in Theoretical and Applied Economics 201803, University of Kansas Department of Economics.
- Berument, H. ve Dincer, N. N. (2005). "Inflation and Inflation Uncertainty in the G-7 Countries", *Physica A*, 348(2005), 371-379.
- Bollerslev T. (1986). "Generalised Autoregressive Conditional Heteroskedasticity", *Journal of Econometrics*, 31, 307-327.
- Bredin, D. ve Fountas, S. (2010). *US Inflation and Inflation Uncertainty in a Historical Perspective: The impact of Recessions*, UCD Geary Institute Discussion Paper Series WP2010/53.
- Caporale, G. M., Onorante, L. ve Paesani, P. (2009). Inflation and Inflation Uncertainty in the Euro Area, Discussion Papers ISSN 1749-3412 Centre for International Capital Markets.
- Chowdhury, A. (2011). *Inflation and Inflation-Uncertainty in India: The Policy Implications of the Relationship*. Marquette University Department of Economics Working Paper 2011-04, https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=econ_workingpapers, (25.03.2020).
- Chowdhury, K. B. ve Sarkar, N. (2014). "The Effect of Inflation on Inflation Uncertainty in the G7 Countries: A Double Threshold GARCH Model", *International Econometric Review (IER)*, <http://www.era.org.tr/makaleler/22100102.pdf>, (22.02.2020).
- Cihangir, Ç. K. ve Uğurlu, E. (2017). "Altın Piyasasında Oynaklık: Türkiye İçin Model Önerisi", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9/3(2017), 284-289.
- Cukierman, A. ve Meltzer, A. H. (1986). "A Theory of Ambiguity, Credibility and Inflation Under Discretion and Asymmetric Information", *Econometrica*, 54(5), 1099-1128.
- Daal, E., Naka, A. ve Sanchez, B. (2004). *Re-Examining Inflation and Inflation Uncertainty in Developed and Emerging Countries*, Department of Economics and Finance Working Papers, 1991-2006. Paper 26, http://scholarworks.uno.edu/econ_wp/26, (15.03.2020).
- Dogru, B. (2014). *Inflation and inflation uncertainty in Turkey*. MPRA Paper No. 61384, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/61384/>. (13.03.2020).
- Engle, R. (1982). "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation", *Econometrica*, 50, 987-1007.
- Entezarkheir, M. (2006). "The Relation Between Inflation and Inflation Uncertainty In Iran", *Iranian Economic Review*, 10(17), 1-20.
- Erkam, S. (2008). "Enflasyon ve Enflasyon Belirsizliği: Türkiye Örneği", *Sosyo Ekonomi*, 2008-1/080108, 157-174.
- Ferreira, D. ve Palma, A. A. (2018). *Inflation and Inflation Uncertainty in Latin America: A Time-Varying Stochastic Volatility in Mean Approach*, Anais do XLIV Encontro Nacional de Economia Proceedings of the 44th Brazilian Economics Meeting 125, ANPEC.
- Fischer, S. (1981). "Towards on Understanding of the Cost of Inflation", II. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 15(1), 5-41.

- Fountas, S., Loannidis, A. ve Kranasos, M. (2003). "Inflation, Inflation Uncertainty, and A Common European Monetary Policy", *Manchester School*, 72 (2), 221-242.
- Friedman, M. (1977). "Nobel Lecture: Inflation and Unemployment", *Political Economy*, 85, 451-472.
- Hachicha, A. ve Lean, H. H. (2013). *Inflation, inflation uncertainty and output in Tunisia*. Discussion Paper No. 2013-1, <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2013-1>, (17.02.2020).
- Holland, A. S. (1995). "Inflation and Uncertainty: Test for Temporal Ordering", *Journal of Money, Credit and Banking*, 27(3), 827-837.
- Javed, S. A. ve Khan, S. A. (2010). "Inflation and Inflation Uncertainty: a GARCH Application - An Appraisal from Pakistan", *International Conference On Applied Economics – ICOAE 2010*.
- Johnson, D. (2002). "The Effect of Inflation Targeting on the Behavior of Expected Inflation: Evidence from an 11 Country Panel", *Journal of Monetary Economics*, 49(8), 1521-1538.
- Karahan (2012). "The Relationship Between Inflation and Inflation Uncertainty: Evidence from the Turkish Economy", *Procedia Economics and Finance*, 1, 219-228.
- Kontonikas, A. (2004). "Inflation and Inflation Uncertainty in the United Kingdom Evidence from GARCH Modelling", *Economic Modelling*, 21(3), 525-543.
- Kranasos, M. ve Shurer, S. (2008). "Is The Relationship Between Inflation and Its Uncertainty Linear?", *German Economic Review*, 9(3), 265-286.
- Lama, A., Jha, G. K., Paul, R. K. ve Gurung, B. (2015). "Modelling and Forecasting of Price Volatility: An Application of GARCH and EGARCH Models", *Agricultural Economics Research Review*, 28(1), 73-82.
- Mohd, S. H., Baharumshah, A. Z. ve Fountas, S. (2013). "Inflation, Inflation Uncertainty and Output Growth: Recent Evidence from ASEAN-5 Countries", *The Singapore Economic Review*, 58(4), 1350030-1-135030-17.
- Nelson, D. B. (1991). "Conditional Heteroscedasticity in Asset Returns: A New Approach", *Econometrica*, 59, 347-370.
- Nelson, D. B. ve Cao, C. Q. (1992). "Inequality Constraints in the Univariate GARCH Models", *Journal of Business Economics and Statistics*, 25, 189-212.
- Oltulular, S. ve Terzi, H. (2006). Yüksek enflasyon enflasyon belirsizliğini artırıyor mu?. *Ekonometrik ve İstatistik*, 3, 1-22.
- Oteng-Abayie, E. F. ve Doe, S. K. (2013). "Inflation and Inflation Uncertainty in Ghana", *Journal of Business Management and Economics*, 4(12), 259-266.
- Özer, M. ve Türkyılmaz, S. (2005). "Türkiye’de Enflasyon İle Enflasyon Belirsizliği Arasındaki İlişkinin Zaman Serisi Analizi", *İktisat İşletme ve Finans*, 20(229), 93-104.
- Payne, J. E. (2009). "Inflation Targeting and Inflation-Inflation Uncertainty Relationship: Evidence from Thailand", *Applied Economics Letters*, 16, 233-238.
- Rizvi, S. K. A. ve Naqvi, B. (2010). "Asymmetric Behavior of Inflation Uncertainty and Friedman-Ball Hypothesis: Evidence from Pakistan", *The Lahore Journal of Economics*, 15(2), 1-33.
- Saatçioğlu, C. ve Korap, L. (2009). "New Time Series Evidence for the Causality Relationship Between Inflation and Inflation Uncertainty in the Turkish Economy", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 235-248.
- Sever, E. ve Demir, M. (2008). "Enflasyon Hedeflemesi Sürecinde Enflasyon ve Enflasyon Belirsizliği İlişkisinin Analizi", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 41-63.
- Sharaf, M. F. (2015). "Inflation and Inflation Uncertainty Revisited: Evidence from Egypt", *Economies*, 3, 128-146.
- Thornton, J. (2007). "The Relationship Between Inflation and Inflation Uncertainty in Emerging Market Economies", *Southern Economic Journal*, 73(4), 858-870.
- Viorica, D., Jemna, D., Pintilescu, C. ve Asandului, M. (2014). "The Relationship Between Inflation and Inflation Uncertainty: Empirical Evidence for the Newest EU Countries", *PLoS One*, 9(3), 1-11.
- Yılmaz, A. B., Yılmaz, S. B. ve Demir, E. (2017). "Enflasyon Oranları İle Enflasyon Belirsizliğinin Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi: Türkiye Örneği", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, 99-112.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:24.08.2020 ✓Accepted/Kabul:01.04.2021

DOI:10.30794/pausbed.784575

Araştırma Makalesi/ Research Article

Özkan, N. (2021). "Çalışma Sermayesi Yönetimi ile Finansal Performans Arasındaki İlişki: BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde Yer Alan Firmalar Üzerine Bir Analiz"*Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 321-331.

ÇALIŞMA SERMAYESİ YÖNETİMİ İLE FİNANSAL PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİ: BIST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİNDE YER ALAN FİRMALAR ÜZERİNE BİR ANALİZ

Nesrin ÖZKAN*

Öz

Etkin bir çalışma sermayesi yönetiminin, işletmelerin finansal başarısının ayrılmaz bir parçası olduğu varsayılır. Bu çalışmada Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde yer alan firmaların çalışma sermayesi yönetiminin finansal performanslarına olan etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçtan hareketle, 2014 ile 2019 yılları arasında endekste sürekli işlem gören ve kesintisiz verisi bulunan 25 firmayı kapsayan bir çalışma örneklemini belirlenmiştir. Panel veri regresyonları kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde işlem gören firmaların aktif karlılığı ile çalışma sermayesi temsilcileri arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını göstermiştir. Bunun yanı sıra, aktif karlılığı ile kaldıraç oranı arasında negatif yönlü ve satışlar ile aktif karlılığı arasında %1 seviyesinde anlamlı ve pozitif bir ilişki gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çalışma Sermayesi Yönetimi, Finansal Performans, BIST Sürdürülebilirlik Endeksi.*

Jel Kodu: C33, G32.

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORKING CAPITAL MANAGEMENT AND FINANCIAL PERFORMANCE: AN ANALYSIS ON COMPANIES LISTED IN BIST SUSTAINABILITY INDEX

Abstract

It is supposed that efficient working capital management constitutes the integral part of companies' financial performance. In this study, the purpose is to present the effect of working capital management on financial performance for the companies listed in Borsa İstanbul Sustainability Index. To that aim, the sample is determined as the companies traded between 2014 and 2019 in index with continuous data. The analysis is held by using panel data regressions. The findings indicate no significant relationship between return on assets and the proxies of working capital in analysis period for the companies traded in BIST Sustainability Index. Besides that, the relationship between return on assets and leverage ratio is significantly negative, and the relationship between return on assets and sales is positive at 1% significance level.

Key Words: *Working Capital Management, Financial Performance, BIST Sustainability Index.*

Jel Classification Numbers: C33, G32.

*Dr, Bursa Uludağ Üniversitesi, BURSA.
e-posta:nsrozkn@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8674-5518>)

1. GİRİŞ

Firmaların faaliyetlerini başarılı şekilde yürütmesi ve sürdürebilmesi için çalışma sermayesinin etkin kullanımı oldukça önemlidir. En basit şekliyle çalışma sermayesi, dönen varlıklar ile kısa vadeli borçlar arasındaki fark olarak ifade edilir. Dolayısıyla, çalışma sermayesi unsurlarının, hazır değerler, menkul kıymetler, ticari alacaklar, stoklar, diğer dönen varlıklar ile finansal borçlar, ticari borçlar ve diğer kısa vadeli borçlardan oluştuğu söylenebilir. Aynı zamanda bu kalemler bir firmanın faaliyet döngüsünün birer temsilcisidir.

Firmalarda bir tarafta faaliyetler sürerken, diğer tarafta finans yöneticileri tüm kalemlerin etkin bir biçimde yönetimi için zamanının çok önemli bir bölümünü ayırmaktadır. Özellikle üretim yapan bir firma ise satışlarının yükselmesi halinde çalışma sermayesinin yönetimine ayrılan bu süre daha da artabilecektir. Satış hacminin artması ile başlayarak üretim hacminin genişlemesine, üretim için gerekli olan hammadde ve malzeme ihtiyaçlarının artmasına, hammadde ve malzeme ihtiyacının zamanında karşılanması adına stokların artmasına ve satılan ürünlerden alacakların yükselmesine kadar, çalışma sermayesi yönetimi uzun bir zinciri oluşturmaktadır. Dolayısıyla finans yöneticileri firmaların nakit ve benzeri varlıklarını, stoklarını, alacaklarını ve borçlarını optimal düzeyde tutmak için genellikle yoğun çaba harcamak durumunda kalmaktadırlar. Çalışma sermayesinin optimal düzeyde sürdürülmesi noktasında, stoklara veya nakit varlıklara yüksek oranda yatırım yapılması akla gelmemelidir. İşletmelerin çalışma sermayesine optimal düzeyden fazla yatırım yapmalarının bir alternatif maliyeti vardır. Bu alternatif maliyet ise, daha karlı ya da firmaya getirisi daha yüksek olacak yatırım fırsatlarından mahrum kalmak olarak nitelendirilebilir. Yani çalışma sermayesine yapılan her bir birim fazladan yatırım, firmanın karlılığını etkileyebilecektir. Diğer taraftan optimal düzeyin altında yatırım ise, firmanın yetersiz likidite nedeniyle gerekli hammadde ve malzeme sağlayamama ve bozulan alacak yönetimi nedeniyle borçlarını zamanında ödeyememe gibi ciddi darboğazlarla karşılaşma olasılığını yükseltebilecektir (Akbulut, 2011: 196-197; Akgüç, 2013: 201-208).

Şirketler, faaliyetlerinin devamlılığını sağlarken, bugünün dünyasında karşı karşıya kaldığı ekonomik, sosyal ve çevresel riskleri yöneterek, uzun vadeli amaçlarına ulaşmaya çalışırlar. Kurumsal sürdürülebilirlik olarak tanımlanan bu konu, son günlerde hem şirketlerin hem de yatırımcıların ilgisini çekmektedir. Günümüzde şirketleri değerlendirme pratikleri tek başına finansal bazlı bakış açısının ötesine geçmiştir. Finansal bakış açısına ek olarak sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği de dikkate alan bütünsel bir değerlendirme yaklaşımına doğru evrilmektedir (BIST, 2021). Bunun nedeni, kurumsal sürdürülebilirlik kavramının dört temel bileşeninin bulunmasıdır. Bu bileşenlerden organizasyon kültürü ve finans kurumsal sürdürülebilirliğin şirket içi bileşenleri iken; çevresel ve sosyal faktörler de şirketlerin dış bileşenlerini oluşturmaktadır (Aras ve Crowther, 2009: 282). Bu bakış açısından hareketle, Borsa İstanbul'da 4 Kasım 2014 itibarıyla sürdürülebilirlik performansları yüksek olan firmaların dahil olduğu BIST Sürdürülebilirlik Endeksi hesaplanmaya başlanmıştır. Endekse dahil olan firmaların kurumsal sürdürülebilirlik hususunda uygulamalarının, çabalarının ve paylaşımlarının Türkiye'de faaliyet gösteren diğer firmalara da rehberlik etmesi beklenmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik endeksinde dahil edilmenin firmalar bakımından bir prestij unsuru olduğu görülmektedir. Firmalar endekste yer alabilmek için hem finansal hem de sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik bileşenlerini iyileştirebilmek adına gayret içerisinde bulunmaktadır (BIST, 2021). Sürdürülebilirliğin finansal bileşeninin, endekse dahil olan firmalar açısından daha yüksek olması beklenmektedir. Bu noktadan hareketle, endekste işlem gören şirketlerin çalışma sermayesinin başarılı bir biçimde yönetimi yüksek finansal performansın da bir gerekliliği olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmanın amacı, sürdürülebilirlik endeksinde 2014 ile 2019 yılları arasında kesintisiz işlem gören 25 firmanın çalışma sermayesi yönetimi ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi incelemektir. Literatür gözden geçirildiğinde, sektörler arasındaki farklılık ve benzerliklerin ortaya konması amacıyla konuya yaklaşımın yaygın olduğu gözlenmiştir (Çakır, 2013; Kendirli ve Konak, 2014; Keskin ve Gökalp, 2016; İçigen ve Karaş, 2017; Korkmaz ve Yaman, 2019). Dolayısıyla sürdürülebilirlik endeksinde işlem gören firmaların çalışma sermayesi yönetiminin finansal performansı üzerinde etkisinin bulunup bulunmadığını inceleyen bir yaklaşımın, literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma dört bölüm olarak tasarlanmıştır. Çalışmanın geri kalan üç bölümünde literatür incelemesi, veri ve metodoloji ile sonuç bölümüne yer verilecektir. İkinci bölümde, çalışma sermayesi yönetimi ile finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardan bahsedilecektir. Üçüncü bölümde,

analizlerde kullanılan veriler, değişkenler ve çalışmanın yöntemi açıklanacaktır. Analiz sonuçları istatistiki olarak yorumlanacaktır. Dördüncü bölümde, literatürde elde edilen bulgularla birlikte araştırmının sonuçlarına yer verilecektir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bu çalışmanın amacı, örnekleme ve literatür incelemesi göz önünde bulundurularak, firmanın finansal performansının en temel göstergelerinden biri olan aktif karlılığı ile çalışma sermayesinin temsilcileri arasındaki ilişki, panel veri regresyonlar kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan çalışmalarda finansal performansın temsilcisi olarak aktif karlılığının sıklıkla bağımlı değişken olarak tercih edildiği görülmüştür. Literatürle aynı doğrultuda aktif karlılığı bağımlı değişken; alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, nakit dönüş süresi, stok devir süresi, kaldıraç oranı, cari oran ve satış değişim oranları açıklayıcı değişkenler ve kontrol değişkenleri olarak analizlerde yer almıştır. Dolayısıyla literatür incelemesi de bu sınırlar çerçevesinde belirlenerek regresyon yaklaşımını benimseyen ve özellikle aktif karlılığı finansal performansın göstergesi olarak analizlerine dahil eden çalışmalar Tablo 1’de bulguları ile birlikte özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yapılan Çalışma	Kullanılan Yöntem	Elde Edilen İlişki
Jose vd., (1996), aktif karlılığı ve özsermaye karlılığı ile nakit dönüş süresi arasındaki ilişkiyi 1974-1993 döneminde ABD piyasasında incelemiştir.	Korelasyon ve Regresyon Analizi	Negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir.
Shin ve Soenen (1998), firmaların karlılığı ile nakit dönüş süresi arasındaki ilişkiyi yeniden ABD piyasasında araştırmışlardır.	Korelasyon ve Regresyon Analizi	Negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir.
Wang (2002), nakit dönüş süresi ile karlılık arasındaki ilişkiyi Japonya ve Tayvan piyasalarında 1985-1996 yıllarında araştırmıştır.	Korelasyon Analizi	Negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir.
Deloof (2003), faaliyet karı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü ve satış büyüme oranı arasındaki ilişkileri 1991-1996 döneminde Belçika piyasasında ortaya koymayı amaçlamıştır.	Regresyon Analizi	Faaliyet karı ile alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; faaliyet karı ile firma büyüklüğü ve satış büyüme oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; faaliyet karı ile nakit dönüş süresi arasında ise bir ilişki bulunmadığı elde edilmiştir.
Eljelly (2004), faaliyet karlılığı ile nakit açığı, cari oran ve firma büyüklüğü arasındaki ilişkiyi Suudi Arabistan piyasasında incelemiştir.	Korelasyon ve Regresyon Analizi	Faaliyet karlılığı ile nakit açığı ve cari oran arasında negatif yönlü bir ilişki ve faaliyet karlılığı ile firma büyüklüğü arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.
Raheman ve Nasr (2007), faaliyet karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, cari oran, firma büyüklüğü, finansal kaldıraç ve finansal varlıkların toplam varlıklara oranı değişkenleri arasındaki ilişkileri Pakistan piyasasında incelemiştir.	Korelasyon ve Regresyon Analizi	Faaliyet karlılığı ile firma büyüklüğü arasında pozitif; faaliyet karlılığı ile diğer tüm değişkenler arasında ise negatif yönlü ilişki belirlenmiştir.

Nazir ve Afza (2009), aktif karlılığı ile dönen varlıkların toplam aktiflere oranı, toplam borcun toplam aktiflere oranı, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü, satış büyüme oranı, gayri safi hasıla arasındaki ilişkiyi Pakistan piyasasında yeniden incelemişlerdir.	Panel Veri Analizi	Aktif karlılığı ile dönen varlıkların toplam aktiflere oranı ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; aktif karlılığı ile toplam borcun toplam aktiflere oranı ve firma büyüklüğü arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; aktif karlılığı ile satış büyüme oranı ve gayri safi hasıla arasında ise ilişki bulunmadığı elde edilmiştir.
Gill ve Mathur (2010), faaliyet karı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü, sabit finansal varlıkların toplam aktiflere oranı arasındaki ilişkileri yeniden ABD piyasasında 2005-2007 döneminde incelemişlerdir.	Panel Veri Analizi	Faaliyet karı ile nakit dönüş süresi arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; faaliyet karı ile alacak tahsil süresi ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; faaliyet karı ile diğer değişkenler arasında ise anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenmiştir.
Karaduman vd., (2010), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü ve gayri safi hasıla arasındaki ilişkiyi 2005-2008 döneminde Türkiye’de araştırmışlardır.	Panel Veri Analizi	Aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki; aktif karlılığı ile firma büyüklüğü ve gayri safi hasıla arasında ise pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.
Coşkun ve Kök (2011), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, net çalışma sermayesinin toplam aktiflere oranı arasındaki ilişkileri 1991-2005 dönemi için Türkiye’de araştırmışlardır.	Panel Veri Analizi	Aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi ve stok devir süresi arasında negatif yönlü bir ilişki; aktif karlılığı ile borç ödeme süresi ve net çalışma sermayesinin toplam aktiflere oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki elde edilmiştir.
Afeef (2011), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü, satış değişim oranı ve cari oran arasındaki ilişkileri 2003-2008 dönemi için Pakistan piyasasında incelemiştir.	Regresyon Analizi	Aktif karlılığı ile değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Sharma ve Kumar (2011), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü, satış değişim oranı ve cari oran arasındaki ilişkileri 2000-2008 dönemi için Hindistan piyasasında incelemişlerdir.	Regresyon Analizi	Aktif karlılığı ile alacak tahsil süresi arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; aktif karlılığı ile firma büyüklüğü arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; aktif karlılığı ile diğer değişkenler arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmadığı elde edilmiştir.
Akbulut (2011), aktif karlılığı ile nakit döngüsü, alacak tahsil süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, aktif büyüklüğü ve satış değişim oranı arasındaki ilişkileri 2000-2008 dönemi için Borsa İstanbul imalat sektöründe incelemiştir.	Regresyon Analizi	Aktif karlılığı ile finansal kaldıraç ve aktif büyüklüğü arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu ancak aktif karlılığı ile diğer değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenmiştir.
Dursun ve Ayriçay (2012), brüt kar ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü ve finansal duran varlıklar oranı arasındaki ilişkiyi, Borsa İstanbul’a kayıtlı 120 üretim ve ticaret işletmesine ait verileri kullanarak 1996-2005 döneminde incelemişlerdir.	Panel Veri Analizi	Brüt kar ile firma büyüklüğü ve finansal duran varlıklar oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; brüt kar ile nakit dönüş süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; brüt kar ile alacak tahsil süresi arasında ise ilişki bulunmadığı elde edilmiştir.

Çakır (2013), devamlı sermayenin kazanma gücü ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, aktif devir hızı ve finansal kaldıraç arasındaki ilişkileri Borsa İstanbul imalat sektöründe faaliyet gösteren firmalar için 2000-2010 döneminde araştırmıştır.	Panel Veri Analizi	Devamlı sermaye karlılığı ile nakit dönüş süresi, stok devir süresi, aktif devir hızı ve finansal kaldıraç arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu; devamlı sermaye karlılığı ile borç ödeme süresi arasında negatif yönlü bir ilişki bulunduğu; devamlı sermaye karlılığı ile alacak tahsil süresi arasında ise anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.
Keskin ve Gökalp (2016), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, cari oran, firma büyüklüğü ve finansal kaldıraç arasındaki ilişkiyi gıda sektöründe faaliyet gösteren firmalar için 2009-2013 döneminde incelemiştir.	Panel Veri Analizi	Aktif karlılığı ile borç ödeme süresi ve firma büyüklüğü arasında pozitif yönlü bir ilişki; aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç ve cari oran arasında ise negatif yönlü bir ilişki belirlenmiştir.
Kendirli ve Çankaya (2016), aktif karlılığı ile alacak tahsil süresi, borçların ortalama vadesi, nakit dönüş süresi, aktif büyüklüğü, satış değişim oranı ve finansal kaldıraç arasındaki ilişkiyi, Borsa İstanbul turizm endeksinde yer alan firmalara ait verileri kullanarak, 2010-2014 döneminde incelemiştir.	Regresyon Analizi	Aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi ve aktif büyüklüğü arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu; aktif karlılığı ile alacak tahsil süresi ve finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki bulunduğu; aktif karlılığı ile borçların ortalama vadesi ve satış değişim oranı arasında ise anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.
İçigen ve Kardeş (2017), aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, cari oran ve pazar payı arasındaki ilişkiyi, Borsa İstanbul perakende işletmeleri için 2012-2016 döneminde araştırmışlardır.	Panel Veri Analizi	Aktif karlılığı ile finansal kaldıraç arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu ve aktif karlılığı ile çalışma sermayesi temsilcileri arasında bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Korkmaz ve Yaman (2019), faaliyet karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, stok devir süresi, finansal kaldıraç, cari oran ve satış değişim oranı arasındaki ilişkiyi, Borsa İstanbul turizm işletmeleri için 2011-2017 döneminde araştırmışlardır.	Panel Veri Analizi	Faaliyet karlılığı ile borç ödeme süresi, cari oran ve satış değişim oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu; faaliyet karlılığı ile nakit dönüş süresi, alacak tahsil süresi ve stok devir süresi arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu; faaliyet karlılığı ile finansal kaldıraç arasında ise ilişki bulunmadığı elde edilmiştir.

3.METOT VE VERİ

3.1.Verii ve Analizde Kullanılan Değişkenler

Çalışmanın örneklemini, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde 2014 ile 2019 yılları arasında kesintisiz işlem gören 25 şirketten oluşmaktadır. Analiz başlangıç tarihinin 2014 yılı olmasının ardında yatan neden, endeksin ilgili tarihten itibaren hesaplanmaya başlanmasıdır. Bunun yanı sıra 2015 yılından itibaren bankacılık sektöründe faaliyet gösteren firmalar da endekste işlem görmeye başlamıştır ancak örnekleme dahil edilmemiştir. Finansal kuruluşların mali yapıları, üretim ya da hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmaların mali yapılarından farklı özellikler sergilemekte olup, hesaplanan oranların analiz sonuçlarını etkileyebilme olasılığı göz önünde bulundurularak, finansal kuruluşların örneklemin dışında bırakılması tercih edilmiştir. Endekste işlem gören şirketlerin listesi ve örnekleme de yer alan 25 şirketin yıl sonu muhasebe verileri Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) sağlanmıştır. Tablo 2 analizde kullanılan değişkenleri, hesaplanışlarını, modeller kurulurken kullanılacak sembolleri ve aktif karlılığı ile çalışma sermayesi temsilcileri arasındaki beklenen ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 2: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Hesaplanışı	Sembol	Beklenen İlişki
Aktif Karlılığı	Net Kar / Toplam Varlıklar	ROA	
Alacak Tahsil Süresi	365 x (Ticari Alacaklar / Satış Gelirleri)	ATS	Negatif
Stok Devir Süresi	365 x (Stoklar / Satışların Maliyeti)	SDS	Negatif
Borç Ödeme Süresi	365 x (Kısa Vadeli Borçlar / Satışların Maliyeti)	BÖS	Negatif
Nakit Dönüş Süresi	SDS + ATS - BÖS	NDS	Negatif
Cari Oran	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar	CO	Negatif
Kaldıraç Oranı	Toplam Borçlar / Toplam Varlıklar	KO	Negatif
Satış Değişim Oranı	(Cari Satışlar / Önceki Dönem Satışlar)-1	SO	Pozitif

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkileri inceleyen öncül çalışmalar, karlılık ile alacak tahsil süresi (Wang, 2002); stok devir süresi (Deloof, 2003); borç ödeme süresi (Deloof, 2003) ve nakit dönüş süresi (Shin ve Soenen, 1998) arasında negatif yönlü bir ilişki bulunduğunu göstermiştir. Dolayısıyla aktif karlılığı ile çalışma sermayesi temsilcileri arasında negatif yönlü bir ilişkinin elde edilmesi beklenmektedir. Bunun yanı sıra cari oran ve kaldıraç oranı ile aktif karlılığı arasında negatif yönlü ilişki ve satış değişim oranı ile aktif karlılığı arasında pozitif yönlü ilişki yapılan diğer çalışmaların bulguları arasındadır (Deloof, 2003; Lazaridis ve Tryfonidis, 2006; Garcia-Teruel ve Martinez- Solano, 2007; Singh ve Pandey, 2008).

3.2. Metot ve Ampirik Bulgular

Çalışmanın amacı doğrultusunda sınanacak hipotezler şöyledir.

H_0 : Finansal performans ile çalışma sermayesi arasında ilişki yoktur.

H_1 : Finansal performans ile çalışma sermayesi arasında ilişki vardır.

Analizlerde kullanılacak panel veri regresyon modelleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

Model I

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 ATS + \beta_2 CO + \beta_3 KO + \beta_4 SO + u_{it} \quad (1)$$

Model II

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 SDS + \beta_2 CO + \beta_3 KO + \beta_4 SO + u_{it} \quad (2)$$

Model III

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 BÖS + \beta_2 CO + \beta_3 KO + \beta_4 SO + u_{it} \quad (3)$$

Model IV

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 NDS + \beta_2 CO + \beta_3 KO + \beta_4 SO + u_{it} \quad (4)$$

Burada,

β_0 sabit terimi; $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ eğim katsayılarını, u_{it} hata terimini, i değişkeni yatay kesit indisini ve t değişkeni ise, zaman indisini ifade etmektedir.

(1) no'lu regresyon modelinde aktif karlılığındaki (ROA) değişimler, sırasıyla alacak tahsil süresi (ATS), cari oran (CO), kaldıraç oranı (KO) ve satış değişim oranı (SO) ile açıklanmaya çalışılmaktadır. (2), (3) ve (4) no'lu regresyon modellerinde (1) no'lu regresyon modelinden farklı olarak borç ödeme süresi (BÖS), stok devir süresi (SDS) ve nakit dönüş süresi (NDS) sırasıyla açıklayıcı değişken olarak yer almıştır. Böylece regresyon eşitliği her seferinde yenilendiğinde, ilgili değişkenin bağımlı değişken üzerindeki açıklayıcılığı birbirinden ayırt edilir şekilde test edilebilecektir.

Panel veriler zaman boyutunun uzunluğu ve kesit boyutunun sayısına göre mikro ya da makro paneller olarak adlandırılırlar. Bu çalışmanın veri setinde, 2014 ile 2019 yıllarını kapsayacak şekilde 6 yıllık zaman serisi ve 25 firmayı içeren yatay kesit gözlem bulunmaktadır. Dolayısıyla zaman boyutunun kısa ve yatay kesit boyutunun uzun olmasından dolayı *mikro panel yaklaşımı* kullanılmış olup, tüm sınamalar mikro panel yaklaşıma uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Mikro paneller için durağanlık ve yatay kesit bağımlılığı gibi ön sınamalar gerekli değildir (Baltagi, 2014: 1). İlk olarak, çoklu doğrusal bağlantının sınaması için *Varyans Artırıcı Faktör (VIF)* metodu uygulanmış olup, elde edilen sonuçlar Tablo 3'te raporlanmıştır.

Tablo 3: VIF Değerleri

Değişkenler	Model I		Model II		Model III		Model IV	
	R ²	VIF	R ²	VIF	R ²	VIF	R ²	VIF
ATS	0,037	1,038						
BÖS			0,053	1,056				
SDS					0,105	1,117		
NDS							0,055	1,058
CO	0,453	1,827	0,446	1,804	0,489	1,957	0,447	1,808
KO	0,451	1,821	0,443	1,794	0,451	1,821	0,443	1,794
SO	0,043	1,045	0,033	1,034	0,020	1,021	0,033	1,034

Açığöz vd., (2015: 430), VIF referans değerleri 4'e eşit ya da daha yüksek elde edildiğinde çoklu bağlantı sorununa işaret ettiğini ancak bu değer üst limiti bazı araştırmacılara göre, 5 ya da 10 olarak kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Kabul edilen kritik değerler doğrultusunda Tablo 3 değerlendirildiğinde, değerlerin tümünün kritik değer altında olduğu fark edilecektir. Tüm VIF değerleri, 1 ile 2 aralığında değişmektedir. Dolayısıyla açıklayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu söz konusu değildir. Panel veri modelinin tahmininde, havuzlanmış ve sabit etkiler regresyon modelleri arasında seçim yapılması adına F-Testi kullanılmıştır. Analizde sabit etkiler modeli ile tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin kullanılacağına ise, Hausman (1979, 1981) testi ile karar verilmiştir. Tablo 4 ve Tablo 5, F-testi ve Hausman test istatistiği sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4: F-Test Sonuçları

	Model I		Model II		Model III		Model IV	
	F test	Olasılık	F test	Olasılık	F test	Olasılık	F test	Olasılık
Grup Sabit Etkiler	8,383	0,000	8,202	0,000	7,507	0,000	7,522	0,000
Zaman Sabit etkiler	0,270	0,929	0,334	0,892	0,128	0,986	0,124	0,987
İki Yönlü Sabit Etkiler	6,779	0,000	6,697	0,000	6,089	0,000	6,097	0,000

Tablo 5: Hausman Test İstatistiği Sonuçları

Tesadüfi Kesit	Model I		Model II		Model III		Model IV	
	F test	Olasılık	F test	Olasılık	F test	Olasılık	F test	Olasılık
	5,169	0,270	2,088	0,554	7,571	0,109	7,418	0,115

Tablo 4 ve Tablo 5'teki değerler incelendiğinde, F-Grup Sabit Etkiler ve F-İki Yönlü Sabit Etkiler için, olasılık değerlerinin %5'ten düşük olduğu görülmüştür. Hausman testinde ise, olasılık değerinin %5 değerinden yüksek elde edilmesinden dolayı tesadüfi etkiler modeline karar verilmiştir. Otokorelasyon sınaması için Durbin-Watson (DW) test istatistiğinden yararlanılmış olup, sonuçlar Tablo 6'da raporlanmıştır.

Tablo 6: Durbin Watson Testi Sonuçları

	Model I	Model II	Model III	Model IV
DW İstatistiği	1,410	1,400	1,420	1,423

Durbin-Watson test istatistiğinin genel kabul değeri, 2,00 civarında olması yönündedir. Ancak elde edilen değerler, kabul edilen değer altında gerçekleşmiş olup, otokorelasyon sorununa işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, hata terimlerinin varyansının sabit olup olmadığı, Breusch-Pagan ve White LM testleriyle sınanmıştır, sonuçlar ise Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Değişen Varyans Testi Sonuçları

	Model I		Model II		Model III		Model IV	
	Chi	Olasılık	Chi	Olasılık	Chi	Olasılık	Chi	Olasılık
Breusch-Pagan	2,930	0,087	3,300	0,069	1,920	0,166	1,890	0,169
White LM	16,650	0,275	18,660	0,178	12,950	0,531	12,630	0,555

Tablo 7’deki test istatistiklerine ilişkin olasılık değerlerine bakıldığında, değerlerin %5’ten yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla değişen varyans sorununun bulunmadığı belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle veri setlerinde homoskedastisite varsayımı sağlanmıştır. Modellerde yer alan otokorelasyon problemi, Beck ve Katz (1995) tarafından geliştirilen Panel Corrected Standard Errors (PCSE) standart hataların düzeltilmesi yöntemi ile giderilmiştir.

Kurulan dört modele ilişkin panel regresyon sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir. Her bir modelden elde edilen F-istatistikleri %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Genel olarak, modellerin R² ve düzeltilmiş R² değerlerinin yüksek olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ancak ilgili değerler kıyaslandığında en yüksek R² değerlerinin nakit dönüş süresinin yer aldığı Model IV’te gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Model IV’te yer alan cari oran, kaldırıcı oranı, satış değişim oranı ve nakit dönüş süresi, örneklemde yer alan 25 firmanın karlılığındaki değişimlerin yaklaşık %27’sini açıklayabilmektedir.

Tablo 8: Panel Regresyon Sonuçları

Model I				Model II			
Değişkenler	Katsayılar	t-ist.	Olasılık	Değişkenler	Katsayılar	t-ist.	Olasılık
ATS	0,0001	1,3000	0,1956	SDS	0,0000	-0,2056	0,8374
CO	-0,1583	-1,5060	0,1340	CO	-0,0095	-1,3903	0,1666
KO	-0,0100	-3,9550	0,0001	KO	-0,1567	-3,9120	0,0001
SO	0,0749	5,3270	0,0000	SO	0,0756	5,2538	0,0000
C	0,1601	5,1098	0,0000	C	0,1674	5,4207	0,0000
R ²	0,2670			R ²	0,2542		
Düzeltilmiş R ²	0,2460			Düzeltilmiş R ²	0,2330		
F-İstatistik	13,2050		0,0000	F-İstatistik	12,3530		0,0000
Model III				Model IV			
Değişkenler	Katsayılar	t-ist.	Olasılık	Değişkenler	Katsayılar	t-ist.	Olasılık
BÖS	0,0000	-1,6850	0,0941	NDS	0,0000	1,7210	0,0872
CO	-0,0075	-1,1347	0,2583	CO	-0,0075	-1,1290	0,2604
KO	-0,1470	-3,8010	0,0002	KO	-0,1475	-3,8000	0,0002
SO	0,0748	5,2787	0,0000	SO	0,0749	5,2830	0,0000
C	0,1580	5,2400	0,0000	C	0,1586	5,2320	0,0000
R ²	0,2670			R ²	0,2682		
Düzeltilmiş R ²	0,2470			Düzeltilmiş R ²	0,2479		
F-İstatistik	13,2380		0,0000	F-İstatistik	13,2830		0,0000

Model I, alacak tahsil süresi, cari oran, kaldıraç oranı ve satışların, aktif karlılığı üzerindeki etkisini ölçmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere ATS ile finansal performans arasında negatif yönlü bir ilişki beklenmektedir. Panel regresyondan elde edilen katsayılar incelendiğinde, ATS ve SO ile aktif karlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki; CO ve KO ile ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Tablodaki olasılık sütununda yer alan değerler, KO ve SO değişkenlerinin %1 seviyesinde istatistiki anlamlılığını göstermiştir. Model II, stok devir süresi, cari oran, kaldıraç oranı ve satış değişim oranının, aktif karlılığı üzerindeki etkisini ölçmektedir. Literatürde elde edilen bulgular, finansal performans ile stok devir süresi arasında negatif yönlü ilişki olduğu yönündedir. Regresyon modelinden elde edilen katsayılar, SDS ve SO ile aktif karlılığı arasında pozitif yönlü; CO ve KO ile, ise negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Model III, borç ödeme süresi, cari oran, kaldıraç oranı ve satış değişim oranının aktif karlılığı üzerindeki etkisini ölçmektedir. Çalışmadan beklenen sonuç, finansal performans ile borç ödeme süresi arasında negatif bir ilişki olduğunun elde edilmesi yönündedir. Ancak katsayılar incelendiğinde, BÖS ve SO ile aktif karlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki göze çarpmaktadır. BÖS istatistiki olarak %10 seviyesinde anlamlı bulunurken; SO değişkeni %1 seviyesinde anlamlıdır. Diğer taraftan, CO ve KO ile aktif karlılığı arasında negatif yönlü bir ilişki belirlenmiştir. Bunun yanında, KO değişkeni yalnızca istatistiki olarak anlamlıdır. Sonuçlara göre, satışlardaki 1 birimlik artış endekste işlem gören firmaların aktif karlılığında %7,5 kadar artışa sebep olurken; 1 birimlik kaldıraç oranındaki artış firmaların karlılığında yaklaşık %14 azalışa sebep olacaktır. Son olarak ise, Model IV, nakit dönüş süresi, cari oran, kaldıraç oranı ve satış değişim oranının aktif karlılığı üzerindeki etkisini ölçmektedir. Aktif karlılığı ile nakit dönüş süresi arasında negatif yönlü bir ilişki beklenmektedir. Ancak katsayılar, NDS ve SO ile aktif karlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bunun yanında, NDS istatistiki olarak %10 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Model I, Model II ve Model III ile tutarlı şekilde, CO ve KO ile aktif karlılığı arasındaki ilişki kontrol edildiğinde, negatif yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir. İlk üç modelle benzer şekilde, KO ve SO değişkenleri, %1 seviyesinde anlamlı elde edilmiştir. Bu sonuçlar, satışlarda görülen 1 birimlik artışın, endekste işlem gören firmaların karlılığında yaklaşık %7,5'lik artışa sebep olabileceği şeklinde yorumlanabilecektir. Kaldıraç oranındaki 1 birimlik artışın da firmaların karlılığında %14'lük azalışa sebep olacağı şeklinde ifade edilebilir.

Dört panel regresyon modelinden elde edilen sonuçlar, genel olarak kaldıraç oranı ve satış değişim oranı için anlamlı sonuçlar üretirken; çalışma sermayesi bileşenleri için %5 ve üzerinde istatistiki olarak anlamlı sonuçlar üretmemiştir. Dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilememiştir.

4.SONUÇ

Bu çalışmada BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde işlem gören mali sektör dışındaki firmaların çalışma sermayesi yönetimi ile finansal performansları arasındaki ilişki incelenmiştir. Mikro panel veri yaklaşımı kullanılarak 2014-2019 yılları arasında analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada dört panel regresyon modeli kurulmuştur. Modellerde çalışma sermayesi temsilcileri olarak alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, nakit dönüş süresi ve stok devir süresi ile finansal performansın temsilcisi olarak aktif karlılığı kullanılmıştır.

Regresyon modelleri incelendiğinde, çalışma sermayesi temsilcilerinden stok devir süresi, nakit dönüş süresi ve borç ödeme süresi ile 25 firmanın aktif karlılığı arasındaki ilişkinin çoğunlukla %10 seviyesinde anlamlı sonuçlar ürettiği görülmüştür. Bunun yanı sıra, modellerde yer alan kontrol değişkenlerinden kaldıraç oranı ve satış değişim oranı ile firmaların karlılığı arasında %1 seviyesinde anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen tüm bulgular değerlendirildiğinde, alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, nakit dönüş süresi ve stok devir süresi ile finansal performans arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, Türkiye piyasası üzerine yapılan araştırmalardan İçigen ve Karaş (2017) çalışması ile aynı doğrultuda olduğu söylenebilir. Yazarlar, 2012 ile 2016 döneminde perakende ticaret firmalarını kapsayan analizlerinde alacak tahsil süresi, borç ödeme süresi, nakit dönüş süresi, stok devir süresi ve cari oran ile aktif karlılığı arasında anlamlı bir ilişkiye rastlamamıştır. Bunun yanı sıra, kaldıraç oranı ile aktif karlılığı arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Kontrol değişkenlerinden biri olan satış değişim oranı ile aktif karlılığı arasında da anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu ise, Korkmaz ve Yaman (2019)'ın turizm firmaları üzerine yaptığı araştırmadan elde ettiği bulgu ile aynı yöndedir. Bunun yanı sıra, satış değişim oranı ile karlılık arasındaki pozitif yönlü ilişkiyi Belçika piyasasında inceleyen Deloof (2003) ve İspanya piyasasında inceleyen Garcia-Teruel ve Martinez-Solano (2007)'de benzer sonuçlar elde etmiştir. Yapılan analizler, kurumsal sürdürülebilirlik

endeksinde yer alan firmaların çalışma sermayesi yönetiminin finansal performanslarını yükselttiğine ilişkin bir bulgu göstermediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, diğer bir ifadeyle, çalışma sermayesi yönetiminin firmaların sürdürülebilirlik gayretlerine katkı sağlamadığı şeklinde yorumlanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H., & Korkmaz, T. (2015). "Analysis of Factors Affecting Growth of Pension Mutual Funds in Turkey", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5/2, 427-433.
- Afeef, M. (2011). "Analyzing The Impact of Working Capital Management on the Profitability of SME's in Pakistan", *International Journal of Business and Social Science*, 2/22, 173-183.
- Aras, G., & Crowther, D. (2009). "Corporate Sustainability Reporting: A Study in Disingenuity", *Journal of Business Ethics*, 87/1, 279-288.
- Akbulut, R. (2011). "İMKB'de İmalat Sektöründeki İşletmelerde İşletme Sermayesi Yönetiminin Karlılık Üzerindeki Etkisini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 40/2, 195-206.
- Akgüç, Ö. (2013). *Finansal Yönetim*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü.
- Baltagi, B. H. (2014). *Econometric Analysis of Panel Data (Fifth Edition)*. John Wiley & Sons Ltd., Chichester.
- Beck, N., & Katz, J. N. (1995). "What To Do (And Not To Do) With Times-Series Cross-Section Data in Comparative Politics", *American Political Science Review*, 89/3, 634-647.
- BIST, (2021). "Şirketler İçin Sürdürülebilirlik Rehberi".
<https://www.borsaistanbul.com/data/kilavuzlar/surdurulebilirlik-rehberi.pdf>. (05.08.2021).
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). "A Simple Test for Heteroscedasticity and Random Coefficient Variation", *Econometrica*, 47/5, 1287-1294.
- Brooks, C. (2019). *Introductory Econometrics for Finance* (Second Edition). Cambridge University Press, New York.
- Coşkun, E., & Kök, D. (2011). "Çalışma Sermayesi Politikalarının Karlılık Üzerine Etkisi: Dinamik Panel Uygulaması", *Ege Akademik Bakış*, 11, 75-85.
- Çakır, H. M. (2013). "Nakit Döngüsünün Firma Karlılığına Etkisinin Sektörel Analizi", *Journal of Yaşar University*. 30/8. 4948-4965.
- Deloof, M. (2003). "Does Working Capital Management Affect Profitability Of Belgian Firms?", *Journal of Business Finance & Accounting*, 30/3-4, 573-588.
- Dursun, A., & Ayriçay, Y. (2012). "Çalışma Sermayesi-Karlılık İlişkisinin İMKB Örneğinde 1996-2005 Dönemi Analizi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26/ 3-4, 199-214.
- Eljelly, A. M. (2004). "Liquidity-Profitability Tradeoff: An Empirical Investigation in An Emerging Market", *International Journal of Commerce and Management*, 14/2, 48-62.
- Garcia-Truel, P. J., & Martinez-Solano, P. (2007). "Effects of Working Capital Management on SME Profitability", *International Journal of Managerial Finance*, 3/2, 164- 177.
- Gill, A., Biger, N., & Mathur, N. (2010). "The Relationship Between Working Capital Management and Profitability: Evidence from The United States", *Business and Economics Journal*, 10, 1-9.
- Jose, M.L., Lancaster, C., & Stevens, J.L. (1996). "Corporate Return and Cash Conversion Cycle", *Journal of Economics and Finance*, 20/1, 33-46.
- Karaduman, H. A., Akbaş, H. E., Ozsozgun, A., & Durer, S. (2010). "Effects of Working Capital Management on Profitability: The Case for Selected Companies in the İstanbul Stock Exchange (2005-2008)", *International Journal of Economics and Finance Studies*, 2/2, 47-54.
- Kendirli, S. & Konak, F. (2014). "İşletme (Çalışma) Sermayesi Yönetiminin Firma Performansı Üzerindeki Etkisi: BIST Gıda, İçecek Endeksi Uygulaması", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 41/1.
- Kendirli, S., & Çankaya, M. (2016). "BIST Turizm Endeksindeki Şirketlerde İşletme Sermayesi Yönetiminin Karlılık Üzerindeki Etkisini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma", *International Review of Economics and Management*, 4/2, 46-68.
- Keskin, R., & Gökalp, F. (2016). "Çalışma Sermaye Yönetiminin Firma Kârlılığı Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi",

Doğuş Üniversitesi Dergisi, 17/1, 15-25.

- Korkmaz, T., & Yaman, S. (2019). "Çalışma Sermayesi Yönetiminin Firma Karlılığına Etkisi: BIST Turizm Firmaları Üzerine Bir Uygulama", *Journal of Tourism Theory and Research*, 5/2, 301-316.
- İçigen, F. K., & Karas, G. (2017). "İşletme Sermayesi Yönetiminin Karlılık Üzerine Etkisinin Araştırılması", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/4, 55-60.
- Lazaridis, I., & Tryfonidis, D. (2006). "The Relationship Between Working Capital Management and Profitability of Listed Companies in the Athens Stock Exchange", *Journal of Financial Management and Analysis*, 19/1, 1-12.
- Nazir, M. S., & Afza, T. (2009). "Impact of Aggressive Working Capital Management Policy on Firms' Profitability", *The IUP Journal of Applied Finance*, 15/8, 19-30.
- Raheman, A., & Nasr, M. (2007). "Working Capital Management and Profitability—Case of Pakistani Firms", *International Review of Business Research Papers*, 3/1, 279-300.
- Sharma, A. K., & Kumar, S. (2011). "Effect of Working Capital Management on Firm Profitability: Empirical Evidence from India", *Global Business Review*, 12/1, 159-173.
- Shin, H.H., & Soenen, L. (1998). "Efficiency of Working Capital Management and Corporate Profitability", *Financial Practice and Education*, 8/2, 37-45.
- Singh, J. J., & Pandey, S. (2008). "Impact Of Working Capital Management in the Profitability on Hindalco Industries Limited", *The Icfai University of Financial Economics*. 6/4, 62-72.
- Wang, Y.J. (2002). "Liquidity Management, Operating Performance, and Corporate Value: Evidence from Japan and Taiwan", *Journal of Multinational Financial Management*, 12/2, 159-69.
- White, H. (1980). "A Heteroskedasticity-consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 48/4, 817-838.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2021 ✓Accepted/Kabul:29.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.858678

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tepeköylü Öztürk, Ö., Sümer, K. ve Soytürk, M. (2021). "Antrenör İletişim Becerileri ile Sporcuların Sürekli Optimal Performans Duygu Durumları Arasındaki İlişkinin Sporcu Algılarına Göre İncelenmesi" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 333-346.

ANTRENÖR İLETİŞİM BECERİLERİ İLE SPORCULARIN SÜREKLİ OPTİMAL PERFORMANS DUYGU DURUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN SPORCU ALGILARINA GÖRE İNCELENMESİ

Özden TEPEKÖYLÜ ÖZTÜRK*, Kerem SÜMER**, Mümine SOYTÜRK ***

Öz

Bu araştırmanın amacı, sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarıyla sporcular tarafından algılanan antrenör iletişim becerileri arasındaki ilişkileri incelemek ve antrenör iletişim becerilerinin yordayıcı etkisini değerlendirmektir. Ayrıca çalışmada sporcuların ve antrenörlerin cinsiyetleri, sporcuların lisans sınıfına ve spor türüne göre farklar; sporculuk ve antrenörlük deneyimi, bir haftada yapılan çalışmaların toplam saati ve antrenörleriyle çalıştıkları yıl değişkenleriyle ilişkiler değerlendirilmiştir. Araştırmanın örneklemini ülkemizin farklı bölgelerinde yaşayan, ulusal ve uluslararası düzeyde yarışmacı olan 17-44 yaş aralığındaki, 216 kadın ve 312 erkek toplamda 528 sporcu oluşturmaktadır. Araştırmada nicel teknikler kullanılmıştır. Değişkenler arası yordayıcı ilişkiyi müdahalesiz inceleyen korelasyonel ve karşılaştırmalı bir çalışmadır. Veriler MANOVA, Pearson Çarpım Momentler Korelasyon Analizi, t-test ve doğrusal regresyon istatistik test teknikleriyle analiz edilmiştir. Bu çalışmanın bulgularına göre antrenör iletişim becerisiyle (AİB) sporcuların optimal performans duygu durumu (SOPDD) arasında yordayıcı bir ilişki olduğu görülmüştür. Sporcu ve antrenör cinsiyeti algılanan antrenör iletişim becerilerinde fark yaratırken SOPDD için aynı bulgulara ulaşılmamıştır. Antrenörle çalışma süresi hem algılanan antrenör iletişim becerileriyle hem de sporcuların optimal performans duygu durumlarıyla negatif ilişkili bulunmuştur. Bulgular literatürle birlikte tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İletişim becerileri, Antrenör-sporcu ilişkisi, Optimal performans duygu durumu, Optimal deneyimler.*

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COACH COMMUNICATION SKILLS AND FLOW STATE OF ATHLETES ACCORDING TO ATHLETE PERCEPTIONS

Abstract

The aim of the study is to examine the relationships between athletes' flow state and coach communication skills perceived by athletes and to evaluate the predictive effect of coach communication skills. In addition, the differences dependent on gender of athletes and trainers, the class of license and type of sports and the relationships with the sports and coaching experience, the weekly training time of the athletes and the working time (years) with their trainers were evaluated. The sample of the study consists of 528 athletes, including 216 women and 312 men, between the ages of 17 and 44 who live in different regions of our country and are competitors at national and international level. In the research quantitative

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Rekreasyon Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: otepekoylu@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3511-6279>)

** Pamukkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sporda Psiko-sosyal Alanlar ABD., DENİZLİ.

e-posta: keremsumner20@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-7975-8639>)

*** Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: soyturkmumine@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-9560-5915>)

M. Soytürk

techniques were used. It is a correlational and comparative study that examines the predictive relationship between variables without intervention. The data were analyzed with MANOVA, Pearson Multiplication Moments Correlation Analysis, t-test and linear regression statistical test techniques. As a result, it was observed that there was a predictive correlation between the coach communication skill (CCS) and the flow state of the athletes (FSA). While the gender of the athlete and their coaches made a difference in the comprehended coach communication skills, the same findings were not reached for FSA. The working time (years) with the same coach was negatively related to both the perceived coach communication skills and the flow state of the athletes. The findings were discussed together with the literature.

Keywords: *Communication skills, Coach-athlete communication, Flow state, Optimal experiences*

1. GİRİŞ

Sporunda hedeflenen performansa ulaşabilmek için antrenör ve sporcu ilişkisi ve bu ilişki sonucu oluşan parametreler ayrıntılı olarak ele alınmalıdır. Çünkü ilk sporculuk yıllarında başlayan sporcu-antrenör ilişkisi uzun yıllar devam etmekte ve bu etkileşim başarıya giden yoldaki her türlü değişkeni etkilemektedir. Sporcular sporculuk görevlerini yerine getirirken performanslarının iyi bir gözlem ile izlenmesi ve devamlılığının sağlanması antrenörler açısından da kaliteli bir donanım ve uygulama performansı gerektirmektedir. (Moen ve Kvalsund, 2013). Ayrıca sporcu-antrenör arasında meydana gelebilecek tüm duygusal davranışların ve oluşan değerlerin, örneğin karşılıklı saygı, güven, sorumluluk hissetme, kazanmak için istekli olma gibi olguların varlığı oldukça önemlidir (Jowett ve Ntoumanis, 2004). Bu olguların ortaklaşa meydana gelmesi etkili bir iletişim süreciyle sağlanmaktadır. Karşılıklı güvenin ve iyi bir ilişkinin temelinde iletişim yatmaktadır. Sporcu ve antrenör, karşılıklı konuşma, kendini açma ve anlaşmaya çalışma gibi açık iletişim kanalları aracılığıyla birbirlerinin deneyimlerini, düşüncelerini ve endişelerini paylaşmaktadır (Li, Dittmore ve Park, 2015).

Antrenör-sporcu ilişkisinden doğan iletişim, sporcuların psikolojik ve fiziksel niteliklerinin gelişimi bakımından önemlidir (Jowett ve Cockerill, 2003). Sportif beceride gelişim sağlamak ve bu gelişimin yarışma ortamında performansa dönüştürülmesi için antrenörlerin sporcularıyla olan iletişimlerinde zihinsel ve duygusal olarak bir uyum olmalıdır. Bu uyumun sağlanması antrenörlerin sporcularını ikna gücü, güdüleyebilmesi, etkili ve doğru geri bildirimde bulunması, problemleri durumdaki iletişim tarzıyla yakından ilişkilidir (Lyle 2002 Akt: Konter, 2006). Moen ve Kvalsund (2013) da antrenörlerin açık ve anlaşılır sorular sorabilme ve dinleme becerilerinin performans değerlendirmede bir gereklilik olduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda yarışma ve antrenmanda sporcunun deneyimlediği duyguların antrenörce doğru anlamlandırılması paylaşılan ortak zamanda meydana gelen iletişimin niteliğine ve etkisine bağlıdır.

Sporcular antrenörleriyle beraber hem yarışma hem de antrenmanda oluşan süreçlerde çeşitli duygu durumları yaşayabilmektedirler (Cranmer ve Sollitto, 2015). Bu bağlamda duygusal ve fiziksel olarak baş etme becerisi iyi düzeyde olan sporcular bile bazı zamanlarda yaşadıkları deneyim sırasında ortaya çıkan negatif psikolojik durumların üstesinden gelmekte sıkıntı yaşayabilmektedirler. Yüksek heyecan, stres, anksiyete ve yetersiz güdülenme gibi olumsuz duygular oluştuğunda ise temel destek antrenörler tarafından sağlanmaktadır (Thelwell, Wagstaff, Rayner, Chapman ve Barker, 2017). Bu durumların kontrol altına alınarak optimal düzeye getirilmesi antrenörlerin deneyimleri, bilgileri, sporcuları tanıma düzeyleri ve çözümleyebilme becerileriyle paralellik göstermektedir. Sporcusunun psikolojik özelliklerini iyi bilen bir antrenör yaşanacak olumsuz deneyimlerden en az hasarla çıkabilmesini sağlayabilmektedir. Ayrıca antrenörün sporcusuna kullandığı iletişim dili, sporcunun halihazırdaki psikolojik durumunu ve süreçteki performansını etkileyebilmektedir (Cranmer ve Myers, 2015). Bununla ilişkili olarak antrenörleriyle kurdukları iletişimi pozitif olarak algılayan sporcuların motive olarak daha iyi bir performans gösterdikleri söylenmektedir (West 2016). Ayrıca genel olarak değerlendirildiğinde de teknik ve taktik yönergeler verebilmek, takımlarını yönetmek, yöneticilerle etkileşime girmek ve sporculara psikolojik destek sağlamak için antrenörlerin iletişim becerilerinin iyi düzeyde olması gerekmektedir (Culver ve Trudel, 2000). Bu nedenle etkili bir antrenörlüğün etkili iletişim becerilerine sahip olmayla paralellik gösterebileceği söylenebilir. Antrenörleriyle olan iletişiminden doyum sağlayan ve anlayışlı bir iletişim tarzı algılayan sporcuların daha fazla göreve bağlılık ve sosyal uyum gösterdikleri ve takım arkadaşlarıyla da iş birliği temelli iletişim kurmaya yöneldikleri görülmüştür (Cranmer ve Myers, 2015).

M. Soytürk

Sporcularla ilgili olarak ise yaşadıkları farklı duygular ve duygu değişimleri onların performanslarını iyi ya da kötü yönde etkileyebilmektedir. Bu nedenle duygu durumu-eylem ilişkisini açıklamaya yönelik bir kavram olan optimal performans duygu durumuyla ilgili çalışmalar ilk olarak serbest zaman ve iş konularıyla birlikte ele alınırken (Csikszentmihalyi, 1977; Csikszentmihalyi ve LeFevre, 1989) sonrasında farklı alanlarda çalışılmaya başlanmış ve son zamanlarda ise sporcuların performanslarını etkileyen bir parametre olarak araştırmalara konu olmuştur. Belirli bir süre içinde oluşan optimal performans duygu durumu bilişsel, duygusal ve motivasyonel öğeleri olan ve bu öğelerin bütünlük olarak işlediği psikolojik bir durumdur (Inghilleri, Riva ve Riva, 2014). Bu olgunun ilk olarak Csikszentmihalyi (1975) tarafından kavramsallaştırıldığı ve bireyin kendisi için yaptığı ödüllendirici aktiviteleri olarak karşılık bulan ototelik (amacı kendisi olan) deneyimler düşüncesinden ortaya çıktığı görülmektedir (Csikszentmihalyi, 1977). Bu düşünceye göre ototelik deneyimler kişi içsel olarak motive olduğunda meydana gelmektedir (Fossmo, 2006). Yapılan eylem aynı olsa da yaşanan deneyimin dış faktörler için değil de kişinin kendisi için ödüllendirici, motive edici olması bu düşüncenin özünü oluşturur. Optimal performans duygu durumunun temelinde de ototelik deneyimler yatmaktadır. Bu duygu durumu eylem sırasındaki sürekliliği ve akışı ifade ettiği için (Csikszentmihalyi ve LeFevre, 1989) yabancı literatür incelendiğinde kelime karşılığında akış (flow) olarak kullanıldığı görülmektedir (Fossmo, 2006; Csikszentmihalyi, 2014; Inghilleri vd., 2014; Mao, Roberts, Pagliaro, Csikszentmihalyi ve Bonaiuto, 2016; Chen Mark ve Koehn, 2019). Kavramsal olarak ise bir aktiviteye tamamen katılımda yaşanan en iyi deneyimleri ifade etmektedir (Csikszentmihalyi, 2014). Optimal performans duygu durumu görev zorluğu-beceri dengesi sağlandığında gerçekleşebilmektedir. Eğer görevin zorluk derecesi yüksek buna karşılık beceri düşük ise kaygı oluşmakta, görev zorluğu düşük ve beceri yüksekse sıkılma ya da rahatlık durumu deneyimlenmektedir (Csikszentmihalyi ve LeFevre, 1989, Fossmo, 2006). Eylem sırasında hem zorluk hem de beceri yüksek olduğunda birey hem yaşadığı deneyimden zevk almakta hem de yeni beceriler öğrenme olasılığı, yükselen öz-saygı ve yaşadığı karmaşa sayesinde kapasitesini arttırmaktadır. Aksi durumda yani beceri ve zorluk düşük olduğunda ise ilgisizlik ortaya çıkmaktadır (Csikszentmihalyi ve LeFevre, 1989). Optimal performans duygu durumu sporcuların da performanslarını etkileyen önemli bir faktör olarak (Altıntaş, Kelecek ve Aşçı, 2013) spor psikolojisi alanında oldukça dikkat çeken bir konu alanı olmuştur. Duygu durumu-performans ilişkisine şüpheyle bakan araştırmalar olsa da (Landhäußer ve Keller, 2012; Stoll, 2019) çalışmalar genel olarak performans ve optimal duygu durumu arasındaki ilişkiye yönelik daha güçlü argümanı olan çalışmalar bulunmaktadır (Jackson, 1992; Jackson ve Roberts, 1992; Jackson, Ford, Kimiecik ve Marsh, 1998; Catelvy ve Duda, 1997; Stavrou, Jackson, Zervas ve Karterollotis, 2007). Fossmo (2006)'ya göre optimal duygu durumundaki bir sporcu göreve tamamen odaklanmakta ve iyi bir konsantrasyon düzeyine gelmektedir. Böylece kalabalık ve gürültü gibi dikkat dağınıklığı yaratacak durumlardan olumsuz olarak etkilenmemektedir. Spor bilimleri alanında yapılan çalışmalarda duygu durumunun performansla ilişkisinin yanı sıra farklı değişkenlerle de ilişkisi araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmaların sporcuların özellikleriyle ilgili olan performans (Jackson, 1992; Jackson ve Roberts, 1992; Jackson vd., 1998, Stavrou vd., 2007), kaygı (Jackson vd., 1998), kişilik (Gözmen ve Aşçı, 2016, Stamatelopoulou, Pezirkianidis, Karakasidou, Lakioti ve Stalikas, 2018) ve özellikle de motivasyon (Jackson ve Roberts, 1992; Jackson vd., 1998; Kowal ve Fortier, 2000; Landhäußer ve Keller, 2012; Altıntaş vd., 2013; Stamatelopoulou vd., 2018) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmada ise farklı olarak antrenör-sporcu ilişkisi içinde sporcu performansını etkileyen ve sporcular tarafından algılanan antrenör iletişim becerileriyle birlikte çalışılmıştır. Çünkü optimal performans duygu durumuyla ilgili parametrelerin, örneğin; sporcu antrenman ya da yarışmada bir performansı gerçekleştirirken göreve iyi bir şekilde konsantre olması, görevle ilgili kendini bilişsel olarak yeterli hissetmesi ve kontrol sağlaması, içsel olarak motive olması gibi duygu durumlarının (Hernandez ve Voser, 2019) antrenörleri tarafından doğru ve etkin olarak anlamlandırılması da iletişim aracılığıyla gerçekleşebilir. Ayrıca bu iletişim sürecinde antrenörden gelen mesajların sporcular tarafından nasıl algılandığı da çok önemlidir (Tepeköylü Öztürk ve Soytürk, 2019). Literatürde sporda antrenör-sporcu ilişkisi içindeki süreçlerin başarı için hedeflenen performansla erişimde önemli bir faktör olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle konuyla ilgili yapılacak çalışmaların çoğaltılması ve ayrıntılara daha fazla yer verilmesinin etkili ve verimli antrenörlükle ilgili parametrelerin ortaya konmasına katkı sağlayacağı da ifade edilmiştir (Selağzı ve Çepikkurt, 2014)

Yukarıda yapılan açıklamalar ve literatür taramasına bağlı olarak spor performansına büyük oranda etkide bulunan optimal performans duygu durumunun genellikle sporcuya ait değişkenlerle birlikte ele alınması ve yine sporcu performansını etkileyen başka bir faktör olan antrenöre ait parametrelerle çok fazla çalışılmamış olması bu

M. Soytürk

araştırmaya yön vermiştir. Oysaki sporcunun performansını iyi düzeye getirmek amacıyla antrenör ve sporcunun deneyim ve bilgilerinin verimli bir şekilde etkileşimi yalnızca olumlu iletişim ortamlarında sağlanabilir (Selağzı ve Çepikkurt, 2014). Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki antrenörlerin ve sporcuların etkili etkileşim stratejilerine ilişkin algıları önemli ölçüde farklıdır (D'Arripe-Longueville, Fournier ve Dubois, 1998). Dolayısıyla antrenör davranışları sporcu algısı bakımından da incelenmelidir. Bu bağlamda antrenörlerin ve sporcuların davranışlarına yön veren, antrenörlerin mesleki etkinlik ve verimlilik düzeyiyle yakından ilişkili olan iletişim becerilerinin sporcular tarafından nasıl algılandığının optimal duygu durumlarıyla incelenmesi sporla ilgili uygulama alanına önemli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu çalışmanın gerek antrenörler gerekse sporcular için yarışma ortamındaki deneyim, beceri ve performansla yönelik iletişim süreçlerinin niteliğiyle ilgili bir farkındalık yaratması beklenmektedir. Bu nedenle çalışmanın amacı sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarıyla sporcular tarafından algılanan antrenör iletişim becerileri arasındaki ilişkileri incelemek ve antrenör iletişim becerilerinin yordayıcı etkisini değerlendirmektir. Bununla birlikte çalışmada sporculuk deneyimi, antrenörlük deneyimi, haftalık antrenman süresi, yıl bazında antrenörle çalışma süresi değişkenlerine göre ilişkiler; cinsiyet, spor türü ve sporcuların lisans türüne göre farklılıklar da belirlenmeye çalışılacaktır.

2.YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Modeli ve Örneklem

Araştırmada nicel teknikler kullanılmıştır. Değişkenler arası yordayıcı ilişkiyi müdahalesiz inceleyen korelasyonel ve karşılaştırmalı bir çalışmadır. Araştırmanın katılımcılarını ülkemizin farklı bölgelerinde bulunan ve ulusal ve uluslararası düzeyde yarışma deneyimi olan çalışmaya katılmaya gönüllük göstermiş sporcular oluşturmaktadır. 17-44 yaş aralığındaki sporcuların 216'sı kadın (\bar{X} yaş= 18.9± 3.59), 312'si erkek (\bar{X} yaş= 23.5± 5.49,) sporcudan oluşmuştur. Sporcuların yaş ortalaması \bar{X} yaş= 21.6± 5.32 olup toplamda 528 sporcu bulunmaktadır. Araştırmaya katılan sporcuların branşları, cinsiyetleri, antrenörlerinin cinsiyetleri, yaptıkları spora ve lisans sınıfına göre dağılımları tablo 2.1' de verilmiştir.

Tablo 2.1 Sporcuların branşları, cinsiyetleri, antrenörlerinin cinsiyetleri, spor türü ve lisans sınıflarına göre dağılımları.

Branş	Sporcu Cinsiyet		Toplam	Antrenör Cinsiyet		Toplam
	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek	
Atıcılık	4	9	13	-	5	5
Atletizm	1	7	8	-	4	4
Dövüş Sporları	28	66	94	2	19	21
Fitness	3	7	10	1	2	3
Tenis	49	40	89	10	53	63
Yüzme	13	17	30	2	18	20
Toplam Bireysel	98	146	244	15	101	116
Basketbol	-	94	94	-	6	6
Futbol	18	72	90	-	5	5
Voleybol	100	-	100	2	6	8
Toplam Takım	118	166	284	2	17	19
Kulüp	154	216	370	-	-	-
Ferdi	52	80	132	-	-	-
Okul	10	16	26	-	-	-
Toplam	216	312	528	17	118	135

2.2 Kullanılan Ölçme Araçları

Çalışmada aşağıda özellikleri açıklanan iki ölçek ve bir de form kullanılmıştır. Ölçekler “Sporcu Algısına Göre Antrenör İletişim Ölçeği” (SAAİÖ), “Sürekli Optimal Performans Duygu Durumu Ölçeği-2” (SPDDÖ-2) ve “Kişisel Bilgi Formu” (KBF) şeklindedir.

Kişisel Bilgi Formu (KBF): KBF aracılığı ile çalışmada sporcuların yaşı, cinsiyeti, spor branşı, sporculuk deneyimi, lisans türü, çalıştırıcılarıyla hafta ve yıl bazında çalışma süreleri, antrenörlerinin cinsiyetleri ve antrenörlük deneyimi bilgilerinin elde edilmesi için kullanılmış bir soru formudur.

Sporcu Algısına Göre Antrenör İletişim Ölçeği (SAAİÖ): Akbay ve Kuru (2009) tarafından geliştirilmiş olan ölçek 28 madde içermektedir. Bu ölçek sporcuların çalıştırıcılarıyla olan iletişim tecrübelerini belirlemek için geliştirilmiştir. Değerlendirme 5’li aralık yapısına göre yapılmaktadır. Ölçeğin tamamında tersine puanlanan maddeler bulunmamaktadır ve tek boyutlu yapıya sahiptir. Maddeler “Her zaman”, “Sıklıkla”, “Ara sıra”, “Nadiren”, “Hiçbir zaman” olarak sıralanmıştır. Ölçekte yer alan maddelerin yapılan yapı geçerliği analizi sonucunda toplam korelasyonlarının .44 ile .86 arasında farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Güvenirliğin belirlenmesi için yapılan iç tutarlılık analizi ise .94 olarak bulunmuştur. Bu sonuca göre ölçeğin güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir. Ölçekten en düşük toplam puan 28, en yüksek toplam puan 140 (Abakay ve Kuru, 2009) olarak elde edilebilmektedir. Mevcut çalışma kapsamında yapılan güvenilirlik analizi sonucunda iç tutarlılık olarak belirlenen cronbach alpha kat sayısı ise .98 olarak hesaplanmıştır.

Sürekli Optimal Performans Duygu Durumu Ölçeği-2 (SPDDÖ-2): Aşçı, Çağlar, Eklund, Altıntaş ve Jackson (2007) tarafından Türkçe ’ye uyarlanan SPDDÖ-2 ölçeği Jackson ve Eklund (2004) tarafından geliştirilmiştir. SPDDÖ-2, 36 maddeden meydana gelmekte ve sporcuların aktivite sırasında optimal performans duygulanımını yaşama eğilimini belirlemektedir. SPDDÖ-2’de ifadeler “Hiçbir zaman (1)” ile “Her zaman (5)” arasında değişen 5 aralıkta ölçek üzerinden puanlanmaktadır. Ölçeğin güvenilirliği alt boyutlar bazında cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları 0.55 ile 0.87 arasında hesaplanmıştır (Aşçı vd., 2007). Mevcut araştırma için yapılan güvenilirlik çalışması sonucunda iç tutarlılık için cronbach alpha kat sayısı ise ölçeğin geneli bazında .99 olarak belirlenmiştir. Bu araştırma kapsamında değerlendirmeler toplam puan üzerinden yapılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması

Öncelikle “Pamukkale Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kuruluna başvurulmuş” ve 14/06/2018 tarih ve 60116787-020/41760 sayılı onay etik kuruldan alınmıştır. Araştırmada ölçek formları sporculara antrenman ve kamp dönemlerinde araştırmacılar tarafından veya basılı formlar posta ile antrenörlerine gönderilerek uygulanmıştır. Gönüllü katılım esas alınmıştır.

2.4. Verilerin İstatistiksel Analizi

Verilerin betimsel istatistikleri hesaplanmış tek değişkenli normal dağılım için basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiştir. İlgili değerler tablo 2.4.1’de verilmiştir. Mahalonobis uzaklığı hesaplanarak çok değişkenli normal dağılım değerlendirilmiştir. Levene testi ile varyans homojenliği belirlenmiştir. Verilerin uygulanacak testler için ön koşulları sağladığı görülmüştür. Veriler MANOVA, doğrusal regresyon, korelasyon ve t-testi analiz teknikleri kullanılarak analiz edilmiştir. Eta Kare değeri hesaplanmış böylece bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki toplam varyansın ne kadarını açıkladığı belirlenmeye çalışılmıştır. Cronbach Alpha kat sayısı ölçme araçlarının iç tutarlılığı için hesaplanmıştır. İstatistiki anlamlılık düzeyi %5 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2.4.1 Betimsel istatistikler ve verilere ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri

	N	Min.	Max.	\bar{X}	ss	Çarpıklık	Std. Hata	Basıklık	Std. Hata
SAAİÖ	528	1,96	5,00	4,5629	,70298	-1,483	,106	1,304	,212
SPDDÖ-2	528	3,00	5,00	4,5162	,56237	-,526	,106	-1,208	,212

3. BULGULAR

Tablo 3.1 Sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarının (SSOPDD) sporcular tarafından algılanan antrenör iletişim becerilerini (AİB) yordamasına ilişkin doğrusal regresyon analizi sonuçları.

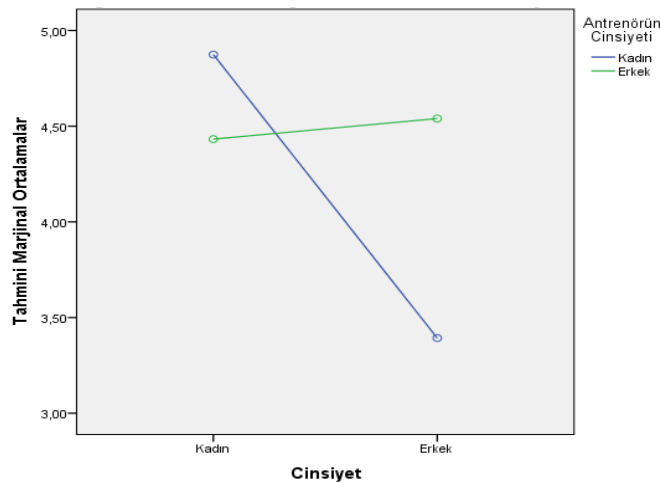
Değişken	B	Standart Hata B	β	t	p	İkili r	Kısmi r
Sabit	3.689	0.157	0.227	5.333	<.001	0.227	0.227
AİB	0.181	0.044					
R=0.227 R ² =0.051 F=28.445 p<.001							

Tablo 3.1'e göre doğrusal regresyon analizi sonucunda sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarının algılanan antrenör iletişim becerileri tarafından anlamlı bir şekilde yordandığı belirlenmiştir (R=0.22; 28.445; p<0.05). Sürekli optimal performans duygu durumundaki değişimin %5'i antrenör iletişim becerileriyle açıklamaktadır (R²= 0.05; p<0.01). Değişkenler arası pozitif, zayıf ancak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre antrenör iletişim becerilerinin yüksek algılanması sporcuların yaşadıkları optimal duygu deneyimini de yükseltmektedir.

Tablo 3.2 Sporcuların sürekli optimal performans duygu durumları ve algılanan antrenör iletişim becerilerinin sporcuların ve antrenörlerinin cinsiyetlerine göre karşılaştırılmasına ilişkin t-testi sonuçları.

Değişken	Antrenör/Sporcu	Cinsiyet	N	\bar{X}	ss	sd	t	p
AİB	Antrenör	Kadın	17	4.83	.464	171.97	5.392	<.001
		Erkek	118	4.50	.729			
	Sporcu	Kadın	216	4.60	.682	526	1.082	.231
		Erkek	312	4.53	.716			
SSOPDD	Antrenör	Kadın	17	4.57	.537	523	1.047	.081
		Erkek	118	4.50	.567			
	Sporcu	Kadın	216	4.56	.562	526	1.594	.295
		Erkek	312	4.48	.560			

Yapılan analizde antrenörlerin cinsiyetlerine göre algılanan antrenör iletişim becerilerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır [$t_{(171.97)}=5.392, p<.01$]. Erkek antrenörlerin iletişim becerileri ($\bar{X}=4.50$) sporcular tarafından kadın antrenörlere ($\bar{X}=4.83$) göre daha düşük algılanmıştır. Antrenörlerin cinsiyetlerinin ne olduğu sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarında anlamlı fark yaratmamıştır [$t_{(523)}=1.047, p>.05$]. Sporcuların cinsiyetlerine göre ise her iki bağımlı değişkende de istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmemiştir [$t_{(526)}=1.082, p<.01; t_{(526)}=1.594, p>.05$].

Grafik 3.1 Antrenör iletişim becerilerinin algılanmasında sporcu ve antrenörlerin cinsiyetlerinin etkileşimli karşılaştırılmasına yönelik tahmini marjinal ortalamalar grafiği

M. Soytürk

Grafik incelendiğinde hem antrenör hem de sporcu kadın olduğunda antrenör iletişim becerilerinin en yüksek; antrenör kadın, sporcu erkek olduğunda ise en düşük olarak algılandığı görülmektedir. Aradaki puan farkının da oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir. Antrenör erkek olduğunda ise hem kadın hem de erkek sporcuların algılandığı puanların birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Tablo 3.3 Antrenör iletişim becerileri ve sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarının sporcuların yaptıkları spora göre karşılaştırılmasına ilişkin t-testi sonuçları.

Değişken	Spor Türü	N	\bar{X}	ss	sd	t	p
AİB	Bireysel	308	4.39	777	518.612	-7.486	<.001
	Takım	220	4.80	.490			
SSOPDD	Bireysel	308	4.49	.580	493.671	-1.255	.210
	Takım	220	4.55	.534			

Yapılan analizlerde, algılanan antrenör iletişim becerilerinde sporcuların yaptıkları spora göre anlamlı farklar olduğu belirlenmiştir [$t_{(518.612)}=-7.486, p<.01$]. Takım sporu yapanlar ($\bar{X}=4.80$) bireysel sporculara ($\bar{X}=4.39$) göre antrenörlerinin iletişim becerilerini daha iyi düzeyde algılamışlardır. Ancak spor türü değişkeni sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarında anlamlı fark yaratmamıştır [$t_{(493.671)}=-1.255, p>.05$].

Tablo 3.4 Antrenör iletişim becerileri ve sporcuların sürekli optimal performans duygu durumları puanlarının sporculuk deneyimi, şu anki antrenörle çalışma süresi, antrenörle haftalık çalışma süresi ve antrenörlük deneyimi ile ilgili pearson korelasyon analizi sonuçları.

N=528	AİB	SOPDD
Sporculuk deneyimi	-.236**	-.061
Şu anki antrenörüyle çalışma süresi (yıl)	-.497**	-.159**
Antrenörüyle haftalık çalışma süresi (hafta/saat)	-.469**	-.110*
Antrenörlük Deneyimi	-.264**	-.083

**p<0.01 (2-tailed)

*p<0.05 (2-tailed)

Analiz sonuçlarına göre sporculuk deneyiminin optimal performans duygu durumu ve antrenör iletişim becerileriyle ilişkili olduğu, bu ilişkinin yönünün negatif ve zayıf olduğu görülmektedir ($p<0.01$). Buna göre sporculuk deneyimi arttıkça sporcuların optimal performans duygu durumlarının ve algılanan antrenör iletişim becerisi düzeylerinin azaldığı söylenebilmektedir. Sporcuların antrenörleriyle yıl bazındaki çalışma süreleriyle antrenör iletişim becerileri arasında negatif yönlü ve orta düzeyde, optimal performans duygu durumlarıyla benzer şekilde negatif yönlü ancak düşük düzeyde ilişkiler bulunmuştur ($p<0.01$). Buna göre sporcuların antrenörleriyle çalışma süreleri arttıkça sürekli optimal performans duygu durumlarının ve algıladıkları antrenör iletişim becerisi düzeylerinin azaldığı görülmektedir. Antrenörle birlikte yapılan haftalık antrenman süresi ile optimal performans duygu durumu arasında orta düzeyde negatif yönlü ($p<0.05$), algılanan antrenör iletişim becerileriyle zayıf düzeyde negatif yönlü ilişkiler bulunmaktadır ($p<0.01$). Yani antrenörle yapılan haftalık antrenman süresi arttıkça sporcuların optimal performans duygu durumları ve algılanan antrenör iletişim becerileri düzeyinin de azaldığı belirlenmiştir. Antrenörlük deneyimi ile antrenör iletişim becerileri arasında zayıf düzeyde negatif yönlü ilişkiler tespit edilmiş, antrenörlük deneyimi arttıkça sporcuların antrenörlerinin iletişim becerisi düzeylerini daha düşük algılamışlardır ($p<0.01$).

M. Soytürk

Tablo 3.5 Sporcuların lisans sınıflarına göre antrenör iletişim becerileri ve sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarının karşılaştırılmasına yönelik MANOVA testi

Varyansın Kaynağı	B a ğ ı m l ı Değişken	KT	sd	KO	F	p	η^2
L i s a n s sınıfı	AİB	7.280	2	3.640	7,548	.001	.028
	SSOPDD	2.367	2	1.183	3,781	.023	.014
Hata	AİB	253.154	525	.482			
	SSOPDD	164.302	525	.313			
Toplam	AİB	11253.452	527				
	SSOPDD	10935.807	527				

Tabloya göre algılanan antrenör iletişim becerileri ve sürekli optimal performans duygu durumunda sporcuların lisans sınıflarına göre istatistiksel farklar belirlenmiştir ($\lambda=0.965$; $F= 4.70$; $p=.001$). Çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde okul sporcuları antrenörlerinin iletişim becerilerini kulüp sporcuları ve ferdi sporculara göre daha düşük düzeyde algılamışlardır. Sporcuların optimal performans duygu durumları değerlendirildiğinde benzer olarak okul sporcularının kulüp sporcuları ve ferdi sporculara göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha düşük puanlar aldığı görülmüştür.

4. TARTIŞMA

Araştırma bulgularına göre antrenör iletişim becerileri ile sporcuların sürekli optimal performans duygu durumları arasında zayıf ancak pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Başka bir deyişle sporcular antrenörlerinin iletişim becerilerini daha iyi düzeyde algıladıkça sürekli optimal performansları da yükselmektedir. Ayrıca antrenör iletişim becerileri optimal performans duygu durumunun anlamlı bir yordayıcısıdır ve optimal performans duygu durumundaki değişimin %5'ini açıklamaktadır. İletişim sporcunun performansına ait birçok parametreye etki edecek sporcu-antrenör ilişkisini başlatan, sürdüren ve sonlandıran önemli bir faktördür (Jowett ve Cockerill, 2003). Bu süreç çeşitli konularda paylaşılan bilgi ve anlayışın gelişimini desteklemektedir (Jowett, 2005). Gearity ve Murray (2011) antrenörlerin sahip oldukları güç ve kontrole bağlı olarak sporcuların olumlu deneyimler yaşamalarında nasıl iletişim kurduklarının oldukça önemli olduğunu belirtmişlerdir. Yaptıkları çalışmada antrenör iletişimi zayıf olduğunda sporcular özellikle müsabaka sırasında konsantrasyon sorunu yaşadıklarını ve optimal duygu durumuna ulaşamadıklarını söylemişlerdir. Weinberg ve Gould (2007) bu durumu antrenörlerin müsabaka sırasında kullandıkları vücut dilinin (sıçrama ve aşırı hareketlerde bulunma) ve dil ötesi faktörlerin (sesle ilgili öğelerin kullanılması, bağırma vb) etkili iletişimle bağdaşmayan bir şekilde kullanılmasına ve dikkat dağıtmasına bağlamıştır. Ayrıca aynı araştırmacılar kişi-içi iletişimin davranışları ve optimal deneyimlerle ilgili olan motivasyonu da etkilediği üzerinde durmuş antrenör iletişiminin sporcunun kendisiyle konuşmasını (self-talk) yani iç iletişimini etkilediğini belirtmiştir. Antrenörlerin sergilediği agresif iletişim tarzı sporcuların duygularını da zedelemektedir (Bekiarı ve Sympas, 2015). Bu anlamda sporcuların algıladıkları antrenör iletişim becerilerine göre yaşadıkları optimal performans duygu deneyimlerindeki değişim olağan görünmektedir. Ayrıca olimpiik sporcular üzerinde yapılan farklı bir çalışmada sporcular antrenörlerinin iletişimlerinin zayıf olmasının performanslarını olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir (Gould, Guinan, Greenleaf, Medberry ve Peterson, 1999). Ancak yüksek performans sırasında optimal duygu deneyimi yaşanabildiği göz önünde bulundurulduğunda (Jackson, 1992; Jackson ve Roberts, 1992; Jackson vd., 1998; Cately ve Duda, 1997; Stavrou vd., 2007) bu çalışma da dolaylı da olsa bu araştırma kapsamındaki ilişkiyi açıklamaktadır.

Araştırma bulgularına göre cinsiyet faktörü optimal duygu durumunda anlamlı farklar yaratmamıştır. Ancak antrenör iletişim becerileri değişkeninde antrenör cinsiyetlerine göre farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Sporcular genel olarak kadın antrenörlerin iletişim becerilerinin erkeklere göre daha iyi olduğunu belirtmişlerdir. Antrenör ve sporcuların cinsiyetleri etkileşimli olarak incelendiğinde de hem sporcu hem de antrenör kadın olduğunda iletişim becerileri açısından en yüksek, antrenör kadın, sporcu erkek olduğunda ise en düşük puan ortalamalarının ortaya çıktığı görülmüştür. Literatürde de erkek ve kadın sporcuların antrenörleriyle ilişkilerinde farklı algılara sahip olabilecekleri belirtilmiştir (Li, Dittmore ve Park, 2015). İletişim bir etkileşim sürecidir. Yani çift taraflıdır. Karşılıklı anlayış ve karşılıklı paylaşımı içermektedir (Margaret, Kirubakar ve Kumutha, 2010). Bu süreçte antrenör kadar

M. Soytürk

sporcuların da nasıl davranışlar sergilediği önemlidir. Antrenör-sporcu ilişkisinde sağlıklı bir iletişim ortamının oluşabilmesi için sadece antrenörün değil sporcunun da optimal düzeyde bu becerileri kullanması gerekmektedir. Childs (2010) yaptığı araştırmada erkek sporcuların antrenörleriyle daha fazla antrenman ve yarışmaya yönelik konularda iletişimde bulunmayı tercih ettiklerini kadın sporcuların ise kendilerini antrenörlerine karşı rahat hissettiklerinde antrenman ve yarışmayla ilgili konuların yansira kişisel konularla ilgili de paylaşımda bulunmayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Bu durum sporcu-antrenör arasında daha anlamlı ve doyurucu ilişkilerin gelişmesini sağlıyor olabilir. Çünkü sporculardan gelen olumlu psikolojik ve sosyal dönütler, antrenörleriyle etkileşim, iletişim, iş birliği ve ilişki kurma şekillerini etkileyebilmektedir (Jowett ve Timson-Katchis, 2005). Sporcu gruplarda kadın sporcuların iletişim becerilerinin de daha iyi düzeyde olduğu görülmektedir (Tepeköylü Öztürk, Soytürk, Daşdan Ada ve Çamlıyer, 2011). Yapısal olarak düşünüldüğünde ise erkek sporcuların performans, kadın sporcuların ilişki odaklı olduğu da söylenmektedir (Navarre, 2011). Doggun (2018)'un yaptığı çalışmada sporcular kadın antrenörlerin iletişim becerilerinin daha iyi düzeyde olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmadan farklı olarak erkek antrenörlerin iletişimlerinin daha iyi olduğunu söyleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda sporcular erkek antrenörlerin iletişim açısından feminen özellikler gösterdiklerini belirtmiş, bu özellikleri de esneklik, sabırlı olma, duyarlı davranma ve dinleme davranışlarıyla bağdaştırmışlardır (Seiler, Kevesligeti ve Valley, 1999; Li, Dittmore ve Park, 2015). Ülkemizde sporcu algılarına göre antrenörlerinin iletişim becerilerini inceleyen çalışmalarda kadın sporcuların erkeklere göre daha olumlu değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir (Bayrak ve Nacar, 2015; Özbey, 2019; Tepeköylü Öztürk ve Soytürk, 2019). Bu çalışma için şunu da göz önünde bulundurmak gerekir; kadın antrenörle çalışabilen çok az sporcuya ulaşılabilmiştir. Bu genel olarak kadın antrenörlerin az sayıda olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla antrenör cinsiyetine göre bir değerlendirme yapabilmek için daha fazla kadın antrenöre ulaşmak bulgunun açıklayıcılığını arttıracaktır. Sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarında sporcuların ve antrenörlerin cinsiyetlerine göre bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu durumda kadın ve erkek sporcuların aktivite beceri dengesiyle açıklanan optimal performansla ilgili benzer deneyimler yaşadığı söylenebilmektedir. Çünkü sporda antrenman ve yarışma ortamları cinsiyet faktörü göz önünde bulundurularak oluşturulmaktadır. Kadın ve erkeklerin deneyimledikleri aktivitelerindeki zorlukları tıpkı beceri düzeyleri gibi birbirinden farklılık göstermektedir. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde birçok çalışmanın da bu yönde olduğu görülmektedir (Russel, 2001; Stavrou vd., 2007; Murcia, Gimeno ve Coll, 2008; Ersöz ve Eklund, 2016; Gözmen ve Aşçı, 2016; Mao vd., 2016). Ancak detaylı açıklamalar yapılabilmesi için cinsiyet-optimal performans duygu durumu arasındaki ilişkiyi irdeleyen daha çok çalışma yapılmalıdır.

Araştırma bulguları yapılan spor türüne göre değerlendirildiğinde takım sporu yapan sporcular antrenörlerinin iletişim becerisi düzeylerini bireysel spor yapanlara göre daha iyi düzeyde algılamışlardır. Davranışların ve iletilerin anlam kazanması için karşı taraf tarafından yorumlanması gerekmektedir (Gearity ve Murray, 2011). Bu anlamda antrenörler bireysel sporda tek sporcuya yönelik iletiler gönderirken takım çalıştıranlar farklı algısal kanallara (görsel, işitsel, dokunsal vb.) yönelik iletiler göndermeli ve bireysel farklılıkları göz önünde bulundurarak her bir sporcuya ulaşmaya çalışmalıdırlar. İletişimin bir etkileşim süreci olduğu düşünülürse sporcular açısından da bir değerlendirilme yapılmalıdır. Margaret vd (2010) branşları farklı olan sporcuların farklı bireylerle değişik tarzlarda iletişime geçebildiklerini söylemişlerdir. Dolayısıyla takım ve bireysel sporcuların antrenörlerini iletişim becerileri açısından farklı değerlendirmeleri olağan görünmektedir. Ancak literatürde konuyla ilgili çok fazla çalışma olmasa da farklı bulgulara rastlanmaktadır. Örneğin Tepeköylü Öztürk ve Soytürk (2019) lise düzeyinde okul takımlarında sporcu olan öğrenciler üzerinde yaptıkları çalışmada bireysel spor yapanların çalıştırıcılarının (beden eğitimi öğretmeni veya okul dışı bir antrenör) iletişim becerilerini takım sporu yapanlardan daha iyi algıladıklarını belirtmişlerdir. Doggun (2018)'un yaptığı çalışmada da bireysel sporcular antrenörlerinin iletişim becerilerine daha yüksek puanlar vermiştir. Bu konuyla ilgili daha geniş kuramsal açıklamalar yapabilmek için spor türüne göre karşılaştırma yapan daha çok çalışmaya ihtiyaç vardır. Optimal performans duygu durumuyla ilgili olarak ise bu çalışmada takım ve bireysel sporcularda anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu durum hem bireysel hem de takım sporcularının aktivite-beceri performansı ile ilgili aldıkları hazzın ve içsel motivasyon düzeylerinin, kontrol duygularının, odaklanma becerilerinin benzer olduğunu işaret etmektedir. Literatürdeki çalışmalardan Boyd, Schary, Worthington ve Jenny (2018) araştırmalarında takım sporu yapanların optimal performans duygu durumlarının bazı boyutlarında (eylem-farkındalık bütünlüğü, göreve konsantre olma, kontrol duygusu, zorluk-beceri dengesi, geri bildirim) bireysel spor yapanlara göre daha yüksek olduğu, bazı boyutlarında ise fark olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Jackson (1996) ve Cosma (1999) da çalışmalarında benzer bulgulara ulaşmış optimal

M. Soytürk

performans duygu durumuyla ilgili bazı faktörlerde takım ve bireysel sporcular arası fark bulmuş bazı faktörlerde de fark bulmamışlardır. Bu çalışmada genel bir duygu durumu değerlendirmesi yapılmıştır. Sonraki çalışmalar için alt boyutlar bazında yapılacak değerlendirmeler ayrıntılı sonuçlar verecektir.

Araştırma bulgularında sporcuların sporculuk deneyimi, aynı antrenörle çalışma süresi (yıl), antrenörün antrenörlük deneyimi ve haftalık antrenörle çalışma süresi (hafta/saat) arttıkça sporcular tarafından algılanan antrenör iletişim becerisi düzeyleri de düşmektedir. Cüceloğlu (2006)'na göre birbirini iyi tanıyan bireylerin birbirlerine gönderdikleri mesajlar ve gönderilen geri mesajlar (dönüt) tepkiselleşebilmektedir. Bu durum iletişimde çatışmalara, anlaşmazlıklara ya da yanlış anlaşılmalara neden olabilmekte doyurucu ilişkiler yerini can sıkıcı ilişkilere bırakmaktadır. Bu nedenle sporcuların antrenörleriyle beraber çalıştıkları haftalık ve yıllık süre arttıkça sporcular antrenörlerinin iletişim becerisi düzeylerini daha düşük algılıyor olabilirler. Literatür incelendiğinde bu değişkenlerin ele alındığı çok az çalışma ve yine farklı bulgularla karşılaşılmaktadır. Örneğin Tepeköylü Öztürk ve Soytürk (2019) lise düzeyinde okul sporcuları üzerinde yaptıkları çalışmada antrenörle yıl bazında çalışma süresi ve haftalık çalışma süresiyle (hafta/saat) antrenör iletişim becerileri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını belirtmişlerdir. Doggun (2018) da 18 yaşından büyük sporcular üzerinde yaptığı çalışmada antrenörle çalışma süresiyle (yıl) algılanan iletişim becerileri arasında anlamlı bir ilişki belirtmemiştir. Bu çalışmadaki antrenörlük deneyimiyle ilgili bulgu ise Doggun (2018)'un çalışmasıyla paralellik göstermiş ve yine anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Optimal performans duygu durumundaki bulgular incelendiğinde sporculuk ve antrenörlük deneyimlerinin ilişkili olmadığı, düşük bir ilişki düzeyi olsa da antrenörle çalışma süresi arttıkça (hem yıl bazında hem de haftalık olarak) optimal performans duygu durumunun azaldığı görülmüştür. Bu durum antrenör iletişim becerilerinin aynı değişkenle negatif ilişkili olmasıyla bağlantılı olabilir. Çünkü optimal performans duygu durumunun temel öğelerinden biri olan içsel motivasyona destek olabilecek antrenör mesajları sporcuların duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden mesajların doğru yorumlanabilmesiyle etkili olabilir. Yukarıda da sözü geçen mesajların tepkisel hal alması yani gönderilen ve alınan uyarıların algısal bir ürün haline getirilirken (ileti-mesaj) hatalı ya da eksik yorumlanması, sporcunun içsel duygu durumunu ve motivasyonunu etkileyebilir. Aynı durum sporcular için de geçerlidir. Çünkü nihayetinde sporcu-antrenör ilişkisinde bir etkileşim söz konusudur. Bu nedenle antrenörle çalışma süresi arttıkça sporcuların optimal duygu durumu azalıyor olabilir. Türksoy, Altıncı ve Üster (2015) sporcu motive edilmediğinde optimal duygu durumunun da negatif etkilendiğini belirtmiş ve sporcuların yaşı büyüdükçe motivasyon da dahil olmak üzere dışsal değişkenlere ihtiyaç duyma oranlarının arttığını söylemişlerdir. Ancak bu çalışmadaki ilişki düzeyinin az olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Araştırma bulgularına göre hem kulüp sporcuları hem de ferdi sporcular antrenörlerinin iletişim becerilerini okul sporcularına göre daha iyi düzeyde algılamışlardır. Benzer şekilde bu sporcuların optimal performans duygu durumları da okul sporcularına göre daha iyi düzeydir. Okul sporcularını genel olarak beden eğitimi öğretmenlerinin çalıştırdıkları gözlemlenebilmektedir. Beden eğitimi öğretmenlerinin ise spor takımı çalıştırmanın yanı sıra beden eğitimi derslerini yürütme, resmi bayramları organize etme ve okulun spor kolu gibi farklı faaliyetlerini tertip etme gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Ayrıca çoğu zaman birden fazla okul takımını çalıştırdıkları da görülmektedir. Bu durum okul takımına antrenörlük yapan beden eğitimi öğretmenlerinin etkileşime girdiği sporcu ve/veya öğrenci sayısını kulüp ve ferdi sporcu antrenörlerine göre daha da arttırmaktadır. Çok sayıda sporcu ile etkileşimde bulunmak etkili iletişimi sağlayan parametrelerden gönderilen ve alınan mesajların anlamlandırılmasında bireysel farklılıkların göz ardı edilmesine neden olabilir. Bu durum her iki taraf açısından mesajların algılanmasıyla ilgili sorunlar yaratabilir. Yine etkili iletişimi sağlayan bir unsur olarak; düşüncelerin ve özellikle de duyguların paylaşılması (Cüceloğlu, 2006) sporcu-antrenör arasında güven ortamı sağlandığında mümkündür. Tek bir takım veya az sayıda sporcuyla çalışan kulüp ve ferdi sporcu antrenörleri bu güven ortamını daha iyi bir düzeye taşıyor olabilirler. Farklı bir bakış açısıyla Siekanska, Blecharz ve Wojtowicz (2013) da antrenörlerin farklı düzeylerdeki sporculara farklı davrandığını söylemişlerdir. Bu nedenle kulüp sporcuları ve ferdi sporcular antrenörlerinin iletişim becerileri düzeylerini daha iyi algılamış olabilirler. Optimal performans duygu durumu açısından da bu sporcular daha yüksek puanlar elde etmişlerdir. Bu da beceri-zorluk dengesi ile açıklanabilir. Okul takımları her seviyedeki öğrenciye fırsat eşitliği sağlamak bakış açısıyla öğrencileri spora teşvik amacı gütmektedir. Dolayısıyla hem okul takımı çalışmaları hem de okullar arası yarışmalar açısından farklı becerilerdeki sporcular benzer aktivite zorluğuna maruz kalmaktadır. Kulüp sporcuları ve ferdi sporcuların yarışmaları ise beceri ve yetenek düzeylerine

M. Soytürk

göre kategorizasyonu daha belirgin sınırlarla sağlanmaktadır. Bu da okul sporcuları için zorluk-beceri dengesinde olumsuzluklar yaratırken kulüp sporcuları ve ferdi sporcular için aynı olumsuzlukları barındırmayabilir.

5.SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak; antrenör iletişim becerilerinin sporcular tarafından nasıl algılandığı sporcuların sürekli optimal performans duygu durumlarını etkilemektedir. Sporcu ve antrenördeki cinsiyete özgü karakteristikler antrenörün iletişim becerilerinin algılanmasıyla ilgili farklılıklar yaratmaktadır. Optimal performans duygu durumunda ise zorluk-beceri dengesi sağlandığında bu farklar görülmemektedir. Birbirlerini iyi tanıyan ya da iyi tanıdığını düşünen bireyler gönderilen mesajların doğru bir şekilde anlamlandırılmasında zaman zaman gerekli dikkat ve özeni gösteremeyebilmektedir. Bu durum sıklaştığında kişiler arasındaki iletişim etkinliğini kaybetmekte ya da zayıflatmaktadır. Buna bağlı olarak antrenörle geçirilen zaman arttıkça -genel olarak olmasa da- zaman zaman sporcu-antrenör arasında iletişimde sorunlar olabileceği düşünülmektedir. Bu sonuçlara bağlı olarak benzer bir araştırmanın nitel yöntemlerle uygulanması antrenör iletişim becerileri ve sporcu optimal performans duygu durumu deneyimleri arasındaki ilişkinin nedenlerini daha ayrıntılı ve nitelikli olarak açıklayabilir. Antrenör gelişim ve yetiştirme eğitimlerinde, özellikle antrenör-sporcu ilişkisine yönelik iletişim becerileri eğitimleri verilmeli, sayısı ve niteliği arttırılmalı, eğitimlerin etkisi değerlendirilmeli ve sürekliliği sağlanmalıdır. Antrenörlerin sporcularının fiziksel performanslarını destekleyecek eğitimlerin yanı sıra psikolojisine yönelik güncel eğitimleri almaları da önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Abakay, U. ve Kuru, E. (2009). Coach communication scale in football a study of validity and reliability. *Ovidius University Annals Series Physical Education and Sport, Science Movement and Health*, 9(1), 183-186.
- Altıntaş, A., Kelecek, S. ve Aşçı, H. (2013). Elit sporcularda durumsal güdülenme ve optimal performans duygu durumu arasındaki ilişki. *Pamukkale Spor Bilimleri Dergisi*, 4, 14-21.
- Aşçı, F. H., Çağlar, E., Eklund, R. C., Altıntaş, A. ve Jackson, S. (2007). Durumluk ve sürekli optimal performans duygu durum-2 ölçekleri'nin uyarlama çalışması. *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi*, 18(4), 182-196.
- Bayrak, E. ve Nacar, E. (2015). Profesyonel takım sporlarında görev yapan antrenörlerin iletişim beceri düzeylerinin araştırılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(14), 391-405.
- Bekiari, A. ve Sympas, I. (2015). Coaches' verbal aggressiveness and motivational climate as predictors of athletes' satisfaction. *Journal of Education, Society and Behavioural Science*, 9(4), 318-329.
- Boyd, J. M., Schary, D. P., Worthington, A. R. ve Jenny, S. E. (2018). An examination of the differences in flow between individual and team athletes. *Physical Culture and Sport: Studies and Research*, 2018, 78(1), 33-40. doi: 10.2478/pccsr-2018-0011
- Cately, D. ve Duda, J. (1997). Psychological antecedents of the frequency and intensity of flow in golfers. *International Journal of Sport Psychology*, 28, 309-322.
- Chen, M. J., Mark, A. ve Koehn, S. (2019). Relationships between flow, mental toughness and subjective performance perception in various triathletes. *Perceptual and motor skills*, 126(2), 241-252.
- Childs, L. M. (2010) *Perceived and preferred coach communication behaviors of cross-country athletes according to gender*. A thesis in Oregon State University.
- Cranmer, G. A. ve Myers, S.C. (2015). Sports teams as organizations: A leader-member exchange perspective of player communication with coaches and teammates. *Communication & Sport*, 3(1), 100-118.
- Cranmer, G. A. ve Sollitto, M. (2015) Sport Support: Received Social Support as a Predictor of Athlete Satisfaction. *Journal Communication Research Reports*, (32)3, 253-264.
- Cosma, J. B. (1999). *Flow in teams*. Doctoral dissertation, The Chicago School of Professional Psychology, Chicago, IL. Retrieved from Springfield College through Interlibrary loan.
- Csikszentmihalyi, M. (1977). *Beyond Boredom and Anxiety*, Second printing. San Francisco: Jossey-Bass.
- Csikszentmihalyi, M., ve LeFevre, J. (1989). Optimal experience in work and leisure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 815-822.

M. Soytürk

- Csikszentmihalyi, M. (2014) *Flow and the foundations of positive psychology (toward a psychology of optimal experience)*. Springer Science+Business Media Dordrecht, 209-226 DOI: 10.1007/978-94-017-9088-8_1
- Culver, D. ve Trudel, P. (2000). Coach-athlete communication within an elite alpine ski team. *Journal of Excellence*, 3, 28-53.
- Cüceloğlu, D. (2006). İnsan insana. Remzi Kitabevi, 35. Baskı, İstanbul, 49.
- D'Arripe-Longueville, F., Fournier, J. F. ve Dubois, A. (1998). The perceived effectiveness of interactions between expert French judo coaches and elite female athletes. *Sport Psychologist*, (12)3, 317-332.
- Doggun, M. (2018). Investigation of communication levels of the coaches in some branches of **individual** and team sports through the perceptions of the athletes in turkish republic of northern cyprus. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 13(4), 141-152.
- Ersöz, G., ve Eklund, R. C. (2017). Behavioral regulations and dispositional flow in exercise among American college students relative to stages of change and gender. *Journal of American College Health*, 65(2), 94-102, DOI: 10.1080/07448481.2016.1239203
- Fossmo, T. (2006). *Age matters: A study on motivation, flow and self-esteem in competing athletes*. Hovedoppgave for Graden Cand., Psychol. Institutt for Psykologi, Universitetet i Tromsø.
- Gearity, B. T. ve Murray, M. A. (2011). Athletes' experiences of the psychological effects of poor coaching. *Psychology of Sport and Exercise*, 12, 213-221.
- Gözmen, A. ve Aşçı, F. H. (2016) Sporcularda optimal performans duygu durumunun yordanmasında beş faktörlü kişilik özelliklerinin ve mükemmeliyetçiliğin rolü. *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi*, 27(1), 40-48.
- Hernandez, J. A. E., ve Voser, R. C. (2019). Validity evidence for the flow state scale-2 with university athletes. *Psychological Evaluation*, 29, 1982-4327.
- Inghilleri, P., Riva, G. ve Riva E. (2014). (editors), *Enabling positive change. flow and complexity in daily*. Warsaw/Berlin: De Gruyter.
- Jackson, S. A. (1992). Athletes in flow: A qualitative investigation of flow states in elite figure skaters. *Journal of Applied Sport Psychology*, 4(2), 161-180.
- Jackson, S. A. (1996). Toward a conceptual understanding of the flow experience in elite athletes. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 67(1), 76-89. DOI: 10.1080/02701367.1996.10608859
- Jackson, S. A., Ford, S. K., Kimiecik, J. C. ve Marsh, H. W. (1998). Psychological correlates of flow in sport. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 20, 358-378.
- Jackson, S. A. ve Roberts, G. C. (1992). Positive performance states of athletes: Toward a conceptual understanding of peak performance. *The Sport Psychologist*, 6(2), 156-171.
- Jowett, S. (2005). The coach-athlete partnership. *The Psychologist*, 18(7), 412-415.
- Jowett, S. ve Cockerill, M. (2003). Olympic medallists' perspective of the athlete-coach relationship. *Psychology of Sport and Exercise*, 4, 313-331.
- Jowett, S. ve Ntoumanis, N. (2004). The coach-athlete relationship questionnaire (CART – Q): Development and initial validation. *Scandinavian Journal of Medicine and Science in Sports*, 14, 245-257.
- Jowett, S. ve Timson-Katchis, M. (2005). Social networks in sport: parental influence on the coach-athlete relationship. *Sport Psychologist*, 19, 267-287.
- Konter, E. (2006). *Spor Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kowal, J. ve Fortier. M. S. (2000). Testing relationships from the hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation using flow as a motivational consequence. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 71, 171-181.
- Landhäuser, A. ve Keller, J. (2012). *Flow and its affective, cognitive, and performance-related consequences*. In: Engeser and Stefan (Editors), *Advances in Flow Research*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-2359-1_4
- Li, B., Dittmore, S. W. ve Park, J. A. (2015). Exploring different perceptions of coach-athlete relationship: The case of chinese olympians. *International Journal of Coaching Science*, 9(2), 59-76.

M. Soytürk

- Margaret, G. D., Kirubakar, S. G. ve Kumutha, N. (2010). Communication skills: A cognitive-behavioural approach to enhance relationship skills in young sport coaches. *British Journal of Sports Medicine*, 44(1), 49-50.
- Mao, Y., Roberts, S., Pagliaro, S., Csikszentmihalyi, M., ve Bonaiuto M. (2016). Optimal experience and optimal identity: A multinational study of the associations between flow and social identity. *Frontiers in Psychology*, 7(67). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00067>
- Moen, F. ve Kvalsund, R. (2013). Subjective beliefs among sport coaches about communication during coach-athlete conversations. *Athletic Insight*, 5(3), 229-249.
- Murcia, J. A. M., Gimeno, E. C. ve Coll, D. G. C. (2008). Relationships among goal orientations, motivational climate and flow in adolescent athletes: differences by gender. *The Spanish Journal of Psychology*, 11(1), 181-191.
- Navarre, M. J. (2011). *Male college soccer coaches perceptions of gender similarities and differences in coach-athlete and teammate relationships: Introducing the construct of relationship-performance orientation*. Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy, Ph.D. Dissertation; <http://hdl.handle.net/11299/108207>.
- Özbey, Ö. (2019). *Türkiye olimpiik hazırlık merkezlerinde görev yapan antrenörlerin liderlik ve iletişim beceri düzeylerinin sporcular tarafından değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Programı, Ankara.
- Russell, W. D. (2001). An examination of flow state occurrence in college athletes. *Journal of Sport Behavior*, 24(1), 83-107.
- Seiler, R., Kevesligeti, C. ve Valley, E. (1999). Coaches and female athletes: The basis of interaction. *Motricidade Humana Portuguese; Journal of Human Performance Studies*, 12, 67- 76.
- Selağzi, S. ve Çepikkurt, F. (2014). Antrenör ve sporcu iletişim düzeylerinin belirlenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 9(1), 11-18.
- Siekanska, M., Blecharz, J. ve Wojtowicz, A. (2013). The athlete's perception of coaches' behavior towards competitors with a different sports level. *Journal of Human Kinetics-Behavioural Sciences in Sport*. (4)39, 231-242.
- Stamatelopoulou, F., Pezirkianidis, C., Karakasidou, E., Lakioti, A. ve Stalikas, A. (2018). "Being in the zone": A systematic review on the relationship of psychological correlates and the occurrence of flow experiences in sports' performance. *Psychology*, 9, 2011-2030.
- Stavrou, N. A., Jackson, S. A., Zervas, Y. ve Karterioliotis, K. (2007). Flow experience and athletes' performance with reference to the orthogonal model of flow. *The Sport Psychologist*, 21, 438-457.
- Stoll, O. (2019). *Peak performance, the runner's high, and flow*. In M. H. Anshel, S. J. Petruzzello, & E. E. Labbé (Eds.), *APA handbooks in psychology series. APA handbook of sport and exercise psychology*, 2019; Vol. 2. Exercise psychology (p. 447-465).
- Tepeköylü Öztürk, Ö., Soytürk, M., Daşdan Ada, N., ve Çamlıyer, H. (2011). Üniversite takımlarında sporcu olan öğrencilerle spor yapmayan öğrencilerin iletişim becerisi düzeylerinin karşılaştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 22(2), 43-53.
- Tepeköylü Öztürk, Ö. ve Soytürk, M. (2019). Sporcu Algılarına göre Antrenör İletişim Becerileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 576-583.
- Thelwell, R. C., Wagstaff, C. R. D., Rayner, A., Chapman, M. ve Barker, J. (2017). Exploring athletes' perceptions of coach stress in elite sport environments. *Journal of Sport Sciences*, 35(1), 44-55.
- Türksoy, A., Altıncı, E. E. ve Üster, U. (2015). Relationship between motivation and dispositional flow state on football players participating in the U13-U16 football leagues. *3rd World Conference on Psychology and Sociology*, 301 – 306.
- Weinberg, R. S. ve Gould, D. (2007). *Foundations of sport and exercise psychology*. (4th ed.), Human Kinetics, Champaign.

M. Soytürk

Yazar(lar) Notu: Bu çalışma Pamukkale Üniversitesi (PAÜ) Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sporda Psikososyal Alanlar Anabilim Dalı'nda hazırlanan "Antrenör İletişim Becerileri ile Sporcuların Sürekli Optimal Performans Duygu Durumları Arasındaki İlişkinin Sporcu Algılarına Göre İncelenmesi" isimli yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir. PAÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir (Proje No: 2013SBE007).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.12.2020 ✓Accepted/Kabul:22.02.2020

DOI:10.30794/pausbed.835310

Araştırma Makalesi/ Research Article

Hancılar, Ö. (2021). "1983-1987 Kuzey Irak'taki Türk Sınır Ötesi Operasyonlarının Hukukîliği" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 347-359.

1983-1987 KUZEY IRAK'TAKİ TÜRK SINIR ÖTESİ OPERASYONLARININ HUKUKİLİĞİ*

Özhan HANCILAR**

Öz

Türkiye, AB ve ABD tarafından terör örgütü olarak kabul edilen isyancı Kürt grup PKK, Türkiye'ye karşı yaklaşık kırk yıldır silâhlı ve bölücü bir mücadele yürütmektedir. Türkiye ise, grubun merkez üssünün ve kamplarının yer aldığı Kuzey Irak'ta sıkça sınır ötesi operasyonlar düzenlemektedir. Bu makale, bunlardan ilk üçünü, Mayıs 1983'teki kara harekâtı ile Ağustos 1986 ve Mart 1987'teki hava saldırılarını jus ad bellum perspektifinden inceleyecektir. Üç operasyon da, eldeki çalışmanın temel noktasını oluşturan "Irak'ın rızası"yla gerçekleşmiştir. Bu izin, Irak'ın meşru yönetimi tarafından verilmiştir ve Türk tarafı verilen izin sınırları içinde hareket etmiştir. Bu nedendir ki, Türkiye'nin 1983-1987 dönemi Kuzey Irak operasyonları kuvvet kullanma yasağını ihlâl etmemektedir; dolayısıyla, uluslararası hukuk açısından meşrudur.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası hukuk, Türkiye, Kuzey Irak, PKK, Kuvvet kullanma.*

THE LEGALITY OF THE 1983-1987 TURKISH CROSS-BORDER OPERATIONS IN NORTHERN IRAQ

Abstract

The Kurdish rebel group PKK, which is classified as a terrorist organization by Turkey, as well as the EU and the US, has been waging an armed separatist campaign against Turkey for almost four decades. Turkey has conducted frequent cross-border military operations against the PKK in Northern Iraq, where the group's bases and headquarters are located. This paper will assess the first three of those, the ground offensive of May 1983 and the air attacks of August 1986 and March 1987, from the perspective of jus ad bellum. All three were conducted by "the Iraqi consent", which is the key part of the present work. This consent was given by the legal government of Iraq and the Turkish side acted within the limits of it. That's why the 1983-1987 Turkish cross-border operations in Northern Iraq do not violate the prohibition on the use of force, and consequently, should be considered legal under international law.

Key Words: *International law, Turkey, Northern Iraq, PKK, Use of force.*

*Bu makale, yazarın, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda, 2010'da hazırladığı "PKK Terorizmi ve Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Açısından Kuvvet Kullanma Hakkı" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

**Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: ohancılar@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0444-8641>)

1. GİRİŞ

Kürtler için bağımsız bir devlet kurma hedefiyle Abdullah Öcalan'ın liderliğinde 1978'de kurulan Partiya Karkerên Kurdistan'ı (PKK), Türkiye'nin yanı sıra, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği de terör örgütü olarak kabul etmektedir (U.S. Dep. of State, 2019; CoEU, 2019). PKK'nın Türkiye'ye karşı 1980'lerin ilk yarısında başladığı silâhlı mücadelede askerî üstünlük başlangıçta örgüte ait bulunmaktaydı. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda yoğunlaşan ve 1990'ların ilk yarısında zirveyi gören çatışmalarda üstünlük zamanla Türk ordusuna geçmiştir. Öcalan'ın 1999'da yakalanmasıyla ciddi bir darbe yiyen PKK, büyük güç kaybına uğramasına karşın varlığını korumayı başarmıştır. Başlangıçtaki şiddetini önemli ölçüde yitirse de, PKK'nın terörist yöntemler ve gerilla taktiklerini kullanarak gerçekleştirdiği saldırılar hâlen sürmektedir ve taraflar arasındaki düşük yoğunluklu çatışmada, bugüne dek 40.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir.¹

PKK, 1980'lerin başında girdiği Kuzey Irak'a, bir daha çıkmamak üzere yerleşmiştir. Hâlen, Türkiye'ye yönelik saldırılarda üs görevi gören Türk-Irak sınır bölgesindeki PKK kamplarının yanı sıra; PKK'nın ana karargâhı da İran-Irak sınırındaki Kandil Dağları'nda yer almaktadır (Zaman, 2020). Bölgeden kendisine yönelen PKK tehdidine karşılık olarak Türkiye, 1983'ten bu yana sınır ötesi operasyonlar düzenlemektedir. Eldeki çalışma, bunlardan ilk üçünü, uluslararası hukuk perspektifinden inceleme amacındadır. Mayıs 1983, Ağustos 1986 ve Mart 1987 sınır ötesi harekâtlarının ortak özelliği, Irak'ın onayıyla gerçekleştirilmiş olmalarıdır. Bu kuvvet kullanma fiillerini eldeki çalışmanın konusu dışında kalan sonraki tarihli Kuzey Irak operasyonlarından ayıran temel nokta da budur.

Türkiye-Irak ilişkileri bağlamında konuya değinen uluslararası ilişkiler çalışmalarının var olmasına karşın; uluslararası hukuk doktrini, özellikle Ekim 1984 Türkiye-Irak Antlaşması'na büyük ölçüde ilgisiz kalmıştır. Bu konuda doktrine katkı sunma amacı taşıyan makalede varılacak olan yargılar, konuya ve bölgeye dair güncel gelişmelere ışık tutma potansiyeli taşımaktadır. Zira Türkiye'nin PKK'ya karşı Irak'ın kuzeyinde düzenlediği askerî eylemler, 2021 yılı itibarıyla devam etmektedir ("Erdogan says", 2021). Bu açıdan, 1983-1987 pratiği, benzer kuvvet kullanma fiillerinde nadir rastlanan bir uluslararası hukuka uygunluk örneği olarak, Türkiye'nin PKK ve diğer devlet dışı silâhlı gruplarla devam ede gelen mücadelesinde, bir model oluşturabilir.

Makalenin ilk bölümünde, Kuzey Irak'taki PKK varlığına karşı düzenlenen Mayıs 1983, Ağustos 1986 ve Mart 1987 sınır ötesi operasyonları ve 15 Ekim 1984'te imzalanan Türkiye-Irak Antlaşması, askerî, siyasî ve diplomatik açıdan kısaca ele alınacaktır. Ancak makalenin konusunu oluşturan kimi olaylara ilişkin bazı bilgi ve ayrıntılar, ancak üst düzey devlet yetkilileri ve gizli servislerin ulaşabileceği mahiyettedir ve araştırmacıların bu bilgiye erişimi çok güçtür. Örneğin, 1983 Mayıs'ında düzenlenen sınır ötesi operasyonun Irak'ın rızasıyla gerçekleştirildiği konusunda şüphe olmasa da, bu rızanın yazılı bir belgeye dayanıp dayanmadığı açık değildir. Benzer şekilde, Ekim 1984 Antlaşması'na ilişkin ortak bir açıklama mevcut olmadığı gibi; antlaşma metni tarafların resmî yayın organlarında da yayınlanmamıştır. Bu nedenle, ilk bölüm, esas olarak, resmî yetkililerin açıklamalarına ve dönemin basınına yansıyan haberlere dayanmaktadır.

"Olayların gelişimi"ni inceleyen bu kısmın ardından ikinci bölümde, önce terörist gruplara karşı kuvvet kullanmaya ilişkin uluslararası hukuk kurallarına dair bir "kavramsal çerçeve" ortaya konacaktır. Bu aşamada belirtilmesi gereken, uluslararası hukukun kuvvet kullanmayı yasakladığı; Birleşmiş Milletlerin (BM) kuvvet kullanma yetkisi verdiği durumlar bir yana bırakılırsa, devletlerin münferiden kuvvet kullanabilmelerinin tek yolunun meşru müdafaa hakkının kullanılması olduğudur. Ancak PKK devlet-dışı bir yapılanma olduğu için, Türkiye'nin örgüte karşı giriştiği askerî eylemlerin, uluslararası hukukun devletler arasında gerçekleşen geleneksel yapısına uymadığı unutulmamalıdır. Kavramsal çerçevenin sunulmasının ardından, Türkiye'nin Kürt ayrılıkçılara karşı 1983-1987 döneminde Kuzey Irak'ta gerçekleştirdiği operasyonların hukukî tahlili, Türkiye'nin ileri sürdüğü hukukî gerekçeler üzerinden yapılacaktır. Çalışmanın temel tezi, 1983-1987 dönemi Kuzey Irak operasyonlarının, ev sahibi devlet Irak'ın iznine dayanması ve Türkiye'nin de bu iznin sınırlarını aşmaması nedeniyle, anılan fiillerin uluslararası hukuka uygun olduğudur.

¹ Genel olarak PKK ve örgütle Türkiye arasındaki düşük yoğunluklu çatışma için bkz. (İmset, 1994; Kışlalı, 1996; Marcus, 2007; Masullo & O'Connor, 2020; Özcan, 1999; Plakoudas, 2018; Yegen, 2016).

2. 1983-1987 TÜRKİYE’NİN PKK’YA YÖNELİK KUZAY IRAK OPERASYONLARI

2.1. PKK’nın Kuzey Irak’a Yerleşmesi

Öcalan ve takipçilerinin Kasım 1978’de kurdukları PKK’nın lider kadrosunun bir kısmı Suriye’nin desteğiyle önce Suriye’ye, oradan da Lübnan’a 1979’da geçmişlerdir. (İmset, 1994: 51, 69). Örgüt, Ağustos 1982’de topladığı ikinci kongresinde silâhlı eylemleri başlatma kararı alarak (Ballı, 1991: 206); ilk girilecek alanın kabaca Hakkâri-Siirt-Van üçgenini kapsayan, örgütün Botan olarak adlandırdığı (Özdağ, 2005: 28) bölge olmasını kararlaştırmıştır (Özcan, 1999: 90).

1980-1982 arasında, Filistinli örgütler tarafından Bekaa Vadisi’nde eğitilen PKK militanları, eylem yapmak üzere Suriye üzerinden Türkiye’ye geri gönderilmiştir (Marcus, 2007: 80-85). Ancak eylemciler birkaç kişilik küçük gruplardan oluşmaktadır (Birand, 1992: 120) ve Botan bölgesi Suriye sınırına epeyce uzaktır. PKK’nın buraya sağlam biçimde girebilmesi için, esasen Kuzey Irak’ı kullanmaya ihtiyacı vardır. Zira örgüt de, yaptığı keşiflerde, sağlam bir cephe gerisi oluşturmak amacına en uygun alanlar olarak Kuzey Irak ve İran’ın Türkiye sınırına yakın bölgelerini seçmiştir (Aygan, 1987: 25).

Eylül 1980’de Irak’ın komşusu İran’a saldırısıyla başlayan savaş, her iki devletin Türkiye ile olan sınır bölgesine yerleşmek isteyen PKK’ya aradığı fırsatı sunmuştur. Zira taraflar, savaşın sona erdiği 1988 yılına kadar, ortak komşuları olan Türkiye ile olan sınırlarını etkin biçimde kontrol etme imkânından büyük ölçüde mahrum kalmışlardır. Irak yönetimi, anılan zaman diliminin önemli bir bölümünde, ülkesinin kuzeyindeki geniş bir alanı, stratejik öneme sahip bölgeler istisna, Kürt grupların denetimine terk etmek zorunda kalmıştır (Robins, 1991: 60). Örgüt sahadaki otorite boşluğundan etkin biçimde faydalanmıştır. Bölge fiilen Iraklı muhalif Kürt grupların denetiminde olduğu için; Kuzey Irak’a girmek isteyen PKK, 1981 Temmuzunda, Kürt gruplarla anlaşma zemini aramaya başlamıştır (İmset, 1994: 99).

2.2. Türkiye’nin Karşı Önlemi: Irak’ın Onayıyla Düzenlenen Askerî Operasyonlar

2.2.1. 26 Mayıs 1983 Sınır Ötesi Operasyonu

Irak sınırında devriye gezen bir Türk birliğine 10 Mayıs 1983’te ateş açılmış; olayda üç asker ölmüş, üçü de yaralanmıştır. Saldırıdan sonra Irak’ın Ankara Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığına çağrılarak suçluların derhâl cezalandırılması, bunların arasında Türk vatandaşları varsa iadelerinin sağlanması talep edilmiştir (“Irak sınırında üç”, 1983: 1; “Şehit edilen üç”, 1983: 1,7). Türkiye, Kuzey Irak’taki ilk sınır ötesi operasyonunu, bu saldırıdan yaklaşık iki hafta sonra, 26 Mayıs 1983’te, yaklaşık 6.000 askerini Irak sınırından üç kilometre içeriye sokarak başlatmıştır (“Ordumuz Irak’ta”, 1983: 1; “Türkiye-İrak”, 1983: 1, 11). Birliklerin 2 Haziranda geri çekilmesiyle sona eren operasyon (“Sınır operasyonu”, 1983: 13); Türk basınına göre, Apocuların yanı sıra, Kawacılar ve bu iki grupla işbirliği hâlinde olan ASALA militanlarına karşı yapılmıştır (“Hainler ezildi”, 1983: 1, 13).

Dışişleri Bakanlığının operasyonun başlangıcındaki açıklamasında, sınır güvenliğini ihlâl eden ve kaçakçılık yapan silâhlı gruplar hakkında Irak hükûmetiyle görüş alışverişinde bulunulduğu ve 10 Mayıs’taki saldırının faillerinin ele geçirilmesi için sınırın Irak tarafında sınırlı amaçlı bir harekât düzenlendiği belirtilmiştir (“Irak hududunda”, 1983: 1,11; “Irak sınırında”, 1983: 1, 11). Türk basınının Dışişleri kaynaklarına dayandığı haberlerde, harekâtın Irak ile sözlü olarak varılan bir mutabakata dayandığı iddia edilmiş (“Türkiye-İrak”, 1983: 1,11); diplomatik gözlemciler de, müdahalenin Irak’ın rızasıyla gerçekleştirildiği değerlendirmesini yapmışlardır (Gurdilek, 1983: 6). Bakanlık açıklamasındaki “*Irak hükûmetiyle görüş alışverişinde bulunulduğu*” ifadesinin yanı sıra, Irak’ın operasyona hiçbir olumsuz tepki göstermemesi; aksine Irak Büyükelçisinin Türk ordusunun başarısını överek, teröristlere karşı eyleme girişilmesi konusunda “her iki devletin anlaştıklarını” açıklaması (“Türkiye-İrak”, 1983: 1, 11), bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır.

Türk ve Iraklı yetkililerin daha sonraki temas ve beyanları, operasyonun Irak’la varılan bir anlaşmaya, en azından Irak’ın açık rızasına dayandığını kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde netleştirmiştir. Nitekim Dışişleri Bakanı İltar Türkmen’in, Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in mesajını Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin’e iletildiği Bağdat ziyaretinde, sınır güvenliği konusundaki temas ve danışmaların sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Saddam Hüseyin de, cevabî mesajında, görüşülen konularla ilgili olarak iki devlet arasındaki güven ve anlayışın teyit edildiğini ifade

etmiştir (“Türkiye-Irak”, 1983: 1, 11). Türk Dışişleri Bakanlığının Bağdat ziyaretine ilişkin açıklamasında, iki devlet arasında sınır güvenliğine ilişkin görüşmelerin bir yıldır artarak devam ettiği ve nihayetinde, “harekât konusunda anlayış birliğine ulaşıldığı” dile getirilmiştir (“Irak’la temaslarımız”, 1983: 8). Bakanlık, operasyonun sonuçlandığını ilan eden 2 Haziran tarihli açıklamasında da, müdahalenin “Irak hükümetinin mutabakatıyla” gerçekleştirildiğini bir kere daha vurgulanmıştır (“Sınır operasyonu”, 1983: 13).

Bölgedeki PKK varlığı KDP (Kürdistan Demokrat Partisi) unsurlarıyla iç içe geçmiş olduğu için, Türkiye’nin kuvvet kullanma eyleminde KDP kampları da zarar görmüştür (İmset, 1994: 99-100). Bu nedenle, harekâta en sert tepki üçüncü bir devletten değil, KDP’den gelmiştir. Harekâti Kürt kurtuluş hareketine yönelik bir komplo olarak yaftalayan örgüt, Türkiye’nin asıl hedefinin bölgedeki kendi üsleri olduğunu söyleyerek Türkiye’nin operasyonunu sert biçimde kınamıştır (İmset, 1994: 100). Müdahalenin sivillere de zarar verdiğini iddia eden gruba göre, Türk ordusunun Kuzey Irak’a girmesiyle 20 ile 30 bin arası sivil, sınır bölgesine sıkışmıştır (“Turkish Troops”, 1983).

Türkiye’nin operasyonu sonucu birbirlerine daha fazla yakınlaşan iki örgüt, 1983 Temmuzunda “KDP-PKK Dayanışma İlkeleri” başlıklı bir protokolle ittifaka yönelmiştir (Gunter, 1990: 73). Bu ittifakın da yardımıyla PKK, Irak’ın Türkiye sınırına bitişik bölgesine kuvvetli biçimde yerleşmiştir. Başta Türkiye, Irak ve İran sınırlarının kesiştiği bölge olmak üzere, Irak-Türkiye sınırı boyunca kurulan kamplarda hem siyasî ve askerî eğitim verilmiş; hem de bu kamplar, Türkiye’ye giriş çıkışlarda üs görevi görmüştür (Aygan, 1987: 25). 15 Ağustos 1984’te, örgütün “Ağustos Atılımı” olarak adlandırdığı ünlü “Eruh ve Şemdinli Baskınları”nın (“Ayrılıkçılar saldırı”, 1984: 1, 7) üslerin cephe gerisi olarak kullanıldığı bölgede gerçekleşmesi bu açıdan şaşırtıcı olmamıştır.

2.2.2. 15 Ekim 1984 Türkiye-Irak Antlaşması

Hakkâri’nin Çukurca ilçesinde bir askerî aracın pusuya düşürülerek sekiz askerin öldürüldüğü 10 Ekim 1984’teki saldırı (Gurdilek, 1984: 7), Kuzey Irak’ı yeniden gündeme getirmiştir. Saldırının hemen ertesinde, Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, aralarında üst düzey askerlerin de bulunduğu bir heyetle, 14–15 Ekimde Bağdat’ı ziyaret etmiştir (“Evren’den Saddam’a”, 1984: 11; “Halefoğlu Irak’ta”, 1984: 1, 7). Halefoğlu’nun ziyaretinin ardından, Başbakan Turgut Özal, ayrılıkçı militanlara karşı ortak önlemler alma konusunda Irak’la anlaşma sağlandığını; İran’la anlaşmak için de yakında görüşmeler yapılacağını açıklamıştır (“Olayın gerisinde”, 1984: 6; “Turkey join”, 1984). Özal’ın sözleri, tarafların konuya dair ortak bir açıklaması olmamasına rağmen, güvenliğe ilişkin bir antlaşmanın imzalandığını göstermiştir.

Özal’ın Irak’la anlaşıldığını teyit etmesine rağmen, belge üzerindeki sis perdesi 23 Ekime kadar varlığını korumuştur. Anılan tarihte, Irak Enformasyon Bakanı Mustafa Casım, antlaşmayı ayrıntılarıyla birlikte uluslararası kamuoyuna duyurmuştur. Bakanın verdiği bilgiye göre, 15 Ekimde imzalanan antlaşma taraflara bir diğerinin ülkesinde, sınırın 10 kilometre (km.) içerisine kadar, süresi üç günü aşmamak koşuluyla askerî operasyon yapma hakkı tanımaktadır. Bu hak ancak acil güvenlik gerektiren durumlarda kullanılabilir ve taraflar, terörist eylemler konusunda sürekli bilgi alışverişinde bulunacaklardır (“Irak anlaşmayı”, 1984: 1, 6). Türk tarafı ise, anlaşmaya ilişkin bazı ayrıntıları, ancak iki yıl sonra, 4 Eylül 1986 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) oturumunda, İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut aracılığı ile açıklamıştır. Akbulut, “Ağustos 1986 hava harekâtı” hakkında bilgi verirken antlaşmaya değinmiştir. Bakanın beyanına göre, antlaşma gereğince, makul bir süre önce karşı tarafa bilgi verilip mutabakat sağlanması şartıyla, Türk ve Irak orduları çok zarurî hâllerde sınırı geçebilecekler; bu uygulamaları daha etkin kılabilmek için hava harekâtı da yapabileceklerdir. Ayrıca iki devlet arasında bir koordinasyon sisteminin kurulması da kararlaştırılmıştır (TBMM TD, 1986: 203-204).

2.2.3. 15 Ağustos 1986 Hava Saldırısı

12 Ağustos 1986’da, Hakkâri’nin Uludere ilçesinde, bir askerî aracı pusuya düşüren PKK militanları 12 Türk askeri öldürmüştür (“12 Mehmetçik”, 1986: 1, 13). Bu saldırıdan üç gün sonra Türk savaş uçakları örgütün Kuzey Irak’taki kamplarını bombalamıştır (“Jetlerimiz tepeledi”, 1986: 1, 7; “Turkish Planes”, 1986). Başbakan Özal’ın verdiği bilgiye göre, 15 Ağustos 1986 sabahında düzenlenen ve on uçağın katıldığı saldırı üç hedefe yönelmiş ve on beş dakika sürmüştür (“Irak’ta hava”, 1986: 1, 11).

Türkiye'nin hava saldırısına ilk uluslararası tepki, operasyonun kabul edilemez olduğunu ifade eden Libya lideri Muammer Kaddafi'den gelmiştir. Kaddafi, Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal'a gönderdiği mesajda, operasyonu bir imha eylemi olarak nitelendirerek; Güney Afrika ve İsrail'in uygulamalarına benzetmiş ve eylemin bir daha tekrarlanmamasını umduklarını ifade etmiştir ("Kaddafi çizmeyi", 1986: 1, 13; "Meclis toplansın", 1986: 1, 7). Yaklaşık on gün boyunca sessiz kalan İran yönetimi de, Türkiye'nin eylemini, 24 Ağustosta sert bir dille kınamıştır. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, saldırıda Kürt sivililerin katledildiğini ileri sürerek; Türkiye'ye, Bağdat rejimine karşı savaşan Irak Kürtlerinin mücadelesini engellemekten kaçınması çağrısında bulunmuştur ("İran'dan kınama", 1986: 1, 11). Tıpkı Mayıs 1983 sınır ötesi operasyonunda olduğu gibi, harekâta en ciddi tepki, eylemden asıl zarar görenin kendisi olduğunu iddia eden KDP'den gelmiştir. Grubun lideri Mesud Barzani, saldırıda 150 KDP'linin öldüğünü; hem Irak'tan hem de Türkiye'den intikam alacaklarını açıklamıştır ("Barzani", 1986: 12).

2.2.4. 4 Mart 1987 Hava Saldırısı

Hakkâri'nin Uludere ilçesine bağlı Taşdelen köyüne 23 Şubat 1987'de düzenlenen PKK saldırısında 9'u kadın ve çocuk 14 kişi öldürülmüştür ("Kritik gün", 1987: 1, 7). Yaklaşık on gün sonra, 4 Mart 1987'de, otuz Türk savaş uçağı, Kuzey Irak'taki dokuz hedefe yönelik bir hava saldırısı gerçekleştirmiştir ("30 Jet", 1987: 1, 8). Genelkurmay Başkanlığının operasyona ilişkin açıklamasında, Taşdelen köyündeki katliamı gerçekleştiren eşkiya grubunun Kuzey Irak'taki kamplarına kaçtığına ilişkin anlaşılmaması üzerine, Bakanlar Kurulunun 25 Şubat 1987 tarihli toplantısında sınır ötesi operasyon yapılması kararı alındığı; ancak hava muhalefeti nedeniyle harekâtın 4 Martta ertelendiği ifade edilmiştir (Ve sınır ötesi, 1987: 1, 15). Hükûmet Sözcüsü Hasan Celal Güzel de, "1984 Mutabakatı"na uygun olarak Iraklı yetkililere bilgi verildiğini; ayrıca, harekâtın İran-İrak Savaşı ile herhangi bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir ("Kampları bombaladık", 1987: 8).

Operasyona yönelik en ciddi tepki, yine aynı çevrelerden gelmiştir. İran Dışişleri Bakanlığından yapılan ve Türkiye'nin harekâtı nedeniyle kaygı ifade edilen açıklamada, saldırının kurtuluşları için mücadele eden Kürtleri hedef aldığı öne sürülmüştür ("Tahran suçladı", 1987: 1, 7). Libya da operasyonu kınamış ve Türk Büyükelçi Libya Dışişleri Bakanlığına çağrılarak, operasyonlardan duyulan rahatsızlık kendisine iletilmiştir ("Ankara'nın tepkisi", 1987: 1, 11). Saldırının intikamını alacaklarını açıklayan Mesud Barzani'ye göre ise, saldırı PKK'ya değil, KDP'ye karşı yapılmıştır; zira Kuzey Irak'ta PKK'nın kontrolünde olan bir kamp ya da yerleşim birimi mevcut değildir ("Barzani'den tehdit", 1987: 1, 12).

3. 1983-1987 DÖNEMİ KUZEY IRAK OPERASYONLARININ HUKUKÎ TAHLİLİ

3.1. Kuvvet Kullanmaya İlişkin Uluslararası Hukuk Kuralları

Terör örgütlerinin devletler tarafından desteklendiği, antlaşmaların yetersiz kaldığı ve BM'nin müşterek güvenlik sisteminin de çalışmadığı günümüz dünyasında, terörizm mağduru devletlerin terör örgütlerine ya da bunları destekleyen devletlere karşı kuvvet kullanması terörizmle mücadelede giderek ciddi bir alternatif hâline gelmiştir (Hancılar, 2011: 13). Bir devletin, terörist örgütler ve diğer devlet-dışı silâhlî gruplara karşı kendi ülkesinde aldığı askerî önlemler, "kuvvet kullanma" olarak değerlendirilmez. Bu takdirde, uluslararası hukukun insan haklarına ve çatışmada uyulacak kurallara ilişkin boyutu (*jus in bello*) devreye girer (Keskin, 1998: 38-39).

Ancak, terörizmle mücadele eden devlet, terörist gruba ya da bu grubu destekleyen devlete sınırları dışında karşılık verecekse, uluslararası hukukun kuvvet kullanmaya ilişkin kuralları gündeme gelecektir. *Jus ad bellum* olarak adlandırılan bu kuralların kuşku yok ki en önemlisi, "devletlerin uluslararası ilişkilerinde kuvvet kullanmasını yasaklayan kural"dır. BM Antlaşması'nın 2(4). maddesine göre devletler, "gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne veya siyasî bağımsızlığına gerekse BM'nin amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir şekilde tehdit veya kuvvet kullanılmasına başvurmaktan" kaçınmak zorundadır.

BM Antlaşması, kuvvet kullanma yasağının temel istisnasını meşru müdafaa hakkının kullanılması olarak öngörmüştür. 51. maddeye göre: "Bu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, BM üyelerinden birine karşı bir silâhlî saldırının gerçekleşmesi hâlinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli tedbirleri alıncaya kadar, üye devletin doğal olan münferit veya ortaklaşa meşru müdafaa hakkına engel olmaz. Bu meşru müdafaa haklarını kullanırken üyelerin aldığı tedbirler derhâl Güvenlik Konseyine bildirilir ve Konseyin Antlaşma'ya

dayanarak uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden tesisi için gerekli göreceği şekilde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez.” Madde metni, silâhlı saldırıya uğramış olmak ve Güvenlik Konseyini bilgilendirmek şartlarını aramaktadır. Ayrıca, örfî hukukun öngördüğü “zorunluluk, orantılılık ve aciliyet” de meşru müdafaa hakkını kullanan devletin uymakla yükümlü olduğu koşullardır (Dinstein, 2012: 275).

Terörist gruplara karşı kuvvet kullanan devletler, hukukî gerekçe olarak genellikle meşru müdafaa hakkını kullandıklarını iddia etmektedir (Hancılar, 2011: 159). Kuşku yok ki bunun temel nedeni, BM Antlaşması’nın, devletlerin BM’nin yetkilendirmesi dışında kuvvet kullanabilmesinin tek istisnasını “meşru müdafaa” olarak öngörmüş olmasıdır. Ancak bu iddiaların geçerli olabilmesi için, meşru müdafaa hakkının hukuka uygunluk koşullarının mevcudiyeti şarttır. İlk olarak, 51. madde gereğince, terörist saldırı ya da saldırılar, “silâhlı saldırı” düzeyine ulaşmış olmalıdır (Brown, 2003: 24-25; Byers, 2002: 410-412; Cassese, 1989: 596). Ancak, hangi boyuttaki terör saldırılarının silâhlı saldırı sayılacağı sorusunun cevabı bir yana, düzenli birliklerin hangi fiillerinin silâhlı saldırı olarak kabul edileceği de açık değildir (Hancılar, 2011: 58). ABD’ye yönelik 11 Eylül 2001 saldırıları öncesinde, terörist eylemlerin, tek başlarına, silâhlı saldırı olarak değerlendirilemeyeceği doktrinde genel kabul gören görüşken (Baker, 1987: 42; Erickson, 1989: 110); 11 Eylül saldırılarının ulaştığı boyut, tek bir terörist saldırının dahi, silâhlı saldırı boyutunda olabileceğini göstermiştir.

Ayrıca, düzensiz silâhlı grupların saldırılarının toplamı hesaba katılarak bunların silâhlı saldırı oluşturabileceği de, doktrinde taraftar bulan bir görüştür (Arend & Beck, 1994: 218; Brownlie, 1958: 731; Dinstein, 2012: 220-221). Bu takdirde, terörist grubun eylemleri münferit olarak değil, bir bütünün parçaları olarak değerlendirilecek ve bahsedilen eylemlerin silâhlı saldırı eşiğine ulaşıp ulaşmadığı örgütün geçmişteki saldırıları da hesaba katılarak belirlenecektir (Dinstein, 2012: 220-221). “Olayların toplamı” olarak adlandırılan bu teori, silâhlı saldırıya uğrayan devletin vereceği orantılı karşılığın şiddetini arttırma imkânı sunmaktadır (Henderson, 2018: 239; Lewis, 2018: 17)².

UAD, *Nikaragua’ya Karşı Askerî ve Benzeri Faaliyetler Davası*³ kararında, düzensiz silâhlı grubun saldırısından söz edebilmek için, saldırının “silâhlı birliklerce gerçekleştirilen önemli büyüklüğe sahip eylemlerden” olması şartını öngörmüş; sınır olaylarını ise silâhlı saldırı saymamıştır (Nikaragua, para. 195). Ayrıca Divan, Nikaragua topraklarından Honduras ve Kosta Rika’ya yönelik eylemleri değerlendirirken düzensiz silâhlı grupların düzenlediği saldırıların hep birlikte silâhlı saldırı olarak kabul edilebileceğini dolaylı olarak ifade etmiştir (Nikaragua, para. 231). Divan, aynı kararında, silâhlı saldırı seviyesine ulaşmamış kuvvet kullanma fiillerine karşı meşru müdafaa hakkına başvurulamayacağına hükmederken (Nikaragua, para. 195); anılan fiillere karşı “orantılı karşı önlemler” alma yoluna gidilebileceğini öngörmüş (Nikaragua, para. 249); ancak bunun koşullarının ne olduğundan bahsetmemiştir.

51. madde gereğince, terörist saldırının mağduru olan devlet, meşru müdafaa hakkına dayanarak kuvvet kullanmak istiyorsa, giriştiği eylemi Güvenlik Konseyine derhâl bildirmek ve Konsey “uluslararası barış ve güvenliğin korunması için” etkili tedbirleri aldığı anda kuvvet kullanımına son vermek zorundadır. Buna ilaveten, meşru müdafaa hakkını kullanmak isteyen devlet, uluslararası örf ve adet hukukunun öngördüğü “zorunluluk, orantılılık ve aciliyet koşulları”na da uymalıdır (Dinstein, 2012: 275).

Zorunluluk koşulu gereğince, terörist saldırıya uğrayan devlet, barışçı yollarla terörist saldırının üstesinden gelmek için bütün çabayı gösterdikten sonra askerî önlemlere başvurmalıdır. Bu ilke, uluslararası barışın korunması amacına paralel olarak devletlerin ancak son çare olarak kuvvete başvurmaları gerektiği anlayışıyla uyumludur (Cassese, 1989: 590-597). UAD, *Nikaragua* kararında ve 1996 tarihli *Nükleer Silâhların Tehdidinin ya da Kullanılmasının Hukuka Uygunluğu*⁴ danışma görüşünde, örf ve adet hukuku kuralı olan zorunluluğun meşru müdafaa hakkının varlığı için gerekli bir koşul olduğunu ifade etmiştir (Nikaragua, para. 176; Nükleer Silâhlar, para. 41). Ayrıca, terörist saldırının mağduru olan devletin vereceği askerî karşılığın orantılı olması gerektiği konusunda uluslararası hukukçular arasında genel bir mutabakat vardır. Nitekim UAD, *Nikaragua* kararında ve *Nükleer Silâhlar* danışma görüşünde, orantılılığın zorunlulukla birlikte meşru müdafaa hakkının varlığı için zorunlu

² Olayların toplamı teorisinin uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye düşürebileceği görüşü için bkz. (Arsava, 2019: 121-122).

³ Bundan sonra *Nikaragua* davası olarak anılacaktır.

⁴ Bundan sonra *Nükleer Silâhlar* danışma görüşü olarak anılacaktır.

bir koşul olduğunu ifade etmiştir (Nikaragua, para. 176; Nükleer Silâhlar, para. 41). Ancak orantılılığın nasıl belirleneceği konusunda bir uzlaşma mevcut değildir (Arend & Beck, 1994: 206). Aciliyet koşulu gereğince ise, silâhlı saldırının hemen ertesinde ya da mantık sınırları içinde kabul edilebilecek bir süre zarfında meşru müdafaa hakkı kullanılmalıdır (Keskin, 1998: 52).

El Kaide'nin 11 Eylül 2001'de ABD'ye karşı düzenlediği saldırılara karşılık olarak, ABD önderliğindeki koalisyon güçlerinin Afganistan'a karşı kuvvet kullanması, uluslararası camia tarafından büyük ölçüde desteklenmiştir. Bu nedenle, örfi kuralların terör destekçisi devletlere karşı daha kolay kullanmayı kolaylaştıracak biçimde değiştiği ileri sürülmüştür (Kiris, 2001; Travalio & Altenburg, 2003: 109). Bu bağlamda devlet dışı silâhlı gruplara destek veren devletlerin sorumluluğu bakımından yüksek eşikler öngören *Nikaragua* ve *Tahrân* kararlarının örf ve adet hukukunu artık yansıtmadıkları iddiası gündeme gelmiştir (Hancılar, 2017: 92; Travalio & Altenburg, 2003: 105). 11 Eylül sonrası devlet pratiği de, düzensiz gruplara destek olunarak gerçekleştirilen dolaylı saldırılar karşısında meşru müdafaa hakkının daha kolay kullanılabilir olması doğrultusundadır (Ruys & Verhoeven, 2005: 296-298; Tams, 2009: 380).

Terörist saldırılara karşı meşru müdafaa hakkı kullanılırken cevaplanması gereken bir başka soru, bu hakkın bir terör örgütüne karşı doğrudan kullanılıp kullanılmayacağıdır. UAD, 2004 tarihli *İşgal Altındaki Filistin Topraklarında Duvar İnşasının Hukukî Sonuçları* danışma görüşünde, silâhlı saldırının failinin mutlaka bir devlet olması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir (Duvar, para 139). 11 Eylül saldırılarından sonra, doktrinde, terör örgütlerinin silâhlı saldırının doğrudan faili olabileceği, bir başka deyişle saldırının mutlaka bir devlete izafe edilmesinin gerekmediği daha belirgin biçimde savunulmaya başlanmıştır (Franck, 2001: 840; Paust, 2002: 534).

3.2. Türkiye'nin Hukukî Argümanları

Türkiye, 1983-1987 arası dönemde Kuzey Irak'ta gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlarda meşru müdafaa hakkını ne doğrudan ne de dolaylı olarak ileri sürmüştür. Makalenin konusu dışında kalan sonraki tarihli harekâtlarda da, bu hakkı açıkça ileri sürmekten uzunca bir süre kaçınmıştır (Hancılar, 2011: 150). Esasen Türkiye, Irak'ın sınır ötesi harekâtlara rıza gösterdiği, uluslararası kamuoyunun da bağımsızlık yanlısı Kürt hareketlerine kayıtsız kaldığı 1991 öncesinde, eylemlerine hukukî gerekçe gösterme konusunda oldukça isteksiz davranmış (Gray, 2018: 147); konuyu BM gündemine de getirmemiştir. Meseleyi bir terör vakası olarak gören Türkiye'nin, ev sahibi devletin onayını da almışken, konuyu uluslararası toplumun gündemine taşımak ve PKK'yı muhatap almak istememiş olması kuvvetle muhtemeldir. Türkiye, 1983-1987 dönemi Kuzey Irak operasyonlarının hukukî gerekçesi olarak aşağıda incelenecek olan sıcak takip hakkını ve Irak'ın operasyonlara verdiği onayı (rızaı) ileri sürmüştür.

3.2.1. Sıcak Takip Hakkı

"İzleme hakkı" olarak da adlandırılan (Pazarcı, 2018: 312-313) sıcak takip, esasen deniz hukukunu ilgilendiren bir örf ve adet hukuku kuralıdır (Brownlie, 1963: 302). 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin "kesintisiz takip hakkı" başlıklı 111. maddesinde de yer alan bu hak gereğince; bir devlet, bir başka devlete ait olup da uluslararası hukuku ihlâl eden bir gemiyi takibini, kendi egemenlik yetkisindeki sularda takibine başlanmış olmak kaydıyla, açık denizde de sürdürebilecektir. Dolayısıyla, ülkesinde terörist saldırıya uğrayan bir devlet, açık denizde sıcak takip hakkını kullanarak bir başka devlete ait gemi üzerinde kuvvet kullanma fiillerini icra edebilecek; ancak bir başka devletin egemenlik yetkisini kullandığı sulara bu hakka dayanarak giremeyecektir (Hancılar, 2011: 87).

Açık denizin aksine, anılan hakkın karada kullanılabilmesi imkânını tanıyan hiçbir sözleşme hükmü mevcut değildir. 2(4). madde, sıcak takip adı altında karada girişilecek kuvvet kullanma eylemlerini uluslararası hukuka aykırı kılmaktadır. Günümüz uluslararası hukukçularının hemen hemen tümü, karada bu hakkın ileri sürülemediğini savunmaktadır (Pazarcı, 2018: 173). Devletlerin uygulaması da, karada sıcak takibin bir örf ve adet hukuku kuralı olmadığını göstermektedir. Devletlerin sıcak takip hakkıyla ilgili iddiaları istisnâdır ve sıcak takip iddiasının gündeme gelebileceği bazı olaylarda devletler, bu haktan hiç söz etmemeyi seçmişlerdir (Brownlie, 1958: 734).

Türkiye, Ağustos 1986 sınır ötesi operasyonunu, yukarıda bahsedildiği üzere, kara ülkesi için oldukça zayıf bir hukukî argüman olmasına rağmen, açıkça “sıcak takip hakkı”na dayandırmıştır. Anılan hukukî gerekçe, 1986’daki hava saldırısı için 1984 Antlaşması ile birlikte ileri sürülmüştür. Başbakan Turgut Özal, 15 Ağustos 1986’da düzenlediği basın toplantısında, Irak’la Türkiye arasındaki antlaşmaya göre hareket edildiğini ifade ettikten sonra, “Bizim yaptığımız sadece sıcak takiptir” demiştir (“Özal”, 1986: 17). Başbakanla sınırlı kalmayan sıcak takip argümanı, daha alt düzeydeki Türk yetkililer tarafından da ısrarla vurgulanmıştır.

Dışişleri Bakanı Halefoğlu, “her ülkenin uluslararası hukuk kurallarına göre sıcak takip hakkı olduğunu” belirttiikten sonra, İran ve Suriye ile antlaşma yapıldığı takdirde, bu devletlerin ülkesinde de operasyon yapılabileceğini ifade etmiştir (“İran ve Suriye’de”, 1986: 13). Dışişleri Bakanlığı, İran’ın operasyonla ilgili iddialarıyla ilgili olarak 24 Ağustosta yaptığı açıklamada “Bu hareket uluslararası hukukun tanıdığı sıcak takip ilkesi uyarınca yapılmıştır” diyerek Türkiye’nin sıcak takip hakkını kullandığını açıkça vurgulamıştır (“Dışişleri Bakanlığı”, 1986: 6). Millî Savunma Bakanı Yavuztürk de, sıcak takibin sınırlarda anında yapılabileceğini; Amerika-Meksika ve Amerika-Kanada sınırlarında gerçekleşen olayların faili olan suçluların bu yolla ortadan kaldırıldıklarını ifade etmiştir (TBMM TD, 1986: 143).

Irak’la anlaşılardan sonra girişilen kuvvet kullanma eyleminin neden sıcak takip hakkı gibi devleti kara ülkesindeki uygulaması uluslararası hukuk tarafından kabul görmeyen bir hakka dayandırıldığı sorusunun cevabı belirsizdir. Akla ilk gelen, sıcak takibin dış politikaya değil iç politikaya yönelik bir gerekçe olarak ileri sürüldüğüdür. Zira hükümetin, harekâtı, Anayasanın 92. maddesinde sözü edilen, “Türk Silâhlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi” olarak değerlendirmede; “sıcak takip” kavramını kullanarak iç politikada eylemin boyutlarını daraltma ve anayasaya aykırı bir durum olmadığını gösterme gayreti içerisinde olduğu görülmektedir (Hancılar, 2011: 141-142). Nitekim 15 Ağustostaki basın toplantısında sıcak takip iddiasında bulunan Özal, savaş hâlinin söz konusu olmadığını; yurt dışına asker gönderilmeyip sadece sıcak takip hakkının kullanıldığını; harekâtın meclise bilgi vermeyi gerektirecek kadar önemli olmadığını ileri sürmüştür (“Irak’ta hava”, 1986: 1, 11).

Türkiye 1987 Martında düzenlediği hava harekâtında ise, eyleminin nedeni olarak PKK’nın 22 Şubat 1987’de Taşdelen köyüne yaptığı saldırıyı ve sonrasında militanların Kuzey Irak’taki kamplarına kaçtıklarının belirlenmesini göstermiş; ancak hukukî gerekçe olarak sıcak takip iddiasında bulunmamıştır (Hancılar, 2011: 142).

3.2.2. Ev Sahibi Devletin Rızası

Uluslararası hukuk kuvvet kullanmayı yasakladığı gibi, devletlerin bir diğersinin ulusal yetkisine giren konulara karışmasını da yasaklamıştır. Ekonomik ya da siyasî nitelikli müdahaleler eğer baskı unsuru içeriyorsa yasak kapsamındadır (Başeren, 2003: 106). Ancak bu yasağın kapsamına giren asıl fiiller, kuvvet kullanma yasağını ihlâl eden fiillerdir. Bu tür müdahaleler, “doğrudan” gerçekleşebileceği gibi, “dolaylı müdahale” olarak adlandırılan, yani bir diğers devletin ülkesindeki iç savaşa iktidarı veya asileri destekleyerek karışma yoluyla da gerçekleşebilir (Başeren, 2003: 100).

Ev sahibi devletin müdahaleye gösterdiği rızanın hukuka uygun olması şarttır. Buna bağlı olarak, izni veren devlet, özgür iradesiyle bu kararı almış olmalıdır. Müdahale eden devletin baskısı altında ya da “kukla bir yönetim”in müdahaleye daveti ya da rızası uluslararası hukuka aykırı olacaktır (Schachter, 1991: 114). İkinci olarak, rızanın ya da iznin, kuvvet kullanma fiilini uluslararası hukuka uygun hale getirebilmesi için, verilen rızanın sınırlarının aşılmamış olması gerekir (Lieblich, 2013: 122-125). Müdahaleye verilen iznin süresi, yeri, boyutu gibi unsurlar bakımından ev sahibi devletin belirlediği koşulların dışına çıkılmaması gerekir. Bu koşullar gerçekleşmişse, bir devletin ülkesindeki terörist unsurlara karşı harekete geçme iznini diğers devletlere vermesini uluslararası hukuka uygun kabul etmek gerekir.

Bu bağlamda, teröristlerin saldırılarında üs olarak kullandıkları devletle terörist saldırıların mağduru devlet, ikincinin birincinin ülkesinde operasyon düzenleyebilmesi iznini içeren bir anlaşmaya varmışsa; uluslararası hukuka herhangi bir aykırılık gündeme gelmeyecektir (Brown, 2003: 30). Ancak, burada da, yukarıdaki paragrafta bahsedilen koşullara uyulmalıdır. Ülkesindeki operasyonlara izin veren devlet, bu kararı özgür iradesiyle vermiş olmalıdır. Ayrıca, terörist gruba karşı harekete geçen devlet de, ev sahibi devletin bu amaçla kendisine verdiği iznin kapsamı dışına çıkmamalıdır.

Türkiye, 1983-1987 döneminde Kuzey Irak'ta düzenlediği üç sınır ötesi operasyonda da, Irak'ın bu kuvvet kullanma fiillerine gösterdiği rızayı hukukî gerekçe olarak ileri sürmüştür. Mayıs 1983 kara harekâtı için, Türk Dışişleri Bakanlığının, iki devlet arasında sınır güvenliğine ilişkin görüşmelerin bir yıldır artarak devam ettiğini ve nihayetinde, "*harekât konusunda anlayış birliğine ulaşıldığı*"nı dile getiren 31 Mayıs 1983 tarihli açıklaması ("*Irak'la temaslarımız*", 1983: 8) harekâtın hukukî dayanağını açıklamaktadır. Bakanlığın operasyonun sonuçlandığını ilan eden 2 Haziran 1983 tarihli açıklamasında, müdahalenin "*Irak hükûmetinin mutabakatıyla*" gerçekleştirildiği bu kez daha açık biçimde vurgulanmıştır ("*Sınır operasyonu*", 1983: 13).

Türkiye, 1986 Ağustosunda düzenlediği hava saldırısının hukukî gerekçesi olarak, "Ekim 1984 Antlaşması"nı, sıcak takip hakkı ile birlikte kullanmıştır. Başbakan Özal, 1986 operasyonu ile ilgili olarak 15 Ağustosta düzenlediği basın toplantısında, Irak'la Türkiye arasındaki antlaşmaya göre hareket edildiğini ifade etmiştir ("*Özal*", 1986: 17). Aynı gün yapılan hükûmet açıklamasında, "*...Irak topraklarında ilgili devletle esasen mevcut mutabakat çerçevesinde...*" bir hava takip harekâtı yapıldığı ifade edilmiştir ("*Irak'ta hava*", 1986: 11). İçişleri Bakanı Akbulut da, "*Irak – Türkiye arasında ...15 Ekim 1984 tarihli görüşme zaptı muhtevastan açıkça anlaşıldığı şekilde, 15 Ağustos 1986 günü icra edilen ...harekât her iki ülkenin mutabakatı çerçevesinde icra edilmiştir...*" (TBMM TD, 1986: 204) diyerek, eylemin gerekçesini Ekim 1984 Antlaşması'na dayandırmıştır.

Türkiye, Mart 1987 hava saldırısı için ise, sıcak takibi gündeme getirmeyip doğrudan Ekim 1984 Antlaşması'nı ileri sürmüştür. Millî Savunma Bakanı Yavuztürk, Taşdelen köyüne baskın düzenleyen bölücülerin Kuzey Irak'taki kamplarına kaçtıklarının belirlendiğini; bunun üzerine 25 Şubat 1987'de toplanan Bakanlar Kurulunun "*Irak ile 1984 yılında yapılan mutabakat zaptı çerçevesinde sınır ötesi harekât yapılması kararını aldığı...*" söylemiştir. Bakan, mutabakat zaptına uygun şekilde, Irak Genelkurmay Başkanlığının da onayının alındığını ifade etmiştir (TBMM TD, 1986: 273-274). Hükûmet Sözcüsü Güzel ve Genelkurmay Başkanlığı da, harekâtın 1984 Antlaşması çerçevesinde gerçekleştirildiğini ve anlaşmaya uygun olarak Irak Genelkurmay Başkanlığının onayının alındığını açıklamışlardır ("*Kampları bombaladık*", 1987: 8; "*Ve sınır ötesi*", 1987: 15).

Türk doktrininde, 1984 Antlaşması'na dayanan sınır ötesi operasyonların, Irak'ın rızasına dayanmaları nedeniyle uluslararası hukuka uygun olduğu konusunda görüş birliği vardır. Mart 1987 operasyonunu hukukî açıdan yorumlayan Pazarıcı'ya göre, ilgili devletten izin alındığı için devletler hukuku bakımından sorun teşkil eden bir durum yoktur ("*Harekâta sorun*", 1987: 12). Başeren'e göre de, 1991 öncesindeki operasyonlarda, meşru müdafaa hakkının koşullarının var olup olmadığını tartışmak gereksizdir. Zira Ekim 1984 Antlaşması'na dayanan sınır ötesi operasyonlar Irak'ın rızasına dayandığı için, "kuvvet kullanma hakkı" açısından uluslararası hukuka aykırılık söz konusu değildir (Başeren, 1995: 224).

Kuşku yok ki, burada da, ilk olarak, Irak'ın Türk operasyonlarına gösterdiği rızanın, uluslararası hukuka uygun mahiyette olup olmadığına bakılmalıdır. Bu bağlamda Irak, özgür iradesiyle bu kararı almış olmalı, bir başka devletin özellikle Türkiye'nin baskısı söz konusu olmamalıdır. Bahsedilen açıdan bakıldığında, Mayıs 1983 harekâtına izin veren ve Ekim 1984 Antlaşması'na taraf olan Irak devletinin anılan kararları özgür iradesiyle aldığına şüphe yoktur. Irak'taki Saddam Hüseyin rejimi hiçbir zaman Türkiye'nin güdümüne girmemiştir. Dahası sınır bölgesinin ayrılıkçı unsurlardan temizlenmesi, en az Türkiye kadar, belki daha da fazla, Irak'ın çıkarına olmuştur. Antlaşma, isyancı Kürt hareketleri güç kullanarak bastırma konusunda ortak çıkarı olan iki devletin de lehine işlemiştir (McDowall, 1992: 46) Sonuçta antlaşmanın asıl kazançlı tarafı Türkiye'den çok, Irak olmuştur. İran'a karşı giriştiği savaşa ağır biçimde angaje olan Irak yönetimi, kendine muhalif Kürt gruplara karşı kuzey sınırına birlik kaydırmak zorunluluğundan kurtulmuştur (McDowall, 1992: 46).

İkinci olarak, rızanın, kuvvet kullanma fiilini uluslararası hukuka uygun hale getirebilmesi için, kuvvet kullanan devletin verilen rızanın sınırlarını aşmamış olması gerekir. Türkiye, Ekim 1984 Antlaşması'nın koşullarına uyarak bu gerekliliği de yerine getirmiştir. Türk savaş uçaklarının 1986 ve 1987 hava saldırılarında vurduğu hedefler, antlaşmada izin verilen 10 km.'lik hat içinde kalmaktadır. Türkiye, 1984 Antlaşması'nın süresine de saygı göstermiştir. Antlaşma 1988 Ekiminde bir kere daha yenilenmeyip geçerliliğini yitirdiğinde Türkiye, bu belgeyi bir daha gündeme getirmemiştir.

4. SONUÇ

Türkiye'ye yönelik mücadelesini terörist yöntemler kullanarak yürüten PKK, Irak'ın kuzeyini kırk yıla yakın bir süredir aktif biçimde kullanmaktadır. Buna karşılık, Türkiye de, anılan bölgede, örgüte karşı askerî operasyonlar icra etmektedir. Bunlardan ilk üçü, Saddam Hüseyin rejiminin izniyle/onayıyla gerçekleştirilmiştir. Mayıs 1983'teki kara harekâtı Irak'ın sözlü onayına; 1986 ve 1987'de düzenlenen iki hava operasyonu ise, Ekim 1984'te Bağdat'ta imzalanan ve taraflara bir diğerinin ülkesinde belli koşullar dâhilinde kuvvet kullanma hakkı tanıyan antlaşmanın verdiği izne dayanmaktadır. 1983'teki kara operasyonu uluslararası toplumun dikkatini çekmemiş; 1986 ve 1987'de düzenlenen hava harekâtlarına ise sadece İran ve Libya tepki göstermiştir. Batılı devletler operasyonlar karşısında sessiz kalmıştır.

1983, 1986 ve 1987'de düzenlenen sınır ötesi operasyonların "kuvvet kullanma hakkı" açısından uluslararası hukuka aykırılığı söz konusu olmayıp; bu eylemler, Türkiye'nin ülkesi dışında münferiden kuvvet kullanması olarak görülemez. Zira hepsi de Irak'ın açık onayıyla gerçekleşmiştir. Uluslararası hukuk, ülkesi üzerinde kuvvet kullanılan devletin buna rıza göstermesi hâlinde eylemi uluslararası hukuka aykırı kabul etmemektedir. Irak'ın bahsedilen kuvvet kullanma fiillerine açıkça izin vermesi; Türkiye'nin de, kendisine verilen iznin sınırlarını ihlal etmemesi, anılan operasyonlara oldukça sağlam bir hukukî dayanak sağlamıştır. Buna paralel olarak, Türk yetkililer, eylemlerin Irak'la mutabakat hâlinde gerçekleştirildiğini her üç harekâta da gündeme getirmişlerdir. Ancak Ağustos 1986 hava saldırısı için, Ekim 1984 Antlaşması'nın yanı sıra, uluslararası hukukun karada meşru kabul etmediği sıcak takip hakkının da ısrarla ileri sürülmesi, Türkiye'nin hukukî pozisyonunu gereksiz biçimde zayıflatmıştır. BM sistemindeki kuvvet kullanma yasağının meşru müdafaa istisnası dışında kuvvet kullanılmasına kapıyı kapatmış olması, Türkiye'nin sıcak takip gerekçesini temelsiz kılmıştır.

1986'da iki yıl daha uzatılan Ekim 1984 Antlaşması'nın süresi bir daha yenilenmemiş ve 1988 Ekim ayı itibarıyla antlaşmanın geçerliliği son bulmuştur (Bölükbaşı, 1992: 59; aktaran Başeren, 1995: 225). Türkiye, Irak'ın ağır bir yenilgiye uğradığı Körfez Savaşının sonrasında, Kuzey Irak'taki PKK varlığına yönelik sınır ötesi operasyonlarına Ağustos 1991'de yeniden başlamıştır ("Irak toprağında", 1991: 1, 13). Ancak Irak hükümetleri, Türkiye'nin 1991 ve sonrasında düzenlediği Kuzey Irak askerî operasyonuna artık rıza göstermemiştir. Buna karşılık Türkiye, kuvvet kullanma fiillerini gerekçelendirirken sergilediği özensizliği, Ekim 1984 Antlaşması'nın sağladığı hukukî kalkandan mahrum kaldıktan sonra da sürdürmüştür (Hancılar, 2011: 147-150).

Meşru müdafaa hakkının bu tür kuvvet kullanma fiillerine çok daha sağlam bir hukukî dayanak sağladığına yukarıda değinilmişti. Türkiye, meşru müdafaa hakkını, ancak 25 Nisan 2017 gibi oldukça geç bir tarihte, Türk uçaklarının Sincar bölgesindeki PKK kamplarını vurmasına ilişkin olarak ("Turkey air strikes", 2017) Güvenlik Konseyine gönderilen mektupta, açıkça ve net biçimde ileri sürmüştür (S/2017/350). Anılan mektup, 2021'in ilk aylarındaki gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde, Kuzey Irak operasyonlarının uluslararası hukuka uygun olması konusunda Türkiye'nin daha özenli davrandığının işaretidir. Zira Millî Savunma Bakanı Akar'ın Ocak 2021'de gerçekleştirdiği Irak ziyaretinde, terörle mücadele için Irak merkezî yönetimi ve Bölgesel Kürt Yönetimi ile işbirliği yapılacağını; bu dayanışmanın PKK'ya karşı mücadelede çok önemli gelişmelere neden olacağını söylemesi ("Bakan Akar", 2021); 1983-1987 pratiğinde olduğu gibi, Irak'ın izniyle operasyon düzenleme yollarının arandığını göstermektedir. Eğer bu çaba başarılı olursa, olası bir sınır ötesi operasyonun, ev sahibi devletin rızası temelinde uluslararası hukuka uygun olacağına şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

- 8 Askerimizi daha şehit ettiler. (1984). *Cumhuriyet*, 11 Ekim, 1, 8.
- 12 Mehmetçik şehit. (1986). *Milliyet*, 13 Ağustos, 1, 13.
- Advisory Opinion Concerning Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, (2004). *ICJ Reports 2004*, 136.
- Advisory opinion on the Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. (1996). *ICJ Reports 1996*, 226.
- Ankara'nın tepkisi. (1987). *Cumhuriyet*, 7 Mart, 1, 11.
- Arend, A. C. ve Beck, R. J. (1994). "Don't Tread on Us': International Law and Forcible State Responses to Terrorism", *Wisconsin International Law Journal*, 12, 153-218.

- Arsava, F. (2019). "Devlet Dışı Aktörlere Karşı Yasal Savunma Hakkının Kullanılması", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 13, 97-128.
- Aygan, A. (1987). "PKK: Yapısı, İdeolojisi ve İşleyişi", *Yeni Forum*, 1 Ağustos, 22-28.
- Ayrılkçılar saldırdı. (1984). *Milliyet*, 18 Ağustos, 1, 7.
- Ballı, R. (1991). *Kürt Dosyası*, Cem, İstanbul.
- Bakan Akar: Terörle mücadelede Erbil işbirliğiyle çok önemli gelişmeler olacak. (2021). *TRT Haber*, 20 Ocak, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-akar-terorle-mucadelede-erbil-isbirligiyle-cok-onemli-gelismeler-olacak-548881.html> (09.08.2021).
- Baker, S. (1987). "Terrorism and the Inherent Right of Self-Defense (A Call to Amend Article 51 of the United Nations Charter)", *Houston Journal of International Law*, 10, 25-49.
- Barzani: Türkiye ve Irak'tan intikam alınacak. (1986). *Milliyet*, 21 Ağustos, 12.
- Barzani'den tehdit. (1987). *Milliyet*, 6 Mart, 1, 12.
- Başeren, S. H. (1995). "Huzur Operasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Irak'ta Gerçekleştirdiği Harekatin Hukuki Temelleri", *Avrasya Dosyası*, 2/1, 224-235.
- Başeren, S. H. (2003). *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Birand, M. A. (1992). *Apo ve PKK*, Milliyet, İstanbul.
- Bölükbaşı, S. (1992). *Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu*, Dış Politika Enstitüsü, Ankara.
- Brown, D. (2003). "Use Of Force Against Terrorism After September 11th: State Responsibility, Self-Defense And Other Responses", *Cardozo Journal of International and Comparative Law*, 11, 1-53.
- Brownlie, I. (1958). "International Law and the Activities of Armed Bands", *International and Comparative Law Quarterly*, 7, 712-735.
- Brownlie, I. (1963). *International Law and Use of Force by States*, Clarendon, Oxford.
- Byers, M. (2002). "Terrorism, the Use of Force and International Law after 11 September", *International and Comparative Law Quarterly*, 51, 401-414.
- Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). (1986). *ICJ Reports*, 14.
- Cassese, A. (1989). "The International Community's Legal Response to Terrorism", *International and Comparative Law Quarterly*, 38, 589-608.
- Council of the European Union. (2019). Council Decision (CFSP) 2019/1341, *Official Journal of the European Union*, 8 Ağustos, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/HTML/?uri=CELEX:32019D1341&from=en> (09.08.2021).
- Dışişleri Bakanlığı açıklama yaptı. (1986). *Milliyet*, 25 Ağustos, 6.
- Dinstein, Y. (2012). *War, Aggression and Self Defence*, 5. Edition, Cambridge, Cambridge.
- Erdogan says Turkey 'neutralised' PKK official in Iraq camp strike. (2021). *Reuters*, 6 Haziran, <https://www.reuters.com/world/middle-east/erdogan-says-turkey-neutralised-pkk-official-iraq-camp-strike-2021-06-06/> (09.08.2021).
- Erickson, R. (1989). *Legitimate Use of Military Force Against State-Sponsored International Terrorism*, Air University, Alabama.
- Evren'den Saddam'a mesaj. (1984). *Hürriyet*, 15 Ekim, 11.
- Franck, T. M. (2001). "Terrorism and the Right of Self-Defense", *American Journal of International Law*, 95, 839-843.
- Gray, C. (2018). *International Law and the Use of Force*, Oxford, Oxford.
- Gunter, M. M. (1990). *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma*, Westview, Boulder.
- Gurdilek, R. (1983). "Turks crossed border into Iraq to hit Kurdish separatists", *The Times*, 28 Mayıs, <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1983-05-28/6/9.html> (09.08.2021).
- Gurdilek, R. (1984). "Eight Turks killed in Kurd ambush", *The Times*, 11 Ekim, <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1984-10-11/7/5.html> (09.08.2021).
- Hainler ezildi. (1983). *Hürriyet*, 29 Mayıs, 1, 13.
- Halefoğlu Irak'ta sınır olaylarını görüşüyor. (1984). *Milliyet*, 15 Ekim, 1, 7.
- Hakkari'de 8 şehit daha. (1984). *Milliyet*, 11 Ekim, 1.

- Hancılar, Ö. (2011). *PKK Terörizmi ve Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Açısından Kuvvet Kullanma Hakkı*, Gazi, Ankara.
- Hancılar, Ö. (2017). "1998 Suriye'ye Türk Kuvvet Kullanma Tehdidinin Hukukiliği", *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/2, 83-97.
- Harekâta sorun yok. (1987). *Cumhuriyet*, 5 Mart, 12.
- Henderson, C. (2018). *The Use of Force and International Law*, Cambridge, Cambridge.
- Irak anlaşmayı tek taraflı açıkladı. (1984). *Milliyet*, 25 Ekim, 1, 6.
- Irak Devlet Başkanı: mücadelenizi destekliyoruz. (1984). *Milliyet*, 18 Ekim, 6.
- Irak hududunda mahdut amaçlı bir harekât yapıldı. (1983). *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1,11.
- Irak sınırında operasyon. (1983). *Hürriyet*, 28 Mayıs, 1,11.
- Irak sınırında üç askerimiz şehit edildi. (1983). *Milliyet*, 12 Mayıs, 1.
- Irak toprağında harekât. (1991). *Milliyet*, 6 Ağustos, 1, 13.
- Irak'la temaslarımız 'sınır güvenliği' için devam edecek. (1983). *Hürriyet*, 1 Haziran, 8.
- Irak'ta hava operasyonu. (1986). *Cumhuriyet*, 16 Ağustos, 1, 11.
- İmset, İ. (1994). *PKK - Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı (1973-1992)*, Turkish Daily News, Ankara.
- İran ve Suriye'de de operasyon yapabiliriz. (1986). *Milliyet*, 23 Ağustos, 13.
- İran'dan iki isteğimiz var. (1984). *Milliyet*, 21 Ekim, 1, 6.
- İran'dan kınama. (1986). *Cumhuriyet*, 25 Ağustos, 1, 11.
- Jetlerimiz tepeledi. (1986). *Milliyet*, 16 Ağustos, 1, 7.
- Kaddafi çizmeyi aşma. (1986). *Hürriyet*, 20 Ağustos, 1, 13.
- Keskin, F. (1998). *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, Mülkiyeliler Birliği, Ankara.
- Kışlalı, M. A. (1996). *Güneydoğu Düşük Yoğunluklu Çatışma*, 2. Baskı, Ümit, Ankara.
- Kirgis, F.L. (2001). "Israel's Intensified Military Campaign Against Terrorism", *American Society of International Law*, 19/6, <https://www.asil.org/insights/volume/6/issue/19/israels-intensified-military-campaign-against-terrorism>, (09.08.2021)
- Kritik gün. (1987). *Milliyet*, 24 Şubat, 1, 7.
- Lewis, S. (2018). "Salisbury, Novichok and International Law on the Use of Force", *The RUSI Journal*, 163/4, 10-19.
- Lieblich, E. (2013). *International Law and Civil Wars: Intervention and Consent*, Routledge, New York.
- Marcus, A. (2007). *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*, New York University, New York.
- Masullo, J. ve O'Connor, F. (2020). "PKK Violence against Civilians: Beyond the Individual, Understanding Collective Targeting", *Terrorism and Political Violence*, 32/1, 77-99.
- McDowall, D. (1992). *The Kurds: A Nation Denied*, Minority Rights, London.
- Meclis toplansın. (1986). *Cumhuriyet*, 20 Ağustos, 1, 7.
- Olayın gerisinde ASALA ve TKP var. (1984). *Milliyet*, 18 Ekim, 1, 6.
- Ordumuz Irak'ta üslenen silahlı grupları temizledi. (1983). *Milliyet*, 28 Mayıs, 1.
- Özal: Tam isabet. (1986). *Hürriyet*, 16 Ağustos, 1, 17.
- Özcan, N. A. (1999). *PKK (Kürdistan İşçi Partisi) Tarihi, İdeolojisi, Yöntemi*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara.
- Özdağ, Ü. (2005). *Türkiye'de Düşük Yoğunluklu Çatışma ve PKK*, Üç Ok, Ankara.
- Paust, J. J. (2002). "Use of Armed Force against Terrorists in Afghanistan, Iraq, and Beyond", *Cornell International Law Journal*, 35, 533-557.
- Pazarıcı, H. (2018). *Uluslararası Hukuk*, 17. Baskı, Turhan, Ankara.
- Plakoudas, S. (2018). *Insurgency and Counter-insurgency in Turkey: The New PKK*, Palgrave Pivot, Cham.
- Robins, P. (1991). *Turkey and the Middle East*, Pinter, London.
- Ruys, T. & Verhoeven, S. (2005). "Attacks by Private Actors and the Right of Self-Defence", *Journal of Conflict & Security Law*, 10/3, 289-320.
- Schachter, O. (1991). *International Law in Theory and Practice*, Martinus Nijhoff, Dordrecht.
- Sınır operasyonu imha harekâtı değildir. (1983). *Hürriyet*, 3 Haziran, 13.
- Şehit edilen üç erimiz hakkında Irak'ın dikkati çekildi. (1983). *Cumhuriyet*, 13 Mayıs, 1, 7.

- Tahran suçladı. (1987). *Cumhuriyet*, 6 Mart, 1,11.
- Tams, C. J. (2009). "The Use of Force against Terrorists", *European Journal of International Law*, 20, 359-397.
- TBMM Tutanak Dergisi. (1986, 4 Eylül). Dönem 17, C. 31, 4. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi. (1987, 4 Mart). Dönem 17, C. 37, 72. Birleşim.
- Travalio, G. M. & Altenburg, J. (2003). "Terrorism, State Responsibility, and the Use of Military Force", *Chicago Journal of International Law*, 4, 97-119.
- Turkey air strikes on Kurds in Syria and Iraq spark US concern. (2017). *BBC*, 25 Nisan, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-39708909> (09.08.2021).
- Turkish planes bomb Kurdish rebels in Iraq. (1986). *The New York Times*, 16 Ağustos, <http://www.nytimes.com/1986/08/16/world/around-the-world-turkish-planes-bomb-kurdish-rebels-in-iraq.html> (09.08.2021).
- Turkish troops reported to battle Iraqi Kurds. (1983). *The New York Times*, 31 Mayıs, <https://www.nytimes.com/1983/05/31/world/around-the-world-turkish-troops-reported-to-battle-iraqi-kurds.html> (09.08.2021).
- Turks join Iraq against Kurds. (1984). *The Times*, 18 Ekim, <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1984-10-18/6/15.html> (09.08.2021).
- Türkiye-Irak sınır güvenliği için 'temas ve danışma'yı sürdürecektir. (1983). *Cumhuriyet*, 1 Haziran, 1,11.
- U.N. Doc. S/2017/350. (2017).
- U.S. Department of State. (2019). *Country Reports on Terrorism 2019*, 1 Kasım, <https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2019/> (09.08.2021).
- Ve sınır ötesi harekât. (1987). *Cumhuriyet*, 5 Mart, 1, 15.
- Yegen, M. (2016). "Armed Struggle to Peace Negotiations: Independent Kurdistan to Democratic Autonomy, or The PKK in Context", *Middle East Critique*, 25/4, 365-383.
- Zaman, A. (2020). "Turkey bombs PKK targets in northern Iraq as government's ratings sag", *Al Monitor*, 15 Haziran, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/06/turkey-strikes-pkk-kurdistan-iraq-sinjar-erdogan-hdp-akp.html> (09.08.2021).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

DENİZLİ'DE BAĞIMSIZ EV EKSENLİ ÇALIŞAN KADINLAR

Radiye Canan BAĞIŞ*

Öz

Ev eksenli çalışma, çalışma alanının ev olduğu, el emeği işlerinin yapıldığı, kadınlar arasında gün geçtikçe artan bir çalışma türüdür. Ev eksenli çalışma bağımsız olarak, sipariş üzerine ve bağımlı olarak yapılabilmektedir. Bu araştırmanın kapsamına kendi hesabına yani bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar dahil edilmektedir. Araştırmada nitel yöntem kullanılmaktadır. Araştırmanın verileri Denizli Kent Konseyine bağlı El Emeği Pazarı'nda yer alan 17 kadınlı yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmekte, nitel verilerin analizinde kullanılan betimsel analiz yöntemi ile verilerin analizi yapılmaktadır. Araştırmada bağımsız ev eksenli çalışan kadınların toplumsal özelliklerinin, çalışma yaşamlarının, çalışmaya ilişkin tutumlarının, ev eksenli çalışmadan kaynaklanan sorunlarının, boş zaman algılarının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Araştırmada bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar arasında kayıtdışı ve güvencesiz olarak çalışmanın yaygın olduğu, kadınların yasal düzenlemelerden yoksun bir şekilde çalıştıkları, ev eksenli çalışmadan düzensiz gelirler elde ettikleri ortaya çıkmaktadır. Ancak tüm bu olumsuzluklarına rağmen ev eksenli çalışmanın Denizli El Emeği Pazarı'nda yer alan kadınlar için sosyalleşme aracı olması, kadınlara gelir sağlaması, onların kendilerini çalışan olarak görmelerini sağlaması, onların öz güvenlerini ve aile içi kararlara katılımlarını artırması şeklinde olumlu yönlerinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çalışan kadın, Denizli, El emeği, Ev eksenli çalışma, Kadın emeği.*

WOMEN DOING HOME-BASED WORK INDEPENDENTLY IN DENİZLİ

Abstract

Home-based working is a type of working that is increasing day by day among women, where the working area is home and handcraft is produced. Home-based working can be done independently, on order, and dependently. Self-employed women, that is, women doing home-based work independently, are included in the scope of this study. The qualitative method was used in the research. The data of the research were obtained through in-depth interviews with 17 women working in the Handicraft Market affiliated to Denizli City Council, and the data were analyzed with the descriptive analysis method, which is used in the analysis of qualitative data. This study aims to reveal the social characteristics, working life, attitudes towards work, problems arising from home-based working, and leisure time perceptions of women who work from home independently. In the study, it was revealed that informal employment and working without social security are widespread among women working from home independently, that they work without legal regulations, and that they get irregular income from home-based work. However, despite all these negativities, it was concluded that home-based working has positive aspects such as being a socialization tool for women in Denizli Handicraft Market, providing women with an income, enabling them to see themselves as employees, increasing their self-confidence and participation in family decisions.

Keywords: *Working woman, Denizli, Handcraft, Home-based working, Female labor.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Antalya AKEV Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ANTALYA.
e-posta: rcananb@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6748-1003>)

1. GİRİŞ

Ev eksenli çalışma türü Türkiye ve dünyada yaygınlık göstermektedir. Ev eksenli çalışanların büyük bir kısmı kadınlardan oluşmaktadır. Bu tür çalışmanın hemen hemen kadına özgü bir iş haline geldiği söylenebilmektedir (Hattatoğlu, 2000). Kadınlar ve erkekler farklı düzeylerde istihdam edilmektedir. Erkek egemenliği, kadın ve erkek rollerinin eşitsizliği kadınların istihdam düzeyini etkilemekte ve kadınları kamusal alanın dışına itmektir. “Sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasıyla birlikte, kamusal alan “erkek alanı”, “erkeklik”, “erkek işleri” olgularıyla iç içe geçmiş; kadınlar istemeyerek\isteyerek özel alana kısırlanmıştır” (Tokdemir, 2020: 161). Geleceğin belirttiği gibi, kadınların öncelikli görevinin anne, eş ve ev kadını olarak görülmesi kadınların erkekler gibi ücretli işlere katılımına engel olmaktadır. Kadınların geleneksel rollerini sürdürmelerini sağlayacak işlerde çalışmaları ise benimsenmemektedir. Piyasadaki geleneksel değer yargıları, kültürel ve sosyal sınırlamalar kadınların iş bulmasını zorlaştırmaktadır. Belli işlerin erkek işi olarak kabul edilmesi ve bunu pekiştiren kadınları koruyucu iş yasaları belli sektörlerden kadınları dışlamaktadır. El becerisi, çabukluk, dikkat gerektiren ince işler kadın işi olarak görülmekte ve kadınların bu niteliklerini okulda değil evde kazandıklarından dolayı bu işlerin statüsü eğitim gerektiren işlerden farklı sayılmaktadır. Kadınların eğitime erişimlerinde yaşadıkları ayrıcalıklar onların erkeklere göre daha vasıfsız olmalarına neden olmaktadır (2001: 28-29). Özel alana çekilen kadınlar işlerin cinsiyetleştirilmesi, ataerki değerler, vasıfsızlaşmadan dolayı genellikle kadın işi olarak nitelendirilen ev eksenli işlerde daha fazla yer almaktadırlar.

Ev eksenli çalışma geçmişten günümüze süregelmektedir. Sanayi Devrimi öncesinde ev aynı zamanda çalışanların işyeri olup, çalışma faaliyeti aile bireylerince yerine getirilmektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte fabrika üretimi doğmakta, ev ile iş yeri ayrımı ortaya çıkmaktadır. Çalışma işyerlerinde gerçekleştirilen bir faaliyet haline gelmekle birlikte ev eksenli çalışma da varlığını sürdürmektedir (Kocabaş vd., 2017: 179).

Ev eksenli çalışma üretimin çalışan kişinin evinde yapıldığı, gelir getirici olan ve emek yoğun bir çalışma türüdür. Ev eksenli çalışma üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar: bağımsız ev eksenli çalışma (kendi hesabına çalışma), sipariş üzerine çalışma ve bağımlı ev eksenli çalışmadır. Kendi hesabına çalışmada ürünün malzemesini ve biçimini çalışan kişi kendisi belirlemektedir. Kendi hesabına çalışmada çalışanın bir başkasına bağımlılığı yoktur. Dolayısıyla bu tür çalışmaya bağımsız ev eksenli çalışma denilmektedir. Bağımsız ev eksenli çalışanlar yiyecek, oya, dantel, nakış, örgü gibi el işlerini pazarlarda kısmen kendi belirledikleri fiyatlardan satmaktadırlar. Sipariş üzerine çalışmada işin modelini, miktarını ve teslim tarihini müşteri belirlemektedir. Çeyizlik eşya, ev terziliği, belirli günlerde yemek, baklava, börek yapmak sipariş üzerine çalışmadır. Bağımlı ev eksenli çalışmada ise çalışan kişi taşeronun ya da aracının istediği ürünü parça başı ücret karşılığında yapmaktadır. Ürünün malzemesini ve biçimini işveren belirlemekte, bağımlı çalışan işverenin belirlediği zamanda işi bitirmek zorundadır. Bağımlı ev eksenli çalışma konfeksiyon gibi sektörlerde yaygınlık göstermektedir (Hattatoğlu, 2000; DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası, 2003; Çınar, 2009) .

Bağımlı ev eksenli çalışanlar 4857 sayılı İş Kanunu açısından işçi sayılmakta olup, işverene ait işyerinde çalışan işçilerde olduğu gibi bu Kanunda yer alan bütün haklara sahip bulunmaktadırlar. Bağımsız ev eksenli çalışanlar ise, 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında bulunmadıkları gibi zorunlu sosyal güvenlik kapsamında da yer almamaktadırlar (Kadın Çalışmaları Derneği ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Derneği, 2017). Ev eksenli çalışma türü, ister bağımlı olsun ister bağımsız, kayıt dışılığın fazla olduğu bir alandır. Ev eksenli çalışanlar işgücü piyasası istatistiklerinde genellikle ev kadını veya işsiz olarak sayılmakta, çalışan olarak kabul edilmemektedirler. Ev eksenli çalışmanın çoğunlukla kadınlar tarafından yapılması ve bu kadınların çalışma etkinliği içinde yer almalarına rağmen çalışan olarak görülmemesi ev eksenli çalışanların görünmezliğini ortaya koymaktadır (DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası, 2003).

Kadınları ev eksenli işlerde çalışmaya yönelten çeşitli nedenler bulunmaktadır. Geleneksel-ataerki değerler ve cinsiyetçi iş bölümü kadınların ev eksenli çalışmasına neden olabilmektedir (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2014; Aşkın ve Aşkın, 2019). Geleneksel bakışta kadının görevi evde oturmak, ev işlerini yapmaktır. Kadının dışarıda çalışması pek hoş karşılanmamaktadır. Erkeğin görevi ise ailenin reisi olarak para kazanmaktır. Geleneksel olarak, dışarıda çalışma etkinliğine katılma işi erkeğe atfedilmiştir. Geleneksel-ataerki değerlere sahip ailelerde erkekler genellikle kadınların dışarıda çalışmasına izin vermemektedir. Ancak ailenin geçim sıkıntısında olması

kadının da çalışmasını gerektirebilmektedir. Dışarıda çalışmasına izin vermeyen ataerkil düşünce yapısı kadının evde çalışarak aile bütçesine katkı sağlamasına imkân tanıyabilmektedir. Şener'in (2017) belirttiği gibi kadınların ev eksenli çalışması erkek izni ve maddi güçlükler tarafından belirlenmektedir.

Çocuk bakımı kadının üstlendiği rollerden biridir. Çocuğu olan kadınlar açısından *“özellikle çocuk bakımı için kamusal hizmet kurumlarının yokluğu, sorunu bireysel düzeyde aile büyüklerinin yardımını alarak çözebilenlerin dışındakilerin özel hizmetlerden fiyatlarının yüksekliği nedeniyle yararlanamamasına dolayısıyla, çocuklarına bakmak üzere evde kalmasına yol açmaktadır”* (Toksöz, 2007: 58). Kadının çocuğuna bakmak için evde kalması onu ev eksenli çalışmaya yöneltebilmektedir. Eğitim ve vasıf düzeyi de kadınların ev eksenli işlere yönelmesinde belirleyici olmaktadır. Eğitim seviyesi düşük olan ve işgücü piyasasının aradığı vasıflara sahip olmayan kadınlar formel sektörde iş bulamayıp enformel sektörün faaliyet türlerinden biri olan ev eksenli işlerde çalışmak durumunda kalmaktadırlar (Toksöz ve Türkcan Özsuca, 2002; Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2014).

Kadınların ev eksenli çalışmalarının kadınlar açısından bazı avantajları bulunmaktadır. Enformel sektörde sağlıksız işyeri, düşük ücret, uzun çalışma saatleri gibi kötü çalışma ortam ve koşulları olan işlerde çalışmak istemeyen ancak çalışma etkinliğinde bulunmak isteyen kadınlar için çalışmanın evde yapılması bir avantaj olabilmektedir. Diğer taraftan çalışmasına izin verilmeyen, çocuğuna bakması gereken ve ev içi sorumluluklarını aksatmaması gerektiği düşünülen kadın hiç çalışmamak yerine evde çalışma ile üretim faaliyetinde bulunabilmekte ve ekonomik yaşama katılabilmektedir (Turgut, 2006: 70). Kriz dönemlerinde yaşamı idame ettirebilmek için kadınların ev eksenli çalışmaları bir avantaj sağlayabilmektedir. Enflasyon ve erkeğin işsiz kalması sonucunda kadının evde kazanç sağlayacak işler yapması aile gelirine katkı sağlamaktadır (Ecevit, 2013: 42). Kadınlar ev eksenli işlerde çalışarak aile gelirine aktif olarak katılmakta ve böylelikle aile içi kararlarda söz hakları doğmaktadır (Aktaş, 2013: 263). Ev eksenli çalışma evde yapılmakta ve çalışma saatlerini kadınlar ev işleri ve çocuklarıyla ilgilenmelerini göz önünde bulundurarak kendilerine göre ayarlayabilmektedir. Dolayısıyla bu tür çalışmada zamanın esnek olarak kullanılabilmesi kadınlar açısından bir avantaj olabilmektedir.

Ev eksenli çalışmanın kadınlara sağladığı avantajlar dışında kadınlar için dezavantajları da bulunmaktadır. Ev eksenli çalışmada düzenli gelir sağlanamamakta, elde edilen gelirler düşük olmaktadır. Ev eksenli çalışma çoğunlukla kayıtdışı yapılmakta ve bu tür işleri yapanların sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Bu tür çalışma türü, kadınların işle birlikte gündelik yaşamlarını evde sürdürmelerini sağlamaktadır. Lordoğlu'nun belirttiği gibi, evde çalışan kadınların yaptıkları eylem mevcut toplumsal rollerinin devamı niteliğindedir” (1990: 11). Evde çalışma kadınların iş güvenliğini ve sağlığını olumsuz etkileyebilmektedir. Ev eksenli çalışmanın çocuklar açısından da dezavantajı bulunmaktadır. Ev eksenli işlerde çalışan kadınların iş yükünü evdeki çocuklar ve genç kızlar paylaşabilmekte ya da ev içi sorumlulukları yüklenmektedir. Dolayısıyla bu tür çalışma türünde çocuk emeği yoğun olarak kullanılabilir (Türkün, 2005).

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Bu araştırmanın konusu, kendi hesabına çalışan, evde yaptıkları el emeği işlerinden gelir elde eden kadınların Denizli örneğinde ele alınarak bağımsız ev eksenli çalışan kadınların durumunun değerlendirilmesidir. Bu araştırmada bağımsız ev eksenli çalışan kadınların sosyolojik özelliklerinin, ev eksenli çalışma nedenlerinin, çalışma deneyimlerinin, ev eksenli çalışmanın avantaj ve dezavantajlarının, çalışmayı algılama biçimlerinin, boş zamanı değerlendirme biçimlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Araştırma Denizli kentinde gerçekleştirilmektedir. Denizli ili genellikle tekstil kenti olarak bilinmektedir. Tekstili gelişkin olan Denizli'de tekstil ürünleri sadece fabrika ve atölyelerde yapılmamakta, bazı işverenler maliyetlerini düşürmek için evlere parça başı iş vermektedirler. Denizli'de kamusal alanda ücretli işte çalışma olanağı bulamayan kadınlar evde parça başı iş yapmakta yani bağımlı ev eksenli işlerde çalışabilmektedir. Ancak parça başı iş bağlantısı kuramayan kadınlar da kendi hesaplarına (bağımsız) ev eksenli çalışmaya yönelebilmektedir. Bu araştırma Denizli El Emeği Pazarında yer alan kadınlarla sınırlandırılmaktadır. Araştırmanın sahası Denizli'nin çeşitli semtlerinde kurulan El Emeği Pazarı'nın en kalabalık katılıma sahip olduğu Bayramyeri meydanındaki El Emeği Pazarı'dır. Araştırmanın verileri 2019 yılında elde edilmiştir. Araştırma 30 Kasım 2019'da saat 09:00 ile 18:30 arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamına derinlemesine görüşmeye ikna edilen 17 kadın dahil edilmiştir. Araştırma verileri nitel araştırma tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşmeler ile toplanmıştır.

Görüşmeler kadınların izni alınarak ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Ses kayıt cihazında toplanan görüşmeler daha sonrasında bilgisayar ortamında yazıya dökülmüştür. Araştırmanın verileri betimsel analiz yöntemi kullanılarak, araştırma soruları doğrultusunda sosyo-demografik özellikler, çalışma yaşamları, çalışmaya ilişkin tutumlar ve boş zamanı değerlendirme biçimleri olarak belirlenen temalar altında analiz edilmiştir. Araştırmada Denizli El Emeği Pazarı'nda yer alan kadınların gerçek isimleri kullanılmamıştır. Denizli El Emeği Pazarı'nda yer alan kadınların görüşleri K1, K2,...,K17 şeklinde 1'den 17'ye kadar K harfi ile belirtilerek aktarılmıştır. Araştırmada görüşülen kadınların ifadeleri aktarılırken şive kullanan kadınların ifadeleri yazım kurallarına bakılmadan şiveleriyle birlikte yazılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Bu bölümde bağımsız ev eksenli çalışan kadınların öncelikle toplumsal özelliklerine dair bulgular değerlendirilecektir. Sonrasında çalışma yaşamlarına ilişkin bulgular ortaya konularak, onların çalışmayla ilgili tutumları irdelenecektir. Nihai olarak ev eksenli çalışan kadınların boş zaman algılarına yer verilecektir.

3.1. Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınların Sosyo-demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında yer alan Denizli'de bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar Denizli Büyükşehir Belediyesi Kent Konseyi bünyesinde kurulan El Emeği Pazarı'nda kendi yaptıkları el işi ürünleri satmaktadırlar. El Emeği Pazarı adı altında el emeği sergileri her ayın ilk üç haftası çeşitli semt pazarlarında (Yenişehir, Kınıklı, Pelitlibağ, Karaman, Kuşpınar) açılmaktadır. Her ayın son haftasındaki cumartesi günü ise Denizli kentinin önemli meydanlarından birisi olan Bayramyeri meydanında büyük sergi kurulmaktadır. El emeği sergilerinde el emeklerini satarak geçimlerini sağlamaya çalışan kadınların seçilmiş bir başkanları bulunmaktadır. Başkanları hangi kadınların hangi semt pazarlarına gideceklerini haftalık olarak belirlemektedir. Kadınlar öncelikle kendi mahallelerine yakın olan pazarlara gitmeyi tercih etmektedirler. Bayramyeri'nde açılan el emeği sergisine ise Denizli Kent Konseyine kayıtlı olan kadınlar tarafından geniş bir katılım sağlanmaktadır. Kadınları tanıtıcı bilgiler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 1: Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınları Tanıtıcı Bilgiler

<i>Bağımsız Olarak Ev Eksenli Çalışan Kadının Mahlası</i>	<i>Yaşı</i>	<i>Doğum Yeri</i>	<i>Medeni Durumu</i>	<i>Çocuk Sayısı</i>	<i>Eğitim Durumu</i>
K1	60	Köy	Evli	3	İlkokul
K2	40	Kent	Bekâr	Yok	Lise
K3	52	Köy	Evli	2	Ortaokul
K4	51	Köy	Evli	2	İlkokul
K5	52	Köy	Evli	1	Lise
K6	56	Köy	Evli	6	İlkokul
K7	40	Kent	Evli	2	Lise
K8	51	Köy	Evli	Yok	Lise
K9	63	Köy	Evli	2	Üniversite
K10	54	Köy	Boşanmış	1	Lise
K11	40	Kent	Evli	2	Lise
K12	63	Köy	Evli	2	İlkokul
K13	28	Kent	Evli	1	Üniversite
K14	54	Köy	Evli	2	İlkokul
K15	53	Köy	Boşanmış	3	İlkokul
K16	63	Köy	Evli	4	Üniversite
K17	49	Köy	Evli	3	İlkokul

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar 28 ila 63 yaş aralığında yer almaktadır. Kadınlar ağırlıklı olarak 50'li yaşlarda bulunmaktadır. Kadınların doğum yerlerine göre dağılımlarına bakıldığında köy kökenli (13) olanların çoğunlukta olduğu görülmekte ve yaşça büyük oldukları anlaşılmaktadır. Kent kökenli (4) olanların ise yaş olarak daha genç yaş grubunda olmaları dikkati çekmektedir. Kadınlardan birisi bekâr, ikisi eşinden ayrılmış, geriye kalanlar ise evlidir. Kadınlar çoğunlukla iki çocukludur. Kadınların eğitim durumlarına bakıldığında çoğunluğun ilkökul mezunu (7) olduğu, birisinin ortaokul mezunu, altısının lise ve üçünün üniversite mezunu olduğu görülmektedir. Evli olan kadınların eşlerinin eğitim durumlarından öncelikli sırayı ilkökul (6), ikinci sırayı lise (5) ve son sırayı üniversite (3) mezunu olanlar almaktadır. Eşinden ayrılmış olan iki kadından birinin ayrılmış olduğu eşi ilkökul, diğerinin ayrılmış olduğu eşi lise mezunudur. Eşlerinin mesleklerine göre dağılımlarına bakıldığında evli olan kadınların eşleri ve eşinden ayrılmış olan kadınların ayrılmış oldukları eşleri arasında işçi emeklisi (3), memur emeklisi (4), memur (1), esnaf (2), işçi (6) ve çiftçi (1) olanlar yer almaktadır.

Tablo 2: Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınların (Aile) Aylık Geliri

Ailenin Ortalama Aylık Geliri	Bağımsız Olarak Ev Eksenli Çalışan Kadın Sayısı
0-2000 TL	2
2001-3000 TL	5
3001-4000 TL	5
4001-5000 TL	3
5001-6000 TL	2

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınların (aile) aylık gelirine bakıldığında kadınların 2001-4000 TL gelir aralığında yoğunlaştıkları görülmektedir. Kadınların el işlerinden kazandıkları gelir sorulduğunda kadınlardan gelen yanıtlarda onların kazandıkları gelirin değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

“Ortalama 500 ama bazen 1000 oluyo bazen 300 oluyo değişiyor” (K3, 52).

“Bazen haftada hiç kazanmadığım zaman da oluyor, 100-200 kazandığım zamanda oluyor” (K6, 56).

Kadınlar ürettikleri el işlerini haftalık semt pazarlarında ve ayda bir de Bayramyeri'nde açılan büyük meydana sergilemektedirler. Yapılan görüşmelerde semt pazarlarındaki El Emeği Pazarı'nda yeteri kadar satış yapamadıklarını, esas kazancı ay sonunda gittikleri Bayramyeri El Emeği Pazarı'nda elde ettiklerini söylemektedirler. Nitekim görüşülen kadınların ifadelerinde de bu durumu görmek mümkündür:

“Çok fazla satış yapılabilen bir tek Bayramyeri var. Buraya da ayda bir kere geliyoruz diğer ayın üç haftası gittiğimiz pazar tamamen kısır bir yer hiç kimse gelmiyor boşu boşuna sabahtan akşama kadar kışın soğukta yazın sıcakta oturuyoruz yani hiçbir hareket yok orda” (K2, 40).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınların el işlerinden elde ettikleri sabit bir gelirleri yoktur. Bu durum bazı kadınların el işlerinden kazandıkları geliri ailelerinin geliri için yeteri kadar önemli görmemelerine, kazandıkları parayı harçlık olarak kabul etmelerine neden olabilmektedir.

“Elde ettiğim gelir zaten ayda 200-300 kazanıyorum. Onu ben cüzdanıma koyuyorum, ekmek mi alıncak gidip alıyorum markete gidiyorum toptan şeyler değil de hani ufak tefek şeylere harcıyorum. O bir aylık harçlığımı yetiyor yani o bir aylık ıvır zıvırına harcıyorum” (K17, 49).

Özetle bağımsız ev eksenli çalışan kadınların çoğunlukla köy kökenli olduğu, orta yaş ve üstü kadınların ağırlıklı olduğu, yüksek eğitilmiş olmadıkları, eğitim durumlarının eşlerinin eğitim durumlarıyla benzerlik gösterdikleri, düşük gelir grubunda yoğunlaştıkları ortaya çıkmaktadır.

3.2. Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınların Çalışma Yaşamları

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar el emeği pazarında satabilmek için evlerinde çeşitli el işleri yapmaktadırlar. El emeği pazarında sergilenen ürünler çeşitlilik göstermektedir. Kadınların el işleri kendi becerilerine göre şekillenmektedir. Kadınlar tarafından yapılan el işleri; örgü yelekler, patikler, lifler, atkılar, bereler, şallar, çoraplar,

iğne oyalı yazmalar, havlu kenarları, bebek battaniyeleri, çeyizlikler, boncuklar, küpeler, kolyeler, bileklikler, anahtarlıklar, amigurumi¹ bebekler, oyuncaklardır.

“Kurdele nakışı yapıyorum. El işi, el emeği, çeyize dair her şey yapıyorum. Ev tekstili diyelim, ev tekstilinin tamamı. Seccadeler, gelin damat bohçaları, hurçlar, havlular, peçetelik, poşetlik, pike yapıyoruz, çocuk pikeleri çocuk yorgan takımları nakışlar yapıyoruz” (K3, 52).

“Çocuk battaniyeleri, büyükler için yelek, iğne oyası eski yazmalar için. Genelde tek şiş yapıyorum böyle ben Tunus işi yapıyorum” (K4, 51).

“%100 koton ipten oluşmuş amigurumi yani örgü bebek yapıyorum. Çeşitli modellerde hayvan figürleri oluyor bebekler oluyor” (K11, 40).

“Kolye ve bileklik küpe yapıyoruz. Malzemeleri toptan alıyoruz İzmir’den ve İstanbul’dan. Evde kendimiz internetten ya da kafamızdan ya da mağazada gördüğümüz bir modelden çıkarıyoruz. Misinayla yapıyoruz, boncuklarla yapıyoruz. Kristal çok kullanıyoruz. Doğal taş bileklik, kehribar kolye yapıyorum o tarzlarda” (K13, 28).

Kadınların yapmış oldukları el işleri yeteneklerini sergiledikleri bir alan olmaktadır. El işi yapmak onların el yatkınlıklarının bir ürünüdür. El işi yapmak çocukluktan/gençlikten kazanılmış bir alışkanlık olup, geleneksel kadın rollerinin bir uzantısı olarak devam ettirilmektedir. Kadınlar el işini yaşamlarının bir parçası haline getirmekte, el emekleriyle bir şeyler üretiyor olmak onlara çalışma yaşamının kapısını aralamaktadır.

“Ben çocukluktan yapıyorum 10-15 yaşından beri el işi yapıyorum. Çok seviyorum el işini, bir şeyler üretmeyi bir şeyler yapmayı ondan üç beş kuruş para kazanmayı” (K3, 52).

Denizli Büyükşehir Belediyesi Kent Konseyi bünyesinde kurulan El Emeği Pazarı yaklaşık 12 yıldır hizmet vermektedir. El Emeği Pazarı’na kurulduğu yıldan beri devam eden kadınlar olduğu gibi yeni katılan kadınlar da bulunmaktadır. Kadınlar El Emeği Pazarı’ndan kentte asılan afişleri görerek, komşularından duyarak, semt pazarlarında görerek ya da internetten araştırarak haberdar olmakta ve El Emeği Pazarı’na kayıtlarını yaptırmaktadırlar.

“Bu işi burda bir levha gördüm Pelitlibağ pazarında el emeği var diye. Oğluma dedim beni götür oraya oğlum dedim. Baktım ördüğüm şeylerde vardı. Boş duramıyordum. Orda tanıdık bir arkadaş da gördüm ya ne duruyorsun bizde buradayız çık gel dedi ve öylece başladım” (K9, 63).

“Bu işi araştırarak internet üzerinden kimler neler yapıyor hangi ürünler trend ne tutulur o şekilde araştırarak buldum” (K11, 40).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar arasında el emeği işçiliği dışında hiç iş deneyimi olmayanlar bulunurken, evde çalışmaya başlamadan önce başka işlerde çalışanlar da bulunmaktadır. İş deneyimi bulunanların çalıştığı işler tekstil işçiliği, döküm fabrikasında işçilik, öğretmenlik, dijital editörlük, gözleme işçiliği, çiftçilik, gazetecilik, kasiyerlik, kozmetik ürünü pazarlama, avukatın/doktorun yanında çalışma şeklindeki işlerdir. Bu işlerden ayrılma nedenlerinin emeklilik, işverenle anlaşamama, kendi isteğiyle ayrılma, çocuk bakmadan dolayı ayrılma olduğu anlaşılmaktadır.

“Tekstilde çalıştım kalite kontrolcüydim. Çok stresliydi çok yoruldum anlaşmazlıklar da oldu o yüzden ayrılmak zorunda kaldım” (K2, 40).

“Önceden tekstilde çalışıyordum. Çocuklar olunca, eşim istemedi. Çocuklara bakmamı söyledi” (K17, 49).

Denizli el emeği pazarında yer alan kadınlarla yapılan görüşmelerde bu kadınların ailesinde geleneksel-ataerkil değerlerin hâkim olduğu görülmektedir. Bu ailelerde cinsiyet temelli işbölümünden hareketle dışarıda çalışması gereken erkek olmakta, kadınsa ev işleriyle sorumlu tutulmaktadır. Bu bağlamda kadınlar ev eksenli çalışmaya yönelmektedir. Aşkın ve Aşkın’ın (2019) araştırmasında görüşülen kadınların tamamının, “evlilik, ev

¹ Japon kökenli bir kelime olup Ami (tığ veya şiş ile yapılmış) ve nuigurumi (içi doldurulmuş oyuncak) kelimelerinden türeyen örgü örenlerin de iyi bildiği sık iğne tekniğinin oyuncuğa uyarlanmış halidir” (Amigurumi, t.y.).

işleri, ailenin erkek bireylerinin dışarıda çalışmalarına hoş bakmaması, izin vermemesi” nedeniyle ev eksenli çalışmaya yönelindikleri görülmektedir.

Toplumsal cinsiyet rollerine göre kadınlar çocuk bakmakla yükümlü tutulmaktadır. Kadınların öncelikli görevi çocuk bakmak olmaktadır. Ev eksenli çalışmak kadının dışarıyla bağlantısı önemli ölçüde koparmakta, kadının yaşamını büyük ölçüde ev ile sınırlamaktadır. Evde olan ve ev eksenli çalışan kadınlar ataerkil değerlerle çatışmadan çocuklarına kendileri bakabilmektedir. Kadınlar ev eksenli çalışarak annelik görevlerini aksatmadan yerine getirmektedir. Dolayısıyla ev eksenli çalışma kadınların çocukları ile ilgilenmelerine engel olmamaktadır. Bu bağlamda çocuk bakımı kadını evde çalışmaya yöneltmektedir. Aslan (2016) ve Hattatoğu'nun (2000) bulguları da bu araştırma bulgusunu desteklemektedir.

Son sözün genellikle erkek tarafından söylendiği bu ailelerde kadın dışarıda çalışmak istese bile çocuk bakma yükümlülüğünden dolayı ve eşi izin vermediği için çalışmamaktadır. Bu durumu görüşülen kadınlardan biri şu şekilde dile getirmektedir:

“Eşim çalıştırmadığı için çalışmadım. İzin vermedi, çocuklarımızı kendimizin büyütmesini istedi. Daha sonra çocuklarım büyünce okulları bitince bu işleri yapmaya başladım. Ufak ufak evde yapıp satıyordum daha sonra pazarlara başladım” (K6, 56).

Kadınların bağımsız ev eksenli çalışmalarının bir diğer nedeni ailenin gelir kaynaklarının yetersiz olmasıdır. Ev eksenli çalışan kadınların önemli bir kısmı düşük gelir grubundadır. Evin geçiminde erkeğin geliri yeterli olmayınca kadınlar el emeği ürünlerini satarak aileye destek olmaya çalışmaktadır. Aşkın ve Aşkın'ın belirttiği gibi bu durum kadınların “başka seçenek olmadığında ,yaşanan yoksulluk karşısında bir geçinme, yoksullukla baş etme stratejisi olarak ev eksenli çalışmaya katılmak durumunda kaldıklarını göstermektedir” (2019: 995). Evde kendilerinden başka gelir getirecek kimsenin olmadığı kadınlar da bulunmaktadır. Onlar da dışarıda çalışmak için yeterli vasıflara sahip olmadıkları için yaşamlarını idame ettirebilenin yolunu ev eksenli çalışmada bulmaktadırlar.

“Çünkü işimi bırakmıştım, şimdi de iş bulamıyorum. Evde oturuyordum bu işlerde elimden geliyor bunları kazanca çevirmek istedim. Maddi zorluklar tek başınasın. Yoksa niye gelip burada soğuktan akşama kadar oturayım evimde oturmak varken” (K2, 40).

“Bu devirde 3 milyar parayla ev dönmez. Onun için destek oluyorum. Çünkü evimizin kredisi var daha 5 yıl ödemeli. 1200 oraya kesiliyor mesela ayda onun için bu işleri yapmak zorundayım yani” (K6, 56).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar arasında psikolojik nedenlerden dolayı el işi yaptığını belirtenler bulunmaktadır. El işiyle uğraşmak kadınların zihinlerini meşgul etmekte, kendilerini rahatlatmaktadır. El işi yapmak onlar için adeta terapi işlevi görmektedir. Nitekim aşağıdaki ev eksenli çalışan kadınların ifadelerinde de bu durumu görmek mümkündür:

“Benim önceleri psikolojik sıkıntılarım vardı. Örgüye başladım çok iyi geldi, şimdi çok iyiyim. Örgü örerken stresim sıkıntım varsa unutuyorum, kafam dağılıyor mesela buna üç tur beş tur derken başka bir şeyler düşünmüyorsunuz” (K2, 52).

“Ay çok iyi bir şey böyle psikolojini düzeltiyor yani. Ben otobüste bile örüyorum. Döven mi var yap diye ama insanın psikolojisini iyi yapıyor. Başka şeyleri düşünmüyorsun” (K1,60).

Kadınlar arasında el işlerine önceden hobi olarak başlayanlar da bulunmaktadır. Onlar evde vakit geçirmek için başladıkları hobilerini daha sonrasında el emeği pazarında satarak hobilerini kazanca çevirmiş bulunmakta, bağımsız ev eksenli çalışan konumuna gelmiş olmaktadır. Sevdikleri bir şeye uğraş vermeleri ve bundan para kazanmaları onları mutlu etmektedir.

“Ben hobi olarak daha önce yapıyordum zaten 35 senedir yapıyorum evde kendim. Ama buraya gelince satmaya da başladım, çok memnunum. Kendim gelirim kazanıyorum elimde yaptığımı satıyorum” (K14, 54).

Ev eksenli çalışmada belli bir mesainin bulunmaması, bir yandan kadınların ev işlerine vakit ayırmak istemeleri diğer yandan da para kazanmak istemeleri onları ev eksenli çalışmaya yöneltebilmektedir. Görüşme yapılan kadınlardan biri bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

“Diğer işimden dijital editörlükten ayrıldıktan sonra bir boşluğa düştüm 8-5 mesaili bir yerde de çalışmak istemiyordum. Öyle olunca ben ne yapabilirim diye düşündüm ilk önce kokulu taşla başladım sonra bez bebekle devam ettim sonra da amugurimiye başladım. Yani amacım bir yere bağımlı kalmadan hem 8-5 mesai yapmadan hem evime vakit ayırmak hem kendime vakit ayırmak hem para kazanmak o yüzden bu işe yöneldim” (K11, 40).

Cinsiyetçi iş bölümüne göre ev işleri kadının sorumluluğundadır. Onlardan beklenen ev işlerini aksatmadan yerine getirmeleridir. Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar da evlerinde öncelikli olarak ev işlerini yapmaktadırlar. Ancak onların el işlerini ihmal etmemeleri gerekmektedir. Onlar her hafta semt pazarlarında ve özellikle ay sonundaki Bayramyeri el emeği pazarında yaptıkları el işlerini satmak için belli sürelerde çalışarak üretimlerini gerçekleştirmek durumundadırlar. El işinde çalışma süreleri değişkenlik gösterebilmektedir. Kadınlar el işinde çalışacakları süreyi kendilerine göre ayarlayabilmekte, ev işleri ile el işlerini dönüşümlü olarak yerine getirebilmektedirler. Kimi durumlarda el işlerine ev işlerinden daha çok vakit ayıranlar bulunabilmektedir.

“Sabah kalkaram kahvaltıyı hazırlayaram, süpürülecek varsa süpürerem, tozumu alıram ondan sonra oturaram işimin başına. Elimin işini alır yaparam. Ya yazma yaparam ya lif ya yelek. Ondan sonra dört gibi yemeğimi yaparam. Yedi gibi yemeğimizi yeriz geçeriz televizyonun başına. Ben elimin işini yaparam on bir on ikiye kadar. Sürekli el işimi yaparam yoksa çıkarıp getiremezsen buraya” (K12, 63).

“Ev işinden çok el işine zamanımız gidiyor. Mesela Bayramyeri’ni bitirdim yarın temizlik yapacam. Bir ay bitti ya genel ev temizliğimi yapacam, ev işimi yapacam ki bitireyim sonra el işimi yapayım. Bir daha ki aya gene geleyim. Mesela patiğim azaldı ondan yapacam, mesela üçgen yazmalarımın hiç yok onlardan yapacam. Eksik çok. Yani günde el işinde 12 saat çalışıyorum rahat. Daha da fazlası var eksiği yok” (K1, 60).

Denizli el emeği pazarında yer alan kadınlarla yapılan görüşmelerde bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar bağımsız ev eksenli çalışmanın bazı avantajlarından söz etmektedirler. Kadınlar ev ortamının dışarıdaki iş ortamlarına göre daha güvenli ve rahat olduğundan bahsetmekte, evde oldukları için özgürce hareket edebildiklerini dile getirmektedirler. Dışarıda çalışma bir işyeri çatısı altında yapılan, belli kuralların olduğu, mesai mefhumunun olduğu bir çalışma biçimidir. Dolayısıyla ev eksenli çalışma evde gerçekleştirildiği, çalışma saatleri kadınlar tarafından belirlendiği, çocuklarıyla daha fazla ilgilendikleri ve ev eksenli çalışarak kazanç elde ettikleri için evde çalışma kadınlar için bir avantaj olarak kabul edilmektedir. Tokdemir’in (2020) araştırmasındaki kadınlar ise ev-eksenli çalışmayı bir şeyler üretme ve kazılan geliri kendi tasarruflarına göre harcama noktasında avantajlı bulmaktadır.

Nitekim Denizli El Emeği Pazarı’nda görüşülen kadınlar ev eksenli çalışmanın avantajlarını aşağıdaki şekilde dile getirmektedirler:

“Sıcak evindesin sıcak yuvanda ev işlerin etkilenmiyor bir sıkıntı olmuyor evde” (K9, 63).

“Ben gayet güzel evimde de çalışıyorum. Daha fazla mesai yapıyorum ama konforlu alanımda çalışıyorum. Paramı kazanıyorum çok şükür. Çocuklarım var onlarla ilgileniyorum” (K11, 40).

“Hem çalışıyorum hem paramı kazanıyorum ama bir yere bağlı değilim saatim yok zamanım başka birisinin elinde değil en azından kendi işimi kendim şey yapıyorum o güzel bir şey. Bir yerde çalışsan sekizde orda olman gerekiyor beşe kadar ordasın mesela altıda anca gelirsin evine” (K14, 54).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar ev eksenli çalışma sayesinde El Emeği Pazarı’na geldiklerini, El Emeği Pazarı’nda bulunmalarının onlar için bir avantaj olduğunu dile getirmektedirler. Kadınlar oradaki arkadaşlarıyla birlikte vakit geçirmekte, yeni arkadaşlar edinmekte, kendilerine belli bir müşteri çevresi oluşturmaktadırlar.

“Ben buradan gittikten sonra haftaya cumartesiye ipe çekiyorum arkadaşlarımla görüşecem diye. Arkadaşlarımız çay yaparlar herkes evinden ne getirmişse yenir içilir sözümüz sohbetimiz bir günümüz orda çok güzel geçer” (K12, 63).

“Müşteri potansiyelimiz yüksek örneğin ve müşterilerimizle böyle aile gibi oluyoruz. Bu sergi dışında da karşılaştığımızda selamlaşıp sohbet ediyoruz tabii ki sosyal yaşantımıza etkisi oldu çevrem genişledi” (K11, 40).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar ürettikleri el işlerini satarak kendi paralarını kazanmaktadırlar. Bir şeyler üretiliyor olmaları, bu işten gelir elde etmeleri, elde ettikleri gelir ile aile bütçesine katkıda bulunmaları kadınların öz güvenini arttırabilmekte, bu durum onların ev içi kararlara katılımına yansiyabilmektedir. Aktaş da (2013) araştırmasında kadının ev eksenli çalışmasının aile gelirine ve aile içi kararlara katılımını sağladığını belirtmektedir. Nitekim yapılan görüşmelerde de kadınların bir kısmı çalışıp para kazandıkları için evde kararlar alınırken kendilerinin fikirlerinin de önemli hale geldiğini, kararlara katılımlarının arttığını dile getirmektedirler.

“Çalışmamın etkisi çok oldu. Kararlarda benim de sözüm çok geçiyor. Kendime olan öz güvenimin etkisi var çalıştığımın etkisi var. Kendi paramın olmasının etkisi var” (K3, 52).

Bağımsız ev eksenli çalışmanın kadınlar için dezavantajları da olabilmektedir. Kadınların sürekli olarak el işi yapmaları onlarda göz bozuklukları, el-kol ağrıları, boyun fıtığı, kilo artışları gibi çeşitli sağlık problemleri yaratabilmektedir. Nitekim görüşmelerde de sıklıkla bu durumla ilgili serzenişte bulunmaktadır:

“Gözlerim ağrıyor, yakını göremiyorum. Kilo aldım. Sırtım ağrıyor ama napayım (K4, 51).

“Kollar ödem oluştu hep omuzlar tutuldu” (K10, 54).

Ev eksenli çalışma kayıtdışılığın fazla olduğu bir çalışma türüdür. Araştırma bulguları bu durumu doğrular niteliktedir. Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlarla yapılan görüşmelerde emekli olanlar (4) ve isteğe bağlı sigortalı olanlar (1) dışındakilerin sigortalarının olmadığı ortaya çıkmaktadır. Sigortalı olmayan kadınlar çoğunluktadır. Sigortalı olmayan evli kadınlar eşleri üzerinden, bekâr olan kadın ise babası üzerinden sağlık hizmetlerinden yararlanabilmektedir. Sosyal güvenceden yoksun olarak çalışmak kadınlar için önemli bir dezavantaj oluşturmaktadır.

“Sigortalı değilim hiçbir şeyim yok. Eşim üzerinden bakılıyorum. Eşim kolumdan tutup dışarı atsa hiçbir şeyim yok” (K12, 63).

Buraya kadar özetlersek, Denizli el emeği pazarında yer alan kadınlar örgü, dantel, nakış, takı, oyuncak gibi çeşitli el işleri yapmaktadırlar. Ev eksenli çalışmaya başlamadan önce çeşitli işlerde çalışanlar dışında hiç iş deneyimi olmayan kadınlar da bulunmaktadır. Ev eksenli çalışmaya başlama nedenleri arasında çocukların bakımı ve ev içi sorumluluklar, ataerkil değerlere sahip eşlerin kadınların dışarıda çalışmalarına izin vermemesi, maddi sıkıntılar, psikolojik nedenler ve hobilerini kazanca çevirmek yer almaktadır. Ev eksenli çalışmanın, çalışmanın evde yapılıyor olması, çalışma saatlerinin esnek olarak belirlenebilmesi, ev işlerini aksatmaması, çocuklarla ilgilenebilmeyi sağlaması, gelir getirmesi, ev içi kararlara katılımı artırması, sosyalleşme aracı olması şeklinde avantajları ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan sağlık riskleri doğurması, sosyal güvenceden yoksun bir biçimde çalışılması, sosyo-demografik bulgularda değinilen gelirin düzensiz elde edilmesi şeklinde de dezavantajları bulunmaktadır.

3.3. Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınların Çalışmayla İlgili Tutumları

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar çalışmayı yaşamı idame ettirmek için gerekli olan bir edim; kadının kendine olan güvenini arttıran, kendi ayaklarının üstünde durmayı sağlayan, toplumda saygınlık kazandıran bir faaliyet; mutluluk veren, özgürleştiren, psikolojik olarak rahatlatan bir uğraş, güzel bir şey olarak nitelendirmektedirler. Nitekim kadınların ifadelerinde de çalışmaya atfettikleri anlamları görmek mümkündür:

“Çalışmak bana göre, hayat için gerekli demek, yaşamak için gerekli (K3, 40).

“Çalışmak çok güzel bir şey, yaşamak demek. Akşama kadar yorulup sabah kalktığımda dipdinç başlamak demek” (K16, 63).

“Yani çalışınca etrafın bakış açısı da size değişiyor. Hani öbür türlü aa evde oturuyor. Ama çalışınca ufacak bir takı yapıyorum o bile insanların gözünde çok büyük bir şey. Saygı sevgiyi görüyorsun bence” (K13, 28).

“Çalışmak bana göre kendine olan güvenin ayaklarının üstüne durabilmek kimseye muhtaç olmadan kendin güçlü bir kadın olmak eşine çocuklarına kimseye muhtaç olmadan kendi ayaklarının üstünde durabilmek demek çalışmak” (K3, 52).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar yaptıkları el işleri ile üretime katkıda bulunmaktadır. Onlar ev eksenli çalışma adı altında bağımsız olarak çalışan statüsündedirler. Yapılan görüşmelerde kadınlara kendilerini çalışan kadın mı yoksa ev kadını mı olarak gördükleri sorulmuştur. Kadınların büyük çoğunluğu (13) kendilerini çalışan olarak gördüklerini ifade etmektedir. Onların bu düşüncesinde bir şeyler üretiliyor olmaları ve karşılığında para kazanmaları belirleyici olmaktadır. Araştırmanın bu bulgusu Kocabaş ve arkadaşlarının (2017) araştırmasıyla paralellik göstermektedir. Ancak işgücü istatistiklerinde ev eksenli çalışan kadınlar genellikle çalışmıyor olarak görünmekle birlikte ev eksenli çalışan kadınların önemli bir kısmı da kendilerini çalışan olarak görmemektedirler (Hattatoğlu Özbek, 2000; DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası, 2003; Şener, 2017).

Denizli El Emeği Pazarı'ndaki bağımsız ev eksenli çalışan kadınlarla yapılan görüşmelerde kadınlar kendilerini çalışan olarak gördüklerini şu şekilde dile getirmektedirler:

“Aslında çalışıyoruz ama adımız ev hanımı. Çevremizden büyüklerimizden ne yapıyorsun ki örgü örüyorsun diyenler olabiliyor. Ben mesela bilezik yaptım işte bu yaptığım altınlarla yatırımlarla kendimi kanıtladığımı düşünüyorum yani artık saygı duyuyorlar yaptığım işe” (K11, 40).

“Çalışan, üreten. İnsanlara yardımcı oluyoruz yapmayanlar alırlar ederler diye” (K1, 60).

“Şu anda çalışan aktif bir kadın olarak görüyorum. Yani bir şeyler üretmeye çalışıyorum üç veya beş bir şeyler kazanmaya çalışıyorum o kazandığımı kendim gönül rahatlığıyla harcıyabiliyorum. Mutluluk duyuyorum çalıştığım için zevk alıyorum. Şimdi bunu örerken diyorsun ki bunu satarsam şunu alabilirim bunu alabilirim” (K5, 52).

“Para kazandıkça bir şeylere yardım oldukça o içinden geliyor zaten. Çalışma isteği olduğu için çalışan bir kadın gibi görüyorsun” (K6, 56).

“Çalışan kadın olarak görüyorum kendimi. Ben 25 yıldır çalıştım emekli oldum hala daha çalışıyorum. Bu sefer evde çalışıyorum daha önce dışarıda çalışıyordum” (K10, 54).

Kendilerini çalışan kadın olarak değil ev kadını olarak gören kadınlar da bulunmaktadır. Çalışmanın dışarıda yapılan bir etkinlik olarak değerlendirilmesi, gündelik yaşamları ile çalışma yaşamlarının bir birine girmesi, el işi yapmanın toplumsal rollerinin devamı olarak görülmesi, satışların yeterli olmaması, düzenli gelir elde edilmemesi, elde edilen gelirin ise düşük olması onların kendilerini çalışan olarak görmemelerine neden olmaktadır. Nitekim görüşme yapılan kadınlar kendilerini ev kadını statüsünde görmelerini aşağıdaki ifadelerle dile getirmektedirler:

“Kendimi ev kadını olarak görüyorum kızım ne çalışsın. Satılmadıktan sonra ne ki yat yat dur. Ne çalışan göstereceğin ki haftada bir gün gidecen satışı olursa olacak olmazsa yine valizi yüklen çık gel. Pazara gittiğin zaman böyle haldir huldur satılsa istense yaptığın zaman daha zevkli yaparsın çalıştığını anlarsın. Dışarıda çalışsın eline de sıcak parayı alacan çalıştım diyecen. Evde çalış çalış hiçbir şey yok bedava işçi. Yok. Karşılığı yok. Ne olacak her yeri sil süpür ne olacak yani” (K12, 63).

“Ev hanımı olarak görüyorum, biz evde yaptığımız için bu işleri el işi olarak ev işiyle beraber yapıyoruz. Ev hanımıyız el işi yapıyoruz ev hanımının işi bunlar. Evi de yürütüyoruz aynı zamanda” (K8, 51).

3.4. Bağımsız Ev Eksenli Çalışan Kadınların Boş Zamanlarını Değerlendirme Biçimleri

İnsanlar çalışma dışında kalan boş zamanlarında üretim etkinliğinden çok kendi başlarına veya bir grupla vakit geçirecekleri ve zevk alacakları etkinliklerde bulunabilmektedir. Boş zaman “günlük hayatın uyku, dinlenme ve çalışma dışında kalan, bireyin istediği gibi kullanabileceği zamandır” (Karaküçük, 1999 akt. Sabbağ ve Aksoy, 2011). Aydın'ın belirttiği gibi, İnsan zorunlu eylemlerinin dışında ya da ona ilaveten vakit ve imkanlarını bilgi, sanat, duyuş ya da inanış olgularına ayırmalıdır. Boş zaman dinlenme, eğlenme ve zevk alma gibi gününbirlik gözükmekte ama insan hayatının önemli bir kısmını içine almaktadır. İnsanlar boş zamanlarını kültürel özelliklerine göre değerlendirmektedirler. Boş zamanlarda spor yapma, sinema/tiyatroya gitme, televizyon seyretme, müzik dinleme, el sanatları (örneğin örgü, nakış vb. gibi incelikli ve salt ekonomik olmayan uğraşlar), okuma gibi etkinliklerde bulunulabilmektedir (2000: 217-220).

Bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar gündelik yaşamlarında vakitlerinin büyük çoğunluğunu evde geçirmektedirler. Onlar yaptıkları el işlerini satmak için El Emeği Pazarı'na gittiklerinde, onun haricinde pazar/ market ihtiyaçlarını karşılamak için alışverişe çıktıklarında, yürüyüşe çıktıklarında, doktora gittiklerinde, komşu ziyaretlerine gittiklerinde ya da çocuklarını gezmeye götürdüklerinde ev dışına çıkmaktadırlar. Evde kaldıkları zamanlar da ev işlerini ve el işlerini dönüşümlü olarak yapmaktadırlar.

El emeği pazarındaki kadınların boş zamanlarını değerlendirme biçimlerine bakıldığında kadınların bir kısmının boş zamanlarının olmadığını dile getirdikleri görülmektedir. Onların bu algısının oluşmasında ev işleri dışında kalan zamanlarında el işleri yapmalarının, el işini boş zamanı değerlendirme faaliyeti olarak görmemelerinin, el işi yaparak çalışma edimi içinde yer aldıklarını düşünmelerinin etkisi olduğu söylenebilir. Kadınların yaptıkları el işleri onlar için ekonomik bir uğraş olduğu için bu uğraşları onlar açısından boş zaman olarak değerlendirilmemektedir.

“Boş zamanım olmuyor boş kaldığım anda örgü alıyoz elimize” (K10, 54).

“Boş zaman yok ki. İşim kalacak diye gitmem evden çıkmam” (K12, 63).

Boş zamanlarını değerlendirme biçimleri sorulduğunda boş zamanlarında el işi yaptığını, televizyon seyrettiğini, çocuklarıyla ilgilendiğini, belediyenin zumba kursuna gittiğini, spor yaptığını, kitap okuduğunu, puzzle yaptığını dile getiren kadınlar da bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Ev eksenli çalışma büyük ölçüde kadın işi olarak görülmekte, çoğunlukla vasıflı olmayan ve formel emek piyasasında çalışma imkanı bulamayan kadınlar için bir çalışma alanı olmaktadır. Ev eksenli çalışma ataerkil bakış açısının, cinsiyetçi iş bölümünün etkili olduğu bir istihdam alanıdır. Ataerkil bakış açısı kadının dışarıda çalışmasına izin vermemektedir. Formel emek piyasasına giriş önünde engel olan bu duruma kadının çocuk bakmak ve ev içi işlerini yürütmekle yükümlü olması durumunun eklenmesi sonucunda kadın emeği atıl konumda kalmaktadır. Ataerkil değerler, cinsiyetçi roller, kamusal alandan dışlanma kadınları özel alana sıkıştırmıştır. Özel alanda kamusal alandan ve üretimden uzak kalan kadınlar maddi zorlukların ortaya çıkmasıyla bağımsız ev eksenli çalışmaya başlayarak üretime dahil olmaktadır. Ancak kadınların bağımsız ev eksenli çalışması sadece zorunluluktan kaynaklanan bir çalışma olmayıp aynı zamanda hobi amaçlı yapılan bir çalışmadır.

Ev eksenli çalışma kayıt dışılığın fazla olduğu bir alandır. Kadınların kayıtdışı olarak ev eksenli çalışmaları onların emeğinin ikincil konumda yer almasına ve görünmez kılınmasına neden olmaktadır. Ev eksenli çalışan kadınlar arasında yaptıkları el işlerini doğal görevleri olarak gören ve çalışmayı evde gerçekleştirdikleri için kendilerini çalışan olarak görmeyen kadınların da bulunması kayıtdışılikle birlikte emek piyasasında görünmez olan ev eksenli çalışanların kendilerini görünmez kılmalarına ve emeklerini değersizleştirmelerine yol açmaktadır. Ancak bu araştırmada bağımsız ev eksenli çalışan kadınların büyük bir kısmının anne ve eş rollerinin dışında çalışan olduklarının farkına vardıkları ortaya çıkmaktadır. Bu da kadınların kendi emeklerinin farkında olmaları açısından önemli görülmektedir.

Bu araştırmada ev eksenli çalışmanın kayıt dışı olmasının yanı sıra sosyal güvence sağlamayan bir çalışma türü olması, meslek olarak kabul edilmemesi, sağlık sorunlarına yol açabilmesi şeklinde olumsuzlukları karşımıza çıkmaktadır. Bu olumsuzlukların giderilmesi için ev eksenli çalışma çatısı altında yer alan kadınları ve onların sorunlarını ele alan çalışmalara ağırlık verilmeli, sorunların çözümüne yönelik sosyal politikalar belirlenmelidir. Ev eksenli çalışan kadınların toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan eşitsizliklerinin farkında olmaları için bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır.

Bağımsız ev eksenli çalışma cinsiyete dayalı işbölümünün devamını sağlamaktadır. Kadınlar ev dışına çıkmadan çalışma etkinliğinde bulunurken, ev içi işlerinin üstüne el işleri de dahil olduğu için kadınların taşıdıkları yükler artmaktadır. Kadınların ev eksenli çalışmayı kabul etmeleri de ataerkil değerlerle çatışmalarına engel olmakta ve ataerkilliğin yeniden üretimine katkı sağlamaktadır.

Ev eksenli çalışma olumsuzlukları içinde barındırmasına rağmen kadınlara bazı avantajlar da sunmaktadır. Denizli El Emeği Pazarı kadınların ürünlerini satabildikleri, sosyalleşebildikleri bir mekandır. Bu Pazar, kadınların

ev içine sıkışmış yaşamlarını özgürleştirebilmekte, onların yeni arkadaşlar ve müşteriler edinerek sosyal yaşama katılmalarına olumlu bir katkıda bulunmaktadır. Kendi ürettikleri ürünlerin satışını yaparak bu işten gelir elde etmeleri kendilerine olan güvenlerini ve aile içi kararlara katılmalarını artırmaktadır. Bu bağlamda yerel yönetimlerin ev eksenli çalışanların yaptıkları ürünleri satabilecekleri mekanlar açması bunu kent halkına tanıtmaları önem taşımaktadır.

Kadınların toplumda güçlenmeleri için onların eğitim olanaklarından eşit ölçüde yararlandırılmaları ve nitelikli emek haline gelmelerinin sağlanması gerekmektedir. Kamusal alanda çalışma imkanı bulamayan kadınları da üretim etkinliğine dahil edebilmek için onların el becerilerini geliştirebilmeleri ve yaptıkları el işlerini piyasaya sunabilmelerini sağlayacak el sanatlarına dayalı mesleki kurslar açılmalıdır. Böylelikle bağımsız ev eksenli çalışma şekli ve bağımsız ev eksenli çalışan kadınlar kamusal alanda daha görünür kılınabilir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, G. (2013). Üretiyorum Öyleyse Varım: Buldan'da Ev Eksenli Çalışan Kadınların Aile ve Toplumsal Yaşamda Görünmeyen Emegi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 258-267.
- Amigurumi. (t.y.). 14 Eylül tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/Amigurumi> adresinden erişildi.
- Aslan, H. (2016). Ev-eksenli Çalışan Kadınların Sosyal ve Ekonomik Hayatlarına İlişkin Bir Saha Araştırması: Denizli İli Örneği, *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(1), s. 69- 90.
- Aşkın, E.Ö. ve Aşkın, U. (2019). İşgücü Piyasasında Enformel Kadın İşgücü: Ev Eksenli Çalışan Kadınlara Yönelik Bir Araştırma, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (Ek Sayı 1), 977-1001.
- Aydın, M. (2000). *Kurumlar Sosyolojisi*. Vadi Yayınları, Ankara.
- Çınar, S. (2009). *Ev Eksenli Çalışan Kadınların İlişki Ağları ve Bu İlişki Ağları ile İlgili Bir Alan Araştırması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi.
- DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası. (2003). *Ev Eksenli Çalışanlar ve Örgütlenmeleri*. Birleşik Metal-İş Yayınları, İstanbul.
- Ecevit, Y. (2013). Emek, *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, (Ed. Y. Ecevit ve N. Karkıner), 2. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2312, Eskişehir.
- Gelegen, D.G. (2001). Çalışma Yaşamında Kadın Olmak, *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 2(5), 27-30.
- Hattatoğlu, D. (2000). Ev Eksenli Çalışan Kadınlar ve Sosyal Örgütlenme, *Birikim Dergisi*, Sayı: 140.
- Hattatoğlu Özbek, Z.D. (2000). *Evde Çalışan Kadınlar Arası Dayanışma Örgütlenme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi.
- Kadın Çalışmaları Derneği ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Derneği. (2017). *Ev Eksenli Çalışmada Kayıtlı İstihdamın Teşviki Raporu ve Bir Model Önerisi*.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2014). *Türkiye'de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi*. Duygu Matbaacılık, Ankara.
- Kocabaş, F., Besler, S. ve Canbey Özgüler, V. (2017). Ev Eksenli Çalışan Kadınlara Yönelik Niteliksel Bir Araştırma: Eskişehir El Sanatları Pazarı Örneği, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 178-201.
- Lordoğlu, K. (1990). *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*. Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sabbağ, Ç. ve Aksoy, E. (2011). Üniversite Öğrencileri Ve Çalışanların Boş Zaman Etkinlikleri: Adıyaman Örneği, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 10-23.
- Şener, Ü. (2017). *Atölye Evler Projesi Ev Eksenli Çalışan Kadınlar: Adıyaman ve Kahramanmaraş Örneği*, Kadın Çalışmaları Derneği.
- Tokdemir, K. (2020). Ev Kadınlarının Ev-Eksenli Çalışma Deneyimleri: Gaziosmanpaşa İlçesi Örneği, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 160-175.

- Toksöz, G. (2007). İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler, *Çalışma ve Toplum*, 2007/4, 57-79.
- Toksöz, G. ve Türkcan Özşuca. (2002). Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri. *İktisat Dergisi*, Ev Eksenli Çalışma Özel Sayısı, Sayı:430, 29-35.
- Turgut, E. (2006). *Enformelleşmiş İstihdam İçinde Kadın Emeği ve Ev Eksenli Çalışma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Türkün, A. (2005). *Toplumsal Vicdanda Görünürlükten Kamusal Alanda Görünürlüğe: Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar*. Almanak, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2021 ✓Accepted/Kabul:27.03.2021

DOI:10.30794/pausbed.872593

Araştırma Makalesi/ Research Article

Çoban, R. ve Deniz, M. (2021). "Yöneticilerin Kişilik Özelliklerinin Politik Yeteneklerine Etkisi Üzerine Sağlık Sektöründe Bir Araştırma"
"Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 375-396.

YÖNETİCİLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN POLİTİK YETENEKLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE SAĞLIK SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA*

Ramazan ÇOBAN**, Mehmet DENİZ***

Öz

Bu araştırmanın amacı, yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerine etkisini incelemektir. Araştırmanın örneklemini, Malatya ilinde sağlık sektöründe görevli 468 çalışan oluşturmaktadır. Çalışmada veri toplamak amacıyla anket yöntemi kullanılmıştır. Anketten elde edilen veriler, SPSS 21 ve AMOS 24 paket programlarında ölçek geçerliliği ve güvenilirlik, korelasyon ve çoklu doğrusal regresyon analizlerine tabi tutulmuştur. Araştırma bulgularına göre; yöneticilerin politik yeteneklerindeki %62 oranındaki değişimin yöneticilerin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı; yöneticilerin dışa dönüklük, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluk özelliklerinin yöneticilerin politik yeteneği ve alt boyutlarını pozitif olarak; nevrozizm özelliğinin ise negatif olarak etkilediği görülmüştür. Bununla birlikte uyumluluk kişilik özelliğinin politik yeteneğin ilişki ağı kurma boyutunu etkilemediği ve yöneticilerin kişilik özelliklerinin en fazla politik yeteneğin sosyal zekâ boyutunu (%59) etkilediği görülmüştür. Araştırmanın yöneticilik, kişilik ve politik yetenek ile ilgili literatüre katkı sağlayacağı ve gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Yöneticilik, Kişilik, Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Politik Yetenek, Sağlık Sektörü.*

A RESEARCH ON EFFECT OF MANAGERS' PERSONALITY TRAITS ON THEIR POLITICAL SKILLS IN HEALTH SECTOR

Abstract

The purpose of this study is to examine the effects of managers' personality traits on their political skills. The sample of the study consists of 468 employees working in the health sector in Malatya city of Turkey. Questionnaire method was used to collect data in the study. The data obtained from the survey were subjected to scale validity and reliability, correlation and multiple linear regression analysis in SPSS 21 and AMOS 24 package programs. According to the research findings; it was observed that 62% change in the political skills of the managers was explained by the personality traits of managers; the managers' extraversion, openness to experience, conscientiousness and agreeableness traits positively affected the managers' political skill and its sub-dimensions. But, the neuroticism trait negatively affected. Also, it was observed that the agreeableness trait did not affect the networking ability dimension of the political skill and personality traits of the managers mostly affected the social astuteness dimension (59%) of the political skill. It is thought that the research will contribute to the literature on management, personality, political skills and shed light on future researches.

Keywords: *Management, Personality, Five Factor Personality Traits, Political Skill, Health Sector.*

* Bu çalışma, Prof. Dr. Mehmet DENİZ danışmanlığında Dr. Ramazan ÇOBAN tarafından hazırlanan ve İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 09.04.2020 tarihinde kabul edilen "Liderin Kişilik Özelliklerinin İşyeri İlişkileri Kalitesine Etkisinde Politik Becerinin Aracı Rolü Üzerine Havacılık ve Sağlık Sektöründe Karşılaştırılmalı Bir Araştırma" başlıklı doktora tezi verileri kullanılarak üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Hava Astsubay Meslek Yüksekokulu, Havacılık Bilimleri Bölümü, İZMİR.
e posta: ramazancoban26@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-4505-0437>)

*** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, MALATYA.
e posta: mehmet.deniz@inonu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8684-5682>)

1.GİRİŞ

İhtiyaçlarını karşılamak ve belirlediği amaçlara ulaşmak isteyen insanoğlu, sosyal bir varlık olması nedeniyle genellikle grup halinde davranmaya meyillidir. Belirlenen amaçlar doğrultusunda grup üyelerinin motive edilmesi ve yönlendirilmesi için bir lider ya da yöneticiye ihtiyaç vardır (Özkalp ve Kırel, 2010: 307). İnsanlık tarihi boyunca tüm toplumlarda ortaya çıkan ve önemli bir sosyal olgu olan yönetim ya da liderlik olgusu, belirli şartlar altında bireysel veya grupsal amaçların gerçekleştirilmesi için grup üyelerinin davranışlarının etkilenmesi ve yönlendirilmesi sürecidir (Eren, 2001: 407). Araştırmacılar tarafından zaman içinde farklı yönleriyle ele alınan ve birbiriyle ilişki içinde olan yöneticilik ve liderlik kavramları; özellikler, davranışsal, durumsal ve güncel teoriler gibi farklı yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konudaki ilk teorilerden biri olarak önemli bir yere sahip olan özellikler teorisi, yöneticiyi grup içindeki diğer astlardan ayıran kişilik özelliklerine odaklanır (Lekka ve Healey, 2012: 8). Kişilik kavramı, yöneticinin davranışlarını ve yönetici ile ast arasındaki etkileşimi açıklamada önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Kişilik kavramı, yaşam boyunca insan davranışlarını yönlendiren özellikler topluluğu olarak merak edilen kavramların başında gelmiştir. Bu nedenle sadece yönetim süreci ve örgütsel davranış alanında değil, aynı zamanda birçok farklı bilimsel alanın araştırma konusu olmuştur. Çünkü, insanlar aynı sosyal ve çevresel koşullarda kişilik özelliklerine bağlı olarak farklı davranabilmektedir (Güney, 2011: 51). Kişilik, bir kişiyi nesnel ve öznel yönleri bakımından diğer kişilerden ayıran, tutum, davranış, duygu ve düşüncelerin toplamı olarak ifade edilebilir. Kişilik; kişinin belirli, tutarlı ve değişmeyen özelliklerinin tümüdür (Köknel, 1995: 19). Yöneticilerin kişilik özelliklerinin örgütsel yaşamda motivasyon, iş tatmini, örgütsel bağlılık, performans, verimlilik gibi bireysel ve örgütsel çıktıları etkileyen temel faktörlerin başında geldiğini ve örgütsel ilişkilerde çalışanları etkileme sürecinde gerekli olan iletişim, ikna, ilişki ağı kurma, samimi görünme gibi politik yeteneklerin yöneticilerin kişilik özellikleriyle ilişki içinde olduğunu söylemek mümkündür.

Örgütler, güç ilişkileri üzerine inşa edilen politik mekânlardır (Mayes ve Allen, 1977: 672). Bu nedenle yöneticiler ve çalışanların sahip olduğu politik yetenekler araştırmacılar tarafından her seviyedeki örgütsel ilişkilerde güç ve otorite kazanmanın önemli bir aracı olarak görülmektedir. Politik yetenek, “bir çalışanın diğer çalışanlar hakkındaki bilgisini kullanarak onları, kendisinin ya da örgütün amaçları doğrultusunda davranmaları yönünde etkileme yeteneği” olarak tanımlanmaktadır (Ferris vd., 2005: 127). Birçok sosyal yeteneğin toplamı olarak ortaya çıkan politik yetenek, eğitim ve çevresel koşullar sayesinde büyük ölçüde geliştirilmekle birlikte; bireylerin kişilik özellikleri politik yeteneği etkileyen önemli bir faktördür (Frieder, 2014: 16). Politik yetenek seviyesi yüksek lider, yönetici ve çalışanlar örgütsel değişimlere çabuk uyum gösterebilmekte, diğerlerine samimi davranarak onların güvenini kazanmakta ve onları etkileyebilmektedir (Ferris vd., 2007: 307).

Bu çalışmanın konusu belirlenirken bir işyerinde örgütsel ilişkileri ve çıktıları yönlendiren önemli faktörlerin başında yöneticilerin kişilik özelliklerinin gelebileceği ve yöneticilerin kişilik özelliklerinin hangi sosyal yeteneklerini etkileyebileceği üzerinde durulmuştur. Bir işyerinde yönetim süreci belirli örgütsel kurallar çerçevesinde işlese de günümüzde örgütlerin politik mekânlar haline gelmesi nedeniyle yöneticilerin kişilik özellikleri ve politik yeteneklerinin bu süreçte çalışanlar, örgüt içindeki gruplar ve örgüt dışı paydaşlarla ilişkilerde birbiriyle ilişki içinde olan önemli iki belirleyici faktör olduğu düşünülmektedir. Literatüre bakıldığında farklı kişilik ölçme modelleri olmakla birlikte, beş faktör kişilik özelliklerinin kişilik ile ilgili çalışmalarda yaygın kullanılan bir model olarak ön plana çıktığı; güç kazanma, ilişki ağı kurma ve çalışanları etkilemesi nedeniyle politik yeteneğin son dönemlerde Türkçe literatürde (Atay, 2010; Cingöz, 2013; Konaklıoğlu ve Sevin, 2015; Akçakanat ve Uzunbacak, 2017; Aslan ve Pektaş, 2017) giderek daha fazla araştırılan ve bir yöneticide olması gereken önemli bir sosyal yetenek olduğu görülmüştür. Bu kapsamda literatür taraması ışığında yapılan bu araştırmanın amacı, yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerine etkisini incelemektir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1.Yöneticilerin Kişilik Özellikleri

Ekonomik temeller üzerine kurulan ve sosyal bir bütünlük arz eden işletmeler, oluşum ve işleyiş olarak diğer sosyal gruplardan farklı değildir. İşletme çalışanlarının resmi pozisyonlarının doğrultusunda birbirleriyle olan

ilişkileri, sosyal yapının oluşumunda son derece etkilidir. Çalışanların ve grupların sosyal ilişkilerinin sağlıklı şekilde ve örgütsel hedefler doğrultusunda devam etmesi örgütsel etkinliği arttıracaktır. Bu nedenle, hem ekonomik hem de sosyal amaçlı biraraya gelmiş grup ya da örgütler bir yönetici öncülüğünde faaliyetlerini devam ettirmek zorundadır (Erdoğan, 2007: 485). Günümüzde yöneticilik, örgütsel davranış alanında üzerinde en çok çalışılan kavramların başında gelmekte ve kavramla ilgili birçok araştırma yapılmaya devam etmektedir. Çünkü, farklı amaç ve beklenti içinde olan kişileri bir çatı altında toplayarak aynı amaca yönlendirmek ve onları harekete geçirmek pek kolay olmamakla birlikte, söz konusu kişileri yönlendirecek bilgi ve yeteneğin her kişide olması da mümkün değildir (Ada, 2012: 10). Yöneticilik, bir süreç ve bu süreç içindeki özellikleri kapsar. Bir süreç olarak yöneticilik, bir hedef doğrultusunda biraraya gelen astları etkilemek, yönetmek ve koordine etmek iken; özellikler bakımından yöneticilik ise, astları yönlendirme konusunda sahip olunan yetenekler olarak görülmektedir (Moorhead ve Griffin, 1989: 322). 1920'lerden itibaren yöneticilik alanında yapılan çalışmalar, tarihsel süreç içinde farklı teoriler ışığında yöneticileri astlarından ayıran özellikler ve davranışları açıklamaya çalışmıştır (Lekka ve Healey, 2012: 8). Yönetici özelliklerini açıklamaya çalışan ilk teorilerden olan özellikler teorisine göre yöneticinin sahip olduğu fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal özellikler yöneticinin içinde bulunduğu gruba liderlik etmesini sağlayan ve bu sürecin etkinliğini belirleyen en önemli faktör olarak görülmektedir (Balci, 2009: 33). Yöneticilik sürecini açıklamaya çalışan özellikler teorisi ile birlikte daha sonraki dönemlerde ortaya konan davranışsal, durumsal ve güncel teorilerde de kişilik özelliklerinin yöneticinin davranışlarını ve yeteneklerini etkileyen temel bir faktör olduğu görülmektedir.

Kişilik, genel bir ifade ile kişinin farklı durumlar karşısında diğer kişiler yanında sergilediği belirgin ve tutarlı tepkilerdir (Deniz ve Erciş, 2008: 302). Kişilik, bir kişinin diğer kişilere karşı tepki vermek ve onlarla sosyal etkileşim içine girmek için kişi tarafından sergilenen, gözlenebilir ve ölçülebilir özellikler olarak tanımlanabilir (Robbins ve Judge, 2012: 135). Kişilik, bir kişinin davranışlarını yönlendiren sahip olduğu içsel ve dışsal özelliklerinin toplamıdır (Allport, 1937). Genetik özellikler ve çevresel faktörler sebebiyle her insanın kendine has kişilik özellikleri olsa da, çoğu insanda yaygın olarak bulunan temel özellikler vardır. Bireyin kişiliğinin temel yönlerini yansıtan özellikleri belirlemek ve sınıflandırmak amacıyla birçok araştırmacı farklı bakış açılarıyla kişiliği kategorize eden yaklaşımlar geliştirmiştir. Beş faktör kişilik özellikleri modeli, kişiliğin en belirgin yönlerini ortaya koyması açısından çoğu araştırmacının fikir birliğine vardığı bir kişilik yaklaşımıdır. Kişiliği beş faktörlü bir yapı olarak ele alan model; farklı günlük konuşma dillerindeki kişilik özelliklerini tanımlayan sıfatların, mevcut kişilik envanterlerinin ve boyutlarının uzman araştırmacılar tarafından tekrar incelenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Judge vd., 2002: 767). Kökeni 1930'lu yıllarda Allport ve Odbert'in Webster sözlüğünü inceleyerek kişiliği "ayırıcı özellikler" bakış açısıyla ele alan yaklaşıma dayanan model, 1983 ve 1985 yılları arasında araştırmacılar Robert McCrea ve Paul Costa'nın yapmış olduğu çalışmalar sonucunda geliştirilmiştir (Kocabacak, 2011: 95). Model; deneysel araştırmalara dayanması, ölçülen kişilik özelliklerinin zaman geçmesine rağmen geçerliliğini koruması, biyolojik temellerinin olması, farklı kültür ve toplumlarda geçerli olması ve kullanımının kolay olması nedeniyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Doğan, 2013: 57). Beş faktör kişilik modelini oluşturan boyutlar; dışa dönüklük, duygusal denge, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluktur (Judge vd., 2002: 767).

Dışa dönüklük; içinde bulunulan sosyal çevre ve dış dünyaya karşı ilgi duymak, bu çevreyle bütünleşmek istemek, başkalarıyla iletişim kurmaktan hoşlanmak ve yaşam enerjisini sosyal etkileşimlerden almaktır (Long vd., 2015). Dışa dönükler; cana yakın, konuşmayı seven, kolay iletişim kurabilen, sempatik, ekip çalışmasına meyilli, coşkulu ve sosyal yönleri güçlü kişilik özellikleri gösterirler (Doğan, 2013: 57). Dışa dönük bireylerin aksine içe dönükler; genellikle sakin, çekingen, utangaç, kendi iç dünyalarında yaşayan, ciddi görünümlü, yalnız kalmayı tercih eden ve insanlarla daha az sosyal etkileşim halinde olan bireylerdir (Tatlıoğlu, 2014: 947). Bir grup içinde canlı, enerjik ve konuşkan tavırlara sahip bir bireyin öne çıkarak liderlik özellikleri sergilemesi ve diğer grup üyelerini etkilemesi olasıdır. Bir lider tanımlanırken enerjik, iddialı, aktif, sesi çıkan gibi kullanılan sıfatlar aynı zamanda dışa dönük kişilerde görülen özelliklerdir. Dışa dönüklüğün özelliklerle baskınlık ve sosyal olma yönü, grup içinde liderliğin ortaya çıkmasında ve lider üye etkileşiminde önemli rol oynar (Judge vd., 2002: 768). Bono ve Judge (2004: 901) tarafından yapılan meta analiz araştırmasında, dışa dönüklüğün dönüşümcü liderlik ile en güçlü ilişkiye sahip kişilik özelliği olduğu görülmüştür. Mihalcea'ya (2013: 91) göre, dışa dönük kişiler diğerlerine göre daha çok dönüşümcü özellikler sergilemekte ve ilişki içinde oldukları bireylerde memnuniyet yaratmaktadır. Juhász (2010: 63) tarafından Macaristan'da yapılan araştırmada, dışa dönüklüğün takımlar arası iletişimi pozitif yönde etkilediği görülmüştür.

Duygusal denge, bireylerin ruh halindeki tutarlılık ve istikrarı ifade eder. Duygusal açıdan dengeli bireyler sakin, uyumlu, kendine güvenen, olumlu sosyal ilişkiler içinde olan ve duygusal yönden gel gitleri olmayan bireylerdir (Kocabacak, 2011: 103). İletişim esnasında olumsuz etkileşimlere karşı bağımsızlıkları olan, hemen strese girmeyen ve problemler ile sağlıklı mücadele edebilen bireylerdir (Parks-Leduc vd., 2015: 7). Duygusal dengenin karşıtı ise duygusal dengesizlik veya literatürde daha yaygın kullanılan bir ifade ile nevroitikliktir. Sabbagh ve Khali'e (2015: 37) göre nevroitik bireyler; karamsar, öfkeli, heyecanlı, kaygılı, duygusal açıdan dengesiz, sorunlar karşısında kolayca sarsılan ve öngörüleemeyen davranışlar sergileyen bireylerdir. Bu davranışları nedeniyle nevroitikler, iş ve özel yaşamlarında sosyal ilişkilerinde sorunlar yaşamaya eğilimlidir. Duygusal denge; takım çalışması, üretkenlik ve etkin karar alma ile pozitif yönde ilişkili iken; nevroitik davranışlar ise takım çalışmasına zarar verir (Juhász, 2010: 66). Judge vd. (2002: 774) tarafından yapılan meta analiz araştırmasında nevroitikliğin yöneticinin etkinliği ile negatif yönde ilişki içinde olduğu görülmüştür. Araştırmacılara göre, nevroitik yöneticilerin ilham verme ve etkileme yönleri zayıf olduğundan etkileşim içinde oldukları astlarının beklentilerini karşılama zorudur. Özbağ (2016: 241) tarafından yapılan bir araştırmada nevroitiklik ile etik liderlik arasında negatif ilişki olduğu görülmüştür. Mihalcea'ya (2013: 91) göre nevroitik liderler, duygusal tutarsızlıklar yaşadıkları için dönüşümcü liderlik davranışları sergileyemezler.

Deneyime açıklık, bireylerin yeni ve farklı durumlara karşı yaklaşımları ile alışkanlıklar ve değer yargılarına karşı gösterdikleri bağımlılık seviyesini açıklamaya çalışan bir kişilik özelliğidir. Deneyime açık kişiler; bağımsız düşünce yapısına sahip, geleneksel kuralları sorgulayan, hayal dünyaları geniş, meraklı ve yaratıcı bireylerdir (İnanç ve Yerlikaya, 2011: 288). Deneyime açıklığı az olan bireyler, yeni fikirlere ve değişime karşı dirençli olup farklı düşünceleri reddedebilirler. Geleneksel değer yargılarına bağlı ve basmakalıp düşünürler (Yıldızoğlu, 2013: 94). Deneyime açık bireyler yenilikçi ve farklı düşüncelere sahip olduklarından dönüşümcü liderlik sergileme kapasiteleri yüksektir ve kendilerini takip edenlere ilham verebilirler (Bono ve Judge, 2004: 902). Özbağ (2016: 241) tarafından yapılan bir araştırmada, deneyime açıklık ve etik yöneticilik arasında pozitif anlamlı bir ilişki olduğu; Judge vd. (2002: 773) tarafından yapılan meta analiz araştırmasında dışa dönüklük ve öz disiplinden sonra deneyime açıklığın, üçüncü olarak liderlik ile ilişki içinde olduğu görülmüştür. Araştırmacılar yaratıcı ve gelişime açık bireylerin lider olarak ortaya çıkmaya yatkın olduklarını düşünmektedir. Korkmaz (2006: 199) tarafından eğitim sektöründe yapılan bir araştırmada yenilikçi ve deneyime açık okul yöneticilerinin geleneksel yöneticilere göre daha fazla dönüşümcü liderlik davranışı sergilediği görülmüştür.

Öz disiplin; bireylerin başarı odaklı, düzenli, titiz, güvenilir, planlı hareket eden ve sorumluluk sahibi olan yönleriyle ilgilidir (Judge ve Ilies, 2002: 798). Öz disiplini yüksek kişilerin hayata bakış açılarında ve yaptıkları işlerde disiplin, kontrol, çalışkanlık, organize hareket etme, zamanı iyi kullanma ve azimli olma gibi kişilik özellikleri baskındır (İnanç ve Yerlikaya, 2011: 288). Öz disiplini düşük olan bireyler ise, sorumluluk almayı sevmeyen, işlerini yaparken fazla özen göstermeyen, başarı odaklı olmayan ve kendi zevklerine düşkün oldukları için tembel davranan bireylerdir (Doğan, 2013: 58). Öz disiplini yüksek yöneticiler; sorumluluk duygusu olan, hedef odaklı ve iş konusunda disiplinli olduklarından, tembel davranışlarıyla ön plana çıkan pasif yöneticilerden farklıdır (Bono ve Judge, 2004: 903). Öz disiplin, yöneticinin etkinliği ve iş performansı ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü disiplinli yöneticiler, belirledikleri hedefler doğrultusunda azimli, sabırlı ve ısrarlı bir şekilde yollarına devam ederler (Judge vd., 2002: 768). Babyak (2014: 24) tarafından yapılan bir araştırmada; öz disiplinin örtük liderliğin kendine adama boyutu ile ilişkili olduğu; Boakye ve Gyambrah (2017: 654) tarafından Gana'da eğitim sektöründe yapılan bir araştırmada, öz disiplinin etik liderlik davranışını açıklayan en önemli kişilik boyutu (%44) olduğu; Alkahtani vd. (2011: 93) tarafından Malezya'da yöneticiler üzerinde yapılan bir araştırmada ise öz disiplinin katılımcı liderlikle pozitif ilişki içinde olduğu görülmüştür.

Uyumluluk; bireyin sosyal ilişkilerinde kibar, nazik, güvenilir ve cana yakın davranışları ile ilgili kişilik özelliğidir (Judge ve Ilies, 2002: 798). Uyumlu bireyler, diğer bireylere karşı yardım etmeye ve işbirliği göstermeye meyilli olup onların beklenti ve isteklerini karşılama motivasyonuna sahiptirler. İçinde buldukları sosyal grubun değerlerine ve beklentilerine gösterdiği işbirlikçi davranışlar nedeniyle olumlu sosyal ilişkiler geliştirirler (Parks-Leduc vd., 2015: 7). Uyuumsuz kişilerin aniden sinirlenen, sürekli rekabet içinde olan, uzlaşmadan kaçınan, yeri geldiğinde rahatsız edici davranışlar gösterebilen kişilik özellikleri vardır (Yalçın, 2015: 37). Literatür incelendiğinde uyumluluk ile yöneticilik arasındaki ilişkide farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Grup içindeki sosyal ilişkilerde dayanışmacı ve duruma göre hareket etme gibi uyumluluğa dair temel davranışlar düşünüldüğünde, yöneticilerin

uyumlu olması beklenir. Ancak, mütevazilik uyumlu bireylerin bir özelliği olmakla birlikte, yöneticiler aşırı mütevazilik eğiliminde değildir. Bu kapsamda, uyumluluk ile yöneticilik arasındaki ilişkinin negatif olabileceği; ama araştırmaların birbiriyle çelişen sonuçlarına göre belirsiz olabileceğini de söylemek mümkündür (Judge vd., 2002: 768). Nezaket, alçak gönüllülük ve uyumluluk gibi özellikler grup içinde bireylerin rol model ve güvenilir olarak algılanmalarını sağlayabilir. Ancak bu özellikler karizmatik liderleri simgeleyen özellikler arasında değildir (Bono ve Judge, 2004: 903).

2.2. Politik Yetenek

Örgütsel yaşamda çalışanların pozisyonlarını korumak ve güçlendirmek istemesi, sınırlı kaynaklara ulaşmak için sergilenen rekabetçi davranışlar, bireysel ve kariyer hedeflerine ulaşma çabası gibi sebeplerden dolayı örgütsel politika doğrultusunda sergilenen politik davranışlar son yıllarda politik yetenek kavramını ön plana çıkarmıştır. Mayes ve Allen'e (1977: 672) göre örgütler, pazarlık süreci sonunda kararların alındığı ve hedeflerin belirlendiği politik arenalardır ve bu arenalarda çalışanların etkili olabilmesi için politik bakış açısına sahip olması gerekir. Politik yetenek kavramıyla ilgili araştırmaların kökeni 1900'ü yılların başına kadar gitmekle birlikte 1980'li yılların başından itibaren örgütsel politika ve politik davranış konularıyla birlikte politik yetenek hakkında yapılan araştırmalar da gelişmeye başlamıştır. Politik yetenek kavramıyla ilgili ilk önemli çalışmalar Pfeffer (1981) ve Mintzberg (1983) tarafından yapılmıştır. Araştırmacıların yaptığı bu ilk çalışmalar, politik yetenek kavramının temelini oluştursa da kavramın teorik ve deneysel gelişimine katkıda bulunamamıştır. 1980'li yılların başından 2000'li yılların başına kadar geçen sürede araştırmacılar, politik yetenek kavramına yeterli ilgi göstermemiş; kavram, diğer sosyal yeteneklerle birlikte ele alındığından belirsiz kalmış ve ilgili literatürde bir boşluk oluşmuştur. Bu süreçten sonra Ferris vd. (1999) tarafından yapılan araştırmalarda politik yetenek kavramı yeniden incelenmiş, kavramsallaştırılmış ve nicel çalışmalarla boyutları belirlenmiştir (Cheema vd., 2008: 7; Atay, 2010: 66; Uğurlu ve Bostancı, 2017: 4052).

Literatürde politik yetenek kavramını ilk defa kullanan araştırmacı Pfeffer (1981) politik yeteneği, belirli bir otorite ve güç elde etmek amacıyla sergilenen politik davranışa izin veren kişilik özelliği olarak tanımlamıştır. Örgütsel politika konusunda öncü çalışmalar yapan diğer bir araştırmacı Mintzberg'e (1985: 135) göre politik yetenek; bir bireyi müzakere, ikna ya da manipülasyon vasıtasıyla etkilemek için yapılan faaliyetler olarak ifade edilmektedir. Diğer sosyal yeteneklerden farklı olan politik yetenek, genellikle iyi iletişim ve sosyal farkındalık yeteneklerini birbirine bağlayan bireyler arası bir stil olarak görülebilir (Ferris vd., 2000: 30-31). Politik yeteneği kavramsallaştıran Ferris vd.'ne (2005: 127-128) göre politik yetenek, "bir çalışanın işyerinde diğer çalışanları etkin bir şekilde anlama ve bunun sonucunda elde ettiği bilgiyi bireysel ve örgütsel amaçlarına ulaşma doğrultusunda diğer çalışanları etkilemek için kullanma yeteneğidir". Politik yeteneği yüksek bireyler, farklı koşullarda ortaya çıkan taleplere karşı sosyal zekâları ve davranışlarını ayarlama kapasitelerini birlikte kullanarak diğer bireylere karşı güven verir, samimi görünür ve onları kontrol altına alarak etkilerler. Bu kontrol ve etkileme davranışları, açık değil karşı tarafın hissedemeyeceği örtük bir şekilde yapılır.

Politik yetenek, işyerinde diğer çalışanların davranışlarını doğru bir şekilde analiz edebilmek ve bu analiz sonucu elde edilen bilgiyi kişisel ve örgütsel amaçlara erişebilmek için etkili bir şekilde kullanabilmektir. Politik yetenek sayesinde kişiler değişen koşullara kolayca uyum sağlayabilirler (Cingöz, 2013: 178). Politik yetenek, daha genel bir tanımlama ile amaçlara ulaşmak için başkalarını etkileme yeteneği olarak ifade edilebilir (Robbins ve Judge, 2012: 427). Ortaya çıkan ihtiyaçlara göre sosyal zekâ ve davranışların şekillendirilmesi ve uydurulması olarak görülen politik yetenek, çalışanın işyerindeki resmi rolünün bir parçası değildir. Fakat, çalışanın kendisini olumlu ya da olumsuz etkileyeceğini düşündüğü durumları kontrol altına almak için sergilediği davranışlarda politik yetenek ön plana çıkar (Akçakanat ve Uzunbacak, 2017: 790). Politik yetenek; bir çalışanın işyerindeki formal gücünü diğerlerinin duygu ve düşüncelerine karşı hassasiyetle göstermesi, neyin mümkün neyin mümkün olamayacağını öngörebilmesi, sahip olduğu enerjiyi nereye yoğunlaştıracağını bilmesi ve gerekli durumlarda işyerinde kendi lehine gruplar oluşturabilmesidir (Mintzberg, 1983).

Küreselleşme, teknolojik ve dijital değişimler, ekonomik krizler, işgücü yapısının demografik ve sosyal açıdan giderek çeşitlenmesi gibi faktörler günümüz dünyasını eskiye nazaran daha hızlı bir değişim sürecine yönlendirmektedir. Modern iş dünyasında başarılı ve rekabetçi olabilmek ve örgütsel ilişkilerin sağlıklı bir şekilde

yürütülebilmesi için çalışanların önemli sosyal yeteneklere sahip olması gerekir. Bu nedenle politik yetenek, başarılı örgütsel ilişkiler için çalışanlarda olması gereken sosyal yeteneklerin başında gelir (Maroulis, 2015: 12). Gücün diğerlerini etkilemek için bir araç olarak kullanıldığı, örgütsel politikanın söz konusu bu gücü ele geçirmek için taktikler içerdiği ve örgütsel kaynakları kontrol etmek için politik davranışların sergilendiği bir örgütte, diğer çalışanlar tarafından güçlü olarak görülebilmek için politik yetenek çalışanlara gerekli olan katkıyı ve araçları sağlar (Pfeffer, 2010: 10). Ferris vd.'ne (2005; 128-129) göre politik yeteneğin; ilişki ağı kurma, kişiler arası etki, sosyal zekâ ve samimi görünme olmak üzere dört boyutu vardır.

İlişki ağı kurma, bir kişinin kişisel ve örgütsel amaçlarına ulaşmasında faydalı olacak ilişkilerin oluşturduğu ağ içinde kendisini tanıması ve konumlandırmasıdır. Bu konuda başarılı kişiler değerli ilişkiler kurabilir, örgüt içinde etkili ağlar ve ittifaklar inşa edebilir ve çatışma durumunda bunları çözmek için kıvrak zekâlarıyla başarılı müzakereler yürütebilirler (Ferris vd., 2005: 129). Politik yeteneği güçlü kişiler, farklı kişilerle ilişki ağı kurma ve bu ilişkileri kullanma konusunda maharetlidirler. Geliştirdikleri güçlü örgütsel ağlar sayesinde kit ve değerli örgütsel kaynakları ellerinde tutabilirler (Karnes, 2014: 20). Politik yeteneğin kişiler arası etki boyutu, kişilerin amaçlarına ulaşabilmesi için karşısındaki kişileri ikna etme ve değişen koşullara göre esneklik gösterebilmesini ifade eder (Phipps ve Prieto, 2011: 436). Kişiler arası etkide başarılı kişiler, sosyal etkileşim sırasında sergiledikleri alçak gönüllü, zeki ve duruma göre değişen davranışları nedeniyle “sosyal bukalemonlar” olarak görülürler (Ferris vd., 2005: 129). Sosyal zekâ; insanları anlayabilme, onların aklından geçenleri okuyabilme ve bu bilgileri sosyal etkileşim sırasında etkili bir şekilde kullanabilme yeteneğidir (Uğurlu ve Bostancı, 2017: 4052). Sosyal zekâ veya başka bir ifadeyle sosyal açıkgozlülük, başkalarına karşı duyarlılıktır. Kişinin kendisi için gerekli olanları elde etme konusunda önemli kişileri tanımlama kapasitesidir (Pfeffer, 1992: 173). Politik yeteneğin samimi görünme boyutu ise kişinin cana yakın, açık sözlü ve dürüst yönünü ifade eder. Samimi görünme, iletişim sırasında karşı tarafta istenilen izlenimi oluşturabilmek için önemli ve gereklidir (Atay, 2010: 68). Samimiyet olmadan politik yeteneğin ilişki ağı kurma, kişiler arası etki ve sosyal zekâ boyutları iletişim sırasında manipülatif ve tuzak olarak görülebilir. Çünkü sosyal etkileşim sırasında kişiler karşı tarafın niyetini nasıl algılasa ona göre yorumlayacaktır. Bu nedenle samimi görünen kişiler, gerçek niyetlerine bakılmaksızın büyük ihtimalle güvenilir olarak görülür (Maroulis, 2015: 33).

2.3.Yöneticilerin Kişilik Özellikleri ve Politik Yetenekleri Arasındaki İlişkiler

Örgüt kaynaklarını kontrol etme çabası, güç ve otorite kazanma isteği ve sosyal ittifaklar oluşturma gibi politik davranışlar, günümüz örgütlerini politik ortamlar haline getirdiğinden örgütleri yönlendiren yöneticilerin doğası gereği politikleşen örgütsel hayatta başarılı olabilmesi için politik yeteneklere sahip olması gerekmektedir (Ferris vd., 2005: 127-128). Politik yetenek; yöneticide bireysel bir farklılık yaratan, yöneticinin astlarını etkileyebilmesini sağlayan ve yönetici etkinliğinin arttırabilmesi için gerekli olan bir yetenektir (Gentry vd., 2013: 571). Politik yetenek; bilişsel, duygusal ve davranışsal tezahürleri olan sosyal yeteneklerden oluşan bir yapıyı ifade eder. Politik yetenek, eğitim ve sosyal ilişkiler aracılığıyla büyük ölçüde geliştirilebilen bir yetenek olmakla birlikte, bu yeteneği etkileyen bireylerin kişilik özellikleri bulunmaktadır (Frieder, 2014: 16). Bu özellikler, sosyal etkileşimlerde bireylerin diğerleri üzerindeki etkisini kullanabilmesi ve işyerinde değişen koşullara en uygun davranışı sergileyebilmesi için gerekli olan politik yeteneği etkilemektedir. Öz izleme, vicdanlı olma, kontrol odağı, öz yeterlilik, sempatiklik, uyumlu olmak, proaktiflik, eylem odaklı olmak ve kazanılan deneyimler gibi özellikler politik yeteneği etkileyen özellikler arasındadır (Ferris vd., 2007: 296). Yöneticiler; sahip olduğu dışa dönüklük, duygusal denge, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluk kişilik özellikleri doğrultusunda örgüt içinde astlar ve gruplarla ilişkileri sırasında ilişki ağı kurma, kişiler arası etki, sosyal zekâ ve samimi görünme gibi politik yeteneklerini farklı şekillerde sergileyebilir.

H₁: Yöneticilerin kişilik özellikleri politik yeteneklerini etkiler.

Dışa dönüklük; enerjik, samimi, cana yakın, iddialı, konuşkan ve dış dünyaya yönelik davranışlar sebebiyle yöneticilik kavramı ile en çok ilişkilendirilen kişilik özelliğidir. Dışa dönük yöneticiler, baskın ve sosyal yönleriyle astlarını etkileyerek etkili bir örgütsel performans sergileyebilir (Judge vd., 2002: 768). İşyerinde sosyal ağlar kurma, dostluklar kazanma ve ittifaklar oluşturmak örgütsel politikanın yönlendirilmesi için önemlidir (Ferris vd., 2005: 128). Politik yetenekler sayesinde kurulacak güçlü sosyal ilişkiler, örgüt içinde diğer bireyleri etki altına

alabilmek için önemli araçlardır (Pfeffer, 1992: 175). Dışa dönük yöneticilerin konuşkan, girişimci ve cana yakın kişilik özellikleri sayesinde kolayca sosyal ilişki ağları oluşturabileceği, astlarını yönlendirebileceği ve örgütsel politikaya uygun politik davranışlar gösterebileceğini söylemek mümkündür. Bu nedenle yöneticilerin dışa dönük kişilik özelliğinin politik yeteneklerini pozitif olarak etkileyeceği düşünülmektedir.

H₂: Yöneticilerin dışa dönük kişilik özelliği politik yeteneklerini pozitif olarak etkiler.

Duygusal yönden dengeli yöneticiler, kendilerine ve yeteneklerine güvendiklerinden sağlıklı iletişim kurma, uzlaşma, çatışma yönetimi gibi sosyal etkileşimlerde başarılıdır. Söz konusu sosyal etkileşimler esnasında çatışmayı körükleyen, karar almayı zorlaştıran ve iletişim engelleri oluşturan gergin, öfkeli, stresli ve nevrotik davranışlardan kaçınırlar. Politik yetenek aynı zamanda sosyal ilişki geliştirmek için gerekli olan bir yetenektir. Politik yeteneği yüksek yöneticiler, anlaşmazlık ve çatışma durumlarında müzakereci yönleriyle sorunların üstesinden gelebilir. Aynı zamanda kontrol algıları yüksek olduğundan işyeri streslerine karşı daha az gerginlik yaşadıkları ve böyle durumlarda astlarını motive etmede zorlanmayacakları ifade edilmektedir (Phipps ve Prieto, 2011: 436). Yöneticilerin duygusal yönden dengeli olmasının politik yetenekleriyle pozitif ilişki içinde olduğunu; buna karşın nevrotik davranışlarının çatışma yönetimi, etkili iletişim, sosyal ağ kurma, kişiler arası etki ve samimi görünme gibi politik yeteneklerini negatif olarak etkileyebileceğini söylemek mümkündür.

H₃: Yöneticilerin nevrotik kişilik özelliği politik yeteneklerini negatif olarak etkiler.

Sosyal etkileme teorisi (social influence theory), bireylerin algı ve kararlarını değiştirmek amacıyla onların nasıl ikna edilmesi ve etkilenmesi gerektiğini açıklamaya çalışır. Teoriye göre, bireyler istedikleri amaçlara ulaşabilmek için diğerleri üzerindeki sosyal etkilerini kullanırlar (Levy vd., 1998: 716). Bu nedenle sosyal etkileme teorisi politik yeteneğin pozitif yönlerini ve teorik alt yapısını açıklamaya çalışan bir teori olarak görülebilir (Ford, 2011: 47). Ferris vd.'ne (2005: 129) göre, politik yeteneğin kişiler arası etki boyutu konusunda yetenekli olan bireyler, değişen durumlara göre amaçları doğrultusunda kendilerini adapte edip etrafındaki kişileri ikna etme kabiliyetine sahiptir. Bono ve Judge (2004: 902-903) tarafından yapılan meta analiz çalışmasına göre deneyime açık bireyler yaratıcı, yenilikçi, gelişime önem veren, değişen durumlara ayak uydurabilen, esnek ve entellektüel açıdan kapasiteleri yüksek olduğundan dönüşümcü yöneticilik davranışı sergileyerek astlarını etkileyebilir. Deneyime açık yönleriyle dönüşümcü davranan yöneticilerin astları ve diğer grup üyeleri ile rahat ilişki kurabileceği; onları istenilen hedefler doğrultusunda kolayca etkileyebileceği; kişisel ilişkilerinde olumlu etki bırakacağı ve deneyime açıklığın yöneticilerin politik yeteneklerini pozitif olarak etkileyeceği söylenebilir.

H₄: Yöneticilerin deneyime açık kişilik özelliği politik yeteneklerini pozitif olarak etkiler.

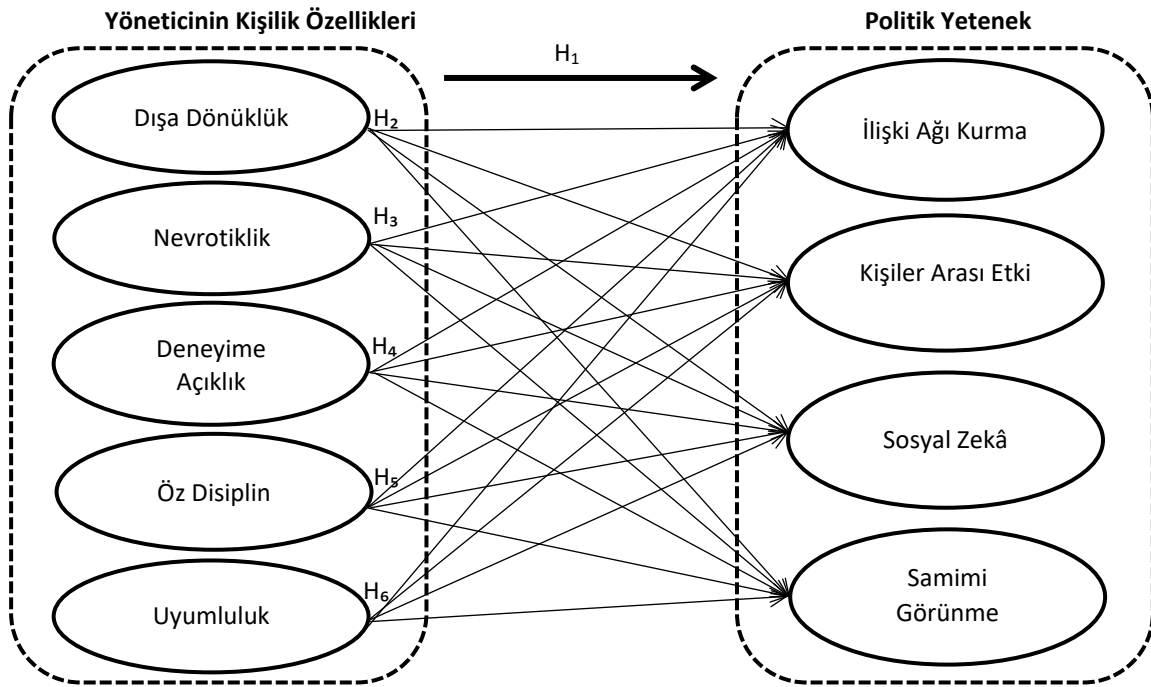
Öz disiplini yüksek yöneticiler, hedeflerine ulaşmak için gerekli olan değişimleri yerine getiren dönüşümcü kişilerdir. Yöneticilerin öz disiplini, kişiler arası etkileşimle birlikte hem kendilerini hem de çevrelerini izleme konusunda fayda sağlamaktadır. Öz disiplini yüksek yöneticilerin belirlemiş oldukları hedeflere ulaşmak için astları ve kilit pozisyonundaki diğer birey ya da gruplarla sosyal ilişkiler inşa etmesi muhtemeldir. Bu ilişkiler, yöneticinin politik yeteneğinin ağ kurma boyutuyla ilgili olup astlarıyla etkileşimini kolaylaştıracaktır (Phipps ve Prieto, 2011: 436). Politik yetenek ölçeği geliştirmek amacıyla farklı örneklemeler üzerinde yapılan bir çalışmada, bireyin öz disiplini yüksek davranışlarıyla politik yeteneğin sosyal zekâ boyutu arasında pozitif ilişki bulunmuştur (Ferris vd., 2005: 126). Öz disiplin ile ilişkilendirilebilecek bir özellik olan kontrol yeteneği, politik yeteneği etkileyen kişilik özelliklerinden biridir ve kontrol odağı ile öz yeterlilik olmak üzere iki alt bileşeni vardır. Kontrol odağı, bireylerin ödül ve cezalar üzerindeki kontrol hakkındaki genel beklentilerini ifade eder. Böylece bireyler, ödül ve cezalar üzerindeki hem kendi kontrollerini (içsel kontrol) hem de diğerlerinin veya çevrenin kontrolünü (dışsal kontrol) görebilirler. Öz yeterlilik ise bireylerin istenilen sonuçlara ulaşmak için gerekli olan eylemleri organize etme ve uygulama yeteneğine olan inancıdır. Böylece bireyler, kendilerini usta görür ve çevrelerini kontrol altına alabilir. Kontrol yeteneği ile politik yeteneğin kişiler arası etki ve ağ kurma yeteneği boyutları arasında güçlü ilişkiler bulunmaktadır (Ferris vd., 2007: 297). Bu kapsamda işlerini ve sosyal ilişkilerini belirli bir plan çerçevesinde, düzenli, kontrollü, sonuç ve başarı odaklı gerçekleştirmeye çalışan öz disiplini yüksek yöneticilerin politik yeteneklerinin de yüksek olacağı söylenebilir.

H₅: Yöneticilerin öz disiplin kişilik özelliği politik yeteneklerini pozitif olarak etkiler.

Örgütsel yaşamda yöneticinin sakin, sıcak, merhametli, düşünceli, işbirliğine yatkın ve empatik davranışları aynı zamanda politik yetenekleri ile ilgili özelliklerdir. Pozitif duygu içinde olma, cana yakınlık, davranışlarda nezaket ve zerafet uyumlu kişilik özelliklerindedir. Judge vd.'ne (2002: 768) göre, yöneticilik ve uyumluluk arasındaki ilişkide belirsizlikler görülmesine ve yöneticilerin fazla alçak gönüllü olmamasına rağmen, yöneticinin sahip olduğu uyumlu kişilik özelliklerinin politik yeteneğin ilişki ağı kurma, kişiler arası etki ve samimi görünme ile doğrudan ve pozitif yönde ilişki içinde olduğu söylenebilir (Phipps ve Prieto, 2011: 438). Yakınlık kurma; beğenilir olma, sempatiklik ve bireyler arası hoşgiden bir uyumu ifade eden ve politik yeteneği pozitif olarak etkileyen bir kişilik özelliğidir. Dışa dönüklük, uyumluluk ve pozitif duygular içinde olmak, yakınlık kurma özelliğinin alt bileşenleridir (Atay, 2010: 69). Sosyoanalitik teori, (socioanalytic theory) politik yetenek kavramının teorik alt yapısını açıklayabilecek bir başka teoridir. Teoriye göre, bireylerin kişiliğinin altında yatan iki temel güdü vardır. Bunlardan ilki, öne geçme ve ilerleme arzusu; ikincisi ise diğer bireylerle uyumlu olma arzudur (Hogan, 1983: 56). Aynı ortamda diğerlerinin önüne geçmek isteyen bireyler güç, statü ve kaynaklar üzerinde kontrolün kendilerinde olmasını arzular. Bunu başarmak için rekabetçi davranır, fazladan sorumluluklar üstlenir ve kendilerini sosyal ortam içinde görünür kılmaya çalışırlar. Bunun aksine, diğer bireylerle uyumlu ve işbirliği içinde olmak isteyenler, diğerleri tarafından kabul edilme ve desteklenme arzusu içinde davranırlar. Bunu sağlamak için de diğerleriyle arkadaşça ve dayanışma içinde olmaya çalışırlar (Blickle vd., 2011: 137). Bireylerin kişiliğinin altında yatan bu iki temel güdü, genellikle birbiriyle zıt güçler oluşturur. Öyle ki bireyin uyumlu olmak adına arkadaşça ve işbirliği içinde olma yeteneği ile güç, kontrol ve tanınma yeteneği birbiriyle ters düşebilir. Bu iki temel güdünün gücü, bireyden bireye göre farklılık gösterebilir. Uyumlu olma güdüsü duygusal denge, iyi geçinmek ve dürüstlük; önde olma güdüsü ise dışa dönüklük ve deneyime açıklık kişilik özellikleri ile ifade edilebilir (Hogan ve Holland, 2003: 100). Sosyoanalitik teori kapsamında, uyumluluk kişilik özelliğinin yöneticinin politik yeteneklerini pozitif olarak etkileyeceği söylenebilir.

H₆: Yöneticilerin uyumluluk kişilik özelliği politik yeteneklerini pozitif olarak etkiler.

Geliştirilen hipotezler, araştırma değişkenleri ile birlikte Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırmanın hipotezleri

3.ARAŞTIRMA

3.1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerine etkisini incelemektir. Araştırmanın hipotez sayısını arttırmamak için politik yeteneğin alt boyutları ile ilgili hipotezler geliştirilmemesine rağmen bulgular ve analiz bölümünde yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneğin alt boyutlarına olan etkisi de incelenmiştir. Araştırmanın yöneticilik, kişilik özellikleri ve politik yetenek kavramlarıyla ilgili literatürün gelişmesine katkı sağlayacağı ve söz konusu kavramlarla ilgili çalışma yapacak araştırmacılara ışık tutacağı düşünülmektedir.

3.2.Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın evren ve örnekleme, veri toplama araçları ve kullanılan istatistiksel analiz yöntemleri açıklanmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 23 Kasım 2018 itibarıyla Malatya İl Sağlık Müdürlüğüne bağlı hastaneler ve sağlık birimlerinde görevli 3640 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Araştırmanın asgari örneklem büyüklüğü, %95 güvenilirlik düzeyi ve %5 hata payı dikkate alınarak $(n = n_0 / (1 + n_0 / N))$ formülü ile 347 çalışan olarak hesaplanmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2017: 130). Araştırma sırasında sağlık çalışanlarının çok farklı görev ünvanlarına sahip olduğu görülmüş ve çalışanlar yaptıkları işlerdeki benzerlikler gözönüne alınarak doktor, hemşire ve yardımcı sağlık personeli olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır. Söz konusu üç çalışan grubunda belirlenen asgari örneklem sayısına ulaşabilmek amacıyla tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Asgari örneklem büyüklüğü ve geçersiz anket sayısı göz önünde bulundurularak 700 adet anket formu çoğaltılmış sağlık çalışanlarına elden dağıtılmıştır. 2018 yılı Aralık ayında başlayan ve 2019 yılı Şubat ayında sona eren veri toplama süreci sonunda dağıtılan anket formlarından 503 tanesi tekrar elden toplanmıştır. Kontrol edilerek geçersiz olduğu düşünülen 35 form iptal edilmiş ve 468 geçerli anket formu analize tabi tutulmuştur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla anket yöntemi kullanılmıştır. Anket; araştırma değişkenleri ile ilgili daha önce farklı çalışmalarda kullanılmış, geçerlilik ve güvenilirlik araştırmaları yapılmış ölçekler incelenerek toplam soru sayısı ve katılımcıların cevaplama süresi dikkate alınarak oluşturulmuştur. Anket, üç bölüm ve 39 sorudan oluşmaktadır. Birinci bölümde, araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında katılımcılara genel bilgiler verilmiş ve katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla altı soru sorulmuştur. İkinci bölümde, literatürde araştırmacılar tarafından kullanılan beş faktör kişilik özellikleri ölçekleri incelenmiş; ölçeğin çok boyutlu olması ve soru sayısını arttırmamak için kısa ölçekler üzerinde yoğunlaşmış ve bu kapsamda Almanya'da 2005-2009 yılları arasında 20529 katılımcıyla yapılan iki ayrı çalışmaya dayanarak Lang vd. (2011: 560) tarafından geliştirilen ve 15 sorudan oluşan beş faktör kişilik özellikleri ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin soruları, katılımcıların algısıyla yöneticilerinin kişilik özelliklerini yansıtacak şekilde uzman görüşü doğrultusunda İngilizce'den Türkçe'ye çevrilerek oluşturulmuştur. DeVellis'e (2017: 158) göre 40'tan fazla madde içermeyen faktör analizinin birçok durumunda 200 katılımcıya sahip örneklem büyüklüğü yeterlidir. Bu kapsamda ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmek için 215 katılımcı ile bir pilot çalışma yapılmış ve analiz sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Beş faktör kişilik özellikleri ölçeği açıklayıcı faktör analizi

Faktör	S/N	Maddeler	Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans %
Dışa Dönüklük	1	Yöneticim konuşkan biridir.	,676	13,80
	2	Yöneticim arkadaş canlısı ve sosyaldır.	,805	
	3	Yöneticimin içe kapanık bir yapısı vardır.*	,379	
Nevrotiklik	4	Yöneticim çok endişeli ve kaygılı biridir.	,630	12,70
	5	Yöneticim kolay bir şekilde sinirlenir.	,625	
	6	Yöneticim gergin durumlarda sessiz ve sakin kalabilir.*	,457	
Deneyime Açıklık	7	Yöneticimin orjinal, yeni ve parlak fikirleri vardır.	,789	16,33
	8	Yöneticim sanat, müzik ve edebiyat gibi faaliyetlere önem verir ve ilgilenir.	,651	
	9	Yöneticimin parlak ve canlı bir hayal dünyası ve yaratıcılığı vardır.	,761	
Uyumluluk	10	Yöneticim bazen işyerinde başkalarına karşı kaba davranabilir.*	,487	14,80
	11	Yöneticimin affedici bir kişiliği vardır.	,719	
	12	Yöneticim neredeyse herkese karşı kibar, düşünceli ve hassas davranır.	,781	
Öz Disiplin	13	Yöneticim başladığı bir işin tamamını yapar, eksik bırakmaz.	,798	16,02
	14	Yöneticim genellikle tembeldir ve çalışmayı pek sevmez.*	,580	
	15	Yöneticim yaptığı işi düzgün, sorunsuz ve zamanında yapar.	,782	
N: 215 KMO: ,883		Bartlett Küresellik Testi: Yaklaşık χ^2 : 1630,541 df: 105 Sig.: ,000	Toplam Varyans %	73,65

* Ters Soru

Ölçek geçerliliğini test etmek için yapılan ve Tablo 1’de görülen açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, KMO örneklem yeterliliği değerinin ,883 (çok iyi) ve örneklemin faktör analizi yapılması için yeterli olduğu görülmüştür. Bartlett Küresellik testi sonucunun anlamlı olması [$\chi^2(105)=1630,541$; $p=,000<,05$] nedeniyle ölçek maddeleri arasındaki ilişkilerin faktör analizi için uygun olduğu, tüm faktörlerin toplam varyansın %73,65’ni açıkladığı ve faktör yük değerlerinin ,379-.805 arasında olduğu görülmüştür. Faktör yüklerinin ,30’un üzerinde olması nedeniyle herhangi bir soru ölçekten çıkartılmamıştır (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2014: 403; Gürbüz ve Şahin, 2017: 317-318). Güvenilirlik analizi sonucunda ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı (α : ,76); alt boyutlara ait katsayılar ise dışadönüklük (α : ,69), nevroitiklik (α : ,61), deneyime açıklık (α : ,85) uyumluluk (α : ,72) ve özdisiplin (α : ,78) olarak görülmüştür. Özdisiplin boyutuna ait Cronbach Alfa katsayısı yüksek ($,81<\alpha<1,00$) iken ölçeğin geneline ve diğer boyutlara ait katsayılar kabul edilebilir ($,61<\alpha<,80$) seviyededir (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2014: 283). Ölçek geçerliliğini test etmek için yapılan pilot çalışma sonucunda beş faktör kişilik özellikleri ölçeğinin güvenilir ve geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Anketin üçüncü bölümünde, yöneticilerin politik yeteneklerini çalışanların algısıyla ölçmek amacıyla; literatürde politik yetenek konusunda öne çıkmış ve yaygın olarak kullanılan ve Ferris vd. (2005) tarafından geliştirilen dört boyut ve 18 sorudan oluşan politik yetenek ölçeği kullanılmıştır. Politik yetenek ölçeğinin ağ kurma (altı soru), kişiler arası etki (dört soru), sosyal zekâ (beş soru) ve samimi görünme (üç soru) olmak üzere dört boyutu bulunmaktadır. Söz konusu ölçek, Özdemir ve Gören (2016: 333-338) ve Konaklıoğlu ve Sevin (2015: 1-4) tarafından farklı çalışmalarda kullanılmış ve Cronbach Alfa katsayısı $\alpha=,94$ ve $\alpha=,97$ olarak rapor edilmiştir. Araştırmada anket sorularına verilecek cevaplar, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan 5’li Likert ölçeği yöntemine göre hazırlanmıştır. Bu yöntem uygun olarak ölçeklerin cevap bölümünde yer alan ifadeler; (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Orta Düzeyde Katılıyorum, (4) Katılıyorum ve (5) Tamamen Katılıyorum şeklinde hazırlanmıştır.

İstatistiksel Analiz

Araştırmada verilerin analiz aşamasında SPSS 21.0 ve AMOS 24 programları kullanılmıştır. Verilerin analizine başlamadan önce verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini test etmek için basıklık ve çarpıklık analizi yapılmıştır. Veriler değerlendirilirken frekans, yüzde, ortalama ve standart sapma gibi tanımlayıcı istatistiksel yöntemler kullanılmıştır. Araştırma ölçeklerinin geçerliliğini ölçmek için AMOS 24 programı ile doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır. Ölçeklerin güvenilirliğini ölçmek için Cronbach Alfa katsayısı, Birleşik/Yapı Güvenirliliği (Composite/Construct Reliability-CR) ve Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted-AVE) değerleri kullanılmıştır. Verilerin normal dağılım göstermesi nedeniyle hipotez testlerinde SPSS 21.0 programı kullanılarak parametrik testlerden olan Pearson korelasyon ve çoklu doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Araştırmada verilerin analiz sonuçları, %95 güven aralığında ve $p < ,05$ istatistiksel anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

3.3. Bulgular ve Analiz

Araştırmada elde edilen bulgular ve bulguların analizi aşağıda sırayla sunulmuştur.

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri; cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu, çalışma süresi ve görev ünvanı olmak üzere altı değişken açısından ele alınarak Tablo 2’de sunulmuştur.

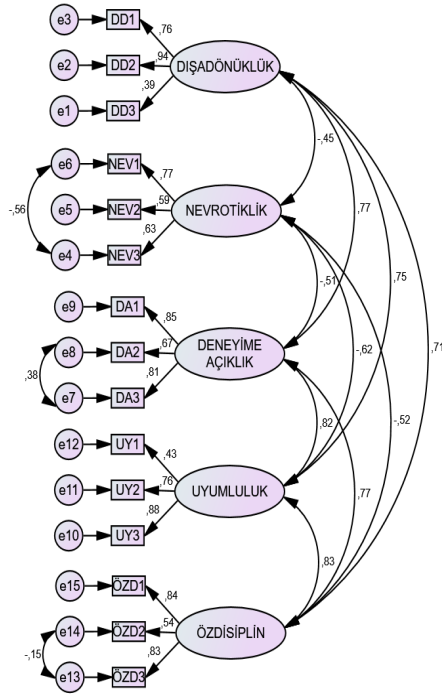
Tablo 2: Katılımcıların demografik özellikleri

Değişken	Grup	N	%	Değişken	Grup	N	%
Cinsiyet	Erkek	182	38,9	Medeni Durum	Evli	354	75,6
	Kadın	286	61,1		Bekâr	114	24,4
Yaş	18-25	68	14,5	Eğitim Durumu	Lise	86	18,4
	26-35	115	24,6		Yüksekokul	95	20,3
	36-42	158	33,7		Lisans	224	47,9
	43+	127	27,2		Lisansüstü	63	13,5
Çalışma Süresi	3 yıldan az	62	13,2	Görev Ünvanı	Doktor	92	19,7
	3-8	90	19,2		Hemşire	199	42,5
	9-14	105	22,4		Y.Sağlık Personeli	177	37,8
	15-20	86	18,4	Toplam		468	100
	20+	125	26,7				

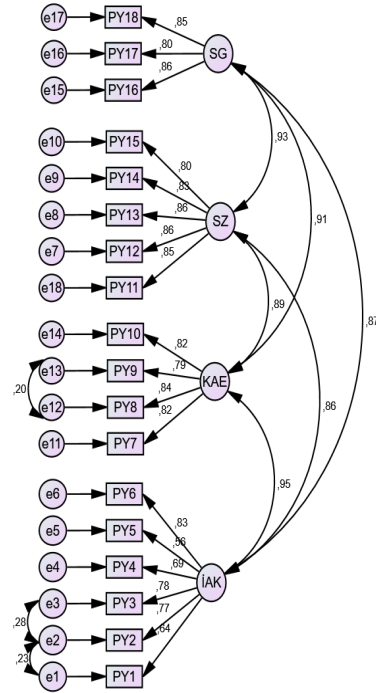
Tablo 2 incelendiğinde kadın (%61,1), evli (75,6), orta yaş grubu, 9 yıldan fazla çalışan, lisans mezunu (%47,9) katılımcıların çoğunlukta olduğu görülmüştür. Hemşire (42,5) ve yardımcı sağlık personeli (37,8) ile kıyaslandığında doktorların araştırmaya katılımı (%19,7) daha azdır.

Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Araştırma ölçekleri, daha önce başka araştırmalarda da kullanıldığı için ölçeklerin araştırma örnekleme uygun olup olmadığını belirlemek ve geçerliliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizleri (DFA) yapılmıştır. DFA, daha önceden kullanılan ölçeklerin özgün yapısının ve kuramsal evrende varsayılan ilişkilerin toplanan verilerle doğrulanıp doğrulanmadığını test etmek amacıyla sosyal bilimler araştırmalarında kullanımı giderek artan bir analizdir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 340).

Şekil 2: BFKÖ DFA diyagramı

Şekil 3: PY DFA diyagramı

Şekil 2 ve 3’de görülen DFA analizleri sırasında eşik değerlere yakın en iyi uyum değerlerini yakalayabilmek için her bir ölçeğin aynı boyutunun maddelerinin hata terimleri arasında modifikasyonlar yapılmıştır. Modifikasyonların YEM ve DFA analizlerinin doğasına aykırı olduğu düşünülse de aynı boyutun alt maddeleri arasında yapıldığı sürece bir sorun oluşturmayacağı belirtilmektedir. DFA’lar sırasında modelin yapısını bozmamak amacıyla, aynı boyut içinde olmak kaydıyla en fazla üç adet modifikasyon yapılmıştır (Gürbüz, 2019: 38-39). Ölçeklere ait uyum indeks değerlerinin eşik değerler ile kıyaslaması Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: DFA uyum indeks değerlerinin eşik değerlerle kıyaslaması

Uyum İndeksleri	Eşik Değerler		BFKÖ	Uyum Durumu	Politik Yetenek	Uyum Durumu
	İyi	Kabul				
χ^2/df	<3	$3 < \chi^2/df < 5$	4,31	Kabul	2,90	İyi
RMSEA	<,050	<,080	,084	Vasat	,064	Kabul
RMR	<,050	<,080	,079	Kabul	,041	İyi
CFI	>,950	>,900	,928	Kabul	,964	İyi
NFI	>,950	>,900	,909	Kabul	,946	Kabul
GFI	>,950	>,900	,910	Kabul	,919	Kabul

(Gürbüz ve Şahin, 2017: 343; Meydan ve Şeşen, 2015: 32-37)

Tablo 3 incelendiğinde ölçeklere ait DFA uyum değerlerinin değerlerinin iyi ve kabul edilebilir seviyede olduğu; bununla birlikte beş faktör kişilik özellikleri RMSEA değerinin (,084) eşik değerin (,080) üzerinde olduğu görülmüştür. Eşik değerlere göre genel olarak RMSEA değerinin ,080’nin altında olması kabul edilebilirliğine işaret etmekle birlikte; bazı araştırmacılara göre ,080-0,1 arasındaki RMSEA değeri de “vasat” olmakla birlikte

kabul edilebilir bir değerdir. 0,1'in üzerindeki değerler ise zayıf olarak yorumlanır (Gürbüz ve Şahin, 2017: 344; MacCallum vd., 1996: 134; Cangur ve Ercan, 2015: 157; Meral ve Takunyacı, 2016: 100). DFA analizlerinde her bir boyut/faktör altında en az üç madde ve ölçek maddelerine ait standardize faktör yüklerinin ,50'den yüksek olması istenmektedir (Gürbüz, 2019: 70). Şekil 3'deki politik yetenek ölçeğine ait maddelerin faktör yüklerinin ,50'den yüksek olduğu; bununla birlikte Şekil 2'deki kişilik özellikleri ölçeğinin DD3 (,39) ve UY1 (,43) ait faktör yüklerinin ,50'nin altında olduğu görülmüştür. Kişilik özellikleri ölçeği DFA uyum indeks değerlerinin kabul edilebilir seviyede olması nedeniyle söz konusu iki madde ölçekten çıkartılmamıştır.

Sosyal bilimlere ait araştırmalarda ölçeklerin güvenli ölçüm yapıp yapmadığının belirlenmesi gerekir. Ölçeklerin tek seferde yapılan ölçümle bahse konu kavramsal yapıyı tutarlı bir şekilde ölçüp ölçmediğini gösteren farklı güvenilirlik analizleri olmakla birlikte; literatürde en yaygın kullanılan iç tutarlılık yöntemi, Cronbach Alfa katsayısıdır (α) (Gürbüz ve Şahin, 2017: 329). 0 ile 1 arasında bir değer alan Cronbach Alfa katsayısıyla ilgili şu değerlendirmeler yapılır: ,00 α <,40 arası güvenilir değil; ,41 α <,60 arası güvenilirliği düşük; ,61 α <,80 arası güvenilirliği kabul edilebilir ve ,81 α <1,00 arası güvenilirliği yüksek (İslamoğlu ve Alınacı, 2014: 283). Cronbach Alfa katsayısına ilave olarak yapı güvenilirliğini ölçmek için ölçeklerin CR ve AVE değerleri de incelenmiştir. CR değerinin ,70'den yüksek olması faktörün yapı güvenilirliğine; AVE değerinin ,50'den yüksek olması ise faktörün birleşim geçerliliğine işaret eder (Hair vd., 2010). Araştırma ölçeklerine ait güvenilirlik analizleri sonucu Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Güvenilirlik analizleri sonuçları

Ölçekler	Boyutlar	α	CR	AVE	Ölçek α	Ölçek CR	Ölçek AVE
Kişilik Özellikleri	Dışa Dönüklük	,72	,76	,54	,77	,94	,53
	Nevrotiklik	,60	,70	,45			
	Deneyime Açıklık	,85	,82	,61			
	Uyumluluk	,70	,74	,51			
	Öz Disiplin	,76	,79	,56			
Politik Yetenek	İlişki Ağ Kurma	,87	,86	,51	,96	,97	,63
	Kişiler Arası Etki	,89	,89	,67			
	Sosyal Zekâ	,92	,92	,71			
	Samimi Görünme	,87	,87	,70			

Tablo 4'te görülen araştırma ölçeklerine ait güvenilirlik analizi sonuçları incelendiğinde kişilik özellikleri ölçeği güvenilirlik katsayısının (α =,77) kabul edilebilir; politik yetenek ölçeği (α =,96) güvenilirlik katsayısının yüksek olduğu; boyutlar bazında bakıldığında en düşük güvenilirlik katsayısının kişilik özellikleri ölçeği nevroitiklik boyutunda (α =,60) olmakla birlikte, söz konusu güvenilirlik katsayısının kabul edilebilir seviyede olduğu (İslamoğlu ve Alınacı, 2014: 283); ölçeklerin CR değerlerinin (,94 -,97) ,70'den, AVE değerlerinin (,53-,63) ise ,50'den yüksek olduğu görülmüştür. Bununla birlikte kişilik özellikleri ölçeği nevroitiklik boyutu AVE değerinin kısmen düşük (,45<,50) olduğu görülmüştür (Hair vd., 2010).

Verilerin Normal Dağılım Testi

Araştırmanın hipotez testlerine başlamadan önce kullanılacak analiz yöntemlerini belirlemek için, toplanan verilerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Bir verinin normal dağılım gösterip göstermediğini ölçmenin yollarından biri, verilerin çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakmaktır. Normal bir dağılımda bu değerler, -1,5 ve +1,5 arasında yer almalıdır (Tabachnick ve Fidell, 2013). Verilerin normal dağılım testi sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5: Verilerin normal dağılım testi

	Dışa Dönüklük	Nevrotiklik	Deneyim Açıklık	Uyumluluk	Öz Disiplin	Politik Yetenek	İlişki Ağı Kurma	Kişiler Arası Etki	Sosyal Zeka	Samimi Görünme
Çarpıklık	-,398	-,041	-,061	-,282	-,325	-,036	-,041	-,271	-,076	-,385
Basıklık	-,564	-,511	-,703	-,316	-,771	-,637	-,511	-,499	-,666	-,356

Tablo 5 incelendiğinde araştırma ölçekleri ile toplanan verilerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,5 ve +1,5 arasında olduğu ve normal dağılım gösterdiği görülmüştür. Bu nedenle hipotez testlerinde parametrik testlerden olan Pearson korelasyon ve çoklu doğrusal regresyon analizleri kullanılmıştır.

Değişkenler Arası İlişkiler Analizi

Yöneticinin kişilik özellikleri ve politik yeteneği ile alt boyutları arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla yapılan korelasyon analizi Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Korelasyon analizi

Değişkenler	Ort.	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Dışa Dönüklük	3,74	,91	-									
2. Nevrotiklik	2,50	,86	-,374**	-								
3. Deneyime Açıklık	3,10	1,07	,581**	-,406**	-							
4. Öz Disiplin	3,77	,95	,580**	-,454**	,594**	-						
5. Uyumluluk	3,54	,92	,553**	-,565**	,613**	,680**	-					
6. Politik Yetenek	3,29	,90	,623**	-,492**	,698**	,639**	,658**	-				
7. İlişki Ağı Kurma	3,27	,91	,563**	-,421**	,622**	,549**	,547**	,920**	-			
8. Kişiler Arası Etki	3,38	1,0	,583**	-,455**	,626**	,592**	,611**	,926**	,816**	-		
9. Sosyal Zekâ	3,17	1,02	,569**	-,485**	,680**	,615**	,656**	,930**	,769**	,807**	-	
10.Samimi Görünme	3,41	1,03	,588**	-,455**	,638**	,610**	,620**	,900**	,747**	,798**	,835**	-

** p< 0,01 N: 468 Ort: Ortalama S.S.: Standart Sapma

Korelasyon katsayısıyla ilgili şu değerlendirmeler yapılır: ,10-,30 arası zayıf; ,30-,50 arası orta; ,50-,80 arası güçlü ve ,80'den büyük ise çok güçlü korelasyon vardır (İslamoğlu ve Alnıaçık 2014: 347). Tablo 6 incelendiğinde yöneticilerin dışa dönüklük, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluk kişilik özellikleri ile politik yetenek ve alt boyutları arasında pozitif yönlü güçlü ilişkilerin olduğu; ancak nevroitiklik kişilik özelliği ile politik yetenek ve alt boyutları arasında negatif yönlü orta seviyede ilişkilerin olduğu görülmüştür. Değişkenlere ait aritmetik ortalamalar incelendiğinde sağlık çalışanlarının yöneticilerinin öz disiplin (ort: 3,77) ve dışa dönüklük (3,74) kişilik özellikleriyle ilgili algılarının kısmen yüksek; nevroitiklik kişilik özelliği ile algılarının (ort: 2,50) düşük ve politik yetenek (ort: 3,29) ile alt boyutlarıyla ilgili algılarının (ort:3,27; 3,38; 3,17; 3,41) ise ortalamanın üzerinde olduğunu söylemek mümkündür.

Yöneticilerin Kişilik Özelliklerinin Politik Yeteneklerine Etkisi

Yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yetenek ve alt boyutlarına etkisini ölçmek amacıyla yapılan çoklu doğrusal regresyon analizleri aşağıda sırayla tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 7: Kişilik özelliklerinin politik yeteneğe etkisi

Regresyon Modeli Özeti						
R	R ²		Düzeltilmiş R ²		Standart Hata	
,793	,628		,624		,55504	
Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar						
Değişkenler	B	Standart Hata	β	t	Sig. (p)	VIF
Sabit	,819	,207		3,956	,000	
Dışa Dönüklük	,198	,038	,199	5,270	,000	1,779
Nevrotiklik	-,119	,036	-,113	-3,266	,001	1,496
Deneyime Açıklık	,287	,033	,340	8,595	,000	1,940
Öz Disiplin	,146	,040	,154	3,664	,000	2,200
Uyumluluk	,167	,044	,171	3,831	,000	2,477
Bağımlı Değişken: Politik Yetenek		ANOVA: (F(5,462)=156,106; p =,000<,001)			N: 468	

Sig.< 0,05 ise anlamlı farklılık vardır.

Tablo 7’de görülen çoklu regresyon analizi sonuçlarının ANOVA testine göre istatistiksel olarak anlamlı $F(5,462)=156,106$; $p=,000<,001$ olduğu görülmüştür. Tablodaki Varyans Şişirme Faktörü (Variance Inflation Factor- VIF) değerlerine bakıldığında tüm değerlerin 5’ten küçük olduğu ve sorun yaratacak bir çoklu doğrusallık olmadığı söylenebilir. Çoklu regresyon analizinde bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusallığın miktarı hakkında bilgi veren VIF değeri, 1’e eşitse çoklu doğrusallık olmadığını, 1-5 arasında ise orta ve 5’den büyük ise yüksek çoklu doğrusallık olduğunu gösterir (Robinson ve Schumacker, 2009: 7; Akinwande vd., 2015: 755; Daoud, 2017: 4). Düzeltilmiş R² değeri ,62’dir. Bu sonuç, yöneticilerin politik yeteneğindeki %62 oranındaki değişimin yöneticilerin kişilik özellikleri tarafından açıklandığını göstermektedir. Tablodaki β katsayıları incelendiğinde; yöneticilerin dışa dönüklük ($\beta=,199$; $p=,000<,01$), deneyime açıklık ($\beta=,340$; $p=,000<,01$), öz disiplin ($\beta=,154$; $p=,000<,01$) ve uyumluluk ($\beta=,171$; $p=,000<,01$) özelliklerinin yöneticilerin politik yeteneğini pozitif olarak; nevroitiklik özelliğinin ($\beta=-,113$; $p=,001>,01$) ise negatif olarak etkilediği görülmüştür.

Tablo 8: Kişilik özelliklerinin ilişki ağı kurmaya etkisi

Regresyon Modeli Özeti						
R	R ²		Düzeltilmiş R ²		Standart Hata	
,695	,483		,478		,65840	
Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar						
Değişkenler	B	Standart Hata	β	t	Sig. (p)	VIF
Sabit	1,143	,245		4,657	,000	
Dışa Dönüklük	,213	,045	,213	4,779	,000	1,779
Nevrotiklik	-,110	,043	-,104	-2,536	,012	1,496
Deneyime Açıklık	,280	,040	,330	7,085	,000	1,940
Öz Disiplin	,120	,047	,126	2,541	,011	2,200
Uyumluluk	,081	,052	,083	1,574	,116	2,477
Bağımlı Değişken: İlişki Ağı Kurma		ANOVA: (F(5,462)=86,423; p =,000<,001)			N: 468	

Sig.< 0,05 ise anlamlı farklılık vardır.

Tablo 8’de görülen çoklu regresyon analizi sonuçlarının ANOVA testine göre istatistiksel olarak anlamlı $F(5,462)=86,423$; $p=,000<,001$ olduğu; ve yöneticilerin ilişki ağı kurma yeteneğindeki %47 oranındaki değişimin yöneticilerin dışa dönüklük, nevroitiklik, deneyime açıklık ve öz disiplin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı görülmüştür. Tablodaki β katsayıları incelendiğinde; yöneticilerin dışa dönüklük ($\beta=,213$; $p=,000<,01$), deneyime açıklık ($\beta=,330$; $p=,000<,01$), öz disiplin ($\beta=,126$; $p=,011<,05$) kişilik özelliklerinin yöneticilerin ilişki ağı kurma yeteneğini pozitif; nevroitiklik özelliğinin ($\beta=-,104$; $p=,012>,05$) negatif olarak etkilediği; uyumluluk ($\beta=,083$; $p=,116>,05$) özelliğinin ise etkilemediği görülmüştür.

Tablo 9: Kişilik özelliklerinin kişiler arası etkiye etkisi

Regresyon Modeli Özeti						
R	R ²		Düzeltilmiş R ²		Standart Hata	
,728	,530		,525		,69291	
Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar						
Değişkenler	B	Standart Hata	β	t	Sig. (p)	VIF
Sabit	,800	,258		3,098	,002	
Dışa Dönüklük	,227	,047	,207	4,854	,000	1,779
Nevrotiklik	-,120	,045	-,103	-2,642	,009	1,496
Deneyime Açıklık	,254	,042	,271	6,101	,000	1,940
Öz Disiplin	,155	,050	,147	3,113	,002	2,200
Uyumluluk	,187	,054	,173	3,440	,001	2,477
Bağımlı Değişken: Kişiler Arası Etki		ANOVA: (F(5,462)=104,153; p =,000<,001)			N: 468	

Sig.< 0,05 ise anlamlı farklılık vardır.

Tablo 9’da görülen çoklu regresyon analizi sonuçlarının ANOVA testine göre istatistiksel olarak anlamlı $F(5,462)=104,153$; $p=,000<,001$ olduğu; ve yöneticilerin kişiler arası etki yeteneğindeki %52 oranındaki değişimin yöneticilerin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı görülmüştür. Tablodaki β katsayıları incelendiğinde; yöneticilerin dışa dönüklük ($\beta=,207$; $p=,000<,01$), deneyime açıklık ($\beta=,271$; $p=,000<,01$), öz disiplin ($\beta=,147$; $p=,002<,01$) ve uyumluluk ($\beta=,173$; $p=,001<,01$) kişilik özelliklerinin yöneticilerin kişiler arası etki yeteneğini pozitif; nevroitiklik özelliğinin ($\beta=-,103$; $p=,009>,01$) ise negatif olarak etkilediği görülmüştür.

Tablo 10: Kişilik özelliklerinin sosyal zekâya etkisi

Regresyon Modeli Özeti						
R	R ²		Düzeltilmiş R ²		Standart Hata	
,767	,589		,584		,65886	
Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar						
Değişkenler	B	Standart Hata	β	t	Sig. (p)	VIF
Sabit	,550	,246		2,240	,026	
Dışa Dönüklük	,140	,045	,125	3,151	,002	1,779
Nevrotiklik	-,133	,043	-,112	-3,082	,002	1,496
Deneyime Açıklık	,331	,040	,347	8,360	,000	1,940
Öz Disiplin	,147	,047	,137	3,098	,002	2,200
Uyumluluk	,240	,052	,217	4,625	,000	2,477
Bağımlı Değişken: Sosyal Zekâ		ANOVA: (F(5,462)=132,337; p =,000<,001)			N: 468	

Sig.< 0,05 ise anlamlı farklılık vardır.

Tablo 10’da görülen çoklu regresyon analizi sonuçlarının ANOVA testine göre istatistiksel olarak anlamlı $F(5,462)=132,337$; $p=,000<,001$ olduğu ve yöneticilerin sosyal zekâ yeteneğindeki yaklaşık %59 oranındaki değişimin yöneticilerin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı görülmüştür. Tablodaki β katsayıları incelendiğinde; yöneticilerin dışa dönüklük ($\beta=,125$; $p=,002<,01$), deneyime açıklık ($\beta=,347$; $p=,000<,01$), öz disiplin ($\beta=,137$; $p=,002<,01$) ve uyumluluk ($\beta=,217$; $p=,000<,01$) kişilik özelliklerinin yöneticilerin sosyal zekâ yeteneğini pozitif; nevroitiklik özelliğinin ($\beta=-,112$; $p=,002<,01$) ise negatif olarak etkilediği görülmüştür.

Tablo 11: Kişilik özelliklerinin samimi görünmeye etkisi

Regresyon Modeli Özeti						
R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Standart Hata			
,740	,547	,542	,70022			
Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar						
Değişkenler	B	Standart Hata	β	t	Sig. (p)	VIF
Sabit	,640	,261		2,457	,014	
Dışa Dönüklük	,224	,047	,198	4,730	,000	1,779
Nevrotiklik	-,112	,046	-,094	-2,446	,015	1,496
Deneyime Açıklık	,269	,042	,279	6,397	,000	1,940
Öz Disiplin	,185	,050	,171	3,682	,000	2,200
Uyumluluk	,191	,055	,171	3,467	,001	2,477
Bağımlı Değişken: Samimi Görünme		ANOVA: (F(5,462)=111,603; p =,000<,001)			N: 468	

Sig.< 0,05 ise anlamlı farklılık vardır.

Tablo 11’da görülen çoklu regresyon analizi sonuçlarının ANOVA testine göre istatistiksel olarak anlamlı $F(5,462)=111,603; p=,000<,001$ olduğu ve yöneticilerin samimi görünme yeteneğindeki %54 oranındaki değişimin yöneticilerin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı görülmüştür. Tablodaki β katsayıları incelendiğinde; liderin dışa dönüklük ($\beta=,198; p=,000<,01$), deneyime açıklık ($\beta=,279; p=,000<,01$), öz disiplin ($\beta=,171; p=,000<,01$) ve uyumluluk ($\beta=,171; p=,001<,01$) kişilik özelliklerinin yöneticilerin samimi görünme yeteneğini pozitif; nevroitiklik özelliğinin ($\beta=-,094; p=,015<,05$) ise negatif olarak etkilediği görülmüştür.

4.TARTIŞMA ve SONUÇ

Günümüzde insanların zamanının çoğunun geçtiği işyerleri, güç ve statü kazanma, sosyal ağlar kurma, örgütsel kaynakları kontrol altına alma amacıyla çıkar savaşlarının yaşandığı politik mekanlar haline gelmiştir. İşyerlerinin söz konusu politik ortamı içinde yaşanan sosyal etkileşimleri etkileyen faktörlerin başında yöneticilerin kişilik özellikleri ve politik yetenekleri ön plana çıkmaktadır. Çünkü yöneticilerin kişilik özellikleri işyerinde çalışanların algıladıkları örgütsel iklimi belirleyen en önemli faktörlerin başında geldiği gibi yöneticilerin politik yetenekleri de bu iklim içinde yaşanan sosyal ilişkilerde düzenleyici ve yönlendirici bir sosyal yetenek olarak ön plana çıkmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada sağlık sektöründe belirlenen bir örneklem üzerinde yapılan bir araştırma ile yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerine etkisi incelenmiştir.

Araştırmada hipotez testlerine geçmeden önce yapılan DFA’lar ve güvenilirlik testlerinde araştırma ölçeklerinin geçerli ve güvenilir olduğu ve söz konusu ölçeklerle toplanan verilerin normal dağılım gösterdiği görülmüştür. Yöneticilerin kişilik özellikleri ile politik yetenekleri ve alt boyutları arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonucunda, yöneticilerin dışa dönüklük, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluk kişilik özellikleri ile yöneticilerin politik yeteneği ve alt boyutları arasında pozitif yönlü güçlü ilişkilerin olduğu; en yüksek ilişkinin yöneticilerin deneyime açıklık özelliği ile politik yeteneği arasında ($r= ,698$) olduğu; bununla birlikte nevroitiklik kişilik özelliği ile politik yetenek ve alt boyutları arasında negatif yönlü orta seviyede ilişkilerin olduğu görülmüştür. Çoklu regresyon analizleri sonucunda yöneticilerin politik yeteneğindeki %62 oranındaki değişimin yöneticinin kişilik özellikleri tarafından açıklandığı; dışa dönüklük, deneyime açıklık, öz disiplin ve uyumluluk özelliklerinin yöneticilerin politik yeteneği ve alt boyutlarını pozitif olarak; nevroitiklik özelliğinin ise negatif olarak etkilediği görülmüştür. Bununla birlikte uyumluluk kişilik özelliğinin ilişki ağı kurma yeteneğini etkilemediği; yöneticilerin kişilik özelliklerinin en fazla sosyal zekâ yeteneğini (%59) en az ise ilişki ağı kurma yeteneğini (%47) etkilediği görülmüştür. Söz konusu bulgular ışığında araştırmaya ait H_1, H_2, H_3, H_4, H_5 ve H_6 hipotezlerinin kabul edildiği söylenebilir.

Judge vd. (2002: 768) dışa dönüklüğü liderlik ve yöneticilik ile en çok ilişki içinde olan kişilik özelliği olarak görmekte; samimi, cana yakın, konuşkan, baskın ve sosyal yönleri güçlü yöneticilerin astlarını etkileyerek örgütsel

performansın etkinliğini arttıracaklarını; Ferris vd. (2005: 128) ise işyerinde geliştirilen sosyal ağlar, dostluklar ve güçlü ilişkiler ile örgütsel politikanın yönlendirilebileceğini ifade etmektedir. Dışa dönük yöneticilerin astlarını yönlendirme ve örgüt içinde farklı gruplarla kolay iletişim ve ittifak kurma konusunda zorlanmayacağını; buna karşın içe dönük ve daha çok kendi dünyasında yaşayan bireylerin zaten yöneticilik ve liderlik davranışı sergileyemeyeceklerini söylemek mümkündür. Patricia (2015: 120) nevrotik bireylerin öfkeli, kaygılı ve kendini güvende hissetmediğini; Güney (2011: 75) nevrotiklerin karamsar, alıngan, huzursuz ve endişeli olduğunu; Kocabacak (2011: 105) ise nevrotik kişilerin sürekli ruh hali değişen stresli kişiler olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle, yöneticilerin nevrotik kişilik özelliğinin astlarını etkileme, sosyal ağlar geliştirme, samimi görünme gibi politik yeteneklerini olumsuz etkilemesi olağan görülebilir. Çünkü duygularını kontrol edemeyen ve gergin olan bir yöneticiden çoğu çalışan çekinecek ve sağlıklı iletişim kuramayacaktır.

Grup içinde diğer bireyleri etkileme konusunda yetenekli bireyler, değişen şartlara kendini uydurabilen ve ilişki içinde oldukları kişileri ikna ederek yönlendiren bireylerdir (Ferris vd. 2005: 129). Deneyime açık bireyler; yenilikçi, yaratıcı, esnek ve değişen durumlara ayak uydurarak sergiledikleri dönüşümcü yöneticilik davranışlarıyla astları ve diğer gruplarla rahat sosyal ağlar kurabilir ve onları etki altına alabilir (Bono ve Judge 2004: 902-903). Bu nedenle deneyime açık yöneticilerin politik yeteneklerinin yüksek olması muhtemeldir. Sorumluluk sahibi, planlı hareket eden, düzenli ve başarı odaklı çalışan öz disiplini yüksek yöneticiler, hem kendilerini hem de çevrelerini izleme konusunda yeteneklidir. Öz disiplini yüksek yöneticiler, hedeflere ulaşmak için hem astları hem de örgüt içindeki önemli sosyal gruplarla ilişki ağı kurmaya önem verecektir (Phipps ve Prieto, 2011: 436). Çünkü, bireysel ve örgütsel hedeflere ulaşmaya çalışırken ortaya çıkacak engeller, kurulan sosyal ilişki ağları ve astların desteği ile aşılabılır. Öz yeterliliği ve olayları kontrol yeteneği olmayan bir yöneticinin politik yeteneği de olamayacağından istenilen hedeflere belirlenen zamanda ulaşabilmesi zordur. Yöneticilik ve uyumluluk kişilik özelliği arasındaki ilişki literatürde belirsizlikler görülmesine ve yöneticilerin fazla mütevazı olmaması gerektiği düşünülmeye rağmen, yöneticilerin sahip olduğu cana yakın, ekip çalışmasına yatkın ve uyumlu kişilik özelliklerinin ilişki ağı kurma, kişiler arası etki ve samimi görünme yetenekleri ile pozitif ilişki içinde olduğu ifade edilmektedir (Judge vd., 2002: 768; Phipps ve Prieto, 2011: 438).

Dubey ve Pandey (2017) tarafından Hindistan'da yapılan bir araştırmada bireyin politik yeteneklerinin en fazla öz disiplin, en az ise deneyime açıklık kişilik özelliği tarafından etkilendiği görülmüştür. Ohlsson vd. (2016) tarafından İsveç ordusunda yapılan bir araştırmada dışa dönüklük, duygusal denge ve deneyime açıklık kişilik özelliklerinin politik yetenek ile pozitif ilişki içinde olduğu ancak uyumluluk ve öz disiplin özelliklerinin politik yetenekle anlamlı bir ilişkisi olmadığı görülmüştür. Bu çalışmada da yöneticilerin uyumluluk özelliğinin politik yetenek ve alt boyutları kişiler arası etki, sosyal zekâ ve samimi görünmeyi pozitif olarak etkilerken; ilişki ağı kurma boyutunu etkilemediği görülmüştür. Bu durum, uyumluluk kişilik özelliğinin diğer kişilik özellikleriyle birlikte çoklu regresyon modeline sokulduğunda etkisinin ortadan kalkmasından ve dışa dönüklük, duygusal denge, deneyime açıklık ve öz disiplin kişilik özelliklerinin ilişki ağı kurmada daha etkili kişilik özellikleri olabileceğinden kaynaklanabilir. Bu kapsamda araştırma bulgularının literatürdeki araştırma sonuçlarıyla uyum içinde olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Malatya ilinde İl Sağlık Müdürlüğüne bağlı belirli kamu hastaneleri ve sağlık birimlerindeki çalışanlar ayırım yapılmadan araştırma kapsamına alınırken özel hastaneler çalışanları kapsam dışında bırakılmıştır. Araştırma süreci, özellikle hafta içi sağlık çalışanlarının iş temposunun yoğun olduğu saatlerde yürütüldüğünden çalışanlara ulaşma konusunda kısıtlar yaşanmıştır. Bu nedenle, veri toplama süreci uzamıştır. Özellikle doktorların çok yoğun çalışmaları nedeniyle, diğer sağlık çalışanlarına oranla araştırmaya katılımı daha az olmuştur. Araştırma konusu yöneticilerin kişilik özellikleri ve politik yetenekleriyle ilgili olduğu için bazı çalışanlar yöneticilerinden çekinerek araştırmaya katılmak istememiştir. Bu nedenle daha fazla örneklem sayısına ulaşamamıştır. Araştırma Malatya ili içinde belirli bir örneklem ile sınırlandırıldığı için araştırma sonuçlarının genellemesi de bu doğrultuda ve katılımcıların anket sürecindeki algısı dikkate alınarak yapılabilir. Bununla birlikte çalışmanın sağlık ve kamu sektöründe yapılmış olması araştırma sonuçlarını etkilemiş olabilir. Çünkü kamu hastane ve sağlık birimlerinde doktor, hemşire ve yardımcı sağlık personeli gibi farklı ve kalabalık çalışan grupları yoğun sosyal etkileşim içinde ve işbirliği içinde çalışmak zorundadır. Farklı çalışan grupları; işyerinde farklı sosyal itifakların oluşumuna, örgütsel politikanın yoğun bir şekilde hissedilmesine ve politik yeteneklerin kullanılmasına neden olabilir. Çalışanlar örgütsel kurallar çerçevesinde hareket etmek

zorunda olsa da, hastanelerin de bir işyeri olarak politik mekanlar olduğu düşünüldüğünde sağlık sektöründe yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerini etkilemesi muhtemeldir.

Araştırma sonucunda, yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerinin çok önemli bir belirleyicisi olduğu görülmüştür. Bu kapsamda uygulamaya yönelik bazı önerilerde bulunulmuştur: Bir işyerinde temel çalışan ilişkileri belirli kurallar çerçevesinde yürüse de yöneticilerin kişilik özelliklerinin öncelikle yönetici ast ilişkisi olmak üzere işyerinde yaşanan tüm çalışan ilişkilerini etkilediği işletmeler, yöneticiler ve çalışanlar tarafından unutulmamalıdır. Yöneticiler, temel işyeri ilişkilerinin sağlıklı yürütmesine katkı sağlamak için cana yakın, samimi, konuşkan ve dışa dönük davranışlar sergilemelidir. Yöneticilerin kişilik özellikleri örgütsel iklim ve çalışan davranışlarını doğrudan etkilediğinden yöneticiler dengesiz ve nevroitik davranışlar sergilemekten kaçınmalıdır. Böylece örgüt içinde çalışanların performansını düşürebilecek iletişim çatışmaları önlenir. Sadece yöneticilerin değil aynı zamanda çalışanların da sergileyeceği deneyime açık davranışlar, örgütsel yaratıcılığın ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Yöneticilerin öz disiplinli davranışları işyerinde karmaşıklığı engelleyerek işlerin bir düzen içinde yürütülmesini sağlayabilir. Uyumluluk özelliğinin yöneticinin otoritesi ve karizmasını azaltacağı düşünülebilir. Ancak, yönetici yeri geldiği zaman örgütsel performansa zarar verebilecek çatışmalardan kaçınmak için uyumlu davranışlar sergileyebilmeli ve işbirliği içinde olmalıdır. Örgütlerin daha politik ortamlar hale geldiği günümüzde, işyeri ilişkilerinin daha sağlıklı yürütmesi, örgütsel kaynakların eşit paylaşımı ve örgüt içi süreçlere etkin katılım için başta yöneticiler olmak üzere tüm çalışanlar politik yeteneklere sahip olmalıdır. Örgüt içinde sosyal ağlar kurma, kişiler arası etki geliştirebilme, sosyal zekâ ve samimi görünme ve gibi politik yetenekler, tüm çalışanlar tarafından bireysel ve örgütsel hedefler doğrultusunda kullanılmalıdır. Yöneticiler, işyerinde örgütsel performans ve çalışan ilişkilerine zarar verecek politik davranışlara engel olmalı, örgütsel politika kapsamında işyerinde oluşabilecek ittifakların farkına varmalı, ittifak çatışmalarının önüne geçmeli, örgütsel kaynaklar ve ödüllerin tüm çalışanların eşit olarak faydalanabileceği bir şekilde dağıtılmasını sağlamalıdır.

Yöneticilerin kişilik özelliklerinin politik yeteneklerine etkisini incelemek amacıyla sağlık sektöründe yapılan bu araştırmanın yöneticilik, kişilik özellikleri, politik yetenek ile ilgili ilgili literatüre katkı sağlayacağı ve gelecekte eğitim, imalat ve hizmet sektörü gibi farklı sektörlerde farklı değişkenlerle yapılacak araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ada, B.D. (2012). *Yaratıcı Liderlik Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Okul Öncesi Yönetici ve Öğretmenlerinin Yaratıcı Liderlik Özelliklerinin İncelenmesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akçakanat, T. ve Uzunbacak, H.H. (2017). Proaktif kişiliğin politik beceri üzerine etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(3), 786-807.
- Akinwande, M.O., Dikko, H.G. and Samson, A. (2015). Variance inflation factor: As a condition for the inclusion of suppressor variable(s) in regression analysis. *Open Journal of Statistics*, 5, 754-767.
- Alkahtani, A.H., Abu-Jarad, I., Sulaiman M. and Nikbin, D. (2011). The impact of personality and leadership styles on leading change capability of Malaysian managers. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(2), 70-99.
- Allport, G.W. (1937). *Personality: A Psychological Interpretation*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Aslan, H. ve Pektaş, V. (2017). İlkokul, ortaokul ve liselerde görev yapmakta olan öğretmenlerin politik beceri düzeyleri. *Bilimsel Eğitim Araştırmaları*, 1(1), 85-100.
- Atay, S. (2010). Geliştirilebilir yönetim becerisi: Teorik ve ampirik yönleriyle politik yeti. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(2), 65-80.
- Babyak, A.T. (2014). An examination of the impact of personality on implicit leadership theory. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 4(4), 24-38.
- Balcı, Y. (2009). *İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmen ve Yöneticilerin Örgütsel Bağlılığı ile Yöneticilerin Öğretimsel Liderlik ve Dönüşümcü (Transformasyonel) Liderlik Davranışları Arasındaki İlişkilerin Analizi*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Blickle, G., Fröhlich, J.K., Ehlert, S., Pirner, K., Dietl, E., Hanes, T.J. and Ferris, R. (2011). Socioanalytic theory and work behavior: Roles of work values and political skill in job performance and promotability assessment. *Journal of Vocational Behavior*, 78, 136-148.
- Boakye, I. and Gyambrah, M. (2017). Effect of personality trait on ethical leadership in selected basic schools in Ghana. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 7(6), 654-665.
- Bono, J.E. and Judge, T.A. (2004). Personality and transformational and transactional leadership: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 901-910.
- Cangur, Ş. ve Ercan, İ. (2015). Comparison of model fit indices used in structural equation modeling under multivariate normality. *Journal of Modern Applied Statistical, Methods*, 14(1), 152-167.
- Cheema, I.Q., Cheema, H.A. and Ashraf, K. (2008). Leaders' political skill, organizational politics savvy and change in organizations - a constellation. *Servant Leadership Research Roundtable*, 1-25.
- Cingöz, A. (2013). Politik yetenekler ve öz yönlendirmenin (kendini kurgulamanın) algılanan kariyer başarısı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(26), 176-206.
- Daoud, J.I. (2017). Multicollinearity and regression analysis. *Journal of Physics: Conf. Series 949 012009*, 1-6.
- Deniz, A. ve Erciş, A. (2008). Kişilik özellikleri ile algılanan risk arasındaki ilişkilerin incelenmesi üzerine bir araştırma. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 301-330.
- DeVellis, R. F. (2017). *Ölçek Geliştirme-Kuram ve Uygulamalar*, Üçüncü Basımdan Çeviri, Çeviri Editörü: Tarık Totan, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Doğan, T. (2013). Beş faktör kişilik özellikleri ve öznel iyi oluş. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(1), 56-64.
- Dubey, A. ve Pandey, M. (2017). Quantification of the impact of big five personality traits on political skills. *Prabandhan: Indian Journal of Management*, 10(2), 53-65.
- Erdoğan, İ. (2007). *İşletmelerde Davranış*, 7.Baskı, Malatyalı İşadamları Derneği Yönetim Yayınları, İstanbul.
- Eren, E. (2001). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, 7. Baskı, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Ferris, G.R., Treadway, D.C., Perrewé, P.L., Brouer, R.L., Douglas C. and Lux, S. (2007). Political skill in organizations. *Journal of Management*, 33(3), 290-320.
- Ferris, G.R., Treadway, D.C., Kolodinsky, R.W., Hochwarter, W.A., Kacmar, C.J., Douglas, C. and Frink, D.D. (2005). Development and validation of the political skill inventory. *Journal of Management*, 31(1), 126-152.
- Ferris, G.R., Berkson, H.M., Kaplan, D.M., Gilmore, D.C., Buckley, M.R., Hochwarter, W.A. and Witt, L.A. (1999). Development and initial validation of the political skill inventory. *Paper Presented at the Academy of Management, 59th Annual National Meeting*, Chicago.
- Ferris, G.R., Perrewé, P.L., Antony, W.P. and Gilmore, D.C. (2000). Political skill at work. *Organization Dynamics*, 28(4), 25-37.
- Ford, D.K. (2011). *An Evaluation of Moderating Influences of Employee Proactive Personality: Empowerment and Political Skill*. Dissertation of Doctorate, Portland State University, Portland.
- Frieder, R.E. (2014). *Leader Political Skill, Work Relationship Quality and Multi-Target Benefiting Outcomes: A Moderated Multi-Mediation Model*. Dissertation of Doctorate, Florida State University College Of Business, Florida.
- Gentry, W.A., Leslie, J.B., Gilmore, D.C., Ellen, B.P., Ferris, G.R. and Treadway, D.C. (2013). Personality and political skill as distal and proximal predictors of leadership evaluations. *Career Development International*, 18(6), 569-588.
- Güney, S. (2011). *Örgütsel Davranış*, 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Gürbüz, S. (2019). *AMOS ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*, Birinci Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis A Global Perspective*, Pearson, 7th Edition, Global Edition.

- Hogan, J. and Holland, B. (2003). Using theory to evaluate personality and job-performance relations: A socioanalytic perspective. *Journal of Applied Psychology*, 88(1), 100-112.
- Hogan, R. (1983). *A Socioanalytic Theory of Personality*, In M.M. Page (Ed.), 1982 Nebraska Symposium on Motivation: 55-89. Lincoln: University of Nebraska Press.
- İnanç, B.Y. ve Yerlikaya, E.E. (2011). *Kişilik Kuramları*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- İslamoğlu, H. ve Alnıaçık, Ü. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 4. Baskı, Beta Basım Yayın, İstanbul.
- Judge, T.A. and Ilies, R. (2002). Relationship of personality to performance motivation: A meta-analytic review. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 797-807.
- Judge, T.A., Bono, J.E., Ilies, R. and Gerhard, M.W. (2002). Personality and leadership: A qualitative and quantitative review. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 765-780.
- Juhász, M. (2010). Influence of personality on teamwork behaviour and communication. *Social and Management Sciences*, 18(2), 63-77.
- Karnes, R.E. (2014). *The Relationship Between Self-Assessed Political Skill And The Individual Dispositional Factors Of Age And Gender*. Doctorate Dissertation, Drake University, Des Moines, Iowa.
- Kocabacak, A. (2011). *İnsan Kaynakları Seçme ve Yerleştirme Süreci Açısından Kişilik Boyutları ile Çalışan Performansı İlişkisi: İlaç Sektöründe Psikoteknik Boyutta Bir Uygulama*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Konaklıoğlu E. and Sevin, H.D. (2015). Defining the relationship between trust, reputation and political skills in service business. *International Journal of Business and Social Research*, 5(11), 1-8.
- Korkmaz, M. (2006). Okul yöneticilerinin kişilik özellikleri ile liderlik stilleri arasındaki ilişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 46, 199-226.
- Köknel, Ö. (1995). *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul.
- Lang, F.R., Jhon, D.T., Lüdtke, O., Schupp, J. and Wagner, G.G. (2011). Short assessment of the big five: Robust across survey methods except telephone interviewing. *Behavior Research Methods*, (43), 548-567.
- Lekka, C. and Healey, N. (2012). *A Review of The Literature on Effective Leadership Behaviours For Safety*, RR952 Research Report, Health and Safety Executive.
- Levy, D.A., Collins, B.E. and Nail, P.R. (1998). A new model of interpersonal influence characteristics. *Journal of Social Behavior and Personality*, 13, 715-735.
- Long, C.S., Alifiah, M.N., Kowang, T.O. and Ching, C.W. (2015). The relationship between self-leadership, personality and job satisfaction: A review. *Journal of Sustainable Development*, 8(1), 16-23.
- MacCallum, R.C., Browne, M.W. and Sugawara, H.M. (1996). Power analysis and determination of sample size for covariance structure modeling. *Psychological Methods*, 1(2), 130-149.
- Maroulis, K. (2015). *How Do Gender and Political Skill Combine to Influence Career Advancement*. Master of Science in Psychology, Massey University Auckland, New Zealand.
- Mayes, B.T. and Allen, R.W. (1977). Toward a definition of organizational politics. *Academy of Management Review*, 2(4), 672-678.
- Meral, B.F. ve Takunyacı, M. (2016). Kaynaştırma uygulamalarında matematik öğretimi ölçeğinin Türkçe uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Sakarya University Journal of Education*, 6(2), 97-107.
- Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları*, 2. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Mihalcea, A. (2013). The impact of leader's personality on employees' job satisfaction. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 78, 90-94.
- Mintzberg, H. (1983). *Power in and Around Organizations*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Mintzberg, H. (1985). The organization as political arena. *Journal of Management Studies*, 22(2), 133-154.
- Moorhead, G. and Griffin, R.W. (1989). *Organizational Behavior*, 2nd Edition, Houghton Mifflin Comp., Boston.
- Ohlsson, A. Hedlund, E. and Larsson, G. (2016). Examining the relationship between personality, organizational

- political skill and perceived team performance in a multinational military staff exercise context. *Journal of Military Studies*, 7(1), 1-8.
- Özbağ, G.K. (2016). The role of personality in leadership: Five factor personality traits and ethical leadership. *12th International Strategic Management Conference*, pp. 235-242, Antalya.
- Özdemir, M. ve Gören, S.Ç. (2016). Politik beceri ve psikolojik sermaye arasındaki ilişkinin öğretmen görüşlerine göre incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(2), 333-345.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2010). *Örgütsel Davranış*, 4. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Parks-Leduc, L., Feldman, G. and Bardi, A. (2015). Personality traits and personal values: A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 19(1), 3-29.
- Patricia, O. (2015). Improving interpersonal relationship in workplaces. *Journal of Research & Method in Education*, 5(6), 115-125.
- Pfeffer, J. (1981). *Power in Organizations*, Pitman, Boston.
- Pfeffer, J. (1992). *Managing with Power Politics and Influence in Organizations*, Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts.
- Pfeffer, J. (2010). *Power: Why Some People Have It And Others Don't*, Harper Collins Publishers, New York.
- Phipps, S.T.A. and Prieto, L.C. (2011). Influence of personality factors on transformational leadership: Exploring the moderating role of political skill. *International Journal of Leadership Studies*, 6(3), 430-447.
- Robbins, S.P. ve Judge, T.A. (2012). *Örgütsel Davranış*, (Çev. İ. Erdem), Nobel Yayınları, İstanbul.
- Robinson, C. and Schumacker, R.E. (2009). Interaction effects: Centering, variance inflation factor and interpretation issues. *Multiple Linear Regression Viewpoints*, 35(1), 6-11.
- Sabbagh, M. and Khalil, A.H. (2015). The impact of personality traits of subordinates in their assessment of the followed leadership style (an empirical study on the education sector in damascus city). *International Journal of Business and Management Invention*, 4(3), 37-43.
- Tabachnick, B.G. and Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, Boston, Pearson.
- Tatlıoğlu, K. (2014). Üniversite öğrencilerinin beş faktör kişilik kuramına göre kişilik özellikleri alt boyutlarının bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(17), 939-971.
- Uğurlu, E. ve Bostancı, A.B. (2017). Öğretmenlerin politik yetileri ile örgütsel muhalefet düzeyleri arasındaki ilişki. *Journal of Human Sciences*, 14(4), 4050-4064.
- Yalçın, O. (2015). *Kişilik Özelliklerinin ve Risk Algısının Karar Verme Stillerine Etkisi: Pilotlar Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Yıldızoğlu, H. (2013). *Okul Yöneticilerinin Beş Faktör Kişilik Özellikleri ile Çatışma Yönetimi Stili Tercihleri Arasındaki İlişki*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:29.11.2020 ✓Accepted/Kabul:26.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.833334

Araştırma Makalesi/ Research Article

Gülmez, R. (2021). "Dil Siyasetinin Üç Yönü Üzerine Eleştirel Analiz" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 397-412.

DİL SİYASETİNİN ÜÇ YÖNÜ ÜZERİNE ELEŞTİREL ANALİZ

Recep GÜLMEZ*

Öz

Dil politikaları, küreselleşen bir dünyada kaçınılmaz bir şekilde bütün devletlerin takip ettiği ve uyguladığı bir alan haline gelmiştir. Dünyada dil politikalarını uluslararası hukuka uygun ve özgürlükçü bir perspektiften ele alan ülkeler olduğu gibi, güvenlikleştirme politikalarını takip ederek dili sorun odaklı olarak algılayan devletler de bulunmaktadır. Diğer yandan hak ve sorun kavramsallaştırması kaynak olarak dilin incelenmesine doğru bir eğilim göstermiştir. Küreselleşen bir dünyada, dil artık sorun odaklı olmaktan çıkıp hak odaklı bir olgu haline dönüşmüş durumdadır. 21. yüzyılda hak olarak dil kavramı kaynak odaklı dil kavramına evrilmiş durumdadır. Bu çalışmamızda dilin sorun, hak ve kaynak odaklı görülmesini analitik olarak tartışmakta ve dil politikalarına ilişkin önerilerimizi sunmaktayız. Dil politikalarını pozitif ve negatif hak açısından ele alan çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmamız daha genel kategorileştirme ve metodolojik olarak daha farklı yaklaşımları önermekte, bu yaklaşımları eleştirel analiz yoluyla incelemektedir. Bu açıdan Türkiye’de dil politikaları alanında yapılan çalışmalardan farklılaşmakta olup, özgün bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: *Sorun-odaklı dil, Hak odaklı dil, Kaynak odaklı dil, Dil Politikası.*

A CRITICAL ANALYSIS ON THREE ASPECTS OF LANGUAGE POLICY

Abstract

Language policy has become an area followed and implemented by all countries in a globalizing world. There are countries in the world that consider language policies as part of international law, while others, due to securitization policies, are reported to perceive language as problem-oriented. The conceptualization of right and problem-oriented language has been replaced by the study of language as a resource. In some developing and developed countries, language is no longer labelled as a problem, but as a right and resource. In the 21st century, the concept of language as a right has evolved into a resource-oriented language concept. In this study, we analytically discuss the problem, right and resource-oriented language and propose our suggestions on language policies. Unlike studies that deal with language policy in terms of positive and negative rights, this study proposes more general categorization. It discusses methodologically different approaches while critically analysing those approaches. Therefore, the present study differs from other studies on language policy and fills the gap in relevant literature in globalizing world.

Keywords: *Problem-oriented language, Right-oriented language, Resource-oriented language, Language Policy.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yalnızbağ, ERZİNCAN.
e-posta: rgulmez@erzincan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5073-5051>)

GİRİŞ

Dil, toplumsal hayatın düzeninde ve devletin vatandaşları ile ilişkisinde kullanılan; bir iletişim aracı olmasından ziyade bir kimlik haline dönüşmüş; sosyal ve iktisadi bir mal (goods) olarak görülen; toplumsal katmanların ortaya çıkmasına neden olan paradigmatik bir olgudur. Paradigmatik olgu niteliği, dilin sosyolojik, hukuki, iletişimsel ve siyasi bir değere sahip olmasından kaynaklanır. Devletin toplumsal ahengi, vatandaşlarının arasında adaleti ve eşitliği sağlaması tamamen dile bakışı ile alakalıdır. Zira günümüzde homojen yapıda bir millet kavramı hemen hemen yok denecek kadar azdır. Heterojenlik, yani farklı etnik kökenden veya kültürden grupların/halkların bir araya gelmesi homojen bir yapıyı oluşturmamaktadır. Homojen bir yapı, tek bir bayrak veya tek bir vatandaşlık ile meydana gelmez. Nitekim farklı etnik kökenden gelen insanlar zaman zaman kendilerine ait kimlikleri koruyabilmek için kendi dillerini konuşmak, kendi kültürlerini yaşatmak isterler. Demokratik ve adil bir devlet tüm vatandaşlarına bu tür kültürel hakları tanıyarak adaleti sağlamaya çalışır. Adaleti sağlarken özellikle konuşulan dili tanıması ve o dilin öğrenilmesi için imkanlar ve özgürlükler sağlaması kaçınılmaz hale gelir.

Dil siyaseti henüz Türkiye’de bakanlıklarda ve yükseköğretimde ayrı bir alan olarak değerlendirilmemektedir. Dil siyaseti, siyaset bilimi bölümlerinde de bir disiplin veya alan olarak seçilmemektedir. Hukuk alanında hak olarak; sosyolojik açıdan kimlik ve aidiyet çerçevesinde incelenmektedir. Dil; dilbilim bölümlerinde, sosyo-dilbilim alanında sosyo-egitimsel bakış açısına göre çalışılmaktadır. Sadece Kürt siyasal hareketi alanında alt kimlik ve üst kimlik çatışmalarından dolayı dil bir araç olarak veya siyasal çatışma zemini olarak birçok kez incelenmiştir (Çelebi, E. vd. , 2016 ; Ergil, 2000 ; Kolçak, 2016 ; Öpengin, 2012 ; Zeydanlıoğlu, 2012). Ancak, dilin sadece Kürt siyasal hareketi veya azınlık hakları ile ilgili bir çalışma alanı olarak kalması yeterli değildir. Zira dil ile ilgili siyasal gelişmeler sadece Kürt sorunu ile ilgili değildir. Örneğin, Kürt sorunu, Avrupa Birliği’ne giriş için Kopenhag siyasi kriterlerinden biri olması sebebiyle dil ile ilgili problemleri de kapsamaktadır.

İlgili literatür incelendiğinde, Türkiye’de dil siyaseti ile ilgili teorik çerçeveyi güçlendirecek ve bu alana katkı sunacak çalışmaların sayısının yetersizliği görülmektedir. Bu sebeple, bu çalışmamız dil politikalarına yaklaşımları kategorik olarak ele alması sebebiyle literatüre katkıda bulunacak bir çalışmadır. Nitekim daha önce yapılan çalışmalarda özellikle mevcut teorik çerçeve tekrar edilmiş veya ilgili alan sadece hukuki boyutu açısından ele alınmıştır (Koçak, 2013 ; Orhan, 2017). Oysa ki bu çalışmaları destekleyici ve tamamlayıcı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Epistemolojik açıdan teorik çerçeveye katkı sunan çalışmaların sayısı yetersizdir. Dil politikalarını kategorik olarak inceleyen bir çalışma ise Türkiye’de henüz yayınlanmamıştır.

Bu çalışmada, dil politikalarının toplumun tamamı ile ilgili olmasından dolayı Türkiye’nin kalıcı ve sağlam bir dil politikasına ihtiyacı olduğu savunulmaktadır. İleri demokrasiye sahip Fransa örneğinde olduğu gibi dilin değer olarak idrak edilmesi ve politikaların bu yönde benimsenmesi kimlik ve aidiyet sorununun çözümü açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada, bir devletin resmi olmayan dilleri hangi perspektiften koruyabileceği ve benimsenen dil siyaseti yaklaşımları eleştirel olarak analiz edilecektir.

Kavramsal olarak ele alınan bu çalışmanın ilk kısmında dil-iktidar ilişkisi ile dil politikası¹-dil planlaması arasındaki farka değindikten sonra sırasıyla dil politikası yaklaşımlarından “sorun olarak dil”, “hak olarak dil”, “kaynak olarak dil” şeklinde dil siyasetinin üç yönü ele alınacaktır. “Dili sorun olarak” ele alan politikalar daha çok tek dilliği savunan ülkelerde görüldüğünden, azınlık haklarının dikkate alınması bu yaklaşımı tartışmamızı kaçınılmaz kılmaktadır. Diğer yandan, küreselleşme ve insan hakları alanında ortaya çıkan gelişmeler, dili “hak olarak” değerlendirmemizi zorunlu hale getirmektedir. Son olarak “dilin kaynak olarak” görülmesi günümüzde birçok hükümetin dil politikalarını şekillendirmektedir. Dil siyasetinin bu üç yönü dilin analiz edilmesinde yardımcı olduğu kadar iktidarların dil ile ilgili politikalarında da yönlendirici niteliktedir. Diğer taraftan, bu üç yön, araştırmacıların dil ile ilgili çalışmalarında, özellikle karmaşık politikalardan yola çıkarak yaptıkları değerlendirmelere yönelik tümdengimsel analizlerinde yardımcı olacaktır. Dile yönelik hem içerden (*emik*) hem de dışarıdan (*etik*) rehberlik edecektir. Yani dilin bizzat işlevsel ve biçimsel yönünü incelerken katkıda bulunacaktır. Çalışmamızda söz konusu üç yaklaşımı analitik olarak ele alacağız. Çalışma kavramsal bir makale olup doküman analizi deseniyle gerçekleştirilmiştir. Doküman analizi, nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan ve siyaset bilimi açısından sıkça başvurulan bir yöntem olup özellikle kavramsal ve kuramsal çalışmalarda (Kıral, 2020) kullanılmaktadır. Doküman analizi araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz

1 Siyaset ve politika dönüşümlü olarak kullanılmaktadır.

edilmesiyle veri sağlamak için kullanılan bir yöntemdir. Doküman analizi geleneksel olarak belge okumasına dayanan ve bir olgu veya olayla ilgili notlar olarak gerçekleştirildiği gibi günümüzde MaxQda, NVIVO, ATLAS gibi programlar yoluyla belgeler analiz edilebilmektedir (Turgut, 2009: 239).

1.DİL VE İKTİDAR İLİŞKİSİ

Dilin kimliğin bir bileşeni olarak benimsendiği süreç boyunca dil ve kimlik ilişkisi hep var olagelmıştır. Kimlik söz konusu olunca akla ilk gelen siyasal iktidardır. Dilin, siyasal iktidar tarafından şekillenmesi ve benimsetilmesi birçok üniter veya federal devlette karşımıza çıkmaktadır. Özellikle siyasal iktidarın hegemonyasını kurmak istediği alanlardan biri kimlik olarak dildir. Bu hegemonya toplumsal yaşamı öyle bir şekilde etkiler ki toplum iktidarın tanımladığı biçimde ve kullandığı söylemlerle hareket eder. Bu söylemler özneyi çift sarmal bir yapı içine dahil eder. Althusser'in tanımladığı gibi devletin ideolojik aygıtlarından biri olan eğitimin (Althusser, 2010) dilsel paradigmalara yoluyla araçsallaştırılması sadece eğitimi değil aynı zamanda eğitimin verildiği araç olan dili de bir araç haline getirerek sarmalı oluşturmaktadır. Bu yapı sarmalın tam merkezinde bulunan öznenin ise, Foucault'cu bir anlatımla, iktidar ile sürekli etkileşimde olduğunu göstermektedir(Foucault, 2014). Dil, iktidar ilişkisi hegemonya açısından incelenirse, dili siyasal iktidar tarafından kullanılan bir araç veya bir meta olarak görmemiz mümkün. Zira hegemonya, egemenlerin konuştuğu dil ile bu dili konuş(a)mayanlar arasında oluşan dilsel ilişkiden doğar. Bu bağlamda hegemonya dilde başlar. İnsanların olduğu her alanda siyasal iktidarın varlığı düşünülünce, hegemonyanın dil alanında da varlığı kaçınılmaz bir şekilde karşımıza çıkar (Ives, 2011).

Siyasal elitler, yenileşme ve toplumsal hareketler karşısında otoritelerini koruma maksadıyla üstten devrimci bir anlayışla dili eğitim yoluyla "icat edilen bir gelenek"(Hobsbawm vd. , 2006)² olarak yapılandırır. Ulusun ortaya çıkmasında kurgulanmış olan dilin vazgeçilmezliği ve kimlik ile derin ilişkisi düşünüldüğü zaman, siyasal seçkinlerin dil ile ilgili tasarrufu belirginleşir. Nitekim, özellikle ulusal dilin öğrenilebilirliği, görünürlüğü ve dilsel ekoloji iktidar tarafından belirlenmektedir. Foucault'nun kavramsallaştırmasından yola çıkarak "dilin sınırlarının düşüncenin sınırları olduğunu" (Wittgenstein, 2002: 63) kabul edersek, iktidarın sınırlarının da dilin sınırları olduğunu iddia etmemiz doğru olacaktır. Ulusal dillerin varlığı iktidarın mevcudiyetini sorgulatar. İktidar, insanların eylemleri üzerinde değişiklik yaptırma gücü olarak betimlendiğinde, söylem, dolayısıyla dil ve iktidar ilişkisi ortaya çıkar. Dilin şekillendirdiği söylem yoluyla, iktidar ele geçirilmek istenen güç haline gelir (Güneş, 2013: 61). "Söylem, bir dil pratiği olup ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreç/lerdir"(Sözen, 2017: 18). Bu süreçler (bilgiye dair alan), iktidar alanı ile diyalojik ilişkiyi dengelemektedir.

2.DİL POLİTİKASI- DİL PLANLAMASI İLİŞKİSİ

Devletin vatandaşları ile olan iletişimini ve ilişkisini düzenlemede bir araç olarak kullanılan dilin kullanım alanını, şartlarını ve hukuki alt yapısını oluştururken takip ettiği politika dil politikasıdır. Ulusal kimlik inşasında özellikle ulus devletlerde dil alanında bir politikaya ihtiyaç duyulmaktadır. Güçlü bir kimliğe sahip olabilmek için devlet iki şekilde dil politikasını takip etmektedir: "statü planlaması" ve "maddi planlama". İlki "bir bölge ya da devlette dilin hangi amaçlar için kullanılacağına belirlenmesi ya da tanınması ile ilgili politika kararları, devletin hangi dilleri tanıyacağını, hangi dillerle ilgili "ihtiyaçları" tanımlarken; ikincisi "dilin yapısı, kelime dağarcığı, ses ve telaffuzu gibi içsel özelliklerini değiştirmeye yönelik yeniliklerdir"(Cobarrubias, 1983: 42). Truchot'ya (2000: 94) göre dil politikası, dilsel bir durumu bilinçli ve organize bir şekilde etkileyen eylemlerin tamamı olarak tanımlanabilir. Nitekim siyaset alanında iktidar ile doğrudan ilişkilidir ve iktidar kavramı bir olgu üzerinde etki sahibi olabilmek şeklinde tanımlanır. Dil politikası, ister ulusal, bölgesel, azınlık, yabancı vs. dil olsun ister yazılı ve/veya sözlü dil olsun, ister resmi veya gayri resmi dil olsun her tür dilsel aktiviteye bilinçli, resmi veya faal bir şekilde müdahalede bulunabilmektedir. Dil politikası, siyasi partiler, özel ve kamu kurumları ile vatandaşlar veya topluluklar tarafından takip edilen politikalar (Beacco vd. , 2002: 17). Yani doğrudan devletin müdahil olduğu bir alandır. Özellikle ulus yaratmak ve ulus-devlet kurabilmek için dil en iyi araçtır. Ulusun oluşumunda dil objektif kriterlerden biridir (Lapierre, 1988). Nitekim dil toplumun bütün fertlerini ilgilendirmekte ve devlet ile olan ilişkiyi düzenlemektedir. Bu açıdan dil politikaları ulusal kimlik, ekonomik durum, demokrasinin gelişmişliği, hükümetin dile bakış açısı ve imzalanan uluslararası sözleşmelere uygun olarak değişiklik göstermektedir.

² Burada Eric Hobsbawm'ın icat edilen gelenekler betimlemesinden yola çıkarak dili bir gelenek olarak kavramsallaştırma amaçlanmaktadır.

Devlet içerisinde yaşayan azınlıkların durumu ile birlikte dil politikası takip edilmesi gereken bir politikadır. Azınlıkların tanımı, çoğunluğun bakış açısı, tarihsel ve kültürel arka plan dil politikasını etkilemektedir. Dil politikası, Tollefson'a göre hükümet tarafından yapılan dil planlamasıdır (Tollefson, 1991: 16)/(n. Hükümetin hangi dilin nasıl öğretileceğine dair aldığı karar ve çıkardığı kanunlar dilsel planlama ile ilişkilidir. Ozolins (1993: xiv), dil planlaması ve dil politikası arasında ayırım yaparak dil politikasının kamu politikalarının, dolayısıyla sosyal politikaların bir parçası olduğunu; halbuki dil planlamasının dilbilimin teknik bir boyutu olduğunu belirtir. Zira dil, para gibi ekonomik ve mali politikaların da konusudur.

Devlet özellikle insan haklarına saygılı bir yapıya sahipse insan haklarından kaynaklı olarak dil öğretimi için her türlü tedbiri almak zorundadır. Dolayısıyla dil politikası, siyasi bir eylem veya tutumdur. Devletin dile karşı en geniş çapta sosyal ve bürokratik tutumunu kurumlarına yansıtması için dil politikası gereklidir. Ager (1996: 3), dil politikasından bahsederken Fransa örneğini verdikten sonra dil politikası kavramının aslında Fransa bağlamında yeterince anlaşılmadığını belirtir. "Dil politikası" için "dil planlaması" kavramı en başta kullanılmış ancak daha sonra ulus inşası ruhunu bu kavramın yansıtmadığı düşünülerek vazgeçilmiştir. Fransız uzmanlar bugün dil politikası kavramı yerine dil idaresi veya dil kontrolü kavramlarını kullanmaktadırlar. Dile eleştirel teori açısından yaklaşan Habermas, Giddens, Foucault gibi düşünürlerden etkilenen Tollefson (1991: 16), dil politikasını, devlette baskın olan grupların daha az imtiyazlı grupların iş gücüne erişimini kısıtladığı alan olarak tanımlamaktadır. Yani Tollefson baskın ya da çoğunluğun devlet içinde iş gücüne katılımını elinde tuttuğunu ve azınlığın bu iş gücüne katılımını dil yoluyla engellediği kanaatindedir. Öyle ki baskın gruplar azınlığın dil öğrenmesini "pastanın bölünmesi" olarak görmektedirler. O halde dil politikası üst kimlik ve alt kimlik kavramları yani azınlık ve çoğunluk kavramları ile birlikte düşünülmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkar. Touraine (2012: 424)'a göre, demokrasi çoğunluğun değil aslında azınlıkların koruma altında olduğu bir rejimdir. Zaten azınlıkların korunduğu tek sistem demokrasidir. Totaliter ve otoriter rejimlerde azınlık nüfusun talepleri göz ardı edilebilmektedir. Bu yüzden, azınlıkların korunması ile demokrasi arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır.

Diğer yandan dil planlaması, dil politikasının eleştirel bir değerlendirmesidir. Dil planlaması ile dil politikası birbirlerini tamamlamaktadırlar. İkisinin de birbiriyle yakın bağları bulunmaktadır. Toplumsal değişimi sağlayan dil planlaması çoğu kez dil politikasını; dil politikası da dil planlamasını doğurmaktadır (Fettes, 1997: 25; Hornberger, 2006: 25). Sosyal değişime yol açan dil planlaması, aynı zamanda dil politikasının bir ürünüdür (Cooper, 1989 ; Rubin vd. , 1971 ; Schiffman, 1996). Bununla birlikte, dil planlamasından dil politikasının doğduğunu iddia eden araştırmacılar mevcuttur (Kaplan vd. , 1997). Haugen'a (1959: 8) göre, dil planlaması yazım bilgisi, dilbilgisi, sözlük çalışması gibi alanları kapsamaktadır. Dil politikası ise, bir toplumda, grup veya sistem içerisinde planlanan dildeki değişimi gerçekleştirmek adına uygulanan kurallar, uygulamalar, fikirler, kanunlar ve yönetmelikler bütünüdür (Kaplan vd. , 1997: xi). Ancak böyle bir altyapı mümkün olduğu zaman dil planlaması aşamasına geçilebilir. Hal böyleyken, devletin dile bakış açısı kanun, kural ve yönetmeliklere yansımakta ve dilin statüsü belirlenmektedir. Burada Johnson (2013: 4)'in ifade ettiği gibi *bottom-up* yani aşağıdan yukarıya değil yukarıdan aşağı doğru bir değişim söz konusudur. Devletin sosyal bir ürünü (Schiffman, 1996) olarak tanımlanan dile müdahalesi söz konusudur. Nitekim dilsel ayrımlıklar idari ayrımlıklara sebep olabilmektedir. Milliyetçilik üzerine çalışan modernist yazarlardan John Brass'a göre (Özkırımlı, 2009: 142) devletin yerel dilleri bir standart dile dönüştürmesindeki amaç sınıflar arası farklılıkları ortadan kaldırmak ve tek bir millet oluşmasında politika üretmektir. Nitekim Türkiye gibi gelenekçi bir yapıya sahip devlette dil politikası *bottom-up* şekilde gerçekleşmemiştir. Diğer yandan, dil politikası Spolsky'e (2004) göre üç ana bileşenden oluşmaktadır: ilk olarak dile ait toplumun kullandığı öğeler ki bunlar dilsel repertuarı oluştururlar. İkinci olarak dil ile ilgili ideoloji ve inançlar yani toplumun dile dair kanaati ve ideolojisi ve son olarak dili kontrol ederek, planlayarak veya dile müdahale ederek onu değiştirmeye çalışma aşamasıdır. Bu üç bileşen bir araya gelince dil politikası ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile dil politikası toplum içerisinde kullanılan dile ait öğelerin ideolojik veya inanç vasıtasıyla, dili değiştirmeye veya nüfuz altına almaya çalışmaktır.

McCarty ve arkadaşları (2011: 339), dil politikasını *jakobenist* (üstten devrimci) veya *bottom-up* (alttan devrimci) olarak tanımlamaktan ziyade, çok katmanlı sosyo-kültürel bir yaklaşım ile tanımlamaktadır. McCarty (2011: 8), dil politikasının insanların etkileşiminden ve tartışmalarından doğduğunu ve güç ilişkileri ile ortaya çıktığını savunur. Devletin resmî belgelerinin potansiyel dil politikası araçları olduğunu kabul ederken, dil politikalarının dil kullanımını düzenli hale getirdiğini, sosyal hiyerarşileri oluşturan mekanizmaları çalıştırdığını

savunur. Bu mekanizmalar en nihayetinde güç asimetrileri üretir. Bu yüzden dil politikası sadece bir ürün, bir araç, resmi düzenlemeler, *de facto* veya *de jure* gayri-resmi veya görünürde olmayan uygulamalar, siyasi metin ve söylemler değil aynı zamanda bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Johnson, 2013: 9).

Weinstein (1990), dil politikalarının dilbilimsel veya iletişimsel amaçlarından ziyade tamamen siyasi amaçlara hizmet ettiğinden bahsetmektedir. Siyasi çıkar ve ideolojiler yoluyla dil politikaları şekillenir. Nitekim dil politikalarının amacı ya mevcut statükoyu korumak ya devletin ve toplumun reform yoluyla iyileştirilmesini, eksiklerini veya hatalarını düzeltmek; ya da tamamen devletin ve toplumun dönüşümünü sağlamaktır. Örneğin Türkiye’de dilde yapılan reform ile devletin ve toplumun yeni bir yüzü ortaya çıkmıştır. Dilsel reform, devletin resmî ideolojisinden dolayı gerçekleşmiş, Arap alfabesi yerine Latin alfabesi getirilmiş, birçok İslami veya dinle alakalı kelime öz Türkçe kelimelerle yer değiştirmiştir. Türkiye’de Güneş dil teorisinden hareketle tüm dillerin Türkçeden doğduğu ve bütün dillerin atası olduğu savunulmuştur(Tayanç, 2020: 21). Bu yüzden öz Türkçe kelimeler ile ilgili araştırmalar yapılmış ve dil kurultaylarında bu kelimeler resmi olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan Batı kökenli kelimelerden daha ziyade Arapça ve Farsça kökenli İslamiyet ile ilişkili kelimelerin “Türkçeleştirilmesi” anlamlıdır. Resmî ideoloji ve dil politikası çerçevesinde Osmanlı Devletinden miras kalan yer isimlerinin de Türkçeleştirilmesi Güneş-Dil Teorisi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmayan toplumun yeni bir kimliği olmaya başlamıştır. Mardin (1991: 66) böyle bir değişimin amacının aslında laiklik olduğunu; asıl amacın dilde reform olmadığını ve Ortadoğulu kimliğinden Türklerin uzaklaşması ve Batılı bir kimlik için toplumun hazırlanması olduğunu belirtse de dildeki bu reform insanların inançlarına yabancılaştırılması olarak algılanmıştır.

Diğer yandan reforma maruz kalan dildeki kelimelerin kökenine bağlı olarak ideolojiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkçede kullanılan kelimeler dikkate alınınca bir kişinin sağ veya sol ideolojiye yakın olup olmadığı ortaya çıkmaktadır. Belge (2008), bireyin konuşurken öz Türkçeye yakınlığının artması solu benimsediğini ancak Osmanlıca kökenli kelimeler kullanıldıkça sağ ideolojiyle bağlantı kurduğunu belirtmektedir. İdeolojik ve kimliksel sınıflandırma özellikle ulus devletin ortaya çıkmasıyla daha belirgin hale gelmiştir. Habermas (2012: 53) ulus devletlerin, etnik grupların bireysel bağımsızlıkları yoluyla değil, komşu bölgelere, soylara, alt kültürlere, dil ve din topluluklarına siyaset etmesi sonucu ortaya çıktığını belirtir. Alt kültürden olma, dil açısından farklı olma *öteki* ile *öteki* gibi yaşamayı zorunlu kılar. Kimliksel mücadele siyaset psikolojisi açısından bireyin kendinden olarak gördüğü iç grup ve kendi dışında kalan ötekiler olarak dış grup arasında varlığını sürdürür. İç güdüsel bir ihtiyaç olan saygı kavramı kimliğin varlığı için ön şarttır. İç ve dış grup farkındalığı dil üzerinden somutlaşır. Habermas (2012: 54), resmi dilin “genelde yalnızca tarihsel nedenlerden dolayı üstün olan bir çoğunluk kültürünün (iç grup) etik-siyasî öz-kavrayışıyla biçimlendiğini” belirtmektedir. Bu dili benimsemeyen *öteki* ise bu çalışmanın ele aldığı dilsel yaklaşımlardan biri veya birkaçı ile iç gruba dahil edilmeye çalışılır.

Dildeki kelime seçimi, sözcüklerin farklı şekilde vurgulanması ve kelimelerin farklı bağlamlarda yorumlanması ile toplumdaki “sınıf mücadelesi” belli olur(Perry, 2002). Dile müdahale ve dildeki reform, sınıf mücadelesi için bir siyasi arenaya dönüşür. Bu aşamada iktidarın sınıfsız bir toplum yaratması veya sınıflar arası ilişkiye müdahalede bulunması dil politikasına bağlıdır.

Dil politikası ile devletin resmî ideolojisi arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye’nin dil konusunda benimsediği yaklaşım cumhuriyetin ilk yıllarında takip edilen tek dillilik Kemalizm’in milliyetçi ulus-devlet düşüncesi ile yakından ilişkilidir. Hatta cumhuriyetten önce dahi Osmanlı tebaasını tekrar bir çatı altında toplayabilmek için İttihat ve Terakki Cemiyetinin³ milliyetçi bir dil politikası benimsemesi siyasi ideolojinin dil ile bağlantısına bir örnek teşkil eder(Bayır, 2017: 75). Çağdaşlaşmanın bir yolu olarak dilin sadeleştirilmesi,(Berkes, 2002) “anlaşılır” kılınması düşüncesi Türkiye’nin siyasal hayatının ilk dönemlerinde var olmuştur. Toplumun fikren ve iletişimsel olarak Batıya entegre edebilmek ve “geri kalmış” toplumlar olarak adlandırılan Arap ve Pers kültürünün etkisinden kurtarabilmek için dildeki sadeleşmeyi sağlamak, öz Türkçe kelimeler kullanmak elitist bir yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Özellikle İstanbul Türkçesi kullanmak Cumhuriyetin ilk yıllarındaki elitist yaklaşımı hatırlatmaktadır. Egemenlerin bir ağzı (McQuillan, 1996: 61) olarak yapılandırılmış olan saf öz Türkçe, elit olmak isteyenlerin bir aracı olarak değerlendirilebilir.

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kemalizm yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim Feroz Ahmad(2007: 64), ulusalcı Kemalist hareketin İttihat ve Terakki Cemiyetinin temelleri üzerine kurulduğunu ve “Mustafa Kemal’in bu cemiyetin iç çevrelerinde olmasa da önemli rol oynayan İttihatçı olduğunu” belirtmektedir.

Bugün, dile karşı bu elitist yaklaşımın devam edip etmediği sorgulanabilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde modernleşme alanında yapılan çalışmalar içinde önemli bir yer tutan dil reformu ve Fransız etkisinde jakobenist bir ilhamla takip edilen dil politikasının günümüzde hangi çizgide olduğu merak konusudur. Osmanlıcanın okul müfredatlarına tekrardan konulması, Türkçe dışındaki dillerde öğretime dair mevzuatta yapılan değişiklikler, azınlıkların dil sorunu ve kurucu unsurlardan olan Kürtlerin dil talebi ile ilgili gelişmeler Türkiye'nin yeni dil politikası ile ilgili attığı adımların göstergeleri arasında sayılabilir.

3.SORUN OLARAK DİL

Tek dilliliği benimsemiş ulus-devletlerde, dil çoğu zaman karşımıza bir sorun olarak çıkar. Dilin bir sorun olarak görülmesinin temelinde iki sebep bulunmaktadır: Dilin ekonomik olarak zararlı ve sosyolojik olarak sakıncalı olması. Ekonomik baktığımızda, devletin çok dilli bir yapıda olması sosyal yaşam maliyetini; fiziki ve teknik altyapı ihtiyacını arttırmaktadır. Özellikle çok dilliliği bir sorun olarak gören devletlerde bu durum, ödenen vergilerin farklı alanlara yönelmesi anlamına gelmektedir. Dilin ekonomik olarak bir devlete faydası ancak yerli üretim varsa ve devlet küreselleşmeden etkilenmiyorsa ortaya çıkmaktadır (Grin, 2006).

Dili bir sorun olarak gören yaklaşımda, dilin bizzat kendisi sorun olmayıp, çoğunluğun konuştuğu dili azınlıklar konuşmuyorsa dilsel çeşitlilik oluşur ve bu da milli birlik ve beraberliğe tehdit oluşturur. Diğer yandan, çoğunluğun dili teşvik edilerek çok dillilik engellenmiş olur. Dilsel azınlıkların, iki veya çok dilli olmaları göz ardı edilerek çoğunluk dili hususunda yeterli olmadıkları vurgulanır (Hult vd. , 2016: 34). Ancak bu yaklaşımda dilsel çeşitliliğin milli birlik konusunda nasıl kavramsallaştırıldığı, hangi dillerin gerçekte sorun olarak görüldüğü açık değildir.

Milliyetçiliğin düzeyinin belirlenmesinde hükümet politikaları önemli rol oynar. Dilin sorun olarak algılandığı tek dilli devletlerde etnik çatışmalar kaçınılmaz hale gelir. Yumuşak veya sert güç kullanmak devletin tekelinde olmakla birlikte, bu gücü etnik olarak farklı vatandaşlarına nasıl uygulayacağı sorun olarak kalmaktadır. Örneğin, etnik azınlıkların dillerinin tanınması, ana dilde eğitim hakkı ve federasyon seçenekleri Batı'da en fazla takip edilen politikalarındandır. Etnik çatışmalar, özellikle asimilasyonist politikalar takip eden devletlerde çoğulculuk yaklaşımıyla çözülmeye çalışıldığı gibi etnik grup liderlerine güç ve maddi imkanlar verilerek de çözümler oluşturulabilir (Özkırımı, 2009: 144). Siyasi seçkinlerin güç paylaşımından ziyade zorunlu göç ve özümseme seçeneklerini daha çok tercih etmesi 21. yüzyılda sorgulanması gereken politikalaradır.

Bourdieu, dili sembolik bir güç olarak görürken, dilin sosyal katmanlaşmada rolü olduğunu belirtir. Örneğin, sosyal statü olarak üst grupların konuştuğu bir dili alt statüde olanlar öğrenmek isterler. Üst kültürün sahip olduğu dil kimlik olarak alt kültürün ulaşmak istediği kimliktir. Bu yüzden, dil üst kimliğin sembolüdür (Bourdieu, 2001). Mardin'in(1969: 273) kavramsallaştırmasından yola çıkarak Osmanlı'da saray kültürü ve reaya kültüründen bahsedebiliriz: Sarayın dilini konuşmak o kültürü yaşamak iktidarı paylaşma aracı olacağından reaya üst kültürü benimsemek için elinden geleni yapmıştır. Yöneticilerin kültürüne dahil olan ilmiye ve bürokrasi yani merkez Arapça ve Farsçadan serbestçe yararlanan "Osmanlı" dilini kullanırken "Çevre"nin⁴ dili ise sade Türkçeydi (Mardin, 2006: 56). Sosyal akışkanlığın mümkün olması sebebiyle üst kültüre ulaşma arzusu şaşırtıcı olmamalıdır. Ancak bu durum taşra açısından tek taraflı olmuştur. Üst kimlik ile alt kimliğin bir arada olması sadece birbirlerine benzemeye başlamaları ile mümkündür. Dili bir sorun olarak gören anlayışa göre çoğunluğun yapısına uygun olarak azınlığın entegrasyonu veya asimilasyonu zorunludur. Asimilasyonistler'e (Rannut, 1991: 104) göre, asimilasyonist dil politikalarının "avantajları" şöyle sıralanabilir:

- 1- Devletin ve ulusal pazarın bütünlüğü teşvik edilir
- 2- İş gücünün sağlanması ve geliştirilmesini destekler
- 3- Bilginin artmasını sağlar
- 4- Etkili sosyal politikaları teşvik eder
- 5- Dilsel engellemeler yoluyla dış müdahaleler azaltılır

4 Mardin burada merkez ve çevrenin kutuplaşmasını dil açısından değerlendirirken, toplumsal olarak merkezin çevreyi reddettiğini belirtmek amacıyla çevreye "Esnaf-ı sük ve sair erazil ve esafil-i nâs" yani "Pazar esnafı ve benzeri rezil ve sefil topluluk" olarak adlandırmaktadır.

6- Beşerî sermayenin korunması sayesinde beyin göçü önlenir.

Bu kriterlerden yola çıkarak tek dilliliği savunan devletlerde korumacı ve yetkeci politikaların hâkim olduğunu görürüz. Bu tür politikalar genel olarak devleti üstün otorite olarak gören tepeden inme yaklaşımı benimsemiş Latin kökenli ülkeler tarafından yürütülmektedir (Le Bon, 2020: 48). Nitekim bu ülkelerde kitleler çok uluslu ve çok dilli politikalara karşı şüpheyle yaklaşmaktadır. Bunun en belirgin örneği Fransa, Portekiz ve İtalya ulus devletleridir.

Ayrıca bu “avantajları” analiz edildiğinde, küreselleşme nedeniyle bugün devletin ve ulusal pazarın bütünlüğünün sorgulandığı göze çarpar. Zira tek bir pazar söz konusu değildir. İthalat ve ihracat diğer ülkelerle etkileşim içinde olmayı gerektirir. Bu durumda tek dillilik artık sadece yerel düzeyde düşünülmektedir. İngilizcenin yaygın kullanımı tek dillilik politikasına ket vurmaktadır.

Uluslararasılaşma sürecinde, tek dillilik günümüzde tek başına iş gücünü geliştirmemekte, farklı pazar ve piyasalarda rekabet edebilmek ve istihdam oluşturmak için çok dillilik teşvik edilmektedir. Aksi takdirde küresel piyasalarda ve politikalarda bir devlet yeterli görülmeyecektir. Tek dillilik ülke içinde merkezi bilgi sistemi oluşturmaya katkıda bulursa da sosyal medya ve teknolojinin hızlı gelişimi bilgi araçlarını da etkilemiş, farklı dillerde bilginin arayışını zorunlu kılmıştır. Bugün özellikle bilgi eksikliğinden daha ziyade hangi bilgiye ulaşılması gerektiği tartışılmaktadır. Kaliteli bilgi için farklı dillerde arama yapılması önerilir⁵.

Etkili sosyal politikalar, 21. yüzyılda yabancı dil öğrenimini, yerel dillerin kültürel değerini ve zenginliğini kapsayıcı etkinlikler ve eğitim içeren politikalar. Bu sosyal politikalar devlet tarafından vatandaşına hizmet olarak sunulmaktadır. Bu tür politikaların devlet kontrolünde olması milli kimlik bağlılığını artıracaktır. Ancak vatandaşların sosyal yaşamının kalitesini artırmak devlete ihtiyaç olmadan da gerçekleşebilir. Teknolojinin kullanılması ile birçok sosyal etkinlik devlet yardımı olmadan yapılabilmektedir. Diğer yandan üretimin ve tüketimin artması, hizmet sektörünün gelişimi ve alternatif kurum ve kuruluşların ortaya çıkması ile gerek hastane gerek kütüphane ve diğer sosyal kurumlar tek dillilik politikasına takılmadan işlev görmektedir.

Dilsel engellemeler yoluyla dış müdahalelerin azaltılacağı düşüncesi yine hizmet sektörünün gelişimi, sosyal medya, *youtube* gibi sitelerin yaygın hale gelmesi, online eğitimin yaygınlaşması tek dilliliği sorun olarak ortadan kaldırmaktadır. Ancak devlet içerisinde bütünlüğün sağlanması ve iletişimin üst düzeyde olması için tek dil üzerinden işlevsellik olabilir. Aksi takdirde çok dillilik her ne kadar Yunanistan ve Türkiye gibi üniter devletlerde *de jure* olarak uygulanmasa da *de facto* olarak hali hazırda uygulanmaktadır.

Dili bir sorun olarak gören gelişmekte olan toplumlarda dilsel çatışmalar sebebiyle kamu düzeni zarar görmekte ve devlete daha fazla sorumluluk yüklenmektedir. Bu yüzden kamu düzenini sağlamak adına herkesin istediği dili kullanabilmesi için devletin ekstra bütçeye ihtiyacı vardır. Bu tür ulus-devletlerde sorunu çözebilmek için devlet tek dilliliği tercih etmekte ve teşvik etmektedir. Bu sebepten, dilsel çeşitlilik kısıtlanmakta ve toplum tek dilliliğe yönlendirilmektedir. Çoğunluğun sahip olduğu bir dilde hayatı idame etmek teşvik edilmektedir.

Tek dilliliğin var olduğu toplumlarda, dilsel problemler yanlış bir şekilde toplumsal problemlere dönüşebilmektedir. Üst statü ve alt statü çatışmaları kolayca belirlemektedir. Toplumun belli bir kesiminin devletin sağladığı kaynaklardan daha fazla yararlanması durumunda (Bourdieu, 2001) azınlıkta kalanların veya çoğunluk dilini konuşamayanların bu kaynaklardan mahrum olması sebebiyle çatışmalar kaçınılmaz hale gelir. Diğer yandan, azınlık dilini kullananlar çoğunluğun dilini “öğrenemeyenler” kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu “öğrenme” eylemi bazen devletin imkanlarından bazen de vatandaş tarafından gerçekleşt(tiril)emiyor. “Öğrenme” eyleminin olmaması sosyal yetersizliklerle sonuçlanıyor. Etnik olarak hangi kökenden olursa olsun çoğunluğun dilini kullanamayan azınlıklar sonuçta topluma uyum gösteremez ve dışlanmaya veya dışlanmış hissetmeye başlar.

⁵ Küreselleşmenin ontolojik bir olgu haline dönüşmesinde İngilizcenin dünyada en “yaygın” konuşulan dil olması önemli rol oynamaktadır. Özellikle İngiltere ve ABD’nin küresel kültürel ve siyasal hegemonyası İngilizce yoluyla gerçekleşmektedir. İngilizcenin ticari ve “bilim” dili olması küresel bir ulus devleti yaratmıştır. Bu konuyla ilgili olarak küresel kapitalizmi besleyen kaynaklardan birinin dil olduğunu söyleyebiliriz. Şahsen yaşadığımız tecrübe İngilizcenin “küresel ulus-devlet” dili olduğunu açıklayabilir: Ana dili İngilizce olan turistler Türkiye’ye gelip veya dünyanın başka herhangi bir yerine gidip yerel dili öğrenmeden yaşamalarını veya ziyaret etmelerini ironik bir şekilde eleştirmekte, İngilizcenin kendilerini dil konusunda “tembelleştirdiğini” söylemektedirler. Küresel hegemonik bir dil olarak İngilizcenin durumu ile ilgili ayrı bir çalışmanın ele alınması bu makalemizin odağının dışına çıkmamızı sağlayacaktır. Ayrıca konumuz itibarıyla İngilizce ile ilgili diğer eleştirilerimizi kaynak olarak dil başlığı altında verdiğimiz için burada daha fazla detaylandırmayacağız.

Tek dilliliği savunan toplumlar, hâkim dil kavramından yola çıkarak bu dilin öğrenilmesi için her türlü fiziki alt yapıyı hazırlar ve beşerî gücü oluşturur. Yetersiz kalması durumunda özel eğitim kurumları ve öğretmenler yetiştirilir. Devlet şayet bu “tek” dili resmi dil olarak benimsemiş ise bu durumda hâkim çoğunluk kültürü de beraberinde aktarılmış olur. Nihayetinde ulus kavramı tüm vatandaşlar tarafından benimsenmiş olur.

Dili sorun olarak gören yaklaşımda bazı iddialar savunulmaktadır(Hult vd. , 2016: 33). Örneğin, dil eğitimi sadece çoğunluk diline geçiş amacıyla yapılmalı ve çift dilliliği kolaylaştıran eğitim programları sosyal ayrılıkları tetikleyeceğinden bu tür eğitim programları desteklenmemelidir. Diğer yandan, çift dilliliğin akademik başarıyı azaltacağı ve bilişsel sorunlara yol açacağı düşünüldüğünden teşvik edilmemelidir. Azınlık dillerinin desteklenmesi çoğunluk dilini tehdit ettiğinden dolayı bu dillerin korunmaması ve yok olmasını desteklemek sosyal ve ekonomik sorunları da ortadan kaldıracaktır. Bu yüzden azınlık dilinin ana dilde eğitim açısından tanınmasından daha ziyade çift dilli eğitimden çok ikinci dil olarak öğretilmesi tercih edilmelidir. Bugün tek dilliliği savunan ve uygulayan Fransa, Yunanistan, Avusturya, İtalya ve Türkiye gibi ülkeler (Tacar, 1996: 69) uluslararası sözleşmeleri dikkate alarak iç hukukları da göz önünde bulundurarak ulusal resmi dillerinin dışında azınlık dillerinin kullanılmasına izin vermektedir. Nitekim küreselleşme ve neoliberal politikaların özellikle 1980 sonrası takip edilmeye başlanması ile birlikte, dili sorun olarak görme yaklaşımı yerini hak ve kaynak odaklı dil anlayışına bırakmaktadır. Bu yüzden, “izin” hukuki boyutu kapsadığından dolayı konu ile ilgili detaylar aşağıda hak olarak dil başlığı altında verilecektir.

Son olarak, dili sorun olarak gören yaklaşım dahilinde araştırılmaya ihtiyaç duyulan konulardan bazıları şöyle sıralanabilir: Dil şayet sorun ise kimin için sorundur? Çoğunluğun kendisi için mi yoksa sürekli olarak değişim gösteren siyasal iktidar için mi? Dili sorun olarak algılayan toplumlarda dilsel azınlıkların baş etmesi gereken konular nelerdir? Çoğunluk diline diğer diller hangi açıdan tehdit olabilirler veya dilsel tehdit diye bir kavram toplumda gerçekten olabilir mi? Azınlık dillerine ayrılmayıp çoğunluk dili için ayrılan finansal beşerî ve hukuki kaynaklar neler olabilir? Üniter devletlerde dilin sorun olarak kabul edilmesi siyasal bir bakıştan mı kaynaklıdır yoksa yapısal bir olgu mudur? Federal yapıda olan devletlerde dil bir sorun olarak görülmez mi? Ulusal birlik ve bütünlük sadece dili sorun olarak görme ile mümkün mü? Bu soruların cevaplarının aranması çalışmanın kapsamı dışındadır.

4.HAK OLARAK DİL

Dil hak olarak incelenirken hukuk boyutu dikkate alınmaktadır. Dilin bir hak olması olgusu çeşitli araştırmalarda(De Varennes, 1996, 2001, 2007 ; Koçak, 2013 ; Patten vd. , 2003 ; Wee, 2011) detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Hak olarak dil konusunda en çok vurgulanan iddia ise dilin gruba ait veya bireysel hak olup olmamasıdır. Diğer yandan, hak olarak dili inceleyen sosyolengüistik(sosyodilbilimsel) çalışmalar dil politikalarını hoşgörü ve destekleyici haklar olarak iki gruba ayırmaktadır(Kloss, 1971: 259). Ayrıca devletin müdahale durumuna göre dil hakları pozitif veya negatif haklar olarak sınıflandırılabilir. “Dilsel insan hakları” kavramının hukuki bir kavram olarak uluslararası belgelerde veya dil politikaları literatüründe kullanılması gerektiği konusunda çalışmalar(Phillipson vd. , 1994) yapılmıştır.

Hak kavramı hukuk literatüründe hukuk düzeni tarafından kişilere tanınmış yetki olarak tanımlanmaktadır. Bu yetkiler “devletin koyduğu hukuk kurallarıyla kurulur, genişletilir, daraltılır veya kaldırılır”(Gürbüz, 2019: 5). Gerek ulusal gerekse uluslararası hukuk açısından dil hakları devlet tarafından tanınmakta, düzenlenmekte veya kaldırılmaktadır. Ancak burada bir diğer hukuki durum ise devletin dil haklarına yaklaşımıdır. Bu aşamada pozitif ve negatif haklar çerçevesinden dil haklarını incelememiz gerekiyor. Devlet dil hakları ile ilgili ödevini “tanıma”, “dokunmama”, “koruma” ve “temin ve tedarik” olarak yerine getirebilir. Ancak bu işlemleri yapmadan önce dilin bir hak olduğunu kabul etmesi gerekmektedir. Devletin dile yaklaşımı, ödevlerinin yükümlüklerini de yerine getirmesine yol açacaktır. Örneğin, bir devlet dili sadece tanıyor, bu dilin öğretilmesi ve öğrenilmesine müdahale etmiyorsa bu durumda sosyo-ekonomik şartları iyi olanlar kendi kaynaklarını kullanarak bu dili öğrenmeye çalışacaklardır. Öğrenilen dil devlet tarafından tanındığı için devlet kurumlarında kullanılacaktır. İkinci olarak, devlet dilin varlığına hukuki olarak dokunmuyor ancak destek de vermiyorsa bu durumda özel kurumlar vasıtasıyla dil öğrenilir ancak devlet kurumlarında kullanılamaz. Devlet, dili koruyorsa dili bir miras ve değer olarak ele alıyor demektir. Bu açıdan hukuki düzenleme sağlanmış ve dilin varlığı için gereken tedbirler alınmıştır. Son olarak devlet dilin öğrenilmesini ve öğretilmesini destekliyor, bunun için alt yapı ve pedagojik kaynaklar ayırıyorsa “temin ve tedarik” sağlanmış olur.

Hak olarak dili incelediğimiz zaman, hangi dillerin hak kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, ulusal azınlıkların dillerini ele almamız hukuki olarak mümkün olabilir ancak göçmenlerin dil hakları ile ilgili düzenleme konusunda belirsizlikler birçok ülkede devam etmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS) baz aldığımızda 14. Maddede hiç kimsenin dilinden dolayı ayrımcılığa maruz kalamayacağından bahsetmektedir⁶. Diğer maddelerden 6, 10, 11 ve 12 ise dilden dolayı toplanma, ifade ve adil yargılanma ve evlilik haklarının kısıtlanamayacağından bahseder. Dil ile ilgili uluslararası sözleşmeler ve anlaşmalara dair birçok çalışma yapılmıştır(Çavuşoğlu, 2001 ; Çoban, 2005 ; Hekimoğlu, 2007 ; Kurubaş, 2017). Bu çalışmada bunlara ayrı ayrı yer verilmeyecektir.

Hak olarak dili incelediğimiz zaman, dili veya dilleri yasaklama, hoş görme, izin verme ve destekleme gibi sınıflandırmalar ortaya çıkmaktadır (Skutnabb-Kangas, 2000). Skutnabb-Kangas'ın sınıflandırması, bu bakımdan yukarıda bahsedilen insan haklarının devlet tarafından hayata geçirilme aşamaları ile uyusmaktadır. Ancak yerel ve azınlık dillerinin korunması ile ilgili olarak devletlerin ve uluslararası hukukun açık ve net ya da yüzeysel ve üstü kapalı yasa ve kuralları olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Açık ve net kanun ve kurallar derken, Skutnabb-Kangas(2000: 513) Finlandiya ve İsveç'i örnek verir:

"Fince ve İsveççe konuşan çocuklar ana dillerini azınlık oldukları bölgede öğrenme hakkına sahiptirler. Belediyeler bu konuda sayı olarak 13 kişi ve üzeri olmasını belirler ve üç yıl art arda bu sayı 8'in altına düşerse bu durumda belediyelerin okul açmama yetkisi vardır. Bu durumda öğrenciler başka bir bölgede bir okula kaydolurlar ve ikametlerinin olduğu bölgenin belediyesi anadil eğitimi almaları için ücret ödemekle mükelleftir".

Diğer yandan, özellikle AİHS, Ulusal Azınlıkların Korunmasına Yönelik Çerçeve Sözleşme, Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmelere baktığımız zaman genel ifadelere rastlarız. Örneğin, Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşmenin 14. maddesinde ucu açık ifadeler azınlıkların kendi dillerini öğrenebileceklerini belirtmektedir.

"1. Taraflar, ulusal azınlığa mensup her kişinin kendi dilini öğrenme hakkına sahip olduğunu tanımayı taahhüt ederler.

2. Ulusal azınlıklara mensup kişilerin geleneksel olarak ya da önemli sayıda yaşadıkları bölgelerde, yeterli talep varsa, Taraflar, mümkün olduğu ölçüde ve kendi eğitim düzenleri çerçevesinde, bu azınlıklara mensup kişilerin azınlık dilinin öğretilmesi ya da bu dilde eğitim görmeleri için yeterli fırsatlara sahip olmasını sağlamaya gayret ederler.

3. Bu maddenin 2. paragrafı, resmi dilin öğrenilmesi ya da bu dilde eğitim yapılması saklı tutularak uygulanır"⁷.

Dil ile ilgili imtiyazlar uluslararası hukuk kuralları gereği devletlere bırakılmış ve her devletin kendi yasaları ve imkanları ölçüsünde dillerin öğretilmesi öngörülmüştür. Çerçeve Sözleşmenin 14. Maddesinin 3. Fırsakısı öncelikle resmi dilin öğretilmesi veya bu dilde eğitim yapılmasını saklı tutmaktadır. Bu aşamada, resmi dil tanımının ve yasalardaki yerinin değiştirilmesi suretiyle bir azınlık dilinin öğretilmesi mümkündür diyebiliriz. Skutnabb-Kangas (2000: 512) dan alıntıylaarak aşağıdaki tabloda dillere yaklaşımı vermemiz durumu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır:

6 "Bu sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır".

7 <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c131f> (Erişim Tarihi: 22.11.2020)

Tablo 1: Skutnabb-Kagnass'ın Sorun Odaklı Dile Farklı Ülke ve Yaklaşım Tipleri

1. Senatör Huddleston'nun ABD Anayasasında İngiliz dili ile ilgili Değişiklikler
2. Senatör Hayakawa'nın önerdiği değişiklikler
3. Eski Yugoslavya
4. Finlandiya, İsveççe Konuşanlar
5. Finlandiya, Sami
6. Hindistan
7. Afrika Ulusal Kongresinin ve diğerlerinin Özgürlük Şartı, Güney Afrika
8. Bask Normalleşme Hukuku
9. Türkiye'de ki Kürtler

- A. 1945 Birleşmiş Milletler Şartı
- B. 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
- C. 1966 Uluslararası Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
- D. 1966 Uluslararası Sivil ve Siyasal Haklar Sözleşmesi
- E. 1989 Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi

Kaynak: Skutnabb-Kagnass, 2000

Yukarıdaki tablo 2000 yılında yayınlanmış olan bir kaynağa dayalı olduğu için zaman içerisinde bazı değişiklikler olmuş olabilir. Örneğin, Türkiye'de Kürtlerin durumu ve Kürtçe ile ilgili gelişmeler daha sonra olduğu için tabloda "yasaklama" dan hoşgörüyü geçiş olmuştur. Kürtçenin azınlık dili veya anadil olarak kabul edilmemesi sebebiyle "Koruma Odaklı" alanda gösterilmemiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 42. Maddesinde "Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilmez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tabii olacağı esaslar kanunla (2923) düzenlenir. Milletlerarası antlaşma hükümleri saklıdır." İfadesi açık ve net bir şekilde hangi dillerin ana dil olarak öğretilmeyeceğini belirtmemektedir. "2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun" da, Türkçe dışında Türkiye'de konuşulan diller "Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçeler" olarak ifade edilmektedir. Bu durumda açık ve net bir şekilde hangi dil oldukları belirtilmemekte, zaman içinde sadece sözlü veya sadece yazılı olarak kullanılan dillerin de dahil olup olmadığı belli değildir. Nitekim hak olarak dili incelerken ele alınması gereken konuların başında Arapça, Farsça, Bretonca, Korsikaca, Berberice gibi "geleneksel dillerin" hangi statüde kanunda yer alacağıdır. Bu dillerin göçmen dili olarak mı yoksa bölgesel dil olarak mı göz önünde bulundurulacağı açık değildir. Toplumun hangi alanlarında bu dillere hak tanınacağı sorgulanmaktadır. Bu dil haklarının birey bazında düşünülüp düşünülmeceği tartışmalı bir konudur. Dil haklarının korunmasında finansal ve beşerî desteğin nasıl sağlanacağı bir başka sorundur. Nitekim bu dillerin öğrenilmesi ve öğretilmesi, mahkemelerde savunmada kullanılması veya yaygınlaştırılması (tabelalar, trafik işaretleri vs) merak konusudur. Dil haklarının tanınması denkleştirici mi yoksa dağıtıcı adalet kapsamında mı değerlendirileceği bir başka soru işaretidir. Yine, eğitim programlarında düzenleme yapılıp yapılmayacağı ise bir muamma olarak görülebilir. Bu tür sorulara vaka incelemesi yoluyla cevaplar aranabilir. Bu araştırma bu soruların cevabını aramaktan daha ziyade genel bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

5.KAYNAK OLARAK DİL

Kaynak olarak dil, dilsel çeşitliliğin sağlanmasında önemli bir yaklaşımdır. Dili kaynak olarak düşünmek problem olarak düşünmenin karşıt görüşüdür. Yani çok dillilik ve kültürel çeşitlilik bir değer olarak görülmekte, çok dilli eğitim ve toplum desteklenmektedir. Azınlık dilleri, tehdit veya toplumun bölünmesi değil, hem azınlıkların kendileri hem toplum hem de gruplar için özel dil kaynaklarıdır (Ruiz, 1984). Resmi dil ve ikinci veya üçüncü bir dilde yetkinlik, çift dilliliğin gelişimi kaynak olarak dil perspektifinden talep edilen bir olgudur. Ayrıca resmi/ulusal dilin yanı sıra bölgesel, yerel/azınlık ve/veya modern dillerden biri veya birkaçını öğrenerek toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve stratejik potansiyeli artmış olacaktır.

Enerji, petrol ve elektrik gibi kaynaklar tüketildikçe azalmasına karşın, dil ve bağlantılı olarak kültür, tüketildikçe artan kaynaklar olarak karşımıza çıkar. Kullanılmayan bir dil soyu tükenmekte olan hayvanlara benzer. Dilin bu açıdan iç güdümlü ve dış güdümlü iki değeri bulunmaktadır. İç güdümlü olarak ele aldığımızda, özgüven, kimlik, öz saygı, nesiller arası iletişim, kültürel yeniden üretim, toplumsal ilişkileri düzenleyici bir değeri bulunmaktadır. Dış güdümlü ele aldığımızda, ulusal güvenlik, diplomasi, casusluk, ticaret, medya, halkla ilişkiler ile ilgili değeri bulunmaktadır (Ricento, 2005: 359). Birçok ülke özellikle ABD’de bu dış güdümsel sebeplerin ön planda olması sebebiyle, örneğin, Orta Doğu araştırmaları merkezlerinde yerel diller de dahil olmak üzere bölgenin dilleri zorunlu olarak öğretilmektedir. Seçkinler, dış güdümsel sebeplerden dolayı ve potansiyel siyasi çıkarlarından ötürü genellikle çok dilli eğitimi savunurlar.

Dilin bir kaynak olarak görülmesinde belki en önemli argümanlardan biri ekonomik güdümlerdir. İngilizcenin dünyada en yaygın olarak konuşulan dillerden olması sonucunda 2027 yılı itibariyle piyasa hacmi 49 milyar doları bulan bir rakamdan bahsedilmektedir⁸. Piyasa araştırmalarında, önde gelen diller İngilizce, İspanyolca, Çince, Fransızca, Almanca, Japonca ve diğerleri olarak tespit edilmiştir.⁹ İngilizce konusunda tanınmış akademisyen David Crystal’a göre İngilizce resmi dil olarak dünyada üçüncü büyük dil olup en çok konuşulan dillerin önünde yer almaktadır (Crystal, 2019). Bu kadar yaygın bir dil olmasında en başta sömürgecilik gelmektedir. Nitekim sömürgeci ülkeler, ele geçirdikleri ülkelerde bulunan toplumu kendilerine bağlamak için kendi dillerini öğretirler (Aydın, 2013: 50). Ekonomik argümanlar, iç güdümsel sebepler olarak da göz önünde bulundurulabilir. Azınlıkların, adli ve idari davalarda tercüme ücretleri, medyatik, kültürel ve akademik yayınlarda kendi dillerinde basım ücretleri, ayrıca ekolojik dil haklarından olan kendi dillerinde yön ve trafik işaretlerinin üretim ücretlerinin kim tarafından ve nasıl karşılanacağı tartışılan konulardır(Grin, 2006). Üst yapı bu durumda ekonomik olarak çıkar elde edebileceği dillere daha fazla öncelik ve önem vermeyi tercih edecektir. İngilizcenin gerek tarihsel geçmişini gerek siyasal ve teknolojik gelişmeler bugün tercih edilen dil olmasında etkilidir ancak ekonomik getirisi fazla olan diller söz konusu olunca İngilizcenin sıralamasında değişiklik olacaktır.

Kaynak olarak dilin bir diğer yönü ise akademide başarı ile ilişkisidir. Bilimin İngilizcenin ana dili olarak konuşulduğu ABD, İngiltere, Kanada gibi ülkelerde ileri düzeyde olması, dünyada en iyi üniversitelerin ABD’de olması sebebiyle “bilime erişim dili” İngilizce olmuştur. Nitekim akademik yayınların çok fazla atıf alması en yaygın dille olacağından İngilizcenin akademik dünya tarafından öğrenilmesi kaçınılmaz olmuştur. Ülkemizde yabancı dil öğretiminin zorunlu olmasını eleştiren yayınlar(Çelebi, M. D., 2006) olduğu gibi evrensellik ve küreselleşme nedeniyle İngilizce öğretiminin kaçınılmaz olduğundan bahseden yayınlar da (Demirpolat, 2015) mevcuttur.

Dilin kaynak olarak görüldüğü ve kullanıldığı diğer bir konu da milliyetçilik ideolojisi altında ulus-devlet olma durumudur. Dil, örneğin İrlanda ve İskoçya gibi ülkelerin kilise vasıtasıyla ulus-devlet ve millet olmalarında rol oynamış, İrlanda’nın İngiltere’ye karşı ulus olmasında etkili olmuştur. İrlanda dili, kilisenin oynadığı rol ile birlikte modern İrlanda milliyetçiliğinin birleştirici özelliği haline gelmiştir(May, 2012: 150). Kanada’ya baktığımız zaman, milliyetçilik dil yoluyla varlığını göstermektedir. Her ne kadar İngilizce konuşulan bölgelerde durum esnek olsa da aynı iddiayı Quebec bölgesi için kullanamayız. Frankofon bölge olan Quebec’te milliyetçiliği tetikleyen iki aktör var: Fransızca ve Katolik Kilisesi. Quebec kimliği bu iki etmen üzerine kurulu olup bugün “ayrılıkçı milliyetçilik” örneklerinden biri haline gelmiştir(Kalaycı, 2006: 9). Üniter veya federal olsun, farklı etnik kökenden gelenlerin

8 <https://www.globenewswire.com/news-release/2020/10/06/2104266/0/en/English-Language-Learning-Market-Worth-49-93-billion-by-2027-Exclusive-Report-Covering-Pre-and-Post-COVID-19-Market-Analysis-by-Meticulous-Research.html> (Erişim Tarihi: 25.11.2020)

9 <https://www.verifedmarketresearch.com/product/global-online-language-learning-market-size-and-forecast-to-2025/> (Erişim Tarihi: 25.11.2020)

kimlikleri ile baskın kimliklerin çatışmasına ve bir süre sonra azınlık ve çoğunluk milliyetçiliğinin doğmasına sebep olan dildir.

Son olarak azınlık dillerinin geleceği ve mevcut durumunun korunması adına dili kaynak olarak gören yaklaşım, kültürel ve dilsel çeşitliliğin ulusal birlik için vazgeçilmez olduğundan bahseder (Hult vd. , 2016). Ancak burada azınlıkların dillerinin hangi durumlar için kaynak olabileceği net bir şekilde belirlenmelidir. Örneğin, akademik başarı, ticari yetkinlik, ulusal güvenlik, kültürel ve bilişsel gelişim gibi çok farklı alanlarda bu diller kaynak olabilir. ABD’de jeopolitik ve ekonomik güvenlik hedefleri doğrultusunda dil araştırmalarına yönelik yüklü miktarda kaynak ayrılmış; özellikle 11 Eylül 2001 olayından sonra ulusal güvenlik için dil eğitim programları yoğunlaştırılmıştır (Bale, 2014). Bu dillerin kaynak olarak kullanılması konusunda yetkinin kimde olduğu sorusu ise cevaplanmaya muhtaçtır. Hangi beşerî, ekonomik ve kültürel kaynakların hangi diller için kullanılması gerektiği sorusu bu açıdan cevaplanmalıdır. Son olarak kaynak olarak dil, hak olarak dile bir alternatif olarak doğmuş olup siyasal ekonomi alanında daha çok taraftar bulan bir alan haline gelmiştir(Bale, 2016).

6.TARTIŞMA

Dilbilim, siyaset bilimi, sosyoloji ve hukuk alanında sıkça araştırma odağı haline gelen dil politikaları günümüzde metodolojik açıdan yeterli çalışmalardan yoksundur. Dil politikasının başlı başına bir disiplin olmaması yönetsel eksikliklerin doğmasına sebep olabilir. Bu çalışmada özellikle Türkiye’de dil politikaları çalışmalarına katkıda bulunacak dil politikası yaklaşımları ele alınmıştır. Bu yaklaşımlar sorun, hak ve kaynak odaklı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Eleştirel analize tabi tutulan bu yaklaşımlar derinlemesine inceledikten sonra devletlerin yapılarına göre değerlendirilmiştir.

Bir konuyu araştırırken sadece o konunun çalışılmamış olması değil aynı zamanda ele alınırken kullanılan yöntemde dikkate alınması sağlıklı bir akademik çalışma için önem arz eder. Dil politikaları çalışılırken genel bir sınıflandırma ve yaklaşımlardan yola çıkarak en sağlıklı sonuca varılacağı kesindir. Bu çalışmada her bir yaklaşımın avantajı ve dezavantajı ele alınıp incelenmiş bu açıdan yeni çalışmalara yol gösterecek araştırma soruları önerilmiştir. Bu sorulara cevap aramak araştırma odağının dışına çıkmayı gerektirmektedir. Kanımızca, bu soruların cevapları başka çalışmalarda aranmalıdır. Bu çalışmada amaç bu haliyle dil politikalarında yönetsel eksiklerini giderebilmektir.

7.SONUÇ

Araçsal bakış açısından dilin sadece bir iletişim aracı olduğuna yönelik çalışmaların (Robichaud vd. , 2012) dışında kimlik ve siyasal tema olarak değerlendiren çalışmaların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Dil politikaları ve planlamaları özellikle çok dilliliği benimsemiş ülkelerde yoğun bir şekilde çalışılan alanlardır. Dil politikalarına olan ilgi her geçen gün artmakla (Chríst vd. , 2018 ; Gazzola vd. , 2018 ; Pennycook, 2017 ; Siiner vd. , 2018) birlikte bu politikaları kategorik ve teorik olarak incelemek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Ruiz’in(1984) teorik alt yapısını oluşturduğu bu yaklaşımlar analitik olarak değerlendirilmiştir. Özellikle dili bir sorun olarak gören üniter devletlerde dil politikalarının gözden geçirilmesi ve uluslararası hukuk kuralları dikkate alınarak azınlık ve çoğunluk dilleri ile ilgili kararların alınması önerilir. Dil, ulusal ve yerel kimliklerin oluşmasında bir araç olduğu kadar devletin nüfus ve sosyal politikalarında dikkate alması gereken de bir husustur. Nitekim gerek eğitim alanında gerek sosyal yaşamda gerekse hukuki anlamda dil politikalarının üretilmesinde ve dil planlamalarının yapılmasında daha çok özgürlükçü ve daha az güvenlikleştirici yaklaşımlar sergilemesi ülke bütünlüğü için kaçınılmazdır.

Demokratik ve ekonomik anlamda güçlü olan devletler bugün sorun olarak dil yaklaşımından daha çok hak ve kaynak olarak dil yaklaşımını benimsemekte ve kimlik politikalarını bu minvalde planlamaktadırlar. Dile yönelik bakış açımız olumlu yönde değişirse dili kaynak olarak görmeye başlarız. Daha karamsar bir tablo çizersek, dili kaynak değil sorun olarak görmeye başlarız. Ancak bu durum sadece karamsar bakış açısına sahip olmamızla alakalı değildir. Aynı zamanda dili sorun veya kaynak haline getiren aktörlere de bakmamız gerekir. Bu aktörlerin dünya görüşü, siyasal deneyimleri ve eğitim düzeyleri devletin dil politikalarını etkilemektedir. Otoriter liderlerin bulunduğu ülkelerde farklı dillere olan yaklaşım şüpheci ve tehditkâr iken eğitim düzeyi yüksek ve dünya görüşü

daha demokrat olan liderlerin bulunduğu ülkelerde bu konuya özel bir hassasiyet gösterilmektedir. Bu tür liderler dili daha çok bir varlık ve değer olarak görmektedirler.

Dilin değer olarak görülmesi hak odaklı dil yaklaşımının benimsenmesinde rol oynamaktadır. “Değer” kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre, bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut veya somut karşılığı anlamındadır. “Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” olarak da tanımlanmaktadır. Bazı ulus devletlerde takip edilen dil politikalarına göre maliyet veya ekonomik açıdan diğerlerine göre kültürel olarak dil bir değerdir. Ekonomik boyuttan ele aldığımızda, dil mesleki, sosyal, ekonomik bir sermayedir. Özellikle çok kültürlü toplumlarda dilin ekonomik kârı çok fazladır. Bugün Kanada’da Fransız bölgesi, Fransızca’yı bir hak olmaktan daha ziyade ekonomik bir meta olarak görmekte, neoliberal siyasal ekonominin bir uzantısı olarak değerlendirmektedir (Duchêne vd. , 2012). Birden fazla dil bilen nüfus sosyal sermaye açısından daha kârlıdır. Bu yüzden dil sadece iletişim aracı olmasından daha fazla zenginlik veya hazine haline gelir (Grin, 2003: 36). Özellikle endüstriyel açıdan geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerde sosyal sermaye olarak insan kaynakları katma değer sağlar. Yetişmiş deneyimli ve yabancı dil konusunda uzman personel her ülke için en önemli sermayedir.

Dilin değer olarak algılanmasında bir başka faktör ise mesleki yönüdür. Yabancı dil öğretmenlerinin, tur operatörlerinin, uluslararası şirketlerde çalışan personelin ilk başvuru kaynağı veya bu mesleklerde ilk aranan kriter dildir. Dil olmaksızın bugün küreselleşen dünyada hareket alanı daralmaktadır. Aksiyolojik açıdan, dilin sorgulanması için dilin kullanıldığı toplumun bir parçası olması ve yine aynı kitle tarafından benimsenmesi gerekir. Dil, in vitro yaşamını sürdürürken devletin, toplumun yararına karar alması kaçınılmaz hale gelir. Bir ülke nüfusunun kimliğinin oluşumunda dil en önemli bileşenlerden biridir. Dünyada en yaygın ve özellikle Anglosakson ülkelerde İngilizcenin resmi dil olması¹⁰ sebebiyle dünyaya İngilizce pazarlanmaktadır. İngilizcenin pazar dili olması elbette küresel piyasalardan kaynaklıdır.

Bu çalışmada, dil politikası ve planlamasında kategorik ve tematik olan yaklaşımlar ele alınmıştır. Literatüre ve dil siyaseti ile ilgili teorik çerçeveye katkıda bulunan, bu çalışma aynı zamanda dil siyaseti alanında yapılacak diğer araştırmalara kaynak teşkil edebilir. Dilin hukuk, siyaset, eğitim ve sosyoloji alanında incelenmesi durumunda çalışmada geçen yaklaşımlar yol gösterici niteliktedir. Çalışma boyunca tartışılan bu yaklaşımlar dil politikasını hazırlayacak olan yetkililere rehber olacaktır. Dil ile ilgili hangi tür politikaların takip edilmesi ve hangi kitle ile iletişim kurmak gerektiği konusunda yönlendirici olacağını düşünülen bu yaklaşımlar, devletlerin rejimleri ve yapıları dikkate alınarak hükümet politikalarını etkileyecektir.

Kaynakça

- Ager, D. E. 1996. *Language policy in Britain and France : the processes of policy*. London ; New York: Cassell.
- Ahmad, F. 2007. *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (Y. Alogan, Trans.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Althusser, L. 2010. İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları A. Tümertekin (Ed.), (4 ed.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Aydın, T. 2013. Sömürgecilik ve Dil: Batı Sömürgesinin Arap Diline Yaklaşımına Dil-Kimlik İlişkisi Penceresinden Bakış. *Mukaddime*(7), 47-68.
- Bale, J. 2014. Heritage language education and the “national interest”. *Review of Research in Education*, 38(1), 166-188.
- Bale, J. 2016. In defense of language rights: Rethinking the rights orientation from a political economy perspective. *Bilingual Research Journal*, 39(3-4), 231-247.
- Bayır, D. 2017. *Türk Hukunda Azınlıklar ve Milliyetçilik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Beacco, J.-C.,Byram, M. 2002. *Guide for the Development of Language Education Policies in Europe: From Linguistic Diversity to Plurilingual Education: Main Version: Draft 1 September 2002*: Council of Europe.
- Belge, M. 2008. 1980’ler Sonrası Türkçe. *Türkiye’de Dil Tartışmaları*A. Menz ve C. Schroeder (Eds.), (pp. 11-24). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berkes, N. 2002. *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

¹⁰ Bugün itibarıyla ABD’de 30’dan daha fazla eyalette İngilizcenin resmi dil olması için kanunlar çıkarılmış. <http://www.bbc.com/capital/story/20180808-what-is-the-future-of-english-in-the-us> (Erişim Tarihi: 01.01.2019)

- Bourdieu, P. 2001. Pouvoir symbolique et champ politique. *Langage et pouvoir symbolique*, Paris, Ed. du Seuil, 201-323.
- Chríst, D. M. G., Bonotti, M. 2018. *Brexit, language policy and linguistic diversity*. Cham: Palgrave Pivot.
- Cobarrubias, J. 1983. Ethical Issues in Status Planning. *Progress in Language Planning International Perspectives*. Cobarrubias ve J. A. Fishman (Eds.), (pp. 41-86). Berlin: Walter de Gruyter.
- Cooper, R. L. 1989. *Language planning and social change*: Cambridge University Press.
- Crystal, D. 2019. *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çavuşoğlu, N. 2001. *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda: Azınlık hakları*. İstanbul: Su Yayınları.
- Çelebi, E., Verkuyten, M., Smyrnioti, N. 2016. Support for Kurdish language rights in Turkey: the roles of ethnic group, group identifications, contact, and intergroup perceptions. *Ethnic and Racial Studies*, 39(6), 1034-1051.
- Çelebi, M. D. 2006. Türkiye’de anadili eğitimi ve yabancı dil öğretimi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21), 285-307.
- Çoban, S. 2005. *Küreselleşme ulus-devlet: azınlıklar ve dil*. İstanbul: Su Yayınları.
- De Varennes, F. 1996. *Language, minorities and human rights*. Cambridge, MA: M. Nijhoff
- De Varennes, F. 2001. Language rights as an integral part of human rights. *International Journal on Multicultural Societies*, 3(1), 15-25.
- De Varennes, F. 2007. Language rights as an integral part of human rights: A legal perspective. *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies* M. Koenig ve P. F. A. Guchteneire (Eds.), (pp. 115-125). Aldershot, Hampshire, England: Ashgate.
- Demirpolat, B. C. 2015. Türkiye’nin yabancı dil öğretimiyle imtihanı: Sorunlar ve çözüm önerileri. Ankara: Seta.
- Duchêne, A., Heller, M. 2012. Pride and profit: changing discourses of language, capital and nation state. *Language in Late Capitalism: Pride and Profit* A. Duchêne ve M. Heller (Eds.), (pp. 1-22). New York: Routledge.
- Ergil, D. 2000. The Kurdish Question in Turkey. *Journal of Democracy*, 11(3), 122-135.
- Fettes, M. 1997. Language planning and education. *Encyclopedia of language and education* (pp. 13-22): Springer.
- Foucault, M. 2014. Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2 I. Ergüden ve O. Akinhay (Eds.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gazzola, M., Templin, T., Wickström, B.-A. (Eds.). 2018. *Language Policy and Linguistic Justice : Economic, Philosophical and Sociolinguistic Approaches* (1st ed.). Cham: Springer International Publishing : Imprint: Springer,.
- Grin, F. 2003. Language planning and economics. *Current issues in language planning*, 4(1), 1-66.
- Grin, F. 2006. Economic considerations in language policy. *An introduction to language policy: Theory and method* T. Ricento (Ed.), (pp. 77-94). Oxford: Blackwell Publishing.
- Güneş, C. D. 2013. Michel Foucault’da söylem ve iktidar. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*(21), 55-69.
- Gürbüz, R. 2019. İnsan Hakları ve Demokratikleşme. Ankara: Kuram Kitap.
- Habermas, J. 2012. Öteki olmak ötekiyle yaşamak (İ. Aka, Trans.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Haugen, E. 1959. Planning for a standard language in modern Norway. *Anthropological linguistics*, 8-21.
- Hekimoğlu, M. M. 2007. *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Açısından Azınlık Hakları ve Türkiye*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. 2006. *Geleneğin icadı*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hornberger, N. H. 2006. Frameworks and models in language policy and planning. *An introduction to language policy: Theory and method*, 24-41.
- Hult, F. M., Hornberger, N. H. 2016. Revisiting orientations in language planning: Problem, right, and resource as an analytical heuristic. *The Bilingual Review/La revista bilingüe*, 33(3), 30.
- Ives, P. 2011. *Gramsci’de Dil ve Hegemonya* (E. Ekici, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

- Johnson, D. C. 2013. *Language policy*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: New York Palgrave Macmillan.
- Kalaycı, H. 2006. Batılı Demokrasilerde Ayrılcı Milliyetçilik: Quebec Milliyetçiliği. *Doğu Batı Dergisi*(39), 9-30.
- Kaplan, R. B.,Baldauf, R. B. 1997. *Language planning from practice to theory* (Vol. 108): Multilingual Matters.
- Kıral, B. 2020. Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kloss, H. 1971. Language rights of immigrant groups. *International migration review*, 5(2), 250-268.
- Koçak, M. 2013. Çok-kültürlülük açısından dil hakları. Ankara: Liberte Yayınları.
- Kolçak, H. 2016. Unfinished building: Kurdish language rights during the first AKP ruling period from November 2002 to June 2015. *JEMIE*, 15, 26.
- Kurubaş, E. 2017. *Asimilyondan tanınmaya: uluslararası alanda azınlık sorunları ve Avrupa yaklaşımı*. Ankara: Küre Yayınları.
- Lapierre, J.-W. 1988. *Le Pouvoir politique et les langues: Babel et Léviathan*. Paris: Press Universitaire de France.
- Le Bon, G. 2020. Kitlelerin psikolojisi S. Doğru (Ed.). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Mardin, Ş. 1969. Power, civil society and culture in the Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, 11(3), 258-281. doi:10.1017/S0010417500005338
- Mardin, Ş. 1991. *Türkiye’de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. 2006. *Türk Modernleşmesi* (Vol. 4). İstanbul: İletişim yayınları.
- May, S. 2012. *Language and minority rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language*: Routledge.
- McCarty, T. L. 2011. Introducing ethnography and language policy. *Ethnography and language policy*T. L. McCarty (Ed.), (pp. 1-28). London: Routledge.
- McQuillan, J. 1996. How should heritage languages be taught?: The effects of a free voluntary reading program. *Foreign Language Annals*, 29(1), 56-72.
- Orhan, S. 2017. Dil politikaları ve dil hakları üzerine teorik çerçeve. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8(2), 331-362.
- Ozolins, U. 1993. *The politics of language in Australia*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Öpengin, E. 2012. Sociolinguistic situation of Kurdish in Turkey: Sociopolitical factors and language use patterns. *International Journal of the Sociology of Language*, 2012(217), 151-180.
- Özkırımlı, U. 2009. *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Patten, A.,Kymlicka, W. 2003. Introduction: Language rights and political theory: Context, issues, and approaches. *Language Rights and Political Theory*A. Patten ve W. Kymlicka (Eds.), (pp. 1-51). New York Oxford University Press.
- Pennycook, A. 2017. Language policy and local practices. *The Oxford handbook of language and society*O. García, N. Flores, ve M. Spotti (Eds.), (pp. 125-140). New York: Oxford University Press.
- Perry, M. 2002. *Marxism and history*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan.
- Phillipson, R.,Rannut, M.,Skutnabb-Kangas, T. 1994. *Linguistic human rights : overcoming linguistic discrimination*. Berlin ; New York: M. de Gruyter.
- Rannut, M. 1991. Influence of ideology in the linguistic policy of the Soviet Union. *Journal of Multilingual & Multicultural Development*, 12(1-2), 105-110.
- Ricento, T. 2005. Problems with the ‘language-as-resource’ discourse in the promotion of heritage languages in the USA. *Journal of Sociolinguistics*, 9(3), 348-368.
- Robichaud, D.,De Schutter, H. 2012. Language is just a tool! On the instrumentalist approach to language. *The Cambridge handbook of language policy*B. Spolsky (Ed.), (pp. 124-145). Cambridge: Cambridge University Press

- Rubin, J., Jernudd, B. H. 1971. *Can language be planned? : sociolinguistic theory and practice for developing nations*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Ruiz, R. 1984. Orientations in language planning. *Journal of the National Association for Bilingual Education*, 8(2), 15-34.
- Schiffman, H. F. 1996. *Linguistic culture and language policy*. London ; New York: Routledge.
- Siiner, M., Hult, F. M., Kupisch, T. (Eds.). 2018. *Language policy and language acquisition planning* (Vol. 15). Cham: Springer.
- Skutnabb-Kangas, T. 2000. *Linguistic genocide in education, or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, N.J.: L. Erlbaum Associates.
- Sözen, E. 2017. *Söylem: belirsizlik, mübadele, bilgi/güç ve refleksivite*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Spolsky, B. 2004. *Language policy*: Cambridge University Press.
- Tacar, P. 1996. *Kültürel Haklar:(Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi)* (Vol. 96). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Tayanç, M. 2020. Türk Ulusal Kimliğinin İnşasında Güneş Dil Teorisinin Rolü ve Önemi. *İmgelem*, 4(6), 19-39.
- Tollefson, J. W. 1991. *Planning language, planning inequality : language policy in the community*. London ; New York: Longman.
- Touraine, A. 2012. *Modernliğin eleştirisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Truchot, C. 2000. Politiques linguistiques éducatives en Europe: L'implication des institutions européennes. *Mélanges-Centre de recherches et d'applications pédagogiques en langues*(25), 93-106.
- Turgut, Y. 2009. Verilerin Kaydedilmesi, Analizi, Yorumlanması: Nicel ve Nitel. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri A*. Tanrıoğen (Ed.), (pp. 191-248). Ankara: Anı yayıncılık.
- Wee, L. 2011. *Language without rights*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Weinstein, B. 1990. Political Goals of Language Policies. *Learning in Two Languages. From Conflict to Consensus in the Reorganization of Schools* G. Imhoff (Ed.), (pp. 163-187). New Brunswick (USA) and London: Transaction Publishers.
- Wittgenstein, L. 2002. *Tractatus Logico-Philosophicus* D. F. Pears ve B. F. McGuinness (Eds.). London: Routledge.
- Zeydanlıoğlu, W. 2012. Turkey's Kurdish language policy. *International Journal of the Sociology of Language*, 2012(217), 99-125.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:22.11.2020 ✓Accepted/Kabul:02.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.829624

Araştırma Makalesi/ Research Article

Demirler, S. ve Köse, S. (2021). "Endüstri İlişkileri Taraflarının Değerlendirmeleriyle İnsan Kaynakları Yönetimi ve Sendikalar Arasındaki İlişki"
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, Denizli, ss. 413-433.

ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ TARAFLARININ DEĞERLENDİRMELERİYLE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ VE SENDİKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Serap DEMİRLER**, Sevinç KÖSE***

Öz

Çalışmada, işveren temsilcisi olarak insan kaynakları yetkilileri ile işçi temsilcisi olarak sendika şube yöneticileri ve sendika işyeri temsilcilerinin çalışma ilişkilerine yönelik algıları ve tarafların aralarındaki ilişkide etkili olan faktörler araştırılmıştır. Çalışmanın temel sorusu, insan kaynakları yetkilileri ve işçi sendikası yöneticilerinin birbirlerine yönelik algılarının aralarındaki ilişkiyi nasıl ve hangi açıdan etkilediği ve çalışma ilişkileri anlayışında nasıl bir fark olduğudur. Olgubilim araştırma deseniyle yürütülen çalışmada, tarafların değerlendirmeleriyle insan kaynakları yönetimi ve sendikal örgütlenme arasındaki ilişkiye yönelik alanyazındaki tartışmalara nitel araştırma boyutuyla katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaçla, insan kaynakları yetkililerine, sendika şube yöneticilerine ve sendika işyeri temsilcilerine konularına göre hazırlanmış yarı yapılandırılmış görüşme formlarıyla gidilmiştir. Manisa ve İzmir’de yürütülen çalışmada toplamda 55 kişiyle derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler analizinde betimsel analiz ve içerik analizi kullanılmış, Maxquda 2020 nitel veri analizi programından faydalanılmıştır. Çalışmada, sendikalı ve sendikasız işletmede faaliyet gösteren insan kaynakları yetkililerinin ve sendika şube yöneticileri ile işyeri temsilcilerinin sendikalı endüstri ilişkileri sistemine karşı farklı bakış açılarına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tarafların çalışma ilişkilerinde birbirlerinin rollerine yönelik algıları ve çalışma ilişkileri sistemini nasıl yorumladıkları, insan kaynakları yöneticisi ve sendika yetkilisi arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan kaynakları, insan kaynakları yönetimi, çalışma ilişkileri, sendika

RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCES MANAGEMENT AND TRADE UNIONS WITH EVALUATIONS OF INDUSTRIAL RELATIONS PARTIES

Abstract

In the study, the perceptions of the human resources officials as employer representatives and the union branch managers and union workplace representatives as the employee representative towards the working relations and the factors that affect the relationship between the parties were investigated. The main question of the study is how and from what point of view the perceptions of human resources officials and trade union managers towards each other affect the relationship between them, and how there is a difference in the understanding of labor relations. In the study conducted with a phenomenology research design, it is aimed to contribute to the discussions in the literature on the relationship between the evaluations of the parties and human resources management and union organization with a qualitative research dimension. For this purpose, Human Resources officials, trade union branch managers and trade union workplace representatives were provided with semi-structured interview forms prepared according to their position. A total of 55 people were interviewed in-depth in the study conducted in Manisa and Izmir. Descriptive analysis and content analysis were used in the resulting analysis, and the Maxquda 2020 qualitative data analysis program was used. In the study, it was concluded that human resources

*Bu çalışma, Prof. Dr. Sevinç Köse danışmanlığında yürütülen "İnsan Kaynakları Yönetiminin İhmal Edilen Fonksiyonu Çalışma İlişkileri: Manisa-İzmir Alan Araştırması" başlıklı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

**Bilim Uzmanı/Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, MANİSA, E-posta: demirler@yahoo.com (<https://orcid.org/0000-0002-6799-6469>)

***Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, e-posta: sevinc.kose@cbu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3090-6455>)

officials operating in unionized and non-unionized enterprises, union branch managers and workplace representatives have different perspectives against the unionized industrial relations system. The perceptions of the parties towards each other's roles in their working relations and how they interpret the labor relations system affect the relationship between the human resources manager and the union official.

Key Words: *Human resource, Human resource management, Labor relations, Trade union.*

1.GİRİŞ

“İşçi sınıfının insanlığa karşı hiçbir borcu yoktur. İnsanlık ona borçludur.”

Bertolt Brecht

İnsanlık var olduğundan beri hayatta kalma mücadelesi emekle anlam bulmakta ve çeşitli şekillerde ortaya koyulmaktadır. Devrim kelimesini, üretim araçlarının el değiştirmesi olarak ele aldığımızda, insanlık tarihi tarım devrimi, sanayi devrimi, enformasyon devrimi ve son olarak dijital devrim ile emeğini farklı biçimlerde çalışma yaşamında kullanmaktadır. Günümüzdeki şekliyle emek mücadelesinde yerini alan ve emeğini bir ücret karşılığı satan işçi sınıfı ise 18. yüzyılda İngiltere’de yaşanan Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmıştır. Sermaye sahipleri karşısında emek mücadelesinin zorlu olduğu dönemlerde hak elde edebilmek adına örgütlenme yoluna giden işçiler, sendikalar aracılığıyla sosyal ve ekonomik şartlarını düzeltme imkânı elde edebilmiştir. Uzun mücadeleler ve birbirini takip eden gelişmeler ışığında sendikalar grev, toplu pazarlık ve toplu sözleşme gibi haklar kazanarak, çalışma ilişkileri sisteminde bir taraf olarak kabul edilmiştir. Sanayi devrimi sonrası yaşanan süreçte işçi sayısında artış ve çalışma yaşamında yaşanan dönüşümle birlikte, çalışanların verimliliğini arttırmaya yönelik uygulamalar yönetim süreçlerinde etkili olmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu dönem, ücretlilerin sayısında yaşanan artışla beraber, sendikal hareketlerde yükseliş yaşanan dönemleri ifade etmektedir. Çalışma ilişkilerinin sahip olduğu dinamik yapı, teknoloji başta olmak üzere, yerelde ve küresel ölçekte yaşanan değişimlerden etkilenmiştir. Çalışma ilişkileri sisteminde, taraflar değişmemekle birlikte sahip oldukları roller ve çalışma hayatındaki etkinlikleri dönemin şartlarına göre şekil almıştır (Şenkal, 1999). Çalışma ilişkileri tarihine baktığımızda, sendikal mücadelenin yükseldiği dönemde hak elde eden işçi sınıfı, daha sonraki süreçte sermayenin elini güçlendiren etkenler karşısında sistem üzerindeki etkinliği azalarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Sermayenin elini güçlendiren etkenlerin başında teknolojik gelişmelerin çalışma sistemine yansımaları gelmektedir. Kas gücünün yerini alan teknoloji, iş gücü yapısında ve istihdam oranlarında değişime neden olmuştur. Sanayi Devrimi ile çalışma yaşamında başlayan dönüşüm, teknolojik, ekonomik ve sosyolojik gelişmelerle birlikte endüstri ilişkileri sisteminde süreçlerin yürütülmesi için ilişkilerin yeniden tasarlanması gerektiğini ortaya koymuştur.

1970’lerde yaşanan büyük ekonomik kriz sonrası piyasalarda kolektif ilişkiler yerine bireysel ilişkileri ön plana koyarak sendikaları büyük ölçüde sistem dışında tutmak isteyen Neoliberal politikalar ağırlık kazanmıştır. Neoliberal politikalar, bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş, üretim süreçleri ve iş yapılarında ortaya çıkan sektörel gelişmeler, hizmet sektörünün gelişmesiyle kadınların çalışma yaşamında ağırlığının artması, eğitim oranlarında artışla farklılaşan sosyolojik yapı gibi ulusal ve küresel ölçekte yaşanan birçok gelişme çalışma ilişkileri sisteminde etkili olmuştur.

Çalışma ilişkilerinin yeniden tasarlandığı ve küreselleşmenin hız kazandığı 1980’li yıllarda ise çok uluslu şirketlerin ulusal ve küresel ekonomide rolü ve ağırlığının artması, çalışanlara yönelik personel yönetimi uygulamaları yerini insan kaynakları yönetimi (İKY) anlayışının küresel ölçekte yer edinmesini kolaylaştırmıştır. Şenkal (2008), çalışma ilişkilerinin geleneksel yapısının, İKY politikalarının esasını oluşturan performans değerlendirme, bireysel iş sözleşmeleri, ücretlendirme gibi birey temelli politikalardan önemli derecede etkilendiğini belirtmektedir. 1980’li yıllarda endüstri ilişkileri sisteminde yaşanan dönüşümle işsizlik rakamlarında yaşanan artış işçi sınıfına güç kaybettirirken, işverenler bu süreçten güçlenerek çıkmıştır. Dereli (2005), 1990’lı yıllara gelindiğinde çalışma ilişkilerinin esneklik kazandığını ve neoliberal politikalardan en fazla işçiler ve sendikaların etkilendiğini ifade etmektedir. Selamoğlu (2005), bu dönemde ortaya konulan çalışma ilişkileri sisteminde birçok işletmenin sendikasız çalışma ilişkilerini benimsediğini ve çeşitli yönetim teknikleriyle sendikalı çalışma ilişkileri yerine sendikaları sistem dışında bırakan bir yapının ikame edilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve OECD istatistiklerine baktığımızda, küresel ölçekte işçi sayısında yaşanan artış

karşısında sendikalaşma ve toplu pazarlık kapsamındaki işçi sayılarının genel olarak düştüğü görülmektedir (1). Türkiye’de ise Aile ve Çalışma Bakanlığı’nın 2020 yılı Temmuz verilerine göre, 14 milyonu aşkın çalışan olmasına karşılık sendikalaşma oranı %13,66’dır (2).

Günümüzde tartışmalı alanların başında insan kaynakları (İK) sendika ilişkisi gelmektedir. İnsan kaynakları biriminin işveren vekili, işçi çıkarlarını da koruması gereken sendika ortağı ya da işçi ve işveren arasında denge sağlayan birim rollerinden hangisini yerine getirdiği literatürdeki tartışmalarda güncelliğini yitirmeyen bir konudur. Genel kabul, işletmelerde çalışma ilişkilerinin yürütülmesinden sorumlu birimin İK departmanları olduğudur. Ayrıca, işletme bünyesinde ayrı bir insan kaynakları departmanı bulunmayan işletmeler de yine gerekli insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının temel konularını farklı birim fonksiyonlarıyla birleştirerek yürütmekte ve insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının yerine getirilmesinden sorumlu tutulmaktadır. Sendikalı çalışma ilişkileri açısından ele aldığımızda ise, sendikaların karşısında işveren vekili olarak İK yetkilileri yer almaktadır. Sistemin sağlıklı işleyebilmesi, mevcut politika ve yönetim araçları yanında tarafların süreci nasıl yönettiği ve çalışma ilişkileri sisteminde birbirlerinin rollerine ilişkin algılarıyla bağlantılıdır.

Bu makalenin temel amacı, çalışma ilişkilerinde taraf olan sendika ve insan kaynakları yetkililerinin ilişkisini tarafların değerlendirmeleri ışığında ortaya koymak ve ilişkilerinde belirleyici olan unsurları anlamaya çalışmaktır. Bu amaçla, 6’sı sendikalı ve 12’si sendikasız işletmede çalışan insan kaynakları yetkilileri, 21 sendika şube yöneticisi ve 16 sendika işyeri temsilcileri olmak üzere toplam 55 katılımcıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde bir insan kaynakları fonksiyonu olarak çalışma ilişkilerinde insan kaynakları ve sendika ilişkisi ele alınacak, ikinci bölümde yapılan çalışmanın bulguları ortaya koyulacaktır.

2. İNSAN KAYNAKLARI FONKSİYONU OLARAK ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

2.1. Sendikalı Çalışma İlişkilerinde İnsan Kaynakları ve Sendika İlişkisi

Sendikalar ve insan kaynakları yönetimi arasındaki ilişkinin temelinde iş ilişkilerinin düzenlenmesi amacı vardır. Bu düzenlemelerde sendikalar için taraf oldukları toplu ilişkiler; İKY için ise, bireysel ve yalnızca işçinin taraf olduğu bir alan geçerlidir. İKY açısından bu alana devletin müdahalesi İş Kanunu çerçevesinde olmakta ve bireysel iş sözleşmeleri esas alınmaktadır (Işık, 2009: 159). İK yöneticileri işletmenin çıkarlarının korunması açısından işçi ve işletme yönetimi arasında denge sağlayıcı birim olarak yer almaktadır. Sendikalar ise geniş anlamıyla emek ve sermaye arasında denge kurucu olarak bulunmakta ve işçilerin sermaye karşısında ezilmesinin önüne geçme amacı taşımaktadır.

İşletmede, çalışma şartları ve saatleri, ücret gibi konularda sendika onayı alınarak ya da sendika temsilcisiyle birlikte karar alınmaktadır. Sendikalar bu açıdan çalışma koşulları, iş sağlığı ve güvenliği ve ücretlendirme gibi konularda çalışanlara yol göstericidir (Bingöl, 2016: 526). Organizasyonda işçilere karşı tutumlar, İK uygulamalarının yürütülmesi konuları sendikanın takibinde olduğu için işletme yönetiminin bu konularda daha dikkatli davranmasını gerektirmektedir. Bu sebeple sendikalar İKY üzerinde işletmeyi ve yürütülen İK fonksiyonlarını denetleyici bir unsur olarak etkili olmaktadır.

2.1.1. Toplu Pazarlığı Devre Dışı Bırakma

İşçilerin talepleriyle ilgilenmek ve sözleşmede kabul edilen maddelere uygun çalışma ortamını oluşturmak insan kaynakları biriminin sorumluluğundadır. Bu nedenle, işçilerin temsilcisi olan sendikalarla ilişkilerini geliştirmek ve çalışma ilişkilerinin sağlıklı yürütülmesini sağlamak İKY ve sendika ilişkisi açısından zorunludur. Günümüz işletmelerinde rekabet üstünlüğü sağlamada insan kaynağının stratejik önemi, İKY anlayışının da iki temel görevi dengelemesini zorunlu kılmaktadır. Bunlar, işverenle stratejik iş ortaklığı yapması ve işçilerin temsilcisi konumunda olmaktır (Kağncıoğlu, 2001: 26). İnsan kaynakları biriminin stratejik rolü işletmenin stratejik hedefleriyle aynı doğrultuda politikalar geliştirmesi anlamına gelirken; işgören temsilcisi olarak ise çalışanların motivasyonlarının arttırılması, sorunlarının çözülmesi ve iş tatminin sağlanması gibi birçok noktada sorumluluk sahibidir. İnsan kaynakları yetkililerinin özellikle işgören temsilcisi olarak, gerektiğinde üst yönetime karşı işgörenin korunması, ödüllendirme, eğitim ve geliştirme gibi faaliyetler, çalışanların verimliliğinin arttırılmasında ve işletmeye bağlılığın sağlanmasında etkilidir.

İnsan kaynakları yönetimi anlayışının temel sorumluluklarından biri olan çalışanların işletmeye bağlılığı işçi sendikaları için bir tehdittir (Mahiroğulları, 2017: 508). Çünkü işletmeyle çalışan bağının güçlenmesi sonucunda çalışma ilişkilerinin kolektif yapısı bozularak bireysel tercihler ön planda tutulmaya başlanacaktır. Esnek çalışma koşulları, katılımcı uygulamalar ve yüksek ücret gibi faktörler işçi-işveren ilişkilerini güçlendirerek, çalışanlar açısından sendikaların *çalışma ilişkilerindeki* rolünü azaltmaktadır. Bu tür uygulamalarla sendikaların rolüne ihtiyaç azalırken, İK faaliyetlerinin etkinliğini ve çalışanların bireysel pazarlık gücünün arttığı ifade edilmektedir (Akpınar, 2016: 59; Demirbilek ve Türkan, 2008: 62; Uçkan, 2000: 755). *Çalışmalarda, işe alım, katılımcı karar alma, performans değerlendirme, ödüllendirme ve personel güçlendirme gibi İK faaliyetlerinin örgütsel performans ve işçilerin sendikasızlaşması üzerinde pozitif etkisinin olduğu; ayrıca İnsan kaynakları yönetiminin iş birliğine dayalı yapısının işletmeye bağlılığı arttırırken sendikaya bağlılığı azalttığı sonucuna ulaşılmıştır* (Kuzutürk, 2016; Demirbilek ve Çakır, 2005: 127; Ulutaş, Kalkan ve Bozkurt, 2015).

Sendikalar için toplu iş sözleşmeleri (TİS) *önemli bir güç kaynağıdır. Bu sözleşmelerde taraflar karşılıklı menfaat pazarlığına girerek en fazla karla masadan kalkmaya çalışmaktadır. Ancak, işletmelerde faaliyet gösteren İKY'nin işçiyile bireysel ücret pazarlığı yaparak sendikaları büyük ölçüde sistemin en önemli aracı olan toplu sözleşmeden mahrum bıraktığı ifade edilmektedir* (Atahan, 2010: 103). Mahiroğulları (2012: 20), insan kaynakları yönetiminin bireysel ücretlendirme ve ödül gibi parasal sistemler geliştirmesinin, sendikaların toplu pazarlık sistemine alternatif oluşturduğunu belirtmektedir. Sendikaların örgütsel gücünde azalış, işverenlerin işçiler karşısında güç kazanması, piyasa koşulları, esnek çalışma ve toplu pazarlığa yönelik kısıtlayıcı yasal düzenlemeler toplu iş sözleşmesi yapma ve uygulanması *önünde engeldir. Ücretlerin yeni yöntemlerle performansla bağlanması, iş tanımları ve çalışma şartları üzerinde sıkı denetimlerin azalarak esnek kontrol biçimlerine geçilmesi, adem-i merkezleşmenin artması ve çalışanlarla doğrudan iletişim kuran İK uygulamalarının yaygınlaşması toplu pazarlık sürecini bütünüyle olumsuz etkileyen faktörlerdir* (Dereli, 2003: 16-18). Belirtilen olumsuz faktörler, sendikalı endüstri ilişkilerinin kolektif yapısını kırarak, alternatif bir yönetim aracı olarak bireysel politikaların esas alındığı insan kaynakları yönetimi anlayışını yerleştirmektedir. Sendikaların taraf olarak yer aldığı çalışma ilişkileri sisteminde ise işveren temsilcisi olarak insan kaynakları yetkililerinin yer alması, endüstri ilişkileri sisteminde birbiri yerine ikame edilmeye çalışılan iki yapıyı karşı karşıya getirmektedir.

2.1.2. Taraflar Arasında Bireysel Çözümlerin Teşvik Edilmesi

Örgütlerde çalışma ilişkilerinden kaynaklanan sorunların daha büyük sıkıntılara yol açmaması için başta İK yöneticileri olmak üzere, yönetim tarafından sistemli şekilde çözüme ulaştırılması hedeflenmektedir (Bingöl, 2016: 583). Temelde işveren çıkarını savunan İKY ve işçi çıkarlarını savunan sendika temsilcisi ortak çıkar birliği yaparak sorunları çözme yolunu seçmektedir. Tercih edilen bu yol, karşılıklı isteklerden ödün verme ilkesine dayanmakta ve tarafların ortak hedef etrafında birlikte çalışmalarının gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Baykal ve Kovancı, 2008: 25). Birlikte çalışmanın temel noktası ise tarafların sergiledikleri tutum ve davranışlarda uyumlu ve karşılıklı anlayış doğrultusunda hareket etmeleridir.

Tarafların çalışma ortamında sergiledikleri tutum ve politikalar, çalışanların sendikalara yönelik algıları üzerinde önemli bir pay sahibidir (Demirbilek ve Çakır, 2005: 137). Avar'ın 2006 yılında yürüttüğü ve işçi sendikalarının insan kaynakları yönetimine bakış açısını ele aldığı çalışmada, *İK yöneticilerinin tutum ve davranışları geçmişteki personel yöneticilerine göre daha demokrat ve çağdaş olarak nitelenmekte ve iş barışını sağlamaya yönelik oldukları düşünülmektedir. Fakat aynı zamanda, İKY'nin sendikal muhataplarıyla ilişkileri düzeyli fakat önyargılı, güven vermeyen ve ikna edici olmayan şekilde nitelenmiştir. Bahsedilen çalışmada, sendikalar ve insan kaynakları yönetimi arasında çıkar çatışmasının yaşandığı büyük oranda kabul görmekte ve en fazla çatışma yaşanan sorunun ücret yönetimi olduğu ifade edilmektedir. Genel anlamda, günümüz şartlarında işveren temsilcisi olarak insan kaynakları yöneticilerinin ve işçi temsilcisi olarak sendikaların toplu pazarlık süreçlerinde üzerinde durdukları en temel konu ücretlerdeki iyileştirmelerdir. Sendikaların ücretler konusundaki tutumu, işçi maliyetlerini en düşük oranda tutmaya çalışan işveren için bir baskı unsurudur. Bu sebeple, ücret yönetimini kendi yönetim anlayışı çerçevesinde belirlemek isteyen işletme yönetimi, ücret pazarlığında işçi temsilcisi olarak sendikaları sürece ortak etmek istememekte, sendikasız endüstri ilişkilerini tercih etmektedir.*

2.2. Sendikasıız Endüstri İlişkileri

Sendikasıız çalışma ilişkilerinin işletmelerde yerleştirilmesinde İKY araçları ve değişen istihdam ve emek yapısı, iş yapısı şekilleri ve ücret ve pazarlık süreçleri gibi birçok değişken önemli bir etkiye sahiptir (Şenkal, 1999: 115). Sendikasıız çalışma ilişkileri sistemi içsel ve dışsal çevredeki birçok unsurdan etkilenmektedir. Bu unsurlarla bağlantılı olarak işletmeler çeşitli stratejiler uygulamaktadır. Mahiroğulları (2017: 504) İK birimlerinin, sendikaların rolünü dışlayarak çalışanlarla doğrudan iletişim kurabilecekleri yöntemler geliştirdiklerini ve sendikasıız çalışma ilişkilerinin işletmelere yerleşmesinde bu biriminin önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Klerck (2009), İKY'nin ücret yönetimi, performans değerleme gibi uygulamaları çalışanların inanç ve tutumlarını şekillendirmek ve bireyciliği vurgulamak için tasarlanmış araçlar olduğunu ifade etmektedir.

2.2.1. İnsan Kaynakları Uygulamaları ve Örgütsel Bağlılık

Çalışmalarda kariyer planlaması, bireysel sözleşmeler ve bireysel ücretlendirme sistemi uygulamaların hakkaniyetli performans değerleme uygulamalarının sonunda işletmeye bağlılığın arttığı ve performans değerlemenin sendikal üyeliği olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Karoğlu, 2009; Duran, 2019). Çünkü işçilerin sendikaya üye olmalarında başlıca neden ücretlerin arttırılması olduğu için, adaletli yapıldığına inanılan bir performans değerlemenin sendikalara ihtiyacı ortadan kaldırdığı düşünölmektedir. Sendikalaşma eğiliminde işveren direncinin etkili bir faktör olduğu ve işçilerin sendikasıızlaşma yönünde işveren politikalarınca ağır bir baskıya maruz kaldıkları da belirtilmektedir (Kılıç ve Yıldız, 2016; Tane 2019). Bu konuyla ilgili alanyazında, sendikalaşma eğilimini belirlemede en fazla etkisi olan İK uygulamasına yönelik algılar çalışma ilişkileri ve ücret yönetimi olarak belirlenmiş ve çalışma ilişkileri ve ücret sisteminin etkin olarak algılandığı işletmelerde sendikalaşma eğiliminin azalmakta olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Özgün, 2014).

Sendikasıız çalışma ilişkilerini tercih eden işletmeler İKY aracılığıyla sendikalara alternatif olabilecek çeşitli politikalar izlemektedir. Bu politikalar genel olarak işçi-yönetim arasında samimi bir ortam ve güven yaratma, çalışanların faydalarını arttırma, çalışanları ortak bir kültür etrafında birleştirme, bireysel ücret ve ödöl sistemi gibi uygulamalardan oluşmaktadır. Dickens (1986: 23), işçilerden gelmesi muhtemel toplu pazarlık talebine karşı alınabilecek önlem aracılığıyla işletmelerin ücretleri yükselttiklerini belirtmektedir. Foulkes (1980: 149) ise böyle bir tehdit karşısında bazı işletmelerin İKY uygulamalarına yoğunlaştığı ve ücretleri iyileştirmenin yanında, sosyal hak ve faydalar ile işçilerin sendikalara yönelik algısını kırmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Sendikalara ihtiyacı ortadan kaldıran bu tür politikalar işletmelerde çeşitli şekillerde uygulanmaktadır.

2.2.2. İşletmelerin Sendikasıızlaştırma Politikaları

Sendikasıızlaştırma politikalarının önemli nedenleri arasında işletme yönetiminin sendika karşıtlığı, sendikal ve sendikasıız işletmeler arasında işçi maliyetlerindeki belirgin fark, işverenin elini güçlendiren yasal düzenlemeler gibi çeşitli içsel ve dışsal çevreden kaynaklı olumsuz faktörler sayılmaktadır (Hekimler, 2015: 129; Yorgun, 2005: 144). Yıldırım ve Uçkan (2010), bireyselliği arttıran politikalar ve çalışanların işletmeye bağlılığını arttıracak takım çalışması gibi "yeni kolektivizm" denilen uygulamalarla işletmelerin sendikaları gereksiz hale getirmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Şenkal (1999: 98) ise, sendikasıız işletmeler kurmak, yatırımları sendikasıız işletmelere yönlendirmek, sendikal işçileri işten çıkarmak ve toplu pazarlık süreçlerinde sendikanın etkisini kırmak gibi politikalarla işletmelerin sendika karşıtlığı gösterdiğini belirtmektedir. Sendikal endüstri ilişkileri yapısını derinden etkileyen bu tür uygulamalar ile çalışma ilişkileri sisteminde işgörenlerin etkin bir taraf olarak söz sahibi olmasının önüne geçilmekte ve sendikalara karşı olumsuz bir tutum sergilenmektedir.

İşverenlerin sendikalara karşı algı ve tutumları, çalışanların sendikalaşma eğiliminde etkilidir. Yapılan çalışmalar, sendikaların hak ve çıkar mücadelelerinde etkili olamamasında en önemli neden olarak işveren baskısının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sendikalaşma talebi eğilimi olduğu halde işlerine son verilme endişesiyle çalışanların sendikalarla iletişime geçmedikleri belirtilmektedir (Etçi, 2018; Kılıç ve Yıldız, 2016: 264; Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2009: 49; Urhan ve Selamoğlu, 2008: 184; Yılmaz, 2010: 182). Özellikle sahip olunan ekonomik ve sosyal koşullar, sektörel yapı, miras alınan kültür gibi çeşitli faktörler işverenin sendikalara karşı tutumunu güçlendiren faktörlerden birkaçıdır. Bunu farkında olan işverenler, çeşitli politikalarla sendikaları işletmenin dışında tutmaktadır.

Sendikasılaştırmaya yönelik temel iki politikadan biri, İK politika ve uygulamalarıyla sendikalara ihtiyacı ortadan kaldırarak yerine sendikasız ilişkileri ikame etmek şeklinde karşımıza çıkarken, diğeri ise tehdit ve baskı yoluyla çalışanların haklarından mahrum bırakılmasına dayanan bastırma politikalarıdır (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 166). Ancak, Kılıç ve Yıldız'ın çalışmasında (2016), işçiler adına sendikalar yerine ikame edilebilecek bir örgütsel yapının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Şenkal (1999) uygulanan bu politikaları, sendikaları devre dışı bırakmayı amaçlayan "olumlu politikalar", çalışanları sömürmek için uygulanan "çirkin politikalar" ve kötü çalışma şartları sunan "kötü politikalar" olarak üç başlık altında değerlendirmektedir. Daha sonra, sendikasılaştırma politikalarına Donald F. Roy tarafından korku (fear), yumuşak/tatlı (sweet), kötü/uğursuz (evil) ve yok edici (fatal) yaklaşımları; Gregor Gall tarafından ise bu tipolojiye zarar (harm), zorluk çıkarma (awkward) ve ehli/evcil (tame) yaklaşımları eklenmiştir (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 167-169). Çeşitli tarzlarda uygulanan ve farklı isimler alan bu politikaların ortak noktası, sendikaların işletmede olası etkinliğinin önüne geçmektir. Çalışma ilişkilerinin kolektivizmi esas alan sendikalı endüstri ilişkileri sisteminden, bireysel anlaşmalara dayalı sendikasız endüstri ilişkilerine doğru yaşanan yönelim küresel ölçekte gerçekleşmiş tarihsel bir olgudur.

3. Dünya'da Endüstri İlişkileri

Küreselleşme ile ekonomik ve toplumsal yaşamda meydana gelen yapısal değişimler, rekabetin uluslararası boyutta yaşanmaya başlaması gibi temel sebepler sendikaların üye kaybetmesine ve etkinliğinin azalmasına neden olmuştur. Sendikaların sistemde etkinliğini azaltan ya da sistem dışında bırakan sendikasız endüstri ilişkileri anlayışı özellikle 1980 sonrası süreçte çokuluslu ABD işletmeleri aracılığıyla hızla yayılmıştır. Küresel çapta endüstri ilişkileri istatistiklerini incelediğimizde, OECD verilerine göre endüstri ilişkileri sisteminde küreselleşmenin yoğunluk kazandığı 1980-1990 sonrası süreçte sendikalaşma ve toplu pazarlık oranlarında genel anlamda düşüş yaşandığı görülmektedir (3).

Ekonomide sektörel anlamda yaşanan dönüşümler sendikal yoğunluk oranlarının düşmesinde önemli bir diğer etkidir. Bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan artışla birlikte hizmet sektörünün büyümesi ve bunun yanında kadın işgücünün ekonomide ağırlık kazanması sendikaların üye sayılarında yaşanan azalmayı hızlandırmıştır. Dünya Bankası verilerine göre, 2000-2018 yılları arasında ekonomide hizmet sektörünün payı artarken, hizmet sektöründe kadın istihdam oranı da ciddi bir artış göstermiştir (4). Sendikal örgütlenme talebinin kitle üretimine dayalı olan sanayi sektöründe ağırlıklı olması nedeniyle, büyüyen hizmet sektörü karşısında sanayi sektörünün payı azalmış, bununla beraber sendikal yoğunluk küresel ölçekte azalmıştır. Ayrıca, değişen yönetim anlayışı, işgücü ve istihdam yapısı, yaşam ve beklenti farklılıkları gibi birçok unsur sektörde ortaya çıkan dönüşümlerle birleştiğinde sendikal yoğunlukta yaşanan azalışı hızlandırmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Türk endüstri ilişkileri sistemine de yansımıştır.

3.1. Türkiye'de Endüstri İlişkileri

Türkiye'de çalışma ilişkileri tarihi, Cumhuriyet öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılmakta, Cumhuriyet sonrası çalışma ilişkileri de dönemler itibarıyla ele alınmaktadır (Koç, 2016). 1970'li yıllarda yaşanan Petrol Krizi ve çalışma ilişkileri yapısını, iş süreçlerini, yönetim ve ekonomi politikalarını etkileyen işgücü ve istihdam yapısında değişim, küreselleşme gibi birçok değişken Türkiye'yi de etkilemiş ve 1980 sonrası küresel ölçekte yaşanan dönüşümle birlikte mevcut toplumsal yapı da farklılaşmıştır (Işıklı, 2003). Selamoğlu (2005: 67), çalışma ilişkileri yapısını etkileyen bu değişimlerin sendikaların ekonomik, demokratik temsil ve sosyal fonksiyonlara sahip olma niteliklerini de olumsuz etkilediğini ifade etmektedir. Şöyle ki, bu gelişmelerle birlikte ortaya çıkan yeni yönetim anlayışları, sendikal örgütlenmenin etkinliğini kıran, çalışma yaşamını bireysel sözleşmeler üzerine şekillendiren ve rekabetin her alanda geçerli olduğu bir yapıyı çalışma yaşamına yerleştirmiştir. Türk sendikacılık tarihinin küresel boyutta yaşanan bu dönüşümlerden etkilenmesi yanında, kendi yapısına özgü olumsuz koşulları da bir arada yaşamaktadır (Kutal, 2005: 25). Türkiye'de sendikal mücadele tarihi ile siyasi süreçler arasında sıkı bir bağ bulunduğu ve 1980 sonrası yaşanan siyasi gelişmelerin Türk sendikacılığı üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir (Koç, 2016). Türkiye sendikacılık tarihinde hak kazanımlarının, kemikleşmiş bir işçi sınıfı olmaması nedeniyle, kazanılmış hak mücadeleleriyle değil yasal düzenlemeler ile verilmiş olması bu durumu destekler niteliktedir.

Sendikal mücadele tarihinde 1947 yılında işçilere örgütlenme hakkı verilmesi kadar belirleyici olan ve günümüzde etkileri süren bir diğer dönem, 1980 darbesi ve 1982 anayasası sonrası sendikal harekete getirilen

kısıtlama ve yasaklardır. Sonuç olarak, 1980 sonra yaşanan süreçte, birçok nedenle örgütlenme oranı ve faaliyet imkânları ve işçilerin toplu pazarlık gücü 1980 öncesi döneme göre belirgin şekilde azalmıştır (Çelik, 2004). Ancak söz konusu durumu, memur sendikacılığı ve işçi sendikacılığı açısından ayrı ele almak gerekmektedir.

Çalışma Bakanlığı'nın 2019 Temmuz verileri dikkate alınarak memur ve işçilerin sendikalaşma durumu değerlendirildiğinde, yaklaşık 14 milyon işçinin sendikalaşma oranı % 13,76 iken; 2,5 milyon memur arasında sendikalaşma oranı /66,8'dir. Kamuda sendikal harekete yönelik algının özel sektördeki işletmelere göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Bunu çalışma hayatının değişen yapısı ve sendikalara bakış açısıyla açıklamak mümkündür. Tokol (2015: 243), bunun temel nedenleri arasında işsiz sayısındaki artış, küreselleşme, hizmet sektörünün büyümesi, kayıt dışı çalışmanın artması ve standart dışı çalışma biçimlerinin yaygınlık kazanmasını belirtmektedir. Mahiroğulları da (2012), sendika ve işletmelerin bu süreçte tutumlarının belirleyici olduğunu ve özellikle çok uluslu şirketlerle yaygınlık kazanan sendikasız çalışma ilişkileri modelinde insan kaynaklarını sendikalar yerine ikame etme çabasının sendikalaşma oranında etkili olduğunu ifade etmektedir. Yorgun ise (2007), küresel ölecekte hissedilen neoliberalizm algısının bireyselliği arttıran etkisinin sınıf kavramını parçalara ayırarak değerler zincirini toplumsal olandan bireysel olana dönüştürdüğünü belirtmektedir. Özetle, küreselleşme, işgücü yapısı ve iş yapış şekillerinde değişimler, istihdam oranları ve istihdamın sektörel dağılımında farklılaşma, neoliberal politikalar, çokuluslu işletmelerin yaygınlaşması ve uluslararası rekabet, yeni istihdam biçimleri ve yönetim anlayışlarında meydana gelen gelişmeler gibi çeşitli faktörler sendikal mücadele tarihinde belirleyici olmuştur.

Sendikal mücadelenin zorlu olduğu günümüz şartlarında sendikalaşma oranı %13, 66'dır. Yaklaşık iki milyon işçi beş konfederasyon ve bağımsız hareket eden örgütlerde mücadele etmektedir. Ülkenin en fazla üyesi olan işçi konfederasyonu 1952 yılında kurulan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş)'dur. Ardından 1976 yılında kurulan Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş), üçüncü sırada Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Disk) takip etmekte; daha sonra Ülkem İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Ülkem-İş) ve Tüm İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Tüm-İş) gelmektedir. Çalışmada, en fazla üye sayısına sahip üç işçi konfederasyonu üyesi sendika yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

4. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ VE BULGULARI

4.1. Araştırma Kapsamı

Araştırma, Manisa ve İzmir'de faaliyet gösteren işletmelerin insan kaynakları yetkilileri, sendika şube yöneticileri ve işyeri sendika temsilcileriyle hazırlanan sorular çerçevesinde görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan 18 insan kaynakları yetkilisinden 12'si sendikasız işletmede, 6 yetkili sendikal işletmede çalışmaktadır. Ayrıca, Manisa ve İzmir'de şube temsilcilikleri olan 21 sendika yöneticisi ve 16 sendika işyeri temsilcisiyle görüşme gerçekleştirilmiştir. Sendika şube yöneticilerinin 1'i bağımsız sendika olmakla beraber, 8'i Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş), 6'sı Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş) ve 6'sı Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) üyesidir.

4.1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmanın temeli, insan kaynakları yetkilileri ve sendika yöneticilerinin birbirlerine ve genel olarak çalışma ilişkileri sistemine bakış açılarının aralarındaki ilişkide etkili olduğu varsayımına dayanmaktadır. Çalışma ilişkilerinde işveren vekili olarak adlandırılan insan kaynakları yetkilileri ve işçileri temsil eden sendika yöneticileri arasındaki ilişki ve tarafların birbirlerine yönelik algıları, çalışma ilişkileri sisteminin işleminde önemli bir pay sahibidir. Küreselleşme süreciyle birlikte işletmelerde çalışma ilişkilerinin yürütülmesi işlevinde insan kaynakları yönetiminin popüler yönetim anlayışı haline gelmesi ve sendikalar yerine ikame edilebilirliği tartışmaları temelinde Manisa ve İzmir'de ulaşılan, insan kaynakları yöneticileri ve sendika yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler ile tarafların çalışma ilişkileri ve insan kaynakları-sendika ilişkisine yönelik algıları ve bunun tarafların arasındaki ilişkiyi etkilediği noktalar ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Olgubilim araştırma deseniyle yürütülen bu çalışma, nitel araştırmanın yapısına uygun olarak, kesin ve genellenebilir sonuçlar ortaya koyma iddiasında değildir. Ancak, literatürdeki çalışmalara ve çalışma ilişkileri sistemindeki olgulara dayanarak sendikasız endüstri ilişkileri, İKY yaklaşımı ve sendikal etkinlikte azalma arasındaki

ilişkiyi etkileyen unsurların araştırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, sendikalı/sendikasız işletmede faaliyet gösteren insan kaynakları yöneticileri, sendika şube yöneticileri ve alanda bulunan sendika işyeri temsilcilerinin çalışma ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinin tek çalışmada nitel araştırma boyutuyla ele alınması açısından alanyazına katkı sunması hedeflenmektedir.

4.1.2. Araştırma Yöntemi ve Kısıtları

Araştırma, Kasım 2018 ile Mayıs 2019 tarihleri arasında ve toplam 55 kişi (18 insan kaynakları yetkilisi, 21 sendika şube yöneticisi, 16 sendika işyeri temsilcisi) ile görüşülerek gerçekleştirilmiş nitel bir araştırmadır. Görüşmeler 18 insan kaynakları yetkilileriyle ortalama 25 dakika, sendika şube yöneticileriyle ortalama 90 dakika ve sendika işyeri temsilcileriyle ortalama 25 dakika sürmüştür. Olgubilim araştırma deseninin kullanıldığı çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme formlarıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bazı katılımcılarla görüşmede ses kaydı kullanılırken, katılımcıların bazıları yalnızca not tutulmasına izin vermiştir.

Nitel araştırmalarda çalışmanın geçerlilik ve güvenilirliği nicel çalışmalardan daha farklı yöntemler kullanılarak ve daha farklı anlamlar aranarak sağlanmaktadır. Nicel çalışma yöntemlerinin pozitivizmi esas alan doğası gereği genel geçer sonuçlar elde etme çabası, nitel araştırmalarda yerini “her şeyin değişmesinin mümkün ve yaşamın akışkan olduğu” gerçeğine dayanarak elde edilen verileri yorumlamaya bırakmaktadır. Olgubilim deseninin temelini de öznel tecrübeler, algılar ve olaylara yükledikleri anlamlar oluşturmaktadır. Tek bir gerçek olmadığı varsayımına dayanan bu yaklaşımla genellemeler yapılması değil, tümevarımsal tanımlamalar yapılması amaçlanmaktadır (Baş ve Akturan, 2017: 87). Nicel çalışmalarda aranan iç geçerlilik ve dış geçerlilik yöntemlerine karşılık olarak nitel çalışmalarda “inandırıcılık ve aktarılabirlik”; iç güvenilirlik ve dış güvenilirlik karşılığı olarak da “tutarlılık ve teyit edilebilirlik” kullanılmakta ve geçerlilik ve güvenilirliği sağlamak için çeşitli yöntemlerden faydalanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 277).

Çalışmanın geçerliliğinin sağlanabilmesi açısından çalışmaların fabrikalarda ya da sendika şubelerinde yapılması tercih edilmiş, bu durum çalışma konusu tarafların kendi ortamında gözlemlenmesi imkânı sağlamıştır. Görüşmeler mümkün olduğunca uzun süreli tutulmuş, çeşitli açılardan soru sorularak derinlemesine veri toplanmaya çalışılmıştır. Katılımcılara ifadeleri teyit ettirilmiş ve eklemek istedikleri bir şey olup olmadığı sorulmuştur. Ayrıca, katılımcılara amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak ulaşılmıştır. Nitel araştırmalarda güvenilirlik konusunun, sosyal bilimlerde insan davranışının durağan olmaması nedeniyle tartışmalı bir alan olduğu ifade edilmekte ve nitel araştırma yöntemlerinin değişmesi mümkün olmayan ölçütlerinin olmadığı belirtilmektedir. Temel amaç, araştırılan durumun tanımlanması ve mevcut durumun kendi içerisinde açıklanmaya çalışılmasıdır (Merriam, 2018: 213). Çalışmada, görüşmeyi kabul eden tüm katılımcılara konularına uygun olarak hazırlanan soru formlarıyla gidilerek algısal veri elde edilmiş ve çalışma ilişkileri sisteminde tarafların ilişkilerinde etkili olan faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilerin analiz edilmesinde betimsel analiz ve Maxqda 2020 nitel araştırma programından faydalanılarak içerik analizi yapılmıştır.

Araştırmada 86 insan kaynakları yetkilisine ulaşılmış, fakat 18 yetkili ile görüşme sağlanmıştır. Görüşülemeyen 68 İK yetkilisinin bir kısmı yoğun olduklarını belirtmiş, bir kısmı konunun çalışma ilişkileriyle ilgili olduğunu öğrendikten sonra bu konuda bilgi veremeyeceğini ve bazıları ise bilgi vermesinin yasak olduğunu ifade ederek görüşmek istememiştir. İK yetkilisi katılımcı sayısı bu yüzden sınırlı kalmıştır. Bazı işyeri temsilcileriyle ise çalışma saatleri görüşme talebimizle uyuşmamıştır.

4.2. Araştırma Bulguları

4.2.1. İnsan Kaynakları Yetkilileriyle İlgili Araştırma Bulguları

Sendikasız işletmelerde faaliyet gösteren İK yetkilileri, “İK1, İK2, İK3, İK4, İK5, İK6, İK7, İK8, İK9, K10, İK11 ve İK12” olarak; sendikalı işletmelerde çalışan yetkililer ise “SİK1, SİK2, SİK3, SİK4, SİK5 ve SİK6” olarak kodlanmıştır. Elde edilen veriler sendikalı işletmelerde ve sendikasız işletmelerde faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilileri açısından ayrı ayrı ele alınacaktır.

Katılımcı insan kaynakları yetkilerine yönelik bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: İK yetkililerinin faaliyet gösterdikleri işletmelere yönelik sektörel bilgiler ve çalışan sayıları

İK Yetkilisi	Sektör	Çalışan Sayısı	İK Yetkilisi	Sektör	Çalışan Sayısı
İK1	Tütün ürünleri	140	İK10	Mineral ürünler	330
İK2	Ulaşım araçları	300	İK11	Mobilya	350
İK3	Metal	160	İK12	Elektrik	346
İK4	Metal	140	SİKY1	Ulaşım (Kamu)	550
İK5	Mineral ürünler	120	SİKY2	Metal olmayan	141
İK6	Elektrik	67	SİKY3	Metal	63
İK7	Metal	75	SİKY4	Metal	370
İK8	Metal	93	SİKY5	Metal	750
İK9	Ayakkabı	65	SİKY6	Metal	520

18 insan kaynakları yöneticisinden 8'i metal, 2'si elektrik, 2'si mineral ürünler, 1'i ayakkabı, 1'i metal olmayan, 1'i ulaşım araçları imalatı, 1'i tütün ürünleri, 1'i mobilya ve 1'i ulaşım sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde görev almaktadır. Sendikalı işletmede faaliyet gösteren 6 insan kaynakları yetkilisinden 4'ü metal sektöründe örgütlüdür ve sendikalı işletmelerde çalışan sayılarının genel olarak yüksek olduğu görülmektedir.

- **Sendikası işletmede faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilileri**

Çalışma ilişkilerinin yürütülmesi ve işgören temsiliyetine yönelik değerlendirmeler

Katılımcılar, işletmedeki çalışma ilişkilerini yasalarda gerektirdiği gibi işçi temsilcileriyle yürüttüklerini ve bu temsilcilerin yasal İş Sağlığı ve Güvenliği Kurullarına üye olduklarını ifade etmişlerdir. Bir katılımcı (İK1) bu sistemin 1-2-3 seviye toplantıları şeklinde ve bir katılımcı da (İK5) temsilcilerle fakat hiyerarşik bir düzende gerçekleştiğini ifade etmiştir.

İnsan kaynakları yetkilileri olarak işveren karşısında işçileri yeterince temsil edip etmedikleri sorusuna ise iki katılımcı dışında (İK7 ve İK11) tüm katılımcılar işçileri yeterince temsil ettiklerine inandıklarını ifade etmişlerdir. Temsil ettiğini düşünenler arasından ise üç katılımcı (İK1, İK4 ve İK8), çalışanların işletmeden memnun olmasını sebep göstermiştir. Bir katılımcı (İK7), *“Çokta temsil ediyoruz diyemem. Ediyor olsak patrona daha rahat söylemlerde bulunurduk. Ama bulunamıyoruz. İstedğin gibi olsan, bu sefer patron seni düşman gibi görüyor. Patron, “benim politikalarımı uygulamayan, benim politikalarımı gözetmeyen kişiyi ben de gözetmem” düşüncesindedir.”* değerlendirmesinde bulunmuştur.

Ücret yönetimi anlayışı

Tüm katılımcılar ücretlendirme sistemlerinde performans değerlendirme yöntemini kullandıklarını belirtmişlerdir. Beş insan kaynakları yetkilisi piyasanın üzerinde ücret verdiklerini ifade etmiştir (İK3, İK4, İK6, İK8 ve İK10). Bir katılımcı (İK5), *“Performansa göre ücretlendirme çalışanları motive ediyor.”* değerlendirmesinde bulunmuştur.

İşletmeye bağlılığı sağlayan insan kaynakları politikaları

İşletmelerde sürdürülebilir başarı için çalışan bağlılığı çok önemlidir. Bunun için işletmede sorumlu birim insan kaynakları yetkilileridir. Bu amaçla katılımcılara çalışanları işletmeye bağlamak için hangi politikaları uyguladıkları sorulmuştur. Görüşmelerden elde edilen değerlendirmeler ve frekans değerleri (F) aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 2: Bağlılığın artmasına yönelik insan kaynakları politikaları

Politikalar	Katılımcı	F
Değer verilmesi	(İK7, İK6, İK12, İK9, İK10)	5
Ödül	(İK1, İK5, İK9, İK10)	4
Sosyal faaliyetler	(İK6, İK12, İK1, İK9)	4
Kaliteli çalışma yaşamı	(İK4, İK8)	2
Yönetime katılmalarını sağlama	(İK2, İK1)	2
Bağlılıklarını sağlayamazsın. Ücret önemli.	(İK3)	1
Taleplerine olumlu cevap verme	(İK11)	1

Katılımcılar, çalışanların işletmeye bağlılığının sağlanmasında en önemli unsurun onlara değer verilmesi, değer verildiğinin hissettirilmesi olduğunu ifade etmişlerdir. Bir katılımcı (İK7), “Çalışanlar dinlendiğini, işverenin kendisine değer verdiğini hissederse işletmeye bağlılığı artıyor. Maaşlardan sonra bence en önemli şey işçinin kendisine değer verildiğini hissetmesi.” ifadelerini kullanmıştır. Başka bir katılımcı (İK8), “Çalışanlar önerilerini dikkate aldığımızda daha kıymetli hissediyor. Çünkü ciddiye alınıyor. Karşısında muhatap buluyor. Bu biraz da bana bağlı.” şeklinde aktarmıştır.

Sendikali işletmelerle denge sağlanmasına yönelik politikalar

Katılımcılara, sendikali işletmelerin sundukları birtakım imkânları ve sendikali işçilerin sahip oldukları hakları karşılayıp karşılamadıkları sorulmuştur. Yetkililer genel olarak, çalışanların sahip oldukları haklar denildiğinde ücret düzenlemelerini algılamakta, sendikaları da yalnızca ücretleri ve yan hakları iyileştiren araçlar olarak değerlendirmektedir. Sendikali işletmelerle denge sağlanmasına yönelik politikalar Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 3: Sendikali işletmelerle denge sağlanmasına yönelik politikalar

Politikalar	Katılımcı	F
Piyananın üzerinde ücret	(İK1, İK2, İK3, İK4, İK9, İK8, İK10)	7
Yan haklar	(İK1, İK2, İK3, İK4, İK9)	5
İletişimi güçlü tutma	(İK1, İK6, İK7, İK8, İK9)	5
Performansa göre ücret	(İK5, İK12)	2
Taleplerini karşılama	(İK11)	1

Katılımcılar, her şeyin fazlasını verdiklerini, sendikaya ihtiyaç olmadığını iddia etmektedir. Bazı katılımcılar şu değerlendirmeleri yapmıştır: “Sendikali firmalara bakıyoruz ne alıyorlar. Bu sene yüzde kaç zam almışlar, hangi yan hakları kazanmışlar. Biz de onları takip ediyoruz. Ona göre ücret düzenlemeleri yapıyoruz.” (İK3); “Sendika esas ücretler için vardır. Biz hem piyananın üzerinde ücret veriyoruz, hem de performans değerlendirme kullanıyoruz.” (İK8); “Sendikali işletmelerde toplu sözleşmeyle çalışanda çalışmayan da aynı ücreti alıyor. Bu bence haksızlık. Biz performans değerlendirmeye bu haksızlığın önüne geçiyoruz.” (İK12).

Sendika talebi karşısında uygulanan/uygulanacak politikalar

İnsan kaynakları yetkililerine, işletmede herhangi bir sendikalaşma girişimi olup olmadığı sorulmuştur. Yalnızca dört katılımcı bir örgütlenme talebi geldiğini ve bunun çeşitli politikalarla engellendiğini ifade etmiştir (İK2, İK7, İK10 ve İK12). Görüşme sırasında, işletme için sendikaların bir tehdit olarak algılanıp algılanmadığı sorulmuş ve daha önce örgütlenme talebi gelen 4 işletmeden 3’ünde çalışan yetkililer sendikaların işletme için bir tehdit olduğunu ifade etmişlerdir. İşletmede sendika talebi geldiğinde ya da böyle bir talep gelmesi durumunda hangi politikaların izleneceği konusunda katılımcılar aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Şekil 1: İşletmelerde sendikalaşma ihtimaline karşı katılımcı değerlendirmeleri

Katılımcılar herhangi bir örgütlenme talebi karşısında ağırlıklı olarak işten çıkarmanın söz konusu olacağını belirtmiştir. Bazı katılımcılar, "Biz çalışanları üçüncü kişilerle muhatap etmek istemiyoruz. Bu bir işletme politikası. Zaten her şeyin fazlasını veriyoruz." (İK3); "Çalışanlarla konuşarak buna neden ihtiyaç duyulduğunu anlamaya çalışırız. İnsanlara dokunduğumuz zaman sendikalara ihtiyaç kalmayacağına inanıyoruz." (İK1) değerlendirmelerinde bulunmuşlardır. İşletmelerinde herhangi bir sendikalaşma talebi olmadığını ifade eden katılımcıların genel olarak sendikalı sisteme yönelik soruları cevaplamaktan kaçındıkları görülmüştür. 4 katılımcı ise, çalışanlar arasında muhbirler olduğunu ve herhangi bir örgütlenme talebi olması durumunda önceden haberdar olacaklarını belirtmiştir.

- **Sendikalı işletmede faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilileri**

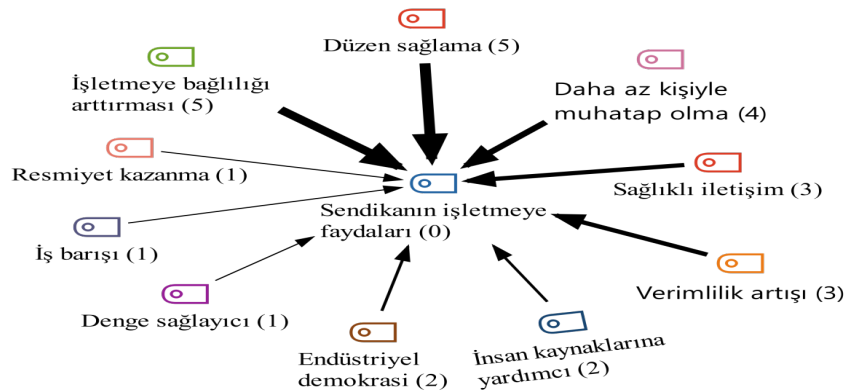
İşletmede çalışma ilişkilerinin yürütülmesi

Sendikalı işletmelerde faaliyet gösteren insan kaynakları yetkililerinin tamamı, işletmelerinde çalışma ilişkilerini toplu iş sözleşmesi kapsamında yürüttüklerini ifade etmişlerdir. Üç yetkili "Sendika temsilcisiyle birlikte." ifadesini kullanmıştır (SİK2, SİK5, SİK6).

Sendikal örgütlenmeye bakış

Sendikalı işletmelerde faaliyet gösteren İK yetkililerinin sistemde sendikaların bulunmasına yönelik algılarını öğrenmek için sorular yöneltilmiştir. İK yöneticilerinden 5'i işletmelerindeki sendikal örgütlenmeden rahatsızlık duymadıklarını belirtmişlerdir. Kamu sektöründe faaliyet gösteren bir yetkili (SİK3), kişilerden kaynaklanan nedenlerden dolayı zaman zaman rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir.

Çalışma ilişkilerini sendikayla birlikte yürütmenin işletmeye artıları ya da eksileri olduğuna dair katılımcıların değerlendirmelerine başvurulmuştur. Katılımcıların tamamı, çalışma ilişkileri sisteminde sendikaların yer almasından memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Sendikalı çalışma ilişkilerinin işletmeye en çok hangi açıdan fayda sağladığı konusunda Şekil 2'de belirtilen değerlendirmelere ulaşılmıştır.

Şekil 2: Sendikaların işletmeye sağladığı faydalar

İK yetkililerine göre sendikaların işletmeye birçok faydası vardır. İşletmeye bağlılığı arttırması, çalışma ilişkileri sisteminin düzenli işlemesi ve birçok kişi yerine yalnızca temsilcilerle muhatap olmaları, sendikaların temel faydaları sayılmaktadır. Faydaları konusunda bazı katılımcılar, “Arkadaşlar taleplerini sendika temsilcisiyle ilettiklerinde çok daha hızlı dönüş oluyor.”(SİK2); “Sendikayla çalışmak çok daha kolay. Çalışanlar kendilerini güvende hissettiği için verimlilikleri artıyor.”(SİK4); “Üretimde sendika temsilcisi var. İşçileri daha iyi tanıyor. Daha sağlıklı iletişim kuruyoruz. Tabi bu sendikanın ve temsilcinin nasıl biri olduğuyla da alakalı.”(SİK5) ifadelerini kullanmışlardır.

Sendika temsilcileriyle iletişim

Katılımcıların tamamı, sendika temsilcileriyle iletişimlerinin çok iyi olduğunu belirtmiş ve aynı ortamda bulunan İK yöneticisi ve sendika temsilcisinin arkadaş gibi tavır sergiledikleri gözlenmiştir. Sendikali işletmelerde yaşanan anlaşmazlıkların, toplu sözleşme çerçevesinde çözülmesinin esas alındığı görülmektedir. İK yetkililerinin yönetsel kararlarıyla ilgili sendika temsilcisinin tartışabildiği, itiraz edebildiği ve söz sahibi olduğu görülmüştür. Beş katılımcı “Zaman zaman anlaşmazlık yaşıyoruz.” ifadesini kullanmıştır (SİK1, SİK2, SİK3, SİK5, SİK6). Metal sektöründe çalışan bir yetkili (SİK4): “Hiç anlaşmazlık yaşamıyoruz. Çünkü toplu sözleşmede zaten her şey belirli.” değerlendirmesini yapmıştır.

Temsilcilerle genel olarak toplu iş sözleşmesi maddelerini bilmemek, sözleşmede yoruma açık madde olması nedeniyle iletişimde güçlük çektiklerini; sözleşme dışı talepler, ücretlerin doğru yatmaması, işçi çıkarmalar ve toplu sözleşme zamanlarında sözleşme maddeleri konusunda anlaşmazlıklar yaşandığı ifade edilmiştir. Tüm katılımcılar anlaşmazlıkların çözümünde kişiliklerin çok etkili olduğunu vurgulamışlardır. Bazı katılımcılar, “Konuşarak, uzlaşarak bir orta yol bulmaya çalışıyoruz. Bu karşındaki insana da bağlı. Çatışmacı, uyumsuz biri varsa karşınızda, çok zorlanıyorsunuz.” (SİK1); “Sorunları uzlaşarak çözüyoruz. Temsilcinin nasıl davrandığı da anlaşmazlıkları çözerken etkiliyor.” (SİK2); “Uzlaşarak bir şekilde orta yol buluyoruz. Temsilcinin uzlaşmaya yatkın biri olması önemli. Benim dediğim olacak diyen kavgacı biriyle uzlaşamazsın.” (SİK5) değerlendirmesinde bulunmuştur.. Görüşme sırasında sık sık sendika yönetimiyle yetkili arasında bir güç mücadelesi olmadığı ve yapılan toplu iş sözleşmesiyle sınırların belirlendiği vurgulanmıştır.

4.2.2. Sendika Şube Yöneticileriyle İlgili Araştırma Bulguları

Çalışmaya katılan 21 sendika şube yöneticisi bağlı oldukları konfederasyonun baş harfiyle kodlanmıştır. Türk-İş üyesi sendikanın yöneticileri “T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7, T8”; Hak-İş üyesi sendika yetkilisi “H1, H2, H3, H4, H5, H6”; Disk üyesi sendikada görevli yetkililer ise “D1, D2, D3, D4, D5, D6” ve bağımsız olarak hareket eden sendika şube yöneticisi “B1” olarak nitelenmiştir. Çalışmaya katılan sendika şube yöneticilerinin faaliyette buldukları işkolu bilgileri Tablo 4’te gösterilmektedir.

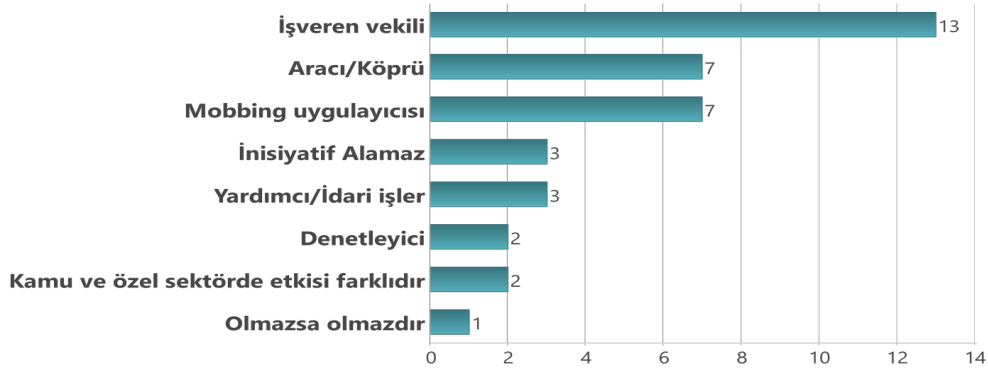
Tablo 4: Sendika şube yöneticilerinin faaliyette buldukları işkolu

Kod	İşkolu	Kod	İşkolu
T1	Gıda	H4	Gemi yapımı ve denizcilik
T2	Taşımacılık	H5	Genel işler
T3	Ticaret, büro, eğitim	H6	Petrol, kimya, lastik
T4	Metal	D1	Genel işler
T5	Enerji	D2	Metal
T6	Genel işler	D3	Ticaret, büro, eğitim
T7	Sağlık ve sosyal hizmetler	D4	Petrol, kimya, lastik
T8	Madencilik	D5	Madencilik
H1	Sağlık	D6	Gıda
H2	Ticaret, büro, eğitim	B1	Tekstil
H3	Tekstil		

Çalışma ilişkilerine yönelik değerlendirmeler ve insan kaynakları yönetimi algısı

Çalışmada toplam 21 sendika şube yöneticisiyle uzun süreli görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar arasında yalnızca bağımsız sendika şube başkanı kadındır. Çalışmada, yöneticilerin verdiği cevaplarda sıklıkla soru dışına çıkarak örgütlenme ve sendikal faaliyetlerde yaşanan sorunlara değinmişlerdir. Sendikacıların, “... *Bu durumu yazın, teze yazın, makalelerinize yazın, halka siz de anlatın.*” tarzı ifadeleriyle sistem dışında birilerine kendilerini anlatma ihtiyacı duydukları gözlemlenmiştir. Katılımcılara, çalışma ilişkileri sisteminin günümüze kadar yaşadığı gelişmeleri nasıl değerlendirdikleri sorulduğunda 1980 yılını ve sonrası yaşanan süreci dönüm noktası olarak vurguladıkları görülmektedir.

Katılımcılara, çalışma ilişkileri sisteminde insan kaynakları yönetiminin yerini nasıl tanımladıkları sorulmuş ve aşağıdaki kodlamalara ulaşılmıştır.

Şekil 3: Çalışma ilişkileri sisteminde İKY algısına yönelik değerlendirmeler

Sendika şube yöneticileri için insan kaynakları yönetimi algısı ağırlıklı olarak işveren vekili olduğu yönündedir. Bir şube yöneticisi (T2), insan kaynakları için “*İnsan kaynakları yöneticinin yaptırım gücünü bir şekilde biçimlendiren, elini güçlendiren, bunun için devamlı olarak işvereni sendikalar karşısında güçlü kılabilmek için çalışan bir birimdir.*” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca, örgütlü işyerlerinde insan kaynakları yöneticileriyle sendikal ilişkiler farklılık göstermektedir.

İnsan kaynakları yetkilileri ile ilişkiler

Katılımcıların örgütlü oldukları işyerlerinde insan kaynakları yetkilileriyle aralarındaki ilişkiye yönelik değerlendirmeleri sonucunda Tablo 3’teki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 5: İnsan Kaynakları yöneticileri ile ilişkilere yönelik değerlendirmeler

Değerlendirmeler	Katılımcılar	F
Uzlaşmaya dayalı	(D3, D6, T1, T3, T4, T6, H1, H2, H3, H5, H6)	11
TİS öncesi ve sonrası değişir	(T1, T2, T3, D1, D2, D4, D6)	7
İlişkilerimiz çok iyi	(H1, H3, H4, H6, T8)	5
Kişilik önemli	(T2, T3, T5, T6)	4
Duruma göre değişiyor	(T5, T7, H2)	3
İşverenin tutumu belirleyici	(T3)	1
Sık sık çatışma yaşıyoruz	(D3)	1
Uzlaşmak zorundayız	(T6)	1

Sendika yöneticilerinin insan kaynakları yetkilileriyle ilişkilerinin ağırlıklı olarak uzlaşmaya dayalı olduğu görülmektedir. Çalışmada genel olarak, sendikalar ve insan kaynakları yöneticileri arasında yasalardan ve işverenden kaynaklanan bir güç mücadelesi olduğu ifade edilmiştir. Bu gücün kamuda hissedilmediği, fakat özel sektörde insan kaynaklarının güçlü olduğu değerlendirilmiştir.

Sendikal örgütlenme önündeki engeller

Katılımcıların sendikal mücadele anlayışlarına yönelik değerlendirmelerine başvurulmuştur. Sendika şube yöneticileriyle görüşme süresince üzerinde en fazla durulan konu örgütlenme önündeki engeller olmuştur. Bu engeller sendika dışı ve sendikalardan kaynaklanan nedenler başlıkları altında ekonomik, kişisel ve toplumsal faktörler olarak kategorize edilmiştir.

Tablo 6: Sendikal örgütlenme önündeki engeller

Sendika Dışı Nedenler		
Ekonomik Faktörler	Katılımcı	F
İşsizlik korkusu	(T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7, T8, H1, H2, H3, H4, H5, H6, D1, D2, D3, D4, D5, D6, B1)	21
Baskıcı işveren politikaları	(T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7, T8, H1, H2, H3, H4, H5, H6, D1, D2, D3, D4, D5, D6, B1)	21
Kişisel Faktörler	Katılımcı	F
Sendikal bilinç eksikliği	(T1, T5, T6, T7, T8, H1, H3, H4, H5, D3, D5, D6, B1)	13
Eğitimsizlik	(H1, H3, H5, D1, D3, D4, D5, D6)	8
Toplumsal Faktörler	Katılımcı	F
Kanunlar	(T1, T2, T3, T4, T5, T6, H3, H6, D1, D2, D4, D5, D6, B1)	14
Kültür	(T2, T6, T7, T8, D1, D2, D4)	7
Sendika İçi Nedenler	Kod	F
Sendikalara güven eksikliği	(T5, T6, T8, B1)	4
Sendikalar arası rekabet	(T2, T3)	2

Yapılan değerlendirmeler sonucunda, örgütlenme önündeki en büyük engelin ekonomik faktörlerden kaynaklandığı görülmektedir. İşsizlik korkusu ve insan kaynakları aracılığıyla uygulanan başta mobbing olmak üzere çeşitli baskıcı işveren politikaları sendikal mücadele önünde en önemli etkenler olarak ifade edilmiştir.

4.2.3. Sendika Temsilcileriyle İlgili Araştırma Bulguları

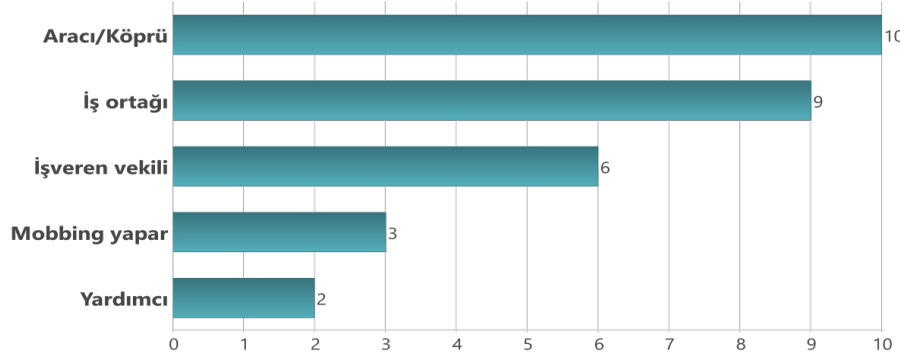
Çalışmaya katılan 16 sendika işyeri temsilcisi bağlı oldukları sendikanın baş harfiyle nitelenmektedir. Türk-İş üyesi sendikada görevli temsilciler “TT1, TT2, TT3, TT4, TT5, TT6, TT7, TT8, TT9” şeklinde; Hak-İş üyesi temsilciler “HT1, HT2, HT3” şeklinde; Disk üyesi işyeri temsilcileri “DT1, DT2, DT3” ve bağımsız sendikanın işyeri temsilcisi ise “BT1” şeklinde kodlanmıştır. Yalnızca bağımsız sendika üyesi katılımcı kadındır. Sendika işyeri temsilcilerinin faaliyette buldukları işkoluna yönelik bilgiler Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7: Sendika işyeri temsilcilerinin faaliyette buldukları işkolu

Kod	İşkolu	Kod	İşkolu
TT1	Gıda	TT9	Madencilik
TT2	Metal	HT1	Gemi yapımı ve denizcilik
TT3	Metal	HT2	Gemi yapımı ve denizcilik
TT4	Sağlık	HT3	Petrol, lastik, kimya
TT5	Metal	DT1	Metal
TT6	Metal	DT2	Petrol, lastik, kimya
TT7	Taşıma	DT3	Petrol, lastik, kimya
TT8	Ticaret, büro, eğitim	BT1	Tekstil

Çalışma ilişkilerine yönelik değerlendirmeler ve insan kaynakları yöneticilerine bakış

İşyeri temsilcilerinin çalışma ilişkileri sisteminde insan kaynakları yönetiminin yerine ilişkin algıları aşağıda gösterilmektedir.

Şekil 4: İşyeri temsilcilerinin İKY'nin çalışma ilişkilerine yönelik algısı

Katılımcıların Şekil 4'te belirtilen değerlendirmelerine göre işyeri temsilcilerinin çalışma ilişkileri sisteminde İKY'nin yerine ilişkin algıları genel olarak aracı/köprü ve iş ortağı olarak tanımlanmaktadır. Sistemin yürütülmesinde İK yetkilileri ile ortak hareket etmekten yana tutum sergiledikleri görülmektedir.

İnsan kaynakları yetkilileri ile ilişkiler

Sendika işyeri temsilcileri, genel olarak İK yöneticileriyle birlikte çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Temsilcilerin, İK yöneticilerine sendika şube yöneticilerinden daha anlayışla yaklaştıkları ve uzlaşmacı bir tutum izledikleri görülmüştür. İnsan kaynakları yönetiminin sendika temsilcisiyle ilişkisine yönelik işyeri temsilcilerinin değerlendirmeleri Tablo 5'te belirtilmektedir.

Tablo 8: İşyeri temsilcisi-İKY ilişkisine yönelik temsilci değerlendirmeleri

Değerlendirmeler	Katılımcı	F
Sorunları beraber çözüyoruz	(DT1, DT3, HT1, HT2, HT3, TT1, TT3, TT5, TT6)	9
Duruma göre değişiyor	(DT1, DT2, HT1, DT3, TT8, TT3, TT5, TT9)	8
Genel olarak iyi	(DT3, HT2, HT3, TT2, TT9, TT3, TT5, TT6)	8
Kişilikler önemli	(TT1, TT2, TT6, TT8)	4
İlişkiler kötü	(BT1, TT4, TT7)	3
Sendikalara bakış açısıyla ilgili	(TT3, TT5)	2
İyi olmak zorunda	(DT1)	1

Sendika işyeri temsilcileri tarafından İK yöneticilerinin çalışma ilişkilerinde konumlandırıldığı noktada, tarafların birbirleriyle ilişkileri ve bakış açılarının etkili olduğu görülmüştür. Bir temsilcinin (TT8) "İnsan kaynakları işçiler için büyük olanaktır. Müdürler insanı ticaret odaklı düşünürken, insan kaynakları daha iyi anlıyor." Değerlendirmesi ve başka bir temsilcinin (BT1) ise "İnsan kaynaklarının görevi, sermaye sahiplerinin istediği şekilde onun gücünü korumaktır. Bunu yapmak için her yolu kendine mubah görür." ifadesi, temsilcilerin bakış açılarının farkını ortaya koymaktadır.

4.2.4. Çalışma İlişkileri Taraflarının Sendikal Mücadele Anlayışına ve İnsan Kaynakları Yönetiminin İkame Edilebilirliğine Yönelik Değerlendirmeleri

Katılımcı sendika şube yöneticileri ve sendika işyeri temsilcilerinin sendikal mücadele anlayışlarına yönelik görüşlerine başvurulmuştur. Bu konuda tarafların değerlendirmeleri karşılaştırmalı olarak Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 9: Sendika şube yöneticileri ve işyeri temsilcilerinin sendikal mücadele anlayışına (Müc. Anl.) yönelik değerlendirmeleri

<i>Sendika Şube Yöneticileri</i>			<i>Sendika İşyeri Temsilcileri</i>		
Müc. Anl.	Katılımcı	F	Müc. Anl.	Katılımcı	F
Önce mücadele, sonra uzlaşma	(T2, T3, T5, T6, H3, H4, D4)	7	Hem mücadeleciler hem uzlaşmacı	(TT5, HT2, DT2)	3
Uzlaşmacı Sendikacılık	(T1, T4, T8, H1, H2, H5, H6)	7	Uzlaşmacı Sendikacılık	(TT1, TT2, TT3, TT6, TT7, TT8, TT9, HT3, DT3)	9
M ü c a d e l e c i Sendikacılık	(T7, D1, D2, D3, D5, D6, B1)	7	M ü c a d e l e c i Sendikacılık	(TT4, HT1, DT1, BT1)	4

Tablo 6’da ortaya konulan en belirgin fark, sendika işyeri temsilcilerinin, sendika şube yöneticilerinden farklı olarak uzlaşmacı sendikacılık anlayışından yana görüş bildirmeleridir. Bu verilere göre, çalışma sahasında insan kaynakları yöneticileriyle ilk iletişimde olan işyeri temsilcileri, insan kaynakları birimiyle ilişkilerinde ortak hareket etmekten yana tavır izlemektedir. Ortaya çıkan bu durum, insan kaynaklarının çalışma ilişkilerindeki yerine yönelik işyeri temsilcilerinin değerlendirmeleriyle de uyumludur. İKY algısına yönelik değerlendirmelerde sendika şube yöneticileri işveren vekili niteliğini yaparken, işyeri temsilcileri insan kaynakları yetkililerini aracı ve çalışma ortağı şeklinde tanımlamıştır. Bu durum, sendikal hareket ve sendikal mücadele algısının işletme içi ve dışında farklı niteliği sonucunu ortaya koymaktadır.

Sendikalar ve insan kaynakları yönetiminin ikame algısına yönelik tarafların değerlendirmeleri

Çalışmaya katılan tüm taraflara “İKY anlayışının sendikalar yerine ikame edilemeyeceği” sorusu yöneltilmiş ve Tablo 7’de kodlanan değerlendirmelerine ulaşılmıştır.

Tablo 10: İK biriminin sendikalar yerine ikame edilebilirliğine ilişkin değerlendirmeler

	Katılımcı	F
İkame Edilemez		
İK işveren yanlısıdır.	(D1, D4, D5, B1, H1, T1, T8, TT2, TT4, TT5, HT1, DT1, DT3, BT1)	14
Farklı iki yapıdır.	(İK1, İK5, İK8, SİK2, SİK3, SİK5, SİK6, D2, H5, H6, T6, TT3, DT2)	13
İşlevleri farklı	(D3, H4, T2, T4, T5, T7, TT1, TT7, TT9, HT2, HT3)	11
Birbirlerini tamamlarlar.	(H2, H3)	2
Sendika daha bürokratik yapı	(TT8)	1
Toplam		41
İkame Edilebilir	Katılımcı	F
Yetki genişletilirse	(İK6, İK10, İK12, SİK1)	4
İhtiyaçları karşılanırsa	(İK11, SİK4, TT6)	3
İşveren politikasıyla	(T3, D6)	2
İKY güven sağlarsa	(İK2)	1
İKY hakkıyla yapılırsa	(İK3)	1
Politikalara bağlı olduğu için	(İK4)	1
İşyerini düşünmek zorundasın	(İK7)	1
Zaten şuan ediliyor	(İK12)	1
Toplam		14

Elde edilen sonuçlarda görüldüğü gibi, çalışma ilişkileri taraflarından katılımcı insan kaynakları yetkilileri, sendika şube yöneticileri ve işyeri temsilcileri için genel olarak İK birimi sendikalar için bir alternatif değildir ve sendikalar yerine ikame edilemez. İkame edilebileceğini belirten insan kaynakları yetkililerinin çoğunluğunu sendikasız işletmelerde faaliyet gösteren katılımcılar oluşturmaktadır İK ile sendika yöneticilerinin iki farklı yapı oldukları ve insan kaynaklarının işveren yanlısı olduğunu düşündükleri için birbirleri yerine ikame edilemeyeceğini savunan katılımcıların çoğunluğu ise sendika şube yöneticileri ve işyeri temsilcileri oluşturmaktadır.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Çalışma ilişkileri sisteminde yer alan tarafların ilişkileri, çalışanların ekonomik ve toplumsal çıkarları açısından çok önemlidir. İşveren vekili olarak insan kaynakları yetkilileri ve işçi temsilcisi olarak sendikaların çalışma ilişkileri sisteminde çıkarları farklılık göstermektedir. Bu farklılık, sistemin birlikte yürütülmesini ve tarafların ilişkilerini etkilemektedir. Bu anlamda çalışmanın temelini, çalışma ilişkileri taraflarının sendikalı çalışma ilişkilerine yönelik algıları ve bunun aralarındaki ilişkiye etkisi oluşturmaktadır.

Sendikal örgütlenme ve bağlılık ilişkisi

Çalışma bulguları genel olarak alandaki çalışmaları destekler niteliktedir. Sendikasız işletmede faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilileri çalışanlara değer verme, ödül ve sosyal etkinlikler gibi çeşitli politikalarla çalışanların işletmeye bağlılığını sağladıklarını ifade etmişlerdir. Değer verme ifadesi ile çalışanlarla iletişim kurulması ve iletişim bağının koparılmaması vurgusu yapılmıştır. Böylelikle, bir ihtiyaçtan ortaya çıkacağına inanılan sendikal örgütlenme talebinin önüne geçildiği ifade edilmektedir. Bu durum, sendikasız işletmelerde faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilisinin çalışanlarla kurduğu iletişimi, insan kaynakları politikalarının bir aracı olarak kullandığını göstermektedir.

Sendikasız işletmede faaliyet yürüten insan kaynakları yöneticilerinin sendikalara ücretler açısından yaklaştığı görülmektedir. Katılımcı insan kaynakları yetkilileri değerlendirmelerine göre sendikaların temel görevi ücretlerin arttırılmasıdır. Bu katılımcılar, sendikalı işletmelerde çalışan işçilerin toplu iş sözleşmesi kapsamında sahip olacakları hakları, işletmelerinde piyasanın üzerinde ücret vererek dengelediklerini ifade etmişlerdir. Yan haklar ve iletişimin güçlü olduğu bir ortamın sendika ihtiyacını ortadan kaldıracığı belirtilmiş ve bu doğrultuda sendika karşıtı “ikame politikalarının” uygulandığı görülmüştür. Ayrıca, işletmede kolektivizmi kıran performans değerlendirme yönteminin bireyci uygulamaları teşvik eden bir araç, çalışanlar arasında rekabeti ve performansı arttıran bir unsur olarak ele alındığı görülmektedir.

İşletmede oluşan/oluşacak bir örgütlenme talebine karşı uygulanması muhtemel ilk politika “işten atma” olarak ifade edilmektedir. Bu durum literatürde tehdit ve baskı yoluyla çalışanları haklarından mahrum bırakmaya dayanan “bastırma politikalarına” örnektir. Ayrıca bu tarz politikalar, çalışanlar ile insan kaynakları yetkilisi arasındaki ilişkiyi ve işletmeye bağlılığı olumsuz yönde etkileyen uygulamalar oldukları için insan kaynakları biriminin “değer verilmesi, ödül, sosyal etkinlikler” gibi çalışanların ekonomik ve duygusal tatminini sağlayacak yöntemlerle bu durumu dengelemeye çalıştıkları görülmektedir.

Sendikalı ve sendikasız işletmede faaliyet yürüten İK yetkililerinin görüş farklılıkları

Sendikalı işletmelerde çalışan insan kaynakları için sendikalı çalışma ilişkilerine yönelik algıları sendikasız işletmede çalışan yetkililere göre farklılık göstermektedir. Sendikalı işletmede çalışan yetkililer sendikaların işletmeye bağlılığı arttırdığını, sendikaların sistemin düzenli işlemlerini sağladığını ve sadece temsilcilerle muhatap oldukları için çalışanlarla daha sağlıklı iletişim kurduklarını ifade etmektedir. Ayrıca, sendika temsilcileriyle ilişkilerinin çok iyi olduğunu belirten yetkililer, toplu iş sözleşmesinde sistemin sınırları açıkça belirlendiği için anlaşmazlık yaşamadıklarını ve yapılan sözleşmeyle işlerinin kolaylaştığını belirtmektedir. Bunun yanında, çalışma ilişkileri sisteminde tarafların tutumlarının ve sergiledikleri tavrın ilişkilerde belirleyici olduğu vurgusu yapılmaktadır. Ancak, sendikasız işletmelerde faaliyet gösteren insan kaynakları yetkilileri içinse sendikal talep genel olarak işletmede ortaya çıkan bir iletişim eksikliğinden kaynaklanmaktadır ve bu eksiklik giderildiğinde sendikalara gerek duyulmayacaktır.

Sendikalı ve sendikasız işletmelerde faaliyet yürüten insan kaynakları yetkilileri arasındaki bir diğer görüş farkına baktığımızda, işletme politikalarının önemli bir etken olduğu görülmektedir. Çünkü insan kaynakları yetkililerinin temel sorumluluğu, işletme hedefleriyle paralel politikalar uygulamak ve çalışanların bu amaç doğrultusunda yönlendirilmesini sağlamaktır. Bu yüzden, işletmede sendikalı ya da sendikasız çalışma ilişkilerinin tercih edilme nedeni işletme politikalarıyla uyumludur. Herhangi bir örgütlenme talebi karşısında verilen ya da verilmesi muhtemel tepki sendikal örgütlenme talebinin ortaya çıkmasında işletme politikalarının önemli olduğu vurgusunu desteklemektedir.

Sendika şube yöneticilerinin insan kaynakları yönetimi algısı

Sendika şube yetkilileri açısından insan kaynakları yöneticilerinin çalışma ilişkileri sistemindeki yerine ilişkin algı genel olarak “işveren vekili” olarak ifade edilmektedir. Çalışmaya katılan 21 sendika şube yetkilisinden 13’ü insan kaynakları yetkililerinin çalışma ilişkilerindeki yerini işveren vekili olarak değerlendirmiştir. Bu durum, işveren çıkarlarını korumak zorunda olduklarını ifade eden insan kaynakları yetkililerinin söylemlerini desteklemektedir. Tarafların aralarındaki ilişkiyi bu düzlemde ele aldıkları görülmektedir.

Çalışma ilişkileri taraflarından sendika şube yetkilileri de işletmelerdeki insan kaynakları yetkilileriyle uzlaşmaya dayalı bir ilişkileri olduğunu vurgulamaktadır. Toplu iş sözleşmesinde sınırların belirlenmiş olması, çıkar birliği açısından taraflara uzlaşmayı dayatmaktadır. Uzlaşmaya dayalı ilişki biçiminin tercih edilme nedeni, iki ayrı düzlemde olduğunu kabul eden tarafların ortak çıkarlar noktasında birleşmeyi amaçlamalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, sendikal örgütlenmenin mevcut şartlarında sendikal faaliyette bulunabilmek için uzlaşmaya dayalı politikalar izlemek gerektiği kabul görmektedir.

Sendika yetkililerinin sendikal örgütlenmeye yönelik algıları ve mücadele anlayışı

Sendika şube yöneticileri için sendikal örgütlenme önünde en büyük engel ekonomik faktörlerdir. İşsizlik korkusu ve işveren politikaları işletmelerde en fazla uygulanan “bastırma” politikaları olarak belirtmektedir. Sendikası işletmelerde faaliyet gösteren yetkililerin sendikal örgütlenme ihtimaline karşı en fazla başvuracakları yöntemin “işten atma” olduğunu ifade etmeleri, sendika şube yöneticilerinin ekonomik faktörler vurgusunu desteklemektedir. İşletmelerde işe alma ve işten çıkarma işlemlerinin insan kaynakları yetkilisi tarafından yerine getiriliyor olması, insan kaynakları yetkilisinden gelecek baskılara karşı işgöreni savunmasız hale getirmektedir. Ayrıca, işverenin sendika karşıtı politikalarını yerine getirmekten sorumlu kişinin yine işveren vekili olarak insan kaynakları yetkilisi olması, sendikal harekette bulunan/bulunacak işgörenin insan kaynakları yetkilisine bakış açısını ve tarafların birbirlerine karşı tutumunu etkileyecektir.

İşletmelerde insan kaynakları yetkilisinin muhatabı sendika işyeri temsilcileridir. Katılımcılar insan kaynakları yetkilileriyle ilişkilerinin genel olarak olumlu olduğunu ve sorunları birlikte çözdüklerini ifade etmektedir. Bu durum, sendika şube yöneticilerinin insan kaynakları yetkilisiyle ilişkilerinde uzlaşmayı tercih etmelerini desteklemektedir. Sendika işyeri temsilcilerinin çalışma ilişkilerine yönelik algıları ise sendika şube yöneticileriyle farklılık göstermektedir. Çalışma ilişkileri sisteminde insan kaynakları yetkilisinin yerine yönelik şube yöneticileri “işveren vekili” tanımlamasını yaparken, işyeri temsilcileri daha çok “aracı/köprü, iş ortağı” nitelmesini yapmaktadır. Bu nitelmenin, çalışma sahasında sistemi birebir ilişkilerle yürüttükleri için insan kaynakları yetkilisiyle ortak hareket etmekten yana tutum sergilemelerinden kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca, şube yöneticilerinden farklı olarak, işyeri temsilcilerinin daha çok uzlaşmacı sendikacılık anlayışını tercih ettikleri ifade edilmektedir. Bu durum, ilişkilerde insan kaynakları yetkilisi ile birbirlerini iş ortağı olarak tanımlamaları ve “sorunları birlikte çözüyoruz” değerlendirmelerini desteklemektedir.

Sendikal mücadele algısı ve İKY anlayışının ikame edilebilirliği

Sendikal mücadele anlayışı, işletmede faaliyet gösteren sendika yetkilisini sergileyeceği tutum konusunda etkilidir. Ortaya koyulan tutum, insan kaynakları yöneticisi ile ilişkisini de etkileyecektir. Sendikal işletmelerde faaliyet gösteren insan kaynakları yetkililerinin karşılıklı ilişkilerde kişilik vurgusu bu durumu desteklemektedir. 21 sendika şube yöneticisi ve 16 işyeri sendika temsilcisinin mücadele anlayışlarını incelediğimizde, işletme içinde insan kaynakları yetkilisi ile çalışma ortamını paylaşan sendika işyeri temsilcilerinin ağırlıklı olarak uzlaşmacı sendikacılık anlayışını tercih ettikleri görülmektedir. Bu durumda, sendikal mücadele algısının işletme içinde ve işletme dışında farklı olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

Çalışma ilişkileri sisteminde işveren vekili olarak bulunan insan kaynakları yetkilileri ve işçi temsilcisi olarak yer alan sendikaların insan kaynakları biriminin sendikalar yerine ikame edilmeyeceği yönünde değerlendirmelerinin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu durum, çalışmada yalnızca 18 insan kaynakları yetkilisinin ve işçi temsilcisi olarak ise sendikacıardan 37 yetkilinin (21 sendika şube yöneticisi ve 16 işyeri temsilcisi) çalışma ilişkilerine yönelik görüş bildirmeyi kabul etmeleri nedeniyle genellenebilir bir algı değildir. Ancak, sendikası işletmede faaliyet

yürüten 12 yetkiliden 9'unun "ikame edilebilir" yönünde görüş bildirmeleri, uygun politikalarla desteklendiğinde sendikalara gerek duyulmayacağını ifade eden görüşlerini desteklemektedir.

Çalışmanın temel amacı genellenebilir sonuçlara ulaşmak değil, görüşmeyi kabul eden katılımcıların değerlendirmeleriyle sisteme ilişkin algısal veriler ortaya koymak ve ilişkilerini etkileyen faktörleri anlamaya çalışmaktır. Elde edilen veriler ile sendikalı ve sendikası işletmelerde faaliyet yürüten insan kaynakları yöneticileri ve sendika yetkililerinin birbirlerine ilişkin değerlendirmeleri, tarafların bakış açısı farkını ortaya koymaktadır. Çalışma ilişkilerinin işletmelerde yürütülmesinden sorumlu tarafların birbirlerine yönelik algıları ve sergiledikleri tutumların taraflar arasındaki ilişkide etkili olduğu görülmektedir.

Mevcut sendikalaşma oranları, endüstri ilişkileri sisteminde sendikaların etkinliği konusunda referans olmaktadır. Sendikaları sistem dışına iten insan kaynakları yönetimi anlayışının, sendikalı çalışma ilişkilerine alternatif olabilecek uygulamaları insan kaynakları fonksiyonu olarak yerine getirdiği görülmektedir. Çalışmaya katılan sendikası işletmelerde faaliyet yürüten insan kaynakları yetkililerinin genel olarak İKY anlayışının sendikalar yerine ikame edilebileceğini belirtmeleri bu durumu desteklemektedir.

Bu çalışmada, insan kaynakları yönetimi anlayışı ve sendikal örgütlenme arasındaki ilişkiyi etkileyen unsurlar ve tarafların sahip oldukları bakış açılarının aralarındaki ilişkiye nasıl yansıdığı nitel yöntemlerle araştırılmıştır. Sendika-insan kaynakları yönetimi ilişkisine nitel araştırma boyutuyla yaklaşması ve çalışma ilişkileri sisteminin işleminde aktif olarak yer alan tarafların görüşlerini aynı çalışmada belirtmesi açısından alanyazındaki tartışmalara katkı sunması amaçlanmıştır. Elde edilen veriler işveren vekili olarak insan kaynakları yöneticisi ve işçi temsilcisi olarak sendika yetkilisi yanında, işveren ve üretimde bizzat bulunan işçilerin değerlendirmeleriyle de desteklenmelidir.

KAYNAKÇA

- Akduman, G. (2019). "Dijital İşe Alım: Dijital Dünya'nın İnsan Kaynakları İşe Alım Fonksiyonuna Etkisinin Kavramsal ve Uygulama Örnekleriyle Değerlendirilmesi", *International Journal of Arts & Social Studies*, 2/3, 22-44.
- Akpınar, T. (2016). "Sendikal Harekette Alternatif Arayışlara Dayanak Oluşturacak Sosyolojik Gerçekliğin Bilgisine Sahip Miyiz?", *Emek Araştırma Dergisi*, 7/10, 51-68.
- Atahan, A. (2010). *İşçi Sendikaları ve İnsan Kaynakları Yönetimi'nin Algılanışı: Farklılık ve Benzeşme Üzerine Bir Alan Araştırması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Avar, G. (2006), *İşçi Sendikalarının İnsan Kaynakları Yönetimi'ne Bakış Açuları*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Fakültesi, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Aykaç, M. (2000). "Sendikaların Geleceği: Küreselleşme ve Yapısal Değişiklikler Açısından Bir Analiz", *Nusret Ekin'e Armağan*, Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, 553-559, Ankara.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Baykal, K. ve Kovancı, A. (2008). "Yönetici ve Astlar Arasındaki Anlaşmazlıkların Çözümüne Yönelik Bir Araştırma", *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 3/3, 21-38.
- Bingöl, D. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi*, 10. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Çelik, A. (2004). "Türkiye'de Sendika Üyeliği ve Sendikalaşma İstatistikleri", *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 6/2 Sıra: 1.
- Demirbilek, T. ve Çakır, Ö. (2005). "İkili Bağıllık: Hem Sendikaya Hem de İşletmeye Bağlı Olunabilir mi?", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 55/1, 125-141. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/8044> (Ocak, 2019).
- Demirbilek, S. ve Türkan, Ö. (2008). "Çalışma Yaşamı Kalitesinin Arttırılmasında Personel Güçlendirmenin Rolü", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi*, 10/1, 47-67.
- Dereli, T. (2003). "21. Yüzyıla Girerken Batıdaki Gelişmeler Karşısında Türk Endüstri İlişkileri Sistemi: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Sosyal Siyaset Konferansları*, 3-24, İstanbul.

- Dereli, T. (2005). "Teknolojik Değişimler, Çalışma İlişkileri ve Yeni İstihdam Türleri", *Çalışma Yaşamında Dönüşümler*, (Edt. Keser, A.), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Dickens, W. (1986). "Wages, Employment And The Threat Of Collective Action By Workers", *National Bureau Of Economic Research*, Cambridge.
- Duran, T. (2019). *Yüksek Performansa Dayalı İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Psikolojik Sahiplik Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisini İncelemeye Yönelik Bir Araştırma*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Kaynakları Yönetimi Programı, İstanbul.
- Etcı, H. (2018). "2000 Sonrasında Türkiye’de Gerekçeleri ile Sendikal Kriz", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19/43, 125-149.
- Foulkes, F. (1980). "Personnel Policies in Large Non-Union Companies Englewood Cliffs", New Jersey: Prentice Hall.
- Hekimler, B. (2015). "Türkiye’de Olumsuz Sendikal Algının İçsel ve Dışsal Nedenleri", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2015/1, 68, 127-154.
- Işık, V. (2009). "Endüstri İlişkilerinin Yeni Yüzü İnsan Kaynakları Yönetimi: Emeğin Örgütsüzleştirme Stratejisi", *Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11/3, 147-176. <http://www.calismatoplum.org/sayi16/senkal.pdf> (Ağustos, 2020).
- Işıklı, A. (2003). "Cumhuriyet’in 80. Yılında Türk Sendikacılığı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 175-183.
- Kağnıcıoğlu, D. (2001). "*İnsan Kaynakları Yönetimi ve Değişen Endüstri İlişkileri*", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13-42.
- Karoğlu, E. (2009). *İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonlarındaki Gelişmelerin Sendikasılaşma Üzerine Etkisi ve Bir Uygulama*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- Kılıç, S. ve Yıldız, K. (2016). "*İkame Etkisi, Baskı Etkisi ve Bu Etkiler İle Sendikalaşma Eğilimi Arasındaki İlişki*", *Sosyoekonomi Dergisi*, 24/28, 255-267.
- Klerck, g. (2009). "Industrial Relations And Human Resource Management, içinde Human Resource Management A Critical Approach", (Ed. David G. Collings and Geoffrey Wood, by Routledge), 1. Basım, New York.
- Koç, Y. (2016). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı’dan 2016’ya (Özet)*, 1. Basım, Kurgu Kitap, Bursa.
- Kutal, M. (2005). "Türk Sendikacılığını Çevreleyen Olumsuz Koşullar, Özellikler ve Yeni Bir Yapılanma İhtiyacı", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Sayı: 2, 11-26. <http://www.calismatoplum.org/sayi5/Makale5/makale1.pdf> (Ağustos, 2020).
- Kuzutürk, B. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Örgütsel Performansa Etkisi*, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Bilişim Sistemleri Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Programı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Mahiroğulları, A. (2001). "Türkiye ‘de Sendikalaşma Evreleri ve Sendikalaşmayı Etkileyen Unsurlar", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/1, 42-60.
- Mahiroğulları, A. (2012). "21. Yüzyıla Girerken Sendikacılık: Günümüz de Değişim, Dönüşüm ve Gelecek İçin Arayışlar", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Yıl: 1, 1/1, 9-33.
- Mahiroğulları, A. (2017). "1980 Sonrasının Sosyoekonomik Değişim ve Dönüşümü Bağlamında Sendikacılıkta Gelinek Nokta", *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 6/16, Yıl: 6, 498-522.
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev. S. Turan), Nobel Yayıncılık, 3. Basımdan Çeviri, Ankara.
- Özgün, O. H. (2014). *Sendika ve İnsan Kaynakları Yönetimi İlişkisinin İncelenmesi ve Konuya İlişkin Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Selamoğlu, A. (2005). "Avrupa Birliği ve Avrupa İşçi Sendikaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55/1, 61-86.

- Şenkal, A. (1999). *Sendikasıız Endüstri İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Şenkal, A. (2008). "Endüstri İlişkilerinde Yeni Paradigmalar: Mobilizasyon, Kolektivism ve Esneklik Tartışmaları", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Sayı: 16, 2008/1, 119- 146. <http://www.calismatoplum.org/sayi16/senkal.pdf> (Ağustos, 2020).
- Tane, M. (2019). "X Ve Y Kuşaklarının Sendikalaşma Algısı: Bursa İli Örneği", Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Tokol, A. (2015). *Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler*, Dora Yayıncılık, 6. Baskı, Bursa.
- Uçkan, B. (2000). "Sendikalar Arası Rekabet Politikalarında Yeni Arayışlar", Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan, *Tühis Yayını*, 751-766.
- Uçkan, B. ve Kağnıcıoğlu, D. (2009). "İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2009/3, 35-56. <http://www.calismatoplum.org/sayi22/uckan.pdf> (Ağustos, 2020).
- Ulutaş, M., Kalkan, A. ve Bozkurt, Ö. (2015). "Birey-Örgüt Uyumunun İş Doyumu ve Örgüte Bağlılık Üzerine Etkisi", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 17/1, 141-160 (Ağustos, 2020).
- Urhan, B. ve Selamoğlu, A. (2008). "İşçilerin Sendikalara Yönelik Tutum ve Davranışları: Kocaeli Örneği", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2008/3, s. 171-197. http://www.calismatoplum.org/sayi18/urhan_selamoglu.pdf (Ağustos, 2020).
- Yıldırım, E. ve Uçkan, B. (2010). "İşverenlerin Sendikasıızlaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2010/2, 163-184.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, 11. Baskı, Ankara.
- Yorgun, S. (2005). "Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelimler ve Alternatif Öneriler", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2005/3, 137-162.
- Yorgun, S. (2017). "Sosyal Politika Aktörü olarak Sendikalar", *18. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi Bildiri Kitabı*, 129-146, Antalya.
- https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/-actrav/documents/publication/wcms_722482.pdf https://www.oecd-ilibrary.org/employment/data/trade-unions/trade-union-density_data-00371-en (Ağustos, 2020).
- https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/52856/2020_temmuz.pdf (Ağustos, 2020).
- <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=TUD&lang=en> <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=CBC> (Aralık, 2020).
- <http://wdi.worldbank.org/table/2.3#>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:28.01.2021 ✓Accepted/Kabul:11.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.870056

Araştırma Makalesi/ Research Article

Yavan, S. (2021). "Avrupa Birliği'nin COVID-19 Yardım Paketinde Yer Alan Plastik Vergisinin Ekonomi-Politikliği" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 435-450.

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN COVID-19 YARDIM PAKETİNDE YER ALAN PLASTİK VERGİSİNİN EKONOMİ-POLİTİĞİ

Sercan YAVAN*

Öz

Plastik vergisi, Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanan Çok Yıllı Mali Çerçeve 2021-2027 kapsamında 1 Ocak 2021'den itibaren geçerli olacak şekilde getirilmiş bir yükümlülüktür. Vergi, COVID-19 pandemisi sırasında üye ülkeleri desteklemek için kabul edilen Çok Yıllı Mali Çerçeve içerisinde yer alan AB kurtarma paketi kapsamında açıklanmış ve vergiden elde edilen gelir doğrudan AB bütçesine gidecek şekilde düzenlenmiştir. Vergi, geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj atığının ağırlığı üzerinden kilogram başına 0,80 Euro olarak hesaplanan ulusal bir katkı olarak tanımlanmaktadır. Avrupa Komisyonu bu vergiyi üye ülkeleri plastik atıklarda geri dönüşüme teşvik etmek için tasarlayıp bütçelerine katkı sunmayı planlamıştır. Fakat Avrupa plastik endüstrisi bu konuda Avrupa Komisyonu kadar iyimser değildir. Avrupa Komisyonu'nun aksine Avrupa plastik endüstrisinin, plastik sektörü üzerinde getirilen daha fazla mali tedbirin AB'deki yeşil politika hedeflerini karşılamak için gerekli olan inovasyonu ve yatırımları azaltacağı yönünde kaygıları bulunmaktadır. Bu çalışmada COVID-19 pandemisi sonrası kabul edilen AB kurtarma paketinde öz kaynak olarak gösterilen plastik vergisinin ekonomi-politiği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Plastik Vergisi, COVID-19, Çevre Politikaları.*

ECONOMY-POLITICS OF THE PLASTIC TAX INCLUDED IN THE COVID-19 AID PACKAGE OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

The plastic packaging tax is an obligation introduced under the Multi-Annual Financial Framework 2021-2027, which was approved by the EU parliament, effective from 1 January 2021. The tax has been announced under the EU bailout package within the Multi-Annual Financial Framework adopted to support member countries during the COVID-19 pandemic, and the tax revenue has been regulated to go directly to the EU budget. The tax is defined as a national contribution calculated at 0.80 EUR per kilogram based on the weight of non-recycled plastic packaging waste. The European Commission has planned to design this tax to encourage member countries to recycle plastic waste and contribute to their budgets. However, the European plastics industry is not as optimistic about this as the European Commission. Unlike the European Commission, the European plastics industry has concerns that more financial measures on the plastics industry will reduce the innovation and investments required to meet the green policy goals in the EU. In this study, the economy-politics of the plastic packaging tax, which is shown as equity in the EU rescue package adopted after the COVID-19 pandemic, was examined.

Keywords: *European Union, Plastic Tax, COVID-19, Environmental Policies.*

*Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF, Maliye Bölümü, AYDIN.
e-posta: sercan.yavan@adu.edu.tr, sercanyavan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9873-5931>)

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), 11 Mart 2020'de COVID-19'u bir pandemi olarak ilan ettiğinde dünya tehlikeli bir gerçeğe uyanmıştır. Çin'in Wuhan kentinden kaynaklanan vakalar hızla dünyaya yayılarak küresel bir pandemi halini almıştır. Bu yazının yazıldığı sırada virüs dünyada 2 milyondan (Worldometer, 2021) fazla insanı öldürmüştür. Vakaları izole etme ve virüsün bulaşma oranını sınırlama çabaları pandemiyi hafifletirken, dünyanın dört bir yanındaki ülkeler zorunlu ulusal sınırlama ve sınırların kapatılması gibi katı önlemler almıştır. Bu önlemler, modern dünya ekonomilerinin temel dayanaklarını paramparça etmiştir. Tüm dünyada pandeminin önemli ekonomik ve sosyal sorunlara yol açtığı sıkça dile getirilmektedir. Bütünsel olarak bakıldığında, ortaya çıkan kanıtlar, dünya için sürdürülebilir politikaların yeniden düşünülmesinin uygun hale geldiği tarihin en önemli anlarında olduğumuzu göstermiştir.

COVID-19 gibi pandemi haline gelen oldukça bulaşıcı hastalıkların varlığı, ekonomik kalkınmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan çeşitli küresel sosyal ve çevresel dönüşümler nedeniyle ciddi sağlık sorunları ve ekonomik sorunlar yaratmaktadır. Ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak, dünya nüfusu giderek daha büyük şehirlerde yoğunlaşmıştır. Ayrıca, Sanayi Devrimi'nin başlangıcından bu yana nüfus artışı hızlanmıştır. Tüm coğrafi boyutlarda insanların hareketliliğinin muazzam şekilde artışı ve nüfus yoğunluğunun her geçen gün artması COVID-19 pandemisinin yayılımını hızlandırmıştır. Ekonomik faaliyetin doğasındaki gelişmeler, insan teması ve varlığı sonucu bulaşan yeni bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınması sorununu daha da kötüleştirmektedir. Pazarların genişlemesi ve büyüyen ekonomik küreselleşmenin eşlik ettiği artan ekonomik uzmanlaşma ve daha fazla iş bölümü, bireylerin grip ve COVID-19 gibi oldukça bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını kolaylaştıran kaynaklarla temas kurma riskini arttırmıştır. Modern ekonomilerde ekonomik faaliyetteki yüksek derecede karşılıklı bağımlılık göz önüne alındığında, bu hastalıkların yeni formlarının veya türlerinin olumsuz ekonomik sonuçları ciddi olabilir. Örneğin, bu tür enfeksiyonlar nedeniyle işçi bulunmaması veya bu enfeksiyonların riskleri, işyeri düzeyinde üretimi bozabilir. Aynı zamanda tedarik zincirleri bu gibi pandemiler nedeniyle bozulma eğilimindedir ve pandemilerin toplam mal talebi üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır (Tisdell, 2020:17).

COVID-19, 2003'te SARS ve 2012'de MERS'den sonra 21. yüzyılda üçüncü büyük pandemidir. Bununla birlikte, bu önceki pandemilerden farklı olarak, insan sağlığı üzerinde ölümcül etkiler ve devletler üzerinde ise ekonomik, sosyal, siyasal etkiler yaratmıştır. COVID-19, politika yapıcılarının yaklaşımını değiştirerek çeşitli mali kurtarma paketleri başta olmak üzere yeni sağlık politikaları, yeni eğitim politikaları, yeni çalışma planları ve birçok yeniliği içeren politikalar oluşturmalarına neden olmuştur. Ayrıca, bireyler, işletmeler ve ülkeler üzerinde de çeşitli etkilere neden olmuştur (Keogh-Brown vd., 2020:1). Uluslararası Para Fonu (2020) Haziran 2020'de yayınlanan Dünya Ekonomik Görünümü Raporu'nda (IMF 2020), COVID-19 pandemisi nedeniyle küresel ekonominin 2020'de yüzde 4,9 oranında keskin bir şekilde küçüleceğini öngörmektedir. Bu ekonomik gerileme, Büyük Buhan da dâhil olmak üzere, 20. yüzyıldan itibaren küresel sistemde yaşanmış tüm mali/finansal krizlerden çok daha kötü bir durgunluktur. Bu pandeminin uzun vadeli sonuçlarının küresel ekonomi üzerinde ne olacağını tahmin etmek çok zordur (Barrafrem vd., 2020:1).

2019'un sonunda Çin'de başlayan COVID-19 pandemisinin, Şubat 2020'den itibaren Avrupa'ya ve dünyanın geri kalanına yayılması, sağlık kriziyle birlikte kamusal yaşamın tüm kesimlerine dokunan daha genel bir kriz ortaya çıkarmıştır. Hemen hemen tüm ekonomik sektörler kısmen durma noktasına gelmiş, işletmeler bazen kapılarını kapatmaya zorlandığından çalışanlar işlerini kaybetmiştir. Aynı zamanda ülkeler sınırlarını kapatmış ve hava trafiği neredeyse durma noktasına gelmiştir (Rekenkamer 2020). Tüm bu olumsuz durumların tüm dünyada olduğu gibi Avrupa Birliği (AB) üzerinde de sonuçları olmuştur. COVID-19 krizi, AB'nin mali mekanizmalarına eşî görülmemiş bir meydan okuma olarak okunabilir. Pandeminin ilerlemesi, mevcut bütçe ve mali çerçeve içerisinde hızlı adaptasyonu gerektirmiştir. Öte yandan, AB politikaları ve geleneksel AB bütçesi, COVID-19 sağlık krizlerinin ekonomik ve sosyal sonuçlarının üstesinden gelmek için açıkça yetersiz kalmışlardır. Bu durum AB'de endişeyle karşılanmış ve AB'nin 2021-2027 yıllarını kapsayacak bütçesinde pandemi yardım paketi oluşturulmasına neden olmuştur (Castellari, 2020:1-2).

AB, benzeri görülmemiş bir krizle ve bunun sonucunda da birliğine yönelik bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. COVID-19 pandemisinin sağlık, sosyal ve ekonomik sonuçları birlik genelinde ciddi sıkıntılara neden olmuştur.

Bu kriz, üye ülkeler arasındaki mevcut eşitsizlikleri daha da arttırmıştır. Bu nedenle, AB'nin kurtarma stratejisi, sadece verilen hasarı onarmakla kalmamış, aynı zamanda birlik içinde daha fazla aktif politika önlemlerinin alınmasına önyak olmuştur. Temmuz ayında Avrupalı liderler, AB Konseyi Başkanı Charles Michel'in dünyaya "Avrupa güçlü, Avrupa sağlam ve her şeyden önce Avrupa birleşik" sözleriyle (European Council, 2020a) sunduğu bir kurtarma paketi üzerinde anlaşmışlardır. Bütçe, mevcut tahsis politikalarının gerçekleştirilmesini etkilediği kadar geleceği de etkilemektedir. Bu nedenle AB bütçesi, Avrupa'nın geleceği tartışmasında çok önemli bir yer tutmaktadır. AB bütçesiyle daha çevreci, daha dijital, mevcut ve gelecekteki zorluklara daha iyi uyum sağlayan bir COVID-19 sonrası Avrupa'nın yeniden inşa edilmesine yardımcı olunması amaçlanmaktadır. AB bütçe paketinde aynı zamanda AB'nin gelecekteki olası krizlere hazır hale gelmesini sağlamak, mevcut AB bütçesinin daha etkili bir şekilde işlenmesini sağlamak ve sürdürülebilir kalkınma politikalarının yürütülmesini sağlamak için bir takım reformlara ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla AB'nin 2021-2027 yıllarını kapsayan bütçesini, COVID-19 pandemisi ile hemen hemen aynı dönemlere denk gelen Brexit Anlaşması'nın tamamlanması süreciyle birlikte değerlendirmek daha gerçekçi bir analiz olacaktır. Yeni vergiler, Brexit'in bıraktığı tahmini 13 milyar Euro (15.2 milyar Dolar) boşluğu doldurmak için önerilen birkaç fikrin parçası haline almıştır. Brexit sonrası AB'de ortaya çıkacak gelir ihtiyacının, tüm AB'yi kapsayan bir kurumlar vergisi veya AB gelirlerinin %20'sini oluşturacak karbon ticaretine dayalı yeni bir vergiyle karşılanması düşünülmektedir (Parker, 2020).

AB'nin 2021-2027 Çok Yıllı Mali Çerçevesini (ÇYMÇ) belirlerken yaşanan bu küresel nitelikteki ve birlik içerisindeki krizler yeni gelir kaynaklarının yaratılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu yüzden AB bütçesi içerisinde geri dönüştürülemeyen plastiklerin vergilendirilmesi yeni gelir kaynaklarının ilkinin oluşturmaktadır. Tüm dünyada dengeleri değiştiren COVID-19 pandemisinin AB'deki yansıması olarak görülen ve kurtarma paketi içerisinde yer alan plastik vergisi çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışmada ilk olarak AB'nin COVID-19 paketinin gerekçeleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında AB'nin çevresel kalkınma politikaları içerisindeki plastik ekonomisi hakkında analizler yapılmıştır. Nihayetinde çalışmanın esas noktası olan plastik vergisinin ekonomi-politiği değerlendirilmiştir. Plastik vergisinin analizi yalnızca COVID-19 ile değerlendirmek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte Brexit ile AB'nin yeni öz kaynak arayışı ve yeşil kalkınma planlarını plastik vergisinden bağımsız düşünülemez.

2. AB COVID-19 KURTARMA PAKETİ: YENİ NESİL AB

COVID-19 krizi, Avrupa'da tarihi bir kriz ortamı yaratmıştır. AB ve üye ülkeler, vatandaşlarının sağlığını korumak ve ekonominin çökmesini önlemek için acil durum önlemleri almak zorunda kalmıştır. Uzun süren zorlu müzakerelerin ardından, AB liderleri 21 Temmuz 2020'de AB ülkelerinin COVID 19 krizinden kurtulmasına yardımcı olmak için 750 milyar Euro'luk bir fon kurma konusunda anlaşmıştır. Yeni fondan tüm AB ülkeleri yararlanacak, ancak en çok etkilenenler daha fazla yararlanacaktır kararı alınmıştır (Sapir, 2020:2). İyileşmeyi hızlandırmak için tasarlanmış geçici araç olan Yeni Nesil AB (Next Generation EU) adıyla hazırlanan 750 milyar Euro'luk kurtarma paketi ile birlikte 2021-2027 yıllarını kapsayan AB'nin uzun vadeli bütçesi (1,8 trilyon Euro'luk AB bütçesi) bugüne kadar finanse edilen en büyük teşvik paketini barındırmaktadır (European Commission, t.y.). ÇYMÇ, 2021 ile 2027 arasındaki yedi yılı kapsayan bütçe, AB'nin Bratislava yol haritasının yanı sıra Roma ve Sibiu deklarasyonları ile 2019-2024 Stratejik Gündemi ışığında mevcut ve gelecekteki zorluklara yanıt vermesini ve siyasi önceliklerini yerine getirmesini amaçlamaktadır. "Yeni Nesil AB" ile güçlendirilen ÇYMÇ, aynı zamanda COVID-19 pandemisinin sosyo-ekonomik sonuçlarına yanıt olarak kurtarma paketinin uygulanması için ana araç olarak kullanılacaktır (European Council 2020b:10). 2021-2027 uzun vadeli AB bütçesi Parlamento tarafından 16 Aralık 2020 tarihinde 70'e karşı 540 kabul ve 70 çekimser oyla onaylanmıştır. Parlamento tarafından onaylanan bütçe daha sonra Avrupa Parlamentosu Başkanı David Sassoli tarafından imzalanmıştır (European Parliament, 2020a).

Avrupa Komisyonu, öz kaynaklar kararında birlik adına sermaye piyasalarından 2018 fiyatlarıyla 750 milyar Avro tutarında borçlanma yetkisine sahip olmuştur. Yeni net borçlanma faaliyeti en geç 2026 yılı sonunda yapılabilecektir. Birlik, sermaye piyasalarından aldığı fonları yalnızca COVID-19 krizinin sonuçları için kullanabileceği kararı alınmıştır (European Council, 2020b:3). 2008 Dünya Ekonomik Krizinde Avrupa kıtasal bir krizle karşı karşıya kaldığında ve AB'nin hakim güçleri, her ülkenin kendi devlet borç sorunlarıyla kendi başına ilgilenmesi gerektiğinde ısrar etmişlerdir. Ancak COVID-19 krizinde durum farklılaşmıştır. Temmuz 2020'de

AB, tarihi bir anlaşmaya vararak, COVID-19 pandemisinin neden olduğu krizi aşmak üzere üye ülkelere yüz milyarlarca Euro'yu dağıtmayı kabul etmiştir (Bevins, 2020).

Avrupalı liderler tarafından COVID-19 krizinin olumsuz etkilediği AB ekonomilerini yeniden inşa etmek için kabul edilen kurtarma paketi hakkında AB liderleri ortak bildiriye bu bütçeyi "AB'nin yararına eş benzeri görülmemiş bir krizin etkileriyle mücadele etmeye yönelik olağanüstü bir toparlanma çabasıyla birleştiren iddialı ve kapsamlı bir paket" olarak tanımlamışlardır. Yeni anlaşma, AB'nin ilk kez küresel finans piyasalarında önemli bir borçlu olacağı anlamına gelmektedir. Ayrıca borçlanılan fonların 2058'e kadar geri ödenmesi planlanmıştır. Bunun yapılmasına yardımcı olmak için, yeni gelir kaynaklarının yaratılmasının yolları aranmıştır. Avrupa Komisyonu, anlaşma metninde teknoloji şirketleri için bir "dijital vergi" teklif edeceğini ve finansal işlemlerde yeni bir vergiyi değerlendireceğini söylemiştir. Ayrıca, şirketlerin cezalarla karşılaşmadan salmasına izin verilen sera gazı miktarını sınırlayan mevcut bir emisyon ticaret programını güncellemeyi düşüneceğini de belirtmiştir (Frater & Toh, 2020). Gelir getirici yeni gelir kaynakları kapsamında dijital vergi ve emisyon vergileri dışında plastik vergisi de bulunmaktadır. Söz konusu plastik vergisi, dijital ve emisyon vergisi gibi AB'nin hedeflediği yeni gelir kaynakları olarak planlanmaktadır. COVID-19 kurtarma paketi içerisinde yeni gelir kaynaklarından biri olarak görülen plastik vergisinin 1 Ocak 2021 tarihinde uygulanmaya başlanacağı açıklanmıştır.

Yeni AB bütçesi, AB harcamalarının yaklaşık üçte biri yeni ve güçlendirilmiş politika alanlarına katkı sağlamak için kullanmayı planlamaktadır. Yeni kurtarma aracı kapsamındaki finansman, AB ülkelerinin COVID-19 krizinin sonuçlarının üstesinden gelmesine yardımcı olacak ve böylelikle birliğin modernizasyon ve dayanıklılığını güçlendirecektir. Yeni Nesil AB kurtarma paketinin uygulanması için, AB'nin öz kaynaklar kararının tüm üye ülkelerde anayasal gerekliliklere uygun olarak onaylanması gerekmektedir. Yeni Nesil AB finansmanın çoğu, üye devletlerdeki kamu yatırımlarını ve reformlarını hibeler ve krediler yoluyla destekleyecek ve COVID-19 pandemisinin ekonomik ve sosyal etkisinin yanı sıra yeşil ve dijital geçişlerin yarattığı zorlukların üstesinden gelmek için kullanılacaktır (Council of the European Union, 2020). Ancak Yeni Nesil AB olarak adlandırılan COVID-19 kurtarma paketi, Avrupa'nın daha mükemmel bir birliğe doğru adımlar attığı konusunda ihtiyatlı iyimserlik içermektedir (Bevins, 2020). AB'nin gelecekteki finansmanı ve harcamalarını yeniden düşünmek için bu gerçekçi yaklaşım AB'nin bütçesinde önlemler almasını tetiklemiştir. Aynı zamanda göç, demografik eğilimler, güvenlik sorunları ve iklim değişikliği gibi konular birlik içinde önemli kaygılar arasındadır ve bu durumlar AB bütçe görüşmelerinde de ortaya çıkmıştır.

Bütçenin ihtiyatlı iyimserliği ile ilgili olarak birlik üyelerinden Macaristan ve Polonya'nın açıklamaları söz konusu ihtiyatlı iyimserlik durumuna işaret etmektedir. Macaristan ve Polonya Kasım 2020'de yaptıkları açıklamada, AB fonlarının kullanımının belirli şartlara bağlanması durumunda yeni AB bütçesinin kabul edilmesini engellemekle tehdit etmişlerdir. Avrupa Komisyonu, hem 2021-2027 AB bütçesi hem de kurtarma fonu için öz kaynaklar kararının kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. İki üye ülke de hukukun üstünlüğü şartına çekincelerini dile getirmişlerdir (Zalan, 2020). İtirazda buldukları hukuk üstünlüğü meselesi, AB'nin ülkelerin bütçeden yardım almasının bazı koşullar getireceği endişelerinden kaynaklanmaktadır. Bu iki ülkenin hukuki ve adaletli yargılama standartları konusunda hızlı düşüşler yaşaması AB'nin bütçe desteğinden mahrum kalma endişesini oluşturmuştur. Bu nedenle belirli standartlara bağlanacak olan AB bütçesi, Macaristan ve Polonya'nın bu bütçeyi veto etme tehditlerine neden olmuştur. Ayrıca bu iki ülke dışında desteklerin iklim değişikliği ile ilgili standartlara bağlanması olasılığında rahatsız olan başka üye ülkelerinin olduğu da düşünülmektedir (Kucuk, 2020). Ancak özellikle Macaristan ve Polonya'nın itirazda bulunduğu konular çözümlenerek Aralık 2020'de yeni AB bütçesi Avrupa Parlamentosunda onaylanmıştır. Bunun dışında Birleşik Krallık'ın AB'den çıkma kararının, büyük bir bütçe boşluğu yaratması da yeni AB bütçesine karşı oluşan ihtiyatlı iyimserliğin bir başka nedenini oluşturmaktadır. Sonraki bölümlerde bu gelir kaybına yönelik AB'nin yeni gelirler yaratmadaki politikalarına ayrıntılı olarak değinilmiştir.

3.AB'DEKİ MEVCUT PLASTİK KULLANIMI VE COVID-19 ETKİSİ

Plastik, ekonomik, hafif ve dayanıklılık gibi özellikleri nedeniyle modern toplumda önemli ve her yerde bulunan bir malzemedir. Dünya genelinde plastik üretimi 1964 ile 2014 arasında yirmi kat artmıştır. Bugüne kadar toplam 8.300 milyon ton plastik üretildiği tahmin edilmektedir. Çin'den sonra ikinci en büyük plastik üreticisi olan

AB, küresel plastik değer zincirinde önemli bir rol oynamaktadır ve dünya plastik malzeme üretiminin yaklaşık % 20'sini ve tüketiminin de % 17'sini oluşturmaktadır. Yakın zamanda yapılan bir araştırmada, plastik talebinin 2050 yılına kadar artmaya devam edeceği tahmin edilmektedir (Hsu, Domenech, & McDowall, 2020).

Plastikler, alternatiflerine kıyasla bazı ambalaj uygulamalarında bile enerji tüketimini ve sera gazı emisyonlarını azaltmaya yardımcı olmaktadır (European Commission 2011,:11). Bu avantajlarıyla birlikte yüksek performanslı plastik yalıtım malzemeleri, enerji faturalarından tasarruf edilmesini sağlamaktadır. Ambalajda plastikler gıda güvenliğini sağlamaya ve gıda israfını azaltmaya yardımcı olmaktadır. 3D baskı ile birleştirildiğinde, biyo-uyumlu plastik malzemeler, tıbbi inovasyonu mümkün kılarak insan hayatını kurtarabilmektedir. Bununla birlikte, çoğu zaman plastiklerin mevcut durumda üretilme, kullanılma ve atılma şekli, daha 'döngüsel' bir yaklaşımın ekonomik faydalarını yakalayamamakta ve çevreye zarar vermektedir. Günümüzde plastiklerin üretimi, kullanımı ve tüketimine gölge düşüren çevre sorunlarının acilen çözülmesine ihtiyaç vardır. Her yıl okyanuslara düşen milyon ton plastik çöp, bu sorunların en görünür ve endişe verici işaretlerinden biridir. Kamuoyunda bu endişeler her geçen gün artmaya devam etmektedir (European Commission, 2018:5).

Plastikler yaşamın her alanda yer almak ve çoğu kez yalnızca bir kez kullanılmaktadır. Tahminlere göre, plastik ambalaj malzemesinin değerinin sadece % 5'i ekonomide kalırken, geri kalanı çok kısa bir ilk kullanımdan sonra kaybolmaktadır. Dahası, geri dönüştürülmemiş plastiğin doğada parçalanması yüzlerce yıl almaktadır. AB tek pazarında plastik kullanımıyla ilgili sorun zorunlu olarak ortak Avrupa tepkisi gerektiren bir sorundur. Avrupa plastik stratejisi, 2030 yılına kadar tüm plastik ambalajların uygun maliyetli bir şekilde yeniden kullanılabilir veya geri dönüştürülebilir olmasını sağlamak üzerine inşa edilmiştir. Bu aynı zamanda AB'nin düşük karbonlu ve döngüsel bir ekonomiye geçişinde önemli bir unsur olacak ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma hedefleri ve Paris İklim Anlaşması¹ hedeflerine (UNFCCC, t.y.) ulaşılmasına somut bir katkı sağlayacaktır (European Commission 2018).

Aralık 2015'te Avrupa Komisyonu, döngüsel ekonomi için bir AB Eylem Planı kabul etmiştir. Kabul edilen eylem planında plastik temel bir öncelik olarak belirlenmiş ve Avrupa Komisyonu kendini değer zinciri boyunca plastiklerin oluşturduğu zorlukları ve tüm yaşam döngülerini dikkate alan bir strateji hazırlamaya adanmıştır. Avrupa Komisyonu 2017'de plastik üretimine ve kullanımına odaklanacağını doğrularak tüm plastik ambalajların 2030 yılına kadar geri dönüştürülebilir olmasını sağlama hedefine doğru çalışmalarını hızlandırmaya başlamıştır (European Commission, 2018:5). Bu hızlanma 2019 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemisine kadar gündemde kalmıştır. Ancak AB'nin plastik kullanımının azaltılmasına yönelik stratejilerini COVID-19 pandemisi etkilemiştir. Bunda en önemli etki ise, pandemi sonrası aşırı temiz hayat tarzının getirmiş olduğu tek kullanımlık plastik kullanımının artmasıdır.

Karantina sırasında restoranların ve dükkânların geçici olarak kapatılması ve hükümetler tarafından uygulanan 'evde kalma' direktifleri ile mevcut durum, yaşam ve tüketim alışkanlıklarımızı değiştirerek atık üretim modellerimizde belirsizlik yaratmıştır. Hatta bulaşma korkusu karşısında temizlik saplantımız, kişisel koruyucu ekipman (KKE) kullanımı, plastik ambalajlı gıda ve hazır yiyecek talebinin artması hem rahatlık hem de güvence için tek kullanımlık mutfak eşyaları kullanımı, davranış kalıplarımızı değiştirmiştir (Vanapalli vd. 2021:2). Sağlık çalışanları tarafından KKE benzeri eldivenler, yüz maskeleri ve önlüklerin kullanımındaki muazzam artış, tek kullanımdan sonra büyük miktarda plastik atık üretmektedir. Ayrıca, önemli oranda plastik içeren laboratuvar çalışmaları ve testlerden artan biyomedikal atık oluşumu da soruna katkıda bulunmaktadır (World Health Organization 2016). Maskelerin sadece % 1'i yanlış bir şekilde atılırsa ve doğaya dağılırsa, bu ayda 10 milyon kadar maskenin çevreyi kirletmesine neden olacaktır (Adyel, 2020:1314).

COVID-19'un neden olduğu paranoya, birçok ülkede uzun ömürlü paketlenmiş ürünler için istenmeyen talebe yol açarak gıda maddelerinin ve diğer ev eşyalarının mantıksız bir şekilde stoklanmasına yol açmıştır (Sharma vd., 2020:2) Özellikle pandemik panik alışverişiyle bağlantılı temel tüketici davranışları değişmiştir. Sürekli bir gıda tedariki ve temel ev eşyası akışını sağlamak amacıyla, insanlar güvenmedikleri alanlardan satın almak yerine çevrimiçi satın alma faaliyetlerine yönelmişlerdir. Pandeminin ışığında, çevrimiçi satın alımlar ve e-ticaret fiili çözümler haline gelmiştir (World Trade Organization, 2020:3). Yüksek operasyonel maliyetler, yeni personel işe

¹ Paris Anlaşması, iklim değişikliği konusunda yasal olarak bağlayıcı bir uluslararası anlaşmadır. 12 Aralık 2015 tarihinde Paris'te COP 21'de 196 Tarafça kabul edilmiş ve 4 Kasım 2016'da yürürlüğe girmiştir. Amacı, küresel ısınmayı sanayi öncesi seviyelere kıyasla 2'nin çok altında, tercihen 1,5 santigrat derece ile sınırlamaktır.

alma ve güvenlik önlemleriyle ilgili ek maliyetlere rağmen, Amazon e-ticaret hizmetleri 2020'nin ilk çeyreğinde yıllık satışlarında % 26 artış kaydetmiştir (Amazon 2020). Bununla birlikte plastik kullanımının azaldığı alanlar da yok değildir. Özellikle otomobil, havacılık, inşaat sektörlerinde plastiğe olan talep, COVID-19 pandemisi nedeniyle üretimin azalması sonucunda önemli ölçüde azalmıştır (Klemeş vd., 2020:3).

Halkın hijyen ve sağlık güvenliği konusundaki paranoyası, yeniden kullanılabilir bardak, poşet vb. algılarını bir hastalık tehdidi olarak değiştirmiştir. COVID-19 krizi gerçeklik kontrolü, küresel plastik atık üretimini azaltma hedefini engellemiştir. İnsanların ambalajsız ürünlere olan inancını kaybetmesi, atma kültürünün geri gelmesine ve tek kullanımlık plastik kullanımının yeniden canlanmasına neden olmaktadır (Vanapalli vd., 2021:3-4). Bu nedenle, KKE kullanımının artmasıyla ortaya çıkan atıkların yanı sıra, çevrimiçi gıda dağıtım hizmetleri ve gıda gibi plastik ambalajlı ürünlere olan talebin artması, pandemi sırasında plastik atıkların ana kaynakları olarak düşünülebilir. Ayrıca, tüketici davranış değişiklikleri, küresel plastik atık sorununa katkıda bulunan tek kullanımlık plastiklerin kullanımında bir artışı tetikleyebilir (Klemeş vd., 2020:3).

Böylesine karmaşık bir değer zincirinin işleyişini yeniden düşünmek ve iyileştirmek, plastik üreticilerinden geri dönüştürücülere, perakendecilere ve tüketicilere kadar tüm kilit oyuncuların çabalarını ve daha fazla işbirliğini gerektirir. Aynı zamanda, yatırımı doğru yönde yürütmek için yenilik ve ortak bir vizyon gerektirir. Plastik endüstrisi, Avrupa ekonomisi için çok önemlidir. Ayrıca plastik endüstrisi ekonomik sürdürülebilirliği arttırdığı gibi yenilenen AB Sanayi Politikası Stratejisi'nin izlediği hedefler doğrultusunda yenilik, rekabet ve iş yaratma için yeni fırsatlar sağlayabilir. Bu strateji, plastik ürünlerin tasarım ve üretiminin yeniden kullanım, onarım ve geri dönüşüm ihtiyaçlarına tam olarak uymak zorundadır. Bu zorunluluklar daha sürdürülebilir malzemelerin geliştirildiği ve teşvik edildiği yeni bir plastik ekonomisinin temellerini oluşturmaktadır. Bu hedefleri takip ederek belirlenen stratejiler düşük karbonlu ve enerji açısından verimli bir ekonomiye sahip bir enerji birliği için belirlenen önceliğe ulaşılmasına yardımcı olacaktır. Aynı zamanda bu politikalar AB'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ne (European Commission, 2019) somut bir katkı sağlayacaktır (European Commission, 2018:5).

4. PLASTİK VERGİSİNİN EKONOMİ-POLİTİĞİ

Ekonomi-politik kavramı kamu tarafından alınan kararları, politik perspektif dışında ekonomik etkilerini de inceleyen karmaşık bir süreçtir. Çevre ekonomisinin, çevrenin korunmasına yönelik verimli ve etkili kamu politikası önlemleri bulunmaktadır. Bu kamu politikası önlemlerinin en çok kullanılanlarından biri de çevresel vergilerdir. Çalışmanın merkezinde yer alan plastik vergisi de çevresel vergiler kapsamında değerlendirilmektedir. Bu başlığın altında plastik vergisinin ekonomi-politiğinde, bu verginin varlığının yalnızca bir nedene bağlanmaması gerekliliği birçok açıdan incelenmiştir. Bu incelemeler temelde plastik vergisinin çevresel kaygıları giderici etkisi, AB'nin iç politikasındaki etkisi ve bütçeye gelir getirici etkisi üzerine odaklanmaktadır.

4.1. AB'nin Plastik Kullanımındaki Çevresel Kaygıları

Plastik kullanımının birçok avantajı olmasına rağmen olumsuz çevresel dışsallıkları da bulunmaktadır. Plastikler genellikle biyolojik olarak parçalanmaz ve bu nedenle çevrede çok uzun süre atık olarak kalabilir. Bu durum çevreye olduğu kadar insan sağlığına yönelik de bir risk oluşturmaktadır. Uygulamada plastiklerin geri dönüşümü oldukça zor ve maliyetlidir. Kuzey Atlantik ve Pasifik Okyanuslarında, çevresel etkileri henüz tam olarak anlaşılmayan ancak dev plastik atık yığınlarının keşfedilmiş olması özellikle endişe verici bir konudur (European Commission, 2011:11). Plastik sadece kıyıları kirletmekle kalmamakta, aynı zamanda daha büyük parçalara dolanan ve daha küçük parçaları yemek zanneden deniz canlılarına da zarar vermektedir. Deniz canlıları tarafından plastik parçacıkların yutulması, normal yiyecekleri sindirmelerini engellemekte ve toksik kimyasal kirleticileri organizmalarına çekmektedir. Bu süreç besin zinciri yoluyla deniz canlılarının tüketilmeleri sonrası plastiklerin insan vücuduna girmesine kadar uzanmaktadır (European Parliament, 2018).

Son yıllarda, AB çevre mevzuatının çeşitli unsurları plastiklere odaklanmıştır. Plastikler, döngüsel ekonomi paketinden döngüsel ekonomide plastik için Avrupa stratejisine ve tek kullanımlık plastiklere kadar uzanan çeşitli stratejiler, eylem planları ve özel direktiflerle ele alınmaktadır. AB'nin çevreye yönelik stratejileri, eylem planları ve özel direktifleri plastik tüketimi ve plastik atık üretimi ile ilgili çeşitli çevresel sorunların ve zorlukların tanımlanmasına odaklanmıştır. Atık önleme, plastik atıklarla uğraşmak için tercih edilen ve en yüksek çevresel

faydayı sağlayan seçenektir. Atık önleme, atıkla ilgili çevresel sorunların ele alınmasında en etkili sonuç sağladığı için AB atık mevzuatının merkezinde yer almaktadır. Önleme tedbirleri, ya ekonomi tarafından üretilen atık miktarını azaltmayı ya da atık yönetiminden kaynaklanan çevresel etkileri en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Atıkla ilgili AB veya ulusal stratejiler ve mevzuatlar, rutin olarak atık önlemeyi hedeflerinin en üstüne yerleşmiştir. Atık önleme herhangi bir atık akışında uygulanabilir, ancak her bir akışın özelliklerini yansıtacak şekilde özelleştirilmesi gerekir. Ülkelerin plastik atık oluşumuyla mücadele etmek için aldığı özel önlemler ve varsa plastik atık miktarlarının çevre üzerindeki etkilerinin analizi AB'nin ileride izleyeceği politikalar için önemli bir konudur (European Environment Agency, 2019:8-9).

AB'nin bir bütün olarak iklim değişikliğine karşı iyi kurulmuş organizasyon olduğu yaygın olarak kabul görmektedir. Kimilerine göre AB'nin çevre politikaları yeterince ileri gitmezken, kimileri ise çevre politikalarına öncülük ettiği görüşündedir. Avrupa'nın iklim değişikliğine karşı mücadelesinin önemli bir parçası, dünyadaki su kütlelerinin en büyük kirleticilerinden biri olan ve fazla atıkların başlıca üreticileri arasında yer alan plastiklerin işlenmesidir. Son birkaç yıl içinde AB, plastiklerin işlenmesine yönelik bir strateji ve genel bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu, üye ülkeler tarafından geniş düzeyde benimsenen ve nihayetinde kıtaya en iyi şekilde hizmet edebilecek çevreci uygulamalardan oluşmaktadır. Avrupa Komisyonu, yıllar süren zorlu çalışmanın ardından 2018'de dönüm noktası niteliğindeki "Döngüsel Ekonomide Plastikler için Avrupa Stratejisi" isimli plastik stratejisini açıklamıştır. Avrupa Komisyonu yöneticileri, plastiklerin günlük yaşamımızda oynadığı hayati rolü ve Avrupa'nın onları daha sürdürülebilir ve iklim dostu hale getirmek için neler yapabileceğini açıklamışlardır. Komisyona göre Avrupa plastik sorunuyla mücadele ederek, iklim değişikliği ve kirlilikle mücadelede öncülük edebilir ve böylece çevreci yenilikler teşvik edilebilir. Aynı zamanda AB döngüsel ekonomiyle birlikte ekonomik büyümenin yeni yollarını keşfetme olanağı bulabilecektir (Stoyanov, 2020). Yasal önlemler, petrokimya endüstrisi ve ambalaj sektöründeki firmaları, çoğu zaman AB zorunlu minimumlarının ötesine geçen, giderek daha iddialı sürdürülebilirlik hedefleri benimsemeye itmiştir. Birçok plastik şişe üreticisi, 2030 yılına kadar en az % 50 geri dönüştürülmüş malzeme kullanmayı veya daha yüksek enerji verimliliği elde etmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, CO2 çıkışı ve ağırlığı nedeniyle genellikle plastikten daha az çevresel kirletici etkiye sahip olan biyo bazlı veya plastik olmayan alternatiflere geçiş hedefleri de bulunmaktadır (Baumgarten, 2020).

4.2.COVID-19 Kurtarma Paketi ve Plastik Vergisi

Son yıllarda, plastik kirliliği konusunda artan kamuoyu bilinci, dünyada çok sayıda atık önleme politikasının uygulanmasına yol açmıştır. Plastik değer zincirinin karmaşıklığı, vergiler gibi piyasaya dayalı araçlar da dahil olmak üzere, yaşam döngüsü boyunca ortaya çıkan tüm çevresel dışsallıkları ele almak için birden fazla politika aracının uygulanmasını gerektirir. Plastik malzeme üzerindeki vergiler, belirli plastik polimer türlerinin veya belirli plastik kullanımının (örn. Tek kullanımlık ambalaj), sürdürülemez plastik malzeme tüketiminin azaltılmasına yardımcı olabilir. Vergilerin tek kullanımlık plastik ürünlere uygulanması, bu tür ürünlerin fiyatını artırmaya yardımcı olabilir. Bu nedenle talebi bu tür ürünlerden uzaklaştırabilir ve bu durum ikame etkisi ile sonuçlanabilir. İyi tasarlanmış vergiler, daha dayanıklı ve/veya daha sürdürülebilir alternatiflerin kullanılmasına yol açmalıdır. Bu tür alternatifler, yeniden tasarlanmış ve daha kolay geri dönüştürülebilir plastik seçenekleri içermektedir (OECD, t.y.).

Çevresel vergiler genel bilinenin aksine her zaman karbondioksit salınımlarını azaltmayabilir. Bunun nedenleri çeşitli gerekçelere dayanmaktadır. Uygulanan çevresel vergilerin (bu çalışmada da plastik vergisinin) uygulama homojenliğinin olmamasıdır. Başka bir ifadeyle tek bir emisyon odaklanmış bir çevre vergisinin diğer emisyonları azaltmayacağı gerçeği bulunmaktadır. Çevresel vergilerin karbondioksit emisyonlarını her zaman azaltmayacağına bir başka nedeni ise, çevresel vergiler uygulanırken bazı sektör ve kesimlere uygulanacak olan muafiyetlerdir. Özellikle maliyet artışına yol açacak bir çevre vergisinin rekabetin yüksek olduğu sektörlerce kabul görmeyeceği gerçeği bulunmaktadır. Bu durumda çok uluslu şirketler hükümetlere baskı uygulayarak muafiyetlerden yararlanmak isteyeceklerdir. Bu durum çevresel vergilerin uygulanmasında etkinliğin azalmasına neden olacaktır. Çevresel vergilerde etkinsizliğe yol açan nedenlerden biri de, bu vergilerin emisyonların azaltılması işlevinden çok kamu geliri sağlama amacı olarak görülmesidir (Hotunluoğlu & Tekeli, 2007:121-122). Çalışmada da, plastik vergisini eleştirel açıdan değerlendirme noktasında odaklanılan en önemli durumlardan biri de plastik vergisinin emisyon azaltılmasından ziyade kamu geliri elde etme amacı olmasıdır.

Temmuz 2020’de uzun süredir müzakere edilen 2021-2027 dönemi için bir AB mali planı ve COVID-19 pandemik acil durum kurtarma paketi üzerinde AB Konseyi oy birliğiyle anlaşmaya varmıştır. COVID-19 paketinin bir parçası olarak 2021’de yürürlüğe girecek geri dönüştürülmemiş plastik atığa dayalı yeni bir vergi ortaya çıkmıştır (Käppeli & Gavas, 2020). Avrupa Parlamentosu’nun onayını takiben, 17 Aralık 2020’de Konsey, AB’nin 2021-2027 için ÇYMÇ’yi belirleyen yönetmeliği kabul etmiştir (Council of the European Union, 2020). Pakette yer alan geri dönüştürülmemiş plastik vergisi özellikle perakende ve tüketim malları, kimya ve ambalaj sektörlerinde faaliyet gösteren şirketleri ve ambalaj bileşeni olarak plastiği kullanan diğer endüstrileri etkileyebilir. Plastik vergisinin uygulanmaya başlanmasıyla birlikte plastik endüstrisindeki şirketlerin kar ve zararı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olabilir ve bazı durumlarda işletmeler için bir maliyet unsuru haline gelebilir (Tsiosta, 2020).

Geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj atığının ağırlığı üzerinden hesaplanan ulusal katkı payından oluşan ve kilogram başına 0,80 Euro olarak belirlenen yeni bir vergi AB COVID-19 yardım paketi içerisinde kabul edilerek 1 Ocak 2021 tarihinden itibaren uygulanmak üzere yeni bir öz kaynak geliri olarak tanıtılmıştır (European Council, 2020b:64). Çevre ile ilgili yeni önlemler, AB’nin kendi gelir kaynaklarını genişletmeyi hedeflemekle birlikte COVID-19 pandemisinin ekonomik sonuçlarının üstesinden gelmek için finansman güvencesi sağlaması amacıyla da uygulamaya konulacaktır. AB Konseyi’nin bildirimine göre, AB devletlerinin ürettikleri geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj atıklarının ağırlığına dayalı olarak AB bütçesine bir katkı ödemesi gerekecektir. Bazı AB ülkeleri ulusal bütçelerinden katkı payı ödeme kararı alabileceği gibi birçoğu da plastik ambalaj ürünlerine yeni bir vergi koymaları muhtemeldir. Bu durum plastik vergisinin uygulamasında AB içerisinde ülkelere göre farklılaşmalara neden olacaktır (Tsiosta, 2020).

AB tarafından önerilen verginin kapsamı her üye devletin AB tarafından belirlenen hükümleri nasıl uygulamayı seçtiğine bağlı olacaktır. Bireysel vergi mükellefleri üzerindeki etki, çeşitli durumlara bağlıdır. Bunlar; üye devletin vergiyi belirli vergi mükellefleri üzerinden tahsilatı yoluyla toplamayı seçip seçmemesi; vergilendirilmiş ürünlerin tanımı; vergiyi toplama mekanizması; itiraz ve/veya geri ödeme seçenekleri gibi konulardan oluşmaktadır. Vergi mükelleflerinin açıklığa kavuşturulmasını isteyecekleri önemli konular da bulunmaktadır. Bunlar; tedarik zincirinde/üretim sürecinde tahsilat noktasının hangi seviyede olacağını ve dolayısıyla nihai vergi mükellefinin kim olduğunu içerecektir. Örneğin, vergi mükellefi geri dönüştürülemez plastiğin üreticisi mi? Geri dönüştürülemez plastiği işleminin veya ürününün bir parçası olarak kullanan şirket mi? Örneğin, nakliye sırasında kap olarak kullanılan ambalaj malzemesinin vergi yükümlüsü ürünün son satıcısı mı ya da son tüketicisi mi olacaktır? Bu sorular henüz cevap bulamamıştır. Avrupa Komisyonu’nda kabul edilen bu vergiye dair gerekli detaylar henüz açıklanmamıştır. Ancak bu ayrıntılardan bağımsız olarak bu verginin çeşitli sektörlerden birçok şirketi etkilemesi muhtemeldir ve bu nedenle vergi mükellefleri vergiyi uygulayan mevzuat konusunda açıklık isteyeceklerdir. Açık olan bir şey var ki; vergi yükü sadece mali değil, aynı zamanda bir uyum yükü de olacak çünkü etkilenen şirketlerde sağlam ve uyumlu vergi değerlendirme ve tahsilat süreçlerini uygulama yükümlülüğü 1 Ocak 2021’den itibaren gerekli olacaktır (Global VAT Compliance, 2020).

Birlik geri dönüştürülmemiş plastik vergisiyle birlikte, önümüzdeki dönemlerde öz kaynaklar sisteminde reform yapmak ve yeni öz kaynaklar getirmek için çaba harcamaktadır. İlk adım olarak, geri dönüştürülmemiş plastik atığa dayalı yeni bir öz kaynak vergi geliri olarak ortaya koymuştur (European Council, 2020b:8). AB Konseyi tarafından açıklanan plastik vergisi, üye devletleri plastik atıklardan geri dönüşümü artırmaya “teşvik etmek” için tasarlanmıştır. Konsey Genel Sekreterliği tarafından yayınlanan belgede (European Council, 2020b), plastik vergisi ilk olarak Ocak 2018’de o zamanki AB Bütçe Komiseri Günther Oettinger tarafından Brexit’in bıraktığı boşluğu doldurmak, göç ve güvenlik hizmetlerini finanse etmek için önerilmiştir. Alman siyasetçi tarafından AB’nin «öz kaynaklarını» artırmanın bir yolu olarak görülmüş ve Avrupa Komisyonu bu fikri o ayın sonunda ortaya atmıştır. Daha sonrasında altı aylık dönüşümlü başkanlığını yürüten Finlandiya tarafından önerilen verginin AB ülkeleri arasında “geniş destek” kazandığını söylemiştir (Parker, 2020).

4.3. Brexit’in AB’nin Öz Kaynak Artırımına Etkisi

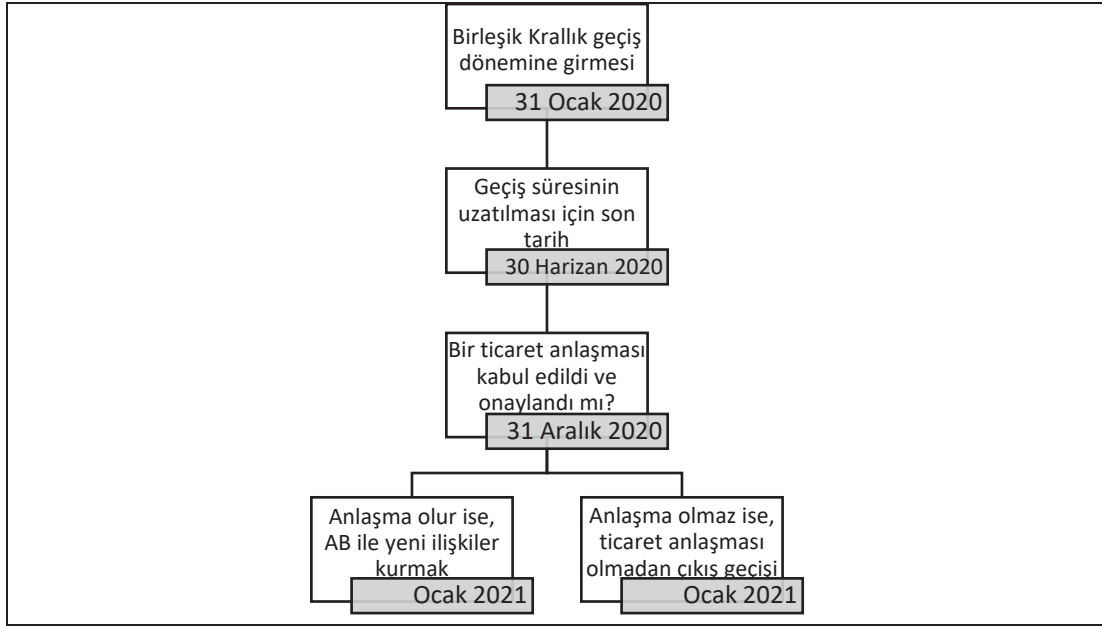
23 Haziran 2016’da Birleşik Krallık hükümeti, ülkenin AB üyeliğinin devamına ilişkin kamuoyunu ölçmek için ulusal bir referandum düzenlemiş ve sonucun hükümetin gelecek politikası olacağı belirtilmiştir. Nihai sonuç, kayıtlı seçmenlerin % 72,2’sinin yüksek katılımıyla gerçekleşen AB’den ayrılma referandumundan ‘ayrıl’ için

17.410.742 oy (% 51,9) ve 'kalmak' için 16.141.241 oy (% 48,1) çıkmıştır. Bu referandum AB'nin "Büyük Üç" ünden biri olan Birleşik Krallık'ın Avrupa projesine 43 yıllık katılımından radikal bir ayrılma ile sonuçlanmıştır (Dennison vd., 2020:1).

Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma anlaşması olan Brexit'in AB bütçesini etkileyeceğine dair önemli kanıtlar bulunmaktadır. Esasında, 2016 yılında oylanan Brexit referandumunun sonucunun AB'nin 2016 yılındaki bütçesi üzerinde bile etkisi olmuştur. İngiliz Sterlininin Euro karşısındaki güçlü değer kaybı, İngiltere'nin Euro değerlerine 2016 için katkısında büyük bir düşüşe dönüşerek Avrupa Komisyonu'nu bu kaybı telafi etmenin bir yolunu bulmaya zorlamıştır. Ancak Brexit gerçeğe dönüştüğünde, AB finansmanı üzerindeki yansımalarının sonraki yıllarda da kendini göstereceği açıktır. Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma kararının AB bütçesinde ciddi etkileri olduğu yaygın olarak kabul edilmekle birlikte Birleşik Krallık'ın kendi bütçesi üzerinde de önemli etkileri olacağı kamuoyunda çokça tartışılmış ve hatta referandum kampanyalarında bu durum kullanılmıştır. Ayrılma kampanyasında Brexit'in Britanya Ulusal Sağlık Servisi için haftada 350 milyon İngiliz poundu serbest bırakacağı iddiası oldukça başarılı olmuştur (Haas & Rubio, 2017:3). Kampanya sırasında konuşulan bu slogan bile Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmasının bütçesel etkisi konusundaki kanıtlardan bir tanesidir.

Birleşik Krallık, teknik olarak 31 Ocak 2020'de AB'den ayrılrsa da, fiziki ayrılığı 11 aylık bir geçiş sürecinde tamamlamıştır. Bu dönem boyunca Birleşik Krallık, AB'nin gümrük birliği ve tek pazarında etkin bir şekilde kalmaya ve AB kurallarına uymaya devam etmiştir. Ancak artık AB'nin siyasi kurumlarının bir parçası değildir. Örneğin, Avrupa Parlamentosu'nda İngiliz Parlamento üyesi bulunmamaktadır (Barnes, 2020). Tablo 1'de de Brexit anlaşmasının aşamalarını göstermektedir.

Tablo 1: Brexit zaman çizelgesi

Kaynak: (Barnes 2020).

Tablo 1'de de gösterildiği üzere AB ülkeleri, Avrupa Parlamentosu ve Birleşik Krallık parlamentosu tarafından onaylanan bir anlaşmaya varılması koşuluyla, AB ile Birleşik Krallık arasında yeni bir ilişki başlayacaktır. Eğer anlaşma sağlanamazsa herhangi bir ticari anlaşma olmadan Brexit tamamlanmış olacaktır. Avrupa Komisyonu, AB ülkeleri tarafından kendisine verilen yetki temelinde kalan 27 AB ülke adına Birleşik Krallık ile anlaşma pazarlıklarını sürdürmüştür. Bu yetki, Avrupa Komisyonunun Birleşik Krallık ile neler tartışabileceğini ve hangi müzakere pozisyonunu alması gerektiğini belirlemektedir. Birleşik Krallık AB ile müzakerelerin uzatılmadan Ocak 2021 tarihinde sonlanmasını istediğini birçok kez dile getirmiştir (Government of the Netherlands, 2018). Birleşik Krallık AB ile gelecekteki ticaret ve güvenlik ilişkisine ilişkin tarihi bir anlaşmayı Brexit geçiş döneminin bitiminden bir hafta önce 24 Aralık 2020'de gerçekleştirmiştir. Ülkenin 31 Aralık 2020'de tek pazar ve gümrük

birliğinden çıkmasıyla birlikte, gümrük vergisinden muaf mal ticareti ile polis ve adli işbirliğine imkan veren yeni düzenlemeler yürürlüğe girecektir. Bu anlaşma, Birleşik Krallık'ın 1 Ocak 2021'de tam siyasi ve ekonomik bağımsızlığa sahip olacağı anlamına gelmektedir. Anlaşma aynı zamanda puan temelli bir göç sistemiyle Birleşik Krallık'a kimin gireceğini tam olarak kontrol edilerek serbest dolaşım sona erecektir. Anlaşmanın açıklanmasının ardından, Avrupa Komisyonu taslak anlaşmayı üye ülkelere göndermiştir. 27 başkent anlaşmadan memnun kalması halinde, AB Konseyindeki bakanlar anlaşmanın 1 Ocak 2021'de uygulanması üzerinde anlaşacaklar ve Brexit süreci tamamlanmış olacaktır (Boffey & O'Carroll, 2020).

AB'nin önemli üye ülkelerinden biri olan Birleşik Krallık'ın birlikten ayrılma kararı özellikle AB bütçesini etkilemiştir. Birleşik Krallık'ın son birkaç yılda AB'ye net katkısı yılda 7,8 milyar Sterlin olmuştur. Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılışı önümüzdeki yedi yıl içinde AB bütçesinde yaklaşık 55 milyar £ (71.3 milyar \$) açığa neden olacağı tahmin edilmektedir (Amaro, 2020). Brexit süreciyle birlikte Birleşik Krallık'ın AB bütçesine katkısının tamamen veya kısmen kaybı AB'yi mevcut ÇYMÇ'yi revize etmeye zorlamıştır. AB bütçesinin önemli bir aktörü olan Birleşik Krallık'ın birlikten ayrılması, geride kalan 27 AB üyesini bütçeye yeni gelir kaynakları arayışına itmiştir. Bu arayışın ilk adımları AB'nin 2021-2027 bütçesinde görülmeye başlanmıştır. Birleşik Krallık'ın AB dışında kalması bazı radikal kararların alınmasını hızlandırmıştır.

AB'nin 2021-2027 bütçesi ve 750 milyar Euro'luk COVID-19 kurtarma paketiyle ilgili müzakereler devam ettiği sırada ana anlaşmazlık noktalarından biri öz kaynaklar meselesi olmuştur. AB ülkeleri, ortak hedeflere ulaşmak için ortak bir AB bütçesine katkıda bulunmaktadır. Ulusal bütçelerden farklı olarak, AB bütçesi bir yatırım bütçesidir ve açık vermesine izin verilmez. AB antlaşmaları birliğin bütçesinin öz kaynaklarından tamamen finanse edilmesini öngörmektedir. Bu gelir kaynakları, Avrupa Parlamentosuna danışarak oybirliğiyle hareket eden AB Konseyi tarafından belirlenir ve her AB ülkesi tarafından da onaylanmalıdır. Mevcut öz kaynaklar sistemi otuz yıldır büyük ölçüde değişmeden kalmış ve Parlamento uzun süredir bunun elden geçirilmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur. Şu anda AB geliri aşağıdaki kalemlerden oluşmaktadır (European Parliament, 2020b):

- Geleneksel öz kaynaklar (esas olarak gümrük vergileri, daha önce şeker vergilerini de içermekteydi; 2018'de öz kaynak gelirinin % 13'ünü oluşturmaktadır.)
- KDV'ye dayalı öz kaynak (AB ülkeleri tarafından toplanan tahmini KDV'nin bir yüzdesinin transferi; 2018'deki gelirin % 11'ini oluşturmaktadır.)
- GSMH tabanlı öz kaynaklar (AB ülkeleri, yıllık gayri safi milli gelirlerinin bir payını aktarır; 2018'de öz kaynak gelirlerinin % 66'sını oluşturmaktadır.)
- Diğer gelirler (AB rekabet yasasını ihlal eden şirketlere kesilen para cezaları, AB dışı ülkelerin belirli AB programlarına katkıları ve AB personelinin maaşlarına uygulanan vergiler dâhildir; 2018'de toplam AB gelir kaynaklarının % 10'unu oluşturmaktadır.)

Avrupa Parlamentosu, uzun zamandır AB gelir sisteminin belirsiz, adaletsiz ve mevcut zorlukların üstesinden gelmek için AB bütçesinin reforma ihtiyacı olduğu görüşündedir. AB ülkelerinin GSMH ve KDV'ye dayalı katkılara olan bağımlılığı azaltmak için Parlamento, AB politikaları ve hedefleriyle bağlantılı yeni gerçek gelir kaynaklarının getirilmesi çağrısında bulunmuştur (Delasnerie 2020). Avrupa Parlamentosu öz kaynak artırımı için yeni gelir kaynaklarını önerdiği zaman çizelgesine yer vermiştir (European Parliament, 2020b).

- 1 Ocak 2021: Geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj atıklarına dayalı yeni bir ulusal katkı (tek kullanımlık plastiklerin daha az kullanımını teşvik edecek, geri dönüşümü teşvik edecek ve dögüsel ekonomiyi artıracak)
- 1 Ocak 2023: Emisyon ticareti sisteminin gelirlerine dayalı öz kaynak (enerji yoğun endüstri, enerji üreticileri ve havayolları tarafından salınabilecek sera gazlarının hacmini kısıtlayan sistemden elde edilen gelirler)
- 1 Ocak 2023: Dijital hizmet vergilendirmesine dayalı öz kaynak (dijital ekonominin adil vergilendirilmesini sağlar)

- 1 Ocak 2023: Bir karbon sınırı ayarlama mekanizmasına dayalı öz kaynak (AB dışından belirli malların ithalatında bir karbon fiyatı, iklim değişikliğine karşı mücadelede eşit şartlar sağlanmasına yardımcı olacaktır)
- 1 Ocak 2026: Mali işlem vergisine dayalı öz kaynak (finans sektörünün adil vergi payını ödemesini sağlamak)
- 1 Ocak 2026: Ortak konsolide kurumlar vergisi tabanına bağlı öz kaynak (AB’de tek bir kurallar dizisi altında hesaplanan şirketlerin vergilendirilebilir kârlarının bir payı)

Nitekim Avrupa Parlamentosu’nun yeni öz kaynaklar yaratmak için önerdiği yeni vergiler veya fonlar, 2020 Temmuz ayında AB Konseyi anlaşmaya varılan 2021-2027 ÇYMÇ ile COVID-19 yardım paketinde yer almıştır. Bu yeni gelir kaynakları, COVID-19 kurtarma paketini finanse etmek için AB ülkeleri tarafından alınan ortak borcun ödenmesinde kullanılması düşünülmektedir. Yeni öz kaynaklar olmadan, ödünç alınan geri kazanım kaynakların, AB programlarında ek indirimler ve/veya AB ülkelerinden daha yüksek GSMH tabanlı katkılarla geri ödenmesi gerekecektir. AB Parlamentosu, borç yükünün vergi mükellefleri üzerinde değil, teknoloji devleri, vergi kaçakçıları ve büyük yabancı kirleticiler üzerinden sağlamak istemektedir. Önerilen öz kaynaklar, AB’nin yeşil kalkınma ve dijital dönüşüm gibi önceliklerinin bütçe üzerinde daha iyi yansıtılmasını da sağlayacaktır. Ek olarak, tek pazarın işleyişini destekleyecek ve GSMH’ye dayalı ulusal katkılara olan bağımlılığı azaltacaktır.

4.4. Plastik Vergisine İlişkin Eleştiriler

AB Konseyi, yeni 2021-2027 ÇYMÇ ve COVID-19 kurtarma paketi hakkındaki son anlaşmasıyla, 1 Ocak 2021 itibariyle plastik verginin uygulanmasını da onaylamış olmuştur. Vergi, Avrupa Komisyonu tarafından bu vergi “üye ülkeleri plastik atıklardan geri dönüşümü artırmaya teşvik etmek için tasarlanmış bir katkı” olarak sunulurken, Avrupa plastik endüstrisi bu verginin sektör üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceği uyarısında bulunmuştur. Avrupa Plastik Dönüştürücüler (European Plastics Converters-EuPC) Genel Müdürü Alexandre Dangis’e göre, “AB plastik vergisinin gelirleri, atık ve geri dönüşüm altyapısına yatırılmak üzere ayrılmadığından, Avrupa’da plastik atıkların geri dönüşümünü artırmayacaktır” görüşündedir. Bu durum, plastik geri dönüşüm maliyetini daha da artıracak ve daha büyük çevresel etkiye sahip diğer ambalaj malzemelerine geçişi teşvik edeceği görüşü sektör temsilcileri tarafından dile getirilmektedir. Sektör, Avrupa genelinde geri dönüşüm oranlarını gerçekten artırmak ve çevreyi korumak için, plastik ambalaj atıklarının depolanmasının vergilendirilmesi daha verimli olacağı görüşündedir. Plastik ambalajların geri dönüşümünün iyileştirilmesi, tüm plastik değer zincirinin inovasyona, yeni makinelere ve plastik ambalajın ekolojik tasarımına yönelik önemli yatırımları gerektirir. AB’nin genel bütçesine giden yılda yaklaşık 6-8 milyar Euro’luk beklenen vergi geliri bütçede başka giderler için kullanılabileceğinden, bu kaynak döngüsel bir ekonomiye geçişe yatırılmak için mevcut olmayacaktır (European Plastics Converters, 2020). Dolayısıyla Avrupa plastik sektörü bu nedenler plastik vergisine çeşitli eleştiriler getirmiştir.

AB’nin önerdiği plastik vergisi, geri dönüşüm sektöründeki bazı katılımcılar tarafından şüphe ve kafa karışıklığı ile karşılanmış ve verginin nasıl olacağı konusunda daha fazla netlik olana kadar hemen alınması gereken yatırım kararlarının alınamayacağı iddia edilmiştir. Nihayetinde verginin ambalaj sektörünü plastikten uzaklaşarak cam, kâğıt ve alüminyum gibi diğer ambalaj türlerine doğru zorlayacağından ve bunun çevre üzerinde plastikten daha büyük bir etkiye sahip olabileceği yönündedir. Verginin açıklanmasıyla ilgili olarak piyasadaki plastik üreticileri tarafından üç ana endişe öne sürülmüştür. Birincisi, geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj atığının ağırlığının nasıl hesaplanacağı, bunun atık akışının hangi aşamasında gerçekleşeceğinin ve bu bilgiyi bildirme yükünün kime ait olacağı belirsiz olmasıdır. İkinci endişe ise, AB ülkelerinin verileri bildirmekten ve hedeflere ulaşmaktan sorumlu olacağıdır, ancak şu anda etkili geri dönüşüme yönelik uyumlu bir veri bildirim yaklaşımı bulunmamaktadır. Bazı AB ülkelerinin plastikle ilgili doğru verileri bildirmeyeceği endişesi bulunmaktadır. Üçüncü endişe ise, polistiren ve polivinil klorür gibi ambalajlamada kullanılan birçok plastik için etkili geri dönüşümün bu pazarlardaki katılımcıların vergiye uyması için yeterince gelişmiş olmamasıdır (Volkova, 2020).

İşletmelerin faaliyetlerinin yeni kurallar kapsamına girip giremeyeceğinin kısa sürede karar vermesi için AB ve ulusal düzeyde yasal süreçleri takip etmeleri gerekmektedir. İşletmeler, yeni kurallardan hangi ürün kategorilerinin etkilenme olasılığının daha yüksek olduğunu, bunun ürünlerin fiyatlandırmasını nasıl etkileyebileceğini ve vergileri

hesaplama yükümlülüklerini ilgili raporlama gerekliliklerine uyumu değerlendirmeleri gerekmektedir. Değer zinciri (üretim, paketleme ve dağıtım) genelinde plastik vergisi önlemlerinin etkisinin gözden geçirilmesi ve yeni yükümlülüklerin tedarikçiler ve müşterilerle sözleşme ilişkilerine nasıl yansıtılması gerektiğini değerlendirmek de son derecede önemli olacaktır. Acil bir adım olarak, işletmeler, örneğin değer zincirlerinde kullanılan geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj bileşenlerinin etkisini hesaplayarak (“en kötü durum” senaryosu) gelecekteki potansiyel vergiye maruz kalma durumlarının bir değerlendirmesini yapmaları gerekmektedir. Bu tür bir değerlendirme yoluyla işletmeler, yeni kuralların kapsamına girme olasılığı daha yüksek olan faaliyetleri ve gelecekteki gelişmeleri daha iyi anlayabilir. AB mevzuatı ile ilgili daha fazla ayrıntı öğrenildiğinde, işletmelerin hazırlık planlarını hızlandırmaları ve çıkarılan kesin kurallar standardına bağlı olarak uyum süreçlerinin uygulanması üzerinde çalışmaya başlamaları gerekecektir. Çevre ve sağlıkla ilgili vergiler hızlı bir şekilde değiştiği için, bunların katma değer vergisi (KDV) ile ilişkisi de fiyatlandırmayı, vergi yükümlülüğünü ve raporlama özelliklerini etkileyebilecek önemli bir unsur olacaktır (Global VAT Compliance, 2020).

AB Konseyi’nin kararı, plastik ambalaj üreticileri tarafından büyük ölçüde eleştirilmiştir. Bu tür bir verginin getirilmesi sonucunda, ilgili ürünlerin fiyatlarını artırma zorunluluğu ve üretim süreçlerinde maliyetli değişiklikler ortaya çıkacaktır. Öte yandan, karar, bu çözümden doğrudan yararlanacak olan geri dönüşüm endüstrisi için iyi bir haber niteliğindedir. Beklenmesi gerektiği gibi, muhtemelen çok sayıda işletme, yeni vergiyi ödememek için geri dönüştürülebilir plastik kullanımını artırmaya karar verecektir (Prus, 2020). Çevrenin korunması ve ekonomik çıkarlar arasında sıkça görülen bir çatışma hattı bulunmaktadır. Çevre politikası önlemleri, ürünleri veya tesisleri yeni çevre politikalarına uymak zorunda bıraktığından endüstriyel sektördeki işletmeler yüksek maliyetlerden korkmaktadırlar. Ancak, AB dışındaki ülkelere ve bölgelere kıyasla AB’deki işletmeler için dezavantajlı görünen bu durum, ulusal düzeyde ve AB’de çevre standartları oluşturulmasını sağlamaktadır. Öte yandan, çevreci politikalar ekonomik büyüme için itici bir güç yaratabilir. Aslında, atık politikası karmaşık ekonomik çıkar yapılarıyla karakterize edildiğinde, plastik atık hala ekonomik bir değere sahiptir ve bu durumda bir kaynak olarak işlenebilir ve satılabilir. Plastik atıklar için uygun pazarlar oluşturan, istenen ürünleri ve süreçleri teşvik eden ve yatırımın önündeki engelleri kaldıran politikalar, kaynak geri kazanım endüstrileri için siyasi istikrarı artırabilir. Bu aynı zamanda küresel piyasa içerisinde bağımsızlığı güçlendirecek önemli bir araçtır (Mederake & Knoblauch, 2019:3).

5.SONUÇ

Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) resmi olarak COVID-19’u 11 Mart 2020’de pandemi ilan etmesiyle birlikte tüm dünyanın çok ciddi bir sorunla karşı karşıya olduğu onaylanmıştır. Pandeminin tüm dünya üzerinde çok ciddi ekonomik, sosyal, siyasi krizler ile ciddi sağlık krizine yol açmıştır. AB de, COVID-19 pandemisinden ciddi şekilde etkilenmiştir. Özellikle dört üye İspanya, İtalya, Fransa ve Almanya’da bildirilen ölüm vakaları ciddi sayılara ulaşmıştır. DSÖ tarafından devletlere virüsün yayılmasını önlemek ve halk sağlığını korumak için katı sosyal mesafe ve karantina önlemleri alınması yönünde çağrıda bulunulmuştur. AB’de haftalar süren kısıtlamalar ve iş kapanmaları ile sıkı kilitlemeler yaşanmıştır. Bu, üretimin durmasına, talep üzerine sürüklenmeye ve nihayetinde şirketler için gelir daralmasına yol açmıştır. 1929 ve 2008 küresel ekonomik krizlerinden daha ciddi bir küresel kriz ile karşı karşıya kalınmıştır. Pandemi süreci yaşanırken AB’nin 2021-2027 yılları kapsayan bütçesinin oluşturulması çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar yapılırken COVID-19 pandemisinin yıkıcı ekonomik etkileri konusu bütçe çalışmalarında da ön plana çıkmıştır. COVID-19 ile mücadelede bu bütçe içerisinde Yeni Nesil AB adıyla yardım paketi de yer almıştır. Ancak bu yardım paketi aynı zamanda yeni kaynak ihtiyaçlarının doğmasına neden olmuştur. Yeni gelir kaynaklarına duyulan ihtiyaçların temeli COVID-19’a dayansa da 2016 yılında Brexit referandumuyla AB’den ayrılma kararı veren Birleşik Krallık’ın 2021-2027 bütçesinin bir parçası olmayacağı gerçeği de AB’nin daha fazla yeni gelir kaynakları bulmasını zorunlu hale getirmiştir.

AB bütçesinde yeni gelir kaynakları yaratmasında duyulan endişe sonucunda bazı yeni vergiler getirileceği 2021-2027 yıllarını kapsayan ÇYMÇ ve COVID-19 yardım paketinin de içerisinde olduğu bütçede açıkça belirtilmiştir. Bu vergilerin ilki de plastik vergisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Temmuz 2020’de, AB’de 1 Ocak 2021’den itibaren yeni bir plastik vergi vergisinin getirilmesi konusunda AB liderleri anlaşmaya varmıştır. Bu vergi AB tarafından üye devletlerden AB bütçesine aktarılan doğrudan bir pay olarak tanımlanmıştır. Elde edilen vergi gelirlerinin AB’nin COVID-19 kurtarma fonuna aktarılması kararı alınmıştır. Yeni getirilen bu vergi plastik ambalaj atığının ağırlığı üzerinden hesaplanan her üye devletten kilogram başına 0,80 Euro alınacak şekilde düzenlenmiştir. Toplanan

miktar, AB'nin bütçesinin dengelemesi için kullanılmak istenmektedir. COVID-19 pandemisi ve Brexit sonucu AB bütçesinde görülen zararın, plastik vergisi ve benzer vergilerle telafi edilmesi amaçlanmıştır. Plastik vergisinin yeni gelir kaynağı olarak görülmesinin dışında negatif çevresel dışsallıkların önlenmesi için de kullanılma amacı bulunmaktadır. Ayrıca elde edilen gelirlerin çevreye yönelik yatırımlarda kullanılması çevresel politikaların etkinliğinin de arttırılmasına neden olacaktır.

Günümüzde plastik atık, su kaynaklarının ve doğal yaşamın kirlenmesinin ana suçluları arasındadır. Plastik, eko-sürdürülebilirlik açısından bir sorundur, ancak yine de piyasada çok yönlü ve yaygın olarak kullanılan bir üründür. Plastikler dünyanın en büyük endüstriyel yeniliklerinden biridir, ancak üretimlerinin büyüklüğü ve yetersiz bertaraf uygulamaları, iklim değişikliği, deniz kirliliği, biyolojik çeşitlilik ve kimyasal kirlilik dâhil olmak üzere insan sağlığı ve çevre üzerinde artan olumsuz etkilere neden olmaktadır. Plastikler ambalaj, inşaat, otomotiv imalatı, mobilya, oyuncak, ayakkabı, beyaz eşya, elektrikli ve elektronik eşya, tarım gibi birçok sektörde kullanılmaktadır. Bu geniş talep, plastik üretiminin küresel olarak patlamasına neden olmuş ve çoğu insan yapımı malzemeyi geride bırakmıştır. Plastik, çok yönlülüğü nedeniyle değerlidir, ancak yanlış yönetilen plastik atıkların çevresel etkileri konusunda endişeler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, AB'deki plastik akışlarına genel bir bakış sağlamakta ve plastik vergisinin AB bütçesi için yeni bir gelir kaynağı ve plastik döngüselliğin bir aracı kullanılması konularında ekonomi-politik bir bakış açısı oluşturulmaktadır.

Plastik vergisiyle ilgili bazı endişeler de bulunmaktadır. Bu endişelerden biri de plastik vergisinin üretici ve tüketiciler üzerinde ne gibi bir etkiye sahip olacağıdır. Bu endişenin nedeni; devletler bu verginin uygulanması konusunda serbesttir ve bu vergi gelirini elde etmeseler de ülkelerine düşen ödeme miktarlarını hazineden doğrudan AB bütçesine aktarabileceklerdir. Dolayısıyla plastik vergisinin tüketici ya da üretici üzerindeki etkileri AB ülkelerinin ulusal düzeyde izleyecekleri vergi politikasına bağlı olacaktır. O yüzden tüketici ve üretici açısından iki farklı durumla karşılaşılabilir. Vergi tüketici üzerine yansıtılırsa plastik kullanımının azaltılması ve vergi geliri elde edilmesi şeklinde olabilecektir. Verginin tüketici üzerine yansıtılmaması tüketicilerin davranışlarının plastik tüketiminde herhangi bir değişikliğe uğramayacaktır. Dolayısıyla tüketiciler böyle bir verginin kendilerine yansıtılmaması durumunda bu verginin etkisini de hissetmeyeceklerdir. Aynı etki üreticiler için de geçerlidir. Üye devletin alacakları karara göre plastik vergisi üreticiler üzerinde yansıtılacak ya da yansıtılmayacaktır. Üretici üzerine yansıtılmaması durumunda herhangi bir etki olmayacaktır. Ancak üretici üzerinde yansıtılması durumunda üreticilerin maliyetlerinde artışa neden olacaktır. Aynı zamanda verginin üreticiler üzerine yansıtılması varsayımında üreticiler açısından plastik vergisinin bazı belirsizlikleri bulunmaktadır. Geri dönüştürülmemiş plastik ambalaj maliyetlerinin hangi üreticiye atfedilmesi gerektiğini belirlemek kolay değildir. Örneğin, geri dönüşümü kolay olacak şekilde üretilen ancak yine de tüketiciler tarafından denize atılan plastik şişeleri düşünülduğünde, üreticilerin bu davranış üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktır.

Plastik vergisinin bireyler veya şirketlerce ödenmemesi durumunda ve her ülkede farklı uygulamaların olması birtakım sorunları beraberinde getirmektedir. Üye devletler AB bütçesine aktarılacak plastik vergi gelirlerini başka gelirlerden karşılama esnekliğine sahip olduklarından AB'nin yeni öz kaynak elde etme amacı nedeniyle AB çevre politikaları konusunda taviz verilmiş olacaktır. Bu durumda kirlenmelerin plastik atık maliyetlerini içselleştirerek ödemesini sağlamak yerine, üye devletler dolayısıyla vergi mükellefleri geri dönüştürülemeyen veya yalnızca daha düşük bir değere dönüştürülebilen plastikleri üretmeye devam eden şirketlerin faturasını ödemek zorunda kalacaklardır. AB Konseyi plastik vergisinin toplanması konusunda üye devletleri serbest bırakmakta ve bununla ilgili herhangi bir düzenleyici şart önermemektedir. Plastik vergisinin toplanmasında kullanılan yöntemlerin ülkelere göre farklılık göstermesi birlik içerisinde bir karmaşıklığa yol açabilir. Ancak 1 Ocak 2021'de AB'de uygulanmaya konulmuş olan plastik vergisi eleştirileri tam da bu noktada yoğunlaşmaktadır. Bu vergiyi uygulamasının her bir devletin kendi inisiyatifine bırakıldığından AB bütçesine gelecek kaynağın bu vergiler dışından gelmesi çevresel kalkınma politikalarına ters düşecektir. İdeal bir plastik vergisi uygulaması hem üretim hem de tüketimde gerekli azalmayı tetikleyerek malzemenin sorumlu bir şekilde kullanılmasına yardımcı olmalıdır. Bununla birlikte, plastik vergisi, geliri arttırmaktan ziyade üretici ve tüketici davranışını etkilemek için tasarlanması durumunda etkin olacaktır. Yeni getirilmiş olan plastik vergisini yalnızca çevresel yönüyle ya da COVID-19 için gerekli olan fon ihtiyacının karşılanması olarak düşünmek doğru olmayacaktır. Brexit etkisiyle AB'den ayrılan en büyük üç ortaktan biri olan Birleşik Krallık'ın oluşturacağı AB bütçesinde oluşan gelir boşluğunun yeni gelir kaynağı ile birliğin telafi edilmek istendiği açıktır. Bu yüzden plastik vergisi sahip olduğu ekonomik

ve politik yönleri onun gelecek dönemlerde de tartışılan bir vergi olarak gündemde kalmaya devam edeceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adyel, Tanveer M. 2020. "Accumulation of Plastic Waste during COVID-19". *American Association for the Advancement of Science* 369(6509):1314-15.
- Amaro, Silvia. 2020. "The EU's Biggest Post-Brexit Fight Is about to Get Real". *CNBC*. Erişim Tarihi:24 Aralık 2020, <https://www.cnb.com/2020/02/20/eu-budget-the-biggest-post-brexit-fight-is-about-to-get-real.html>.
- Amazon. 2020. "amazon.com announces first quarter results".
- Barnes, Peter. 2020. "Brexit: What happens now? - BBC News". Erişim Tarihi: 24 Aralık 2020, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-46393399>.
- Barrafrem, Kinga, Daniel Västfjäll, ve Gustav Tinghög. 2020. "Financial Well-Being, COVID-19, and the Financial Better-than-Average-Effect". *Journal of Behavioral and Experimental Finance* 28:1-5.
- Baumgarten, Stefan. 2020. "EU Agrees Tax on Plastic Packaging Waste". *ICIS Explore*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.icis.com/explore/resources/news/2020/07/21/10532318/eu-agrees-tax-on-plastic-packaging-waste>.
- Bevins, Vincent. 2020. "Europe May Emerge From the Pandemic As a Stronger Union". *Intelligencer*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://nymag.com/intelligencer/2020/09/europe-may-emerge-stronger-covid-pandemic.html>.
- Boffey, Daniel, ve Lisa O'Carroll. 2020. "UK and EU agree Brexit trade deal". *The Guardian*, Aralık 24.
- Castellarin, Emanuel. 2020. "The European Union's Financial Contribution to the Response to the Covid-19 Crisis: An Overview of Existing Mechanisms, Proposals Under Discussion and Open Issues". *European Papers - A Journal on Law and Integration* 2020 5:1-24. doi: 10.15166/2499-8249/393.
- Council of the European Union. 2020. "Multiannual Financial Framework for 2021-2027 Adopted". Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/12/17/multiannual-financial-framework-for-2021-2027-adopted/>.
- Delasnerie, Alix. 2020. "The Union's Revenue". *Fact Sheets on the European Union*, 6.
- Dennison, James, Eldad Davidov, ve Daniel Seddig. 2020. "Explaining Voting in the UK's 2016 EU Referendum: Values, Attitudes to Immigration, European Identity and Political Trust". *Social Science Research* 92:102476.
- European Commission. 2018. "A European Strategy for Plastics in a Circular Economy".
- European Commission. t.y. "2021-2027 Long-Term EU Budget & Next Generation EU". *European Commission*. Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020 https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/eu-budget-2021-2027_en.
- European Commission. 2011. "Plastic Waste in the Environment".
- European Commission. 2018. "Questions & Answers: A European strategy for plastics". *European Commission*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/fi/MEMO_18_6.
- European Commission. 2019. "Sustainable Development Goals". *International Cooperation and Development - European Commission*. Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020 https://ec.europa.eu/international-partnerships/sustainable-development-goals_en.
- European Council. 2020a. "Remarks by President Charles Michel after the Special European Council, 17-21 July 2020". Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/07/21/remarks-by-president-charles-michel-after-the-special-european-council-17-21-july-2020/>.
- European Council. 2020b. *Special meeting of the European Council (17, 18, 19, 20 and 21 July 2020)*. European Council.
- European Environment Agency. 2019. *Preventing Plastic Waste in Europe. Publication*. 02/2019. Denmark: European Environment Agency.

- European Parliament. 2018. "Plastic in the Ocean: The Facts, Effects and New EU Rules". *News European Parliament*. Erişim Tarihi: 24 Aralık 2020, <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20181005STO15110/plastic-in-the-ocean-the-facts-effects-and-new-eu-rules>.
- European Parliament. 2020a. "EU Budget 2021 Approved: Supporting the Recovery". Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020, <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20201211IPR93640/eu-budget-2021-approved-supporting-the-recovery>.
- European Parliament. 2020b. "Why Is Parliament Calling for New EU Revenue-Raising Powers?" Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20200918STO87405/why-is-parliament-calling-for-new-eu-revenue-raising-powers>.
- European Plastics Converters. 2020. "EU Plastic Tax: A Danger for EU Single Market & Recovery". *RECYCLING Magazine*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.recycling-magazine.com/2020/07/27/eu-plastic-tax-a-danger-for-eu-single-market-recovery/>.
- Frater, James, ve Michelle Toh. 2020. "EU recovery plan: Leaders strike 'historic' deal to rebuild economy". <https://edition.cnn.com>. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, (<https://edition.cnn.com/2020/07/21/economy/eu-stimulus-coronavirus/index.html>).
- Global VAT Compliance. 2020. "EU: Review of the Proposal for Plastic Tax, Environmental-Related Measures". *Global VAT Compliance*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.globalvatcompliance.com/review-of-the-proposal-for-plastic-tax-environmental-related-measures/>.
- Government of the Netherlands. 2018. "Brexit: Where Do We Stand? - Brexit - Government.NL". Erişim Tarihi: 24 Aralık 2020, <https://www.government.nl/topics/brexit/brexit-where-do-we-stand>.
- Haas, Jörg, ve Eulalia Rubio. 2017. "Brexit and the EU Budget: Threat or Opportunity?" *Notre Europe Jacques Delors Institute* 18.
- Hotunluoğlu, H., & Tekeli, R. (2007). Karbon Vergisinin Ekonomik Analizi ve Etkileri: Karbon Vergisinin Emisyon Azaltıcı Etkisi Var mı?. *Sosyoekonomi*, 6(6).
- Hsu, Wan-Ting, Teresa Domenech, ve Will McDowall. 2020. "How Circular Are Plastics in the EU?: MFA of Plastics in the EU and Pathways to Circularity". *Cleaner Environmental Systems*.
- IMF. 2020. "World Economic Outlook Update, June 2020: A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery". *IMF*. Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOupdateJune2020>.
- Käppeli, Anita, ve Mikaela Gavvas. 2020. "The EU's New Budget: Europe's Recovery at The Expense of Its Long-Term Ambitions". *Center For Global Development*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.cgdev.org/blog/eus-new-budget-europes-recovery-expense-its-long-term-ambitions>.
- Keogh-Brown, Marcus R., Henning Tarp Jensen, W. John Edmunds, ve Richard D. Smith. 2020. "The Impact of Covid-19, Associated Behaviours and Policies on the UK Economy: A Computable General Equilibrium Model". *SSM - Population Health* 12:1-10. doi: 10.1016/j.ssmph.2020.100651.
- Klemeš, Jiří Jaromír, Yee Van Fan, Raymond R. Tan, ve Peng Jiang. 2020. "Minimising the Present and Future Plastic Waste, Energy and Environmental Footprints Related to COVID-19". *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 127:109883.
- Kucuk, Bahtiyar. 2020. "Almanya, 86 yıl sonra Nazi öncesi alfabe tablosuna dönüyor". *euronews*. Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020, <https://tr.euronews.com/2020/12/04/almanya-yahudi-isimlerinin-kullan-ld-g-nazi-oncesi-alfabe-tablosuna-donuyor>.
- Mederake, Linda, ve Doris Knoblauch. 2019. "Shaping EU Plastic Policies: The Role of Public Health vs. Environmental Arguments". *International Journal of Environmental Research and Public Health* 16(20):18.
- OECD. t.y. "Taxes on Single-Use Plastics". *OECD*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.oecd.org/stories/ocean/taxes-on-single-use-plastics-186a058b>.
- Parker, Thomas. 2020. "Approved EU Plastics Tax Could Be a Danger to the Single Market and Recovery, Says Trade Group". *NS Packaging*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://www.nspackaging.com/news/eu-plastics-tax/>.

- Prus, Katarzyna. 2020. "New Non-Recycled Plastic Tax". *Arena*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://arenaadvisory.com/en/new-non-recycled-plastic-tax/>.
- Rekenkamer, Algemene. 2020. "How Has the EU Responded to the Impact of the Corona-Crisis?" Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, [publications/questions-and-answers/how-has-the-eu-responded-to-the-impact-of-the-covid-19-crisis](https://www.rekenkamer.nl/publications/questions-and-answers/how-has-the-eu-responded-to-the-impact-of-the-covid-19-crisis).
- Sapir, André. 2020. "Why Has COVID-19 Hit Different European Union Economies so Differently?" *Policy Contribution* (18):1-13.
- Sharma, Hari Bhakta, Kumar Raja Vanapalli, VR Shankar Cheela, Ved Prakash Ranjan, Amit Kumar Jaglan, Brajesh Dubey, Sudha Goel, ve Jayanta Bhattacharya. 2020. "Challenges, Opportunities, and Innovations for Effective Solid Waste Management during and Post COVID-19 Pandemic". *Resources, Conservation and Recycling* 162:105052.
- Stoyanov, Anton. 2020. "Plastic challenges – Europe's agenda and its multi-layered approach". Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020 <http://www.themayor.eu/en/plastic-challenges-europes-agenda-and-its-multi-layered-approach>.
- Tisdell, Clement A. 2020. "Economic, Social and Political Issues Raised by the COVID-19 Pandemic". *Economic Analysis and Policy* 68:17-28.
- Tsiosta, Konstantina. 2020. "EU-Plastic Tax: New Environmental-Related Tax Measures". *KPMG*. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, <https://home.kpmg/ch/de/blogs/home/posts/2020/09/eu-plastic-tax.html>.
- UNFCCC. t.y. "The Paris Agreement". Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.
- Vanapalli, Kumar Raja, Hari Bhakta Sharma, Ved Prakash Ranjan, Biswajit Samal, Jayanta Bhattacharya, Brajesh K. Dubey, ve Sudha Goel. 2021. "Challenges and Strategies for Effective Plastic Waste Management during and Post COVID-19 Pandemic". *Science of The Total Environment* 750:141514.
- Volkova, Margaret. 2020. "Recyclers greet EU plastic tax proposals with skepticism, confusion". Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020, http://www.mrcplast.com/news-news_open-374001.html.
- World Health Organization. 2016. *Personal Protective Equipment for Use in a Filovirus Disease Outbreak: Rapid Advice Guideline*. Geneva: World Health Organization.
- World Trade Organization. 2020. "E-commerce, Trade and the COVID-19 Pandemic".
- Worldometer. 2021. "Coronavirus Update (Live): 80,295,030 Cases and 1,759,476 Deaths from COVID-19 Virus Pandemic". Erişim Tarihi: 26 Aralık 2020, https://www.worldometers.info/coronavirus/?utm_campaign=homeAdvegas1?%22.
- Zalan, Eszter. 2020. "Hungary and Poland Block EU Budget and Corona Package". *EUobserver*. Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020, <https://euobserver.com/political/150089>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.12.2020 ✓Accepted/Kabul:09.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.835405

Araştırma Makalesi/ Research Article

Kırdım, Ş. E. (2021). "Uluslararası Örgütlenmenin Gelişimine Retrospektif Bir Bakış: On Dokuzuncu Yüzyılın Alametifarikası" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 451-466.

ULUSLARARASI ÖRGÜTLENMENİN GELİŞİMİNE RETROSPEKTİF BİR BAKIŞ: ON DOKUZUNCU YÜZYILIN ALAMETİFARİKASI

Şahin Eray KIRDIM*

Öz

XIX. yüzyılda küreselleşmenin hız kazanması, uluslararası ilişkilerdeki aktör sayısını arttırırken, bu aktörler arasındaki ilişki biçimlerini de derinden etkilemiştir. Bu yüzyılda, tek aktörlü ve devlet merkezli sisteme uluslararası örgütler de kurumsal yapılarıyla kalıcı şekilde dahil olmuş ve Westphalia Barışı'ndan itibaren olgunlaşmakta olan sisteme önemli girdiler sağlamaya başlamışlardır. Bu çalışma, daimî uluslararası örgütlerin ortaya çıkışı için neden yüzlerce yıl beklenildiğini açıklamaktadır. Bu amaç için, önce modern ulus-devletin ve uluslararası ilişkiler sisteminin gelişim süreci XVI. yüzyıldan itibaren ele alınmış, daimî uluslararası kuruluşlarının gelişiminde önemli rol oynayan ve 1815 Viyana Kongresi ile başladığı kabul edilen kongreler sistemi ve bunun uluslararası örgütlerin gelişimine katkıları üzerinde durulmuş, modern uluslararası örgütler ve bunların ortaya çıkış nedenleri detaylı şekilde ele alınırken, nihayet bu örgütlerin neden esas olarak XIX. yüzyıl ürünü oldukları açıklanmıştır. Çalışma bu durumu maddi (ihtiyaca yönelik), düşünsel, stratejik ve sistemsel faktörler ile açıklamakta ve bu faktörler nedeniyle XIX. yüzyılın uluslararası örgütlerin sihirli yüzyılı olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ulus-Devlet, Kongreler Sistemi, Uluslararası Örgütlerin Gelişimi, On Dokuzuncu Yüzyıl.*

A RETROSPECTIVE LOOK AT THE EVOLUTION OF INTERNATIONAL ORGANIZATION : HALLMARK OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

The acceleration of globalization in the nineteenth century increased the number of actors in international relations and deeply affected the relations between these actors. In this century, international organizations have been permanently integrated into the single-actor and state-centered system with their institutional structures and have started to provide important inputs to the system that has been maturing since the Peace of Westphalia. This study explains why we have waited hundreds of years for the emergence of permanent international organizations. For this purpose, the development process of the modern nation-state and international relations system are investigated since the sixteenth century, the system of congresses, which played an important role in the development of permanent international organizations and accepted to have started with the Congress of Vienna in 1815, and its contributions to the development of international organizations are emphasized, modern international organizations and the reasons for their emergence are discussed in detail, and finally, it is explained why these organizations are mainly products of the nineteenth century. The study explains this situation with material (need oriented), intellectual, strategic and systemic factors and argues that the nineteenth century is the magic century of international organizations because of these factors.

Keywords: *Nation-State, Congress System, Development of International Organizations, Nineteenth Century.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, AFYONKARAHİSAR. e-posta: yekirdim@aku.edu.tr (<http://orcid.org/0000-0003-4207-6559>).

GİRİŞ

Modern uluslararası ilişkiler, sosyal birimler arasındaki en karmaşık ve yoğun ilişki türlerinden biridir. Sümer site devletleri Lagaş ile Umma arasında M.Ö. XXIX. yüzyılda yaşanan sınır anlaşmazlığının hakemlik yoluyla çözüldüğünü gösterir Entemena Kil Konileri (Hameeuw, 2012: 11); Mısır firavunlarının Ön Asya'daki başka devletlerin kralları ile olan ve M.Ö. XIV. yüzyıla kadar uzanan diplomatik yazışmaları içeren Tel Amarna Mektupları (Stevens, 2016) ya da Mısır firavunu II. Ramses ile Hitit kralı III. Hattusil arasında M.Ö. XIII. yüzyılda yapılan Kadeş Antlaşması (Potyemkin, 1977; Barker, 2000: 2): bu ilişki türü Jeremy Bentham'ın İngilizce "uluslararası" kavramını 1780 yılında ilk kez kullanmasından1 binlerce yıl önce başlamıştır.

Bir başka gerçek de uluslararası ilişkilerin XIX. yüzyıla kadar yalnızca devletler -ya da devlet benzeri otonom birimler- arasında cereyan eden ilişkilerden ibaret olduğu ve uluslararası ilişkilerin de sadece devletlerarası ilişkileri ifade eden bir kavram olarak kullanıldığıdır (Cox, 2007: 515). XIX. yüzyılın sonları ve tüm XX. yüzyıl boyunca uluslararası sistemde, savaş sanayiindeki teknolojik gelişmeler ve savaşların görülmemiş derecede yıkıcı hale gelmesi (Smith, 2009: 145), yayılmacılık (Smith, 1982), kitleler halinde yaşanan göçler (Hatton ve Williamson, 1994: 533-559), sanayileşme sonucunda global ticarete görülen artış (Buzan ve Lawson, 2013: 621), ulaşım ve telekomünikasyon alanlarında yaşanan teknolojik devrimler (Buzan ve Lawson, 2013: 621) ve işçi sınıfınca dile getirilen insan haklarına yönelik taleplerin artması (Williams vd., 2012: 168) gibi gelişmeler sonucunda, devleti uluslararası ilişkilerin tek aktörü olarak gören anlayış geçerliliğini yitirmeye başlamıştır (Arrighi, 2000; Best vd., 2015; Viotti ve Kauppi, 1987: 199-232).

Bazı düşünürler uluslararası ilişkilerde devletlerin artık tek önemli aktör olmadığını2; çokuluslu şirketlerin, sivil toplum kuruluşlarının, baskı gruplarının ve daha da önemlisi uluslararası örgütlerin artan önemine dikkat çekmişlerdir (Steans vd., 2010: 38; Gabriela, 2013: 308-316). Gerçekten de pek çok araştırmacının isabetli şekilde belirttiği gibi, uluslararası örgütler savaşlardan ticarete, ulaşımdan hastalıklarla mücadeleye kadar uluslararası ilişkilerin pek çok alanına müdahil olmuş, hatta devletler kadar olmasa da bu alanları şekillendirmişlerdir (Ataman, 2003: 41-66; Goldstein vd., 2007: 37-67).

Bu çalışma uluslararası örgütlerin varlığına odaklanmaktadır. Uluslararası örgütler, binlerce yıllık tek aktörlü ve devlet merkezli uluslararası ilişkiler sistemine nasıl dahil olmuş ve varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır? Uluslararası örgütlerin ortaya çıkışını hazırlayan şartlar nelerdir; bu şartların oluşması için neden XIX. yüzyılın beklenmesi gerekmiştir? Uluslararası örgütler tarihindeki kırılma noktaları nelerdir; bu kırılma noktalarının ortaya çıkışında XIX. yüzyılın alametifarikası nedir? Bu sorulara yanıt vermek, öncelikle modern uluslararası sistemin nasıl ortaya çıktığı sorusunu cevaplamakla mümkün olduğundan, birinci bölümde modern ulus-devletin ve uluslararası ilişkiler sisteminin gelişim süreci XVI. yüzyıldan itibaren ele alınmıştır. Modern devletin dönüşümü ve uluslararası alanda örgütlenme pratiği bakımından tarihsel sosyoloji yaklaşımından kasıtlı şekilde faydalanılmamıştır. Yalvaç'ın da belirttiği gibi, tarihsel sosyoloji yaklaşımı Uluslararası İlişkiler kuramının temelini oluşturan tartışmaların belli mitlere dayandığını ve bunların da disiplindeki temel tartışmaları yeterli ölçüde yansıtmadığını ileri sürmektedir (Yalvaç, 2013: 4). Bu mitlerden en önemlilerinden birisi uluslararası ilişkiler sisteminin egemen devletlerden oluştuğunu ileri sürerek ne üzerine çalıştığımıza karan veren 1648 Westphalia miti iken, diğeri de 1919'dan başlayarak günümüze kadar devam eden ve konuyu nasıl tartıştığımızı belirleyen realizm-idealizm tartışmasıdır (Carvalho vd., 2011). Yine Yalvaç'a göre, disiplinde başat olan bu iki mit Uluslararası İlişkileri "Avrupa Merkezci" "devlet merkezli" ve "büyük devletler açısından bakan" bir yapıya büründürmüştür (Yalvaç, 2013: 4). Tarihsel sosyoloji yaklaşımının bu iddiası doğru kabul edilse bile, yaklaşım mevcut çalışmada üç nedenden ötürü kullanılabilir değildir. Birincisi, aşağıdaki tarihsel akıştan da görüleceği üzere uluslararası örgütlenme pratiği gerçekten de "Avrupa merkezli"dir. XIX. yüzyıldaki modern anlamdaki ilk uluslararası örgütleri Avrupa'da ortaya çıkmıştır. İkincisi uluslararası örgütler "devlet merkezli" olmak zorundadır, zira devletler olmadan uluslararası örgütlerin varlığından bahsedilemez. Üçüncüsü uluslararası örgütlere -en azından kuruluş aşamalarında- "büyük devletler açısından" bakılmalıdır, çünkü aşağıda gösterildiği üzere XIX. yüzyıl öncü örgütlerinin kurucuları büyük devletler olmuşlardır.

1 İngilizce "international" kelimesinin Latince karşılığı sayılan "intergentes" kavramını Bentham'dan bir yüzyıl kadar önce, 1650 yılında Richard Zouche'nin kullandığı not edilmedi (Zouche, 1911).

2 Uluslararası ilişkilerde aktör sorunu hakkındaki tartışmalar için bkz. (Yalvaç, 2012: 22-26; Little, 1996: 66-86; Viotti ve Kauppi, 1987: 199-232; Jackson, 1992: 271-281).

Belirtilmesi gereken önemli bir husus da modern devletin ve uluslararası sistemin dönüşümü bakımından, feodalizmin çöküşü, kapitalist dünya sisteminin oluşmaya başlaması ve Sanayi Devrimi gibi olguların/olayların incelemenin dışında bırakılmasının sebebidir. Bir defa feodalizmin çöküşü şüphesizdir ki merkezi devletlerin oluşumuna yol açmıştır. Ancak XV. yüzyıldaki bu çöküşün modern uluslararası ilişkiler sisteminin oluşumu için ikincil bir etkide bulunduğu da kabul edilmelidir, zira sistemin oluşması için bu merkezi devletlerin birbirleri ile şiddetli şekilde çatışmaları ve bu çatışmalar sonucunda da “egemen eşitlik” prensibinin kabulü gerekecektir. Bu kabul de ancak XVII. yüzyılda mümkün olabilmıştır. XVI. yüzyılda oluşmaya başlayan kapitalist dünya sisteminin kapsam dışında bırakılmasının sebebi ise, bu sistemin XVIII. ve XIX. yüzyıla gelinceye kadar uluslararası örgütlenmeye ihtiyaç duyulacak seviyelere ulaşmamış olmasıdır. Modern devlet ile tarihsel kapitalizm arasındaki tarihsel ilişkiyi ele almanın ise bu çalışmanın kapsamını aşacağı malumdur. XIX. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilen Sanayi Devrimi ise modern devletin ortaya çıkışında ayrıntılı olarak ele alınmamış olsa da ikinci ve üçüncü bölümlerde uluslararası örgütlenmeye duyulan ihtiyacı gösterir derecede kapsama dahil edilmiştir.

İkinci bölümde, daimî uluslararası kuruluşlarının gelişiminde önemli rol oynayan ve 1815 Viyana Kongresi ile başladığı kabul edilen kongreler sistemi ve bunun uluslararası örgütlerin gelişimine katkıları üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde modern uluslararası örgütler ve bunların ortaya çıkış nedenleri detaylı şekilde ele alınırken, dördüncü bölümde ise bu örgütlerin neden esas olarak XIX. yüzyıl ürünü oldukları açıklanmıştır.

Uluslararası örgüt ifadesinin birden çok anlamı olabilir. Bu çalışmada uluslararası örgüt kavramı, üyelerinin aralarında yapmış oldukları bir uluslararası antlaşma ile kurulan ve genellikle devletlerin (bazen de diğer uluslararası örgütlerin) üyeliklerine açık olan hükümetlerarası örgütleri karşılar şeklinde kullanılmaktadır. Genellikle bir devletle doğrudan ya da onun kuruluşu şeklinde bağlantısı olmayan ve gönüllülük esasına dayanarak kâr amacı gütmeyen çalışan hükümet-dışı örgütler, bazı yazarlarca uluslararası örgütlerin başka bir türü olarak kabul edilse de çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır (Davies ve Woodward, 2014: 3-18).³

1. MODERN ULUS-DEVLET VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

XVI. yüzyılda Martin Luther ve Jean Calvin’in öncülüğünde Katolik Kilisesi’ne ve Papa’nın otoritesine karşı girişilen Reform hareketinin sonucunda doğan Protestanlık, Hristiyan dünyasını ikiye bölmüştür (Becker vd., 2016: 1-25). Aynı dönemde ulusal hanedanlıkların kuvvetlenmesiyle Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu sorgulanmaya başlanmıştır. Voltaire bu sorgulamayı “kendine Kutsal Roma İmparatorluğu diyen ve demeye de devam eden yığın, hiçbir şekilde ne kutsal ne Roma ne de bir imparatorluk” diyerek yapmıştır (Shapiro, 2006: 792. Bu sorgulama Avrupa’da yaşanan bir dizi savaş ve barış kongreleri sonucunda modern ulus-devletin doğum sürecini başlatmıştır.

Bu süreç büyük ihtimalle Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ile Schmalkaldic Birlik (Protestan Prenslerin askeri ittifakı) arasında 1555 Eylül’ünde imzalanan Augsburg Barışı ile başlamıştır (Hughes, 1992: 59; Konner, 2006: 122). Antlaşma, iki karşıt kamp arasındaki dini mücadeleyi -şimdilik- resmen sona erdirmiş ve Hristiyanlığın yasal olarak bölünmesini Kutsal Roma İmparatorluğu içinde kalıcı hale getirerek, yöneticilerin devletlerinin resmi dini olarak Protestanlık veya Roma Katolik mezhebini seçmelerine izin vermiştir (Hillerbrand, 2012: 166 ve 189-190; The Religious Peace of Augsburg, 1555, §24).

Augsburg Antlaşması özelde Alman genelde Avrupa tarihinde olumlu ve olumsuz uzun dönemli sonuçları olan yeni bir dönemi başlatmıştır. Antlaşmanın olumlu yanı, imparatorluk üyesi hiçbir devletin dini gerekçelerle bir başka üye devlete savaş açamayacak olmasıydı (Kaplan, 2007: 151). Her prenslik Katoliklik veya Protestanlık mezhebini seçebileceğinden (ve halk da prenslerin seçtiği dine mensup olacağından), prensin seçtiği inançla yaşamayı istemeyenler başka bir prensliğe göç etmekte serbest hale gelmiştir (Kaplan, 2007: 151). Dini temelli savaşın yasaklanması, imparatorluğun yarım yüzyıl kadar derin bir iç çatışma yaşamasını önlemiştir; ancak şimdi kesinleşen sınırlarıyla mezhep çatışmaları, 1618’de başlayan kanlı Otuz Yıl Savaşları’na giden süreci başlatmış ve özelde Alman genelde Avrupa birliğinin oluşmasını neredeyse iki yüzyıl süreyle geciktirmiştir (Hastings, 2018: 12).

³ Nadiren de olsa ihtilaflar gözlenmekle birlikte, uluslararası örgütün üzerinde çoğunlukla anlaşılabilir bir tanımı vardır. Örneğin Clive Archer (2001: 1-3 ve 35-36) uluslararası örgütü, üyelerinin ortak çıkarlarını gözetmek amacıyla, en az iki egemen devletin resmi temsilcileri tarafından imzalanarak yürürlüğe giren bir uluslararası anlaşmaya dayanarak kurulan, resmi ve sürekli bir yapısı olan kuruluşlar olarak tanımlamaktadır. Benzer tanımlar için bkz. Davies ve Woodward, 2014: 13-18; Hanrieder, 1966: 297-313. Buna karşın, kurucu antlaşmanın en az üç devlet tarafından imzalanması gerektiği yönündeki görüş için bkz. Ateş, 2016: 22.

Avrupa’da din temelli düşük profilli çatışmalar devam ederken,⁴ militan bir Katolik olan II. Ferdinand’ın 1617’de Kutsal Roma İmparatorluğu’nun başına geçmesiyle, modern devlet ve uluslararası ilişkiler sistemini derinden etkileyecek olaylar silsilesi başlamıştır. II. Ferdinand’ın ilk icraatlarından biri, Augsburg Barışı’na aykırı şekilde, imparatorluk vatandaşlarını Roma Katolikliği’ne uymaya zorlamak olmuştur (Bedouelle, 2003: 109). Arada Köln Savaşı (1583-1588)⁵ ve Jülich Veraset Savaşları (1609-1610)⁶ gibi Protestan-Katolik anlaşmazlıkları yaşanmış olsa da Augsburg Barışı Kutsal Roma İmparatorluğu’ndaki iki inancın halkları arasındaki gerilimi yatıştırmıştı; şimdi II. Ferdinand’ın yaptığı bu altmış yıldan fazla süredir devam eden barışı dinamitlemek olmuştur.

Ferdinand’ın bu kararından sonra, Protestan soyluları Ferdinand’ın hükümranlığını reddetmiş ve bazıları hoşnutsuzluklarını Ferdinand’ın temsilcilerini 1618’de Prag Kalesi’ndeki bir pencereden fırlatarak (*Defenestration of Prague*) gayet net bir şekilde göstermişlerdir (Reading, 2009: 85; Wilson, 2009: 266-267). Bu ‘nezih’ diplomatik dil, İsveç ve Danimarka-Norveç’in desteğini almış olan Bohemya’daki devletlerin 1618’de başlayan açık isyanının göstergesi ve kanlı bir kıta ihtilafına dönüşecek olan Otuz Yıl Savaşları’nın başlangıcı olmuştur.

Sekiz milyon insanın ölümüyle sonuçlanan insanlık tarihinin en yıkıcı savaşlarından biri olan Otuz Yıl Savaşları (Wilson, 2009: 4), Avrupa’da politik dengeleri değiştirerek, geniş kapsamlı Westphalia Barışı’nın parçası olan Münster ve Osnabrück Antlaşmaları ile sona ermiştir (Straumann, 2008: 173). Savaş sonunda, Fransız Bourbon hanedanlığının yükselişi, Habsburg hırsının Orta Avrupa ile sınırlanması ve İsveç’in büyük bir güç olarak yükselmesi kıtada yeni bir ‘güç dengesi’ yaratmıştır. Zayıflayan İspanya, Portekiz ve Hollanda Cumhuriyeti’ne olan ilgisini kaybetmek zorunda kalırken, Fransa XVII. yüzyılın ikinci yarısında giderek baskın hale gelmiştir (Gutmann, 1988: 749-770).

1648 Westphalia Barışı, herhangi bir uluslararası örgüt kurmamıştır; ancak bu barışın gelecek yüzyıllara iki büyük katkısı olmuştur. Birincisi, her ne kadar bazı yorumcular (Buzan ve Little, 2001: 25; Osiander, 2012: 51-287) karşı çıksa da çoğu araştırmacı için modern ulus-devletin ortaya çıkışıyla beraber günümüz uluslararası ilişkiler sisteminin temelleri atılmıştır (Krasner, 1999; Peter, 2005: 153; Croxton, 1999: 569-591; Falk, 1969: 68-69; Philpott, 1999: 566-589). Westphalia ile, belirli sınırlar içerisinde tam egemen olan ulus-devlet ve bu devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmadıkları bir ilişki biçimi kurulmuş oluyordu; bunların temelinde ise iç ve dış egemenlik bulunmaktaydı (Reinalda, 2009: 19; Gross, 1948: 28). Modern uluslararası ilişkiler sistemi de içişlerine karışmama ve egemen eşitlik prensiplerine dayanmaktadır, ki Westphalia sisteminin sağladığı konsept de bundan başkası değildi (Peter, 2005: 153-172). Westphalia Barışı’nın sağladığı ikinci katkı, Münster ve Osnabrück Antlaşmaları’nın yapıldığı ve Avrupa’daki hemen hemen her siyasi çıkarın temsil edildiği diplomatik kongrelerde, yüzlerce elçinin üç yıl boyunca bir araya gelmesi olmuştur. Bu toplantılarda Avrupa’nın yeni devletler arası düzeni -dikte edilerek değil ancak- müzakereler yoluyla yasal bir hal almıştır (Mangone, 1954: 22).

Modern uluslararası ilişkilerin kuruluşu yolundaki ikinci önemli kilometre taşı 1713 Utrecht Antlaşması ile koyulmuştur. İspanya kralı II. Charles, tahtını doğrudan devredebileceği bir çocuğa sahip olamadan 1700’de ölmeden önce, Philip’i halefi olarak seçmişti. Fransız bir prens olan Philip, aynı zamanda XIV. Louis’in torunuydu ve Fransız tahtına geçmek için sıradaydı. Avrupa’daki diğer büyük güçler, bu iki güçlü devletin potansiyel birleşmesini kabul etmeye istekli değildi, çünkü böyle bir birleşme, 1648’de kurulan güç dengesini bozabilirdi. İspanyol ve Fransız taçlarının ayrılması konusundaki ihtilaf, 1701 yılında Fransız Bourbonları ile İspanya’nın, taç için adayı Roma İmparatoru I. Leopold’un küçük oğlu Arşidük Charles olan Büyük İttifak (Roma İmparatorluğu, Büyük Britanya, Hollanda Cumhuriyeti, Habsburg İspanya’sı, Avusturya, Prusya, Portekiz, Savoy, Danimarka) arasında savaşa neden olmuştur (Falkner, 2015).

1713 Utrecht Barışı, İspanya Veraset Savaşları’nı sonlandıran antlaşma olmuştur. Bu antlaşmayla, Avrupa’daki sınırlar yeniden çizilmiş ve gelecek birkaç on yıl boyunca göreceli bir barış sağlanmıştır. Ayrıca, Fransa ve İspanya krallıklarının hiçbir zaman aynı taç altında toplanmaması da sağlanmıştır. Dahası, Avrupa’daki hiçbir krallığın diğerlerine üstün gelecek kadar çok güçlenmemesi ve 1789 Fransız Devrimi’ne kadar genel olarak takip edilen güç dengesi politikasının devamı üzerinde anlaşılmıştır (Giraud, 1847).

4 Orta çağ Avrupası’ndaki dini temelli çatışmaların detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Ungern-Sternberg, 2012: 294-316.

5 Köln Savaşı, günümüzde Almanya’nın Kuzey Ren-Westphalia bölgesinde bulunan, Kutsal Roma İmparatorluğu’nun tarihi bir prensliği olan Köln şehrini tahrip eden Protestan ve Katolik gruplar arasında bir çatışmaydı (Anderson, 1999: 10).

6 Jülich Veraset Savaşları, Jülich-Cleves-Berg Birleşik Düküklükleri’nin miras hakkı üzerine Katolikler ile Protestanlar arasında yaşanan askeri bir ihtilafı (Kohn, 2007: 278).

XVIII. yüzyılın önemli olaylarından birisi de 1740-1748 tarihleri arasında yaşanan Avusturya Veraset Savaşı sonrası -Danimarka, İsviçre ve Osmanlı dışında- tüm Avrupalı devletlerin katılımıyla toplanan Aix-la-Chapelle Konferansı sonucu imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşma sonucu Silezya'yı ele geçiren Prusya yükselişe geçerken, Avusturya'nın 1648'den beri devam eden askeri ve diplomatik düşüşü devam etmiştir (Partington, 1836: 121-122).

Bu yüzyılda uluslararası sisteme önemli girdiler sağlayan olaylardan biri de Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) olmuştur. Bu savaş Avrupa özelinde Prusya'nın karşısında Fransa, Rusya ve İtalya arasında; okyanuslarda ise İngiltere'ye karşı Fransa, İspanya ve Hollanda arasında gerçekleşmiştir (Szabo, 2013; Potyemkin, 1977: 312-318). 1763'te imzalanan Paris ve Hubertusburg Antlaşmaları ile sonuçlanan savaşın galipleri İngiltere ve Prusya olmuştur. İngiltere, Paris Antlaşması ile rakiplerinden geniş sömürgeler elde edip dünyanın en güçlü sömürge imparatorluğu durumuna gelirken, Hubertusburg Antlaşması ile de Prusya, Avrupa'nın en güçlü kara devleti haline gelmiştir. Ayrıca, Yedi Yıl Savaşları'ndan ekonomik sıkıntıyla çıkan İngiltere'nin Amerika kıtasındaki kolonilerinde vergileri arttırması Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na giden süreci de başlatmıştır (Anderson, 2001: xviii).

1789 Fransız Devrimi sonrası yaşanan siyasal ve ekonomik bunalımlar, Fransa'nın başına Napolyon Bonaparte'ın geçmesine ve Napolyon'un hırsı da Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın (Koalisyon Savaşları) yaşanmasına neden olmuştur (Dwyer, 2013: 117-131). 1799'da bir darbe ile gücü eline alıp 1815'de Waterloo'da her şeyi kaybedene kadar, on bir farklı Avrupalı devlet yedi farklı koalisyonla Napolyon'u yenilgiye uğratmaya çalışmıştır (Esaille, 2001). Napolyon'a karşı girişilen mücadelede Fransa dışındaki Avrupalı devletler için belki de en önemli ilerleme, Dörtlü İttifak tarafından karara bağlanan 1814 Chaumont Antlaşması olmuştur (Tuncer, 2009, s.20). Bu antlaşmayla dönemin dört büyük gücü, Avusturya, Prusya, Rusya ve Büyük Britanya, Fransa'ya karşı 150 bin askeri cepheye göndermek ve yirmi yıl boyunca Fransa'nın saldırganlığına karşı Avrupa barışını garanti altına almak konularında anlaşmışlardır (Stephens, 1896: 327).

Napolyon'un Leipzig Savaşı'ndaki yenilgisi (1813) sonrası, Fransa ile Müttefikler arasında I. Paris Antlaşması (1814) imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Fransa Bourbonlar'ın hükmü altında 1792 sınırlarına döndürülürken, Fransa'nın komşularının bağımsızlığı geri kazanılmıştır (Turk, 1999: 68). Bu yenilgi Napolyon'un da kaderini belirlemiş, imparator 1814'te Fransa'dan Elba Adasına sürgüne gönderilmiştir (Simpson, 2004: 248). I. Paris Antlaşması'nın 32'nci maddesine göre, savaşta her iki tarafa da dahil olan tüm devletler, iki ay içinde, bu anlaşmanın hükümlerini tamamlamak için gerekli düzenlemeleri -genel bir kongrede- yapmak amacıyla, yetkili temsilcilerini Viyana'ya göndermek üzere anlaşmışlardır (Simpson, 2004: 248). Uluslararası ilişkilerde "Kongreler Dönemi"ni ve "Avrupa Uyumunu" başlatan süreç Viyana Kongresi ile bu şekilde başlamıştır.

2. KONGRELER DÖNEMİ VE SİSTEMİ

Viyana Kongresi (Ekim 1814-Haziran 1815) öncesi, bu kadar kalabalık bir diplomatlar topluluğunun aynı çatı altında toplandığına şahit olunmamıştır. Rusya'yı Çar I. Alexander, Avusturya'yı İmparator I. Francis, Prusya'yı Kral III. Frederick William, Büyük Britanya'yı Lord Castlereagh temsil ederken, Fransız çıkarları Charles Talleyrand tarafından temsil edilmiştir (Chapman, 1998: 23-26). Beş büyük gücün yanında, İspanya, Portekiz, İsveç, pek çok Alman devleti, Vatikan ve Osmanlı İmparatorluğu da temsilciler göndermiştir (Chapman, 1998: 23-26). Küçük prenslikler ve Yahudiler gibi çıkar grupları da dahil edilirse, Kongre'de 216 farklı delegasyon bulunmuş ve şehir 100 bine yakın insanın akınına uğramıştır (Mangone, 1954: 35).

Kongrenin temel amacı, Avrupa devletlerinin Napolyon Bonaparte'ın başarmaya çalıştığı şekilde tek bir büyük gücün egemenliğini önleme arzusuna dayanıyordu (Reinalda, 2009: 19). Böyle bir durum ancak bir dizi bağımsız ve egemen devlet arasında siyasi gücü dağıtmak ve dengelemek için ustaca bir hesaplama yoluyla yapılabilirdi. Örneğin her şeyi başlatan olmasına rağmen, Fransa sistem dışına itilmediği gibi Avusturya-İngiltere ve Rusya-Prusya terazisinin dengeleyicisi yapılarak uygun bir dengenin kalıcı bir barış getireceği umut edilmiştir (Chapman, 1998: 16-19).

Viyana Kongresi ile devletler, XIX. yüzyıla kadar gelişmiş olan yöneticilerin fetih arzularına odaklanan egemen devlet sisteminin, yeni yüzyıl için artık yeterli olmadığını kabul etmişlerdir. Devletlerin geleneksel uluslararası

ilişkiler sisteminde sorumsuzca davranmalarının nedeninin uluslararası kurumsal boşluk olduğu yolunda Viyana Kongresi'nde varılan genel kanaat sonucunda, artık XIX. yüzyılda devletler topluluğuna bir bütün olarak hizmet edecek bazı kurumlar oluşturulması hâkim düşünce haline gelmiştir (Claude, 1971: 123-124).

Viyana Kongresi'nin uluslararası örgütlerin gelişim sürecine bir diğer katkısı da Avrupa Uyumu olarak anılan kongreler sisteminin başlangıcı olmasıdır. 1814 Chaumont ve I. Paris Antlaşmaları'yla temeli atılan bu sistemin, Viyana Kongresi hala devam ederken imzalanan 1815 II. Paris Antlaşması'yla başladığı yolunda genel bir kanaat vardır (Grant ve Barker, 2009: 62; Richardson, 2006: 11). Elba Adası'ndaki sürgünden kaçarak Fransa'ya geri dönen Napolyon'un Waterloo'da nihai hezimetini (Englund, 2004: 457) sonucu imzalanan II. Paris Antlaşması (1815)'nin 6'ncı maddesine göre, "anlaşmanın uygulanmasını kolaylaştırmak, güvence altına almak ve dünyanın mutluluğu için [...] bir araya gelen Dört Egemen Devleti birleştiren bağları kuvvetlendirmek amacıyla, Yüksek Akit Taraflar toplantılarını belirli zamanlarda yenilemeyi kabul etmişlerdir" (Anderson, 1904: 484-485; Morgenthau, 1946: 1077).

Paris Antlaşması'yla Avrupa Uyumu⁷ doğmuş ve XIX. yüzyılı şekillendirecek kongreler sistemi de başlamıştır (Richardson, 2006: 11; Claude, 1971: 25). II. Paris Antlaşması ile Dörtlü İttifak tarafından işgal edilen ve şimdi güç dengesi politikası gereği ihtiyaç duyulan Fransa'nın uluslararası sisteme tam bağımsız bir aktör olarak dahil edilmesinin sağlandığı 1818 Aix-la-Chapelle Kongresi (Chapman, 1998: 63-66); Napoli'deki liberal devrimi bastırmanın yollarını tartışmak üzere Beşli İttifak'ın toplandığı 1820 Troppau Kongresi (Chapman, 1998: 66-67); bunun bir devamı niteliğinde olan ve Napoli'deki ayaklanmayı bastırmak için İki Sicilya Krallığı'na Avusturya müdahalesinin onaylandığı 1821 Laibach Kongresi (Chapman, 1998: 69-71) ve İspanya'daki liberal ayaklanmaları bastırma görevinin Fransa'ya verildiği 1822 Verona Kongresi (Chapman, 1998: 72-73) bu sisteminin öncüleri olarak sayılabilir.

Avrupa'nın 'Hasta Adamı' Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal ve paylaşılması sürecinin uzaması kongre sistemine ara verilmesine sebep olsa da yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sistem devam etmiştir. Kırım Savaşı sonrası toplanarak, sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve bağımsızlığının garanti edildiği 1856 Paris Kongresi (Kayaoğlu, 2010: 111); Rus Çarı'nın 1856 Paris Antlaşması'nı tanımayıp Karadeniz'deki statükoyu değiştirmeye çalışması sonrası toplanan ve akit tarafların rızası dışında hiçbir devletin kendisini bir antlaşmanın taahhütlerinden kurtaramayacağı ya da şartlarını değiştiremeyeceği temel ilkesinin kabul edildiği 1871 Londra Kongresi (Butler ve Maccoby, 2003: 463); 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Balkan Yarımadası'ndaki devletlerin topraklarının belirlenmesinin amaçlandığı 1878 Berlin Kongresi (Butler ve Maccoby, 2003: 470) ve son olarak Fransa'nın, Almanya'nın Fas devleti üzerinde bir hamilik oluşturmaya yönelik çabalarına karşı çıkmasıyla ortaya çıkan krize çözüm bulmayı amaçlayan 1906 Algeciras Kongresi (Butler ve Maccoby, 2003: 475-476), XIX. yüzyılda uluslararası politikayı şekillendiren Viyana sonrası önemli gelişmeler olarak kaydedilmelidir.

Kongreler yoluyla yürütülen diplomasi XIX. yüzyılda uluslararası ilişkilerin köklü bir gerçeği haline gelmiştir (Claude, 1971: 25). XIX. yüzyıl öncesinde Avrupalı hükümdarlar uluslararası kongrelerde, kongrenin toplanma amacındansa, seremonilerde hangi devlet temsilcisinin öncelikli olacağı gibi prestij sorunlarıyla uğraşmaktaydı. Kongreler sistemiyle diplomatik kurallar teamül haline gelmeye başlamıştır: En eski akreditasyona sahip diplomatın en kıdemli üye olduğu kabul edilmiş, dört ardışık diplomatik temsilci sınıfı tanınmış, çok taraflı kongrelerde devletlerin önceliği alfabetik olarak belirlenmiş; diplomatların imtiyazları ve dokunulmazlıkları kurumsallaşmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda düzenlenen onlarca kongrede tecrübe kazanılmış ve çığır açan prosedürel yenilikler yerleşik hale gelmiştir (Reinalda, 2009: 21).

Kongreler sisteminin bir katkısı da -her ne kadar aşağıda bir eleştiri olarak belirtilmiş olsa da- hegemon güçlerin oynadıkları dominant rolün, ileride oluşturulacak Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler gibi modern uluslararası örgütlerin yürütme kurulu gibi işlev görecektir olan ana organlarının prototipini oluşturmuş olmasıdır (Claude, 1971: 8; Reinalda, 2009: 26).

Tüm bu katkılar yanında, kongreler sisteminin uluslararası örgütlerin gelişimine katkılarının eksik kaldığı söylenebilir. Örneğin, bu sistem güvenlik sorunu gibi önemli konuları çözmek için daimî işleyen kurumlar

⁷ Avusturyalı devlet adamı Klemens von Metternich'in Viyana Kongresi'nde oynadığı etkin role atıfla, bazı yazarlar 'Avrupa Uyumu' yerine 'Metternich Sistemi' ifadesini tercih etmektedir (Ingrao, 2000). Bu çalışma boyunca bu kavramlardan ilki tercih edilmiştir.

üretmemiştir. Ayrıca toplantılar düzenli aralıklarla değil *ad hoc* şeklinde yapıldığından kurumsal yapının oluşması zorlaşmıştır. İş birliği, açıkça belirlenmiş yasal dayanaklardan ziyade büyük güçlerin kendi çıkarlarını savunduğu bir yapıya dayanmıştır. Bunun yanında, politik olarak ulusal devletlerden daha üstün ve daha geniş bir topluluğun ahlaki standartlarını koruyabilen tarafsız kurumlar üretmemiştir (Claude, 1971: 28).

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında, yeni tür bir uluslararası sistem Hollanda'nın Lahey kentinde temel amacı savaş hukuku kurallarını düzenlemek olan 1899 ve 1907 yıllarında iki ayrı oturum olarak toplanan kongrelerde kurulmaya çalışılmıştır. 1899'da Çar II. Nicolas, iki temel amacı olan bir barış konferansı düzenlemek için girişimde bulunmuştur. Bunlardan ilki, sanayileşmiş büyük Avrupa imparatorlukları arasındaki artan rekabet uluslararası sistem için büyük bir tehdit oluşturmaya başladığından, silahsızlanma yoluyla askeri bütçelerin azaltılmasını amaçlamaktaydı. İkinci ve buna paralel bir diğer amaç da uluslararası anlaşmazlıkların barışçıl çözümünü için mevcut sistemi özellikle tahkim yoluyla güçlendirmektir (Baker, 2017: 434-442).

Lahey sisteminin uluslararası ilişkilere getirdiği en önemli yenilik, XIX. yüzyıl kongrelerinde bulunmayan bir özellik olarak, evrensellik yaklaşımıydı. Çar II. Nicholas elli dokuz ülkeyi 1899'da ilk konferansa katılmaları için davet etmiş; bunlardan altı tanesi Avrupa dışı olmak üzere yirmi altı ülke toplantıya katılmıştır (Baker, 2017: 434). İkinci konferansta durum daha umut vericiydi. 1907 yılında yapılan konferansa, aralarında Latin Amerika ülkelerinin de bulunduğu kırk dört ülke katılmıştır (Daudet, 2008: 118). Claude'a göre 1907 konferansı dünyanın ilk "Genel Kurulu"ydü; ayrıca bu toplantı, uluslararası diplomasinin odağını genişletmeye, giderek daha fazla gerçekçi olmayan Avrupa fikrinden kurtulmaya ve uluslar topluluğunun sınırlarını daha doğru tanımlamaya yönelik atılmış önemli bir adım olmuştur (Claude, 1971: 29).

İkinci olarak, iki Lahey Konferansı, küçük devletlerin büyük güçlerle eşit şartlarda kabul edilmesi anlamına geliyordu. Lahey Konferansları'nda modern uluslararası örgüt fikri, büyük ve küçük devletler arasındaki çatışmanın nasıl yönetileceğine dair ilk kez test edilmiştir. Avrupa Uyum döneminde, sistem büyük güçlerin hegemonyası tarafından kontrol edilirken, Lahey konferansları küçük devletlerin altın çağı olmuştur (Claude, 1971: 30). Bu devletler, Lahey'de bağımsızlık ve eşitliğin tadına varmışlardır (Lorca, 2014: 238). 1899 ve 1907 konferanslarının ayırt edici bir özelliği de kendilerinden önceki konferansların aksine, savaş zamanında veya savaş sonunda spesifik bir kriz için değil, barış zamanında toplanarak barışın nasıl devam ettirileceği konusuna odaklanmış olmasıdır (Higgins, 2017: 152).

Lahey konferanslarının uluslararası örgütlerin inşası açısından en önemli katkısı belki de katılımcıların zihnindeki uluslararası daimî kurumsallaşma fikriydi (Murphy, 1983: 9; Sud, 1983: 2). Örneğin 1907 konferansına katılan Amerikalı temsilciye göre iki Lahey konferansı arasında sekiz yıl vardı ve gelecekteki konferansların herhangi bir devlet tarafından ön ayak olunmasına gerek kalmaksızın düzenli olarak toplanacağı bir mekanizma kurulmalıydı (Moore vd., 1990: 60). Bu kurumsallaşma niyeti, 1899 konferansı sonrasında ortaya çıkan Daimî Tahkim Mahkemesi örneğinde olduğu üzere, konferanslar neticesinde kurulan yapılarla açık şekilde izlenebilir (Hernandez, 2014: 14). Leonard, Lahey sistemini bu mahkeme dolayısıyla "Uluslararası Tahkim Sistemi" olarak ifade etmektedir (Leonard, 1951: 37).

Her ne kadar Lahey sistemi, Birinci Dünya Savaşı'nı engelleyememiş olsa da yukarıda sayılan katkılarıyla iki Lahey konferansı uluslararası örgütler mirasının önemli bir paydaşdır. Avrupa Uyum ve Lahey Sistemi uluslararası örgütlerin gelişim sürecinde güvenlik ve sınır meseleleri gibi 'yüksek politika' işlerinde çığır açan yenilikler getirirken, üçüncü büyük katkı yine XIX. yüzyılda özellik teknik alanlarda ortaya çıkan uluslararası kuruluşlardı.

3. MODERN ULUSLARARASI ÖRGÜTLENME PRATIĞİ

Viyana Kongresi ile Avrupa'ya uzun bir barış geldiğinde ve insanlar mübadelenin zenginlik getirdiğini fark ettiğinde, uluslararası ilgi ilk olarak o dönem taşımacılığı için en önemli yol olan nehirlerle odaklandı. Bunlar arasında, esasen 1804 yılında imzalanan Ren Okrua Sözleşmesi'ne dayanan, ancak Viyana Kongresi sonrası Ren Nehri'nde seyrüseferi düzenlemek için 1815'de nehre kıyıdaş devletlerin üyelikleri ile kurulan "Ren Nehri Merkezi Komisyonu" hem bu alanda ilk kurulan uluslararası örgüttür hem de çağdaş uluslararası örgütlerin öncülü sayılmaktadır (Hasgüler ve Uludağ, 2017: 52-53; Ataöv, 1960: 30-31). Komisyonun, antlaşmaya taraf üyeler tarafından ortaklaşa atanan bir Genel Sekreter tarafından idare edilmesi de benzersizdir ve ileride kurulacak

diğer örgütler için de işlevseldir. Zira bu kendi hükümetini değil de organizasyonu müşterek olarak temsil eden görevli, uluslararası memur prototipini oluşturmuştur (Mangone, 1954: 69).

Bu yüzyılda kurulan Elbe (1821) (Kuokkanen, 2002: 112), Douro (1835) (Kuokkanen, 2002: 112), Po (1849) (D'Souza, 2006: 465) ve Prut (1866) (D'Souza, 2006: 465) nehirleri komisyonları Ren Merkez Komisyonu kadar başarılı olamaları da bu alanda uluslararası kuruluşlara olan eğilimi yansıtmaktadır (Boisson de Chazournes, 2013: 179). Bu alanda yenilik getirici bir kuruluş, 1856 Paris Antlaşması'yla kurulan Tuna Rejimi Avrupa Komisyonu olmuştur. Bu komisyonla tarihte ilk kez, nehre kıyıdaş olan ve olmayan devletler uluslararası ticaretin atardamarlarından birinin gelişimi için iş birliğine girmiştir (Hasgüler ve Uludağ, 2017: 54; Mangone, 1954: 71). Son olarak, Fas'ın Tanca açıklarındaki fırtınalı bölgede gemi işleten devletler ile Fas arasında 1865 yılında imzalanan antlaşmayla kurulan, Tanca Spartrl Burnu Feneri Uluslararası Komisyonu da bu alanda sayılması gereken uluslararası kuruluşlardan biridir (Hasgüler ve Uludağ, 2017: 56-57; Ataöv, 1960: 33-34).

Uluslararası ticari taşımacılık temel olarak su yollarıyla sağlansa da XIX. yüzyılın başlarında buharlı motorun ve demir rayların icadından sonra kara taşımacılığı da özellikle kıta Avrupası'nda önemli bir araç haline gelmiştir. Bu amaçla İsviçre'nin başlattığı girişimlerle uzun toplantılar sonucunda 1890 yılında demiryolu taşımacılığı için kapsamlı bir antlaşma imzalanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda bazı ülkelerin bu antlaşmadan çekilmeleri neticesinde, konu ancak Milletler Cemiyeti'nce ele alınabilmiş ve 1922 yılında bir antlaşma imzalanmasıyla Uluslararası Demiryolları Birliği kurumsal kişiliğini tamamlamıştır (Hasgüler ve Uludağ, 2017: 66; Mangone, 1954: 74).

Uluslararası ticaret ve büyük devletlerin kolonileri ile iletişiminin sağlanması için dönemin en etkili ve hızlı yolu 1840'lardan itibaren kullanımda olan telgraftı. Uluslararası haberleşme sisteminde ortak bir platform kurulması ise Fransa İmparatoru III. Napolyon'un belli başlı Avrupa devletlerini ülkesine davet etmesi ile başlamıştır. İlk Uluslararası Telgraf Sözleşmesi 1865 yılında Paris'te yirmi kurucu üye tarafından imzalanmış ve Uluslararası Telgraf Birliği (bugünün Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin ilk hali) kurulmuştur (Drake, 2008: 15). Uluslararası Telgraf Birliği, uluslararası örgütler tarihinde iki açıdan özgündür. Birincisi Birlik, Avrupa devletleri ile sınırlı olmayıp tüm dünya devletlerinin katılımına açıktır; bu da uluslararası örgütlerin evrenselliği anlamını taşımaktadır. İkincisi, Birliği kuran sözleşme gereğince taraf devletler periyodik aralıklarla kurucu sözleşmedeki müteakip değişiklikleri denetlemek için toplanacaklardır; ki bu da kalıcı uluslararası örgütlerin yeni bir görünümüdür (Mangone, 1954: 75-77).

Önemli bir kuruluş da yine dönemin ihtiyacına cevaben ortaya çıkan Evrensel Posta Birliği'ydı. Evrensel Posta Birliği'nin kurulmasından önce her ülke uluslararası posta almak ve göndermek için diğer ülkelerle ayrı ayrı posta sözleşmesi imzalamak zorundaydı. Bazı durumlarda, göndericilerin yolculuğun her ayağı için ayrı posta ücreti ödemesi ve doğrudan bir teslimat yoksa ilgili ülkede bir posta taşıyıcısı bulması gerekiyordu. Bu karmaşıklığı ortadan kaldırmak için Amerika Birleşik Devletleri 1863'te Uluslararası Posta Kongresi çağrısında bulunmuştur (Reinalda, 2009: 89). Bu kongre, Kuzey Alman Konfederasyonu'nda kıdemli bir posta yönetici olan Heinrich von Stephan'ı uluslararası bir posta birliği için plan hazırlamak konusunda cesaretlendirmiştir (Lyll, 2016: 231).

Heinrich von Stephan'ın önerisi üzerine, İsviçre hükümeti 1874'te Bern'de yirmi iki devletin katıldığı uluslararası bir konferans düzenlemiştir (Lyll, 2016: 231). Yirmi dört gün süren toplantılar sonucunda, dört yıl sonra adı Evrensel Posta Birliği olarak değiştirilecek olan Genel Posta Birliği'ni kuran sözleşme imzalanmıştır (Schivavone, 1986: 304). Bu sözleşmeye göre, tüm dünya tek bir ülke olarak kabul edilmiş, tüm ülkeler kuryelere topraklarından geçiş özgürlüğü tanımış, dünyanın neresine gönderilirse gönderilsin ağırlığın esas alındığı tek bir ücret tarifesi kabul edilmiş ve sistemi mükemmelleştirmek için taraf devlet yetkililerinin her üç yılda bir toplandığı bir mekanizma kurulmuştur (Lyll, 2016: 233). Evrensel Posta Birliği'nin uluslararası örgütlerin gelişim tarihine en önemli katkısı ise, ilk defa diplomatik anlaşmaları kurumun idari düzenlemelerinden ayıran, eksiksiz ve kalıcı bir uluslararası idari birlik kuruyor olmasıydı (Mangone, 1954: 78). Not edilmesi gereken önemli bir nokta da kuruluşun karar alma sürecine ilişkindir. Buna göre, sözleşmenin bazı maddeleri üçte iki oy veya basit bir oy çoğunluğu ile değiştirilebilirdi. Böylece, sınırlı bir uluslararası ilişkiler alanında çoğunluk ilkesine göre hareket eden modern uluslararası örgütler çağı başlamış oluyordu (Mangone, 1954: 78-79).

Uluslararasıda hiç görülmemiş şekilde artan ticaret, başarısını bilimsel ve teknolojik buluşlara borçluymuş ve bilimsel konulardaki iş birliği ihtiyacı da uluslararası örgütlenme eğiliminden nasibini alıyordu. Bu bakımdan, dünyanın şekli ve büyüklüğü hakkındaki kuramları tartışmak ve yerçekiminin özellikleri hakkındaki bilgiyi arttırmak için 1864 yılında kurulan Uluslararası Jeodezi Birliği'ni (Angus-Leppan, 1984: 224-229), ölçü birimi ve ölçüm standartları ile ilgili konularda birlikte hareket etmek amacıyla 1875 yılında imzalanan Metrik Sözleşmesi sonucunda kurulan Uluslararası Ağırlık ve Ölçü Bürosu takip etmiştir (Peasleess, 1956: 38-47).

Dünyanın küçülme süreci teknolojik buluşlarla hız kazanırken, bulaşıcı hastalıkların da dünya genelinde yayılma hızı artırıyordu. İlk kez 1822 yılında Osmanlı topraklarında görülüp (Yılmaz, 2017: 42) ticari ilişkiler, göçler, savaşlar ve hac yoluyla dünyaya yayılan kolera, 1830-1892 yılları arasında Avrupa'da altı defa salgın haline gelince, durumun yerel önlemlerle kontrol altına alınamayacağı anlaşılmıştır (Hardy, 1993: 250). Bu anlamda İstanbul'da 1839 yılında kurulan ilk uluslararası sağlık konseyini, 1840'da Tangier (Fas) ve 1881'de İskenderiye ve Tahran konseyleri izlemiştir (Butler ve Maccoby, 2003: xxxvi). Kolerayla ilgili ilk uluslararası sağlık sözleşmesi, 1892'de on beş bin kişinin ölümüne yol açan bir salgının Avrupa'yı vurmasından sonra, Venedik'teki yedinci Uluslararası Sağlık Konferansı'nda onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. 1893'te Dresden ve 1894'te Paris'te yapılan diğer kongreler, kolera ile ilgili iki ek sözleşmeyle sonuçlanmıştır. Venedik'te 1897'de yapılacak bir sonraki kongrede, vebanın yayılmasının önlenmesiyle ilgili yeni bir uluslararası sözleşme kabul edilmiştir. Bu dört sözleşme 1903'te tek bir Uluslararası Sağlık Sözleşmesi olarak konsolide edilmiş ve 1903 konferansında, Washington D.C.'de kalıcı bir Uluslararası Sağlık Bürosu kurulmasına karar verilmiştir. Bu konferanslar, 1948'de Dünya Sağlık Örgütü'nün oluşumunda büyük bir rol oynamıştır (Cueto vd., 2019: 13-15).

Bu dönemde örgütlenmenin uluslararası hayatın sosyo-ekonomik tüm yönleriyle ilgili olduğunu gösteren örneklerden birisi de patent ve telif haklarına yönelik yapılan çalışmalardır. Paris'te 1880'de yapılan diplomatik konferansın ardından on bir ülke tarafından imzalanan sözleşme buna örnek olarak gösterilebilir. 1883 Paris Sınai Mülkiyetin Korunması Sözleşmesi, ilk fikri mülkiyet antlaşmalarından biriydi (Kuanpoth, 2010: 22). Daha sonra, Paris Sözleşmesi'nin bazı boşluklarını gidermek için 1886'da Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunması için Bern Sözleşmesi imzalanmıştır (Kuanpoth, 2010: 13). Paris ve Bern Sözleşmeleri'ni yönetmek üzere kurulan iki sekreteryaya, bugün Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nün öncülü olan Fikri Mülkiyetin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Uluslararası Büro'yu oluşturmak için bir araya gelmiştir (Kuanpoth, 2010: 13).

Uluslararası örgütlenme, tarım sektörünü de içine alarak genişlemiştir. Büyük Britanya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa arasında yapılan müzakereler sonucunda imzalanan 1902 Brüksel Sözleşmesi, hükümetleri ulusal şeker sanayisi sübvansiyonlarından vazgeçirmek amacını taşımaktaydı. Sözleşme ile ayrıca, daimî bir Uluslararası Şeker Birliği kuruluyordu (Kuanpoth, 2010: 126-127; Fakhri, 2018: 485-486). Her üyenin bir oyunun olduğu Birlikte, kararlar oy çokluğu ile alınmaktaydı (Kuanpoth, 2010: 126-127; Fakhri, 2018: 485-486; Mangone, 1954: 13).

XIX. yüzyıl yalnızca sosyo-ekonomik konularda iş birliğine giden ülkeler tarafından kurulan teknik uluslararası örgütlere değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik örgütlere de tanıklık etmiştir. Bunlardan özellikle ikisi bahsedilmeye değerdir. İlki, 1815'te Viyana Kongresi tarafından ortaya konulan Almanya Konfederasyonu'dur. Bu konfederasyon, Orta Avrupa'daki Almanca konuşulan otuz dokuz devletin ekonomilerini koordine etmek ve 1806'da dağılmış olan eski Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yerini almak üzere oluşturulan birlikti.⁸ 1870'te Fransa ile olan savaşı kazanan birlik, Ren bölgesindeki Alman devletlerini de içererek II. Reich'i oluşturacaktı. İkincisi de yine Alman gümrük birliği olarak tanımlanabilecek Zollverein'dir. Zollverein, kendi bölgelerinde tarifeleri ve ekonomik politikaları yönetmek için kurulan Alman devletleri koalisyonuydu. Zollverein'in kuruluşu, tarihte bağımsız devletlerin aynı anda siyasal bir federasyon kurmadan tam bir ekonomik birlik oluşturdukları ilk örnekti (Henderson, 2018).

Ekonomik bir birlik olarak bahsedilebilecek son topluluk, 1865 yılında yapılan anlaşma ile Fransa, Belçika, İtalya ve İsviçre arasında oluşturulan Latin Para Birliği'dir. Birlik, Avrupa'da ulusal para birimlerinin çoğunun hâlâ altın ve gümüşten yapıldığı bir zamanda, tüm üye devletlerde kullanılacak tek bir para biriminde birleştiren bir XIX. yüzyıl sistemiydi. Dağıldığı 1927 yılına kadar ciddi krizler yaşayan bu sistem ile devletler, ortak altın ve gümüş standartlarını kabul etmişlerdir (Fendel ve Maurer, 2015: 93-120).

⁸ Almanca konuşulmayan Bohemya Krallığı ve Carniola Dükalığı istisnai olarak birliğe üyeydi (Stolleis, 2001: 41-44).

4. XIX. YÜZYILIN ALAMETİFARİKASI

Her ne kadar uluslararası örgütlenme pratiğinin ilkel örnekleri eski çağlarda mevcut olsa da (Bennett, 1995: 51), görüldüğü gibi modern uluslararası örgütler XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde bütünlüklü bir şekilde vücut bulmuştu. Dünya çapındaki ilk hükümetlerarası organizasyon olan Milletler Cemiyeti'nin kurulması için ise yapılması gereken tek şey, koltuklarımıza yaslanıp Gavriolo Princip'in silahının ateşlenmesini beklemektir. 1815 ve 1914 sınırları ile XIX. yüzyıl, uluslararası örgüt fenomeninin gerçekçi anlamda kurumsal yapılarıyla doğduğu dönem olmuştur (Götz, 2009: 251; Engström, 2012: 26; Hirsch, 1995: 2; Davies ve Richard, 2014: 39). Peki neden XIX. yüzyıl? Diğer bir ifadeyle, uluslararası örgütler neden önceki yüzyıllarda değil de XIX. yüzyılda ortaya çıkmaya karar verdiler? Savaşlar mı? Tek neden bu olamaz, zira en azından M.Ö. 1280 Kadeş Antlaşması'ndan bu yana savaşlar devletler arasında yoğun bir şekilde gözlenen bir fenomen olmuştur. Bu nedenle daha bütünlüklü bir dönem analizine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu analiz maddi (ihtiyaca yönelik) faktörler, düşünsel faktörler, stratejik faktörler ve sistemsal faktörler olmak üzere dörtlü bir ayırımla yapılabilir.

Maddi faktörler XIX. yüzyılda birbirine bağlı ve karşılıklı olarak birbirini besleyen olgular olarak gelişmişlerdir ve bunlar esasında fonksiyonalist teoriye (Haas, 1964: 3-125) uygun olarak teknik iş birliğine odaklanır. İlk önemli faktör, uluslararası ticarete görülen muazzam büyüme ve buna paralel olarak gelişen serbest ticaret ideolojisiydi (Peters ve Peter, 2012: 177; Nau, 1974: 27). İkincisi trafik ve iletişim alanında gözlenen oldukça hızlı teknik ilerlemeydi, ki bu ilerlemeler doğrudan uluslararası ticareti kolaylaştıran faktörlerdi (Peters ve Peter, 2012: 177; Brendebach vd., 2018: 3). Yukarıda da değinildiği gibi XIX. yüzyılın uluslararası komisyonları ve idari birlikleri de zaten tam olarak bu iki alanda kurulacaktı. Örneğin, henüz 1815'te kurulan Ren nehri komisyonu, 1860'larda kurulan telgraf ve 1870'lerde kurulan posta birlikleri bu iddiayı desteklemektedir. Uluslararası ticaret için üçüncü bir kolaylaştırıcı faktör, ağırlık ve ölçülerin standart hale getirilmesiydi. 1875 yılında imzalanan Metrik Sözleşmesi'nin kurduğu Uluslararası Ağırlık ve Ölçü Bürosu bu alanda kritik bir rol oynamıştır. Dördüncü olarak, teknik yenilik ve buluşlar ile uluslararası ticaret, fikri mülkiyetin korunmasına olan talebi artırmış ve bu ihtiyaca cevaben, 1880'lerde imzalanan iki sözleşme sonucu Fikri Mülkiyetin Korunması İçin Birleşmiş Uluslararası Büro ortaya çıkmıştır. Beşinci bir faktör, iş sektörünün, özellikle şeker gibi ihtiyaç duyulan doğal kaynakların kullanımının düzenlenmesiyle ilgilenmiş olmasıydı. Yüzyıl biter bitmez kurulan Uluslararası Şeker Birliği bu ilgi sonucunda ortaya çıkmıştır. Son olarak altıncı faktör, artan uluslararası ticaret, trafik ve insanların eşzamanlı hareketliliğinin bir sonucu olarak küresel bir sorun haline gelen sağlıktı, ki bu yüzyılda özellikle kolera salgınları ile ilgilenen pek çok birlik -Dünya Sağlık Örgütü'nün temelleri olarak- art arda kurulmuştur (Peters ve Peter, 2012: 177; Brendebach vd., 2018: 3).

Liberal teoriye (Davies ve Woodward, 2014: 24-28) yakın görünen düşünsel faktörler, çoğunlukla uluslararası ilişkilerin yürütülüş tarzındaki ulusal çıkar merkezli anlayışın, ortak çıkarlara yöneldiği pratik bir değişiklik ihtiyacını ifade etmektedir. XX. yüzyılda kristalleşmeden evvel, XIX. yüzyılda da devletleri uluslararası örgütlenmeye zorlayan gereklilikler vardı. Örneğin, 1882'de Georg Jellinek, tek bir devletin iradesi ve gücü üzerine değil, lakin bir uluslararası topluluğun iradesi ve gücü üzerine kurulacak olan uluslararası örgütlenmeye karşı bir tür zorlayıcı güçten bahsediyordu (Peters ve Peter, 2012: 178). İşbirliğine yönelik duyulan ihtiyacın bir diğer görüntüsü de uygar milletlerin ortak çıkarlarının sağlanmasıydı. Örneğin Uluslararası Telgraf Bürosu'nu kuran 1868 tarihli antlaşmanın 61'inci maddesi, büronun, antlaşma maddelerini üyelerin ortak çıkarına yönelik uygulaması gerektiğini belirtmekteydi. Bunların yanında, XIX. yüzyıl ulus-devletlerinin artık fark ettiği üzere, kamu yararını sağlamak için tek bir devletin artık gerçekleştiremediği şeyler devletlerin kolektif girişimleri ile sağlanabilirdi (Peters ve Peter, 2012: 180).

Stratejik faktörler ise, -realist teoriye (Davies ve Woodward, 2014: 20-24) uygun olarak- bazı devletlerin uluslararası örgütleri iç ve dış güç mücadelesinin bir parçası haline getirdiğini vurgulamaktadır. Örneğin, Fransa'nın Latin Para Birliği yoluyla kendi para sistemini sınırlarının ötesine yayarak hegemonik bir güç olma arzusunda olduğu ileri sürülmektedir (Fendel ve Maurer, 2015: 97; Einaudi, 2000: 284-308; Viotti, 2014: 39). Dahası, İsviçre ve Belçika gibi tarafsız devletlerin uluslararası birliklere ev sahipliği yapmak için yarışmalarının nedeni olarak, bu birliklerden alınacak olan vergilerden ve birlik üzerinde kurulmak istenen idari bir vesayetten kaynaklandığı ifade edilmektedir (Peters ve Peter, 2012: 180). Gerçekten de İsviçre hem Telgraf Birliği hem de Posta Birliği'nin

uluslararası ofislerine ev sahipliği yapmakta ve her iki ofis de İsviçre idaresinin bir parçası gibi İsviçre Federal Parlamentosu'nun yıllık raporuna dahil edilmektedir (Dembinski-Goumard, 2008: 54).

Sistemsel faktörler ise uluslararası sistemin ve bu sistemin omurgasını oluşturan devletlerin yapısında meydana gelen değişikliklere ilişkindir. Claude'ye göre uluslararası örgütlerin gelişmesi için dört önkoşul vardır: 1-) dünya, bağımsız siyasi birimler olarak faaliyet gösteren birçok devlete bölünmelidir; 2-) bu bölümler arasında önemli ölçüde bir temas var olmalıdır; 3-) devletler, bir arada bulunmalarından kaynaklanan sorunların farkındalığını geliştirmelidirler; 4-) birbirleriyle ilişkilerini düzenlemek için kurumsal araçlar ve sistematik yöntemler yaratma gereğini kabul etmelidirler (Claude, 1971: 21). Bir önceki bölümde ifade edilen tarihi olaylar örüntüsü, gerçekten de Claude'u desteklemektedir. XIX. yüzyılda ulus-devletlerin sayısında bir artış görülürken, bu artış aynı zamanda sömürgecilik ve emperyalizmin etkisi ile uluslararası sistemin etki alanının Avrupa dışına çıkmasını da sağlamıştır (Özdam ve Jane, 2014: 240). Yukarı da belirtildiği üzere, uluslararası ticarete ve iletişim olanaklarındaki artış, devletler arasındaki teması ciddi biçimde arttırmıştır. Devletler, örneğin sağlık komisyonlarında görüldüğü gibi, bir arada bulunmalarından kaynaklanan sorunların farkına varmış ve bunları beraber çözmeye iradesi göstermiştir. Son olarak, uzun kongreler döneminde izlendiği üzere, ilişkilerin yürütülmesine ilişkin kurumsal araçlar ve sistematik yöntemler geliştirilmiştir. Bu anlamda uluslararası örgütlenmenin, esasında, anarşiye yatkın olan bir devletler sisteminin anti-tezi olduğu söylenebilir (Mogami, 2014: 44).

SONUÇ

Binlerce yıllık tek aktörlü uluslararası ilişkiler sistemine, değişen dünya koşullarında yeni aktörler eklenmiştir. Uluslararası örgütler de bu sistemi devletlerden sonra en fazla etkileme gücüne sahip aktörler olarak, kalıcı kurumlar olarak XIX. yüzyıldan itibaren var olmuşlardır. Uluslararası sistem -tüm diğer organizmalarda olduğu gibi- içerisindeki bileşenlerin (uluslararası ilişkiler aktörleri) süreçleri (uluslararası pratikleri) yürüttüğü bir bütündür. Organizmaların evrimine uygun olarak, uluslararası aktörler de ihtiyaç üzerine XIX. yüzyılda bu süreçte dahil olmuştur.

Bu yüzyılda hızla artan devlet sayıları ile beraber modern uluslararası ilişkiler sistemi, Westphalia'dan uzunca bir süre sonra da olsa yerine oturmuştur. Westphalia ile teorik olarak ortaya çıkmış olsa da toprak bütünlüğü, sınırların ihlal edilmezliği, egemen eşitlik ve iç işlerine karışmama ancak XIX. yüzyılda gerçek anlamda uygulanmaya başlanmıştır (Kaygusuz, 2014: 27). Teknik ve bilimsel anlamda yaşanan gelişmeler ilk uluslararası örgütlerin oluşmasını sağlamıştır. Savaşlardaki nicel ve nitel artış ile ticaret-ulaşım-iletişim tekniklerindeki çağır açan buluşlar, devletleri birbirleriyle daha yakın ilişki kurmaya zorlamıştır. Yakın ilişkiler, başta sağlık olmak üzere yeni sorunlar yaratmış ve bu sorunların artık yerel çabalar ile çözülemeyeceği anlaşılmıştır. Sömürgecilik ve emperyalizm yarışı, sistemin tüm dünyaya yayılmasına neden olurken, fayda getirmediği artık anlaşılan katı ulusal çıkar odaklı ilişki biçimi yerini ortak çıkar düşüncesine bırakmaya başlamıştır.

İlginç şekilde, XIX. yüzyıl bu gelişmelerin ya başladığı ya da sonuçlarının net şekilde hissedildiği yüzyıl olmuştur. Bu anlamda bu yüzyıl, uluslararası örgütlerin sihirli yüzyılı olarak ifade edilmelidir. XIX. yüzyıldaki başarılı uygulamalar sayesinde, XX. yüzyılda kurulan uluslararası örgüt sayısı keskin bir şekilde artmıştır (Ertürk, 2015: 334).

Uluslararası örgütler hiç şüphesiz uluslararası barışı sağlamak konusunda başarısızlığa düşmüş ve bazılarınca henüz XX. yüzyılın ortalarında dahi hayal kırıklığı olarak görülmüş olabilirler (Mangone, 1954: 10). Uluslararası örgütler, sistemde ihtiyaç duyulduğu süre boyunca var olacak ve ihtiyaca göre de evrimleşecektir. Bu ihtiyaç ortadan kalktığı veya uluslararası örgütler bu ihtiyaca cevap veremeyecek duruma geldiği zaman, tıpkı insan türünün zaman içinde yapısal evrim geçirerek bazı organlarının ihtiyaç fazlası olması gibi, körelmeye başlayacaklardır.

KAYNAKÇA

- Anderson, A. D. (1999). *On the Verge of War: International Relations and the Jülich-Kleve Succession Crises (1609-1614)*, Humanities Press, Boston.
- Anderson, F. (2001). *Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754-1766*, Vintage, New York.

- Anderson, F. M. (1904). *The Constitutions and Other Select Documents Illustrative of The History of France 1789-1901*, H.W. Wilson, Minneapolis.
- Angus-Leppan, P. V. (1984). "A Note on the history of the International Association of Geodesy", *Bulletin Géodésique*, 58/3, 224-229.
- Archer, C. (2001). *International Organizations*, Routledge, London and New York.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl*, (Çev: R. Boztemur), İmge, Ankara.
- Ataman, M. (2003). "The Impact of Non-State Actors on World Politics: A Challenge to Nation-States", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 2/1, 42-66.
- Ataöv, T. (1960). "1815 - 1865 Arasında Devletler Tarafından Kurulan Milletlerarası Teşekküller", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 15/3, 29-48.
- Ateş, D. (2016). *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantiği*, Dora Yayıncılık, Bursa.
- Baker, B. (2017). "Hague Peace Conferences (1899 and 1907)", *The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Ed: F. Lachenmann ve R. Wolfrum.), Oxford University Press, Oxford, 434-442.
- Barker, J. C. (2000). *International Law and International Relations*, Continuum, New York.
- Becker, S. O., Pfaff, S. ve Rubin, J. (2016). "Causes and consequences of the Protestant Reformation", *Explorations in Economic History*, 62, 1-25.
- Bedouelle, G. (2003). *The History of the Church*, Continuum, London.
- Bennett, A. L. (1995). *International Organizations: Principles and Issues*, Prentice Hall, New Jersey.
- Best, A., Hanhimaki, J., Maiolo, J. A. ve Schulze, K. E. (2015). *International History of the Twentieth Century and Beyond*, Routledge, London.
- Boisson de Chazournes, L. (2013). *Fresh Water in International Law*, Oxford University Press, Oxford.
- Brendebach, J., Herzer, M. ve Tworek, H. (2018). "Introduction", *International Organizations and the Media in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Ed. J. Brendebach, M. Herzer ve H. Tworek (Eds.)), Routledge, Oxon 1-16
- Butler, G. G. ve Maccoby, S. (2001). *The Development of International Law*: New Jersey, Exchange, The Lawbook.
- Buzan, B. ve Lawson, G. (2013). "The Global Transformation: The Nineteenth Century and the Making of Modern International Relations", *International Studies Quarterly*, 57/3, 620-634.
- Buzan, B. ve Little, R. (2001). "Why International Relations Has Failed as an Intellectual Project and What to Do About It", *Millennium*, 30/1, 19-39.
- Carvalho, D., Leira, H. ve Hobson, J. (2011). "The Big Bangs of IR: The Myths That Your Teachers Still Tell You about 1648 and 1919", *Millennium: Journal of International Studies*, 39/3, 735-758.
- Chapman, T. (1998). *The Congress of Vienna Origins, Processes and Result*, Routledge, New York.
- Claude, I. L. (1971). *Swords into Plowshares: The Problems and Progress of International Organization*, Random House, New York.
- Cox, R. W. (2007). "The International in Evolution", *Millennium: Journal of International Studies*, 35/3, 513-527.
- Croxton, D. (1999). "The Peace of Westphalia of 1648 and the Origins of Sovereignty", *The International History Review*, 21/3, 569-591.
- Cueto M., Brown, T. M. ve Fee, E. (2019). *The World Health Organization: A History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- D'Souza, R. (2006). *Interstate Disputes Over Krishna Waters: Law, Science and Imperialism*, Orient Longman, New Delhi.
- Daudet, Y. (2008). *Topicality of the 1907 Hague Conference, the Second Peace Conference*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden.
- Davies, M. & Woodward, R. (2014). *International Organizations: A Companion*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

- Dembinski-Goumard, D. (2008). *International Geneva Yearbook: Organization and Activities of International Institutions in Geneva Volume XX*, Eco'Diagnostic, Geneva.
- Drake, W. J. (2008). "Introduction: The Distributed Architecture of Network Global Governance",. *Governing Global Electronic Networks: International Perspectives on Policy and Power* (Ed. William J. Drake & Ernest J. Wilson III), the MIT Press, London, 1-80.
- Dwyer, P. G. (2013). "Violence and the Revolutionary and Napoleonic Wars: Massacre, Conquest and the Imperial Enterprise", *Journal of Genocide Research*, 15/2, 117-131.
- Einaudi, L. L. (2000). From the Franc to the 'Europe': The Attempted Transformation of the Latin Monetary Union into a European Monetary Union, 1865-1873. *The Economic History Review*, 53(2), 284-308.
- Englund, S. (2004). *Napoleon: A Political Life*, Scribner, New York.
- Engström, V. (2012). *Constructing the Powers of International Institutions*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden.
- Ertürk, E. (2015). "Intergovernmental Organizations (IGOs) and Their Roles and Activities in Security, Economy, Health, and Environment", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/8, 333-340.
- Esaile, C. (2001). *The French Wars 1792-1815*, Routledge, London.
- Fakhri, M. (2018). "Sugar", *International Law's Objects* (Ed. J. Hohmann & D. Joyce), Oxford: Oxford University Press, 478-490.
- Falk, R. A. (1969). "The Interplay of Westphalia and Charter Conceptions of International Legal Order", *The Future of the International Legal Order* (Ed. C. E. Black & R. A. Falk), Princeton University Press, Princeton, 32-70.
- Falkner, J. (2015). *The War of the Spanish Succession 1701-1714*, Pen & Sword Military, South Yorkshire.
- Fendel, R. ve Maurer, D. (2015). "Does European History Repeat Itself?: Lessons from the Latin Monetary Union for the European Monetary Union", *Journal of Economic Integration*, 30/1, 93-120.
- Gabriela, S. M. (2013). "The Role of International Organizations in the Global Economic Governance-An Assessment", *Romanian Economic and Business Review*, Special Issue, 308-316.
- Giraud, C. (1847). *The Treaty of Utrecht*, James Ridgway Piccadilly, London.
- Goldstein, J. L., Rivers, D. ve Tomz, M. (2007). "Institutions in International Relations: Understanding the Effects of the GATT and the WTO on World Trade", *International Organization*, 61, 37-67.
- Gönlübol, M. (1975). *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Götz, N. (2009). "Epilogue: The 'Alpine System': Creating Space for Regional Cooperation", *Regional Cooperation and International Organizations: The Nordic Model in Transnational Alignment*, (Ed. Norbert Götz & Heidi Haggrén), Routledge, Oxon, 248-268.
- Grant, J. P. ve Barker, J. C. (2009). *Parry and Grant Encyclopaedic Dictionary of International Law*, Oxford University Press, Oxford.
- Gross, L. (1948). "The Peace of Westphalia 1648-1948", *The American Journal of International Law*, 42/1, 20-41.
- Gutmann, M. P. (1988). "The Origins of the Thirty Years' War", *The Journal of Interdisciplinary History*, 18/4, 749-770.
- Haas, E. B. (1964). *Beyond the Nation State: Functionalism and International Organization*, Stanford University Press, Stanford.
- Hameeuw, H. (2013). "Mesopotamian Clay Cones in the ancient Near East Collections of the Royal Museums of Art and History", *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles*, 48, 5-48.
- Hampton, B. C. (1940). "Development of the National Maritime Quarantine System of the United States", *Public Health Reports (1896-1970)*, 55/28, 1241-1257.
- Hanrieder, W. F. (1966). "International Organizations and International Systems", *Journal of Conflict Resolution*, 10/3, 297-313.
- Hardy, A. (1993). "Cholera, Quarantine and the English Preventive System 1850-1895", *Medical History*, 37, 250-269.

- Hasgüler, M. ve Uludağ, M. B. (2017). *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler, Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Hastings, D. (2018). *Nationalism in Modern Europe: Political, Identity, and Belonging since the French Revolution*, Bloomsbury, London.
- Hatton, T. J. ve Williamson, J. G. (1994). "What Drove the Mass Migrations from Europe in the Late Nineteenth Century", *Population and Development Review*, 20/3, 533-559.
- Henderson, E. O. (2018). *The Zollverein*, Routledge, Oxon.
- Hernandez, G. (2014). *The International Court of Justice and the Judicial Function*, Oxford University Press, Oxford.
- Higgins, A. R. (2017). "Writing for Peace: Reconsidering the British Public Peace Petitioning Movement's Historical Legacies After 1898". *War, Peace and International Order?: The Legacies of the Hague Conferences of 1899 and 1907* (Ed. Maartje A., C. E. Barber ve A. R. Higgins), Routledge, New York, 138-154.
- Hillerbrand, H. J. (2012). *A New History of Christianity*, Abingdon Press, Nashville.
- Hirsch, M. (1995). *The Responsibility of International Organizations Toward Third Parties: Some Basic Principles*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht.
- Hughes, M. (1992). *Early Modern Germany, 1477-1804*, MacMillan Press and University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Ingrao, C. W. (2000). *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Jackson, R. H. (1992). "Pluralism in International Political Theory", *Review of International Studies*, 18/3, 271-281.
- Kaplan, B. J. (2007). *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, London.
- Kayaoğlu, T. (2010). *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman, and China*, Cambridge University Press, New York.
- Kaygusuz, Ö. (2014). "Egemenlik ve Vestfalyan Düzen", *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler* (Ed. Evren Balta), İletişim, İstanbul, 25-49.
- Kohn, G. C. (2007). *Dictionary of Wars*, Facts On File, New York.
- Konnert, M. (2006). *Early Modern Europe: The Age of Religious War, 1559–1715*, University of Toronto Press, Toronto.
- Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton University Press, Princeton.
- Kuanpoth, J. (2010). *Patent Rights in Pharmaceuticals in Developing Countries: Major Challenges for the Future*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Kuokkanen, T. (2002). *International Law and the Environment: Variations on a Theme*, Kluwer Law International, The Hague.
- Leonard, L. (1951). *International Organization*, McGraw-Hill, New York.
- Lindsay, J. O. (1970). *The New Cambridge Modern History, Volume II, The Old Regime 1713-63*, the University Press, Cambridge.
- Little, R. (1996). The Growing Relevance of Pluralism. Steve Smith (Ed.), in *International Theory: Positivism & Beyond* (ss. 66-86), Cambridge University Press, Cambridge.
- Lorca, A. B. (2014). *Mestizo International Law: A Global Intellectual History 1842-1933*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyall, F. (2016). *International Communications: The International Telecommunication Union and the Universal Postal Union*, Routledge, New York.
- Mangone, G. J. (1954). *A Short History of International Organization*, McGraw-Hill Book Company, New York.
- McGeary, T. (2013). *The Politics of Opera in Handel's Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mogami, T. (2014). On the Concept of International Organization: Centralization, Hegemonism, and Constitutionalism, *Networking the International System Global Histories of International Organizations* (Ed. Madeleine Herren), Springer, Basel, 43-52.

- Moore, J. N., Roberts, B. ve Turner, R. F. (1990). *National Security Law*, Carolina Academic Press, Durham.
- Morgenthau, H. J. (1946). "Diplomacy", *Yale Law Journal*, 55/5, 1067-1080.
- Murphy, J. F. (1983). *The United Nations and the Control of International Violence: A Legal and Political Analysis*, Manchester University Press, Manchester.
- Nau, H. R. (1974). *National Politics and International Technology: Nuclear Reactor Development in Western Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore.
- Osiander, A (2001). "Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth", *International Organization*, 55/2, 251-287.
- Özdal, B. ve Jane, M. (2014). "La Der Des Ders" in Uluslararası Sistemin Yapısına Etkileri", *Akademik Bakış*, 7/14, 215-245.
- Partington, C. F. (1836). *The British Cyclopædia of Literature, History, Geography, Law, and Politics, Volume I*, Orr and Smith, London.
- Peasleess, A. J. (1956). *International Governmental Organizations: Constitutional Documents Volume II*, Martinus Nijhoff, The Hague.
- Peter, S. (2005). "The Westphalian Model, Sovereignty and Law in Fin-de-siècle German International Theory", *International Relations*, 19/2, 153-172.
- Peters, A. Ve Peter, S. (2012). "International Organization: Between Technocracy and Democracy", *The Oxford Handbook of the History of International Law* (Ed. Bardo Fassbender & Anne Peters), Oxford: Oxford University Press, 170-197.
- Philpott, D. (1999). "Westphalia, Authority, and International Society", *Political Studies*, 47, 566-589.
- Potymkin, V. (1977). *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, (Çev: A. Tokatlı), May Yayınları, İstanbul.
- Reading, M. (2009). *The Complete Prophecies of Nostradamus*, Watkins Publishing, London.
- Reinalda, B. (2009). *Routledge History of International Organizations From 1815 to the Present Day*, Routledge, London.
- Richardson, L. (2006). "Strategic and Military Planning, 1815-56" *The Fog of Peace and War Planning: Military and Strategic Planning under Uncertainty* (Ed. T. C. Imlay & M. D. Toft), Routledge, New York, 11-25.
- Schiavone, G. (1986). *International Organizations: A Dictionary and Directory*, Mcmillian Reference Books, London.
- Shapiro, F. R. (2006). *The Yale Book of Quotations*, Yale University Press, New Heaven ve London.
- Simpson, G. (2004). *Great Powers and Outlaw States: Unequal Sovereigns in the International Legal Orders*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Smith, R. (2009). *Military Economics: The Interaction of Power and Money*, Palgrave Macmillan, . New York.
- Smith, W. (1982). *European Imperialism in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Wadsworth Publishing, Chicago.
- Steans, J., Pettiford, L., Diez, T. Ve El-Anis, I. (2010). *An Introduction to International Relations Theory: Perspectives and Themes*, Pearson, Essex.
- Stephens, H. M. (1896). *Revolutionary Europe, 1789-1815*, Rivingtons, London.
- Stevens, A. (2016). "Tell el-Amarna", *Encyclopedia of Egyptology* (Ed. Willeke Wendrich), UCLA, Los Angeles, 1-37.
- Stolleis, M. (2001). *Public Law in Germany 1800-1914*, Berghahn Books, New York.
- Straumann, B. (2008). "The Peace of Westphalia as a Secular Constitution", *Constellations*, 15, 173-188.
- Sud, U. (1983). *Decolonization to World Order: International Organizations and the Emerging Pattern of Global Interdependence*, National, New Delhi.
- Szabo, F. A. J. (2013). *The Seven Years War in Europe: 1756-1763*, Routledge, New York.
- The Religious Peace of Augsburg (September 25, 1555), § 24, http://ghdi.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=5367, (Erişim Tarihi 28 Haziran 2019).

- Tuncer, H. (2009). *Osmanlı ve Büyük Güçler (1815-1878)*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Turk, E. L. (1999). *The History of Germany*, Greenwood Press, London.
- Ungern-Sternberg, A. (2012). "Religion and Religious Intervention", *The Oxford Handbook of the History of International Law* (Ed. B. Fassbender & A. Peters), Oxford University Press, Oxford, 294-316
- Viotti, P. R. (2014). *The Dollar and National Security: The Monetary Component of Hard Power*, Stanford University Press, Stanford.
- Viotti, P. R. & Kauppi, M. V. (1987). *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond*, Allyn & Bacon, Massachusetts.
- Williams, A. J. (2012). *International History and International Relations*, Routledge, London.
- Wilson, P. H. (2009). *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Yalvaç, F. (2012). "Devlet", *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar* (Ed. Atilla Eralp), İletişim, İstanbul, 15-52.
- Yalvaç, F. (2013). "Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler: Jeopolitik, Kapitalizm ve Devletler Sistemi", *Uluslararası İlişkiler*, 10/38, 3-28.
- Yılmaz, Ö. (2017). "1847-1848 Kolerla Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6/1, 23-55.
- Zouche, R. (1911). *An Exposition of Fecial Law and Procedure, or of Law Between Nations, and Questions Concerning the Same*, (Çev: J. L. Brierly), Carnegie Institution, Washington.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:29.09.2020 ✓Accepted/Kabul:11.02.2021

DOI:10.30794/pausbed.801499

Araştırma Makalesi/ Research Article

Albayrak Sak, V. (2021). "Klasik Türk Şiirinde Galatalı Şair Sıyâmî-i Rûmî'nin Redd-i Matla' Gazelleri" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 467-478.

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE GALATALI ŞAİR SİYÂMÎ-İ RÛMÎ'NİN REDD-İ MATLA' GAZELLERİ

Vesile ALBAYRAK SAK*

Öz

Kaynaklarda Sıyâmî mahlaslı üç farklı şairden söz edilmektedir. Mahlastaş olmaları sebebiyle birbiriyle karıştırılan bu Sıyâmîlerden Sıyâmî-i Rûmî Galatalı olup asıl adı Mehmed Ali'dir. Ahdî'nin "Bir gecede beş yüz beyit demeye kadir lakin sözleri manasız bir şairdir." eleştirilerine maruz kalan şairin Antakya Şehrengizi ve Divan'ı bulunmaktadır. Bu çalışmamızda şair ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecek, yaşadığı XVI. yüzyılda en çok redd-i matla' gazel yazan şairlerden olan Sıyâmî'nin redd-i matla'ları üzerinde durulacaktır. Beyitlerde matla ve makta beyitlerinin açıklaması yapılarak meydana gelen tekrarların uygun olup olmadığı anlam açısından irdelenecek, şairin sadece şiirin biçimiyle ilgili bir husus olmayıp anlam bütünlüğünün oluşturulmasını esas alan ve sanatlı bir anlatım olan redd-i matla'ları anlam bütünlüğü açısından ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Sıyâmî, Gazel, Redd-i matla', Mana.*

REDD-I MATLA' (REPEAT OF POETRY LINES) ODES OF GALATALI POET SİYÂMÎ-İ RÛMÎ IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Abstract

In the sources, three different poets with the pseudonym Sıyâmî are mentioned. Sıyâmî-i Rûmî Galatalı, and his real name is Mehmed Ali, who are confused with each other due to being Mahlastaş. The poet, who was subjected to the following criticisms of the Ahdî, has Antakya Şehrengiz (a work describing a city) and Divan: "He is able to say five hundred couplets in a night, but his words are meaningless." In this study, brief information will be given about the poet and his works. In the 16th century when the poet lived, the redd-i matla's of Sıyâmî, one of the poets who wrote mostly redd-i matla' ode, will be emphasized. By explaining matla' and maqta couplets in couplets, it will be examined in terms of meaning whether the repetitions are appropriate or not. The poet's redd-i matla', which is not only about the form of the poem, but is an artistic expression based on the creation of the integrity of meaning, will be discussed in terms of meaning.

Keywords: *Sıyâmî, Ode, Redd-i matla', Meaning.*

*Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, KONYA.
e-posta: albayrak_vesile@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5343-1099>)

GİRİŞ

Kaynaklarda Hayrabolulu (ö. 1563), Galatalı (16. yy.) ve İranlı (ö. 1654) olmak üzere üç farklı Sıyâmî'den söz edilmekte (TDEA, 1988: C. VIII, 27); ancak Galatalı Sıyâmî hakkında tezkirelerin verdiği bilgiler tutarlılık göstermemektedir. Elde ettiğimiz bilgilere göre Galatalı Sıyâmî'nin asıl adı Mehmed Ali'dir. Ancak Divanı'nda ve Antakya Şehrengizi'nde adı hakkında bilgiler mevcut değildir. Sıyâmî hakkında detaylı bilgiler veren Ahdî, *Galatadandır*, diyerek İstanbul'da doğduğunu belirtir (Solmaz, 2005: 396). Mısır'a giderek Şeyh İbrahim Gülşenî'ye intisap ettiği, bir müddet orada kalıp belirli bir mertebeye malik olduğu fakat sonradan İstanbul'a döndüğü bilgilerini ve Sıyâmî'nin şairliği konusundaki değerlendirmeleri de yine Gülşen-i Şu'arâ'dan öğrenmekteyiz.

Sıyâmî'nin mevcut iki eseri bulunmaktadır. Bunlar Antakya Şehrengizi ve Divanı'dır. Şairin Antakya Şehrengizi mesnevi nazım şekliyle ve aruzun *mefâ'ilün mefâ'ilün fa'ülün* kalıbıyla yazılmış olup 89 beyitten müteşekkildir. Eser tertip olarak "*münâcât, sebeb-i te'lif, şehir güzellerinin tavsifi ve hâtîme*" bölümlerinden oluşmaktadır (Albayrak Sak, 2018: 57). Sıyâmî'nin şehrengizi, Türk Edebiyatında yazılan en kısa şehrengizlerden biridir.

Şairin mürettep olmayan divanı ise gazel, rubai ve kasidelerden oluşmaktadır. Sıyâmî Divanı'nda 293 gazel bulunmaktadır. Bu gazelerde on sekiz farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Gazellerinin beyit sayıları genellikle beştir. Divanda 22 rubai ve 7 kaside yer almaktadır. Hemen bütün şiirlerinde duygularını dile getirirken sade, açık anlaşılır olmayı tercih etmiş; günlük konuşma dilinden geçen arkaik kelimeler, deyim ve atasözlerine de sıkça yer vermiştir (Albayrak Sak, 2019: 72).

Sıyâmî'nin gazellerindeki duygu yoğunluğunu ve arka plandaki tasavvufî unsurları, aldığı tasavvufî eğitimle açıklayabiliriz. Gazellerinde işlediği aşk, çoğunlukla birçok divan şairinde olduğu gibi beşerî görünümündeki ilahî aşktır. Aşkı, sıkıntıları olması yanında manevi lezzetlerin kaynağı olarak gören şair aşkı uğruna ölmeyi de şehitlik olarak değerlendirmektedir (Albayrak Sak, 2019: 72).

Küyunda öldürürse eger ol şanem beni

Şarma şehîd-i 'ışka Müselmânlar kefen (Albayrak Sak, 2019: 69).

Bu çalışmada Sıyâmî'nin divanında yer alan redd-i matla' gazellerinde mana bütünlüğü ele alınacağından şair ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ayrıca redd-i matla' teriminin artık yerleşen tanımlamaları üzerinde yine kısaca durulmuş, şairin redd-i matla'larında anlam bütünlüğünü ve zenginliğini sağlayıp sağlayamadığı noktası ele alınmıştır.

Bir edebiyat terimi olarak redd-i matla', önceleri belagat kitaplarında yer almamış, bazı kaynaklarda da reddü'l-acûz ale's-sadr sanatı çerçevesinde bir uygulama olarak (Bilgegil, 1989: 328-329) karşımıza çıkmış, bu durum birtakım tahminlerle izah edilmeye çalışılmıştır. Cem Dilçin: "Kimi zaman şair, matla'ın birinci veya ikinci dizesini maktada yani gazelin son beytinde yineleyebilir. Buna redd-i matla' denir." diyerek ayrı bir sanat olarak ele alıp konuya temas etmiş, "Yalnız yinelenen dizinin hoş bir etki yapabilmesi için güzel olması gerekir." (Dilçin, 1983: 106) ifadesini ekleyerek bu uygulamanın anlam zenginliği kazandırması gerektiğini vurgulamıştır.

Redd-i matla'ın sanat olarak kabul edilebilmesi için matla ile makta arasında anlam bakımından irtibat sağlanması gerektiği, bu irtibatın sağlanmadığı durumlarda yapılan tekrarın şairin kafiye kıtlığına uğramış olduğu hissini doğmasına neden olabileceği (Tahirü'l-Mevlevî, 1973: 122) belirtilmiştir. Hatta söz konusu sanatın kusura dönüşmemesi için tekrar edilen mısraın "berceste olması gerekir ki şair güya matlain birinci mısraını çok uygun ve güzel bulduğu için duyduğu heyecan ile tekrarlamaktan kendini alamamış olsun." (Saraç, 1996: 93) denilerek bir heyecan yaratması gerektiği ifade edilmiştir. Tekrar edilen dizelerin matla ve makta beyitlerinin hem kendi bağlamlarına hem de gazelin bütünü üzerindeki anlam güzelliği ve yerindeliliğine katkı sağlaması ve sürekliliği olan bir ritim duygusu (Öztek, 2010: 586) oluşturması beklenmiştir. Kullanıldığı üslup ister klasik, ister Sebki Hindî olsun tekrarlanan mısraın şiirin kapisını mana açısından açıp kapayan bir anahtar olduğu (Babacan, 2012: 211) değerlendirmeleri yapılmıştır.

Kısacası şair her yönüyle öyle donanımlı olmalıdır ki bu tasarrufu sanat seviyesine ulaşınsın; zira redd-i matla' anlama güzellik katan bir unsur olarak kullanılmadığı zaman sanat değil îtâya sebep olan bir kusurdur. İtâ,

kafiyenin bir manada olarak aynen tekrarı (Devellioğlu, 1992: 560) demek olup beyit doldurmak için yapılırsa tıpkı ikvâ, ikfâ...gibi kafiye kusurları içinde değerlendirilir (Alvan, 2005: 86).

Sıyâmî'nin gazellerinde redd-i matla'lar çokça görülmektedir. Yaşadığı yüzyıla göre bir değerlendirme yapacak olursak: Bâkî'nin 548 gazelde 1; Fuzûlî'nin 302 gazelde 0; Hayâlî Bey'in 650 gazelde 3; Şeyhülislam Yahya'nın 450 gazelde 1 redd-i matla' kullanımı ile 17. yüzyıl Sebki-Hindî şairlerinin çok gerisinde kaldıkları bilgisinden (Demirel, 2004: 168) yola çıkarak Sıyâmî'nin yaşadığı 16. yüzyılda en çok redd-i matla' gazeli yazan şairlerden olduğunu söyleyebiliriz. Zira Sıyâmî'nin 293 gazelde 18 adet redd-i matla' gazeli bulunmaktadır.

Redd-i Matla'ların Kullanım Şekli

Toplam redd-i matla' sayısı	Matla beytinin 1. Mısraı	Matla beytinin 2. mısraı
18	10	8

Değerlendirmeye alınan 293 gazelde uygulanan 18 redd-i matla'ın 10 tanesi birinci mısraın, 8 tanesi ikinci mısraın tekrarıyla oluşmuştur. Sebki-Hindî şairlerinin aksine (Karagöl, 2017: 41) Sıyâmî'nin tercihini birinci mısradan yana kullandığı görülmektedir.

İlk klasik dönem şairlerinden Mihrî Hatun'un 11 (Arslan, 2007: 160) redd-i matla'ı bu gazeli çeşidinin yetiştiği muhitte rağbet gördüğünün (Alıcı, 2009: 6) yine Sıyâmî'nin 18 adet redd-i matla' yazmış olması uygulamanın daha çok Sebki-Hindî şairleri tarafından tercih edildiği (İpekten, 1997: 18) görüşünün yeni divanlar çalışılıp içerikleri ortaya konduka değişebileceğini ortaya koymaktadır.

Sıyâmî'nin Redd-i Matla' Beyitlerinde Mana Bütünlüğü¹

Şairin Gülşenî tarikatı mensubu olmasına binaen redd-i matla' beyitlerindeki anlam hususiyetleri divan şiiri estetiği ve tasavvufi gelenek açısından ele alınmıştır.

Matla *Şebnemâsâ hâkden kaldur beni ey âfitâb*
Dönmedi bir dem murâdum üzre bu heft-âsiyâb (G.13/1)

Makta Pây-mâl itdürme her dūna Şıyâmî bendeñi
Şebnemâsâ hâkden kaldur beni ey âfitâb (G.13/5)

“Ey güneş, şebnem gibi beni topraktan kaldır. Bu yedi kat felek bir an bile istediğim gibi dönmedi. Sıyâmî kulunu alçakların ayağı altında ezdirme. Ey güneş, şebnem gibi beni topraktan kaldır.”

Sevgili divan şiirinde rengi, parlaklığı, şekli, yüksekliği itibarıyla güneşe benzetilir. Felekten şikâyetçi olan Sıyâmî “Ben kulunu ayaklar altında hakîr etme” diyerek güneş doğunca çiğ tanelerini buharlaştırıp göğe yükseltmesi tabii olayını âşık/jâle, mâşuk/âfitâb teşbihleriyle ve hâk/âfitâb zıtlığıyla vermektedir. Ayrıca gönül mülkünün sahibi olarak sevgili en çok sultana benzetilir; âşık da bendesi, kuludur. Adalet ve ihsan kaynağı olan sultandan beklenen âşığı dūna/rakibe ezdirmemesidir ancak divan şiiri geleneğinde âşık, sevgili ve rakip üçlüsü arasındaki ilişkiye bakıldığında bu mümkün değildir.

Matla *Leblerüñ mül ruħlaruñ gül saçlaruñ sünbül midür*
Çin-i zülfüñ rişte-i cân mı yâh'üd kâkül midür (G.30/1)

Makta Mest-i rüzgâr oldı şevkuñdan Şıyâmî bülbülüñ
Leblerüñ mül ruħlaruñ gül saçlaruñ sünbül midür (G.30/5)

¹ Redd-i matla' beyitleri için bkz.: Albayrak Sak, 2019: 85-200.

“Dudakların şarap, yanakların gül, saçların sümbül müdür? Saçlarının kıvrımı can ipi mi yahut kâkül müdür? Sıyâmî âşığının senin aşkından zamanın sarhoşu oldu. Dudakların şarap, yanakların gül, saçların sümbül müdür?”

Saç şekil yönünden kıvrım kıvrım oluşu, renginin siyahlığı ve kokusu dolayısıyla sümbüle teşbih edilir. Koku unsuru saba (mest-i rûzgâr) zikredilmektedir. Renk yönüyle yanak güle benzetilir.

Dudağın yine şaraba teşbihi şarapla ilgili hususiyetlere dayanır. Rengi dolayısıyla (kırmızı/la’l) şarap sevgilinin dudağına benzetilir. Sevgilinin dudakları öyle bir şaraptır ki âşık o dudakların şevkiyle sarhoştur.

Beyyitte klasik edebiyatın değişmez motiflerinden bülbül-gül ikilisini de görmekteyiz. Bu çerçevede bülbül kuşların en âşığı, gül ise çiçeklerin en muteberidir ki bu özellikleriyle âşık ve sevgiliyi sembolize etmektedirler.

Matla *Naqd-i vaqt oldı mâye-i hâver*
Tıtdı âfâkı sâye-i hâver (G.34/1)

Makta Buldı ‘işret Sıyâmî ‘âlemde
Naqd-i vaqt oldı mâye-i hâver (G.34/5)

“Güneşin doğma zamanıdır. Güneşin gölgesi her yeri tuttu. Sıyâmî âlemde işreti buldu.Şimdi güneşin doğma zamanıdır.”

Güneş, doğup batışı ile harekete sahiptir ve yüksekliği itibarıyla sevgilinin benzetilenidir. Aynı zamanda ışık kaynağıdır. Güneş olmazsa gölge olmayacağından güneşe “sâye sultanı” (Kurnaz, 1996: 480) da denmektedir. Hz. Peygamber, Hz. Yusuf, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Süleyman gibi peygamberler ile Cemşid, Nuşirevân gibi mitolojik şahısların güneşle alakalandırılması, güneşin padişahla ilişkilendirilmesi neticesindedir. Divan şiirinde sevgilinin yüzü, yanağı, kendisi güneştir. Âşık, nadir olarak sevgili ile birlikte görülür. Bu durumda gölgesi bile ona ağır bir yükür. Âlemi aydınlatan gün yüzlü sevgili güneş, âşığı da gölgesidir. Uluhiyetin ortaya çıkış yeri ve noksanlıklardan münezze mukaddes özelliklerin çeşitlenmesinin yeri olan güneş, diğer unsuri varlıkların aslıdır (Cebeciöğlü, 2008: 251). Sıyâmî güneşin tasavvufi anlamını da gözeterek sevgilinin gölgesi olduğunu ve işret âleminde iken Hakk’la olmanın verdiği hazzı yaşadığını ifade etmektedir.

Matla Gedâ-yı şâh-ı ‘ışkam tekye-i ‘uzlet virânumdur
Ƙamer bir penbe-i dâğum güneş altun çerâğumdur (G.35/1)

Makta Şıyâmî hânkâh-ı miḥnet-âbâd ihtiyâriyam
Ƙamer bir penbe-i dâğum güneş altun çerâğumdur (G.35/5)

“Aşk şahının dilencisiyim. Uzlet tekkesi viranemdir. Ay, yaramın üzerindeki pamuk, güneş ise altın çerağımıdır. Sıyâmî, sıkıntı yeri olan dünya tekkesine razı olmuşum. Ay, yaramın üzerindeki pamuk, güneş ise altın çerağımıdır.”

Sıyâmî, şeyhi İbrahim Gülşenî’yi aşk şahı olarak nitelendirmekte, mutasavvıfların tercihi olan daha ihlaslı ibadet etmek için toplumdan ayrılıp kimsesiz yerlere, halvete çekilme maksatlarına kendisinin de iştirak ettiğini ifade etmektedir.

Gam ve kederin bol olduğu yer anlamındaki miḥnet-âbad mecazen dünya, manasında olup dünya, dünya olduğu için değil malıyla, mülküyle insanları kendisine kul ettiği için yerilmiştir ki gerçekte yerilen dünya değil ona kul olan insandır. Tasavvufta hankâh tarikat ehlinin, dervişlerin sohbet, zikir ve sema için toplandıkları yer olduğundan dünyayı hankâh olarak gören Sıyâmî zararda değildir.

Ay, güneş, çerağ gibi unsurlar ışığa teşbih edilerek bunlardaki ışık hususiyeti ve lügat manası dolayısıyla iham-ı tenasüp yapılır. Beyitte ışık dervişlerinin ellerinde tas veya çerağ ile cerre çıkıp dilenmelerini çağrıştıran ifadeler de dikkati çekmektedir. Altın çerağ, yüzün güneşe teşbihinde ise güneşin parlaklığı, rengi, yakıcılığı esastır. Onun yüzü o kadar parlak ve nurludur ki âşığın gözlerini kamaştırır ve yaşartır.

Sıyâmî beyitteki kameri pembe-i dağ ile ilişkilendirmiştir. Şekil ve renk yönünden ay ile pamuk arasında da benzerlik kurulmuştur. Hatta ayın âşığın yarısındaki pamuğu kıskanması söz konusudur. Ay ile yara şekil yönünden benzerlik gösterir. Bu yüzden âşık, yarasına benzemeye çalışan ay ve güneşin tutulmasını ister. Şafaktaki ay ile kanlı yara arasında da benzerlik kurulur. Bu benzerlikte renk de söz konusudur.

Matla Yüzi gün kaşın gibi mäh-ı nev ne hilâl olur ne hayâl ider

Leb ü kâmetüñ gibi ney-şeker ne zülâl olur ne nihâl ider (G.44/1)

Makta Be Şıyâmî Mısr-ı melâhatüñ niçe Yüsufi-durur ol cüvân

Leb ü kâmetüñ gibi ney-şeker ne zülâl olur ne nihâl ider (G.44/5)

“Yüzün gibi gün, kaşın gibi hilal olamaz, hayal bile edilemez. Ne dudağın kadar güzel hoş su ve ne boyun kadar güzel fidan vardır. Sıyâmî o güzel, güzellik ülkesinin Yusuf’udur. Ne dudağın kadar güzel hoş su ve ne boyun kadar güzel fidan vardır.”

Şekil yönünden kaş hilale benzetilir. Âşık kanlı gözünde kaşın hayalini şafaktaki hilale benzetir. Ney-şeker yani şeker kamışı suyu çıkarılmak için ezilir. Ezme işlemi ile kamışın zor boğumlarının parçalanması ve saplarının yassılaşması gerekir. Kamışın suyu bir araya toplanır, süzülür bazen de işlenir ve kaynatılarak fazla suyu atılır. Şeker, XVIII. yüzyıla kadar sadece şeker kamışından üretilmiş ve şeker kamışının özüne kand veya şeker de denilmiştir. Sevgilinin boyu ise şeker kamışından daha üstün gösterilir. Şeker kâğıtlara sarılı olarak satılır ki sebebi sevgilinin boyundan utanmasındandır.

Ayrıca üflenerek çalınan ney, tasavvufta sevgilinin makamı, sevgiden haber ve sevgilinin sunduğu kadeh, mürşid-i kâmil, esas vatani olan ruhlar âleminde ayrılarak bu dünyaya gelen insan ruhu olup Sıyâmî, İbrahim Gülşenî’yi ney olarak nitelemektedir.

Hız. Yusuf edebiyatımızda güzellik timsali olup şairler benzetme münasebetiyle Yusuf kıssasının çeşitli motiflerine telmih yaparlar. Sevgili Yûsuf-ı hüsnüdür. Sıyâmî Mısır’daki piri İbrahim Gülşenî’ye olan sevgisini divanındaki pek çok beyitte olduğu gibi bu redd-i matla’da da ifade etmektedir.

Matla **Bâde-i ‘ışk-ıla pürdür câm-ı dil peymânevâr**

Nüş iden meydâna gelsün sâkıyâ mestânevâr (G.84/1)

Makta Sâkı[-i] bezm-i maħabbetsin Şıyâmî it şalâ

Bâde-i ‘ışk-ıla pürdür câm-ı dil peymânevâr (G.84/5)

“Gönül kadehi içki kadehi gibi aşkla doludur. Ey saki içen mest olmuş bir şekilde meydana gelsin. Sıyâmî, aşk meclisinin sakisisin, davet et. Gönül kadehi içki kadehi gibi aşkla doludur.”

Divan şiirinde aşkın ve gamın merkezi olan gönül pek çok unsura teşbih edilmekte şekil itibarıyla da kadehe benzetilmektedir. Su veren, içki sunan anlamındaki saki tasavvufta bütün feyz ve sevginin kaynağı olan Allah ve mürşid-i kâmil, pir-i tarikat anlamındadır. Mest, sırlıklam sarhoş ise tasavvufi manada aşkın âşığın bütün varlığına hâkim olması, iliklerine işlemesi anlamındadır ki aşk denizine batıp varlığının her zerresinde hissetmeyen mestane olamaz ve meydana çıkamaz. Sıyâmî, çağırma işini üstlenmiştir zira sebebi çağırana göre değişen *sala*

ifadesinde meydan okuma da mevcuttur. Şair aşk konusunda hem korkmadığını, çekinmediğini ifade etmekte hem de davet işini üstlenmektedir. Peymâne, câm, bâde, nuş etmek, mestâne...kelimeleri ile tenasüp kurulmakta ve *var* ifadesindeki sesteşlik de beyitte dikkati çekmektedir.

Şairin dua anlamından ziyade Mevlevîlikte “somata salâ, tennûreye salâ” gibi yemeğe ve mukabeleye çağırma anlamında kullandıkları *salâ* ifadesinde ise Mevlevîliğin, Gülşenîlik üzerindeki etkilerini (Gölpınarlı, 2018: 297), İbrahim Gülşenî'nin ve tarikatının sadece Gülşenîlere değil Mevlevîlere de kucak açtığını, Ma'nevî ve Mesnevî'nin birlikte okutulmasının da bu durumda önemli rol oynadığını görmekteyiz.

Matla Mûsî-i Tûr-ı münâcâtuz maqâle mâyilüz
'Âşık-ı innî ene'llâhuz² cemâle mâyilüz (G.98/1)

Makta Ey Şiyâmî len-terânî³den ma'ânî fehm idüp
'Âşık-ı innî ene'llâhuz cemâle mâyilüz (G.98/5)

“Yalvarıp yakarma Tur'unun Musa'sıyız. Hakk ile konuşmaya meyletmişiz. İnnî ene'llâh hitabının âşığıyız. Cemâle meyletmişiz. Ey Sıyâmî len-terânî ayetinden manalar idrak edip İnnî ene'llâh hitabının âşığıyız. Cemâle meyletmişiz.”

Kalbin ilahî tecelliyi kabul edecek şekilde arındırılması anlamındaki Vadi-i Eymen tasavvufta peygamber, âlim ve velilerin kalpleri anlamında kullanılmaktadır (Uludağ, 1991: 506). Tur Dağı'ndan yayılan feyiz ve mükâşefe hâlleri bu kalplere akar. Hz. Musa o vadiden nasıl ilahî hitaba muhatap oldu ise nefislerini arındıranlar da ilahî tecellilere muhatap olurlar.

Âşıkların maddi vücudu da tecelli nuru ile sarmalandığından dolayı Tur Dağı gibidir. Bu hâldeki vücut da Eymen Vadisi'ne benzer (Eren, 2018: 205). Sıyâmî, Hz. Musa'nın Tur Dağı'nda bu hitaba nail olduğuna telmihte bulunmakta, kendisinin de bu hitaba muhatap olanlardan olduğunu ifade etmektedir.

Matla **Al-ıla aldı gönlümü ol serv-i ser-firâz**
Öpdüm elini düşdüm ayağına_idüp niyâz (G.101/1)

Makta Mülk-i cihânda eyledi şeydâ Şiyâmîyi
Al-ıla aldı gönlümü ol serv-i ser-firâz (G.101/5)

“O yeni yetişmiş taze servi hileyle gönlümü çaldı. Niyaz edip elini öptüm, ayağına düştüm. Cihan mülkünde Sıyâmî'nin aklını başından aldı. O yeni yetişmiş taze servi hileyle gönlümü çaldı.”

Sıyâmî, tarikat mensubu olarak “el öpmek, ayağına düşmek, niyaz etmek” gibi tarikat adabına ait ifadeleri kullanmaktadır. Huzur-ı mürşide varan derviş mürşidini hak bilerek hayır, himmet talebi için yüzünü, gözünü yerlere sürerek niyaz eder, istiğfardan sonra şeyhin elini hatta ayağını öper. Cezbeye tutulan Sıyâmî kendinden geçerek Hakk'a ulaşmış, fena denizinde yok olmuştur. Mısralarda Sıyâmî'nin el öpüp ayağına düştüğü, niyazlarda bulunduğu, gönlünü alan servi şeyhi İbrahim Gülşenî'dir. Dimdik, dosdoğru olma özelliğine sahip servinin elifle benzerliği ve ebced sayısı itibarıyla biri ifade etmesi, Allah'ı simgelemesi ve insanın da tasavvufta en güzel şekilde yaratılmış Bir'in tecellileri olarak alınması düşünüldüğünde mısraların anlam bakımından uygunluğu ortaya çıkmaktadır.

² “Ey Musa, gerçekten ben bütün âlemlerin Rabbi olan Allahım.”, Kasas Suresi 30.

³ “Beni katıyyen göremezsin ve lakin dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin.”, A'râf Suresi 143.

Matla Serv-ḳaddüñde ṭarāvet var-ımiş
Hüsn-i ḥaṭṭuñda leṭāfet var-ımiş (G.113/1)

Makta Aldı göñlümi Şıyāmī elden
Hüsn-i ḥaṭṭuñda leṭāfet var-ımiş (G.113/5)

“ (Sevgilinin) Servi boyunda körpelik var imiş. Hüsn-i hattında (yüzündeki ayva tüylerinde) hoşluk var imiş. Sıyâmî gönlümü elimden aldı. Hüsn-i hattında hoşluk var imiş.”

Divan şiirinde adından çok söz ettiren ağaç olan servi/selvi, sevgilinin boyu için hem benzeyen hem de benzetilen olarak ele alınmış, çoğu zaman şairler boy kelimesine dahi ihtiyaç duymadan benzetme, hüsn-i ta’lil, mübalağa sanatları ile kullanmışlardır. Serv-i nâz, serv-i sehî, serv-i âzâd gibi çeşitleri bulunan ağaç edebiyatımızda endamı güzel, sesi hoş olduğu için fâhte/üveyik kuşu ile birlikte anılmıştır (Onay, 1993: 162). Hûb olarak düşünülen hat güzelliğinin delilidir (Sefercioğlu, 2001: 192); yanak, dudak, ben, saç vb. unsurlarla ele alınmış, kelimenin yazı anlamına gelmesi dolayısıyla yazıya benzetilen tüyler, yanak sayfası üzerine yazılmış yazı olarak düşünülmüştür. Bu hayalde yüzün beyazlığı, düzgünlüğü iki yanakların defter veya kitabın iki sayfası olarak düşünülmesi yer alır (Sefercioğlu, 2009: 27). İslami açıdan yüz mushaf, saç cetvel, kaş besmele, ayva tüyleri ayete, beyazlığı ve temizliği de iman ve nuru temsil eder. Hat, anber koktuğundan gönül alıcıdır. Sıyâmî servi boylu, hoş bir güzele gönlünü kaptırmıştır.

Matla Serv-ḳaddüñe Ṭübî sāye imiş
Mihr ü meh sen nigāra dāye imiş (G.114/1)

Makta Sen de var ey Şıyāmî çākeri ol
Mihr ü meh ol nigāra dāye imiş (G.114/5)

“Servi boyuna Tûbâ gölge imiş. Güneş ve ay resim gibi güzel sevgiliye dadı imiş. Ey Sıyâmî sen de git o sevgiliye kul, köle ol. Güneş ve ay resim gibi güzel sevgiliye dadı imiş.”

Servi boylu sevgiliye kökü gökte, dalları aşağıda olan cennet ağacı Tûbâ hem koruyucu hem de gölgedir. Ay ve güneş de onun dadısıdır. Sıyâmî her şeyi sevgilisinin uğruna vermektedir.

Yapraklarını dökmeyen ince, uzun bir ağaç olan servi dimdik ve dosdoğru olma özelliği ile tasavvufi anlamda elife benzetilmiş ve ebced sayısı itibarıyla biri ifade ettiğinden Allah’ın simgesi olarak kabul görmüştür. Cenneti gölgeleyen ilahî bir ağaç olan Tûbâ gölgesi ve boyu nedeniyle anılmakta (Pala, 2004: 459) sevgilinin boyu Tûbâ’ya benzetilmektedir.

Tasavvufta bende, kul, mürit, derviş anlamında kullanılan “çāker” şeyhin kuludur. Şeyhlerine kul olmayı büyük şeref sayan derviş ve müritlerin asıl maksadı ise Allah’a tam anlamıyla kul olmaktır. Zira sadece Allah’a kul olan hür olur.

Matla **Bāde-i gül-çihredür şāhib-ḳırānı ‘ālemüñ**
Başını her demde tiğ-ı şevḳ-ıla keser ḡamuñ (G.134/1)

Makta Ey Şıyāmî bir ayağ-ıla şıdı ḡam ‘askerin
Bāde-i gül-çihredür şāhib-ḳırānı ‘ālemüñ (G.134/5)

“Âlemin kutlu zamanı gül yüzlü şaraptır. Gamın başını her zaman neşe kılıcıyla kesti. Ey Sıyâmî bir kadehle gam askerini mağlup etti. Âlemin kutlu zamanı gül yüzlü şaraptır.”

Şair rindâne gazelindeki bu beyitlerde âlemin sahip-kıranı/kutlu zamanda doğan hükümdarı olarak gül renkli şarabı görmüş; onu sultan olarak kabul etmiştir. Padişahlar için kullanılan sahip-kıran; kıran vakti kutlu yıldızlar olarak bilinen Müşteri ile Zühre'nin aynı burçta birleştiği vakit olduğundan kutlu zaman, talih açıklığını ifade eder ki şarap her zaman muvaffak olan ve üstünlük kazanan şevket ve satvet sahibi bir hükümdar gibidir. Nasıl kudretli bir hükümdar düşman askerlerini kırarsa şarap da gamları, kederleri giderir. Matla beytindeki baş kesmek-kılıç; makta beytindeki sımak-asker ifadeleri şarap/sultan benzetmesinin mana bakımından destekleyici unsurlarıdır.

Matla Olur başuña cihân nev-nigârũñ ey dil teng
Tolaşma zülfine gel kıлма ejdehâ-y-ıla ceng (G.137/1)

Makta Şıyâmî ol yüzi gün alnı ayuñ ‘âlemde
Tolaşma zülfine gel kıлма ejdehâ-y-ıla ceng (G.137/5)

“Ey gönül, put gibi olan güzelin başına cihan dar olur. Gel, saçına dolaşıp ejderhayla cenk etme. Sıyâmî, gün yüzlü, ay alınlı sevgilinin âlemde gel saçına dolaşıp ejderhayla cenk etme.”

Hazineleri yılanların beklediği inancından hareketle sevgilinin yüzü gence; uzunluğu, siyahlığı sebebiyle yüze düşen zülfü de ejdehâya, mâra benzetilmektedir. Vuslat talep eden âşığın ejderha ile cenk etmesine lüzum yoktur zira yilansız bir hazine düşünülemez.

Dünya başına dar olmak deyimi çaresizlik içinde kalmak anlamında olup âşık için zülfe dolaşmamak gibi bir durum da söz konusu değildir. Sevgilinin güzellik unsurları olan yüz güneşe alın da aya benzetilmiştir. Ay arzdir. Gece gibi kara saçlar arasında gündüz olarak bilindiğinden tezat kurulur. Ayrıca tasavvufta Hakk'ın zatı ve künhü anlamında kullanılan zülf, siyah saç nasıl meçhul ise Hakk'ın zatının da öyle meçhul olduğuna teşbih edilir. Saçın kıvrım kıvrım oluşu ilahî müşkülleri; uzunluğu, sınırsız varlıkları ve kesreti anlatmada ele alınır (Uludağ, 1991: 547). Saçın sevgilinin yüzünü örttüğü gibi bunlar da Bir'i örtüp gizlerler.

Matla Meclisde figân-ıla beni eyledi bülbül
Bir sâķi-i gül-çihre lebi mül saçı sünbül (G.148/1)

Makta Bülbül gibi inletdi beni âh-ı Şıyâmî
Bir sâķi-i gül-çihre lebi mül saçı sünbül (G.148/5)

“Saçı sünbül, dudağı şarap gibi olan bir gül yüzlü saki beni mecliste ağlatıp feryat ettirerek bülbül eyledi. Sıyâmî'nin âhi beni bülbül gibi inletti.”

Klasik Türk edebiyatının önemli iki motifi olan bülbül ve gül, âşık ve sevgiliyi sembolize etmektedir. Ağlayıp inleyişleriyle âşığın timsali olan bülbül, bağda bahçede olsa da daha çok gül dalında bulunmakta, tıpkı sevgilisinin eziyetlerine maruz kalan âşık gibi gülün dikenlerine maruz kalıp cevr ü cefa içinde yaşamaktadır. Âşık Sıyâmî de bülbül gibi ağlayıp âh etmektedir. “Allah” kelimesinin ilk ve son harfi bir araya geldiğinde meydana çıkan âh Allah demek olduğundan âşığın âh demesi Allah'a sığınması demektir.

Su veren, sulayan, içki sunan anlamındaki saki tasavvufta bütün feyz ve sevginin kaynağı olan Allah, mürşid-i kâmil, pir-i tarikat; leb/dudak, kelam, söz; saç, hiç kimsenin ulaşamadığı Hakk'ın zâtı anlamında kullanılmaktadır. Divan şiirinde renk, koku ve şekil bakımından çeşitli tasavvurlar içinde düşünülen saç, bu beyitte koku yönüyle ele alınmış, figan, bülbül, gül, âh...kelimeleriyle tenasüp sanatı yapılmıştır.

Matla *Kilid-i küntü kenzu'llāhdur dil*⁴
Haḳīḳat bābı ḡaybu'llāhdur dil (G.152/1)

Makta Şıyāmī bilür erbāb-ı ma'ānī
Kilid-i küntü kenzu'llāhdur dil (G.152/5)

“Gönül Allah hazinesinin kilididir. Ancak Hakk'ın bildiği gaybın gerçek kapısıdır. Sıyâmî mana erbabı bilir ki gönül Allah hazinesinin kilididir.”

Dil (gönül), tasavvufta nefis-i nâtika, sırlar hazinesi, Allah'ın baktığı yer olarak alınmakta, “Allah şekillerinize değil kalplerinize ve amellerinize bakar.” hadis-i şerifine dayandırılarak kemalin ve cemalin en güzel tecelli ettiği yer (Cebecioğlu, 2008: 64) olarak ifade edilmektedir. Duyu organları ve akıl ile bilinmeyen manevi ve ruhani âlem olan gayb da yine bilinmeyen, gizli olan, Hakk'ın bilinmeyen hüviyeti anlamındadır ki ancak mana erbabı yani bir şeyin hakikatine, ruhuna sahip olanlar Allah'ın nazar ettiği mahalli, gönlü ve önemini idrak edebilir.

Matla Ḳaldum ayakda dirîḡā almadı devrân elüm
Oḳ gibi aluban atdı yabana yārân elüm (G.181/1)

Makta Destḡir oldı Şıyāmī baña ol ebrü-kemân
Oḳ gibi atdı yabana aluban yārân elüm (G.181/5)

“Eyvahlar olsun ki ayakta kaldım, bahtım elimden tutmadı. Dostlar da elimi ok gibi alıp yabana attı. Sıyâmî o yay kaşlı elimden tuttu. Dostlar da elimi ok gibi alıp yabana attı.”

“ayakta kalmak, el almak, yabana atmak/atılmak, elinden tutmak” gibi deyimleri bir arada kullanan Sıyâmî beyitte bu deyimlerin tasavvufi manalarından da istifade ederek yaşadığı zamanda şeyhi İbrahim Gülşenî hariç kimsenin elinden tutmadığını belirtmekte, zamana ve dostlarına serzenişte bulunmaktadır.

Bir Allah dostu beddua etti mi o bir ok gibi hedefini bulur. Artık onu durdurmak mümkün değildir. Bu oka, yani manevi darbeye “bâtın oku, bânın kılıcı” da denir (Gölpınarlı, 2017: 34). Bu dertten, bu zahmetten tövbe etmekle, kötülük ettiği kişiden hellallik dilemekle de kurtulmanın imkânı olmadığı vurgulanır. Herhangi bir mürşide intisap etmeye *el almak*, birisini kabul edip tarikata almaya da *el vermek* dendiğinden Sıyâmî'nin anlam bakımından *elden türeyen tasavvufi deyimleri birbirini tamamlayacak şekilde kullandığını* görüyoruz.

Matla *Şubḡ-ı şādık gibi bir çāk-i giribân olmayan*
Şoyınup bu tekyegāh-ı ḡamda mihmân olmayan (G.193/1)

Makta Şāl-i faḡruñ ey Şıyāmī faḡrını bilmez neden
Şubḡ-ı şādık gibi bir çāk-i giribân olmayan (G.193/5)

“Ey Sıyâmî, gerçek sabah misali üzüntü ve kederle yakasını parçalamayan, soyunup bu gam tekkesinde misafir olmayan fakr şalının övücünü bilemez.”

⁴ *küntü kenzu'llāhdur dil*... “Ben gizli bir hazine idim. Bilineyim diye mahlukâtı yarattım.” Tasavvuf kültüründe hadis olarak değerlendirilmektedir. Bkz.: Yılmaz, 1992: 91.

Subh-ı sâdik ve subh-ı kâzib olarak ikiye ayrılan sabah, klasik Türk şiirinde çok kullanılmış, bir zaman unsuru olarak ele alınmasının yanında tasavvufi bazı anlamlara da delalet edecek şekilde ele alınmıştır. Subh-ı kâzib, yalancı sabah; fecr-i kâzib, yalancı tan yeri ağarmasıdır. Güneş doğmadan gün doğumu bölgesinde meydana gelen yatay aydınlık bir müddet sonra kaybolur ve tekrar karanlık basar. Bu kaybolan geçici aydınlığa yalancı sabah, fecr denir. Daha sonra tekrar gerçek sabah aydınlığı başlar ki bu gerçek sabahtır. Yalancı sabahta yola çıkan kervanlar tekrar karanlık basınca çölde yollarını kaybederler, eşkıya baskınına maruz kalırlar ve helak olurlar. Gerçek mürşitler gerçek sabah aydınlığı, yalancı şeyhler de yalancı sabah gibidirler.

Fakr (yoksulluk), salikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığına şuurunda olması, daima kendini Allah'a muhtaç bilmesi ve Hakk'ta fâni olması anlamlarına gelmektedir. Kişinin malı ve mülkünün olmaması demek olan fakr-ı sûrî, kişinin kendisini mutlak surette Hakk'a muhtaç bilerek varlıklı olma ile yoksul olma hâlinin bir olması anlamında fakr-ı manevî olarak ikiye ayrılır ki sufilikte değerli olanı manevi fakrdır.

Sıyâmî elbette **El-Fakru fahrî** "Yoksulluk benim övüncümdür." (Yılmaz, 1992: 49) anlamındaki hadise de telmihte bulunmaktadır. Ayrıca fakrı kendilerine temel düstur edinen sufilere başlarına giydikleri ve sembol olarak kullandıkları *fahrî* taç ve sikkeleri de anlamca unutmamak gerekir ki Bektaşiler ve Mevleviler, Mevlanâ'nın ve Hacı Bektaş'ın "Bir gün gelecek fahrimi likenler (dikenler) giyecek." dediğini, böylece tarikatın ve tarikata girenlerin bozulacağını bildirdiklerini (Gölpınarlı, 2017: 119) belirtirler.

Matla ***Ey Mesîhâ-dem bağışlar fikr-i la'lûñ cāna cān***
Zîkr-i mihrüñdür cihān içinde ins ü cāna cān (G.201/1)

Makta Mürde iken eyledüñ zinde Şıyāmî bendeñi
Ey Mesîhâ-dem bağışlar fikr-i la'lûñ cāna cān (G.201/5)

"Ey İsa nefesli, kırmızı dudağının düşüncesi cana can bağışlar. Cihan içinde insan ve cinlere can veren aşkın zikridir. Sıyâmî kulunu ölü iken dirilttin. Ey İsa nefesli, kırmızı dudağının düşüncesi cana can bağışlar."

Eski şiirimizde birçok yönden hayal ve sembole konu olan ve Mesîh lakabıyla bilinen Hz. İsa, beyitte hastaları iyi etmesi, ölüleri diriltmesi yönü ile ele alınmış, hayat emâresi olan dem, nefes kelimesiyle birlikte yan yana kullanılmış, sevgilinin dudağı can bağışlaması bakımından Hz. İsa'ya benzetilmiştir. Beyitte ağız istiâre yoluyla önce la'le, daha sonra da Hz. İsa'ya benzetilmiştir. Mürde, zinde eylemek, cana can bağışlamak kelimeleri tenasüp içinde zikredilir. Tasavvufta insan ruhu, ilahî nefes ve hiçbir zaman fâni olmayan ve ebediyyen bâkî olan anlamında olan can, derviş, mürit manasında da kullanılmaktadır (Cebecioglu, 2008: 43). Sıyâmî bu beyitte yine şeyhine seslenmekte kendisine can bağışlayan sevgili için, şeyhi için muhabbeti artmaktadır.

Matla ***Vişālûñle bi-ğamdî'llāh dil-i ğam-gîni kılduñ şen***
Ĥalîlüm âteş-i Nemrüd-ı hecrüñ eyledüñ gülşen (G.216/1)

Makta Şıyāmî derdmendüñ giryeden şāhum ĥalāş eyle
Vişālûñle bi-ğamdî'llāh dil-i ğam-gîni kılduñ şen (G.216/5)

"Allah'a şükürler olsun ki gamlı gönlümü vuslatınla şen kıldın. Dostum ayrılık Nemrut'unun ateşini gül bahçesine çevirdin. Şahim dertli Sıyâmî'yi gözyaşından kurtar. Allah'a şükürler olsun ki gamlı gönlümü vuslatınla şen kıldın."

Erişmek, ermek, varmak anlamındaki vasl veya visal tasavvufta gaip olana, Hakk'a ermek anlamında olup zahiren veya batinen Hakk'tan başkasına iltifat etmeye, ondan ayrı kalmaya hicran, hecr denir. Âşîğın sevgilisinden

ayrı ve uzak düşmesi son derece acı ve dayanılması güç bir hâldir. Sıyâmî, Halîl, gülşen, şahım ifadeleriyle şeyhi İbrahim Gülşenî'yi yine anmakta tasavvufta sevgiliden sevene geçen ve katlanılmasına güç yetmeyen hâl olan dertten kendisini kurtarması için şahından yardım talep etmektedir ki derdmend, âşık için bu istenen bir derttir. Halîl, âteş, Nemrûd, gülşen kelimeleriyle telmih; Halîl ve gülşen kelimelerinin İbrahim Gülşenî'yi çağrıştıracak şekilde kullanımıyla îham sanatı yapılmıştır.

SONUÇ

XV. yüzyılda klasikleşme dönemine yönelen divan şiiri Sıyâmî'nin yaşadığı XVI. yüzyılda en parlak dönemine ulaşmıştır. Mısır'a giderek İbrahim Gülşenî'ye intisap eden ve tasavvufi eğitimini orada alan Sıyâmî, Gülşenî tarikatı mensubu olarak gazellerinde kelimelerin hem tasavvufi manalarını gözetmiş hem de mensubu olduğu klasik şiirin edebî ve kültürel dokusunu şiirlerine yansıtmıştır.

Divanında ikilemelere, birli veya daha çok kelimeyi söz tekrarlarına rastlanan Sıyâmî, yaşadığı yüzyılın en çok redd-i matla' yazan şairlerindedir. Ahdî tarafından eleştirilse de klasik edebiyat estetik ve geleneğiyle yetişmiş bir şairdir. Sıyâmî'nin 10 tanesi birinci mısraın, 8 tanesi ikinci mısraın tekrarıyla yazdığı 18 redd-i matla'ında, tercihini birinci mısradan yana kullandığı görülmektedir. Bu çalışmada klasik şiirin şiiriyet unsurları içinde hem mana hem de lafız yönüne hitap eden bir sanat olarak önemli bir noktaya sahip olan redd-i matla'ın mana yönüne dikkat çekilmiştir. Sıyâmî'nin redd-i matla'ları mana açısından değerlendirilirken beyitler; mazmunlar, benzetmeler gibi klasik edebiyat geleneği ve Gülşenî tarikatı mensubu oluşundan hareketle tasavvufi gelenek açısından ele alınmıştır. Gazellerde tekrar edilen matla ve makta beyitlerindeki mısraların anlam bütünlüğünü desteklediğini tespit ettik. Şairin bu tasarrufunun yani redd-i matla' tercihinin sadece ahenk unsuru olarak değil aynı zamanda mana açısından destekleyici özelliğe sahip olduğu, anlam zenginliği oluşturduğu kanaatindeyiz. Redd-i matla' kullanımı şairler için aslında riskleri de beraberinde getirmektedir. Bir yönüyle sanat ortaya koymayı sağlayacak, diğer yönüyle îtâyâ neden olabilecek bir kusura dönüşebilecek bu tercih öyle iyi kullanılmalıdır ki bu kullanım şiirde kusur oluşturmasın; şiiri hem ritim hem de mana yönünden beslesin. Bütün divan şairlerinde olduğu gibi Galatalı Sıyâmî de genelde divanındaki şiirlerinde özelde redd-i matla'larında kaynağında İslam dini ve tasavvuf bulunan, İslam tarihinden İran mitolojisine, milli kültürden dil malzemesine kadar pek çok unsurdan mürekkep olan divan şiirindeki bu çok çeşitli malzemedan yararlanmış; yaşadığı yüzyıla göre hem sayıca fazla hem de âhenk ve mana açısından ustalık gerektiren beyitler ortaya koymuştur.

Sonuç olarak anlam bakımından ele alınan 18 redd-i matla'; mana, lafız ve ahenk sağlayıcı bir unsur olarak şaire kolaylık sağlamış, gazellerin anlam evrenini derinleştirip güçlendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Albayrak Sak, V. (2019). *Sıyâmî Divanı*, 1. Baskı, Çizgi, Konya.
- Albayrak Sak, V. (2018). "Sıyâmî'nin Antakya Şehrengizi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20, İstanbul, 51-70.
- Alıcı, L. (2009). "XVI. Asır Divan Şairlerinden Mihrî Hatun ve Redd-i Matla' Gazelleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, 1-18.
- Alvan, T. (2005). *Emrî Divanı'nın Nazım Bilgisi ve Belâgat Yönünden İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Arslan, M. (2007). *Mihrî Hâtun Divânı*, 1. Baskı, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya.
- Babacan, İ. (2012). *Klasik Türk Şiirinin Son Baharı*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara.
- Bilgegil, K. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri Belâgât*, 2. Baskı, Enderun, İstanbul.
- Cebecioğlu, E. (2008). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 1. Baskı, Kalem, Ankara.
- Demirel, Ş. (2004). "Divan Şiirinde Redd-i Matla'", *Bilgi*, 31, 161-177 .
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Gölpınarlı, A. (2017). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, 1. Baskı, İnkılâp, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (2018). *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik*, 2. Baskı, İnkılâp, İstanbul.

- İpekten, H. (2018). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, 22. Baskı, Dergâh, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 10. Baskı, Aydın, Ankara.
- Eren, A. (2018). "Klasik Türk Şiirinde Tasavvufî Açından Tûr-ı Sînâ", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Özel Sayı 4*, 197-210.
- Karagöl, İ. (2017). *Fehîm-i Kadîm Divanı'nda Beyân ve Bedî Sanatları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Onay, A. T. (1993). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Öztekin, Ö. (2010). "Değişimsel Bir Paralel Yineleme Unsuru Olarak Divan Şiirinde Redd-i Matla", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4, 583-609.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 13. Baskı, Kapı, Ankara.
- Saraç, M. A. Y. (1996). *Muallim Naci Edebiyat Terimleri (İstilahat-ı Edebiye)*, 1. Baskı, Risale, İstanbul.
- Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara.
- Sefercioğlu, M. N. (2009). "Yazı ve Yazı İle İlgili Unsurların Divan Şiirinde Kullanılışı". 06.08.2020) http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/nejat_sefercioglu_divan_siiri_Yazi.pdf, 1-31.
- Solmaz, S. (2005). *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.
- (1998). "Siyâmî", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, 1. Baskı, Dergâh, İstanbul.
- Tâhirü'l-Mevlevî (1973). *Edebiyat Lügati*, 1. Baskı, Enderun, İstanbul.
- Tunç, A. (2015). *Kelime Mealli Kur'ân-ı Kerim*, 1. Baskı, Temel, İstanbul.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Marifet, İstanbul.
- Yılmaz, M. (1992). *Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler*, 1. Baskı, Enderun, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:23.11.2020 ✓Accepted/Kabul:20.01.2021

DOI:10.30794/pausbed.829858

Araştırma Makalesi/ Research Article

Düger, Y. S. (2021). "The Effect of Empowering Leadership on Employees' Innovative Behavior: The Role of Affective Commitment and Psychological Empowerment" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 479-496.

THE EFFECT OF EMPOWERING LEADERSHIP ON EMPLOYEES' INNOVATIVE BEHAVIOR: THE ROLE OF AFFECTIVE COMMITMENT AND PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT

Yavuz Selim DÜGER*

Abstract

In today's globalized business world where innovation is considered the source of competition, companies develop various strategies to positively influence the behavior of employees, who are the essential factor that achieves innovation. These strategies are built on antecedents, which have a positive effect on employees' innovative behavior. In this study, a model is proposed to reveal the antecedents of the employees' innovative behavior. It is aimed to measure the effect of empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment on employees' innovative behavior, based on the assumption that there is more than one driving force that can affect the employees' innovative behavior. Besides, it is aimed to empirically investigate the roles of psychological empowerment and affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. The data were collected from 234 white-collar workers of a ready-made clothing company operating in Istanbul. According to the research results; empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment have a positive impact on the employees' innovative behavior. However, psychological empowerment mediates, and affective commitment moderates between empowering leadership and employees' innovative behavior.

Keywords: *Empowering leadership, Employees' innovative behavior, Affective commitment, Psychological empowerment.*

GÜÇLENDİRİCİ LİDERLİĞİN ÇALIŞANLARIN YENİLİKÇİ DAVRANIŞINA ETKİSİ: DUYGUSAL BAĞLILIK VE PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRMENİN ROLÜ

Öz

İnovasyonun rekabetin kaynağı olarak kabul edildiği günümüzün küreselleşen iş dünyasında, işletmeler inovasyonu yaratan unsur olan çalışanların davranışlarını olumlu yönde yönlendirmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Bu stratejiler, çalışanların yenilikçi davranışlar sergilemesine olumlu etki eden öncüler üzerine kurgulanmaktadır. Bu çalışmada, çalışanların yenilikçi davranışlarının öncülerini ortaya koyması için bir model önerilmektedir. Çalışanların yenilikçi davranışlarını etkileyebilecek birden fazla itici gücün olduğu varsayımından hareketle, güçlendirici liderlik, psikolojik güçlendirme ve duygusal bağlılığın çalışanların yenilikçi davranışına etkisini ölçmek amaçlanmaktadır. Ayrıca, güçlendirici liderlik ile çalışanların yenilikçi davranışları arasındaki ilişkide psikolojik güçlendirmenin ve duygusal bağlılığın rolleri ampirik olarak araştırmak amaçlanmaktadır. İstanbul'da faaliyet gösteren bir hazır giyim firmasının 234 beyaz yaka çalışanından veriler toplanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; güçlendirici liderlik, psikolojik güçlendirme ve duygusal bağlılık çalışanların yenilikçi davranışlarını olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, güçlendirici liderlik ile çalışanların yenilikçi davranışı arasındaki ilişkide psikolojik güçlendirmenin aracı, duygusal bağlılığında düzenleyici etkisi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Güçlendirici liderlik, Çalışanların yenilikçi davranışı, Duygusal bağlılık, Psikolojik güçlendirme.*

*Assist. Prof. Dr., KütaHYa Dumlupınar University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, KÜTAHYA.
e-posta: yselim.duger@dpu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3523-9671>)

1. INTRODUCTION

In the globalizing world, offering products or services beyond meeting the needs of consumers, is extremely significant for businesses to gain competitiveness and to survive. In this context, the ability of businesses to offer innovative products that can be activating the demands and expectations of consumers by developing various strategies takes businesses one step further. In the business world where change is experienced rapidly, an effective innovation process will significantly support the survival of businesses. In a business environment where the change occurred rapidly, an effective innovation process will significantly support the survival of businesses. Innovation, which is acknowledged as an essential factor that increases productivity and competitiveness, contributes to the quality of employment and life, and delivers economic and social value, constitutes the source of business success. Besides, innovation is considered as a fundamental factor in the long-term survival, growth, and performance of businesses. In this context, innovation is acknowledged as the main source of competitive advantage. In this regard, Schumpeter (1986) emphasizes the significance of innovation and, in a way, the destructive effect of not innovating by arguing the businesses that do not innovate will disappear.

According to Scott and Bruce (1994), although the source of innovation is new ideas, it is stated that those who research, produce, support, and implement these ideas are individual employees. Besides, the argument that innovative behaviors exhibited by employees is a critical factor in achieving organizational success (Jafri, 2010: 63), forces to identify antecedents that encourage the employees' innovative behaviors. In the literature, it is observed that various factors are investigated as the antecedents of the employees' innovative behavior. Some of those; fair rewarding (Janssen, 2000), human resources activities (Bücker and van der Horst, 2017), affective commitment, organizational citizenship behavior (Xerri and Brunetto, 2013), job involvement (Peng, 2020), organizational justice (Akram et al., 2020). Moreover, leadership is acknowledged as one of the main factors affecting the employees' innovative behaviors (Scott and Bruce, 1994: 600). There are some researches on the effects of ethical leadership (Düger, 2020a), leader-member exchange (Peng, 2020), transformational leadership (Choi et al., 2016), entrepreneurial leadership (Bagheri, 2017), democratic, authoritarian, and laissez-faire leadership (Lin and Wu, 2018) styles on employees' innovative behaviors.

Leaders can encourage employees to exhibit innovative behaviors by instilling positive energy, psychologically empowering them, and developing quality relationships with employees (Ma et al., 2013: 1410). Besides, an effective leadership style can catalyze employees to exhibit innovative behavior (Atitumpong and Badir, 2018: 32). In this sense, empowering leadership, as an effective leadership style that involves employees in the decision-making process, increases their sense of self-efficacy and provides autonomy, greatly encourages them to innovate. Empowering leadership is regarded as a much more effective leadership style than directive, transactional, and transformational leadership, especially for knowledge-based workers (Liu et al., 2003: 143). The feature that distinguishes empowering leadership from other types of leadership is that it aims to create independent and self-directed individuals rather than creating individuals who cannot act independently. Although empowering leadership is acknowledged as an effective leadership style, studies on the impact of empowering leadership on employees' innovative behavior are inadequate in the literature (Rao Jada et al., 2019: 916).

An employee's innovative behavior means going beyond the scope of core business requirements and responsibilities. Accordingly, it is assumed that other factors may have a positive effect on employees' innovative work behaviors. Affective commitment, stated as the employees' emotional belonging to the organization, is considered as an important factor influencing innovative behaviors. Employees who have an affective commitment also have a high sense of belonging, become a participant in organizational activities, and are willing to perform extra effort to achieve the goals of the organization (Rhoades et al., 2001: 825). It is observed that employees who feel an affective commitment to the organization demonstrate a high level of willingness to perform better and exhibit innovative behaviors (Jafri, 2010: 66). Psychological empowerment, which reflects the employees' emotional control power over the work, is thought to have a positive effect on employees' innovative behaviors. Employees who are psychologically empowered feel that they have achieved work autonomy and independence. This situation lays form a basis for employees to exhibit innovative behavior (Ramamoorthy et al., 2005: 144).

In the literature, although there are a limited number of studies that address the effects of empowering leadership (Mutonyi et al., 2020; Rao Jada et al., 2019), psychological empowerment (Afsar and Badir, 2016), and affective commitment (Jafri, 2010; Nazir et al., 2019; Odoardi et al., 2019; Xerri and Brunetto, 2013) on employees' innovative behavior from different perspectives, no study has been found that addresses the impact of other factors on the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. This study proposes a model to reveal the antecedents of the employees' innovative behavior. In this context, it is suggested that empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment are predictors of employees' innovative behavior. It is aimed to measure the effect of empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment on employees' innovative behavior, based on the assumption that there is more than one driving force that can affect the employees' innovative behavior. Besides, it is aimed to empirically investigate the roles of psychological empowerment and affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. This study aims to contribute to the literature by focusing on explaining the employees' innovative behavior from an extensive perspective.

2. LITERATURE REVIEW

2.1 Empowering Leadership

Empowering leadership refers to a relational leadership style that reveals the necessary conditions for involving employees in the decision-making process, increasing their sense of self-efficacy, enabling them to participate, eliminating the feeling of powerlessness, and being autonomous in their areas of responsibility (Ahearne et al., 2005: 946). Arnold et al. (2000) define empowering leadership as *"behaviors that facilitate team members' performance by raising their level of autonomy, encouraging subordinates to express opinions and ideas, promoting teamwork, information sharing, and collaborative decision-making"*. Srivastava et al., (2006) define empowering leadership as a leader that sharing his power with his subordinates to motivate them. Empowering leadership is investigated from two perspectives at studies in the literature: the leader's behavior and the employees' attitudes. Leadership behaviors generally focus on areas such as power-sharing, autonomy, and allocate responsibility. Employee attitudes focus on employees' motivation and positive role behavior, which occur as a result of the empowering behaviors of the leader (Tung and Chang, 2011: 44). Arnold et al. (2000) generally consider empowering leadership behaviors as leadership, participant decision-making, coaching, informing, and being interested in followers. Besides, Amundsen and Martinsen (2014) stated that empowering leadership has three significant roles: (1) power-sharing (2) motivational support, and (3) development support. Empowering leadership has a great significance in increasing the potential of employees and organizational effectiveness (Wong and Kuvaas, 2018: 272).

2.2 Innovative Behavior

Innovation is defined as *"the development and implementation of new ideas by employees interacting in an institutional order"* (Van de Ven, 1986: 590). Midgley and Dowling (1978) defined individual innovativeness as *"the individual's openness to new ideas and deciding to adopt an innovation independent of the experience of other employees"*. In other words, innovative behavior is defined as *"a multi-stage process in which new ideas are developed to solve problems in the organization or to improve products, services or processes"* (Carmeli et al., 2006: 78). In this context, the innovative behavior of employees is beyond the development of new ideas, it is a process that includes encouraging employees for new ideas and the application of new ideas (Zehra and Waheed, 2017: 452).

Scott and Bruce (1994) evaluated individual innovation as a multi-stage process and stated that there are different activities and different individual behaviors required at each stage. It consists of three basic processes: creating ideas, developing ideas, and realizing ideas. Similarly, Nazir et al. (2019) suggest that innovative behavior occurs as a result of three stages. These are respectively; defining problems, creating innovative ideas and solutions, and supporting innovative ideas and solutions. However, it is necessary to spread these behaviors to all employees and participate in all employees in the organization, for the sustainability of innovative work behaviors.

Innovative behavior involves the formal work tasks of the employees as well as beyond them. Therefore, innovative behavior consists of a combination of in-role and extra-role behaviors (Odoardi et al., 2019: 103). Employees' innovative behavior includes thinking about present problems and improving business processes, identifying people's unmet needs, following up new trends and changes, proposing new solutions, sharing information, and addressing problems in new ways (De Jong and Den Hartog, 2007: 42; Yidong and Xinxin, 2013: 443). As a result, employees are the initiators and sustainers of innovation, which is considered as the main source of competition with their behaviors (Düger, 2020a: 707).

2.3 Psychological Empowerment

Empowerment is expressed as a personal phenomenon in which employees take responsibility for their own actions and also a tool that enables them to make their own decisions (Erstad, 1997: 325). Ahearne et al. (2005) state that there are two main approaches to empowerment. The first of these is based on authorization in an institutional context. This empowerment approach involves giving employees increased autonomy and decision-making authority to fulfill their primary task work (Leach et al, 2003: 28). The second empowerment approach is based on the psychological dimension that reflects the employees' emotional control over the work. Conger and Kanungo (1988) define psychological empowerment as "determining the conditions that increase weakness in the process of developing a sense of self-efficacy among organization members and it is eliminated through organizational practices and effective information". Ramamoorthy et al. (2005) define psychological empowerment as "autonomy and perception of power that can make unique and positive employees' innovative behaviors of tick". Psychological empowerment is based on a sense of empowerment in the process of making their own decisions and sharing responsibility (Düger, 2020b: 1220).

Spreitzer (1995) states the psychological empowerment as a motivational structure with four cognitive elements in terms of employees' orientation to the work role. In order to fully understand psychological empowerment, Spreitzer (1995) discussed it with four dimensions: meaning, competence, self-determination, and impact. Meaning expresses how important the work is for the individual and to what extent he cares. Competence is a person's belief in their specialist knowledge and capacity to successfully carry out work activities. Self-determination is a set of perceptions regarding autonomy in the performance of work-related duties and self-decision making. Impact refers to an individual's belief that it can affect results in the workplace. Spreitzer (1995) argued that these four cognitive elements should be present at the same time in order for employees to become fully psychologically empowered; that is, in the event that any cognitive element is missing, the perceived empowerment will be limited.

2.4 Affective Commitment

Affective commitment, one of the three components of organizational commitment; it is defined as the emotional attachment of employees to the organization, and it also reflects that the employees' intention to stay in the organization (Shore et al., 2008: 635). Affective commitment is defined as "the power of an employee to identify with the workplace and feel as a part of it" (Mowday et al., 1979: 226). Similarly, Meyer et al. (2002) defined affective commitment as "an employee's emotional attachment to, identification with and involvement with the organization".

Affective commitment refers to the degree to which employees identify with the organization and enjoy being a part of the organization. In addition, affective attachment motivates employees to believe in the goals and values of the business and to help the business achieve its goals (Jafri, 2010: 66). Meyer et al. (2002) argue that affective commitment is significantly associated with employees' positive behaviors towards work, such as organizational citizenship behavior. Affectively committed employees tend to put the organization benefit before their personal benefits to demonstrate their commitment to the organization by exhibiting behaviors like a good organizational citizen (Rhoades et al., 2001: 825).

Affective commitment supports employees' willingness to go beyond formal job descriptions and to contribute constructively to the organization. Indeed, this situation indicates that affective commitment forms the motivation basis for the extra role behavior of employees (Carmeli and Nihal Colakoglu, 2005: 80). It is

known that affective commitment is an antecedent of in-role and extra-role behaviors such as task performance (Riketta, 2002: 257) and organizational citizenship behavior (Battistelli et al., 2013), and also employees are less likely to quit their jobs (Allen and Meyer, 1990: 1).

3. RELATIONSHIP BETWEEN VARIABLES AND HYPOTHESES

3.1 Empowering Leadership and Innovative Behavior

Empowering leadership, as a leadership style that has some characteristics such as sharing power with subordinates, participatory decision-making, increasing subordinates' self-efficacy, responsibility and flexibility, and reducing the feeling of powerlessness (Ahearne et al., 2005: 946; Srivastava et al., 2006: 1239), provides a great contribution to the improvement of individual, team and organizational results. Empowering leadership contributes positively to employee satisfaction (Wong and Kuvaas, 2018), affective commitment and self-confidence (Kim and Beehr, 2018a-b), creativity and work effort (Amundsen and Martinsen, 2015), knowledge sharing and team effectiveness (Srivastava et al., 2006), work performance (Kundu et al., 2019), task performance (Lee et al., 2017) and team performance (Tung and Chang, 2011).

Empowering leadership expands employees' control area and deliver them autonomy, which helps them to be more engaged in their work and to be more internally motivated. This situation encourages employees to have a spirit of continuous improvement and development, to displays higher productivity and performance, and to offer more value for the organization (Liu et al., 2003: 143). Employees who empowered by leaders achieve a high level of psychological empowerment to display innovative behavior. This situation causes employees to be internally motivated and thus finding the work more meaningful and to seek innovative solutions (Rao Jada et al., 2019: 918). Gkorezis (2016) argues that empowering leaders give their employees flexibility and autonomy, while at the same time enable employees to do research, and this situation forms a basis for innovation in the business environment. Cheong et al. (2016) similarly state that, with the empowerment of employees, increases the autonomy to take independent actions and possibility of exhibiting the innovative behavior of employees.

Empowering leadership behaviors have also negative effects as well as positive effects on employees. Fernandez and Moldogaziev (2012) argue that employees who are over-empowered by leaders may have too much autonomy, which may lead to failure to fully set goals and performance expectations and, as a result, inhibit the innovative behavior. In addition, Humborstad et al. (2014) argue that under-empowerment can limit the performance of employees and negatively influence their job duties. Based on all these discussions, the hypothesis assuming that empowering leadership will lead to an increase in employees' innovative behavior is suggested below:

H₁: Empowering leadership is positively related to employees' innovative behaviors.

3.2 Empowering Leadership and Psychological Empowerment

Structural empowerment, individual characteristic, work design, leadership, and organizational support are recognized as significant antecedents of psychological empowerment (Maynard et al., 2012: 1242). Seibert et al. (2011) state that leadership influences the psychological empowerment of employees more than any other antecedent. In this context, empowering leadership creates an environment that increases the employee's self-confidence by delegating authority and responsibility and, as a result, enables employees to experience psychological empowerment (Maynard et al., 2012: 1246).

Zhang and Bartol (2010) mentioned four significant contributions of empowering leadership to clarify the effect of empowering leadership on psychological empowerment. First, empowering leadership supports employees to understand the significance of their contribution to the work and thus make the work more meaningful to employees. Second, an empowering leader expresses trust in employees by delegating authority and responsibility to them. Thus, the leader expects high performance from the employees. Third, empowering leadership provides autonomy by encouraging employees to decide how to do their work and allows for self-determination. Finally, empowering leadership encourages employees to participate in the decision-making process to prompt a sense of influence. This situation gives employees a feeling that they can have more control

over the work and make a difference in work results (Zhang and Bartol, 2010: 110). Based on all these discussions, the hypothesis assuming that empowering leadership will lead to an increase in employees' innovative behavior is suggested below:

H₂: Empowering leadership is positively related to psychological empowerment.

3.3 Psychological Empowerment and Innovative Behavior

Psychological empowerment, which reflects employees' sense of autonomy and control over the work, is a significant motivational tool. In other words, as a result of psychological empowerment, the desire to shape the work role and content of the employees, and active orientation of them to work (Spreitzer, 1995: 1444), the autonomy and motivation of the employees increase. This increases the probability of employees to exhibit innovative behaviors. Employees who have a certain autonomy, find their work meaningful, believe that they have an effect on work and processes, that is, feel empowered, have a high motivation to exhibit innovative behavior (Afsar and Badir, 2016: 8). As a result of psychological empowerment, employees gain work autonomy and independence and can learn new things through trial and error. This situation also forms a basis for innovation. With the work autonomy that employees gain, they can produce more new ideas by eluding the bureaucratic rules and regulations that limit innovation. Besides, employees' perceptions of autonomy positively influence the innovative behaviors of the employees and exhibit participatory behaviors in innovation processes (Ramamoorthy et al., 2005: 144). Innovation also includes the risk of failure, and psychological empowerment of employees helps to reduce this risk (Afsar and Badir, 2016: 9). However, Alge et al. (2006) argued that delegated employees develop a desire to innovate and make positive changes in the organization with the effect of empowerment. Based on all these discussions, the hypothesis assuming that empowering leadership will lead to an increase in employees' innovative behavior is suggested below:

H₃: Psychological empowerment is positively related to employees' innovative behaviors.

3.4 Affective Commitment and Innovative Behavior

Employees' affective commitment to the organization is a significant factor in the emergence of high loyalty and commitment. However, employees with affective attachment feel a high sense of belonging to the organization, participate in organizational activities, and are willing to make extra effort to achieve the organization's goals (Rhoades et al., 2001: 825). Employees with affective attachment are more willing to align their individual goals with the goals of the organization and to exhibit positive behavior towards organizational goals. Furthermore, these employees are more concerned about the welfare of the organization (Nazir et al., 2019: 1291). Employees who feel affective attachment tend to have positive emotions and high levels of intrinsic motivation and thus triggering the emergence of individual creativity (Odoardi et al., 2019: 104). Jafri (2010) states that employees with affective commitment feel a deep sense of belonging to the organization, and this situation causes employees to display better performance and exhibit innovative behaviors. Besides, employees who have an affective commitment to the organization, exhibit organizational citizenship behavior and naturally worry about the well-being of the organization, and tend to approach organizational problems in an innovative way (Xerri and Brunetto, 2013: 3166). Based on all these discussions, the hypothesis assuming that empowering leadership will lead to an increase in employees' innovative behavior is suggested below:

H₄: Affective commitment is positively related to employees' innovative behaviors.

3.5 The Mediating Role of Psychological Empowerment

It is considered that employees who are empowered psychologically will have positive attitudes and beliefs towards the work and the organization and will exhibit more participatory approaches (Garg and Dhar, 2016: 380). As a result of psychological empowerment, employees with high self-motivation behave with a sense of self-efficacy and do not hesitate to take initiative and responsibility for the work, they also share their positive opinions and ideas with the manager and other employees within the company (Wang et al., 2016: 608). Empowered employees feel that they have the skills, abilities, capacities, self-worth, and self-confidence. These

feelings encourage employees to exhibit extra-role behavior in terms of being innovative and influencing others (Afsar and Badir, 2016: 10).

Zhang and Bartol (2010) emphasized that in order for a leader's empowering behavior to have the intended effect, employees should feel empowered psychologically. It is acknowledged that empowering leadership positively affects psychological empowerment (Amundsen and Martinsen, 2014: 492). Moreover, psychological empowerment has a mediating role in the relationship between empowering leadership and many variables, such as extra-role behavior (Raub and Robert, 2010), behavioral empowerment (Boudrias et al., 2009), job satisfaction and organizational commitment (Konczak et al., 2000), creativity (Zhang and Bartol, 2010), and intention to stay (Dewettinck and van Ameijde, 2011). It is considered that empowering leadership alone is not enough for employees to exhibit innovative behaviors. Therefore, it is assumed that the effect of empowering leadership on employees' innovative behaviors will occur depending on psychological empowerment. Based on all these discussions, the hypothesis assuming that psychological empowerment has a mediator role in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior is suggested below:

H₅: Psychological empowerment mediates the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior

3.6 The Moderator Role of Affective Commitment

The leader grants autonomy to the employees by exhibiting empowering behaviors, shares his power with them and supports their development, empowering leaders who have these behaviors, cause to increase the motivation and effectiveness of the employees and causes them to exhibit positive attitudes towards the work and the organization (Kim and Beehr, 2018a: 2022). Affective commitment (Meyer and Allen, 1991: 67), which demonstrates the deep emotional relationship of employees to the organization, develops as a result of the interaction between the leader and the employees. Therefore, an affective commitment expressed as a positive emotion is likely to increase the influence of the leader's behavior.

Employees generally consider their leaders as representatives of the organization. Therefore, every behavior of the leader also reflects the company management or organization. Rousseau (1998) reveals that the psychological contract theory perceives employees' promises of the leader as the promises of the organization. Cropanzano and Mitchell (2005) state that according to social exchange theory, the positive behavior of the leader will increase the loyalty of the employees and they will have a sense of commitment to the organization. Eisenberger et al. (2010) emphasize that according to the organizational support theory, employees consider the support they perceive from leaders as the support they receive from the organization. These theories prove that the leader is perceived as a person representing the organization. In this context, as a result of empowering leadership behavior, it supports the development of employees, and gives autonomy and authority to determine their own destiny and also it will increase the employees' desire to establish an emotional linkage with the organization, and therefore organizational affective commitment will occur (Kim and Beehr, 2018a: 2023). As a consequence, it will be ensured that employees exhibit extra-role behaviors beyond positive attitudes and behaviors with the increase of affective commitment of employees. Therefore, it is assumed that affective commitment strengthens the relationship between empowering leadership and innovative behavior, which is acknowledged as a positive employee behavior. Based on all these discussions, the hypothesis assuming that affective commitment has a moderator role in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior is suggested below:

H₆: Affective commitment moderates the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior

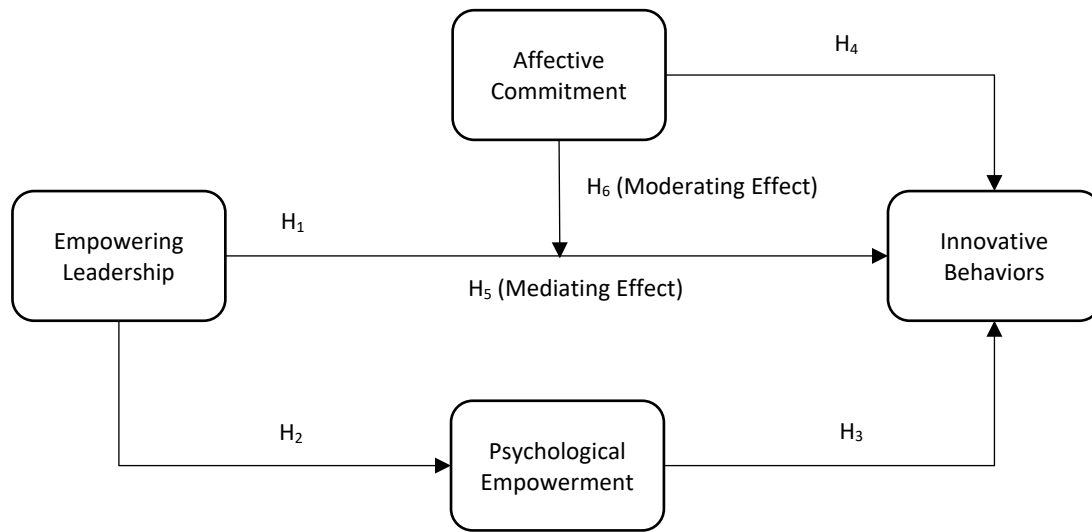

Figure 1. Research Model

4. METHODOLOGY AND ANALYSIS

4.1 Purpose, Scope and Method of the Research

In this study, a model is proposed to reveal the antecedents of innovative behavior. In this context, it is aimed to measure the effect of empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment on employees' innovative behavior. In addition, it is aimed to empirically investigate the roles of psychological empowerment and affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. In the scope of the research, the white-collar workers of a ready-made clothing company with high brand awareness operating in Istanbul were chosen as the main population. The ready-made clothing industry has been selected as the research area because it is an important export item for Turkey and innovation has a critical significance in this industry. In the company, which has a total of 4,000 (400 of them are white-collar workers) employees in March 2020, 350 questionnaires were handed out to white-collar workers by hand and online using the convenience sampling method, and 234 (67%) available questionnaire forms were returned. The questionnaires consist of two parts; in the first part, there are 6 statements about determining demographic variables, and in the second part, there are 41 statements about the scales of empowering leadership, innovative behavior, psychological empowerment, and affective commitment.

4.2 Data Collection and Analysis

Since the research is a quantitative study, the data were obtained by the survey technique. A total of four scales are used in the research, consisting of empowering leadership, innovative behavior of employees, psychological empowerment, and affective commitment. In this study, the empowering leadership scale developed by Konczak et al. (2000) was used. This scale consists of five sub-dimensions (delegation of authority, accountability, self-directed decision making, information sharing, and skill development) and 17 statements. The innovative behaviors scale consisting of a single dimension and 6 statements developed by Scott and Bruce (1994) is used. The psychological empowerment scale consisting of four sub-dimensions (meaning, competence, self-determination and impact) and 12 expressions developed by Spreitzer (1995) is used. Affective commitment scale consisting of a single dimension and 6 statements developed by Meyer et al. (1993) is used. The expressions used in the scales were used in the 5-point Likert-type scale (1 = Strongly Disagree - 5 = Strongly Agree). The data obtained from the questionnaires were analyzed in the framework of exploratory and confirmatory factor analysis, correlation analysis, linear regression analysis, moderation (Model-1), and mediation analysis (Model-4) by using AMOS, SPSS program, and Process Macro (Hayes, 2013).

4.3 Research Findings

When the demographic characteristics of 234 employees participating in the study are investigating; 30.8% are women, 69.2% are men, 44.4% of them are single and 55.6% are married. 14.5% of the employees are in the 18-25 age group, 36.8% in the 26-30 age group, 40.2% in the 31-39 age group, 7.6% in the 40-54 age group, and 0.9% in the 55 age and above. 12% of the participants are primary education, 36.8% high school, 15.8% associate degree, 32.4% undergraduate, and 3% graduate degree. In addition, 31.2% of the participants have a working period of less than 1 year, 54.7% 1-5 years, 13.2% 6-10 years, and 0.9% 11-20 years.

In order to clarify the factor structures of the scales used in the research model, and to determine their reliability and validity, factor analysis was performed first. The scales were subjected to factor analysis and confirmatory factor analysis for individual principal components using the Varimax rotation method. According to the exploratory factor analysis result; a statement of the accountability dimension is removed from the analysis because it is loaded in different dimensions at the same time. Also, according to the confirmatory factor analysis results; one statement each belonging to meaning and competence dimensions, and twice statements each belonging to innovative behaviors and affective commitment variables were removed from the analysis because it has low factor loadings. The findings of the renewed exploratory factor analysis are given in Table 1.

Table 1: Exploratory Factor Analysis Findings

Variables	Sub-Dimension	Number of Items	Factor Loading	Cronbach's Alpha Value	Kaiser-Meyer-Olkin
Empowering Leadership	Delegation of Authority	3	(0.690-0.867)	0.923	0.887
	Accountability	2	(0.797-0.880)		
	Self-Directed Decision Making	3	(0.779-0.806)		
	Information Sharing	2	(0.771-0.789)		
	Skill Development	6	(0.601-0.817)		
Innovative Behaviors	Innovative Behaviors	4	(0.706-0.886)	0.811	0.750
Affective Commitment	Affective Commitment	4	(0.753-0.873)	0.846	0.728
Psychological Empowerment	Meaning	2	(0.862-0.905)	0.840	0.756
	Competence	2	(0.849-0.879)		
	Self-determination	3	(0.831-0.903)		
	Impact	3	(0.838-0.897)		

According to the factor analysis results; it was determined that the factor loads of the statements related to empowering leadership were between 0.601-0.880, the Cronbach Alpha value of the scale was 0.923 and the KMO value was 0.887. The factor loads of the statements related to Innovative behaviors ranged from 0.706-0.886, the Cronbach Alpha value of the scale was 0.811 and the KMO value was 0.750. The factor loads of the statements related to the affective commitment scale were in the range of 0.753-0.873, the Cronbach Alpha value of the scale was 0.846 and the KMO value was 0.728. The factor loads of the expressions related to psychological empowerment were in the range of 0.831-0.905, the Cronbach Alpha value of the scale was 0.840 and the KMO value was 0.756. According to Kalaycı (2016), these results indicated that the factor structures of all scales are uniformly distributed and highly reliable.

The fit index values obtained according to the confirmatory factor analysis results of empowering leadership, innovative behaviors, psychological empowerment, and affective commitment scales are given in Table 2.

Table 2: Fit Indices for Confirmatory Factor Analysis

Variables	(X²/sd)	NFI	CFI	RMSEA	GFI	RMR
Empowering Leadership	2.56	0.908	0.941	0.082	0.889	0.044
Innovative Behaviors	5.84	0.966	0.971	0.144	0.975	0.026
Affective Commitment	4.55	0.932	0.935	0.141	0.950	0.040
Psychological Empowerment	3.53	0.920	0.941	0.104	0.921	0.039

As a result of the confirmatory factor analysis, it is observed that the goodness of fit values for the scales are in the acceptable fit value range. The GFI (the goodness of fit index) value of the empowering leadership scales is below the acceptable fit index value range. According to Shevlin and Miles (1998), the GFI value is sensitive to sample size and factor loadings, so it is not possible to expect the GFI value at the lower limit of 0.90 for all analyzes. Since the fit index values except GFI were within the acceptable range in the analysis results, it was accepted that the scales indicated sufficient fit. It is also observed that p significance is $p < 0.01$ and the t values for the statements exceed 2.56. These results reveal that the scales are statistically significant.

As a result of the correlation analysis, the means, standard deviations, and correlation values of the scales were calculated. These values are given in detail in Table 3.

Table 3: Means, Standard Deviation, and Correlation Values

	Variables	Mean	SD	1	2	3	4
1	Empowering Leadership	3.8357	0.6436	1			
2	Innovative Behaviors	3.9274	0.7162	0.536**	1		
3	Affective Commitment	3.8814	0.7971	0.666**	0.492**	1	
4	Psychological Empowerment	3.8615	0.5627	0.608**	0.602**	0.590**	1

**Significant at $p < 0.01$

According to Table 3, it is observed that the averages of the scales are high and there is a positive significant relationship between each variable. It was determined that there is a high level of a positive relationship between innovative behavior and empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment.

4.4 Testing Research Hypotheses

According to the correlation analysis, it was determined that there was a relationship between all variables. The strength and direction of the effects of the relationships between variables were measured according to the research hypotheses with linear regression analysis. In order to determine the roles of psychological empowerment and affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior, initially, analyzes were performed for mediating and moderating effects. As a result of these analyzes, it was determined that psychological empowerment has a mediating role and affective commitment has a moderator role. Process Macro Model-4 analysis was applied to determine the mediating role of psychological empowerment in the relationship between empowering leadership and innovative behaviors. Analysis results are given in Table 4 in detail.

Table 4: Regression Analysis and Mediator Effect

Hypotheses		R ²	β	SE	t	p
a	Empowering Leadership ---> Psychological Empowerment	0.369	0.608	0.046	11.655	0.000
b	Psychological Empowerment ---> Innovative Behaviors	0.363	0.602	0.067	11.487	0.000
c	Empowering Leadership ---> Innovative Behaviors	0.288	0.536	0.062	9.677	0.000
c'	Empowering Leadership ---> Psychological Empowerment ---> Innovative Behaviors	0.409	0.270	0.071	4.257	0.000
	Affective Commitment ---> Innovative Behaviors	0.242	0.492	0.051	8.605	0.000
Bootstrap results for indirect effect						
			β	SE	LL 95% CI	UL 95% CI
ab paths			0.266	0.038	0.1937	0.3407
Indirect effect and significance using Sobel test						
			β	SE	z	p
ab paths			0.266	0.055	6.1003	0.000

According to the regression analysis results; empowering leadership has a positive and significant effect on psychological empowerment ($\beta=0.608$, $t=11.655$, $p<0.001$), psychological empowerment has a positive and significant effect on innovative behaviors ($\beta=0.602$, $t=11.487$, $p<0.001$), empowering leadership has a positive and significant effect on innovative behaviors ($\beta=0.536$, $t=9.677$, $p<0.001$), affective commitment has a positive and significant effect on innovative behaviors ($\beta=0.492$, $t=8.605$, $p<0.001$). According to the regression analysis results, the values of the relationship between the variables are observed that p significance is $p<0.01$, the β values being positive and the t values for the statements exceed 2.56. According to these results, H_1 , H_2 , H_3 , and H_4 hypotheses were accepted.

To measure the mediating effect of psychological empowerment, “Bootstrap” developed by Preacher and Hayes (2004) and regression analysis developed and consisting of three stages by Baron and Kenny (1986) were used together. First of all, the effect of empowering leadership on psychological empowerment was analyzed (path a) $\beta=0.608$ ($p<0.01$). Afterwards, the effect of psychological empowerment on innovative behavior (path b) $\beta=0.602$ ($p<0.01$) and the effect of empowering leadership on innovative behavior were analyzed (path c) $\beta=0.536$ ($p<0.01$). According to the results, it was determined that there is a positive significant relationship between the variables. With the inclusion of psychological empowerment in the model in which empowering leadership influences innovative behavior, the effect of empowering leadership on innovative behavior (c') decreased to $\beta=0.270$ ($p<0.01$). This reduction occurred indicates that there is partial mediation. The Sobel test was conducted using the MedGraph-I program developed by Jose (2013a) to determine whether the partial mediation was significant. It was concluded that the obtained results ($z= 6.10$, $p<0.01$) were significant. As a result of the regression analysis in the Process Macro (Model-4) method, it was concluded that the indirect effect (path ab) was $\beta=0.266$ and the lower and upper confidence intervals were 0.1937-0.3407. Preacher and Hayes (2004) state that in order for the β value to be significant, the lower and upper confidence intervals in the Bootstrap method should not contain zero, that is, the lower and upper confidence interval values should be either positive or negative. According to this result, the partial mediating effect of psychological empowerment was significant and H_5 hypotheses were accepted.

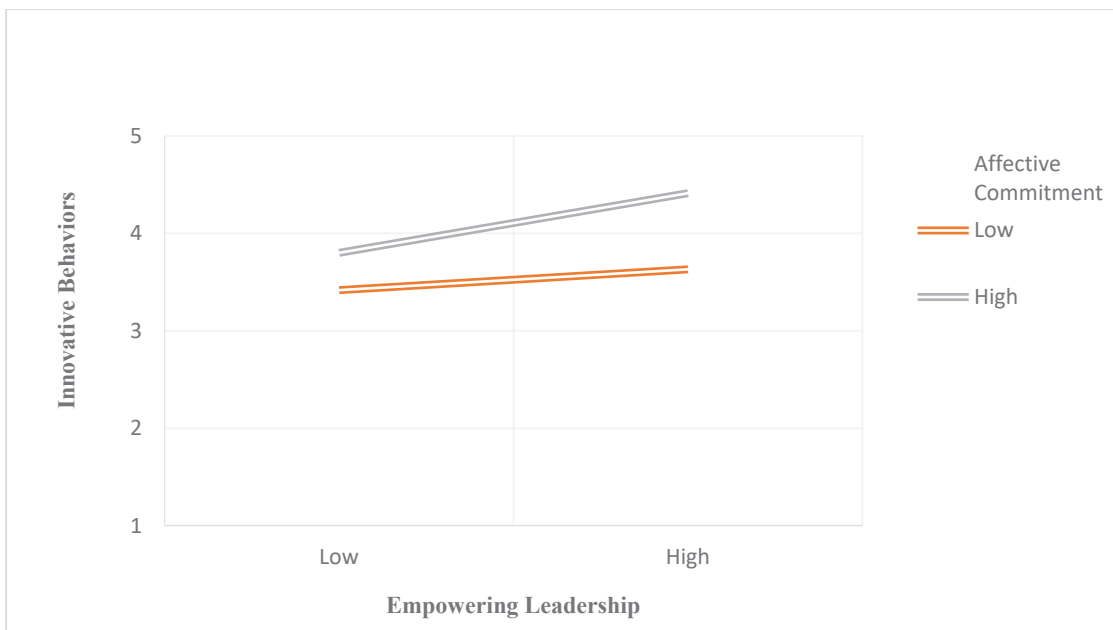
Regression analysis was performed using the Process Macro (Model-1) developed by Hayes (2013) to determine the moderator effect of affective commitment in the relationship between empowering leadership and innovative behavior. The results of the analysis are given in Table 5.

Table 5: Moderator Effect of Affective Commitment

Variables	Coefficient	SE	t	p	LL 95% CI	UL 95% CI
Interaction term of Empowering Leadership x Affective Commitment	0.1932	0.0671	-2.8808	0.004	0.611	0.3253
Conditional effect of empowering leadership on innovative behaviors at low and high values of affective commitment						
Low	0.2787	0.093	2.995	0.003	0.0953	0.4620
High	0.5685	0.095	5.958	0.000	0.3805	0.7565
Model Summary	R	R²	F	p		
	0.5864	0.3438	40.176	0.000		
R² increase due to interaction		ΔR²	F	p		
0.0237		82.993	0.004			

The interaction term of empowering leadership x affective commitment ($\beta=0.1932$; $p<0.01$) is significant. Summary values of the model for moderator effect $R^2=0.344$; $F=40.18$; $p<0.01$ appears to be significant. The ratio of empowering leadership to explain innovative behavior increased from 29% to 34% (See Table 4). It was concluded that the R^2 value, which increased as a result of the interaction, increased 2.4% at the $p<0.01$ significance level. As a result, it has been concluded that affective commitment has a moderator role in the effect of empowering leadership on innovative behavior. Accordingly, the H_6 hypothesis was accepted.

A graph was obtained using the ModGraph-I program developed by Jose (2013b) to better determine the moderator effect of affective commitment at different levels. The moderator effects are given in cases where affective commitment has low and high values in Graph 1. When affective commitment is at a low level, $B=0.279$ ($t=2.995$) at a significance level of $p<0.01$ and at a high level, $B=0.568$ at a significance level of $p<0.01$; ($t=5.958$). These results indicated that when affective commitment increases, the moderator effect increases accordingly.

Graph 1: Interaction Level of Affective Commitment as a Moderator

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

It is an undeniable fact that in today's markets where change is occurring rapidly, companies that cannot innovate have reduced their competitive ability and face the risk of withdrawing from the market. It is observed that companies that are constantly innovating have achieved a higher organizational performance level, increasing their market share and profitability. Employees' innovative behavior is considered a critically significant factor for companies to gain a competitive advantage and survive in the competitive business environment in the long term. In this context, it has become extremely significant to identify the antecedents that encourage the innovative behavior of employees, which are the basis of innovation. Accordingly, a model is suggested for employees to reveal the antecedents of their innovative behavior. It is aimed to measure the effect of empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment on employees' innovative behavior, based on the assumption that there is more than one driving force that can affect the employees' innovative behavior. Besides, it is aimed to empirically investigate the roles of psychological empowerment and affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior.

As a result of the research, it has been determined that empowering leadership positively influences the employees' innovative behaviors. It is observed that when the leaders share their power with the employees, expand areas of responsibility, and grant autonomy to the employees, it causes the employees to exhibit extra-role behavior in order to contribute to the business and the organization within the framework of innovation. The leader delegates authority and responsibility to employees empowers them and reflects their trust in them. This situation leads to an increase in the motivation and performance of the employees. It is thought that empowering leadership will facilitate the transition to holacracy management, which is evaluated as the management approach of the future and focuses on giving employees autonomy, authority, responsibility, and decision-making authority. The result of this research is similar to the studies in the literature (Mutonyi et al., 2020; Rao Jada et al., 2019). In addition, it was concluded that empowering leadership influences psychological empowerment positively. Maynard et al. (2012) recognize that empowering leadership is an important antecedent of psychological empowerment. Empowering leadership enables employees to understand the significance of their contribution to the work and provide them the opportunity to self-determination, and empower employees psychologically, as a result, the leadership leads to exhibit positive behavior of employees. The result of this research is similar to the studies in the literature (Dewettinck and van Ameijde, 2011; Zhang and Bartol, 2010).

This study proves that psychological empowerment positively influences employees' innovative behavior. Employees' sense of control over their work contributes to the emergence of innovative ideas as well as working more efficiently. Employees who are empowered psychologically are much more likely to engage in constructive behaviors towards the work and the organization, and they are willing to fulfill extra-role as well as in-role tasks. The result of this research is similar to the studies in the literature (Afsar and Badir, 2016). According to another result of the study, it was concluded that affective commitment positively influences the innovative behaviors of the employees. Employees with affective commitment feel a high sense of belonging to the organization, participate in organizational activities, and are willing to perform extra effort to achieve the goals of the organization (Rhoades et al., 2001: 825). In this context, increasing the affective commitment of the employees leads to better performance and innovative behaviors. The result of the research is similar to various studies (Jafri, 2010; Nazir et al., 2019; Odoardi et al., 2019; Xerri and Brunetto, 2013) in the literature that deals with the relationship between affective commitment and innovative behavior from various perspectives.

As a result of the mediation analysis, it was concluded that psychological empowerment has a partial mediating effect on the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. According to this result; empowering leadership alone is not enough for employees to exhibit innovative behaviors. The effect of empowering leadership on employees' innovative behavior is realized via the employees' feeling of control of work. In other words, the effect of empowering leadership on innovative behavior depends on the level of psychological empowerment. Finally, according to the analysis results, it was concluded that affective commitment has a moderator effect on the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. According to this result; the strength of the relationship between empowering leadership and innovative behavior increases with the moderating effect of affective commitment. Employees' sense of

belonging to the organization and considering that they are a part of the organization leads to an increase in the effect of empowering leadership and, consequently, an increase in the impact on the emergence of innovative behaviors.

White-collar workers are considered as a significant force that makes ready the company for the future, guides them and enables them to achieve their goals for almost every sector. The motivation, success, and performance of white-collar workers influence the performance of blue-collar workers and the outcomes of the organization. In this context, it is expected that the organizational behaviors of white-collar workers who are empowered by the leaders have a much higher impact power. Among the characteristics of empowerment; autonomy, authorization, and decision-making based on cooperation, lead employees to transfer their knowledge to work, become researchers, following, seeking, and implementing recent innovation. In this context, it should be taken into consideration that empowered employees who exhibit innovative behavior are critically significant for the ready-made clothing industry, where continuous change occurs and where innovation and design are vital.

In the summary of the study; it was determined that there are positive effect of empowering leadership, psychological empowerment, and affective commitment on employees' innovative behavior. One of the most important differences of these results from other studies in the literature is that it focuses on the behavioral characteristics of white-collar workers. As an example, some research in the literature focuses on public employees (Mutonyi et al., 2020), supervisor-subordinates (Afsar and Badir, 2016; Rao Jada et al., 2019), nursing employees (Xerri and Brunetto, 2013), frontline service employees (Dewettinck and van Ameijde, 2011), and managers (Nazir et al., 2019). Besides, it was empirically determined that there are the mediating role of psychological empowerment and the moderator role of affective commitment in the relationship between empowering leadership and employees' innovative behavior. These empirical results, which reflect the major difference of this study from others, are expected to contribute to further studies. In this study, it is a significant limitation of the research to use only the data obtained from the employees of a company for analysis. Other limitations of the study are the limited cost, time, and sample size. One should be paid attention at the point of generalizing the result, because of the measurement of the variables based on personal statement and perceptions. In order to generalize the research results, it is recommended to conduct studies in different sectors and with larger sample size. In future research, it is suggested that empowering leadership should be handled within the framework of holacracy, culture, and Industry 4.0.

REFERENCES

- Afsar, B. and Badir, Y. (2016). "The Mediating Role of Psychological Empowerment on the Relationship between Person-Organization Fit and Innovative Work Behavior", *Journal of Chinese Human Resource Management*, 7/1, 5-26.
- Ahearne, M., Mathieu, J. and Rapp, A. (2005). "To Empower or Not to Empower Your Sales Force? An Empirical Examination of the Influence of Leadership Empowerment Behaviour on Customer Satisfaction and Performance", *Journal of Applied Psychology*, 9/5, 945-955.
- Akram, T., Lei, S., Haider, M. J. and Hussain, S. T. (2020). "The Impact of Organizational Justice on Employee Innovative Work Behavior: Mediating Role of Knowledge Sharing", *Journal of Innovation & Knowledge*, 5/2, 117-129.
- Alge, B. J., Ballinger, G. A., Tangirala, S. and Oakley, J. L. (2006). "Information Privacy in Organizations: Empowering Creative and Extrarole Performance", *Journal of Applied Psychology*, 91/1, 221-234.
- Allen, N. J. and Meyer, J. P. (1990). "The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization", *Journal of Occupational Psychology*, 63/1, 1-18.
- Amundsen, S. and Martinsen, Ø. L. (2014). "Empowering Leadership: Construct Clarification, Conceptualization, and Validation of a New Scale", *The Leadership Quarterly*, 25, 487-511.
- Amundsen, S. and Martinsen, Ø. L. (2015). "Linking Empowering Leadership to Job Satisfaction, Work Effort, and Creativity: The Role of Self-Leadership and Psychological Empowerment", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 22/3, 304-323.

- Arnold, J. A., Arad, S., Rhoades, J. A., and Drasgow, F. (2000). "The Empowering Leadership Questionnaire: The Construction and Validation of a New Scale for Measuring Leader Behaviors", *Journal of Organizational Behavior*, 21, 249-269.
- Atitumpong, A. and Badir, Y. F. (2018). "Leader-Member Exchange, Learning Orientation and Innovative Work Behavior", *Journal of Workplace Learning*, 30/1, 32-47.
- Bagheri, A. (2017). "The Impact of Entrepreneurial Leadership on Innovation Work Behavior and Opportunity Recognition in High-Technology SMEs", *The Journal of High Technology Management Research*, 28/2, 159-166.
- Baron, R.M. and Kenny, D.A. (1986). "The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 51/6, 1173-2001.
- Boudrias, J.-S., Gaudreau, P., Savoie, A., and Morin, A. J. S. (2009). "Employee Empowerment: From Managerial Practices to Employees' Behavioral Empowerment", *Leadership & Organization Development Journal*, 30/7, 625-638.
- Bücker, J. and van der Horst, E. (2017). "Innovative Work Behavior: To What Extent and How Can HRM Practices Contribute to Higher Levels of Innovation Within SMEs?", *Issues of Human Resource Management*, (Ed: L. Mura), IntechOpen, London.
- Carmeli, A. and Nihal Colakoglu, S. (2005), "The Relationship between Affective Commitment and Organizational Citizenship Behaviors: The Moderating Role of Emotional Intelligence", *The Effect of Affect in Organizational Settings (Research on Emotion in Organizations, Vol. 1)*, (Ed: Ashkanasy, N.M., Zerbe, W.J. and Härtel, C.E.J.), Emerald Group Publishing Limited, Bingley.
- Carmeli, A., Meitar, R. and Weisberg, J. (2006). "Self-leadership Skills and Innovative Behavior at Work", *International Journal of Manpower*, 27/1, 75-90.
- Cheong, M., Spain, S.M., Yammarino, F.J. and Yun, S. (2016). "Two Faces of Empowering Leadership: Enabling and Burdening", *The Leadership Quarterly*, 27/4, 602-616.
- Choi, S.B., Kim, K., Ullah, S.E. and Kang, S.W. (2016). "How Transformational Leadership Facilitates Innovative Behavior of Korean Workers: Examining Mediating and Moderating Processes", *Personnel Review*, 45/3, 459-479.
- Conger, J. A. and Kanungo, R.N. (1988). "The Empowerment Process: Integrating Theory and Practice", *Academy of Management Review*, 13/3, 471-482.
- Cropanzano, R. and Mitchell, M. S. (2005). "Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review", *Journal of Management*, 31, 874-900.
- De Jong, J. P. J. and Den Hartog, D. N. (2007). "How Leaders Influence Employees' Innovative Behavior", *Europe Journal of Innovative Management*, 10/1, 41-64.
- Dewettinck, K. and van Ameijde, M. (2011). "Linking Leadership Empowerment Behaviour to Employee Attitudes and Behavioural Intentions: Testing the Mediating Role of Psychological Empowerment", *Personnel Review*, 40/3, 284-305.
- Düger, Y. S. (2020a). "Ethical Leadership and Innovative Behavior of Employees: A Moderated Mediation Model of Leader Member Exchange and Emotional Intelligence", *Ahi Evran University Journal of Social Sciences Institute*, 6/3, 706-725.
- Düger, Y. S. (2020b). "The Effect of Leader-Member Exchange (LMX) on Employee Voice and Turnover Intention: The Moderator Role of Psychological Empowerment", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19/3, 1215-1236.
- Eisenberger, R., Karagonlar, G., Stinglhamber, F., Neves, P., Becker, T. E., Gonzalez-Morales, M. G., and Steiger-Mueller, M. (2010). "Leader-Member Exchange and Affective Organizational Commitment: The Contribution of Supervisor's Organizational Embodiment", *Journal of Applied Psychology*, 95, 1085-1103.
- Erstad, M. (1997). "Empowerment and Organizational Change", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 9/73, 325-333.

- Fernandez, S. and Moldogaziev, T. (2012). "Using Employee Empowerment to Encourage Innovative Behavior in the Public Sector", *Journal of Public Administration Research and Theory*, 23/1, 155-187.
- Garg, S. and Dhar, R. L. (2016). "Extra-Role Customer Service: The Roles of Leader–Member Exchange (LMX), Affective Commitment, and Psychological Empowerment", *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 17/4, 373-396.
- Gkorezis, P. (2016). "Principal Empowering Leadership and Teacher Innovative Behavior: A Moderated Mediationmodel", *International Journal of Educational Management*, 30/6, 1030-1044.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis*, The Guilford Press, New York, NY.
- Humborstad, S. I. W., Nerstad, C. G. L. and Dysvik, A. (2014). "Empowering Leadership, Employee Goal Orientations and Work Performance: A Competing Hypothesis Approach", *Personnel Review*, 43/2, 246-271.
- Janssen, O. (2000). "Job Demands, Perceptions of Effort-Reward Fairness and Innovative Work Behavior", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73/3, 287-302.
- Jose, P. E. (2013a). MedGraph-I: A Programme to Graphically Depict Mediation Among Three Variables: The Internet Version, version 3.0. Victoria University of Wellington, Wellington, New Zealand. (19.10.2020). <https://psychology.victoria.ac.nz/medgraph>.
- Jose, P.E. (2013b). ModGraph-I: A Programme to Compute Cell Means for the Graphical Display of Moderational Analyses: The Internet Version, Version 3.0. Victoria University of Wellington, Wellington, New Zealand. (20.10.2020). <https://psychology.victoria.ac.nz/modgraph>.
- Kalaycı, Ş. (2016). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, Asil Yayınları, Ankara.
- Kim, M. and Beehr, T. A. (2018a). "Empowering Leadership: Leading People to Be Present Through Affective Organizational Commitment?", *The International Journal of Human Resource Management*, 31/16, 2017-2044.
- Kim, M. and Beehr, T.A. (2018b). "Organization-Based Self-Esteem and Meaningful Work Mediate Effects of Empowering Leadership on Employee Behaviors and Well-Being", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 25/4, 385-398.
- Konczak L. J., Stelly D. J. and Trusty M. L. (2000). "Defining and Measuring Empowering Leader Behaviors: Development of an Upward Feedback Instrument", *Educational and Psychological Measurement*, 60/2, 301-313.
- Kundu, S. C., Kumar, S. and Gahlawat, N. (2019). "Empowering Leadership and Job Performance: Mediating Role of Psychological Empowerment", *Management Research Review*, 42/5, 605-624.
- Leach, D. J., Wall, T. D. and Jackson, P. R. (2003). "The Effect of Empowerment on Job Knowledge: An Empirical Test Involving Operators of Complex Technology", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76, 27-52.
- Lee, S., Cheong, M., Kim, M. and Yun, S. (2017). "Never Too Much? The Curvilinear Relationship between Empowering Leadership and Task Performance", *Group & Organization Management*, 42/1, 11-38.
- Lin, Y. and Wu, J. (2018). "A Study of the Effects of Leadership Styles on Innovation Management and Organizational Innovation in Environmental Protection Industry", *Ekoloji*, 27/106, 771-777.
- Liu, W., Lepak, D. P., Takeuchi, R. and Sims, Jr., H. P. (2003). "Matching Leadership Styles with Employment Modes: Strategic Human Resource Management Perspective", *Human Resource Management Review*, 13/1, 127-152.
- Ma, Y., Cheng, W., Ribbens, B.A. and Zhou, J. (2013). "Linking Ethical Leadership to Employee Creativity: Knowledge Sharing and Self-Efficacy as Mediators", *Social Behavior and Personality: an International Journal*, 41/9, 1409-1419.
- Maynard, M. T., Gilson, L. L., and Mathieu, J. (2012). "Empowerment—Fad or Fab? A Multilevel Review of the Past Two Decades of Research", *Journal of Management*, 38/4, 1231-1281.

- Meyer, J. P. and Allen, N. J. (1991). "A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment", *Human Resource Management Review*, 1, 61-89.
- Meyer, J. P., Allen, N. J. and Smith, C. A. (1993). "Commitment to Organizations and Occupations: Extension and Test of a Three-Component Conceptualization", *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L. and Topolnytsky, L. (2002). "Affective, Continuance, and Normative Commitment to the Organization: A Meta-analysis of Antecedents, Correlates, and Consequences", *Journal of Vocational Behavior*, 61/1, 20-52.
- Midgley, D. F. and Dowling, G. R. (1978). "Innovativeness: The Concept and its Measurement", *Journal of Consumer Research*, 4/1, 229-242.
- Mowday, R., Steers, R. and Porter, L., (1979). "The Measurement of Organizational Commitment". *Journal of Vocational Behavior*, 14, 224-247.
- Mutonyi, B.R., Slatten, T. and Lien, G. (2020). "Empowering Leadership, Work Group Cohesiveness, Individual Learning Orientation and Individual Innovative Behaviour in The Public Sector: Empirical Evidence from Norway", *International Journal of Public Leadership*, 16/2, 175-197.
- Nazir, S., Shafi, A., Atif, M. M., Qun, W. and Abdullah, S. M. (2019). "How Organization Justice and Perceived Organizational Support Facilitate Employees' Innovative Behavior at Work", *Employee Relations*, 41/6, 1288-1311.
- Odoardi, C., Battistelli, A., Montani, F. and Peiró, J. M. (2019). "Affective Commitment, Participative Leadership, and Employee Innovation: A Multilevel Investigation", *Journal of Work and Organizational Psychology*, 35, 103-113.
- Peng, Y.-P. (2020). "Relationship between Job Involvement, Leader-Member Exchange, and Innovative Behavior of Public Librarians", *Journal of Librarianship and Information Science*, 52/2, 441-450.
- Preacher, K. J. and Hayes, A. F. (2004). "SPSS and SAS Procedures for Estimating Indirect Effects in Simple Mediation Models", *Behavior Research Methods*, 36/4, 717-731.
- Ramamoorthy, N., Flood, P.C., Slattery, T. and Sardesai, R. (2005). "Determinants of Innovative Work Behaviour: Development and Test of an Integrated Model", *Creativity and Innovation Management*, 14/2, 142-150.
- Rao Jada, U., Mukhopadhyay, S. and Titiyal, R. (2019). "Empowering Leadership and Innovative Work Behavior: A Moderated Mediation Examination", *Journal of Knowledge Management*, 23/5, 915-930.
- Raub, S., and Robert, C. (2010). "Differential Effects of Empowering Leadership on In-Role and Extra-Role Employee Behaviors: Exploring the Role of Psychological Empowerment and Power Values", *Human Relations*, 63/11, 1743-1770.
- Rhoades, L., Eisenberger, R. and Armeli, S. (2001). "Affective Commitment to the Organization: The Contribution of Perceived Organizational Support", *Journal of Applied Psychology*, 86/5, 825-836.
- Riketta, M. (2002). "Attitudinal Organizational Commitment and Job Performance: A Meta-Analysis", *Journal of Organizational Behavior*, 23/3, 257-266.
- Rousseau, D. M. (1998). "The 'Problem' of the Psychological Contract Considered", *Journal of Organizational Behavior*, 19, 665-671.
- Schumpeter, J. A. (1986). *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York.
- Scott, S.G. and Bruce, R.A. (1994). "Determinants of Innovative Behavior: A Path Model of Individual Innovation in the Workplace", *Academy of Management Journal*, 37/3, 580-607.
- Seibert, S. E., Wang, G. and Courtright, S. H. (2011). "Antecedents and Consequences of Psychological and Team Empowerment in Organizations: A Meta-Analytic Review", *Journal of Applied Psychology*, 96/5, 981-1003.
- Shevlin, M. and Miles, J. N. V. (1998). "Effects of Sample Size, Model Specification and Factor Loadings on the GFI in Confirmatory Factor Analysis", *Personality and Individual Differences*, 25/1, 85-90.
- Shore, T., Bommer, W. and Shore, L. (2008). "An Integrative Model of Managerial Perceptions of Employee Commitment: Antecedents and Influences on Employee Treatment", *Journal of Organizational Behavior*, 29, 635-655.

- Spreitzer, G.M. (1995). "Psychological Empowerment in the Workplace: Dimensions, Measurement, and Validation", *The Academy of Management Journal*, 38/5, 1442-1465.
- Srivastava, A., Bartol, K.M. and Locke, E.A. (2006). "Empowering Leadership in Management Teams: Effects on Knowledge Sharing, Efficacy, and Performance", *Academy of Management Journal*, 49/6, 1239-1251.
- Tung, H. and Chang, Y. (2011). "Effects of Empowering Leadership on Performance in Management Team: Mediating Effects of Knowledge Sharing and Team Cohesion", *Journal of Chinese Human Resource Management*, 2/1, 43-60.
- Van de Ven, A.H., (1986). "Central Problems in the Management of Innovation", *Management Sciences*, 32/5, 590-607.
- Wang, D., Gan, C. and Wu, C. (2016). "LMX and Employee Voice: A Moderated Mediation Model of Psychological Empowerment and Role Clarity", *Personnel Review*, 45/3, 605-615.
- Wong, S.I. and Kuvaas, B. (2018), "The Empowerment Expectation-Perception Gap: An Examination of Three Alternative Models", *Human Resource Management Journal*, 28/2, 272-287.
- Xerri, M. J. and Brunetto, Y. (2013). "Fostering Innovative Behaviour: The Importance of Employee Commitment and Organisational Citizenship Behaviour", *The International Journal of Human Resource Management*, 24/16, 3163-3177.
- Yidong, T. and Xinxin, L. (2013). "How Ethical Leadership Influence Employees' Innovative Work Behavior: A Perspective of Intrinsic Motivation", *Journal of Business Ethics*, 116, 441-455.
- Zehra, T.T. and Waheed, A. (2017). "Influence of Ethical Leadership on Innovative Work Behavior: Examination of Individual-Level Psychological Mediators", *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 11/2, 448-470.
- Zhang, X. and Bartol, K. M. (2010). "Linking Empowering Leadership and Employee Creativity: The Influence of Psychological Empowerment, Intrinsic Motivation, and Creative Process Engagement", *Academy of Management Journal*, 53/1, 107-128.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2021 ✓Accepted/Kabul:29.03.2021

DOI:10.30794/pausbed.858658

Araştırma Makalesi/ Research Article

Doğan, O. ve Taşpınar, S. (2021). "Testing Homoskedasticity in Cross-sectional Spatial Autoregressive Models" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, Denizli, ss. 497-512.

TESTING HOMOSKEDASTICITY IN CROSS-SECTIONAL SPATIAL AUTOREGRESSIVE MODELS

Osman DOĞAN*, Süleyman TAŞPINAR**

Abstract

In this paper, we suggest an outer-product-of-gradient (OPG) variant of Lagrange multiplier (LM) test statistic for testing homoskedasticity in cross-sectional spatial autoregressive models. We use the OPG method to estimate the asymptotic variance of the score functions in a quasi-maximum likelihood (QML) setting. We use the OPG variance estimate to develop a robust test statistic in the local presence of spatial parameters. Under some general assumptions, we establish the asymptotic distribution of our test statistic under the null and local alternative hypotheses. In a Monte Carlo simulation, we investigate the finite sample size and power properties of our test. Our simulation results show that our tests perform well in finite samples.

Keywords: *Spatial autoregressive models, Homoscedasticity, Heteroscedasticity, OPG test, Inference.*

Jel Codes: C12, C13, C15.

YATAY KESİT MEKÂNSAL OTOREGRESİF MODELLERDE EŞİT YAYILIMIN TEST EDİLMESİ

Öz

Bu çalışmada, yatay-kesit mekânsal otoresif modellerde eşit yayılımı test etmek için Lagrange çarpanı (LM) test istatistiğinin bir dış ürün gradyanı (OPG) varyantını öneriyoruz. Skor fonksiyonlarının asimptotik varyansını sözde-maksimum olabilirlik (QML) metodu altında tahmin etmek için OPG yöntemini kullanıyoruz. Mekansal parametrelerin yerel varlığında dirençli bir test istatistiği geliştirmek için OPG varyans tahminicisini kullanıyoruz. Bazı genel varsayımlar altında, test istatistiğimizin asimptotik dağılımını sıfır ve yerel alternatif hipotezler altında gösteriyoruz. Bir Monte Carlo simülasyonunda, testimizin sonlu örnek boyutunu ve güç özelliklerini araştırıyoruz. Simülasyon sonuçlarımız, testlerimizin sonlu örneklerde iyi çalıştığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mekansal otoresif modeller, Eşit yayılım, Farklı yayılım, OPG testleri, Çıkarım.*

Jel Kodları: C12, C13, C15.

*Assist. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, KÜTAHYA.
e-posta: yselim.duger@dpu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3523-9671>)

1. Introduction

In this paper, we consider a spatial model that has a spatial lag in the dependent variable and the disturbance terms, and develop an outer-product-of-gradient (OPG) variant of Lagrange multiplier (LM) test statistic for testing the presence of homoskedasticity in the disturbance terms. As in Breusch & Pagan (1980), we assume that heteroskedasticity is induced by some exogenous variables through an unknown function such that the variance of the i th disturbance term has the form $\sigma_i^2 = \sigma_0^2 h(z_i' \alpha_0)$, where h is an unknown function and z_i is the $p \times 1$ vector of heteroskedasticity inducing exogenous variables with the matching parameter vector α_0 . Under the assumption that $h(0) = 1$, the presence of homoskedasticity can be tested by testing the null hypothesis $H_0^\alpha: \alpha_0 = 0$. We use the quasi-maximum likelihood (QML) framework to develop our suggested OPG test for testing $H_0^\alpha: \alpha_0 = 0$, and then establish its asymptotic distribution under the null and the local alternative hypotheses.

Our approach is based on the fact that the score-type functions of spatial models forms a martingale difference array. This inherent martingale structure allows us to estimate the asymptotic variance of score-type functions by the OPG method. We use this OPG estimate of variance term to form a score-type test statistic for testing $H_0^\alpha: \alpha_0 = 0$. To make our statistic robust to the presence of spatial dependence in the dependent variable and/or the disturbance terms, we first show how to adjust the standard score functions. We then determine the asymptotic variance of the adjusted score functions to form a quadratic test statistic that has an asymptotic chi-squared distribution with p degrees of freedom under the null hypothesis. Our suggested test has two important properties: (i) it is a valid test in the local presence of spatial parameters, and (ii) its computation only requires the OLS estimator of a linear regression model. We design a Monte Carlo simulation to investigate the finite sample size and power properties of our test statistic. The results show that our test statistic has good finite sample properties.

In the literature, the martingale structure of the score-type functions in spatial models is explored in Kelejian & Prucha (2001, 2010) to develop a central limit theorem for spatial processes. Born & Breitung (2011) use the OPG variance estimate of score-type functions to derive simple test statistics for testing the presence of a spatial lag term in the spatial auto-regressive and spatial error models.¹ The simple test statistics suggested in Born & Breitung (2011) are equivalent to the one-directional LM tests derived in Burridge (1980) and Anselin (1988) when the disturbance terms are homoskedastic. To improve the finite sample size and power properties of LM tests, Baltagi & Yang (2013a, 2013b) suggest the standardized OPG variants of one-directional LM tests by correcting the mean and the variance of the standard LM test statistics. In the context of standard panel data models, the literature shows that we can improve the performance of the standard LM tests through the standardizing process, especially when the asymptotic critical values are used to implement the test (Baltagi et al., 1992; Koenker, 1981; Moulton & Randolph, 1989). The simulation results in Baltagi & Yang (2013a, 2013b) show that the standardized OPG variants for testing spatial dependence can also perform relatively better in finite sample. Jin & Lee (2018) suggest the OPG variants of $C(\alpha)$ -type tests (Neyman, 1959) in the ML and generalized method of moments (GMM) settings for testing the presence of spatial dependence in cross-sectional spatial autoregressive models.

As shown in the preceding paragraph, the bulk of literature on testing in spatial econometrics focuses on testing the presence of spatial dependence in spatial models. Testing homoskedasticity in the disturbance terms of a spatial model has not received much attention in the spatial econometric literature. However, it is important to test the presence homoskedasticity in spatial models, since most of the estimators suggested in the literature are formulated under the assumption that the disturbance terms are homoskedastic (Kelejian & Prucha, 2010; Lee, 2004, 2007; Lin & Lee, 2010; Taşpınar et al., 2019). Anselin (1988) specifies heteroskedasticity through a skedastic function and develops an LM test for testing the presence of homoskedasticity in cross-sectional spatial autoregressive models. Baltagi et al. (2020) suggest an adjusted quasi-score method for constructing diagnostic tests for homoskedasticity in spatial cross-sectional, static and dynamic panel models. In comparison to the testing approaches in Anselin (1988) and Baltagi et al. (2020), our approach is relatively simple since the computation of our test does not require the estimation of spatial parameters.

¹ There is a growing literature on spatial econometric models. Among others, see Anselin (1988), LeSage & Pace (2009) and Elhorst (2014).

The rest of this paper is organized as follows. In Section 2, we state our spatial model and show how heteroskedasticity is induced through some exogenous variables. In Section 3, we show how our OPG variant of LM test can be systematically derived under some general assumptions. We establish the asymptotic distribution of our test under both null and local alternative hypotheses. In Section 4, we describe our Monte Carlo design and report the simulation results. In Section 5, we conclude and suggest some directions for future studies. Some technical details and simulation results are collected in an appendix.

2. Model Specification

We consider the following cross-sectional spatial autoregressive model.

$$Y = \lambda_0 WY + X\beta_0 + U, \quad U = \rho_0 MU + V, \tag{2.1}$$

where $Y = (y_1, y_2, \dots, y_n)'$ is the $n \times 1$ vector of observations on the dependent variable, X is the $n \times k$ matrix of observations on the exogenous variables with matching parameter vector β_0 , $U = (u_1, u_2, \dots, u_n)'$ is the $n \times 1$ vector of regression disturbance terms, and $V = (v_1, v_2, \dots, v_n)'$ is the $n \times 1$ vector of innovation (disturbance) terms. The spatial weights matrices that specify spatial dependence among spatial units are denoted by W and M . The scalar parameters λ_0 and ρ_0 in (2.1) are called the spatial parameters as they measure the degree of spatial dependence among the elements of Y and U , respectively. As in Baltagi et al. (2020), we assume that the elements of V have independent distributions with mean zero and variances specified by the skedastic function $\sigma_i^2 = \sigma_0^2 h(z_i' \alpha_0)$, where h is an unknown smooth function and z_i is the $p \times 1$ vector of heteroskedasticity variables with the matching parameter vector α_0 . The model is stated with the true parameter vector $\theta_0 = (\beta_0', \sigma_0^2, \lambda_0, \rho_0, \alpha_0')$, and we use $\theta = (\beta', \sigma^2, \lambda, \rho, \alpha')$ to denote any other parameter vector values in the parameter space.

When $\alpha_0 = 0$ holds, we get $\sigma_i^2 = \sigma_0^2 h(0)$. To get a homoskedastic model when $\alpha_0 = 0$, following Baltagi et al. (2020), we further assume that the heteroskedasticity function h satisfies $h(0) = 1$. Then, the null hypothesis for testing homoskedasticity against heteroskedasticity can be stated as

$$H_0^\alpha: \alpha_0 = 0. \tag{2.2}$$

Our goal, as shown in the next section, is to develop a robust OPG test in the local presence of λ_0 and ρ_0 . Let $\phi_0 = (\lambda_0, \rho_0)'$. Consider the null and local alternative hypotheses $H_0^\phi: \phi_0 = 0$ and $H_1^\phi: \phi_0 = \delta_\phi / \sqrt{n}$, where δ_ϕ is a non-stochastic vector of constants. Our suggested test statistic for testing H_0^α will be valid irrespective of whether H_0^ϕ or H_1^ϕ holds.

3. The Robust OPG Test

Let $S(\lambda) = I_n - \lambda W$, $R = I_n - \rho M$ and $H(\alpha) = \text{Diag}(h(z_1' \alpha), h(z_2' \alpha), \dots, h(z_n' \alpha))$, where $\text{Diag}(\cdot)$ forms a diagonal matrix from a given input vector. Then, the likelihood function of the model can be derived as

$$\ln L(\theta) = -\frac{n}{2} \ln(2\pi\sigma^2) + \ln|S(\lambda)| + \ln|R(\rho)| - \frac{1}{2} \ln|H(\alpha)| - \frac{1}{2\sigma^2} V'(\theta) H^{-1}(\alpha) V(\theta), \tag{3.1}$$

where $V(\theta) = R(\rho)S(\lambda)Y - R(\rho)X\beta$ and $|\cdot|$ denotes the determinant operator. Let $S_a(\theta) = \frac{\partial \ln L(\theta)}{\partial a}$ for $a \in \{\beta_0, \sigma_0^2, \lambda_0, \rho_0, \alpha_0\}$ and $\dot{h}(x) = \frac{dh(x)}{dx}$. Using (3.1), under both H_0^α and H_0^ϕ , it can be shown that

$$S_\beta(\theta_0) = \frac{1}{\sigma_0^2} X'V(\theta_0), \quad S_{\sigma^2}(\theta_0) = \frac{1}{2\sigma_0^4} V'(\theta_0)V(\theta_0) - \frac{n}{2\sigma_0^2},$$

$$S_\lambda(\theta_0) = \frac{1}{\sigma_0^2} V'(\theta_0)WY, \quad S_\rho(\theta_0) = \frac{1}{\sigma_0^2} V'(\theta_0)MV(\theta_0), \tag{3.2}$$

$$S_{\alpha}(\theta) = \frac{1}{2\sigma_0^2} \dot{h}(0) \sum_{i=1}^n (v_i^2 - \sigma_0^2) z_i,$$

where $\dot{h}(0)$ is a constant term which will vanish from our test statistic. Let $S(\theta_0) = (S'_{\beta}(\theta_0), S'_{\sigma^2}(\theta_0), S'_{\lambda}(\theta_0), S'_{\rho}(\theta_0), S'_{\alpha}(\theta_0))'$. Then, the score functions in (3.2) can be expressed as

$$S(\theta_0) = \begin{pmatrix} \Pi_1' V(\theta_0) \\ V'(\theta_0) \Phi_1 V(\theta_0) - E(V'(\theta_0) \Phi_1 V(\theta_0)) \\ V'(\theta_0) \Phi_2 V(\theta_0) - E(V'(\theta_0) \Phi_2 V(\theta_0)) + V'(\theta_0) \Pi_2 \\ V'(\theta_0) \Phi_3 V(\theta_0) - E(V'(\theta_0) \Phi_3 V(\theta_0)) \\ \frac{1}{2\sigma_0^2} \dot{h}(0) \sum_{i=1}^n (v_i^2 - \sigma_0^2) z_i \end{pmatrix}, \tag{3.3}$$

where $\Pi_1 = X/\sigma_0^2$, $\Pi_2 = WX\beta_0/\sigma_0^2$, $\Phi_1 = I_n/2\sigma_0^4$, $\Phi_2 = W/\sigma_0^2$ and $\Phi_3 = M/\sigma_0^2$. For any $n \times n$ matrix Φ , consider the following decomposition: $\Phi = \Phi^u + \Phi^d + \Phi^l$, where Φ^u is the strictly upper triangular matrix, Φ^l is the strictly lower triangular and Φ^d is the diagonal matrix. Thus, the quadratic form $V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0)$ can be written as $V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0) = V'(\theta_0)(\Phi^u + \Phi^l + \Phi^d)V(\theta_0) = V'(\theta_0)\xi(\theta_0) + V'(\theta_0)\Phi^d V(\theta_0)$, where $\xi(\theta_0) = (\Phi^u + \Phi^l)V(\theta_0)$. Thus, we can express the zero-mean quadratic term $V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0) - E(V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0))$ as

$$V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0) - E(V'(\theta_0)\Phi V(\theta_0)) = \sum_{i=1}^n (v_i \xi_i + (v_i^2 - \sigma_0^2) \phi_{ii}) = \sum_{i=1}^n g_i(\theta_0),$$

where $g_i(\theta_0) = (v_i \xi_i + (v_i^2 - \sigma_0^2) \phi_{ii})$, ξ_i is the i th element of $\xi(\theta_0)$ and ϕ_{ii} is the (i, i) th element of Φ . Thus, the zero-mean quadratic terms $V'(\theta_0)\Phi_r V(\theta_0) - E(V'(\theta_0)\Phi_r V(\theta_0))$ in (3.3), for $r = 1, 2, 3$, can be expressed as $V'(\theta_0)\Phi_r V(\theta_0) - E(V'(\theta_0)\Phi_r V(\theta_0)) = \sum_{i=1}^n g_{ri}(\theta_0)$, where $g_{ri}(\theta_0) = (v_i \xi_{r,i} + (v_i^2 - \sigma_0^2) \phi_{r,ii})$ and $\xi_{r,i}$ is the i th element of $\xi_r(\theta_0) = (\Phi_r^u + \Phi_r^l)V(\theta_0)$. This exposition indicates that we can express $S(\theta_0)$ in the following way:

$$S(\theta_0) = \sum_{i=1}^n g_i(\theta_0), \tag{3.4}$$

where $g_i(\theta_0) = (g'_{i,\beta}(\theta_0), g_{i,\sigma^2}(\theta_0), g_{i,\lambda}(\theta_0), g_{i,\rho}(\theta_0), g'_{i,\alpha}(\theta_0))'$ with $g_{i,\beta}(\theta_0) = \Pi_{1i}' v_i$, $g_{i,\sigma^2}(\theta_0) = g_{1i}(\theta_0)$, $g_{i,\lambda}(\theta_0) = g_{2i}(\theta_0) + \Pi_{2i} v_i$, $g_{i,\rho}(\theta_0) = g_{3i}(\theta_0)$ and $g_{i,\alpha}(\theta_0) = \frac{1}{2\sigma_0^2} \dot{h}(0)(v_i^2 - \sigma_0^2) z_i$. It follows that the sequence $\{g_i(\theta_0), \mathfrak{F}_i\}$ forms a martingale difference sequence (Baltagi et al., 2020; Jin & Lee, 2019; Kelejjan & Prucha, 2001), where $\{\mathfrak{F}_i\}$ is the increasing sequence of σ -fields generated by (v_1, \dots, v_i) for $i = 1, \dots, n$. Therefore, the variance of $S(\theta_0)$, $K = \text{Var}(S(\theta_0)) = \sum_{i=1}^n E(g_i(\theta_0)g_i'(\theta_0))$, can be estimated by its sample analogue $\tilde{K} = \sum_{i=1}^n g_i(\tilde{\theta})g_i'(\tilde{\theta})$, where $\tilde{\theta}$ is a constrained consistent estimator of θ_0 under H_0^α and H_0^ϕ . That is, $\frac{1}{n} K = \frac{1}{n} \tilde{K} + o_p(1)$.

Let $J_{ab} = -E\left(\frac{\partial^2 \ln L(\theta_0)}{\partial a \partial b'}\right)$ for $a, b \in \{\beta, \sigma^2, \lambda, \rho, \alpha\}$. Let $\tilde{\theta}$ be the constrained estimator of θ_0 under H_0^α and H_0^ϕ . Then, the sample analogues of J_{ab} terms under H_0^α and H_0^ϕ can be derived as

$$\begin{aligned} \tilde{J}_{\alpha\beta} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} ((l'_p \otimes \tilde{V}) \odot Z)' X, & \tilde{J}_{\alpha\sigma^2} &= \frac{1}{2\tilde{\sigma}_0^4} Z' \text{Diag}(\tilde{V}\tilde{V}'), \\ \tilde{J}_{\alpha\lambda} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} Z'((WY) \odot \tilde{V}), & \tilde{J}_{\alpha\rho} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} Z'((WY - WX\tilde{\beta}) \odot \tilde{V}), \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \tilde{J}_{\beta\beta} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} X'X, \quad \tilde{J}_{\beta\sigma^2} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^4} X'\tilde{V}, \quad \tilde{J}_{\beta\lambda} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} X'WY, \\ \tilde{J}_{\sigma^2\sigma^2} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^6} \|\tilde{V}\|^2 - \frac{n}{2\tilde{\sigma}^4}, \quad \tilde{J}_{\sigma^2\lambda} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^4} \tilde{V}'WY, \quad \tilde{J}_{\sigma^2\rho} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^4} \tilde{V}'M\tilde{V}, \\ \tilde{J}_{\lambda\lambda} &= \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} \|WY\|^2 + \text{tr}(W^2), \quad \tilde{J}_{\lambda\rho} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} Y'W'M^s\tilde{V}, \quad \tilde{J}_{\rho\rho} = \frac{1}{\tilde{\sigma}^2} \|M\tilde{V}\|^2, \end{aligned}$$

where l_p is the $p \times 1$ vector of ones, $\tilde{V} = V(\tilde{\theta}) = Y - X\tilde{\beta}$, $Z = (z_1, z_2, \dots, z_n)'$ is the $n \times p$ matrix of observations on the heteroskedastic variables, $A^s = A + A'$ for any square matrix A , \otimes denotes the Kronecker product, \odot denotes the Hadamard product, $\text{tr}(\cdot)$ is the trace operator, and $\|\cdot\|$ is the Euclidean norm.

Let $\gamma = (\beta', \sigma^2)'$, and define $J_{a \cdot b} = J_{aa} - J_{ab}J_{bb}^{-1}J_{ba}$ and $J_{ab \cdot c} = J_{ab}(\theta_0) - J_{ac}J_{cc}^{-1}J_{cb}$ for $a, b, c \in \{\gamma, \phi, \alpha\}$. Our suggested test for testing H_0^α is formulated with $S_\alpha(\tilde{\theta})$. In order to get an asymptotic null distribution for $S_\alpha(\tilde{\theta})$ that is centered around zero in the local presence of ϕ_0 , we need to adjust this score function. In our setting, it can be shown that the adjusted score function takes the following form (for details see the proof of Theorem 1).

$$S_\alpha^*(\tilde{\theta}) = S_\alpha(\tilde{\theta}) - \tilde{J}_{\alpha\phi \cdot \gamma} \tilde{J}_{\phi \cdot \gamma}^{-1} S_\phi(\tilde{\theta}). \tag{3.5}$$

Note that $S_\alpha^*(\tilde{\theta})$ reduces to the standard score function $S_\alpha(\tilde{\theta})$ when $\tilde{J}_{\alpha\phi \cdot \gamma} = 0$ holds. Assume that K is partitioned into sub-matrices K_{ab} according to the dimensions of a and b , where $a, b \in \{\gamma, \phi, \alpha\}$. Then, our suggested robust test statistic is formulated with $S_\alpha^*(\tilde{\theta})$ and is given by

$$T = S_\alpha^*(\tilde{\theta}) \tilde{D}_{\alpha \cdot \gamma}^{-1} S_\alpha^*(\tilde{\theta}), \tag{3.6}$$

where

$$\tilde{D}_{\alpha \cdot \gamma} = \tilde{B}_{\alpha \cdot \gamma} + \tilde{J}_{\alpha\phi \cdot \gamma} \tilde{J}_{\phi \cdot \gamma}^{-1} \tilde{B}_{\phi \cdot \gamma} \tilde{J}_{\phi \cdot \gamma}^{-1} \tilde{J}_{\phi\alpha \cdot \gamma} - \tilde{J}_{\alpha\phi \cdot \gamma} \tilde{J}_{\phi \cdot \gamma}^{-1} \tilde{B}_{\phi\alpha \cdot \gamma} - \tilde{B}_{\alpha\phi \cdot \gamma} \tilde{J}_{\phi \cdot \gamma}^{-1} \tilde{J}_{\phi\alpha \cdot \gamma}, \tag{3.7}$$

with

$$\tilde{B}_{\alpha \cdot \gamma} = \tilde{K}_{\alpha\alpha} + \tilde{J}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\alpha} - \tilde{K}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\alpha} - \tilde{J}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\alpha}, \tag{3.8}$$

$$\tilde{B}_{\alpha\phi \cdot \gamma} = \tilde{K}_{\alpha\phi} - \tilde{J}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\phi} - \tilde{K}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\phi} + \tilde{J}_{\alpha\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\phi}, \tag{3.9}$$

$$\tilde{B}_{\phi \cdot \gamma} = \tilde{K}_{\phi\phi} + \tilde{J}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\phi} - \tilde{K}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\phi} - \tilde{J}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\phi}, \tag{3.10}$$

$$\tilde{B}_{\phi\alpha \cdot \gamma} = \tilde{K}_{\phi\alpha} - \tilde{J}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\alpha} - \tilde{K}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\alpha} + \tilde{J}_{\phi\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{K}_{\gamma\gamma} \tilde{J}_{\gamma\gamma}^{-1} \tilde{J}_{\gamma\alpha}. \tag{3.11}$$

To establish the asymptotic null distribution of our suggested test in (3.6), we need the following assumptions.

Assumption 1: The disturbance terms $\{v_i\}_{i=1}^n$ are independent with means zero and variances $\sigma_i^2 = \sigma_0^2 h(z_i' \alpha_0)$. Furthermore, $E|v_i|^{4+\kappa} < \infty$ for some $\kappa > 0$.

Assumption 2: The spatial weights matrices W and M are uniformly bounded in both row and column sums in absolute value.

Assumption 3: The exogenous variables in X and Z are non-stochastic and are uniformly bounded, and the limit $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} X'X$ exists and is non-singular.

Assumption 1 specifies the distribution of the disturbance terms. We need the moment condition $E|v_i|^{4+\kappa} < \infty$ for some $\kappa > 0$ in order to use the central limit theorem in Kelejian & Prucha (2001, 2010) for the linear and

quadratic forms of the disturbance terms. Assumptions 2 and 3 are standard assumptions in the spatial econometric literature, e.g., among others, see Kelejian & Prucha (2010) and Lee (2004). To show the asymptotic null distribution of their suggested tests, Baltagi et al. (2020) further assume that $S^{-1}(\lambda)$ and $R^{-1}(\rho)$ are uniformly bounded in both row and column sums in absolute value, uniformly in ϕ over a neighborhood of ϕ_0 . In our setting we do not need this restrictive assumption as our vector of score functions and our expressions on $J_{ab}(\theta_0)$ terms do not involve $S^{-1}(\lambda)$ and $R^{-1}(\rho)$.

The following theorem shows the asymptotic distribution of our test T under $H_1^\alpha: \alpha_0 = \delta_\alpha/\sqrt{n}$, where δ_α is a non-stochastic vector of bounded constants.

Theorem 1: *Assume that Assumptions 1-3 hold. Then, under $H_1^\alpha: \alpha_0 = \delta_\alpha/\sqrt{n}$ and irrespective of H_0^ϕ and H_1^ϕ , it follows that*

$$T \overset{A}{\sim} \chi_p^2(\vartheta), \tag{3.12}$$

where $\chi_p^2(\vartheta)$ is the chi-squared distribution with p degrees of freedom and the non-centrality parameter

$$\vartheta = \delta_\alpha' (J_{\alpha\gamma} - J_{\alpha\phi\gamma} J_{\phi\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\gamma})' D_{\alpha\gamma}^{-1} (J_{\alpha\gamma} - J_{\alpha\phi\gamma} J_{\phi\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\gamma}) \delta_\alpha / n. \tag{3.13}$$

Proof: See Appendix A.

Theorem 1 shows that the asymptotic distribution of T under $H_1^\alpha: \alpha_0 = \delta_\alpha/\sqrt{n}$ is $\chi_p^2(\vartheta)$ irrespective of whether H_0^ϕ or H_1^ϕ holds. Thus, the asymptotic null distribution of our test, i.e, when $\delta_\alpha = 0$ holds, is χ_p^2 . That is, we can use the critical values from the χ_p^2 distribution to implement our test. Note that our test statistic simplifies significantly if $J_{\alpha\phi\gamma} = 0$ holds. In that case, the test statistic takes the following form

$$T = S'(\tilde{\theta}) \tilde{B}_{\alpha\gamma}^{-1} S(\tilde{\theta}).$$

The asymptotic distribution of this simplified version under $H_1^\alpha: \alpha_0 = \delta_\alpha/\sqrt{n}$ will be $T \overset{A}{\sim} \chi_p^2(\vartheta)$, where $\vartheta = \delta_\alpha' J_{\alpha\gamma} B_{\alpha\gamma}^{-1} J_{\alpha\gamma} \delta_\alpha$. However, this simplified version is invalid in our case since $J_{\alpha\phi\gamma} \neq 0$.

Remark 1: *Our suggested test statistic in (3.6) is formulated with $\tilde{\theta} = (\tilde{\beta}', \tilde{\sigma}^2, 0, 0, 0)'$, which is the constrained estimator obtained under H_0^α and H_0^ϕ . Note that under H_0^α and H_0^ϕ , our model reduces to $Y = X\beta_0 + V$. Thus, we can use the OLS estimator $\tilde{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y$ and $\tilde{\sigma}^2 = \tilde{V}'\tilde{V}/(n - k)$ to calculate our test statistic. On the other hand, the test statistics suggested in Baltagi et al. (2020) require the estimation of ϕ_0 by a non-linear optimization routine. Thus, it is clear that our approach has a computational advantage over the approach suggested in Baltagi et al. (2020).*

4. Monte Carlo Simulations

To investigate the finite sample size and power properties of our suggested test, we conduct Monte Carlo simulations in this section. We consider the following data generating process

$$Y = \lambda_0 WY + \beta_0 l_n + \beta_1 X + U, \quad U = \rho_0 MU + V,$$

where l_n is the $n \times 1$ vector of ones. We set $\beta_0 = 5$, $\beta_1 = 1$ and $W = M$. The spatial autoregressive parameters take values from $\{0, 0.1, 0.2, 0.5\}$. We use two specifications for the spatial weights matrix: (i) the rook contiguity and (ii) the queen contiguity. To this end, the n spatial units are randomly allocated into $\sqrt{n} \times \sqrt{n}$ square lattice graph. In the rook contiguity case, $w_{ij} = 1$ if the j 'th observation is adjacent (left/right/above or below) to the i 'th observation on the graph. In the queen contiguity case, $w_{ij} = 1$ if the j 'th observation is adjacent to, or shares a border with the i 'th observation. Both weights matrices are row normalized so that each row sums to unity. The sample size n takes three values $\{169, 361, 529\}$. We generate X according to $X \sim N(0_{n \times 1}, I_n)$. The heteroskedasticity is generated according to $\sigma_i^2 = \sigma_0^2 \exp(z_i \alpha_0)$, where $\sigma_0^2 = 1$, $z_i = x_i$ and $\alpha_0 \in \{0, 1\}$. Thus, we will investigate the empirical size properties of our test under the case of $\alpha_0 = 0$, and the empirical power properties under the case of $\alpha_0 = 1$. The disturbance terms are drawn independently as $v_i \sim \sigma_i \epsilon_i$, where (i) $\epsilon_i \sim N(0, 1)$ and (ii) $\epsilon_i \sim (\chi_3^2 - 3)/\sqrt{6}$. We set the number of repetitions to 1000 and use the nominal sizes $\{10\%, 5\%, 1\%\}$ to calculate the empirical rejection rates in all cases.

The Monte Carlo results are summarized in Tables 1-4 for the rook contiguity case. To save space, we present the results for the queen contiguity case in Appendix B. The empirical size properties of the proposed test can be evaluated from the results in Tables 1 and 2. The first row in the first panel of Table 1 shows that when there are no spatial effects the empirical size of the proposed test statistic is close the nominal levels chosen. In this panel, we observe that the test still performs well when there is spatial dependence in the error terms. As expected though, as the value of the ρ becomes quite large, the test becomes oversized. The first rows in panels 2, 3 and 4 can be used to evaluate the empirical size of the test when there is spatial dependence in the outcome variable. We observe that the empirical size of the test statistic is satisfactory but deteriorates as the value of λ becomes large. The remaining rows in panels 2, 3 and 4 can be used to evaluate the size properties of the test when there is spatial dependence in the outcome variable and the error terms. We observe that the test statistic performs well. For example, when $\lambda = 0.2$, $\rho = 0.1$ and $n = 361$, at the 5% level, the empirical size of the test is about 6.1%. As expected though, when both λ and ρ become very large, the test becomes oversized. The overall findings from Table 2 are similar, but the rejection rates are slightly higher when the error terms are generated from the chi-squared distribution as opposed to the standard normal distribution. Although the proposed test statistic is asymptotically robust to non-normality of the error terms, in finite samples its behavior may be affected when the sample size is quite small. The empirical power properties of the test statistic can be assessed from the results in Tables 3 and 4. In both tables, we observe that the proposed test has the satisfactory power and rejects the false null hypothesis with probability close to one. The results seem robust to non-normality of the error terms as well. As expected, the empirical power of the test increases as the sample size increases.

Table 1 Empirical size properties: Rook contiguity case and $\epsilon_i \sim N(0, 1)$

		n=169			n=361			n=529		
λ	ρ	10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.112	0.064	0.017	0.091	0.048	0.007	0.114	0.067	0.016
0	0.1	0.107	0.056	0.008	0.102	0.045	0.01	0.114	0.056	0.013
0	0.2	0.127	0.068	0.01	0.121	0.058	0.012	0.123	0.071	0.014
0	0.5	0.195	0.128	0.045	0.168	0.095	0.029	0.169	0.104	0.041
0.1	0	0.111	0.061	0.017	0.094	0.048	0.018	0.114	0.06	0.015
0.1	0.1	0.115	0.063	0.014	0.113	0.058	0.017	0.106	0.065	0.015
0.1	0.2	0.146	0.083	0.022	0.127	0.077	0.02	0.131	0.066	0.015
0.1	0.5	0.193	0.12	0.044	0.197	0.133	0.049	0.191	0.128	0.031
0.2	0	0.131	0.064	0.014	0.115	0.062	0.012	0.112	0.064	0.016
0.2	0.1	0.127	0.07	0.017	0.114	0.061	0.009	0.12	0.061	0.018
0.2	0.2	0.149	0.086	0.02	0.126	0.07	0.016	0.137	0.079	0.018
0.2	0.5	0.214	0.142	0.064	0.203	0.135	0.052	0.208	0.135	0.054
0.5	0	0.205	0.134	0.049	0.194	0.113	0.035	0.193	0.117	0.039
0.5	0.1	0.215	0.135	0.052	0.205	0.134	0.048	0.215	0.134	0.05
0.5	0.2	0.245	0.185	0.092	0.241	0.169	0.068	0.271	0.19	0.092
0.5	0.5	0.495	0.427	0.303	0.489	0.406	0.271	0.473	0.4	0.266

Table 2 Empirical size properties: Rook contiguity case and $\epsilon_i \sim (\chi_3^2 - 3)/6$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.128	0.069	0.024	0.138	0.073	0.014	0.129	0.076	0.015
0	0.1	0.162	0.085	0.026	0.142	0.082	0.017	0.136	0.069	0.02
0	0.2	0.186	0.117	0.029	0.145	0.08	0.018	0.157	0.079	0.022
0	0.5	0.22	0.144	0.056	0.181	0.108	0.035	0.18	0.096	0.021
0.1	0	0.157	0.091	0.03	0.15	0.089	0.031	0.118	0.069	0.024
0.1	0.1	0.139	0.082	0.025	0.14	0.082	0.022	0.135	0.072	0.019
0.1	0.2	0.225	0.145	0.046	0.159	0.093	0.023	0.17	0.091	0.028
0.1	0.5	0.243	0.157	0.058	0.242	0.158	0.068	0.225	0.148	0.064
0.2	0	0.169	0.111	0.031	0.147	0.085	0.029	0.139	0.073	0.021
0.2	0.1	0.211	0.136	0.037	0.16	0.084	0.025	0.146	0.081	0.024
0.2	0.2	0.207	0.128	0.038	0.171	0.104	0.031	0.169	0.097	0.029
0.2	0.5	0.322	0.248	0.113	0.279	0.195	0.093	0.256	0.178	0.084
0.5	0	0.248	0.167	0.065	0.259	0.175	0.077	0.265	0.172	0.06
0.5	0.1	0.307	0.213	0.115	0.278	0.191	0.082	0.283	0.185	0.076
0.5	0.2	0.328	0.252	0.132	0.333	0.248	0.126	0.341	0.269	0.129
0.5	0.5	0.586	0.52	0.391	0.542	0.459	0.344	0.535	0.448	0.316

Table 3 Empirical power properties: Rook contiguity case and $\epsilon_i \sim N(0, 1)$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.999	0.999	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.1	0.999	0.995	0.995	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.2	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0	0.997	0.996	0.995	0.998	0.998	0.998	1.000	1.000	1.000
0.1	0.1	0.995	0.994	0.993	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.5	0.999	0.999	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0	0.999	0.999	0.998	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.1	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.1	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

Table 4 Empirical size properties: Rook contiguity case and $\epsilon_i \sim (\chi_3^2 - 3)/6$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.998	0.996	0.989	1.000	1.000	0.998	1.000	1.000	1.000
0	0.1	0.998	0.998	0.993	1.000	1.000	0.998	1.000	1.000	1.000
0	0.2	0.998	0.997	0.993	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.5	1.000	0.999	0.990	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0	0.997	0.997	0.988	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.1	0.999	0.998	0.986	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.2	0.999	0.998	0.994	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000
0.1	0.5	1.000	1.000	0.997	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0	0.999	0.997	0.987	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.1	1.000	0.999	0.993	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.2	0.999	0.998	0.990	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000
0.2	0.5	0.999	0.999	0.997	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0	1.000	0.999	0.998	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.1	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.5	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

5. Conclusion

It is important to test the presence of homoskedasticity in spatial models because the conventional estimators suggested in the literature are usually formulated under the assumption of homoskedastic disturbance terms. In this paper, we suggested an outer-product-of-gradient (OPG) variant of Lagrange multiplier (LM) test statistic for testing homoskedasticity in a spatial model that has a spatial lag term in the dependent variable and the disturbance terms. Our suggested test is simple to compute since its computation only requires the OLS estimator of a linear regression model. More importantly, the implementation of our test does not require knowing whether or not spatial dependence is present in the dependent variable and/or the disturbance terms. That is, our test statistic is robust to the (local) presence of a spatial lag in the dependent variable and the disturbance terms. We designed a Monte Carlo simulation to assess the finite sample properties of our suggested test. Our simulation results attest that our test statistic has good finite sample size and power properties.

For a cross-sectional spatial autoregressive model, we first showed how to adjust the score function, and then how to determine the asymptotic variance of the adjusted score function to formulate a valid test statistic. The same approach can also be used to develop test statistics for some other popular spatial models, including (i) spatial models with endogenous weights matrices, (ii) higher order spatial autoregressive models, and (iii) matrix exponential spatial models. The same approach can also be used to develop test statistics for static and dynamic spatial panel data models with fixed or interactive effects. All of these extensions can be explored in future studies.

BIBLIOGRAPHY

Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: Methods and Models*. Springer.
 Baltagi, B. H., Chang, Y.-J., & Li, Q. (1992). Monte Carlo results on several new and existing tests for the error component model. *Journal of Econometrics*, 54(1), 95–120. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90101-V](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90101-V)
 Baltagi, B. H., Piroette, A., & Yang, Z. (2020). Diagnostic tests for homoskedasticity in spatial cross-sectional or panel models. *Journal of Econometrics*. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2020.10.002>

- Baltagi, B. H., & Yang, Z. (2013a). Standardized LM tests for spatial error dependence in linear or panel regressions. *The Econometrics Journal*, 16(1), 103–134. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2012.00385.x>
- Baltagi, B. H., & Yang, Z. (2013b). Heteroskedasticity and non-normality robust LM tests for spatial dependence. *Regional Science and Urban Economics*, 43(5), 725–739. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2013.05.001>
- Born, B., & Breitung, J. (2011). Simple regression-based tests for spatial dependence. *The Econometrics Journal*, 14(2), 330–342.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1).
- Burridge, P. (1980). On the Cliff-Ord test for spatial correlation. *Journal of the Royal Statistical Society, Series B: Methodological*, 42, 107–108.
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial Econometrics: From Cross-Sectional Data to Spatial Panels*. Springer Berlin Heidelberg.
- Jin, F., & Lee, L. (2018). Outer-product-of-gradients tests for spatial autoregressive models. *Regional Science and Urban Economics*, 72, 35–57.
- Jin, F., & Lee, L. (2019). GEL estimation and tests of spatial autoregressive models. *Journal of Econometrics*, 208(2), 585–612.
- Kelejian, H. H., & Prucha, I. R. (2001). On the Asymptotic Distribution of the Moran I Test Statistic with Applications. *Journal of Econometrics*, 104(2), 219–257.
- Kelejian, H. H., & Prucha, I. R. (2010). Specification and estimation of spatial autoregressive models with autoregressive and heteroskedastic disturbances. *Journal of Econometrics*, 157, 53–67.
- Koenker, R. (1981). A note on studentizing a test for heteroscedasticity. *Journal of Econometrics*, 17(1), 107–112. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0304-4076\(81\)90062-2](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0304-4076(81)90062-2)
- Lee, L. (2004). Asymptotic Distributions of Quasi-Maximum Likelihood Estimators for Spatial Autoregressive Models. *Econometrica*, 72(6), 1899–1925.
- Lee, L. (2007). GMM and 2SLS estimation of mixed regressive, spatial autoregressive models. *Journal of Econometrics*, 137(2), 489–514. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2005.10.004>
- LeSage, J., & Pace, R. K. (2009). Introduction to spatial econometrics. In *Introduction to Spatial Econometrics* (pp. 1–341). https://doi.org/10.1111/j.1467-985x.2010.00681_13.x
- Lin, X., & Lee, L. (2010). GMM estimation of spatial autoregressive models with unknown heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, 157(1), 34–52. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.10.035>
- Moulton, B. R., & Randolph, W. C. (1989). Alternative Tests of the Error Components Model. *Econometrica*, 57(3), 685–693. <http://www.jstor.org/stable/1911059>
- Neyman, J. (1959). Optimal asymptotic tests of composite statistical hypotheses. In U. Grenander (Ed.), *Probability and Statistics, the Harald Cramer Volume* (pp. 416–444). Wiley, New York.
- Taşpınar, S., Doğan, O., & Bera, A. K. (2019). Heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimators for spatial autoregressive models. *Spatial Economic Analysis*, 14(2), 241–268. <https://doi.org/10.1080/17421772.2019.1549366>
- White, H. (1994). *Estimation, Inference and Specification Analysis*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521252806>

Appendix

A. Proof of Theorem 1

We start with the mean value expansions of $\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta})$, $\frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\tilde{\theta})$ and $\frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\tilde{\theta})$ around θ_0 when both $H_1^\alpha: \alpha_0 = \delta_\alpha/\sqrt{n}$ and $H_1^\phi: \phi_0 = \delta_\phi/\sqrt{n}$ hold:

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\theta_0) - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\alpha(\bar{\theta})}{\partial \alpha'} \delta_\alpha - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\alpha(\bar{\theta})}{\partial \phi'} \delta_\phi + \frac{1}{n} \frac{\partial S_\alpha(\bar{\theta})}{\partial \gamma'} \sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0), \tag{A.1}$$

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\theta_0) - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\phi(\bar{\theta})}{\partial \alpha'} \delta_\alpha - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\phi(\bar{\theta})}{\partial \phi'} \delta_\phi + \frac{1}{n} \frac{\partial S_\phi(\bar{\theta})}{\partial \gamma'} \sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0), \tag{A.2}$$

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\theta_0) - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\gamma(\bar{\theta})}{\partial \alpha'} \delta_\alpha - \frac{1}{n} \frac{\partial S_\gamma(\bar{\theta})}{\partial \phi'} \delta_\phi + \frac{1}{n} \frac{\partial S_\gamma(\bar{\theta})}{\partial \gamma'} \sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0), \tag{A.3}$$

where $\bar{\theta}$ lies between $\tilde{\theta}$ and θ_0 . Under Assumptions 1-3, it can be shown that $\frac{1}{n}\tilde{J}_{ab} = \frac{1}{n}J_{ab} + o_p(1)$ for $a, b \in \{\gamma, \phi, \alpha\}$, e.g., see the proof of Theorem 2.1 in Baltagi et al. (2020). Then, the results in (A.1)-(A.3) can be expressed as

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\theta_0) + \frac{1}{n}J_{\alpha\alpha}\delta_\alpha + \frac{1}{n}J_{\alpha\phi}\delta_\phi - \frac{1}{n}J_{\alpha\gamma}\sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0) + o_p(1), \tag{A.4}$$

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\theta_0) + \frac{1}{n}J_{\phi\alpha}\delta_\alpha + \frac{1}{n}J_{\phi\phi}\delta_\phi - \frac{1}{n}J_{\phi\gamma}\sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0) + o_p(1), \tag{A.5}$$

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\theta_0) + \frac{1}{n}J_{\gamma\alpha}\delta_\alpha + \frac{1}{n}J_{\gamma\phi}\delta_\phi - \frac{1}{n}J_{\gamma\gamma}\sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0) + o_p(1). \tag{A.6}$$

Note that $\frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\tilde{\theta}) = 0$ holds in (A.6) by definition. Then, solving (A.6) for $\sqrt{n}(\tilde{\gamma} - \gamma_0)$ and substituting the resulting equation into (A.4) and (A.5) yields

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta}) = (I_p, -J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}) \begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\theta_0) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\theta_0) \end{pmatrix} + \frac{1}{n}J_{\alpha\gamma}\delta_\alpha + \frac{1}{n}J_{\alpha\phi\gamma}\delta_\phi + o_p(1), \tag{A.7}$$

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\tilde{\theta}) = (I_2, -J_{\phi\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}) \begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_\phi(\theta_0) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_\gamma(\theta_0) \end{pmatrix} + \frac{1}{n}J_{\phi\gamma}\delta_\phi + \frac{1}{n}J_{\phi\alpha\gamma}\delta_\alpha + o_p(1), \tag{A.8}$$

where I_p is the $p \times p$ identity matrix. Under Assumptions 1-3, it can be shown that $\frac{1}{\sqrt{n}}S(\theta_0) \overset{A}{\rightsquigarrow} N(0, K/n)$, e.g., see the proof of Theorem 2.1 in Baltagi et al. (2020). Then, the asymptotic distribution of $\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta})$ can be determined from (A.7) by using the asymptotic normality of score functions. Thus, it follows that

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_\alpha(\tilde{\theta}) \overset{A}{\rightsquigarrow} N\left(\frac{1}{n}J_{\alpha\gamma}\delta_\alpha + \frac{1}{n}J_{\alpha\phi\gamma}\delta_\phi, B_{\alpha\gamma}/n\right), \tag{A.9}$$

where

$$B_{\alpha\gamma} = K_{\alpha\alpha} + J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\alpha\gamma} - K_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\alpha\gamma} - J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\alpha} \tag{A.10}$$

Using (A.8) and similar steps, we obtain

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta}) \overset{A}{\sim} N\left(\frac{1}{n}J_{\phi\cdot\gamma}\delta_{\phi} + \frac{1}{n}J_{\phi\alpha\cdot\gamma}\delta_{\alpha}, B_{\phi\cdot\gamma}/n\right), \tag{A.11}$$

where

$$B_{\phi\cdot\gamma} = K_{\phi\phi} + J_{\phi\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\phi\gamma} - K_{\phi\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\phi\gamma} - J_{\phi\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\phi}. \tag{A.12}$$

Under H_0^{α} , the result in (A.11) shows that $nJ_{\phi\cdot\gamma}^{-1}\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta}) \overset{A}{\sim} N(\delta_{\phi}, B_{\phi\cdot\gamma}/n)$. Then, using (A.9) and this last result, an adjusted score function that has zero asymptotic mean in the local presence of ϕ_0 can be derived as

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}^*(\tilde{\theta}) = \frac{1}{\sqrt{n}}(S_{\alpha}(\tilde{\theta}) - J_{\alpha\phi\cdot\gamma}J_{\phi\cdot\gamma}^{-1}S_{\phi}(\tilde{\theta})). \tag{A.13}$$

Next, we show how to determine the asymptotic distribution of $\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}^*(\tilde{\theta})$. To that end, we combine (A.7) and (A.8), and obtain

$$\begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}(\tilde{\theta}) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta}) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1} & I_p & 0_{p \times 2} \\ -J_{\phi\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1} & 0_{2 \times p} & I_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\gamma}(\theta_0) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}(\theta_0) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\theta_0) \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \frac{1}{n}J_{\alpha\cdot\gamma}\delta_{\alpha} + \frac{1}{n}J_{\alpha\phi\cdot\gamma}\delta_{\phi} \\ \frac{1}{n}J_{\phi\cdot\gamma}\delta_{\phi} + \frac{1}{n}J_{\phi\alpha\cdot\gamma}\delta_{\alpha} \end{pmatrix} + o_p(1), \tag{A.14}$$

where $0_{a \times b}$ is the $a \times b$ matrix of zeros. Using $\frac{1}{\sqrt{n}}S(\theta_0) \overset{A}{\sim} N(0, K/n)$, the joint asymptotic distribution of $\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}(\tilde{\theta})$ and $\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta})$ can be determined as

$$\begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}(\tilde{\theta}) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta}) \end{pmatrix} \overset{A}{\sim} N\left(\begin{pmatrix} \frac{1}{n}J_{\alpha\cdot\gamma}\delta_{\alpha} + \frac{1}{n}J_{\alpha\phi\cdot\gamma}\delta_{\phi} \\ \frac{1}{n}J_{\phi\cdot\gamma}\delta_{\phi} + \frac{1}{n}J_{\phi\alpha\cdot\gamma}\delta_{\alpha} \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} B_{\alpha\cdot\gamma}/n & B_{\alpha\phi\cdot\gamma}/n \\ B_{\phi\alpha\cdot\gamma}/n & B_{\phi\cdot\gamma}/n \end{pmatrix}\right), \tag{A.15}$$

where

$$B_{\alpha\cdot\gamma} = K_{\alpha\alpha} + J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\alpha\gamma} - K_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J'_{\alpha\gamma} - J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\alpha}, \tag{A.16}$$

$$B_{\alpha\phi\cdot\gamma} = K_{\alpha\phi} - J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\phi} - K_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J_{\gamma\phi} + J_{\alpha\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}K_{\gamma\gamma}J_{\gamma\gamma}^{-1}J_{\gamma\phi}, \tag{A.17}$$

$B_{\phi\cdot\gamma}$ and $B_{\phi\alpha\cdot\gamma}$ are defined similarly. Using $\frac{1}{n}\tilde{J}_{ab} = \frac{1}{n}J_{ab} + o_p(1)$, the adjusted score function can be written as

$$\frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}^*(\tilde{\theta}) = (I_2, -J_{\alpha\phi\cdot\gamma}J_{\phi\cdot\gamma}^{-1}) \begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\alpha}(\tilde{\theta}) \\ \frac{1}{\sqrt{n}}S_{\phi}(\tilde{\theta}) \end{pmatrix} + o_p(1). \tag{A.18}$$

Then, using (A.15) under H_0^α and H_1^ϕ , we obtain

$$\frac{1}{\sqrt{n}} S_\alpha^*(\tilde{\theta}) \stackrel{A}{\sim} N(0, D_{\alpha\cdot\gamma}/n), \quad (\text{A.19})$$

where

$$D_{\alpha\cdot\gamma} = B_{\alpha\cdot\gamma} + J_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} B_{\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\cdot\gamma} - J_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} B_{\phi\alpha\cdot\gamma} - B_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\cdot\gamma}. \quad (\text{A.20})$$

Thus, the asymptotic distribution of $\frac{1}{\sqrt{n}} S_\alpha^*(\tilde{\theta})$ under H_1^α and H_0^ϕ can be derived as

$$\frac{1}{\sqrt{n}} S_\alpha^*(\tilde{\theta}) \stackrel{A}{\sim} N\left(\frac{1}{n} (J_{\alpha\cdot\gamma} - J_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\cdot\gamma}) \delta_\alpha, D_{\alpha\cdot\gamma}/n\right), \quad (\text{A.21})$$

Then, using Theorem 8.6 of White (1994) on the asymptotic distribution of quadratic forms, we obtain $T \stackrel{A}{\sim} \chi_p^2(\vartheta)$, where $\vartheta = \delta_\alpha' (J_{\alpha\cdot\gamma} - J_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\cdot\gamma})' D_{\alpha\cdot\gamma}^{-1} (J_{\alpha\cdot\gamma} - J_{\alpha\phi\cdot\gamma} J_{\phi\cdot\gamma}^{-1} J_{\phi\alpha\cdot\gamma}) \delta_\alpha / n$ is the non-centrality parameter.

B. Additional Simulation Results

Table 5 Empirical size properties: Queen contiguity case and $\epsilon_i \sim N(0, 1)$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.096	0.049	0.007	0.099	0.045	0.007	0.092	0.051	0.009
0	0.1	0.113	0.062	0.013	0.111	0.054	0.009	0.099	0.049	0.007
0	0.2	0.136	0.075	0.014	0.121	0.056	0.012	0.105	0.057	0.013
0	0.5	0.139	0.074	0.023	0.152	0.088	0.018	0.125	0.08	0.019
0.1	0	0.149	0.077	0.012	0.102	0.046	0.009	0.11	0.059	0.019
0.1	0.1	0.125	0.065	0.018	0.125	0.067	0.012	0.105	0.062	0.016
0.1	0.2	0.117	0.055	0.016	0.104	0.054	0.016	0.129	0.058	0.013
0.1	0.5	0.148	0.085	0.021	0.163	0.097	0.026	0.156	0.091	0.021
0.2	0	0.128	0.07	0.011	0.107	0.057	0.015	0.117	0.061	0.011
0.2	0.1	0.118	0.06	0.011	0.118	0.064	0.015	0.109	0.058	0.015
0.2	0.2	0.137	0.073	0.007	0.126	0.058	0.02	0.103	0.055	0.013
0.2	0.5	0.152	0.094	0.032	0.154	0.082	0.022	0.175	0.11	0.033
0.5	0	0.159	0.085	0.026	0.164	0.089	0.031	0.146	0.079	0.029
0.5	0.1	0.169	0.101	0.025	0.194	0.124	0.045	0.165	0.1	0.033
0.5	0.2	0.183	0.123	0.05	0.204	0.135	0.053	0.201	0.116	0.043
0.5	0.5	0.333	0.267	0.156	0.335	0.254	0.128	0.327	0.239	0.132

Table 6 Empirical size properties: Queen contiguity case and $\epsilon_i \sim (\chi_3^2 - 3)/6$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.17	0.099	0.044	0.129	0.069	0.012	0.114	0.067	0.013
0	0.1	0.139	0.079	0.029	0.144	0.09	0.027	0.107	0.062	0.012
0	0.2	0.159	0.088	0.026	0.134	0.072	0.027	0.13	0.076	0.02
0	0.5	0.175	0.108	0.041	0.166	0.097	0.027	0.172	0.103	0.044
0.1	0	0.134	0.071	0.025	0.117	0.079	0.023	0.122	0.065	0.02
0.1	0.1	0.166	0.096	0.03	0.127	0.069	0.019	0.122	0.06	0.02
0.1	0.2	0.157	0.084	0.026	0.138	0.067	0.021	0.135	0.075	0.023
0.1	0.5	0.2	0.118	0.045	0.186	0.116	0.043	0.179	0.115	0.044
0.2	0	0.174	0.105	0.037	0.144	0.081	0.024	0.117	0.064	0.022
0.2	0.1	0.184	0.105	0.026	0.141	0.085	0.026	0.119	0.061	0.016
0.2	0.2	0.202	0.134	0.042	0.16	0.086	0.029	0.149	0.088	0.022
0.2	0.5	0.291	0.198	0.079	0.241	0.155	0.067	0.235	0.155	0.064
0.5	0	0.231	0.145	0.063	0.19	0.111	0.038	0.197	0.122	0.034
0.5	0.1	0.257	0.186	0.079	0.23	0.155	0.052	0.208	0.137	0.048
0.5	0.2	0.328	0.256	0.106	0.261	0.184	0.082	0.264	0.176	0.08
0.5	0.5	0.469	0.393	0.234	0.406	0.332	0.19	0.415	0.339	0.204

Table 7 Empirical power properties: Queen contiguity case and $\epsilon_i \sim N(0, 1)$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.996	0.995	0.994	1.000	1.000	1.000	1.000	0.999	0.999
0	0.1	0.990	0.987	0.980	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000
0	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0	1.000	1.000	0.996	1.000	1.000	1.000	1.000	0.999	0.999
0.1	0.1	0.999	0.999	0.997	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.2	0.999	0.998	0.995	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0	0.999	0.999	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.1	1.000	0.999	0.998	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.2	1.000	0.999	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.1	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.2	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

Table 8 Empirical power properties: Queen contiguity case and $\epsilon_i \sim (\chi_3^2 - 3)/6$

λ	ρ	n=169			n=361			n=529		
		10%	5%	1%	10%	5%	1%	10%	5%	1%
0	0	0.997	0.997	0.979	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.1	0.995	0.992	0.989	1.000	1.000	0.998	1.000	1.000	0.999
0	0.2	0.993	0.991	0.967	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0	0.5	1.000	0.999	0.988	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000
0.1	0	1.000	0.999	0.992	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.1	0.994	0.992	0.985	1.000	1.000	0.998	1.000	1.000	1.000
0.1	0.2	1.000	0.996	0.984	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.1	0.5	1.000	1.000	0.993	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0	0.998	0.998	0.992	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.1	0.999	0.996	0.980	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.2	1.000	0.998	0.992	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.2	0.5	1.000	1.000	0.998	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0	1.000	1.000	0.996	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.1	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.2	0.999	0.999	0.999	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
0.5	0.5	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).